

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ

БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ

ҚЫЗЫЛОРДА «БОЛАШАҚ» УНИВЕРСИТЕТІ

**«ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ТЕХНОЛОГИЯ ЖЕТІСТІКТЕРІ – ТҰРАҚТЫ
ДАМУДЫҢ КЕПІЛІ» ТАҚЫРЫБЫНДАҒЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ
ҒЫЛЫМИ - ТӘЖІРИБЕЛІК КОНФЕРЕНЦИЯ МАТЕРИАЛДАРЫ**
10 сәуір, 2026ж.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ
БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ
ҚЫЗЫЛОРДА «БОЛАШАҚ» УНИВЕРСИТЕТІ

МИНИСТЕРСТВО НАУКИ И ВЫСШЕГО
ОБРАЗОВАНИЯ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН
КЫЗЫЛОРДИНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ
«БОЛАШАК»

MINISTRY OF SCIENCE AND HIGHER EDUCATION
OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
KYZYLORDA «BOLASHAK» UNIVERSITY

**«ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ТЕХНОЛОГИЯ ЖЕТІСТІКТЕРІ –
ТҰРАҚТЫ ДАМУДЫҢ КЕПІЛ»
АТТЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ-ТӘЖІРИБЕЛІК
КОНФЕРЕНЦИЯНЫҢ МАТЕРИАЛДАРЫ**

Қызылорда «Болашақ» университеті
Кызылординский университет «Болашақ»
Kyzylorda «Bolashak» university

«ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ТЕХНОЛОГИЯ ЖЕТІСТІКТЕРІ – ТҰРАҚТЫ
ДАМУДЫҢ КЕПІЛІ» тақырыбындағы халықаралық ғылыми -
тәжірибелік конференция материалдары

10 сәуір, 2026 ж.

Материалы международной научно-практической конференции
«ДОСТИЖЕНИЯ НАУКИ И ТЕХНОЛОГИЙ – ЗАЛОГ
УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ».
10 апреля 2026 г.

Materials of the international scientific and practical conference
«ACHIEVEMENTS OF SCIENCE AND TECHNOLOGY IS THE
KEY TO SUSTAINABLE DEVELOPMENT»
April 10, 2026

Kyzylorda, 2026

ISBN 978-601-08-6063-6
УДК 001.89:60
ББК 72:30
F96

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ/РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Бас редактор – Досманбетов Б.С., ҚР Ұлттық Ғылым Академиясының академигі, экономика ғылымдарының докторы, профессор; бас редактордың орынбасары – Снасапова Г.Ж., филология ғылымдарының кандидаты; жауапты редактор – Сегизбаева Д.У., экономика ғылымдарының магистрі.

Редакция алқасы: Ембергенов М.А., техника ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор; Ким И.Л., экономика ғылымдарының докторы, профессор; Умбетов У.У., техника ғылымдарының докторы, профессор; Муханов Н.Б., ауылшаруашылығы ғылымдарының кандидаты, доцент; Тулепбергенова А.У., педагогика ғылымдарының магистрі; Жанзақов М.М., ауылшаруашылығы ғылымдарының кандидаты, доцент; Жомартқызы М., заң ғылымдарының кандидаты; Сейсекеев А.О., экономика ғылымдарының кандидаты; Шумейко Н.Е., филология ғылымдарының кандидаты, доцент; Нұрсұлтанқызы Ж., филология ғылымдарының кандидаты, доцент; Байдаулетова А.Ө., филология ғылымдарының кандидаты; Өлібекова Ғ.Б., ауыл шаруашылығы ғылымдарының кандидаты, доцент; Мырзанова А.Қ., педагогика ғылымдарының магистрі, Серкебаев Д.Ж., заң ғылымдарының магистрі; Есенова Р.Қ., педагогика ғылымдарының магистрі; Қасымбекова М.Д., әлеуметтік ғылымдар магистрі; Мұханова Ж.Ә., жаратылыстану ғылымдарының магистрі

Техникалық редактор: Алтынбеков Ш.Ғ. Жауапты шығарушы: Алтынбеков Ш.Ғ.

«Ғылым және технология жетістіктері – тұрақты дамудың кепілі»: 2026 жылдың 10 сәуіріндегі халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары.

–Қызылорда: Қызылорда «Болашақ» университеті, 2026.– 929 б.

««Достижения науки и технологий – залог устойчивого развития». Материалы международной научно-практической конференции, 10 апреля 2026 года. – Кызылорда: Кызылординский университет «Болашақ», 2026.– 929 с.

Жинаққа оқытушылар, магистранттар, студенттер, колледж және орта мектеп мұғалімдерінің жаратылыстану-техникалық, әлеуметтік-гуманитарлық және педагогикалық ғылымдардың өзекті мәселелері бойынша баяндамалары енгізілген.

©Қызылорда «Болашақ» университеті, 2026

АЛҒЫ СӨЗ

ҚҰРМЕТТІ КОНФЕРЕНЦИЯ ҚОНАҚТАРЫ, ӘРІПТЕСТЕР!

Бүгінгі басқосуымыз – ғылым мен технологияның заманауи жетістіктерін талқылап, тұрақты дамудың экономикалық, әлеуметтік және экологиялық бағыттарын ғылыми тұрғыда саралайтын маңызды алаң.

Бұл конференция – әріптестік пікір алмасу ғана емес, сонымен қатар жаңа идеялар мен нақты шешімдердің бастауына айналатын орта деп сенемін.

Біздің басты мақсатымыз – ғылыми ізденістерді тәжірибемен ұштастырып, қоғам дамуына үлес қосу. Осы ретте академиялық қауымдастық, зерттеушілер мен практик мамандар арасындағы ынтымақтастықтың маңызы ерекше.

Баршаңызға мазмұнды пікір, нәтижелі жұмыс тілеймін. Конференцияжұмысына сәттілік тілей отырып, оны ашық деп жариялаймын.

Ізгі тілекпен,

**ҚР ҰҒА академигі, экономика
ғылымдарының докторы, профессор**

Б.С. Досманбетов

МАЗМУНЫ

«ИННОВАЦИЯЛЫҚ ЭКОНОМИКА ЖӘНЕ ТҰРАҚТЫ ДАМУ СТРАТЕГИЯЛАРЫ: ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ ЖӘНЕ ҚОҒАМДЫҚ ТРАНСФОРМАЦИЯ» СЕКЦИЯСЫ

1.Стратегическое управление технопарками в условиях цифровой трансформации и развития инновационной экономики Ахмедова Метанет Исраилқызы, Азербайджан Технологиялық университеті, Гянджа қаласы, Азербайджан.....	21
2.Формирование и эволюция современных технопарков: опыт Европы Алекберов Турал Тахир оглы, Ассистент, АзербайджанТехнологиялық университеті, Гянджа қаласы, Азербайджан.....	27
3.Роль высшей школы в реализации стратегии устойчивого развития через экоориентированное обучение Сариев Ф.Б., к.э.н, доцент, Иссык-Кульский Государственный Университет имени. Касыма Тыныстанова, г.Каракол, Кыргызская Республика.....	32
4.Оценка эффективности кислотной обработки скважин: физико-технологические и экономические аспекты Керимова Минура Гаджи кызы, доцент, Керимов Фазиль Джамиль оглы, доцент, Нуриева Самира Рафик кызы, ассистент, Азербайджанский технологический университет, г.Гянджа, Азербайджан.....	38
5.Экономическая безопасность – как экономическая категория Карыбаева Ч.С., к.э.н, доцент, Иссык-Кульский Государственный Университет имени Касыма Тыныстанова, г.Каракол, Кыргызская Республика.....	44
6.Инновации в сельском хозяйстве: как стартапы трансформируют отрасль Шыгаева Т.К., ст.преподаватель, Даутова З.Я., преподаватель, ИГУ им. К.Тыныстанова, г.Каракол, Кыргызская Республика.....	50
7.Қызылорда облысындағы демографиялық өзгерістердің әлеуметтік инфрақұрылым дамуына әсері Бодыкова А.Т., аға оқытушы, э.ғ.м., Қызылорда «Болашақ» университеті.....	55
8.Цифрлық экономика жаһанданудың жаңа даму бағыты ретінде: шетелдік тәжірибе Аман Нұрлыбек Сәрсенбайұлы, ГМУ-25М оқу тобының магистранты, Ғылыми жетекші: Сегизбаева Д.У., э.ғ.м, аға оқытушы, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	58
9.Қазақстандағы электрондық коммерция нарығын дамыту: құрылымдық динамика және қазіргі заманғы үрдістер Төлегенова Б.Қ., аға оқытушы, Болашақ колледжінің экономика пәнінің оқытушысы, экономика ғылымдарының магистрі, Орал қаласы.....	63
10.Қызылорда облысындағы демография мен көші-қон көлемінің өңірдің әлеуметтік-экономикалық дамуына әсері Досманбетов Б.С., ҚР ҰҒА академигі, э.ғ.д.,профессор, Спанова Л.К., э.ғ.м., аға оқытушы, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	68
11.Көлік логистикасын мемлекеттік реттеудің шетел тәжірибесі Төлеген Досжан Ерланұлы, Э-25М оқу тобының магистранты, Ғылыми жетекші: Сегизбаева Д.У., э.ғ.м, аға оқытушы, Қызылорда «Болашақ»	

университеті.....	71
12.Совершенствование логистической системы в восточно–западном транспортном коридоре: проблемы и пути их решения	
Рагимова Ф.Дж. кызы, Азербайджанский Технологический Университет, г. Гянджа.....	75
13.Цифрлық дәуірдегі бухгалтер: ескі кәсіптің жаңа келбеті	
Сағынаева М.С., э.ғ.м, аға оқытушы, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	78
14.Өңірде көлік - логистика инфрақұрылымын дамытудың негізгі бағыттары	
Муратбаева Г.А., аға оқытушы, э.ғ.к., Досманбетов С.Б., Э-24 М оқу тобының магистранты, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	82
15.Қызылорда облысындағы экологиялық қауіпсіздік және оның аймақтық экономикалық дамуға әсері	
Узаков Б.Ж., Э-25М оқу тобының магистранты, Ғылыми жетекші: Спанова Л.К., э.ғ. м, аға оқытушы, Қызылорда «Болашақ» университеті...	87
16.Өндірістік шығындарды есепке алудың заманауи әдістерін (abc-costing, target-costing) енгізу негізінде кәсіпорынның рентабельділігін арттыруды экономикалық негіздеу	
Нұралы Мөлдір, Э-25М оқу тобының магистранты, Ғылыми жетекші: Сағынаева М.С., э.ғ.м, аға оқытушы, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	93
17.Денсаулыққа зақым келтіруден туындайтын міндеттемелер	
Абдукерова А.М, з.ғ.м., аға оқытушы, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	98
18.Обязательность досудебного урегулирования споров в гражданском процессе республики казахстан: проблемы и перспективы	
Жомартқызы Мария, з.ғ.к., Қызылорда «Болашақ» университеті.....	102
19.Жеке тұлғаны жетілдіру мен қоғамға қосудағы отбасының рөлі	
Жамалдин Нұрмұхаммед Нұрлыбекұлы, ЮП-23-2 оқу тобының білім алушысы, Ғылыми жетекші: Абдукерова А.М., з.ғ.м., аға оқытушы, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	106
20. Қазақ әдет-ғұрып заңдарының маңыздылығы	
Алимханова Сабина, Құқық қорғау қызметі мамандығының студенті, Ғылыми жетекші: Ержанова З.А., з.ғ.к., оқытушы, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	109
21.Өмір сүру сапасын бағалаудың әдістемелік тәсілдері: теориялық негіздері мен қолданбалы аспектілері	
Смайлов М.О., аға оқытушы, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті.....	113
22.Қызылорда облысы тұрғындарының өмір сүру сапасына әлеуметтік-экономикалық талдау	
Календарова К.А., аға оқытушы, э.ғ.м., Алтынбеков Ш.Ғ., Э-25М оқу тобының магистранты, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	118

«ИНДУСТРИЯ 4.0., ЦИФРЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР ЖӘНЕ ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ» СЕКЦИЯСЫ

1.Имитационная модель технологического процесса очистки воды озонированием с использованием scadatracemode У.Умбетов ¹ , д.т.н., профессор, Ш.М.Умбетова ² , к.т.н, ас.профессор, Г.Б.Курманбаев ³ ,к.т.н, ас.профессор, З.А.Баймаханова ² , к.т.н, ас.профессор, Р.Д. Митин ¹ , инженер, ¹ Кызылординский университет «Болашақ», ² Кызылординский университет им Қорқыт Ата, ³ Кызылординский открытый университет, г. Кызылорда, Республика Казахстан.....	124
2.Определение качества текстильных материалов методом цифрового анализа Алиева Гюльнара Нураддин ¹ , ст.преподаватель, Аскерова Рада Исфандияр кызы ² , докторант, Насруллаева Рима Шакир кызы ³ , экономист, Азербайджанский Технологический Университет, г. Гянджа.....	136
3.Contemporary scientific challenges and development trends in transport systems Elmira Natig Babayeva, Azerbaijan Technologycal University, Ganja, Azerbaijan.....	140
4.Математическое моделирование критических нагрузок электропривода тестомесильного оборудования при производстве крутого теста Омаров Яшар Адиль оглы, Байрамов Эльданиз Энверович, Набиев Ахад Али оглы, Азербайджанский технологический университет, г. Гянджа.....	146
5.Қызылорда кен орны сапасыз саздарының кеуекті толықтырғыштар өндірісіне жарамдылығын зерттеу нәтижелері Ембергенов Мұратбек Әбдікәрімұлы, т.ғ.к., қауымдастырылған профессор, Жаппасбаев Нұрдәулет, С-23 тобы студенті, Қызылорда «Болашақ» Университеті.....	150
6.Развитие электронной коммерции в агропродовольственном секторе: модель цифровой платформы для поддержки локальных производителей Муратқан А.Р., магистрант 2 курса, Казахский университет технологии и бизнеса им. К. Кулажанова, г. Астана.....	156
7.Мұнайды құбырлармен тасымалдаудың автоматтандырылған басқару жүйелері: талаптар мен міндеттер Досжанов М.Ж., т.ғ.д., профессор, Төлегенова А.М., аға оқытушы, Бисенбайқызы Л., аға оқытушы, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	161
8. Қазақстанда электроэнергетика саласын цифрландыру мәселелері Жакипова Ж.Н., арнайы пән оқытушысы, И.Әбдікәрімов атындағы Қызылорда политехникалық жоғары колледжі.....	166
9.Жасанды интеллекттің ақпараттық жүйелерді дамытудағы рөлі Мұханова Ж.Ә., аға оқытушы, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	171
10.Математиканы оқытудың инновациялық әдістері: цифрлық білім беру контекстінде Шенол Дост, Білім факультетінің профессоры, Хаджеттепе университеті, Түркия мемлекеті, Анкара қаласы, Усайнова Г.М., ж.ғ.м., аға оқытушы, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	175
11.Кітапхана ісіндегі цифрлық технология мен жасанды интеллект: заманауи тенденциялар және даму перспективалары	

Абеннова Жамал Ануаровна, аға оқытушы, «Филология, журналистика және тарих» кафедрасы, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	181
12.Білім беру мазмұнын түрлендірудегі жасанды интеллект технологияларының ролі	
Туктыбаева Ляззат Умырзаковна, оқытушы, Қазалы көлік-техникалық жоғары колледжі, Қазалы ауданы, Әйтеке би кенті.....	186
13.Жасанды интеллект негізінде чат-боттармен визуалдықөмекшілердіәзірлеутехнологиялары	
Джунбаева Г.Н., аға оқытушы, М.Х.Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қаласы.....	191
14.Қазақстан Республикасындағы шағын және орта бизнестің дамуындағы инновациялық маркетинг құралдары мен жасанды интеллект технологиялары	
Әбішева Ә.Ә., PhD докторант, «Тұран» университеті, Алматы қаласы.....	194
15.Бастауыш сыныптағы ағылшын тілін оқытуда жасанды интелектіні пайдалану	
Акназарова Асель Туребаевна, №264 Тәкей Есетов атындағы мектеп оқытушысы, Қызылорда қаласы.....	202
16.Жол құрылысы жұмысындағы техникалық қауіпсіздікті сақтау және жұмысты жүргізу кезеңіндегі қозғалысты ұйымдастыру шаралары	
Тәжібайұлы Ә., т.ғ.к., доцент, Камысбаева А.Т., т.ғ.м., аға оқытушы, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	206
17.Информатика сабақтарында генеративті жасанды интелектіні қолданудың әдістемелік ерекшеліктері мен практикалық тиімділігі	
Шамсудинова Г.М., ж.ғ.м., аға оқытушы, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	211
18.Графикалық дизайндағы ұлттық ою-өрнектерді заманауи интерпретациялау әдістері	
Ескуниева М.Е., аға оқытушы, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	216
19.Ыбырай Алтынсарин педагогикалық мұрасын цифрлық білім беру кеңістігінде жаңғырту: жасанды интеллект мүмкіндіктері	
Кипшакбаев Канат Зейнуллаевич, аға оқытушы, п.ғ.м., Кеулимжаева Сара Медетхановна, оқытушы, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	220
20. Музыка сабақтарындағы жасанды интеллекттің ролі	
Косбармакова Д.Б., п.ғ.м., аға оқытушы, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	226
21.Жасанды интеллект арқылы көркем еңбек пәнінде оқушылардың креативтілігін арттыру	
Киикбаева Ә.М., аға оқытушы, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	231
22.Мектеп жасына дейінгі балалардың тілін дамытуда жасанды интелекті қолдану	
Мұхамеджан Г.Р., оқытушы, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	235
23.Жоғары математиканы оқытудың цифрлық технологиялары	
Раушанбек А.А., п.ғ.м., оқытушы, Қызылорда «Болашақ» университеті...	239
24.Жасанды интеллект дәуірінде логистика мамандарының кәсіби құзыреттерін трансформациялау	
Бегманова А.Б., арнайы пән оқытушысы, Исатай Әбдікәрімов атындағы Қызылорда политехникалық жоғары колледжі.....	244
25.Python бағдарламалау тілінде қауіпсіз пароль генераторын жасау	
Тұрсынбаева М.Ә., оқытушы, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	248

26.Бастауыш сынып оқушыларының шығармашылық қабілеттерін цифрлық білім беру арқылы дамыту тәсілдері Жүнісова Ұ.Ж., докторант, І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қаласы.....	252
27. Болашақ ІТ маманының таңдауы Шамсудинова Г.М., ж.ғ.м., аға оқытушы, Балтабек Н., ИС-22 оқу тобы, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	257
28.Цифровая живопись и графический дизайн в современной школе Гусейнова Т.В., КГУ «Гимназия №17», г.Актобе.....	261
29.Жасанды интеллектіні биология сабақтарында пайдалану Асжанова М.А., аға оқытушы, «Профессор Рузуддиновтың жоғары медициналық-стоматологиялық колледжі», Алматы қаласы.....	266
30.Цифровой мониторинг и dashboard-технологии в управлении современной школой Калкабаева Э.К., КГУ «Гимназия №17», г.Актобе.....	271
31.Инициация управления проектами цифровизации в образовательной сфере Черткова Е.А., д.т.н., профессор, Исакова К.У., старший преподаватель, Кызылординский университет «Болашақ».....	274
32.Разработка школьных чат-ботов на базе ІІm для автоматизации процессов Карасев А.Д., КГУ «Гимназия №17», г.Актобе.....	279
33.Использование виртуальных химических лабораторий и vr-технологий на уроках химии Мырзабек М.Б., КГУ «Гимназия №17», г.Актобе.....	282
34.Подкасттар мен аудиомәтіндер арқылы қазақ тіліндегі тыңдалым дағдыларын қалыптастырудың инновациялық жолдары Туребекова И.А., «№17 гимназия» КММ, Ақтөбе қ.....	286
35.Трансформация методики преподавания русского языка в условиях цифровизации образования Алмашева С.А., КГУ «Гимназия №17», г.Актобе.....	290
36.Цифрландыру және жасанды интеллект дәуіріндегі бейнелеу өнері: білім беру мен шығармашылықтағы жаңа мүмкіндіктер Өмер Заимоғлу Phd, профессор, Анкара Музыка және Көркем Өнерлер Университеті, Түркия, Анкара қ, Ыдырыс Зухра, Темірбек Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы, Алматы қ.....	294
37.Студенттік жаста эмоциялық интеллекттің даму ерекшеліктері Ғылыми жетекші: Ермекбаева Л.Қ., психология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор м.а., Сембай Ақтілек, магистрант, Қызылорда Болашақ университеті.....	300

«ҒЫЛЫМ, БІЛІМ ЖӘНЕ ТҰРАҚТЫ ДАМУ САЯСАТЫ» СЕКЦИЯСЫ

1.Интеграция принципов устойчивого развития в преподавании истории и социальных наук в университетах Центральной Азии Сабилов А.Т., доктор истор.наук,доцент Национального педагогического университета Узбекистана им. Низами.....	304
2.Этноэстетическое образование как вектор формирования нового мышления в Республике Казахстан Ақбаева Л.Н., к.ф.н., ассоц. проф., АО «АЛТ Университет им. М.Тынышпаева», Ақбаева А.Н., к.ф.н., ассоц. проф., АО «Академия	

Гражданской Авиации», г. Алматы.....	309
3.1929-1931 жылдардағы оңтүстік қазақстандағы шаруалар көтерілісі: тарихи танымды жаңарту мәселелері	
Капбарова Г.М., Тарих білім беру бағдарламасының докторанты, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық Қазақ-Түрік Университеті, Түркістан қаласы.....	314
4.Болашақ мамандардың құндылықтық бағдарын қалыптастыруда дене шынықтыру пәнінің тәрбиелік әлеуеті	
Нұрымбетов Қайрат, дене шынықтыру пәні оқытушысы, М.Мәметова атындағы Қызылорда педагогикалық жоғары колледжі.....	320
5.Коомчулуктун баланын инсандық өнүгүүсүнө тийгизген таасири	
Байтикова Тилек Аянбаевна, Кадырбек кызы Нурпейил, К.Тыныстанов атындағы Ысык-Көл мамлекеттик университети, Каракол шары, Кыргызстан.....	325
6.Гидронимдердің когнитивтік құрылымы: табиғат, мәдениет және тілдегі бейнелер	
Жорокпаева М.Д., Семей медицина университеті, Семей қаласы, Нағыметова Н.Н., КЯ-25М, 1-курс, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	331
7. Қазақы мінез атауларының лингвомәдени сипаты	
Сейтенова С.С., п.ғ.к., М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Байдилдаева М.Т., КЯ-25М оқу тобының магистранты, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	334
8.Қазақ және ағылшын тілдеріндегі шақ формалары: құрылымдық және семантикалық тұрғыдан зерттеу	
Төкенқызы Г., Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Бағдатқызы А., АК-25М оқу тобының магистранты, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	339
9.Экологиялық педагогикадағы зерттелетін өзекті мәселелер	
Боранбаев Ә.С., аға оқытушы, п.ғ.к., Қызылорда «Болашақ» университеті.....	343
10.Дене шынықтыру сабағында оқытудың жаңа технологияларын енгізудің тиімді жақтары	
Тілеубайұлы Ә., дене шынықтыру пәнінің мұғалімі, Тургаев А.А., дене шынықтыру пәнінің мұғалімі, №19 Қ.Сәтпаев атындағы мектеп-гимназия, Атырау қаласы.....	348
11.Акт құралдары арқылы бастауыш сынып оқушыларының айтылым және тыңдалым дағдыларын дамыту әдістемесі	
Сапартаева Л.Е., Есімкеева Аида, магистрант, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	353
12.Әдебиеттік оқу сабақтарында көркем шығармаларды интерактивті әдістер арқылы оқыту	
Садуахасова Г.Ж., п.ғ.м., аға оқытушы, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	356
13. Ағылшын тілі сабақтарында жи қолдану	
Дәдікбай Тұраш Әбдібекқызы, аға оқытушы, Қызылорда Болашақ университеті.....	360
14.Рефлексиялық технологиялар арқылы болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің кәсіби сәйкестігін дамыту	
Тұнғатова Н.Ә., 8D01303 – «Бастауыш оқыту педагогикасы мен әдістемесі» білім беру бағдарламасының 2 курс докторанты, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті.....	365

15. Borrowing is the main source of enriching english vocabulary Atazhanova Zeynep Myrzakhozhakzy, Candidate of Philological Sciences, Myrzakhozhayeva Zeynet Sultanbekkyzy, Master's degree, Myrzakhozhayeva Meruert Sultanbekkyzy, Master's student, Kyzylorda Bolashaq University.....	369
16. Жасанды интеллект жүйелерін кітапхана қызметінде тиімді қолдану Альмагамбетова Д.Р., аға оқытушы, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	374
17. Зияты зақымдалған балалардың сөйлеу тілін дамытудағы логопедиялық жұмыстың маңызы Абсадық А.Қ., оқытушы, Жәнібек Аружан, Деф-23-1 оқу тобының студенті, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	378
18. Отбасындағы зорлық-зомбылықты әлеуметтік-педагогикалық оңалтудың психологиялық аспектілері Жәрімбет А.О., п.ғ.м., аға оқытушы, Нұрланқызы А., 6B01101 – Педагогика және психология білім беру бағдарламасының 1 курс білім алушысы, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	382
19. Зияты зақымдалған балалардың сөйлеу тіліндегі қиындықтар Ибраев С.А., аға оқытушы, Бурибек Д.А., білім алушы, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	386
20. Ойын технологиясы арқылы білім алушылардың көшбасшылық қабілеттерін дамыту Керімкүл Айда Нұрпейісқызы, аға оқытушы, п.ғ.м., Оразбек Эльенура Ғалымжанқызы, педагогика және психология мамандығының 2 курс білім алушысы, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	389
21. Зияты зақымдалған балалардың сөйлеу тілін дамытудың жолдары Нұрхашова А.Б., п.ғ.м., аға оқытушы, Сейтқали А.М., 6B01902 – Логопедия білім беру бағдарламасының 1 курс білім алушысы, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	393
22. Жасөспірімдердің психологиялық дамуындағы қарым-қатынастың ролі мен оның өзгешеліктері Әбілхайр Әзиза Әмірханқызы, аға оқытушы, Кабадулла Аида Бағдәулетқызы, Педагогика және психология, 2 курс студенті, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	396
23. Цифрлық тәуелділік және студенттердің психикалық денсаулығы Әріпқожаева Арайлым Қанатқызы, оқытушы, Сейтжанова Камила, «Педагогика және психология» білім беру бағдарламасы, 4 курс білім алушысы, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	401
24. Мектепке дейінгі мекемедегі зияты зақымдалған балаларды дене шынықтыруға оқыту ерекшеліктері Шаймбетова Жангельды Мырзагелдиевич, аға оқытушы, phd., Ержанова Табиға Аллабердіқызы, «Арнайы педагогика» білім беру бағдарламасының 1 курс білім алушысы, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	404
25. Зияты зақымдалған балалардың сөйлеу тілін түзетуде жасанды интеллект технологияларын қолдану мүмкіндіктері Күнділда А.Ж., оқытушы, Қайыржанова Айжан, ЛГ-23-1 студенті, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	409
26. Мультимедиялық материалдар арқылы бастауыш сынып оқушыларының сөздік қорын дамыту жолдары Құттықбай Н.Қ., п.ғ.м. оқытушы, Қызылорда «Болашақ»	

университеті.....	414
27.Қорларды цифрландыру және мәдени мұраны сақтау	
Канкожаева Шамшахар Жанкожаевна, аға оқытушы, «Филология, журналистика және тарих» кафедрасы, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	418
28.Зияты зақымдалған балаларды еңбекке оқыту	
Балмаханова Сандугаш Зиядиновна, аға оқытушы, п.ғ.м., Бақытбекова Эльнара Маратқызы, «Арнайы педагогика» білім беру бағдарламасының 1 курс білім алушысы, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	422
29.Болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің эмоционалдық-коммуникативтік дағдыларын қалыптастыру жолдары	
Әлімқұл Ж.Р., п.ғ.м. оқытушы, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	427
30. Stem-білім беру және тұрақты инновациялық даму	
Жүнісова Ұ.Ж., п.ғ.м., аға оқытушы, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	431
31.Ақпараттық жүйелерді дамытудағы деректер қорын тиімді басқару технологиялары	
Мұхамметәлиева А.М., оқытушы, Қызылорда «Болашақ» университеті...	435
32.Білім беру жүйесіндегі цифрлық трансформация және жасанды интеллект мүмкіндіктері	
Табулова А.Б., п.ғ.к., доцент, Әмірханқызы Аружан, педагогика және психология мамандығының 2 курс білім алушысы, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	439
33.Языковая картина мира в эпоху цифровизации: трансформация читательских практик и литературного восприятия	
Султанова Ш.К., ст. преподаватель, Кызылординский университет «Болашақ».....	443
34.Үш санының мәдени-философиялық және символикалық мәні	
Исмаилова Ф.К., PhD, Қ.Сағадиев атындағы Халықаралық бизнес университеті, Уалиханқызы Ж., АК-25М оқу тобының магистранты, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	447
35.Оқытуда геймификация әдісін қолдану арқылы оқушылардың танымдық белсенділігін арттыру	
Иманова Л.Ж., магистрант, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	451
36.Steam оқыту үдерісінде жиі құралдарын пайдалану арқылы оқушылардың креативтілік және техникалық ойлау қабілеттерін дамыту	
Карл Нұрай Тельманқызы, магистрант, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	455
37.Радио, телехабар тілінің англицизм терминдерін қалыптастырудағы рөлі	
Нұрсұлтанқызы Ж., ф.ғ.к., Кеулімжаева Г.А., АК-25М оқу тобының магистранты, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	461
38.Ерекше бала — ерекше күтім: зияты зақымдалған баланы тәрбиелеудегі ата-ананың рөлі	
Сәндібекова К.С., оқытушы, Копжасарова А.М., Деф-22 білім алушысы, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	464
39.Балалардағы аутизм спектрін анықтауда мультимодальді жүйенің тиімділігі	
Сәрсенбай Ұ., оқытушы, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	467
40.Жоғары білім беру ортасында студенттердің когнитивті дербестігін дамытудың теориялық-эксперименттік негіздемесі	

Жалдеш Аяна, ПП-25М оқу тобының магистранты, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	472
41.Қазақ және ағылшын мәдениеттерінде ұят ұғымының қалыптасу негіздері	
Нұрсұлтанқызы Ж., ф.ғ.к., Жұмаділова М., АК-25М оқу тобының магистранты, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	477
42.Білім алушылардың шығармашылық ойлауын дамытудың теориялық негіздері	
Аманкелді Самал Аманкелдіқызы, магистрант, Қызылорда Болашақ университеті.....	481
43.Офтальмологиялық терминдердің қазақ және ағылшын тілдеріндегі мәдени-танымдық көрінісі	
Ғабиденқызы А., АК-25М оқу тобының магистранты, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	486
44.Жобалау әдісі арқылы бастауыш сынып оқушыларының зерттеушілік қабілеттерін қалыптастыру	
Даутова Ботагоз Айболатовна, магистрант, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	490
45.Бастауыш сынып оқушыларының ақпаратты есте сақтау қабілетін дамытуда визуалды құралдарды пайдалану әдістемесі	
Жұмабек А.М., магистрант, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	496
46.Болашақ мұғалімдердің кәсіби жобалық құзыреттіліктерін қалыптастыру	
Шыныбек Лаура Уалиқызы, магистрант, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	501
47.Жобалау технологиясы арқылы жоо студенттерінің көшбасшылық қасиеттерін дамыту	
Махатаева Айгерим Сериковна, магистрант, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	507
48.Сөйлеу тілі бұзылған балалардың психологиялық ерекшеліктерін зерттеу мәселелері	
Тлеубергенова Молдир Жандилдаевна, магистрант, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	512
49.Кеңес үкіметіндегі социалистік партиялардың көпұлтты басқаруға және ұлттық теңдікке ықпалы	
Демеуова Г.Ж., И-25М оқу тобының магистранты, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	517
50.Қазақ және ағылшын тілдеріндегі дипломатиялық терминологияның қалыптасу ерекшеліктері	
Досмағанбет Н.А., АК-25М оқу тобының магистранты, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	520
51.Ағылшын тілін оқыту үдерісінде оқушыларды елжандыққа тәрбиелеудің маңызы мен әдістемесі	
Ерқасымова А.Г., магистрант, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	525
52.Қазақ және ағылшын мақал-мәтелдеріндегі мәдени құндылықтар: салғастырмалы талдау	
Зият Г.Н, магистрант, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	530
53.Жоғары оқу орындарында шетел тілдері мұғалімінің акмеологиялық құзыреттілігін қалыптастыру мәселелері	
Қадырбаева Ж.К., магистрант, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	534
54.Зиялылардың саяси көзқарастары: хх ғасырдың алғашқы жартысында геосаяси контекст	

Сералиев С.К., И-25М оқу тобының магистранты, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	538
55.Болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің креативті құзыреттілігін қалыптастырудағы интернет-ресурстардың рөлі	
Амангелді Самал, ПМНО-24М оқу тобының магистранты, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	542
56.Қазақ және ағылшын тілдеріндегі іскери дискурстың құрылымдық және семантикалық сипаты	
Ералханова А.Б., магистрант, 1 курс, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	545
57. Стереотиптерді зерделеудің лингвомәдени сипаты	
Рахимов С.А., АК-25М оқу тобының магистранты, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	549
58.Бастауыш сынып оқушыларының функционалдық оқу дағдыларын қалыптастырудың педагогикалық негіздері	
Доскалиева Айзат Кожамуратовна, 7М01303 – Бастауыш оқытудың педагогикасы мен әдістемесі білім беру бағдарламасының 1 курс магистранты, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	552
59.Білім алушылардың педагогикалық шеберлігін кәсіби тәжірибе негізінде қалыптастырудың тиімді жолдары	
Утембаева Жулдызай Мирамбековна, 7М01303– Бастауыш оқытудың педагогикасы мен әдістемесі білім беру бағдарламасының 2 курс магистранты, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	557
60.Бастауыш сынып оқушыларының зерттеушілік іс-әрекетке қызығушылығын ақпараттық технологияларды қолдану арқылы қалыптастыру	
Әубәкірова Айгүл Камаладинқызы, 7М01303 – Бастауыш оқытудың педагогикасы мен әдістемесі білім беру бағдарламасының 1 курс магистранты, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	562
61.Методы формирования математической грамотности при решении практико-ориентированных задач в начальной школе	
Аленова А.И., КГУ «Гимназия №17», г.Актобе.....	567
62.Жеке тиімділікті арттыруда коучинг әдістерін қолданудың тиімділігі	
Болат Әділхан Болатұлы, «Педагогика және психология» білім беру бағдарламасының 1 курс магистранты, Ғылыми жетекші: Әріпқожаева Арайлым Қанатқызы, оқытушы, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	571
63.Жоғары оқу орны студенттеріндегі гейм-аддикция мен интернет тәуелділігінің әлеуметтік бейімделуге әсері	
Жақсымұрат Мерей Мұратбайқызы, «Педагогика және психология» білім беру бағдарламасының 1 курс магистранты, Ғылыми жетекші: Әріпқожаева Арайлым Қанатқызы, оқытушы, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	575
64.Стратегии развития грамотности чтения на уроках английского языка: от декодирования к пониманию смыслов	
Горбунова Е.В., КГУ «Гимназия №17», г.Актобе.....	579
65.Оқушылардың коммуникативтік құзыреттілігін арттырудағы белсенді тыңдау (active listening) техникаларының рөлі	
Кенжигалиева Г.М., «№17 гимназия» КММ, Ақтөбе қаласы.....	584
66.Stem/steam тәсілдерін физика оқытуда практикалық жобалар арқылы енгізудің әдістемесі	
Ошақбай Н.Ғ., п.ғ.м., оқытушы, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	588

67.Жастардың отбасылық өмірге психологиялық даярлығының құрылымы мен деңгейін эмпирикалық зерттеу	
Калибаев Сейдалы Сейдиумарович, «Педагогика және психология» білім беру бағдарламасының 1 курс магистранты, Ғылыми жетекші: Жәрімбет Айдана Оңғарбекқызы, аға оқытушы, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	593
68.Трансформация традиционных техник казахского прикладного искусства в контексте стратегий апсайклинга	
Кулмагамбетова А.Т., КГУ «Гимназия №17», г.Актобе.....	597
69.Аралас оқытуға бейімделген информатика бойынша виртуалды зертхананы әзірлеу	
Сапарова Рахатай Давренқызы, студент, Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ Интеллектуалды цифрлық технологиялар және жасанды интеллект факультеті, Ғылыми жетекшісі: Давлетова А.Х., қауымдастырылған профессор, Астана қаласы.....	601
70.Роль мультимедийных образовательных ресурсов в преодолении трудностей при обучении чтению и письму	
Кунакбаева А.А., КГУ «Гимназия №17», г.Актобе.....	606
71.XX ғасырдың алғашқы жартысындағы Мұстафа Шоқайдың қоғамдық-саяси көзқарастары	
Сералиев С.К., магистрант, Қызылорда Болашақ университеті.....	610
72. Е.Н.Әуелбековтің мемлекеттік және қоғамдық-саяси қызметі	
Мухамбеткали Д.С., магистрант, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	614
73.Стратегии формирования академической честности у младших школьников в контексте концепции «адалазамат»	
Советова К.А., КГУ «Гимназия №17» ,г.Актобе.....	619
74.«Үш жүз» партиясы: тарихы мен ұлттық мемлекеттілікке қатысты ұстанымдары	
Кулманова К.К., магистрант, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	624
75.Инновационные подходы к организации инклюзивного физического воспитания	
Солодовникова О.А., КГУ «Гимназия №17», г.Актобе.....	629
76.Сталиндік саяси қуғын-сүргін жылдарындағы сыр өңірі	
Тәңірбергенұлы Дінмұхаммед., магистрант, Қызылорда «Болашақ» Университеті.....	634
77.Қазақстандағы кеңестік жаппай ұжымдастыру және халықтық қарсылық көтерілістері	
Усембаева А.С., магистрант, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	638
78.Кеңестік ұлттық саясат және депортациялық үдерістер	
Асқарова Ұ.М., магистрант, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	642
79.Когнитивті лингвистика: тіл мен танымбірлігі	
Кәрімбердиева Ш.М., магистрант, Ғылыми жетекші: Байдаулетова А.Ө., ф.ғ.к., аға оқытушы, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	646
80.Алаш партиясы мен алаш орда үкіметі: қазақ ұлттық мемлекеттілігінің қалыптасу тұжырымдамасы	
Демеуова Г.Ж., магистрант, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	651
81.Мұсылмандық қозғалыс: ұлттық мемлекеттілік мәселесі	
Есентаева Г.А., магистрант, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	656
82.Ұлттық құндылықтарды сақтаудағы аңыз-әңгімелердің рөлі	
Ақылбекұлы Д., магистрант, Ғылыми жетекші: Байдаулетова А.Ө., ф.ғ.к., аға оқытушы, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	660
83. Халықтың дүниетанымын бейнелейтін тілдік бірліктер	

Жолдыбаева Қ.Ж., магистрант, Ғылыми жетекші: Байдаулетова А.Ө., ф.ғ.к., аға оқытушы, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	664
84.Қазақстанға жер аударылған халықтардың еңбек ресурстары және экономикалық құрылымға әсері (1946-1960) жылдар	
Сабитов Д.Е., магистрант, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	668
85.Әлеуметтік-мәдени кеңістік терминологиясы – үнемі өзгеріп, жаңарып отыратын динамикалық жүйе	
Әбуғазы Қ.А., магистрант, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	672
86.Ұлттың рухани тұтастығын қамтамасыз ететін тірек – тіл мен мәдениет	
Банашева С.С., магистрант, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	676
87.Қазақстан аумағына немістердің қоныс аударуы (XIX ғ. соңы – XX ғ. басы)	
Теңізбай Әл-Фараби Мұхтарұлы, магистрант, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	680
88. Дискурсты жүзеге асырудағы диалогтың қызметі	
Әбдікамалова С.Т., магистрант, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	685
88.Сыр бойындағы сопылық ағартушылық дәстүрдің қалыптасуы	
Асқарұлы Бектілеу, магистрант, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	690
89.Кеңес дәуіріндегі ұлттық саясаттың қазақстандағы этникалық процестерге ықпалы	
Жанділдаева Г. О., магистрант, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	695
90.Қазақстан және Орта Азия жерлерін ұлттық-аумақтық межеллеу және Сұлтанбек Қожанов саяси ұстанымы	
Шынтемір А.Б., магистрант, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	701
91.Қазақ әдебиетін оқытуда жасанды интеллект және инновациялық цифрлық платформаларды пайдалану	
Шаймағанбетова К.Б., аға оқытушы, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	706
92. Көркем әдебиеттегі концепт	
Алпысбай Г.Н., магистрант, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	709
93.«Концепты “счастье” – “несчастье” в лингвокультурном содержании русских пословиц»	
Бейбітова А.А., магистрант, Кызылординский университет «Болашақ», Научный руководитель: Кусаинова Д.Ж., доцент, к.п.н., Западно- Казахстанский инновационный технический университет.....	712
94.Язык как носитель этнокультурных норм и отражение картины мира	
Сәбитұлы Ә., Кызылординский университет «Болашақ».....	717
95.Понятие когнитивной проекции в структуре учебного дискурса	
Максүтова Д. Г., Кызылординский университет «Болашақ».....	721
96.Мәтін мен дискурстың байланысы	
Сейтаскарова А.А., магистрант, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	724
97.Современные тенденции изучения эпистолярного дискурса	
Әбдісадыққызы Ж., магистрант, Кызылординский университет «Болашақ», Научный руководитель: Кусаинова Д.Ж., доцент, к.п.н., Западно-Казахстанский инновационный технический университет.....	727
98.Қазақстандағы арнайы экономикалық аймақтардың қалыптасуы	
Елубаев Келдібек, магистрант, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	731
99.Информатика пәнінен күнтізбелік-тақырыптық жоспарды автоматты түрде тексеруге арналған web - қосымша әзірлеу	

Нұрділла С.А., студент, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ Интеллектуалды цифрлық технологиялар және жасанды интеллект факультеті, Ғылыми жетекшісі: Давлетова А.Х., қауымдастырылған профессор, Астана қаласы.....	736
100.КСРО-ның депортациялық саясаты: корейлердің қазақстанға қоныс аударуы	
Алтаев М.М., магистрант, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	740
101.Қазақ АКСР-індегі қарақалпақ автономиялық облысының этносаяси қалыптасуы (1924–1930 жж.)	
Сәндібекова А.Б., магистрант, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	745
102.Прагматикалық маркерлер дискурс құралы ретінде	
Рахман Д.Б., магистрант, Ғылыми жетекші: Саймағанбетов Б.Р., аға оқытушы, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	750
103.Лингвистикадағы құндылық ұғымы	
Әмірханқызы Ж., магистрант, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	755
104.Заманауи білім беру: оқытушылардың кәсіби құзыреттілігін арттыру жолдары	
Шайменова М.Е., п.ғ.м., Қызылорда қаласы.....	759
105.Развитие цифровой педагогической компетентности у студентов-филологов	
Абдукаликова А.Ж., к.п.н., ст. преподаватель, Кызылординский университет «Болашақ».....	765
106.Бастауыш сынып оқушыларының дене шынықтыру сабақтарында танымдық әрекетін дамытудағы сауықтыру технологиялары	
Бахатбек Есенжан, магистрант, Бекболат Шынар Бекболатқызы, магистрант, Ермекбай Әзілхан Жалғасұлы, магистрант, Батыс Қазақстан инновациялық технологиялық университеті, Орал қаласы.....	770
107.Қозғалыс ойындарының 6-7 жастағы балалардың қозғалыс белсенділігіне танымдық қызығушылығын арттырудағы рөлі	
Лұқбанов Абай Қайратұлы, магистрант, Ескакова Светлана Аманжановна, ЖБҚММК №37 жалпы білім беретін мектебі, Ибатов Мұрат Қолғанатұлы, аға оқытушы, Батыс Қазақстан инновациялық технологиялық университеті, Орал қаласы.....	777
108.Жасанды интеллект арқылы қазақ тұрмыс-салт ертегілерінің фольклорлық-тілдік бейнесін талдау	
Бекмағамбетова Г.М., магистрант, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	782
109. Сан – әмбебеп категория	
Наурызбаева К.С., магистрант, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	787

«ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМДАРЫ ЖӘНЕ ТҰРАҚТЫ ДАМУ: ІРГЕЛІ ЖӘНЕ ҚОЛДАНБАЛЫ ЗЕРТТЕУЛЕР» СЕКЦИЯСЫ

1.Исследование причин повышенной и пониженной кислотности при производстве вин	
Касумова А.А., доцент, Азербайджанский технологический университет, г.Гянджа, Азербайджан.....	790
2.Интегрированные методы защиты растений как основа устойчивого аграрного производства	
Гасанова Нурида Эльшан, Азербайджанский технологический университет, г.Гянджа, Азербайджан.....	795
3.Определение содержания углеводов в напитках бальзамического	

типа, приготовленных из эфирных масел растений	
Мардан Тагиев Магеррам, доцент, Айгун Джафарова Вахид, Азербайджанский технологический университет, г.Гянджа, Азербайджан.....	799
4.The interconnection between ecological risk prevention and sustainable development	
Nasirova Nesiba Volodiyagizi, PhD in Biology, Associate Professor, Ganja State University, Talibzade Zeynab Shahinqizi, Azerbaijan University of Technology, Ganja, Azerbaijan.....	804
5.Гигиеническая оценка воздействия отработавших газов автотранспорта на организм человека	
¹ Белиев Фархад Адильоглу, ² Вердиев Бахрам Зульфигоглу, ³ Газанфарли Ниджат Эльхан оглу, ⁴ Велизаде Агиль Ферхадоглу, Азербайджанский технологический университет, г.Гянджа, Азербайджан.....	810
6.Innovative processes of manufacturing meat analogues and necessity of technical regulation in this sector	
Verbytskyi S.B., Head of Department, Patsera N.M., Deputy Head of Department, Moiseieva L.O., Deputy Head of Department, Institute of Food Resources of NAAS,Kyiv, Ukraine.....	818
7.The importance of ensuring industrial waste management and environmental safety for human health	
Sevda Gurbanova, Gulnare Asadova, Gulay İsmayilova, Azerbaijan Technological University, Ganja city, Azerbaijan.....	822
8.Психологические особенности инновационных образовательных технологий на уроках биологии	
Карасартова Ж.Б.,к.п.н., доцент, Акылбеккызы А., магистрант, Иссык-Кульский Государственный Университет имени Касыма Тыныстанова, г.Каракол, Кыргызская Республика.....	826
9.Исследование вторичного сырья, образующегося в процессе переработки винограда	
Набиев А.А., профессор, Касумова А.А., доцент, Азербайджанский технологический университет, г.Гянджа, Азербайджан.....	833
10.Роль дружбы и экономического сотрудничества между Азербайджаном и Казахстаном в развитии транскаспийского международного транспортного маршрута «Восток -Запад»	
Гулиев Ш.М., доцент, Азербайджанский технологический университет, г.Гянджа, Азербайджан, Ембергенов М.А., профессор, Кызылординский университет «Болашак».....	836
11.Загрязнение и деградация почв, методы их мониторинга в Азербайджане	
Искендерова Тунзала Гасан кызы, доцент, доктор философии по биологии Азербайджанский Технологический Университет, Камалова Севиндж Алимкызы, Азербайджанский технологический университет, г.Гянджа, Азербайджан.....	841
12.Свойства полупроводниковых плёнокиобъемных кристаллов халькогенидов свинца $PbTe$ и $PbSe$	
Касаманли Гамлет Джумшидоглы, доцент, Сулейманов Камил Мурсалоглы, доцент, Мустафаев Садыг Тагиоглы, доцент, Аскерова Рада Исфандияркызы, докторант, Азербайджанский технологический университет, г.Гянджа, Азербайджан.....	846
13.Использование некоторых видов долгоживущих растений интродуцированных на полуостров Абшерон в целях озеленения	

Асадов Гусейнага Гасан ¹ , доктор биологических наук, доцент, «Институт Ботаники» Публичное Юридическое Лицо Министерства Науки и Образования АР Багирова Самира Бехбуд ² , доктор биологических наук, доцент, Публичное Юридическое Лицо Сад Дендрологии при глава Исполнительной власти города Баку, Садыгова Камала Арастун ³ , Азербайджан, Баку.....	850
14.Рост карпа (<i>cyprinuscarpio</i>) в предгорном водохранилище при разных плотностях посадки	
Эсоналиева Озода, соискатель, Ташкентский государственный аграрный университет, Алибекова Галия, к.с-х.н доцент, Кызылординский университет «Болашақ», Юлдашов Мансур д.б.н., профессор, Ташкентский государственный аграрный университет.....	853
15.Батыс Қазақстан облысының шекарасындағы жайық өзеніндегі балық қорының қазіргі жағдайы және оларды пайдалану мәселелері	
Тулеуов А.М., аға ғылыми қызметкер, PhD, ЖШС «Балық шаруашылығы ҒӨО» Батыс Қазақстан филиалы.....	857
16.Анализ публикационной активности казахстанских учёных в области синтеза биологически активных соединений по данным ринц (2015–2024)	
Ергалиева Э.М., ассистент профессор, Губенко М.А., старший преподаватель, Костанайский региональный университет имени Ахмет Байтұрсынұлы, Важев В.В., профессор, Костанайский социально-технический университет имени академика З. Алдамжар, г. Костанай.....	861
17.Разработка тест-систем анализа и выявление аллельных вариантов в генах MSTN, GH2, IGF-1 и FABR4 у овец казахской курдючной породы	
Муханов Н.Б., к.с-х.н, доцент, Кызылординский университет «Болашақ».....	865
18.Лимонды көбейту технологиясының жаңа элементтері	
Әлібекова Ғ.Б., а-ш.ғ.к., доцент, Жақсыбаева Д.Ж., Б-23/3 оқу тобы, Қызылорда «Болашақ» Университет.....	869
19.Эмбрионалдық даму кезеңі әртүрлі қозылардың жасына қарай тірі салмағының өзгеру динамикасы	
Длиббетов М.К., а.ш.ғ.к., аға оқытушы, Нұржанова А., Б-23-1 оқу тобының студенті, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	874
20.Арал өңірінің геоэкологиялық ерекшеліктері	
Сатаева Д. К-Ш., а-ш.ғ.к., аға оқытушы, Оразғалиева А. ЭК-24-1 оқу тобының студенті, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	878
21.Су ресурстарын тиімді пайдалану – тұрақты дамудың негізі	
Болатова А.Б., п.ғ.м., оқытушы, Қабылова Г.М., Б-25 оқу тобының студенті, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	882
22.Арысқұм иілімінің тектоникалық құрылымы және оңтүстік торғай бассейнінің мұнай-газдылық перспективалары	
Амангельдиева Г.Б., аға оқытушы, Келмағамбетов Н.К., т.ғ.к., Қызылорда «Болашақ» университеті.....	886
23.Организация проектно-исследовательской деятельности младших школьников в области естествознания	
Алмуханова А.А., КГУ «Гимназия №17», г.Актобе.....	891
24.Болашақ дене шынықтыру мұғалімдерін даярлауда тұрақты даму қағидаттарын іске асырудың педагогикалық шарттары	
Бекжанов Берикбай Утемурадович, п.ғ.м., аға оқытушы, Қартаңбай Санжар Еркенұлы, ФКС 25-7 тобының студенті, Қорқыт ата атындағы	

университеті.....	896
25.Байқоңыр ғарыш айлағы аймағындағы экологиялық әсерлер	
Дұрысбекова Н.Д., п.ғ.м., оқытушы, Нұржан Айғаным., студент Б-23, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	900
26.Потенциал возобновляемых источников энергии как база для прикладных ученических проектов по физике	
Макарова Е.Г., КГУ «Гимназия №17», г.Актобе.....	904
27.Арал теңізінің құрғаған орнындағы массажет даласының көне замандағы ирригация жүйелері	
Тоқтамысов Ә.М., Ы.Жақаев атындағы Қазақ күріш шаруашылығы ҒЗИ, Есетқызы А., Б-24-1 оқу тобының студенті, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	908
28.Ұлттық спорт түрлерінің жастардың ұлттық идентификациясын қалыптастырудағы рөлі	
Абдешов М.Т., аға оқытушы, Түрменбай А., НВП-25-1 оқу тобының студенті, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	912
29.Туяның тікпе көшеттерін үй жағдайында тұқымнан дайындау	
Жанзақов М.М., доцент, Болатова А.Б., Дұрысбекова Н.Д., ғылым магистрлері, Қызылорда «Болашақ» университеті, Кенбаев Б.Қ., қауымдастырылған профессор, Қорқыт ата атындағы Қызылорда университеті	917
30.Биометрические показатели и экологическая роль дуба черешчатого (quercusrobur) в дубравах поймы реки Жайык	
Бакесова Р.М., доктор философии (PhD), ассоциированный профессор Западно-Казахстанского инновационно-технологического университета, г.Уральск, Мендигалиева А.С. доктор философии (PhD), ассоциированный профессор Западно-Казахстанского инновационно-технологического университета, г.Уральск, Сатаева Д.К., кандидат сельскохозяйственных наук, старший преподаватель, г.Кызылорда.....	923

«ИННОВАЦИЯЛЫҚ ЭКОНОМИКА ЖӘНЕ ТҰРАҚТЫ ДАМУ СТРАТЕГИЯЛАРЫ: ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ ЖӘНЕ ҚОҒАМДЫҚ ТРАНСФОРМАЦИЯ» СЕКЦИЯСЫ

УДК005.21:004.9:338.242

СТРАТЕГИЧЕСКОЕ УПРАВЛЕНИЕ ТЕХНОПАРКАМИ В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВОЙ ТРАНСФОРМАЦИИ И РАЗВИТИЯ ИННОВАЦИОННОЙ ЭКОНОМИКИ

Ахмедова Метанет Исраилкызы,
Азербайджанский технологический университет
г. Гянджа, Азербайджан

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются особенности стратегического управления технопарками в условиях цифровой трансформации экономики. Определена роль технопарков как ключевых элементов инновационной инфраструктуры, обеспечивающих развитие технологического предпринимательства. Проанализировано влияние цифровых технологий на управленческие процессы, принятие решений и повышение эффективности функционирования технопарков. Обоснована необходимость внедрения современных управленческих инструментов и цифровых платформ для повышения конкурентоспособности технопарков и стимулирования инновационной активности. Сделан вывод о том, что стратегическое управление с использованием цифровых решений способствует устойчивому развитию технопарков и формированию эффективной инновационной системы.

ABSTRACT

This article examines the specifics of strategic management of technology parks in the context of digital economic transformation. It identifies the role of technology parks as key elements of innovative infrastructure, supporting the development of technological entrepreneurship. The impact of digital technologies on management processes, decision-making, and improving the operational efficiency of technology parks is analyzed. The need to implement modern management tools and digital platforms to enhance the competitiveness of technology parks and stimulate innovation is substantiated. It is concluded that strategic management using digital solutions contributes to the sustainable development of technology parks and the formation of an effective innovation system.

В современных условиях глобализации и ускоренного технологического развития инновации становятся ключевым

фактором экономического роста и повышения конкурентоспособности национальной экономики [1]. В условиях цифровой трансформации экономики существенно изменяются подходы к управлению инновационными структурами, включая технопарки. Внедрение цифровых технологий, информационных систем и цифровых платформ позволяет повысить эффективность управленческих процессов, ускорить принятие решений, улучшить координацию между резидентами и управляющей организацией, а также обеспечить прозрачность и устойчивость функционирования технопарка [2-5].

Стратегическое управление технопарками приобретает особую актуальность, поскольку оно направлено на формирование долгосрочных целей, эффективное использование ресурсов и адаптацию к динамично изменяющейся внешней среде [6]. Использование современных цифровых инструментов управления способствует повышению эффективности деятельности технопарков, развитию инновационной активности и укреплению их роли в формировании экономики знаний [7]. Таким образом, исследование особенностей стратегического управления технопарками в условиях цифровой трансформации является важной научной и практической задачей, направленной на совершенствование механизмов управления инновационной инфраструктурой и обеспечение устойчивого экономического развития.

Целью данного исследования является анализ особенностей стратегического управления технопарками в условиях цифровой трансформации экономики, а также разработка рекомендаций по повышению эффективности управленческих процессов на основе внедрения цифровых технологий и современных управленческих инструментов.

Для достижения поставленной цели были определены следующие задачи исследования:

- изучить сущность и роль технопарков как элементов инновационной инфраструктуры;
- исследовать особенности стратегического управления технопарками в современных экономических условиях;
- определить влияние цифровой трансформации на систему управления технопарками;
- разработать практические рекомендации по повышению эффективности управления технопарками на основе цифровых решений.

Реализация поставленной цели и задач позволит определить эффективные механизмы стратегического управления технопарками, способствующие повышению их конкурентоспособности, инновационной активности и устойчивого развития в условиях цифровой экономики.

Методологической основой исследования являются современные научные подходы к управлению инновационной инфраструктурой, стратегическому менеджменту и цифровой трансформации экономических систем. В процессе исследования использован комплекс общенаучных и специальных методов, обеспечивающих всесторонний анализ системы управления технопарками.

В частности, применен метод системного анализа, позволивший рассмотреть технопарк как сложную организационно-экономическую систему, включающую взаимосвязанные элементы управления, инновационной деятельности и цифровой инфраструктуры. С помощью сравнительного метода были изучены различные подходы к управлению технопарками в условиях цифровизации, что позволило выявить наиболее эффективные управленческие практики.

Комплексное применение указанных методов позволило обеспечить научную обоснованность результатов исследования и сформировать практические рекомендации по совершенствованию стратегического управления технопарками в условиях цифровой трансформации.

В современных условиях развития инновационной экономики технопарки играют важную роль в формировании благоприятной среды для развития высокотехнологичных предприятий, коммерциализации научных разработок и стимулирования инновационной активности [3, 6]. Эффективность функционирования технопарков во многом зависит от качества стратегического управления, направленного на формирование долгосрочных целей, определение приоритетных направлений развития и обеспечение рационального использования ресурсов [4]. Наличие современной цифровой инфраструктуры позволяет повысить уровень управляемости, обеспечить прозрачность деятельности и улучшить качество управленческих решений.

Рисунок иллюстрирует, как цифровые платформы интегрированы в стратегическое управление и обеспечивает эффективность работы технопарка.

Рис. 1. Структура стратегического управления технопарком с цифровыми инструментами

Для более наглядного анализа особенностей управления технопарками в условиях цифровой трансформации целесообразно также сравнить традиционные и цифровые подходы к управлению (таблица 1). Таблица позволяет наглядно показать, что цифровизация улучшает все ключевые показатели управления.

Таблица1. Сравнение традиционного и цифрового управления технопарком

Параметр	Традиционное управление	Цифровое управление
Принятие решений	Ручное, медленное	Автоматизированное, на основе аналитики
Координация резидентов	Очная/телефонная	Через цифровые платформы
Мониторинг проектов	Отчетность вручную	Реальное время, дашборды
Доступ к ресурсам	Ограниченный	Центральная цифровая база данных
Оценка эффективности	Эпизодическая	Постоянная, с использованием KPI

Представленные данные демонстрируют, что внедрение цифровых технологий способствует повышению оперативности принятия управленческих решений, улучшению координации между резидентами и повышению прозрачности управленческих процессов. В связи с этим возникает необходимость использования интегрального показателя, учитывающего уровень инновационной активности, эффективность взаимодействия и производительность реализуемых проектов. С целью оценки эффективности управления технопарком предлагается использовать интегральный показатель

эффективноститехнопарка через КРІ, представленный формулой, которая демонстрирует количественную оценку эффективности управления технопарком с учетом цифровых инструментов:

$$E_{TP} = \frac{\alpha \cdot I + \beta \cdot R + \gamma \cdot P}{T},$$

где: E_{TP} – эффективность технопарка;

I – инновационный индекс резидентов;

R –уровень взаимодействия и координации через цифровые платформы;

P –показатели производительности проектов;

T –время реализации проектов;

α, β, γ –весовые коэффициенты значимости показателей.

Данный показатель позволяет комплексно оценить эффективность функционирования технопарка с учетом ключевых факторов, включая инновационную активность резидентов, уровень цифровизации управленческих процессов и результативность реализуемых проектов.

Анализ представленной формулы показывает, что эффективность функционирования технопарка зависит от совокупного влияния нескольких ключевых факторов. В частности, повышение уровня инновационной активности резидентов способствует увеличению общего показателя эффективности, поскольку отражает способность технопарка генерировать и внедрять новые технологические решения. Важную роль также играет уровень цифрового взаимодействия, который обеспечивает оперативный обмен информацией, улучшает координацию управленческих процессов и повышает качество принимаемых решений.

Таким образом, стратегическое управление технопарками в условиях цифровой экономики способствует формированию эффективной инновационной экосистемы, способной обеспечить долгосрочный рост технологического и экономического потенциала страны.

ЛИТЕРАТУРА

1. Albahari A., Pérez-Canto, S., &Bargigli L. (2021). The role of science and technology parks in the age of digital transformation. *Journal of Technology Transfer*, 46(1), 156–181.
2. Абдикеев Н.М. (2020). Цифровая трансформация экономики и развитие инновационной инфраструктуры. *Экономика. Налоги. Право*, 13(4), 16–28.
3. Гончарова Е.В. (2021). Стратегическое управление технопарками как драйверами регионального инновационного развития. *Инновации и инвестиции*, (5), 12–15.

4. Иванова С.А. (2022). Модели функционирования технопарков в условиях цифровизации: отечественный и зарубежный опыт. *Вопросы управления*, (2), 45–58.

5. Кузнецов П.А., & Смирнова Л.В. (2023). Роль цифровых платформ в управлении экосистемами технопарков. *Вестник Московского университета. Серия 6. Экономика*, (3), 89–110.

6. Мамедов Д.Ф., Гусейнов Ю.Р., Ахмедова М.И., Мамедова Г. Р., & Ализаде Ш. С. (2021). Стратегия управления современными технопарками: информационное взаимодействие университета и общества. *Известия высших учебных заведений. Технология текстильной промышленности*, (1), 68–74.

7. Ахмедова М.А. (2022). Факторы цифровизации экономики и их влияние на трансформационные процессы. *Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук*, (1), 112–

119. http://vestnik.tj/soc_doc/2022/n1/RU/Ahmedova_M.A.pdf

ФОРМИРОВАНИЕ И ЭВОЛЮЦИЯ СОВРЕМЕННЫХ ТЕХНОПАРКОВ: ОПЫТ ЕВРОПЫ

Алекберов Турал Тахир оглы Ассистент,
Азербайджанский технологический университет
(г. Гянджа, Азербайджан)

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются вопросы эволюции и формирования современной модели технопарков, начиная с момента их возникновения на базе Стэнфордского университета и заканчивая современными глобальными инновационными экосистемами. Проводится анализ исторических этапов развития технопарков, подчеркивается переход от локальных университетских инициатив к масштабным технологическим кластерам, интегрированным в цифровую среду. Особое внимание уделяется отраслевому распределению инноваций, где лидирующими направлениями выступают энергетика, медицина и ИКТ.

ABSTRACT

The article examines the evolution and formation of the modern technopark model, tracing its origins from the establishment of the Stanford Industrial Park to the current global network of innovation ecosystems. The study analyzes the historical stages of technopark development, highlighting the shift from local academic initiatives to large-scale technological clusters supported by digital communications and cloud services. Special attention is paid to the sectoral distribution of innovations, where energy, medicine, and ICT emerge as leading fields.

Введение. Процесс трансформации мировой экономики в русло инновационного развития неразрывно связан с возникновением и эволюцией технопарков как ключевых институтов интеграции науки и производства. Исторически зародившись в середине XX века, модель технопарка прошла путь от локальных университетских инициатив до масштабных государственных стратегий, определяющих технологический суверенитет стран. Актуальность исследования генезиса и механизмов функционирования современных технопарков обусловлена необходимостью поиска наиболее эффективных путей коммерциализации научных разработок и создания благоприятной среды для высокотехнологичного предпринимательства. В данной статье рассматриваются этапы формирования технопарков, анализируется отраслевая структура инноваций и приводится сравнительный обзор международного опыта управления технологическими площадками в различных географических и

экономических контекстах. Изучение этих аспектов позволяет выявить закономерности, способствующие сокращению сроков запуска инновационных проектов и повышению их глобальной конкурентоспособности в условиях современной цифровой трансформации.

Формирование современной модели технопарка началось примерно 60 лет назад в Стэнфордском университете. Под руководством Ф. Термана часть территории университета была передана в долгосрочную аренду высокотехнологичным компаниям. Данные предприятия были заинтересованы в приобретении и использовании научно-интеллектуальных разработок университета, а также в привлечении студентов и выпускников к трудовой деятельности. Ключевой особенностью этого подхода была необходимость обеспечения коммерческой эффективности указанных направлений деятельности. Данная модель дала импульс возникновению и развитию многих высокотехнологичных гигантов, таких как Hewlett-Packard, Electronic Arts, Sun Microsystems, Nvidia, Yahoo!, Cisco Systems, Silicon Graphics, Google и других, а также заложила основу для формирования технологического центра Кремниевой долины.

В последующие периоды процесс создания технопарков получил широкое распространение в Европе (Франция, Бельгия и др., 1970-е годы), Северной и Южной Америке, Азии и Австралии (Канада, Бразилия, Сингапур, Малайзия, Индия, Япония и др., 1980–1990-е годы), а также в странах бывшего СССР (Российская Федерация, Беларусь, Узбекистан, Украина и др., 1990–2000-е годы).

Историю развития технопарков можно условно разделить на следующие этапы:

- 1920–1950 гг.: осознание необходимости создания специализированных территорий;
- 1950–1970 гг.: формирование первых технопарков в США;
- 1970–1980 гг.: получение опыта успешного функционирования первых технопарков;
- 1980–1990 гг.: распространение опыта создания технопарков на международном уровне;
- 1990–2000 гг.: увеличение видов технопарков и дифференциация направлений их деятельности;
- 2000–2010 гг.: расширение международного сотрудничества и рост числа заинтересованных сторон;
- Современный период: развитие в области цифровых коммуникаций и «облачных сервисов», а также объединение вычислительных мощностей.

Международный опыт показывает, что для запуска полномасштабной деятельности технопарка требуется минимум 10

лет, а его всеобщее признание и переход к оптимальному экономическому режиму занимает от 20 до 40 лет. Следует отметить, что темпы роста инновационных инициатив ускоряются: примерно 80% проектов были реализованы в 2000-х годах[2]. Это свидетельствует о наличии растущего спроса на сокращение сроков запуска современных технопарков. Искусственно сформированные технологические кластеры — такие как Кремниевые долины в Израиле, «цифровые города» Кливленд, Амстердам, Сиэтл, а также Medicon Valley в Дании, Dommel Valley в Бельгии и Нидерландах — на сегодняшний день получили наибольшее признание и продемонстрировали высокую эффективность. В настоящее время в Китае функционирует более 130 парков науки и технологий, более половины из которых являются высокотехнологичными и принадлежат негосударственному сектору [1].

Основные направления развития и коммерциализации инноваций в современных технопарках (в % от общего объема):

- Энергетика и окружающая среда - 21%
- Медицина и фармакология - 17%
- Информационные, коммуникационные и медиатехнологии - 14%
- Новые материалы и химия - 11%
- Микро-, нано- и оптические технологии - 10%
- Биотехнологии - 9%
- Авиационная и космическая промышленность - 5%
- Пищевые продукты и косметика - 4%
- Транспортные средства - 4%
- Прочие области - 5% (IDB, 2017).

Для формирования общей картины деятельности современных технопарков был проведен анализ 12 структур, функционирующих в различных странах. Международный опыт показывает, что, несмотря на различия в структуре, формах управления и направлениях деятельности, общей целью является развитие инноваций, коммерциализация научных результатов и обеспечение регионального экономического роста.

Анализ конкретных примеров (кейсов):

Парк науки и бизнеса Лахти (Финляндия): Основан в 2008 году на территории 70 га. Включает более 50 организаций. Университеты участвуют в исследовании и коммерциализации технологий. Основное внимание уделяется лесопромышленным компаниям, ориентированным на социально-экономическое развитие региона. Функционирует бизнес-инкубатор, применяется гибкая система аренды. Специализация: ИТ, биотехнологии, медицина и альтернативная энергетика. Управление осуществляется в форме ООО, где акционерами выступают городские муниципалитеты [3].

Lakeside Science & Technology Park (Австрия): Создан в 2002 году, охватывает 22 га. Здесь работают 53 организации, включая 20 стартапов. Вузы выступают партнерами. Созданы условия для ИТ-компаний, предусмотрены льготы для стартапов и бизнес-инкубатор. Находится в совместной собственности государственных и частных структур (Estates, 2025).

Технопарк Отаниеми (Финляндия): Основан в 1949 году на территории 200 га. Насчитывает более 800 компаний. Университеты интегрированы в исследовательские процессы. Приоритет отдается лесному хозяйству, электронике и альтернативной энергетике. Совместное управление государственным и частным секторами [5]

Hagenberg Softwarepark (Австрия): Функционирует с 1990 года на площади 200 000 м². Более 250 сотрудников и около 50 компаний. Специализируется на разработке ПО и ИТ. Университеты занимаются подготовкой кадров. Владелец является частная компания с государственной долей.

Парк София-Антиполис (Франция): Создан в 1969 году, площадь 2400 га. Более 40 тысяч сотрудников и 250 организаций. Позже было налажено тесное сотрудничество с Университетом Ниццы. Отличается широким спектром услуг аутсорсинга и специализацией в биологии, медицине и химии. Государственное управление играет значительную роль.

Technologiepark Heidelberg GmbH (Германия): Создан в 1984 году. Университеты формируют научную базу. Открыт для компаний в сфере биологических исследований и экологии. Государство оказывает финансовую поддержку.

Научный парк Турку (Финляндия): Основан в 1988 году на 500 га. Ориентирован на лесную промышленность, биомедицину и электронику. Собственность распределена между государственным и частным секторами.

Технопарк Кехнец (Словакия): Создан в 2000 году. Создано более 3000 рабочих мест. Сотрудничает с Техническим и Ветеринарным университетами. Основные направления: фармацевтика и промышленное производство.

Исследование показывает, что современные технопарки представляют собой не просто инфраструктурные объекты, а сложные инновационные экосистемы, функционирующие на базе синергии науки, промышленности и государства. Ключевым фактором успеха классических и современных моделей является тесное университетско-промышленное взаимодействие, где высшие учебные заведения выступают не только в роли кузницы кадров, но и становятся центрами коммерциализации фундаментальных исследований. Эффективность функционирования таких структур напрямую зависит от их специализации и адаптации к региональным экономическим особенностям, что подтверждается успешным опытом

создания кластеров в сферах ИТ, биотехнологий и экологии в различных странах. Несмотря на многообразие форм собственности и моделей управления, решающую роль в становлении технопарков играет государственная поддержка, выраженная в создании стимулирующей законодательной базы, налоговых преференциях и льготных условиях для резидентов. При этом наблюдается тенденция к значительному сокращению сроков запуска и выхода технопарков на самоокупаемость за счет интеграции цифровых коммуникаций и облачных сервисов, что требует от современных структур более гибких и динамичных стратегий управления. В конечном итоге, полноценное развитие технопарка невозможно без предоставления комплексных услуг поддержки, включая бизнес-инкубацию, доступ к венчурному капиталу и международный нетворкинг, что в совокупности обеспечивает трансформацию научного потенциала в экспортно ориентированный инновационный продукт и стимулирует устойчивый региональный экономический рост.

ЛИТЕРАТУРА

1. Basalp A. (2023). Research and Development, Innovation and Enterprunership in Technoparks. *Ahi Evran Akademi*, 4(2), 47-53.
2. Klyucharev G.A. (2015). Technological creativity environment: Russia compared to other countries. *Sociological Science and Social Practice*, 3(11), 51–80.
3. Gatto E., Buccolieri R., Aarrevaara E., Ippolito F., Emmanuel R., Perronace L., & Santiago J.L. (2020). Impact of urban vegetation on outdoor thermal comfort: Comparison between a mediterranean city (Lecce, Italy) and a northern European city (Lahti, Finland). *Forests*, 11(2), 228.
4. Estates A.L. (2025). Turning Challenges into Opportunities.
5. Nowak M. (2011). Technology Park As A Territorial Benefit A Subject Of Territorial Government Marketing. *Economic and Regional Studies (Studia Ekonomiczne i Regionalne)*, 4(2), 26-33.

**РОЛЬ ВЫСШЕЙ ШКОЛЫ В РЕАЛИЗАЦИИ СТРАТЕГИИ
УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ ЧЕРЕЗ
ЭКООРИЕНТИРОВАННОЕ ОБУЧЕНИЕ**

Сариев Ф.Б., к.э.н, доцент,
Иссык-Кульский Государственный Университет
имени. Касыма Тыныстанова,
г.Каракол, Кыргызская Республика

РЕЗЮМЕ

В данной работе исследуется ключевая роль студенческого сообщества в реализации концепции устойчивого развития зеленой экономики. Автор анализирует трансформацию экологического образования в зелёное мышление при этом подчёркивает, что академические знания становятся эффективными только при их конвертации в практические инициативы. Изучаются вопросы формирования экологического сознания у студентов и их практический вклад в достижение целей устойчивого развития зеленой экономики.

ABSTRACT

This paper explores the key role of the student community in implementing the concept of sustainable development of a green economy. The author analyzes the transformation of environmental education into "green thinking," emphasizing that academic knowledge only becomes effective when converted into practical initiatives. The article examines mechanisms for engaging young people in environmental projects, the role of university campuses as platforms for testing sustainable solutions, and the influence of eco-activism on the development of future professional competencies.

С началом XXI века человечество стало сталкиваться с беспрецедентными экологическими вызовами, изменением климата, истощением природных ресурсов, загрязнением окружающей среды и утратой биоразнообразия. Международные и национальные организации в области устойчивого развития, подчёркивают необходимость формирования экологически ответственного общества в сфере зеленой экономики. Главный роль в этом процессе принадлежит студентам Вузов как активной, мобильной и инновационно ориентированной части нашего общества.

Современные студенты—это не только будущие профессиональное сообщество, а также главный социальный ресурс настоящего времени. В студенческие годы формируются ценности, а

также новое мировоззрение и поведенческие установки, которые определяют жизненную стратегию молодого человека.

Экономико-экологические проблемы на сегодняшний день становятся не абстрактной темой научных обсуждений, а реальной частью повседневной жизни общества. В этих условиях охрана окружающей планеты в условиях устойчивого развития становится глобальной проблемой. Растет промышленность, соответственно, увеличивается потребление природных ресурсов, происходит загрязнение природы. На решение этих и других проблем требуется все более новых подходов, где одним из таких решений проблемы является - зелёная экономика. В долгосрочной перспективе «зелёные» тенденции усилят свое воздействие на структурные перестройки мировой экономики и финансов [1].

В условиях сохранения экологии планеты для Кыргызской Республики, вопросы сохранения природной среды имеют стратегически важное значение. Наша жемчужина озеро Иссык-Куль — это не только уникальный природный объект планеты, но и основа туристической отрасли области, источник доходов и важный элемент национального наследия. Для подрастающего поколения эти темы являются одним из важных тем, так как, именно молодое поколение должны будут формировать будущее нашего общества и принимать решения от которого будет зависеть будущее наших потомков. Для того чтобы добиться экономического роста нужно сочетать зелёную экономику с сохранением природных ресурсов, снизить вредного воздействия на окружающую среду. Для человечества зелёная экономика это не только теория, эта возможность применить экологические идеи на практике. Студенты должны активно участвовать в зеленых мероприятиях. В каждодневной практике нужно проявлять различные инициативы и проводить различные экологические акции. Принимать активное участие в инициативах по снижению потребления электроэнергии и воды в учебном заведении:

Зелёное мышление студентов это система взглядов и ценностей, ориентированная на бережное взаимоотношение к природе. Это отношение как рациональное использование ресурсов и осознание взаимосвязи между экономикой, обществом и окружающей средой. Оно предполагает такие вопросы как: экологическую ответственность, критическое осмысление потребительских привычек, поддержку устойчивых инициатив и готовность к изменениям в образе жизни граждан.

Университеты являются ключевыми площадками для формирования экологического сознания студентов и многие университеты мира, внедряют принципы устойчивого развития в образовательные программы, исследовательскую деятельность и развитие инфраструктуру учебных заведений. Во многих

университетах студенты получают знания о глобальных экологических проблемах и участвуют в научных исследованиях.

Зелёная экономика будущем открывает для молодежи новые профессиональные возможности. На сегодняшний день востребованными специальностями считается, экологический менеджмент в возобновляемой энергетике, экологического строительства и устойчивого роста в сельском хозяйстве и переработки отходов. При условии успешного освоении эти направления позволяют строить успешную карьеру и внесение вклада в сохранении экологии планеты. **В этих условиях студенты могут организовать участие в общественных движениях.** Молодёжные движения вдохновлённые деятельностью молодых активистов, демонстрируют силу студенческой солидарности и гражданской ответственности. **Можно участвовать в научно-исследовательской деятельности в университете в рамках программ экологической и экономической направлений.** Участвовать в разработке инновационных решений в сфере возобновляемой источников энергии, устойчивого экологического сельского хозяйства и применяемых зеленых технологий в сфере АПК. Нужно заниматься вопросами сельского хозяйства комплексно на государственном уровне, определив развитие этой отрасли как приоритет [2].

Участвовать в проектах по развитию зелёного предпринимательства, создание стартапов, направленных на глубокую переработку отходов, производство экологически чистых товаров и развитие циркулярной зеленой экономики. Несмотря на высокий потенциал, процесс формирования зеленого мышления у студентов и молодых людей могут сталкиваться с рядом трудностей такими как недостаточная экологическая грамотность, ограниченность ресурсов, отсутствие системной поддержки инициатив со стороны правительств и других заинтересованных лиц. Современные вопросы развития цифровизации сферы образования, международное сотрудничество и государственные программы поддержки молодёжных инициатив открывают новые возможности для реализации экологических проектов в Кыргызской Республике. В современных условиях возрастает роль студентов в формировании «зеленого» мышления и перехода от теории к экологическому активизму молодежи.

Достойное образование — это первый шаг к решению проблем. Но «зелёное» мышление — это не просто знание формулы экологических проблем стоящих перед человечеством. Это понимание того, как макропроцессы такие как, изменение климата, биосфера связаны с микро решениями вопросов экономики при выборе упаковки, потребление энергии и других важных процессов.

Можно и нужно применять междисциплинарный подходы при изучении вопросов экологии и экономики. Современный студент - экономист изучает «углеродный налог», а инженер — принципы циркулярной экономики как новое направление в решении вопросов обеспечения необходимыми продуктами общества в целом.

Студенческие организации обладают огромным потенциалом влияния на своих друзей. Один грамотный, компетентный молодёжный экологический клуб может изменить культуру потребления целого региона через свое влияние на массы молодежи и взрослых. Через организацию мероприятий просвещения такие как, организация лекториев, кинопоказов и мероприятий по экологическому воспитанию молодёжью.

Проведение эко- волонтерство, то есть, чистка берегов озер и рек, посадка деревьев и помощь региональным заповедникам в организации мероприятий по защите лесов и других мероприятий. Взаимное работа с администрацией вуза для внедрения принципов устойчивого развития в официальную стратегию учебного заведения по экологическому воспитанию молодого поколения. Нужно довести до каждого молодого человека что “мы не наследуем Землю у наших предков, мы берём ее в долг у наших детей”. Данная цитата как нельзя лучше описывает мотивацию для молодых людей так, как, они сами строят мир, в котором им самим, их потомкам предстоит жить.

После окончания учебного процесса и при переходе к работе, при создании карьеры к образу жизни нужно привить «зелёное» мышление и объяснить что оно не заканчивается после получения диплома. Что доставляет радости это то, что, многие современные выпускники приносят экологические ценности в бизнес и госсектор. На сегодняшний день многие мировые ведущие компании охотятся за специалистами, которые знают, как сделать производство более чистыми и социально ответственными. Студенты это не просто «будущее нации», это так же активное «настоящее». Переход от сухих фактов в учебниках к реальным действиям на учёбе создает инерционное движение, которую невозможно остановить. Как мы выше говорили, устойчивое развитие начинается не с глобальных соглашений Правительств, а с личного выбора каждого, кто сегодня сидит в аудитории. Важное место в этом процессе занимают студенты и университет—это пространство, где формируются профессиональные навыки, мировоззрение и гражданская позиция. Молодёжь способна не только усваивать знания, но и становиться инициатором реальных изменений. Здесь важна теоретическая основа и роль образования. Изучение принципов зелёной экономики в университете позволяет студентам увидеть взаимосвязь между хозяйственной деятельностью человека и состоянием окружающей среды. Экономические решения напрямую отражаются на природных ресурсах, качестве воздуха и воды, а значит — на уровне жизни общества. Согласно данным ООН в

2024 году возобновляемые источники энергии обеспечили около одной трети мирового производства электроэнергии. Страны должны разработать справедливую, инклюзивную политику перехода к «зеленой» экономике, основанную на социальном диалоге и взаимодействии со всеми заинтересованными сторонами [3].

Мощность возобновляемой энергетики в мире увеличилась на 585 гигаватт за год. Такие данные указывают на создание экономики, которая может обеспечивать экономический рост и при этом не наносить ущерб экологии планеты. За последние годы наблюдается значительный рост зелёных технологий, экологических инициатив. По международным данным в 2022 году в мире было создано около 42 миллиона рабочих мест в сфере зеленой экономики. Из них около 29 миллионов именно в секторе возобновляемой энергетике. Из них солнечная энергетика обеспечивает около 13 миллионов рабочих мест, ветровая энергетика - около 12 миллионов рабочих мест. Сфера гидроэнергетики производит примерно 16% мировой электроэнергии. “В 2022 году доля возобновляемых источников энергии в общем конечном потреблении энергии в мире составила 17,9 процентов, на фоне постепенного роста общего энергопотребления. Установленная мощность возобновляемых источников на душу населения достигла 478 ватт в 2023 году, что на 13 процента выше, чем в 2022 году” [4].

В 2024 году возобновляемые источники составили 92% всех новых энергетических мощностей введённых в мире. В этом отношении заслуживает уважение решение властей Кыргызской республики где активно ведется практические работы по строительству гидроэлектростанций и других видов возобновляемых источников энергии такие, как, солнечные панели и строительство ветровых станций на территории страны. По оценкам мировых экспертов, объем циркулярной экономики могут достигнуть триллионы долларов в экономике стран мира что показывает высокий потенциал устойчивых технологий. Образование формирует понимание того, что устойчивое развитие невозможно без изменения привычных моделей потребления и производства. Полученные знания становятся фундаментом для осознанных действий. Однако теория приобретает ценность только тогда, когда она находит практическое применение. Студенты могут реализовывать принципы экологической ответственности через участие в очистке территорий и водоёмов, сокращение потребления электроэнергии и воды, отказ от избыточного использования пластика, сортировку отходов, участие в озеленении территорий. Проведение исследований по экологическим вопросам, а также популяризацию экологической культуры в социальных сетях и использование общественного транспорта или альтернативных способов передвижения. Такие действия показывают, что устойчивое развитие начинается с личной ответственности

каждого гражданина общества. Проблема климатических изменений в настоящее время широко обсуждается многими специалистами, учёными и политиками, как требующая больших усилий от многих государств [5].

Необходимо перейти от знаний к практическим шагам — это ключевой шаг на пути к устойчивому будущему в сфере зеленой экономики. Студенческое сообщество может стать движущей силой экологических движений и способствовать формированию общества где основным принципом является ответственность, солидарность и забота о планете земля.

Устойчивое формирование зелёного мышления в образовательной среде способствует появлению нового подхода к развитию—более ответственному, долгосрочному и ориентированному на баланс между экономикой и природой. Осознанное потребление, внедрение инноваций и участие в экологических инициативах становятся практическим выражением этих ценностей. Совместная работа образовательных учреждений, государства и предпринимательского сектора усиливает возможности для реализации проектов в сфере защиты экологии и природы. Зелёная экономика глазами студентов это не только теоретическая концепция, но и практическая работа, направленная на сохранение экологии, природы, планеты на устойчивое развитие общества и экономики в целом.

ЛИТЕРАТУРА

1. Зелёная экономика и зеленые финансы: учебное пособие [Порфирьев Б.Н. и др.] / Под ред. акад. Б.Н. Порфирьева. – СПб.: Изд-во «МБИ», 2018. – 327 с.
2. Сельское хозяйство Кыргызстана в условиях Евразийского экономического союза. Ф.Б.Сариев., Вестник ИГУ им. К. Тыныстанова №44 .2017
3. ЮНЕП. Зелёная экономика: путь к устойчивому развитию. — ООН. 2011
4. Новости ООН. Глобальный взгляд Человеческие судьбы 2017.
5. Углеродный след в экономике и его влияние на окружающую среду в Кыргызской Республике. Ч.С. Карыбаева, Ф. Б.Сариев. А.У. Абдукаримова., Вестник ИГУ им. К.Тыныстанова № 61.2025.

УДК: 622.276

ОЦЕНКА ЭФФЕКТИВНОСТИ КИСЛОТНОЙ ОБРАБОТКИ СКВАЖИН: ФИЗИКО-ТЕХНОЛОГИЧЕСКИЕ И ЭКОНОМИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ

Керимова Минура Гаджи кызы, доцент,
Керимов Фазиль Джамиль оглы, доцент,
Нуриева Самира Рафик кызы, ассистент,
Азербайджанский технологический университет,
г.Гянджа, Азербайджан

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматриваются физико-технологические и экономические аспекты кислотной обработки скважин в нефтегазовой промышленности. Особое внимание уделяется влиянию соляной кислоты на проницаемость карбонатных пород и повышению дебита скважин. Анализируются основные технологические параметры процесса, а также оценивается экономическая эффективность применения данной технологии. Результаты исследования показывают, что кислотная обработка является одним из наиболее эффективных методов интенсификации добычи, позволяющим снизить затраты и повысить рентабельность нефтегазовых предприятий.

ABSTRACT

This article examines the physico-technological and economic aspects of acid treatment of wells in the oil and gas industry. Special attention is paid to the effect of hydrochloric acid on the permeability of carbonate rocks and the increase in well productivity. The main technological parameters of the process are analyzed, and the economic efficiency of this method is evaluated. The results show that acid treatment is one of the most effective methods of production intensification, reducing costs and increasing profitability.

Введение. В современных условиях развития нефтегазовой промышленности повышение эффективности добычи углеводородов является одной из ключевых задач. Одним из широко применяемых методов интенсификации добычи является кислотная обработка скважин, основанная на химическом воздействии на пласт.

С физической точки зрения процесс кислотной обработки связан с реакцией соляной кислоты с карбонатными породами, что приводит к увеличению проницаемости пласта. С экономической точки зрения данный метод позволяет увеличить дебит скважин и снизить себестоимость добычи.

Целью исследования является анализ физико-технологических особенностей кислотной обработки и оценка её экономической эффективности

Теоретические основы кислотной обработки скважин

Кислотная обработка скважин представляет собой один из наиболее эффективных методов повышения нефтеотдачи пласта. Данный процесс основан на химическом взаимодействии кислотных растворов с горными породами, в первую очередь с карбонатными коллекторами.

С физико-химической точки зрения основным реагентом является соляная кислота (HCl), которая вступает в реакцию с карбонатами кальция и магния. Основная реакция может быть представлена следующим образом:

В результате реакции происходит растворение породы и образование дополнительных каналов фильтрации, что приводит к увеличению проницаемости пласта. Выделение углекислого газа способствует дополнительному разрыхлению структуры породы [1, с. 67].

Одним из ключевых физических параметров процесса является проницаемость, которая характеризует способность пористой среды пропускать жидкость. После кислотной обработки проницаемость возрастает, что непосредственно влияет на дебит скважины.

Также важным фактором является скорость реакции, которая зависит от температуры, концентрации кислоты и структуры породы. Повышение температуры ускоряет химические реакции, однако может привести к неравномерному растворению породы.

Кроме того, необходимо учитывать процессы фильтрации и диффузии, которые определяют распределение кислоты в пласте. Неравномерное распределение реагента может снизить эффективность обработки [2, с. 254].

Технологические аспекты процесса

Технология кислотной обработки включает несколько этапов, каждый из которых оказывает влияние на конечный результат.

На первом этапе проводится подготовка скважины, включающая очистку ствола и оценку геолого-технических характеристик пласта. Далее осуществляется закачка кислотного раствора под давлением.

После закачки кислоты происходит выдержка (экспозиция), в течение которой протекают основные химические реакции. Длительность этого этапа зависит от температуры и свойств пласта и обычно составляет от 2 до 24 часов.

Затем производится промывка скважины, в ходе которой удаляются продукты реакции. В качестве промывочной жидкости могут использоваться вода или нефть [3, с. 187].

Важным элементом технологии является выбор концентрации кислоты. Слишком высокая концентрация может привести к быстрому расходованию реагента у забоя, тогда как низкая концентрация снижает эффективность обработки.

Рисунок 1. Технологическая схема кислотной обработки скважин

Технологический процесс также может включать использование ингибиторов коррозии, поверхностно-активных веществ и других добавок, которые повышают эффективность обработки и защищают оборудование [4, с. 96].

Экономическая эффективность кислотной обработки скважин

Экономическая эффективность кислотной обработки скважин определяется соотношением затрат на проведение технологических операций и полученного прироста добычи углеводородов.

Основными затратами при проведении кислотной обработки являются:

- стоимость кислотных реагентов;
- расходы на транспортировку и закачку раствора;
- эксплуатационные затраты оборудования;
- затраты на подготовку и обслуживание скважины.

Несмотря на наличие указанных затрат, применение кислотной обработки позволяет значительно увеличить дебит скважины, что обеспечивает быстрый возврат инвестиций.

Экономический эффект от применения технологии может быть выражен следующим образом:

$$E = (Q_2 - Q_1) \cdot P - C$$

где:

E — экономический эффект;

Q_1 — дебит до обработки;
 Q_2 — дебит после обработки;
 P — цена нефти;
 C — затраты на обработку.

Анализ показывает, что даже при умеренном увеличении дебита экономическая эффективность остается высокой благодаря относительно низкой стоимости технологии.

Таблица 1. Экономическая эффективность кислотной обработки

Показатель	До обработки	После обработки
Дебит скважины (т/сут)	10	18
Выручка (USD)	1000	1800
Затраты на обработку	—	300
Чистый эффект	—	+500

Полученные данные свидетельствуют о том, что применение кислотной обработки приводит к увеличению добычи на 70–80%, что значительно повышает рентабельность эксплуатации скважин [5, с. 123.]

Кроме того, следует отметить, что данный метод требует сравнительно небольших капитальных вложений по сравнению с бурением новых скважин, что делает его особенно привлекательным для нефтегазовых предприятий.

Современные условия развития нефтегазовой отрасли требуют комплексного подхода к оценке эффективности технологических процессов. Кислотная обработка скважин является одним из наиболее распространённых методов интенсификации добычи, однако её эффективность зависит от множества факторов, как физических, так и экономических.

С физической точки зрения важным аспектом является равномерность распределения кислотного раствора в пласте. Неравномерное проникновение кислоты может привести к локальному растворению породы, что снижает общую эффективность обработки. В связи с этим особое значение приобретает оптимизация режима закачки, включая давление, скорость и объём закачиваемого раствора [6, с. 85].

Кроме того, важную роль играет состав кислотного раствора. Использование ингибиторов коррозии и поверхностно-активных веществ позволяет повысить эффективность взаимодействия кислоты с породой и одновременно защитить оборудование от разрушения. Это, в свою очередь, снижает эксплуатационные затраты и увеличивает срок службы оборудования [7].

С экономической точки зрения эффективность кислотной обработки определяется не только приростом добычи, но и

стабильностью полученного результата. В некоторых случаях эффект от обработки носит краткосрочный характер, что требует повторного проведения операций. Поэтому важным направлением является разработка технологий, обеспечивающих длительное сохранение повышенной проницаемости пласта [8].

Особое значение в современных условиях приобретает применение цифровых технологий при планировании и проведении кислотной обработки. Использование математических моделей и программного обеспечения позволяет прогнозировать результаты обработки, оптимизировать параметры процесса и минимизировать риски.

Также следует отметить, что в условиях нестабильных цен на нефть особую роль играет снижение себестоимости добычи. Кислотная обработка, как относительно недорогой метод интенсификации, позволяет предприятиям поддерживать рентабельность даже при снижении рыночных цен [9].

Таким образом, комплексный анализ показывает, что эффективность кислотной обработки скважин определяется совокупностью физико-химических процессов, технологических решений и экономических факторов. Оптимизация этих параметров позволяет значительно повысить эффективность добычи и обеспечить устойчивое развитие нефтегазовых предприятий.

Обсуждение результатов

Результаты исследования показывают, что кислотная обработка является эффективным инструментом повышения продуктивности скважин. С физической точки зрения повышение проницаемости пласта обеспечивает улучшение фильтрационных характеристик.

С экономической точки зрения данный метод позволяет:

- снизить себестоимость добычи;
- увеличить объем реализации продукции;
- повысить прибыль предприятия.

Особую роль играет применение современных технологий и цифровых решений, позволяющих оптимизировать процесс обработки и повысить его эффективность [10].

ЛИТЕРАТУРА

1. Котлер Ф., Армстронг Г. Принципы маркетинга. – М.: Вильямс, 2018. – 496 с.
2. Чаффи Д. Цифровой маркетинг. – М.: Эксмо, 2019. – 608 с.
3. Портер М. Конкурентная стратегия: Методика анализа отраслей и конкурентов. – М.: Альпина Паблишер, 2008. – 454 с.
4. Коршак А.А., Шаммазов А.М. Основы нефтегазового дела. – Уфа: ДизайнПолиграфСервис, 2005. – 528 с.
5. Жумагулов Т.Ж. Технология добычи нефти и газа. – Астана: Фолиант, 2013. – 312 с.

6. Майлыбаева Г.Ж. Технология добычи нефти и газа. – Астана: Фолиант, 2011. – 192 с.
7. Economides M.J., Nolte K.G. Reservoir Stimulation. – Wiley, 2000. – 856 p.
8. Allen T.O., Roberts A.P. Production Operations. – Oil & Gas Consultants International, 1982.
9. Ahmed T. Reservoir Engineering Handbook. – Gulf Professional Publishing, 2010.
10. Smith R. Chemical Engineering Kinetics. – McGraw-Hill, 2005.

ЭКОНОМИЧЕСКАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ – КАК ЭКОНОМИЧЕСКАЯ КАТЕГОРИЯ

Карыбаева Ч.С., к.э.н, доцент,
Иссык-Кульский Государственный Университет
имени. Касыма Тыныстанова,
г.Каракол, Кыргызская Республика

РЕЗЮМЕ

Экономическая безопасность традиционно исследуется как важнейшая качественная характеристика экономической системы, определяющая ее способность поддерживать нормальные условия жизнедеятельности населения, устойчивое обеспечение ресурсами народного хозяйства, а также последовательную реализацию национально-государственных интересов. Внешние и внутренние угрозы экономической безопасности Кыргызстана определяются сочетанием объективных и субъективных факторов. Первые связаны с попытками международной изоляции Кыргызстана, обусловленной глобальными структурными сдвигами. Эти попытки направлены на усиление недобросовестной конкуренции и захват рынков сбыта ведущими мировыми державами и транснациональными корпорациями. Вторые кроются в стратегических ошибках проводимой в Кыргызстане макроэкономической политики, которые делают ее крайне зависимой от внешнеэкономической конъюнктуры и обрекают на колонизацию американо-европейским капиталом.

Сегодня для Кыргызстана очень важно найти оптимальное соотношение между открытостью экономики и защитой национальных интересов, чтобы обеспечить экономическую безопасность.

ABSTRACT

Economic security is traditionally studied as a key qualitative characteristic of the economic system, determining its ability to maintain normal living conditions for the population, ensure a sustainable supply of resources to the national economy, and consistently advance national interests. External and internal threats to Kyrgyzstan's economic security are determined by a combination of objective and subjective factors. The former are linked to attempts to internationally isolate Kyrgyzstan, driven by global structural shifts. These attempts aim to intensify unfair competition and the capture of sales markets by leading world powers and transnational corporations. The latter lie in strategic errors in the macroeconomic policy pursued in Kyrgyzstan, which make it extremely dependent on external economic conditions and condemn it to colonization by American and European capital.

Today, it is crucial for Kyrgyzstan to find the optimal balance between economic openness and the protection of national interests in order to ensure economic security.

Актуальность и целесообразность изучения экономической безопасности как современной отечественной экономической категории обусловлены рядом причин, ведущее место среди которых занимает выработка единых подходов к пониманию этой категории в рамках современной экономической теории, а также разработка мер по использованию принятых подходов на практике, например при подготовке антикризисных мероприятий¹.

Экономическая безопасность является неотъемлемой частью национальной безопасности.

Национальная безопасность отражает связь безопасности с нацией, то есть с определенной территориально-государственной общностью, основанной на устойчивых социально-политических, экономических, культурных и иных связях. Нация может включать множество национальностей, представляющих собой этническую общность людей со своими традициями, нравами, культурой.

За последние полтора столетия сформировались три основных подхода экономистов-теоретиков к тому, что следует считать главной угрозой национальной экономической безопасности, и как с ней бороться;

1)камералистская концепция защиты внешнеэкономической безопасности (с середины XIX в.);

2)кейнсианская концепция защиты от внутренних макроэкономических угроз (со второй трети XX в.);

3) институциональная концепция защиты от административных барьеров (с конца XX в.)².

Экономическая безопасность имеет достаточно сложную внутреннюю структуру. Анализ реальных процессов и отечественный и зарубежный опыт решения этой проблемы позволяют определить три ее качественные характеристики:

(1) экономическую независимость, которая в условиях современного мирового хозяйства отнюдь не носит абсолютного характера.

(2) стабильность и устойчивость национальной экономики, предлагающие защиту собственности во всех ее формах, создание надежных условий и гарантий для предпринимательской активности,

¹Экономическая безопасность: учебник / под общ. ред. С.А.Коноваленко. — Москва: инфра, 2021. — 521 с. — (высшее образование: специалитет). — doi 10.12737/1048684.стр.34

² Экономическая безопасность : учеб, пособие / под ред. Э40 Н.В. Манохиной. - М.; Инфра-м, 2019. - 320 с. -(Высшее образование; Бакалавриат). — уууушйх.до!.or§/10.12737/1831.Стр 10 <https://library.atu.edu.kz/files/48802.pdf>

сдерживание факторов, способных дестабилизировать ситуацию (борьба с криминальными структурами в экономике, недопущение серьезных разрывов в распределении доходов, грозящих вызвать социальные потрясения, и т.д.);

(3) способность к саморазвитию, что особенно важно в современном развивающемся мире³.

С обретением суверенитета, вступлением в ООН и целый ряд международных организаций Кыргызстан столкнулся с новыми для него проблемами собственной внешней политики, обороны и национальной безопасности, с проблемами самостоятельного вхождения в мировую экономику и мировое сообщество. Оказавшись на международной арене, Кыргызстан окунулся в качественно иную среду, в которой его внешнеэкономический и внешнеполитический курс, как и у любого другого государства, развивается по собственной логике, диктуемой национально-государственными интересами. При этом внешняя политика Кыргызстана призвана нести в себе и общечеловеческий заряд, что в будущем обеспечит его народам достойное место в мировом сообществе.

Экономическая безопасность - это материальная основа национальной безопасности. Она выступает гарантией устойчивого, стабильного развития страны, ее независимости. В настоящее время используется немало различных определений понятия "экономическая безопасность". Так, в законе "О национальной безопасности Кыргызской Республики" 2010 года отмечается, что экономическая безопасность - это состояние защищенности национальной экономики Кыргызской Республики от внутренних и внешних условий, процессов и факторов, ставящих под угрозу ее устойчивое развитие и экономическую независимость.

При определении понятия "экономическая безопасность" преобладало мнение, что его содержание отражает такое состояние хозяйства страны, которое обеспечивает способность противостоять неблагоприятным внешнеэкономическим воздействиям.

В 2003 году 26 февраля был принят Закон Кыргызской Республики "О национальной безопасности Кыргызской Республики", в котором были систематизированы все наработки в сфере обеспечения национальной безопасности за предыдущие годы, в том числе в области обеспечения экономической безопасности Кыргызской Республики.

Национальные интересы Кыргызской Республики - совокупность политических, экономических, социальных и других

³ Экономическая безопасность : учебник / Н. М. Бобошко, Д. В. Дианов, К. В. Екимова [и др.] ; под науч. ред. К. В. Екимовой, Н. Д. Эриашвили ; под общ. ред. Л. В. Шманёвой, М. Е. Косова [и др.]. – 5-е изд., перераб. и доп. – Москва : Юнити-Дана, 2025. – 417 с. Стр11.

потребностей Кыргызской Республики, от реализации которых зависит способность государства обеспечивать защиту конституционных прав человека и гражданина, ценностей кыргызского общества, основополагающих государственных институтов. Проще говоря, понятие "угроза экономической безопасности" становится поглощенным понятием "угрозы национальной безопасности", что влечет за собой определенную правовую коллизию. Создается впечатление, что указанный нормативный акт был подготовлен отечественными политологами и социологами без участия опытных юристов и экономистов. Поэтому, по нашему мнению, юридическая "проволочка" по определению "угроза экономической безопасности" нуждается в определенной корректировке.

К внутренним угрозам экономической безопасности Кыргызской Республики, по нашему мнению, непосредственно относятся :

1.Массовая перекачка (экспорт) топливно-сырьевых (невосполнимых) ресурсов за пределы Кыргызстана.

2.Отсутствие эффективного контроля за валютными операциями и утечка капитала из Кыргызстана. Одним из наиболее серьезных факторов, подрывающих экономику, финансовую систему Кыргызстана, стало отсутствие эффективного контроля за валютными операциями и "бегства капиталов" из Кыргызстана. Экспертные оценки свидетельствуют о том, что из Кыргызстана всего с 1991 года вывезено за границу от 10 до 20 млрд. долларов США. Зримым показателем выступает статья «ошибки и пропуски» платежного баланса Кыргызской Республики.

3.Неудачные или несвоевременные (как запоздалые, так и поспешные) меры по реформированию Кыргызской экономики в рыночном направлении. Действие данного фактора стало следствием, прежде всего, отсутствия целостной непротиворечивой концепции перехода к рынку.

4.Криминализация экономики. Новые экономические отношения порождают в Кыргызстане новые виды преступных проявлений. Процесс формирования рыночной экономики и становление рыночных отношений в стране вызывают необходимость кардинального совершенствования действующего законодательства. Грубые нарушения законодательства были допущены должностными лицами в сфере разгосударствления и приватизации. Рост злоупотреблений служебным положением был связан с уккрытием стоимости приватизируемых основных и оборотных фондов государственных организаций и предприятий, их незаконным выкупом. К примеру, в Кыргызстане в сфере экономики выявлено:В Кыргызстане число уклонений от налогов выросло на 63% В Кыргызстане в январе – ноябре 2025 года зарегистрировано 1

тысяча 940 преступлений экономической направленности. Это на 11.1% больше, чем за аналогичный период 2024 года (1.7 тысячи случаев). Об этом свидетельствуют данные официальной статистики правоохранительных органов⁴.

5.Отсутствие "Безопасной" системы лоббирования законодательных и исполнительных органов страны, а также должностных лиц высшего эшелона государственной власти.

6.Ослабление конкурентоспособности национальной экономики. Конкурентоспособность экономики - интегральный показатель ее зрелости и эффективности, один из механизмов обеспечения благосостояния, занятости населения и экономической безопасности страны. Это - способность национальной экономики производить и продавать товары, ценовые и неценовые качества которых соответствуют или превосходят стандарты мирового рынка.

В интересах внутренней экономической безопасности Кыргызской Республики уполномоченный орган решает следующие задачи:

1)обеспечение внутренней экономической безопасности в пределах своей компетенции;

2)прогнозирование и предупреждение возможных угроз внутренней экономической безопасности страны;

3)разработка и реализация государственной политики в сфере обеспечения внутренней экономической безопасности;

4)противодействие коррупции в органах государственной власти и управления, за исключением уголовного преследования высших должностных лиц, а также борьба с преступлениями в сфере экономики и финансов;

5)обеспечение законных прав и интересов субъектов предпринимательской деятельности;

6)осуществление мер по выявлению, предупреждению и пресечению экономических видов преступлений, должностных и коррупционных преступлений, в том числе совершенных в составе организованной преступной группы; осуществление оперативно-розыскных мероприятий; проведение досудебных производств по уголовным делам и делам о проступках в отношении лиц, совершивших преступление или подозреваемых в их совершении;

7)разработка и осуществление мер по предупреждению, выявлению и пресечению фактов незаконного вмешательства в экономическую деятельность или воспрепятствования предпринимательской деятельности должностными лицами государственных структур с использованием своего служебного положения;

⁴ <https://www.instagram.com/p/DTZfjg5CGWM/>

8) осуществление международного сотрудничества по вопросам, отнесенным к ведению уполномоченного органа;

9) устранение причин и условий, способствующих совершению экономических видов преступлений, связанных с нанесением ущерба государству, должностных преступлений в сфере экономики и финансов; проведение анализа причин и условий, порождающих, провоцирующих и поддерживающих экономические виды преступлений, связанных с нанесением ущерба государству, должностные преступления в сфере экономики и финансов, а также разработка и реализация мероприятий, направленных на их предупреждение и ликвидацию⁵.

В целях обеспечения финансово-экономической безопасности, стабилизации ситуации на внутреннем валютном рынке, а также защиты национальных интересов Кыргызской Республики утверждено Постановление Кабинета Министров КР от 13 января 2023 года №7 О мерах по обеспечению экономической безопасности Кыргызской Республики⁶.

ЛИТЕРАТУРА

1. Концепция национальной безопасности КР Приложение (к Указу Президента КР от 20 декабря 2021 года № 570)

2. Постановление Кабинета Министров КР от 13 января 2023 года №7 О мерах по обеспечению экономической безопасности Кыргызской Республики

3. Экономическая безопасность: учебник/под общ. ред. С.А. Коноваленко.—Москва:инфрам, 2021.— 521 с.— (высшее образование: специалитет). — doi 4.12737/1048684.стр.34

5. Экономическая безопасность: учеб, пособие/ под ред. Э40 Н.В. Манохиной. - М.; Инфра-м, 2019. - 320 с. - (Высшее образование; Бакалавриат). — уууушх.до!.ог§/10.12737/1831.Стр 10

6. Экономическая безопасность: учебник/Н. М. Бобошко, Д. В. Дианов, К. В. Екимова [и др.]; под науч. ред. К. В. Екимовой, Н. Д. Эриашвили; под общ. ред. Л.В. Шманёвой М.Е. Косова [и др.]. – 5-е изд., перераб. и доп. – Москва: Юнити-Дана, 2025. – 417 с. Стр11.

Электронные ресурсы:
<https://www.instagram.com/p/DTZfjg5CGWM/>,
<https://library.atu.edu.kz/files/48802.pdf>,
<https://cbd.minjust.gov.kg/7-21958/edition/1207218/ru>

⁵ Закон кыргызской республики об уполномоченном органе в сфере борьбы с экономическими преступлениями
от 2 августа 2018 года № 80

⁶Постановление Кабинета Министров КР от 13 января 2023 года №7
О мерах по обеспечению экономической безопасности Кыргызской Республики

УДК: 338.43

ИННОВАЦИИ В СЕЛЬСКОМ ХОЗЯЙСТВЕ: КАК СТАРТАПЫ ТРАНСФОРМИРУЮТ ОТРАСЛЬ

Шыгаева Т.К., старший преподаватель,
Даутова З.Я., преподаватель,
ИГУ им. К.Тыныстанова
г.Каракол, Кыргызстан

РЕЗЮМЕ

Бул мақалада дәл егіншілік, тік егіншілік, смарт фермалар, биотехнологиялар және нарықты цифрландыру сияқты мәселелерді қамтитын заманауи ауыл шаруашылығы инновацияларына шолу жасалады. Ол ауыл шаруашылығына инновацияларды енгізудің негізгі технологияларын, артықшылықтары мен қиындықтарын қарастырады. Ауыл шаруашылығы стартаптары ауыл шаруашылығы кәсіпорындарына өнімділікті арттыруға, шығындарды азайтуға, өнім сапасын жақсартуға және олардың қоршаған ортаға әсерін азайтуға көмектесетін инновациялық шешімдер мен технологияларды ұсынатын инновациялардың маңызды драйвері болып табылады. Аграрлық технологияларды дамыту перспективалары саладағы өнімділікті, тұрақтылықты және тиімділікті арттыру контекстінде талданады.

ABSTRACT

The article provides an overview of modern innovations in agriculture, covering issues such as precision farming, vertical farming, smart farms, biotechnology and market digitalization. The key technologies, advantages and challenges of introducing innovations in agriculture are examined. Start-ups in agriculture are important drivers of innovation, providing innovative solutions and technologies that help agricultural businesses increase productivity, reduce costs, improve product quality and reduce negative environmental impacts. The prospects for the development of agricultural technologies are analyzed in the context of increasing productivity, sustainability and efficiency of the industry.

Сельское хозяйство является одной из ключевых отраслей, на которую оказывают влияние современные технологии и инновации. В условиях демографических изменений, изменения климата и увеличивающегося спроса на продукты питания, необходимость в эффективных и устойчивых методах производства становится все более актуальной.

Стартапы в сельском хозяйстве выступают важным двигателем инноваций, предлагая новаторские решения и технологии, которые помогают сельскохозяйственным предприятиям повышать производительность, снижать затраты, улучшать качество продукции и снижать негативное воздействие на окружающую среду.

Инновации в этой области охватывают широкий спектр технологий и подходов, включая прецизионное земледелие с использованием дронов и IoT-сенсоров, вертикальное фермерство в контролируемых условиях, применение биотехнологий для создания устойчивых сортов растений, а также цифровые платформы для оптимизации рынка сельскохозяйственной продукции [1].

В данной статье мы рассмотрим несколько ключевых областей инноваций в сельском хозяйстве, их влияние на развитие отрасли и перспективы использования этих технологий в будущем. Давайте изучим, какие возможности открываются благодаря инновациям для сельскохозяйственных предприятий и как эти изменения способствуют формированию более устойчивой и процветающей сельскохозяйственной сферы.

Прецизионное земледелие (precision agriculture) представляет собой подход к управлению участками земли с использованием современных технологий для оптимизации процессов посева, ухода за посевами и управления ресурсами. Основная идея заключается в том, чтобы точно определять и реагировать на вариабельность в полях, что позволяет сельскохозяйственникам сокращать издержки, увеличивать урожайность и минимизировать окружающее воздействие [2].

Ключевые технологии прецизионного земледелия:

Дроны и авиационные системы

Дроны используются для получения детальных данных о состоянии посевов и участков земли. Снимки с высоким разрешением позволяют анализировать рост растений, выявлять зоны стресса, контролировать засуху или заболевания. Эти данные помогают определять оптимальное время для полива, удобрения и обработки.

IoT-сенсоры и системы мониторинга

Установленные на полях IoT-сенсоры мониторят различные параметры, такие как уровень влажности почвы, температура, содержание питательных веществ и даже качество воздуха. Полученные данные передаются в реальном времени на сельскохозяйственные платформы для анализа и принятия решений.

Географические информационные системы (ГИС)

ГИС используются для интеграции и анализа пространственных данных, таких как карты почвенной плодородности, накопленные исторические данные о урожайности и топография участков. Это позволяет определять оптимальные зоны посева, создавать карты изменчивости почвы и разрабатывать индивидуальные планы управления для каждого участка.

Преимущества прецизионного земледелия:

- экономия ресурсов: точное определение потребностей растений позволяет снизить использование воды, удобрений и пестицидов.
- увеличение урожайности: оптимальное управление посевами и земельными ресурсами способствует повышению урожайности и качества продукции.
- снижение негативного воздействия: минимизация использования химических веществ и оптимизация процессов способствуют снижению негативного воздействия на окружающую среду [3].

Прецизионное земледелие представляет собой перспективный подход к устойчивому и эффективному управлению сельскохозяйственными участками. Развитие и внедрение новых технологий в этой области продолжают улучшать производственные процессы и способствуют развитию современного сельского хозяйства.

Вертикальное фермерство: будущее устойчивого городского земледелия.

Вертикальное фермерство представляет собой инновационный подход к выращиванию растений внутри помещений, часто на нескольких уровнях, что позволяет эффективно использовать ограниченное городское пространство и создавать устойчивые системы земледелия даже в условиях мегаполисов.

Ключевые аспекты вертикального фермерства:

Гидропоника и аэропоника

Вертикальные фермы часто используют гидропонические или аэропонические системы, в которых растения выращиваются без почвы, в специальных растворах питательных веществ или во влажном воздухе. Это позволяет контролировать условия выращивания и оптимизировать потребление воды.

Использование LED-освещения

Вертикальные фермы обычно оснащены специальными системами LED-освещения, которые обеспечивают оптимальный световой режим для растений. Это позволяет управлять циклом роста и повышать эффективность фотосинтеза.

Экологическая устойчивость

Вертикальное фермерство минимизирует использование земельных ресурсов и сокращает транспортные расходы на доставку продуктов в города. Это способствует снижению углеродного следа и улучшению экологической устойчивости.

Преимущества вертикального фермерства:

- максимальное использование пространства: эффективное использование вертикального пространства позволяет выращивать больше продукции на меньшей площади.

- круглогодичное производство: благодаря контролируемым условиям вертикальные фермы могут работать круглый год, обеспечивая стабильную поставку свежих овощей и зелени.

- безопасность продукции: защищенная от внешних факторов среда позволяет избегать применения пестицидов и гарантирует высокое качество и безопасность продукции [4].

Вертикальное фермерство представляет собой инновационное решение для устойчивого городского земледелия, способствуя локализации производства и созданию доступа к свежим продуктам в городских районах. Этот подход перспективен для обеспечения пищевой безопасности и снижения экологического воздействия сельского хозяйства.

Умные фермы (smartfarms) представляют собой современные сельскохозяйственные предприятия, где применяются передовые технологии для мониторинга, управления и оптимизации процессов производства. Они основаны на концепции Интернета вещей (IoT) и аналитики данных, позволяющей сельскохозяйственникам принимать обоснованные решения и повышать эффективность хозяйства [5].

Ключевые технологии умных ферм: IoT и датчики

Умные фермы используют сеть IoT-датчиков для мониторинга условий окружающей среды, включая температуру, влажность, уровень освещенности, состояние почвы и даже здоровье животных. Эти данные собираются в реальном времени и передаются на центральную платформу для анализа.

Автоматизация и робототехника

Умные фермы внедряют автоматизированные системы для выполнения задач по уходу за культурами и животными. Это включает автоматические системы полива, роботов для уборки и сортировки урожая, а также автономные транспортные средства.

Инновации в сельском хозяйстве охватывают широкий спектр областей, начиная от прецизионного земледелия и вертикального фермерства до использования биотехнологий и цифровизации рынка. Каждая из этих подтем представляет собой возможность применения передовых методов и технологий для улучшения производства и устойчивости отрасли.

Благодаря прецизионному земледелию, сельскохозяйственники могут точно определять потребности растений и эффективно управлять участками земли. Вертикальное фермерство открывает новые горизонты для городского земледелия, позволяя выращивать продукцию внутри зданий. Биотехнологии и геномное редактирование растений обеспечивают возможность создания более устойчивых и продуктивных сортов. Наконец, цифровизация рынка улучшает доступ к продукции и оптимизирует цепочку поставок [6].

Будущее сельского хозяйства зависит от непрерывного развития и внедрения инноваций. Вместе с тем, сельскохозяйственные

инновации должны быть устойчивыми и этичными, учитывая влияние на окружающую среду и обеспечивая безопасность пищевых продуктов.

Таким образом, инновации играют ключевую роль в преобразовании сельского хозяйства и создании более эффективной, устойчивой и прогрессивной отрасли. Сельскохозяйственные стартапы и компании, основанные на передовых технологиях, имеют потенциал изменить будущее пищевой системы планеты к лучшему.

ЛИТЕРАТУРА

1.Шарма Ш. Прецизионное земледелие: обзор технологий и приложений. Журнал сельскохозяйственной инженерии, 2023г. 25(3), 45-46.

2.Канз Р. Вертикальное фермерство: концепции, технологии и перспективы развития. Сельскохозяйственные инновации, 2022г. 12(2).

3.Гера Р. Умные фермы: использование интернета вещей для устойчивого сельского хозяйства. Журнал сельскохозяйственных наук, 2024г. 38 (4).

4.Броун С. Биотехнологии в сельском хозяйстве: текущие тенденции и перспективы развития. Ежегодный обзор по растительной биологии, 2022г. 15(1), 78-95.

5. Кристиан И., О.Эммануил. Цифровизация аграрных рынков: возможности и вызовы. Международный журнал управления агробизнесом, 2023г. 10(4).

6. Джонсон М. Устойчивое сельское хозяйство: инновации и практики. Издательство Кембриджского университета, 2021г.

**ҚЫЗЫЛОРДА ОБЛЫСЫНДАҒЫ ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ
ӨЗГЕРІСТЕРДІҢ ӘЛЕУМЕТТІК ИНФРАҚҰРЫЛЫМ
ДАМУЫНА ӘСЕРІ**

Бодыкова А.Т., аға оқытушы, э.ғ.м.,
Қызылорда «Болашақ» университеті,
Қызылорда қаласы.

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматривается влияние демографических изменений в Кызылординской области на развитие социальной инфраструктуры. Установлено, что рост численности населения, высокий уровень естественного прироста и процессы урбанизации увеличивают нагрузку на систему образования, здравоохранения, жилищно-коммунальную сферу. Также отмечается, что миграция из сельской местности в города приводит к ослаблению сельской инфраструктуры. В результате исследования сделан вывод о необходимости эффективного управления демографическими процессами и комплексного развития социальной инфраструктуры для обеспечения устойчивого развития региона.

ABSTRACT

This article examines the impact of demographic changes in the Kyzylorda region on the development of social infrastructure. It is determined that population growth, high natural increase, and urbanization processes significantly increase the pressure on education, healthcare, housing, and communal services. In addition, rural-to-urban migration contributes to the weakening of rural infrastructure. The study concludes that effective management of demographic processes and comprehensive development of social infrastructure are essential for ensuring sustainable regional development.

Қазіргі кезеңде аймақтардың әлеуметтік-экономикалық дамуын бағалауда демографиялық факторлардың маңызы артып отыр. Әсіресе халық санының өзгеруі, оның жас құрылымы, көші-қон үрдістері сияқты көрсеткіштер өңірдегі әлеуметтік инфрақұрылымның дамуына тікелей ықпал етеді. Қызылорда облысы осы тұрғыдан алғанда өзіндік ерекшеліктері бар аймақтардың бірі болып табылады. Соңғы жылдары өңірде табиғи өсімнің жоғары болуы және ішкі көші-қонның белсенділігі байқалып отыр. Бұл құбылыстар әлеуметтік инфрақұрылым жүйесіне қосымша жүктеме түсіріп, оны дамыту қажеттілігін арттыруда [1].

Қызылорда облысында туу көрсеткішінің салыстырмалы түрде жоғары болуы халық санының тұрақты өсуіне негіз болып отыр. Бұл

өз кезегінде жас тұрғындардың үлесінің артуына алып келеді. Жастардың басым болуы еңбек нарығына оң әсер еткенімен, әлеуметтік қызметтерге деген сұранысты да арттырады. Атап айтқанда, мектепке дейінгі және мектеп жасындағы балалар санының көбеюі білім беру жүйесіне айтарлықтай әсер етуде. Қазіргі таңда кейбір елді мекендерде балабақша кезегі мәселесі сақталып отыр, ал мектептерде оқушылар санының артуы жаңа ғимараттар салуды қажет етеді [2].

Білім беру инфрақұрылымының жеткіліксіздігі оқыту сапасына кері әсер етуі мүмкін. Сыныптардың шамадан тыс толуы, мұғалімдерге түсетін жүктеменің артуы білім беру үдерісінің тиімділігін төмендетеді. Осыған байланысты өңірде жаңа мектептер салу, қосымша оқу орындарын ашу және білім беру жүйесін цифрландыру сияқты шараларды жүзеге асыру маңызды болып отыр. Сонымен қатар ауылдық жерлерде білім беру сапасын арттыру мәселесі де өзекті күйінде қалып отыр.

Демографиялық өсім денсаулық сақтау жүйесіне де тікелей әсер етеді. Халық санының артуы медициналық қызметтерге деген сұраныстың өсуіне алып келеді. Бұл әсіресе ана мен бала денсаулығын сақтау саласында айқын көрінеді. Перинаталдық орталықтар, емханалар мен ауруханаларға түсетін жүктеме көбейіп, медициналық кадрларға деген қажеттілік артады. Сонымен қатар шалғай ауылдық елді мекендерде медициналық қызметтердің қолжетімділігі мәселесі әлі де шешімін толық тапқан жоқ [3].

Денсаулық сақтау инфрақұрылымын дамыту үшін жаңа медициналық нысандар салу ғана емес, сонымен қатар оларды заманауи құрал-жабдықтармен қамтамасыз ету және білікті мамандар тарту қажет. Бұл бағытта телемедицина мүмкіндіктерін пайдалану да тиімді шешімдердің бірі бола алады. Себебі ол шалғай елді мекен тұрғындарына сапалы медициналық қызмет алуға мүмкіндік береді.

Қызылорда облысындағы урбанизация үрдісі де әлеуметтік инфрақұрылымға елеулі ықпал етуде. Ауылдық жерлерден қалаға көшу нәтижесінде қала халқының саны артып, тұрғын үйге деген сұраныс күрт өсуде. Бұл жаңа тұрғын аудандардың қалыптасуына және құрылыс көлемінің ұлғаюына себеп болады. Алайда тұрғын үй құрылысының қарқыны кей жағдайда халықтың сұранысына толық сәйкес келмеуі мүмкін [4].

Сонымен қатар қала инфрақұрылымына түсетін жүктеме де артады. Су жүйесі, электр желілері, жолдар мен қоғамдық көлік қызметтері халық санының өсуіне байланысты жаңартуды және кеңейтуді талап етеді. Егер бұл мәселелер дер кезінде шешілмесе, қала тұрғындарының өмір сүру сапасы төмендеуі мүмкін.

Демографиялық өзгерістердің тағы бір маңызды аспектісі — ауылдық аумақтардың дамуына әсері. Қалаға көші-қонның күшеюі ауылдардағы халық санының азаюына алып келеді. Бұл өз кезегінде

әлеуметтік нысандардың, атап айтқанда мектептер мен медициналық пункттердің жабылуына немесе қызметінің қысқаруына себеп болуы мүмкін. Нәтижесінде ауылдық жерлердегі өмір сүру жағдайы нашарлап, бұл көші-қонды одан әрі күшейтеді [5].

Ауылдық аумақтарды дамыту үшін кешенді шаралар қажет. Оларға инфрақұрылымды жақсарту, жұмыс орындарын ашу, ауыл шаруашылығын қолдау және әлеуметтік қызметтердің сапасын арттыру жатады. Тек осы жағдайда ғана ауыл мен қала арасындағы теңсіздікті азайтуға болады.

Жалпы алғанда, Қызылорда облысындағы демографиялық өзгерістер әлеуметтік инфрақұрылымның барлық саласына әсер ететін күрделі әрі көпқырлы процесс болып табылады. Халық санының өсуі мен урбанизация инфрақұрылымның дамуына серпін бергенімен, сонымен қатар жаңа мәселелерді де туындатады. Сондықтан өңірлік саясатта демографиялық үрдістерді ескере отырып, ұзақ мерзімді жоспарлау жүргізу қажет. Тиімді басқару үшін мемлекеттік органдар инфрақұрылымды дамытуға бағытталған бағдарламаларды жүйелі түрде жүзеге асыруы тиіс. Сонымен қатар жеке секторды тарту, инвестициялық жобаларды қолдау және инновациялық шешімдерді енгізу де маңызды рөл атқарады. Бұл шаралар өңірдің тұрақты дамуын қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

Қорытындылай келе, демографиялық өзгерістер Қызылорда облысының әлеуметтік инфрақұрылымының дамуына тікелей және жанама әсер етеді. Бұл үрдістерді дұрыс бағытта басқару өңірдің болашақтағы әлеуметтік-экономикалық тұрақтылығының негізгі кепілі болып табылады. Сондықтан демография мен инфрақұрылым арасындағы өзара байланысты жан-жақты зерттеу және оны тәжірибеде тиімді қолдану маңызды міндеттердің бірі болып қала береді.

ӘДЕБИЕТ

1. Тәтімов М.Б. Демографиядан демократияға дейін. – Алматы: Нұрлы Press, 2016.
2. Утешов С.К., Чинасилова А.М. Демография: оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2011.
3. Шелестов Д.К. Историческая демография. – Мәскеу: Высшая школа, 1987.
4. Қазақстан Республикасы Ұлттық статистика бюросы. Халық саны және демографиялық көрсеткіштер. – Астана, 2024.
5. Қазақстан: Ұлттық энциклопедия. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2003.

ЦИФРЛЫҚ ЭКОНОМИКА ЖАҒАНДАНУДЫҢ ЖАҢА ДАМУ БАҒЫТЫ РЕТІНДЕ: ШЕТЕЛДІК ТӘЖІРИБЕ

Аман Нұрлыбек Сәрсенбайұлы,
ГМУ-25М оқу тобының магистранты,
Ғылыми жетекші: Сегізбаева Д.У., э.ғ.м, аға оқытушы
Қызылорда «Болашақ» университеті
(Қызылорда қаласы)

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматривается важная роль цифровой экономики на современном этапе и ее развитие, а также влияние процесса цифровизации на структуру производства и качественные изменения в экономике.

ABSTRACT

The article discusses the important role and development of the digital economy in the present day, as well as the impact of the digitalization process on the production structure and qualitative changes in the economy.

Бүгінгі күні цифрлы экономиканың қажеттілігі және оған деген сұраныс артуда. Себебі шұғыл өзгертін нарықта инновация тез бейімделеді және әлемдік интеграцияға оңтайлана кіре алады. Сондықтан қазір ұлттық экономика салаларындағы кәсіпорындар Дүниежүзілік сауда ұйымының қатаң талаптарына сәйкес келетін, бәсекеге қабілетті заманауи өнімді шығаруға талпынып келеді.

Экономиканы цифландырудың екі жағы бар: бір жағынан, бұл өндіріс құрылымында және жалпы экономикада қоғамдағы сапалы өзгерістер түріндегі ықтимал тәуекелдерді тудырады, шығындарды азайту үшін тиімді шаралар қабылдауды талап етеді. Екінші жағынан цифрландыру үдерісі прогрессивті мүмкіндіктерге негізделген тәуекелдерді азайту тетіктерін ұсынады. Сондай-ақ жаңа жұмыс орындарын құруға ғана емес, сандық технологияларды қолдануға негізделген әлеуметтік мінез-құлықтың жаңа нормаларының қалыптасуына ықпал етеді [1].

Бүгінгі күні Интернет экономикасы дамушы елдерде жылына 25%-ға дейінгі қарқынмен өсіп келеді, бұл ретте экономиканың бірде бір саласы мұндай қарқынға тіпті жақындай да алмайды. Барлық жаһандық деректердің 90%-ы бар-жоғы соңғы екі жылдың ішінде жасалды. Қазірдің өзінде интернетке 35 миллиард құрылғы қосылған және деректермен алмасуды жүзеге асырады, бұл цифр әлемдегі тұрғындардың жалпы санынан бес есе артық. Бірақ, сонымен бірге Үкімет пен корпорация жыл сайын кең таралған жаңа құбылыс -

кибершабуылдарға қарсы іс-қимыл жасауға жарты триллионға жуық АҚШ долларын жұмсайды.

Дамыған елдердің тәжірибесі, көлік, денсаулық сақтау, білім саласы, құрылыс, экологиялық жағдайды мониторингтеу, қаланы жоспарлау, қалдықтарды қайта өңдеу, энергетика, төтенше жағдай, қоғамдық тамақтандыру, қызметтер салалары т.б сияқты салалардағы технологиялар мен сервистер тиімдірек екенін көрсетеді [2].

Жекелеген мемлекеттердің бағдарламаларынан бөлек, әлемдік және мемлекетаралық деңгейде цифрландыру үдерістерін реттеудің бірлескен тиімді шешімдері мен тетіктерін іздеу жүргізілуде. Бұл ретте осы бағыттағы айқын көшбасшы Еуроодақ болып табылады, оның көшбасшылары ұзақ мерзімді басты міндет ретінде Еуропаның бірыңғай цифрлық нарығын (digital single market) қалыптастыруды анықтады. 2010 жылы ЕО елдерімен «Еуропа 2020» жалпы стратегиясын іске асыру шеңберінде «Цифрлық Еуропа» арнайы бастамасы іске қосылды, оның негізгі екпіні жалпыеуропалық интернет-экономиканың өсуін ынталандыруға жасалды. 2016 жылы Еуропалық Комиссия «Digitising the market – digitising European industry» жаңа кешенді бастамасын жария етті, онда Еуропа өнеркәсібі мен қызмет көрсету секторын одан әрі цифрландыруды қолдаудың жаңа құралдары мен тетіктерінің кең жиынтығы қалыптасты.

Халықаралық деңгейде қолданылатын цифрлық экономиканың даму деңгейін сипаттайтын жалпыға белгілі индекстерді қарастырайық:

- Ақпараттық-коммуникациялық технологияларды дамыту индексі (ICT Development Index-IDI);
- Цифрлық экономика мен қоғамның еуропалық индексі (Digital Economy and Society Index-DESI);
- Әлемдік цифрлық бәсекеге қабілеттілік индексі (IMD World Digital Competitiveness Index-WDCI);
- Цифрлық эволюция индексі (Digital Evolution Index-DEI);
- Boston Consulting Group (e-Intensity) экономикасын цифрландыру индексі);
- Желілік дайындық индексі (Networked Readiness Index-NRI);
- Электрондық үкіметті дамыту индексі (The UN Global E-Government Development Index-EGDI);
- Электрондық қатысу индексі (e-Participation Index – EPART);
- Жаһандық қосылу индексі (Global Connectivity Index – GCI, Huawei).

Бұл халықаралық рейтингтер – елде цифрлық экономиканың жетістіктерін пайдалану деңгейінің сипаттамасы [3].

Бүгінде цифрландыру процесі әлемдегі барлық елдерге әсер етеді. Сонымен қатар әрбір ел цифрлық дамудың басымдықтарын өзі айқындайды. Әлемдегі көптеген мемлекет қазіргі уақытта ұлттық цифрландыру бағдарламаларын іске асыруда. Қытай, Сингапур, Жаңа

Зеландия, Оңтүстік Корея және Дания ұлттық экономикаларды цифрландыру бойынша алдыңғы қатардағы елдер болып табылады. Қытай өзінің «интернет плюс» бағдарламасында цифрлық индустрияны дәстүрлімен біріктіреді, Канада Торонтода АКТ-хабын жасады, Сингапур драйвері АКТ болып табылатын «ақылды экономиканы» қалыптастырады, Оңтүстік Корея «Креативті экономика» бағдарламасында адами капиталды, кәсіпкерлікті дамытуға және АКТ саласындағы жетістіктерді таратуға бағдарланады, ал Дания мемлекеттік секторды цифрландыруға баса назар аударуда.

Цифрлық экономиканың артықшылықтары көп. Ол төлемдердің құнын төмендетеді және табыстың жаңа көздерін ашады. Онлайн қызмет құны дәстүрлі экономикадан төмен (ең алдымен жылжыту шығындарының аз болуы есебінен), ал мемлекеттік және коммерциялық қызметтер қолжетімді. Бұдан басқа, цифрлық әлемдегі тауарлар мен қызметтер жаһандық нарыққа тез шығып, әлемнің кез келген нүктесінде адамдарға қолжетімді әрі ыңғайлы бола алады.

Дамыған елдердің тәжірибесі көрсеткендей, кез келген бағыттағы жаңа технологиялардың пайда болуы олардың енгізілуі тұтастай алғанда экономикалық дамудың жағымды әсер етеді. Олардың арасында мыналарды бөліп қарастыруға болады:

- еңбек өнімділігін арттыру;
- капиталдандыруды арттыру;
- өмір сапасын жақсарту;
- жаңа нарықтарды қалыптастыру;
- ресурстарды (активтерді, капиталды, құзыреттерді) кәдеге жаратудың тиімділігін арттыру);
- бәсекеге қабілеттілікті арттыру.

Цифрлық экономикада кәсіпкерлік қызмет пен дербес жұмыспен қамту үшін жаңа мүмкіндіктер жылдам кеңейтілуде. Көптеген жағдайларда ақпараттық технологияларды дамытуға инвестициялар экономикалық өсу, жаңа жұмыс орындарын құру, халық пен бизнес үшін жаңа қызмет түрлерінің пайда болуы, электрондық үкімет жобалары шеңберінде мемлекеттік басқаруға арналған шығындарды қысқарту түрінде дивидендтер алуға мүмкіндік берді.

Цифрлық технологияларды кеңінен дамытумен және жаппай енгізумен байланысты тәуекелдер, қауіптер мен проблемалар қатарына мыналарды жатқызуға болады:

«Цифрларды» және электрондық коммерцияны өмірге енгізу адамзат үшін бірқатар кемшіліктерге алып келеді.

-жеке деректерді қорғау проблемасына байланысты киберқауіпсіздік тәуекелі (ішінара алаяқтық мәселесі цифрлық сауаттылықты енгізу арқылы шешілуі мүмкін);

-«цифрлық тәуелділік» (миллиондаған адамдар туралы деректерді олардың мінез-құлқын басқару үшін пайдалану);

-еңбек нарығындағы жұмыссыздықтың өсуі, өйткені кейбір кәсіптер мен тіпті салалардың жоғалу қаупі артады (мысалы, көптеген сарапшылар банк жүйесі таяудағы он жыл ішінде жоғалады деп болжанады). Бұл ақпараттық технологиялар мен оның өнімдерін одан әрі тарату салдарынан мүмкін болады: электронды кассалары бар дүкендер, клиенттерге қызмет көрсететін роботтар, жүргізушісіз автомобильдер және т. б.);

-«цифрлық алшақтық» (цифрлық білім берудегі, цифрлық қызметтер мен өнімдерге қол жеткізу жағдайында алшақтық және соның салдарынан бір елде немесе әртүрлі елдерде тұрған адамдардың әл-ауқаты деңгейіндегі алшақтықтың пайда болуы).

Әлемдік экономикалық және әлеуметтік дамудың қазіргі кезеңі цифрландырудың елеулі әсерімен сипатталады. Ақпараттандыру мен компьютерлендірудің орнына келген әлемдік қоғамдық дамудың жаңа тренді ретінде цифрлық экономика келесімен сипатталады – ол жеке елдің де, бүкіл әлемнің де экономикалық және әлеуметтік өмірі ауқымында экономиканың тиімділігін арттыруға және өмір сүру сапасын жақсартуға алып келеді.

Цифрлық экономиканың пайда болуы мен дамуының қазіргі жай-күйін талдау арқылы, оның жұмыс істеуінің үш негізгі аспектісін атап өтуге болады:

Біріншіден, бұл жалпы мемлекеттің, сондай-ақ бизнес пен жеке адамның ақпараттық және экономикалық қауіпсіздігін қамтамасыз ету; дербес деректерді қорғау және цифрлық кеңістікте ресейлік азаматтардың жеке өміріне қол сұғылмаушылық.

Екіншіден, цифрлық экономика әлеуметтік бағдарлану өлшемдеріне жауап беруі, халықтың барлық әлеуметтік топтарының өмірін жақсарту үшін жаңа мүмкіндіктер жасауға барынша жәрдемдесуге ұмтылуы тиіс.

Үшіншіден, елдің цифрлық экономикасын дамыту жаңа жаһандық экономикалық экожүйені құруға мемлекеттің толыққанды қатысуы кезінде ұлттық әл-ауқат үшін жаңа экономикалық тәртіптің әлеуетін іске асыруды қамтамасыз етуі тиіс.

Ең алдымен, біз бүгінде әлемдік экономика өзгеріп жатқанын және Қазақстанның да жаһандық цифрлық экономикада өз орнын алуы қажет екенін түсінуіміз керек. Инвесторлар үшін цифрлық емес экономика қазірдің өзінде тартымсыз әрі тиімсіз болып саналады. Цифрландыру – бұл постиндустриалды экономикадан ақпараттық экономикаға қадам, ол тиімділікке ғана емес, ұлттық экономиканың бәсекеге қабілеттілігіне де қол жеткізуге мүмкіндік береді [4].

Цифрландырудың ерекше маңыздылығы Төртінші өнеркәсіптік революцияға және алтыншы технологиялық тәртіпке көшуде оның айқындаушы мәнін береді. Осыған байланысты цифрландыру көптеген елдердің экономикалық дамуының маңызды құрамдас бөлігі болып табылады және сонымен бірге өндірістің тұрақты өсуінің,

халықтың бәсекеге қабілеттілігі мен өмір сүру деңгейін арттырудың негізі болып табылады.

Әлемдік экономикада үшінші технологиялық төңкеріске ауысудың өтпелі кезеңі жүзеге асып жатыр. Осыған орай, Қазақстан әлемнің дамыған отыз мемлекеті құрамына енуі үшін, бәсекеге қабілетті өңдеуші өнеркәсіп дамуымен қарқынды түрде белсенді шұғылдану қажет. Оның жүзеге асуы, ең біріншіден, өңдеуші өнеркәсіптегі мемлекеттің құрған институционалдық жағдайлары қаншалықты тиімді жұмыс жасайтындығымен байланысты болады.

ӘДЕБИЕТ

1.Карипова А., Сейфолла А. Цифрлық экономика жаһанданудың жаңа даму бағыты ретінде: шетелдік тәжірибе//Экономика и статистика №4.Нур-Султан 2022.- 42 б.

2.Величко М.В. Экономика инновационного развития. Управленческие основы экономической теории: монография . – М.– 2015. 188 с.

3.Цифровая трансформация государственного управления: мифы и реальность//докл. к XX Апр. междунар. науч. конф. по проблемам развития экономики и общества, Москва, 9–12 апр.2019,- «Высшая школа экономики». — М.: Изд. дом Высшей школы экономики, 2019. - 43 с.

4.Сандық технологиялар дәуіріндегі экономикалық өркендеу//<https://7kun.kz/sandy-tehnologiyalar>

ӘОЖ 339.13:004.738.5(574)

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЭЛЕКТРОНДЫҚ КОММЕРЦИЯ НАРЫҒЫН ДАМУ: ҚҰРЫЛЫМДЫҚ ДИНАМИКА ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ ҮРДІСТЕР

Төлегенова Б.Қ., аға оқытушы,
Болашақ колледжінің экономика
пәнінің оқытушысы, экономика
ғылымдарының магистрі,
(Орал қаласы)

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматриваются особенности развития рынка электронной коммерции в Казахстане, его структурная динамика и современные тенденции. Исследование направлено на анализ темпов роста сектора e-commerce, изменений структуры рынка, влияния цифровых платформ и маркетплейсов, а также трансформации потребительского поведения.

ABSTRACT

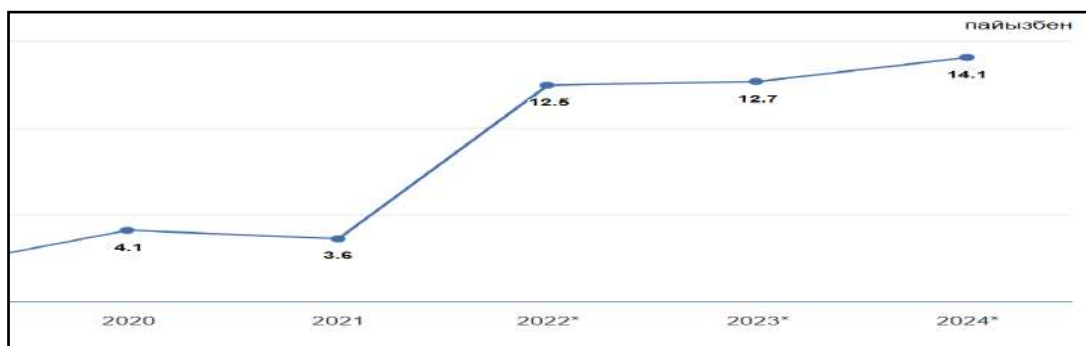
This article examines the development features of the e-commerce market in Kazakhstan, its structural dynamics, and current trends. The study focuses on analyzing the growth rate of the e-commerce sector, changes in market structure, the impact of digital platforms and marketplaces, as well as the transformation of consumer behavior.

Соңғы жылдары Қазақстандағы электрондық коммерция ішкі сауда құрылымын трансформациялауға елеулі ықпал ете отырып, цифрлық экономиканың стратегиялық бағыттарының біріне айналды. Интернетке қолжетімділікті кеңейту, қолма-қол ақшасыз төлем жүйелерін дамыту, маркетплейстердің өсуі және логистикалық инфрақұрылымды жетілдіру онлайн-сауданың қарқынды дамуына негіз болды. Әсіресе пандемия кезеңінен кейін тұтынушылардың мінез-құлқы өзгерді, онлайн арналарға сұраныс пен сенімділік айтарлықтай өсті. Дамыған елдерде e-commerce нарығы біртіндеп қанығу кезеңіне жақындаса, дамушы мемлекеттерде, керісінше, халықтың жас құрылымы мен интернеттің кең таралуы есебінен жоғары өсу қарқыны байқалады. Қазақстан осы үрдістің жарқын мысалы болып табылады [1]. Елде электрондық коммерция тек баламалы сату арнасы ретінде ғана емес, тұтынушылық мінез-құлықты және жалпы экономикалық құрылымды трансформациялайтын маңызды фактор ретінде қалыптасуда.

Қазақстандағы электрондық коммерция нарығының көлемі әртүрлі бағалау көздеріне сәйкес айтарлықтай деңгейге жетті. Аналитикалық зерттеулерге, атап айтқанда Kaspi.kz базасындағы

«TOP-50 KZ retail e-commerce» деректеріне сүйенген Baker Tilly бағалауы бойынша нарық көлемі 9,92 млрд АҚШ долларын құрайды [2]. Ал сарапшылардың баламалы бағалауы бойынша бұл көрсеткіш шамамен 7,5 млрд АҚШ доллары деңгейінде. Мұндай айырмашылықтар есептеу әдістемесі мен қамту ауқымының ерекшеліктерімен түсіндіріледі.

Сарапшылардың басым бөлігінің болжамына сәйкес, 2026 жылы электрондық коммерция айналымының жылдық өсімі 20–30% аралығында болуы мүмкін. Бұл нарықтың әлі де жоғары өсу әлеуетіне ие екенін көрсетеді. 2024 жылы Қазақстанда электрондық сауданың бөлшек саудадағы үлесі 14,1%-ды құрады (ҚР Ұлттық статистика бюросының деректері бойынша) [2]. Сонымен қатар, Сауда және интеграция министрлігі электрондық коммерция үлесін 18,5%-ға дейін арттыруды стратегиялық мақсат ретінде белгілеген.

<https://stat.gov.kz/ru/industries/economy/local-market/publications/>

Сурет 1. Бөлшек сауданың жалпы көлеміндегі электрондық коммерцияның (ішкі нарық) үлесі

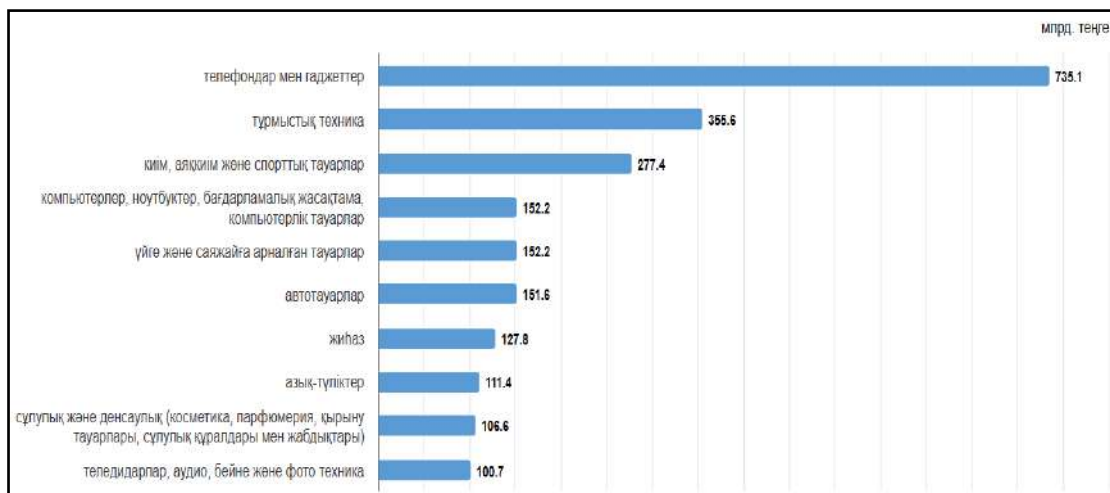
2024 жылы маркетплейстерді ескере отырып, бөлшек электрондық коммерция (ішкі нарық) нарығының көлемі 3156,4 млрд. теңгені құрады, оның ішінде электрондық коммерция платформасы (маркетплейс) арқылы бөлшек сауда айналымы 2679,8 млрд. теңгені (84,9%), тауарларды меншікті Интернет-ресурс арқылы өткізуді жүзеге асыратын бөлшек сауда кәсіпорындары – 476,5 млрд. теңгені (15,1%) құрады [3].

2024 жылы электрондық коммерция платформасын (маркетплейс) пайдаланатын кәсіпорындардың үлесі 82,5%, тауарлар мен қызметтерді меншікті Интернет-ресурс арқылы өткізетіндер – 26,8%, олардың ішінде 9,3% бөлшек электрондық коммерцияны (маркетплейс және меншікті Интернет-ресурс арқылы) жүзеге асырады.

2024 жылы электрондық коммерция қызметтерінің көлемі маркетплейстерді ескере отырып 2443,4 млрд. теңгені құрады. Электрондық коммерция (маркетплейс) платформасы арқылы көрсетілген қызметтер көлемі 2065,2 млрд. теңгені (84,5%) құрады.

Меншікті Интернет-ресурс арқылы көрсетілген қызметтер көлемі 378,2 млрд.теңгені (15,5%) құрады [3].

Қазақстанда электрондық коммерцияның дамуы нарықтың сандық өсуімен ғана емес, сонымен қатар тұрақты тауарлық және институционалдық құрылымның қалыптасуымен қатар жүреді.

Сурет 2. 2024 жылы маркетплейстер арқылы өткізілген үздік 10 тауар тобы

Маркетплейстердегі тұтынушылық сұранысты талдау көрсеткендей, сатылымның ең көп үлесі «телефондар мен гаджеттер» санаты - 27,4% құрайды. Бұл санат жетекші орынға ие, бұл халықтың цифрлық қатысуының жоғары деңгейін және мобильді құрылғылар мен ілеспе электроникаға тұрақты сұранысты көрсетеді. Екінші орынды «тұрмыстық техника» алады (13,3%), бұл тұтынушылардың онлайн-ортада ұзақ мерзімді тауарларды сатып алуға біртіндеп көшуін көрсетеді. «Киім, аяқ киім және спорт тауарлары» (10,3%), сондай-ақ «компьютерлер мен бағдарламалық қамтамасыз ету» (5,7%) санаттары да елеулі үлесті қалыптастырады [3]. Сұраныс құрылымы экономиканы цифрландырудың жалпы тенденцияларымен және тұтынушылардың қалауының өзгеруімен байланысты технологиялық бағдарланған тауарлардың үстемдігін көрсетеді.

Тауар құрылымымен қатар кәсіпкерлік сектордағы онлайн-сату моделі де өзгеруде. Зерттеу мәліметтеріне сәйкес, қазақстандық компаниялардың 82,5%-ы маркетплейстерді өнімді сатудың негізгі арнасы ретінде пайдаланады. Сонымен қатар, кәсіпорындардың 26,8%-ның жеке өз сайты бар, бірақ бизнестің тек 9,3%-ы көп арналы стратегияны жүзеге асыра отырып, екі арнаны біріктіреді [3].

Бизнестің көлеміне қарай бөлу онлайн-сатушылардың негізгі үлесін, яғни 79% орта кәсіпорындар құрайтынын көрсетеді. Шағын кәсіпорындар 17,1%, ал ірі компаниялар тек 3,9% құрайды. Мұндай құрылым масштабтау үшін жеткілікті ресурстарға ие, бірақ сонымен бірге платформалық экономикаға бейімделуде икемділікті сақтай

отырып, цифрлық сауданың ең белсенді қатысушысы болып табылатын орта бизнес екенін көрсетеді. Ірі компаниялардың төмен үлесі олардың өздерінің белгіленген офлайн сату арналарының немесе дамыған корпоративтік экожүйелердің болуымен түсіндірілуі мүмкін.

Халықаралық салыстыру тұрғысынан алғанда, Statista болжамына сәйкес, әлемдік бөлшек сауда айналымындағы электрондық коммерцияның үлесі 24,9%-ға жетуі мүмкін. Бұл көрсеткіштер Қазақстан үшін әрі қарайғы цифрлық трансформация мен нарық құрылымын тереңдету бағытында айтарлықтай даму әлеуетінің бар екенін айқындайды. 2024 жылы Қазақстанның электрондық коммерция нарығындағы санаттар бойынша негізгі ойыншылар туралы мәліметтер келесі 1-кестеде көрсетілген.

Кесте 1. 2024 жылғы Қазақстанның e-commerce нарығындағы маркетплейстер (санат бойынша)

Санат	№	Бренд атауы	Жалпы табыс, 2024 ж., млн.т.	Табыс өсімі, 2024 ж.	Орташа айлық келушілер саны
Маркетплейстер	1	Kaspi Магазин	2 109 000	40,6%	6 321 000
Маркетплейстер	2	Wildberries	272 000	-2,9%	4 526 000
Маркетплейстер	3	HalykMarket	100 600	57,4%	3 500 000
Маркетплейстер	4	Ozon	87 207	223%	5 080 925
Маркетплейстер	5	Jusan Магазин	43 312	-7,05%	319 076
Маркетплейстер	–	Басқалары	45 064	–	3 643 856

<https://stat.gov.kz/ru/industries/economy/local-market/publications>

1-кестеде көрсетілгендей, 2024 жылы Қазақстанның электрондық коммерция нарығында маркетплейстер сегменті айқын көшбасшылық позицияны сақтап отыр. Нарықтағы абсолютті лидер – Kaspi Магазин, оның табысы 2,1 трлн теңгеден асып, 40,6% өсім көрсеткен. Бұл көрсеткіш платформаның экожүйелік моделінің тиімділігін және тұтынушылар сенімінің жоғары деңгейін айғақтайды [3].

Ozon ең жоғары қарқынмен өсім көрсеткен (223%), бұл трансшекаралық сауда мен халықаралық платформалардың Қазақстан нарығындағы белсенді экспансиясын білдіреді. Halyk Market те 57,4% өсіммен қарқынды даму динамикасын көрсетіп отыр. Ал Wildberries пен Jusan Магазин бойынша табыс өсімінің баяулауы немесе төмендеуі бәсекелестіктің күшеюін және нарықтағы қайта бөлініс үдерісін көрсетеді [4].

Жалпы алғанда, 2024 жылы e-commerce нарығы жоғары шоғырланумен сипатталады, негізгі үлес ірі платформаларға тиесілі.

Сонымен қатар, трафик пен табыс көрсеткіштері маркетплейстер арасындағы бәсекелестіктің жаңа кезеңге өткенін және экожүйелік стратегиялардың шешуші рөл атқаратынын көрсетеді.

Қазақстандағы электрондық коммерция нарығының дамуы жаңа институционалдық және реттеуші өзгерістермен қатар жүріп отыр. Жаңа Салық кодексіне сәйкес, 2026 жылғы 1 қаңтардан бастап қосылған құн салығының (ҚҚС) мөлшерлемесі 16%-ға дейін ұлғайтылады және оны төлеу шегіне қатысты талаптар қайта қаралады. Онлайн-сатушылар, әдетте, салық жүктемесін тауардың түпкілікті бағасына қосатындықтан, бұл өзгерістер тұтынушылар үшін сатып алу құнының өсуіне алып келуі мүмкін [5]. Бағаға жоғары сезімталдық жағдайында мұндай фактор сұраныстың белгілі бір дәрежеде төмендеуіне ықпал етуі ықтимал.

Дегенмен, электрондық коммерцияның өсуі экономиканың іргелес салаларының дамуын жеделдетеді. Логистика, фулфилмент-орталықтар және жедел жеткізу қызметтері белсенді дамып, digital-маркетинг пен онлайн-жарнама нарығы кеңейеді. Сонымен қатар, маркетплейстер арқылы шағын және орта бизнестің қатысуы артып, финтех-қызметтерге деген сұраныс қалыптасады. Осылайша, реттеуші өзгерістер қысқа мерзімді шығындарды арттырғанымен, ұзақ мерзімді перспективада электрондық коммерция ұлттық цифрлық экожүйенің кешенді дамуына ықпал ететін негізгі драйверлердің бірі болып қала береді.

ӘДЕБИЕТ

1. Каргабаева С.Т., Болатқызы С., Камали К.М., Ахметова К.И. Влияние цифровизации на электронную коммерцию в Казахстане: макроэкономические эффекты и прогноз. Economy: strategyandpractice. 2025, 20(3). С.53-67.
2. <http://www.bakertilly-ca.com/>
3. Қазақстан Республикасындағы электрондық коммерция туралы (2024ж.) <https://stat.gov.kz/ru/industries/economy/local-market/publications/>
4. Обзор рынка электронной коммерции в Казахстане 2024 <http://www.bakertilly-ca.com/https://stat.gov.kz/ru/industries/economy/local-market/publications/346329/>
5. Есенгельдин Б., Абаев А., &ЖансейтовА. Основные направления развития электронной коммерции в Казахстане. Экономическая серия вестника ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, 2025 (3), с.69–82.

**ҚЫЗЫЛОРДА ОБЛЫСЫНДАҒЫ ДЕМОГРАФИЯ МЕН
КӨШІ-ҚОН КӨЛЕМІНІҢ ӨНІРДІҢ ӘЛЕУМЕТТІК-
ЭКОНОМИКАЛЫҚ ДАМУЫНА ӘСЕРІ**

Досманбетов Б.С., ҚР ҰҒА академигі,
э.ғ.д., профессор,
Спанова Л.К., э.ғ.м., аға оқытушы,
Қызылорда «Болашақ» университеті
(Қызылорда қаласы)

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются особенности демографической ситуации и миграционных процессов в Кызылординской области. Анализируются динамика численности населения, показатели естественного прироста и направления внутренней миграции. Определяется влияние демографии и миграции на социально-экономическое развитие региона, а также предлагаются меры по обеспечению устойчивого развития.

ABSTRACT

This article examines the demographic situation and migration processes in the Kyzylorda region. It analyzes population dynamics, natural growth indicators, and internal migration trends. The study also evaluates the impact of these factors on socio-economic development and proposes ways to ensure sustainable regional growth.

Қазіргі кезеңде Қазақстанның аймақтық дамуы елдің экономикалық өсімінің маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Демографиялық жағдай мен көші-қон үдерістері өңірлердің даму қарқынына тікелей әсер етеді. Халық санының өзгеруі, еңбекке қабілетті тұрғындардың үлесі және көші-қон балансы экономиканың түрлі салаларына ықпал етеді [3,7].

Қызылорда облысы табиғи өсімі жоғары аймақтардың бірі болып табылады. Дегенмен соңғы жылдары көші-қон үдерістерінің күшеюі, әсіресе жастардың басқа өңірлерге қоныс аударуы өңірдің әлеуметтік-экономикалық дамуына кері әсерін тигізуде [2,6].

Осыған байланысты демографиялық және көші-қон факторларын кешенді түрде зерттеу ғылыми және практикалық тұрғыдан өзекті болып табылады.

Қызылорда облысында халық санының өсуі негізінен табиғи өсім есебінен жүзеге асады. Туу деңгейінің жоғары болуы аймақтың демографиялық әлеуетін арттырады, ал өлім-жітім деңгейінің салыстырмалы түрде төмен болуы халық санының тұрақты өсуін қамтамасыз етеді [1,8].

Өңір халқының жас құрылымында жастардың үлесі басым. Бұл еңбек ресурстарының жеткілікті болуына мүмкіндік береді. Сонымен қатар, жастардың көп болуы еңбек нарығына қосымша жүктеме түсіріп, жұмыс орындарын құру қажеттілігін арттырады [6].

Халықтың аумақ бойынша орналасуы да маңызды. Қала халқының үлесі біртіндеп артып, ауылдық жерлерде халық саны азаюда. Бұл урбанизация үдерісінің күшеюімен байланысты [4].

Облыста көші-қонның ішкі, аймақаралық және сыртқы түрлері байқалады. Соның ішінде ішкі және аймақаралық көші-қон басым [2,4].

Ауыл тұрғындарының қалаға көшуі урбанизация үдерісінің негізгі көрінісі болып табылады. Бұл құбылыс еңбек нарығы мен әлеуметтік инфрақұрылымға айтарлықтай әсер етеді.

Аймақаралық көші-қон кезінде тұрғындар көбінесе Астана және Алматы қалаларына қоныс аударады. Бұл қалаларда жоғары жалақы, тұрақты жұмыс орындары және дамыған инфрақұрылым бар [2,5].

Көші-қонның негізгі себептері:

- экономикалық мүмкіндіктердің жоғары болуы;
- білім алу мүмкіндіктері;
- өмір сүру сапасының жоғары деңгейі.

Сонымен қатар, Арал теңізі аймағындағы экологиялық жағдай да көші-қонға әсер ететін маңызды факторлардың бірі болып табылады [3].

Демографиялық өсім еңбек ресурстарының артуына ықпал етеді.

Жас және еңбекке қабілетті халықтың көп болуы экономикалық белсенділікті арттырады және өндірістің дамуына мүмкіндік береді [7,8].

Алайда көші-қон үдерістерінің теріс салдары да байқалады. Білікті мамандардың басқа өңірлерге кетуі кадр тапшылығын туындатады. Бұл әсіресе білім беру, денсаулық сақтау және техникалық салаларда айқын көрінеді [4].

Қала халқының өсуі инфрақұрылымға жүктемені арттырады:

- тұрғын үйге сұраныс көбейеді;
- көлік жүйесі жүктеледі;
- әлеуметтік нысандарға қысым артады.

Ал ауылдық жерлерде керісінше, халық санының азаюы әлеуметтік инфрақұрылымның әлсіреуіне алып келеді [4].

Қызылорда облысын басқа өңірлермен салыстырғанда, оның басты ерекшелігі – табиғи өсімнің жоғары болуы және көші-қон сальдосының теріс болуы.

Ірі қалаларда, әсіресе Астана мен Алматыда, халық саны көші-қон есебінен өседі. Ал Қызылорда облысында халық саны табиғи өсім арқылы артып отыр [2].

Бұл айырмашылық өңірлердің экономикалық даму деңгейінің әркелкілігін көрсетеді.

Өңірдің тұрақты дамуын қамтамасыз ету үшін келесі шараларды жүзеге асыру қажет:

- жаңа жұмыс орындарын құру;
- жастарды жұмыспен қамту бағдарламаларын дамыту;
- ауылдық инфрақұрылымды жақсарту;
- шағын және орта бизнесті қолдау;
- көші-қон саясатын тиімді реттеу.

Қорытындылай келе, Қызылорда облысындағы демографиялық жағдай жалпы оң сипатқа ие және өңірдің даму әлеуетін арттырады. Алайда көші-қон үдерістерінің күшеюі, әсіресе жастар мен білікті мамандардың кетуі, әлеуметтік-экономикалық дамуға кері әсерін тигізеді.

Сондықтан өңірде тиімді әлеуметтік-экономикалық саясат жүргізу, халықты жұмыспен қамту және өмір сүру сапасын арттыру негізгі басым бағыттар болуы тиіс.

ӘДЕБИЕТ

1. Қазақстан Республикасы Ұлттық статистика бюросы. Қызылорда облысының әлеуметтік-экономикалық дамуы туралы статистикалық жинақ. – Астана, 2023.

2. Қазақстан Республикасы Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігі. Қазақстандағы көші-қон үдерістері туралы есеп. – Астана, 2022.

3. Сейтказиева А.Қ. Аймақтық демографияның даму үрдістері// Экономика және статистика. – 2021. – №2 (78).

4. Нұртаев Б.С. Қазақстандағы ішкі көші-қонның ерекшеліктері// Қоғам және дәуір. – 2020. – №4 (65).

5. Әбдірахманов Д. Аймақтардың дамуы және халық көші-қоны// Егемен Қазақстан. – 2022. – №112.

6. Төлегенова Г. Жастардың қалаға көшу себептері// Айқын. – 2021. – №56.

7. Жолдасбеков С.Ж. Аймақтық экономика негіздері. – Алматы: Экономика, 2019. (оқулық)

8. Смаилов М.Т. Демография. – Алматы: Қазақ университеті, 2020. (оқулық)

КӨЛІК ЛОГИСТИКАСЫН МЕМЛЕКЕТТІК РЕТТЕУДІҢ ШЕТЕЛ ТӘЖІРИБЕСІ

Төлеген Досжан Ерланұлы,
Ә-25М оқу тобының магистранты,
Ғылыми жетекші: Сегізбаева Д.У., э.ғ.м, аға оқытушы
Қызылорда «Болашақ» университеті
(Қызылорда қаласы)

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматриваются зарубежные практики регулирования транспортной логистики и необходимость ее применения для Казахстана.

ABSTRACT

This article discusses foreign experience in regulating transport logistics and the need for its application for Kazakhstan

Логистикалық жүйелердің тиімділігі осы жүйенің технологиясы мен әдістемесіне және мамандарды кәсіби даярлауға байланысты. Сондықтан логистикалық жүйені басқару мен тұрақты дамудың тиімділігін зерттеу және арттыру арнайы зерттеулер мен әзірлемелерді қажет етеді. Көлік құралдарының техникалық жай-күйіне, сондай-ақ олардың тиімділігіне тұрақты бақылауды жүзеге асыру қажет. Себебі елдің барлық ауылдық жерлерінде бөлшектерді жөндеуге немесе ауыстыруға қажетті шеберханаларды табу мүмкін емес[1].

Логистика тұтынушыға талап етілетін тауар массасының нақты жылжуын қамтамасыз етеді. Логистикалық интеграция талап етілетін тауарды қажетті орынға, қажетті уақытта ең аз шығындармен жеткізуге мүмкіндік береді, яғни "логистиканың алты ережелерінің" орындалуын қамтамасыз етеді (А.М. Гаджинский бойынша):

- Жүк-қажетті тауар;
- Сапасы - қажетті сапа;
- саны - қажетті Сан;
- уақыты-қажетті уақытта жеткізілуі тиіс;
- орны-қажетті орынға;
- Шығындар - ең аз шығындармен.
- жетінші ереже (Л. Б. Миротин бойынша) тұтынушы - қажетті (тиісті) тұтынушыға [2].

Логистика гректің «logistike» сөзінен шыққан. Ол есептеу, дұрыс ойлау деген мағынаны білдіреді. Практикалық логистиканың

пайда болуы мен дамуының тарихының тамырлары терең. Гамбург университетінің профессоры Г.Павеллек Рим империясының дәуірінде тамақ өнімдерін таратумен айналысатын «логист» немесе «логистик» атағына ие болған қызметкерлердің болғанын атап айтады. Біздің жыл санауымыздың бірінші мыңжылдығында бір қатар елдердің әскери сөздігінде логистикамен қарулы күштердің материалдық ресурстармен қамтамасыз ету жөніндегі іс-әрекетін байланыстыратын.

Логистика тиімділігінің индексі LPI (Logistics Performance Index) – жүк тасымалының ұлттық және халықаралық деңгейде дамуын қарастыратын Дүниежүзілік банкінің индексі. Рейтинг халықаралық саудада жеткізу тізбегінің тиімділігін бағалайды және әр 2 жыл сайын бағаланады Индекс келесі алты факторды бағалайды:

- 1) кеден органдары жұмысының тиімділігі;
- 2) инфрақұрылым сапасы;
- 3) халықаралық тауар жеткізуді ұйымдастырудың жеңілдігі;
- 4) логистикадағы компетенция;
- 5) жеткізу тізбегі барлық аралығында тауарды қадағалау мүмкіндігі;
- 6) тауарды жеткізу мерзімін сақтау.

Бүгінгі күні логистиканың даму деңгейі бойынша Батыс Еуропа елдері және дамыған азиаттық аймақтар алдыңғы ондыққа кіреді. Бірақ бұл елдердің логистикалық жүйесі көшіру үшін үлгі болып табылмайды, себебі, логистикалық тұрғыдан үздік елдер біріншіден кемшіліксіз емес, ал екіншіден әр аймақтың ерекшелігі болады. Алдыңғы қатарлы еуропалық, азиаттық және американдық нарықтардың логистикалық жүйесінің ортақ белгісі озық заманауи ақпараттық технологияларды енгізу және IT-қызметтерінің спектрін кеңейту арқылы жаңғыртуға бағытталуы болып табылады [3].

Көлік логистикасы — экономиканың негізгі құрамдас бөлігі, тауардың, тауарлық ағымдардың және қызметтердің тиімді қозғалысын қамтамасыз етеді. Мемлекеттік реттеу осы салада ұлттық экономикалық қауіпсіздікті, инфрақұрылымның даму тиімділігін және халықаралық транзитті қамтамасыз ету үшін маңызды рөл атқарады. Өртүрлі елдердің логистика секторын дамыту тәжірибелері экономикалық жағдайға, географиялық орналасуға және халықаралық транзиттік әуесқойлықтарға байланысты ерекшеленеді. Көлік логистикасы — бұл тауарлар мен инфрақұрылым ресурстарын жоспарлау, жүзеге асыру және тиімді басқару процесі. Мемлекеттік реттеудің мақсаты:

- Инфрақұрылымды дамыту (жолдар, порттар, перрондар);
- Құқықтық ортаны қалыптастыру (лицензиялау, қауіпсіздік standardтары);
- Бәсекелестікті қорғау (монополияға қарсы саясат);
- Инновация мен технологияны енгізу.

Көлік логистикасын реттеудің шетелдік тәжірибелеріне тоқталар болсақ:

Германия — Еуропадағы көлік құрылысы дамыған елдердің бірі. Мемлекет келесі бағыттарда реттеуді жүргізеді:

- Жол және теміржол инфрақұрылымын мемлекеттік-жекешелік әріптестік (МЖӘ) арқылы дамыту.

- Жүк тасымалдау қызметіне лицензиялау және қауіпсіздік стандарттарын енгізу.

- Интеллектуалды көлік жүйелерін (ITS) енгізу арқылы логистикалық ағымдарды автоматтандыру.

Бұл модель Германияның ішкі және транзиттік логистикалық тармақтарының тиімділігін арттырды.

Жапонияда логистика:

- Порттық инфрақұрылымды мемлекеттік бақылаумен ынталандыру (мысалы, Осака порты және Йокогама порты);

- Инновациялық технологиялар (роботтандыру, автоматтандырылған қоймалар);

- Экологиялық реттеу (emission стандарттары, цифрлық бақылау).

Жапонияда логистика мемлекеттік бағдарламалар арқылы ұлттық экспорт әлеуетін қолдайды.

Сингапурда:

- Стратегиялық логистикалық хаб ретіндегі мемлекеттік стратегия;

- Салықтық жеңілдіктер және инвестицияларды тарту;

- Цифрлық «ақылдыпорт» жүйелері (Port Community System).

Сингапур логистикасы халықаралық транзитті тиімді ұйымдастырудың моделі ретінде бағаланады.

Қытайдың логистика жүйесі:

- Бір белдеу — біржол (BRI) стратегиясы арқылы халықаралық транзит желілерін қалыптастыру;

- Ұлттық логистикалық инфрақұрылым (жүк жолдары, теміржол-контейнер бағыттары);

- Цифрлық логистика платформалары (Bigdata, IoT).

Қытай мемлекеттік реттеу арқылы логистикалық қуатын аймақта жетекші деңгейге шығарды.

АҚШ тәжірибесі:

United States моделінің ерекшеліктері:

- Нарықтық механизмдердің басымдығы;

- Федералдық және штаттық реттеу деңгейі;

- Инфрақұрылымға жеке инвестиция тарту;

- Көлік қауіпсіздігін реттейтін арнайы органдар (мысалы, DOT).

АҚШ-та мемлекет тікелей басқарудан гөрі нормативтік және қадағалау функциясын көбірек атқарады.

Дамыған елдерде:

- Көміртегі эмиссиясын қысқарту;
- Электр жүк көліктері;
- Теміржол тасымалын арттыру;
- «Last-mile delivery» экологиялық шешімдері.

Мысалы, Germany мен Netherlands экологиялық көлік саясатын белсенді жүзеге асыруда.

Кесте 1. Мемлекеттік реттеудің негізгі құралдары мен тәсілдері

№	Реттеу құралдары	Сипаттамасы
1	Лицензиялау және сертификаттау	Қауіпсіздік пен сапа стандарттарын қамтамасыз етеді
2	Салықтық және инвестициялық ынталандырулар	Инфрақұрылымды дамытуға жеке капиталды тартады.
3	Стратегиялық жоспарлау	Ұлттық логистика стратегиясы арқылы бағыттар белгілеу
4	Техникалық регламенттер	Инновациялар мен цифрлық технологияларды енгізуге жағдай жасайды
5	Экологиялық нормалар	Таза көлік жүйесін қамтамасыз етеді.

Қазақстан үшін шетелдік тәжірибелердің маңызы:

Транзиттік әлеуетті дамыту. Қазақстан Еуразиялық транзиттік коридор арқылы өтетін жүктің көлемін арттыруы мүмкін.

Инфрақұрылымды модернизациялау. Германия мен Жапония тәжірибесі бойынша интеллектуалды жүйелерді енгізу.

Сингапур стиліндегі порттық басқару. Құрлықтағы логистикалық хаб ретінде мүмкіндіктерді кеңейту.

Сандық логистика платформалары. Қытай тәжірибесі арқылы үлкен мәліметтерді талдау және автоматтандырылған жүйелерді қолдану[4].

Көлік логистикасын мемлекеттік реттеу — экономикалық тиімділікті арттырудың негізгі факторларының бірі. Шетелдік тәжірибелер мемлекеттік қолдау, инфрақұрылым инвестициялары, инновациялық технологиялар және халықаралық серіктестікке негізделеді. Қазақстан бұл тәжірибелерді бейімдеп, өзінің стратегиялық мүмкіндіктерін кеңейте алады.

Көлік логистикасын мемлекеттік реттеуде халықаралық институттардың ықпалы зор:

World Bank — көлік инфрақұрылымын қаржыландыру, LPI (Logistics Performance Index) индикаторы.

OECD — көлік саясаты бойынша ұсыныстар мен стандарттар.

World Trade Organization— халықаралық саудадағы логистикалық кедергілерді азайту.

International Transport Forum — көлік саясаты бойынша жаһандық диалог алаңы.

ӘДЕБИЕТ

- 1.Rodrigue J.-P., Notteboom T. The Geography of Transport Systems.
- 2.Hesse M., Rodrigue J.-P. Global Logistics and the World Economy.
- 3.Kasarda J., Green J. Air Cargo and the Global Supply Chain.
- 4.Региональные логистические стратегии: Журнал транспорта и логистика.

УДК 656.07

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ЛОГИСТИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ В ВОСТОЧНО–ЗАПАДНОМ ТРАНСПОРТНОМ КОРИДОРЕ: ПРОБЛЕМЫ И ПУТИ ИХ РЕШЕНИЯ

Рагимова Ф.Дж. кызы,
Азербайджанский Технологический Университет,
г. Гянджа

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается роль логистической системы в развитии Восточно–Западного транспортного коридора, а также анализируются существующие проблемы и возможные пути их решения. Развитие международных транспортных коридоров играет важную роль в расширении торгово-экономических связей между странами. Эффективная организация логистических процессов позволяет оптимизировать перевозки, сократить время доставки грузов и повысить экономическую эффективность транспортных операций. В работе выявлены основные проблемы функционирования логистической системы в данном транспортном коридоре и предложены рекомендации по их устранению.

ABSTRACT

The article examines the role of the logistics system in the development of the East–West transport corridor and analyzes existing problems and possible solutions. The development of international transport corridors plays an important role in expanding trade and economic relations between countries. Efficient organization of logistics processes allows optimizing transportation, reducing delivery time and increasing the economic efficiency of transport operations. The study identifies the main problems in the functioning of the logistics system in this transport corridor and proposes recommendations for their solution.

В условиях глобализации мировой экономики возрастает значение международных транспортных коридоров, обеспечивающих

эффективное перемещение товаров между странами и регионами. Одним из наиболее значимых направлений международных перевозок является Восточно-Западный транспортный коридор, соединяющий страны Европы и Азии. Данный коридор способствует развитию международной торговли, расширению экономических связей и укреплению сотрудничества между государствами.

Эффективность функционирования транспортных коридоров во многом зависит от уровня развития логистической системы. Логистика играет важную роль в организации грузоперевозок, оптимизации транспортных потоков и снижении затрат на транспортировку [1, с. 45]. В современных условиях особое значение приобретает совершенствование логистических процессов, направленных на повышение эффективности перевозок и сокращение времени доставки грузов.

Несмотря на значительный потенциал Восточно-Западного транспортного коридора, в процессе его функционирования возникают определенные проблемы, связанные с инфраструктурными ограничениями, недостаточной координацией транспортных процессов и различиями в нормативно-правовой базе стран-участниц. Поэтому исследование данных проблем и поиск эффективных путей их решения является актуальной задачей.

Восточно-Западный транспортный коридор является важным элементом международной транспортной системы, обеспечивающим связь между европейскими и азиатскими рынками. Его развитие способствует увеличению объемов грузоперевозок, снижению транспортных издержек и ускорению доставки товаров.

Для стран, расположенных вдоль данного маршрута, транспортный коридор имеет стратегическое значение, поскольку он способствует развитию транспортной инфраструктуры, логистических центров и международных торговых отношений. Эффективная организация логистических процессов в рамках данного коридора позволяет повысить конкурентоспособность транспортных услуг и улучшить качество обслуживания грузоперевозок [3].

Кроме того, развитие транспортных коридоров способствует интеграции национальных транспортных систем в глобальную логистическую сеть, что является важным фактором устойчивого экономического развития [5].

Несмотря на значительный потенциал Восточно-Западного транспортного коридора, в процессе его функционирования существуют определенные проблемы, которые снижают эффективность логистических процессов.

Одной из основных проблем является неравномерное развитие транспортной инфраструктуры в различных странах, входящих в состав коридора. Недостаточный уровень развития автомобильных и

железнодорожных путей, а также ограниченные возможности портовой инфраструктуры создают дополнительные трудности при организации грузоперевозок [2, с. 112].

Еще одной важной проблемой является недостаточная координация между различными участниками транспортного процесса, включая перевозчиков, таможенные службы и логистические центры. Различия в нормативно-правовой базе стран-участниц вызывают задержки в перемещении грузов и увеличивают транспортные издержки [3, с. 78].

Кроме того, проблема оптимизации логистических потоков остается актуальной. Без грамотного планирования маршрутов и управления перевозками возникают дополнительные расходы и задержки доставки грузов [1, с. 233].

Дополнительным фактором повышения эффективности логистической системы в Восточно-Западном транспортном коридоре является развитие мультимодальных перевозок, которые обеспечивают интеграцию различных видов транспорта в единую логистическую цепь. Использование мультимодальных схем позволяет сократить время доставки, снизить транспортные издержки и повысить надежность грузоперевозок. При этом важную роль играет создание современных логистических хабов и распределительных центров, обеспечивающих перераспределение грузопотоков и оптимизацию маршрутов перевозки [5, с. 124].

Пути решения проблем. Для повышения эффективности логистической системы Восточно-Западного коридора предлагаются следующие меры:

Развитие транспортной инфраструктуры, включая модернизацию железнодорожных и автомобильных путей, а также совершенствование портовой инфраструктуры, позволит сократить время доставки и повысить пропускную способность коридора [2, с. 145].

Улучшение координации между участниками транспортного процесса за счет интеграции логистических систем и унификации нормативных требований обеспечит более эффективное управление грузопотоками [4, с. 201].

Оптимизация логистических процессов, включая рациональное планирование маршрутов и управление грузопотоками, позволит снизить транспортные издержки и повысить эффективность перевозок [5, с. 98].

Заключение. Восточно-Западный транспортный коридор играет важную роль в развитии международной торговли и экономического сотрудничества между странами. Эффективная логистическая система является ключевым фактором успешного функционирования данного коридора.

Анализ показал, что основными проблемами являются инфраструктурные ограничения, недостаточная координация и необходимость оптимизации логистических процессов. Реализация предложенных мер позволит повысить эффективность логистической системы и обеспечить устойчивое развитие транспортного коридора.

ЛИТЕРАТУРА

1. Сергеев В.И. Логистика в бизнесе. – Москва: Инфра-М, 2019. – 608 с.
2. Миротин Л.Б., Ташбаев Ы.Э. Транспортная логистика. – Москва: Экзамен, 2018. – 512 с.
3. Бауэрсокс Д., Клосс Д. Логистика: интегрированная цепь поставок. – Москва: Олимп-Бизнес, 2017. – 640 с.
4. Гаджинский А.М. Основы логистики. – Москва: Дашков и К, 2020. – 484 с.
5. Christopher M. Logistics and Supply Chain Management. – London: Pearson Education, 2016. – 296 p.

ӘОЖ 657.1:004

ЦИФРЛЫҚ ДӘУІРДЕГІ БУХГАЛТЕР: ЕСКІ КӘСІПТІҢ ЖАҢА КЕЛБЕТІ

Сағынаева М.С., э.ғ.м, аға оқытушы,
Қызылорда «Болашақ» университеті
(Қызылорда қаласы)

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматривается эволюция бухгалтерского учета как фундаментального «языка бизнеса». Автор проводит сравнительный анализ традиционных методов учета и современных технологических решений, подчеркивая переход от механического сбора данных к стратегическому финансовому анализу.

Особое внимание уделено влиянию таких инноваций, как искусственный интеллект (AI), блокчейн и облачные технологии, на прозрачность налогового контроля и эффективность принятия управленческих решений. В работе детально описывается трансформация роли бухгалтера в условиях автоматизации: от технического исполнителя до ключевого бизнес-советника.

ABSTRACT

This article explores the evolution of accounting as the fundamental "language of business." The author conducts a comparative analysis of traditional accounting methods versus modern technological solutions, emphasizing the transition from manual data collection to strategic financial analysis.

Special attention is given to the impact of innovations such as Artificial Intelligence (AI), blockchain, and cloud technologies on the transparency of tax control and the efficiency of management decision-making. The paper provides a detailed description of the transformation of the accountant's role in an automated environment: from a technical practitioner to a key business advisor.

Әлемдегі кез келген бизнесті үлкен бір кеме десек, бухгалтерлік есеп — сол кеменің бағытын айқындайтын компас пен карта іспетті. Көпшілікке бухгалтерлік есеп тек құрғақ цифрлар мен шексіз кестелер болып көрінуі мүмкін. Алайда, тереңірек үңілсек, бұл — кәсіпорынның өткенін баяндап, бүгінін саралап, болашағын болжайтын нағыз өнер.

Әрбір шот, әрбір дебет пен кредит — бұл компания өміріндегі маңызды оқиғаның таңбасы. Осы таңбалар арқылы біз кәсіптің қаншалықты сау екенін, оның қай бағытта дамып жатқанын түсінеміз. Бухгалтерлік есепсіз бизнес — қараңғыда көз жұмып жүрумен тең.

Бүгінде бухгалтер тек есептеуші емес, ол — стратегиялық серіктес. Жасанды интеллект пен бұлттық технологиялар техникалық жұмыстарды жеңілдеткенімен, сандардың артындағы мағынаны оқу, тәуекелдерді басқару және дұрыс шешім қабылдау тек адамның қолынан келеді. «Бухгалтерлік есеп — бұл тәртіптің ең жоғарғы формасы» — бұл сөздің ақиқаты сонда: тек нақты есеп қана еркіндік пен сенімділік береді.

Бухгалтерлік есеп саласы соңғы жылдары түбегейлі өзгерістерге ұшырады. Қазіргі бухгалтер — тек қағаз толтырушы емес, ол жоғары технологиялық құралдарды меңгерген қаржылық сарапшы.

Төменде бухгалтерлік есептегі дәстүрлі әдістер мен заманауи жаңашылдықтарды салыстыра отырып, ең басты жаңалықтарды ұсынамын [2].

Кесте 1. Кәсіби маманның жұмысындағы трансформациясы

Сипаттама	Дәстүрлі есеп (Ескі мектеп)	Заманауи есеп (Жаңа дәуір)
Құжат айналымы	Қағаз жүзіндегі архивтер мен шот-фактуралар.	Электрондық құжат айналымы (ЭҚА), бұлттық сақтау.
Деректерді енгізу	Қолмен енгізу, механикалық жұмыс.	Автоматтандыру (RPA) және OCR (мәтінді тану) жүйелері.
Жылдамдық	Есеп беру кезеңі аяқталған соң ғана нәтиже көрінеді.	Real-time (нақты уақыт) режиміндегі мониторинг.
Қателік ықтималдығы	Адам факторына байланысты қателер жиі кездеседі.	Жасанды интеллект арқылы қателерді автоматы тексеру.
Бухгалтердің рөлі	Есепке алушы және салық төлеуші.	Бизнес-кеңесші, стратегиялық жоспарлаушы.

Бухгалтерлік есептегі басты 3 жаңалықтар бар [3]:

1. Жасанды интеллект (AI) және Машиналық оқыту: AI енді жай ғана термин емес. Ол транзакцияларды автоматты түрде санаттарға бөледі, күмәнді операцияларды (фрод) бірден анықтайды және болашақ шығындарды алдын ала болжайды.

2. Блокчейн технологиясы: Бұл бухгалтерлік есептің «үш жақты жазу» (triple-entry book keeping) жүйесіне көшуіне жол ашады. Блокчейн деректердің өзгертілуіне жол бермейді, демек аудит жүргізу әлдеқайда оңай әрі сенімді болады.

3. Бұлттық (Cloud) шешімдер: Бухгалтер енді кеңсеге байланып отырмайды. Әлемнің кезкелген нүктесінен планшет немесе смартфон арқылы компанияның қаржылық жағдайын бақылап, есеп бере алады.

Бұл технологиялық жаңалықтардың бухгалтерлік есепке және жалпы бизнес-процестерге әсері өте ауқымды. Ол тек жұмыс жылдамдығын ғана емес, мамандықтың беделі мен сапасын да өзгертті.

Төменде жаңалықтардың нақты қандай салаларға және қалай әсер ететінін жіктеп көрсеттім [1]:

1. Салықтық бақылаудың ашықтығы. Жаңа жүйелер салық органдары мен кәсіпорын арасындағы кедергілерді жойды.

Қазақстандағы «Виртуалды қойма» немесе Электрондық шот-фактуралар (ЭШФ) жүйесі тауардың қозғалысын басынан аяғына дейін бақылауға мүмкіндік береді. Көлеңкелі экономика азайып, салықтық тексерулер қашықтан (камералдық бақылау арқылы) жүргізілетін болды.

2. Шешім қабылдау жылдамдығы. Бұрын қаржылық есепті айдың соңында ғана көретін болсақ, қазір ол «тірі» режимде қолжетімді. Бұлттық бухгалтерлік бағдарламалар (мысалы, 1С-тің онлайн нұсқалары) директорға кез келген уақытта кассадағы ақшаны немесе дебиторлық берешекті көруге мүмкіндік береді. Кәсіпкер қате шешімді ерте анықтап, шығынның алдын алады.

3. Операциялық шығындарды азайту. Автоматтандыру бухгалтердің қолмен атқаратын жұмысын 70-80%-ға қысқартты. Банк-клиент жүйелерінің бухгалтерлік бағдарламамен интеграциясы арқылы төлем тапсырмаларын қолмен терудің қажеті болмай қалды. Бухгалтерлік штатты оңтайландыруға немесе бухгалтердің назарын қаржылық талдауға (аналитикаға) аударуға жағдай жасалды.

4. Психологиялық және кәсіби әсері. Ең басты әсер — стресстің азаюы. Ескі әдіспен жұмыс істегенде «есеп беру кезеңі» нағыз хаос болатын. Қазіргі жүйелер деректерді күнделікті өндейтіндіктен, тоқсандық есепті тапсыру бірнеше батырманы басумен ғана шектеледі.

Кесте 2. Жаңашылдықтардың әсер ету құрылымы

Әсер ету саласы	Өзгеріс сипаты	Маман үшін пайдасы
Еңбек нарығы	Бухгалтер-оператордан Бухгалтер-сарапшыға өту.	Жалақының өсуі және беделдің артуы.
Аудит	Таңдамалы тексеруден 100% деректерді тексеруге көшу.	Қателіктер мен айыппұлдардың жойылуы.
Қауіпсіздік	Кибер қауіпсіздік пен блокчейн арқылы деректерді қорғау.	Ақпараттың жоғалу немесе ұрлану қаупінің төмендеуі.

Жаңа технологиялар бухгалтерді «роботқа» айналдырмайды, керісінше, оны техникалық жұмыстан босатып, бизнестің нағыз стратегіне айналдырады.

Қазіргі таңда тек есепті білу жеткіліксіз. Нарық талабына сай болу үшін маман бойында екі түрлі дағдылар тобы (Soft және Hard skills) үйлесім табуы тиіс.

Кесте 3. Маман портреті –Өзгеріс кестесі

Бұрынғы бухгалтер	Қазіргі және болашақ бухгалтер
Калькулятормен және қағазбен жұмыс істейді.	Python немесе Excel-дің күрделі формулаларымен жұмыс істейді.
«Өткен шақпен» айналысады (болған шығынды есептейді).	«Болашақты» болжайды (қаржылық модель құрады).
Тек есеп бөлімімен байланысады.	Барлықбөліммен (маркетинг, сату, IT) интеграцияда жұмыс істейді.

Болашақтың бухгалтеріне қажетті TOP-дағдылар төмендегі маманның бәсекеге қабілеттілігін арттырады:

1. Hard Skills (Кәсіби техникалық дағдылар)

Деректер аналитикасы (Data Analytics): Тек сандарды енгізу емес, сол сандардан бизнеске пайдалы қорытынды шығару (Big Data-мен жұмыс).ERP және Cloud жүйелерін меңгеру: 1С-тен бөлек, халықаралық SAP, Oracle немесе заманауи бұлттық сервистерде еркін жұмыс істеу. Салықтық жоспарлау: Заңнамадағы саңылауларды емес, заңды жеңілдіктерді тиімді пайдалану арқылы компания қаржысын үнемдеу. Киберқауіпсіздік негіздері: Қаржылық деректердің құпиялылығын сақтау және фишингтік шабуылдардан қорғану.

2. Soft Skills (Тұлғалық және коммуникативтік дағдылар). Сын тұрғысынан ойлау: Кез келген қаржылық операцияның тәуекелін алдын ала көре білу.Күрделіні қарапайым тілмен түсіндіру: Директорға немесе инвесторға бухгалтерлік терминдерсіз-ақ компанияның жағдайын жеткізу.Үздіксіз білім алу (Lifelong Learning): Заңдар мен технологиялар апта сайын өзгеріп жатқанда, жаңаны тез

сіңіру қабілеті. Этика және адалдық: Цифрлық бақылау күшейген заманда кәсіби этика — маманның басты капиталы.

Бухгалтерлік есептің жаңа дәуірі — бұл мүмкіндіктер дәуірі. Егер маман жаңа технологияларды жау көрмей, оны өзіне көмекші құрал ретінде қабылдаса, оның мансаптық биігі шексіз болмақ.

Қорыта айтқанда, бухгалтерлік есеп — бұл жай ғана міндет емес, бұл — табысқа барар жолдағы ең сенімді құрал. Егер сіз өз бизнесіңіздің болашағын жарқын еткіңіз келсе, алдымен оның сандармен жазылған тарихын дұрыс хаттай біліңіз.

ӘДЕБИЕТ

1.Сейтханова А.К., Маулина А.Т. Цифровизация бухгалтерского учета: современные тренды и вызовы // Экономика и статистика. — 2024. — №1. — С. 45-52.

2.Bhimani A. Accounting Disrupted: How Digitalization is Changing Finance / Alnoor Bhimani. — Wiley, 2023. — 256 p.

3.Иванова Е.В. Искусственный интеллект в аудите и бухгалтерском учете: от теории к практике/ Финансовый менеджмент. — 2025. — №2. — С. 12-20.

ӘОЖ 338.2;339.56

ӨНІРДЕ КӨЛІК - ЛОГИСТИКА ИНФРАҚҰРЫЛЫМЫН ДАМУДЫҢ НЕГІЗГІ БАҒЫТТАРЫ

Муратбаева Г.А., аға оқытушы, э.ғ.к.,
Досманбетов С.Б., Э-24 М оқу тобының магистранты,
Қызылорда «Болашақ» университеті
Қызылорда қаласы

РЕЗЮМЕ

В данной статье раскрывается важная роль автодорожного хозяйства в экономике-обширная территория Республики Казахстан, отдаленность регионов друг от друга, расположение производственных сил и его сырьевая структура.

ABSTRACT

In this article, the vast territory of the Republic of Kazakhstan, the remoteness of Regions from each other, the location of production forces and its raw material structure determine the important role of Road economy in the economy.

Қазір шетелдік логистикалық операторлар ұсынып отырған, кешенді логистикалық бизнес Қазақстанда дамымаған. Мысалы, «логистикалық аутсорсинг» сөз тіркесі көбінесе тасымалдау, кешендік рәсімдеу мен қоймаға жинау жөніндегі жекелеген ұсынылатын

қызметтермен ассоциацияланады. 3PL – провайдердің кешенді логистикалық қызметі, жеткізілімдер тізбегіндегі логистикалық бизнес-үдерістерді басқару, котрагенттердің қорларын интегралданған басқару сияқты, әлемдік практикада кеңінен тараған үдерістермен отандық компаниялар айналыспайды. Экспедициялау мен логистика арасындағы шекараны қойма қорларын басқару басталатын жерден жүргізуге болады [1].

«Егер фирма оңтайлы қорларды анықтауға қатысса, қорларды толықтыру деңгейін, тапсырыстар мөлшерінің экономикалық тиімділігін есептесе, буферлік қоймаға жинауды ұйымдастырса және сұранысты болжамдаса – бұл логистикалық фирма» деп санайды Эстония логистер одағы басқарма төрағасы И. Пауль. Қазақстандағы мұндай кешеуілдеудің себептері:

- тікелей өндіріспен немесе өткізумен байланысты шығындарды төмендету мүмкіншілігі;

- көптеген кәсіпорындардың қойма желісі және көлік түріндегі өзінің «табиғи» логистикалық шаруашылығының барлығы;

- қызмет көрсетудің жоғарғы деңгейін ұсынуға қабілетті логистикалық делдалдар нарқының жеткіліксіз дамуы;

- аутсорсингке берілетін логистикалық қызмет сапасын жоғалту қаупі;

- ақпарат құпиялылығы мәселесі, үдерісті басқарудың төмендеуі.

Қазақстандағы логистикалық бизнес шет елдердегімен салыстырғанда өте қарқынды дамиды және тек отандық компаниялардың логистикағы шығынын қысқарту қажеттілігімен ғана емес, қазақстандық транзиттік дәліздерді пайдаланумен батыс компанияларының көліктік шығындарын оңтайландыру қажеттілігімен де анықталатын болады деп болжам жасауға болады.

Ассоциация өкілдерінің сөзі бойынша, қазір еліміздің темір жолын қайта жаңғырту шеңберінде бұл салаға жеке кәсіпкерлер де белсенді түрде ақша сала бастады. Ірі экспедиторлық компаниялар жүк вагондарын сатып ала бастады: Қазақстандағы жүк тасымалының 40% жуығын шағын бизнес өкілдері жүзеге асырады. Бірақ ҚҰЭА төрағасы Н.К. Исингарин мырзаның пікірі бойынша теміржолды қайта құрылымдау нәтижелері нормативтік-құқықтық базаның жеткіліксіз дамуымен тежеліп тұр [2].

Көліктік логистикалық бизнестің дамуын тежеп тұрған мәселелер: логистикалық делдалдар рөлін түсудің жоқтығы; көлік-логистикалық қызметтер нарқының даму үдерісіне мемлекет ықпалының жоқтығы, оның дамуының стихиялылығы; тауарқозғалысы субъектілерінің өзара іс-қимыл жүйесінің жетілмегендігі; нормативтік-құқықтық базаның дамымағандығы; тарифтік реттеудің жетіспеушілігі; кәсіби мамандардың жетіспеуі болып табылады.

Тауар айналымы өсуінің тұрақты тенденциясы барлық санаттағы қоймаларға сұраныстың едәуір жандануына әкеліп соғады. Қазіргі уақытта Қазақстанда кедендік қоймалар желісі, қойма, тасымал және көліктік-экспедиторлық қызметтер көрсету жөніндегі делдалдық және коммерциялық құрылымдар желісі жұмыс істейді. Қойма алаңдарының үлкен мөлшері барлығы кезінде шетелдік жеткізушілерді қанағаттандыратын және кедендік қоймалар мен көпфункциональды қойма кешендері режимінде жұмыс істеуге қабілетті сервистік қызметтердің тиісті кешенімен жоғарғы механикаландырылған қоймалар мен терминалдар тапшылығы байқалады. Жабық типтегі, қуаты жағынан аз және тұрақты клиенттердің шағын тобына қызмет көрсететін оннан аспайтын қойма және жүк өңдеу нысандары есепке алынбайды.

Заманауи қоймаларды құрылыстың бірінші кезеңінде, тіпті болмаса жобалау кезеңінде сатып алады. Шетелдіктер ештеңе салмайды және жалға да бармайды. Олар аутсорсингке барады, логистикалық компаниялардың клиенттері болады. Әрі мұндай қызмет көрсетуге сұраныс өсетін болады. Компьютерлерді, автомобильдерді және тұрмыстық техниканы сақтаудан басқа, мамандандырылған қоймалар жетіспеушілігі сезілуде. Акцизделуге жататын тауарларды, бағалы металдар мен тастарды сақтаумен, мамандандырылған мұнайқұю терминалдарын құрумен үлкен қиындықтар бар. Терминалдарды тауарды кедергісіз жылжытуды ұйымдастыру, оны сенімді сақтау мен өңдеу қажет отандық және шетелдік компаниялар, атап айтқанда батыстық серіктестерінің немесе Қазақстанның ірі банкілерінің қолдауы бар компаниялар сала бастады. Бұл жерде терминалдарды «нөлден» бастап салуға емес, жалға алу немесе бірлесіп пайдалану жағдайында босап қалған қойма ғимараттарын (негізінен өнеркәсіптік өндіріс секторында) қосымша жабдықтауға және пайдалануға тенденция басым. Сөз жоқ, кәсіпкерлердің, көлік қызметкерлері мен жергілікті биліктің күшімен терминалдар құрылысын салу өте үлкен ауқымда жалғаса беретін болады – бұған тауар және көлік нарықтарының даму логикасы әкеледі. Көлік-экспедиторлық және кедендік-қоймалық кәсіпкерліктің өте тез өсуі оның жоғарғы коммерциялық тиімділігімен түсіндіріледі.

Алайда, тауар қоймаларының рұқсат етілмеген қызметі олардың жұмысын орындаудағы бақылаусыздыққа әкелді. Бұл жерде жүк ағындарын үйлестіруді жүзеге асыру негізінен мүмкін емес. Өйткені, мысалы кедендік рәсімдеу бір жерде жүзеге асырылады да, ал сақтау, өңдеу және кейінгі жүкті жөнелту басқа қоймаларда жүргізіледі [3].

Көлік-экспедициялық және кедендік-қоймалық қызметтер нарығының үлкен кемшілігі оның негізінен стихиялы түрде қалыптасатыны болып табылады, әрі әрбір көлік-экспедициялық кәсіпорын, клиенттерге кешенді қызмет көрсетуді қамтамасыз етуге мүмкіншілігі ғана емес, сервистік қызметтің қажетті максимумын

жасауға мүмкіншілігі болмай тұра, шектеулі алаңда өз кедендік терминалын құру ниетін білдіретін, дезинтеграцияның қарқынды үдерісі жүреді. Соның арасында бүкіл өркениетті әлемде қойма бизнесін ірі логистикалық компаниялар мен көліктік-тарату орталықтарына интеграциялау үдерісі жүруде. Бұл жүк қозғалысы үдерісін ұтымды етуге мүмкіндік береді, жалпы жүйелік шығындарда үнемді және тауарлар мен қызметтерді өңдеу, тарату және тұтыну саласында мейлінше мол экономикалық тиімділікті алуды қамтамасыз етеді.

Жүк қозғалысы үдемелілігінің өсу динамикасын ескере отырып, кешенді көліктік-экспедициялық және қоймалық қызметтер көрсетуге тұтыну нарқы сұранысының маркетингтік конъюктуралық бағалары, қолда бар терминальдық инфрақұрылымның қуаты жағынан онша үлкен емес нысандарымен қатар бірінғай ақпараттық, экспедиторлық, өндірістік-техникалық, қаржылық, кадрлық және нормативтік-құқықтық жүйемен біріккен ірі заманауи көпфункциональды терминальдық кешендер желісін салу қажеттілігі туралы болжам жасауға мүмкіндік береді [4].

Соңғы екі жылда қойма жаулары нарығында инвесторлардың белсенділік көрсету тенденциясы байқалып отырғанын атап өтеміз. Бұл коммерциялық қозғалмайтын мүліктің бұл сегментінде 2010 жылы ұсыныстың сұраныстан екі есе қалып қою қысқарады деп айтуға мүмкіндік береді. Егер Алматыны қарастыратын болсақ, жоғарғы сыныптағы қойма жайларына қажеттілік 350-ден 500 мың кв.м. дейін құрайды, яғни бұл алаңдарға сұраныс ұсыныстан екі есе асып түседі. Соңғы уақытқа дейін инвесторлар кеңсе, сауда- сауық және тұрғын үй қозғалмайтын мүлкімен айналысуды қолайлы санап, жоғарғы сыныпты қоймалар сегментін елемей келді. Бірақ қозғалмайтын мүліктің бұл нарығының толығыуына қарай инвесторлар жоғарғы сыныптағы қойма кешендерін дамытуға көңіл бөле бастады. Әрі негізінен барлық инвесторлар болашақ клиенттеріне жай жоғарғы сыныптағы қойма жайларын ұсынып қана қоймай, көлік-логистикалық орталықтар базасында – логистикалық қызметтердің барлық циклын толығымен ұсыну туралы өз ниеттерін мәлімдеуде. Олардың кейбіреуі логистикамен шектелмей, индустриалды құрамдасты қосу ниетін білдіруде.

Жоғарғы сыныптағы қоймаларды іздестіру кезінде көптеген ұйымдар, қозғалмайтын мүлік нарығында негізінен лайықты ұсыныстың жоқтығымен кездесті. Бүгінгі оңтүстік Астана мен қала маңында, сарапшылардың мәліметтері бойынша 700 мыңнан 1 млн. кв. м. қоймалар бар, алайда олардың басым бөлігі - бұлар бұрынғы өндірістік жайлар немесе базалар. Мұндай нысандар сақтаудың ерекше шарттарын талап етпейтін жүктерді, мысалы өнеркәсіптік өндіріске арналған шикізатты, металл, резеңке бұйымдарды және т.б. жинап қою үшін жарамды.

Шешімнің нұсқаларының бірі – өндірістік немесе сауда компанияларының жеке қажеттіліктері үшін «А» сыныбындағы қоймаларды салу. Алайда жоғарғы сыныпты қоймалар бойынша жобаларды өздігінше іске асыру өте қиын. Біріншіден, жер учаскелеріне жоғарғы бағалар жағдайында жиі қосымша несиелік қаржыларды тарту талап етіледі. Әдетте компаниялар алаңы бойынша онша үлкен емес 6-дан 8 мың кв.м. дейін жеке қойма жайларын тұрғызады. Девелоперлер алдымен жеке аналогтардан алаңы бойынша бірнеше есе асып түсетін нысандарды салады, өйткені есеп бірнеше арендаторға жүреді. Коммерциялық жобалардың ауқымдылығы арасында девелоперлерде құрылыс салудың өзіндік құны, дистрибьюторлық компанияларға қарағанда төмен. Екіншіден, бейінді емес компанияларда заманауи қойма кешендерін салу жөнінде тәжірибе мен технология жоқ. Мұндай нысандар құрылысын салу коммерциялық және тұрғын үй қозғалмайтын мүлік саласындағы жобалардан қатты өзгешеленеді және логистиканың барлық аспектілерін ескерумен мазмұнды зерттеу жұмыстарын талап етеді. Үшіншіден, жеке қойма кешенін тұрғызу, негізгі қызметке жақсы әсерін тигізбейді.

Барлық жерде әлемде негізгі қалалар маңына орналасқан мультимодальды көлік-логистикалық орталықтар бірінші кезекте, осы қалалар ішінде тарату үшін, ал екінші кезекте одан әрі қарай топтастырылатын және басқа ірі облыстық қалаларға немесе экспортқа жіберілетін қорларды жасау үшін арналған. Сөйтіп, Алматыда Батыс Европадан, Түркиядан, Қытайдан келген импорттық тауарлар алдымен Алматыда түсірілетінін, кедендік тазалаудан өтетінін (кейде қоймаға түседі), ал одан кейін жан-жаққа тасымалданатынын көріп отырмыз [3].

Жоғарыда баяндалғандарды қорытындылай келе, көлік-экспедиторлық және кедендік-қоймалық нарықтар нарығының Қазақстанда стихиялық түрде қалыптасуы жағдайында кәсіпорындарды қолдаудың мемлекеттік бағдарламасы, атап айтқанда көліктік-логистикалық қызметтер нарығын ретке келтіру есебінен қажет. Бұл бағдарламаның маңызды бөлігі түрлі деңгей мен мақсаттағы логистикалық жүйелерді құру есебінен өндірістік емес сектордың үлесінің экономикада байқалып келе жатқан үлесінің өсуін ескере отырып, кәсіпорындардың тауар қозғалысының логистикалық құрылымдарына (жабдықтаушылық, сауда-қоймалық, өндірістік-өткізушілік) қарқынды интеграциясы болуы тиіс.

ӘДЕБИЕТ

1. «Автомобиль көлігімен жолаушылар мен багажды тасымалдау ережелерін бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Инвестициялар және даму министрінің м.а. 2015 жылғы 26 наурыздағы № 349 бұйрығы.

2. Сергеев В.И. Концептуальные подходы к проектированию и классификация логистических центров//Логистика и управление цепями поставок, 2010. № 4.

3. Private Participation in Infrastructure Projects Database//The World Bank Group - The Public-Private Infrastructure Advisory Faculty/ July 2008.

4. Киздарбекова М. Ж. Проблемы и перспективы развития логистики в Казахстане//Молодой ученый. — 2017. — №14. — Б. 363-365. — URL <https://moluch.ru/archive/148/41797/> (өтінішбергенкүні: 23.08.2019).

ӘОЖ 504.06:330.15

ҚЫЗЫЛОРДА ОБЛЫСЫНДАҒЫ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ҚАУІПСІЗДІК ЖӘНЕ ОНЫҢ АЙМАҚТЫҚ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ДАМУҒА ӘСЕРІ

Узаков Б.Ж.,

Э-25М оқу тобының магистранты,

Ғылыми жетекші: Спанова Л.К., э.ғ. м, аға оқытушы

Қызылорда «Болашақ» университеті

Қызылорда қаласы

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматривается влияние безопасности окружающей среды на экономическое развитие Казахстана. Исследование направлено на экологические проблемы и их экономические последствия в Кызылординской области. Анализируется влияние природных ресурсов, антропогенной нагрузки и экологической политики на устойчивое развитие региона. В результате будут выработаны рекомендации по экологической устойчивости и укреплению региональной экономики.

ABSTRACT

This article examines the impact of environmental safety on the economic development of Kazakhstan. The research is aimed at environmental problems and their economic consequences in the Kyzylorda region. The impact of natural resources, anthropogenic pressure and environmental policy on the sustainable development of the region is analyzed. As a result, recommendations on environmental sustainability and strengthening the regional economy will be developed.

Экологиялық қауіпсіздік – бұл табиғи ортаны және қоғамның өмірлік маңызды мүдделерін экономикалық қызмет пен табиғи факторлардың теріс әсерінен қорғау. Ол ұлттық қауіпсіздіктің

маңызды құрамдас бөлігі болып табылады және экономика мен қоғамның тұрақты дамуы үшін жағдайларды қамтамасыз етеді.

Тұрақты дамудың қазіргі заманғы тұжырымдамасы үш негізгі компоненттің үйлесімді үйлесімін болжайды: экономикалық өсу, әлеуметтік тұрақтылық және экологиялық қауіпсіздік. Осы шеңберде экономикалық даму қоршаған ортаға теріс әсерді азайтатын және болашақ ұрпақ үшін табиғи ресурстарды сақтауды қамтамасыз ететіндей жүзеге асырылуы керек [1].

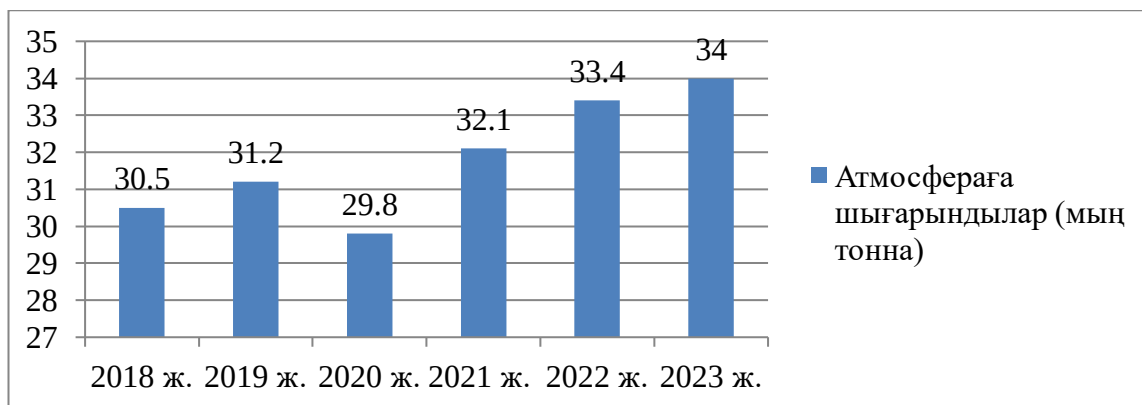
Экологиялық қауіпсіздік экономикалық тиімділікпен тығыз байланысты. Қоршаған ортаның нашарлауы ауыл шаруашылығы өнімділігінің төмендеуін, денсаулық сақтау шығындарының артуын және табиғи экожүйелерді қалпына келтіру қажеттілігін қоса алғанда, елеулі экономикалық шығындарға әкелуі мүмкін.

Қазақстанда экологиялық қауіпсіздік мәселелері бірқатар заңнамалық актілермен, соның ішінде Қазақстан Республикасының Экологиялық кодексімен, мемлекеттік экологиялық жаңғырту бағдарламаларымен және «жасыл экономикаға» көшу стратегиясымен реттеледі. Бұл құжаттар қоршаған ортаға антропогендік қысымды азайтуға және табиғи ресурстарды тиімді пайдалануды жақсартуға бағытталған [2].

Кесте 1. Аймақтағы тұрақты дамудың негізгі көрсеткіштері

Көрсеткіштер	Экономикалық маңызы	Экологиялық маңыздылығы
Өнеркәсіптік өндіріс деңгейі	Аймақтық экономикалық өсу	Антропогендік жүктеменің артуы
Су ресурстары	Ауыл шаруашылығын дамыту	Экожүйелерді сақтау
Ауа сапасы	Өмір сүру деңгейі	Қоршаған ортаға қауіп төндіруді азайту
Табиғат ресурстарды пайдалану	Экономикалық өсу	Табиғи жүйелердің тұрақтылығы

Қызылорда облысы Қазақстандағы экологиялық мәселелері өткір және аймақтың әлеуметтік-экономикалық дамуына тікелей әсер ететін аймақтардың бірі болып табылады. Географиялық орналасуы, табиғи-климаттық жағдайлары және экономикалық қызмет үлгілері аймақтық экономиканың тұрақтылығына айтарлықтай әсер етеді. Аймақтағы ең маңызды мәселе – Арал теңізінің дағдарысы, оның құрғауы тұзды батпақтардың, шанды дауылдардың және тұз аэрозольдерінің таралуына әкелді.

Сурет 1. Қызылорда облысындағы ластаушы заттар шығарындыларының динамикасы

Кеуіп қалған теңіз түбінен көтерілетін шаң мен тұз топырақ ресурстарына, ауылшаруашылық жерлеріне және халықтың денсаулығына кері әсерін тигізеді. Нәтижесінде ауылшаруашылық жерлерінің сапасы нашарлайды, дақылдардың өнімділігі төмендейді және ауылшаруашылық секторындағы экономикалық шығындар артады [3].

Сонымен қатар, Арал теңізі дағдарысының экологиялық салдары аймақтың климатына әсер етеді. Климатконтинентальды болып барады, температураның ауытқуы артып, жауын-шашын азаяды. Бұл өзгерістер ауылшаруашылығы мен су шаруашылығы жүйелерін дамыту үшін қосымша қиындықтар туғызады.

Су тапшылығы да аймақ үшін күрделі экологиялық мәселе болып табылады. Аймақтың негізгі су көзі - ауыл шаруашылығы жерлерін суару, халықты ауыз сумен қамтамасыз ету және өнеркәсіптік қызметті қолдау үшін пайдаланылатын Сырдария өзені. Дегенмен, су тұтынудың артуы және өзеннің гидрологиялық режимінің өзгеруі аймақтың тұрақты сумен жабдықталуына қауіп төндіреді.

Су тапшылығы Қызылорда облысындағы жетекші экономикалық салалардың бірі - ауыл шаруашылығының дамуына тікелей әсер етеді. Аймақтың негізгі дақылы - күріш, оны өндіру үшін айтарлықтай көлемде су қажет. Су тапшылығы жағдайында ауыл шаруашылығы жерлерін қажетті суару деңгейін ұстап тұру қиындай түседі.

Атмосфералық ластану – мұнай-газ, энергетика және көлік салаларынан – қоршаған ортаға қосымша қысым жасайды. Индустрияландыру деңгейі төмен болғанына қарамастан, ластану біртіндеп артып келеді. Бұл халық денсаулығына кері әсер етіп, тыныс алу ауруларын көбейтеді, өмір сапасын төмендетеді және экономикалық шығындарды арттырады [4].

Жердің деградациясы да маңызды мәселе болып табылады. Топырақтың тұздануы, шөлейттену және эрозия ауыл

шаруашылығы өнімділігінің төмендеуіне әкеледі. Бұл процестер, әсіресе, бұрынғы Арал теңізінің маңында орналасқан аудандарда жиі кездеседі.

Экологиялық зерттеулерге сәйкес, Қызылорда облысындағы тозған жерлердің ауданы жыл сайын артып келеді. Бұл аймақтың азық-түлік қауіпсіздігіне қосымша қауіп төндіреді және ауыл шаруашылығының экономикалық тиімділігін төмендетеді.

Осылайша, аймақтың экологиялық мәселелері экономикалық дамуға кешенді әсер етеді: олар ауыл шаруашылығы, өнеркәсіп, инфрақұрылым және халықтың өмір сүру деңгейіне ықпал етеді. Сол себепті экологиялық қауіпсіздік аймақтың тұрақты дамуының маңызды шарты болып отыр.

Кесте 2. Қызылорда облысындағы негізгі экологиялық мәселелер

Экологиялық мәселелер	Себептері	Экономикалық әсерлер
Арал теңізінің құрғауы	Су ағынының азаюы, суару жүйелері	Балық шаруашылығындағы шығындар
Топырақтың тұздануы	Тұз аэрозольдерінің көбеюі	Дәнді дақылдардың өнімділігінің төмендеуі
Судың тапшылығы	Су тұтынудың артуы	Ауыл шаруашылығындағы шектеулер
Ауаның ластануы	Өнеркәсіп және көлік	Денсаулық сақтау шығындарының артуы
Жердің деградациясы	Шөлейттену және эрозия	Ауыл шаруашылығы өнімділігінің төмендеуі

Қоршаған орта факторлары аймақтардың экономикалық тұрақтылығын қалыптастыруда маңызды рөл атқарады, ал Қызылорда облысы бұл байланыстың айқын мысалы болып табылады. Өңірдің экологиялық проблемалары – су тапшылығы, жердің тозуы және топырақ тұздануы – ауыл шаруашылығы, өнеркәсіп, көлік және әлеуметтік салаға әсер етеді. Ауыл шаруашылығы, әсіресе күріш өндірісі, экономикалық тұрғыдан маңызды, сондықтан су жүйесінің жағдайы өнімділікке тікелей ықпал етеді. Су тапшылығы мен топырақ деградациясы өндіріс шығындарын арттырып, бәсекеге қабілеттілікті төмендетеді [5].

Экологиялық мәселелер аймақтың өнеркәсіптік дамуына әсер етеді.

Кесте 3. Аймақтың экономикалық салаларына қоршаған орта факторларының әсері

Қоршаған орта факторлары	Экономикалық сектор	Экономикалық салалар
Судың тапшылығы	Ауыл шаруашылығы	Дәнді дақылдардың өнімділігінің төмендеуі
Топырақтың тұздануы	Ауыл шаруашылығы	Жерді қалпына келтіру шығындарының артуы
Ауа ластануы	Әлеуметтік сала	Денсаулық сақтау шығындарының артуы
Жердің тозуы	Агроөнеркәсіптік сектор	Өнімділіктің төмендеуі
Өнеркәсіптік шығарындылар	Аймақтық экономика	Қоршаған ортаны жаңғырту қажеттілігі

Қызылорда облысында мұнай-газ, құрылыс және энергетика салалары орналасқан, олар атмосфераға ластаушы заттар шығарады және өнеркәсіптік қалдықтар тудырады. Бір жағынан, өнеркәсіп экономикалық өсім мен жұмыс орындарын қамтамасыз етеді, екінші жағынан, қоршаған ортаға қысым технологиялық жаңғырту мен тазарту жүйелеріне қосымша инвестицияларды талап етеді. Ауаның ластануы әлеуметтік саланы да әсер етеді: аурулардың көбеюі мемлекеттік денсаулық сақтау шығындарын арттырады және халықтың еңбек өнімділігін төмендетеді. Осылайша, экологиялық қауіпсіздік аймақтың экономикалық тұрақтылығының маңызды факторы болып табылады, ал қоршаған ортаны жақсарту экономикалық тиімділік пен өмір сапасын арттырады.

Қазіргі жағдайда экологиялық қауіпсіздік пен табиғи ресурстарды ұтымды пайдаланусыз тұрақты аймақтық даму мүмкін емес. Экологиялық тұрақтылық ұзақ мерзімді экономикалық өсу мен әлеуметтік тұрақтылықтың негізгі факторы болып табылады. Қызылорда облысы сияқты қоршаған ортаға қысым көп аймақтарда тұрақты дамудың тиімді моделін әзірлеу маңызды.

Өңірдің дамуы табиғи ресурстарды тиімді пайдалану, өндірісті жаңғырту және инновациялық технологияларды енгізу қағидаттарына негізделуі керек. «Жасыл экономика» қағидаттары ластаушы заттарды азайту, энергия тиімділігін арттыру және экологиялық таза технологияларды дамыту арқылы экономикалық өсімді экологиялық тұрақтылықпен үйлестіруге мүмкіндік береді [6]. Су ресурстарын тиімді пайдалану, ауыл шаруашылығын жаңғырту және экологиялық инфрақұрылымды дамыту аймақтың тұрақты дамуын қамтамасыз етеді.

Экологиялық мәселелер – су тапшылығы, жердің тозуы, Арал теңізінің апаты және атмосфералық ластану – аймақ экономикасына, ауыл шаруашылығына, өнеркәсіпке және халық денсаулығына

айтарлықтай әсер етеді. Кешенді экологиялық саясат, жасыл экономика және экожүйелерді қалпына келтіру жобалары аймақтық экономиканың тұрақтылығын арттыруға және өмір сүру сапасын жақсартуға ықпал етеді.

ӘДЕБИЕТ

1. Экологический кодекс Республики Казахстан. – Астана, 2021.
2. Стратегия «Казахстан-2050». – Астана, 2012.
3. Государственная программа перехода Республики Казахстан «зеленой экономике». – Астана, 2013.
4. Национальный доклад о состоянии окружающей среды Республики Казахстан. – Астана, 2023.
5. Бейсенова А.С. Экология Казахстана. – Алматы: Қазақ университеті, 2018.
6. Смагулов К.Т. Экологическая безопасность. – Алматы, 2017.

**ӨНДІРІСТІК ШЫҒЫНДАРДЫ ЕСЕПКЕ АЛУДЫҢ
ЗАМАНАУИ ӘДІСТЕРІН (ABC-COSTING, TARGET-COSTING)
ЕНГІЗУ НЕГІЗІНДЕ КӘСІПОРЫННЫҢ РЕНТАБЕЛЬДІЛІГІН
АРТТЫРУДЫ ЭКОНОМИКАЛЫҚ НЕГІЗДЕУ**

Нұралы Мөлдір,
Э-25М оқу тобының магистранты,
Ғылыми жетекші: Сағынаева М.С., э.ғ.м, аға оқытушы,
Қызылорда «Болашақ» университеті
(Қызылорда қаласы)

РЕЗЮМЕ

В данной статье проводится комплексное исследование структуры производственных и операционных затрат предприятия, а также детальный анализ их непосредственного влияния на показатели рентабельности и общую экономическую эффективность деятельности. Особое внимание уделяется детерминации постоянных и переменных издержек в условиях волатильности современного рынка. Автор рассматриваются современные механизмы управления затратами, адаптированные к текущим макроэкономическим вызовам, включая методы функционально-стоимостного анализа и концепцию бережливого производства.

ABSTRACT

This article provides a comprehensive study of the structure of a company's production and operating costs, alongside a detailed analysis of their direct impact on profitability and overall economic performance. Particular emphasis is placed on the determination of fixed and variable costs in the context of modern market volatility. The author examines contemporary cost management mechanisms adapted to current macroeconomic challenges, including activity-based costing (ABC) methods and the lean production concept.

Қазіргі құбылмалы нарықтық экономика жағдайында кез келген коммерциялық ұйымның басты мақсаты — пайданы барынша арттыру. Алайда, сыртқы бәсекелестік пен инфляциялық процестер бағаны шексіз көтеруге мүмкіндік бермейді. Сондықтан кәсіпорынның ішкі резервтерін іздеу, атап айтқанда, шығындарды оңтайландыру — қаржылық тұрақтылықтың негізгі факторына айналады.

Қазақстан экономикасы әлі де болса өңдеу өнеркәсібі мен технологиялық жабдықтар тұрғысынан импортқа тәуелді. Тіпті отандық өнім шығаратын зауыттардың өзі (мысалы, тамақ өнеркәсібі

немесе құрылыс материалдары) шикізаттың белгілі бір бөлігін (қоспалар, химиялық компоненттер, қаптама) шетелден сатып алады.

Девальвациялық эффект: Теңге бағамы долларға шаққанда әлсіреген сәтте, шетелден келетін шикізаттың теңгелік құны автоматты түрде өседі. Бұл «импортталатын инфляция» деп аталады. Мұндай жағдайда кәсіпорынның өзіндік құны (Absorption Costing әдісімен есептегенде) бірден жоғарылайды.

Валюталық себеттің әсері: Қазақстан үшін тек доллар емес, сонымен қатар Ресей рублі мен Қытай юанының бағамы өте маңызды. Ресейден келетін металл, ағаш немесе азық-түлік шикізаты рубль нығайған кезде қазақстандық өндірушілер үшін қымбатқа түседі, бұл өндіріс тиімділігін төмендетеді.

Инфляция тек дүкен сөресіндегі баға емес, бұл — өндіріс тізбегіндегі барлық элементтердің қымбаттауы.

Логистика және энергия: Инфляция жағдайында жанар-жағармай (ЖЖМ) мен электр энергиясының тарифі өседі. Шикізатты жеткізу шығындарының артуы оның қоймадағы құнын (Inbound logistics cost) өсіреді.

Еңбекақы қысымы: Инфляция халықтың сатып алу қабілетін төмендеткендіктен, жұмысшылар жалақыны өсіруді талап етеді. Жалақы — өзіндік құнның ажырамас бөлігі. Демек, шикізат бағасы өзгермеген күннің өзінде, оны өңдеуге кететін жанама шығындар инфляция есебінен артады.

Инфляция мен бағам құбылмалылығы жағдайында қазақстандық кәсіпкерлер «екі оттың ортасында» қалады:

1. Шығын жағынан: Шикізат пен материалдар қымбаттайды.
2. Сұраныс жағынан: Халықтың нақты табысы инфляциядан қалыс қалғандықтан, кәсіпорын өнім бағасын шығын өскендей пропорционалды түрде көтере алмайды [1].

Бұл жерде Маржиналды пайда көрсеткіші зардап шегеді. Егер тауардың сату бағасы 10%-ға, ал оған кеткен айнымалы шикізат шығыны (бағам есебінен) 30%-ға өссе, маржа күрт азаяды. Көптеген отандық ШОБ (шағын және орта бизнес) субъектілері дәл осы кезеңде «зиянсыздық нүктесінен» (break-even point) төмен түсіп қалу қаупіне ие болады.

Қазақстан үкіметі инфляцияның шикізат құнына әсерін бәсеңдету үшін бірнеше тетікті қолданады:

- Әлеуметтік маңызы бар тауарларға бағаны шектеу: Бұл өндірушілер үшін қиындық тудырады, себебі шығын (инфляция есебінен) өседі, ал бағаны өсіруге тыйым салынады.
- Жеңілдетілген несиелер: «Даму» қоры арқылы айналым қаражатын толықтыруға берілетін төмен пайыздық несиелер кәсіпорындарға қымбат шикізатты сатып алуға көмектеседі.

Қазақстандық контексте инфляция мен теңге бағамы — өндіріс экономикасын анықтайтын басты экзогендік факторлар. Шикізат

шығындарының өсуі кәсіпорындарды абсорбциялық костингтен бас тартып, шығындарды қатаң бақылайтын және үнемдеуге негізделген басқару үлгілеріне көшуге мәжбүрлейді. Тұрақты теңге бағамы мен болжамды инфляция болмаған жағдайда, кәсіпорындар ұзақ мерзімді шикізат келісімшарттарын жасасудан қашқақтап, «қолма-қол» сатып алу стратегиясына көшеді, бұл өз кезегінде өнімнің түпкілікті бағасының құбылмалы болуына әкеледі [2].

1. Өзіндік құн (Cost Price)

Бұл — өнімді шығаруға немесе қызметті көрсетуге жұмсалған барлық тікелей шығындардың жиынтығы. Қарапайым тілмен айтқанда: «Бұл зат маған қаншаға түсті?» деген сұраққа жауап.

Құрамы: Мұнда шикізат, материалдар, жұмысшылардың жалақысы және өндіріске қажетті электр энергиясы сияқты шығындар кіреді.

Маңызы: Егер сіз тауарды өзіндік құнынан төмен сатсаңыз, бизнесіңіз шығынға батады. Сондықтан бұл көрсеткіш баға белгілеудің іргетасы болып табылады.

2. Маржиналды пайда (Marginal Profit)

Бұл — тауарды сатудан түскен табыс пен сол тауарды жасауға кеткен айнымалы шығындардың арасындағы айырмашылық. Оны көбіне «үстеме пайда» деп те жатады.

Ерекшелігі: Мұнда тек өндіріс көлеміне қарай өзгеріп отыратын шығындар (шикізат, орау) ескеріледі. Жалдау ақысы сияқты тұрақты шығындар мұнда есептелмейді. Формуласы: Сату бағасы — Айнымалы шығындар. Не үшін керек? Маржиналды пайда компанияның тұрақты шығындарын жабуға және таза пайдаға шығуға қаншалықты қауқарлы екенін көрсетеді.

Кесте 1. Салыстыру кестесі

Термин	Негізгі фокус	Қысқаша мағынасы
Өзіндік құн	Шығындар базасы	Өнімді жасауға кеткен барлық ресурс құны.
Маржиналды пайда	Тиімділік	Әрбір келесі сатылған тауардан қалатын «таза» үстеме.
Абсорбциялық костинг	Толықесеп	Барлық (тұрақты + айнымалы) шығындарды өнім құнына енгізу.

3. Абсорбциялық костинг (Absorption Costing)

Бұл — өнімнің өзіндік құнын есептеудің «толық» әдісі. «Absorption» сөзі ағылшын тілінен аударғанда «жұтып қою» дегенді білдіреді. Яғни, өнім өзіне барлық шығындарды — айнымалыны да, тұрақтыны да «жұтып» алады.

Бұл әдісте өнімнің бағасына тек шикізат қана емес, сонымен қатар цехтың жалдау ақысы, зауыт директорының айлығы және құрал-

жабдықтардың тозуы (амортизация) сияқты тұрақты өндірістік шығындар да бөлініп қосылады.

Егер маржиналды әдісте тек тікелей шығындар есептелсе, абсорбциялық әдісте зауыттың ішіндегі әрбір тетікке жалпы шығынның бір бөлшегі жүктеледі.

1. Шығындардың экономикалық мазмұны және жіктелуі

Пайдаға әсерді талдамас бұрын, шығындардың табиғатын түсіну маңызды. Шығындар (costs) — өнімді өндіру немесе қызмет көрсету барысында жұмсалған ресурстардың ақшалай құны.

Оңтайландыру үшін шығындарды келесідей топтастыру қажет:

1. Тұрақты шығындар (Fixed Costs): Өндіріс көлеміне байланыссыз шығындар (жалдау ақысы, әкімшілік қызметкерлердің еңбекақысы).

2. Ауыспалы шығындар (Variable Costs): Өнім көлеміне тікелей тәуелді шығындар (шикізат, негізгі жұмысшылардың жалақысы).

Сурет 1. Шығындарды топтастыру түрлері

2. Шығындардың пайдаға әсерін талдау (CVP-талдау)

Шығындар мен пайда арасындағы байланысты талдау үшін экономикада CVP (Cost-Volume-Profit) моделі қолданылады. Бұл модельдің негізгі көрсеткіші — зиянсыздық нүктесі (Break-even point).

Зиянсыздық нүктесін есептеу формуласы:

$$BEP = B - AShTSh$$

Мұнда:

TSh — жалпы тұрақты шығындар;

B — бір бірлік өнімнің бағасы;

ASh — бір бірлік өнімге шаққандағы ауыспалы шығындар.

Егер компания шығындарды 5-10%-ға төмендете алса, бұл пайданың пропорционалды емес жоғары (операциялық рычаг әсерінен) өсуіне әкеледі.

3. Шығындарды оңтайландырудың заманауи механизмдері

Шығындарды оңтайландыру — бұл оларды жай ғана қысқарту емес, ресурстарды пайдаланудың тиімділігін арттыру [3].

Негізгі механизмдер:

Lean Production (Үнемді өндіріс): Артық өндірісті, күту уақытын және тасымалдау шығындарын жою.

Outsourcing (Аутсорсинг): Бейінді емес функцияларды (ІТ, бухгалтерлік есеп, күзет) мамандандырылған компанияларға беру.

Автоматтандыру: Адами факторды азайту арқылы қателіктер мен еңбек шығындарын төмендету.

Кайзен әдісі: Шығындарды азайту бойынша қызметкерлерден үздіксіз ұсыныстар алу жүйесі.

4. Шығындарды басқарудағы тәуекелдер

Шығындарды шектен тыс қысқарту кері әсерін тигізуі мүмкін:

1. Өнім сапасының төмендеуі.

2. Білікті мамандардың жұмыстан кетуі.

3. Технологиялық артта қалушылық.

Сондықтан оңтайландыру механизмі стратегиялық басымдықтарға қайшы келмеуі тиіс.

Пайданы басқару — бұл еңалдымен шығындарды басқару. Зерттеу көрсеткендей, шығындарды оңтайландырудың жүйелі механизмін енгізу компанияның рентабельділігін орта есеппен 15-20%-ға арттыруға мүмкіндік береді. Бұл процесс тек қаржылық бөлімнің емес, бүкіл ұжымның қатысуын талап ететін үздіксіз стратегиялы міндет болуы тиіс.

ӘДЕБИЕТ

1. Друри К. Управленческий и производственный учет. – М.: Юнити-Дана, 2018.

2. Савицкая Г.В. Анализ хозяйственной деятельности предприятия. – М.: Инфра-М, 2021.

3. Портер М. Конкурентное преимущество. – М.: Альпина Паблишер, 2020.

ДЕНСАУЛЫҚҚА ЗАҚЫМ КЕЛТІРУДЕН ТУЫНДАЙТЫН МІНДЕТТЕМЕЛЕР

Абдукурова А.М, з.ғ.м., аға оқытушы,
Қызылорда «Болашақ» университеті,
(Қызылорда қаласы)

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматриваются правовое регулирование обязательств по гражданскому законодательству за вред, причиненный жизни и здоровью граждан.

ABSTRACT

This article deals with the legal regulation of obligations under civil law for damage to the life and health of citizens.

Азаматтық құқықта, құқықтық қатынастар тәрізді міндеттеменің пайда болу негіздері белгілі бір заңдық фактілерге байланысты [1]. Азаматтық құқықтық міндеттеме өзінің мазмұнына, объектілерінің салалық ерекшеліктеріне жәнeсу бъектілерінің сипатына қарай бірнеше түрлерге бөлінеді.

1. Жағымды мазмұндағы міндеттеме, жағымсыз мазмұндағы міндеттеме;

2. Біржақты және өзара ортақ міндеттеме;

3. Борышқор әрекетіне нақты айқындайтын міндеттеме және балама міндеттеме;

4. Бастытәуелдіміндеттемелер;

5. Шартқа негізделген міндеттемелер, шарттан тыс міндеттеме және біржақты еркін құжат түрлеріндегі міндеттемелер [1].

Республика азаматтарының еңбек жағдайындағы өмірі мен денсаулығына келтірілген зиян заң талаптарына сәйкес өтеледі. Тұлғаның өмірі мен денсаулығына келтірілген зиян жалпы негіздерде өтеледі. Тұлғаның өмірі мен денсаулығына келтірілген мүліктің зияның сипаты мен құрамына сүйену керек. Оның дәл осы ерекшелігі келтірілген зиянды өтеу мәселелерін бөлек қарастыру қажеттілігін туындатады [2, 340 б.].

Азаматтың шарттық міндеттемелерін, әскери қызмет міндеттемелерін орындау кезінде өмірі мен денсаулығына келтірілген зиян, егер заң актілерінде немесе шартта көтеріңкі жауаптылық көзделмесе. Азаматқа жарақат немесе денсаулығына өзгедей зақым келтірілген кезде жәбірленуші жоғалтқан, онда болған немесе анық иеленген алатын табыс сондай-ақ денсаулыққа зақым келтіруден туындаған шығындар, емделуге қосымша тамақтануға дәрі-дәрмектер сатып алуға, протез салғызуға, бөгде адамның бағып күтуіне,

санаторий курорттық емделуге, арнайы көлік құралдарын сатып алуға, басқа маман-дыққа даярлауға, егер жәбірленуші көмек пен күтімнің осындай түрлеріне мұқтаж және оларды тегін алмайды деп танылса, өтеуге жатады [3].

Еңбек жағдайында немесе басқада жағдайларда заң зақымдану мен келтірілген зиянды өтеу мөлшерін есептеген кезде еңбек ақыға оның барлық түрлері жатқызылады. Өтеуге жататын жоғалтылған табыстың мөлшері жарақаттануына немесе денсаулығының өзгедей зақымдануына дейінгі жәбірленушінің кәсіби еңбекке қабілетін жоғалту дәрежесіне сәйкес, еңбекке жарамдылығының айырылу басталғанға дейінгі табысы ескеріледі. Егер жәбірленушінің зиян келтірілген кезде жұмыс істемеген болса, оның қалауы бойынша жұмыстан босатылғанға дейінгі табысы ескеріледі [2, 341 б.].

Азаматтардың денсаулығына келтірілген зиян үшін жауапкершілік мүліктік зиян шегуді өндіріліп алу тәртібі мен тұжырымдалады. Бұл арада жәбірленушінің сақтандырылған немесе сақтандырылмаған, зиянды сақтандырушы немесе басқа адам келтірілгенің ешқандай қатысы жоқ. Осыған байланысты зиянды әлеуметтік қорғау, зейнетақы әлеуметтік қамсыздандыру бойынша адамға жәрдемақы төлеу құқығы мен азаматтық-құқтық зиянды өндіріп алу тәртібі туралы мәселені саналы түрде үйлестірудің маңызы зор екенін түсінеміз. Еңбек міндеттерін орындауға байланысты қызметкердің денсаулығына зақым келген жағдайда жәбірленушінің сақтандырушы ұйым немесе азаматты егерде зиян солардың кінәсінен болса жәрдемақының немесе зейнетақының көлеміне асатын бөлігін зиянүшін өндіріп беруге міндетті. Мұндай жағдайда әрбір нақты оқиғаға байланысты сақтандырушының кінәсі белгілі бір айғақтар мен дәлелденеді.

Мемлекеттік әлеуметтік сақтандыру бойынша жәбірленуші үшін жарна төлеуге міндетті емес ұйым немесе азамат зиянды өндіріп береді. Кез келген жағдайда зиян толық өндіріледі: зиян келтірушіден жәрдемақы немесе зейнетақы жаба алмайтын жалақының бөлігіндей сомма, сондай-ақ денсаулыққа келтірілген зиянның нәтижесінде шығындар қосымша тамақтануға, күтімге, санаториялық курорттық сауықтыруға кететін және тағы басқа шығындар өндіріліп алынады. Жәбірленуші қайтыс болған жағдайда зиянды өндіріп алу құқығына қайтыс болған адамның асырауындағы тұрған немесе оның өлетін күніне дейін көмек алып тұрған еңбекке қабілетсіз адамдар: 16 жасқа дейінгі кәмелетке толмағандар, 18 жасқа дейінгі оқушылар, зейнеткерлік жастағы ер мен әйелдер, сондай-ақ жәбірленуші өлгеннен кейін өмірге келген сәби ие бола алады. Заңда әлеуметтік сақтандыруға жатпайтын азаматтардың денсаулығына сондай-ақ өзіндік табысы жоқ 15 жасқа толмаған азаматтардың денсаулығына келтірілген зиян мен өлімі үшін ерекше жауапкершілік көзделген [4, 197–198 бб.].

ҚР азаматтық кодексінің нормаларына сәйкес зиянды өтеу мөлшерін өзгерту еңбек қабілетін ішінара жоғалтқан жәбірленуші, егер оның еңбек қабілеті оған өтем тағайындалған кезде өзінде болған еңбек қабілетіне қарағанда денсаулығына зақым келтіруіне байланысты төмендеп кетсе, зиянды өтеу міндеті жүктелген адамнан өтем мөлшерігн тиісінше көбейтуді кез келген уақытта талап етуге құқылы. Зиян келтірушінің кінәсіне қарамастан моральдық зиян мына жағдайларда ескеріледі. Егер:

1.Зиян азаматтың өмірі мен денсаулығына жоғары қауіптілік көзі арқылы келтірілсе.

2.Зиян азаматқа оның заңсыз сотталуының, заңсыз қылмыстық жауапқа тартылуының, бұлтартпау шарасы ретінде заңсыз қамауға алуды үйде қамауда ұстау психиятриялық емдеу мекемесіне немесе басқа емдеу мекемесіне орналастыру түрінде әкімшілік жазаны заңсыз қолданудың салдарынан келтірілсе.

3.Зиян — ар ожданына, қадір қасиеті мен іскерлік беделіне нұқсан келтірілетін мәліметтер тарату арқылы келтірілсе.

4.Заң актілерін де көзделген өзгеде жағдайлар.

Моральдық зиян-элементі өзіне ғана тән болып табылады. Оны анықтау қиынға соғады және әдетте оны бағалаумен ол үшін өтемақы белгілеу шартты болады. Заңнама бұл орайда моральдық залал үшін өтемақы белгілеу шартты болады. Заңнама бұл орайда моральдық залал үшін өтемақыныңтөменгі және жоғарғы шектерін бекітпейді. Оны келтіргені үшін белгіленген негізгі талап — өтемақы әділетті болуға тиіс.

Моральдық зиянның мөлшерін анықтаған кезде жәбірленушінің ізгілік қасиетіне келтірілген адамгершілік заладың ауырлығын оны субъективті түрде бағалау ескеріледі [2, 347–348 бб.].

Осы мәселеге қарасты А. П. Сергеев, Ю.К. Толстойдың ой пікірі бойынша азаматтың өміріне немесе денсаулығына зиян келтіру бірнеше кезекте оның мүліктік емес құқықтары болып табылады, ол үшін жәбірленуші моральдық зиянды өтеттіріп алу құқығын беріледі. Бірақ қаралып отырған жағдайда өтеудің негізгі объектісі денсаулыққа зиян келтіру, жерлеу мүліктік жоғалтулар болып табылады деп атап өткен [5, 47 б.].

Ал А.А. Гончаров, Ю.Г. Попоновтын ой пікірі бойынша моральдық зиян ұғымында азаматтың тумысынан немесе заң күшіндегі мүліктік емес игіліктеріне (өміріне, денсаулығына, тұлғалық мәртебесіне, іскерлік беделіне жеке өміріне қол сұғушылығына жеке және жанұялық құпиясы және т. б.) әрекетпен оның жеке мүліктік емес құқықтарын өз атынан пайдалану жатады. Моральдық зиян жекелеген түрде жақын туыстарынан айырылу белсенді қоғамдық өмір сүруді жалғастыра алмау мүмкіндігі қарастырылған [6, 593 б.].

Қорыта келгенде, азаматтардың өмірі мен денсаулығына келтірілген зиян үшін міндеттемелердің азаматтық заң бойынша құқықтық реттелуі жағдайында, сонымен қатар даулар негізінен мүліктік бүлдірген кезде келтірілген зиян мөлшерін айқындаған кезде туындайды. Қазақстан Республикасының заңнамасында моральдық зиянды өтеу институты пайда болғаннан бері соттармен моральдық зиянды өтеуге қатысты көптеген істер қаралады.

ӘДЕБИЕТ

1. Батырбаев Н.М. Қазақстан Республикасының Азаматтық құқығы. — Түркістан: Тұран, 2007.
2. Жайлин Ғ.Ж. Қазақстан Республикасының Азаматтық құқығы. Ерекше бөлім. — Алматы: Заң әдебиеті, 2006. — 378 б.
3. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі. 1999 жылдың 1 шілдесі. Ерекше бөлім.
4. Ашитов З.О., Ашитов Б.З. Қазақстан Республикасының құқық негіздері. — Алматы: Жеті жарғы, 2003. — 296 б.
5. Гражданское право. / Под ред. А.П. Сергеева, Ю.К. Толстого. Том 3 Москва: Статут, 1999. — 564 с.
6. Гражданское право. / Под ред. А.А. Гончарова, Ю.Г. Попонова. Москва: КНОРУС, 2005. — 695 с.

**ОБЯЗАТЕЛЬНОСТЬ ДОСУДЕБНОГО
УРЕГУЛИРОВАНИЯ СПОРОВ В ГРАЖДАНСКОМ ПРОЦЕССЕ
РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН: ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ**

Жомартқызы Мария, з.ғ.к.,
Қызылорда «Болашақ» университеті
(Қызылорда қаласы)

РЕЗЮМЕ

Мақалада Қазақстан Республикасының азаматтық іс жүргізуіндегі дауларды сотқа дейін міндетті түрде реттеу мәселелері қарастырылады. Аталған институттың құқықтық табиғаты, сот жүктемесін азайтудағы рөлі және жеке және заңды тұлғалардың құқықтарын қорғау тиімділігін арттырудағы маңызы талданады. Құқық қолдану тәжірибесіндегі проблемаларға, соның ішінде талап қою тәртібін формалды түрде сақтау, жекелеген даулар санаттарының нақты реттелмеуі және медиация институтының жеткіліксіз дамуына ерекше назар аударылады. Жұмыста дауларды сотқа дейін реттеу тиімділігін арттыруға бағытталған заңнаманы және құқық қолдану тәжірибесін жетілдіру жолдары ұсынылған.

ABSTRACT

The article examines the issues of the mandatory pre-trial settlement of disputes in the civil procedure of the Republic of Kazakhstan. It analyzes the legal nature of this institution, its role in reducing the judicial workload, and improving the effectiveness of the protection of the rights of individuals and legal entities. Particular attention is paid to the problems of law enforcement, including the formal nature of compliance with the claim procedure, the lack of clear regulation for certain categories of disputes, and the insufficient development of mediation. The paper proposes directions for improving legislation and practice aimed at increasing the effectiveness of pre-trial dispute resolution.

В современных условиях развития правовой системы Республики Казахстан особое значение приобретает совершенствование механизмов разрешения гражданско-правовых споров. Одним из таких механизмов является досудебное урегулирование споров, направленное на снижение нагрузки на суды, ускорение разрешения конфликтов и обеспечение более гибких способов защиты прав участников гражданского оборота.

Перед обращением в суд граждане и организации нередко обязаны пройти процедуру досудебного урегулирования. В Республике Казахстан такая обязанность закреплена в ряде случаев. Однако не всегда направление претензии или проведение медиации

обязательно — многое зависит от вида спора. Разберём, когда нужно соблюдать досудебный порядок, а когда можно идти в суд сразу.

Досудебное урегулирование представляет собой совокупность действий сторон, направленных на разрешение спора без обращения в суд, включая направление претензий, переговоры, медиацию и иные процедуры.

1. Правовая природа и обязательность досудебного урегулирования

В соответствии со статьёй 8 Гражданского процессуального кодекса Республики Казахстан, если законом или договором установлен досудебный порядок урегулирования спора, обращение в суд допускается только после его соблюдения [1].

Таким образом, законодатель закрепляет обязательный и факультативный характер досудебного урегулирования:

обязательный — когда прямо предусмотрен законом или договором;

добровольный — по усмотрению сторон.

Ключевым инструментом выступает претензионный порядок, при котором одна сторона направляет письменное требование другой стороне об устранении нарушения.

В отдельных категориях дел, например семейных спорах, законодатель также предусматривает обязательные элементы досудебного разрешения (соглашения родителей, участие органов опеки и др.).

Проблемы правоприменения

Несмотря на закрепление института досудебного урегулирования, на практике возникает ряд существенных проблем.

1. Отсутствие чёткого перечня обязательных категорий дел

Законодательство не содержит исчерпывающего перечня споров, подлежащих обязательному досудебному урегулированию, что создаёт неопределённость в правоприменении [2].

2. Формальный характер соблюдения

На практике стороны нередко формально соблюдают претензионный порядок (направляют претензию без реального намерения урегулировать спор), что снижает эффективность института.

3. Недостаточная развитость медиации

Хотя медиация предусмотрена законодательством и активно внедряется, её применение остаётся ограниченным. Это связано с низким уровнем правовой культуры и недоверием к внесудебным способам разрешения споров.

4. Процессуальные последствия несоблюдения

Несоблюдение обязательного досудебного порядка может повлечь оставление иска без рассмотрения, что затягивает защиту нарушенных прав и увеличивает судебные расходы сторон.

Перспективы развития института

Для повышения эффективности досудебного урегулирования в Республике Казахстан представляется необходимым:

Перспективы развития института включают цифровую трансформацию, интеграцию ИИ в образовательный процесс, переход к персонализированному и непрерывному обучению (lifelong learning), а также развитие мягких навыков (softskills). Акцент делается на повышении качества образования через международную аккредитацию, развитие партнерств с работодателями и использование иммерсивных технологий.

1. Законодательная конкретизация

Необходимо закрепить четкий перечень категорий дел, по которым досудебный порядок является обязательным, а также установить единые требования к его соблюдению.

Законодательная конкретизация — это процесс детализации абстрактных норм права в более узкие, точные предписания для эффективного регулирования общественных отношений. Она устраняет неопределенность, обеспечивает права граждан, совершенствует правоприменение и реализуется через нормотворчество, правоприменение и толкование.

2. Развитие медиации

Следует расширять применение медиации, в том числе через:

популяризацию среди населения;

стимулирование сторон (например, снижение судебных расходов);

активную роль судов в примирении сторон.

Развитие медиации — это процесс внедрения альтернативных способов урегулирования споров (АУС) с участием нейтрального посредника, направленный на снижение нагрузки на суды и достижение взаимовыгодных решений. Медиация базируется на принципах добровольности, конфиденциальности и равноправия. Активно развивается законодательная база, включающая досудебные и внесудебные процедуры в Казахстане.

3. Цифровизация процедур

Введение электронных претензионных платформ и онлайн-медиации позволит ускорить процесс урегулирования споров и повысить доступность правосудия [3].

Цифровизация процедур — это внедрение современных цифровых технологий (ИИ, IoT, облачные вычисления) для перевода бизнес-процессов, услуг и данных в электронный формат. Это ускоряет работу, снижает издержки, повышает прозрачность и улучшает клиентский опыт за счет автоматизации рутинных задач.

4. Формирование правовой культуры

Повышение правовой грамотности граждан и бизнеса будет способствовать более широкому использованию внесудебных

способов разрешения споров.

Формирование правовой культуры — это процесс воспитания уважения к закону, получения юридических знаний и выработки навыков правомерного поведения. Она включает три компонента: правовые знания (интеллект), правовые убеждения (эмоции) и поведение в соответствии с законом. Цель — профилактика правонарушений, борьба с коррупцией и повышение правосознания граждан.

Заключение

Досудебное урегулирование споров является важным элементом гражданского процесса Республики Казахстан, направленным на повышение эффективности правосудия и снижение нагрузки на суды [4].

Несмотря на наличие нормативной базы, данный институт сталкивается с рядом проблем, связанных с неопределённостью правового регулирования и формальным подходом к его применению.

Дальнейшее развитие досудебного урегулирования должно быть связано с совершенствованием законодательства, развитием медиации и внедрением современных технологий, что позволит повысить эффективность защиты прав граждан и организаций.

Досудебное урегулирование — важный этап, позволяющий снизить нагрузку на суды и урегулировать конфликт мирно. Важно знать, когда это требование обязательно, и соблюдать установленный порядок. Грамотно составленная претензия может стать ключом к успешному решению без суда.

ЛИТЕРАТУРА

1. Гражданский процессуальный кодекс Республики Казахстан.
2. Закон РК «О медиации».
3. Претензионный порядок урегулирования споров
4. Досудебное урегулирование спора в Казахстане

**ЖЕКЕ ТҮЛҒАНЫ ЖЕТІЛДІРУ МЕН ҚОҒАМҒА
ҚОСУДАҒЫ ОТБАСЫНЫҢ РӨЛІ**

Жамалдин Нұрмұхаммед Нұрлыбекұлы,
ЮП-23-2 оқу тобының білім алушысы,
Ғылыми жетекші: Абдукерова А.М., з.ғ.м., аға оқытушы,
Қызылорда «Болашақ» университеті
(Қызылорда қаласы)

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются вопросы семьи в системе воспитания и социализации личности.

ABSTRACT

The article deals with the family in the system of education and socialization of the individual.

Адамның жеке басының қалыптасуы отбасы, жанұядан бастау алады. Отбасы - жарасымдылық, сыйластық, түсіністік орнаған шағын мемлекет іспеттес орта.

«Отан-отбасыдан басталады» деп айтылғандай Отанға сүйіспеншілік отбасыдан басталатыны белгілі. Өйткені отбасы - жас ұрпақтың, баланың тәрбие алатын ортасы. Баланың дүние есігін ашып өмірге келуінен бастап, өсуі, жетілуі бойына адамгершілік сипаттары өскен ортасында, отбасында қалыптасады. Отбасы мейірімі, отбасыдан алған жылуы, тәлімі оның санасында, оның жадында өмір бойы қалып мәңгі сақталады.

Адам бойындағы асыл қасиеттерді әр адам жоғары қойып үлкен жауапкершілікпен қорғауы керек. Азаматқа қойылатын басты талап адамгершілік пен адалдық. Ол адам бойындағы ең асыл қасиет және азаматтың ең биік мұратына жетелейді. Бұл ізгі адамгершілік қасиеттерді адамды мейірімділікке, Отанын, жерін, жанұясын құрметтеуге, бағалауға сүйеге үйретеді. Адам баласының бойында адамгершілік пен адалдық қасиеттер болмаған жағдайда, адам өзінің құнын білмейді, сыйламайды.

Адам бойында жағымды иманды қасиеттер көп болса, ол адамның жолы ашық болмақ, оған бақ та, дәулет те қонады деп жатамыз, жастарды жақсы қасиеттерге үйрету жағымсыз қасиеттерден арылту қажет.

Отбасы адам үшін – бұл мәдениетпен бірге жаратылған қажетті және мұқтаж нәрсе, адам баласы, отбасы және қоғамдағы мәдениетбұл ажыратылмас дүниелер болып табылады. Отбасы дегеніміз - ерлізайыпты жұптың арасындағы заңды некеге құрылған басты әлеуметтік көш, отбасыға сонымен бірге отбасы мүшелері болып осы

жанұяның балалары, яғни ұрпақтары да табылады. Отбасы, жанұя дегенде оның негізгі басты құзыреттеріне - дүниеге баланы әкелу, оған адами құндылықтармен қамтамасыз етілген тәрбие беру, өсіріп бағып-қағу, қоғамдық ортаға қосу болып табылады.

Отбасы - қоғамдық байланыстар мен үдерістердің сан түрлі қалыптары біріккен кешенді әлеуметтік құбылыс болып табылады. Әлеуметтік құбылыс бола отырып, ол адам тіршілік ету жағдайына орай қалыптасып, оның салт-дәстүрлері, менталитеті мен әдептері заманға сай жаңа сипатқа ие болып дами береді.

Отбасы жағдаяттарына, мәселелеріне, оның абыройының асқақтауына және қоғамдағы беделінің артуына деген көзқарастың көркем сипатқа ие болуы қазақ отбасының мәртебесі зор екендігін айқындайды.

Отбасы арқылы демографияның өсуі, ана мен бала, отбасы мүшелерінің денсаулығын жақсарту, ұрпағымызды адами құндылықтарды бойына сіңіріп тәрбиелеу сияқты мәселелерді оң шешуге болады.

Бала құқығын, бостандығын және заңды мүддесін қорғаубүгінгі күннің өзекті сұрақтардың, басты мәселелердің бірі болып табылатындығын білеміз.

Балалық дегеніміз - бұл жеке тұлғаның қалыптасуының, қоғамның әрекетке қабілетті, өз міндеттеріне, іс-әрекетіне толығымен жауапты азамат қалыптасатын уақыты болып табылады. Адамның өмірінің бұл кезеңі қоғам және мемлекеттің қорғауымен қамқоршылығы және қолдауына мұқтаж және алдыңғы уақытта кемел болашағы да қамқорлықты қамтамасыз етілуіне қажет деп есептелінеді.

Баланың басты құқықтары мен міндеттеріне мына құқықтарды айтуға болады, мәселен, баланың жарық дүниенің есігін ашқан соң өмір сүруге, өз отбасында тәрбие алу құқығына ие болу, баланың есімін, әкесінің атын және тегін алуға құқығы және өз ой пікірін білдіру құқығы, баланың әке шешесімен және басқа да туған туысымен қарым-қатынас жасау құқығы баланың өзін қорғану құқығы. Айта кететін жәйт, бала жеке құқықтарға да ие және оларға мыналар жатады: баланың денсаулығын қорғауға құқығы, білім алуға құқығы, тұрғын үймен қамтамасыз ету құқығы, баланың әлеуметтік қамтамасыз ету құқығы және қоршаған ортамен байланысы, баланың еңбек етіп таңдау жасау құқығы, баланың жеке демалу құқығы.

Баланың өмір сүруге, жеке басының бостандығына, қадірқасиетіне және өміріне зиян келтірілмеуге, қол сұғылмауға құқығы. Әрбір ата-ана өз баласына тәлім-тәрбие беру құқығына ие және оған барынша тиісінше асқан жауапкершілікте болу тиісті. Барлық атааналардың өз баласына қамқорлықпен қарап қоғамдық ортаға сай тәрбиелеп бағып өсіру құқығына ие.

Мемлекетімізде баланың құқығының қорғалуын, жеке басына ешiмнiң тиiспеуiн, Қазақстан Республикасының Конституциясында бекiтiлген құқықтары мен бостандығына қысымшылық жасаудың, басқа да түрлерiнен қорғауды жүзеге асырады [1].

Баланың қоғамдық өмiрге емiн еркiн араласуға, өз ой өрiсiне сай пiкiрiн еркiн айта алуға, ақпарат алмасуға, бейбiт жиындарға қатыса алуға құқығы бар, сонымен қатар қазақ баласының Қазақстанда тұрғын үй заңнамасының нормаларына сай тұрғын үйге иеленiп, пайдалануға, ал егерде бала ата-анадан айрылып, қамқорсыз қалған жағдайда осы тұрғын үйге меншiк құқығын сақтайды. Елiмiзде бала құқығын сақтауға және ана мен баланың денсаулығын жақсартуға, өмiрге денi сау баланың дүниеге келуiне мақсатталған жағдайлар жасап, бағдарламаларды жүзеге асырып отырады [2].

Баланың өмiрiне, денсаулығына, ағзасына және психологиялық дамуының қалыпты жағдайда өсiп өркендеуiне нұқсан келтiруге, қандай да бiр озбырлық әрекеттердi бағыттап, ғылыми сынамаларын жасауға қатаң тыйым салынады [3].

Әр Қазақстан отбасының әлеуметтiк жағдайын жақсартуға, халқымыздың өмiр сүру деңгейiнiң сапалығын арттыруға бағытталған iс шаралар жүзеге асырылуда.

Елiмiзде көптеген халықты жұмыспен қамту мақсатында жұмыс орындары ашылып, еңбек ету көздерiмен қамтылуда, ауыл аймақтарды, шағын қалаларды көркейту мәселелерi оң шешiмiн табуда, халық түрлi бағдарламаларды жүзеге асыру арқылы тұрғын үймен қамтылуда, бұндай мемлекеттiк қолдау, игi iсшаралар iр қазақ отбасының, әрбiр қазақ шаңырағының әлеуетi жоғары, бай қуатты, бақытты болуына ықпал ететiнi сөзсiз анық [4].

Елiмiзде жыл санап демография мәселесi де өркендеп келедi, оған әрбiр жанұяның табысының артқаны, дәрiгерлiк көмектiң сапасының жоғарылауы, әлеуметтiк жәрдемақылар мен көмектер көлемi ұлғайып келедi [5].

Қорыта келгенде, айта кететiн жәйт, жалпы отбасылық және демографиялық ахуалдың кемшiн тұстарын жай ғана экономикалық бағыт арқылы оңтайландыру мүмкiн емес жағдай[6]. Қазақтың ғасырлар бойы аманатталған қалыптасып бойға сiңген отбасылық дәстүрлер мен құндылықтарғанегiзделген қазақ отбасы абыройын күшейтiп, қолдау арқылы бiршама мәселелердi шешуге болатынын ұғынатын уақыт жеттi деп тұжырымдама жасаймыз[7].

ӘДЕБИЕТ

1.Қазақстан Республикасының Конституциясы, 1995 жыл 30 тамыз.

2.1989 жылғы 20 қарашадағы«Бала құқығы туралы конвенция».

3.Амандықов А.Қ. Қазақстан Республикасының конституциялық құқығы: Оқу құралы. – Астана: Фолиант, 2001.

4.Қазақстан Республикасындағы баланың құқықтары туралы Қазақстан Республикасының 2002 жылғы 8 тамыздағы №345 Заңы.

5.Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 26 желтоқсандағы №518-IV Кодексі. 38

6.Жомартқызы М. Использование медиации при возникновении конфликтов сторон на экономической основе. Устойчивое инновационное развитие: проектирование и управление.Журнал 2023-12-15, 28 с.

7.Жомартқызы М. Международные конфликты и их разрешение путем применения медиации. Международный журнал. Устойчивое инновационное развитие: проектирование и управление.Журнал 2023-12-16, 32 с.

ӘОЖ 253.4

ҚАЗАҚ ӘДЕТ-ҒҰРЫП ЗАҢДАРЫНЫҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Алимханова Сабина, Құқық қорғау қызметі
мамандығының студенті,
Ғылыми жетекші: Ержанова З.А., з.ғ.к., оқытушы,
Қызылорда «Болашақ» университеті

РЕЗЮМЕ

Казахские обычаи и традиционные законы являются основой правовой системы, сформировавшейся на протяжении веков. Эти законы играли важную роль в регулировании социальной структуры общества, поддержании порядка и справедливости. В данной статье рассматриваются основные принципы казахских законов, роль судов биев, правовые нормы и свод законов "ЖетыЖаргы".

ABSTRACT

Kazakh customs and traditional laws form the foundation of a legal system that has evolved over centuries. These laws played a crucial role in regulating the social structure of society, maintaining order, and ensuring justice. This article examines the key principles of Kazakh customary law, the role of biys' courts, legal norms, and the legal code "ZhetiZhargy".

Қазақ әдет-ғұрып заңдары ғасырлар бойы қалыптасқан құқықтық жүйенің негізі болып табылады. Бұл заңдар қоғамның әлеуметтік құрылымын реттеуде, тәртіп пен әділеттілікті сақтауда маңызды рөл атқарды. Әдет-ғұрып құқық нормалары жазылмаған заңдар жүйесі ретінде қалыптасып, халықтың тұрмыс-салты мен мәдениетіне бейімделген. Бұл мақалада қазақтың әдет-ғұрып

заңдарының негізгі қағидаттары, билер сотының рөлі, құқықтық нормалары мен "Жеті Жарғы" заңдар жинағы қарастырылады.

Қазақ халқының құқықтық жүйесі ғасырлар бойы қалыптасқан әдет-ғұрып заңдарына негізделген. Бұл заңдар қоғамның әлеуметтік құрылымын реттеуде, тәртіп пен әділеттілікті сақтауда маңызды рөл атқарды. Әдет-ғұрып құқық нормалары жазылмаған заңдар жүйесі болып, халықтың тұрмыс-салтымен мәдениетіне бейімделген. Қазақ қоғамында билер соты осы заңдарды қолдана отырып, әділ шешімде ршығарған [1].

1. Әдет-ғұрып заңдарының негізгі қағидаттары

Қазақәдет-ғұрып заңдарының басты ерекшеліктерінің бірі – олардың халықтың тұрмыс-тіршілігіне сәйкес икемділігі. Бұл заңдар бірнеше негізгі қағидаттарға сүйенді:

- **Әділеттілік** – қоғам мүшелері арасындағы дауларды шешу барысында шындыққа негізделген әділ шешім шығару.

- **Жауапкершілік** – әрадамның өз іс-әрекеті үшін жауап беруі, кінәлілердің жазаға тартылуы.

- **Татуласу** – жанжалды бейбіт жолмен шешуге басымдық беру.

- **Ортақ мүдде** – қоғамның мүддесін жеке бастың мүддесінен жоғары қою [2].

Қазақзаңдарында сот шешімдері тек құқықтықемес, моральдықнормаларға да сүйенді. Мысалы, "біреудің ала жібін аттамау" қағидатыұрлық пен алдау әрекеттеріне қатаңтыйымсалған. Сондай-ақ, қазаққоғамында "ант беру" дәстүрі ерекше орын алды. Ант беру – айыпталушының немесе куәнің өзшындығын дәлелдеуі үшін қолданылатын рәсім болды. Егер адам антынан айныса, ол ауыр жазаларға тартылған [3].

Қазақәдет-ғұрып заңдары дәстүрлі құқық жүйесі болып табылады, ол қоғамда құқықтық нормаларды реттеуде негізгі рөл атқарған. Мысалы, қазақтың әдет-ғұрып заңдары бойынша мал-мүлікті бөлуде және мұрагерлік мәселелерде ерекше қағидалар болды. Мұрагерлік жүйеде көп жағдайда аға ұрпақтың өкілдері басты рөл атқарған, ал дәстүрлі қазақ қоғамында "құн" немесе "қалың мал" сияқты ұғымдар құқықтық нормаларға сай шешілген [4].

Қазақстанның әдет-ғұрып заңдары мен басқа елдердің құқықтық жүйелерін салыстырғанда, қазақ құқық жүйесінің ерекшеліктері айқын көрінеді. Мысалы, Ресей империясы кезеңінде қазақтың әдет-ғұрып құқықтары белгілі бір дәрежеде Ресейдің заңдарымен үйлесімде болды, бірақ ол қазақ халқының әлеуметтік құрылымын, тайпа аралық қарым-қатынастарды ескеретін өзіндік ерекшеліктерге ие болды. Ал батыс елдеріндегі құқықтық жүйелер көбінесе жазбаша заңдарға негізделген, ал қазақ құқықтық жүйесі әдет-ғұрып пен ауызша дәстүрлерге көп көңіл бөлген [5].

2. Қазақ қоғамындағы билер соты

Қазақәдет-ғұрып заңдары билер соты арқылы жүзеге асырылды. Билер соты дәстүрлі құқықтық институт ретінде әділдік пен даналықтың символы болды. Би дегеніміз – халықтың сеніміне ие болған, заңдарды тереңбілетін, шешендік өнерімен ерекшеленетін тұлға. Билер сотының негізгі міндеттері:

- Дауларды шешу;
- Жазалау шараларын белгілеу;
- Қоғамдық тәртіпті сақтау;
- Әдет-ғұрып заңдарын сақтау мен дамыту [6].

Билер сотының артықшылықтарының бірі – әділдік принципін сақтау болды. Мысалы, атақты билердің бірі Төле би, Қазыбек би және Әйтеке би көптеген даулы мәселелерді әділ шешіп, халық арасында зор беделге ие болды. Билердің шешімдері негізінен ауызша шығарылып, халықтың жадында сақталды. Бұл әдіс құқық нормаларының ұрпақтан-ұрпаққа берілуіне ықпал етті.

3. Қазақ әдет-ғұрып заңдарының негізгі түрлері

Қазақтың әдет-ғұрып құқық жүйесі әртүрлі құқықтық нормалардан тұрды. Солардың ішінде маңызды орын алатындары:

- **Қылмыстық құқық** – кісі өлтіру, ұрлық, зорлық-зомбылық сияқты ауыр қылмыстарға қолданылатын жазалар.
- **Отбасы және неке құқығы** – некелесу, ажырасу, мирас қалдыру сияқты мәселелерді реттеу.
- **Жер құқығы** – жерді пайдалану, меншікке ие болу тәртібін анықтау.
- **Міндеттемелік құқық** – келісімдер мен шарттардың орындалуын қамтамасыз ету.

Қылмыстық істерде кінәлілер қатаң жазаға тартылды. "Қанға – қан" қағидаты бойынша кісі өлтірген адам өлім жазасына кесілді немесе құн төлеуге міндеттелді. Сонымен қатар, мал ұрлығы ауыр қылмыс саналып, айыппұл немесе дүре соғу жазасы қолданылды [7].

4. "Жеті Жарғы" – қазақтың құқықтық жүйесінің шыңы

Қазақ әдет-ғұрып заңдарының ең жүйеленген түрі – "**Жеті Жарғы**". XVII ғасырдың соңында әз-Тәуке хан енгізген бұл заңдар жинағы қазақ құқықтық дәстүрін жетілдіруге бағытталған. "Жеті Жарғы" келесі мәселелерді қамтыды:

1. Жер дауы;
2. Отбасы және неке қатынастары;
3. Әскери міндеттемелер;
4. Қылмыстық жауапкершілік;
5. Айып төлеу тәртібі;
6. Құлдық мәселелері;
7. Билер сотының құзыреті.

Қазақ әдет-ғұрып заңдары ғасырлар бойы халықтың өмірін реттеп, әділетті қоғам қалыптастыруда маңызды рөл атқарды. Олардың басты ерекшеліктері – әділдік, қарапайымдылық, гуманизм

және татуластыру принциптері болды. "Жеті Жарғы" қазақ халқының құқықтық мәдениетінің жоғары деңгейде болғанын көрсетеді [8].

ӘДЕБИЕТ

1. Сүлейменов М.Қ. "Қазақ құқығының тарихы" – Алматы: Жеті Жарғы, 2005.
2. Тыныбеков С.Т. "Қазақтың әдет-ғұрып заңдары"–Астана: Фолиант, 2010.
3. Мария Жомарткызы. Использование медиации при возникновении конфликтов сторон на экономической основе. Устойчивое инновационное развитие: проектирование и управление. Журнал 2023-12-15
4. Мария Жомарткызы. Международные конфликты и их разрешение путем применения медиации. Международный журнал. Устойчивое инновационное развитие: проектирование и управление. Журнал 2023-12-16
5. Өсерұлы Н. "Қазақ билер сотының құқықтық ерекшеліктері" – Алматы: Қазақ университеті, 2015.
6. Қазақ энциклопедиясы. "Жеті Жарғы" бөлімі. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2018.
7. Мария Жомарткызы. Использование медиации при возникновении конфликтов сторон на экономической основе. Устойчивое инновационное развитие: проектирование и управление. Журнал 2023-12-15
8. Мария Жомарткызы. Международные конфликты и их разрешение путем применения медиации. Международный журнал. Устойчивое инновационное развитие: проектирование и управление. Журнал 2023-12-16

**ӨМІР СҮРУ САПАСЫН БАҒАЛАУДЫҢ ӘДІСТЕМЕЛІК
ТӘСІЛДЕРІ: ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ МЕН ҚОЛДАНБАЛЫ
АСПЕКТІЛЕРІ**

Смайлов М.О., аға оқытушы,
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті
(Қызылорда қаласы)

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются теоретические и методологические подходы к оценке качества жизни населения. Раскрывается сущность качества жизни как многомерной социально-экономической категории, анализируется система показателей его оценки. Систематизированы основные методы оценки, включая индикаторный подход, интегральные индексы, субъективные оценки, социологические опросы и экономико-математическое моделирование. Определены их преимущества и ограничения. Особое внимание уделено особенностям оценки качества жизни в Казахстане и выявлению ключевых проблем. Предложены направления совершенствования методологии оценки. Результаты исследования подчеркивают необходимость комплексного подхода и интеграции объективных и субъективных показателей.

ABSTRACT

This article examines the theoretical and methodological approaches to assessing the quality of life. The study reveals the essence of quality of life as a multidimensional socio-economic category and analyzes the system of indicators used for its evaluation. The paper systematizes the main assessment methods, including the indicator-based approach, composite indices, subjective evaluation methods, sociological surveys, and economic-mathematical modeling. Their advantages and limitations are identified and comparatively analyzed. Particular attention is paid to the specific features of quality of life assessment in Kazakhstan, as well as to existing challenges in this field. The author proposes key directions for improving the methodology, emphasizing the importance of integrating objective and subjective indicators. The results highlight the necessity of a comprehensive approach to ensure a more accurate and holistic assessment of the quality of life.

Мақалада өмір сүру сапасын бағалаудың заманауи әдістемелік тәсілдері қарастырылған. Авторлар өмір сүру сапасы ұғымының мазмұнын ашып, оны бағалауда қолданылатын объективті және субъективті көрсеткіштердің жүйесін талдайды. Сонымен қатар, индикаторлық тәсіл, интегралды индекстер әдісі, әлеуметтік

сауалнамалар, экономикалық-математикалық модельдер сияқты негізгі әдістердің ерекшеліктері, артықшылықтары мен шектеулері көрсетіледі. Қазақстан жағдайында өмір сүру сапасын бағалаудың өзекті мәселелерімен оны жетілдіру бағыттары ұсынылады. Түйін сөздер: өмір сүру сапасы, әл-ауқат, индикаторлар, интегралды индекс, субъективті бағалау, әлеуметтік саясат.

Қазіргі жаһандану жағдайында экономикалық өсім көрсеткіштері қоғамның нақты әл-ауқатын толық сипаттай алмайтыны айқындалды. Осыған байланысты ғылыми зерттеулерде және мемлекеттік басқару тәжірибесінде «өмір сүру сапасы» ұғымы кеңінен қолданысқа енді. Бұл категория тек материалдық жағдайды ғана емес, сонымен қатар адамның әлеуметтік, мәдени, психологиялық және экологиялық жағдайларында қамтиды.

Өмір сүру сапасын бағалау – әлеуметтік-экономикалық саясаттың тиімділігін анықтаудың маңызды құралы. Сондықтан бұл бағыттағы әдістемелік тәсілдерді жетілдіру ғылыми және практикалық тұрғыдан өзекті болып табылады.

Зерттеудің мақсаты – өмір сүру сапасын бағалаудың негізгі әдістемелік тәсілдерін жүйелеу және олардың қолданбалы мүмкіндіктерін талдау.

Міндеттері:

- Өмір сүру сапасы ұғымының теориялық негіздерін анықтау;
- Бағалау көрсеткіштерінің жүйесін қарастыру;
- Негізгі әдістемелік тәсілдерді салыстырмалы талдау;
- Қазақстан жағдайында қолдану ерекшеліктерін айқындау [5].

Зерттеу барысында жүйелік талдау, салыстырмалы әдіс, статистикалық талдау, сонымен қатар әлеуметтік сауалнама әдістері қолданылды. Әдістердің кешенді қолданылуы зерттеу нәтижелерінің ғылыми негізділігін қамтамасыз етеді.

Өмір сүру сапасы – бұл адамның материалдық, әлеуметтік және рухани қажеттіліктерінің қанағаттану деңгейін сипаттайтын кешенді әлеуметтік-экономикалық категория. Ғылыми әдебиеттерде бұл ұғым екі негізгі компонентке бөлінеді: объективті және субъективті [1].

Объективті компоненттерге табыс деңгейі, еңбек жағдайы, білім мен денсаулық сақтау жүйесінің дамуы жатады. Ал субъективті компоненттер адамның өзөміріне деген қанағаттану деңгейін, бақыт сезімін және әлеуметтік қауіпсіздік деңгейін қамтиды.

Осы екі құрамдастың үйлесімділігі ғана өмір сүру сапасының толық көрінісін береді.

Өмір сүру сапасын бағалау көп өлшемді көрсеткіштер жүйесі негізделеді. Оларды келесі топтарға бөлуге болады:

Экономикалық көрсеткіштер:

- Жан басына шаққандағы табыс;
- Жұмыспен қамту деңгейі;
- Кедейлік көрсеткіші.

Әлеуметтік көрсеткіштер:

- білім беру сапасы;
- медициналық қызметтердің қол жетімділігі;
- әлеуметтік инфрақұрылым.

Демографиялық көрсеткіштер:

- өмір сүру ұзақтығы;
- туу және өлім көрсеткіштері.

Экологиялық көрсеткіштер:

- қоршаған ортаның сапасы;
- ауа мен су тазалығы.

Субъективті көрсеткіштер:

- өмірге қанағаттану;
- психологиялық жай-күй;
- әлеуметтік оптимизм деңгейі [2].

Индикаторлық тәсіл – Бұл тәсілде өмір сүру сапасы жеке көрсеткіштердің жиынтығы арқылы бағаланады. Әрбір көрсеткіш белгілі бір әлеуметтік-экономикалық аспектіні сипаттайды.

Артықшылықтары:

- деректердің нақтылығы;
- салыстыру мүмкіндігі.

Кемшіліктері:

- көрсеткіштердің көптігі нәтижені күрделендіреді;
- субъективті аспектілер жеткіліксіз қамтылады [3].

Интегралды индекстер әдісі – Бұл әдісте бірнеше көрсеткіш біріктіріліп, бір жиынтық индекс құрылады. Ең кең тараған мысалдардың бірі – адам дамуы индексі.

Артықшылықтары:

- ақпараттың ықшамдылығы;
- халықаралық салыстыруға ыңғайлылығы.

Кемшіліктері:

- көрсеткіштердің салмақтарын анықтау қиын;
- нақты айырмашылықтарды жасыруы мүмкін.

Субъективті бағалау әдісі – Бұл әдіс халықтың өз өміріне берген бағасына негізделеді. Әдетте сауалнамалар арқылы жүзеге асырылады.

Артықшылықтары:

- адамның нақты көңіл-күйін көрсетеді;
- әлеуметтік мәселелерді анықтауға мүмкіндік береді.

Кемшіліктері:

- мәдени және психологиялық факторларға тәуелді;
- нәтижелердің тұрақсыздығы.

Экономикалық-математикалық модельдеу – Бұл тәсілде өмір сүру сапасына әсер ететін факторлар арасындағы байланыстар математикалық модельдер арқылы анықталады [4].

Қолданылатын әдістер:

- регрессиялық талдау;
- факторлық талдау;
- кластерлік талдау.

Артықшылықтары:

- факторлардың әсерін дәл анықтайды;
- болжам жасауға мүмкіндік береді.

Кемшіліктері:

- күрделі есептеулерді талап етеді;
- деректер сапасына тәуелді.

Әлеуметтік мониторинг және сауалнама әдістері – Бұл тәсілде халықтың өмір сапасы тұрақты түрде бақылауға алынады [6].

Артықшылықтары:

- динамиканы бақылау мүмкіндігі;
- нақты әлеуметтік проблемаларды анықтау.

Кемшіліктері:

- уақыт пен қаржы шығындарының көптігі;
- жауаптардың субъективтілігі.

Қазақстандағы өмір сүру сапасын бағалау ерекшеліктері Қазақстанда өмір сүру сапасын бағалау негізінен статистикалық көрсеткіштерге сүйенеді. Алайда соңғы жылдары субъективті бағалау әдістерін енгізу үрдісі байқалады [7].

Негізгі мәселелер:

- аймақтар арасындағы теңсіздік;
- ауыл және қала айырмашылықтары;
- экологиялық проблемалар.

Осыған байланысты кешенді бағалау жүйесін жетілдіру қажеттілігі туындайды.

Өмір сүру сапасын бағалау әдістерін жетілдіру бағыттары Қазіргі кезеңде өмір сүру сапасын бағалауды жетілдіру үшін келесі бағыттар ұсынылады:

- объективті және субъективті көрсеткіштерді біріктіру;
- цифрлық деректерді пайдалану;
- аймақтық индекстерді дамыту;
- халықаралық әдістемелерді бейімдеу.

Өмір сүру сапасын бағалау – күрделі әрі көп қырлылығымен мәселе. Оның тиімді шешімі әртүрлі әдістемелік тәсілдерді кешенді түрде қолдануды талап етеді. Зерттеу нәтижелерік өрсеткендей, бір ғана әдіс өмір сапасын толық сипаттай алмайды. Сондықтан индикаторлық, интегралды және субъективті тәсілдерді үйлестіру қажет.

Қазақстан жағдайында бұл бағыттағы зерттеулерді тереңдету және халықаралық тәжірибені енгізу өмір сүру сапасын арттыруға мүмкіндік береді [8].

ӘДЕБИЕТ

1. OECD. How's Life? 2024: Well-being and Resilience in Times of Crisis. – Paris: OECD Publishing, 2024.
2. OECD. In Brief: How's Life? 2024. – OECD Policy Insights on Well-being, Inclusion and Equal Opportunity, No. 17, 2024.
3. OECD. OECD Well-being Data Monitor and Better Life Index Methodology. – 2025.
4. Koronakos G., Smirlis Y., Sotiros D., Despotis D. The OECD Better Life Index: A Guide for Well-Being Based Economic Diplomacy. – 2022.
5. Қазақстан Республикасы Ұлттық статистика бюросы. Қазақстандағы өмір сүру сапасының индексі (2024). – 2024.
6. Panat T., Chandra R. Global Ease of Living Index: A Machine Learning Framework for Longitudinal Analysis of Major Economies. – 2025.
7. Goldani M. A Numerical Assessment for Predicting Human Development Index (HDI) Trends. – 2024.
8. Singh K., Cheemalapati S., RamiReddy S., et al. Determinants of Human Development Index (HDI): A Regression Analysis. – 2025.

ҚЫЗЫЛОРДА ОБЛЫСЫ ТҰРҒЫНДАРЫНЫҢ ӨМІР СҰРУ САПАСЫНА ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТАЛДАУ

Календарова К.А., аға оқытушы, э.ғ.м.,
Алтынбеков Ш.Ғ., Э-25М оқу тобының магистранты,
Қызылорда «Болашақ» университеті,
(Қызылорда қаласы)

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются основные социально-экономические факторы, влияющие на качество жизни населения Кызылординской области. Анализируются уровень доходов, занятость населения, состояние образования и здравоохранения, а также экологическая ситуация региона.

ABSTRACT

The article analyzes the main socio-economic factors affecting the quality of life of the population in the Kyzylorda region. It examines income levels, employment, education, healthcare, infrastructure, and environmental conditions. The study concludes that comprehensive measures are needed to improve living standards in the region.

Қазіргі таңда халықтың өмір сүру сапасы өңірдің даму деңгейін көрсететін маңызды көрсеткіштердің бірі болып табылады. Қызылорда облысы – табиғи-климаттық ерекшеліктері мен экономикалық құрылымы жағынан өзгеше аймақтардың бірі. Сондықтан бұл өңірдегі өмір сүру сапасын талдау ерекше маңызға ие. Облыс тұрғындарының өмір сүру сапасына әсер ететін негізгі факторлардың бірі – табыс деңгейі. Соңғы жылдары жалақының өсуі байқалғанымен, ол республикалық орташа көрсеткіштен төмен деңгейде қалып отыр. Әсіресе ауылдық жерлерде халық табысы төмен болып келеді. Жұмыспен қамту мәселесі де өзекті. Облыста жұмыс орындарының басым бөлігі ауыл шаруашылығы мен бюджет саласына тиесілі. Жастар арасында жұмыссыздық деңгейі жоғары, бұл олардың басқа өңірлерге көшуіне әсер етуде. Сонымен қатар, бейресми жұмыспен қамту деңгейі де кездеседі. Білім беру саласы да өмір сүру сапасына тікелей әсер етеді. Қала мектептері мен ауыл мектептері арасында айырмашылық байқалады. Қалада білім беру сапасы жоғарырақ болса, ауылдық жерлерде материалдық-техникалық база әлсіз болуы мүмкін. Денсаулық сақтау жүйесінде соңғы жылдары оң өзгерістер байқалғанымен, ауылдық жерлерде медициналық

қызметтің қолжетімділігі әлі де төмен. Бұл халықтың денсаулығына кері әсерін тигізеді. Тұрғын үй және инфрақұрылым мәселелері де маңызды орын алады. Қалада инфрақұрылым жақсы дамыған, ал ауылдарда ауыз су, жол және газбен қамту мәселелері сақталған. Бұл халықтың өмір сүру жағдайына тікелей әсер етеді. Экологиялық жағдай Қызылорда облысында ерекше назар аударуды талап етеді. Арал теңізінің тартылуы аймақтың экологиялық ахуалын нашарлатты. Тұзды шаңның таралуы және ауаның ластануы тұрғындардың денсаулығына кері әсер етуде. Сонымен қатар, қала мен ауыл арасындағы әлеуметтік-экономикалық айырмашылық айқын байқалады. Қалада жұмыс, білім және медициналық қызметтерге қолжетімділік жоғары болса, ауылдық жерлерде бұл мүмкіндіктер шектеулі. Осы мәселелерді шешу үшін аймақта кешенді саясат жүргізу қажет. Атап айтқанда, жаңа жұмыс орындарын ашу, инвестиция тарту, ауылдық инфрақұрылымды дамыту және экологиялық жағдайды жақсарту маңызды.

Халықтың өмір сүру сапасы мемлекет дамуының негізгі индикаторларының бірі ретінде қарастырылады. Әсіресе аймақтық деңгейде әлеуметтік-экономикалық теңсіздіктерді анықтау және оларды төмендету мәселесі өзекті болып отыр. Қазақстанның әр өңірінің даму ерекшеліктері әртүрлі болғандықтан, өмір сүру сапасын кешенді талдау аймақтық саясатты тиімді жүргізуге мүмкіндік береді.

Қызылорда облысы – табиғи-климаттық жағдайы күрделі, экологиялық проблемалары бар және экономикалық құрылымы өзіндік ерекшеліктерімен сипатталатын өңір. Сондықтан бұл аймақтағы тұрғындардың өмір сүру сапасын зерттеу маңызды ғылыми әрі практикалық мәнге ие.

Өмір сүру сапасының теориялық негіздері, өмір сүру сапасы – халықтың материалдық әл-ауқаты, денсаулық жағдайы, білім деңгейі, қоршаған орта сапасы және әлеуметтік қауіпсіздік сияқты факторлардың жиынтығын білдіретін кешенді ұғым. Экономикалық әдебиеттерде өмір сүру сапасы келесі негізгі көрсеткіштер арқылы бағаланады: табыс деңгейі, жұмыспен қамту, білім беру сапасы, денсаулық сақтау жүйесінің тиімділігі, тұрғын үй жағдайы, экологиялық ахуал. Бұл көрсеткіштер өзара тығыз байланысты және бірінің өзгеруі екіншісіне әсер етеді. Сондықтан өмір сапасын бағалау кешенді тәсілді талап етеді. Қызылорда облысы Қазақстанның оңтүстік-батыс бөлігінде орналасқан. Өңір экономикасының негізгі салаларына мұнай өндіру, ауыл шаруашылығы және қызмет көрсету секторы жатады. Ауыл шаруашылығында күріш өсіру жетекші орын алады. Сонымен қатар мал шаруашылығы да дамыған. Мұнай-газ секторы аймақтың өнеркәсіптік әлеуетін анықтайды. Соңғы жылдары облыстың жалпы өңірлік өнімі өсіп келе жатқанымен, экономикалық әртараптандыру деңгейі жеткіліксіз. Бұл жағдай тұрғындардың өмір

сүру сапасына әсер ететін маңызды факторлардың бірі болып табылады.

Табыс деңгейі және халықтың әл-ауқаты бұл халықтың табыс деңгейі өмір сүру сапасының негізгі көрсеткіші болып табылады. Қызылорда облысында орташа жалақының өсу динамикасы байқалғанымен, оның деңгейі республикалық орташа көрсеткіштен төмен болып отыр. Табыс құрылымында жалақыдан бөлек әлеуметтік төлемдер мен трансферттердің үлесі жоғары. Бұл өңірде экономикалық белсенділіктің жеткіліксіздігін көрсетеді. Сонымен қатар, кедейлік деңгейі ауылдық жерлерде жоғарырақ. Табыс теңсіздігі де байқалады, бұл әлеуметтік тұрақтылыққа әсер етуі мүмкін. Жұмыспен қамту және еңбек нарығынв келетін болсақ,жұмыспен қамту мәселесі Қызылорда облысы үшін өзекті болып қала береді. Экономикалық белсенді халықтың едәуір бөлігі ауыл шаруашылығында және бюджет саласында жұмыс істейді.Жастар арасындағы жұмыссыздық деңгейі салыстырмалы түрде жоғары. Бұл жастардың басқа өңірлерге көшуіне себеп болуда. Бейресми жұмыспен қамту да кең таралған, бұл әлеуметтік кепілдіктердің төмендеуіне алып келеді. Сондықтан еңбек нарығын дамыту және жаңа жұмыс орындарын ашу маңызды міндеттердің бірі болып табылады.Білім беру және денсаулық сақтау жүйесіадам капиталын қалыптастырудың негізгі факторы болып табылады. Қызылорда облысында мектептер саны жеткілікті болғанымен, білім сапасы бойынша қала мен ауыл арасында айырмашылық бар.Жоғары білімге қолжетімділік те шектеулі, бұл білікті кадрлардың тапшылығына алып келеді.Денсаулық сақтау саласында соңғы жылдары оң өзгерістер байқалады. Медициналық мекемелер жаңартылып, жаңа технологиялар енгізілуде. Дегенмен, ауылдық жерлерде медициналық қызметтің қолжетімділігі төмен деңгейде қалып отыр. Халық денсаулығына экологиялық факторлар да кері әсер етеді.Тұрғын үй жағдайы және инфрақұрылымы яғни тұрғын үймен қамтамасыз ету деңгейі біршама жақсарғанымен, халықтың белгілі бір бөлігі әлі де тұрғын үйге мұқтаж. Инженерлік инфрақұрылымның дамуы аймақ ішінде әрқелкі:қалада ауыз су, газ және электрмен қамту жоғары деңгейде,ауылдық жерлерде бұл көрсеткіштер төмен.Жолдардың сапасы, көлік қатынасы және коммуналдық қызметтердің тиімділігі де өмір сапасына әсер етеді.Экологиялық жағдай және оның әсерін айтатын болсақ қызылорда облысындағы ең маңызды мәселелердің бірі – экологиялық ахуал. Арал теңізінің тартылуы аймақтың табиғи тепе-теңдігін бұзды.Топырақтың тұздануы, шаңды дауылдар, ауаның ластануы халықтың денсаулығына кері әсер етуде. Бұл факторлар:аурулардың көбеюіне,өмір сүру ұзақтығының төмендеуіне,халықтың көші-қонына ықпал етеді. Сондықтан экологиялық мәселелерді шешу – өмір сүру сапасын арттырудың негізгі шарттарының бірі.Әлеуметтік

инфрақұрылым және өмір сапасы бұл-әлеуметтік инфрақұрылым (мәдениет, спорт, демалыс орындары) тұрғындардың өмір сүру деңгейіне тікелей әсер етеді. Қызылорда облысында мәдениет үйлері, спорт кешендері салынуда. Дегенмен, олардың ауылдық жерлерде жетіспеушілігі байқалады. Қауіпсіздік деңгейі, қоғамдық тәртіп және әлеуметтік тұрақтылық та өмір сапасының маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Қызылорда облысында тұрғындардың өмір сүру сапасын арттыру бағытында мемлекеттік саясат кешенді түрде жүзеге асырылуда. Облыстың әлеуметтік-экономикалық дамуын қамтамасыз етуде негізгі рөлді жергілікті атқарушы органдар атқарады. Олардың басты міндеті – халықтың әл-ауқатын арттыру, жұмыссыздық деңгейін төмендету, инфрақұрылымды дамыту және әлеуметтік қызметтердің қолжетімділігін қамтамасыз ету болып табылады [3].

Өз кезегінде, өңірдің экономикалық дамуына әсер ететін негізгі факторлардың бірі – инвестиция тарту. Қызылорда облысында инвестициялық жобаларды жүзеге асыру арқылы жаңа жұмыс орындары ашылып, халықтың табысы артуда. Инвестициялар көбінесе мұнай-газ саласына, ауыл шаруашылығына, құрылыс және қызмет көрсету секторына бағытталуда. Сонымен қатар, шағын және орта бизнесті дамыту арқылы да экономикалық белсенділік артып келеді [4]. Облыстың дамуына әсер ететін маңызды бағыттардың бірі – әлеуметтік инфрақұрылымды жетілдіру. Бұл бағытта білім беру, денсаулық сақтау, тұрғын үй және көлік салаларында бірқатар жобалар жүзеге асырылуда. Атап айтқанда, жаңа мектептер мен медициналық нысандар салу, жолдарды жөндеу және ауыз сумен қамтамасыз ету жұмыстары жүргізілуде. Бұл шаралар халықтың өмір сүру жағдайын жақсартуға мүмкіндік береді.

Сонымен қатар, Қызылорда облысында экологиялық жағдайды жақсарту мәселесі де маңызды болып отыр. Арал теңізінің тартылуы өңірдегі табиғи жағдайға кері әсерін тигізуде. Осыған байланысты қоршаған ортаны қорғау, су ресурстарын тиімді пайдалану және экологиялық жобаларды іске асыру бағытында жұмыстар жүргізілуде [5]. Қазіргі таңда өңірде халықты жұмыспен қамтуға ерекше көңіл бөлінуде. Мемлекеттік бағдарламалар аясында жаңа жұмыс орындары құрылып, кәсіпкерлікті дамытуға қолдау көрсетілуде. Бұл өз кезегінде халықтың табысын арттыруға және өмір сүру сапасын жақсартуға ықпал етеді. Жалпы алғанда, Қызылорда облысында жүргізіліп жатқан әлеуметтік-экономикалық саясат тұрғындардың өмір сүру сапасын арттыруға бағытталған. Дегенмен, бұл бағытта әлі де шешімін табуды қажет ететін мәселелер бар, сондықтан кешенді және тиімді шараларды жалғастыру қажет. Қызылорда облысы тұрғындарының өмір сүру сапасына әлеуметтік-экономикалық факторлардың әсері айқын көрінеді.

Жүргізілген талдау бойынша, облыста соңғы жылдары оң өзгерістер байқалса да, шешімін күтіп тұрған мәселелер бар.

Бірінші кезекте, экономикалық факторлар маңызды рөл атқарады. Облыстағы инвестициялар көлемінің артуы жұмыс орындарының көбеюіне, халық табысының өсуіне және кәсіпкерлік белсенділіктің дамуына оң әсер тигізеді. Дегенмен, кейбір өңірлерде инвестиция тарту деңгейі әлі де төмен, бұл тұрғындардың табыс деңгейіне кері ықпал етеді.

Екінші, әлеуметтік факторлар – білім беру, денсаулық сақтау, мәдениет және спорт салаларының дамуы – тұрғындардың әл-ауқатын арттыруда шешуші рөл атқарады. Мысалы, ауылдық жерлерде медициналық және білім беру инфрақұрылымының жеткіліксіздігі әлі де өзекті мәселе болып отыр.

Үшінші, инфрақұрылымдық мәселелер – жолдар, көлік және су жүйелері – халық өміріне тікелей әсер етеді. Облыс орталығы мен аудандық орталықтарда инфрақұрылым жақсарғанымен, шалғай елді мекендерде қолжетімділік төмен.

Төртінші, экологиялық жағдай – Арал теңізінің тартылуы, су ресурстарын тиімді пайдалану, ауа мен топырақтың ластануы – тұрғындардың денсаулығы мен өмір сапасына әсер ететін маңызды фактор болып табылады. Экологиялық мәселелерді шешу үшін мемлекеттік бағдарламалар мен халықаралық ынтымақтастықты кеңейту қажет.

Сонымен қатар, жастар мен еңбек әлеуеті – аймақтағы демографиялық саясат пен жұмыс орындарына қолжетімділік арқылы өмір сүру сапасын арттыруға септігін тигізеді. Жастардың білім алу мүмкіндіктерін кеңейту, кәсіптік оқыту және шағын бизнеске қолдау көрсету аймақтың әлеуметтік дамуына оң әсер етеді.

Қорытындылай келе, Қызылорда облысында өмір сүру сапасын арттыру үшін экономикалық, әлеуметтік, инфрақұрылымдық және экологиялық факторларды кешенді түрде дамыту қажет.

ӘДЕБИЕТ

1. Қазақстан Республикасы Президентінің 2020 жылғы 6 наурыздағы № 280 «Қазақстан Республикасы сыртқы саясатының 2020 - 2030 жылдарға арналған тұжырымдамасы туралы» [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/U2000000280> (қарастырылған күні: 01.05.2022).

2. Қазақстан Республикасының 2015 жылғы 29 қазандағы Кәсіпкерлік кодексі [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1500000375#z2363> (қарастырылған күні: 01.05.2022).

3. Қазақстан Республикасы Сыртқы істер министрінің 2019 жылғы 30 қаңтардағы № 11-1-4/33 «Қазақстан Республикасы Сыртқы істер министрлігінің Инвестиция комитеті республикалық мемлекеттік мекемесінің ережесін бекіту туралы» [Электрон.ресурс].–

2022.–URL: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/G19IY111433> (қарастырылған күні: 01.05.2022).

4. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2018 жылғы 28 желтоқсандағы № 900 «KAZAKH INVEST» ұлттық компаниясы акционерлік қоғамының 2018–2027 жылдарға арналған даму жоспарын бекіту туралы» [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1800000900> (қарастырылған күні: 01.05.2022).

5. Kazakh Invest компаниясының ресми сайты [Электрон.ресурс]. – 2024. – URL: <https://invest.gov.kz/kz/doing-business-here/fez-and/the-list-of-sez-and/> (қарастырылған күні: 01.05.2024).

6. Қазақстан Қор биржасының ресми сайты [Электрон.ресурс]. – 2025. – URL: <https://www.kase.kz> (қарастырылған күні: 01.05.2025).

7. Астана халықаралық биржасының ресми сайты [Электрон.ресурс]. – 2025. – URL: <https://aix.kz/kk/about-aix-kk/overview-kk/> (қарастырылған күні: 01.05.2025).

«ИНДУСТРИЯ 4.0., ЦИФРЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР ЖӘНЕ ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ» СЕКЦИЯСЫ

УДК 628.316; 631.3;65.011

ИМИТАЦИОННАЯ МОДЕЛЬ ТЕХНОЛОГИЧЕСКОГО ПРОЦЕССА ОЧИСТКИ ВОДЫ ОЗОНИРОВАНИЕМ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ SCADA TRACE MODE

У.Умбетов¹, д.т.н., профессор,
Ш.М.Умбетова², к.т.н, ас.профессор,
Г.Б.Курманбаев³, к.т.н,ас.профессор,
З.А.Баймаханова², к.т.н,ас.профессор,
Р.Д. Митин¹, инженер

¹Кызылординский университет «Болашақ»,

²Кызылординский университет им Қорқыт Ата,

³Кызылординский открытый университет,
г. Кызылорда, Республика Казахстан

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается имитационная модель технологического процесса очистки воды методом озонирования с использованием SCADA-пакета TRACE MODE. Построена математическая модель узла озонирования, реализованы численные алгоритмы расчёта концентрации загрязнений, сформирована архитектура SCADA-проекта с использованием программируемой логики SoftLogic и ПИД-регуляторов. Приведены результаты имитационных экспериментов, анализ влияния расхода воды и дозы озона на динамику концентрации загрязнений, а также оценка энергетической и реагентной эффективности. Работа ориентирована на применение как в учебном процессе, так и в рамках практических задач цифрового моделирования систем водоочистки.

ABSTRACT

The article discusses a simulation model of the water treatment technological process using ozonation with the SCADA package TRACE MODE. A mathematical model of the ozonation unit is developed, numerical algorithms for calculating pollutant concentrations are implemented, and the architecture of the SCADA project is formed using SoftLogic programmable logic and PID controllers. The results of simulation experiments are presented, including the analysis of the influence of water flow and ozone dose on the dynamics of pollutant concentration, as well as the assessment of energy and reagent efficiency. The work is aimed at application both in the educational process and within the framework of practical tasks of digital modeling of water treatment systems.

ВВЕДЕНИЕ

Озонирование является одним из наиболее эффективных методов глубокой очистки воды, сочетающим высокую окислительную способность, широкий спектр антимикробного действия и отсутствие стойких токсичных побочных продуктов. Вместе с тем технологический процесс озонирования характеризуется нелинейностью, значительной инерционностью и чувствительностью к изменениям качества исходной воды. Поэтому для обеспечения стабильного качества очищенной воды и оптимального расхода озона требуется развитая система автоматического управления и мониторинга.

Современные SCADA-платформы позволяют не только реализовать функции диспетчеризации и визуализации, но и выступать инструментом построения цифровых двойников технологических объектов. В частности, пакет TRACE MODE предоставляет средства для создания виртуальных датчиков и исполнительных механизмов, программируемой логики (SoftLogic), трендов, архивов и мнемосхем. Это делает возможным построение имитационной модели узла озонирования, в которой пользователь может исследовать переходные процессы, настраивать параметры регуляторов и проводить «виртуальные пуски» без риска для реального оборудования.

1 Анализ процесса озонирования как объекта управления

Для организации эффективного управления процессом непрерывной озонной очистки воды требуется провести анализ технологического процесса как объекта управления. С этой целью технологический процесс целесообразно описать с помощью структурных схем, которые позволяют получить общее представление об объекте, о соединении элементов. Последовательности процессов. Кроме того, процесс можно представить в виде параметрических схем и математических моделей (цифрового двойника (Digital Twin) технологического процесса очистки воды с озонированием), которые позволяют описать поведение объекта и на основе контролируемых параметров процесса анализировать изменение качественных показателей на выходе непрерывной озонной очистки воды.

Рассмотрение структуры объекта управления позволяет при синтезе системы управления непрерывной озонной очистки воды и создании соответствующего функционального алгоритмического обеспечения учесть влияние на процесс ранее не рассмотренных параметров и взаимодействия между отдельными стадиями обработки воды.

С точки зрения взаимодействия материальных потоков процесс получения чистой воды при непрерывной озонной очистке воды

может быть изображен с помощью схемы, представленной на рисунке 1 [1].

Структура непрерывной озонной очистки воды может рассматриваться на уровне отдельных стадий и на уровне типовых технологических операторов реализующих процесс.

Операторная схема (рисунок 1), на которой каждый элемент процесса очистки изображен в виде совокупности нескольких типовых технологических операторов, дает наглядное представление о физико-химической сущности процесса непрерывной озонной очистки воды

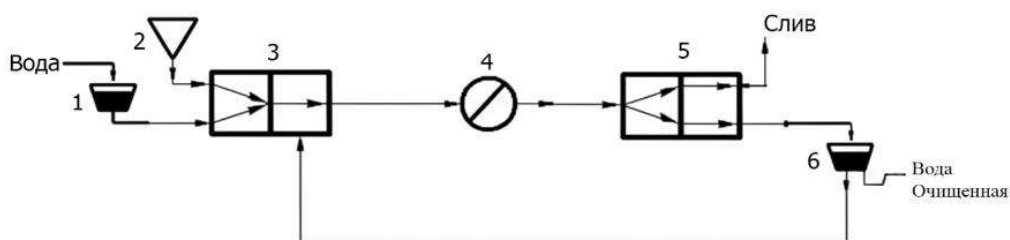

Рисунок 1. Операторная схема непрерывной озонной очистки воды

где 1- хранение (емкость 1); 2- дозирование озона; 3- соединение без сохранения поверхности раздела (смешивание сред O_3 +вода); 4- изменение агрегатного состояния O_3 +вода; 5- разделение на фракции, фильтрация (слив и чистая вода);

2Формализация переменных состояния, управляющих воздействий и возмущений

Согласно рисунку 1 вводим следующие обозначения переменных и формализуем математические модели технологического процесса очистки воды с озонированием:

$C_p(t)$ — концентрация загрязнителя (мг/л), $CO_3(t)$ — концентрация растворённого озона (мг/л), $Q(t)$ — расход воды ($m^3/ч$), V — объём реактора/танка (m^3), $u(t)$ — управляющее воздействие (скорость подачи озона / дозирование, мг/л·ч или нормированное 0..1), T , pH — влияющие параметры (температура, pH).

Вопросу исследования технологического процесса очистки воды с озонированием посвящен ряд работ [3-8], в которых применялись аналитические методы исследования. Однако даже для простейших математических моделей, описывающих процесс с помощью системы линейных уравнений, не удастся получить удовлетворительного решения задачи определения процесса очистки воды с озонированием, поскольку в этих работах не учитывается влияние возмущающих (T -

температура воды, рН и давление внутри реактора) и целого ряда других факторов.

Для решения поставленной задачи – задачи управления технологического процесса очистки воды с озонированием, необходимо построить математическую модель очистки воды, которая бы как можно точнее описывала процесс очистки воды с озонированием.

Так как процесс обработки воды состоит из ряда стадий (рисунок 1), на каждой из которых протекают свои физико-химические процессы.

Состояние системы на каждой стадии технологического процесса в произвольный момент времени характеризуется вектором состояния системы (вектором фазовых координат) y , вектором входных контролируемых воздействий $x(t)$, вектором неконтролируемых возмущений $d(t)$ и вектором управляющих воздействий $u(t)$.

Учитывая выше сказанное введём вектор состояния: Динамика процесса озонирования воды описывается в пространстве состояний. Вектор состояния входных переменных системы определяется как:

$$x(t) = \begin{bmatrix} C_{O_3}(t) \\ C_{poll}(t) \\ C_{org}(t) \\ C_{Fe}(t) \\ C_{Mn}(t) \\ C_{bac}(t) \\ pH(t) \\ T(t) \end{bmatrix}$$

где: CO_3 — концентрация растворённого озона; C_{poll} — интегральный показатель загрязнений; C_{org} — органические вещества; C_{Fe}, C_{Mn} — железо и марганец; C_{bac} — микробиологическая нагрузка; pH, T — кислотность и температура.

Компоненты вектора состояния т.е., входных переменных характеризуют текущие физико-химические параметры воды в реакторе озонирования. Компоненты вектора состояния имеют следующий физический смысл:

- $CO_3(t)$ -концентрация растворённого озона в воде (мг/л). Этот параметр определяет интенсивность окислительных процессов в реакторе.

- $C_{poll}(t)$ -общая концентрация загрязняющих веществ (мг/л). Данный параметр характеризует суммарную нагрузку загрязнителей в воде.

-Corg(t)-концентрация органических соединений (DOC, TOC) в воде (мг/л). Органические вещества активно реагируют с озоном и определяют расход реагента.

-CFe(t)-Концентрация растворённого железа (мг/л). Озонирование способствует окислению Fe^{2+} до Fe^{3+} с последующим удалением.

-CMn(t)-концентрация марганца (мг/л). Озон окисляет марганец, переводя его в нерастворимую форму.

-Cbac(t)-Концентрация микроорганизмов (КОЕ/мл). Озон обладает выраженным бактерицидным действием и обеспечивает обеззараживание воды.

pH(t)-Кислотность воды. pH влияет на скорость распада озона и образование гидроксильных радикалов.

T(t)-температура воды ($^{\circ}C$). Температура влияет на растворимость озона и скорость химических реакций.

Вектор состояния системы входных переменных включает основные физико-химические параметры воды в реакторе озонирования, такие как концентрация растворённого озона, концентрация загрязняющих веществ, органических соединений, железа, марганца, микроорганизмов, а также значения pH и температуры воды. Эти параметры формируют вектор состояния системы $x(t)$.

Управляющие воздействия системы формируются вектором управления

$$u(t) = \begin{bmatrix} Q_{O_3}(t) \\ Q_w(t) \\ N_{mix}(t) \\ V_{valve}(t) \end{bmatrix}$$

где каждый элемент соответствует управляющему воздействию на технологический процесс.

QO₃ -Расход подаваемого озона (г/ч или мг/л). Это основной управляющий параметр системы, определяющий интенсивность окисления загрязнений.

Qw-Расход воды через реактор (м³/ч). Изменение расхода влияет на гидравлическое время контакта воды с озоном.

Nmix -Скорость вращения мешалки или интенсивность перемешивания (об/мин). Перемешивание влияет на: растворение озона, эффективность массообмена, равномерность распределения реагента.

Vvalve -Положение регулирующего клапана подачи газа или воды (% открытия). Данный параметр используется для регулирования потоков в системе.

Таким образом, управляющие воздействия формируются вектором управления $u(t)$, который включает расход подаваемого озона, расход воды, интенсивность перемешивания и положение регулирующих клапанов. Эти параметры используются системой управления для оптимизации процесса озонирования и поддержания требуемого качества воды.

Вектор возмущений:

В задачах моделирования и (modelpredictivecontrol) MPC-управления процессом озонирования воды вводится понятие вектора возмущений (disturbancevector).

MPC для оптимизации процесса системы используют математические модели для прогнозирования поведения процесса и формирования оптимального управляющего сигнала, что позволяет автоматизировать и улучшить эффективность озонирования. Он обозначает внешние воздействия на систему, которые не управляются контроллером, но влияют на динамику процесса.

$$d(t) = \begin{bmatrix} C_{in}(t) \\ T_{in}(t) \\ pH_{in}(t) \\ \tau_{contact}(t) \end{bmatrix}$$

где: $C_{in}(t)$ — входная концентрация загрязнителя, $Q(t)$ — расход воды, $T_{in}(t)$ — температура входной воды, $pH(t)$ — кислотность, $Turb(t)$ — мутность.

Вектор возмущений системы включает параметры входной воды и гидродинамические характеристики процесса, которые не могут непосредственно регулироваться системой управления, но оказывают существенное влияние на динамику процесса озонирования. К таким параметрам относятся концентрация загрязняющих веществ на входе $C_{in}(t)$, температура воды $T_{in}(t)$, кислотность среды $pH(t)$, мутность $Turb(t)$ и расход воды $Q(t)$. Эти параметры формируют вектор возмущений $d(t)$, который учитывается в математической модели и алгоритме предиктивного управления.

Таким образом, проведенный анализ объекта управления процесса озонирования позволил выделить входные, выходные, управляющие и возмущающие координаты, что необходимо для построения математической модели процесса озонирования водоподготовки.

3 Математические модели процесса озонирования

3.1 Имитационная модель технологического процесса очистки воды с озонированием

Подготовим базовую имитационную модель технологического процесса очистки воды с озонированием: математическая постановка, структура модели, реализация на Python с численным интегратором

(RK4), примерные параметры, тестовые сценарии, построение графиков и экспорт результатов в CSV (текстовый формат, предназначенный для представления табличных данных). Модель прозрачная и легко расширяема (большая сеть реакторов, диффузия, модель генератора озона, PID/MPC, EKF и т.д.).

Модель — лабораторной экспериментальной установки компактный контактный реактор (один объёмный реактор, идеально перемешанный).

Запишем уравнения (массовые балансы, кинетика первого порядка по реагированию с озоном):

$$\begin{aligned}\frac{dC}{dt} &= \frac{Q_{in}}{V}(C_{in} - C) - k_{oz} O C - k_{nat} C \\ \frac{dO}{dt} &= \frac{u}{V} - k_{decay} O - k_{oz} O C + \frac{Q_{in}}{V}(O_{in} - O)\end{aligned}\tag{1}$$

где:

$C(t)$ - концентрация загрязнителя в воде (мг/л), $O(t)$ - концентрация растворённого озона в контакторе (мг/л), $u(t)$ - скорость подачи озона (мг/с) или поток озона, пропорциональная скорости генератора, Q_{in} - расход воды (м³/с), $C_{in}(t)$ - входная концентрация загрязнителя (мг/л), возможный вход озона в подаче O_{in} (обычно ≈ 0), k_{oz} - константа скорости взаимодействия озон–загрязнитель (л/(мг·с) или соответствующее), модель предполагает кинетику второго порядка по O и C (мы записали как $k_{oz} OC$), k_{decay} - естественный распад растворённого озона (с⁻¹), k_{nat} — естественные процессы удаления (биолог., седиментация) (с⁻¹), V — объём реактора (м³). Для численного решения задачи необходимо, если C в мг/л перевести на V в м³, нужно переводить (л. в м.³).

Для решения математической модели разработан алгоритм и пакет прикладных программ на языке программирования Python. Графики изменения $C(t)$ - концентрация загрязнителя в воде (мг/л) и $O(t)$ - концентрация растворённого озона в контакторе (мг/л) приведено на рисунке 2.

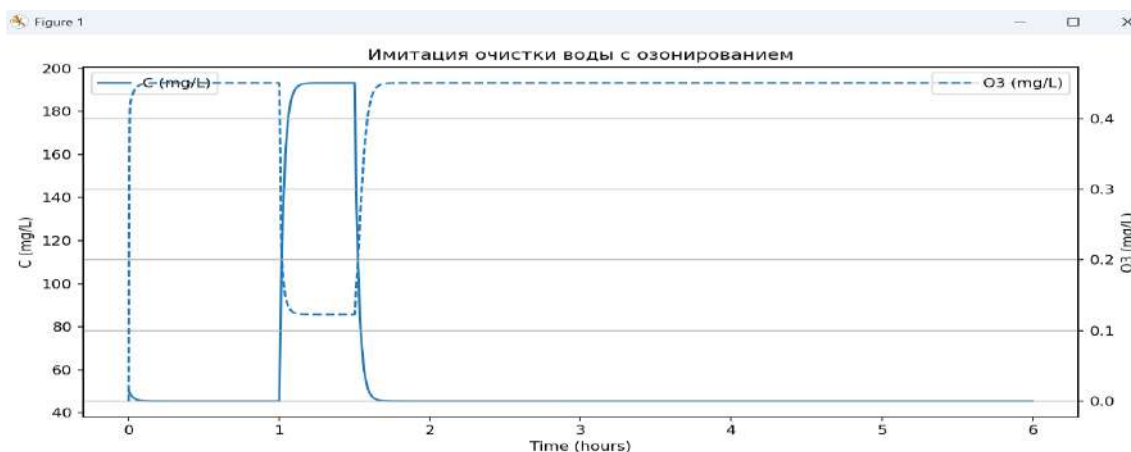

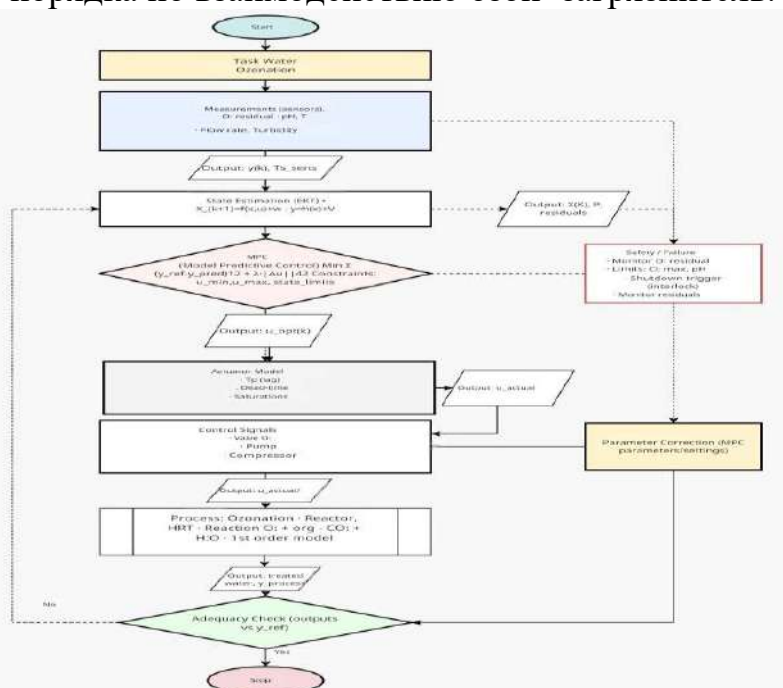
Рисунок 2. Графики изменения концентрации

загрязнителя $C(t)$ и растворённого озона $O(t)$

Таким образом, приведено в МОДЕЛЬ 1 математическое описание протекающих в экспериментальной установке массообменных процессов. Для проверки адекватности первоначально принятой математической модели переноса озона в жидкость, разработана и смонтирована лабораторная установка.

3.2 Модель «озон–загрязнитель»

Рассмотрим однокомпонентный идеально перемешанный реактор, реакция второго порядка по взаимодействию озон–загрязнитель.

(2)

Рисунок 3. Блок-схема алгоритма

где: k_r — кинетический коэффициент реакции ($л/(мг \cdot ч)$ или ($л/(мг \cdot л \cdot ч)$) — единицы выбирать согласованно), $\eta(u)$ — ввод озона в раствор (функция управления, зависит от эффективности массового

переноса и заданного потока озонатора), k_d — псевдо-первичный распад/деградация озона (потери, распад).

(1) можно упростить до кинетики первого порядка для загрязнителя,

Если предполагается избыток озона:

Параметры и зависят от T — в модели задаются как эмпирические зависимости (Аррениусо подобные/полиномиальные) или look-up-таблицы, полученные в лаборатории. Датчики выдают измерения с шумом и лагами:

Шумы v моделируются гауссовскими (или смешанными) величинами; турбидность — косвенная метрика загрязнения.

Моделирование и алгоритмы управления

Для повышения точности и устойчивости применены алгоритмы EKF (Extended Kalman Filter) для оценивания состояния и MPC (Model Predictive Control) для предиктивного регулирования дозы озона. Математическая модель основана на реакции второго порядка между озоном и загрязнителем, учитывающей влияние температуры, pH и давления. Программа расчёта составлена с использованием пакета прикладных программ (ППП) Python.

Блок-схема алгоритма приведена на рисунке 3.

$$C_{k+1} = C_k + \Delta t \left[\frac{Q_{in}}{V} (C_{in} - C_k) - k_{O_3, k} C_k \right]$$

Предложенная модель 2 доказала свою эффективность, устойчивость и высокую степень точности, что создаёт предпосылки для её дальнейшего внедрения в лабораторные и промышленные системы водоочистки.

3.3 Численное решение и критерий качества управления

Численное решение уравнения и алгоритм Эйлера

Для реализации имитационной модели в SCADA TRACE MODE используется дискретизация уравнения по времени с шагом Δt , совпадающим с периодом вычислительного цикла SoftLogic. Один из простейших методов — явный метод Эйлера, позволяющий получить рекуррентную формулу для обновления концентрации:

$$J = \int_0^T [(C(t) - C_{sp})^2 + \lambda Q_{O_3}^2(t)] dt$$

где индекс k обозначает значение величин на текущем шаге моделирования.

При выборе шага интегрирования необходимо учитывать ограничения по устойчивости метода и требуемую точность. В практике SCADA-моделирования шаг обычно выбирается в диапазоне от 0,1 до 1 с.

Для оценки качества регулирования и эффективности расхода озона может быть введён интегральный критерий качества, учитывающий как отклонение концентрации от заданного уровня C_{sp} , так и расход озона:

$$J = \int_0^T [(C(t) - C_{sp})^2 + \lambda Q_{O_3}^2(t)] dt$$

Минимизация данного функционала позволяет подбирать параметры регуляторов и профили подачи озона, обеспечивающие компромисс между качеством очистки и расходом реагента.

3.4 Реализация имитационной модели в SCADA TRACE MODE

SCADA TRACE MODE предоставляет среду для построения распределённых систем управления и имитационного моделирования. Имитационная модель узла озонирования реализуется в виде проекта, включающего уровни полевого оборудования, контроллера и SCADA-сервера. На полевом уровне моделируются сигналы датчиков расхода, уровня и концентрации, а также управляющие воздействия на насосы и озонатор. На уровне контроллера в среде SoftLogic реализуются алгоритмы ПИД-регулирования, численного решения дифференциальных уравнений и логики блокировок.

Результаты эксперимента показали, что, несмотря на высокую эффективность озона для очистки воды, практическая реализация озонирования связана с рядом сложностей. К ним относятся нестабильность состава исходной воды, изменчивость гидравлического режима, нелинейность кинетики реакций, зависимость растворения озона от температуры, pH и интенсивности перемешивания, а также необходимость соблюдения ограничений по остаточному озону и энергопотреблению. В связи с этим применение только классических регуляторов без прогностического блока часто приводит к перерасходу реагента либо к недостаточной эффективности очистки.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Разработанная имитационная модель технологического процесса очистки воды озонированием на базе SCADA TRACE MODE реализует концепцию цифрового двойника узла водоочистки. Математическая модель, основанная на уравнениях материального баланса и кинетики окисления, в сочетании с численными методами интегрирования позволяет исследовать динамику концентрации загрязнений при различных режимах работы оборудования. Реализация в среде SoftLogic обеспечивает тесную интеграцию между моделью и контуром ПИД-регулирования, а средства SCADA

позволяют визуализировать процесс, анализировать тренды и хранить архивы данных.

Результаты моделирования демонстрируют, что использование цифрового двойника узла озонирования открывает возможности для оптимизации настроек регуляторов, уменьшения расхода озона и повышения стабильности качества очищенной воды. Предложенный подход может быть использован как в практических проектах модернизации систем водоочистки, так и в образовательных целях при подготовке специалистов в области автоматизации и информационных систем.

ЛИТЕРАТУРА

1. Гилевич В.Л. Озонирование воды: технологии и оборудование. — М.: Аква-Терм, 2018.
2. Куцевич В.Д. Автоматизация процессов водоподготовки. — М.: Форум, 2019.
3. Пыжов В.И., Тюрин В.А. Системы управления водоочистными сооружениями. — СПб.: Питер, 2017.
4. Назаров Н.Н. Теория автоматического управления технологическими процессами. — М.: Машиностроение, 2016.
5. ГОСТ 2761-84. Источники централизованного хозяйственно-питьевого водоснабжения.
6. ISO 10396. Water quality — Determination of ozone.
7. Rice R. G., Netzer A. Ozone in Water Treatment: Application and Engineering. — Boca Raton: CRC Press, 2020.
8. Beltrán F.J. Ozone Reaction Kinetics for Water and Wastewater Systems. — Boca Raton: CRC Press, 2003.
9. Staehelin, J., Hoigné J. Decomposition of ozone in water: rate of initiation by hydroxide ions and hydrogen peroxide // Environmental Science & Technology. — 1982. — Vol. 16. — P. 676–681.
10. von Gunten, U. Ozonation of drinking water: Part I. Oxidation kinetics and product formation // Water Research. — 2003. — Vol. 37, no. 7. — P. 1443–1467.
11. AdAstra Research Group. TRACE MODE 6: руководство пользователя. — М., 2015.
12. AdAstra Research Group. SoftLogic in TRACE MODE: Programming Manual. — М., 2016.
13. Кондратьев А.И. SCADA-системы в промышленной автоматизации. — М.: ДМК Пресс, 2014.
14. Баранов А.Н. Цифровые двойники технологических объектов. — М.: Энергия, 2021.
15. Ljung L. System Identification: Theory for the User. — Upper Saddle River: Prentice Hall, 1999.
16. Ogata K. Modern Control Engineering. — Upper Saddle River: Prentice Hall, 2010.

17. Åström K.J., Murray R.M. Feedback Systems: An Introduction for Scientists and Engineers. — Princeton: Princeton University Press, 2008.
18. Smith C.A., Corripio A.B. Principles and Practice of Automatic Process Control. — Hoboken: Wiley, 2006.
19. Seborg D.E., Edgar T.F., Mellichamp D.A. Process Dynamics and Control. — Hoboken: Wiley, 2010.
20. Goodfellow I., Bengio Y., Courville A. Deep Learning. — Cambridge, MA: MIT Press, 2016.

ОПРЕДЕЛЕНИЕ КАЧЕСТВА ТЕКСТИЛЬНЫХ МАТЕРИАЛОВ МЕТОДОМ ЦИФРОВОГО АНАЛИЗА

Алиева Гюльнара Нураддин¹, старший преподаватель,
Аскерова Рада Исфандияр кызы², докторант,
Насруллаева Рима Шакир кызы³, экономист,
Азербайджанский Технологический Университет
(город Гянджа)

РЕЗЮМЕ

В данном исследовании рассмотрена роль методов цифрового анализа в определении качества материалов для одежды. Установлено, что цифровые технологии позволяют более точно оценивать физические, механические и эстетические характеристики материалов. Методы цифрового анализа способствуют объективному исследованию структуры поверхности, плотности волокон и особенностей переплетения. С их помощью дефекты и структурные нарушения выявляются быстрее. Цифровые системы также уменьшают влияние человеческого фактора на процесс анализа. Электронный сбор и обработка данных делают контроль качества более эффективным. Проведённые анализы позволяют выбирать более подходящие материалы в производственном процессе, что повышает качество готовой продукции и увеличивает срок её эксплуатации. Применение методов цифрового анализа способствует оптимизации производства и рациональному использованию ресурсов. Таким образом, внедрение цифровых технологий в оценку качества текстильных материалов имеет важное значение для развития современной лёгкой промышленности.

ABSTRACT

This article examines the role of digital analysis methods in determining the quality of clothing materials. It has been established that digital technologies enable a more accurate assessment of the physical, mechanical and aesthetic characteristics of materials. Digital analysis methods facilitate an objective examination of surface structure, fibre density and weave characteristics. With their help, defects and structural irregularities are identified more quickly. Digital systems also reduce the influence of the human factor on the analysis process. Electronic data collection and processing make quality control more effective. The analyses carried out enable the selection of more suitable materials in the production process, which improves the quality of the finished products and extends their service life. The application of digital analysis methods contributes to the optimisation of production and the rational use of resources. Thus, the introduction of digital technologies into the quality

assessment of textile materials is of great importance for the development of the modern light industry.

Введение: Цифровизация в современную эпоху широко применяется во многих отраслях промышленности, в том числе и в лёгкой промышленности. Корректное определение качества материалов для одежды имеет большое значение для долговечности и пригодности изделий к эксплуатации. Выбор качественных материалов повышает эффективность производственного процесса и конкурентоспособность готовой продукции на рынке. Наряду с традиционными методами анализа в последние годы всё более широкое распространение получают методы цифрового анализа. Эти методы позволяют точнее оценивать физические, механические и эстетические характеристики материалов [1]. С помощью цифровых технологий структура и поверхностные свойства материалов анализируются специализированными приборами и программным обеспечением. Такой подход способствует снижению ошибок, связанных с человеческим фактором, и повышает объективность результатов. Методы цифрового анализа также обеспечивают оперативный сбор и обработку данных, что делает контроль качества на производстве более эффективным. Поэтому применение цифровых методов анализа при определении качества материалов для одежды считается одним из важных направлений внедрения современных технологий.

Цифровизация имеет большое значение в современных отраслях промышленности, особенно в лёгкой промышленности. Определение качества материалов для одежды является одной из ключевых стадий производственного процесса. Качество материала напрямую влияет на долговечность готового изделия, его эстетический вид, удобство использования и гигиенические свойства [2]. Наряду с традиционными методами анализа в последние годы широко применяются методы цифрового анализа. Эти методы позволяют более точно и оперативно определять физические, механические и эстетические характеристики материалов.

Оценка качества материалов для одежды основывается на ряде показателей: прочности, упругости, износостойкости, воздухопроницаемости, влагопоглощения, стойкости окраски и других характеристиках. Методы цифрового анализа обеспечивают высокую точность измерений этих показателей. С помощью компьютерных технологий и специализированного программного обеспечения структура и свойства материала анализируются автоматически.

Одним из ключевых преимуществ цифрового анализа является быстрая обработка и хранение данных. Полученные результаты аккумулируются в электронных базах и могут быть использованы в

последующих исследованиях. Эти методы также снижают влияние человеческого фактора: автоматизированные системы объективно оценивают свойства материала и повышают точность результатов [3].

В современной практике при определении качества текстильных материалов широко применяются оптические и цифровые технологии обработки изображений. Они позволяют анализировать поверхностную структуру, плотность расположения волокон и структуру переплетения. С помощью специальных сканеров и высокоточных камер получают микроснимки материала, которые затем обрабатываются программным обеспечением для детального анализа.

Цифровой анализ изображений играет важную роль в выявлении дефектов текстильных материалов. С помощью цифровых систем быстро обнаруживаются повреждения ткани, разрывы волокон, неравномерное переплетение и другие дефекты, что позволяет более эффективно осуществлять контроль качества в производственном процессе и предотвращать поступление некачественных материалов в производство.

Спектрометрический анализ также относится к методам цифрового анализа и применяется для определения химического состава материала. Спектрометры анализируют состав волокон, свойства красителей и другие химические компоненты, что имеет важное значение при оценке показателей качества материала.

Применение методов цифрового анализа при оценке качества материалов одежды также способствует оптимизации производственного процесса. Результаты анализа, проведенного по различным образцам материалов, сравниваются и выбирается наиболее подходящий материал. Такой подход позволяет повысить качество продукции и снизить издержки производства.

Оптимизация производства достигается за счёт применения цифровых методов анализа: результаты сравнительного анализа образцов позволяют выбрать наиболее подходящие материалы, повысить качество готовой продукции и снизить производственные затраты. Внедрение цифровых технологий способствует рациональному использованию ресурсов и повышению общей эффективности производства.

Цифровые технологии широко применяются для измерения физических и механических свойств материалов. Например, прочность на разрыв, упругость и характеристики деформации определяются с помощью специальных датчиков и электронных измерительных приборов. Данные, получаемые этими устройствами, обрабатываются и анализируются с помощью компьютерных программ[4].

Оцифровка лабораторного оборудования играет важную роль в оценке качества текстильных материалов. Современные приборы

лабораторий оснащены функциями автоматических измерений и электронного учёта данных, что обеспечивает более эффективное и надёжное проведение анализов.

Применение цифровых методов анализа способствует развитию систем стандартизации и управления качеством в швейной промышленности. Показатели качества материалов измеряются и оцениваются в соответствии с международными стандартами, что повышает конкурентоспособность продукции на мировом рынке.

Компьютерное моделирование — один из цифровых методов, применяемых для определения качества материалов для одежды. С его помощью структура и поведение материала анализируются в виртуальной среде. Компьютерные модели позволяют прогнозировать поведение материала в различных условиях, что открывает широкие возможности для разработки новых материалов и совершенствования существующих.

Экологический аспект цифровых методов заключается в сокращении потребления ресурсов при оценке качества материалов и минимизации объёма производственных отходов, что способствует экологической устойчивости.

Статистический анализ данных играет важную роль в оценке качества текстильных материалов. Данные, собранные цифровыми системами, обрабатываются статистическими программами, что позволяет выявлять взаимосвязи между показателями качества и отслеживать изменения в производственном процессе [5].

Вывод: в результате применения методов цифрового анализа контроль качества материалов одежды осуществляется более системно и на основе научных основ. Эти методы помогают поддерживать стабильное качество в процессе производства и повышают надёжность продукции. Внедрение цифровых технологий в современной швейной промышленности создает условия для развития инновационных подходов и создания новых видов продукции.

Таким образом, методы цифрового анализа играют важную роль в определении качества материалов одежды. Эти методы позволяют точно измерять свойства материалов, быстро обрабатывать данные и оптимизировать производственный процесс. В результате внедрения современных технологий система контроля качества в швейной промышленности совершенствуется, повышается уровень качества выпускаемой продукции.

ЛИТЕРАТУРА

1. Гусейнов С. Основные материалы для анализа. Баку: Бакинский Государственный университет, 2017.

2. Кукин Г.Н., Соловев А.Н. Текстильные материаловедение. Москва: Легкая индустрия, 2017.

3.Бузов Б.А., Алыменкова Н.Д. Материаловедение в производстве изделий легкой промышленности. Москва: Академия, 2018.

4.Чурсин В.И. Методы исследования свойств в текстильных материалов. Москва: Легпромбытиздат, 2016.

5.Савин А.П. Современные методы анализа и испытаний текстильных материалов. Санкт-Петербург: Профессия, 2020.

UDC 656.1:658.7

CONTEMPORARY SCIENTIFIC CHALLENGES AND DEVELOPMENT TRENDS IN TRANSPORT SYSTEMS

Elmira Natig Babayeva,
Azerbaijan Technological University,
Ganja, Azerbaijan

РЕЗЮМЕ

Автомобильный транспорт играет важную роль в современном экономическом развитии и логистических системах. Непрерывный научно-технический прогресс значительно повлиял на развитие транспортной инфраструктуры, инженерных решений в области транспортных средств и повышение эффективности перевозок. В данной статье рассматриваются основные научные проблемы, стоящие перед автомобильным транспортом, включая увеличение скорости транспортных средств, повышение эксплуатационной эффективности, снижение негативного воздействия на окружающую среду, повышение безопасности и внедрение альтернативных источников энергии. Особое внимание уделяется технологическим инновациям и направлениям научных исследований, направленным на формирование устойчивых и эффективных транспортных систем.

ABSTRACT

Automobile transport plays a crucial role in modern economic development and logistics systems. Continuous scientific and technological progress has significantly influenced the evolution of transport infrastructure, vehicle engineering, and transportation efficiency. This paper examines the major scientific challenges facing automobile transport, including increasing vehicle speed, improving operational efficiency, reducing environmental impact, enhancing safety, and introducing alternative energy sources. Particular attention is given to technological innovations and research directions aimed at sustainable and efficient transport systems.

Modern transport logistics represents one of the most dynamically developing sectors of the global economy. The rapid growth of international trade, industrial production, and urbanization has significantly increased the demand for efficient and reliable transportation systems. In this context, road transport plays a crucial role because of its flexibility, accessibility, and ability to provide door-to-door delivery services. However, the continuous expansion of transport networks and the increasing volume of freight and passenger traffic create a number of complex scientific and technological challenges [1.15].

The scientific problems that arise in transport logistics are closely connected with technological and engineering advancements that characterize modern transportation systems. Scientific research in this field focuses on improving transport efficiency, increasing operational safety, reducing environmental impact, and optimizing the overall performance of logistics systems. Transport technologies not only rely on scientific achievements but also stimulate further technological development. Thus, science and transport mutually reinforce each other, creating a cycle of innovation that contributes to economic and technological progress.

Each mode of transport — road, rail, air, maritime, and pipeline — introduces its own set of scientific and engineering problems that require innovative solutions. Among them, road transport is particularly significant due to its widespread use in both domestic and international logistics chains. Consequently, improving road transport systems has become a priority for researchers, engineers, and policymakers around the world.

One of the primary challenges of road transport development is increasing vehicle operating speed while maintaining safety, efficiency, and environmental sustainability. The improvement of vehicle speed and performance must be balanced with technological reliability, infrastructure capacity, and environmental protection requirements. Achieving this balance requires interdisciplinary research involving engineering, environmental science, logistics management, and information technologies [3.36].

Increasing Vehicle Speed and Operational Efficiency. Increasing vehicle speed is one of the most important factors influencing the efficiency of road transport systems. Higher speeds enable vehicles to cover greater distances in shorter periods of time, thereby improving the utilization rate of transport resources. As a result, companies can transport larger volumes of goods within a given timeframe, which enhances productivity and reduces operational costs.

From a logistics perspective, increased vehicle speed contributes to the optimization of supply chains. Faster transportation reduces delivery time, which is particularly important for perishable goods, high-value products, and time-sensitive shipments. For example, industries such as food distribution, pharmaceuticals, and e-commerce heavily rely on rapid transport services to maintain product quality and customer satisfaction.

However, increasing vehicle speed requires significant improvements in infrastructure, vehicle design, and traffic management systems. High-speed transportation demands better road quality, advanced traffic control systems, and modern vehicle safety technologies. Without these improvements, higher speeds may lead to increased accident risks and reduced system reliability.

Therefore, scientific research in this area focuses on developing intelligent transport systems (ITS), improving road design standards, and implementing advanced driver assistance systems (ADAS). These technologies help ensure that higher transport speeds do not compromise safety or operational stability.

Development of Advanced Engine Technologies.Enhancing vehicle performance requires the continuous development of advanced engine technologies. Traditional internal combustion engines have been widely used in road transport for more than a century. Although these engines have undergone significant improvements in efficiency and reliability, they still face limitations related to fuel consumption, emissions, and mechanical performance [6.125].

To address these challenges, researchers are exploring alternative power units and innovative propulsion technologies. Among the most promising developments are gas turbine engines, advanced diesel and gas-diesel engines, rotary-piston engines, Stirling engines, and hybrid propulsion systems. Each of these technologies offers specific advantages in terms of efficiency, durability, and environmental impact.

Hybrid propulsion systems, which combine internal combustion engines with electric motors, have gained significant attention in recent years. These systems allow vehicles to operate more efficiently by optimizing energy use during different driving conditions. For example, electric motors can be used during low-speed urban driving, while conventional engines provide power during high-speed highway travel.

In addition, ongoing research focuses on improving fuel combustion efficiency, reducing mechanical losses, and integrating digital engine control systems. Advanced sensors and electronic control units enable precise regulation of fuel injection, ignition timing, and energy management, leading to improved engine performance and reduced emissions.

Increasing Vehicle Capacity.Another important direction of transport development is increasing the load-carrying capacity of vehicles. As global trade volumes continue to grow, transport systems must handle larger quantities of cargo while maintaining operational efficiency. Designing vehicles with greater cargo capacity allows transport companies to reduce the number of trips required to deliver goods, thereby lowering fuel consumption and operational expenses.

In freight transport, innovations in vehicle design include longer trailers, modular transport units, and specialized containers that optimize

cargo space. High-capacity trucks and articulated vehicles can carry significantly larger loads compared to conventional vehicles, improving the economic efficiency of freight operations.

Similarly, in passenger transport, increasing vehicle capacity helps accommodate growing urban populations and reduces traffic congestion. High-capacity buses, double-decker vehicles, and modern public transport systems play an important role in improving urban mobility.

However, increasing vehicle capacity also requires improvements in road infrastructure, bridge design, and traffic management systems. Overloaded vehicles may damage road surfaces and reduce the lifespan of transport infrastructure. Therefore, researchers and engineers must carefully balance vehicle capacity with infrastructure durability and safety requirements.

Environmental Impact of Road Transport. One of the most complex challenges of modern road transport is its interaction with the environment. Transport activities contribute significantly to air pollution, greenhouse gas emissions, noise pollution, and energy consumption. As the number of vehicles on the road continues to grow, the environmental impact of transport systems becomes increasingly significant.

Vehicle emissions contain harmful substances such as carbon monoxide, nitrogen oxides, hydrocarbons, and particulate matter. These pollutants negatively affect air quality and contribute to climate change. In urban areas, transport emissions represent one of the main sources of environmental pollution.

Scientific research in this field focuses on developing emission reduction technologies, improving fuel efficiency, and implementing environmentally friendly transport strategies. For example, modern vehicles are equipped with catalytic converters, particulate filters, and advanced exhaust treatment systems that significantly reduce harmful emissions.

Noise pollution is another important environmental problem associated with road transport. High levels of traffic noise can negatively affect human health and reduce the quality of life in urban areas. Researchers are therefore developing quieter engines, improved tire designs, and sound-absorbing road surfaces to mitigate noise pollution.

Alternative Fuels and Energy Sources. The search for alternative fuels and energy sources is one of the most important directions of modern transport research. Traditional fossil fuels such as gasoline and diesel are limited resources and contribute to environmental pollution. Consequently, the transition to cleaner and renewable energy sources has become a global priority.

Among the most promising alternatives are electric energy, hydrogen fuel, compressed natural gas, biofuels, and solar energy systems. Electric vehicles have gained widespread attention due to their ability to operate

without direct emissions. Advances in battery technology have significantly increased the driving range and efficiency of electric vehicles.

Hydrogen fuel cells represent another promising technology for sustainable transport. Hydrogen-powered vehicles produce only water vapor as a by-product, making them environmentally friendly. However, the widespread adoption of hydrogen technology requires the development of specialized infrastructure for hydrogen production, storage, and distribution.

Biofuels and alcohol-based fuels also provide potential solutions for reducing dependence on fossil fuels. These fuels can be produced from renewable biological resources and may significantly reduce greenhouse gas emissions when used in transport systems.

Safety and Cost Reduction in Road Transport. Improving safety and reducing transportation costs remain essential objectives of modern road transport development. Traffic accidents result in significant economic losses and human casualties each year. Therefore, ensuring safe transport operations is one of the primary priorities for both governments and transport companies.

Technological innovations play an important role in improving transport safety. Modern vehicles are equipped with advanced safety systems such as automatic braking, lane-keeping assistance, collision detection, and driver monitoring technologies. These systems help prevent accidents and reduce the severity of collisions.

At the same time, reducing operational costs requires the integration of technological, organizational, and managerial solutions. Efficient route planning, improved vehicle maintenance systems, and digital logistics platforms allow companies to optimize transport operations and reduce fuel consumption.

Infrastructure development also plays a critical role in improving safety and reducing costs. High-quality roads, effective traffic management systems, and modern logistics hubs contribute to smoother transport operations and lower operational risks.

Conclusion. The development of modern automobile transport systems depends on the successful solution of numerous scientific, technological, and environmental challenges. Road transport continues to play a fundamental role in global logistics and economic development, but its expansion must be accompanied by continuous technological innovation and sustainable practices.

Increasing operational efficiency, improving vehicle speed, enhancing engine technologies, and expanding vehicle capacity remain key priorities for transport engineering. At the same time, addressing environmental concerns and transitioning to alternative energy sources are essential for ensuring the long-term sustainability of transport systems.

Future research in transport logistics should focus on integrating advanced technologies, intelligent transport systems, and environmentally

friendly energy solutions. By combining scientific innovation with effective management strategies, it is possible to create safer, more efficient, and sustainable road transport systems capable of meeting the demands of modern society.

REFERENCES

1. Hüseyn Məmmədov. Transport Logistics. Baku: Azerbaijan State Publishing House, 2018.
2. ƏliAbbasov. Management of Transport Systems. Baku: Elm və Təhsil Publishing House, 2019.
3. Rafiq Hüseynov. Economics of Road Transport. Baku: Təhsil Publishing House, 2017.
4. Azerbaijan Technical University. Transport Logistics (Textbook). Baku, 2020.
5. Donald J. Bowersox, David J. Closs, M. Bixby Cooper. Supply Chain Logistics Management. New York: McGraw-Hill, 2019.
6. Martin Christopher. Logistics and Supply Chain Management. London: Pearson Education, 2016.
7. Alan McKinnon. Green Logistics: Improving the Environmental Sustainability of Logistics. London: Kogan Page, 2018.
8. World Bank. Transport and Logistics Development Report. Washington, DC, 2021.
9. International Transport Forum. Transport Outlook. Paris: OECD Publishing, 2022.
10. International Energy Agency. The Future of Transport and Energy. Paris, 2020.

УДК 621.313.2

МАТЕМАТИЧЕСКОЕ МОДЕЛИРОВАНИЕ КРИТИЧЕСКИХ НАГРУЗОК ЭЛЕКТРОПРИВОДА ТЕСТОМЕСИЛЬНОГО ОБОРУДОВАНИЯ ПРИ ПРОИЗВОДСТВЕ КРУТОГО ТЕСТА

Омаров Яшар Адиль оглы,
Байрамов Эльданиз Энверович,
Набиев Ахад Али оглы
Азербайджанский технологический университет,
Гянджа

РЕЗЮМЕ

В работе представлено математическое моделирование энергетических параметров процесса замеса теста на оборудовании марки В20 (1,1 кВт). Установлена аналитическая зависимость потребляемой мощности от массы загрузки (2-6 кг) и влажности теста (43,0-45,5%). Выявлен инвариантный коэффициент реологической чувствительности $b=0,264$. Доказано, что в высокоскоростных режимах (166 об/мин) снижение влажности до 43,0% ведет к критической перегрузке привода до 1,94 от номинала (2,13 кВт). Определена точка эксплуатационной устойчивости ($W = 45,0\%$) и предложены дифференцированные нормы загрузки для предотвращения аварийных режимов.

ABSTRACT

The paper presents mathematical modeling of the energy parameters of the dough mixing process using B20 equipment (1.1 kW). An analytical dependence of the power consumption on the flour load (2–6 kg) and dough moisture (43.0–45.5%) has been established. An invariant rheological sensitivity coefficient $b = 0.264$ was identified. It is proved that in high-speed modes (166 rpm), a decrease in moisture to 43.0% leads to a critical drive overload up to 1.94 of the nominal value (2.13 kW). The operational stability point ($W = 45.0\%$) is determined, and differentiated loading norms are proposed to prevent emergency modes.

Современное развитие хлебопекарной промышленности характеризуется переходом к интенсивным технологиям замеса, обеспечивающим ускоренное созревание теста и улучшение качества готовой продукции. Одним из ключевых факторов интенсификации является повышение частоты вращения месильного органа до 160-170 об/мин. Однако применение высокоскоростных режимов на базе серийного оборудования, такого как планетарные миксеры марки В20 (1,1 кВт), требует детального энергетического анализа. Сложность процесса заключается в неньютоновском характере поведения теста, вязкость которого экспоненциально возрастает при снижении

влажности, что создает непредсказуемые нагрузки на элементы планетарного редуктора и обмотки приводного двигателя.

Актуальность исследования обусловлена необходимостью установления точных границ эксплуатационной надежности электроприводов при производстве крутого теста (влажностью 43,0-45,5%). В существующих регламентах эксплуатации часто не учитывается нелинейный характер роста сопротивления среды при интенсификации замеса. Отсутствие научно обоснованных математических моделей, связывающих массу загрузки муки (m) и влажность теста (W) с потребляемой мощностью (N), приводит к массовым аварийным отказам оборудования из-за перегрузок, достигающих 194% от номинала. Разработка алгоритмов предотвращения критических нагрузок является важной научно-практической задачей для повышения энергоэффективности и надежности хлебопекарного производства. Для полного представления о потреблении энергии необходимо провести анализ, который позволит выявить факторы, влияющих на увеличение потребления энергии [1, с. 4].

Целью работы является установление аналитических зависимостей и математическое моделирование критических нагрузок электропривода тестомесильного оборудования для предотвращения аварийных режимов при замесе крутого теста. Для достижения поставленной цели решены следующие задачи:

1. Проведено экспериментальное исследование энергопотребления при частотах 100 и 166 об/мин в диапазоне навесок муки 2-6 кг.

2. Определен инвариантный коэффициент реологической чувствительности теста к изменению влажности.

3. Разработана математическая модель процесса с достоверностью аппроксимации $R^2 = 0,9982$.

4. Установлены критические точки эксплуатационной устойчивости привода и предложены дифференцированные нормы загрузки сырья.

Объект и методы исследования

Объектом исследования является планетарный тестомес марки В20 (Китай) с объемом дежи 20 литров и установленной мощностью электропривода 1,1 кВт. Кинематическая схема месильного узла представляет собой планетарный редуктор с внутренним зубчатым зацеплением. Параметры зацепления: солнечная шестерня (коронная) $z_1=41$; сателлит $z_2=18$. Передаточное число: $u=3,27$. Это значение входит в диапазон передаточных чисел $u=3,15... 12,5$; КПД передачи $\eta = 0,96... 0,98$ [2, с. 247]. Режимы частоты вращения месильного органа вокруг собственной оси: 100 об/мин (Режим А) и 166 об/мин (Режим Б).

В качестве объекта переработки использовалась мука пшеничная хлебопекарная высшего сорта со следующими физико-химическими показателями: содержание сырой клейковины –31,6%; качество клейковины по прибору ИДК –77,8 усл. ед.; растяжимость клейковины –9,5 см; влажность муки –14,0%.

Методика проведения экспериментов: Исследование энергопотребления проводилось при варьировании двух ключевых факторов: 1. Масса загрузки муки (m): 2, 3, 4, 5 и 6 кг. 2. Влажность теста (W): 43,0; 43,5; 44,0; 44,5; 45,0 и 45,5%. Температурный режим замеса поддерживался в диапазоне $T = 30 \pm 2^\circ\text{C}$. Замер активной мощности (N , кВт) осуществлялся прецизионным ваттметром. Для оценки динамических нагрузок использовался коэффициент динамичности $k_d = 3,5\text{--}4,2$. Математическая обработка массива данных выполнялась методами нелинейного регрессионного анализа с доведением достоверности аппроксимации до уровня $R^2 = 0,9982$.

Результаты и их обсуждение

В ходе исследования были получены комплексные энергетические матрицы, отражающие динамику изменения активной мощности N и коэффициента загрузки привода K_z в зависимости от технологических параметров процесса.

Анализ энергетических матриц. Сравнительный анализ данных показал, что при частоте 100 об/мин (Режим А) привод мощностью 1,1 кВт обладает достаточным запасом надежности. Коэффициент загрузки превышает единицу ($K_z = 1,04$) только при экстремальном сочетании факторов: максимальной загрузке муки (6 кг) и минимальной влажности теста (43%).

При переходе к интенсивному режиму (166 об/мин, Режим Б) наблюдается резкая дестабилизация энергетических показателей. Установлено, что для массы муки 6 кг безопасная работа привода невозможна во всем исследуемом диапазоне влажности (минимальный $K_z = 1,01$ при $W = 45,5\%$). В наиболее нагруженной точке (6 кг / 43,0%) зафиксирована пиковая мощность 2,13 кВт, что соответствует перегрузке 194% от номинала.

Математическое моделирование и оценка градиента. На основе массива данных разработана обобщенная математическая модель: $N = A \cdot m \cdot \exp(-0,264 \cdot W)$. Достоверность аппроксимации $R^2 = 0,9982$ подтверждает инвариантность коэффициента реологической чувствительности $b = 0,264$. Анализ градиента (крутизны) 3D-поверхности Режим Б выявил, что снижение влажности теста всего на 2,5% (с 45,5% до 43,0%) провоцирует рост энергопотребления на 92% (с 1,11 до 2,13 кВт для массы муки 6 кг). Это доказывает переход системы в состояние высокой чувствительности к рецептурным параметрам при интенсификации процесса.

Оптимизация и критические точки. Выявлена критическая точка эксплуатационной устойчивости для стандартной загрузки 4 кг, соответствующая значению влажности $W=44,0\%$ ($K_z=1,0$). Данный показатель рекомендуется использовать в качестве технологического лимита для планетарных миксеров В20. Работа при значениях влажности ниже указанного порога переводит оборудование в зону аварийной эксплуатации, характеризующуюся ударными нагрузками в пусковых режимах ($k_d=3,5-4,2$; $N_{\text{пуск}}=3,85-4,62$ кВт).

ВЫВОДЫ

1. Разработана и верифицирована математическая модель энергопотребления $N=A \cdot m \cdot \exp(-0,264 \cdot W)$, обладающая высокой достоверностью аппроксимации ($R^2=0,9982$). Установлено, что коэффициент реологической чувствительности $b=0,264$ является константой для исследуемого диапазона влажности.

2. Доказано, что интенсификация замеса (166 об/мин) повышает градиент нарастания нагрузки в 2 раза по сравнению со стандартным режимом. Максимальная мощность в критической точке (6 кг / 43,0%) достигает 2,13 кВт, что соответствует перегрузке 194% от номинала двигателя.

3. Определена критическая граница влажности $W=45,0\%$, ниже которой эксплуатация привода 1,1 кВт со стандартной загрузкой (6 кг) переходит в аварийный режим.

4. Для обеспечения надежности предложено ограничение навески муки в режиме 166 об/мин до 2,8 кг при производстве крутого теста ($W=43,0\%$) и обоснована необходимость модернизации привода до 2,2 кВт для полной производительности.

ЛИТЕРАТУРА

1. Briceño-León M.; Pazmiño-Quishpe D.; Clairand J.-M.; Escrivá-Escrivá, G. Energy Efficiency Measures in Bakeries toward Competitiveness and Sustainability – Case Studies in Quito, Ecuador. Sustainability 2021, 13(9), 5209.

2. Дунаев П.Ф. Конструирование узлов и деталей машин: учебное пособие / П. Ф. Дунаев, О.П. Леликов, – 11-е изд., стер. – М.: Академия, – 2008. – 496 с.

ҚЫЗЫЛОРДА КЕН ОРНЫ САПАСЫЗ САЗДАРЫНЫҢ КЕУЕКТІ ТОЛЫҚТЫРҒЫШТАРӨНДІРІСІНЕ ЖАРАМДЫЛЫҒЫН ЗЕРТТЕУ НӘТИЖЕЛЕРІ

Ембергенов Мұратбек Әбдікәрімұлы,
т.ғ.к., қауымдастырылған профессор,
Жаппасбаев Нұрдәулет, С-23 тобы студенті
Қызылорда «Болашақ» Университеті
Қызылорда қаласы

РЕЗЮМЕ

В данной работе показаны свойства глины Кызылординского месторождения полученные в результате минералого-петрографических, химических и физико-механических исследований.

ABSTRACT

This paper shows the properties of the clay of the Kyzylorda deposit obtained as a result of mineralogical, petrographic, chemical, and physico-mechanical studies.

Керамикалық материалдарды өндіру үшін шикізат ретінде мыналар қолданылады:

- табиғатта тығыз, борпылдақ және пластикалық күйде кездесетін сазды жыныстар, әдетте балқығыш саздар деп аталады, сондай-ақ трепелдер және диатомиттер;

- табиғи шикізаттың қасиеттерін түзететін органикалық және минералды қоспалар (кварц құмы, шлак, шамот, үгінділер, көмір, күл және т.б.);

- жеңіл балқитын саздан жасалған текстуралы қаптау кірпіштерін және отқа төзімді кірпіштер алу үшін қолданылатын отқа төзімді саздар, шыны, бор, фарфор өндірісінің қалдықтары.

Керамикалық материалдарды өндірудің негізгі шикізаты балқығыш саздар – сумен араласқанда пластикалық қамыр түзе алатын, 800-1000⁰С күйдіргеннен кейін тас тәрізді материалға айналатын тау жыныстары.

Оңай балқитын саздар қалдық және шөгінді жыныстарға жатады. Керамикалық материалдарды өндіру үшін элювий, аллювий, теңіз және кейбір басқа да саздар мен саздақтар кеңінен қолданылады.

Қызылорда-Жезқазған автомобиль жолының 42 шақырымында орналасқан сазды шикізат кен орнынан керамикалық материалдарды өндіруге арналған толық бағдарлама бойынша зерттеу үшін саздақтың бір зертханалық-технологиялық сынамасы жеткізілді.

Зертханалық-технологиялық сынама үшін шикізатты зерттеу кезінде мынадай зерттеулер жүргізілді: ірі түйіршікті қосындылардың

құрамы; гранулометриялық құрамы; илемділігі; химиялық талдау; саз шикізатының кептіруге сезімталдығы;

Саз шикізатын зерттеу келесі МемСТ сәйкес жүргізілді:

*9169-75 "Керамика өнеркәсібіне арналған саз шикізаты. Жіктеу"; [1].

• 21216.1-93 "Саз шикізаты. Илемділікті анықтау әдісі"; [2].

• 21216.2-93 "Саз шикізаты. Жұқа фракцияларды анықтау әдісі"; [3].

• 21216.4-93 "Саз шикізаты. Ірі түйіршікті қосындыларды анықтау әдісі"; [4].

Керамикалық материалдарды өндіруге арналған сазды тау жынысы жалпы минералдық-петрографиялық сипаттамасымен, негізгі химиялық компоненттердің құрамымен, технологиялық қасиеттерінің көрсеткіштерімен бағаланады.

Технологиялық қасиеттердің негізгі көрсеткіштері гранулометриялық құрамы, ірі түйіршікті қосындылардың, оның ішінде карбонатты қосындылардың құрамы, илемділігі, саз шикізатының кептіруге сезімталдық коэффициенті, сондай-ақ желілік шөгуі, беріктігі және аязға төзімділігі болып табылады [5].

Литологиялық-минералогиялық құрамы бойынша саз шикізаты гидравликалық-каолиниттік типке жатады. Зерттелетін шикізат мөлшері 5-2 мм-ден 0,01 мм – ге дейін-47,4% - ға дейін құм-алеврит материалынан, мөлшері <0,01 мм-ден-52,6% - ға дейінгі пелит бөлшектерінен тұратын саздақпен ұсынылған. Саздың жұқа пелитті бөлігі (бөлшектердің мөлшері <0,001 мм) – 17,3% құрайды [6].

Кесте 1. Қызылорда кен орнының сазының химиялық құрамы

№ Р. с	№ сына қ	Құрамы %												
		Na ₂ О	Mg О	Al ₂ O 3	SiO ₂	P ₂ O 5	K ₂ О	Ca О	TiO 2	Mn О	Fe ₂ O 3	п.п. п.	сумм а	SO
1	ЗТС	1,65	2,58	12,9 0	51,8 4	0,1 5	2,2 1	9,6 2	0,7 2	0,07	5,50	12,7 6	100,0 0	0,2 0

Al₂O₃ құрамына және күйдірілген күйдегі бояғыш тотықтарға байланысты зертханалық-технологиялық сынаманың сыналатын сазды шикізаты Fe₂O₃ жоғары құрамы және TiO₂ төмен құрамы бар қышқыл болып табылады.

Суда еритін тұздардың құрамы бойынша зертханалық-технологиялық сынаманың сазды шикізаты жоғары тұздар тобына жатады.

Талданатын сынаманың химиялық құрамдас бөліктерінің мазмұны МемСТ талаптарына сай [7].

Кесте 2. Суда еритін тұздарды талдау нәтижелері

№ р.с.	№,№ сынақ	құрамы, мг-экв/100г										
		Cl ⁻	SO ₄ ²⁻	CO ₃ ²⁻	HCO ₃ ⁻	катион	K ⁺	Na ⁺	Mg ⁺⁺	Ca ⁺⁺	анион	ВРС
1	ЗТС	2,55	5,21	-	1,31	9,07	0,26	3,58	0,74	4,49	9,07	18,14

Кесте 3. Қызылорда кен орны сазының гранулометриялық құрамын анықтау нәтижелері

№ сынақ	Фракциялардың құрамы %									
	>10	10-5	5-2	2-1	1-0,5	0,5-0,063	0,063-0,01	0,01-0,005	0,005-0,001	<0,001
ЗТС	-	-	-	-	0,2	28,0	19,2	11,4	23,9	17,3

Ірі түйіршікті қосындылардың мөлшері бойынша фракциялардың зертханалық-технологиялық сынамасы төмен қосындылар тобына жатады. Жұқа дисперсті фракциялардың (0,001 мм-ден аз бөлшектер) құрамы бойынша зертханалық-технологиялық сынама төмен дисперсті сазды шикізат тобына жатады.

Карбонатты қоспаларды анықтау үшін електердегі 0,5 мм-ден астам қалдықтар 10% тұз қышқылының ерітіндісімен суланды. Карбонаттар мен тұз қышқылының ерітіндісі өзара әрекеттескенде көмірқышқыл газының (CO₂) бөлінуіне байланысты қайнау пайда болады. Тұз қышқылының ерітіндісі технологиялық сынаманың барлық фракцияларында өзара әрекеттескенде қайнау пайда болды.

4-кестеде илемділікті анықтау нәтижелері және ол бойынша саз шикізатының жіктелуі келтірілген.

Кесте 4. Қызылорда кен орыны саздағының илемділігін анықтау нәтижелері

№ сынақ	Ылғалдылық, % сәйкес		Илемділік саны	МемСТ 9169-75 жіктеу
	айналым шекарасын да	домалау шекарасында		
ЗТС	23,19	14,17	9,02	орташа илемді

Зертханалық-технологиялық сынама орташа илемді шикізат тобына жатады.

Саздың кептіруге сезімталдық коэффициентінің көрсеткіштері және алынған нәтижелер 5-кестеде келтірілген.

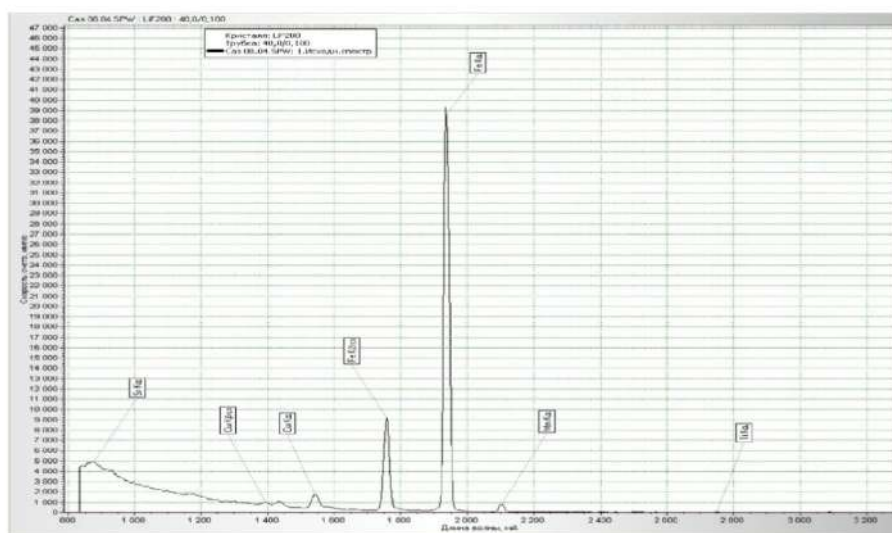
Кесте 5. Қызылорда кен орнының саздағын кептіруге сезімталдық коэффициентін анықтау нәтижелері

Саз санаты	Сезімталдық коэффициенті	№ сынақ	Сезімталдық коэффициенті	Шикізаттың сипаттамасы
Сезімталдығы төмен	1 төмен	ЗТС	0,25	Сезімталдығы төмен
Орташа сезімтал	1 -2			
Жоғары сезімтал	2 жоғары			

Сезімталдық коэффициенті бойынша зертханалық-технологиялық сынаманың сазды шикізаты сезімталдығы төмен шикізат тобына жатады.

Қасиеттерді егжей-тегжейлі зерттеуді Қорқыт Ата атындағы ҚУ инженерлік бейіндегі зертханада жүргізді. Атап айтқанда, аспапта саздың сапалық құрамын анықтау бойынша рентгенографиялық зерттеулер жүргізілді (1-сурет) спектрометр рентген флуоресцентті Кристалл - дифракциялық сканерлеу портативті-Gf2e Спектросканы натрийден уранға дейінгі кез келген химиялық элементтің құрамын анықтауға мүмкіндік береді.

Номер аппарата: "6502"
Образец: "Саз 08.04" (C:\SpG-6502\SPC\Cаз 08.04.SPW)

Спектр : Саз 08.04(1 порядок)
01.01.2007 N6502

Сурет 1. Қызылорда кен орындары сазының сапалық талдауы

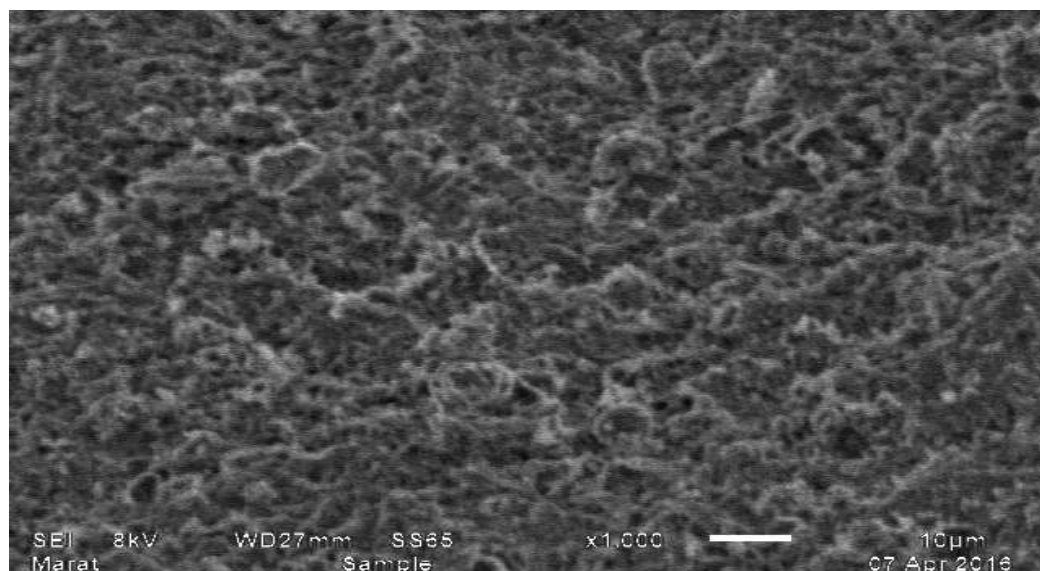
Номер аппарата: "6502"

Образец: "Саз 08.04"

C:\SpG-6502\SPC\Саз 08.04.SPW

Элемент	Кристалл	Режим	Отр.	Линия	Дл. волны	Ск. сч.	Фон
Fe (26)	LiF200	40,0/0,100	1	K α	1937,5	40080	158
				K $\beta_{1,3}$	1757,5	9345	250
Sr (38)	LiF200	40,0/0,100	1	K α	892,0	4854	4109
			2	K α	876,8	231	122
Cu (29)	LiF200	40,0/0,100	1	K α	1543,5	1781	466
			2	K $\beta_{1,3}$	1393,5	1023	785
				K α	1541,4	117	23,6
Mn (25)	LiF200	40,0/0,100	1	K α	2104,0	859	77,7
Ti (22)	LiF200	40,0/0,100	1	K α	2750,0	97,6	13,8

Әрі қарай, төмен вакуумды растрлық электронды микроскопта саздың микрографтары жасалды JSM-6510 LV олар 2-суретте көрсетілген.

Сурет 2. Қызылорда кен орыны сазының Микро фотографиясы

Өзінің сапалық көрсеткіштері бойынша зертханалық-технологиялық сынаманың саз шикізаты МЕМСТ 9169-75 талаптарына жауап береді [8].

ӘДЕБИЕТ

1. ГОСТ 9169-75 «Сырье глинистое для керамической промышленности. Классификация»;
2. ГОСТ 21216.1-93 «Сырье глинистое. Метод определения пластичности»;
3. ГОСТ 21216.2-93 «Сырье глинистое. Метод определения тонкодисперсных фракций»;

4. ГОСТ 21216.4-93 «Сырье глинистое. Метод определения крупнозернистых включений»;
5. Сайбулатов С.С. Полусухое прессование керамического кирпича на основе суглинка. Алматы, КазГАСА, 2000. – 123 с.
6. Книгина Г.И., Вершинина Э.Н. Лабораторные работы по технологии строительной керамики и легких пористых заполнителей. М. Высшая школа, 1987г.
7. Бисенов Қ.А., Нарманова Р.Ә. Құрылыс материалдары және бұйымдары. Оқу құралы. – Қызылорда, 2001ж. – 116 бет.
8. Основин В.Н., Шуляков Л.В., Дубяго Д.С. Справочник по строительным материалам и изделиям. – Ростов – на – Дону: Феникс, 2006. – 444 с.

УДК 338.43:004.738.5

РАЗВИТИЕ ЭЛЕКТРОННОЙ КОММЕРЦИИ В АГРОПРОДОВОЛЬСТВЕННОМ СЕКТОРЕ: МОДЕЛЬ ЦИФРОВОЙ ПЛАТФОРМЫ ДЛЯ ПОДДЕРЖКИ ЛОКАЛЬНЫХ ПРОИЗВОДИТЕЛЕЙ

Муратқан А.Р., магистрант 2 курса
Казахский университет технологии и бизнеса
им. К. Кулажанова,
г. Астана

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются возможности развития электронной коммерции в агропродовольственном секторе Казахстана на основе специализированной цифровой платформы для локальных производителей. Цель исследования состоит в разработке модели платформы, сочетающей функции онлайн-продажи, подтверждения происхождения продукции и координации локальных поставок. Научная новизна заключается в предложении трехконтурной модели платформы, ориентированной на короткие цепочки поставок и повышение доверия покупателей. Практическая значимость состоит в возможности применения модели для расширения сбыта локальной продукции и повышения прозрачности регионального продовольственного рынка.

ABSTRACT

The article examines the development of e-commerce in Kazakhstan's agri-food sector through a specialized digital platform for local producers. The purpose of the study is to develop a platform model that combines online sales, product origin verification, and local supply coordination. The scientific novelty lies in a three-layer platform model focused on short supply chains and consumer trust. The practical significance of the study is related to expanding sales channels for local products and improving transparency in regional food markets.

Электронная коммерция в Казахстане в последние годы демонстрирует устойчивый рост. По данным Бюро национальной статистики, в 2024 году объем розничной электронной коммерции на внутреннем рынке достиг 3156,4 млрд тенге, а ее доля в общем объеме розничной торговли составила 14,1 % [1]. При этом 84,9 % оборота пришлось на маркетплейсы [1]. Дополнительным фактором выступает развитие платежной инфраструктуры: по информации Национального Банка Казахстана, по итогам 2024 года доля безналичных операций в общем объеме платежных транзакций населения составила 87 % [2].

Это означает, что институциональная база для расширения онлайн-продаж уже сформирована.

Однако универсальные маркетплейсы не полностью учитывают специфику агропродовольственного сектора. Для продовольственных товаров существенное значение имеют свежесть, сезонность, географическая близость производителя, возможность проследить происхождение продукции и получить подтверждение ее качества. Для локальных производителей проблемой остаются ограниченные маркетинговые ресурсы, малая партия поставки и зависимость от посредников. В результате часть добавленной стоимости уходит из региона, а покупатель не получает прозрачного канала приобретения местной продукции.

В научной литературе короткие цепочки поставок рассматриваются как инструмент устойчивого локального развития, позволяющий уменьшать число посредников и усиливать связь между производителем и потребителем [3]. В отчетах UNCTAD и OECD подчеркивается, что цифровые платформы способны снизить транзакционные издержки малого бизнеса, расширить доступ к рынкам и улучшить информационную прозрачность торговли [4; 5]. В агропродовольственной сфере этот эффект усиливается благодаря возможности объединения продаж, логистики и данных о товаре в единой цифровой среде [6].

Цель статьи состоит в обосновании модели цифровой платформы для поддержки локальных производителей в агропродовольственном секторе. Для достижения цели поставлены следующие задачи: проанализировать условия развития электронной коммерции в Казахстане; выявить ограничения универсальных платформ для локального продовольственного рынка; предложить модель платформы, адаптированную к коротким цепочкам поставок.

В исследовании использованы системный подход, сравнительный анализ, обобщение статистических данных и метод концептуального моделирования. Информационную базу составили официальные материалы Бюро национальной статистики Республики Казахстан и Национального Банка Казахстана, аналитические публикации UNCTAD, OECD, FAO, а также современные научные статьи по цифровизации агропродовольственных цепочек поставок [1-8]. Такой набор источников позволяет соединить макроэкономический контекст, отраслевую специфику и современные платформенные подходы.

Анализ источников показывает, что цифровизация агропродовольственного сектора наиболее эффективна тогда, когда электронная коммерция строится не как простая витрина, а как инфраструктура взаимодействия участников рынка. FAO отмечает, что для малых и средних фермеров перспективна модель *direct-to-consumer*, в которой цифровая платформа выполняет одновременно

функции продажи, координации поставок и организационной поддержки [6]. В то же время исследования указывают на барьеры цифровизации: недостаток цифровых компетенций, слабую узнаваемость производителя в онлайн-среде, низкий уровень доверия со стороны новых покупателей и ограниченные логистические возможности [7; 8].

На этом фоне специализированная цифровая платформа для локальных производителей должна решать три задачи. Во-первых, она должна обеспечивать доступ к рынку без высоких затрат на самостоятельное продвижение. Во-вторых, она должна снижать информационную асимметрию между производителем и потребителем. В-третьих, она должна быть приспособлена к небольшим партиям, сезонному ассортименту и региональной доставке. Именно сочетание этих задач и определяет научную новизну предлагаемой модели.

Новизна исследования заключается в разработке трехконтурной модели цифровой платформы для агропродовольственного сектора. Первый контур, торговый, включает регистрацию продавца, размещение карточек товара, поиск, фильтрацию, оформление заказа и безопасную оплату. Второй контур, доверительный, обеспечивает верификацию производителя, указание региона происхождения, описание условий производства, отзывы покупателей и рейтинг. Третий контур, координационный, объединяет инструменты локальной доставки, самовывоза, календаря поставок и аналитики спроса. В отличие от универсального маркетплейса такая модель ориентирована не только на транзакцию, но и на подтверждение происхождения продукции, а также на поддержку короткой цепочки поставки.

Таблица 1. Контуры цифровой платформы и их функции

Контур	Содержание	Эффект
Торговый	Цифровая витрина, каталог, фильтры, заказ, оплата	Выход производителя на рынок
Доверительный	Верификация продавца, происхождение товара, отзывы, рейтинг	Рост доверия и снижение неопределенности
Координационный	Самовывоз, локальная доставка, календарь поставок, аналитика	Снижение логистической нагрузки и устойчивость продаж

Практическая ценность такой платформы проявляется в нескольких направлениях. Для производителя она создает постоянный цифровой канал продаж и уменьшает зависимость от посредников. Для покупателя она повышает прозрачность выбора и позволяет

приобретать региональную продукцию с понятным происхождением. Для территории в целом платформа может стать инструментом укрепления локального рынка, поскольку удерживает часть экономической активности внутри региона и создает условия для роста малых форм хозяйствования.

Важным преимуществом модели является ее поэтапная внедряемость. На первом этапе может использоваться базовая витрина товаров и система заказов. На втором этапе подключаются верификация, отзывы и рейтинги. На третьем этапе внедряются координация поставок, агрегация малых партий и аналитика сезонного спроса. Такой подход снижает барьер входа для небольших производителей, которые не готовы сразу инвестировать в полноценную цифровую инфраструктуру.

Следовательно, специализированная цифровая платформа способна выступать не просто каналом электронной торговли, а механизмом организационного сближения производителя и потребителя. Для Казахстана это особенно актуально в условиях территориальной протяженности, различий в обеспеченности торговой инфраструктурой и растущего спроса на локальные продукты питания.

Проведенное исследование показало, что рост электронной коммерции и безналичных платежей в Казахстане формирует благоприятную среду для цифровизации агропродовольственного сектора [1; 2]. Вместе с тем универсальные маркетплейсы не в полной мере учитывают особенности локального продовольственного рынка. В ответ на это предложена трехконтурная модель цифровой платформы, объединяющая торговые, доверительные и координационные функции.

Предлагаемая модель обладает научной новизной, поскольку адаптирует платформенный подход к условиям коротких цепочек поставок и акцентирует внимание на подтверждении происхождения продукции, локальной логистике и доверии покупателей. Практическая значимость модели заключается в расширении каналов сбыта локальных производителей, повышении прозрачности рынка и укреплении региональной продовольственной доступности. Перспективы дальнейших исследований связаны с апробацией модели на уровне отдельных регионов Казахстана и оценкой ее экономического эффекта.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан. Об электронной коммерции в Республике Казахстан (2024 г.) [Электронный ресурс]. 2025. URL: <https://stat.gov.kz/ru/industries/economy/local-market/publications/346329/>

2. Национальный Банк Республики Казахстан. В 2024 году доля безналичных операций в общем объеме совершенных населением платежных транзакций составила 87 % [Электронный ресурс]. 2025. URL:<https://nationalbank.kz/ru/news/informacionnye-soobshcheniya/17431>

3. Jarzębowski S., Bourlakis M., Bezat-Jarzębowska A. Short Food Supply Chains as Local and Sustainable Systems // Sustainability. 2020. Vol. 12, No. 11. Art. 4715. DOI: 10.3390/su12114715.

4. UNCTAD. Fostering Development Gains from E-Commerce and Digital Platforms [Электронный ресурс]. Geneva: United Nations Conference on Trade and Development, 2018. URL: https://unctad.org/system/files/official-document/tdb_ed2d2_en.pdf

5. Jouanjean M. Digital Opportunities for Trade in the Agriculture and Food Sectors // OECD Food, Agriculture and Fisheries Papers. 2019. No. 122. Paris: OECD Publishing. DOI: 10.1787/91c40e07-en.

6. Guzun V., Cojocar A. Development of an E-Commerce Platform(D2C) for Small and Medium-Sized Farmers and Returned Migrants Agri-Entrepreneurs: Feasibility Study. Roadmap Recommendations [Электронный ресурс]. Chisinau: FAO, 2022. DOI: 10.4060/cb8496en. URL: <https://openknowledge.fao.org/handle/20.500.14283/cb8496en>

7. Charatsari C., Lioutas E. D., De Rosa M. Going Short and Going Digital: How Do Consumers View the Impacts of Digitalizing Short Food Supply Chains? // Sustainability. 2024. Vol. 16, No. 24. Art. 11241. DOI: 10.3390/su162411241.

8. Gumbi N., Gumbi L., Twinomurinzi H. Towards Sustainable Digital Agriculture for Smallholder Farmers: A Systematic Literature Review // Sustainability. 2023. Vol. 15, No. 16. Art. 12530. DOI: 10.3390/su151612530.

**МҰНАЙДЫ ҚҰБЫРЛАРМЕН ТАСЫМАЛДАУДЫҢ
АВТОМАТТАНДЫРЫЛҒАН БАСҚАРУ ЖҮЙЕЛЕРІ:
ТАЛАПТАР МЕН МІНДЕТТЕР**

Досжанов М.Ж., т.ғ.д., профессор,
Төлегенова А.М., аға оқытушы,
Бисенбайқызы Л., аға оқытушы,
Қызылорда «Болашақ» университеті
(Қызылорда қаласы)

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются особенности магистральных нефтепроводов, их геологические и инфраструктурные преимущества, а также особенности управления объектами трубопроводной системы, включая оперативное управление нефтяными насосными станциями. Важное внимание уделяется технологическим, экономическим и информационным связям трубопроводных систем, а также необходимости оптимального проектирования и развития этих систем.

ABSTRACT

The article discusses the features of trunk oil pipelines, their geological and infrastructural advantages, as well as the features of the management of pipeline system facilities, including the operational management of oil pumping stations. Important attention is paid to the technological, economic and information links of pipeline systems, as well as the need for optimal design and development of these systems.

Құбырлық тасымалдау жүйелеріне әр түрлі сипаттардағы қатаң ішкі (технологиялық, экономикалық, ақпараттық) және сыртқы (отын энергетикалық кешенімен және мұнай өңдеу салаларымен) байланыстары болады. Технологиялық байланысқа мұнай шығару, алыс қашықтыққа тасымалдауға дайындау, мұнай өңдеу үрдістері себепші болады. Экономикалық және ақпараттық байланыстар жобалау, жоспарлау және басқару мәселелерін шешкен кезде бір-бірімен тығыз шиеленіседі.

Сансыз көп тұтынушыларды мұнаймен тоқтаусыз қамтамасыз ету реттеудің өзара байланысқан мақсаттар кешенінің жобалануын және кейінгі жүзеге асырылуын талап етеді. Мұнаймен қамтамасыз етудің сапасына және сенімділігіне әрдайым өсіп тұратын талап және шығындарды қысқарту қажеттілігін реттеу жүйесін айқындауын және оның сала ішінде барынша көп тиімділігін аса елеулі етеді [1].

Мұнаймен қамтамасыз ету құбырлар жүйелерін реттеу мәселелері құбырлық тасымалдау жүйелерін оптималды жобалау және

әрі қарай дамытуын жоспарлау кезінде ғана емес, сонымен қатар жұмыс істеу процесінде де шешіледі.

Құбырлық жүйелерді автоматты реттеу жүйесі келесі үрдістерді автоматтандыруға арналған:

- өзінің мүдделеріне кететін энергия шығындарын минимал ету шартының орындалуымен, мұқтаждықтарды максимал қанағаттандыру мақсатымен мұнай ағындарын және жұмыс режимдерін оперативті жоспарлануы;

- жоспарлы режимдерді қамтамасыз ету және апаттық қобалжытуларды жайылдырмау мақсатымен құбырлық тасымалдаудың негізгі объектілерін оперативті басқаруы;

- техникалық күйді бақылау және жұмыс жасау режимдерінің тиімділігін анализдеу мақсатымен құбырлар жүйелерінің жұмыс режимдері туралы ережелік-технологиялық ақпараттың жиналуы, өңделуі және көрсетілуі;

- мұнайды шығару, тасымалдау және тұтыну жоспарларын орындау туралы жоспарлы-есептік ақпараттың жиналуы, өңделуі және көрсетілуі;

- ішінде құбырлық тасымалдау жүйелер объектілерінің жоспарлы және режимді көрсеткіштері туралы мағлұматтар болатын салалық ақпараттық банкінің құрылуы және жүзеге асырылуы.

АБЖ арналуына сәйкес құбырлық тасымалдау жүйелері үшін бес функционалды-хабардар және ақпараты бойынша өзара байланысатын мәселелер кешенін шешеді:

- жұмыс режимдерін оперативті жоспарлау;
- жұмыс режимдерін диспетчерлік бақылау және талдау;
- жұмыс режимдерін оперативті басқару;
- саланы үйлесімді дамыту және қайта құру;
- өндіру, тасымалдау және тарату жоспарларын бақылау және тіркеу.

Құбыр жүйесін үлкен жүйе ретінде қайсының да күйі көптеген ішкі және сыртқы параметрлерімен сипатталатындай ішкі жүйелерге бөлуге болады, бұл кезде жүйе шеңберіндегі ішкі жүйелердің өзара әрекеттесуі тек олардың бір бөлігі ішкі жүйелерге байланысты болмайтын сыртқы параметрлер арқылы ғана іске асырылады.

Шектеулер жүйесін екі бөлікке бөлуге болады, біріншісі – сыртқы параметрлерге қойылатын шектеулер, екіншісі – әр ішкі жүйенің сыртқы және ішкі параметрлеріне қойылатын шектеулер [1,2,4].

Тиімділеу есептері бірнеше этапта шығарылады.

Бірінші этап. Сыртқы параметрлерді рұқсат етілген өзгеру аудандарын құру. Әр ішкі жүйенің сыртқы параметрлерін өзгеру аудандары сыртқы параметрлердің әр мәндер жиыны үшін ішкі параметрлердің мәндер жиыны да болу керек, сонымен бірге ішкі

және сыртқы параметрлер бұл ішкі жүйенің екінші кезектегі шенеулеріне сәйкес болу керек. Сонымен бірге сыртқы параметрлері құрылған рұқсат етілген ауданға кірмейтін, рұқсат етілген, яғни екінші кезектегі шенеулерге сәйкес болатын ішкі және сыртқы параметрлердің жиыны болмауы тиіс. Ішкі жүйе ретінде тасымалдаушы бекеттер қарастырылған жағдай үшін рұқсат етілген аудан кірісіндегі қысым, шығысындағы қысым және жіберу координаттарында үш кеңістікті болуы мүмкін. Оған жүзеге асырылуы технологиялық шенеулерді бұзбайтын қысымдар және жіберулер мәндері кіреді.

Екінші этап. Ішкі жүйелердің агрегирленген сипаттамаларын құрастыру. Агрегирленген сипаттама деп рұқсат етілген аймақтан ішкі жүйенің сыртқы параметрлерінің әр векторына сәйкес бұл жүйе бойынша критерийдің құраушы бөлігінің оптималды мәнін қоятын функцияны атайды, сонымен бірге, оптималдандыру технологиялық шектеулердің есебімен ішкі параметрлердің барлық мәндері бойынша жүргізіледі.

Ішкі жүйе ретінде тасымалдаушы бекет болып қабылданған жағдайда, агрегирленген сипаттама мұнай бекеттерінің тасымалдаушы бекеттерінің кірісітеріндегі және шығыстарындағы қысымдардың және жіберулердің әр түрлі мәндеріндегі режим бойынша рұқсат етілген минималды шығындарды көрсететін функция болып табылады [2,3].

Магистралды мұнай құбырларының құрылыстарының құрамына құбырдың өзі, коррозияға қарсы қорғаушы жүйе, байланыс желілері және с.с., тасымалдау және қыздыру бекеттерінің жиынтығы болып табылатын сызықты құрылыс; оны тұтынушылар арасында тарататын, зауытқа өндеуге жіберетін немесе басқа көлік түрлерімен басқа жерге әкететін құбырдан келіп түсетін өнімді қабылдап алатын мұнай құбырларының шеткі пункттері кіреді.

Кейбір жағдайларда магистралды құбырдың құрамына жеткізуші құбырлар кіреді, олар арқылы мұнай кәсіпшіліктерден құбырдың басты құрылыстарына жеткізіледі.

Магистралды құбырдың негізгі элементтері – үзіліссіз жіп болып дәнекерленген құбырлар болып табылады, олар құбырдың нағыз өзін құрайды. Қағида бойынша, магистралды құбырлар жерге үстіңгі құрастырушы құбырдан 0,8 метр тереңдікке салынады. Магистралды құбырлар үшін диаметрі 0,3 метрден 1,42 метрге дейін жететін тұтастай созылған немесе балқытып біріктірілген құбырлар қолданылады.

Ірі өзендермен қиылысқан жерлерде құбырларды кейбір жағдайларда оларға тіркеп қойылған салмақты заттармен немесе тұтас бетон жайпақ арқалықтармен ауырлатып, өзен түбінен төмен тереңдетіп салады. Негізгісінен басқа, тағы диаметрі бірдей резервтік өту сызығын салады. Темір және ірі тас жолдарымен қиылысқан

жерлерде құбырды диаметрі құбырдың диаметрінен 100-200 миллиметр көбірек болатын құбырлардан жасалған патрон ішінде өтеді. Трасса жақын тұрған қосымша мұнай өңдеу зауыттарының немесе басқа көлік түрі үшін мұнай қабылдау орындарының мұнайға мұқтаждықтарын қанағаттандыру үшін олардан мұнайдың бір бөлігін бұл пункттерге жеткізетін тармақтар, бас құбырдан бұрып кіші құбырлар тартылады. Трасса бедеріне байланысты құбырда 10-30 километр аралық сайын авария немесе жөндеу жағдайында учаскелерді жауып тастау үшін сызықты крандар немесе тиектер орнатылады.

Тасымалдаушы бекеттер бір-бірінен 50-150 километр аралықта орналасады. Тасымалдаушы насостық бекеттер электр жетегі бар ортадан тепкіш насостармен жабдықталады. Қазіргі кезде қолданылатын насостардың жіберуі сағатына 17500 метр кубке дейін жетеді. Құбырдың басында мұнай кәсіпшілігінің жанында немесе егер магистралды құбыр бірнеше кәсіпшілікте немесе үлкен жер көлемін қамтитын бір кәсіпшілікте жұмыс істесе жеткізуші құбырлардың соңында орналасатын басты насостық бекет болады. Басты насостық бекет аралық бекеттерден көлемі мұнай құбырының екі немесе үш күндік істеп шығару қабілеті болатын резервуар паркінің бар болуымен ерекшеленеді. Негізгі объектілерден басқа, насостық бекеттердің әрқайсысында қосымша құрылыстардың кешені болады.

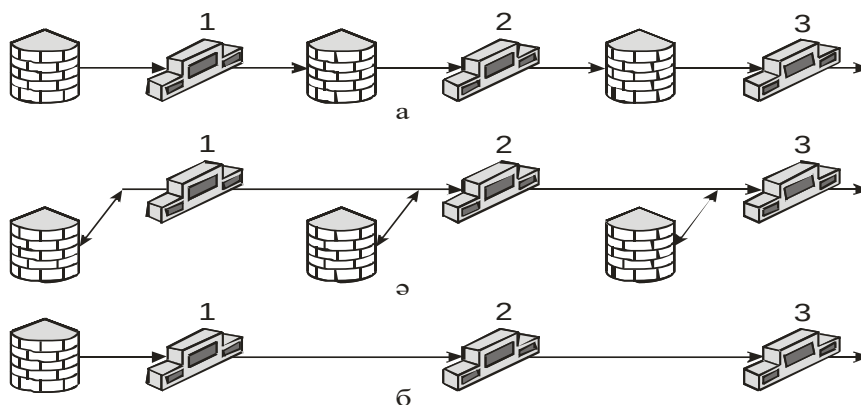
Жылыту бекеттерін тез қатып қалатын және жоғары тұтқырлықты мұнайларды тасымалдайтын құбырларда құрады, кейде оларды насостық бекеттермен бірге қосып салады. Тасымалданатын өнімді жылыту үшін бумен немесе отпен жылыту (пештер) жүйелері қолданылады. Жылу шығындарын қысқарту үшін мұндай құбырлар жылылықты шығармайтын материалмен жабдықталуы мүмкін [1,2,3].

Магистралды мұнай өнімдерінің құбыры арқылы тасымалдау қабылданған жұмыс схемасына байланысты және қойылған құрал-жабдықтардың мүмкіншіліктеріне байланысты бекет бойынша немесе транзитпен жүзеге асырылуы мүмкін.

Бекет бойынша тасымалдаған кезде мұнай немесе мұнай өнімі аралық насостық бекеттің резервуарларының біріне түседі де, ол толығымен толмағанша ары қарай тасымалданбайды. Бұл жағдайда мұнай немесе мұнай өніміне оның алдында толтырылған резервуардан тасымалдайды.

Жұмыс істеудің бұл схемасы бойынша құбырдың жұмысы тоқтаусыз болуы үшін әр насостық бекетте екіден кем емес резервуар болу тиіс.

Транзит тасымалдаулар келесі схемалар бойынша жүзеге асырыла алады (сурет 1):

Сурет 1. Мұнай немесе мұнай өнімін транзит тасымалдау схемасы

1) Тасымалданатын сұйық бекеттің резервуарына түсіп, одан насостармен ары қарай тасымалдағанға сорып алынады. Жұмыс істеудің бұл схемасы «резервуар арқылы» тасымалдау деп аталынады (сурет 1а).

2) Тасымалданатын сұйық құбырдан тікелей тасымалдаушы бекеттің насостарының кірісіне түседі. Бұл кезде резервуарлардың біреуі құбырға параллель болып қосылады. Бұл схема «резервуар қосылған» тасымалдау деп аталады (сурет 1 б).

3) Тасымалданатын сұйық тасымалдаушы бекеттің насостарының кірісіне түседі, сонымен бірге барлық резервуарлар не өшірген болады, не тіпті болмайды. Бұл жағдайда «насосан насосқа» тасымалдау схемасы бойынша жұмыс істейді (сурет 1б) [4].

Бекет бойынша тасымалдаулар және «резервуар арқылы» тасымалдаулар буланудан болатын үлкен шығындарға әкеледі, сондықтан қазіргі кезде олар тек ерекше жағдайда ғана қолданылады. Бұл ерекше жағдайлар өнім сортының өзгеруі немесе өтуі (бір құбырмен бірнеше өнімдерді бірізді тасымалдаған кезде) және тасымалданатын мұнайды немесе мұнай өнімін тасымалдау жүрісінде судан, ауадан немесе газдардан тазартқан кезде болады. «Резервуар қосылған» тасымалдау көбірек жетілген болады.

ӘДЕБИЕТ

1.Исмаилов А.А., Жарқынбеков Т.Н. Өндірістегі мұнай, газ, суды дайындау және тасымалдау: Оқу құралы/ - Алматы: ҚазҰТУ, 2013ж.

2.Қартабай, А.Т. Қайранда мұнай-газ кен орындарын меңгеру және пайдалану: Оқулық / - Алматы, 2014ж.

3.Досжанов М.Ж., Қойлыбаев Б.Н.,КаражановаМ.К., Ахметов Д.А., Тасболат Г.Ж. Анализ развития трещин авто-гидроразрыва пласта на нагнетательных скважинах. Научный журнал// «Нефть и газ». №1, Алматы, 2021 г.

4.Аязбай М.Д., Сексенбай М.Ж., Семернин А.Н. Мұнай-газ өндірісінің техникасы мен технологиялары: Оқу құралы. Алматы: «Отан» баспасы, 2016 ж.

ӘОЖ621.311.

ҚАЗАҚСТАНДА ЭЛЕКТРОЭНЕРГЕТИКА САЛАСЫН ЦИФРЛАНДЫРУМӘСЕЛЕЛЕРІ

Жакипова Ж.Н., арнайы пәноқытушысы,
И.Әбдікәрімов атындағы Қызылорда
политехникалық жоғарыколледжі
(Қызылорда қаласы)

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматриваются текущее состояние, основные направления и проблемы цифровизации электроэнергетики в Казахстане. Анализируются вопросы управления электроэнергетикой с помощью цифровых технологий, повышения эффективности производства, снижения затрат на электроэнергию и обеспечения надежности энергосистем. Кроме того, подчеркивается важность внедрения в энергетическом секторе Казахстана технологий «умных сетей», автоматизированных систем учета и искусственного интеллекта.

ABSTRACT

This article examines the current state, main directions, and challenges of digitalization in the electric power industry in Kazakhstan. It analyzes the management of the electric power industry using digital technologies, improving production efficiency, reducing electricity costs, and ensuring the reliability of power systems. Additionally, the article emphasizes the importance of implementing smart grid technologies, automated metering systems, and artificial intelligence in the energy sector of Kazakhstan.

Қазіргі таңда әлемде энергетика саласын цифрландыру маңызды стратегиялық бағыттардың бірі болып табылады. Электр энергиясын дамыту мен цифрландыру – электрэнергиясын өндіру, тарату және тұтыну тиімділігін арттырудың негізгі факторлары болып табылады.

Энергетика саласында жабдықтардың тозуы, энергия шығындарының жоғарыболуы және басқару жүйелерінің жеткіліксіз автоматтандырылуы сияқты бірқатар мәселелерді шешудің тиімді жолдарының бірі – энергетика саласын цифрландыру.

Электроэнергетика саласын цифрландырудың басты мақсаты – энергия жүйесінің тиімділігін арттыру, шығындарды азайту және тұтынушыларды сенімді электрэнергиясымен қамтамасыз ету.

Қазақстанда энергетика саласын жаңғырту және дамыту мақсатында бірқатар мемлекеттік бағдарламалар жүзеге асырылуда. Соның ішінде «Цифрлық Қазақстан» бағдарламасы энергетика саласын цифрландырудың негізгі бағыттарын айқындайды.

«Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасы – бұл цифрлық технологияларды қолдану есебінен елдің әрбір азаматының тұрмыс деңгейін арттыруды көздейтін маңызды кешенді бағдарлама.

Бағдарламаның негізгі мақсаттары Қазақстан Республикасының экономикасын дамытудың қарқынын арттыру және халықтың өмір сапасын жақсарту, сондай-ақ экономиканың негізінен жаңа траекториясы - болашақтың цифрлық экономикасына өту болып табылады.

Әлемдік тәжірибе көрсеткендей, электр энергетиканы цифрландыру айтарлықтай артықшылықтар береді. Нидерландта цифрлық басқару жүйесі бар интеллектуалды жүйе енгізілген, ол электр энергиясын тұтынуды 15%-ға төмендетеді. Қытайдағы China Energy Investment Corp электр энергиясын өндіру үшін әлемдегі алғашқы ауқымды жасанды интеллект моделін іске қосып, болжамдардың дәлдігін арттырады. АҚШ-та жасанды интеллекті бар дефектоскопия жүйесі белсенді қолданылады. Жалпы алғанда, машиналық оқыту технологиялары, интеллектуалды есептегіштер және энергияны басқарудың цифрлық платформалары саланың дамуы мен тұрақтылығында шешуші рөл атқарады.

Электрэнергетика саласын цифрландырудың негізгі бағыттарын атап өтейік:

1. Smart Grid технологиялары

Smart Grid немесе «ақылды электр желілері» – бұл электрэнергиясын өндіру, беру, тарату және тұтыну технологияларымен біріктірілген ақпараттық-коммуникациялық қосымшалар жүйесі. Бұл тұтынушыларға олардың қолданылуын басқаруға және тиімді ұсыныстардың бірін үнемді таңдауға мүмкіндік береді; жеткізу жүйесінің сенімділігімен тұрақтылығын сақтау үшін автоматика мен балама ресурстарды пайдалану; жаңартылатын энергия көздеріне, сақтаумен өндіруге ыңғайлы баламаларды қолдану.

Қазақстанда Smart Grid элементтерін енгізу – бұл энергетикалық жүйенің икемділігімен сенімділігін арттыруға бағытталған стратегиялық қадам. Дәстүрлі желілерден айырмашылығы, Smart Grid электр энергиясының екі жақты (өндірушіден тұтынушыға және керісінше) реттеуге мүмкіндік береді.

Smart Grid технологияларының негізгі артықшылықтары:

- энергия шығындарын азайтады;
- жүйенің сенімділігін арттырады;
- электр желілерін автоматы басқарады;
- апаттық жағдайларды жылдам анықтайды.

Қазақстанда SmartGrid элементтері бірқатар энергетикалық кәсіпорындарда енгізіле бастады. Қазірде желінің тұрақтылығын секундтық дәлдікпен өлшейтін құрылғылар KEGOC жүйесінде белсенді қолданылуда.

2. Цифрлық егіздер (DigitalTwins) технологиясы

Қазақстанның энергетика секторында **Цифрлық егіздер (Digital Twins)** технологиясын енгізу – бұл активтерді басқарудың жаңа деңгейі болып табылады. Бұл технология нақтынысанның (мысалы, ЖЭО немесе қосалқы станция) виртуалды көшірмесін жасап, оның жұмысын нақты уақыт режимінде модельдеуге мүмкіндік береді.

Әрбір Инфрақұрылым объектісінде орналасқан датчиктерден, камералардан және басқа да ақпарат көздерінен алынған деректер нақты уақыт режимінде мамандандырылған жасанды интелектке беріледі және оның дәл үш өлшемді моделін жасау үшін пайдаланылады. Нәтижесінде кәсіпорынның барлық активтері туралы сенімді ақпараттың бірыңғай көзі бар орта жобаланады.

Физикалық активтің виртуалды көшірмесінің болуы техникалық қызмет көрсету әдістерін тексеруге, жабдықты пайдалану сценарийлерін модельдеуге, қызметкерлерді оқытуға және нақты, көбінесе қымбат объектілердің жұмысына араласпай қауіпсіздік шараларын талдауға мүмкіндік береді. Цифрлық егіздер әсіресе жабдыққа техникалық қызмет көрсетуді жоспарлау және жаңа қуаттарды салу процесінде пайдалы.

Қазақстанның «Цифрлық трансформация» стратегиясы аясында 2029 жылға қарай ірі мемлекеттік ЖЭО-лардың кемінде 30%-ын цифрлық егіздермен қамту көзделген.

3. Электр энергиясын есепке алудың автоматтандырылған жүйелері

Цифрландырудың маңызды бағыттарының бірі – электрэнергиясын есепке алудың автоматтандырылған жүйесін (АСКУЭ) енгізу.

Автоматтандырылған жүйені енгізудің артықшылықтары:

- көрсеткіштерді қолмен алу кезіндегі «адам факторы» жояды;
- электр энергиясын нақты есептейді;
- энергия шығындарын анықтайды;
- тұтынушылардың энергия тұтынуын бақылайды.

Қазақстанда АСКУЭ (Электр энергиясын коммерциялық есепкеалудың автоматтандырылған жүйесі) қазіргі таңда цифрландырудың ең кең таралған және нәтижелі элементі болып табылады.

Қазақстанда АСКУЭ-ні енгізу арқылы желілердегі жалпы техникалық және коммерциялық шығындарды орта есеппен **15-20%-ға** азайтуға болатындығы дәлелденген [1].

4. Жасанды интеллект (ЖИ) және деректерді талдау.

Қазіргі уақытта энергетика саласы жасанды интеллект пен цифрлық технологиялар есебінен түбегейлі жаңғырып келеді, яғни ЖИ пен ұшқышсыз ұшу аппараттары (дрондар) электр желілерін тексерудің жаңа стандартын қалыптастырып отыр.

ЖИ пен дрондарды пайдалану энергия тұтынуды болжау, жабдықтардың ақауларына алдынала анықтау және электр желілерінің жұмыс режимдерін оңтайландыру міндеттерді шешуге мүмкіндік береді.

Қазіргі уақытта мемлекет басшысының тапсырмасы бойынша Цифрлық трансформация картасын бекітілген. Ол Smart Grid, цифрлық егіздер, мониторинг жүйелері және жасанды интеллектіге негізделген болжау технологияларын енгізу кезеңдерін айқындайды. Энергетика саласында қосалқы түрлерімен бірге 43 мемлекеттік қызмет көрсетіледі, олардың 99 %-ы онлайн форматта жүзеге асырылады [2].

2027 жылға қарай нысандардың 50%-ы цифрлық мониторингпен қамтылып, саланың негізгі үдерістері автоматтандырылатын болады. Қолмен орындалатын ескі рәсімдер заманауи технологиялармен алмастырылады, бұл – реинжинирингтің бір мысалы ретінде. Жаңа шешімдер адами факторды азайтып, дәлдік пен қауіпсіздікті арттырады.

Қазіргі таңда электр беру желілерін тексеру жоғары ажыратымдылықтағы бейнекамералар мен жылу түсіргіштермен жабдықталған дрондар арқылы жүзеге асырылады. Олар сымдардың шамадан тыс қызуын, оқшаулануын және тіректердің зақымдануын анықтайды. Жиналған деректер жасанды интеллектісі бар дефектоскопия жүйесімен өңделеді, ол ақауларды 98% дәлдікпен танып, геоақпараттық жүйеде энергетикалық желінің цифрлық егізін қалыптастырады. Бұл қызметкерлер үшін тәуекелдерді азайтады, апаттар санын және энергия шығынын төмендетеді. Жоба пилоттық режимде жүзеге асырылуда, ал 2027 жылға қарай оны ел аумағы бойынша жаппай енгізіледі деп жоспарлануда.

Процестерге реинжиниринг жүргізудің тағы бір мысалы - жылу энергетикасындағы диагностика процестерін цифрландыру. Бұрынғы шешімдер қолмен қабылданатын, бұл уақыт пен шығындардың артуына әкеліп соғады. Цифрлық трансформация шеңберінде көптеген датчиктері бар құбырларды диагностикалау бойынша роботтандырылған кешен енгізілуде. Робот құбырлардың ішінде қозғалып, желінің 3D моделін жасайды және ақау болуы мүмкін тәуекелді учаскелерді анықтайды. Бұл әлсіз нүктелерді алдын ала анықтауға және жөндеу жұмыстарын дәл жоспарлауға мүмкіндік береді. Қазіргі таңда бұл шешім Шымкент қаласында пилоттық режимде сынақтан өтуде, нәтижелері осы жылдың соңына дейін күтіледі, содан кейін жылу желілерін кең ауқымда реинжинирингтеу

басталады. Мұндай тәсіл шығындарды азайтады, жөндеу жұмыстарын жылдамдатады және жүйелердің сенімділігін арттырады[3].

2025 жылы осы аталған екі жасанды интеллект шешімі сәтті пилоттық сынақтан өтті.

1. Дронмен ЖИ көмегімен әуе электржелілерінің дефектоскопиясы. Шығындарды қысқарту есебінен күтілетін экономикалық тиімділік 2,5 млрд теңгені құрайды.

2. Роботтандырылған кешенмен ЖИ қолдана отырып, жылу желілерінің құбырышылдық дефектоскопиясы. Жөндеу жұмыстарын тиімді жоспарлау есебінен күтілетін экономикалық тиімділік 42 млрд теңгені құрайды.

Қазақстанда электроэнергетика саласын цифрландыруды дамыту үшін келесі шараларды жүзеге асыру қажет:

- электр энергетикалық инфрақұрылымды жаңғырту;
- Smart Grid технологияларын кеңінен енгізу;
- энергетика саласындағы цифрлық платформаларды дамыту;
- мамандарды даярлау жүйесін жетілдіру;
- ғылыми зерттеулерді қолдау[4].

Қорытындылай келе, қазіргі уақытта энергетика саласының дамуы цифрлық технологиялар мен жасанды интеллекттің енгізілуімен тығыз байланысты. Энергетика саласында инновациялық цифрлық технологияларды енгізудің ерекшелігі - сенімділік пен қауіпсіздікті арттыруға, халық пен персоналды қорғауға және бәсекеге қабілеттілікті арттыруға бағытталған.

2026 жылды цифрландыру және жасанды интеллект жылы деп жариялау озық технологияларды жедел енгізу және Қазақстан энергетикасын тұрақты, цифрлық және технологиялық тәуелсіз салаға айналдыру үшін маңызды серпін болып отыр.

Қазіргі уақыттың өзінде Қазақстанда KEGOC компаниясының жобалары, ақылды есептегіштерді енгізу, жаңартылатын энергия көздерін цифрлық басқару сияқты нақты жұмыстар жүзеге асырылуда.

Алдағы жылдары жасанды интеллект, үлкен деректер және цифрлық мониторинг жүйелерін енгізу Қазақстан энергетикасының тұрақты дамуына елеулі ықпал етеді.

ӘДЕБИЕТ

1. Қазақстан Республикасының «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасы.

2. Дюсенбаев Г.Т., Кадирова А.С. «Энергетика саласындағы цифрлық технологиялар мен Smart Grid тұжырымдамасы» // *ҚазҰТЗУ Хабаршысы*.

3. Анисимов А.Ю., Алексахин А.Н., Алексахина С.А., Бородин Н.А. Развитие концепции цифровых двойников//

Экономика, предпринимательство и право. –2024. – Том 14.– № 12. – С. 8171–8186

3. ИКС-МЕДИА [Электронный ресурс]: Топ-5 инноваций в энергетике: от интернета вещей до «умных» сетей. – Режим доступа: <https://www.iksmedia.ru/articles/5584620-Top5-innovacij-v-energetike-otinte.html>. – Дата доступа: 21.03.2023.

4. Цифровизация и энергия. URL: <https://www.iea.org/reports/digitalisation-and-energy> 8.

ӘОЖ 004.896

ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТТІҢ АҚПАРАТТЫҚ ЖҮЙЕЛЕРДІ ДАМУДАҒЫ РӨЛІ

Мұханова Ж.Ә., аға оқытушы,
Қызылорда «Болашақ» университеті
(Қызылорда қаласы)

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматривается роль искусственного интеллекта в развитии современных информационных систем, пути его интеграции в их архитектуру, а также показатели эффективности. Описываются основные методы и подходы использования технологий искусственного интеллекта для интеллектуализации информационных систем, приводятся примеры их применения в различных отраслях. Кроме того, анализируются эффективность систем на основе искусственного интеллекта и перспективы их дальнейшего развития.

ABSTRACT

This article examines the role of artificial intelligence in the development of modern information systems, ways of their integration into architecture, and performance indicators. The main methods and approaches of artificial intelligence technologies in the intellectualization of information systems are described, and examples of their industry application are given. The effectiveness and future development prospects of artificial intelligence-based systems are also analyzed.

Қазіргі ақпараттық қоғамда деректер көлемінің экспоненциалды өсуі дәстүрлі ақпараттық жүйелердің мүмкіндіктерін шектеуде. Осы орайда жасанды интеллект (ЖИ) технологиялары ақпараттық жүйелерді дамытудың жаңа кезеңіне жол ашып, олардың функционалдық мүмкіндіктерін кеңейтуде. Жасанды интеллект – машиналардың адамның танымдық қызметтерін (ойлау, үйрену, шешім қабылдау) орындау қабілеті. Бұл технологияларды ақпараттық жүйелерге енгізу арқылы деректерді автоматты түрде өңдеу, болжау, бейімделу және шешім қабылдау үдерістері жаңа деңгейге көтеріледі.

Жасанды интеллект технологияларының ақпараттық жүйелермен интеграциялану эволюциясын үш негізгі кезеңге бөлуге болады. Бірінші кезең (1950-1980 жж.) сараптамалық жүйелер мен ережеге негізделген алгоритмдердің дамуымен сипатталады. Екінші кезең (1980-2010 жж.) машиналық оқыту мен статистикалық модельдердің ақпараттық жүйелерге енуімен ерекшеленеді. Үшінші кезең (2010 жылдан бастап) терең оқыту, нейрожелілік архитектуралар және генеративті ЖИ технологияларының қарқынды дамуымен сипатталады. Әрбір кезең ақпараттық жүйелердің интеллектуалдық деңгейін арттырып, олардың қолдану аясын кеңейтті.

Заманауи ақпараттық жүйелерде ЖИ технологияларының интеграциясы күрделі архитектуралық құрылымды қалыптастырады. Мұндай жүйелердің негізгі компоненттеріне деректер қабаты, ЖИ ядросы және пайдаланушы интерфейсі жатады. Деректер қабаты құрылымдық, құрылымсыз, уақыттық және ағындық деректерді өңдеуді қамтамасыз етеді. ЖИ ядросы машиналық оқыту, терең оқыту, табиғи тілді өңдеу (NLP) және компьютерлік көру (CV) сияқты технологияларды біріктіреді. Пайдаланушы интерфейсі табиғи тілді, дауыстық және графикалық басқару құралдарын қамтиды. Бұл компоненттердің өзара әрекеттесуі ақпараттық жүйелердің тиімділігін арттырады.

Ақпараттық жүйелерде қолданылатын машиналық оқыту алгоритмдері әртүрлі сипаттамаларға ие. Төмендегі диаграммада негізгі алгоритмдердің нақтылық (accuracy), жылдамдық (speed) және интерпретациялану (interpretability) көрсеткіштерінің салыстырмалы талдауы келтірілген. Терең оқыту (DL) алгоритмдері нақтылық жағынан жоғары көрсеткішке ие, бірақ есептеу жылдамдығы төмендеу. Ал логистикалық регрессия (LR) мен тірек векторлық машина (SVM) сияқты жеңіл алгоритмдер жылдамдық жағынан тиімді, бірақ күрделі есептерде нақтылық төмендеуі мүмкін (диаграмма 1).

Диаграмма 1. Машиналық оқыту алгоритмдерінің салыстырмалы талдауы

Соңғы жылдары ақпараттық жүйелерді дамытудағы ең серпінді бағыт – үлкен тілдік модельдер (LLM) және генеративті ЖИ. Бұл технологиялар ақпараттық жүйелердің табиғи тілдегі сұраныстарды түсінуіне, күрделі мәтіндік және мультимедиялық мазмұнды генерациялауына, сондай-ақ контекстік диалог жүргізуіне мүмкіндік береді. Үлкен тілдік модельдер негізіндегі ақпараттық жүйелер RAG (Retrieval-Augmented Generation) архитектурасы арқылы ішкі деректермен байытылып, дәл әрі сенімді жауаптар қалыптастырады. Бұл тәсіл әсіресе клиенттік қолдау жүйелерінде, бизнес-аналитикада және білім беру платформаларында кеңінен қолданылуда.

Жасанды интеллект негізіндегі ақпараттық жүйелердің салалық қолданылу аясы кең. Медицина саласында ЖИ диагностикалық қолдау жүйелерінде қолданылып, ауруларды ерте сатыда анықтауға мүмкіндік береді. Банк саласында несиелік тәуекелдерді бағалау және фрод-мониторинг жүйелерінің дәлдігін арттырады. Логистикада маршруттарды оңтайландыру арқылы шығындарды азайтады. Білім беруде бейімделген оқыту платформалары арқылы әр оқушының қажеттілігіне сай білім траекториясын қалыптастырады. Энергетикада жүктемені болжау арқылы ресурстарды тиімді бөлуге мүмкіндік береді.

Кесте 1. ЖИ негізіндегі ақпараттық жүйелердің салалық қолданысы

Сала	Қолданыс мысалы	Қолданылған ЖИ технология	Нәтиже
Медицина	Диагностикалық қолдау жүйесі	CNN, NLP	Диагноз дәлдігі 94,5%
Банк	Несиелік тәуекелдерді бағалау	XGBoost, Gradient Boosting	Дефолт болжау дәлдігі +23%
Логистика	Маршруттарды оңтайландыру	Күшейтіп оқыту (RL)	Шығындар -18%
Білім беру	Бейімделген оқыту платформасы	Рекомендательдік жүйелер	Оқу тиімділігі +32%
Энергетика	Жүктемені болжау	LSTM, уақыттық қатарлар	Жоспарлау дәлдігі 97%

Жасанды интеллект технологияларын ақпараттық жүйелерге интеграциялау барысында бірқатар қиындықтар кездеседі. Негізгі қиындықтар қатарына деректер сапасының жеткіліксіздігі, есептеу

ресурстарының тапшылығы, ЖИ мамандарының жетіспеушілігі, этикалық және қауіпсіздік мәселелері, сондай-ақ ЖИ шешімдерінің түсіндірілмеуі жатады. Бұл қиындықтарды шешу үшін деректерді алдын ала өңдеу, cloud computing, no-code платформалар, федеративті оқыту және ХАІ (Explainable AI) сияқты әдістер қолданылуда (диаграмма 2).

Жасанды интеллекттің ақпараттық жүйелерді дамытудағы болашақ перспективалары келесі бағыттармен сипатталады. Біріншіден, ақпараттық жүйелердің көпшілігі ЖИ компоненттерін интеграциялайтын болады. Екіншіден, генеративті ЖИ көмегімен ақпараттық жүйелерді әзірлеу уақыты айтарлықтай қысқарады. Үшіншіден, ЖИ агенттері адамның араласуынсыз күрделі бизнес-үдерістерді басқара алады. Төртіншіден, Edge AI арқылы ЖИ интернетсіз ортада да тиімді жұмыс істейді. Бұл үрдістер ақпараттық жүйелердің эволюциясында ЖИ-дің рөлінің одан әрі арта түсетінін көрсетеді.

Қорытындылай келе, жасанды интеллект заманауи ақпараттық жүйелердің дамуындағы стратегиялық бағыт болып табылады. Жүргізілген талдаулар көрсеткендей, ЖИ ақпараттық жүйелердің деректерді өңдеу жылдамдығын, шешім қабылдау дәлдігін және пайдаланушы тәжірибесін айтарлықтай арттырады. Гибридті архитектуралар мен үлкен тілдік модельдер ақпараттық жүйелердің интеллектуалдылығын сапалы жаңа деңгейге көтереді. Салалық қолданыстарда ЖИ негізіндегі жүйелер экономикалық тиімділікті арттырады. Қазақстандық ақпараттық жүйелерді дамытуда ЖИ технологияларын интеграциялау – цифрлық трансформацияның маңызды факторы. Осы орайда, қазақ тіліндегі үлкен тілдік модельдерді әзірлеу, ЖИ мамандарын даярлау және салалық шешімдерді қолдау стратегиялық басымдыққа ие болмақ.

ӘДЕБИЕТ

1. Рассел С., Норвиг П. Жасанды интеллект: заманауи тәсіл. – Алматы: Қазақ университеті, 2020. – 480 б.
2. Гудфеллоу И., Бенджио Й., Курвилл А. Терең оқыту. – Cambridge: MIT Press, 2016. – 800 б.
3. Васивани А. және т.б. Назар аудару – сізге қажет нәрсе // NeurIPS. – 2017. – Б. 5998–6008.
4. Браун Т. және т.б. Тілдік модельдер – аз үлгілі оқытушылар // NeurIPS. – 2020. – 33-том. – Б. 1877–1901.
5. Льюис П. және т.б. Білімді қажет ететін NLP тапсырмалары үшін алу-ұлғайтылған генерация // NeurIPS. – 2020. – Б. 9459–9474.
6. Самара Т. Дизайн: композиция негіздері. – Мәскеу: Манн, Иванов и Фербер, 2020.
7. Арнхейм Р. Өнер және визуалды қабылдау. – Мәскеу: Архитектура-С, 2017.

8. McKinsey & Company. 2025 жылғы ЖИ жағдайы. – McKinsey Global Institute, 2025. – 48 б.

9. Gartner. Жасанды интеллект үшін ажиотаж циклі. – Gartner Inc., 2025. – 32 б.

ӘОЖ 37.016:74:51

МАТЕМАТИКАНЫ ОҚЫТУДЫҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ӘДІСТЕРІ: ЦИФРЛЫҚ БІЛІМ БЕРУ КОНТЕКСТІНДЕ

Senol Dost, Білім факультетінің профессоры,
Хаджеттепе университеті,
Түркия мемлекеті, Анкара қаласы,
Усайнова Г.М., ж.ғ.м., аға оқытушы,
Қызылорда «Болашақ» университеті
(Қызылорда қаласы)

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматриваются вопросы научного обоснования эффективных методик преподавания математики в условиях цифровой трансформации. Цель исследования - определить роль модели «Перевернутый класс» (FlippedClassroom) и визуально-экспериментальных методов в повышении математической компетентности обучающихся. В ходе исследования использовались методы педагогического наблюдения, сравнительного эксперимента и контент-анализа.

ABSTRACT

This article examines the scientific substantiation of effective mathematics teaching methodologies in the context of digital transformation. The study aims to determine the role of the "Flipped Classroom" model and visual-experimental methods in enhancing students' mathematical competence. Methods of pedagogical observation, comparative experiment, and content analysis were employed during the research.

Қазіргі кезеңде білім беру жүйесінің цифрландырылуы - бұл жай ғана техникалық жабдықталу емес, оқыту парадигмасының түбегейлі өзгеруі. Математика - нақты ғылымдардың іргетасы ретінде бұл процесте ерекше орын алады. Тақырыптың өзектілігі ақпараттық ағынның артуы мен білім алушылардың абстрактілі математикалық ұғымдарды игерудегі қиындықтары арасындағы қайшылықты шешу қажеттілігінен туындайды [1].

Бұл саладағы зерттеулерге шолу жасасақ, С. Пейперт (Seymour Papert) негізін қалаған конструктивизм идеялары мен заманауи Г. Майердің (Richard Mayer) мультимедиялық оқыту теориясы цифрлық

математиканың негізіне айналды. Отандық және шетелдік ғалымдар математикалық білім беруде компьютерлік алгебра жүйелерін (Maple, Mathematica) қолданудың дидактикалық мүмкіндіктерін зерттеуде. Алайда, құралдардың көптігіне қарамастан, оларды нақты оқу жоспарына жүйелі интеграциялау мәселесі әлі де терең зерттеуді талап етеді.

Зерттеудің әдістемелік негізі ретінде білім алушылардың математикалық құзыреттілігін цифрлық ортада қалыптастыру деңгейін анықтауға мүмкіндік беретін кешенді тәсілдер жиынтығы таңдалды. Ең алдымен, оқу процесін ұйымдастырудың құрылымдық форматы ретінде Инверттелген сынып (Flipped Classroom) моделі негізге алынды. Бұл модель дәстүрлі оқыту парадигмасын түбегейлі өзгертіп, білім алушының рөлін пассивті тыңдаушыдан белсенді зерттеуші деңгейіне ауыстыруды көздейді. Модельдің құрылымдық ерекшеліктері ең алдымен аудиторияға дейінгі кезеңнен, яғни білім алушының өздігінен ізденуінен бастау алады. Бұл кезеңде студенттер жаңа тақырыптың теориялық негіздерімен оқытушы дайындаған цифрлық ресурстар - қысқа метражды бейне-дәрістер, интерактивті көрнекіліктер мен цифрлық платформалардағы (LMS) теориялық конспектілер арқылы танысады. Мұндай тәсіл аудиториялық сабақтардың сипатын өзгертіп, негізгі уақытты теорияны қайталауға емес, күрделі есептерді талқылау мен практикалық қолдануға бағыттауға мүмкіндік берді [2].

Осы модельді іс жүзінде асыру барысында білім алушылардың танымдық белсенділігін арттыру мақсатында визуалды-эксперименттік әдіс кеңінен қолданылды. Цифрлық дәуірдегі математикалық білім берудің маңызды құрамдас бөлігі - деректерді визуализациялау және динамикалық модельдеу болып табылады. Бұл тұрғыда GeoGebra және Desmos платформалары оқу процесін статикалық қалыптан интерактивті зерттеу ортасына айналдырудың бірегей тетіктерін ұсынады. Бұл құралдардың негізгі ерекшелігі - математикалық нысандардың (функциялар, геометриялық фигуралар, векторлар) арасындағы байланыстың динамикалық сипатында. Мәселен, GeoGebra ортасында нүктенің немесе түзудің орнын өзгерткенде, оған қатысты барлық алгебралық теңдеулер мен геометриялық параметрлер нақты уақыт режимінде автоматты түрде қайта есептеледі. Бұл мүмкіндік білім алушыларға «егер параметр өзгерсе, нәтиже қалай болады?» деген сұраққа тәжірибелік жолмен жауап алуға жағдай жасайды. GeoGebra және Desmos платформаларының динамикалық мүмкіндіктері пайдаланылып, студенттерге функциялардың қасиеттерін зерттеу, геометриялық конструкцияларды модельдеу және математикалық заңдылықтарды индуктивті жолмен ашу тапсырылды. Бұл әдіс абстрактілі математикалық ұғымдарды визуалды объектілерге айналдырып,

студенттердің зерттеушілік дағдыларын қалыптастыруға жағдай жасады [3].

Зерттеудің ғылыми негізділігін қамтамасыз ету мақсатында қолданылған цифрлық құралдар мен оқу мазмұнына жүйелі контент-талдау (Content Analysis) жүргізілді. Бұл әдіс математика пәнінің типтік оқу бағдарламасындағы күтілетін нәтижелер мен таңдалған ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың (ИКТ) дидактикалық мүмкіндіктері арасындағы логикалық сәйкестікті анықтауға бағытталды. Талдау барысында оқу материалының мазмұны тек ақпараттық деңгейде емес, оның білім алушының когнитивті дамуына әсері тұрғысынан сараланды [4].

Контент-талдау процесі келесі маңызды кезеңдерді қамтыды:

Дидактикалық сәйкестікті тексеру: Оқу бағдарламасындағы әрбір тақырып бойынша қойылған мақсаттар (мысалы, «функцияның қасиеттерін талдау» немесе «кеңістіктік фигураларды модельдеу») нақты цифрлық платформалардың (GeoGebra, Desmos) функционалымен салыстырылды. Бұл аталған құралдардың оқу материалын игерудегі тиімділік коэффициентін анықтауға мүмкіндік берді.

Мазмұндық инвентаризация: Қолданыстағы электрондық ресурстар, бейне-дәрістер мен интерактивті тапсырмалардың ғылыми дәлдігі, математикалық терминологияның сақталуы және мазмұнның жүйелілігі сарапталды.

Интерактивтілік деңгейін бағалау: Таңдалған цифрлық контенттің білім алушыны пассивті бақылаушыдан белсенді қатысушыға айналдыру әлеуеті зерделенді.

Талдау нәтижелері көрсеткендей, жүйелі контент-талдау оқу процесіне кездейсоқ технологияларды енгізуден сақтап, тек математикалық логиканы тереңдетуге қауқарлы құралдарды іріктеп алуға негіз болды. Осылайша, контент-талдау әдісі зерттеудің теориялық мазмұны мен практикалық құралдарының арасындағы органикалық байланысты нығайтып, білім беру сапасын арттырудың ғылыми-әдістемелік платформасын қалыптастырды [5].

Зерттеудің қорытынды кезеңінде барлық енгізілген жаңашылдықтардың тиімділігін бағалау үшін үздіксіз педагогикалық бақылау әдісі жүзеге асырылды. Цифрлық ортада математикалық есептерді шығару барысында білім алушылардың логикалық қателіктеріне, шешім қабылдау стратегияларына және жетістіктеріне мұқият мониторинг жүргізілді. Бұл бақылау нәтижелері алынған теориялық тұжырымдарды практикалық деректермен бекітіп, цифрлық әдістеменің оқу процесіне тигізген оң әсерін статистикалық және сапалық тұрғыдан негіздеуге мүмкіндік берді.

Зерттеу барысында анықталғандай, цифрлық дәуірдегі математиканы оқытудың нәтижелері заманауи технологияларды қолдану «математикалық соқырлық» феноменін, яғни формулаларды

механикалық түрде жаттау үдерісін айтарлықтай төмендетуге мүмкіндік беретінін көрсетті. Бұл бағыттағы негізгі жетістіктердің бірі ретінде динамикалық визуалдауды атап өтуге болады. Атап айтқанда, геометрия мен стереометрия курстарында статикалық сызбалардан динамикалық модельдерге көшу білім алушылардың кеңістіктік ойлау қабілетін орта есеппен 40%-ға арттыруға жағдай жасады. Мұндай визуалды трансформация абстрактілі теориялық білімді практикалық бейнелермен ұштастыруға жол ашты. Сонымен қатар, цифрлық құралдар деректермен жұмыс істеу сапасын түбегейлі өзгертті. Статистика мен ықтималдықтар теориясын оқыту процесінде шынайы Big Data жиынтықтарын қолдану пәнге деген қолданбалы қызығушылықты арттырып, теориялық білімнің нақты өмірлік маңызын айқындап берді. Оған қоса, автоматтандырылған тестілеу жүйелері арқылы қамтамасыз етілген кері байланыстың жеделдігі студенттерге өз қателіктерін сол мезетте анықтап, түзетуге мүмкіндік берді. Бұл фактор білім алушылардың өзін-өзі реттеу және академиялық дербестік дағдыларының қалыптасуына оң ықпал етті.

Цифрлы дәуірдегі математиканы оқыту әдістемесін зерттеу нәтижелері білім беру парадигмасының технологиялық құралдармен интеграциялануы қайталанбас дидактикалық мүмкіндіктер туғызатынын айқын көрсетті. Зерттеу барысында қолданылған «Инверттелген сынып» моделі мен визуалды-эксперименттік әдістер математикалық білімді қабылдаудың когнитивті деңгейін сапалық жаңа сатыға көтеріп, пәндік мазмұнды игерудің тиімді тетіктерін қалыптастырды. Зерттеудің ғылыми жаңалығы ретінде, ең алдымен, дәстүрлі математикалық логика мен цифрлық динамикалық ортаның (GeoGebra, Desmos) өзара әрекеттесуіне негізделген бірегей дидактикалық синтезді атап өту қажет. Негізделген әдістемелік модель абстрактілі математикалық нысандарды «тірі» когнитивті құрылымдарға айналдыруға мүмкіндік беріп, цифрлық құралдарды жай ғана есептеуіш ресурс емес, білім алушының алгоритмдік және жүйелік ойлауын қалыптастырушы интеллектуалды агент ретінде анықтады. Сонымен қатар, технологиялар көмегімен рутиндік есептеулерді автоматтандыру арқылы студенттің зерттеушілік әлеуетін арттыруға бағытталған когнитивті жүктемені оңтайландырудың жаңа тетіктері ұсынылды [6].

Жұмыстың практикалық маңыздылығы жоғары оқу орындары мен мектеп оқытушыларына арналған «Инверттелген сынып» технологиясын қолданудың нақты сценарийлері мен бағалау критерийлерінің жасалуымен айқындалады. Зерттеу нәтижелері математика пәні бойынша электрондық оқу-әдістемелік кешендерді (ЭОӘК) құрастыруда және оқу курстарын Moodle, Canvas сияқты LMS платформаларына бейімдеуде негізгі нұсқаулық бола алады. Ұсынылған тәсілдер білім алушылардың іргелі математикалық білімін нығайтып қана қоймай, заманауи STEM-нарықта сұранысқа ие

цифрлық сауаттылығын (Data Literacy) кешенді түрде дамытуға бағытталған.

Цифрлы дәуірдегі математиканы оқыту әдістемесін зерттеу нәтижелері білім беру парадигмасының заманауи технологиялық құралдармен интеграциялануы қайталанбас дидактикалық мүмкіндіктер туғызатынын айқын көрсетті. Зерттеу барысында қолданылған «Инверттелген сынып» (Flipped Classroom) моделі мен визуалды-эксперименттік әдістер математикалық білімді қабылдаудың когнитивті деңгейін сапалық жаңа сатыға көтеріп, пәндік мазмұнды игерудің тиімді әдістемелік тетіктерін қалыптастырды.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы ретінде, ең алдымен, дәстүрлі математикалық логика мен цифрлық динамикалық ортаның (GeoGebra, Desmos) өзара әрекеттесуіне негізделген бірегей дидактикалық синтезді атап өту қажет. Негізделген әдістемелік модель абстрактілі математикалық нысандарды «тірі» когнитивті құрылымдарға айналдыруға мүмкіндік беріп, студенттің теориялық білімі мен оның визуалды бейнесі арасындағы байланысты түбегейлі нығайтты. Бұл тұжырымдамалық жаңашылдық цифрлық құралдардың рөлін қайта қарауға жол ашты: олар енді жай ғана есептеуіш ресурс емес, білім алушының алгоритмдік және жүйелік ойлауын қалыптастырушы «интеллектуалды агент» ретінде анықталды. Осының нәтижесінде когнитивті жүктемені оңтайландырудың жаңа тетіктері ұсынылып, технологиялар көмегімен рутиндік есептеулерді автоматтандыру арқылы білім алушының зерттеушілік әлеуетін арттыруға және шығармашылық ізденісіне кең жол ашылды.

Зерттеудің практикалық маңыздылығы болса, алынған нәтижелердің нақты білім беру үдерісінде қолданылу мүмкіндігімен айқындалады. Жұмыс аясында жоғары оқу орындары мен мектеп оқытушылары үшін математика сабақтарында цифрлық технологияларды тиімді қолданудың нақты сценарийлері мен бағалау критерийлерінен тұратын әдістемелік құралдар жиынтығы жасалды. Бұл зерттеу нәтижелері математика пәні бойынша электрондық оқу-әдістемелік кешендерді (ЭОӘК) құрастыруда және оқу курстарын Moodle, Canvas сияқты LMS платформаларына бейімдеуде негізгі әдістемелік нұсқаулық ретінде қызмет ете алады. Түптеп келгенде, ұсынылған тәсілдер білім алушылардың іргелі математикалық білімін нығайтып қана қоймай, заманауи STEM-нарықта жоғары сұранысқа ие цифрлық сауаттылығын (Data Literacy) кешенді түрде дамытуға бағытталған [7].

Қорытындылай келе, цифрлық технологияларды математика пәніне енгізу - бұл уақыт талабы ғана емес, білім сапасын арттырудың стратегиялық құралы болып табылады. Осы зерттеу шеңберінде қаланған іргетас білім беруді әрі қарай модернизациялауға жол ашады. Алдағы уақытта жүргізілетін болашақ зерттеулер жасанды

интеллект негізіндегі адаптивті жүйелердің көмегімен математикалық есептерді шығаруда әрбір білім алушының жеке траекториясын қалыптастыру мүмкіндіктерін тереңірек зерделеуге және дербестендірілген оқыту ортасын құруға бағытталуы тиіс.

ӘДЕБИЕТ

1. Таубай Д.Ш. «Төңкерілген сынып» моделінің білім беру үдерісіндегі қолданылуы//М. Қозыбаев атындағы СҚУ Хабаршысы. Педагогика және психология сериясы. - 2022. - №3(41). - Б. 45-52.
2. Сағатова А.Ғ. 7-сыныпта «Сызықтық функция және оның графигі» тақырыбын оқытуда Desmos және GeoGebra платформаларын қолдану // Qazaq Journal. - 2026. - №1. - Б. 112-120.
3. Жүсіп М.Б. Математика сабағында цифрлық қосымшаларды пайдалану // Qazaq Journal of Youth Science. - 2025. - №2. - Б. 78-89.
4. Kenesbayev S., Abildinova G. School mathematics in Kazakhstan: a blueprint for digital transformation//Preprints.- 2024. - DOI: 10.20944/preprints202410.0157.v1.
5. Güner P., Erbay H. N. Flipped classroom in mathematics education: a scoping review // International Journal of Learning, Teaching and Educational Research. - 2025. - Vol.24, №5. - P.123-145.
6. Tomaszewski B. Does a flipped classroom model work in mathematics education? A meta-analysis // Educational Research Review. - 2023. - Vol.38. - P.100-115.
7. Zhang L., Wang Y. Research on high school mathematics experiment and visual teaching based on GGB // International Journal of Research Publication and Reviews. - 2024. - Vol.25, №10. - P.456-467.

КІТАПХАНА ІСІНДЕГІ ЦИФРЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯ МЕН ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ: ЗАМАНАУИ ТЕНДЕНЦИЯЛАР ЖӘНЕ ДАМУ ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ

Абенова Жамал Ануаровна, аға оқытушы,
«Филология, журналистика және тарих» кафедрасы,
Қызылорда Болашақ университеті,
Қызылорда қаласы

РЕЗЮМЕ

Данная статья посвящена процессам цифровой трансформации в библиотечном деле, а именно современному состоянию и перспективным направлениям развития технологий искусственного интеллекта (ИИ). На основе материалов международных конгрессов и конференций (Всемирный библиотечный конгресс, BOBCATSSS 2025, CLSTL 2025) рассматриваются возможности применения ИИ в автоматизации библиотечной деятельности, совершенствовании обслуживания читателей, информационном поиске и цифровом архивировании. Также анализируется инновационный опыт казахстанских библиотек (Университет М.Нарикбаева, Восточно-Казахстанская областная библиотека, Актюбинская областная библиотека) в данном направлении и затрагиваются этические и правовые вопросы, связанные с внедрением ИИ.

ABSTRACT

This article is devoted to the processes of digital transformation in librarianship, specifically the current state and future development directions of artificial intelligence (AI) technologies implementation. Based on materials from international congresses and conferences (World Library Congress, BOBCATSSS 2025, CLSTL 2025), the possibilities of AI application in automating library activities, improving reader services, information retrieval, and digital archiving are considered. Additionally, innovative experiences of Kazakhstani libraries (M. Narikbayev University, East Kazakhstan Regional Library, Aktobe Regional Library) in this direction are analyzed, and ethical and legal issues related to AI implementation are discussed.

Кіріспе. Қазіргі әлемде ақпараттың қарқынды өсуі мен цифрлық технологиялардың дамуы кітапханалардың дәстүрлі қызметін түбегейлі өзгертті. Бүгінгі кітапхана – тек кітап сақтайтын орын ғана емес, ол инновациялық технологиялар орталығына айналып, оқырмандарға жаңа форматта қызмет көрсетуді талап етеді. Астанада өткен 89-шы Дүниежүзілік кітапхана конгресінде кітапханалардың болашақтағы келбеті, цифрлық трансформация және жасанды

интеллектіні (ЖИ) енгізу мәселелері негізгі тақырыптардың бірі болды [1, 2-3].

Жасанды интеллект технологиялары кітапхана қызметін оңтайландырудың қуатты құралына айналууда. Халықаралық ғылыми қоғамдастық бұл бағытта ауқымды зерттеулер жүргізіп, тәжірибе алмасуда. 2025 жылдың қаңтарында Ыстамбұлда өткен BOBCATSSS 2025 халықаралық конференциясы ЖИ мен кітапхана-ақпараттық ғылым саласының тоғысуын зерттеп, инклюзивті қызмет көрсету, алгоритмдік ашықтық және цифрлық теңсіздік мәселелерін қарастырды [4, 179-180]. Осындай маңызды шаралардың бірі – Үндістанның Гандинагар қаласында өткен CLSTL 2025 конференциясы «Кітапхана тәжірибесін жасанды интеллектпен байыту» тақырыбына арналып, әлемнің 9 елінен мамандарды жинады [2, 1-2].

Негізгі бөлім. 1. Кітапханалық процестерді автоматтандыру және роботтандыру.

Цифрлық технологиялардың дамуы кітапхана қызметінің көптеген аспектілерін өзгертті. Қазіргі таңда кітаптарды онлайн тапсырыс беріп, автоматтандырылған жәшіктерден алу мүмкіндігі кеңінен енгізілуде. Ақпараттық технологиялар мамандары оқырмандардың уақытын үнемдеуге бағытталған инновациялық шешімдерді ұсынуда. IDLOGIC компаниясының маманы София Чернышованың айтуынша, «Шағын станса» дауыстық көмекшісі оқырманға қажетті кітаптың орналасқан жерін картадан көрсетіп, уақыт үнемдеуге мүмкіндік береді. Ал «ақпараттық арба» құрылғысы кітаптардың мазмұнын ашпай-ақ, олар туралы толық мәліметті экранға шығарады [1, 4-5].

Жапония мен Оңтүстік Корея кітапханаларында мұрағаттарды сандық форматқа көшіру, кітаптарды сұрыптау және қоймадан алып беру сияқты күнделікті қайталанатын жұмыстарды роботтар атқарады. Бұл кітапханашылардың шығармашылық және талдамалық жұмыстарға көбірек уақыт бөлуіне жағдай жасайды [6; 8, 23-24].

Жасанды интеллект негізінде оқырмандарға қызмет көрсету. Жасанды интеллект алгоритмдері оқырмандардың қызығушылықтарын, оқу тарихын және сұраныстарын талдап, жекелей ұсыныстар жасауға мүмкіндік береді. Бұл технология Қазақстанның көптеген алдыңғы қатарлы университеттерінің кітапханаларында белсенді қолданылууда [3, 2-3].

Қазақстандық кітапханаларда ЖИ технологияларын енгізу бойынша айтарлықтай жетістіктер бар. Астана қаласындағы Мақсұт Нәрікбаев университеті кітапханасының атқарушы директоры Камила Асылбекова Қарағандыда өткен халықаралық семинарда ЖИ-ді күнделікті кітапхана жұмысында қолданудың нақты мысалдарын көрсетіп, әлеуетті тәуекелдер мен этикалық мәселелерге ерекше назар аударды [3, 5-6].

Солтүстік Қазақстан облыстық А.С.Пушкин атындағы кітапханада оқырмандар мен кітапханашылардың виртуалды көмекшісі – ДОС АЙ нейро-ассистенті сәтті жұмыс істеуде. Бұл жүйе қарапайым ақпарат беріп қана қоймай, күрделі сұраныстарды өңдеп, нақты дерекқорлардан мәліметтерді жылдам тауып береді. Ал Шығыс Қазақстан облыстық кітапханасында Қазақстанның алғашқы кітапханалық нейро-кеңесшісі DosAL іске қосылған [1, 5-6].

Цифрландыру және мәліметтер қорын басқару. Кітапхана қорларын цифрландыру – заманауи кітапхананың басты міндеттерінің бірі. Ақтөбе облыстық ғылыми-әмбебап кітапханасының мәліметі бойынша, мұндағы 300 мыңнан астам кітаптың 80 пайызға жуығы цифрландырылған. Енді мамандар ЖИ көмегімен оларды көпшілікке одан да қолжетімді етуді көздейді. Аталған кітапхананың сектор меңгерушісі Айзада Өтешева ЖИ арқылы кітаптарды комикс форматында шығару жоспарымен бөлісті, бұл – кітап оқу мәдениетін жаңғыртудың инновациялық тәсілі [7].

Қазақстанда Ұлттық электронды кітапхананы пайдаланушылар саны 44%-ға артқан, бұл цифрлық форматқа деген сұраныстың жоғары екенін көрсетеді [1, 3-4]. Оралхан Бөкей атындағы орталық қалалық кітапханада цифрлық технологиялар орталығы – BOKEY AI Station құрылып, кітаптарды индекстеу және кітапхана сайтында ақпарат іздеу процестеріне ЖИ енгізілген.

Ғылыми-зерттеу қызметін қолдау және академиялық ынтымақтастық. Жасанды интеллект ғылыми зерттеулерді қолдауда да маңызды рөл атқарады. Үндістандағы IT Gandhinagar кітапханасы ұйымдастырған CLSTL 2025 конференциясында ЖИ-ді ғылыми коммуникация, мәліметтерді өңдеу және цифрлық сақтау салаларында қолдану мәселелері терең талқыланды. Конференция барысында профессор AndrewCox (UniversityofSheffield) «Генеративті ЖИ туғызатын үш ақпараттық маман дилеммасы» тақырыбында баяндама жасаса, MrAaronTay (Singapore Management University) ЖИ негізіндегі іздеу жүйелерінің мүмкіндіктерін таныстырды [2, 3-4].

Лондонда өткен 10-шы Халықаралық ақпараттық-коммуникациялық технологияларконгресінің (ICICT 2025) қорытындылары бойынша, ЖИ-дің мәліметтерді курациялау және ашудағы рөлі артып келеді, сондай-ақ «ақылды» кітапхана инфрақұрылымын құруда Интернет заттар (IoT) технологиясының әлеуеті зор екендігі атап өтілді [6].

Құқықтық және этикалық мәселелер. ЖИ технологияларын енгізумен қатар, оларды қолданудың құқықтық және этикалық аспектілері де маңызды орын алады. BOBCATSSS 2025 конференциясында цифрлық эксклюзия (алыс тастау), алгоритмдік әділеттілік және ашықтық мәселелері қызу талқыланды [4, 182-183]. CLSTL 2025 конференциясында да ЖИ-ді қолданудағы этикалық және құқықтық мәселелер арнайы сессияларда қаралды.

Қазақстандық мамандар да бұл мәселелерге ерекше көңіл бөледі. Қарағандыдағы семинарда ЖИ-ді баланс сақтай отырып қолдану, әлеуетті тәуекелдерді ескеру қажеттігі айтылды. Ақпараттық қауіпсіздік, жеке мәліметтерді қорғау және авторлық құқық мәселелері цифрлық трансформация жағдайындағы кітапханалар үшін өзекті күйінде қалуда.

Кітапханашылардың жаңа рөлі және кәсіби даму. Цифрлық технологиялар мен ЖИ енгізу кітапханашылардың кәсіби рөлін де өзгертті. Енді кітапханашы – тек кітап сақтаушы ғана емес, ол ақпараттық сауаттылықты арттырушы, цифрлық навигатор және технологиялық кеңесші. IT мамандарымен және бағдарламашылармен тығыз ынтымақтастықта жұмыс істеу қажеттілігі туындап отыр.

Ақтөбеде өткен «Жасанды интеллект және адамзат болашағы» тақырыбындағы ақпараттық сағатта студенттер мен жас кітапханашылар цифрлық көмекшінің білім беру саласындағы қолдану аясын талқылап, ЖИ-ді күнделікті жұмысқа енгізу қажеттігін атап өтті. CLSTL 2025 конференциясы аясында кітапханашыларға арналған арнайы шеберлік сабақтары (AI for Libraries: Building Applications for Search, Chatbots, and Archiving және AI-Powered Search in Libraries) өткізіліп, мамандардың біліктілігін арттыруға ерекше көңіл бөлінді.

Қорытынды. Цифрлық технологиялар мен жасанды интеллект кітапхана ісін түбегейлі өзгертіп, оларды жаңа сапалық деңгейге көтеруде. Халықаралық тәжірибе көрсеткендей, ЖИ технологияларын тиімді пайдалану кітапханалардың жұмысының тиімділігін арттырып, оқырмандарға қызмет көрсету сапасын жақсартуға мүмкіндік береді [8, 24-25].

Қазақстандық кітапханалар да осы жаһандық үдерістен тыс қалмай, инновациялық технологияларды белсенді түрде енгізуде. М. Нәрікбаев университеті кітапханасы, Шығыс Қазақстан және Солтүстік Қазақстан облыстық кітапханаларының тәжірибелері – осы бағыттағы табысты қадамдардың айғағы. Нейро-ассистенттер, дауыстық көмекшілер және автоматтандырылған жүйелер оқырмандарға қызмет көрсетудің жаңа стандарттарын қалыптастыруда.

Алайда, ЖИ технологияларын енгізу барысында этикалық және құқықтық мәселелерді ескеру, ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету, сондай-ақ кітапханашылардың біліктілігін үнемі арттырып отыру қажет. Болашақта кітапханалар тек білім мен ақпарат орталығы ғана емес, сонымен қатар инновациялық технологияларды дамыту мен оқытудың маңызды алаңына айналатын болады.

ӘДЕБИЕТ

1. ҚазАқпарат. Жаңа технология мен жасанды интеллект кітапханалардың жұмысын өзгертіп жатыр. – 19 тамыз 2025. [Электронды ресурс]. – URL: <https://kaz.inform.kz>
2. IITGN Hosts 3rd International Conference on Changing Landscape of Science and Technology Libraries CLSTL 2025. – PIB India, 8 October 2025. [Электронды ресурс]. – URL: <https://www.pib.gov.in>
3. Н.В. Гоголь атындағы Қарағанды облыстық әмбебап ғылыми кітапханасы. Кітапханалық-ақпараттық салаға ЖИ-технологияларды енгізу. – 28 ақпан 2025. [Электронды ресурс]. – URL: <https://www.karlib.kz>
4. Dani E., Szabó D. Report on the BOBCATSSS 2025 Conference – Artificial Intelligence in Library and Information Science//Folia Toruniensia. – 2025. – Vol. 25. – P. 179-186. – DOI: 10.12775/FT.2025.008
5. Кітапханалар жүйесіндегі жасанды интеллект//QyzyljarTV. – 28 қаңтар 2026. [Электронды ресурс]. – URL: <https://www.qyzyljartv.kz>
6. From AI to IoT: emerging tech trends for libraries from ICICT 2025//Scilit. – 2025. [Электронды ресурс]. – URL: <https://www.scilit.com>
7. Ақтөбеде жасанды интеллект мүмкіндіктері талқыланды//24.kz. – 17 ақпан 2026. [Электронды ресурс]. – URL: <https://24.kz>
8. Leveraging artificial intelligence in library systems: insights from ICTIS// Library Hi Tech News. – 2025. – Vol. 43, Issue 1. – P. 21-25. – DOI: 10.1108/LHTN-06-2025-0091

БІЛІМ БЕРУ МАЗМҰНЫН ТҮРЛЕНДІРУДЕГІ ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫНЫҢ РОЛІ

Туктыбаева Ляззат Умырзаковна, оқытушы,
Қазалы көлік-техникалық жоғары колледжі,
Қазалы ауданы, Әйтеке би кенті

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается роль искусственного интеллекта (ИИ) в трансформации содержания образования. Анализируются возможности ИИ в персонализации обучения, адаптации материалов и автоматизации систем оценивания. Также описывается роль ИИ в выведении взаимодействия между учителем и учеником на новый уровень.

ABSTRACT

The article examines the role of Artificial Intelligence (AI) in transforming educational content. It analyzes AI's potential in personalizing learning, adapting materials, and automating assessment systems. The role of AI in elevating teacher-student interaction to a new level is also described.

Цифрландыру дәуірінде жаһандық білім беру кеңістігі түбегейлі трансформациялық кезеңді бастан кешуде. Бұл өзгерістердің өзегінде — Жасанды Интеллект (ЖИ) технологиялары тұр. Бүгінгі таңда ЖИ тек қосымша техникалық құрал немесе көмекші функция емес, ол білім беру мазмұнын тереңдетудің, оқу бағдарламаларын жаңартудың және оны әрбір білім алушының жеке қажеттілігіне қарай икемдеудің негізгі стратегиялық қозғалтқышына айналды [1, 126].

Мәселенің өзектілігі: Дәстүрлі білім беру моделі «стандарты мазмұн — бірыңғай қарқын» принципіне негізделсе, ЖИ бұл парадигманы бұзып, «бейімделгіш білім беру» (Adaptive Learning) жүйесін ұсынады [2, 456]. Бұл технологиялар:

- Ақпаратты өңдеу жылдамдығын арттырады;
- Күрделі деректерді визуализациялау арқылы мазмұнды ұғынықты етеді;
- Мұғалім мен оқушы арасындағы кері байланысты нақты уақыт режимінде орнатады.

Мақаланың мақсаты: Жасанды интеллекттің білім беру мазмұнын түрлендірудегі әлеуетін ашу, оның оқыту әдістемесіне тигізетін әсерін талдау және педагогтардың кәсіби қызметіндегі жаңа мүмкіндіктерін айқындау.

Негізгі тезис: Білім беру мазмұнына ЖИ-ді енгізу — бұл тек технологиялық жаңарту емес, бұл білім алушының шығармашылық

әлеуетін шексіз арттыруға және оқу процесін барынша адамға бағытталған (human-centric) форматқа көшіруге жасалған қадам [3, 186].

ЖИ технологиялары білім беру мазмұнын ерекше қажеттіліктері бар оқушылар үшін қол жетімді етеді:

- Speech-to-Text және Text-to-Speech: Көру немесе есту қабілеті бұзылған балалар үшін оқу материалын бір форматтан екіншісіне лезде аудару (мысалы, мәтінді дыбысқа немесе дыбысты субтитрге айналдыру).

- Интеллектуалды ассистенттер: Дислексия немесе назар тапшылығы бар оқушыларға мәтінді түсінуге көмектесетін жеңілдетілген мазмұн нұсқаларын жасау.

Академиялық адалдық және этикалық мәселелер

ЖИ-ді білім беруге енгізудегі ең үлкен сын-қатерлердің бірі — оқушылардың бұл технологияны өз бетімен жұмыс істеуден қашу үшін пайдалануы (плагиат).

- Мазмұнды тексеру: Мұғалімдер ЖИ көмегімен жазылған мәтіндерді анықтау үшін GPTZero немесе Turnitin AI сияқты детекторларды қолдану арқылы академиялық адалдықты сақтай алады [1, 56 б].

- Бағалау стратегиясын өзгерту: Мазмұнды түрлендіру кезінде бағалау жүйесін «дайын нәтижеге» емес, «процеске» бағыттау маңызды. Мысалы, оқушы ЖИ көмегімен жасаған жобасын сынып алдында қорғап, оның қалай жасалғанын түсіндіруі тиіс.

ЖИ білім беру мазмұнын басқарудың жаңа моделін ұсынады:

1. Болжамдық талдау (Predictive Analytics): ЖИ оқушының үлгеріміне қарап, оның қай тақырыптан сүрінуі мүмкін екенін алдын ала болжайды.

2. Оқу жоспарын оңтайландыру: Егер сыныптың 80%-ы белгілі біртақырыптан тестті нашар тапсырса, ЖИ жүйесі оқу бағдарламасының сол бөлігін қайта қарау немесе жеңілдету қажеттігі туралы сигнал береді.

Жасанды интеллект білім беруде мұғалімді алмастыратын күш емес, оның «интеллектуалды көмекшісі» (Co-pilot) қызметін атқарады. Бұл әрекеттестік мұғалімнің кәсіби портретін келесідей өзгертеді:

1. Мұғалім-фасилитатор және ментор: ақпарат беруші рөлінен мұғалім бағыт-бағдар беруші, оқушының сыни ойлауын дамытушы және эмоционалдық қолдау көрсетуші деңгейіне көтеріледі [2, 48 б]. ЖИ білім берсе, мұғалім сол білімді өмірде қолдануды үйретеді.

2. Гибридті оқыту моделі: мұғалім сабақтың теориялық бөлігін ЖИ платформаларына (бейне дәрістер, интерактивті тапсырмалар) тапсырып, сабақ уақытын дебаттарға, жобалық жұмыстарға және топтық талқылауларға арнайды.

3. Оқушының психикалық күйін бақылау: ЖИ алгоритмдері оқушының тапсырма орындау кезіндегі кідірістерін, қателіктерін

талдап, оның шаршағанын немесе тақырыпты түсінбей қиналғанын мұғалімге сигнал ретінде жібереді. Бұл мұғалімге әр баламен жеке жұмыс істеуге мүмкіндік береді [4, 276].

Төмендегі кестеде білім беруді трансформациялаудағы негізгі факторлар тереңірек сипатталған:

Бағыт	Мүмкіндіктер (Плюстер)	Сын-кәтерлер (Минустар)
Оқу сапасы	Мазмұнды байыту: 3D модельдерді, VR/AR және ЖИ-генерацияланған контентті қолдану арқылы сабақты қызықты ету.	Сын тұрғысынан ойлаудың төмендеуі: Оқушылардың дайын жауаптарға тым тәуелді болып қалу қаупі.
Инклюзивтілік	Көмекші технологиялар: Сөйлеуді мәтінге, мәтінді дыбысқа айналдыру арқылы ерекше білім беруді қажет ететін балаларға тең мүмкіндік беру.	Цифрлық алшақтық: Жоғары жылдамдықты интернет пен заманауи құрылғылардың барлық аймақта бірдей қолжетімді болмауы.
Басқару	Үлкен деректер (BigData): Мектеп немесе аймақ деңгейіндегі білім сапасын нақты уақыт режимінде мониторингтеу.	Этика және құпиялылық: Оқушылардың жеке деректері мен оқу тарихының қауіпсіздігін қамтамасыз ету мәселесі.
Мұғалімдамуы	Үздіксіз білім алу: Мұғалімдердің өздері үшін ЖИ негізіндегі жеке кәсіби даму жоспарларын құру.	Технологиялық фобия: Кейбір педагогтардың жаңа технологиялар алдындағы қорқынышы және дағдылардың жетіспеуі.

Заманауи білім беруде ЖИ технологиялары мазмұнды форматтаудың жаңа стандарттарын қалыптастыруда. Оларды функцияларына қарай үш негізгі топқа бөлуге болады:

1. Мәтіндік мазмұн және когнитивті қолдау: ChatGPT, Claude және Perplexity. Бұл құралдар мәтінмен жұмыс істеудің шекарасын кеңейтеді:

- Дифференциалды тапсырмалар: Бір тақырып бойынша әртүрлі деңгейдегі (жеңіл, орташа, күрделі) тапсырмаларды бірнеше секундта дайындау.
- Сильді өзгерту: Күрделі ғылыми мақаланы 5-сынып оқушысы түсінетіндей ертегі немесе қызықты әңгіме түріне өзгерту.
- Socratic Method (Сократтық әдіс): Claude сияқты құралдарды оқушыға дайын жауап бермей, бағыттаушы сұрақтар қою арқылы жауапқа жетелейтін "жеке репетитор" ретінде баптауға болады.

2. Мультимедиялық визуализация: Gamma, Canva Magic және Midjourney. Көрнекілік — ақпаратты сақтаудың ең тиімді жолы.

- Gamma App: Бұл құрал тек презентация жасап қана қоймай, оқушыларға арналған шағын оқу сайттарын (landingpages) жылдам құрастыруға мүмкіндік береді.

- Инфографика генерациясы: Canva-ның ЖИ мүмкіндіктері деректерді визуализациялау арқылы оқушының талдау қабілетін арттырады.

- Концептуалды бейнелер: Midjourney немесе DALL-E көмегімен тарихи оқиғаларды немесе болашақтың моделін бейнелеп, сабақтың эмоционалдық фонын күшейтуге болады.

3. Интерактивті және бейне-технологиялар: HeyGen, Curipod және ElevenLabs

- HeyGen және Synthesia: Мұғалімнің уақытын үнемдейтін "цифрлық егіздер". Бір рет жазылған мәтін негізінде мұғалім бірнеше тілде сөйлейтін немесе әртүрлі кейіптегі оқу бейнелерін жасай алады.

- Curipod: Сабақты "миға шабуыл" (brainstorming) форматында өткізуге арналған ең үздік платформа. Ол оқушылардың жауаптарын нақты уақытта топтастырып, талдап береді.

- Eleven Labs: Оқу материалдарын кәсіби деңгейде дыбыстауға арналған. Бұл әсіресе тіл үйренуде және подкаст түріндегі сабақтарды дайындауда маңызды.

Практикалық мысал: Мазмұнды түрлендіру алгоритмі. Егер мұғалім «Күн жүйесі» тақырыбын өтсе, ЖИ арқылы мазмұн келесідей интеграцияланады:

1. Зерттеу кезеңі (Research): Perplexity AI арқылы ғарыш туралы ең соңғы жаңалықтар мен нақты деректерді жинақтау.

2. Мазмұн құру (Creation): ChatGPT арқылы планеталар арасындағы диалог немесе "Ғарышкер күнделігі" стилінде мәтін жазу.

3. Визуалды сүйемелдеу (Visual): Runway немесе Luma AI арқылы планеталардың айналуын көрсететін қысқа анимациялық роликтер жасау.

4. Тексеру (Assessment): Quizizz немесе Kahoot ЖИ-і мәтін негізінде деңгейлік тесттер мен тапсырмалар дайындайды.

Қорытынды. Қорыта айтқанда, жасанды интеллект технологиялары білім беру мазмұнын түрлендірудің жай ғана құралы емес, ол — заманауи педагогиканың жаңа архитектурасы [3, 756]. ЖИ-ді оқу процесіне енгізу арқылы біз «стандартты оқытудан» «дараланған дамуға» стратегиялық бетбұрыс жасадық.

Негізгі тұжырымдар:

1. Мазмұнның динамикалығы: Бұрын оқу мазмұны жылдар бойы өзгермейтін статикалық оқулықтармен шектелсе, қазір ЖИ көмегімен ол нақты уақыт режимінде жаңартылатын, интерактивті және мультимедиялық сипатқа ие «тірі» жүйеге айналды.

2. Педагог мәртебесінің өсуі: ЖИ мұғалімді алмастырмайды, керісінше оны техникалық рутинадан босатып, нағыз ментор, психолог және шығармашылық жобалардың жетекшісі деңгейіне көтереді. Мұғалімнің негізгі міндеті — ақпарат беру емес, сол ақпаратты ЖИ көмегімен қалай тиімді өңдеуді үйрету.

3. Білім алушының субъектілігі: ЖИ технологиялары оқушыны пассивті тыңдаушыдан өз білім траекториясын құрушы белсенді субъектіге айналдырды. Бұл білім алушының жауапкершілігі мен өзбетімен іздену дағдыларын (Self-regulated learning) қалыптастырады [5, 226].

Алға қарай жылжу барысында біз тек технологияны игеріп қана қоймай, оны қолданудың этикалық шекараларын, академиялық адалдық принциптерін және цифрлық теңдікті сақтауымыз қажет. Білім беру мазмұнын ЖИ арқылы түрлендіру — бұл шексіз мүмкіндіктер алаңы, бірақ оның тиімділігі тікелей адам капиталының, яғни мұғалімнің кәсіби шеберлігі мен технологиялық сауаттылығына байланысты болмақ.

Жасанды интеллект — бұл білім берудегі «сиқырлы таяқша» емес, бұл дұрыс қолдана білген адамның қолындағы қуатты инструмент. Болашақтың мектебі — бұл адамның эмоционалдық интеллекті мен жасанды интеллекттің үйлесім тапқан мекені. Осы екі күштің синергиясы ғана 21-ғасырдың бәсекеге қабілетті, еркін ойлы тұлғасын тәрбиелеп шығаруға қауқарлы.

ӘДЕБИЕТ

1. Сүлейменов Е.Ж., Қайырбекова А.М. Білім берудегі жасанды интеллект: Педагогтарға арналған әдістемелік нұсқаулық. – Алматы: «Мектеп» баспасы, 2024.

2. Тұқтыбаева Л.У. Білім беру мазмұнын жаңарту жағдайындағы инновациялық технологиялар және оларды оқу процесіне ендіру әдістемесі // Педагогикалық ізденістер журналы. – 2024. – №2.

3. Тұқтыбаева Л.У. Цифрлық мектеп: Жасанды интеллект мүмкіндіктерін тиімді қолданудың жолдары. Әдістемелік құрал. – Қызылорда, 2025.

4. Мұхамбетова А.С. Жасанды интеллект негізінде оқытуды даралау: Тәжірибе мен нәтиже. – Алматы: «Ғылым», 2023.

5. Ахметов Қ.Қ. Цифрлық педагогика: Оқу процесін автоматтандыру құралдары. – Астана: «Оқулық», 2024.

**ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ НЕГІЗІНДЕ ЧАТ-БОТТАР
МЕН ВИЗУАЛДЫ КӨМЕКШІЛЕРДІ ӘЗІРЛЕУ
ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ**

Джунбаева Г.Н., аға оқытушы,
М.Х.Дулати атындағы Тараз университеті
(Тараз қаласы)

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются технологии разработки чат-ботов и визуальных помощников на основе искусственного интеллекта. Описаны типы чат-ботов, архитектура диалоговых систем и этапы разработки интеллектуальных помощников. Также представлены преимущества использования интеллектуальных систем, их ограничения и перспективы развития. Результаты исследования показывают эффективность использования чат-ботов и визуальных помощников в образовательном процессе.

ABSTRACT

This article explores technologies for developing chatbots and visual assistants based on artificial intelligence. It outlines the types of chatbots, the architecture of dialogue systems, and the stages involved in developing intelligent assistants. The article also highlights the advantages of using intelligent systems, their limitations, and future development prospects. The research results demonstrate the effectiveness of implementing chatbots and visual assistants in the educational process.

Қазіргі цифрлық қоғамда жасанды интеллект технологиялары қарқынды дамып келеді. Соның ішінде чат-боттар мен визуалды көмекшілер ақпараттық жүйелердің маңызды компоненттерінің біріне айналды. Олар пайдаланушылар мен табиғи тілде сөйлесу, сұрақтарға жауап беру, тапсырмаларды орындау және қызмет көрсетуді автоматтандыру сияқты функцияларды орындайды.

Жасанды интеллектке негізделген чат-боттар білім беру, медицина, бизнес, мемлекеттік қызмет көрсету және электрондық коммерция салаларында кеңінен қолданылады. Визуалды көмекшілер пайдаланушы интерфейсінен жеңілдете ғана қоймай, сонымен қатар дауыстық және графикалық басқаруды қамтамасыз етеді.

Бұл мақаланың мақсаты – жасанды интеллект негізінде чат-боттар мен визуалды көмекшілерді әзірлеу технологияларын талдау және олардың қолдану мүмкіндіктерін сипаттау.

Қазіргі таңдағы мессенджерлердің көпшілігі бот-платформасымен жұмыс жасай алады. Кейде сайттарда қажетті сұрақ қойсаңыз, сізге авторматты түрде жауап келеді. Мысалы, сайттағы

заттың бағасы қанша деп жазсаңыз бірден бағасын жазып жауап келеді. Сізге жауап қайтарған адам емес, себебі адам сізге жауап теріп жазуға уақыт керек.

Бот дегеніміз арнайы бағдарлама. Бот қалай жұмыс істейді? Бот қалай бірден жауап береді? Оған арнайы түйінді сөздері бар сөйлемдерге жауап алдын-ала жазылып қояды.

Бот дегеніміз адам пайдаланатын интерфейстер арқылы белгілі іс-әрекет жасауға арналған виртуалды робот [1].

Жасанды интеллект негізінде жасалған чат-боттарының артықшылықтары: 24/7 жұмыс, автоматтандыру, жылдам жауап, жүктемені азайту, масштабталу.

Жасанды интеллект негізінде жасалған чат-боттарының кемшіліктері: деректер қажет, қателіктер болуы мүмкін, қауіпсіздік мәселелері, контексті дұрыс түсінбеу.

Чат-боттардың негізгі түрлері:

Ережеге негізделген чат-боттар – алдын ала жазылған сценарийлер бойынша жұмыс істейді. Қарапайым сұрақтарға жауап береді, бірақ контекстті толық түсінбейді [2].

Жасанды интеллект негізіндегі чат-боттар – табиғи тілді өңдеу технологияларын қолдана отырып, күрделі диалогтарды жүргізуге мүмкіндік береді [3].

Гибридті чат-боттар – ережелер мен AI технологияларын біріктіреді, икемді және тиімді [4].

Чат-боттарды әзірлеу технологиялары:

Табиғи тілді өңдеу (NLP). NLP технологиясы пайдаланушы мәтінін талдауға мүмкіндік береді. Бұл кезеңдерге токенизация, лемматизация, ниетті анықтау, кілт сөздерді табу және жауап генерациялау кіреді.

Машиналық оқыту. Машиналық оқыту алгоритмдері чат-боттың тәжірибе арқылы үйренуіне мүмкіндік береді. Қолданылатын алгоритмдер: Decision Tree, Naive Bayes, Random Forest, Neural Networks.

Нейрондық желілер. Қазіргі чат-боттар терең оқыту модельдерін қолданады, мысалы: RNN, LSTM, Transformer және GPT модельдері. Олар контексті түсінуге және табиғи диалог жүргізуге мүмкіндік береді.

Визуалды көмекшілер – пайдаланушыға графикалық интерфейс арқылы көмек көрсететін интеллектуалды жүйелер. Мысалы: виртуалды ассистенттер, аватарлар, интерактивті гидтер, білім беру көмекшілері.

Олар чат-

боттардың мүмкіндіктерін кеңейтіп, ақпаратты визуалды түрде ұсынады. Визуалды көмекшілер түрлері: виртуалды ассистенттер, интерактивті аватарлар, білім беру көмекшілері және виртуалды гидтер [5]

Визуалды көмекшілерді әзірлеу технологиялары:

Компьютерлік көру

Компьютерлік көру технологиясы суреттерді және бейнелерді талдауға мүмкіндік береді. Бұл бет-әлпетті тану, объектілерді анықтау және қозғалысты бақылау сияқты функцияларды орындайды.

Дауыстытану

Дауыстытану технологиясы пайдаланушының дауысын мәтінге айналдырады, дауыстық чат-боттар мен виртуалды ассистенттерде қолданылады.

Text-to-Speech

Мәтінді дыбысқа айналдырып, визуалды көмекшінің сөйлесуіне мүмкіндік береді.

Чат-бот архитектурасы компоненттерден тұрады: пайдаланушы интерфейсі, NLP модулі, диалог менеджері, білімбазасы, машиналық оқыту модулі және серверлік бөлік [5].

Чат-боттарды әзірлеу кезеңдері: 1. Мақсатты анықтау; 2. Пайдаланушы сценарийін құру; 3. Диалог моделін жобалау; 4. NLP моделін дайындау; 5. Бағдарламалау; 6. Тестілеу; 7. Жүйеге енгізу [2, 3]

Чат-боттар білім беру процесінде студент сұрақтарына жауап беру, оқу материалдарын ұсыну, тест тапсырмаларын тексеру, кері байланыс ұйымдастыру және виртуалды кеңес беру мүмкіндігін береді. Визуалды көмекшілер интерактивті оқулық, виртуалды зертхана, оқу ассистенті және презентация көмекшісі ретінде қолданылады.

Жасанды интеллект технологияларының қарқынды дамуы чат-боттар мен визуалды көмекшілердің кеңінен таралуына ықпал етті.

Чат-боттар білім беру, бизнес және қызмет көрсету салаларында кеңінен қолданылып, пайдаланушылармен өзара әрекеттесуді жеңілдетеді. Болашақта жасанды интеллект технологияларының дамуы чат-боттардың функционалдық мүмкіндіктерін одан әрі кеңейтеді.

ӘДЕБИЕТ

1. <https://almatysite.kz/bot/>
2. Google Cloud. (2023). *Dialogflow ES Documentation*. <https://cloud.google.com/dialogflow/docs>
3. Microsoft. (2023). *Bot Framework Documentation*. <https://learn.microsoft.com/en-us/azure/bot-service/>
4. Rasa. (2023). *Rasa Open Source Documentation*. <https://rasa.com/docs/rasa/>
5. IBM. (2023). *Chatbots and Conversational AI Documentation*. <https://www.ibm.com/cloud/learn/chatbots-explained>

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ШАҒЫН ЖӘНЕ
ОРТА БИЗНЕСТІҢ ДАМУЫНДАҒЫ ИННОВАЦИЯЛЫҚ
МАРКЕТИНГ ҚҰРАЛДАРЫ МЕН ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ
ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ**

Әбішева Ә.Ә., PhD докторант,
«Тұран» университеті,
(Алматы қаласы)

РЕЗЮМЕ

В статье исследуется влияние инновационных маркетинговых инструментов и технологий искусственного интеллекта на развитие малого и среднего бизнеса в условиях цифровой экономики. Особое внимание уделяется применению цифровых каналов продвижения, маркетплейсов, аналитических платформ и технологий искусственного интеллекта в маркетинговой деятельности предприятий. Рассматриваются современные тенденции цифровизации предпринимательства и их влияние на конкурентоспособность компаний. На основе статистических данных по Казахстану анализируется динамика развития электронной коммерции и роль цифровых маркетинговых инструментов в расширении рынков сбыта предприятий малого и среднего бизнеса. Показано, что интеграция искусственного интеллекта в маркетинговые процессы способствует повышению эффективности взаимодействия с потребителями, оптимизации рекламных кампаний и формированию персонализированных предложений.

ABSTRACT

The article examines the impact of innovative marketing tools and artificial intelligence technologies on the development of small and medium-sized businesses in the context of the digital economy. Particular attention is paid to the use of digital promotion channels, marketplaces, analytical platforms, and artificial intelligence technologies in the marketing activities of enterprises. The study considers modern trends in the digitalization of entrepreneurship and their influence on the competitiveness of companies. Based on statistical data from Kazakhstan, the dynamics of e-commerce development and the role of digital marketing tools in expanding the sales markets of small and medium-sized enterprises are analyzed. It is shown that the integration of artificial intelligence into marketing processes contributes to improving the efficiency of interaction with consumers, optimizing advertising campaigns, and creating personalized offers.

Шағын және орта бизнестің дамуы Қазақстан Республикасының экономикалық саясатының маңызды бағыттарының бірі болып табылады. Кәсіпкерлік сектор тұрақты экономикалық өсуді қамтамасыз етуде, жаңа жұмыс орындарын құруда және бәсекелестік ортаны қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Қазіргі жағдайда мемлекет кәсіпкерлікті қолдауға, инновацияларды дамытуға және бизнес-процестерге цифрлық технологияларды енгізуге ерекше көңіл бөлуде.

Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев өз сөздерінде кәсіпкерлік секторды нығайту елдің экономикалық дамуының негізгі тіректерінің бірі екенін бірнеше рет атап өткен. Қазақстан халқына Жолдауында шағын және орта бизнес ұлттық экономиканың өсуінің негізгі драйверіне және инновациялық дамудың маңызды көзіне айналуы тиіс екендігі көрсетілген [1].

Қазіргі экономика цифрлық технологиялардың қарқынды таралуымен сипатталады, бұл дәстүрлі бизнес-модельдермен кәсіпкерлік қызмет жүргізу тәсілдерінің өзгеруіне алып келеді. Цифрландыру жағдайында маркетинг кәсіпорындардың бәсекелік артықшылықтарын қалыптастырудың маңызды құралына айналууда. Тиімді маркетингтік стратегиялар компанияларға нарықтық ортадағы өзгерістерге бейімделуге, тұтынушылардың қажеттіліктерін тереңірек түсінуге және олармен тұрақты қарым-қатынас орнатуға мүмкіндік береді.

Шағын және орта бизнес кәсіпорындары үшін цифрлық маркетинг құралдарының маңызы ерекше. Әлеуметтік желілерді, іздеу жүйесін оңтайландыруды, онлайн-жарнаманы және маркет плейстерді пайдалану кәсіпорындарға клиенттік базаны кеңейтуге және тауарлармен қызметтерді ілгерілету тиімділігін арттыруға мүмкіндік береді.

Соңғы жылдары маркетингтің дамуында жасанды интеллект технологиялары маңызды рөл атқара бастады. AI-алгоритмдерін қолдану тұтынушылардың мінез-құлқы туралы үлкен көлемдегі деректерді талдауға, сұранысты болжауға және персоналдандырылған маркетингтік ұсыныстар қалыптастыруға мүмкіндік береді. Шағын және орта бизнес кәсіпорындары үшін мұндай технологияларды қолдану маркетингтік қызметтің тиімділігін арттырудың жаңа мүмкіндіктерін ашады.

Маркетингтің дамуы өндіріс технологияларындағы, коммуникациядағы және тұтынушылық мінез-құлықтағы өзгерістермен тығыз байланысты. Ф.Котлердің пікірінше, маркетинг тарихында компаниялар мен тұтынушылар арасындағы өзара әрекеттесу тәсілдерінің трансформациясын көрсететін бірнеше кезеңді бөліп көрсетуге болады [2].

Экономиканың дамуындағы бастапқы кезеңдерде маркетинг негізінен өнімге бағытталған болды. Компаниялар басты назарды

өндіріс көлемін арттыруға және сатуды кеңейтуге аударды. Бұл кезең Маркетинг 1.0 деп аталды.

Келесі кезең Маркетинг 2.0 болып табылады, ол тұтынушыға бағытталумен сипатталады. Бұл кезеңде компаниялар тұтынушылардың қажеттіліктерін дәлірек анықтау үшін маркетингтік зерттеулерді, нарықты талдауды және аудиторияны сегменттеуді белсенді түрде қолдана бастады [3].

Маркетинг 3.0 құндылықтарға бағытталған тәсілдің қалыптасуымен байланысты. Бұл кезеңде кәсіпорындар өз қызметінде тек экономикалық емес, сонымен қатар әлеуметтік және экологиялық аспектілерді де ескеруге ұмтылады.

Маркетингтің қазіргі даму кезеңі Маркетинг 4.0 және Маркетинг 5.0 тұжырымдамаларымен сипатталады. Бұл тұжырымдамалар цифрлық технологияларды, әлеуметтік желілерді, аналитикалық платформаларды және жасанды интеллектті кеңінен қолдануға негізделген. Экономиканың цифрлық трансформациясы компаниялар мен тұтынушылар арасындағы өзара әрекеттесудің жаңа модельдерінің қалыптасуына алып келеді, мұнда ақпараттық технологиялар мен онлайн-коммуникациялар негізгі рөл атқарады.

Жоғары бәсекелестік жағдайында кәсіпорындар клиенттерді тарту және ұстап қалу үшін инновациялық маркетинг құралдарын белсенді түрде қолданады. Цифрлық технологиялар маркетингтік науқандардың тиімділігіне дәуір арттыруға және өнімді ілгерілету шығындарын азайтуға мүмкіндік береді.

Цифрлық маркетингтің ең кең таралған құралдарына мыналар жатады:

- Іздеу жүйесін оңтайландыру (SEO);
- Контекстік және таргеттік жарнама;
- Әлеуметтік желілердегі маркетинг (SMM);
- email-маркетинг;
- клиенттермен өзара қарым-қатынасты басқару жүйелері (CRM).

Аталған құралдарды пайдалану компанияларға интернеттегі пайдаланушылардың мінез-құлқын талдауға, жарнамалық науқандардың тиімділігін бағалауға және клиенттер үшін дербестендірілген ұсыныстар қалыптастыруға мүмкіндік береді [4].

Экономиканы цифрландыру жағдайында кәсіпорындардың маркетингтік қызметінің тиімділігі көбіне ілгерілетудің түрлі цифрлық құралдарын, аналитикалық жүйелерді және клиенттермен өзара әрекеттесу құралдарын біріктіру қабілетіне байланысты анықталады. Осыған байланысты аталған зерттеу аясында заманауи цифрлық технологиялар мен жасанды интеллект құралдарын кешенді пайдалануға негізделген шағын және орта бизнестің цифрлық маркетингінің авторлық моделі ұсынылады.

Ұсынылған модель кәсіпорынның цифрлық маркетинг жүйесінің негізгі элементтері арасындағы өзара байланысты көрсетеді және төрт негізгі блоктан тұрады: цифрлық ілгерілету арналары, платформалық сату құралдары, деректерді өңдеудің аналитикалық жүйелері және жасанды интеллект технологиялары.

Модельдің бірінші блогы кәсіпорын мен әлеуетті тұтынушылар арасындағы коммуникацияны қамтамасыз ететін цифрлық ілгерілету арналары арқылы сипатталады. Оларға іздеу жүйесін оңтайландыру (SEO), әлеуметтік желілердегі маркетинг (SMM), контекстік және таргеттік жарнама, сондай-ақ контент-маркетинг және email-таратылымдар жатады. Бұл құралдар кәсіпорындарға брендтің танымалдылығын арттыруға, жаңа клиенттерді тартуға және өнімге деген сұранысты ынталандыруға мүмкіндік береді.

Екінші блок электрондық коммерцияның платформалық құралдарын қамтиды, олар тауарлар мен қызметтерді онлайн ортада сатуды қамтамасыз етеді. Қазақстанда Kaspi, Wildberries және Ozon сияқты маркетплейстердің, сондай-ақ автомобильді қосымшалар мен интернет-дүкендердің маңызы ерекше. Платформалық шешімдерді пайдалану кәсіпорындарға нарыққа тез шығуға, сату географиясын кеңейтуге және логистикалық процестерді оңтайландыруға мүмкіндік береді.

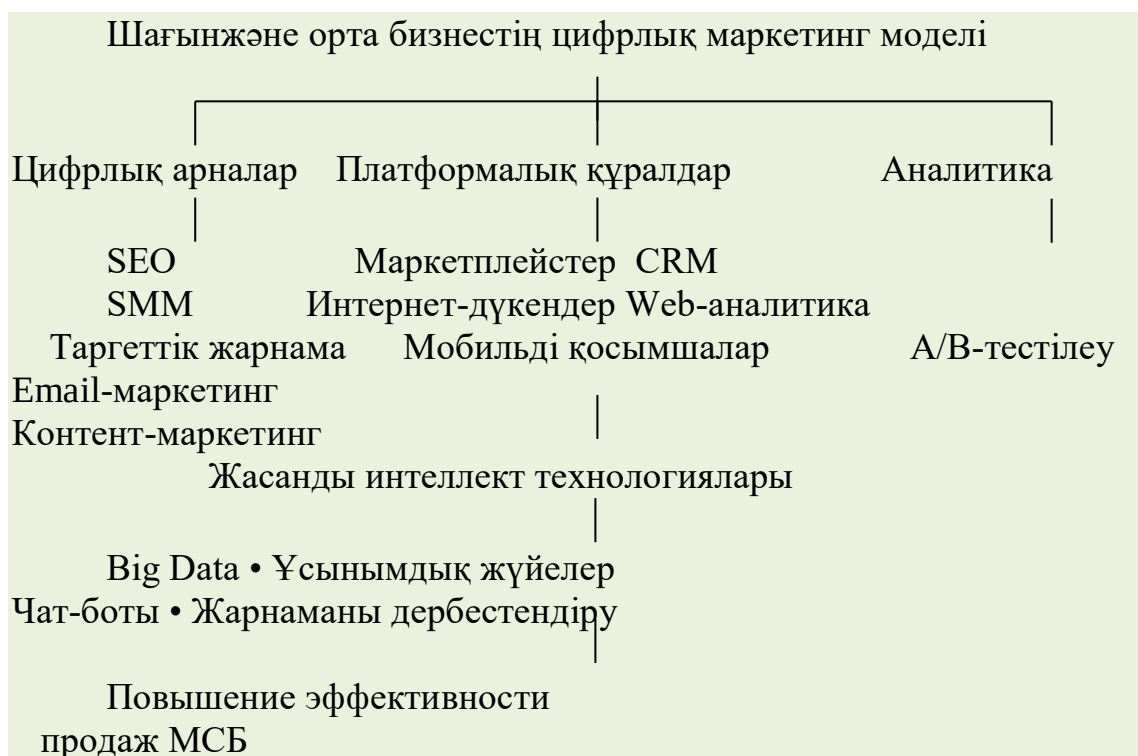
Модельдің үшінші блогы тұтынушылардың мінез-құлқы туралы деректерді жинау мен өңдеуді қамтамасыз ететін аналитикалық жүйелерден тұрады. Оларға CRM-жүйелері, веб-аналитика жүйелері, пайдаланушылардың мінез-құлқын талдау құралдары және A/B-тестілеу жатады. Бұл құралдарды пайдалану кәсіпорындарға маркетингтік науқандардың тиімділігін талдауға, аудиторияны сегменттеуге және негізделген басқарушылық шешімдер қабылдауға мүмкіндік береді.

Төртінші блок маркетингтік процестерді автоматтандыруға және аналитиканың дәлдігін арттыруға мүмкіндік беретін жасанды интеллект технологияларымен ұсынылған. AI құралдары сұранысты болжау, маркетингтік ұсыныстарды персонализациялау, үлкен деректерді талдау және чат-боттар мен интеллектуалды қолдау жүйелері арқылы клиенттермен коммуникацияны автоматтандыру үшін қолданылады.

Аталған элементтердің интеграциясы кәсіпорынның цифрлық маркетингінің бірыңғай жүйесін қалыптастырады, ол маркетингтік стратегиялардың тиімділігін арттыруға, жарнамалық шығындарды оңтайландыруға және клиенттермен өзара әрекеттесуді жақсартуға бағытталған.

Осылайша, ұсынылған модель цифрлық экономика жағдайында шағын және орта бизнестің тиімді дамуы цифрлық маркетинг құралдарын, платформалық шешімдерді, аналитикалық жүйелерді

және жасанды интеллект технологияларын кешенді пайдалану арқылы мүмкін екенін көрсетеді.

Сурет 1. Шағын және орта бизнестің цифрлық маркетинг моделі
Дереккөз: автор құрастырған

Электрондық коммерцияның дамуына әсер ететін маңызды факторлардың бірі — маркетплейстер. Платформалық бизнес-модельдер кәсіпкерлерге нарыққа жылдам шығуға және сатыпалушылардың кең аудиториясына қол жеткізуге мүмкіндік береді.

Маркетплейстер кәсіпорындарға электрондық сауданың дайын инфрақұрылымын ұсынады, оған төлем жүйелері, логистикалық қызметтер және аналитикалық құралдар кіреді. Бұл шағын бизнес үшін нарыққа кіру кедергілерін едәуір төмендетіп, кәсіпкерлерге өнімді дамытуға және маркетингті жетілдіруге назар аударуға мүмкіндік береді.

Сонымен қатар, маркет плейстер кәсіпорындарға деректерді талдау құралдарына қол жеткізуді қамтамасыз етеді, бұл сатуды тиімді басқаруға және маркетингтік стратегияларды оңтайландыруға мүмкіндік береді [6].

Шағын және орта бизнес Қазақстанның ұлттық экономикасының құрылымында маңызды орыналады. Соңғы жылдары кәсіпкерлік белсенділіктің тұрақты өсуі байқалады, бұл кәсіпорындар санының артуынан және олардың ел экономикасына қосатын үлесінің кеңеюінен көрінеді.

Ресми статистикалық деректерге сәйкес, 2025 жылы Қазақстанда шағын және орта бизнес субъектілерінің саны 2,3 миллионнан астам болды. Оның ішінде шамамен 2 миллион кәсіпорын белсенді қызмет атқарады. Кәсіпкерлік субъектілерінің едәуір бөлігін жеке кәсіпкерлер құрайды, бұл ел экономикасында микробизнестің рөлінің жоғары екенін көрсетеді.

Шағын және орта бизнес секторы халықты жұмыспен қамтуда да маңызды рөл атқарады. Статистикалық органдардың бағалауы бойынша, шағын және орта бизнес саласында 4 миллионнан астам адам жұмыс істейді, бұл экономикалық белсенді халықтың шамамен 45 %-ын құрайды.

Қазақстанның жалпы ішкі өніміндегі шағын және орта бизнестің үлесі біртіндеп артып келеді. Егер 2017 жылы бұл көрсеткіш шамамен 27 % болса, соңғы жылдары ол 40%-ға жуықтады, бұл елдің экономикалық даму стратегиясының мақсаттарына сәйкес келеді [7;8].

Кәсіпкерліктің өсуінің негізгі факторларының бірі — электрондық коммерцияның дамуы. Сауданы цифрландыру өткізу нарықтарының кеңеюіне және тұтынушылар үшін тауарлар мен қызметтердің қолжетімділігінің артуына ықпал етеді.

Статистикалық деректерді талдау Қазақстандағы электрондық коммерция нарығының тұрақты оң динамикасын көрсетеді. Соңғы бірнеше жыл ішінде онлайн-сауда көлемі төрт еседен астам өсті. 2024 жылы электрондық коммерция нарығының көлемі шамамен 3,2 триллион теңгеге жетті.

Бөлшек сауданың жалпы көлеміндегі электрондық сауданың үлесі де біртіндеп артып, 14%-дан асты. Бұл сауданың цифрлану қарқынының жоғары екенін және кәсіпорындардың онлайн-сату арналарының белсенді қолданылып жатқанын көрсетеді [7; 8].

Электрондық сауда құрылымында маркет плейстер маңызды рөл атқарады. Сарапшылардың бағалауы бойынша, елдегі онлайн-сатылымдардың басым бөлігі платформалық сервистер арқылы жүзеге асырылады. Мұндай платформалар кәсіпкерлерге жаңа нарықтарға шығуға және қосымша клиенттерді тартуға мүмкіндік береді.

Экономиканың цифрлық трансформациясы жағдайында жасанды интеллект технологиялары маркетингті дамытудың маңызды құралына айналууда. AI алгоритмдерін пайдалану компанияларға тұтынушылар туралы үлкен көлемдегі ақпаратты талдауға және неғұрлым дәл маркетингтік стратегияларды қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Қазіргі заманғы машиналық оқыту алгоритмдері сатып алушылардың мінез-құлқындағы заңдылықтарды анықтауға, сұранысты болжауға және ең тиімді ілгерілету арналарын анықтауға қабілетті. Бұл кәсіпорындарға маркетингтік бюджеттерді тиімді пайдалануға және жарнамалық науқандардың нәтижелілігін арттыруға мүмкіндік береді.

Электрондық коммерцияда жасанды интеллект ұсыныс жүйелерін қалыптастыру, сатып алушылардың талғамдарын талдау және баға саясатын оңтайландыру үшін белсенді қолданылады. Соның нәтижесінде компаниялар клиенттерге дербестендірілген тауарлар мен қызметтер ұсына алады.

Шағын және орта бизнес кәсіпорындары үшін жасанды интеллект технологияларын енгізу жаңа даму мүмкіндіктерін ашады. Чат-боттарды, аналитикалық платформаларды және автоматтандырылған жарнамалық жүйелерді пайдалану маркетингтік процестердің тиімділігін едәуір арттырып, өнімді ілгерілетуге кететін шығындарды азайтуға мүмкіндік береді.

Кесте 1. AI құралдарының шағын және орта бизнестің маркетингтік тиімділігіне әсері

AI құралы	Функциялары	ШОБ үшін әсері
Чат-боттар	Коммуникацияны автоматтандыру	Клиенттерге қолдау көрсету шығындарын азайту
BigData аналитикасы	Сатып алушылардың мінез-құлқын талдау	Маркетингтік шешімдердің дәлдігін арттыру
Ұсынымдық жүйелер	Ұсыныстарды дербестендіру	Сату конверсиясын арттыру
AI-таргетинг	Жарнаманы оңтайландыру	Жарнамалық шығындарды азайту

Дереккөз: автор құрастырған.

Қазіргі зерттеулер цифрлық маркетинг құралдарын қолдану шағын және орта бизнес кәсіпорындарының маркетингтік стратегияларының тиімділігін едәуір арттыруға мүмкіндік беретінін көрсетеді. Атап айтқанда, аналитикалық платформалар мен жасанды интеллект жүйелерін пайдалану сұранысты неғұрлым дәл болжауға және маркетингтік коммуникациялардың дербестендірілу деңгейін арттыруға ықпал етеді. Бұл кәсіпорындарға өздерінің маркетингтік стратегияларын цифрлық экономиканың өзгермелі жағдайларына бейімдеуге мүмкіндік береді.

Жүргізілген зерттеу нәтижелері маркетингтің цифрлық трансформациясы шағын және орта бизнестің дамуына елеулі әсер ететінін растайды. Инновациялық маркетинг құралдарын қолдану кәсіпорындарға цифрлық экономика жағдайларына тиімді бейімделуге және тұрақты бәсекелік артықшылықтар қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Электрондық коммерцияның, маркетплейстердің және цифрлық платформалардың дамуы өткізу нарықтарын кеңейтуге және

тұтынушылар үшін тауарлар мен қызметтердің қолжетімділігін арттыруға жаңа мүмкіндіктер жасайды. Ал жасанды интеллект технологияларын енгізу маркетингтік процестерді автоматтандыруға, аналитиканың дәлдігін арттыруға және дербестендірілген маркетингтік стратегияларды қалыптастыруға ықпал етеді.

Осылайша, цифрлық маркетинг құралдары мен жасанды интеллект технологияларын интеграциялау шағын және орта бизнес кәсіпорындарының бәсекеге қабілеттілігін арттырудың маңызды факторы болып табылады. Болашақта бұл технологиялардың дамуы маркетингтік қызметтің трансформациясында және инновациялық кәсіпкерлік ортаны қалыптастыруда шешуші рөл атқаратын болады.

ӘДЕБИЕТ

1. Қазақстан Республикасы Президенті Қасым-Жомарт Тоқаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. Әділетті Қазақстанның экономикалық бағыты. - Астана, 2023. - URL: <https://www.akorda.kz>
2. Котлер Ф., Картаджайя Х., Сетиаван А. Маркетинг 5.0: технологии для человечества. - М.: Альпина Паблишер, 2021. - 304 б.
3. Котлер Ф., Келлер К. Л. Маркетинг менеджмент: 15-е изд. - СПб.: Питер, 2019. - 848 б.
4. DwivediY.K., IsmagilovaE., HughesD.L. etal. Setting the future of digital and social mediamarketing research // International Journal of Information Management. - 2021. - Vol. 59. - P. 1-37.
5. Kaplan A.M., Haenlein M. Users of the world, unite! The challenges and opportunities of social media // Business Horizons. - 2010. - Vol. 53, № 1. - P. 59-68.
6. LaudonK.C., TraverC.G. E-commerce: business, technology, society. - 16thed. - Harlow: Pearson Education, 2020. - 912 p.
7. Қазақстан Республикасы Ұлттық кәсіпкерлер палатасы «Атамекен». Қазақстан Республикасында шағын және орта бизнестің дамуы. - Астана, 2024. - 120 б.
8. Қазақстан Республикасы Ұлттық статистика бюросы. Қазақстандағы шағын және орта бизнес: статистикалық жинақ. - Астана, 2024. - 180 б.

**БАСТАУЫШ СЫНЫПТАҒЫ АҒЫЛШЫН ТІЛІН ОҚЫТУДА
ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЕКТІНІ ПАЙДАЛАНУ**

Акназарова Асель Туребаевна,
№264 Тәкей Есетов атындағы мектеп оқытушысы,
Қызылорда қаласы

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматриваются теоретические и практические аспекты внедрения технологий искусственного интеллекта (ИИ) в процесс обучения английскому языку в начальных классах. Анализируется эффективность таких инструментов ИИ, как распознавание речи, генеративные модели и геймифицированные платформы, в формировании языковых навыков (аудирование, говорение, произношение) у младших школьников. Результаты исследования показывают, что технологии ИИ позволяют персонализировать обучение, повысить мотивацию учащихся и ускорить обратную связь. Также выявлены проблемы, связанные с цифровой компетентностью учителей, этическими вопросами и необходимостью интеграции технологий с традиционными методами обучения.

ABSTRACT

This article examines the theoretical and practical aspects of integrating artificial intelligence (AI) technologies into English language teaching in primary school. The effectiveness of AI tools such as speech recognition, generative models, and gamified platforms in developing young learners' language skills (listening, speaking, pronunciation) is analyzed. The research findings indicate that AI technologies enable personalized learning, increase student motivation, and accelerate feedback. Challenges related to teachers' digital competence, ethical issues, and the need to integrate technology with traditional teaching methods are also identified.

Кіріспе. Қазіргі білім беру жүйесінде цифрлық трансформация қарқынды жүріп жатыр. Әсіресе, жасанды интеллект (ЖИ) технологияларының дамуы оқыту әдістемесіне түбегейлі өзгерістер әкелуде. Ағылшын тілі әлемдік коммуникация тілі ретінде бастауыш сыныптан бастап тереңдетіліп оқытылады. Дәстүрлі әдістер көбінесе оқушылардың жеке қарқынын ескеруде және ауыз екі сөйлеу дағдыларын дамытуда шектеулі болып келеді.

Жасанды интеллект бұл мәселелерді шешудің жаңа жолын ұсынады. ЖИ жүйелері әр оқушыға бейімделген тапсырмалар бере алады, нақты уақыт режимінде айтылым қателерін түзете алады және

оқытуды ойын түрінде ұйымдастыруға мүмкіндік береді. Бұл мақаланың мақсаты – бастауыш сыныпта ағылшын тілін оқытуда ЖИ қолданудың қазіргі мүмкіндіктерімен болашағын жүйелі түрде талдап, тиімді әдістемелік ұсыныстар әзірлеу [1, 45].

Негізгі бөлім. Бастауыш мектепте ЖИ қолданудың теориялық негіздері. Жасанды интеллект технологияларын бастауыш білім беруде қолдану бірнеше психологиялық-педагогикалық теорияларға сүйенеді. Конструктивистік теория бойынша, балалар білімді белсенді әрекет үстінде құрастырады. ЖИ құралдары, мысалы, диалогтық тренажерлар, балаға тілдік ортаға еніп, өз бетінше тәжірибе жинақтауға мүмкіндік береді.

Л.Выготскийдің «жақын даму аймағы» тұжырымдамасы бойынша, ЖИ уақытша «цифрлық көмекші» рөлін атқара алады. Чат-боттар мен дауыстық көмекшілер баланың деңгейіне бейімделіп, оның әзірге өзі орындай алмайтын, бірақ ересек адамның немесе ақылды жүйенің көмегімен атқара алатын әрекеттерін ұйымдастыруға көмектеседі [2, 113].

ЖИ құралдарының түрлері мен олардың дидактикалық мүмкіндіктері. Бастауыш сыныпта ағылшын тілін оқытуда қолданылатын ЖИ құралдарын функционалдық белгілеріне қарай бірнеше топқа бөлуге болады.

Бірінші топ – сөйлеуді тану мен бағалау жүйелері. Бұл технологиялар оқушылардың айтылымын нақты уақыт режимінде талдап, қателерін түзетуге көмектеседі. Мысалы, Шанхайдағы бір мектепте өткізілген ашық сабақта мұғалім ЖИ арқылы оқушылардың «cough», «fever» сөздерінің дыбысталуын жаттықтырып, бірден бағалап отырған [4,34]. Бұл әдіс фонетикалық дағдыларды қалыптастыруда өте тиімді.

Екінші топ – генеративті ЖИ және чат-боттар. ChatGPT 4o mini сияқты модельдер арқылы құрылған дауыстық ойындар бастауыш сынып оқушыларының сөйлеу белсенділігін арттырады. Зерттеулер көрсеткендей, мұндай құралдармен жұмыс істеген балалардың айтылым дағдылары айтарлықтай жақсарып, сөйлеуге деген психологиялық кедергілері азаяды. Әсіресе, Mondly сияқты чат-боттармен үш ай бойы жүйелі түрде сөйлескен оқушылардың ауызекі тілде сөйлеу қабілеті бақылау тобымен салыстырғанда әлдеқайда жоғары көрсеткіштерге ие болған [5, 29].

Үшінші топ – геймификацияланған платформалар. Wordwall және Quizizz сияқты платформалар оқытуды ойын түрінде ұйымдастыруға мүмкіндік береді. Бұл платформалардағы интерактивті тапсырмалар мен викториналар лексиканы меңгертуде және грамматикалық құрылымдарды жаттықтыруда жоғары нәтиже көрсетеді. Мұндай тапсырмалар балалардың ынтасын арттырып, оқу үдерісіне белсенді қатысуына жағдай жасайды [4, 39].

ЖИ көмегімен тыңдалым және сөйлесім дағдыларын дамыту. Тыңдалым және сөйлесім – бастауыш сыныпта қалыптасатын негізгі дағдылар. ЖИ технологиялары бұл дағдыларды дамытуда ерекше рөл атқара алады. Amazon Alexa секілді дауыстық көмекшілерді қолдану оқушылардың оқылым техникасы мен түсініп оқу дағдыларын жақсартатыны дәлелденген.

Сонымен қатар, AR және VR технологияларымен ұштастырылған ЖИ жүйелері иммерсивті орта құруға мүмкіндік береді. Мысалы, Гуансидегі мектептерде жүргізілген тәжірибеде «ЖИ виртуалды көмекші» арқылы оқушылар жергілікті мәдениет элементтерімен танысып, ағылшын тілінде сөйлеуге машықтанған. Бұл әдіс тіл үйренуді мәдени құндылықтармен байланыстырып, оқушылардың танымдық қызығушылығын оятқан [6, 21].

Қолданудағы қиындықтар мен шектеулер. ЖИ технологияларының барлық артықшылықтарына қарамастан, оларды бастауыш мектепте қолдану бірқатар қиындықтармен бетпе-бет келеді.

Біріншіден, мұғалімдердің цифрлық құзыреттілігі мен ЖИ құралдарын пайдалануға дайындығы мәселесі туындайды. Көптеген педагогтар жаңа технологияларды меңгеруге уақыт таппайды немесе оларға деген сенімсіздік танытады. Зерттеулер көрсеткендей, практикант-студенттер алғашқы кезде техникалық мәселелерге көбірек көңіл бөлсе, кейіннен педагогикалық тұрғыдан ойлана бастайды.

Екіншіден, технологиялық инфрақұрылым мен ресурстардың теңсіздігі байқалады. Қалалық және ауылдық мектептердің арасындағы цифрлық алшақтық ЖИ құралдарын қолдану мүмкіндігіне тікелей әсер етеді.

Үшіншіден, балалардың деректерін қорғау және этикалық мәселелер күн тәртібінен түспейді. ЖИ жүйелері жинайтын жеке ақпараттың қауіпсіздігі мен оны пайдалану ережелері нақты реттеуді қажет етеді [4, 36].

Тиімді интеграция стратегиялары. ЖИ құралдарын бастауыш сыныпта ағылшын тілін оқытуға тиімді енгізу үшін келесі стратегияларды ұстану ұсынылады:

- Гибридті модель: ЖИ технологиялары мұғалімді алмастырмай, оның жұмысын жеңілдететін көмекші құрал ретінде қарастырылуы керек. Мұғалімнің тірі қатысуы мен эмоционалдық байланысы әлі де маңызды рөл атқарады.

- Жергілікті контент әзірлеу: ЖИ құралдарындағы тапсырмалар жергілікті оқу бағдарламасына және балалардың мәдени ерекшеліктеріне бейімделуі тиіс.

- Мұғалімдердің біліктілігін арттыру: Педагогтарды ЖИ құралдарымен жұмыс істеуге үйрететін тұрақты семинарлар мен тренингтер өткізу қажет. Макао қаласында өткен семинарда атап

өтілгендей, мұғалімдер гуманистік педагогика қағидаттарын ұстана отырып, технологияларды шебер пайдалануы керек [4, 14].

Қорытынды. Жасанды интеллект технологиялары бастауыш сыныпта ағылшын тілін оқытудың сапасын арттырудың қуатты құралына айналууда. Олар оқытуды дербестендіруге, оқушылардың тілдік дағдыларын жылдам әрі тиімді дамытуға, сондай-ақ оқуға деген ынтасын арттыруға мүмкіндік береді. Сөйлеуді тану жүйелері, генеративті чат-боттар және геймификацияланған платформалар – осы бағыттағы ең перспективалы құралдардың бірі.

Алайда, ЖИ технологияларын енгізу мұғалімдердің кәсіби даярлығын жетілдіруді, материалдық-техникалық базаны нығайтуды және этикалық нормаларды сақтауды талап етеді. ЖИ мұғалімнің орнын баспай, оның жұмысын тиімді ететін көмекші құрал ретінде қарастырылғаны жөн.

Болашақ зерттеулер ЖИ құралдарының әртүрлі жас топтарына әсерін, олардың ұзақ мерзімді нәтижелерін және ата-аналардың бұл үдеріске қатысу мүмкіндіктерін тереңірек зерттеуге бағытталуы тиіс.

ӘДЕБИЕТ

1. Доукариева У.К., Ажмагамбетова А.А. Бастауыш сыныпта ағылшын тілін оқытудың инновациялық әдістері//Педагогика және психология. – 2023. – № 2(51). – 45-52 б.

2. Серікова С.Ғ. Бастауыш мектепте шеттілін оқытуда цифрлық технологияларды қолдану//Қазақстан педагогикалық хабаршысы.– 2024. – № 1(78). – 112-119 б.

3. Әбілқасымова Г.Қ. Білім беруде жасанды интеллектіні пайдаланудың педагогикалық негіздері//Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің хабаршысы. – 2023. – № 4. – 67-74 б.

4. Оспанова Б.С., Нұртазина М.Б. Геймификация элементтерін бастауыш сыныпта ағылшын тілі сабағында қолдану//Қазіргі білім беру: тәжірибе және инновация. – 2025. – Т. 3, № 1. – 33-40 б.

5. Жұмабаева А.Е. Жасанды интеллект негізіндегі білім беру платформаларының тиімділігі//Цифрлық педагогика.– 2024. – № 2(15). – 28-36 б.

6. Есенова П.М. Ағылшын тілі сабағында интерактивті оқыту әдістері: әдістемелік құрал. – Астана: Фолиант, 2022.– 120 б.

7. Қазақстан Республикасы Оқу-ағарту министрлігі. Бастауыш білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандарты.–Астана, 2022. – 48 б.

УДК 656.13.08:681.518.5

ЖОЛ ҚҰРЫЛЫСЫ ЖҰМЫСЫНДАҒЫ ТЕХНИКАЛЫҚ ҚАУІПСІЗДІКТІ САҚТАУ ЖӘНЕ ЖҰМЫСТЫ ЖҮРГІЗУ КЕЗЕҢІНДЕГІ ҚОЗҒАЛЫСТЫ ҰЙЫМДАСТЫРУ ШАРАЛАРЫ

Тәжібайұлы Ә., т.ғ.к., доцент,
Камысбаева А. Т., т.ғ.м., аға оқытушы,
Қызылорда «Болашақ» университеті
(Қызылорда қаласы)

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается техника безопасности при эксплуатации машин и строительных работах реконструируемый автомобильной дороги.

ABSTRACT

The article discusses safety practices in the operation of machinery and construction work on the reconstructed highway.

Жолқұрылысындағы еңбекті қорғау және техника қауіпсіздігі жөніндегі негізгі талаптар еңбек заңдылығымен, арнайы нормалармен және ҚР ҚНЖЕ 1.03-05-2001 «Құрылыстағы еңбекті қорғау және техника қауіпсіздігі» ережелерімен жүзеге асырылуы керек. Жол құрылысы бойынша «Автокөлік жолдарын салу, жөндеу және күту кезіндегі техника қауіпсіздігі ережелері» жұмыс істеуі тиіс [1].

Еңбек қорғау, техника қауіпсіздігі және өндірістік санитария жөніндегі жұмысқа жетекшілікке басшылық, сондай-ақ өндірістік зақымданушылықты кәсіби ауруды төмендету және алдын алу жөніндегі шараларды жүргізу жұмыс жасайтын кәсіпорын басшыларына жүктеледі. Бақылау техникалық инспекторларға, арнайы мемлекеттік инспекторларға және жобалау ұйымдарының қадағалау өкілдеріне жүктелуі керек.

Жолды салу және қайта қалпына келтіру кезінде өндірушілер орындауы тиіс техника қауіпсіздігінің өзіне тән шарттары бар.

Жұмысшылар механизмдермен жұмыс істеу кезінде мыналарды білуі міндетті:

- механизмдермен жұмыс істер алдында олардың дұрыстығына, техникалық ахауы жоқ екендігіне көз жеткізуі керек. Яғни, дұрыс жұмыс істемейтін және дыбыс беру құралымен жабдықталмаған механизмдер жұмысқа жіберілмейді;

- жобада қарастырылмаған жер асты ғимараттары мен коммуникациялар анықталған жағдайда, жер қазу жұмыстары жедел түрде тоқтатылуы тиіс;

- жер қазу машиналары жұмыс істеп тұрғанда ешкім техника жанына жақындамауы тиіс;
- машинаны іске қосу және тоқтату кезінде жүргізуші дыбыс сигналын беру керек;
- тәуліктің түнгі уақытында жарықсыз және дұрыс жұмыс істемейтін габариттік фонарьларсыз жұмыс істеуге тиым салынады;
- электрлік бағана желісі жанында және байланыс желілері жанында жер қазу жұмыстарын олардың екі жағынан 4 метрге жақын емес жерде жүргізу керек;
- ауысымдық жұмысты аяқтағаннан кейін эксковаторларды, катоктарды, бульдозерларды және басқа да техниканы тегістелген алаңқайға қойып және алып жүретін инвентарлар тіркеуіштерге отырғызылып, бекітілуі керек;
- эксковатордың немесе кранның жұмысы кезінде жұмысшыларға шөміштің немесе кранның құрлыс заттарын көтеретін жабдығы астында тұруға, сондай-ақ автомашина кабинасында отыруға рұқсат етілмейді;
- эксковатордың тиелген ожауымен және кранның ілінген жүгімен жүруге тиым салынады;
- өздігінен жүретін көлік құралдарының қозғалтқышы және жүргізуші кабинасы жағынан топырақ тиеуге тыйым салынады;
- жанармай құю кезінде өртті болдырмау үшін темекі шегуге және ашық отты пайдалануға болмайды, отын деңгейін өлшеу тетігімен тексереді, бактың аузына жарық түсіру үшін ашық отты жақындатуға болмайды, жалынды сумен өшіруге болмайды, машиналарға май құю орындарын өрт сөндіру құралдарымен жабдықтау қажет;
- жер төсемін төсеуге және жер төсемесін салуға пайдаланылатын автокөліктер, жұмыс басталар алдында техникалық тексеруден өтуі тиіс;
- өздігінен төгетін автокөліктердің қорабын көтерілген күйінде ұстап тұруға арналған құрал-жабдықтармен қамтамасыз етілуі қажет;
- машиналар колонасының қозғалысы кезінде олардың арасындағы қашықтық 10 м кем болмауы тиіс.

Жұмысшыларды тек автобуста немесе мақсаттар үшін жабдықталған арнайы автокөліктерде «Жол қозғалысы ережелерін» сақтай отырып тасымалдауға рұқсат етіледі.

Жол-жөндеу жұмыстары жүргізілетін учаскелер айналма жолдар, ауыспа жолдар туралы, жылдамдықты төмендету туралы және тағы басқада тиісті белгілермен қоршалуы тиіс.

Түнгі уақыттағы жұмыс кезінде учаскелері іс жүзіндегі нормативтерге сәйкес жарықтандырылуы тиіс.

Арнайы жол-құрылыс жұмыстарын жүргізу кезінде әрбір жол-құрылыс машинасына «Техника қауіпсіздігі жөніндегі Нұсқауды» пайдалану қажет [2].

Жолда істейтін жұмысшыларды лагерьде орналастыру кезінде санитария мен тазалық, өрт қауіпсіздігі ережелерін сақтау қажет – темекі шегетін орынды жабдықтау, тазалық шұңқырлары мен дәретханаларды тұрғын жайлардан 15 м-ден кем емес қашықтықта орналастыру, өртке қарсы құрал-жабдықтармен қалқандарды жабдықтау. Өрт болған жағдайда өртеніп жатқан жайлардан адамдар мен мүлікті эвакуациялау жоспарын әзірлеу [3].

Жұмысшылар арнайы жұмыс киімдермен және аяқкиіммен қамтамасыз етілуі тиіс. Мұнан басқа, жұмысшылардың еңбегін қорғау әкімшіліктің басқа да жеке қорғаныс құралдарын берумен, жұмысшылардың ұжымдық жөніндегі шараларды орындаумен қамтамасыз етілуі тиіс. Оларға еңбек етудің, тамақтану мен демалудың қажеттігі жағдайлары жасалуы тиіс. Бұл нысанда жұмыстың және жөндеу-профилактикалық қызметтің қатысушылары үшін, жол құрылыс машиналары мен тартылған автотранспорт үшін де қажетті мәдени-тұрмыстық ахуалды жасаумен байланысты.

Ішетін суды тек ішетін суға арналған жабық астауларда сақтау қажет. Бөгде су көздерінен су тұтынуға тыйым салынады.

Жұмыстарды жүргізу кезеңінде жол қозғалысын ұйымдастыру. Негізгі жолда құрылыс жұмыстарын жүргізу кезеңінде транзиттік көліктің өтуін қамтамасыз ету үшін жобада уақытша айналма жол құрылысы, сондай-ақ шоғырланған топырақ қорларына және уақытша технологиялық алаңқайларға өту үшін уақытша жол салу қарастырылған. Уақытша айналма жолдар «Қазақстан Республикасының автокөлік жолдарындағы жұмыс жүргізілетін жерлердегі қозғалысты ұйымдастыру жөніндегі Нұсқау» ВСН 41-92 талаптарына сәйкес қарастырылған.

Жол учаскесінің қауіпті аймақтары келесі белгілерімен сипатталады: жүру бөлігі енінің жеткіліксіздігі; жоспарлық және профильдік геометриялық көріну кеңістігінің жеткіліксіздігі; жол бағытының күтпеген жерден тез өзгеруі; жүргінші және көлік ағындарының реттелмеген қиылысы; екпін алу және тежелу жолақтарының жоқтығы; еңкіштіктің үлкендігі.

Жүргізушілерге жол белгілерін қолдану барлық уақытта қозғалыс қауіпсіздігін арттыруда жауап бере алмайды. Қауіпсіздік шартына байланысты жылдамдықты төмендету көлік процесінің тиімділігін төмендетеді. Бұл жағдайдағы жолдың қауіпті аймағын қалыптастырудың бірден-бір жолы оны реконструкциялау. Реконструкциялау кезінде жасалып жатқан іс-шаралардың жоспарланған ережелерін басшылыққа алу керек.

Жолдың қауіпті аймақтарын жоюдың жалпы қауіпсіздік шарттарын сақтай отырып, белгіленген мәнге мейлінше жоғарылатып

көлік құралдарының қозғалысының жылдамдық режимін көрші учаскедегі жолдармен теңестіру. Бағыттар бойынша жылдамдықтың әртүрлілігі учаскені реконструкциялауда қауіпсіздік коэффициентінің төменгі мәнін береді.

Реконструкцияланғанға дейін учаскенің қозғалыс қауіпсіздігі мына нәтижелер арқылы артып отырады: қарсы бағыт қозғалысының жолағын бөліп тұратын тұтас осьтік сызық таңбасы (қарқындылық 500 автокөлік/тәулік кем болғанда); ені 1,0 м кем емес бөлгіш аралша құрылымы (қарқындылық 500-1000 автокөлік/тәулік болғанда).

Көп жағдайда жол-көлік апаттары жүргізушіге жол бағытын нақтылы таныта алмайтындай қиылыстар мен жанасатын жолдардың жоспарларының қанағаттанғысыз жағдайынан болады. Бұл келтірілген мысалда жол қозғалысын ұйымдастырудың қарапайым құралдарының тиімділігі жеткіліксіз. Сондықтан негізгі жол бағытын анық белгілеу керек (көгалдандыру, бағыт беруші құралдар, жол белгілері).

Қиылыста жүру қауіпсіздігін қамтамасыз етудің тиімді әдісі көлік құралдарының қиылыстағы түйісу нүктелерін анықтай отырып бағыттаушы аралшалар немесе жол таңбаларының көмегімен әр бағытқа өзінше бөлік жолақ белгілеп арналық қозғалысты қалыптастыру.

Қиылыстағы арналық қозғалысты орындау келесі принциппен жүзеге асырылады:

- ◆ қозғалыстың қажетті бағытын таңдау жүргізушіге қиындық келтірмеуі керек;
- ◆ негізгі жолдағы қозғалыс басымдылыққа ие болуы керек және қиылыста оның жылдамдығы төмендемеуі тиіс; сол бұрылысты қозғалыс үшін жылдамдық 30 км/сағатқа, оң бұрылысты қозғалыс үшін 15-20 км/сағат жылдамдықты қамтамасыз етуі керек;
- ◆ екінші дәрежелі жолдағы жүргізуші мұндай жағдайлар жөнінде хабардар болып, өз кезегінде маневр жасау үшін жылдамдықты төмендетеді;
- ◆ қауіпсіздік аралшаларының саны, олардың орналасуы және пішіні анық көрініп, қиылыстан жеңіл өтуіне мүмкіндік беруі керек;
- ◆ көлік ағындарының қосылуы мен бөлінуі олардың қауіпсіз кіріп-шығуы үшін 5°-7° бұрыштан үлкен болып орналасуы керек;
- ◆ түйісу нүктелері мүмкіндігінше бір-бірінен алшақ орналасуы керек;
- ◆ сол бұрылысты қозғалыс үшін арнайы қозғалыс жолағын белгілеу қажет;
- ◆ негізгі жолдан екінші дәрежелі жолға өтер кезде жылдамдықты төмендету мақсатында ені кіші ауыспалы радиусті қолданады;

♦ жол құрылысы кезіндегі автокөлік қозғалысы үшін өткел орындары белгіленіп, жүргізуші оны тәуліктің кез келген кезінде біле алатындай етіп жол белгілері орнатылуы керек.

Қарқындылығы 7500 автокөлік/тәулік болатын екі жолақты жол үшін жүру бөлігінің енін төрт жолақты қозғалысқа кеңейту ұсынылады. Бұл жасалынған іс-шаралардың нәтижесінде жол-көлік апаттары 2,5 есе төмендейді.

ЖКО ның болу ықтималдығы негізгі жолда көлік тасқынының қарқындылығының жоғары болуы, негізгі жолға өтерде автокөліктердің кезекте көп тұрып қалуы, жолдың жарықтандырылуының төмен болуы кателесуді жоғарылатады. Сондай-ақ, жол бетінің тайғақ болуы да автокөлік соқтығысын жоғарылатады.

Өткел орындарына талдау жүргізе келе, жол қозғалысын ұйымдастыруды жетілдіру үшін жол белгілерін орналастыру, жол таңбаларын белгілеу ұсынылады. Жолдың жүру бөлігінде мынадай таңбалар орналастырылады: 1.1, 1.3, 1.5, 1.12, 1.14.1 [4].

Белгілер мен таңбаларды орналастыру мемлекеттік стандарт талаптарына сәйкес орындалады.

ӘДЕБИЕТ

1.ГОСТ 17.5.1.01-83. Охрана природы. Рекультивация земель. Термины и определения 1. Жаданов Н. Еңбекті қорғау. Қызылорла, 1995. 104 б.

2.Қазақстан Республикасының Еңбек кодексі – Алматы: Жеті жарғы, 2007.

3. Кәсіпорынның еңбек қорғау қызметі туралы үлгі ереже – Алматы, 1994.

4.СТ РК 1125 – 2002 «Знаки дорожные. Общие технические условия»

ИНФОРМАТИКА САБАҚТАРЫНДА ГЕНЕРАТИВТІ ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТІНІ ҚОЛДАНУДЫҢ ӘДІСТЕМЕЛІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ МЕН ПРАКТИКАЛЫҚ ТИІМДІЛІГІ

Шамсудинова Г.М., ж.ғ.м., аға оқытушы,
Қызылорда «Болашақ» университеті
(Қызылорда қаласы)

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматриваются методические особенности использования инструментов генеративного искусственного интеллекта, в частности платформы Gemini, на уроках информатики. Автор обосновывает эффективность технологий ИИ при обучении языкам программирования, оптимизации кода и создании мультимедийных проектов. Анализируются инновационные подходы к повышению цифровой грамотности учащихся и подготовке IT-специалистов, отвечающих требованиям Индустрии 4.0.

ABSTRACT

This article examines the methodological features of using generative artificial intelligence tools, specifically the Gemini platform, in computer science lessons. The author substantiates the effectiveness of AI technologies in teaching programming languages, code optimization, and creating multimedia projects. Innovative approaches to improving the digital literacy of students and training IT specialists who meet the requirements of Industry 4.0 are analyzed.

Қазіргі таңда жаһандық ақпараттық кеңістіктегі технологиялық трансформациялардың қарқыны білім беру жүйесінен, әсіресе жоғары және техникалық кәсіптік білім беру саласынан ерекше икемділікті және прагматикалық тәсілдерді талап етеді [1, 12б.]. Информатика пәні бүгінгі күні тек компьютердің архитектурасын немесе базалық алгоритмдерді меңгертумен шектелмейді; бұл – болашақ мамандардың цифрлық экожүйені түсіну, күрделі деректермен жұмыс істеу және инновациялық шешімдерді құру дағдыларын қалыптастыратын негізгі платформа.

Индустрия 4.0 концепциясының жаппай енуі жағдайында жасанды интеллект (AI) информатика оқытушысының жай ғана қосымша ресурсы емес, оның басты стратегиялық құралына айналуы тиіс. Бұл процесс білім беру парадигмасын «ақпаратты беруші оқытушыдан» «цифрлық менторлыққа» қарай бағыттайды [1, 12б.]. Студенттердің кәсіби құзыреттілігін қалыптастыруда генеративті жасанды интеллект модельдері, соның ішінде Google компаниясының Gemini платформасы оқу процесін жеке тұлғаға бейімдеудің (personalized learning) жаңа мүмкіндіктерін ашады.

Бұл мақалада Gemini платформасы мен басқа да генеративті ЖИ құралдарын (Sora, PixVerse, HeyGen) информатика сабақтарында қолданудың практикалық маңызы мен әдістемелік тиімділігі жан-жақты талданады. Зерттеудің өзектілігі – студенттердің бағдарламалау дағдыларын жетілдіру, логикалық ойлау қабілетін дамыту және болашақ кәсіби қызметінде ЖИ құралдарын этикалық тұрғыдан дұрыс пайдалану мәдениетін қалыптастыру қажеттілігімен негізделеді.

Оқытушы мен студент арасындағы цифрлық өзара әрекеттестіктің жаңа моделі ұсынылады, мұнда ЖИ «ко-пилот» (қосалқы ұшқыш) рөлін атқарып, студентке күрделі бағдарламалық кодтарды талдауға, алгоритмдік қателерді түзетуге және шығармашылық IT-жобаларды жүзеге асыруға көмектеседі. Бұл тәсіл білім алушылардың еңбек нарығындағы бәсекеге қабілеттілігін арттырып, олардың заманауи цифрлық экономиканың талаптарына толықтай дайын болуын қамтамасыз етеді.

Информатика және бағдарламалау негіздері пәндерінде студенттер жоғары деңгейлі тілдерді (Python, C++, Java) немесе веб-технологияларды (HTML/CSS/JS) үйрену барысында күрделі логикалық құрылымдар мен синтаксистік ерекшеліктерге тап болады. Gemini платформасы бұл контексте жай ғана ақпарат көзі емес, студенттің жеке қарқынына бейімделген «интеллектуалды ментор» (AI Tutor) рөлін атқарады.

Студенттерге бағдарламалау бойынша күрделі тапсырмалар берілгенде (мысалы, деректер құрылымы немесе алгоритмдік есептер), Gemini-ді тек дайын код алу үшін емес, жазылған кодтың қатесін логикалық тұрғыдан талдау үшін қолдану әдістемелік тұрғыдан тиімді. Студент өз бетінше жазған кодындағы қатені ЖИ-ге талдату арқылы «Error handling» (қателермен жұмыс) дағдысын қалыптастырады. Кодты оңтайландыру (optimization) процесінде Gemini алгоритмінің уақытша және кеңістіктік күрделілігін түсіндіре отырып, баламалы шешімдер ұсынады. Бұл білім алушының алгоритмдік ойлау қабілетін жоғары деңгейге көтереді [3, 112б.].

Біздің педагогикалық тәжірибемізде Gemini көмегімен студенттер HTML/CSS/JS негізінде «Студенттік үлгерімді бақылау жүйесі» немесе «Интерактивті веб-портфолио» сияқты толыққанды веб-қосымшаларды әзірледі. Студенттер ЖИ-ге нақты техникалық тапсырма (prompt engineering) беру арқылы архитектуралық шешімдерді талқылап, дайын компоненттерді өз жобаларына реттеп енгізеді. Бұл тәсіл студенттің өз бетінше ізденуіне және «Problem-Based Learning» (мәселеге бағытталған оқыту) әдісі арқылы нақты өндірістік кейстерді шешуге машықтандырады [4, 78б.].

Қазіргі информатика пәні тек код жазумен шектелмей, компьютерлік графика, UI/UX дизайн және цифрлық медиа-сауаттылықты қамтиды. Студенттердің шығармашылық және

техникалық әлеуетін ұштастыру үшін келесі мультимедиялық ЖИ құралдарын интеграциялау маңызды:

Sora және PixVerse: Визуалды симуляция және графикалық дизайн. «Компьютерлік графика және дизайн» бөлімінде нейрожелілер арқылы бейнеконтент жасау технологияларын зерттеу студенттерге цифрлық өнердің жаңа белестерін көрсетеді. Sora немесе PixVerse арқылы техникалық симуляциялар жасау (мысалы, ақпараттық желілердің жұмыс істеу принципін визуалдау) күрделі теориялық материалды жеңіл қабылдауға көмектеседі[5, 104б.]. Бұл студенттердің тек тұтынушы емес, креативті контент жасаушы (content creator) ретінде қалыптасуына жол ашады.

ElevenLabs пен Suno AI: Аудио-цифрлық технологиялар. Студенттер өздерінің стартап-жобаларын немесе ғылыми презентацияларын қорғау кезінде мультимедиялық мазмұнды байыту үшін осы құралдарды пайдаланады. Мәтінді кәсіби дауысқа айналдыру (ElevenLabs) немесе жобаның концепциясына сай авторлық аудио-сүйемелдеу жасау (Suno AI) студенттің презентациялық дағдыларын (soft skills) дамытады.

HeyGen цифрлық аватарлары: Виртуалды лекторлар мен коммуникация. Жаңа тақырыптарды, әсіресе есептеу техникасының тарихын немесе кибер қауіпсіздік негіздерін түсіндіруде «Цифрлық аватарларды» қолдану – инновациялық әдістердің бірі. Мәселен, Элан Тьюрингтің немесе Джон фон Нейманның цифрлық бейнесі арқылы студенттерге лекция оқу – оқу материалының есте сақталу деңгейін 90%-ға дейін арттырады [4, 82б.]. Бұл тәсіл студенттерді болашақта виртуалды әлемде (Metaverse) жұмыс істеуге және кәсіби коммуникация орнатуға дағдыландырады.

Тәжірибелік жұмыс барысында студенттерді екі топқа бөлдім: бақылау тобы (дәстүрлі әдістерді қолданушылар) және эксперименттік топ (Gemini, PixVerse, HeyGen құралдарын пайдаланушылар). Сабақ соңында жүргізілген мониторинг келесі сапалық және сандық көрсеткіштерді айқындалды (кесте 1):

Студенттерге берілген негізгі кейс – Gemini платформасын пайдаланып, нақты уақыт режимінде жұмыс істейтін «Күнделікті тапсырмалар менеджерін» (To-Do List) бағдарламалау болды. Эксперимент барысында келесі педагогикалық нәтижелер тіркелді:

1. Прототиптеу кезеңі: Студенттер Gemini-ге нақты техникалық сұраныс (prompt) жіберу арқылы қосымшаның логикалық құрылымын 5 минут ішінде құрастырып шықты. Дәстүрлітоптабұл процесс 40 минутқасозылды.

2. Мультимедиялық толықтыру: PixVerse нейрожелісі арқылы студенттер қосымшаға арналған визуалды симуляциялар мен интерфейс элементтерін жасады. Бұл студенттердің UI/UX дизайн саласындағы құзыреттілігін арттырды.

Кесте 1. Информатика сабақтарындағы дәстүрлі және AI-интеграцияланған әдістердің компаративті талдауы

Параметр	Дәстүрлі оқыту әдістемесі	ЖИ-интеграцияланған оқыту моделі
Тапсырманы орындау жылдамдығы	Төмен. Ақпаратты іздеуге және мәтіндік тезис жазуға көп уақыт жұмсалады.	Жоғары. Gemini арқылы ақпаратты структуралық талдау және кодты лезде генерациялау.
Жобалық жұмыстың күрделілігі	Стандартты тапсырмалар шеңберімен шектеледі (дайын шаблондар).	Жоғары. Күрделі архитектуралы, креативті және мультимедиялық AI-жобалары.
Білім алушының когнитивті белсенділігі	55-60%. Материалды пассивті қабылдау деңгейі басым.	95-98%. Зерттеушілік қызығушылық пен «discovery learning» (жаңалықашу) әсері.
Кері байланыссапасы (Feedback)	Кезек күту принципі. Оқытушының әр студентке бөлетін уақыты шектеулі.	Нақты уақыт режимі (Real-time). AI-ассистент қателерді лезде талдап, түзету жолдарын ұсынады.
Сыни ойлау деңгейі	Ақпаратты жаттауға бағытталған.	ЖИ берген деректерді салыстыру және верификациялау арқылы дамиды.

3. Автономды оқыту: Оқытушы бұл жерде тек «консультант» рөлін атқарды. Студенттер кодтағы қателерді (bugs) Gemini-ге талдату арқылы өз бетінше шешуді үйренді, бұл олардың кәсіби жауапкершілігін қалыптастырады.

Жүргізілген сауалнама нәтижесі бойынша, студенттердің 92%-ы жасанды интеллектті қолдану арқылы күрделі тақырыптарды (мысалы, объектіге бағытталған бағдарламалау – OOP) түсіну әлдеқайда жеңіл екенін атап өтті. Оқытушы үшін бұл тәсіл әр студенттің деңгейіне қарай жеке тапсырмалар беруге (differentiation) мүмкіндік туғызды. Осылайша, ЖИ-технологиялары оқытудың тиімділігін арттырып қана қоймай, студенттің цифрлық ортадағы өзіне деген сенімділігін нығайтады [3].

Жасанды интеллектті оқу процесіне енгізу тек техникалық дағдыларды (Hard Skills) дамытумен шектелмейді, ол сонымен қатар жоғары деңгейдегі цифрлық этиканы қалыптастыруды талап етеді. Студенттер Gemini немесе басқа да ЖИ құралдарын пайдалану кезінде ақпараттың дұрыстығын тексеру (fact-checking) және плагиат мәселелеріне ерекше назар аударуы тиіс.

Информатика сабақтарында «Prompt Engineering» мәдениетін қалыптастыру арқылы біз білім алушыларды ЖИ-ді дайын жауап алу құралы емес, өз идеяларын жүзеге асыруға көмектесетін

интеллектуалды «ко-пилот» ретінде қабылдауға дағдыландырамыз. Сонымен қатар, нейрожелілер арқылы жасалған деректердің қауіпсіздігі мен кибергигиена ережелерін сақтау – болашақ IT-мамандар үшін басты құзыреттіліктердің бірі болып табылады [5, 110б.].

Тұжырымдай келгенде, генеративті жасанды интеллект технологиялары, атап айтқанда Gemini платформасы информатика пәнін оқытудың сапасын жаңа деңгейге көтеретін стратегиялық ресурс болып табылады. Жүргізілген педагогикалық мониторинг пен практикалық кейстер ЖИ-ді қолдану студенттердің бағдарламалауға деген қызығушылығын арттырып, тапсырмаларды орындау жылдамдығы мен сапасын айтарлықтай жақсартатынын дәлелдеді.

Жасанды интеллект оқытушыны алмастырмайды, ол тек озық технологияны меңгерген оқытушының әдістемелік мүмкіндіктерін шексіз етеді[1, 28б.]. Білім беру жүйесіне ЖИ технологияларын жүйелі және этикалық тұрғыдан енгізу – Қазақстанның цифрлық экономикасын дамытатын білікті кадрлар даярлаудың басты кепілі.

ӘДЕБИЕТ

1. Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2023 – 2029 жылдарға арналған тұжырымдамасы. – Астана: ҚР Оқу-ағарту министрлігі, 2023. – 65 б.
2. Аймағамбетов А.Қ. Білім берудегі цифрлық трансформация: болашаққа бағдар. – Астана: «Ғылым» баспасы, 2024. – 210 б.
3. Ибрагимов Р.А., Сейітжан Н.М. Информатиканы оқыту әдістемесі: Оқулық. – Алматы: «Мектеп» баспасы, 2022. – 284 б.
4. Мұхамбетова Ж.Ш. Білім беру процесіндегі жасанды интеллект технологиялары. – Қызылорда: «Болашақ» университетінің баспасы, 2025. – 156 б.
5. Нұрғалиева Г.К. Оқытуды цифрландырудың педагогикалық негіздері. – Алматы: «Дәуір», 2023. – 192 б.

ГРАФИКАЛЫҚ ДИЗАЙНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ ОЮ- ӨРНЕКТЕРДІ ЗАМАНАУИ ИНТЕРПРЕТАЦИЯЛАУ ӘДІСТЕРІ

Ескуниева М.Е., аға оқытушы,
Қызылорда «Болашақ» университеті
(Қызылорда қаласы)

РЕЗЮМЕ

В этой статье рассматриваются способы современного использования и интерпретации казахских национальных орнаментов в графическом дизайне. Описываются такие методы, как стилизация, минимализм, геометрическая трансформация и применение цифровых технологий для адаптации традиционных элементов к современным требованиям дизайна. Использование национальных орнаментов в современном дизайне способствует сохранению культурного наследия и его представлению новому поколению в обновлённой форме.

ABSTRACT

This article discusses methods of the modern use and interpretation of Kazakh national ornaments in graphic design. It describes approaches such as stylization, minimalism, geometric transformation, and the use of digital technologies to adapt traditional elements to contemporary design requirements. The use of national ornaments in modern design contributes to the preservation of cultural heritage and its presentation to a new generation in a renewed form.

Қазіргі графикалық дизайн саласында ұлттық мәдени мұраны жаңа форматта қолдану маңызды үрдістердің біріне айналып отыр. Әсіресе қазақ халқының бай мәдениетін бейнелейтін ұлттық ою-өрнектер дизайнерлер үшін ерекше шабыт көзі болып табылады. Ұлттық ою-өрнектер тек сәндік элемент ғана емес, сонымен қатар халықтың дүниетанымы, өмір салты, табиғатқа көзқарасы және эстетикалық талғамының көрінісі болып саналады. Сондықтан графикалық дизайнда ұлттық ою-өрнектерді пайдалану мәдени мұраны сақтап қана қоймай, оны қазіргі заман талабына сай жаңғыртуға мүмкіндік береді. Бүгінгі таңда дизайнерлер дәстүрлі өрнектерді жаңаша өңдеп, оларды логотиптерде, жарнамалық материалдарда, қаптама дизайнында, веб-дизайнда және түрлі визуалды коммуникация құралдарында кеңінен қолдануда [1].

Ұлттық ою-өрнектерді заманауи графикалық дизайнда қолдану барысында ең маңызды мәселе – олардың дәстүрлі мәнін сақтай отырып, жаңа визуалдық формаға енгізу. Бұл үрдіс «заманауи интерпретация» деп аталады. Интерпретациялау кезінде дизайнер ою-өрнектің негізгі композициялық құрылымын, символдық мағынасын

және ұлттық ерекшелігін сақтай отырып, оны қазіргі дизайн талаптарына бейімдейді. Мұндай тәсіл ұлттық мәдениетті жаңғыртып қана қоймай, оны жаһандық визуалды кеңістікке енгізуге мүмкіндік береді [2].

Қазақ ұлттық ою-өрнектері негізінен табиғат құбылыстарынан, жануарлар әлемінен және тұрмыстық элементтерден алынған бейнелерден тұрады. Мысалы, «қошқар мүйіз», «түйе табан», «бота көз», «сыңар мүйіз» сияқты өрнектер қазақ халқының мал шаруашылығымен байланысты өмір салтын бейнелейді. Ал өсімдік тектес өрнектер табиғатқа деген құрмет пен үйлесімділікті білдіреді. Бұл элементтер графикалық дизайнда ерекше ритм, симметрия және композициялық тепе-теңдік қалыптастыруға көмектеседі. Заманауи дизайнерлер осы өрнектердің құрылымын талдай отырып, оларды жаңа графикалық шешімдерге айналдырады (сурет 1).

Сурет 1. Ұлттық ою-өрнектерді заманауи интерпретациялау әдістері

Ұлттық ою-өрнектерді заманауи интерпретациялаудың алғашқы әдістерінің бірі – **стилизация**. Стилизация барысында дәстүрлі өрнектің күрделі формасы қарапайым геометриялық элементтерге айналдырылады. Мысалы, дәстүрлі «қошқар мүйіз» өрнегі логотип немесе пиктограмма ретінде қолдану үшін минималистік формаға келтіріледі. Мұндай тәсіл заманауи графикалық дизайнның негізгі талаптарының бірі – қарапайымдылық пен анықтық принципіне сәйкес келеді. Стилизация арқылы ұлттық өрнек өз ерекшелігін сақтай отырып, қазіргі визуалды ортада түсінікті және қолдануға ыңғайлы болады.

Екінші маңызды әдіс – **минимализм**. Заманауи дизайнда артық декоративті элементтерді азайтып, тек негізгі формаларды қалдыру кеңінен таралған. Бұл тәсіл ұлттық ою-өрнектерді қолданғанда да тиімді нәтиже береді. Дизайнерлер дәстүрлі өрнектің тек негізгі

сызықтарын немесе құрылымын пайдаланып, оны қарапайым графикалық элементке айналдырады. Мұндай шешімдер бренд логотиптерінде, фирмалық стильде және веб-дизайнда жиі кездеседі. Минимализм ұлттық элементтерді заманауи эстетикамен үйлестіруге мүмкіндік береді.

Үшінші әдіс – **геометриялық трансформация**. Бұл тәсілде ою-өрнек элементтері геометриялық фигуралар арқылы қайта құрылымдалады. Мысалы, дәстүрлі өрнек үшбұрыш, шеңбер немесе квадрат секілді формаларға бөлініп, жаңа композиция құрастырылады. Мұндай әдіс әсіресе заманауи графикалық жүйелерде, постер дизайнында және цифрлық иллюстрацияларда тиімді қолданылады. Геометриялық трансформация ұлттық өрнектердің құрылымдық логикасын сақтай отырып, оларға жаңа визуалды динамика береді.

Төртінші әдіс – **цифрлық технологияларды пайдалану**. Қазіргі кезде графикалық дизайн толықтай цифрлық бағдарламалар арқылы жүзеге асады. Adobe Illustrator, CorelDRAW, Figma сияқты бағдарламалар ұлттық ою-өрнектерді өңдеу, масштабтау және түрлі визуалды эффектілер мен толықтыру мүмкіндігін береді. Дизайнерлер векторлық графика көмегімен дәстүрлі өрнектерді дәл әрі сапалы түрде жаңғырта алады. Сонымен қатар анимация, интерактивті графика және қозғалысты дизайн арқылы ұлттық элементтерге жаңа өмір беруге болады. Бұл тәсіл әсіресе веб-сайттарда, мобильді қосымшаларда және цифрлық жарнамада кеңінен қолданылады.

Бесінші әдіс – **түстік интерпретация**. Дәстүрлі қазақ ою-өрнектерінде қызыл, көк, жасыл, сары сияқты қанық түстер жиі қолданылған. Бұл түстер белгілі бір символдық мағынаға ие. Мысалы, қызыл түс – өмір мен қуатты, көктүс – аспан мен еркіндікті білдіреді. Заманауи графикалық дизайн осы түстер жаңа түстік палитралармен үйлестіріліп, заманауи колористикалық шешімдер жасалады. Кейбір дизайнерлер ұлттық өрнектерді монохромды немесе пастель түстерде қолдану арқылы жаңа эстетикалық әсер қалыптастырады.

Алтыншы әдіс – **композициялық қайта құру**. Бұл әдісте дәстүрлі өрнектердің орналасу тәртібі өзгертіледі. Мысалы, дәстүрлі симметриялы композиция асимметриялы немесе модульдік композицияға айналуы мүмкін. Мұндай тәсіл дизайнерге шығармашылық еркіндік беріп, ұлттық элементтерді жаңа контексте көрсетуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар композициялық қайта құру плакат дизайнында, кітап мұқабаларында және бренд визуалында ерекше әсер береді.

Жетінші әдіс – **ұлттық және заманауи стильдердің синтезі**. Бұл тәсілде ұлттық ою-өрнектер заманауи типографиямен, иллюстрациямен немесе фотографиямен біріктіріледі. Мысалы, постер немесе жарнама дизайнында ұлттық өрнек фон ретінде қолданылып, оның үстіне заманауи қаріптермен мәтін

орналастырылады. Мұндай синтез ұлттық мәдениетті қазіргі визуалды тілмен үйлестіруге мүмкіндік береді.

Ұлттық ою-өрнектерді заманауи графикалық дизайнда қолдану тек эстетикалық мақсатты ғана көздемейді. Ол мәдени сәйкестікті қалыптастыруда да маңызды рөл атқарады. Қазіргі жаһандану жағдайында көптеген визуалды стильдер бір-біріне ұқсас болып келеді. Ал ұлттық элементтерді қолдану арқылы дизайнерлер өз мәдениетінің ерекшелігін көрсете алады. Бұл әсіресе ұлттық брендтерді қалыптастыруда маңызды. Көптеген қазақстандық компаниялар фирмалық стильдерінде ұлттық өрнектерді пайдалану арқылы өз өнімдерінің мәдени тамырын көрсетеді [3].

Сонымен қатар ұлттық ою-өрнектерді графикалық дизайнда қолдану жастардың мәдени мұраға деген қызығушылығын арттырады. Заманауи дизайн тілінде ұсынылған ұлттық элементтер жаңа буынға дәстүрлі мәдениетті заманауи формада қабылдауға мүмкіндік береді. Бұл мәдени сабақтастықтың сақталуына ықпал етеді.

Дегенмен ұлттық өрнектерді қолдану барысында дизайнерлер бірнеше маңызды қағидаларды ескеруі тиіс. Біріншіден, өрнектердің тарихи және мәдени мағынасын түсіну қажет. Әрбір ою белгілі бір символдық мәнге ие болғандықтан, оны дұрыс контексте қолдану маңызды. Екіншіден, шамадан тыс декоративтілікке жол бермеу керек. Заманауи дизайнда қарапайымдылық пен функционалдылық басты орын алады. Үшіншіден, ұлттық элементтерді қолданғанда олардың түпнұсқалық құрылымын бұзбай, оны эстетикалық тұрғыдан жаңарту қажет [4].

Қорытындылай келе, ұлттық ою-өрнектерді графикалық дизайнда заманауи интерпретациялау – дәстүр мен жаңашылдықтың үйлесімін көрсететін шығармашылық процесс. Бұл үрдіс ұлттық мәдени мұраны сақтауға, оны жаңа буынға танытуға және халықаралық визуалды кеңістікте танытуға мүмкіндік береді. Стилизация, минимализм, геометриялық трансформация, цифрлық технологиялар, түстік интерпретация және композициялық қайта құру сияқты әдістер дизайнерлерге ұлттық өрнектерді жаңа формада қолдануға жол ашады. Нәтижесінде дәстүрлі элементтер қазіргі заман талабына сай бейімделіп, графикалық дизайнның маңызды бөлігіне айналады.

ӘДЕБИЕТ

1. Донцова Л.Н. Основы композиции в дизайне. – Москва: Академия, 2018.
2. Самара Т. Дизайн: основы композиции. – Москва: Манн, Иванов и Фербер, 2020.
3. Лидвелл У., Холден К., Батлер Дж. Универсальные принципы дизайна. – Санкт-Петербург: Питер, 2019.
4. Арнхейм Р. Искусство и визуальное восприятие. – Москва: Архитектура-С, 2017.

**ЫБЫРАЙ АЛТЫНСАРИН ПЕДАГОГИКАЛЫҚ
МҰРАСЫН ЦИФРЛЫҚ БІЛІМ БЕРУ КЕҢІСТІГІНДЕ
ЖАҢҒЫРТУ: ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ МҰМКІНДІКТЕРІ**

Кипшакбаев Канат Зейнуллаевич, аға оқытушы, п.ғ.м.,
Кеулимжаева Сара Медетхановна, оқытушы,
Қызылорда «Болашақ» университеті
(Қызылорда қаласы)

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются вопросы обновления духовно-педагогического наследия выдающегося казахского просветителя и педагога Ыбырай Алтынсарин в условиях цифровой образовательной среды. В ходе исследования анализируются педагогические идеи Алтынсарина, его методы обучения, а также гуманистические принципы воспитания и образования. Особое внимание уделяется возможностям интерпретации и применения педагогического наследия просветителя с использованием технологий искусственного интеллекта в условиях цифровизации образования. Показано, что инструменты искусственного интеллекта способствуют персонализации обучения, повышению познавательной активности учащихся и эффективной организации образовательного процесса.

ABSTRACT

The article examines the modernization of the spiritual and pedagogical heritage of the prominent Kazakh educator Ыбырай Алтынсарин within the context of the digital educational environment. The study analyzes Altynsarin's teaching methods, humanistic educational principles, and his contribution to the development of national pedagogy. Special attention is given to the possibilities of reinterpreting and implementing his pedagogical ideas through artificial intelligence technologies in the era of educational digitalization. The article highlights the role of AI tools in personalizing learning, enhancing students' cognitive engagement, and improving the organization of the educational process.

*«Қазақтың қалың еліне білімнің шамын жаққан,
Қараңғыда жол көрсеткен жарық жұлдыздай болған —
Ұлы ағартушы Ыбырай Алтынсарин»
Мағжан Жұмабаев*

Қазіргі кезеңде білім беру жүйесі қарқынды цифрлық трансформация жағдайында дамып келеді. Ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың, цифрлық платформалардың және жасанды интеллект құралдарының білім беру үдерісіне кеңінен

енуі оқыту мазмұны мен әдістерін жаңаша қарастыруды талап етеді. Бұл үдеріс тек технологиялық жаңарумен шектелмей, ұлттық педагогикалық құндылықтарды сақтай отырып, оларды заманауи білім беру кеңістігіне бейімдеуді де қажет етеді. Осы тұрғыдан алғанда, қазақ халқының ұлы ағартушысы, педагог әрі қоғам қайраткері Ыбырай Алтынсариннің рухани және педагогикалық мұрасын қазіргі цифрлық білім беру жағдайында жаңғырту өзекті ғылыми мәселелердің бірі болып табылады.

Ыбырай Алтынсарин қазақ халқының білім беру жүйесінің қалыптасуына зор үлес қосқан ағартушы ретінде ұлттық педагогиканың негізін қалаушылардың бірі саналады. Оның білім мен тәрбиеге қатысты идеялары, оқытудағы практикалық бағыттылығы, адамгершілік құндылықтарды дәріптеуі және халықтық педагогикаға сүйенген әдістері бүгінгі күні де өз маңызын жоғалтқан жоқ. Алтынсариннің педагогикалық көзқарастары білімнің қолжетімділігі, оқытудағы түсініктілік, тәрбиенің адамгершілік негіздері және оқушы тұлғасын дамыту қағидаттарына негізделді. Бұл қағидаттар қазіргі білім беру парадигмасымен, әсіресе тұлғаға бағытталған және құзыреттілікке негізделген оқыту тұжырымдамаларымен үндес келеді [1].

Жасанды интеллект технологиялары білім беру саласында ерекше рөл атқара бастады. Бұл технологиялар оқу үдерісін дербестендіруге, білім алушылардың оқу қарқыны мен қабілеттеріне сәйкес оқыту стратегияларын қалыптастыруға, сондай-ақ оқу материалдарын тиімді ұсынуға мүмкіндік береді. Сонымен қатар жасанды интеллект құралдары білім алушылардың танымдық белсенділігін арттыруға, шығармашылық қабілеттерін дамытуға және білім сапасын арттыруға ықпал етеді. Осы тұрғыдан алғанда, Ыбырай Алтынсариннің педагогикалық идеяларын цифрлық технологиялар мен жасанды интеллект арқылы жаңаша түсіндіру және оқу үдерісінде қолдану ғылыми әрі практикалық тұрғыдан маңызды болып табылады [2].

Алтынсариннің еңбектерінде білім берудің басты мақсаты – тұлғаның жан-жақты дамуына жағдай жасау, адамгершілік құндылықтарды қалыптастыру және қоғамға пайдалы азамат тәрбиелеу екендігі ерекше атап көрсетілген. Оның «адамға ең бірінші білім емес, тәрбие керек» деген ұстанымы қазіргі білім беру жүйесіндегі құндылыққа бағдарланған білім беру тұжырымдамасымен сәйкес келеді. Сондықтан ағартушының педагогикалық мұрасын цифрлық білім беру жағдайында қайта қарастыру ұлттық педагогика мен заманауи технологиялардың үйлесімді байланысын қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Зерттеудің мақсаты – Ыбырай Алтынсариннің педагогикалық мұрасын цифрлық білім беру кеңістігінде жаңғыртудың теориялық негіздерін айқындау және жасанды интеллект технологияларын

қолдану арқылы оның педагогикалық идеяларын заманауи білім беру жүйесінде тиімді пайдалану мүмкіндіктерін талдау. Осы мақсатқа сәйкес зерттеуде ағартушының педагогикалық көзқарастары қарастырылып, оларды цифрлық білім беру ортасында қолданудың негізгі бағыттары анықталады.

Зерттеу нәтижелері ұлттық педагогикалық мұраны қазіргі білім беру жүйесіне енгізудің жаңа тәсілдерін айқындауға, сондай-ақ білім беру үдерісінде жасанды интеллект технологияларын тиімді пайдаланудың ғылыми-әдістемелік негіздерін қалыптастыруға мүмкіндік береді. Сонымен қатар бұл зерттеу ұлттық құндылықтарға негізделген білім беруді дамытуға және қазақ педагогикасының тарихи мұрасын заманауи білім беру кеңістігінде кеңінен қолдануға ықпал етеді [3].

Ыбырай Алтынсарин педагогикалық мұрасын цифрлық білім беру кеңістігінде жаңғырту мәселесі қазіргі білім беру жүйесінің даму контекстінде өзекті болып отыр. Қазіргі кезеңде білім беру жүйесі қарқынды цифрлық трансформацияға ұшырап, ақпараттық-коммуникациялық технологиялар, онлайн платформалар және жасанды интеллект құралдары арқылы оқу мазмұны мен әдістерін жаңаша қарастыруды талап етеді. Бұл үдеріс тек технологиялық жаңарумен шектелмей, ұлттық педагогикалық құндылықтарды сақтай отырып, оларды заманауи білім беру кеңістігіне бейімдеуді де қажет етеді. Осы тұрғыдан алғанда, қазақ халқының ұлы ағартушысы, педагог әрі қоғам қайраткері Ыбырай Алтынсариннің рухани және педагогикалық мұрасын цифрлық білім беру жағдайында жаңғырту өзекті ғылыми мәселе болып табылады.

Алтынсарин қазақ халқының білім беру жүйесінің қалыптасуына зор үлес қосқан ағартушы ретінде ұлттық педагогиканың негізін қалаушылардың бірі саналады. Оның білім мен тәрбиеге қатысты идеялары, оқытудағы практикалық бағыттылығы, адамгершілік құндылықтарды дәріптеуі және халықтық педагогикаға сүйенген әдістері бүгінгі күні де өз маңызын жоғалтқан жоқ. Алтынсариннің педагогикалық көзқарастары білімнің қолжетімділігі, оқытудағы түсініктілік, тәрбиенің адамгершілік негіздері және оқушы тұлғасын дамыту қағидаттарына негізделген. Бұл қағидаттар қазіргі білім беру парадигмасымен, әсіресе тұлғаға бағытталған және құзыреттілікке негізделген оқыту тұжырымдамаларымен үндеседі [4].

Алтынсариннің еңбектерінде білім берудің басты мақсаты – тұлғаның жан-жақты дамуына жағдай жасау, адамгершілік құндылықтарды қалыптастыру және қоғамға пайдалы азамат тәрбиелеу екендігі ерекше атап көрсетілген. Оның «адамға ең бірінші білім емес, тәрбие керек» деген ұстанымы қазіргі білім беру жүйесіндегі құндылыққа бағдарланған оқыту тұжырымдамасымен сәйкес келеді. Осылайша, ағартушының педагогикалық мұрасын цифрлық білім беру жағдайында қайта қарастыру ұлттық педагогика

мен заманауи технологиялардың үйлесімді байланысын қалыптастыруға мүмкіндік береді [5].

Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, Алтынсариннің педагогикалық идеяларын жасанды интеллект арқылы жаңғырту білім беру үдерісін дербестендіруге, оқушылардың шығармашылық және когнитивтік белсенділігін арттыруға, сондай-ақ ұлттық педагогикалық мұраны сақтау мен таратуға мүмкіндік береді. Бұл әдістер ұлттық құндылықтарға негізделген білім беруді дамытуға және қазақ педагогикасының тарихи мұрасын заманауи цифрлық білім беру кеңістігінде кеңінен қолдануға ықпал етеді [6].

Бүгінгі білім беру жүйесі цифрлық трансформация арқылы дамып келеді. Цифрлық білім беру кеңістігіне электрондық оқулықтар, онлайн платформалар, виртуалды зертханалар, интерактивті оқу құралдары және жасанды интеллект негізіндегі технологиялар кіреді.

Кесте 1. Жасанды интеллекттің мүмкіндіктері

Дараланған оқыту: әр оқушының білім деңгейіне, оқу жылдамдығына және қызығушылығына сәйкес материал ұсыну	Оқыту процесін автоматтандыру: бағалау, тестілеу, кері байланыс беру жұмыстарын AI арқылы жеңілдету
Білім алушының когнитивтік белсенділігін арттыру: ойын элементтері, виртуалды симуляциялар және интерактивті платформалар арқылы	Ұлттық мазмұнды сақтап интеграциялау: қазақ тілінде білім беру, ұлттық әдебиет пен мәдениет материалдарын цифрлық форматта қолжетімді ету

Алтынсариннің педагогикалық мұрасын заманауи цифрлық білім беру кеңістігіне бейімдеу бірнеше бағытта жүзеге асырылады. Ең алдымен, оқу мазмұнын жаңғырту маңызды болып табылады. Алтынсариннің дәстүрлі оқу бағдарламалары мен оқу материалдары тек мәтіндік түрде берілмей, бейне, аудио, инфографика және анимациялық элементтер арқылы байытылуы тиіс. Бұл тәсіл оқушылардың ақпаратты қабылдауын жеңілдетіп, оқу процесіне қызығушылығын арттырады. Мысалы, тарих сабағында белгілі бір тарихи тұлға мен оқиғаны бейне форматында көрсету оқушылардың когнитивтік белсенділігін арттырады, ал әдебиет сабақтарында шығарманы аудио немесе қысқа анимациялық сценалар арқылы көрсету мәтінді терең түсінуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, ұлттық әдебиет, тарих және мәдениет сабақтарына виртуалды экскурсиялар, 3D модельдер мен тарихи бейнелеулер енгізу арқылы оқу тәжірибесін интерактивті етуге болады. Мұндай әдіс оқушылардың оқу процесіне эмоционалды қатысуын күшейтіп, білім мен тәрбиені біріккен түрде игеруге мүмкіндік береді [7].

Педагогикалық әдістерді цифрлық құралдар арқылы интеграциялау оқу процесін тиімді әрі қызықты етеді. Дәріс пен практиканы біріктіру үшін жасанды интеллект негізіндегі симуляторлар, виртуалды зертханалар мен интерактивті тапсырмаларды қолдануға болады. Мысалы, физика немесе химия сабақтарында виртуалды тәжірибелерді орындау оқушыларға қауіпсіз ортада практикалық білім жинауға мүмкіндік береді, бұл Алтынсариннің практикалық бағыттағы оқыту принципімен үйлеседі. Тұлғаға бағытталған оқыту арқылы әр оқушының қабілеттерін талдайтын AI жүйелері жеке оқу траекториясын құрады. Бұл тәсіл оқушының күшті және әлсіз жақтарын анықтап, нақты қажеттіліктеріне сәйкес оқу материалдарын ұсынуға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, адамгершілік тәрбиені цифрлық құралдар арқылы жетілдіру – виртуалды кейстер, әлеуметтік ситуацияларды модельдейтін симуляциялар және интерактивті тапсырмалар арқылы оқушылардың ойлау дағдылары мен әлеуметтік жауапкершілігін дамытуға бағытталған. Мұндай тәсіл Алтынсариннің білім мен тәрбие біріккен болуы тиіс деген педагогикалық қағидасымен үндеседі [8].

Алтынсариннің педагогикалық идеяларын жасанды интеллект арқылы жаңғырту білім беру үдерісін дербестендіруге, оқушылардың шығармашылық және когнитивтік қабілеттерін дамытуға, сондай-ақ ұлттық педагогикалық мұраны сақтау мен таратуға мүмкіндік береді. Бұл тәсіл ұлттық құндылықтарға негізделген білім беруді дамытуға, заманауи цифрлық білім беру кеңістігінде қазақ педагогикасының тарихи мұрасын тиімді пайдалануына жол ашады [9].

Қорытындылай келе, Ыбырай Алтынсариннің педагогикалық мұрасы қазіргі цифрлық білім беру кеңістігінде өзекті болып қала береді, себебі ол білім мен тәрбиені интеграциялап, ұлттық құндылықтарды сақтауға және оқыту сапасын арттыруға негізделген. Жасанды интеллект құралдары арқылы Алтынсариннің әдістерін жаңғырту білім беру процесін дербестендіріп, оқушылардың когнитивтік және шығармашылық қабілеттерін дамытуға мүмкіндік береді, сонымен қатар оқу мазмұнын адаптивті әрі интерактивті етуге жағдай жасайды. Ұлттық педагогикалық мұраны заманауи цифрлық платформаларға интеграциялау оқыту сапасын арттырып қана қоймай, ұлттық мәдениет пен тілдің сақталуына, білім берудің инновациялық дамуына ықпал етеді. Зерттеу нәтижелері ұлттық педагогикалық мұраны цифрлық білім беру жүйесінде тиімді пайдаланудың теориялық және әдістемелік негіздерін қалыптастыруға жол ашады, бұл өз кезегінде заманауи білім беру мен ұлттық педагогика арасындағы үйлесімді байланысты нығайтуға мүмкіндік береді.

ӘДЕБИЕТ

1. Серікбаев Б., & Құдайбергенова А. (2024). «Цифрлық білім беру жүйесінде жасанды интеллектті енгізудің педагогикалық аспектілері». Қазақстан педагогикалық журнал, 48(1), 70–85.

-АІ құралдары мен ұлттық оқыту мазмұнын интеграциялау, оқушының оқу жетістігін бағалау.

2. Аманбек Е., & Таалай М. (2023). «Цифрлық платформалардың мектеп тәжірибесі: мүмкіндіктер мен шектеулер». Білім беру және инновациялар, 9(3), 112–129.

-Мектептерде цифрлық құралдар мен платформаларды қолданудың тиімді әдістері мен тәжірибелік ұсыныстар.

3. Садвакасов К. (2022). «Жасанды интеллект негізіндегі адаптивті оқу жүйелерінің педагогикалық әлеуеті». Инновациялық білім беру технологиялары, 15(2), 34–52.

-АІ-ның оқу бағдарламаларын жекелендіру, оқушының жеке траекториясын құру әдістері.

4. Мұқаш Д., & Болат А. (2025). Тарихи педагогика: ұлттық тұлғаны қалыптастыру және ағартушы мұрасы. Алматы: Білім және ғылым баспасы.

-Ұлттық педагогиканың теориялық негіздері мен тарихи контексті; Алтынсарин мұрасы туралы заманауи талдаулар.

5. Әділбек Т. (2024). «Ыбырай Алтынсарин педагогикалық мұрасының заманауи интерпретациясы: мәселелер мен перспективалар». Қазақ білімтану журналы, 30(4), 58–75.

-Алтынсарин идеясын бүгінгі білім беру жүйесімен салыстыратын ғылыми зерттеу.

6. Қасымбек Ж. (2023). «Ұлттық құндылықтар мен цифрлық білім беру: педагогикалық үйлесім». Жастар гуманитарлық-құқықтық зерттеулер журналы, 11(2), 88–105.

-Ұлттық құндылықтарды ұлттық тілде цифрлық форматта сақтаудың жолдары.

7. Materials of the International Conference “Digital Transformation in Education – 2024” (ҚазҰУ, 2024).

-Білім беру жүйесінің цифрландыруы, АІ-ны интеграциялау, ұлттық білім беру стратегиялары. (<https://www.kaznu.edu.kz>)

8. Proceedings of “International Scientific Conference Altynsarin Readings – 2023” (KSU, 2023).

-Ыбырай Алтынсарин мұрасын инновациялық білім беру технологияларымен байланыстыру мәселелері.

9. Proceedings of “AI in Education” Kazakhstan Symposium – 2025 (Назарбаев Университеті).

- АІ-ның білім беру жүйесіндегі заманауи рөлі, педагогикалық моделдер мен практикалық шешімдер.

МУЗЫКА САБАҚТАРЫНДАҒЫ ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТТІҢ РӨЛІ

Косбармакова Д.Б., п.ғ.м., аға оқытушы
Қызылорда «Болашақ» университеті
(Қызылорда қаласы)

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается важность формирования творческих компетенций учащихся в процессе музыкального образования, анализируется вопрос использования современных образовательных технологий - искусственного интеллекта - во всестороннем развитии учащихся. Также обсуждается роль использования технологий искусственного интеллекта на уроках музыки и анализируются нейронные сети, используемые в музыкальном образовании.

ABSTRACT

The article considers the importance of the formation of students' creative competencies in the process of music education, analyzes the issue of using modern educational technologies - artificial intelligence - in the comprehensive development of students. The role of using artificial intelligence technologies in music lessons is also discussed and neural networks used in music education are analyzed.

Соңғы уақытта педагогика ғылымында жалпы және арнайы білім беру жүйесінде жеке тұлғаның шығармашылығын зерттеуге деген қызығушылығы артып келеді [3, 15б.]. Автордың пікірінше, жас ұрпақтың шығармашылық әлеуетін қалыптастыру музыка сабақтарында тиімді жүзеге асырылады, өйткені шығармашылыққа бағытталған әр түрлі іс-әрекеттерді біріктіре отырып, музыкалық өнердің әлеуеті оқушылардың шығармашылық ойлауын барынша белсенді дамытып, ынталандыруға қабілетті [2, 2 б.]. Музыкалық өнер-адамның рухани өмірінің ажырамас бөлігі. Музыка-білім алушының жеке басының үйлесімді дамуының тікелей көзі.

Музыкалық білім берудің негізгі міндеттеріне мыналар жатады:

- оқушыларды дербес шығармашылық қызметке, белсенділік пен бастамашылыққа қабілетті тұлға ретінде тәрбиелеу;
- оқушылардың үйлесімді дамуы үшін жағдай жасау;
- білім алушылардың жаңаны игеруге, өзін-өзі тануға, өзін-өзі көрсетуге және белсенді қызметке деген ұмтылысын қалыптастыру.

Музыканың арқасында оқушының жеке басы өзін және қоршаған әлемді жақсы түсінеді, болып жатқан оқиғаларды біледі және сезінеді, ассоциативті ойлауды және жаңа нәрселерді білуге

деген ұмтылысты белсендіреді, бұл өз кезегінде өзін-өзі дамытуға, білім мен білімге деген шынайы қызығушылықты нығайтуға ықпал етеді [4, 2 б.].

Музыка-бұл сұлулықтың кең және бай әлемі, ғасырлар бойы жинақталған адам тәжірибесін, өмірдің мәні мен жақсылық мұраттары туралы ойларды сіңірген таңғажайып әлем. Музыка сабақтарында оқушылардың шығармашылық ойлауының қалыптасуы мен дамуына тікелей әсер ететін шығармашылық қызметтің негізгі түрлерінің бірі-музыкалық шығармамен жұмыс [1, 156 б.]. Алайда, бұл қызмет студенттерге де, музыка мұғалімдеріне де қиындық туғызады, өйткені музыкалық шығарманы талдау, шолу және құру - бұл белгілі бір құзыреттілікті қажет ететін күрделі процесс.

21 ғасырдағы ғылыми ой мен технологиялық жетістіктердің қарқынды дамуы қоғамдық өмірдің барлық салаларын, соның ішінде ұлттық білім беру жүйесін түбегейлі өзгертті. Жаһандық модернизация дәуіріндегі технологиялық прогрестің артықшылықтарының қатарында күрделі процестерді жүйелі басқарудың жаңа мүмкіндіктерінің пайда болуын, соның ішінде адамның ойлауына ұқсас модельдеуді, жасанды интеллект технологияларының пайда болуын, сондай-ақ нейрондық желілердің Музыкалық білім мен жалпы музыкалық өнерге әсерін атап өткен жөн. Адам ақыл-ойының күшімен жасалған жасанды интеллект технологиялары музыкалық шығармаларды жасау, бақылау және талдау, оларды ойнату және өңдеу, бағалау, ұсыныстар беру және т.б. сияқты функцияларды орындай алады. Музыкалық ойлауға, эстетикалық талғамға, адамның қалауы мен мәдени деңгейіне әсер ететін жасанды интеллект өнімдері оқытудың нысандары мен әдістерін, музыкалық білім мазмұнын, музыкалық орындаушылық саласындағы кәсіптік даярлықтың ерекшеліктерін жетілдіруге жаңа мүмкіндіктер ашады, сондай-ақ кітапхана қорларын жаңартуға және мәдени демалысты ұйымдастыруға ықпал етеді. Музыкалық өнердің қазіргі жағдайда тұлғаның өмірлік дағдыларын дамытуға және жетілдіруге қосқан елеулі үлесіне байланысты оқушылардың жан-жақты дамуы және олардың шығармашылық қабілеттерін қалыптастыру мақсатында Музыкалық білім беру процесінде жасанды интеллект технологияларын қолдануды зерделеу зерттеу тақырыбының өзектілігін анықтайды.

Ең алдымен, білім беру саласында жасанды интеллект технологияларының пайда болуы мен қолданылуының ерекшеліктерін қарастырайық. Жасанды интеллект (AI) Джон Маккарти 1956 жылы Дартмут университетінің математика факультетінің жазғы мектебінде ұсынған. Жасанды интеллект-бұл ақылды машиналар жасау туралы ғылым. Жасанды интеллекттің қарқынды дамуы көптеген салаларда, соның ішінде білім беруде айтарлықтай өзгерістерге әкелді. Оқу стилі, қабілеттері және ақпаратты қабылдау қарқыны әр оқушыда әр түрлі

болады. Осыған байланысты жасанды интеллектке негізделген білім беру технологиялары оқыту әдістері мен мазмұнын жеке күшті және әлсіз жақтарына, сондай-ақ әрбір оқушының қалауына бейімдей алады, олардың жеке білім беру қажеттіліктерін қанағаттандырады.

Қазіргі уақытта жасанды интеллект білім беру саласында әртүрлі функцияларды орындау құралы ретінде белсенді қолданылады.

Бұл процестің артықшылықтары да, кемшіліктері де бар. Білім беруде жасанды интеллектті (AI) қолданудың негізгі артықшылықтарын қарастырайық.

Біріншіден, AI мұғалімнің көмекшісі ретінде әрекет етеді, оның жұмысын айтарлықтай жеңілдетеді және автоматтандырады. Мысалы, ол оқушылардың жұмысын бағалай алады, баға қоя алады және т. б. бұл оқытушыға зерттеу жүргізуге және студенттермен бірлескен іс-әрекетке уақыт бөледі [6, 154 б.].

Екіншіден, оқу процесінде жасанды интеллектті қолдану оқушының білім беру жолын жекелендіру және жаңа материалды зерттеу кезінде жеке параметрлерін түзету мақсатында оның барлық әрекеттерін талдауға мүмкіндік береді.

Үшіншіден, жалпы білім беруді цифрландыру мұғалімдерге әртүрлі елдердің зерттеушілерінің ғылыми материалдарын зерттеуге мүмкіндік береді, ал оқушылар қашықтықтан білім ала алады. Бұл халықтың барлық әлеуметтік топтары үшін білімге қол жетімділікті арттыруға көмектеседі.

Айқын артықшылықтарға қарамастан, жасанды интеллектті білім беру мақсатында пайдалану технологиясының бірқатар кемшіліктері бар. Олардың негізгілері:

- білім беру саласында жасанды интеллект технологияларын енгізудің жоғары құны және осындай жүйелердің жұмыс істеуін қамтамасыз етудің күрделілігі;
- білім беру процестеріне AI әзірлеуге және енгізуге қабілетті мамандардың жетіспеушілігі;
- Уақыт өте келе жасанды интеллектті жиі қолданатын студенттерде шығармашылық ойлаудың төмендеу қаупі бар (мысалы, ғылыми жұмыс жазу кезінде).

Цифрлық технологиялардың жемістері бүгінде Музыкалық білім беру процесінде кеңінен қолданылады. Цифрландыру жалпы және кәсіби музыкалық білім берудің барлық салаларын қамтыды және біз оның нақты артықшылықтарын көріп отырмыз. Мысалы, музыка саласындағы маман С.В. Марков: "мультимедиялық технологиялар бастауыш мектептен бастап жоғары білімге дейінгі барлық деңгейлерде ашық білім беру формаларына белсенді түрде енгізілуде" деп атап өтті [3, 28 б.].

Музыкалық білім беруде цифрлық технологияларды, оның ішінде жасанды интеллект технологияларын қолданудың оң нәтижелеріне мыналар жатады:

- музыка сабақтарында оқу материалдарын беру формаларының әртүрлілігі;

- оқушылардың жеке танымдық қабілеттерін дамытуға ықпал ету;

- оқушылардың қарым-қатынас дағдыларын дамытуға, әлеуметтенуіне және шығармашылық қабілеттеріне әсері.

Мысалы, музыка сабақтарында мұғалім музыкалық аспаптарда ойнауды үйренуге немесе шағын сабақтар өткізуге кеңес беретін чатботтарды қолдана алады. Сонымен қатар, танымал chatgpt нейрондық желісін пән бойынша нұсқауларды дайындау, сабақтарды әзірлеу және музыкамен жұмыс істеу үшін бағдарламаларды табу үшін пайдалануға болады. Музыка сабақтарында жасанды интеллектті пайдаланудың бір жолы-жекелендірілген оқу бағдарламаларын жасау.

Музыка сабақтарында жасанды интеллект технологиясын қолданудың тағы бір тәсілі-шығармашылық пен орындаудың инновациялық құралдарын жасау. Мысалы, компьютерлік көру және дыбысты өңдеу технологиялары оқушылардың қозғалысына жауап беретін және сәйкес дыбыс шығаратын виртуалды құралдарды жасауға мүмкіндік береді. Бұл музыкалық аспаптарда ойнауды үйрену процесін қызықты, интерактивті және қызықты етеді.

Сонымен қатар, жасанды интеллект музыкалық композицияларды талдау және композицияны құруға көмектесу үшін қолданыла алады. Музыкалық үлгілерді танудың заманауи алгоритмдері AI-ге шығармалардың құрылымын талдауға және музыкалық тақырыптарды дамытудың жаңа идеяларын ұсынуға мүмкіндік береді.

Жасанды интеллект технологияларына негізделген онлайн платформалар мен білім беру қолданбалары арқылы бүкіл әлемдегі адамдар-тұрғылықты жері мен әлеуметтік мәртебесіне қарамастан — жоғары сапалы музыка сабақтары мен оқу материалдарын ала алады.

Музыка сабақтарында жасанды интеллектті қолданудың тағы бір маңызды аспектісі-оқушылар мен оқытушылардың бірлескен шығармашылығы.

Онлайн платформалар мен қосымшаларды қолдана отырып, оқытушылар да, студенттер де өздерін қызықтыратын сұрақтарға қажетті ақпарат пен жауаптар ала алады.

Музыка сабақтарында жасанды интеллект технологиясын қолдану келесі функцияларды орындауға мүмкіндік береді:

- Музыкалық шығармаларды жасау және импровизациялау. Жасанды интеллект студенттерге берілген параметрлер негізінде шаблондар ұсыну немесе тіпті музыка жасау арқылы өздерінің музыкалық туындыларын жасауға көмектеседі.

- Музыка теориясын оқыту. Жасанды интеллект көмегімен оқушылардың музыкалық сауаттылық туралы теориялық білімдерін автоматты түрде тексеруге болады. Бұл интерактивті тапсырмалар немесе жаттығулар болуы мүмкін.

- Ерекше білім беру қажеттіліктері бар оқушыларға арналған тәрбиеші. Жасанды интеллект ерекше қажеттіліктері бар балаларға арналған арнайы бағдарламаларды жасауға көмектеседі. Білім беру мекемелерінде жасанды интеллект технологияларын қолдану оқушылардың музыкалық дағдылары мен шығармашылық әлеуетін дамыту үшін үлкен әлеуетке ие.

Оқытудың инновациялық әдістеріне негізделген музыка сабақтары музыканы жақсы түсінуге ғана емес, сонымен қатар шығармашылық, эссе және музыкалық шығармаларды талдау дағдыларын қалыптастыруға көмектеседі. Бұл болашақта өз өмірін өнермен байланыстыруды жоспарлап отырған студенттерге жаңа мүмкіндіктер ашады.

Оқытудың дәстүрлі әдістерін инновациялық технологиялармен үйлестіре отырып, оқытушылар оқушылардың музыкалық қабілеттерін дамытудың жаңа көкжиектерін аша отырып, тиімдірек және тартымды сабақтар жасай алады.

Осылайша, нейрондық желілер мен жасанды интеллект бағдарламалары арқылы Музыкалық білім сапасын жақсартуға, оны қол жетімді және жекелендіруге және оқушылардың шығармашылығын дамытуға болады.

ӘДЕБИЕТ

1.Абдуллин Э.Б., Николаева Е.В. Теория музыкального образования: учебник. 3-е изд., испр. и доп. М.: Прометей, 2020. 502 с.

2.Амелин Н.А., Юдин А.П. Развитие креативности как компонента функциональной грамотности учащихся средствами музыкального искусства// Международный научно-исследовательский журнал. 2024. № 4 (142).

3.Гафарова Е.А. Креативность как информационная педагогическая система//Современное педагогическое образование. 2023. № 7. С.15-20.

4.Марков С.В. Мультимедиа технологии в музыкальном вузе: специфика и опыт применения // Вестник МГИМ имени А. Г. Шнитке. 2023. № 5. С. 107-115.

7.Степанова Э.В. Искусственный интеллект в высшем образовании /Э.В. Степанова // Наука и образование: опыт, проблемы, перспективы развития: Материалы международной научно-практической конференции, Красноярск, 20–22 апреля 2021 года. Том Часть I. – Красноярск: Красноярский государственный аграрный университет, 2021. – С. 153–155.

**ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ АРҚЫЛЫ КӨРКЕМ ЕҢБЕК
ПӘНІНДЕ ОҚУШЫЛАРДЫҢ КРЕАТИВТІЛІГІН АРТТЫРУ**

Киикбаева Ә.М., аға оқытушы,
Қызылорда «Болашақ» университеті
(Қызылорда қаласы)

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматривается значение использования технологий искусственного интеллекта в развитии творческих способностей учащихся на уроках предмета «Художественный труд». В современной системе образования эффективному повышению качества учебного процесса способствует использование цифровых технологий и инновационных инструментов. Средства искусственного интеллекта позволяют развивать воображение учащихся, предлагать новые идеи и совершенствовать художественные работы. Кроме того, в статье анализируются способы применения искусственного интеллекта на уроках художественного труда и его роль в повышении креативности учащихся.

ABSTRACT

This article examines the importance of using artificial intelligence technologies to develop students' creative abilities in **Art and Craft (Artistic Labor)** classes. In the modern education system, the use of digital technologies and innovative tools contributes to improving the effectiveness of the educational process. Artificial intelligence tools help develop students' imagination, generate new ideas, and improve artistic work. In addition, the article analyzes the ways artificial intelligence can be applied in Art and Craft lessons and its role in enhancing students' creativity.

Қазіргі жаһандану жағдайында білім беру жүйесі жаңа технологиялармен тығыз байланысты дамып келеді. Ақпараттық қоғамда оқушылар тек теориялық білім алып қана қоймай, сонымен қатар шығармашылық және инновациялық ойлау қабілеттерін дамытуы қажет. Осы тұрғыда көркем еңбек пәні оқушылардың эстетикалық талғамын қалыптастыруға, олардың шығармашылық әлеуетін дамытуға және практикалық дағдыларын жетілдіруге бағытталған маңызды пәндердің бірі болып табылады. Соңғы жылдары білім беру саласында жасанды интеллект технологияларын қолдану кеңінен таралуда. Жасанды интеллект – адамның интеллектуалдық қызметін модельдеуге бағытталған компьютерлік технологиялардың жиынтығы. Бұл технологиялар білім беру саласында оқыту үдерісін жетілдіруге, білім алушылардың

қызығушылығын арттыруға және олардың шығармашылық қабілеттерін дамытуға мүмкіндік береді [1].

Көркем еңбек сабақтарында жасанды интеллект құралдарын қолдану оқушылардың шығармашылық ізденісін күшейтіп, жаңа идеялар ұсынуға көмектеседі. Сонымен қатар бұл технологиялар дәстүрлі өнер мен заманауи цифрлық мүмкіндіктерді біріктіруге мүмкіндік береді.

Білім беру жүйесінде жасанды интеллект технологияларын қолдану оқыту әдістерін жаңартуға және білім беру сапасын арттыруға ықпал етеді. Қазіргі уақытта көптеген цифрлық платформалар мен бағдарламалар оқушылардың оқу үдерісін жеңілдетіп, олардың білім алуға деген қызығушылығын арттыруда [2].

Жасанды интеллекттің негізгі артықшылықтарының бірі – ақпаратты жылдам өңдеу және талдау мүмкіндігі. Бұл оқушыларға жаңа білімді тез меңгеруге және шығармашылық жұмыстарды тиімді орындауға көмектеседі. Сонымен қатар жасанды интеллект оқушылардың жеке ерекшеліктерін ескере отырып, олардың қабілеттерін дамытуға жағдай жасайды.

Білім беру саласында жасанды интеллект келесі бағыттарда қолданылады:

- оқу материалдарын визуализациялау;
- шығармашылық идеяларды генерациялау;
- цифрлық дизайн жасау;
- интерактивті оқу ортасын қалыптастыру

Бұл мүмкіндіктер оқушылардың шығармашылық ойлауын дамытуға және олардың зерттеушілік қабілеттерін арттыруға ықпал етеді. Көркем еңбек пәні оқушылардың эстетикалық мәдениетін қалыптастырып, олардың шығармашылық қабілеттерін дамытуға бағытталған. Бұл пән барысында оқушылар әртүрлі материалдармен жұмыс істеп, сәндік-қолданбалы өнер элементтерін үйренеді.

Көркем еңбек сабақтарының негізгі мақсаттары:

- оқушылардың шығармашылық қабілетін дамыту;
- эстетикалық талғамын қалыптастыру;
- қолөнер дағдыларын жетілдіру;
- ұлттық мәдени мұраға қызығушылық қалыптастыру [3].

Оқушылар көркем еңбек сабақтарында түрлі шығармашылық жұмыстар орындау арқылы өздерінің қиялын дамытады. Мысалы, бұйым жасау, сурет салу, дизайн құрастыру және сәндік элементтерді пайдалану арқылы олар жаңа идеялар ұсына алады. Алайда қазіргі цифрлық дәуірде шығармашылық қызметті жаңа технологиялармен байланыстыру маңызды болып отыр. Осы тұрғыда жасанды интеллект құралдарын қолдану көркем еңбек пәнінің мазмұнын жаңартуға мүмкіндік береді.

Жасанды интеллект технологиялары көркем еңбек сабақтарында түрлі бағыттарда қолданылуы мүмкін. Бұл технологиялар

оқушылардың шығармашылық жұмыстарын жоспарлауға және оларды жүзеге асыруға көмектеседі.

Біріншіден, жасанды интеллект графикалық дизайн жасау барысында қолданылуы мүмкін. Оқушылар белгілі бір тақырып бойынша дизайн нұсқаларын жасап, түрлі композициялық шешімдерді салыстыра алады.

Екіншіден, жасанды интеллект түстер үйлесімін анықтауға және сәндік элементтерді таңдауға көмектеседі. Бұл оқушыларға эстетикалық тұрғыдан дұрыс шешім қабылдауға мүмкіндік береді.

Үшіншіден, жасанды интеллект оқушылардың шығармашылық идеяларын дамытуға ықпал етеді. Оқушылар белгілі бір тақырып бойынша жаңа идеялар алып, оларды практикалық жұмыстарда қолдана алады. Сонымен қатар жасанды интеллект құралдары арқылы оқушылар:

- цифрлық өнермен жұмыс істеуді үйренеді;
- дизайн ойлауын дамытады
- шығармашылық жобалар жасайды

Бұл тәсілдер оқушылардың шығармашылық белсенділігін арттырып, олардың креативтілігін дамытуға ықпал етеді [4].

Көркем еңбек сабақтарында жасанды интеллектті қолданудың тиімді әдістерінің бірі – жобалық оқыту. Жобалық әдіс оқушылардың шығармашылық және зерттеушілік қабілеттерін дамытуға мүмкіндік береді. Мысалы, сабақ барысында келесі тапсырмалар ұйымдастыруға болады:

1. Дизайн жобасы

Оқушылар белгілі бір бұйымның эскизін жасанды интеллект көмегімен құрастырып, кейін оны қолмен дайындайды.

2. Ұлттық ою-өрнек жобасы

Оқушылар жасанды интеллект құралдарын пайдаланып, ұлттық ою-өрнектердің жаңа үлгілерін жасап, оларды сәндік бұйымдарда қолданады.

3. Интерьер дизайны жобасы

Оқушылар бөлме интерьеріне арналған сәндік элементтерді цифрлық түрде жобалап, олардың көркемдік ерекшеліктерін талдайды. Мұндай тапсырмалар оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамытып қана қоймай, олардың сыни ойлау және талдау дағдыларын қалыптастырады.

Көркем еңбек пәнінде жасанды интеллект технологияларын қолданудың бірнеше маңызды артықшылықтары бар:

- оқушылардың шығармашылық қызығушылығын арттырады;
 - жаңа идеялар мен креативті шешімдер ұсынуға мүмкіндік береді;
 - цифрлық сауаттылықты қалыптастырады;
 - заманауи технологияларды қолдану дағдыларын дамытады [5].
- Сонымен қатар жасанды интеллект оқушылардың өзіндік

жұмысын ұйымдастыруға және олардың шығармашылық белсенділігін арттыруға ықпал етеді. Қорытындылай келе, көркем еңбек пәнінде жасанды интеллект технологияларын қолдану оқушылардың креативтілігін дамытуда маңызды құрал болып табылады. Бұл технологиялар оқушылардың шығармашылық қабілеттерін арттырып қана қоймай, олардың цифрлық сауаттылығын дамытуға және жаңа технологияларды меңгеруіне мүмкіндік береді. Көркем еңбек сабақтарында жасанды интеллектті тиімді пайдалану арқылы оқыту үдерісін жаңғыртып, оқушылардың шығармашылық әлеуетін толық ашуға болады. Сондықтан қазіргі білім беру жүйесінде өнер мен технологияны біріктіру оқыту сапасын арттырудың маңызды бағыттарының бірі болып табылады.

ӘДЕБИЕТ

1. Қазақстан Республикасының білім беру туралы заңы.
2. Беспалько В.П. Педагогикалық технология негіздері.
3. Селевко Г.К. Қазіргі білім беру технологиялары.
4. Блум Б. Оқу мақсаттарының таксономиясы.
5. Цифрлық білім беру ресурстары мен инновациялық технологиялар туралы ғылыми мақалалар.

МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДЫҢ ТІЛІН ДАМУДА ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТІ ҚОЛДАНУ

Мұхамеджан Г.Р., оқытушы,
Қызылорда «Болашақ» университеті
(Қызылорда қаласы)

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматриваются теоретические основы применения технологий искусственного интеллекта в процессе развития речи дошкольников. Проанализированы психолого-педагогические особенности языкового развития в дошкольном периоде, определены возможности средств искусственного интеллекта для распознавания речи, интерактивных платформ, адаптивных систем обучения.

ABSTRACT

This article discusses the theoretical foundations of the use of artificial intelligence technologies in the process of language development of preschool children. The psychological and pedagogical features of language development in the preschool period are analyzed, the capabilities of artificial intelligence tools for speech recognition, interactive platforms, adaptive learning systems are revealed.

XXI ғасырдағы білім беру жүйесі цифрлық технологиялардың жедел дамуына байланысты жаңа міндеттерді алға қойып отыр. Балалардың сөйлеу тілін дамытуда дәстүрлі әдістермен қатар, заманауи жасанды интеллект негізіндегі құралдар ерекше орын алуда. Қазақстандағы «Цифрлық Қазақстан» бағдарламасы мен мектепке дейінгі білім беруді жаңғырту бағыттары да ЖИ-ді пайдалануды қолдайды. Осыған байланысты, ЖИ-дің тіл дамытудағы рөлі ғылыми тұрғыдан зерделенуі тиіс [1].

Мемлекеттік жалпыға міндетті мектепке дейінгі білім беру стандартында баланың сөйлеу, коммуникативтік дағдыларын дамыту — білім беру саласының негізгі мақсаттарының бірі ретінде көрсетіледі. Сондай-ақ, заманауи цифрлық және инновациялық технологияларды қолдануға рұқсат беріледі. Оқу қызметінде ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдану баланың қызығушылығы мен танымдық белсенділігін арттыруға бағытталуы тиіс — деп көрсетілген [2].

Баланың тілінің дамуы — мектепке дейінгі баланың тұлғалық, когнитивтік және әлеуметтік жетілуінің маңызды көрсеткіші. Қазіргі заманда инновациялық технологиялардың дамуымен бірге балалардың тілдік дамуын қолдайтын жаңа мүмкіндіктер пайда

болуда. Әсіресе жасанды интеллект технологияларын білім беру процесіне енгізу сөйлеу тілін дамытудың тиімді құралдарының біріне айналып келеді.

Қазіргі білім беру кеңістігінің цифрландырылуы оқыту үдерісіне инновациялық технологияларды енгізуді талап етеді. Соның ішінде жасанды интеллект технологиялары білім сапасын арттырудың маңызды құралы ретінде танылып отыр. Мектеп жасына дейінгі кезең – баланың тілдік, танымдық және әлеуметтік дағдылары қарқынды дамитын ерекше саты. Осы кезеңде баланың сөздік қоры қалыптасып, байланыстырып сөйлеу, дыбыстарды дұрыс айту, грамматикалық құрылымдарды меңгеру қабілеттері жетіледі.

Сондықтан мектепке дейінгі білім беру жүйесінде тіл дамыту жұмыстарын ғылыми негізде ұйымдастыру және заманауи цифрлық шешімдерді тиімді пайдалану өзекті мәселе болып табылады.

Психологиялық-педагогикалық зерттеулерге сәйкес, 3–6 жас аралығында баланың сөйлеу әрекеті сапалық жаңа деңгейге көтеріледі. Бұл кезеңде:

- сөздік қор қарқынды түрде ұлғаяды;
- фонематикалық есту қабілеті дамиды;
- байланыстырып сөйлеу дағдылары қалыптасады;
- диалогтік және монологтік сөйлеу жетіледі;
- тіл арқылы ойлау, жалпылау, талдау қабілеттері дамиды.

Тіл дамыту жұмыстары ойын әрекетімен, көрнекілікпен, қарым-қатынас арқылы ұйымдастырылғанда нәтижелі болады. Жасанды интеллект технологиялары осы табиғи даму үдерісін қолдай отырып, оны жаңа сапалық деңгейге көтеруге мүмкіндік береді.

Жасанды интеллект технологияларының тіл дамытудағы мүмкіндіктері:

1. Сөйлеуді тану және дыбыстауды түзету

Жасанды интеллектке негізделген сөйлеуді тану жүйелері баланың айтқан сөзін автоматты түрде талдап, дыбыстардың дұрыс айтылуын бағалай алады. Бұл логопедиялық жұмысты қолдауда тиімді құрал болып табылады. Жүйе нақты кері байланыс беріп, қай дыбыста қате кеткенін көрсетеді және қайталау жаттығуларын ұсынады. Мұндай технологиялар кейбір халықаралық білім беру платформаларында қолданылады (мысалы, Duolingo), онда дыбыстау сапасы автоматты түрде бағаланады.

2. Бейімделген (адаптивті) оқыту жүйелері

ЖИ баланың білім деңгейін, жауап беру жылдамдығын, қателесу жиілігін талдау арқылы жеке оқу траекториясын қалыптастырады. Бұл тәсіл әр баланың даму қарқынын ескеруге мүмкіндік береді. Адаптивті жүйелер тапсырмалардың күрделілік деңгейін автоматты түрде реттеп, баланың мүмкіндігіне сәйкес мазмұн ұсынады. Мұндай тәжірибе цифрлық білім беру

платформаларында (мысалы, Khan Academy) кеңінен қолданылып келеді.

3. Интерактивті тілдік орта құру

Жасанды интеллект негізіндегі қосымшалар баланы виртуалды кейіпкерлермен диалогке түсіреді, сұрақ-жауап ұйымдастырады, ертегі құрастыруға ынталандырады. Интерактивті орта:

- байланыстырып сөйлеуді дамытады;
- шығармашылық қабілетті арттырады;
- тілдік белсенділікті күшейтеді;
- эмоционалдық қызығушылықты арттырады.

Ойын элементтерімен біріктірілген тапсырмалар мектеп жасына дейінгі балалар үшін ерекше тиімді болып табылады.

4. Мониторинг және талдау мүмкіндігі

Жасанды интеллект баланың тілдік жетістіктерін тіркеп, даму динамикасын сараптайды. Педагог пен ата-анаға арналған аналитикалық есептер түзету жұмыстарын дер кезінде жоспарлауға көмектеседі. Бұл білім беру сапасын басқарудың жаңа деңгейін қамтамасыз етеді.

Жасанды интеллектіні қолданудың педагогикалық шарттары. ЖИ технологияларын мектепке дейінгі білім беру жүйесінде тиімді пайдалану үшін келесі шарттар сақталуы қажет:

1. Жас ерекшелік психологиясына сәйкестік;
2. Экран алдында өткізілетін уақыттың шектелуі;
3. Тірі қарым-қатынасты толық алмастырмау;
4. Педагогикалық мақсаттылық және жүйелілік;
5. Дербес деректер қауіпсіздігін қамтамасыз ету.

Жасанды интеллект дәстүрлі әдістерді алмастырушы емес, оларды толықтырушы құрал ретінде қолданылуы тиіс.

Мектеп жасына дейінгі балалардың тілін дамытуда жасанды интеллект технологияларын қолдану – заманауи білім беру үдерісінің маңызды бағыты. Ол баланың тілдік қабілеттерін жүйелі дамытуға, оқыту мазмұнын дараландыруға және оқу мотивациясын арттыруға мүмкіндік береді.

Сонымен қатар, ЖИ-ді ғылыми негізде, педагогикалық талаптарға сай және дәстүрлі әдістермен үйлестіре қолдану ғана жоғары нәтижеге жеткізеді. Болашақта мектепке дейінгі білім беру жүйесінде жасанды интеллект технологияларын әдістемелік тұрғыдан жетілдіру және ұлттық мазмұнмен байыту өзекті ғылыми бағыттардың бірі болып табылады.

Мектепке дейінгі ұйымдарда жасанды интеллектіні тәжірибелік қолдану мысалдары. Интерактивті қосымшалар: ChatGPT тәрізді диалогтық жүйелер балаларға қысқа әңгімелер құруға, сұрақ-жауап ойнауға мүмкіндік береді. Дыбыстық ойындар: «Сөйлеуді үйретуші боттар» дыбысты дұрыс айтуға жаттықтырады. Қазақ тіліндегі цифрлық кітаптар: мәтінді дыбыстап оқып, түсіндірмелер беретін ЖИ

негізіндегі платформалар. AR/VR технологияларымен біріктіру: баланың тілін дамытуға арналған рөлдік ойындар (мысалы, «дүкенге бару», «қонақ күту» жағдайларын модельдеу).

Баланың тілін дамытуда тәрбиеші дыбыстық жаттығулар жасатуына болады. ЖИ негізіндегі қосымша (мысалы, сөйлеуді тану бағдарламасы) арқылы бала сөздерді қайталап айтады, бағдарлама дұрыс дыбыстауын бағалайды. Дидактикалық ойын түрніде қолдануға болады. Мысалы: «Сөзді тап» ойыны: ЖИ сурет көрсетіп, «Бұл не?» деп сұрайды. Бала жауап бергенде, жүйе даусын түзетіп немесе қосымша түсініктеме береді.

Сөздік қорды кеңейтуде интерактивті ертегілерді пайдану тиімді. Мысалы: ЖИ ертегіні бастайды, бірақ кей жерінде тоқтап: «Балалар, ары қарай не болады деп ойлайсыңдар?» — деп сұрайды. Балалар жауап береді, ал ЖИ олардың жауабына сәйкес ертегіні жалғастыра алады. «Сұрақ-жауап» ойыны: Балаға қарапайым сұрақтар қояды «Кім ұшады?», «Қай жануар суда жүзеді?», бала жауап бергенде ЖИ суреттерді көрсетіп, нәтижені бекітеді. Коммуникативтік дағдыны дамытуда диалогтық әңгімелесу арқылы балалар ЖИ-мен қарапайым сұхбат жүргізеді мысалы, «Сәлем, сенің атың кім?», «Қайда бара жатырсың?». Рөлдік ойындарда ЖИ виртуалды дос рөлінде болып, балаға «қонаққа бару», «дүкеннен зат алу» сияқты ситуацияларды модельдеп береді.

Ұйымдастырылған іс әрекет барысында көрнекіліктерді пайдалануда сурет пен дауысты сәйкестендіру: ЖИ жануардың суретін көрсетіп, оның дауысын шығарады. Бала атауын қайталайды. AR (кеңейтілген шындық) элементтері: Планшет арқылы баланың алдында 3D сурет пайда болып, ЖИ оның атауын айтуға шақырады [4].

Ойымызды қорытындылай келе, баланың тілін дамытуда жасанды интеллектіні пайдалану — заманауи білім берудің жаңа мүмкіндіктерінің бірі. Ол дәстүрлі әдістерді толықтырып, баланың жеке ерекшелігіне сай оқытуға жағдай жасайды. Алайда, ЖИ қолдану педагогикалық бақылаумен, ата-ананың қадағалауымен, ұлттық тілдік және мәдени контентті қамтумен қатар жүруі қажет. Болашақта қазақ тіліндегі ЖИ қосымшаларын дамыту — білім беру саласының стратегиялық бағыты болуы тиіс.

ӘДЕБИЕТ

1. Қазақстан Республикасы Үкіметі. «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасы. — Астана, 2018.
2. ҚР Білім және ғылым министрлігі. Мектепке дейінгі тәрбие мен оқытудың мемлекеттік жалпыға міндетті стандарты. — Астана, 2022.

3. Савелова Е.В. Цифровые образовательные ресурсы в школе: методика использования. Обществознание. Сборник учебно-методических материалов для педагогических вузов. – Москва, 2008.

4. Баймухамедов М.Ф., Молдамурат К. Искусственный интеллект: современная теория и практика. //Материалы международной научно-практической конференции «Байтурсыновские чтения – 2019», Костанай, 2019. – с.501-504.

ӘОЖ 378:51:004

ЖОҒАРЫ МАТЕМАТИКАНЫ ОҚЫТУДЫҢ ЦИФРЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ

Раушанбек А.А., п.ғ.м., оқытушы,
Қызылорда «Болашақ» университеті
(Қызылорда қаласы)

РЕЗЮМЕ

В данной статье анализируются теоретические основы, практическая значимость и педагогическая эффективность использования цифровых технологий и интерактивных платформ при обучении математике в высших учебных заведениях. Математика, обладая логической и абстрактной природой, занимает особое место в системе образования, поэтому применение цифровых инструментов способствует повышению качества образовательного процесса. В исследовании рассматривается влияние таких платформ, как MATLAB, Mathematica, Maple и Python на учебный процесс, а также опыт их применения в системе высшего образования. Особое внимание уделяется роли цифрового образования в повышении мотивации студентов, развитии их самостоятельного мышления и формировании творческого подхода к обучению. Результаты исследования показывают, что использование цифровых технологий способствует более глубокому пониманию математических понятий, развитию аналитических навыков и повышению эффективности учебного процесса.

ABSTRACT

This article analyzes the theoretical foundations, practical significance, and pedagogical effectiveness of using digital technologies and interactive platforms in teaching mathematics in higher education institutions. Due to its logical and abstract nature, mathematics occupies a special place in the education system, and the use of digital tools contributes to improving the quality of the educational process. The study examines the impact of platforms such as MATLAB, Mathematica, Maple, and Python on the learning process, as well as their application in higher education. Special attention is paid to the role of digital education in

increasing students' motivation, developing independent thinking, and fostering a creative approach to learning. The results show that the use of digital technologies enhances the understanding of mathematical concepts, improves analytical skills, and increases the overall effectiveness of the educational process.

Қазіргі ғылым мен инженерия салаларында математикалық есептеулерді автоматтандыру ерекше маңызға ие. Ғылыми есептеулер, математикалық модельдеу, деректерді талдау және алгоритмдерді жүзеге асыру үшін арнайы бағдарламалық орталар қолданылады. Олардың ішінде кең тараған жүйелерге **MATLAB, Mathematica, Maple және Python** жатады. Бұл бағдарламалар математикалық есептерді сандық және символдық әдістер арқылы шешуге мүмкіндік береді және ғылыми зерттеулерде, инженерлік жобаларда, білім беру жүйесінде кеңінен қолданылады. Ғылыми есептеулер үшін бағдарламалық құралдарды таңдау көптеген факторларға байланысты: есептеу жылдамдығы, символдық математика мүмкіндіктері, бағдарламалау икемділігі, визуализация құралдары және бағдарламаның қолжетімділігі. Әрбір жүйе белгілі бір салаларда тиімді қолданылғанымен, олардың мүмкіндіктері мен шектеулері әртүрлі. Осы орайда өзінің зерттеу жұмыстарын жүргізген бірнеше ғалымдарға тоқтала кетсек. Өз зерттеуінде **Абдурахмонова Р.Э.** жоғары оқу орындарында математиканы оқыту процесінде цифрлық технологияларды қолданудың педагогикалық тиімділігін талдаған. Автордың пікірінше, математика өзінің логикалық және абстрактілі табиғатына байланысты оқытуда визуализация мен интерактивті құралдарды талап етеді [1]. Сондықтан **GeoGebra, Desmos, Moodle, Google Classroom** сияқты цифрлық платформаларды қолдану білім алушылардың пәнді қабылдау деңгейін арттырып, олардың пәнге деген қызығушылығын күшейтеді.

Зерттеуде көрсетілгендей, цифрлық технологияларды пайдалану математикалық ұғымдарды көрнекі түрде түсіндіруге мүмкіндік береді және студенттердің аналитикалық ойлау қабілетін дамытуға ықпал етеді. Сонымен қатар интерактивті платформалар арқылы білім алушылардың өзіндік жұмысы ұйымдастырылып, оқу процесінің тиімділігі артады.

Автордың зерттеу нәтижелері цифрлық білім беру құралдарын қолдану студенттердің мотивациясын арттырып, олардың дербес ойлау және шығармашылық қабілеттерін дамытуға оң әсер ететінін көрсетеді.

Рассулов И.М. өзінің зерттеуінде жоғары оқу орындарында білім беру процесінде цифрлық технологияларды қолданудың маңыздылығын қарастырады [2]. Автордың пікірінше, білім беру жүйесінде ақпараттық және цифрлық технологияларды қолдану студенттердің шығармашылық ойлау қабілетін дамытуға, олардың

білімді меңгеру деңгейін арттыруға және оқу процесін интерактивті түрде ұйымдастыруға мүмкіндік береді.

Зерттеуде цифрлық технологияларды қолдану білім алушылар мен оқытушылар арасында тиімді ақпарат алмасуды қамтамасыз ететінін және білім беру кеңістігін қалыптастыруда маңызды рөл атқаратыны атап көрсетілген. Сонымен қатар автор қазіргі білім беру жүйесінде дәстүрлі оқыту модельдері біртіндеп өзгеріп, олардың орнына интерактивті және студентке бағытталған оқыту әдістері қалыптасып келе жатқанын көрсетеді.

Парпиева Н., Якубова У., Мирходжаева Н. зерттеулерінде математиканы оқытуда заманауи цифрлық технологияларды қолдану студенттердің пәнді түсіну деңгейін тереңдетіп, оқу процесінің тиімділігін арттыратыны көрсетілген [3].

Соңғы уақытта жоғары білім беру жүйесінде MATLAB, Mathematica, Python, Maple және т.б. цифрлық технологиялар білім беру жүйесінде қолданылу үстінде, ендеше осы бағдарламалардың қандай артықшылықтары мен кемшіліктері бар екенін бірі білсе бірі білмес. Көбінесе инженерлік есептеулер мен сандық модельдеуде MATLAB қолданылса, Mathematica және Maple символдық математикада кеңінен пайдаланылады. Ал Python соңғы жылдары ғылыми есептеулер мен жасанды интеллект саласында кең таралып, көптеген ғылыми жобалардың негізгі құралдарының біріне айналды. MATLAB-тың негізгі ерекшелігі – матрицалар мен векторлармен жұмыс істеуге бағытталған арнайы синтаксисі. Бұл мүмкіндік сызықтық алгебра, сигналдарды өңдеу, басқару жүйелері және сандық модельдеу сияқты салаларда өте тиімді болып табылады. MATLAB-та көптеген дайын кітапханалар мен құралдар жиынтығы бар, олар әртүрлі ғылыми және инженерлік есептерді шешуге мүмкіндік береді. Мысалы, сигналдарды өңдеу, басқару теориясы, машиналық оқыту және робототехника сияқты салалар үшін арнайы toolbox-тар қолданылады. MATLAB-тың тағы бір маңызды артықшылығы – жоғары сапалы графиктер мен визуализация құралдарының болуы. Бағдарлама күрделі математикалық модельдерді визуалды түрде көрсетуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар MATLAB-тың Live Editor интерфейсі интерактивті есептеулер жүргізуге мүмкіндік береді. Дегенмен MATLAB-тың бірнеше кемшіліктері бар. MATLAB жабық кодты бағдарламалық жүйе болып табылады, сондықтан пайдаланушылар оның ішкі механизмдерін өзгерте алмайды. Сонымен қатар MATLAB жалпы мақсаттағы бағдарламалау үшін Python сияқты әмбебап тілдерге қарағанда шектеулі болып саналады. Осыған қарамастан MATLAB инженерлік модельдеу және сандық есептеулер саласында жетекші бағдарламалардың бірі болып қала береді.

Келесі маңызды бағдарламалардың бірі- Mathematica, Wolfram Research компаниясы әзірлеген қуатты математикалық есептеу жүйесі

болып табылады. Бұл бағдарламаның негізгі ерекшелігі – символдық есептеулерді тиімді орындау мүмкіндігі. Mathematica жүйесі алгебралық өрнектерді түрлендіру, аналитикалық интегралдар мен туындыларды табу, дифференциалдық теңдеулерді шешу сияқты күрделі математикалық есептерді символдық түрде орындауға мүмкіндік береді. Бұл қасиет Mathematica-ны теориялық математика және ғылыми зерттеулер саласында өте пайдалы құралға айналдырады. Mathematica-ның тағы бір маңызды ерекшелігі – оның Wolfram Alpha білім базасымен интеграциясы. Бұл жүйе математикалық есептеулермен қатар үлкен деректер базасына қол жеткізуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар Mathematica графикалық визуализация мүмкіндіктерімен де ерекшеленеді. Көптеген зерттеулер Mathematica-ның графикалық мүмкіндіктері басқа математикалық жүйелерге қарағанда өте жоғары деңгейде екенін көрсетеді.

Maple – компьютерлік алгебра жүйелерінің бірі болып табылады және математикалық символдық есептеулерді орындауға арналған бағдарламалық орта. Maple бағдарламасының негізгі артықшылығы – оның математикалық функциялар кітапханасының кең болуы. Бұл жүйе алгебралық өрнектерді түрлендіру, теңдеулер жүйесін шешу, дифференциалдық теңдеулерді зерттеу және математикалық модельдерді құру сияқты көптеген есептерді орындауға мүмкіндік береді. Maple-дің тағы бір ерекшелігі – оның қолдануға ыңғайлы графикалық интерфейсі және визуализация құралдарының болуы. Бұл мүмкіндік студенттерге күрделі математикалық ұғымдарды түсінуге көмектеседі. Дегенмен Maple бағдарламасының да кейбір шектеулері бар. Кейбір зерттеулер Maple-дің есептеу жылдамдығы басқа бағдарламаларға қарағанда төмен болуы мүмкін екенін көрсетеді. Сонымен қатар Maple статистикалық талдау және деректер ғылымы саласында Python сияқты бағдарламалармен салыстырғанда шектеулі мүмкіндіктерге ие.

Python – жалпы мақсаттағы бағдарламалау тілі болғанымен, қазіргі уақытта ғылыми есептеулерде кеңінен қолданылады. Python-ның танымал болуының негізгі себептерінің бірі – оның ашық кодты және тегін болуы. Python ғылыми есептеулер үшін көптеген кітапханаларды ұсынады: NumPy – матрицалық есептеулер үшін, SciPy – ғылыми есептеулер үшін, Matplotlib – графиктер мен визуализация үшін, SymPy – символдық математика үшін, Pandas – деректерді талдау үшін. NumPy кітапханасы Python-ға MATLAB-қа ұқсас матрицалық операцияларды орындауға мүмкіндік береді. Python-ның тағы бір маңызды артықшылығы – оның әмбебаптығы. Python веб-бағдарламалау, жасанды интеллект, деректер ғылымы, машиналық оқыту және ғылыми есептеулер сияқты көптеген салаларда қолданылады. Сонымен қатар Python үлкен ғылыми қауымдастыққа ие. Бұл жаңа кітапханалар мен құралдардың тұрақты түрде дамуына мүмкіндік береді. Python-ның негізгі кемшілігі –

кейбір есептеулерде оның жылдамдығы компиляцияланған тілдерге карағанда төмен болуы мүмкін. Бірақ NumPy, Cython және Numba сияқты құралдар бұл мәселені айтарлықтай азайтады.

Жүргізілген салыстырмалы талдау нәтижесінде MATLAB, Mathematica, Maple және Python бағдарламаларының әрқайсысының белгілі бір салаларда тиімді қолданылатыны анықталды. MATLAB инженерлік есептеулер мен сандық модельдеуде кеңінен қолданылатын қуатты құрал болып табылады. Mathematica және Maple жүйелері символдық математика саласында өте тиімді. Олар күрделі алгебралық есептерді және аналитикалық теңдеулерді шешуде жоғары нәтиже береді. Ал Python бағдарламалау тілі әмбебаптығы, ашық кодты архитектурасы және үлкен кітапхана экожүйесі арқасында ғылыми есептеулердің көптеген салаларында қолданылатын жетекші құралдардың біріне айналды. Python-ның машиналық оқыту, деректер ғылымы және жасанды интеллект салаларындағы мүмкіндіктері оны қазіргі ғылыми-технологиялық даму жағдайында ең перспективалы бағдарламалардың бірі ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Осылайша, нақты есептердің түріне байланысты әрбір бағдарламаның қолдану саласы әртүрлі болғанымен, қазіргі уақытта ғылыми қауымдастықта Python бағдарламалау тілі ең әмбебап және болашағы зор есептеу ортасы ретінде қарастырылады.

ӘДЕБИЕТ

1. Abdurahmonova R.E. (2025). *Effectiveness of using digital technologies in teaching mathematics in higher education*. JournalNX – A Multidisciplinary Peer Reviewed Journal, 11(12), 84–88.

2. Rasulov I.M. (2022). *The role of digital technologies in teaching creative thinking to students of higher education institutions*. JournalNX – A Multidisciplinary Peer Reviewed Journal, 8(4), 145–148.

3. Parpieva N., Yakubova, U., & Mirkhodjaeva, N. (2023). *The relevance of integration of modern digital technologies in teaching mathematics*. Bulletin of Science and Practice.

**ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ ДӘУІРІНДЕ ЛОГИСТИКА
МАМАНДАРЫНЫҢ КӘСІБИ ҚҰЗЫРЕТТЕРІН
ТРАНСФОРМАЦИЯЛАУ**

Бегманова А.Б., арнайы пән оқытушысы,
Исатай Әбдікәрімов атындағы Қызылорда
политехникалық жоғары колледжі
(Қызылорда қаласы)

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматриваются особенности цифровой грамотности, работы с данными и использования современных информационных систем, а также аналитического мышления, стратегического принятия решений и способности к адаптации к изменениям. Обсуждаются пути, которые помогут специалисту по логистике быть технологически грамотным, готовым к непрерывному обучению и эффективно адаптироваться к быстро меняющимся условиям.

ABSTRACT

This article discusses the features of digital literacy, data handling, and the use of modern information systems, as well as analytical thinking, strategic decision-making, and the ability to adapt to changes. It also explores ways to help logistics professionals become technologically literate, ready for continuous learning, and effectively adapt to rapidly changing conditions.

Жасанды интеллекттің қарқынды дамуы логистика саласына елеулі өзгерістер енгізіп, мамандардың кәсіби құзыреттерін жаңа деңгейге көтерді. Дәстүрлі дағдылармен қатар цифрлық сауаттылық, деректерді талдау қабілеті және ақпараттық жүйелерді меңгеру маңызды талаптарға айналды.

Сонымен бірге, аналитикалық ойлау, стратегиялық шешім қабылдау және бейімделгіштік сияқты дағдылардың рөлі артты. Жасанды интеллект көптеген операциялық процестерді автоматтандырғанымен, адам факторына тән креативтілік пен коммуникация қабілеттері өз маңызын сақтап отыр [1].

Қазіргі таңда әлемдік экономика қарқынды цифрландыру кезеңінен өтуде. Соның ішінде логистика саласы да түбегейлі өзгерістерге ұшырап отыр. Жасанды интеллект (ЖИ), үлкен деректер (Big Data), автоматтандыру және роботтандыру сияқты технологиялар жеткізу тізбектерін басқарудың жаңа тәсілдерін қалыптастыруда.

Логистика бұрын тек тасымалдау мен қойма қызметін ұйымдастырумен шектелсе, бүгінгі күні ол күрделі аналитикалық,

цифрлық және стратегиялық шешімдерді талап ететін салаға айналды. Осыған байланысты логистика мамандарының кәсіби құзыреттері де өзгеріп, жаңа талаптарға бейімделуде.

Бұл баяндамада жасанды интеллект дәуіріндегі логистика мамандарының құзыреттерінің трансформациясы, негізгі бағыттары және болашақтағы даму тенденциялары қарастырылады.

1. Логистика саласындағы жасанды интеллекттің рөлі

Жасанды интеллект – деректерді талдау, болжау және шешім қабылдау процестерін автоматтандыратын технология. Логистикада ЖИ келесі бағыттарда кеңінен қолданылады:

Маршруттарды оңтайландыру – тасымалдау уақытын қысқарту және шығындарды азайту [2].

Сұранысты болжау – қоймадағы тауар қорын тиімді басқару

Қоймаавтоматтандыру–роботтар мен интеллектуалды жүйелерді пайдалану.

Жеткізу тізбегінбасқару – тәуекелдерді алдын ала анықтау.

Мысалы, ірі компаниялар ЖИкөмегіменжеткізу уақытыннақты болжап, клиенттердіңсұранысына жедел жауап бере алады. Бұл логистика мамандарының тек орындаушы емес, аналитик әрі стратег рөлінатқарабасталуына әкелді.

2. Кәсібиқұзыреттерұғымыжәнеоныңөзгеруі

Кәсіби құзырет – маманның білім, дағды және тәжірибесінің жиынтығы. Дәстүрлі логистикада негізгі құзыреттер мыналар болды:

- тасымалдауды ұйымдастыру;
- қойма есебін жүргізу;
- жеткізуді жоспарлау.

Алайда жасанды интеллект дәуірінде бұл құзыреттер жеткіліксіз. Қазіргі логистика маманы келесіқабілеттергеие болуы тиіс:

- цифрлық технологияларды меңгеру, деректерді талдау, жүйелі ойлау;
- өзгерістерге бейімделу.

Осылайша, кәсіби құзыреттер қарапайым операциялық деңгейден интеллектуалды және стратегиялық деңгейге ауысты.

3. Жаңа цифрлық құзыреттер

Жасанды интеллекттің дамуы логистика мамандарына жаңа цифрлық дағдыларды талап етеді. Олардың ішінде:

1 Деректермен жұмыс істеу қабілеті

Логистикада үлкен көлемдегі деректер қолданылады.

Сондықтан мамандар:

- деректерді жинау
- талдау
- интерпреттациялау
- дағдыларынмеңгеруі тиіс.

2 Ақпараттықжүйелерді пайдалану

ERP, WMS, TMS сияқты жүйелермен жұмыс істеу маңызды. Бұл жүйелерлогистикалықпроцестерді автоматтандырады.

3 Жасанды интеллектқұралдарынқолдану

Мамандар ЖИалгоритмдерініңқалайжұмысістейтінін түсініп, оларды тәжірибедеқолдана білуі қажет [3].

4. Аналитикалық және стратегиялық ойлау

Жасанды интеллект рутиналық жұмыстарды автоматтандырғандықтан, адам факторына аналитикалық және стратегиялық рөл беріледі.

Логистика маманы:

- күрделі мәселелерді талдай алуы
- тәуекелдерді бағалай алуы
- ұзақмерзімді шешімдер қабылдай алуы қажет.

Мысалы, жеткізу тізбегіндегі үзілістерді алдын ала болжау және балама шешімдер ұсыну – қазіргі маманның басты міндеттерінің бірі.

5. Жұмсақдағдылардың (Softskills) маңызы

Технологиялардың дамуына қарамастан, адамға тән дағдылар өз маңызын жоғалтпайды. Керісінше, олар одан сайын маңызды бола түсуде:

- Коммуникация – халықаралық серіктестермен жұмыс;
- Командалық жұмыс – көпсалалы жобаларға қатысу;
- Креативтілік – жаңа шешімдер ұсыну;
- Бейімделгіштік – өзгерістерге тез жауап беру.

Жасанды интеллект деректерді өңдей алады, бірақ адамдар арасындағы қарым-қатынасты толық алмастыра алмайды [4].

6. Үздіксіз білім алу қажеттілігі

Жасанды интеллект дәуірінде білім тез ескіреді. Сондықтан логистика мамандары үшін:

- тұрақты түрде оқып-үйрену
- жаңа технологияларды меңгеру
- кәсіби дамуды жалғастыру маңызды болып табылады.

Онлайн курстар, тренингтер және сертификаттар мамандардың бәсекеге қабілеттілігін арттырады.

7. Болашақтағы даму тенденциялары

Алдағы уақытта логистика саласында келесі тенденциялар күтіледі:

- толық автоматтандырылған қоймалар;
- дрондар арқылы жеткізу;
- автономды көліктер;
- блокчейн технологиясын қолдану.

Бұл өзгерістер логистика мамандарының рөлін одан әрі күрделендіреді және олардың құзыреттерін үнемі жаңартуды талап етеді [5].

Қорытындылай келе, жасанды интеллект дәуірі логистика саласын түбегейлі өзгертуде. Бұл өзгерістер логистика мамандарының кәсіби құзыреттеріне жаңа талаптар қояды.

Қазіргі маман тек операциялық қызметкер емес, сонымен қатар аналитик, стратег және технологияларды меңгерген маман болуы тиіс. Цифрлық дағдылар, аналитикалық ойлау және жұмсақ дағдылардың үйлесімі – табысты логистика маманының негізгі ерекшелігі.

Осылайша, жасанды интеллект дәуірінде логистика мамандарының құзыреттері трансформацияланып, олардың рөлі жаңа деңгейге көтерілуде.

ӘДЕБИЕТ

1. Бекенов А.К. Логистика негіздері. – Алматы: Экономика, 2018.
2. Қожахметов С.М. Көлік логистикасы. – Алматы: Қазақ университеті, 2019.
3. Нұрғалиева Г.К. Цифрлық экономика. – Алматы, 2020.
4. Қазақстан Республикасының цифрлық даму, инновациялар және аэроғарыш өнеркәсібі министрлігі. «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасы. – Нұр-Сұлтан, 2020.
5. Әбдірахманов Е.Б. Кәсіби құзыреттілік және білім беру. – Алматы, 2017.

PYTHON БАҒДАРЛАМАЛАУ ТІЛІНДЕ ҚАУІПСІЗ ПАРОЛЬ ГЕНЕРАТОРЫН ЖАСАУ

Тұрсынбаева М.Ә., оқытушы,
Қызылорда «Болашақ» университеті
(Қызылорда қаласы)

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматривается создание генератора безопасных паролей с использованием языка программирования Python. Обоснована важность применения сложных и случайных паролей для обеспечения информационной безопасности. В работе описаны основные требования к паролям и виды кибератак. Также предложен алгоритм генерации паролей с использованием модулей random и string языка Python. В результате исследования установлено, что программа эффективно работает и при каждом запуске генерирует уникальные пароли.

ABSTRACT

This article examines the creation of a secure password generator using the Python programming language. The importance of using complex and random passwords to ensure information security is emphasized. The study describes the main password requirements and types of cyberattacks. Additionally, an algorithm for password generation using Python's random and string modules is presented. The results show that the program works effectively, generating unique passwords each time it is run.

Қазіргі ақпараттық қоғамда деректердің қауіпсіздігі ең маңызды мәселелердің бірі болып табылады. Интернеттің дамуымен онлайн қызметтердің көбеюі нәтижесінде әрбір пайдаланушының жеке мәліметтері түрлі жүйелерде сақталады. Сондықтан аккаунттарды қорғау үшін сенімді пароль қолдану қажеттілігі артып отыр. Әлсіз немесе оңай табылатын парольдер кибер шабуылдарға осал келеді, бұл өз кезегінде жеке деректердің ұрлануына, қаржылық шығындарға және аккаунттардың бұзылуына алып келуі мүмкін. Осыған байланысты күрделі және кездейсоқ парольдерді пайдалану ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің маңызды шарты болып табылады.

Пароль – пайдаланушының жүйеге кіруін қамтамасыз ететін құпия ақпарат. Ол қорғаныстың алғашқы деңгейі ретінде қызмет атқарады. Егер пароль жеткілікті деңгейде күрделі болмаса, жүйенің қауіпсіздігі төмендейді. Қазіргі таңда кеңтаралған кибер шабуылдарға brute force әдісі, сөздік шабуылдары және әлеуметтік инженерия

жатады. Brute force шабуылы барлық мүмкін комбинацияларды тексеру арқылы парольді анықтауға бағытталған. Ал сөздік шабуылдары жиі қолданылатын сөздермен комбинацияларды пайдаланады. Элеуметтік инженерия кезінде пайдаланушының өзі алдану арқылы құпия ақпаратын береді.

Қауіпсіз пароль белгілі бір талаптарға сай болуы тиіс. Оның ұзындығы кемінде 8–12 таңба болуы керек, құрамында кіші және үлкен әріптер, сандар және арнайы символдар болуы қажет. Сонымен қатар пароль кездейсоқ түрде жасалғаны дұрыс, өйткені алдын ала болжанатын комбинациялар қауіпсіз емес. Осындай талаптарды сақтау арқылы парольдің сенімділігі артады.

Қауіпсіз парольдерді қолмен ойлап табу әрдайым оңай бола бермейді. Осы мәселені шешу үшін пароль генераторлары қолданылады. Пароль генераторы кездейсоқ символдардан тұратын күрделі комбинацияларды автоматты түрде құрастырады. Бұл пайдаланушыға ыңғайлы әрі қауіпсіз тәсіл болып табылады.

Python бағдарламалау тілі осындай бағдарламаларды жасауға өте қолайлы. Бұл тіл қарапайым синтаксисімен, кең кітапханаларымен және икемділігімен ерекшеленеді [1]. Python тілінде кездейсоқ деректер генерациялау үшін random және string модульдері қолданылады. string модулі әріптер, сандар және арнайы символдар жиынын береді, ал random модулі сол символдарды кездейсоқ таңдауға мүмкіндік береді.

Пароль генерациялау процесі бірнеше кезеңнен тұрады. Алдымен парольдің ұзындығы анықталады. Содан кейін қолданылатын символдар жиыны таңдалады. Кейін кездейсоқ таңбалар алынып, біріктіріледі. Нәтижесінде дайын пароль пайда болады.

Ақпараттық қауіпсіздік саласында парольдердің сенімділігі тек олардың ұзындығы мен құрамына ғана емес, сонымен қатар энтропия деңгейіне де байланысты. Энтропия – парольдің кездейсоқтық дәрежесін сипаттайтын көрсеткіш. Энтропия неғұрлым жоғары болса, парольді бұзу соғұрлым қиын болады. Мысалы, тек әріптерден тұратын қысқа парольге қарағанда, әріптер, сандар және арнайы символдардан құралған ұзын пароль әлдеқайда қауіпсіз болып саналады. Осы тұрғыдан алғанда, пароль генераторлары жоғары энтропиялы комбинациялар құруға мүмкіндік береді.

Пароль қауіпсіздігін бағалау барысында уақыт факторы да маңызды рөл атқарады. Яғни, белгілі бір есептеу қуаты жағдайында парольді bruteforce әдісімен табуға кететін уақыт есептеледі. Қазіргі заманауи компьютерлер мен арнайы жабдықтар (мысалы, GPU немесеbotнеттер) миллиондаған комбинацияларды секундына тексере алады. Сондықтан қысқа және қарапайым парольдер бірнеше секунд немесе минут ішінде бұзылуы мүмкін. Ал күрделі парольдерді анықтау үшін мыңдаған жылдар қажет болуы ықтимал [2].

Кибер қауіпсіздік тәжірибесінде парольдерді сақтау мәселесі де ерекше маңызға ие. Қазіргі жүйелерде парольдер ашық түрде сақталмайды, олардың орнына хэш-функциялар қолданылады. Хэш-функция – парольді бір бағытта түрлендіретін математикалық алгоритм. Мысалы, пайдаланушы енгізген пароль арнайы алгоритм арқылы хэшке айналады және жүйеде сол хэш мәні сақталады. Жүйеге кіру кезінде енгізілген пароль қайтадан хэштеліп, сақталған мәнмен салыстырылады. Бұл тәсіл парольдердің ұрлану қаупіна зайтады.

Сонымен қатар қауіпсіздікті арттыру үшін salt (тұз) деп аталатын қосымша әдіс қолданылады. Salt – парольге қосылатын кездейсоқ мән. Ол әрбір пайдаланушы үшін бірегей болады және хэштеу процесіне қосылады. Бұл әдіс бірдей парольдердің бірдей хэшке айналуын болдырмайды және сөздік шабуылдарын қиындатады.

Python бағдарламалау тілінде қауіпсіз пароль генерациясын жетілдіру үшін стандарты random модулі қолдану ұсынылады. Бұл модуль криптографиялық тұрғыдан қауіпсіз кездейсоқ сандар генерациялайды. Төменде Python тілінде жазылған қарапайым пароль генераторының мысалы келтірілген:

```
import random
import string
# Пароль ұзындығы
length = 12 # Онлайн компиляторда input қолданбаймыз
# Символдар жиыны
characters = string.ascii_letters + string.digits + string.punctuation
# Кездейсоқ пароль генерациялау
password = "".join(random.choice(characters) for i in range(length))
# Нәтижені шығару
print("Жасалған қауіпсіз пароль:", password)
```

Бұл бағдарлама әріске қосылған сайын жаңа кездейсоқ пароль құрады. Пароль құрамында әртүрлі символдар болады, бұл оның күрделілігін арттырады. Мысалы, бағдарлама келесідей нәтижелер беруі мүмкін: X9@kL#3pZ!q7, b!F4wR\$8zQp2, M2@vC!6tR#dP. Бұл нәтижелер әр парольдің бірегей екенін және кездейсоқ түрде жасалатынын көрсетеді.

Жасалған бағдарлама қарапайым болғанымен, оның практикалық маңызы зор. Ол пайдаланушыларға күрделі парольдерді тез әрі тиімді түрде жасауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар бұл тәсіл уақытты үнемдейді және адам факторынан туындайтын қателіктерді азайтады.

Бағдарламаны одан әрі жетілдіру мүмкіндіктері де бар. Мысалы, пайдаланушыға пароль ұзындығын таңдау мүмкіндігін қосуға болады. Сонымен қатар бірнеше парольді бірден генерациялау

функциясы негізу пайдалы болады. Бұдан бөлек, парольдің қауіпсіздік деңгейін автоматы түрде бағалау жүйесін қосу да тиімді шешім болар еді.

Қауіпсіздік тұрғысынан қарағанда, кейбір жағдайларда random модулінің орнына арнайы қауіпсіз генерация құралдарын қолдану ұсынылады [3][4]. Бұл әсіресе жоғары деңгейлі қауіпсіздік талап етілетін жүйелер үшін маңызды.

Парольдердің қауіпсіздігін қамтамасыз етуде ұйымдық деңгейдегі саясаттар да ерекше маңызға ие. Көптеген компаниялар қызметкерлерге арналған арнайы қауіпсіздік талаптарын енгізеді. Мысалы, парольдің минималды ұзындығын белгілеу, белгілі бір уақыт аралығында міндетті түрде өзгерту, сондай-ақ бірнеше қате енгізу әрекеттерінен кейін аккаунтты уақытша бұғаттау сияқты шаралар кеңінен қолданылады. Бұл әдістер ықтимал шабуылдардың алдын алуға көмектеседі.

Сонымен қатар қазіргі заманда бұлттық технологиялардың дамуы пароль қауіпсіздігіне жаңа талаптар қойып отыр. Бұлттық сервистерде деректер қашықтағы серверлерде сақталатындықтан, оларды қорғау мәселесі күрделене түседі. Сондықтан мұндай жүйелерде қосымша шифрлау әдістері, қауіпсіз байланыс хаттамалары және көп деңгейлі аутентификация жүйелері қолданылады. Бұл өз кезегінде пайдаланушы деректерінің құпиялылығын сақтауға мүмкіндік береді.

Ақпараттық қауіпсіздік саласының болашағы парольдерді толықтай алмастыратын жаңа технологиялармен де байланысты. Мысалы, парольсіз аутентификация (passwordless authentication) әдістері қарқынды дамып келеді. Бұл тәсілдерде пайдаланушының жеке құрылғысы, биометриялық деректері немесе арнайы қауіпсіз кілттер қолданылады. Дегенмен, қазіргі кезеңде парольдер негізгі қорғаныс құралы болып қала береді, сондықтан оларды дұрыс генерациялау және қауіпсіз пайдалану мәселесі өзекті болып қала береді.

Жалпы алғанда, пароль генераторы ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің маңызды құралдарының бірі болып табылады. Python бағдарламалау тілінің көмегімен мұндай құралды жасау оңай әрі тиімді.

Қорытындылай келе, қазіргі заманда ақпараттық қауіпсіздік мәселесі ерекше өзектілікке ие. Жеке деректерді қорғау үшін күрделі және сенімді парольдерді қолдану қажет. Python тілінде жасалған пароль генераторы осы міндетті орындауға көмектеседі және кибер шабуылдардың алдын алуда маңызды рөл атқарады. Бұл технологияны білім беру жүйесінде де қолдануға болады. Оқушылар мен студенттер өздерінің аккаунттарын қорғау үшін пароль генераторларын пайдалану арқылы киберқауіпсіздік мәдениетін қалыптастырады [5].

ӘДЕБИЕТ

1. Van Rossum G., Drake F.L. Python 3 Reference Manual, 2009
2. Python Software Foundation. Python Documentation, 2023
3. Viega J., McGraw G. Building Secure Software, 2002
4. Howard M., LeBlanc D. Writing Secure Code, 2003
5. Kaspersky Lab. How to Create Strong Passwords, 2022

ӘОЖ 371.3:004.8:004.897

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ҚАБІЛЕТТЕРІН ЦИФРЛЫҚ БІЛІМ БЕРУ АРҚЫЛЫ ДАМУЫ ТӘСІЛДЕРІ

Жүнісова Ұ.Ж., докторант,
І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,
(Талдықорған қаласы)

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются эффективные способы развития творческих способностей учащихся начальной школы в контексте цифрового образования. Анализируются возможности использования мультимедийных технологий, цифровых платформ и интерактивных методов обучения. Выявлены основные педагогические условия и методы, способствующие формированию творческого мышления у учащихся начальной школы.

ABSTRACT

This article examines effective ways to develop the creative abilities of primary school students in the context of digital education. It analyzes the potential of using multimedia technologies, digital platforms, and interactive teaching methods. Key pedagogical conditions and methods that foster creative thinking in primary school students are identified.

Қазіргі білім беру жүйесі шығармашылық тұрғыдан ойлай алатын және өз бетінше шешім қабылдай алатын тұлғаны қалыптастыруға бағытталған. Бастауыш сынып оқушыларының шығармашылық қабілеттерін дамыту – бастауыш білім берудің негізгі міндеттерінің бірі болып табылады.

Білім беруді цифрландыру жағдайында оқушылардың креативтілігін дамытуға арналған жаңа құралдар мен мүмкіндіктер пайда болуда. Цифрлық технологияларды қолдану танымдық белсенділікті арттырып, қиялды дамытады және стандартты емес ойлауды қалыптастырады.

Шығармашылық қабілеттерді дамытудың теориялық негіздері
Шығармашылық қабілеттер келесі құрамдас бөліктерді
қамтиды:

- қиял
- ойлау икемділігі
- жаңашылдық (оригиналдылық)
- жаңа өнім жасау қабілеті

Зерттеулер көрсеткендей, креативтілік оқушылардың белсенді іс-әрекеті, қоршаған ортамен өзара әрекеттесуі және шығармашылық тапсырмаларды шешу барысында дамиды.

Бастауыш мектеп жасында шығармашылық ойлаудың негіздері қалыптасатындықтан, оқушыларға еркін өзін-өзі көрсетуге жағдай жасау аса маңызды.

Креативтілікті дамытудағы цифрлық білім берудің рөлі

Цифрлық білім беру шығармашылық қабілеттерді дамыту үшін кең мүмкіндіктер ұсынады:

- мультимедиялық технологиялар
- білім беру платформалары
- интерактивті тапсырмалар
- ойын және жобалық әдістер

Мультимедиа құралдарын пайдалану бейнелі ойлауды дамытып, оқуға деген қызығушылықты арттырады.

Сондай-ақ цифрлық оқыту бағдарламалары оқушылардың қиялын дамытып, өз бетінше білім өнімдерін жасауына мүмкіндік береді.

Шығармашылық қабілеттерді дамытудың негізгі тәсілдері

1. Мультимедиялық технологияларды қолдану

Бейне, анимация және интерактивті презентацияларды қолдану:

- қиялды дамытады
- оқу материалын көрнекі етеді
- мотивацияны арттырады

2. Жобалық іс-әрекет

Цифрлық жобалар (презентациялар, бейнероликтер, мини-сайттар):

- ақпаратты өздігінен іздеуге үйретеді
- шығармашылық өнім жасауға мүмкіндік береді
- зерттеушілік дағдыларды дамытады

3. Оқытуды ойындандыру (геймификация)

Ойын элементтерін қолдану:

- оқуға қызығушылықты арттырады
- шығармашылық ойлауды ынталандырады
- бастамашылдықты дамытады

4. Цифрлық білім беру платформаларын пайдалану

Онлайн-платформалар:

- оқытуды дараландыруға мүмкіндік береді

- ашық типтегі тапсырмалар арқылы креативтілікті дамытады
- бірлескен жұмысты ұйымдастырады

5. Өнер мен цифрлық технологияларды кіріктіру

Цифрлық сурет салу, анимация және аудиовизуалды жобалар жасау:

- көркемдік ойлауды дамытады
- шығармашылық қабілеттерді жетілдіреді

Зерттеулер көрсеткендей, сурет салу, сахналау сияқты шығармашылық тапсырмалар оқушылардың креативтілік деңгейін айтарлықтай арттырады.

Тиімділіктің педагогикалық шарттары

Шығармашылық қабілеттерді тиімді дамыту үшін:

- шығармашылық білім беру ортасын қалыптастыру
- әртүрлі цифрлық құралдарды пайдалану
- оқушылардың жеке ерекшеліктерін ескеру
- бастамашылдық пен дербестікті қолдау қажет

Сонымен қатар дәстүрлі және цифрлық оқыту әдістерін ұштастыру маңызды.

Зерттеу барысында креативті қабілеттерді дамыту тақырыбы бойынша ғылыми-педагогикалық және психологиялық әдебиеттерді талдау мен жалпылаудың теориялық әдістері, сондай-ақ нормативтік құжаттар (ФГОС) пайдаланылды.

Әртүрлі білім беру технологияларының бастауыш сынып оқушыларының шығармашылық әлеуетін дамытуға әсері тұрғысынан салыстырмалы-салғастырмалы талдау қолданылды.

Зерттеу нәтижелері. Бастауыш мектеп жасы креативті ойлауды дамыту үшін сезімтал кезең болып табылады: ол оқу үдерісін жеңілдететін стандартты емес шешімдерді қабылдау арқылы интеллектуалдық жүктемені азайтуға ықпал етеді [1, 93-б.].

Шығармашылық қабілеттердің құрылымына сүйене отырып, зерттеушілер келесі компоненттерді бөліп көрсетеді: шығармашылық ойлау, қиял, жоспарлау қабілеті, мақсат қоя білу, іс-әрекетті бақылау, еңбекқорлық таныту, мәселелерді шешу, өз көзқарасын қорғау. Шығармашылық қызмет үдерісі мына кезеңдерді қамтиды: идеяны түсіну, тапсырманы әзірлеу, практикалық іске асыру, апробация және нәтижені бағалау. Тиімділік критерийлеріне бірегейлік, орындау нұсқалылығы, жаңашылдық, идея-ой кіреді.

Бастауыш мектеп жасы шығармашылықты дамыту үшін ерекше қолайлы, өйткені осы кезеңде жоспарлау, рефлексия және еріктілік сияқты жас ерекшеліктеріне тән жаңа құрылымдар қалыптасады. Сонымен қатар, психологиялық механизмдер – шығармашыл ересекке еліктеу, рөлдерді қабылдау және меңгеру, өзін-өзі бағалау, сондай-ақ эмоционалдық мотивация мен көрнекі бейнелеу – шығармашылық дамудың маңызды құрамдас бөліктері болып табылады [3].

Қазіргі білім беру технологиялары бастауыш сынып оқушыларының шығармашылық қабілеттерін дамытуға кең мүмкіндіктер ашады. Мысалы, толықтырылған және виртуалды шындық технологиялары (AR/VR) баланы интерактивті тәжірибеге тарта отырып, когнитивтік және эмоционалдық белсенділікті арттырады, қоршаған ортаны белсенді зерттеуге мүмкіндік береді, бұл өз кезегінде шығармашылық ойлау мен күрделі ұғымдарды түсінуді дамытады. AR/VR аясында оқушылар виртуалды саяхаттарға шығып, әртүрлі мамандықтар мен жағдайларды модельдеуге қатыса алады, бұл оқуды мазмұнды әрі есте қаларлық етеді.

Жобалық оқыту әдісі (Project-Based Learning, PBL) – оқушылардың нақты мәселелерді зерттеп, өз жобаларын жасау арқылы білімін тереңдететін, қарым-қатынас дағдыларын және шығармашылық ойлауын дамытатын тәсіл. Зерттеулер PBL-дің креативтілікті, өзін-өзі бағалауды және оқуға деген қызығушылықты арттыратынын көрсетеді, әсіресе әлеуметтік-экономикалық жағдайы әртүрлі мектептерде.

Білім беру технологиялары, әсіресе Seesaw және Flip сияқты цифрлық құралдар, оқушыларға контентпен және бір-бірімен өзара әрекеттесуге, шығармашылық пен дербестікті көрсетуге мүмкіндік береді. Тәжірибе көрсеткендей, мұндай құралдарды оқу үдерісіне енгізгенде, балалар өз идеяларын еркін білдіріп, тәжірибе жасап, шығармашылық дағдыларын дамытады.

Білім берудегі геймификация оқу тапсырмаларын ойын түріне айналдырып, оқушыларды белсенді әрі шығармашылық қатысуға ынталандырады. Деңгейлер, ұпайлар, квесттер мен жарыстар сияқты элементтер оқыту процесінің бір бөлігіне айналып, қызығушылықты арттырады және тапсырмаларды шығармашылық тұрғыда орындауға жетелейді.

Технологиялар арқылы бірлескен оқытуды қолдау оқушыларға контентті бірге құрастыруға мүмкіндік береді, бұл идеяларды жеткізу мен біріктіру, сондай-ақ шығармашылық өзара әрекеттесу дағдыларын дамытады.

Соңында, роботтар мен симуляторларды енгізу оқытуды тәжірибелік және ғылыми бағытта етеді: роботтарды құрастыру және бағдарламалау сыни ойлауды, мәселелерді шешуді және шығармашылықты дамытуға ықпал етеді.

Бастауыш сынып оқушыларының шығармашылық қабілеттерін дамытуда заманауи білім беру технологияларын қолдануда айтарлықтай жетістіктер болғанымен, нақты педагогикалық тәжірибеде оларды тиімді енгізуге кедергі келтіретін бірқатар маңызды қиындықтар әлі де сақталуда.

Осылайша, цифрлық білім беру бастауыш сынып оқушыларының шығармашылық қабілеттерін дамытуға жаңа мүмкіндіктер ашады. Цифрлық технологияларды тиімді қолдану

креативті ойлауды қалыптастырып, оқуға деген қызығушылықты арттырады және оқушылардың тұлғалық әлеуетін дамытады.

Болашақ зерттеулер инновациялық әдістемелерді әзірлеумен және жаңа цифрлық құралдарды білім беру процесіне енгізумен байланысты.

ӘДЕБИЕТ

1. Ляшенко И.А. және т.б. Бастауыш сынып оқушыларының шығармашылық қабілеттерін заманауи білім беру технологиялары арқылы дамыту. – 2025.

2. Турсұнгожинова Г.С. Бастауыш мектеп жасындағы балалардың шығармашылық қабілеттерін дамыту.

3. Jalolov T.S. Мультимедиялық технологиялар арқылы шығармашылық ойлауды дамыту.

БОЛАШАҚ ІТ МАМАНЫНЫҢ ТАҢДАУЫ

Шамсудинова Г.М., ж.ғ.м., аға оқытушы,
Балтабек Н., ИС-22 оқу тобы,
Қызылорда «Болашақ» университеті
(Қызылорда қаласы)

РЕЗЮМЕ

В статье исследуются современные тенденции развития IT-сферы и ключевые факторы, влияющие на профессиональный выбор будущих специалистов. Проводится анализ таких приоритетных направлений, как искусственный интеллект, облачные технологии и кибер безопасность. Автор определяет набор компетенций, необходимых для формирования конкурентоспособного специалиста в условиях цифровой трансформации. Особое внимание уделяется вопросам профессиональной ориентации и концепции непрерывного образования.

ABSTRACT

The article examines current trends in the IT industry and key factors influencing the professional choices of future specialists. It analyzes priority areas such as artificial intelligence, cloud computing, and cybersecurity. The author identifies the set of competencies required to become a competitive professional in the context of digital transformation. Special emphasis is placed on vocational guidance and the importance of lifelong learning.

Қазіргі таңда жаһандық технологиялық трансформация үдерісі еңбек нарығының архитектурасын түбегейлі өзгертті. Бүгінгі таңдаулы мамандықтар ертең жаңа сипатқа ие болып, дәстүрлі дағдылардың орнын жоғары технологиялық құзыреттер басуда. Ақпараттық технологиялар (ІТ) саласы бұрынғыдай тек бағдарламалаумен (код жазумен) шектелмей, экономиканың, білім берудің, медицинаның және өндірістің жүйе құраушы өзегіне айналды. Сондықтан болашақ ІТ маманы үшін бағыт таңдау — бұл жай ғана жұмыс іздеу емес, бұл «өмір бойы білім алу» (Lifelong learning) парадигмасына негізделген интеллектуалды стратегия [1].

Болашақ мамандар өздерінің кәсіби траекториясын қалыптастыруда келесі инновациялық сегменттерге басымдық бергені жөн:

- Жасанды интеллект (AI) және Машиналық оқыту (ML): Бұл бағыт мамандардан тек алгоритмдік код жазуды емес, үлкен деректерді (Big Data) басқаруды, модельдерді үйретуді және Gemini, Sora, ChatGPT сияқты нейрондық желілерді өндірістік мақсатта

қолдана білуді талап етеді [2]. Болашақтың маманы — бұл жасанды интеллектпен «әріптес» ретінде жұмыс істей алатын, промпт-инженерияны меңгерген маман.

- Киберқауіпсіздік және Ақпаратты қорғау: Цифрлық экожүйелер кеңейген сайын, деректердің құпиялылығы мен тұтастығы ең басты құндылыққа айналуға [4]. Болашақ маман тек антивирустық жүйелерді біліп қана қоймай, криптография, блокчейн технологиялары және кибершабуылдардың алдын алу стратегияларын игеруі тиіс.

- Бұлтты технологиялар мен Инфрақұрылым (Cloud Computing): Физикалық серверлерден бұлттық архитектураға (AWS, Azure, Google Cloud) көшу — жаһандық тренд. Бұл бағыттағы мамандар жүйені қашықтан басқару, виртуалдау және масштабталатын инфрақұрылымдарды құру дағдыларына ие болуы керек.

Заманауи IT маманының бәсекеге қабілеттілігі тек қана код жазу шеберлігімен емес, екі түрлі дағдылар жиынтығының — Hard Skills (техникалық дағдылар) мен Soft Skills (тұлғалық-әлеуметтік дағдылар) өзара үйлесімді синтезімен өлшенеді. Бұл модель маманның цифрлық экожүйедегі тұрақтылығын қамтамасыз етеді.

1. Жүйелік және Инженерлік ойлау (Hard Skills іргетасы). Бұл құзыреттілік — кез келген күрделі архитектуралық мәселені шағын, логикалық тұрғыдан орындалатын міндеттерге бөле білу (декомпозиция) қабілеті.

- Толықтыру: Болашақ маман алгоритмдік шешімдер ұсынып қана қоймай, сол шешімдердің оңтайлылығын (О-нотациясы), масштабталуын және қауіпсіздігін бағалай білуі тиіс. Бұл — жобаның техникалық концепциясын нөлден бастап, дайын өнімге (Full-stack деңгейіне) дейін жеткізуге мүмкіндік беретін маманның басты интеллектуалды капиталы.

2. Бейімделгіштік және Когнитивті икемділік (Self-Management). Технологиялардың «өміршеңдік циклі» экспоненциалды түрде қысқарып бара жатқан дәуірде, кешегі өзекті құралдардың орнын бүгін жаңа фреймворктер мен платформалар басуда.

- Толықтыру: Когнитивті икемділік — бұл тек жаңа бағдарламаны үйрену емес, ескірген әдістерден бас тартып (unlearning), жаңа парадигмаларға (мысалы, дәстүрлі кодтаудан төмен кодты (Low-code) платформаларға немесе нейрондық желілермен бірігіп жұмыс істеуге) жедел ауысу қабілеті. Бұл маманның кәсіби тоқырауға ұшырамауының кепілі.

3. Креативтілік және Шығармашылық жобалау (InnovationSkills). IT саласындағы креативтілік — бұл стандартты емес, бірегей шешімдерді генерациялау өнері.

- Толықтыру: Бұл құзырет әсіресе білім беру мен өндірістің түйіскен жерінде, атап айтқанда: интерактивті оқу құралдарын,

күрделі өндірістік процестердің виртуалды симуляторларын (Digital Twins) немесе жасанды интеллектке негізделген автоматтандырылған бағалау жүйелерін жасауда шешуші рөл атқарады [3]. Техникалық білімді дизайн-ойлаумен (Design Thinking) ұштастыру пайдаланушыға бағытталған (User-centric) сапалы өнім жасауға мүмкіндік береді.

4. Коммуникация және Командалық жұмыс (Collaborative Skills). Қазіргі IT жобалар — бұл жекелеген адамдардың емес, командалардың жемісі.

- Толықтыру: Болашақ маман өз идеясын техникалық тілде де (әріптестері үшін), қарапайым бизнес тілінде де (тапсырыс беруші немесе студенттер үшін) жеткізе алуы керек. Кросс-функционалды командаларда жұмыс істеу, жауапкершілікті бөлісу және Agile/Scrum әдістемелерін меңгеру — заманауи маманның ажырамас бөлігі.

IT мамандарын даярлауда теориялық білім мен өндірістік практиканың симбиозы — бұл білім беру сапасын анықтайтын негізгі индикатор. Қазіргі таңда оқу орындары тек академиялық орталық емес, жоғары технологиялық өндірістің инновациялық полигонына айналуы тиіс.

1. Иммерсивті технологиялардың рөлі (VR/AR/MR). Техникалық колледждер мен жоғары оқу орындарында VR (виртуалды шындық) және AR (толықтырылған шындық) технологияларын қолдану — күрделі техникалық процестерді қауіпсіз және тиімді меңгеруге жол ашады.

- Мысалы: Теміржол механикасы немесе күрделі дәнекерлеу технологияларын (V және X типті жіктерді дайындау) оқытуда цифрлық симуляторларды қолдану — материалдық шығынды азайтып, студенттің қателік жіберуден қорқу сезімін жояды. Бұл «цифрлық егіздер» (Digital Twins) концепциясы арқылы нақты өндірістік жағдайды аудиторияда модельдеуге мүмкіндік береді.

2. T-Shaped мамандарды қалыптастыру. Интеграцияның басты мақсаты — тар бейінді мамандарды емес, T-shaped мамандарды даярлау.

- Бұл маманның бір салада (мысалы, IT) терең білімі болуымен қатар, аралас салаларды (теміржол тасымалы, логистика, өндіріс қауіпсіздігі) түсінуін білдіреді. Цифрландыру жағдайында болашақ IT маманы тек код жазып қана қоймай, өндірістің ішкі алгоритмдерін (мысалы, маневрлік сигналдардың жұмыс принципін немесе бұрмалы бұрғыштарды басқаруды) жетік білуі тиіс.

3. Жасанды интеллект және оқытуды дербестендіру (Adaptive Learning). Жасанды интеллект платформалары (мысалы, Gemini, Adaptive Learning Systems) білім беру процесін трансформациялауда келесі мүмкіндіктерді береді [5]:

- Студент профилін талдау: Оқушының үлгерімін, білімдегі «олқылықтарын» (gaps) нақты уақыт режимінде анықтап, жеке даму траекториясын құру.

- Автоматтандырылған бағалау: Оқытушының рутиндік жұмысын азайтып, студенттердің білімін объективті критерийлер арқылы (Learning Analytics) бағалау.

- Кері байланыс: Интерактивті чат-боттар мен виртуалды ассистенттер студенттерге 24/7 режимінде кеңес беріп, оқу материалын тереңірек игеруге көмектеседі.

4. Дуалды оқыту және кәсіби стандарттар. Өндіріспен интеграцияланудың шыңы — дуалды оқыту жүйесі. Бұл жүйеде білім беру бағдарламалары нақты жұмыс берушілердің (мысалы, ұлттық теміржол компаниялары немесе IT-хабтар) сұранысына сай икемделеді. Студент аудиторияда алған білімін сол күні өндірістік цехта немесе серверлік орталықта сынап көру арқылы кәсіби шыңдалады.

Қорытынды. Түйіндей келгенде, болашақ IT маманының жолы — бұл тек технологиялық құралдарды игеру емес, бұл үздіксіз өзгеретін әлемдегі жаңа кәсіби болмысты қалыптастыру процесі. Бүгінгі таңда IT саласы дербес бағыттан барлық саланың қозғаушы күшіне айналды. Сондықтан маман таңдауындағы басты басымдық тек техникалық дағдылармен шектелмей, адам мен технологияның тиімді симбиозын құруға бағытталуы тиіс.

Мақаланың негізгі түйіндері:

- Интеграция — табыскілтi: Білім беру мен нақты өндірістің (теміржол, өнеркәсіп, медицина) ұштасуы ғана бәсекеге қабілетті, практикалық тәжірибесі мол мамандарды даярлауға мүмкіндік береді.

- Жасанды интеллект — стратегиялық серіктес: AI құралдары маманның орнын басушы емес, оның шығармашылық және интеллектуалдық әлеуетін арттырушы тетік ретінде қабылдануы қажет.

- Құзыреттілік — басты капитал: Техникалық білім мен тұлғалық қасиеттердің (SoftSkills) тепе-теңдігі маманның кәсіби икемділігі мен еңбек нарығындағы тұрақтылығын қамтамасыз етеді.

Болашақтың маманы — бұл цифрлық әлемнің тілін білетін ғана емес, сол технологияларды адамзат игілігі мен қоғам дамуына бағыттай алатын, жауапкершілігі жоғары кәсіби тұлға. Білім беру жүйесін заманауи трендтерге сәйкес трансформациялау арқылы біз ертеңгі күннің инновациялық архитекторын қалыптастырамыз.

ӘДЕБИЕТ

1. Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2023 – 2029 жылдарға арналған тұжырымдамасы. ҚР Үкіметінің қаулысы.

2. Туктыбаева Л.У. "Мультимедиялық ЖИ және Gemini платформасы: Оқыту мен бағалауды дербестендіру". Халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. — 2026.

3. Туктыбаева Л.У. "Білім беру процесінде жасанды интеллект құралдарын (Sora, PixVerse, Suno AI) қолданудың әдістемелік негіздері". Кәсіптік білім беру журналы. — 2025.

4. Байжұманов М.Қ., Жапсарбаева Л.Қ. Ақпараттық технологиялар: Оқулық. — Алматы, 2022.

5. Бернارد Марр. Жасанды интеллект білім беруде: Оқытудың жаңа формалары мен болашағы (аударма). — 2024.

УДК 373.3.016

ЦИФРОВАЯ ЖИВОПИСЬ И ГРАФИЧЕСКИЙ ДИЗАЙН В СОВРЕМЕННОЙ ШКОЛЕ

Гусейнова Т.В., КГУ «Гимназия №17»
г.Актобе

ТҮЙІНДЕМЕ

Мақалада цифрлық өнерді «Көркем еңбек» пәнінің бағдарламасына интеграциялау мәселелері талданған. Автор классикалық техникалардан графикалық дизайнға көшуді, шығармашылықты дамыту құралы ретінде графикалық планшеттер мен бағдарламалық қамтамасыз етуді қолдануды қарастырады. Индустрия 4.0 талаптары аясында оқушылардың кәсіби дағдыларын қалыптастыруға ерекше назар аударылған.

ABSTRACT

The article analyzes the integration of digital art into the "Artistic Labor" curriculum. The author examines the transition from classical techniques to graphic design, the use of graphic tablets and software as tools for developing creativity. Particular attention is paid to the formation of students' pre-professional skills in the context of the requirements of the digital economy and Industry 4.0.

Цифровая живопись и графический дизайн в рамках современной общеобразовательной школы на текущем этапе выступают не просто как эффектный инновационный элемент художественного образования, а в качестве одного из наиболее значимых и фундаментальных условий успешной реализации программ по предмету «Художественный труд» в эпоху Индустрии 4.0.

В условиях стремительной технологической трансформации общества традиционные изобразительные техники — от классического академического рисунка до сложнейших видов декоративно-прикладного искусства — получают качественно новое, актуальное прочтение через глубокую интеграцию инновационного цифрового инструментария. Это позволяет радикально

трансформировать привычную школьную мастерскую в современную мультимедийную дизайн-студию, где фундаментальные, незыблемые законы композиции, колористики и перспективы осваиваются учащимися не только с помощью кисти и карандаша, но и посредством высокочувствительных графических планшетов, стилусов и профессионального программного обеспечения [1, с.45].

В такой среде процесс обучения перестает быть линейным подражанием натуре и превращается в многомерное исследование визуальных форм, где цифровая плоскость экрана становится бесконечным пространством для творческого маневрирования. Ученик получает возможность мгновенно переключаться между имитацией масляной живописи, акварельной лессировки или векторной графики, что позволяет за одно занятие изучить влияние различных фактур и техник на эмоциональное восприятие образа.

Подобная конвергенция традиций и инноваций обеспечивает преемственность поколений: сохраняя верность эстетическим идеалам народного искусства и академической школы, учащиеся одновременно овладевают языком современной визуальной коммуникации. Это превращает урок художественного труда в уникальную площадку для формирования «бимодального» мышления, где художественная интуиция подкрепляется технической грамотностью, подготавливая выпускников к успешной самореализации в динамично развивающемся мире креативных индустрий и цифрового производства [2, с.89].

Такая образовательная парадигма требует глубокого переосмысления роли учителя, который становится не просто транслятором ремесленных навыков, а навигатором в мире визуальных коммуникаций, помогая ребенку адаптировать свое творческое видение к требованиям цифровой среды. Внедрение цифровой живописи напрямую способствует подготовке кадров для креативных индустрий, так как именно на уроках художественного труда закладываются основы визуального мышления и владения технологиями, которые лежат в основе современного промышленного дизайна, архитектурного проектирования и мультимедиа.

Внедрение технологий графического дизайна и цифровой иллюстрации в образовательный процесс напрямую и максимально эффективно способствует качественному формированию художественной функциональной грамотности учащихся, так как именно через работу в иммерсивной цифровой среде закладываются основы осознанного понимания сложнейших концепций визуального языка. В отличие от традиционных материалов, цифровая среда предоставляет ученику уникальную возможность буквально «экспериментировать» со слоями, режимами наложения и бесконечной палитрой инструментов без риска безвозвратно

испортить работу, что радикально снижает психологический порог страха перед ошибкой.

Ярким и методически обоснованным практическим примером реализации данного технологичного подхода на уроках художественного труда является глубокое изучение темы «Создание национального орнамента», где традиционный процесс долгого и трудоемкого ручного копирования узоров заменяется интеллектуальным проектированием в графическом редакторе. В рамках такого занятия учащиеся работают не просто над статичным рисунком, а создают сложные динамические паттерны, используя профессиональные инструменты зеркальной и радиальной симметрии, а также возможности векторной графики.

Такой подход позволяет ученику в режиме реального времени наблюдать за тем, как малейшее изменение формы или кривизны одного базового элемента (например, завитка «қошқармүйіз») мгновенно и математически точно трансформирует всю целостную композицию будущего ковра (текемет), настенного панно или эскиза ювелирного изделия. Это превращает процесс рисования в исследование комбинаторных возможностей казахского орнамента, где цифровая среда берет на себя рутинные операции по дублированию и выравниванию элементов, высвобождая время для творческого поиска идеальных пропорций и цветовых сочетаний. Подобная интерактивность не только повышает вовлеченность учащихся, но и закладывает фундамент понимания алгоритмического дизайна, демонстрируя неразрывную связь между математической логикой симметрии и эстетикой народного прикладного искусства [3, с.112].

В конечном итоге, использование векторных инструментов позволяет школьникам создавать высокоточные цифровые макеты, пригодные для дальнейшего воплощения в материале, что радикально сближает школьный художественный труд с реальными процессами в современной индустрии моды и интерьерного дизайна.

Другим ярким и содержательным примером реализации инновационного подхода на уроках художественного труда служит комплексная разработка дизайна упаковки современного товара с активным использованием аутентичных элементов казахского прикладного искусства. В рамках данного проектного цикла школьник сначала создает первичный эскиз орнаментальной композиции на бумаге, осваивая традиционные каноны стилизации, после чего самостоятельно оцифровывает его и в специализированной программе накладывает на реалистичную 3D-модель объекта. Это позволяет учащемуся увидеть свой творческий продукт в объеме, мгновенно оценивая эстетическую соразмерность узора и формы изделия в виртуальном пространстве.

Подобный уровень интерактивности и технологичности позволяет учащимся не просто пассивно изучать историю национальных ремесел, а формировать устойчивые навыки актуального применения богатейшего культурного наследия в современных дизайн-проектах, отвечающих запросам мирового рынка. Такой синтез этнодизайна и цифрового моделирования является критически важным для развития креативности в рамках стратегии устойчивого развития личности, так как он приучает ребенка воспринимать национальные традиции не как застывший музейный экспонат, а как живой, пластичный ресурс для инновационного творчества. В конечном итоге, процесс трансформации плоского рисунка в объемную цифровую модель упаковки развивает у школьников пространственное воображение и инженерное мышление, закладывая фундамент для будущих профессиональных компетенций в области промышленного дизайна и визуальных коммуникаций.

Особое, стратегически приоритетное значение в архитектуре современного урока художественного труда имеет системное использование специализированного оборудования и софта, выступающих ключевым фактором обеспечения препрофессиональной подготовки обучающихся. Работа с графическими планшетами и облачными сервисами для совместного проектирования позволяет имитировать реальные процессы в дизайн-бюро, где учащиеся могут дистанционно работать над общим проектом, например, над оформлением школьного брендбука или созданием цифровых декораций для театральной постановки [4, с.56].

Согласно аргументированной позиции ведущих исследователей в области современной медиадидактики, системное внедрение цифрового искусства в школьную программу позволяет максимально эффективно преодолевать существующий разрыв между академическим обучением и актуальными, быстроменяющимися требованиями реального рынка труда. Такой подход способствует формированию у всех участников образовательного процесса устойчивых навыков работы с профессиональным цифровым инструментарием — от освоения векторных и растровых графических редакторов до изучения основ нейросетевого моделирования и генерации изображений с помощью искусственного интеллекта.

В условиях Четвертой промышленной революции (Индустрия 4.0) владение данными технологиями выступает не просто как факультативное умение, а в качестве критически необходимого, базового требования для подготовки будущих конкурентоспособных специалистов в таких высокотехнологичных и наукоемких областях, как IT-архитектура, гейм-дизайн, промышленное проектирование и цифровой маркетинг. Проживание ребенком полного цикла создания цифрового продукта — от концептуального эскиза до финальной

визуализации — закладывает фундамент профессионального самоопределения и обеспечивает мягкую адаптацию выпускника к условиям современной креативной экономики, где синтез художественного вкуса и технической грамотности является главным залогом успешной карьеры.

Финальным и методически критически важным этапом цифрового творчества в школе становится глубокая корреляция полученных виртуальных эскизов с их возможным физическим воплощением. Данный процесс направлен на развитие у учащихся навыков проектного мышления, умения анализировать, как цифровой файл может превратиться в реальный объект через 3D-печать, лазерную резку или текстильное производство. Подобная верификация виртуальных манипуляций приучает будущих дизайнеров к ответственности за технологическую реализуемость своих идей, превращая урок художественного труда в полноценную лабораторию инноваций.

Таким образом, интеграция цифровой живописи и графического дизайна позволяет подготовить новое поколение творцов, обладающих развитым системным видением и способных оперировать сложными цифровыми моделями в рамках глобальной стратегии устойчивого развития и модернизации общественного сознания Казахстана.

ЛИТЕРАТУРА

1. Галкин Д.В. Цифровая культура и современное искусство: генезис и основные тренды. — М.: Либроком, 2021.
2. Ералин К.Е. Методика преподавания изобразительного искусства в школе. — Алматы: Атамұра, 2022.
3. Каримов А.С. Графический дизайн и 3D-моделирование в образовательном процессе. — Астана: Фолиант, 2023.
4. Ткач С.К. Проектная деятельность на уроках художественного труда в условиях цифровизации. — Караганда: Санат, 2024.

ӘӨЖ 28. 0. 32973 А.90
**ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТІНІ БИОЛОГИЯ САБАҚТАРЫНДА
ПАЙДАЛАНУ**

Асжанова М.А., аға оқытушы,
«Профессор Рузуддиновтың жоғары медициналық-
стоматологиялық колледжі»
(Алматы қаласы)

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются вопросы применения технологий искусственного интеллекта (ИИ) на уроках биологии и их эффективность. Инструменты ИИ позволяют улучшить наглядность и моделирование в учебном процессе, разрабатывать индивидуальные траектории обучения, автоматизировать оценку знаний и обеспечивать обработку естественного языка. Также в статье приведены конкретные примеры, демонстрирующие возможности ИИ в визуализации сложных биологических процессов, повышении успеваемости учащихся и снижении рабочей нагрузки на преподавателей. Внедрение ИИ в систему образования Казахстана характеризуется как важный шаг в воспитании конкурентоспособного поколения.

ABSTRACT

The article examines the application of artificial intelligence (AI) technologies in biology lessons and their effectiveness. AI tools enhance visualization and modeling in the educational process, enable the development of personalized learning trajectories, automate knowledge assessment, and provide natural language processing. Furthermore, the article provides specific examples demonstrating AI's capabilities in visualizing complex biological processes, improving student performance, and reducing the workload for teachers. The integration of AI into Kazakhstan's education system is characterized as a crucial step toward nurturing a competitive generation.

Қазіргі білім беру жүйесінде жасанды интеллект (ЖИ) технологиялары оқыту процесіне жаңа серпін беруде [1, 33 б.]. Әсіресе биология пәнінде ЖИ мүмкіндіктері күрделі ұғымдарды көрнекі, интерактивті және тиімді түсіндіруге ықпал етеді[3, 45б.]. Бұл технологиялар оқушылардың өзін-өзі өзектендіруіне, жеке оқу траекторияларын дамытуға мүмкіндік береді [2, 18б.]. ЖИ-ді биология сабақтарында пайдалану — бұл жай ғана технологиялық жаңалық емес, бұл білім алушының зерттеушілік позициясын қалыптастыратын жаңа әдіснамалық тәсіл. Биология сияқты динамикалық ғылымда деректердің үлкен көлемін талдау және микро-әлемдік процестерді

модельдеу тек ЖИ алгоритмдерінің көмегімен ғана жоғары деңгейде жүзеге асуы мүмкін [5, 676.]. Әсіресе, микро және макродеңгейдегі күрделі жүйелерді зерттейтін биология пәнінде ЖИ мүмкіндіктері шексіз. Бұл технологиялар оқушылардың дерексіз ұғымдарды нақты бейнелер арқылы қабылдауына, теориялық білімді практикалық модельдеумен ұштастыруына жол ашады.

Көрнекілік пен модельдеу. Күрделі биологиялық процестер мен құрылымдарды визуализациялау оқушылардың оларды түсінуін айтарлықтай жеңілдетеді. Әсіресе жасанды интеллект (ЖИ) негізіндегі құралдар абстрактілі ұғымдарды нақты бейнеге айналдырып, оқыту үдерісін интерактивті және қызықты етеді [3, 606.]. ЖИ негізіндегі виртуалды зертханалар оқушыларға жасуша құрылымын зерттеп, генетикалық тәжірибелерді қауіпсіз әрі шынайы ортада орындауға мүмкіндік береді.

Жасуша құрылымын визуализациялау. Жасуша — биологияның негізгі ұғымдарының бірі, бірақ оның ішкі құрылымдарын елестету оқушылар үшін қиын болуы мүмкін [6, 216.]. ЖИ негізінде жасалған 3D құралдар бұл мәселені тиімді шешеді. Мысалы:

- Cell Explorer: The Animal Cell 3D Visualization қосымшасы жасушаның мембранасынан бастап ядроға дейінгі барлық құрылымдарды үш өлшемде көрсетіп, олардың қызметін интерактивті түрде зерттеуге мүмкіндік береді.

- BioDigital Human платформасы адам ағзасының жасушалық және тіндік деңгейдегі үлгілерін ұсынып, жасушаішілік процестерді терең түсінуге жағдай жасайды.

Бұл құралдар оқушылардың кеңістіктік ойлау қабілетін дамытып, күрделі ақпаратты визуалды түрде есте сақтауын жақсартады.

Генетикалық процестерді модельдеу. Генетика тақырыптары (мутация, ДНҚ репликациясы, тұқым қуалау) көбінесе абстрактілі сипатта болады. ЖИ технологиялары бұл процестерді «көзбен көруге» мүмкіндік береді:

- Geniverse — виртуалды зертханалық ортада генетикалық тәжірибелер жүргізуге мүмкіндік береді. Оқушылар айқас тозаңдандыру жүргізіп, ұрпақтағы белгілердің берілу заңдылықтарын зерттейді.

- CRISPR Classroom — CRISPR технологиясының жұмыс істеу принципін модельдеп, гендік редакциялау әдістерін түсіндіреді.

Мұндай модельдер оқушылардың себеп-салдарлық байланыстарды түсінуін және ғылыми ойлау дағдыларын дамытуға ықпал етеді.

Эволюциялық процестерді симуляциялау. Жасанды интеллект арқылы жүргізілетін модельдеу эволюция сияқты ұзақ

мерзімді процестерді қысқа уақыт ішінде көрсетуге мүмкіндік береді. Мысалы:

- PhET Interactive Simulations платформасы табиғи сұрыпталу, бейімделу және популяциялық өзгерістерді модельдейді [5, 134б.].

Оқушылар қоршаған орта факторларының (климат, қорек, бәсекелестік) популяцияға қалай әсер ететінін тәжірибе арқылы бақылай алады. Бұл олардың талдау және болжау қабілеттерін дамытады.

Виртуалды зертханалардың артықшылықтары: ЖИ негізіндегі зертханалар қауіпсіздік тәуекелдерін жояды, қымбат құрал-жабдықтарды қажет етпейді және тәжірибені бірнеше рет қайталауға мүмкіндік береді. Бұл әсіресе мектеп жағдайында өте тиімді.

Жеке оқыту мүмкіндігі: ЖИ жүйелері әр оқушының білім деңгейіне бейімделіп, тапсырмалардың күрделілігін автоматты түрде реттейді. Нәтижесінде әр білімалушы өз қарқынымен білім алады.

Пәнаралық байланыс: модельдеу барысында биология информатика, математика және химия пәндерімен тығыз байланысады. Бұл оқушылардың кешенді ойлау қабілетін дамытады.

Зерттеушілік дағдыларды қалыптастыру: оқушылар тек дайын ақпаратты қабылдамай, өздері тәжірибе жасап, гипотеза құрып, нәтижені талдайды. Бұл ғылыми-зерттеу мәдениетін қалыптастырады.

Жеке оқыту траекториялары. Жасанды интеллект (ЖИ) білім беру үдерісінде әр білімалушының жеке ерекшеліктерін ескеруге мүмкіндік береді. Оқушылардың оқу жылдамдығы, білім деңгейі, оқу стилі және қателіктері талданып, соның негізінде бейімделген (адаптивті) оқыту траекториялары құрылады. Бұл тәсіл білімалушылардың өзін-өзі бағалауына, әлсіз тұстарын анықтауына және оларды жүйелі түрде жетілдіруіне жағдай жасайды [4, 74б.].

ЖИ биология сабақтарында күрделі тақырыптарды әр оқушының қабылдау деңгейіне сәйкес ұсыну арқылы оқу тиімділігін айтарлықтай арттырады. Нақты платформалар негізіндегі мысалдар

1. Адаптивті оқыту жүйелері:

- Smart Sparrow — оқушылардың жауаптарын талдап, қателіктерін анықтайды және дереу кері байланыс береді. Мысалы, генетикалық есептерді орындауда қиындық туындаса, платформа тұқым қуалау заңдарын түсіндіретін қосымша интерактивті модульдер ұсынады.

- Knewton Alta — білім алушының меңгеру деңгейін үздіксіз бағалап, әлсіз тақырыптарға қайта оралуға мүмкіндік береді. Мысалы, митоз бен мейозды ажырата алмаған жағдайда қосымша бейнематериалдар мен жаттығулар автоматты түрде ұсынылады.

2. Геймификация және мотивация:

- Classcraft — оқу процесін ойын элементтері арқылы ұйымдастырып, оқушылардың қызығушылығын арттырады. ЖИ әр оқушының белсенділігі мен жетістіктерін бақылап, тапсырмаларды

жеке деңгейге бейімдейді. Мысалы, эволюция тақырыбында деңгейлі қойын тапсырмалары ұсынылады.

3. Онлайн курстардағы бейімделген оқыту:

- Coursea сияқты платформаларда ЖИ тест нәтижелерін талдап, білімалушының қай бөлімде қиындық көріп отырғанын анықтайды. Мысалы, «ферменттердің жұмысы» тақырыбы қиын болса, қосымша бейнесабақтар, түсіндірмелер және практикалық тапсырмалар ұсынылады [2, 44б.].

Автоматтандырылған бағалау. Жасанды интеллект (ЖИ) білімді бақылау және бағалау үдерісін жаңа деңгейге көтереді. Автоматтандырылған бағалау жүйелері оқушылардың білімін жедел, объективті және жан-жақты талдауға мүмкіндік береді. Бұл тәсіл тек уақыт үнемдеп қана қоймай, білім сапасын арттыруға да ықпал етеді.

ЖИ құралдары тест нәтижелерін автоматты түрде тексеріп, эссе мен жобаларды бағалап, білім алушылардың қателіктерін анықтап, жедел кері байланыс ұсына алады. Нәтижесінде оқыту процесі үздіксіз және деректерге негізделген сипат алады. Нақты мысалдар:

1. Тесттік бағалауды автоматтандыру. EdTech бағытындағы заманауи тест жүйелері оқушылардың жауаптарын бірден тексеріп, нәтижелерін талдайды.

- Мұндай жүйелер оқушы тестті аяқтаған сәтте дұрыс және қате жауаптарды көрсетіп, қай тақырыптарда қате кеткенін анықтайды.

- Мысалы, экология тақырыбындағы тест нәтижелері бойынша оқушының «экожүйе», «энергия ағымы» немесе «биоалуантүрлілік» бөлімдерінде қиындық көріп отырғаны нақты көрсетіледі.

Бұл тәсіл формативті бағалауды тиімді жүзеге асыруға мүмкіндік береді.

2. Жазбаша жұмыстарды бағалау:

- Turnitin платформасы тек плагиатты анықтап қана қоймай, мәтіннің құрылымын, логикасын және тілдік сапасын да бағалайды.

- Мысалы, «Эволюция және табиғи сұрыпталу» тақырыбындағы эссені тексеру барысында жүйе аргументацияның дұрыстығын, ғылыми терминдердің қолданылуын және мәтіннің бірізділігін талдайды. Бұл оқушылардың академиялық адалдықты сақтауына және ғылыми стильде жазу дағдыларын дамытуына көмектеседі.

3. Күрделі тапсырмаларды бағалау:

- Gradescope жүйесі диаграмма, график, сурет сияқты визуалды тапсырмаларды автоматты түрде тексереді.

- Мысалы, митоз кезеңдерін дұрыс ретпен орналастыру немесе жасуша құрылымын белгілеу тапсырмалары бірден бағаланып, нәтижесі ұсынылады. Бұл әсіресе биологиядағы визуалды және практикалық тапсырмалар үшін өте тиімді.

4. Интерактивті бағалау құралдары:

- Socratic және Quizlet сияқты құралдар ЖИ арқылы сұрақтарды талдап, жауаптарға кері байланыс береді.

- Оқушылар күрделі ұғымдар бойынша (мысалы, генетикалық код, ақуыз синтезі) сұрақтар қойып, түсіндірме ала алады.

Бұл өзін-өзі тексеру және жедел кері байланыс алу мүмкіндігін кеңейтеді [1, 706.].

Табиғи тілді өңдеу. Білім алушылардың биология бойынша жазбаша жауаптарын бағалау немесе күрделі терминдер мен ұғымдарды түсіндіру үшін ЖИ құралдары пайдаланылады: табиғи тілді өңдеу (NLP — Natural Language Processing), Grammarly және LanguageTool, Turnitin Revision Assistant, IBM Watson Natural Language Understanding, Quizlet Learn, Chatbot-ассистенттер. Табиғи тілді өңдеу құралдары білім алушылардың жазбаша тапсырмаларын талдап, күрделі ғылыми ұғымдарды түсіндіруге көмектеседі. Бұл оқыту процесінің сапасын жақсартуға және білімалушылардың пәнді жақсы меңгеруіне ықпал етеді.

Жасанды интеллектіні биология сабақтарында пайдалану оқу үдерісін интерактивті, бейімделгіш және тиімді етеді. Бұл технологиялар оқушылардың білім сапасын жақсартумен қатар, олардың ғылымға деген қызығушылығын арттырады. Қазақстанның білім беру саласында ЖИ-ді кеңінен қолдану — бәсекеге қабілетті жас ұрпақты тәрбиелеу мен оқытудың кепілі.

ӘДЕБИЕТ

1. Сарбасова Қ. Цифрлық технологияларды білім беруде қолдану. Алматы: Қазақ университеті баспасы, 2021.

2. Қуанышбеков Н.Ж., Айдарова, Г.С. STEM-білім берудегі жасанды интеллектінің рөлі. Нұр-Сұлтан: «Парасат» ғылыми журналы, 2020.

3. Мұстафина Л.С. Биологияны оқытуда ақпараттық технологияларды қолдану. Тараз: Қазіргі білім, 2019.

4. Ержанова А.С. Орта білім беру жүйесіндегі жасанды интеллектінің әлеуеті. Алматы: Білім беру және инновация, 2022.

5. Рассел С., Норвиг, П. *Искусственный интеллект: современный подход*. Пер. с англ. — М.: Вильямс, 2021.

6. Сейітқұлова Р.М. Биологиялық процестерді модельдеу құралдары. Шымкент: Оңтүстік Қазақстан педагогикалық ғылыми журналы, 2021.

ЦИФРОВОЙ МОНИТОРИНГ И DASHBOARD-ТЕХНОЛОГИИ В УПРАВЛЕНИИ СОВРЕМЕННОЙ ШКОЛОЙ

Калкабаева Э.К., КГУ «Гимназия №17»
г.Актобе

РЕЗЮМЕ

В статье анализируются методы повышения эффективности внутришкольного управления посредством внедрения систем цифрового мониторинга. Рассматривается опыт использования Dashboard-технологий для визуализации образовательных результатов и контроля KPI педагогов. Особое внимание уделено инструментам обеспечения академической честности в рамках реализации проекта «Адалазамат».

ABSTRACT

The article analyzes methods for improving the efficiency of intra-school management through the introduction of digital monitoring systems. The experience of using Dashboard technologies to visualize educational results and monitor teachers' KPIs is considered. Particular attention is paid to tools for ensuring academic integrity within the framework of the "Adal Azamat" project.

В условиях глобальной цифровой трансформации и перехода к модели Инновационной экономики 4.0, традиционные методы внутришкольного управления требуют радикального переосмысления в пользу гибких, дата-центричных подходов.

Внедрение систем комплексного цифрового мониторинга и Dashboard-технологий в управленческую практику заместителя директора по учебной работе становится стратегическим инструментом цифровой трансформации, позволяющим в сжатые сроки конвертировать огромные массивы разрозненных первичных данных в наглядную, структурированную аналитическую базу для принятия обоснованных оперативных решений[1, с.45]. В условиях Гимназии №17 города Актобе это означает переход от статичных бумажных отчетов к динамическим моделям, где информация из электронных журналов, систем внутреннего оценивания и анкетных данных автоматически агрегируется в едином цифровом пространстве.

Использование интерактивных панелей визуализации данных (Dashboards) дает возможность администрации в режиме реального времени проводить глубокий многофакторный анализ образовательной среды: отслеживать динамику успеваемости в разрезе каждой параллели, сопоставлять качество преподавания с

результатами внешнего оценивания и контролировать выполнение ключевых целевых индикаторов (KPI) педагогического коллектива.

Система позволяет мгновенно визуализировать корреляцию между методами дифференциации заданий и учебным прогрессом учащихся, что делает процесс управления прозрачным и измеримым. Интуитивно понятные графики и тепловые карты дефицитов знаний помогают завучу идентифицировать «проблемные зоны» на ранних этапах, позволяя оперативно корректировать методическую работу школы и выстраивать индивидуальные траектории развития как для молодых специалистов, так и для одаренных школьников. Согласно современным управленческим стандартам, такая дата-центричная модель менеджмента является критически важной для обеспечения высокого качества образования и устойчивого развития современной школы в условиях Индустрии 4.0.

Такая прозрачность образовательных процессов выступает фундаментом для формирования культуры ответственности и доверия, что полностью коррелирует с общественной трансформацией и задачами устойчивого развития образовательной экосистемы Казахстана.

Особое место в современной системе цифрового администрирования занимает комплексный мониторинг академической честности и неукоснительного соблюдения этических норм в рамках реализации национального проекта «AdalAzamat» (Честный гражданин). В условиях Гимназии №17 это направление трансформируется из декларативного принципа в технологически обеспеченную систему ценностей, где цифровые инструменты выступают гарантом прозрачности образовательного процесса. Разработка и внедрение специализированных цифровых платформ для проведения регулярных «этических аудитов», а также систем автоматизированного сбора и анализа обратной связи от учащихся, педагогов и родительской общественности, позволяет в режиме реального времени выявлять потенциальные зоны риска и скрытые конфликты интересов [2, с.82].

Применение методов анонимного цифрового анкетирования и корреляционного анализа результатов оценивания дает возможность администрации эффективно противодействовать различным формам академического мошенничества — от плагиата в проектных работах до необъективности при выставлении баллов за СОР и СОЧ.

Интеграция этих данных в управленческий дашборд позволяет завучу видеть целостную картину морально-психологического климата школы и своевременно инициировать профилактические мероприятия. Согласно концепции «AdalAzamat», такой подход не только минимизирует коррупционные риски в образовании, но и воспитывает у школьников внутреннюю потребность в честном труде и ответственности за свои результаты, что является фундаментом для

формирования здорового гражданского общества и общественной трансформации Казахстана в эпоху цифровизации.

Практическая интеграция Dashboard-технологий в управленческий цикл позволяет значительно сократить временные затраты на рутинную подготовку отчетности и высвободить критически важный ресурс администрации для качественного методического сопровождения молодых специалистов (Жасмамандар) и системного внедрения инновационных педагогических технологий. Переход от «бумажного» администрирования к автоматизированным формам мониторинга дает завучу возможность сфокусироваться на развитии у педагогического коллектива 4С-компетенций (Communication, Cooperation, Creativity, Critical Thinking), что является фундаментом функциональной грамотности учащихся [3, с.114].

Автоматизация процессов сбора и верификации данных о профессиональных достижениях учителей, публикационной активности и результативности участия школьников в предметных олимпиадах и научных проектах формирует единое, динамически обновляемое цифровое портфолио образовательной организации.

Такое портфолио, визуализированное через интерактивные графики и таблицы, служит объективным, непредвзятым индикатором конкурентоспособности Гимназии №17 на региональном и республиканском уровнях. Это позволяет не только эффективно распределять внутренние ресурсы и выстраивать систему КРІ, но и обоснованно презентовать достижения школы внешним стейкхолдерам — родительской общественности и органам управления образованием. Согласно позиции экспертов в области образовательного менеджмента, использование подобных аналитических инструментов в управлении способствует созданию прозрачной, устойчивой и адаптивной школьной среды, способной оперативно реагировать на вызовы времени и обеспечивать высокие стандарты обучения в условиях цифровой трансформации Казахстана [4, с.190].

В конечном итоге, переход к управлению на основе больших данных (Big Data) и инструментов визуализации способствует созданию устойчивой, адаптивной модели школьного менеджмента, способной эффективно функционировать в условиях неопределенности и обеспечивать подготовку выпускников, обладающих не только глубокими знаниями, но и высокими морально-этическими качествами гражданина цифровой эпохи.

ЛИТЕРАТУРА

1. Исаев Д.В. Аналитические системы в управлении образованием. — М.: Инфра-М, 2023.
2. Сагитова Г.З. Академическая честность и этика в цифровой школе. — Астана: Фолиант, 2025.

3. Мухамеджанова А.К. Менеджмент в образовании: цифровые инструменты и стратегии. — Алматы: Онер, 2024.

4. Тейлор Ш. Визуализация данных для руководителей. — СПб.: Питер, 2023.

УДК 37.012; 378.004

ИНИЦИАЦИЯ УПРАВЛЕНИЯ ПРОЕКТАМИ ЦИФРОВИЗАЦИИ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СФЕРЕ

Черткова Е.А., д.т.н., профессор,
Исхакова К.У., старший преподаватель
Кызылординский университет «Болашак»
г. Кызылорда

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена рассмотрению важнейшего этапа реализации проекта цифровизации в образовательных учреждениях: этапа инициации. Описаны основные процессы этапа инициации проекта цифровизации в образовательной сфере. Представлена структура и анализ заинтересованных лиц по проекту цифровизации на этапа инициации проекта.

ABSTRACT

The article is devoted to the consideration of the most important stage of the implementation of the digitalization project in educational institutions: the initiation stage. The main processes of the initiation stage of the digitalization project in the educational sphere are described. The structure and analysis of the stakeholders in the digitalization project at the initiation stage are presented.

В рамках Стратегии цифровой цифровизации и искусственного интеллекта [1], в Республике Казахстан проводится активная цифровая трансформация и информатизация образования. Одним из важнейших направлений становится получение комплексных профессиональных компетенций педагогами в сфере разработки и управления образовательным проектом в условиях цифровизации.

Проект цифровизации в образовательной сфере – уникальный процесс, состоящий из совокупности скоординированных и управляемых видов деятельности, а также подчиненный цели, соответствующей установленным требованиям, включая ограничения по времени, затратам и ресурсам.

Группа процессов управления проектами цифровизации образования представлена совокупностью этапов, которые реализуются на протяжении всего проекта [2].

Первоначальным этапом проекта является инициация. Процессы инициации проекта — начальная группа процессов, выполняемая для обеспечения эффективного старта проекта. В нее входят все действия менеджера и команды, необходимые для четкого определения целей проекта, формального согласования ожиданий от проекта его основными заинтересованными сторонами, авторизации запуска проекта. Важнейшая задача — определить, согласовать и затем утвердить у заказчика основные показатели проекта, которые необходимо достичь в ходе его реализации. На рис. 1 представлены процессы этапа инициации проекта цифровизации в образовательной сфере.

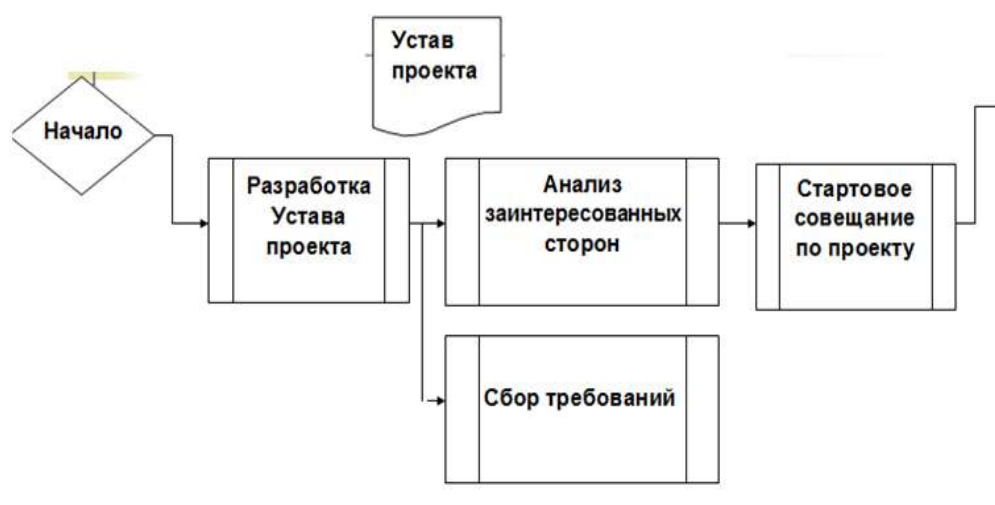

Рис. 1. Процессы этапа инициации

В состав процессов инициации входят:

- разработка Устава проекта;
- анализ заинтересованных сторон;
- сбор требований;
- стартовое совещание по проекту.

На рис. 2 представлена схема структуры заинтересованных лиц по проекту цифровизации на этапа инициации.

Рис. 2. Структура заинтересованных лиц на этапе инициации проекта цифровизации

Целью анализа заинтересованных сторон является понимание возможных зон воздействия на проект со стороны его участников и внешних заинтересованных сторон путем выявления основных лиц, групп и организаций, имеющих прямые или косвенные интересы в проекте.

В ходе анализа заинтересованных сторон в проекте рекомендуется выделить основные группы заинтересованных сторон и понять их интересы. Это требуется:

- для назначения явных заинтересованных сторон (участников проекта) на роли, соответствующие их интересам;
- согласования с ключевыми внутренними (а иногда и внешними) заинтересованными сторонами целей и результатов проекта;
- выявления угроз и зон риска со стороны заинтересованных сторон, негативно настроенных по отношению к проекту;
- определения возможностей, возникающих в случае активного привлечения соответствующих заинтересованных сторон;
- установления информационных потребностей заинтересованных сторон и дальнейшего включения их в коммуникационное поле проекта.

Выделяют ближнее и дальнее окружение проекта. В ближнем окружении основными заинтересованными сторонами являются руководство организации, представители функциональных подразделений, сотрудники, в дальнем — конкуренты, органы власти, представители общественных организаций.

Анализ заинтересованных сторон проекта, как правило, выполняется в соответствии с описанными ниже шагами:

•• Определить все потенциальные заинтересованные стороны проекта и существенную информацию о них, такую как роли, отделы, интересы, знания, ожидания и уровни влияния. Как правило, выявить ключевые заинтересованные стороны достаточно легко. Они включают в себя любого, кто играет определенную роль в принятии решений или в управлении, на кого оказывает влияние результат проекта, например спонсор, руководитель проекта или основной заказчик. Остальные заинтересованные стороны обычно определяются путем интервьюирования выявленных заинтересованных сторон и расширения списка до тех пор, пока в него не будут включены все потенциальные заинтересованные стороны.

•• Определить степень потенциального воздействия или поддержки, которые может оказать каждая из заинтересованных сторон. При большом количестве заинтересованных сторон важно уделять первостепенное внимание ключевым заинтересованным сторонам, чтобы эффективно прилагать усилия для осуществления коммуникаций с заинтересованными сторонами и управления их ожиданиями.

При проведении анализа заинтересованных сторон используются различные модели классификации, такие как:

- *матрица власти/влияния*, группирующая заинтересованные стороны на основе их уровня полномочий («власть») и активного вовлечения («влияние») в проект;

- *матрица влияния/воздействия*, группирующая заинтересованные стороны на основе их активного вовлечения («влияние») в проект и их возможности приводить к изменениям в планировании или исполнении проекта («воздействие»);

- *модель особенностей*, описывающая классы заинтересованных сторон в зависимости от их уровня власти (способности навязывать свою волю), срочности (необходимости в немедленных действиях) и легитимности (их вовлечение уместно).

На рис. 3 приведен пример матрицы власти/интересов, где точки *A-H* обозначают расположение некоторых заинтересованных сторон.

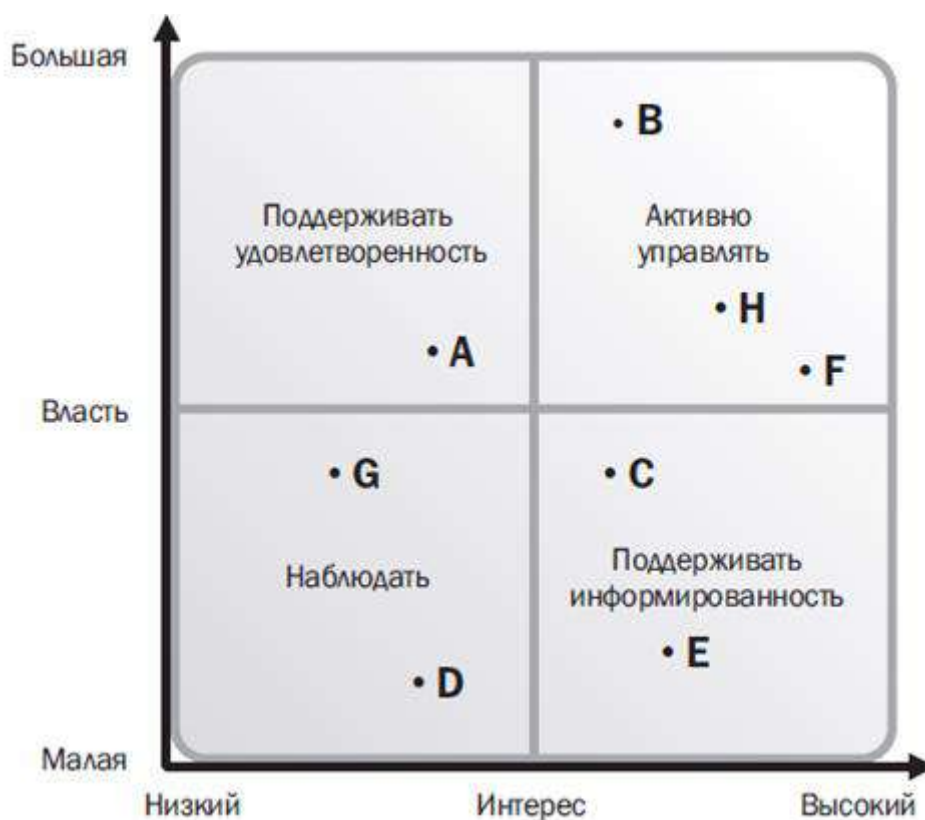

Рис. 3. Пример матрицы интересов участников проекта цифровизации на этапе инициации

Матрица власти/интересов, группирующая заинтересованные стороны на основе их уровня полномочий («власть») и уровня заинтересованности («интерес») отражает их возможное влияние на результатах проекта.

По итогам анализа заинтересованных сторон могут быть внесены изменения в существующие проектные документы: Устав, План проекта и др.

Таким образом, начало проекта закладывает фундамент всех его успехов. Ошибки, допущенные в ходе инициации, могут иметь негативные последствия в реализации проекта.

Следует отметить, что к числу самых распространенных ошибок, случающихся в начальной стадии проекта и его инициализации, относятся:

- нечеткое понимание целей и границ проекта;
- неформализованный подход к запуску проекта;
- необоснованный запуск проекта.

ЛИТЕРАТУРА

1. Послание Главы государства Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана «Казахстан в эпоху тотальной цифровизации и искусственного интеллекта: актуальные задачи и их решения через цифровую трансформацию». 7 августа, 2025 г.

2.Черткова Е.А., Исхакова К.У. Управление проектами цифровизации в образовании.

РАЗРАБОТКА ШКОЛЬНЫХ ЧАТ-БОТОВ НА БАЗЕ LLM ДЛЯ АВТОМАТИЗАЦИИ ПРОЦЕССОВ

Карасев А.Д., КГУ «Гимназия №17»
г.Актобе

ТҮЙІНДЕМЕ

Мақалабілім беру ортасы үшін үлкен тілдік модельдер (LLM) негізіндегі чат-боттарды жобалауға арналған. Python-дағы технологиялық стек және әкімшілік тапсырмаларды автоматтандыру мүмкіндіктері қарастырылады. Зияткерлік ассистенттерді құру арқылы оқушыларды промпт-инжинирингке үйрету әдістемесі сипатталған.

ABSTRACT

The article is devoted to the design of chatbots based on large language models (LLM) for the educational environment. The technological stack in Python and the possibilities of automating administrative tasks are considered. The methodology of teaching students prompt engineering through the creation of intelligent assistants is described.

В условиях стремительного развития Индустрии 4.0 и масштабной цифровой трансформации образования, разработка и внедрение школьных чат-ботов на базе больших языковых моделей (LLM) становится стратегическим инструментом автоматизации образовательных и административных процессов.

Использование генеративного искусственного интеллекта в рамках школьной ИТ-инфраструктуры позволяет радикально переосмыслить взаимодействие участников учебного процесса, делегируя алгоритмам выполнение рутинных задач: от генерации индивидуальных заданий до оперативного информирования родителей. Такая парадигма требует от учителя информатики перехода от преподавания синтаксиса кода к обучению архитектурному мышлению и проектированию логики интеллектуальных агентов[1, с. 45].

Процесс разработки современного чат-бота силами учащихся превращает кабинет информатики в высокотехнологичный R&D-центр, где освоение специализированных библиотек для работы с API нейросетей (OpenAI API, LangChain или локальных решений через Ollama) становится не просто факультативным занятием, а базовым, фундаментальным навыком будущего разработчика. Это способствует качественному формированию цифровой функциональной грамотности, при которой школьники перестают быть пассивными

потребителями готовых сервисов и начинают выступать в роли полноправных архитекторов интеллектуальных систем, способных проектировать цифровые инструменты для решения реальных, остроактуальных запросов гимназии.

Практическая реализация подобных проектов базируется на языке программирования Python и применении специализированных фреймворков для управления сложным контекстом диалога и семантическим поиском, таких как ChromaDB или FAISS. В ходе проектирования учащиеся сталкиваются с необходимостью оптимизации токенов и настройки параметров генерации (top-p, frequencypenalty), что требует от них понимания математических основ работы трансформерных моделей. Такой инженерный подход позволяет ученикам Гимназии №17 создавать кастомизированные модули для автоматизации школьного расписания или интеллектуальные справочники по внутренним регламентам, превращая теоретический код в работающий социальный лифт и инструмент цифровой трансформации образовательного пространства[2, с. 78].

В процессе практической работы учащиеся глубоко осваивают асинхронное программирование на Python (с использованием библиотек aiohttp или python-telegram-bot) и принципы интеграции внешних баз данных, таких как SQLite или PostgreSQL, для обеспечения персистентности пользовательских сессий и хранения истории диалогов. Ключевым, интеллектуально емким этапом разработки становится промпт-инжиниринг—искусство филигранного составления системных инструкций (SystemPrompts), определяющих когнитивный профиль нейросети[3, с. 112]. Например, при создании специализированного учебного ассистента по физике школьники самостоятельно формулируют жесткие алгоритмические ограничения, которые запрещают боту выдачу готовых ответов и перенаправляют его на пошаговое, сократовское объяснение физических законов через наводящие вопросы и разбор размерностей величин.

Такая деятельность требует от ученика не только технической грамотности, но и глубокого понимания предметной области, а также проектирования разветвленной логики диалоговых деревьев, что в полной мере соответствует принципам развития 4С-компетенций: критического мышления при анализе ответов модели, креативности в поиске оптимальных промптов, коммуникации при проектировании интерфейса взаимодействия и кооперации в рамках командной разработки ИТ-продукта. В конечном итоге, через тонкую настройку «температуры» ответов и создание контекстных окон, учащиеся учатся управлять сложными вероятностными системами, трансформируя теоретические знания по информатике в реальный, социально значимый продукт для школьного сообщества.

Финальным и наиболее значимым этапом внедрения интеллектуальных агентов является их глубокая интеграция в общую административную экосистему школы для непрерывного мониторинга, сбора и первичной обработки данных. Использование передовых технологий Retrieval-Augmented Generation (RAG) позволяет чат-боту генерировать ответы, основываясь исключительно на верифицированных внутренних документах школы — уставе, правилах внутреннего распорядка, учебных планах и методических приказах, что полностью исключает риск «галлюцинаций» нейросети и гарантирует абсолютную достоверность предоставляемой информации.

В рамках реализации проекта «AdalAzamat» разработка специализированных ботов для проведения анонимных этических аудитов и опросов по вопросам академической честности позволяет выявлять скрытые риски и оперативно реагировать на запросы школьного сообщества. Параллельно с этим, интеграция бота с электронными журналами и базами данных гимназии для автоматического формирования интерактивных дашбордов успеваемости (через библиотеки Plotly или Dash) дает возможность администрации получать мгновенную аналитическую поддержку в виде наглядных графиков и отчетов по KPI учителей или прогрессу отдельных классов. Такой подход трансформирует чат-бота из простого мессенджера в мощный аналитический инструмент управления, который обеспечивает прозрачность всех школьных процессов и позволяет принимать стратегические решения на основе точных, актуальных данных, что является ключевым фактором эффективного менеджмента в цифровой образовательной среде [4, с. 156].

В конечном итоге, проектирование чат-ботов на базе LLM не только автоматизирует процессы, но и воспитывает поколение цифровых созидателей, способных управлять интеллектуальными системами и направлять потенциал ИИ на устойчивое развитие цифровой экономики Казахстана.

ЛИТЕРАТУРА

1. Гурвиц В.С. Программирование интеллектуальных систем на Python. — М.: ДМК Пресс, 2023.
2. Идрисова Г.К. Искусственный интеллект в среднем образовании: методика и практика. — Алматы: Мектеп, 2024.
3. Нгуен А. Промпт-инжиниринг: как управлять нейросетями. — СПб.: Питер, 2023.
4. Сулейменов Е.Б. Цифровизация школ Казахстана: вызовы Индустрии 4.0. — Астана: Фолиант, 2025.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ВИРТУАЛЬНЫХ ХИМИЧЕСКИХ ЛАБОРАТОРИЙ И VR-ТЕХНОЛОГИЙ НА УРОКАХ ХИМИИ

Мырзабек М.Б., КГУ «Гимназия №17»
г.Актобе

ТҮЙІНДЕМЕ

Мақалада химияны оқытудағы виртуалды зертханалар мен VR-технологиялардың мүмкіндіктері қарастырылған. Автор цифрландыру жағдайында эксперименттердің қауіпсіздігін қамтамасыз етудегі, микроәлемді визуализациялаудағы және оқушылардың зерттеу дағдыларын қалыптастырудағы олардың рөлін талдайды. Мектептің білім беру ортасына зертханалардың цифрлық негіздерін интеграциялауға ерекше назар аударылған.

ABSTRACT

The article examines the possibilities of virtual laboratories and VR technologies in chemistry education. The author analyzes their role in ensuring the safety of experiments, visualizing the microworld, and developing students' research skills in the context of digitalization. Particular attention is paid to the integration of digital twins of laboratories into the school's educational environment.

Использование виртуальных химических лабораторий и VR-технологий на уроках химии в рамках современной общеобразовательной школы на текущем этапе выступает не просто как эффективный инновационный элемент общей цифровизации, а в качестве одного из наиболее значимых и фундаментальных условий успешной реализации образовательных программ нового поколения в эпоху Индустрии 4.0. В условиях стремительного технологического прогресса традиционный кабинет химии трансформируется в высокотехнологичный образовательный хаб, где виртуальная реальность становится мостом между сухой академической теорией и сложнейшими промышленными процессами будущего[1, с.42].

Такой подход позволяет интегрировать в учебный процесс концепцию «цифровых двойников» (DigitalTwins) реальных химических производств, где учащиеся могут в безопасном режиме моделировать работу ректификационных колонн, синтез аммиака или процессы каталитического крекинга нефти, что было бы абсолютно невозможно и небезопасно в условиях школьной лаборатории. Глубокое внедрение VR-инструментария обеспечивает не только наглядность, но и психологическую готовность будущих выпускников к работе в цифровой среде современных предприятий, где

дистанционное управление химическими реакторами через интерактивные интерфейсы является стандартом индустрии [2, с.68].

Таким образом, виртуализация химического образования сегодня — это стратегический вклад в формирование интеллектуального капитала страны, позволяющий подготовить новое поколение исследователей и инженеров, обладающих развитым системным мышлением и навыками оперирования сложными цифровыми моделями в рамках глобальной стратегии устойчивого развития.

В контексте глобальной трансформации образования виртуализация химического эксперимента рассматривается как стратегический инструмент, позволяющий полностью преодолеть ограничения, связанные с дефицитом дорогостоящих реактивов, сложностью утилизации отходов или высокой степенью опасности проведения определенных реакций, обеспечивая при этом каждому ребенку возможность полноценного участия в исследовательской деятельности. Такая образовательная парадигма требует глубокого переосмысления структуры практического занятия, где традиционный пробирочный метод дополняется работой с цифровыми двойниками лабораторных установок, что позволяет моделировать химические процессы на молекулярном и атомном уровнях, недоступных для прямого визуального наблюдения в реальности.

Внедрение VR-технологий в современное химическое образование напрямую и максимально эффективно способствует качественному формированию естественнонаучной функциональной грамотности учащихся, так как именно через полное погружение в высокотехнологичную иммерсивную среду закладываются фундаментальные основы глубокого, осознанного понимания сложнейших теоретических концепций строения вещества. В условиях виртуальной реальности абстрактные формулы из учебника трансформируются в осязаемые динамические объекты, где ученик получает уникальную возможность в буквальном смысле «манипулировать» отдельными атомами и молекулами, а также в реальном времени наблюдать за тончайшими механизмами разрыва и образования новых химических связей непосредственно изнутри реакционной системы.

Ярким практическим примером реализации данного подхода на уроках химии является изучение темы «Химическая связь и строение вещества», где традиционное плоскостное изображение на доске заменяется интерактивной VR-сессией. В рамках такого занятия учащиеся, используя VR-гарнитуры, погружаются в трехмерное пространство кристаллической решетки алмаза или графита. Ученик может не просто рассмотреть структуру, но и физически «попытаться» сблизить атомы углерода, ощущая силы межатомного отталкивания и притяжения, или визуально проследить за

перекрыванием электронных облаков при формировании ковалентной связи в молекуле метана. Другим характерным примером служит моделирование процесса растворения солей в воде на ионном уровне: школьник видит, как молекулы-диполи воды ориентируются вокруг ионов кристаллической решетки, буквально «вырывая» их из структуры — этот процесс гидратации, визуализированный в объеме, превращает сложную теорию электролитической диссоциации в очевидный и логичный физический процесс. Подобный уровень детализации и интерактивности позволяет учащимся не просто заучивать определения, а формировать устойчивые ментальные модели микромира, что является критически важным для развития способности применять химические знания для объяснения явлений окружающей действительности и решения нестандартных практических задач.

Особое, стратегически приоритетное значение в архитектуре и внутреннем содержании современного урока химии имеет системное использование интерактивных симуляторов последнего поколения, таких как признанные во всем мире виртуальные лаборатории VirtuLab, PhETInteractiveSimulations или специализированные иммерсивные VR-приложения (например, MEL Chemistry VR). Эти цифровые инструменты выступают сегодня не просто как дополнение к учебнику, а как ключевой, безальтернативный фактор обеспечения абсолютной физической и экологической безопасности обучающихся при изучении наиболее сложных и рискованных разделов программы. Работа в виртуальной среде позволяет учащимся проводить полноценные исследования с агрессивными химическими средами, высокотоксичными веществами или потенциально взрывоопасными газовыми смесями, не подвергая риску свое здоровье и окружающую среду [3, с.115].

В рамках такого подхода цифровая симуляция предоставляет уникальную возможность для многократного повторения эксперимента, варьирования параметров концентрации и температуры без материальных затрат и риска возникновения нештатных ситуаций, что критически важно для формирования устойчивых навыков научного поиска. Виртуальный инструментарий позволяет «заглянуть» внутрь реакционного сосуда, визуализируя невидимые в реальности процессы межатомного взаимодействия, что превращает кабинет химии в инновационную исследовательскую площадку. Таким образом, использование специализированного софта в учебном процессе не только гарантирует соблюдение строжайших норм техники безопасности, но и снимает психологический барьер страха перед совершением ошибки, позволяя школьникам сосредоточиться на анализе химических закономерностей и развитии подлинного интереса к естественным наукам.

В рамках данного подхода кабинет химии трансформируется в высокотехнологичное гибридное пространство, где учитель берет на себя роль мудрого навигатора и модератора цифрового поиска, который не просто демонстрирует видеоопыт, а создает ситуацию активного исследования через метод проб и ошибок в безопасной виртуальной среде.

Продуктивным инновационным приемом является интеграция VR-гарнитур для визуализации сложных пространственных структур органической химии, где учащиеся могут самостоятельно конструировать изомеры или изучать конформации макромолекул, что критически развивает пространственное мышление и интерес к науке.

Согласно аргументированной позиции ведущих исследователей в области современной цифровой дидактики, системное внедрение иммерсивных технологий позволяет максимально эффективно преодолевать чрезмерную абстрактность теоретических химических знаний, переводя их в плоскость наглядного, практически ориентированного опыта. Это не только способствует глубокому пониманию предмета, но и формирует у всех без исключения участников образовательного процесса устойчивые навыки работы с высокотехнологичным научным софтом и сложными аналитическими инструментами, что в условиях Индустрии 4.0 выступает в качестве необходимого, базового требования для подготовки будущих конкурентоспособных специалистов в биохимической, фармацевтической и иных наукоемких отраслях национальной экономики [4, с.156].

Финальным и методически критически важным этапом проведения любого цифрового химического эксперимента в школе становится глубокая корреляция полученных виртуальных данных с реальными, объективными физико-химическими закономерностями и константами. Данный процесс направлен на развитие у учащихся навыков научного критического мышления, умения анализировать причины возможных отклонений и осознавать границы применимости теоретических или компьютерных моделей в условиях реального лабораторного опыта. Подобная верификация виртуальных манипуляций приучает будущих исследователей к интеллектуальной честности и объективности, позволяя трансформировать цифровую симуляцию в полноценный инструмент научного познания, соответствующий вызовам устойчивого инновационного развития.

Использование цифровых отчетов и логов виртуальных манипуляций приучает детей к точности фиксации наблюдений и культуре работы с данными, что полностью соответствует ценностям устойчивого развития и подготовки кадров для цифровой экономики Казахстана.

Таким образом, интеграция виртуальных лабораторий и VR-технологий позволяет превратить изучение химии в захватывающий процесс открытия, где инновации служат надежным мостом между теоретической моделью и практическим опытом, обеспечивая качественный скачок в естественнонаучном образовании будущего.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ахметов Н.С. Актуальные вопросы методики обучения химии в цифровой школе. — М.: Просвещение, 2022.
2. Беспалов П.И. Дистанционные и виртуальные химические лаборатории в профильном обучении. — М.: Бином, 2021.
3. Нурмухамбетова А.К. Инновационные технологии в преподавании химии: казахстанский опыт. — Алматы: Мектеп, 2023.
4. Роберт И. В. Теория и методика информатизации образования (психолого-педагогический и технологический аспекты). — М.: ИИО РАО, 2020.

ӘОЖ 373.1

ПОДКАСТТАР МЕН АУДИОМӘТІНДЕР АРҚЫЛЫ ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ТЫҢДАЛЫМ ДАҒДЫЛАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ЖОЛДАРЫ

Туребекова И.А., «№17 гимназия» КММ
Ақтөбе қ.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются методические особенности использования подкастов и аудиотекстов на уроках казахского языка и литературы. Автор анализирует роль цифрового аудиоконтента в развитии навыков аудирования и предлагает инновационные подходы в условиях цифровизации обучения.

ABSTRACT

The article examines the methodological features of using podcasts and audio texts in Kazakh language and literature lessons. The author analyzes the role of digital audio content in the development of listening skills and suggests innovative approaches in the context of digitalization of education.

Заманауи білім беру парадигмасы Индустрия 4.0 талаптарына сай оқыту үдерісін сапалы цифрлық трансформациялауды және білім мазмұнын заманауи технологиялық жетістіктермен ұштастыруды қажет етеді. Бұл жаһандық үдерісте қазақ тілі мен әдебиеті пәні бойынша оқушылардың коммуникативтік құзыреттілігін, соның ішінде тыңдалым дағдыларын қалыптастыруда подкасттар мен аудио

мәтіндердің маңызы күн санап артып келеді. Подкаст — бұл тек кезекті ақпарат көзі немесе техникалық құрал емес, бұл тілдің табиғи қолданысын, оның интонациялық бояуын, дыбыстық ерекшеліктерін және лексикалық байлығын шынайы (authentic) түрде жеткізетін заманауи аудио формат. Оқушылар подкаст тыңдау арқылы тілдік нормаларды жасанды ортада емес, тірі сөйлеу үлгілері арқылы меңгеруге мүмкіндік алады.

Тәжірибелік тұрғыдан алғанда, қазақ тілі мен әдебиеті сабақтарында подкасттарды қолдану оқушының «тыңдалым — түсіну — талдау» тізбегін нығайтады. Мысалы, заманауи жазушылармен сұхбат немесе тарихи мұраларға арналған аудио-шолуларды тыңдау барысында оқушы спикердің сөйлеу қарқынына, логикалық кідірістеріне және сөз таңдау шеберлігіне зейін қояды. Бұл оқушының өз ойын жеткізу мәнерінде оң әсерін тигізіп, оны шешендік өнермен мәдениетті диалогқа баулиды. Осылайша, аудиотехнологиялар білім беру мазмұнын байытып қана қоймай, оқушының ақпараттық сауаттылығын (Media Literacy) арттырып, оны болашақ кәсіби кеңістіктегі бәсекеге қабілетті, функционалды сауатты тұлға ретінде қалыптастырудың негізгі стратегиялық бағытына айналады [1, б.145].

Дәстүрлі мәтіндік материалдармен салыстырғанда, аудиоконтент оқушының есту жадын белсендіріп, сөйлеу мәдениетін қалыптастыруға және ақпаратты сыни тұрғыдан қабылдауға (Critical Thinking) тікелей ықпал етеді. Жазбаша мәтін оқу барысында оқушы тек көру рецепторларына сүйенсе, аудио материалдар арқылы ол сөздердің дұрыс дыбысталуын, интонациялық кідірістерді және сөйлеушінің эмоциялық реңкін қатар қабылдайды. Бұл әсіресе қазақтілі мен әдебиеті сабақтарында көркем шығармадағы кейіпкердің ішкі толғанысын немесе автордың негізгі идеясын тереңірек ұғынуға мүмкіндік береді. Оқыту үдерісінде подкасттарды қолдану оқушылардың функционалдық сауаттылығын арттырып, оларды заманауи ақпараттық ағымда еркін бағдарлауға дағдыландырады.

Мысалы, сабақ барысында заманауи қоғамдық мәселелерге арналған подкастты тыңдату арқылы оқушыға «Сөйлеуші өз ойын дәлелдеу үшін қандай айғақтар келтірді?» немесе «Аудио дағы ақпарат қаншалықты объективті?» деген секілді сыни сұрақтар қою — оның медиа сауаттылығын шыңдаудың тиімді жолы. Бұл тәжірибе оқушыны ақпаратты соқыр сеніммен қабылдамай, оны талдауға, салыстыруға және өзбетінше қорытынды жасауға үйретеді. Нәтижесінде, аудио контент тек тыңдалымдағы сын емес, сонымен бірге оқушының интеллектуалдыққа білетін және ақпараттық кеңістіктегі бәсекеге қабілеттілігін арттыратын стратегиялық құралға айналады.

Сабақ тәжірибесінде аудиомәтіндермен жұмыс істеудің бірнеше инновациялық кезеңдерін бөліп көрсетуге болады. Бірінші кезекте,

«Тыңдалым алдындағы» жұмыста мұғалім подкаст тақырыбына қатысты болжам жасау немесе тірек сөздермен жұмыс істеу арқылы оқушының қызығушылығын оятады. Бұл кезеңде оқушының ішкі уәжін (мотивациясын) ояту үшін «Миға шабуыл» немесе «Суреттер сөйлейді» әдістерін қолданып, алдағы тыңдалатын аудионың негізгі идеясын алдын ала пайымдау маңызды. Мысалы, тарихи тұлға туралы подкаст тыңдалар алдында сол заманның атмосферасын сипаттайтын бірнеше лексикалық бірліктерді ұсыну оқушының ақпаратты қабылдауға дайындығын арттырады.

«Тыңдалым кезінде» оқушыларға «Ақпараттық сүзгі» әдісін ұсынуға болады, мұнда олар аудиожазбадан тек негізгі фактілерді, цифрлық мәліметтерді немесе автордың көзқарасын айқындайтын кілт сөздерді теріп жазады. Бұл әдіс оқушының когнитивті жүктемесін дұрыс бөлуге және ақпараттық шуды ажыратуға көмектеседі. Оқушы ақпаратты жаппай жазып алуға тырыспай, тек маңызды тірек сызбаларын құру арқылы ойлау операцияларын жүзеге асырады. Мәселен, экологиялық тақырыптағы подкастты тыңдау барысында оқушы тек «себеп» пен «салдарды» ажырататын кестені толтырса, бұл оның зейінін шоғырландырып, тыңдалған мәтіннің құрылымын тереңірек ұғуына жол ашады. Мұндай тәсілдер тыңдалым процесін механикалық әрекеттен саналы танымдық әрекетке айналдырады [2, б.180].

Ал «Тыңдалымнан кейінгі» кезеңде оқушылардың айтылым дағдысын шыңдап, алған ақпаратты практикалық тұрғыда қолдану қабілетін дамыту үшін «Кері байланыс подкасты» әдісін қолдану жоғары тиімділік көрсетеді. Бұл кезеңде оқушылар тек тыңдалған мәтінді қайталап қана қоймай, оған өзіндік баға беріп, сыни тұрғыдан талдау жасауға мүмкіндік алады [3, б.112]. Мұнда оқушылар тыңдаған мәліметтері мен алған әсерлері негізінде өздерінің қысқаша аудио-рефлексиясын немесе шағын авторлық подкастын жазып, оны арнайы платформалар немесе сыныптық топтар арқылы сыныптастарымен бөліседі. Мұндай тапсырмалар оқушыларды ақпаратты жай ғана қабылдайтын пассивті тұтынушы деңгейінен шығарып, өз ойын жүйелі жеткізе алатын белсенді цифрлық контент жасаушы (creator) деңгейіне көтереді.

Тәжірибеде бұл әдіс оқушының сөйлеу мәдениетін, дауыс ырғағын және логикалық екпінді дұрыс қою дағдыларын қатар дамытады. Мысалы, тарихи тұлға немесе әдеби шығарма туралы подкастты тыңдап болған соң, оқушыға «Егер сен осы оқиғаның куәгері болсаң, не айтар едің?» деген секілді проблемалық сұрақтар төңірегінде өз аудио-жауабын жазу тапсырылады. Оқушы өз дауысын жазып алу барысында сөйлеу қателерін өзі байқап, оны түзетуге тырысады, бұл өз кезегінде лингвистикалық рефлексияны қалыптастырады. Сонымен қатар, сыныптастарының аудио-рефлексияларын тыңдау арқылы олар бір-біріне сындарлы пікір

білдіруді, академиялық ортада этика сақтап, мәдениетті диалог жүргізуді үйренеді. Осылайша, қазақ тілі мен әдебиеті сабағындағы тыңдалымнан кейінгі жұмыс оқушының креативті ойлауын дамытып, оның болашақ цифрлық қоғамдағы коммуникативтік бәсекеге қабілеттілігін арттыратын маңызды әдістемелік платформаға айналады.

Аудиоконтенттің тағы бір маңызды стратегиялық артықшылығы — оқыту үдерісін сапалы дифференциациялау (даралау) мүмкіндігі. Қазіргі қазақ тілі мен әдебиеті сабақтарында мұғалім оқушылардың тіл меңгеру деңгейіне, танымдық қабілеттеріне және жеке қызығушылықтарына қарай түрлі күрделіліктегі подкасттарды, соның ішінде сұхбаттарды, монологтарды немесе терең мазмұнды әдеби подкасттарды ұсына алады. Бұл тәсіл әр баланың өз қарқынымен дамуына, тыңдалым материалдарын қажетінше бірнеше рет қайталап тыңдау арқылы өзі жіберген қателермен дербес жұмыс істеуіне қолайлы жағдай жасайды. Оқушы ақпаратты қабылдау кезінде өзіне түсініксіз болған фрагменттерге қайта оралып, сөздердің контекстік мағынасын ажыратуға мүмкіндік алады, бұл оның тілдік сенімділігін арттырады [4, б.156].

Практикалық тұрғыда дифференциацияны былайша жүзеге асыруға болады: деңгейі төмен оқушыларға негізгі ақпаратты анықтауға бағытталған қысқа аудио-сұхбаттар берілсе, деңгейі жоғары оқушыларға автордың жасырын позициясын (subtext) немесе шығарманың көркемдік ерекшеліктерін талдауды талап ететін күрделі әдеби-философиялық подкасттар ұсынылады. Мысалы, «кейіпкердің ішкі әлемі» тақырыбында аудиоматериал тыңдалғанда, бір топ оқушы оқиға желісін тізіп жазса, екінші топ спикердің интонациясы мен дауыс ырғағы арқылы оның эмоционалды күйін сипаттайтын эссе дайындайды. Мұндай сараланған тапсырмалар оқушының тек білімін емес, сонымен бірге оның өзіндік рефлексия жасау дағдысын шыңдайды. Осылайша, аудио технологиялар білім берудегі теңсіздікті жоюға көмектесіп, әр оқушының өзіндік оқу траекториясын қалыптастыруда таптырмас құралға айналады [5, б.98].

Сонымен қатар, аудиомәтіндер арқылы «Адал азамат» тұжырымдамасы мен ұлттық құндылықтарды насихаттау оқушының бойындағы отансүйгіштік сезімді нығайтады. Мысалы, ұлттық мұра, тарих немесе тұлғалар туралы подкасттарды талдау барысында оқушылардың эмпатиясы мен мәдениетті диалог жүргізу дағдысы дамиды. Қорытындылай келе, подкасттар мен аудиомәтіндер — бұл қазақ тілін оқытудағы инновациялық бағыт қана емес, оқушының болашақ кәсіби және тұлғалық қарым-қатынастағы бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз ететін стратегиялық әдіснамалық құрал.

ӘДЕБИЕТ

- 1.Ахметова Г.К. Білім беруді цифрландыру: әдістеме мен тәжірибе. - Алматы: Мектеп, 2023.
- 2.Құрманова Г.Ж. Қазақ тілін оқыту әдістемесі: инновациялық бағыттар. - Астана: Фолиант, 2024.
- 3.Идрисова С.М. Сабақта мультимедиялық технологияларды қолдану ерекшеліктері. - Алматы: Ғылым, 2022.
- 4.Сүлейменов Е.Б. Цифрлық мектеп: болашаққа бағдар.- Қарағанды: Педагогика, 2025.
- 5.Мұхамеджанова А. Интерактивті оқыту әдістері және коммуникация.- Ақтөбе: Білім, 2024.

УДК 373.1.02

ТРАНСФОРМАЦИЯ МЕТОДИКИ ПРЕПОДАВАНИЯ РУССКОГО ЯЗЫКА В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВИЗАЦИИ ОБРАЗОВАНИЯ

Алмашева С.А., КГУ «Гимназия №17»
г.Ақтобе

ТҮЙІНДЕМЕ

Мақалада жаһандық цифрландыру процесінен туындаған орыс тілін оқытудың әдістемелік тәсілдеріндегі негізгі өзгерістер қарастырылады. Автор дәстүрлі репродуктивті әдістерден интерактивті технологияларға көшуді, тілдік құзыреттілікті қалыптастырудағы жасанды интеллект пен мультимедиялық ресурстардың рөлін талдайды. Қазіргі цифрлық ортадағы мұғалім рөлінің өзгеруіне ерекше назар аударылады.

ABSTRACT

The article examines key changes in methodological approaches to teaching the Russian language caused by the process of global digitalization. The author analyzes the transition from traditional reproductive methods to interactive technologies, the role of artificial intelligence and multimedia resources in the formation of language competence. Particular attention is paid to the changing role of the teacher in the modern digital environment.

Современный этап развития системы образования характеризуется стремительным внедрением цифровых технологий, что неизбежно ведет к глубокой трансформации традиционных методик преподавания филологических дисциплин и переосмыслению классических подходов к обучению. Русский язык как учебный предмет в условиях четвертой промышленной революции требует не просто механической передачи системы лингвистических знаний,

правил и определений, но и целенаправленного формирования у учащихся жизненно важных навыков в высокотехнологичном и быстро меняющемся информационном обществе. Данный процесс подразумевает переход от трансляционной модели обучения к интерактивной, где цифровые инструменты становятся естественной средой для развития языковой личности.

Внедрение инновационных технологий позволяет учителю создавать адаптивные учебные сценарии, которые учитывают индивидуальный темп усвоения материала и способствуют развитию когнитивных способностей школьников. При этом цифровая грамотность становится неотъемлемой частью филологического образования, позволяя учащимся не только грамотно писать, но и эффективно оперировать большими объемами текстовой информации, критически оценивать контент и использовать возможности мультимедиа для успешной самореализации в различных сферах профессиональной и общественной деятельности.

Как отмечает И. В. Роберт, современная информатизация образования влечет за собой фундаментальное изменение парадигмы обучения, смещая основной акцент на формирование умений самостоятельно добывать, анализировать и применять знания в открытых интеллектуальных системах [1, с. 45].

Одной из центральных тенденций трансформации является переход от линейного изложения материала к гипертекстовому представлению информации. Использование интерактивных платформ позволяет индивидуализировать процесс обучения, адаптируя сложность заданий под уровень подготовки каждого учащегося. Важнейшим аспектом становится интеграция инструментов искусственного интеллекта, которые помогают в автоматизации проверки грамотности и создании персонализированных упражнений.

В условиях цифровой среды методика преподавания русского языка должна учитывать новые формы бытования текста и специфику компьютерно-опосредованной коммуникации. Э.Г.Азимов подчеркивает, что современные ИКТ позволяют создать уникальную информационно-образовательную среду, значительно повышающую мотивацию к изучению языка через использование аутентичных цифровых ресурсов, таких как электронные корпуса текстов, мультимедийные словари и интерактивные справочные системы [2, с. 112].

Трансформация подходов обусловлена тем, что текст в цифровом пространстве приобретает новые характеристики: нелинейность, гипертекстуальность и поликодовость, что требует от обучающихся принципиально иных способов восприятия и обработки информации. В таких условиях на первый план выходит развитие функциональной грамотности как базового навыка успешной

жизнедеятельности и адаптации в глобальном информационном обществе.

Ученик должен не только безупречно владеть классическими правилами орфографии и пунктуации, но и обладать способностью эффективно работать с цифровым текстом различных форматов, представленным в виде лонгридов, блогов или постов в социальных сетях. Это подразумевает умение быстро находить релевантные данные в избыточном информационном потоке, верифицировать полученную информацию на предмет достоверности, отделяя объективные факты от субъективных мнений, и распознавать скрытые манипулятивные стратегии сетевого дискурса. Более того, современная методика преподавания предполагает переход обучающегося из позиции пассивного потребителя контента в позицию активного субъекта цифрового творчества.

Учащиеся учатся генерировать собственные качественные медиапродукты — от учебных подкастов по биографиям писателей и оригинальных скриптов для буктрейлеров до сложноструктурированных цифровых эссе в формате лонгридов и мультимедийных интерактивных презентаций, соблюдая при этом этические и правовые нормы сетевой коммуникации. В рамках урочной деятельности это проявляется в создании ментальных карт по сложным грамматическим темам, разработке лингвистических квизов на платформах для голосования и записи аудиокомментариев к анализу стихотворений. Практика показывает, что работа над созданием контента для школьного блога или ведение виртуального дневника литературного героя заставляет учеников более осознанно подходить к выбору лексических средств и проверке орфографии, так как текст становится публичным.

Примером может служить проектирование интерактивных плакатов, где правила пунктуации визуализируются через авторские мемы, или создание видеорепортажей о языковых особенностях современной рекламы. Такая проектная работа приучает школьников критически оценивать чужие публикации, проверять достоверность источников перед репостом и грамотно аргументировать свою позицию в комментариях, избегая токсичности и соблюдая правила цифрового этикета. Использование облачных сервисов для совместного редактирования текстов позволяет организовать групповое рецензирование, где каждый ученик пробует себя в роли корректора или редактора, что значительно повышает уровень их практической грамотности.

Методика смещается в сторону проектной деятельности, где цифровые инструменты выступают средствами реализации творческого потенциала. Педагог в данной системе принимает на себя функции ментора и модератора. Важно понимать, что цифровая трансформация — это не только технический, но и глубокий

педагогический процесс. По мнению современных исследователей, внедрение цифровых технологий требует пересмотра содержания обучения и методов контроля, обеспечивая непрерывность и открытость образовательного пространства [3, с. 215].

Использование мультимедийных технологий позволяет эффективно визуализировать абстрактные лингвистические понятия и сложные грамматические категории, делая процесс усвоения теоретического материала более наглядным, доступным и динамичным для современного поколения учащихся с преобладающим клиповым мышлением.

Применение интерактивных схем, инфографики и анимационных моделей помогает школьникам быстрее устанавливать причинно-следственные связи в структуре языка. Однако системная цифровая трансформация образования также ставит перед современным учителем серьезные вызовы, связанные с необходимостью сохранения экологии и чистоты русского языка в условиях агрессивной экспансии сетевого сленга, сокращений и англицизмов, характерных для интернет-дискурса. В этой связи педагог должен не просто внедрять гаджеты, но и формировать у учащихся избирательность и культуру речи в цифровом пространстве.

Интеграция инновационных цифровых решений в урочную деятельность позволяет реализовать системно-деятельностный подход на более качественном уровне, превращая ученика из пассивного слушателя в активного исследователя языковых явлений. Это напрямую способствует эффективному формированию коммуникативной компетенции, позволяя моделировать реальные ситуации общения в различных сферах — от официально-деловой переписки до публичных выступлений в мультимедийном формате. Как справедливо указывает М.А. Бовтенко, компьютерная лингводидактика сегодня окончательно оформляется как самостоятельное междисциплинарное направление, которое гармонично объединяет последние достижения теоретической лингвистики, когнитивной психологии и информационных технологий для глубокой оптимизации и индивидуализации процесса овладения языком в условиях современной школы [4, с. 88].

Таким образом, трансформация методики преподавания русского языка способствует созданию динамичной образовательной среды, которая отвечает запросам времени и обеспечивает качественную подготовку учащихся к жизни в информационном обществе. Реализация данных подходов требует от учителя постоянного совершенствования ИКТ-компетенций и готовности к педагогическому поиску в условиях непрерывно меняющихся технологий.

ЛИТЕРАТУРА

1. Роберт И. В. Теория и методика информатизации образования (психолого-педагогический и технологический аспекты). – М.: БИНОМ. Лаборатория знаний, 2014. – 398 с.
2. Азимов Э.Г. Информационно-коммуникационные технологии в обучении русскому языку как иностранному. – М.: Русский язык. Курсы, 2012. – 352 с.
3. Уваров А.Ю. Образование в условиях цифровой трансформации. – М.: Изд. дом ВШЭ, 2019. – 468 с.
4. Бовтенко М.А. Компьютерная лингводидактика: учебное пособие. – М.: Флинта, Наука, 2005. – 216 с.

ӘОЖ 004.9:378

ЦИФРЛАНДЫРУ ЖӘНЕ ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ ДӘУІРІНДЕГІ БЕЙНЕЛЕУ ӨНЕРІ: БІЛІМ БЕРУ МЕН ШЫҒАРМАШЫЛЫҚТАҒЫ ЖАҢА МҮМКІНДІКТЕР

Өмер Заимоғлу Phd, профессор,
Анкара Музыка және Көркем Өнерлер Университеті,
(Түркия, Анкара)

Ыдырыс Зухра,
Темірбек Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы
(Алматы, Қазақстан)

ÖZET

Bu çalışmada, dijitalleşme ve yapay zekânın görsel sanatların gelişimi ile eğitim sistemi üzerindeki etkileri ele alınmaktadır. Araştırmada, dijital sanatın ortaya çıkışı ve gelişim süreci incelenmiş; dijital sanatın başlıca türleri ve bu alanın yaratıcı üretim süreçlerine sağladığı katkılar değerlendirilmiştir. Ayrıca, dijital teknolojilerin sanat eğitimi üzerindeki dönüştürücü rolü analiz edilerek, çağdaş uzmanların yetiştirilmesine sunduğu yeni olanaklar tartışılmıştır. Elde edilen bulgular, dijitalleşme ve yapay zekânın hem sanatsal üretim pratiklerini hem de eğitim yaklaşımlarını yeniden şekillendirdiğini göstermektedir.

ABSTRACT

This study examines the impact of digitalization and artificial intelligence on the development of visual arts and the education system. The research analyzes the emergence and evolution of digital art, and evaluates its main types as well as its contributions to creative production processes. In addition, the transformative role of digital technologies in art education is explored, highlighting the new opportunities they offer for training contemporary professionals. The findings indicate that digitalization and artificial intelligence are reshaping both artistic practices and educational approaches.

Цифрлық даму жағдайында білім беру жүйесі заман талаптарына сай өзгеріп, жас ұрпаққа сапалы әрі прогрессивті білім беруді мақсат етеді. Қазіргі қоғамдағы Цифрландыру үдерісі уақыт өткен сайын өзінің маңыздылығын айқындап, жаңа буын тарапынан жоғары сұранысқа ие болуда. Бұл құбылыс тек техникалық салады ғана емес, сонымен қатар гуманитарлық және шығармашылық бағыттарға, оның ішінде бейнелеу өнеріне де тікелей ықпал етуде. Осы цифрлық трансформацияның маңызды құралдарының бірі бүгінгі таңда жасанды интеллект болып отыр. Жасанды интеллект адамзат өмірінің барлық саласына, соның ішінде білім беру, шығармашылық пен өнер саласына да енуде. Жасанды интеллект алғаш біздің қоғамға енгізілген кезде адамдар тарапынан алаңдаушылық пен сенімсіздік туындағаны белгілі. Алайда қазіргі уақытта бұл технологияны тиімді әрі жүйелі пайдалану жолдары қарастырылып, оның мүмкіндіктері кеңінен игерілуде.

Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Кемелұлы Тоқаев өзінің «Жасанды интеллект дәуіріндегі Қазақстан: өзекті мәселелер және оны түбегейлі цифрлық өзгерістер арқылы шешу» атты Қазақстан халқына Жолдауында «Жасанды интеллектінің қарқынды дамуы қазірдің өзінде халықтың, әсіресе, жастардың мінез-құлқы мен болмыс-бітіміне әсер етіп жатыр. Басқаша болуы мүмкін емес. Себебі бұл үрдіс бүкіл әлемде қалыптасқан тәртіпті және адамдардың өмір сүру салтын біржола өзгертуде. Біз бұған дайын болып, батыл әрекет етуіміз керек. Әйтпесе артта қалудың салдары өте ауыр болады. Сондықтан мен алдымызға өте маңызды стратегиялық мақсат қойдым. Қазақстан үш жыл ішінде міндетті түрде жаппай цифрлық ел болуы керек. Біз жаппай цифрландыру және жасанды интеллект технологиясын барынша енгізу арқылы экономиканы жаңғыртуымыз қажет» деп нық әрі ашық айтқан болатын [1]. Осы жолдауы арқылы мемлекет басшысы ел экономикасының, білім беру жүйесінің және жастардың келешекке бағыт-бағдарын анық көрсетіп жүйелі жоспар құрып көштен қалмау керектігін басты назарға алады.

Өскелең ұрпақ болашақта өз кәсіби саласында жасанды интеллект мүмкіндіктерін тиімді пайдалану арқылы сапалы нәтижелерге қол жеткізе алады. Бұл өз кезегінде ғылым мен техниканың заманауи талаптарына сай мамандар даярлауға негіз болды. Сонымен қатар, технологияларды саналы түрде қолдану арқылы олардың игілігіне қызмет етуін қамтамасыз ету маңызды. Осы орайда жасанды интеллект білім беру саласына ғана емес, шығармашылық кеңістікте де белсенді түрде дамып келеді. Соның ішінде бейнелеу өнері саласына цифрлық технологиялардың енуі ерекше байқалады. Соңғы онжылдықта сурет салуға арналған графикалық планшеттер, цифрлық бағдарламалар және нейрожелілер арқылы визуалды өнердің жаңа бағыттары қалыптасып, дәстүрлі өнер

түрлерімен қатар дамуда. Бұл үдеріс суретшінің шығармашылық мүмкіндіктерін кеңейтіп қана қоймай, көркемдік ойлаудың жаңа формаларын қалыптастыруға ықпал етеді.

Цифрлық өнер - компьютерлік және телекоммуникациялық технологияларға негізделген өнер саласындағы заманауи бағыт. Ол дербес көркем туындыларды да, күрделі шығармалардың жекелеген элементтерін де жасауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, цифрлық өнер жобалардың қолжетімділігін арттырып, олардың сапасын жақсарту мақсатында мамандар мен тұтынушылар арасындағы ақпараттық алмасуды қамтамасыз етеді [2, 1 б.].

Яғни цифрлық өнер дегеніміз бұл бейнелеу өнерінің заманауи бағыты, онда цифрлық технологиялар шығармашылық немесе туындыны ұсыну үдерісінің ажырамас бөлігі ретінде қолданылады. Кең мағынада «цифрлық өнер» - бұл жаппай өндіріс әдістерін немесе бұқаралық ақпарат құралдарында, жарнамада, сондай-ақ фильмдер мен ойындарда визуалды эффекттер жасау барысында қолданылатын цифрлық медианы пайдаланатын заманауи өнер.

«Цифрлық өнер» («digital art») термині салыстырмалы түрде жақында пайда болып, бұрын қолданылып келген «компьютерлік өнер» атауын алмастырды. Қазіргі таңда цифрлық өнер туындыларын (әсіресе бейнелеу өнерінде) жасаудың негізгі құралы - компьютер. Көптеген зерттеушілердің «компьютерлік өнер» терминінен бас тартып, «цифрлық өнер» ұғымын қолдануының себебі де айқын. Себебі «цифрлық» ұғымы тек техникалық жағын, яғни компьютерді немесе басқа да цифрлық құрылғыларды пайдалануды ғана білдірмейді, сонымен қатар осы ұғымның астарында жатқан терең әрі іргелі құбылыстарды да қамтиды.

Дәстүрлі (цифрлық емес) бейнелеу өнері де цифрлық өнер сияқты белгілі бір деңгейде математикаландырылған және алгоритмдендірілген. Мысалы, Поликлеттік «Каноны» белгілі бір алгоритмге негізделген жүйе болып табылады. Ал пифагорлықтар үшін ең негізгі әрі басты өнер туындысы «сфералар гармониясы мен ондағы физика-геометриялық және музыкалық-арифметикалық қатынастардың үйлесімді орналасуымен сипатталатын сезімдік ғарыш» болған. Осы тұрғыда XVI ғасырда Леонардо да Винчи айтқан «Өнер - бұл ғылым» деген сөзі де өзектілігін жойған жоқ [3].

Сонымен қатар бұл жерде «өнер» ұғымының өзі де маңызды. Өнер өзінің екінші мағынасында - «шеберлік», яғни «цифрлық қолөнерді» меңгерген білікті маман ұғымын білдіреді. Сонымен бірге, өнер - суретшінің шығармашылық мақсаттарына жетудегі еркіндіктің символы ретінде де қарастырылады. Суретші, соның ішінде «цифрлық суретші» өз туындылары арқылы көрерменнің эстетикалық әсерлері мен реакцияларын біріктіріп, тұтас көркемдік тәжірибеге айналдырады [4].

Дәстүрлі өнер сияқты цифрлық өнер де кескіндеме, графика және мүсін сияқты түрлерге бөлінеді. Алғашқы кезеңде цифрлық технологиялар сынға ұшырағанымен, уақыт өте келе олар өнердің дамуына айтарлықтай ықпал етті. Сонымен қатар, үстелдік баспа жүйелері (desktop publishing) де цифрлық өнердің қалыптасуына әсер етіп, әсіресе графикалық дизайн саласының дамуына серпін берді.

Соңғы жылдары өнер кеңістігінде цифрлық кескіндеме мен графика кеңінен таралуда. Оның ерекшелігі компьютерлік рендерингке емес, суретшінің тікелей шығармашылық процесіне негізделуінде. Яғни дәстүрлі кескіндемедегідей суретші туындыны өзі «жазады», бірақ барлық құралдар компьютер ішінде орналасады. Арнайы бағдарламалар бояу мен қылқаламның қасиеттерін имитациялап, майлы бояу, акрил, пастель, көмір, қарындаш сияқты құралдардың әсерін шынайы жеткізе алады.

Цифрлық мүсін (3D-скульптинг) - көлемді пішінді туындыларды арнайы бағдарламалар арқылы жасау үдерісі. Бұл процесте суретші үшөлшемді модельмен жұмыс істеп, оның бетін өзгерту арқылы қажетті форма береді. Яғни, дәстүрлі мүсіндеудегі сияқты, материалды «қосу» немесе «алу» әдістері қолданылады. Бұл процесс сазбен немесе тастан мүсін жасаумен ұқсас болып келеді.

Сонымен қатар, цифрлық өнердің маңызды бағыттарының бірі - видеарт. Видеоартта бейне, дыбыс және қозғалыс біртұтас көркем туынды ретінде ұсынылады. Бұл бағыттың қалыптасуына Нам Джун Пайк үлкен үлес қосқан. Қазіргі таңда видеоарт көрмелерде, инсталляцияларда және мультимедиялық жобаларда кеңінен қолданылады. Әлем бойынша видеоарт суретшілер өте көп. Солардың ішінде Түркияның заманауи бейнелеу өнеріндегі беделді әрі ықпалды өкілдердің бірі Кутлуг Атаман. Оның жұмыстары жеке тұлға, жады және бірегейлік тақырыптарын зерттейді. Ал Халил Алтындере өз шығармашылығында видео, инсталляция және фото өнерін біріктіретін заманауи бағыттағы суретші. Көбінесе ол әлеуметтік-саяси тақырыптарды көтеруімен ерекшеленеді. Ең танымал түрік видеоарт шеберлерінің бірі Әли Казманың шығармашылық жұмыстары еңбек, өндіріс және адам әрекеттерін зерттейді. Нильбар Гюреш өзінің видеоарт және перформанстары арқылы гендер, мәдениет және миграция мәселелерін жиі қозғап, өзінің азаматтық көзқарасын өнер арқылы жеткізеді. Ал, Қазақстандағы ең танымал видеоарты суретшілердің бірі Алмагүл Меңлібаева. Шығармашылық жұмыстары көбіне көшпелі мәдениет, мифология, экология және посткеңестік кеңістік тақырыптарын қамтиды. Суретші тек Қазақстан кеңістігінде ғана емес, сонымен қатар әлемдік деңгейде танымал. Соңғы жылдары ол Жасанды интеллектіні де жіті зерттеп, оның көмегімен өз шығармашылығында өзекті тақырыптарды зерттеп, заманауи құрал ретінде өте тиімді пайдаланып келеді. Келесі беделді өкілдерінің бірі Ерболсын Мелдебеков. Ол видео, инсталляция, объект

арқылы тарихи жады мен идеологияны, кей жұмыстарында мифологиялық және символикалық образдарды да қарастырып, заманауи талаптарға сай концептуалды мазмұндағы туындыларын көременге ұсынып келеді. Видеоарт пен фото инсталляциялар бағытында жұмыс жасайтын заманауи суретшілердің қатарында Саид Атабеков, Арыстанбек Шалбаев секілді аға буынмен қатар Бақыт Бубиканова, Бейбіт Әсемқұл, Зоя Фалькова, Ануар Мусрепов, Сырлыбек Бекботаев сынды көптеген суретшілер бар. Олар өз шығармашылықтарында тарихи-мәдени мұра, дәстүрлі мәдениет, гендерлік және феминистік, сондай-ақ саяси мазмұндағы туындыларын мультимедиялық кеңістікте жаңа заманауи формалар арқылы қарастырып жүрген суретшілер қатарына енеді.

Цифрлық өнердің тағы бір түрі - анимация. Анимацияда қозғалыс эффектісі кадрлар тізбегі арқылы жасалып, кино, мультфильм және жарнама саласында кеңінен пайдаланылады. Заманауи анимациялық технологиялар ман бағдарлама түрлерінің дамуы бұл бағыттың көркемдік мүмкіндіктерін кеңейтті.

Сондай-ақ қазіргі уақытта интерактивті өнер де шығармашылық ортада ерекше орынға ие. Бұл бағытта көрермен тек бақылаушы емес, туындының бір бөлігіне айналады. Яғни, цифрлық технологиялар арқылы көрермен әрекетіне жауап беретін, өзгертін көркем жүйелер қалыптасады. Соңы бес жылдықта генеративті өнер мен жасанды интеллектке негізделген өнер де қарқынды дамып келеді. Жасанды интеллект алгоритмдері арқылы суреттер, бейнелер және визуалды композициялар автоматты түрде жасалады. Бұл бағыт өнер мен технологияның жаңа синтезін көрсетіп, суретшінің рөлін жаңа деңгейге көтереді.

Егер цифрлық бейнелеу өнерінің даму тарихын бастауынан бастап қарастырсақ, онда бағдарлаушылардың жиі суретшілерге айналғанын, ал суретшілердің бағдарламалауды меңгергенін байқауға болады. Тең соңғы жылдары ғана компьютерлік технологиялардың кеңінен таралуының арқасында «дәстүрлі суретшілер бастапқыда бағдарламашы суретшілер игерген цифрлық өнер кеңістігін қайтадан өздеріне қайтарды» [5, 30 б.].

Цифрлық өнердің жоғарыда аталған түрлері мен бағыттарының дамуы оның қарқынды эволюциясын айқын көрсетеді. Бүгінгі таңда цифрлық өнердің жедел дамуы ең алдымен оның заманауи технологиялармен тікелей байланыстылығына негізделеді. Технологиялардың күн сайын жетілдірілуі цифрлық өнердің де техникалық және көркемдік мүмкіндіктерін кеңейтіп, жаңа шығармашылық формалардың пайда болуына жол ашуда. Осыған сәйкес цифрлық графика, цифрлық кескіндеме және цифрлық мүсін үздіксіз жетіліп, өнер кеңістігінде өзіндік орны бар маңызды бағыттарға айналды. Цифрлық өнердің дәстүрлі өнерден басты ерекшеліктерінің бірі - оның ресурстарды тиімді пайдалануында.

Әсіресе уақыт үнемдеу тұрғысынан оның артықшылығы айқын көрінеді. Шығармашылық жұмыс барысында туындыға өзгерістер енгізу, оны өңдеу немесе толықтыру қасқа уақыт ішінде жүзеге асады. Бұл өз кезегінде көркемдік ізденіс процесін жеделдетіп, суретшінің шығармашылық мүмкіндіктерін кеңейтеді. Сонымен қатар, бейнелердің өлшемін, түсін және композициялық құрылымын оңай өзгерту мүмкіндігі цифрлық құралдардың тиімділігін арттырады.

Қорытындылай келе, қазіргі Цифрландыру жағдайында бейнелеу өнері мен білім беру жүйесі түбегейлі өзгерістерге ұшырап, жаңа мазмұн мен бағыттарға ие болуда. Жасанды интеллект технологиялары шығармашылық үдерісті жеделдетіп қана қоймай, суретшінің мүмкіндіктерін кеңейтіп, өнердің жаңа формаларын қалыптастыруға ықпал етуде. Цифрлық өнер дәстүрлі өнерді ығыстырмай, керісінше оны толықтырып, жаңа сапалық деңгейге көтеретін маңызды құралға айналды. Бұл үдеріс болашақ мамандардың тек кәсіби шеберлігін ғана емес, сонымен қатар технологиялық сауаттылығын, креативті ойлау қабілетін дамытуды талап етеді. Осы тұрғыдан алғанда, цифрлық технологиялар мен жасанды интеллектті білім беру жүйесіне тиімді енгізі заманауи қоғамның негізгі міндеттерінің бірі болып отыр.

ӘДЕБИЕТ

1. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Жасанды интеллект дәуіріндегі Қазақстан: өзекті мәселелер және оны түбегейлі цифрлық өзгерістер арқылы шешу» атты Қазақстан халқына Жолдауы. // <https://www.akorda.kz/>

2. Соловьева О.М. Цифровое искусство и современные коммуникационные технологии. // Умная цифровая экономика. Научный электронный журнал. Том 2, №1 2022 г.

3. Ерохин С.В. Эстетика цифрового изобразительного искусства. СПб.: Алетейя, 2010. 432 с.

4. Пол Кристина. Цифровое искусство. М.: Ад Маргинем, 2017. 272 с.

5. Greenfield G.R. Art by Computer Program = Programmer Creativity // Digital Creativity. 2006. V. 1 (17). P. 25-35.

ӘОЖ 316.46
**СТУДЕНТТІК ЖАСТА ЭМОЦИЯЛЫҚ ИНТЕЛЛЕКТТІҢ
ДАМУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ**

Ғылыми жетекші: Ермекбаева Л.Қ.,
психология ғылымдарының кандидаты,
қауымдастырылған профессор м.а.,
Сембай Ақтілек, магистрант,
Қызылорда Болашақ университеті

РЕЗЮМЕ

В статье обсуждается значение эмоционального интеллекта для студентов в период студенческой жизни. Этот период рассматривается как сенситивный, то есть более предрасположенный для развития эмоционального интеллекта. Также в статье анализируются основные компоненты эмоционального интеллекта, такие как самосознание, управление эмоциями, социальное восприятие и отношения. Утверждается, что студенческий возраст является благоприятным периодом для осознания и развития этих навыков. Статья также подчеркивает важность развития эмоционального интеллекта для студентов, так как это поможет им успешно адаптироваться к учебной среде, строить качественные отношения и эффективно управлять своими эмоциями.

ABSTRACT

The article discusses the significance of emotional intelligence for students during their university years. This period is considered sensitive, meaning it is particularly conducive to the development of emotional intelligence. The article also analyzes the main components of emotional intelligence, such as self-awareness, emotion regulation, social perception, and interpersonal relationships. It is argued that the student age represents a favorable period for the awareness and development of these skills. The article further emphasizes the importance of developing emotional intelligence in students, as it enables them to successfully adapt to the academic environment, build high-quality relationships, and effectively manage their emotions.

Студенттік жас – бұл жастардың қоршаған ортаны белсенді түрде танып-біле бастайтын, жаңа қиындықтармен бетпе-беткелетін және өмірінде елеулі өзгерістерді бастан өткеретін кезең. Бұл уақытта студенттер оқу жүктемелерімен, әлеуметтік өзгерістермен және эмоциялық күйзелістермен кездеседі. Алайда студенттік кезең эмоциялық интеллекттің дамуы үшін сенситивті кезең болып табылады – бұл адамның өз эмоцияларын тиімді басқаруына және

әлеуметті ктұрғыда құзыретті өзара әрекеттесуіне мүмкіндік беретін негізгі дағдылар жиынтығы.

Студенттік кезеңде өз эмоцияларын саналы түрде түсіну эмоциялық және психологиялық жетілуінің маңызды аспектісі болып табылады. Студенттер өз эмоцияларын түсініп, оларды ұғынған кезде, өз реакциялары мен мінез-құлқын тиімдірек басқара алады [1, 220-б.].

Эмоцияларды ұғыну студенттерге келесі мүмкіндіктерді береді:

1. Өзін түсіну: Өз эмоцияларын түсіну студенттерге қандай факторлар немесе жағдайлар белгілі бір эмоцияларды туындататынын анықтауға мүмкіндік береді. Бұл өз-өзін және қоршаған ортаға реакцияларын тереңірек түсінуге ықпал етеді.

2. Эмоцияларды басқару: Эмоцияларын ұғыну арқылы студенттер оларды басқаруды үйреніп, әртүрлі жағдайларға анағұрлым адекватты жауап қайтара алады. Бұл албырт шешімдер мен эмоциялық жарылыстардың алдын алуға көмектеседі.

3. Басқа адамдардың эмоцияларын тану: Өз эмоцияларын түсіну әлеуметтік және эмоциялықинтеллекттің дамуына ықпал етеді.

4. Эмоциялық реттеуді дамыту: Эмоцияларды ұғыну студенттерге өз эмоционалдық күйін басқаруды және эмоцияларды сындарлы түрде білдіруді үйренуге мүмкіндік береді.

5. Эмоциялыққұлдыраудың алдын алу: Өз эмоцияларын түсіну эмоционалдық шамадан тыс жүктемені немесе күйіп кетудің алғашқы белгілерін дер кезінде байқауға мүмкіндік береді. Бұл эмоциялық сарқылудың алдын алу шараларын қолдануға көмектеседі.

6. Тұлғааралық қатынастарды жақсарту: Эмоцияларды саналы түрде түсіну студенттердің басқа адамдармен қарым-қатынаста ашық әрі түсіністікпен болуына ықпал етеді. Олар басқалардың эмоционалдық сигналдарын жақсырақ қабылдап, түсіне алады, бұл тұлғааралық коммуникацияның жақсаруына әкеледі [2, 186-б.].

Студенттік кезеңде эмоцияларды басқару табыс пен психологиялық әл-ауқатқа жетуде маңызды рөл атқарады. Эмоцияларды басқарудың кейбір тиімді стратегиялары:

1. Эмоцияларды тану: Өз эмоцияларын анықтау және ажырату дағдысын қалыптастыру маңызды. Бұл студенттерге өз күйін түсінуге және оның ойлары мен мінез-құлқына әсерін бағалауға мүмкіндік береді.

2. Эмоцияларды қабылдау: Эмоцияларды басуға немесе елемеуге тырысудың орнына, оларды қабылдауды үйрену қажет. Бұл эмоциялардың адам тәжірибесінің табиғи және қалыпты бөлігі екенін түсінуді білдіреді.

3. Салауатты өмір салты: Физикалық әл-ауқат эмоцияларды басқаруда маңызды рөл атқарады. Студенттер тұрақты дене жаттығулары, дұрыс тамақтану, жеткілікті ұйқы және босаңсу арқылы өз денсаулығын сақтай алады.

4. Стресті реттеу: Студенттер стресс деңгейін басқарудың түрлі тәсілдерін меңгере алады. Мысалы, спортпен немесе йогамен айналысу арқылы кернеуді азайтып, денені босаңсытуға болады. Сонымен қатар тыныс алу жаттығулары немесе медитация ақыл-ойды тыныштандыруға көмектеседі. Жақындарымен немесе достарымен қарым-қатынас жасау да эмоциялық қолдау алуға мүмкіндік береді. Әр студент өзінің қажеттіліктері мен ерекшеліктеріне сәйкес стресті реттеу стратегиясын таңдай алады [3, 1098-б.].

Эмпатия байқату – бұл өзгенің орнына өзін қоя білу және оның эмоциялары мен сезімдерін түсіну қабілеті. Бұл студенттерге терең әрі сенімді қатынастар орнатуға, қолдау көрсететін орта қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Басқа адамдардың эмоцияларын түсіну студенттердің әлеуметтік және эмоциялық интеллектін нығайтады. Олар басқалардың эмоцияларын тануды және интерпретациялауды үйреніп, айналасындағыларға қолдау көрсету қабілетін арттырады [4, 205-б.].

Осылайша, эмпатия мен басқа адамдардың эмоцияларын түсіну студенттердің эмоциялық тұрақтылығын дамытуға ықпал ететін маңызды дағдылар болып табылады және әртүрлі стресс жағдайларымен тиімді күресуге көмектеседі.

Қорытындылай келе, студенттік жас эмоциялық интеллектті дамыту үшін сенситивті кезең болып табылады және ол тұлғалық дамуда, сондай-ақ студенттік өмірдің қиындықтарына барабар жауап қалыптастыруда шешуші рөл атқарады. Эмоциялық интеллекттің дамуы студенттерге өз эмоцияларын түсінуге және басқаруға, коммуникациялық дағдыларын, эмпатияны және стресті реттеу қабілетін дамытуға мүмкіндік береді [5, 197-б.].

Эмоциялық интеллектті дамытуға бағытталған білім беру бағдарламаларын ұйымдастыру, сондай-ақ студенттер өз эмоцияларын еркін білдіре алатын және қолдау табатын эмоциялық қауіпсіз ортаны қалыптастыру – студенттерді табысты әрі қанағаттанарлық өмірге даярлаудың ажырамас бөлігі болып табылады.

ӘДЕБИЕТ

1. Брэкетт М., Риверс С.Е., Рейес М.Р., Саловей П. RULER Feeling Words оқу бағдарламасы арқылы академиялық үлгерімді, әлеуметтік және эмоционалдық құзыреттілікті арттыру // Оқыту және жеке айырмашылықтар. – 2012. – №22 (2). – Б. 218–224.

2. Майер Дж.Д., Саловей П., Карузо Д.Р. Эмоционалдық интеллект: теория, қорытындылар және салдарлар // Психологиялық зерттеу. – 2004. – №15 (3). – Б. 197–215.

3. Палмер Б., Дональдсон К., Стаф К. Эмоционалдық интеллект және өмірге қанағаттану // Тұлға және жеке айырмашылықтар. – 2002. – №33 (7). – Б. 1091–1100.

4. Зейднер М., Робертс Р.Д., Мэтьюз Г. Эмоционалдық интеллект ғылымы: қазіргі келісім және қайшылықтар // Еуропалық психолог. – 2008. – №12 (4). – Б. 198–207.

5. Саловей П., Майер Дж.Д. Эмоционалдық интеллект // Қиял, таным және тұлға. – 1990. – №9 (3). – Б. 185–211.

«ҒЫЛЫМ, БІЛІМ ЖӘНЕ ТҰРАҚТЫ ДАМУ САЯСАТЫ» СЕКЦИЯСЫ

УДК378:37.033 (575)

ИНТЕГРАЦИЯ ПРИНЦИПОВ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ В ПРЕПОДАВАНИИ ИСТОРИИ И СОЦИАЛЬНЫХ НАУК В УНИВЕРСИТЕТАХ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

Сабиров А.Т. доктор истор.наук,
доцент Национального педагогического
университета Узбекистана им. Низами

РЕЗЮМЕ

Статья рассматривает интеграцию принципов устойчивого развития в преподавание истории и социальных наук в университетах Центральной Азии. Показан потенциал гуманитарных дисциплин в формировании системного и критического мышления через анализ исторического и социального опыта. Раскрывается значение подходов образования для устойчивого развития (ESD) для модернизации образовательных программ. Отмечается роль междисциплинарности и региональной специфики. Выявлены проблемы внедрения, включая низкую осведомлённость студентов и недостаточную интеграцию дисциплин.

ABSTRACT

The article examines the integration of sustainable development principles into the teaching of history and social sciences in Central Asian universities. It highlights the role of humanities in developing systemic and critical thinking through historical and social analysis. The importance of Education for Sustainable Development (ESD) for curriculum modernization is emphasized. Particular attention is paid to interdisciplinarity and regional specificity. Key challenges include low student awareness and limited integration across disciplines.

Принятая международным сообществом программа целей устойчивого развития до 2030 года актуализировала необходимость формирования у молодого поколения системного понимания взаимосвязи социальных, экономических и экологических процессов. Одним из важнейших инструментов реализации данной задачи выступает интеграция принципов устойчивого развития в образовательные программы университетов [1].

В гуманитарном образовании значительный потенциал для формирования устойчивого мировоззрения принадлежит дисциплинам исторического и социального профиля. Через изучение исторического опыта, сравнительный анализ различных моделей

развития и осмысление социальных трансформаций студенты получают возможность формировать критическое мышление и ответственное отношение к будущему общества [2].

В последние годы в международной академической среде активно развивается направление EducationforSustainableDevelopment (ESD)- образование для устойчивого развития, предполагающее интеграцию соответствующих ценностей, знаний и навыков в различные образовательные дисциплины. При этом гуманитарные дисциплины рассматриваются как важная площадка для осмысления культурных, исторических и социальных аспектов устойчивого развития[3].

Для университетов Центральной Азии данная проблематика приобретает дополнительную актуальность. Преподавание истории и социальных наук в нашем регионе, может играть значительную роль в формировании у студентов комплексного понимания процессов устойчивого развития, учитывающего как глобальные тенденции, так и региональные особенности.

В международной научной литературе подчёркивается, что устойчивое

развитие следует рассматривать не только как совокупность практических задач, но и как ценностно-нормативную основу образовательного процесса. Образование должно способствовать формированию у студентов системного мышления, способности анализировать взаимосвязь природных, социальных и экономических процессов, а также готовности участвовать в решении глобальных и региональных проблем развития [4, p.55].

В работах исследователей отмечается, что образование для устойчивого развития должно выходить за рамки передачи узкоспециализированных знаний и формировать у студентов способность к ответственному принятию решений в условиях социально-экологических вызовов современности [5, p.18].

В этом контексте гуманитарные дисциплины, включая историю и социальные науки, обладают значительным потенциалом, поскольку они позволяют анализировать исторические примеры взаимодействия общества, государства и природной среды, и рассматривать различные модели социально-экономического развития. А это, в свою очередь предполагает включение в образовательный процесс междисциплинарных тем, использование проблемно-ориентированного обучения и развитие исследовательских навыков студентов [6, p.42].

Одним из важнейших направлений интеграции принципов устойчивого развития является использование потенциала исторического образования. Исторический анализ способствует формированию у обучающихся способности рассматривать

современные проблемы в долгосрочной перспективе и понимать взаимосвязь между прошлым, настоящим и будущим [7].

Не менее значимую роль в формировании устойчивого мировоззрения играют социальные науки, включая социологию, политологию и культурологию. Исследователи отмечают, что образование для устойчивого развития должно способствовать формированию у студентов навыков участия в общественных процессах и способности принимать ответственные решения на основе анализа социальных факторов [8, p.32].

Для университетов Центральной Азии интеграция принципов устойчивого развития в преподавание гуманитарных дисциплин имеет особую значимость. Включение в учебные курсы регионального исторического и культурного опыта позволяет рассматривать проблемы устойчивого развития с учётом специфики Центральной Азии.

Важным направлением интеграции принципов устойчивого развития является использование инновационных педагогических подходов. В современной образовательной практике всё чаще применяются методы проблемно-ориентированного обучения, проектной деятельности и междисциплинарных исследований [9, p.48].

История и социальные науки способны играть важную роль в формировании устойчивого мировоззрения студентов, способствуя развитию критического мышления, междисциплинарного анализа и гражданской ответственности. В условиях современных глобальных и региональных вызовов данное направление становится важным элементом трансформации высшего образования и подготовки специалистов, способных принимать взвешенные решения в сфере общественного развития.

Однако практическая реализация данной концепции сталкивается с рядом институциональных, методологических и организационных трудностей.

Одной из ключевых проблем является недостаточная информированность студентов о глобальных целях устойчивого развития и их значении для социально-экономического развития современных государств. Исследования, проведённые в университетах Казахстана, Узбекистана, Кыргызстана и Таджикистана, показывают, что уровень осведомлённости студентов о Целях устойчивого развития зачастую остаётся сравнительно низким, а основным источником информации для обучающихся нередко выступают интернет-ресурсы и социальные сети, а не содержание университетских курсов [10, p.6].

Другой важной проблемой является ограниченная междисциплинарность образовательных программ. В ряде университетов региона учебные программы по-прежнему сохраняют

традиционную дисциплинарную структуру, что затрудняет формирование комплексного подхода к изучению проблем устойчивого развития. Исследования казахстанских ученых также подчёркивают необходимость разработки специальных учебных модулей, направленных на интеграцию вопросов устойчивого развития в различные образовательные дисциплины и формирование у студентов системного понимания современных глобальных вызовов [11].

Отдельного внимания заслуживает проблема методического обеспечения преподавания. В университетах Узбекистана, по мнению ряда исследователей, концепция устойчивого развития в учебных программах зачастую рассматривается достаточно поверхностно и ограничивается отдельными тематическими курсами. В связи с этим исследователи указывают на необходимость более глубокой интеграции принципов устойчивого развития в образовательные программы, расширения междисциплинарных курсов и повышения квалификации преподавателей [12, p.2-3].

Несмотря на существующие трудности, внедрение принципов устойчивого развития в систему высшего образования стран Центральной Азии обладает значительным потенциалом. Университеты всё активнее участвуют в международных научных проектах и образовательных инициативах, направленных на развитие образования для устойчивого развития. Важную роль в этом процессе играет международное академическое сотрудничество, обмен опытом между университетами различных стран и создание совместных образовательных программ.

Таким образом, дальнейшее развитие образования для устойчивого развития в университетах Центральной Азии связано с необходимостью совершенствования образовательных программ, развития междисциплинарных подходов и расширения научно-образовательного сотрудничества. Реализация данных задач позволит повысить роль гуманитарных дисциплин в формировании у студентов устойчивого мировоззрения и подготовке специалистов, способных эффективно реагировать на современные социальные и экологические вызовы.

ЛИТЕРАТУРА

1. United Nations. Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development. New York: United Nations, 2015.
2. Wals A.E., J. Sustainability in Higher Education: From Doublethink and Newspeak to Critical Thinking and Meaningful Learning. *International Journal of Sustainability in Higher Education*, 2011.
3. UNESCO. Education for Sustainable Development Goals: Learning Objectives. Paris: UNESCO, 2017.

4. Arjen E.J. Wals. Learning for Sustainability in Times of Accelerating Change. WageningenAcademicPublishers, 2019
5. Stephen Sterling. Sustainable Education: Re-visioning Learning and Change. Totnes: GreenBooks, 2001
6. Arjen E.J. Wals. Learning for Sustainability in Times of Accelerating Change. WageningenAcademicPublishers, 2019
7. См.: Education for sustainable development: philosophical perspectives//ZeitschriftfürErziehungswissenschaft. 2025. – Электронныйисточник: <file:///C:/Users/Asus/Downloads/s11618-025-01294-3.pdf> (Датаобращения 18.03.2026 г.)
8. Stephen Sterling. Sustainable Education: Re-visioning Learning and Change. Totnes: GreenBooks, 2001
9. UNESCO. Education for Sustainable Development: A Roadmap. Paris: UNESCO, 2020
10. Bepaly S., Alnazarova G., Scalcione V.N., Vitliemov P., Sichinava A., Petrenko A., Kaptsov A. Sustainable development awareness and integration in higher education: a comparative analysis of universities in Central Asia, South Caucasus and the EU // Discover Sustainability. 2024. Vol. 5. Article 346.
11. См.: Mussina A., Bepaly S. Sustainable development modules: algorithm development and implementation in university educational programs // Frontiers in Education. 2025. Vol. 10. Article 1298765
12. Temirova D. Tourism Education for Sustainability: Curriculum Development in Universities of Uzbekistan// YashilIqtisodiyotva Taraqqiyot, 2024, №7-son

ЭТНОЭСТЕТИЧЕСКОЕ ОБРАЗОВАНИЕ КАК ВЕКТОР ФОРМИРОВАНИЯ НОВОГО МЫШЛЕНИЯ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Акбаева Л.Н., к.ф.н., ассоц. проф.,
АО «АЛТ Университет им. М.Тынышпаева»
Акбаева А.Н., к.ф.н., ассоц. проф.,
АО «Академия Гражданской Авиации»
(г. Алматы)

ТҮЙІНДЕМЕ

Мақалада Қазақстан Республикасында қазіргі заманға лайық жаңа дүниетанымды қалыптастыру векторларының бірі ретінде жоғары оқу орындарында қоғамдық-гуманитарлық пәндердің құрамдас бөлігіне «Этноэстетика» пәнін енгізу ұсынылады.

ABSTRACT

The article proposes to introduce the subject «Ethnoaesthetics» as a component of social and humanitarian subjects in higher education institutions as one of the vectors for the formation of a modern worldview in the Republic of Kazakhstan.

В процессе перехода Казахстана к информационному обществу, в Республике начался процесс постепенной трансформации современного «прагматического человека» в новый вариант саморазвитого типа личности, впитавшего в себя мировые и отечественные культурные достижения. В этой связи актуализируется проблема формирования этноэстетических ценностей в системе высшего образования, являющихся одним из векторов формирования нового мышления в Республике Казахстан.

Крылатые слова Магжана Жумабаева ставшие народной мудростью – «Келешегінді түзегің келсе, алдымен бесігіңді түзе» («Будущее страны берёт свое начало с колыбели»), как нельзя точно отражают тот факт, что будущее человека зависит от его корней – генофонда, а потом от воспитания и образования. «Жумабаев полон горечи и трагического раскаяния из-за отсталого состояния своего народа, находящегося на низкой ступени развития» и призывает его к овладению знаниями: «Қозғал, қазақ, білім іздер кез келді» (стих. «Сорлықазақ») [1, с. 42]. Со времени призыва М.Жумабаева, обращённого к казахам, прошло столетие и сегодня Казахстан – это государство, сделавшее скачок от феодально-патриархального окружения, находящегося в плену у предрассудков и пороков, исключавших реальность единства в человеке его физической и духовной красоты, – к светскому государству. Однако для того,

чтобымы дошли до целостного совершенства, и до уровня общества, основанного на более полном соответствии естественной природе человека, республике необходимы радикальные изменения в отечественном образовательном пространстве, связанные с возрождением национальных духовных ценностей в содержании социально-гуманитарных дисциплин отечественных вузов. И прежде всего это возрождение эстетических и нравственных ценностей. Так как добро и красота, будучи предметом их рассмотрения, всегда определяли процесс самоидентификации казахского традиционного и современного человека. Доказательством чего является суждение известного казахстанского педагога, академика А. Сейтешева, выделившего две главные составляющие национальной духовности – доброту, или «большое сердце», «щедрую душу» казаха, и гуманистическое мировоззрение [2, с. 66-69].

Национальное искусство, содержащее код социально-культурной памяти казахского народа, освоение которого в процессе изучения национальной эстетики (этноэстетики) в гуманитарных вузах республики может обеспечить сохранение национальной самоидентификации и образовательного суверенитета в период интеграции Казахстана в мировое сообщество как равноправного созидającego государственного образования [1, с. 3]. Этноэстетика, предлагаемая для изучения в вузах Республики Казахстан, направлена на преодоление ошибочной практики унификации и нивелирования национальной направленности, минимального отношения к изучению эстетической культуры и ценностей своего края и народа, приведших к художественно-эстетическому манкуртизму в республике.

В процессе системного овладения студентами этноэстетическими знаниями, воздействующими через эстетическое сознание на духовный мир студенческой молодёжи, вначале вырабатывается национальное эстетическое мироощущение, мирочувствование человека, а потом на этой базе – мировоззрение. В результате знания, полученные в процессе этноэстетического образования, естественным образом перерастают в убеждения, а уже убеждения определяют жизненные принципы человека, выражающиеся в его гражданской позиции, и духовно-ценностным ориентациях.

Высшее этноэстетическое образование в курсе изучения дисциплины «Этноэстетика» предполагается как трансляция и последующая интериоризация казахстанским студентам, обучающимся в гуманитарных, педагогических и вузах искусства Казахстана, отечественных эстетических ценностей и системы знаний о научных основах казахской эстетики. Одним из качеств, формируемым этноэстетическим образованием является духовность, являющаяся «особым нравственно-эстетическим состоянием человека,

когда он искренне привержен таким ценностям, как истина, добро, красота...» [3, с. 116].

Целью этноэстетического образования является формирование национального эстетического типа личности. Согласно классической характеристике эстетического типа личности, данной немецким философом и психологом Э.Шпрангером («Человеческие типы» - «Types of Men», 1928), «эстетический тип характеризуется повышенной чувствительностью к красоте и благозвучию. Его инструменты – это эмоции, воображение, цвет и форма. Его интеллектуальный мир занят словом, музыкой, общением и воображением. В обществе он обычно выступает как исполнитель и/или творец» [1, с. 76].

В большинстве определений предмета эстетики прослеживается философская точка зрения, отталкивающаяся от категории «эстетическое» как метакатегории. В казахской эстетической традиции метакатегория «эстетическое» заменяется другой эстетической категорией – категорией «прекрасное», понимание которой в качестве метакатегории восходит к французскому материалисту XVIII века Д. Дидро. В казахской эстетической мысли идея о том что прекрасное является основным понятием впервые прозвучала в творчестве философа К. Нурлановой [4, с. 76]. Ею выявлены, как и у Дидро, два главных основания эстетического мироотношения казахского народа – прекрасное («әсемдік») и этическое. Следовательно, в определении предмета казахской эстетики парадигмой постижения красоты выступает не эстетическое, а прекрасное и нравственное, или понятие «эстетическая нравственность». А системообразующей метакатегорией этноэстетики, определяющей предмет ее исследования, является категория «прекрасное», эмпирическое развитие которой связано с природой и образом эстетически идеального человека.

Основным критерием в формировании эстетического мышления казахов выступает эстетико-психологический компонент – национальное художественно-эстетическое восприятие и отражение, имеющие глубокие исторические, социальные, нравственные корни, формировавшиеся на протяжении столетий. Специфика кочевья (номадизма) определила непосредственно-чувственное, духовно воспринимаемое отношение к природе как к главной эстетической ценности, познаваемому и оцениваемому реальному объекту. В результате этого сформировалось натурфилософское мировосприятие казахов-кочевников – породившее пантеистическое ощущение естественной сопричастности человека и природы – «адам мен әлем біртұтас», организующего свою хозяйственную жизнь в соответствии с природными ритмами. Также были созданы произведения искусства, в обязательном порядке включающие в свое содержание и стилизованные элементы природы. Этим, объясняется традиционное культивирование казахом-кочевником

верховного неба Тенгри, синтезирующего в себе все другие природные стихии.

Первое «представление о том, каково было понятие о прекрасном у казахов в прошлом, в частности об идеальном человеке мы находим в народном устно-поэтическом творчестве. «Издавна присущее казахскому народу живое восприятие прекрасного» черпается из казахского устного творчества, в котором «воплощены в ярких красках извечные идеи народной философии, антитезы...красоты и уродства. На протяжении веков раскрывалась сущность нравственно-эстетического идеала народа» [5, с. 8]. Нравственно-эстетически идеальные эпические герои, выведенные народными героическими эпосами «Кобыланды», «Алпамыс», «Ер Таргын», «Ер Сайын», «Камбар батыр» и другие, выступают обладателями «высших свойств человека» – личного достоинства, храбрости, доблести, ума, любви к своему народу, семье, сочетающихся с внешней красотой батыров. Художественная фантазия народа наполнила их чувственно-эстетическим смыслом, преобразуя в образы-аллегии, в вечные мифы, вобравшие в себя понимание красоты человека определённой эпохи с основной формой социального поведения, направленного на защиту отечества. «Образы-аллегии являются воплощением идеалов народа и его представлений о добре, верности, любви, мужестве, прекрасном в вечно живых образах героев казахских легенд – Кыз Жибек, Ер Таргына, Кобыланды батыра, – являясь конкретными для своего времени, они стали бессмертными именно благодаря тому, что воплотили в себе народные идеалы» [6, с. 42].

Сродни эпическому нравственно-эстетически идеальному образу является рационально-совершенный образ человека (*Homo sapiens*), сформированный биями-шешенами Казыбек би, Толе би, Айтеке би, тождественный нравственному идеалу Абая – «Адам бол!» (*Homo moralis*) и нравственной концепции «Иман» Ш.Кудайбердиева, Г.Карашева, М.Ж.Копеева. Его основными составляющими являются разумность (білім), образованность (ғылым), понятливость (ұғым).

Естественным преемником нравственно-эстетически идеального образа эпического батыра становится эстетически идеальный воин, созданный в поэзии акынов-жырау (кон. XIV-нач. XIX вв.). Идеальные воины Казтуган (прообраз Казтугана жырау), князь Темир (прототип Шалкииза жырау), Абылай хан (воспетый Бухаром жырау), Богембай батыр (воспетый Умбетеем жырау), Доспамбет (прообраз Доспамбета жырау), И.Тайманов и М.Утемисов обладают теми же самыми «высшими свойствами человека», что и эпические батыры.

Эстетически идеальные художественные образы, создаваемые в казахской художественной литературе, являются эстетическими ценностными ориентирами в становлении казахстанской личности. Принцип формирования эстетически идеальных образов,

заложенный в эпосе и поэзии акынов-жырау, герои которых становились образцом физической красоты, выступают как явление системное. То есть, каждая внешняя черта идеальных героев трактуется в гармонии всех формальных признаков, то есть в системе незыблемого закона красоты – гармонии целого, единства многообразного. В дальнейшем совершенный образ получает развитие в формировании литературного национального канона эстетически идеального женского образа в стихотворениях А.Кунанбаева и в творчестве салов и сері.

В художественной литературе советского периода, в соответствии с требованиями эпохи, к совершенному образу физически красивого человека присовокупился эстетически идеальный образ трудового и социального человека. Доминирующей идеей в интегрировании этих образов предстаёт эволюция человеческого характера, отодвигающая внешнюю сторону на второй план, но не отрицающая её. Таковы трудовые образы С.Сейфуллина, сумевшие реализовать идею социальных отношений, найдя развитие в произведениях многих казахских писателей, трансформируясь в последующем в «героически-социального» человека в произведениях, посвящённых Великой Отечественной войне.

Современная «синкретическая» ментальность, сочетающая различные типы мировоззрений – евразийство, фундаментализм, пантюркизм, урбанизм, современного казахстанского общества, получившая наиболее яркое отражение в Интернете, СМИ и киноискусстве, предопределила появление нового, эстетически идеального человека, органично сочетающего в себе историческую память или историческое самосознание, а также умение синтезировать в своём мировоззрении различные типы ментальности и культуры.

Следовательно, ценностно-эстетические и нравственные императивы духовного становления казахского народа должны стать одним из ценностных ориентиров гармоничного развития Нового казахстанского общества. В связи с чем, хотелось бы призвать наш народ «Вместе строить Новый Казахстан!», так как от каждого из нас зависит, будет ли наше будущее счастливым, а общество цивилизованным.

ЛИТЕРАТУРА

1. Акбаева Л.Н. Основы казахской этноэстетики. Учебное пособие // Алматы: Атамұра, 2012. – 264 с.
2. Сейтешев А.П. Национальный характер образования и особенности его становления // Мысль (Алматы), 2001. №5. – С. 66-69.
3. Дидро Д. Эстетика и литературная критика. – Москва: Художественная литература, 1980. – 658 с.

4.Нурланова К.Ш. Символика мира в традиционном искусстве казахов //Кочевники. Эстетика: (Познание мира традиционным казахским искусством). – Алматы: Ғылым, 1993. – С. 208–237.

5.Какишев Т. Поступь: Статьи, исследования, портреты. – Алма-Ата: Жазушы, 1988. – 319 с.

6.Ақатаев С. Эстетикалық категориялар: методикалық құрал.- Алматы: Білім қоғамы, 1990.- 21 б.

ӘОЖ 94 (574).082

1929–1931 ЖЫЛДАРДАҒЫ ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ШАРУАЛАР КӨТЕРІЛІСІ: ТАРИХИ ТАНЫМДЫ ЖАҢАРТУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Капбарова Г.М.,Тарих білім беру
бағдарламасының докторанты,
Қожа Ахмет Ясауиатындағы Халықаралық
Қазақ-Түрік Университеті,
(Түркістан қаласы)

РЕЗЮМЕ

«В статье рассматриваются причины и последствия народных восстаний в Казахстане в 1930-х годах, с особым акцентом на движение сопротивления в Южном Казахстане. Проводится исторический анализ ошибок советской политики в периоды «Малого Октября» и коллективизации. Кроме того, рассматриваются новые методологические подходы и значимость преподавания этих событий современному поколению.

ABSTRACT

The article examines the causes and consequences of popular uprisings in Kazakhstan during the 1930s, with a specific focus on the resistance movements in Southern Kazakhstan. It provides a historical analysis of the failures of Soviet policy during the «Little October» and collectivization periods. Furthermore, the article explores new methodological approaches and the significance of teaching these historical events to the younger generation.

1929–1931 жылдар аралығында Қазақстанның барлық өңірінде жалпы 380-ге жуық қарулы көтерілістір келген. Бұл қозғалыстың ең ірілерінің бірі Сырдария округінде орыналған. Созақ, Бостандық, және Қызылқұм көтерілістері, әділеттілікке ұмтылған азатшыл рухтың жаңаша оянған көрінісі ретінде тарихи маңызға ие.

Оңтүстік Қазақстандағы шаруалар көтерілісі — халықтың өз жерімен бостандығы үшін тоталитарлық жүйенің зорлық-зомбылығына қарсы жасаған ерлік күресі. Бұл оқиғаның шынайы

аспектілері мен тарихи маңызы Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейін ғана ашық зерттеле бастады. Көтерілістерге қатысқандар мен олардың ұрпақтарынан жинақталған ауызша тарих деректері, сол кезеңдегі тұлғалардың тағдырлары туралы ақпараттар зерттелген сайын, бұл мәселенің тарихи маңызы мен өзектілігінің терең ашылмаған қырларының бар екені айқын байқалады. Бұл көтерілістерге қатысты жинақталған бай мұра, оқиғаларға деген әртүрлі көзқарастар мен пікірлер, тарихи зерттеулерде бұл тақырыптың әлі де толыққанды қарастырылмаған, терең зерттеуді талап ететін өзекті мәселелер шоғырына жататынын растайды.

Көтерілістердің тарихи-әлеуметтік себептері:

1929–1932 жылдардағы шаруалар көтерілістерінің орын алуы терең тарихи-әлеуметтік, экономикалық және саяси факторлармен байланысты болды. Олардың негізгілерін төмендегідей топтастыруға болады:

Кеңес үкіметінің «массалық ұжымдастыру» ұранымен жүргізген Зорлықпен ұжымдастыру саясаты, әсіресе 1929 жылдан кейін қарқын алды. Бүлүдерісмынадайәрекеттердіқамтыды:

1. Мал-мүлікті тәркілеу (коллективизация): Жеке шаруалардың малдары мен егіншілік құралдарын мемлекет меншігіне алу науқаны, бұл дәстүрлі көшпелі және жартылай көшпелі шаруашылықтардың негізін жойды. Тәркілеуге тек байлар ғана емес, орта шаруалар да ұшырап, шаруа қожалықтарын күйзеліске ұшыратты.

2. Мәжбүрлі отырықшыландыру: Көшпелі және жартылай көшпелі мал шаруашылығымен айналысқан халықты күштеп отырықшы тұрмысқа көшіру, бұл олардың дәстүрлі тіршілік салтына, шаруашылық жүргізу әдістеріне түбегейлі қайшық елді.

3. Малдың жаппай қырылуы: Тәркіленген малдарды басқарудағы жүйесіздік, жайылымдардың шектелуі, өріске шығарудағы қиындықтар мен азық-түлік жетіспеушілігі салдарынан мал-мүліктерінен айрылған шаруалардың малы жаппай қырыла бастады. Бұл, өз кезегінде, халықты ашаршылықтың алдына тікелей әкеп соқты.

4. Дәстүрлі шаруашылықтың бұзылуы: Көшпелі мал шаруашылығының күйреуі, халықтың негізгі табыс көзінен айырылуына және экономикалық дағдарысқа ұласты.

5. Дінге қарсы науқан: Ислам дініне, оның дәстүрлері мен рәсімдеріне жасалған қысым, діни қызметкерлерге көрсетілген репрессиялар халықтың рухани әлеміне айтарлықтай соққы болды.

6. Ұлттық құндылықтарды жоққа шығару: Кеңес идеологиясының қазақ халқының тілін, мәдениетін, тарихын жаппай «буржуазиялық-ұлтшылдық» деп айыптап, оны жоққа шығару әрекеттері ұлттық сананы қоздырып, қарсылыққа итермеледі.

Бұл факторлардың жиынтығы халықты ашу-ызаға толтырып, кеңестік өкіметке деген наразылықтың ең жоғары деңгейге жетуіне

себеп болды. Көтерілістерді зерделеуде тарихи құжаттар, архив материалдары (ОГПУ, НКВД, партиялық, кеңестік құжаттар) мен көз көргендердің естеліктері кешенді түрде қолданылуы тиіс. Себебі, кеңес дәуіріндегі архивтік деректер сол кездегі идеологиялық бағытпен жазылған. Құжаттарда «бандалық көтерілістерді» басуға атсалысқан кеңес өкіметі қызметкерлерінің есімдері нақты көрсетілгенімен, оларға қарсы тұрған азаматтардың есімдері толық келтірілмейді. Бұл – идеологиялық факторларға байланысты түсінікті жағдай. Алайда, бүгінгі міндетіміз – қолда бар құжаттарды терең талдап, әрбір деректі саралай отырып, көтерілісшілердің есімдерін анықтау және олардың ел алдындағы әрекеттеріне тиісті тарихи бағасын беру.

Кеңестік тарихнамада күштеп ұжымдастыру мен ашаршылық, шаруалар көтерілістері мен қарсыласу қозғалысына объективті тұрғыдан баға берілмегені мәлім. Тек 1988 ж. бастап қана тарихшы ғалымдар М.Қозыбаев, К.Нұрпейісов, Б.Төлепбаев, Т.Омарбеков, Ж.Әбілқожин, М.Қойгелдиев, Қ.Алдажұманов, В.Осипов еңбектерінде қайта қарастырылды/1/. Осылайша, кеңестік кезеңдегі «таптық мүдде» мен идеологиялық цензураның қыспағында бұрмаланып келген ұлт-азаттық қозғалыстар тарихы бүгінгі таңда жаңаша ғылыми парадигмада қайта зерделенуде. Тарихты жаңғырту – өткеннің трагедиясын ашып көрсету ғана емес, сонымен қатар ұлттық жадыны жаңғырта отырып, болашаққа сабақ берудің маңызды тетігі болып табылады.

Қазақстандағы ұжымдастыру мәселелері бойынша концептуалдық жағынан алғанда барынша жаңа болып Ж.Абылхожин, М.Қозыбаев пен М.Тәтімовтардың мақаласы табылды [2]. Аталған авторлардың еңбектері бұл тақырыпты кеңестік идеологиялық қалыптан шығарып, жаңа ғылыми парадигмаға көшіруімен ерекшеленеді. М. Қозыбаев, М. Тәтімовтың қатысуымен жүргізілген бұл зерттеулер ұжымдастырудың тек саяси емес, демографиялық апатқа (ашаршылыққа) алып келгенін статистикалық негізде дәлелдеп берді. Авторлар ұжымдастыруды халықты отырықшыландырудың емес, дәстүрлі көшпелі өркениетті жоюдың құралы ретінде бағалады.

Т.Омарбековтың монографиясында XX ғасырдың 20–90 жылдарында Қазақстандағы 1920–1930 жылдары орын алған әлеуметтік—экономикалық үрдістердің негізгі мәселелері бойынша: «кіші Қазан» саясаты, байлардың мүліктерін кәмпескелеу, көшпелі халықты отырықшыландыру және ұжымдастыру, 1931–1933 жылдардағы аштық туралы жарық көрген әдебиеттердің бірқатар кешеніне кеңінен тарихнамалық шолу жасалынған [3, 23–41 б.].

Шаруалардың қарулы көтерілістерінің тарихы жалпылаушы сипаттағы еңбектерде де көрініс тапты, онда ол 20–30 жылдардағы Қазақстанның әлеуметтік—экономикалық және саяси тарихымен кең контексте қарастырылады [4]. Ж.Әбілқожиннің зерттеулерінде

ұжымдастыру кезеңі Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық тарихындағы «трансформациялық дағдарыс» ретінде концептуалдандырылды. Өз зерттеулерінде архивтік деректерді тек тіркеумен шектелмей, олардың астарында жатқан әлеуметтік-психологиялық зардаптарға назар аударды.

Еліміз өз егемендігіне қол жеткізгеннен кейін «Қазақстан Республикасының ғылыми мекемелері мен жоғары оқу орындарына 20-30 жылдардағы күрделі оқиғаларға талдау жасауды енгізе отырып, зерттеу мәселелерін кеңейтуді» өзекті мәселе ретінде алға тартты. /5/ Еліміздің егемендік алуы тарих ғылымы алдына XX ғасырдың 20–30-жылдарындағы ұлттық қасірет пен ерлік тарихын қайта зерделеу міндетін жүктеді.

Осылайша, бұл ғалымдардың еңбектері 20-30 жылдардағы тарихымызды «ақтаңдақтардан» арылтудағы басты тірекке айналды. Олар ұжымдастыруды қазақ халқының басына түскен зұлмат ретінде ғана емес, сонымен бірге тоталитарлық жүйенің өз азаматтарына қарсы жасаған әлеуметтік-этностық эксперименті ретінде жүйелі түрде негіздеп берді.

Тарихты оқыту әдістемесінде 1929–1931 жылдардағы ұжымдастыру науқаны мен оның зардаптарын (ашаршылық, көтерілістер, босқыншылық) оқыту – жай ғана ақпарат беру емес, білімгердің бойында **тарихи сана мен азаматтық ұстанымды** қалыптастырудың құралы. Бұл тақырыпты оқытудың әдістемелік негіздерін төмендегідей жүйелеуге болады:

1. «Тарихи эмпатия» әдісі (Адами факторға назар)

Кеңестік кезеңдегі «таптық мүдде» ұранынан арылып, оқушының назарын жеке адамның тағдырына аудару. Сабاق барысында «тарихи күнделік» әдісін қолдану – оқушыларға XX ғасырдың 30-жылдарындағы ұлттық қасіретті абстрактілі фактілер арқылы емес, нақты адам тағдырының призмасы арқылы терең сезінуге мүмкіндік береді.

Тарихты кітаптан емес, жүректен өткізу маңызды. Құрғақ сандар мен статистиканы («40 млн мал») «Сен осы адамның орнында болсаң не істер едің?» деген сұрақ арқылы тірілтеміз. Білімгер тарихқа шеттен қарамай, оны өз басынан өткергендей күй кешіп, оқиғаның шынайы куәгеріне айналады. Ата-бабамыздың неліктен ашуға бой алдырып, билікке қарсы шыққанын (көтеріліске шыққанын) түсіну оңайырақ болады. Себебі, адам өз тағдырына төнген қауіпті сезгенде ғана, қарсыласудың неліктен жалғыз жол болғанын түсінеді.

Қорыта келгенде, Біз оқушыға «тарих – өткен шақтағы жатқа айтылатын даталар емес, ол – нақты адамдардың басынан кешкен өмірлік драмасы» екенін көрсеткіміз келеді.

2. Көп перспективалық өзқарас (Дерек көздерді сыни талдау)

«Екі түрлі шындық» әдісі арқылы тарихты ресми құжаттар мен халықтық естеліктерді салыстыру негізінде оқыту. Мұнда білімгерге

біржағынан биліктің (ОГПУ, милиция) көтерілісшілерді «бандит» деп айыптаған архивтік рапорттары, екінші жағынан – халықтың мал-мүлкін қорғап, аштықтан аман қалу үшін күрескенін баяндайтын ауызша деректер беріледі. Бұл екі көз қарасты қарама-қарсы қою оқушының тарихты бір жақты емес, сыни тұрғыдан саралауына мүмкіндік береді.

Бұл әдістің мақсаты «Неге екі түрлі?» деген сұраққа білімгерде «Билік неге оларды бандит деді? Ал халық неге оларды өз батырларындай көреді?» – деп ойлана бастайды. Осы сұрақтың жауабын іздеу арқылы ол тарихтың екі жағы болатынын түсінеді:

А) Сыни ойлау: Білімгер кез келген жазылған дүниені соқыр сеніммен қабылдамайды. Ол «мұны кім жазды?», «оның қандай мүддесі бар?» деген сауалдарды қойып үйренеді.

Б) Тәуелсіз пікір: Ол оқытушының айтқанын немесе кітаптағы сөзді ғана қайталамайды, әртүрлі деректерді салыстыра отырып, өз ойын қалыптастырады.

Қорыта келгенде, білімгерде «Тарих – тек қана жазылған қағаз емес, ол – әр адамның басынан өткен тағдыры. Сондықтан кез келген ақпаратты оқығанда, оның арғы жағында не тұрғанын өз басыңмен ойланып көр» – деген ой қалыптасып, дереккөзді сыни тұрғыдан қабылдау дағдысын дамытады.

3. Проблемалық сұрақтар мен пікірталас (Сыни ойлау)

Бұл әдіс бойынша ұжымдастыруды сұрақтарға жауап іздеу арқылы оқыту. **Білімгерде екі жақты пікірталас сұрақтары туындауы мүмкін:**

а) «Ұжымдастыру – шаруашылықты дамыту ма, әлде ұлттық өркениетті жою ма?» сұрағы білімгерлерді тарихи контексті ескеруге итермелейді. Кеңестік идеология ұжымдастыруды «индустрияландыруға қажетті қор» ретінде (даму үрдісі) ұсынғанымен, ол қазақтың ғасырлық көшпелі шаруашылығын бұзып, ұлттық болмысты жоюға апарып соқты (ұлттық қасірет). Білімгерлер топтасып, «модернизация» мен «ұлттық қасірет» бағыттарын дәлелдермен қорғау арқылы тарихтың бір жақты емес, күрделі екенін айқындайды

б) Ресми құжаттарда «бандитизм» деп бұрмаланғанымен, бұл көтерілістер — шаруалардың өмір сүру құқығын қорғаған амалсыз қадамы. Архивтік деректерді талдау арқылы білімгерлер бұл оқиғалардың саяси емес, әлеуметтік-экономикалық күрделі процесс екенін түсінеді [6]. Бұл олардың тарихқа объективті қарап, дербес тұжырым жасау дағдысын қалыптастырады.

Бұл әдістің қорытындысы бойынша сұрақтарды талдауға мүмкіндік беріледі. Білімгерге дайын жауапты ұсынбай, өзі зерттеп, пікірталас арқылы талқылауы – сол оқиғаның сабағын өмір бойы жадында сақтайды. Бұл – тарихты «жаттау» емес, тарихты «түсіну» процесі.

4. Цифрлық этнография және көрнекілік (Тарихи жадыны жаңғырту)

Цифрлық этнография мен көрнекі құралдар тарихты кітап бетінен шығарып, «тірі бейнеге» айналдырады. Карталар оқиғаның ауқымын түсіндірсе, архивтік фото мен бейнехроникалар өткен дәуірдің нәубетін «көзбен көруге» мүмкіндік береді. Бұл әдіс білімгерді пассивті тыңдаушыдан зерттеушіге айналдырып, тарихи оқиғаларды нақты мекен мен заман аясында терең тануға көмектеседі.

Тарихты оқытудағы басты нәтиже – оқушының **тарихи жауапкершілігін** ояту. Осындай әдістемелік тәсілдер арқылы біз тарих сабағын жаттау процесінен **зерттеу, талдау және эмпатия** алаңына айналдырамыз. Бұл – білімгердің бойынан Отан тарихына деген көзқарастың ұлттық бірегейлігін сақтау және өткеннің қателігін қайталамаудың кепілі.

ӘДЕБИЕТ

1. Байқадамов Н.С. Сырдария округіндегі күштеп ұжымдастыру және шаруалардың қарсыласу қозғалысы (1928-1932 жылдар). // - Алматы. Автореферат. 2001. -б. 32.

2. Абылхожин Ж.Б., Козыбаев М.К., Татимов М.Б. Казахстанская трагедия // -Вопросы истории. 1989.№ 7. -б. 53-71.

3. Омарбеков Т. 20–30 жылдардағы Қазақстан қасіреті: Көмекші оқу құралы.-Алматы: Санат, 1997.-320 бет.

4. Абылхожин Ж.Б. Очерки социально—экономической истории Казахстана. XX век.-Алматы: Университет «Туран», 1997. -б.360 .

5. Егемен Қазақстан. 1992. 22 желтоқсан -2 б.

6. Г.М.Капбарова, А.Н. Джумадуллаева, Х.М. Тұрсын. Созақ көтерілісінің тарихы: архив құжаттары нені айғақтайды?<https://history-philosophy-vestnik.buketov.edu.kz/history-philosophy-vestnik/article/view/1861/1010>

**БОЛАШАҚ МАМАНДАРДЫҢ ҚҰНДЫЛЫҚТЫҚ
БАҒДАРҢН ҚАЛЫПТАСТЫРУДА ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ
ПӘНІНІҢ ТӘРБИЕЛІК ӘЛЕУЕТІ**

Нұрымбетов Қайрат,
дене шынықтыру пәні оқытушысы,
М.Мәметова атындағы Қызылорда
педагогикалық жоғары колледжі

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается формирование ценностных ориентаций будущих специалистов средствами физического воспитания. Подчеркивается роль здорового образа жизни и личной ответственности в условиях современных вызовов. Отмечается эффективность интеграции национальных традиций и современных педагогических подходов для физического и духовного развития студентов.

ABSTRACT

This article explores the formation of value orientations of future specialists through physical education. It highlights the importance of promoting a healthy lifestyle and personal responsibility in the context of modern health challenges. The integration of national traditions and modern pedagogical approaches, including traditional Kazakh games, is considered as an effective way to enhance both physical and spiritual development of students.

Бүгінгі таңда орта арнаулы оқу орындарында болашақ мамандарды даярлау үдерісі білім алушылардың денсаулығын сақтау мен нығайтудың кешенді жүйесін талап етеді. Қазіргі қоғамдағы гиподинамия (қимыл-қозғалыс белсенділігінің төмендігі) және түрлі созылмалы аурулардың белең алуы білім беру жүйесіндегі дене тәрбиесінің мазмұнын қайта қарауды қажет етеді. Бұл мәселе тек физикалық дайындықпен ғана шектелмей, білім алушының бойында денсаулыққа деген жауапкершілік пен құндылықтық көзқарасты қалыптастыруды көздейді.

Қазіргі уақытта білім беру мекемелері білім берудің жоғары деңгейіне бағытталған. Білім алушылардың күнделікті тәртібінің кездейсоқтығы мен сәйкес келмеуі денсаулықты күтудің маңыздылығы мен қажеттілігін төмен дәрежеде екенін көрсетеді. Бұл өз кезегінде студенттердің денсаулығына байланысты жағымсыз салдарға әкеледі. Студенттердің денсаулығын сақтау және нығайту қажеттіліктеріне қызығушылық танытатын қазіргі қоғам әдістемелік ұсыныстарды әзірлеу үшін тиісті ғылыми негізделген бағдарламалық

білім беруді көздейді, осылайша студенттердің оңбілімін қамтамасыз етеді.

Халықаралық тәжірибеге сүйенсек әр елдің білім беру жүйесі өмір бойы білім алу және өзін-өзі дамыту идеясын қолдап, білім алушылардың тұлғалық дамуына басымдық беретіндігі анық. Үздіксіз білім беру шеңберінде білім алушыларды жылдам өзгермелі әлемде өмір сүру мен жұмыс жасауға сәтті бейімделуге қажетті икемділік, бейімделу және өзін-өзі үздіксіз жетілдіру сияқты маңызды қасиеттерді дамытуға баса назар аударылады. Алайда, жеке тұлғаны қалыптастыру тәсілдері айтарлықтай өзгеше болуы мүмкін, бірақтұтастай алғанда олардың барлығы білім алушыларды қоғамда және кәсіби салада табысты өмір сүруге дайындауға бағытталған [1].

Адамның күш-жігерін дамыту мен денсаулығын жақсартуға бағытталған –іс-шаралар жиынтығы дене шынықтыру ұғымдарын қалыптастырады. Оның құрамына дене тәрбиесі, арнаулы ғылыми бағыттар, спорттағы табыстар жүйесі енеді. Денені шынықтыру еңбек пен тұрмыс гигиенасын, демалыс пен еңбек етудің дұрыс режимін, сондай-ақ денсаулықты нығайтып, шынықтыру үшін күн мен ауаны, суды тиімді пайдалану тәсілдерін қамтиды.

Салауатты өмір сүру салтын қалыптастыруда дене шынықтырудың өзіндік орны бар. Еліміздегі дене шынықтырудың мазмұны мен оны жүзеге асыру жолдары, тәсілдері қоғамдық қатынастардың өзгеруіне, білім беру, оның ішінде жоғары оқу орындарында болашақ мамандарды даярлау жүйесімен тікелей байланысты. Білім беру ісіне болашақ педагогтерді дайындау тарихы ерте заманнан басталғанын көруге болады.

Сократ кәсіби педагогтерді «ой акушерлері» деп санап, шәкірттерді әңгімелесушілер деп атады, ал оқытудың мақсаты «дайын» күйде берілетін білім емес, ойлау нәтижесінде пайда болатын құндылықтар ретінде қарастырды [2].

Дене тәрбиесі адамның денсаулығын нығайтып, күш-жігерін, ақыл-ойын арттырады. Дене тәрбиесі ертеде Грецияда, Римде едәуір дамыған. Сол кезде Францияда Ф.Рабле, М.Монтель дене тәрбиесін ақыл-ой, біліммен бірге қарау керек екенін насихаттаған. Чех педагогы Я.А.Коменский «Ұлы дидактика», «Ана мектебі» деген еңбектерінде балалар гигиенасы, денсаулығы, тамақ режимі мәселелеріне, ойындары мен дене шынықтыру жаттығуларына ерекше мән беріп, дене тәрбиесі балалардың жас кезінен-ақ басталуы қажет екенін дәлелдеп, оны педагогикалық үдерістің аса маңызды бөлігі деп қарады [3].

Дене тәрбиесіне қатысты өзінің ойын, Н.К. Крупскаяның айтуынша, К.Маркс: «Тәлім-тәрбие деп, біз үш нәрсені түсінеміз: біріншіден: ақыл-ой тәрбиесі. Екіншіден: гимнастика мектептерінде және әскери жаттығулар арқылы берілетін дене тәрбиесі. Үшіншіден: өндірістің барлық үдерістерінің негізгі принциптері мен

таныстыратын және сонымен бірге баланы немесе жеткіншекті барлық өндірістің қарапайым құралдарын пайдалану дағдысына үйрететін техникалық оқыту» - деп, жазды. Бұл балалар мен жасөспірімдерді тәрбиелеу бағдарламасының негізгі құраушысы болды. К.Д. Ушинский дене тәрбиесін еңбекпен байланыстыра қарады. Ол адамның ақыл-ойы мен көзқарасының, күш-жігерінің қалыптасып дамуына еңбектің маңызын атап көрсетті. Гигиеналық жаттығулармен ұдайы шұғылдану, жүгіру, шаңғы тебу, жүзу, қайық есу сияқты спорт ойындары мен арнаулы жаттығулар адамның тыныс алу үдерісін күшейтетінін, қан айналымын, зат алмасуын жақсартатынын айтқан. Зерттеулерге сәйкес дене шынықтырудың маңыздылығын төмендегідей атап көрсетуге болады:

1. Денсаулықты жақсартады, дене мүшесі дұрыс дамиды, еңбекке жарамдылықты арттырады, әртүрлі ауруларға дене мүшесі қарсы тұра алады;

2. Негізгі қозғалмалы мүшелердің сапасы артады;

3. Дене мүшесі дұрыс қалыптаса отырып, ептілікке үйренеді;

4. Жеке арнайы білім мен қоғамдық гигиена қалыптасады;

5. Дене шынықтыруға, спортқа, белсенді, дұрыс, салауатты өмір сүруге, сүйіспеншілікке тәрбиелейді;

6. Дене шынықтыру - көңілге қуаныш сыйлайды, сергітеді, ширатады. Дене тәрбиесінде тек дене мүшелері, ағза ғана сауығып қана қоймай, оның рухани ақыл-ой, адамгершілік, имандылық қасиеттерімен де сауығуы жүзеге асырылады [3].

Қазіргі таңда қоғамның дамуында адамның өмір сапасын арттыру мен халық денсаулығын сақтау стратегиялық маңызға ие болып отыр. Бұл тұрғыда салауатты өмір салтының қалыптасуына бағытталған білім беру жүйесінің рөлі ерекше. Әсіресе, дене мәдениеті мен спорт саласындағы жоғары білім беру бағдарламаларының маңыздылығы артып келеді. Қазақстан Республикасының жоғары оқу орындарында «Дене мәдениеті және спорт» мамандығына деген жастардың қызығушылығының жылдан-жылға өсуі - осы үрдістің нақты көрінісі. Бұл мамандықты таңдаудың өзі жеке тұлғаның денсаулығын нығайтуға ғана емес, сонымен қатар жалпы қоғамның салауатты өмір салтын қалыптастыруына ықпал ететін маңызды әлеуметтік факторға айналады [4].

Дене шынықтыру сабақтарында құндылыққа бағдарланған білім беру – студенттердің физикалық дайындығын арттырып қана қоймай, олардың бойында салауатты өмір салтына деген тұрақты ішкі уәж бен жауапкершілік сезімін орнықтырудың басты кепілі. “Адал азамат” біртұтас тәрбие бағдарламасы шеңберінде дене шынықтыру пәні білім алушылардың бойында келесі құндылықтарды дамытады:

Денсаулық құндылығы: Өз ағзасының мүмкіндіктерін түсіну және оны күту дағдысы.

Ерік-жігер мен төзімділік: Спорттық жаттығулар арқылы қиындықтарды жеңу қабілеті.

Әлеуметтік жауапкершілік: Топтық ойындар арқылы ынтымақтастық пен өзара құрметті меңгеру.

Жаңарған ел жаңа көзқарастағы ұрпақ тәрбиелеуді талап етуде. Сондай-ақ, дене тәрбиесі мен спорттың маңызын, оның ішінде, ұлттық спорт және қозғалмалы қимыл ойындарын үйретуді арттыру – еліміздегі сауықтыру жұмыстарының әдістерін жетілдіруді ұсынады. Сондай мүмкіндіктердің бірі – баланы жастайынан қазақтың ұлттық қозғалмалы ойындарын ойнауға жаттықтыратын тиімді әдіс-тәсілдерді пайдалану мақсатына қарай, дене тәрбиесін жан-жақты дамыту көзделген. Яғни, рухани бай, адамзаттық ары таза, ой еңбегіне бай, еңбегі сай, сегіз қырлы, бір сырлы азамат тәрбиелеу талап етілуде.

Ұлттық қимыл және спорт ойындары халықтың әлеуметтік-экономикалық жағдайларына үйлесімді жасалғандай әсер береді. Олай дейтініміз, ойындардың көпшілігі сол көшпелі тұрмысқа лайықталып, арнайы материалдық дайындықсыз ойнала беретіндігінде ғана емес, сонымен бірге, халықтың психологиялық ерекшеліктерімен де байланыстылығында. Ойын барысында бала өзінің назарын қимылды орындау әзірлігіне емес, мақсатқа жетуге аударады. Ол ойын шартына бейімделіп, ептілік көрсетіп, сол арқылы қимылды жетілдіріп, мақсатты әрекет етеді. Балалар ойын арқылы шынығып, өзінің бойындағы табиғи дарынын шыңдай түседі [5].

Ұлттың рухани бейнесі-күрделі құбылыс. Оның құралып қалыптасуына әр түрлі сипатты халықтық құбылыстар қатысады. Бір қатар құбылыстар кешені ұлттық рухани бейнесімен байланысты. Олардың қатарына ұлттық мүдде, сана-сезім, сезім, мәдениетін, тілін, әдет-ғұрыптары мен дәстүрлерін жатқызуға болады. Сондай-ақ, дене тәрбиесі мен спорт ұлттың рухани бейнесімен тығыз байланысты. Ұлттың өмірі дене тәрбиесі мен спорт саласындағы ұлттық тәрбиені анықтай береді. Демек, ұлттық тәрбиені және ол қоғамдық өмірдің басқа құбылыстарымен қатынасын әрдайым даму жағдайында, нақты жағдайлармен, күллі қоғамның, жеке ұлттың, кемелдену деңгейімен, олардың өмірлері мен өзара қарым-қатынастарының басқа жақтарымен тығыз байланыста болуы керек. Ұлттық, тәрбиеде жалпы адамдық белгілердің болуы ұлттық тәрбие ұғымын мазмұны жағынан кең әрі терең ете түседі. Ұлттық тәрбиенің құрамындағы жалпы адамзаттық қоғам қызметінің нақты саласындағы өзара әрекеттесудің, өзара кірігудің нәтижесі болып табылады. Сондықтан, дене тәрбиесі мен спорттағы ұлттықты қоғамдық қатынастардың күллі жиынтығынан оқшау алып қарастыруға болмайды.

Ұлттық қимыл-қозғалыс ойындары (қазақша күрес, тоғызқұмалақ, асық ату және т.б.) колледж студенттерінің рухани бейнесін қалыптастыруда стратегиялық маңызға ие. Бұл ойындар тек

физикалық шынығу емес, халықтың психологиялық ерекшеліктерін, әдет-ғұрпы мен тарихын бойына сіңірудің тетігі болып табылады. С.А. Әбілдабеков атап өткендей, дене тәрбиесіндегі ұлттық компонент білім алушының ұлттық бірегейлігін сақтауға мүмкіндік береді [6].

Ұлттық ойындар – бұл студенттердің тек физикалық қабілеттерін дамытып қана қоймай, олардың бойында батырлық, төзімділік және ұжымшылдық сияқты қасиеттерді шындайтын ұлттық тәрбие мектебі. Сабақ үдерісінде қазақша күрес, асық ату мен тоғызқұмалақты қолдану білім алушылардың бойында ұлттық бірегейлік пен «Адал азамат» тұжырымдамасына негізделген рухани құндылықтарды қалыптастыруға мүмкіндік береді.

ӘДЕБИЕТ

1. Сагиндиков И.У., Танирбергенова А.Ш., Мағауия А. «Біртұтас тәрбие» бағдарламасы білім сапасын басқарудың стратегиялық құралы ретінде. Педагогикалық өлшемдер/ Педагогические измерения / Pedagogical measurements. №1(1)/2025.

2. Омаров Б.С., Ортаев Б.Т., Саипов Қ.А.А. Оқушының дене тәрбиесі – болашақ педагогтерді даярлау бағдары. Еуразия гуманитарлық институтының ХАБАРШЫСЫ.Т 2017 № 4 АСТАНА.

3. Коменский Я.А. Великая дидактика, Избр. пед. соч. - М., 1955.

4. Ермаханов Б.Ө., Есиркепов Ж.М., Омаров Б.С. Мектеп бітіруші түлектердің кәсіби бағытталуында салауатты өмір салты мен дене мәдениетінің алатын орны. Ясауи университетінің хабаршысы. №3(137), 2025ж.

5. Алшынбаев К.И., Мырзакулов Қ., Надыров А.Л., Атакаева А.Т., Иралина М.М.. Ұлттық спорт түрдерін білім беру мекемелерінде оқытудың рухани маңыздылығы мен өзектілігі. Білім берудің мәселелері мен келешегі. №3, 2020.

6. Абилдабеков С.А. Ұлттық тәлім-тәрбиенің бір бағыты дене шынықтыру және спорт қызметі. **"Dulaty University Хабаршысы" ғылыми журналы** [№ 4 \(2024\)](#).

КООМЧУЛУКТУН БАЛАНЫН ИНСАНДЫК ӨНҮГҮҮСҮНӨ ТИЙГИЗГЕН ТААСИРИ

Байтикова Тилек Аянбаевна,
Кадырбек кызы Нурпейил,
К.Тыныстанов атындагы Ысык-Көл
мамлекеттик университети,
Каракол шары, Кыргызстан

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассказывается о влиянии семьи как части сообщества на процесс воспитания детей дошкольного возраста. Определяется значение этих влияний на личностном развитии ребенка, положение групп в обществе, функции семьи, их место и значение в дальнейшей жизни ребенка.

ABSTRACT

This article describes the influence of the family as part of the community on the process of raising preschool children. The significance of these influences on the child's personal development, the position of groups in society, the functions of the family, their place and importance in the child's later life are determined.

Коомчулук – бул бала жашаган айлана-чөйрө саналып, ал үй бүлөдөн, мектептен, чакан жана чоң топтордон, бала үчүн курбалдаштардын тобунан жана маданияттан турат. Ал эми эң негизги таасир берүүчү социалдык институт болуп үй бүлө саналат. Баланын психофизиологиялык жактан норма боюнча өсүп, өнүгүүсү көп учурда үй бүлөлүк тарбиядан көз каранды болот.

Бүгүнкү күндө өлкөбүздө мектеп жашына чейинки курактагы балдарды тарбиялоо жана инсандык жактан калыптануу маселесине өзгөчө көңүл бурулуп келе жатат. Буга «Базалык (жалпы жана өнүктүрүүчү) мектепке чейинки курактагы балдарды тарбиялоо, окутуу жана өнүктүрүү программасы» (2014-ж), Кыргыз Республикасынын «Жалпы өнүктүрүүчү (базалык) 6-7 жаштагы балдарды мектепке даярдоо программасы» (2008) тастыктайт [4]. Анын ичинен тарбиянын башаты үй бүлө, маданияттуу болуунун негизи үйдөн башталгандыктан, баланы үйдө, тарбиялоонун талапка жооп берерлик стилин колдонуу коомдун талабы болуп саналат.

Кыргыз элинин менталитетинде үйдө баланы тарбиялоого өзгөчө көңүл бурулуп, баланы меймандостукка, чыдамдуулукка, эмгекчил, чынчыл болууга, улууну урматтап, кичүүнү ызаттоого тарбиялоого чоң маани берилип келет.

Адатта, ар бир баланын маданияттуулук деңгээли айлана-чөйрөсүндө жашаган адамдардын кулк-мүнөзүнө, маданияттуу тарбиясына, өз ара байланыш түзүү иш-аракеттеринен таасирленүүсүнө байланыштуу.

Үй бүлөнүн социалдык-маданий функциясы баланын инсанын калыптандыруу үчүн анын маданий баалуулуктарды жана нормаларды өздөштүрүүсү, жүрүм-турумдун жана пикирлешүүнүн ыкмаларына ээ болуусу, маанилүү социалдык ролдорду аткарууга баланы даярдоо. Ар бир үй бүлөдө баланын инсандык психологиялык керектөөсү катары базалык маданий баалуулуктар түптөлүп, ал ар түрдүү чөйрөдө баланын жүрүм-турумун башкарат. Муундардын да өз ара байланышы роль ойнойт. Ата-эненин балага таасири жөнүндө сөз болот. Улуулардын үй бүлөлүк жашоо образын, ритуалдарды, каада-салттарды сактоо социалдашуу механизми катары кызмат кылат. Азыркы заманбап үй бүлөдө социалдашуунун маңызы ар бир үй бүлө мүчөсү коомдо өзүн өз алдынча реализациялоосу саналат. Баланын фундаменталдуу баалуулук ориентациясы калыптанып, ал келечекте бүтүндөй жашоо стилин аныктайт.

Балага тарбиянын факторлору болгон жаратылыш, адамдар жана коом таасир этет. Баланын талапка жооп берерлик деңгээлде табигый өнүгүүсү жогорудагы факторлорго карата камсыздалат. Ал үчүн баланын баалуулуктарын, кызыкчылыгын эске алып, курагына жараша керектөөсүн канааттандырууга шарт түзүлүшү зарыл.

Үй-бүлө балага эки жактуу, биринчиден, материалдык жактан камсыз болуусу, экинчиден, үй-бүлөнүн маданий жана руханий байлыгы жана тарбиялоо стили таасир этет. Бул көбүнчө үй-бүлөгө коомдун, анын максаты, идеологиясы, эстетикалык көз караштын, адамгерчилик мамилелердин калыптанышына да өз орду бар. Ар бир үй бүлөдө баланы тарбиялоого карата шарт ар башкача түзүлүп, ар башка тарбиялоо стилинин алагында тарбияланат. Ага өлкөбүздүн экономикалык абалы өз изин калтырат. Мисалы, мектеп жашына чейинки курактагы баланы керектөөлөрүнө жараша материалдык жактан камсыз болушунда (кийим-кече, тамак-аш, оюнчуктар, жомок китептери, балдарга арналган буюмдар ж.б) айырмачылыктар бар. Бардык эле үй бүлө балага каалагандай шарт түзүп бере албай, ал үй бүлөлүк бюджетке көз каранды болот. Айрым үй бүлөдө бала үчүн бардык шарттар түзүлөт. Бул бир жагы. Экинчиден, үйдөгү жагымдуу психологиялык климаттын негизи болгон тарбиялоо стилдери баланын психикалык өнүгүүсүнө чоң таасирин тийгизет. Ата-эне жана башка үй бүлө мүчөлөрү (чоң энеси, чоң атасы, агасы, эжеси ж.б) маданияттуулуктун жогорку деңгээлине ээ болуу менен тарбиялоону улуттук-маданий багытта уюштуруусу, алар өз ара мамиле түзүүдө этикалык нормалардын сакталышы, ортолорунда урмат-сый мамилелердин ачык көрүнүшүндө жана тарбиялоо стилине баланын таасирленүүсүөтө маанилүү. Мектеп жашына чейинки куракта бала айлана-чөйрөдө болуп жаткан кырдаалдарга маани берүү менен

бардыгын жан дүйнөсүнө сиңирип алат. Ошондуктан баланын жашоосун позитивдүү эмоциялар коштоосу максатка ылайык, ал бардык керектүү буюмдар ж.б. камсыз болгондугуна карабастан эмоционалдык байланышка муктаж жана тарбиялоо стили туура багытта тандалышы керектигин баса белгилөөгө болот.

Профессор Н.А.Асипова өз эмгегинде адам менен коомдун ортосундагы алака, карым-катнаш жана алардын туура чечилиши байыртадан келе жаткан актуалдуу маселелерден болуп эсептелерин, өзүн курчап турган шартка, коомго, социалдык чөйрөгө карай ыңгайлашуу, анын талабына жараша жашоо жана аны менен карым - катнашта болуу адамдын табиятына мүнөздүү болгон өзгөчө касиет экендигин баса белгилейт [1, 142-б].

Кайсы гана тарыхый мезгил болбосун, адамдын жекече, психологиялык жактан өнүгүүсү өзү жашаган коомдо, айлана-чөйрөдө жана үй-бүлөдө өтөөрү белгилүү. Ушул максатта, мектеп жашына чейинки курактагы балага үйдөгү жагымдуу шарт, тарбиялоо стиль чоң таасир тийгизет. Мисалы, ата-энеси дайыма бала менен эмоционалдык байланышта болуп, анын кызыгуу менен берген суроолоруна ишенимдүү жооп берүүсү зарыл.

Ушул багытта Л.С.Выготский үй бүлөдө ата-эне менен баланын ортосундагы өз ара байланыш маселесинде жогорку жүрүм-турум формаларына көңүл бурган. Ал үй-бүлөдө мектеп жашына чейинки куракта баланы үй бүлөлүк тиричилик жумуштарына катыштырып, ата-эненин мактоосуна татыктуу эмоционалдык мамиле түзүлсө, анын өнүгүүсү максатка ылайык болорун белгилешкен [3, 160-б].

Үйдөгү жагымдуу шарттын негизин түзгөн эмоционалдык байланышта баланын ата-энеси жана башка үй бүлө мүчөлөрү менен эркин пикирлешүү процессинде руханий жан дүйнө жакындыгы пайда болот. Бул куракта баланы көп нерсе кызыктырат, ал кызыккан суроолоруна туура, ишенимдүү жооп алуусунда чөйрө менен дагы сүйлөшүүгө умтулуп, сөз байлыгы артып, тез байланыш түзүү жөндөмү калыптанат. Байланыштын тыгыз формасы, өз ара жардамдашуу, тарбиялоонун демократиялык стили аркылуу эркиндик берүүдө бала ачык кызматташууга өтөт.

Үлгүлүү үй бүлөлөрдө бул курактагы балдары менен китепти бирге үн чыгарып окуу жакшы традицияга айланган. Чондордун жомок окуп берип, кайрадан тексти бала менен бирдикте талкуулоосу нравалуулукка тарбиялоонун бирден бир жолу жана ошону менен бирге жан дүйнөсүн ойготуучу стимул боло алат. Баланы үйдөгү жагымдуу шарттын жардамында мектепке акырындык менен даярдоо процесси башталат. Балага арналган убакытты таануучулук ишмердүүлүгү үчүн бөлүүдө (китеп, альбом, китеп текче, стол, стул, түрдүү боектор, калем сап, интеллектуалдык оюнчуктардын жардамында), стимул берүүдө баланын ой жүгүртүүсү позитивдүү багытка өтүп, мектепке карата балада “мен мектепке барам” деген өздүк позиция пайда болот.

Үйдөбаланын абсолюттук коопсуздугун, аны үй бүлө мүчөлөрү сүйөрүн, кабыл алынгандыгын сезүүсү, анын талантынын, жөндөмүнүн өнүгүшүнө шарт түзүлүшү, үй бүлөнүн коммуникативдик функциясы, балага толук ишеним көрсөтүүсү, эмпатия проблемасы (бала менен кошо кайгыруу), тарбия стили да өтөмаанилүү. Психикалык өнүгүү тездик менен өнүгүп жаткан мезгилде балада үй бүлөлүк биримдик сезиминин жаралышында анда инсандык сапаттардын калыптанышына түрткү болот. Айлана-чөйрөгө, ата-энеге, бир туугандарына болгон сүйүү сезими күчөп, балада боорукердик, ак көңүлдүк, чынчылдык, мээримдүүлүк сапаттары калыптанып, бардык кырдаалга карата жоопкерчилик мамиле пайда болот.

Жакшы сапаттарга ээ ата-эненин тарбиясынан жакшы балдар чоңоюп өсүшөт. Ошол себептүү ата-эненин инсандык сапаттары да чоң роль ойнойт. Бул тууралуу А.Г.Асмолов өз эмгегинде үй-бүлө бала үчүн өзгөчө орун ээлерин, ата-эненин өздүк жүрүм-туруму, бири-бирине болгон жылуу мамилеси, сый-урматы өтө маанилүү экендигин ата-эне бала үчүн жакшы көрүнүштөрдүн үлгүсү болушу керектигин баса белгилеген [2, 324-б].

Делеге, аталган үлгүлөр баланын жүрүм-турумунан гана эмес, психикалык жактан да тарбиялап, билимдүү болушуна да түздөн-түз шарт түзөт десек болот.

Мектеп жашына чейинки балдардын психикалык өзгөчөлүктөрүн, пикирлешүү маданиятында жөндөмдүүлүктөрүн эске алуу менен кыргыздын улуттук каада-салттары тууралуу түшүнүктөрдү калыптандыруунун да мааниси чоң. Анткени, өсүп келе жаткан бала улуттук баалуулуктардан кабардар болуу менен бирге патриоттуулук духта тарбияланышы шарт. Бул максатта үй бүлө башаты да тарбиялоо процессинде улуттук каада-салттар, традицияларды колдонуусу жакшы натыйжаларды берип келет. Мисалы, эрте балалык куракта эле салттарга аралашып жүргөн балада улуттук баалуулуктар тууралуу маалыматтар аң-сезиминде топтолуп, аларды кандай шартта колдоно тургандыгын үйрөнүү менен тарбиялык маанисин түшүнө баштайт.

Үй-бүлөдөгү мамилелер, колдонулган күн тартиптери балагаатайын колдонулган ыкмалардан да көрүнөт.

Тарбиялоо процессинде авторитардык, демократиялык жана либералдык стилдер колдонулат. Ата-эне авторитардык стили колдонууда үйдөгү катуу тартип баланын өмүр бою эсинде калып, күч менен иш жасатуу, агрессиялык сапаттардын калыптанышы, бири-бирине болгон орой, терс мамиле, корккондон баланын калп айтуусу, баланын өзүнө болгон ишеним сезимдин жоголушу, баланын ишине ашыкча кийлигишүү учурлары кездешет. Баланын кызыгуусу жоголуп, психологиялык оор басымга туш болот.

Либерализмде үй бүлө мүчөлөрү бири-бири менен эч кандай байланышы жок, өз ара кайдыгер мамилеге өтүп, мектеп жашына чейинки курактагы балада аутизмдин белгилери пайда болушу мүмкүн. Бул учурда баланын кызыгуусу, баалуулуктары четке кагылат.

Демократиялык стилди колдонууда бири-бири менен бирдиктүү кызыкчылыктар, бири-бирин колдоо, бири-бирин түшүнүү жүрүп, баланын кызыгуусуна дайыма үзгүлтүксүз көзөмөл жүргүзүлөт. Бүгүнкү күндө көпчүлүк үй бүлөдө демократиялык стиль колдонулуп, баланын бардык талаптары эске алынат. Мисалы, ата-эне тиешелүү нерселерди баланын тандоосуна коюусу, анын пикирин эске алып, кеңешчи катары кабылдоосу жакшы натыйжа берген учурлар көп кездешет. Мындай үй бүлөдө чоңойгон балада өздүк позициясына туруу, эркин чечим кабыл алуу жөндөмү калыптанат.

Үй бүлөлүк тарбиянын типологиясынын негизги багытын түшүнүүдө ата-эненин тарбиялык установкаларын жана позициясын үйрөнүүгө туура келет, тактап айтканда, алардын баланын жүрүм-турумуна шайкеш келүүчү көз карашы, өз пикири, мамилеси саналат. Ата-эненин оптималдуу позициясы адекваттуулук, ийкемдүүлүк, алдын ала көрө билүүдө көрүнөт. Адекваттуу позицияда ата-эне баланын жекечелигин, анын жан дүйнөсүндө эмне болуп жаткандыгын түшүнөт. Ата-эненин алдын ала көрө билүү позициясында баланын каалоосун, кызыгуусун, баалуулуктарын эске алуу менен пикир алышуу стилин өзгөртөт. Анын негизинде ата-эне менен баланын ортосунда оптималдуу дистанция сакталат.

Ата-эненин ийкемдүү позициясы тарбиялоонун стилин үй бүлөлүк шартка жараша өзгөртүп турат. Мисалы, шартка карата баланы материалдык жактан камсыздоо, моралдык жактан дайыма колдоо көрсөтүү, анын кызыгуусун канааттандыруу максатында эс алуу жайларына алып баруу, мүмкүн болушунча бала менен бирге көбүрөөк убакыт өткөрүү ж.б. иш-аракеттер кирет.

Бала менен болгон өтө жакын психологиялык контакт — бул тарбиялоо процессине карата универсалдуу талаптар, ал ар бир үй бүлөдө бардык ата-энелерге сунушталат. Мындай байланыш баланын кайсы курагы болбосун зарыл болуп саналат. Байланышты тереңден сезе билүү, бала менен кошо кайгыруу сезимдери баладагы ата-энеге болгон сүйүүнү күчөтүп, ата-энеге байланат да, аларга камкордук көрүүгө болгон иш-аракеттердин алгачкы кадамдары мектеп жашына чейинки куракта байкала баштайт.

Үй бүлөдө эстетикалык мамиленин да орду бар. Ал балага эстетикалык тарбия берип, бала өзүн-өзү эстетикалык жактан тарбиялоого үйрөнөт. Мисалы, бала үй бүлөдө көргөн мамилелердин, кийим кийинүүнүн, туура жүрүм-турумдун этикалык нормаларын өзүндө калыптандырат. Нравалык жана психологиялык-эстетикалык мамилелер үй бүлөдөгү маданияттын негиздерин калыптандырат. Мындай мамилелердин эмоционалдык мааниси өтө чоң. Алар үй

бүлөнүн ар бир мүчөсүнүн баалуулук ориентациясын козгоп, жалпысынан бүтүндөй үй бүлөлүк жашоонун ийгилигин камсыздайт. Үй бүлөнүн жетишкендиги, үлгүлүү деңгээли баланын психикасына сөзсүз түрдө таасир этет.

Үй бүлөдөгү адекваттуу социалдык-маданий шарттардын жана туура багыттагы тарбиялоо стилинин таасиринде мектеп жашына чейинки курактагы балада айлана-чөйрөсүнө, башка адамдарга жана өзүнө карата мамилеси пайда болот. Бул мезгилде өнүгүү мотивдери басымдуулук кылып, балада психикалык процесстердин тездик менен өнүгүүсү байкалат. Ошондуктан үй бүлөдө бала үчүн талапка жооп берерлик деңгээлде социалдык-маданий шарттын түзүлүшү өтө маанилүү. Шарттардын таасири өнүгүү мотивдеринде чагылып, баланын кийинки жашоосунда өз изин калтырат, тактап айтканда, баланын инсандык сапаттары калыптанат.

Мектеп жашына чейинки курактагы бала айлана-чөйрөсүнө маани берүүдө жаратылышка, табигый кубулуштарга аяр мамиле жасоону үйрөнөт. Ал эми чөйрөдөгү адамдарга кылган мамилеси аларга болгон сый-урмат, улууну урматтоо, кичүүнү ызаттоо, ата-эненин ордун билүү, курбалдаштар менен карым-катнаш түзүү, жакын адамдарды жакшы көрүүдөн байкалат.

Баланын өзүнө кылган мамилеси өздүк позициянын пайда болушу, өз жүрүм-турумун аң-сезимдүүлүк менен адекваттуу баалоосу, өзүн-өзү таануусу, өзүнө өзү сын бере баштоосунан көрүнөт.

Мектеп жашына чейинки курактагы балада мүнөздүк сапаттар, өздүк түшүнүгү жана ал чөйрөгө пайдалуу болууга, адамдардын керегине жароого карата туруктуу сезимдер калыптана баштайт. Бул өнүгүү үй бүлөлүк тарбиянын таасири деп айтууга толук негиз бар. Бала психологиялык жактан коомдун талабына ылайык өнүгүү жолунда кайсы куракта болбосун камкордукка, укук камкордугуна, колдоого, жылуу мамилеге дайыма муктаж болуп келет. Ошол себептүү үй бүлө мүчөлөрү мектеп жашына чейинки курактагы балага көбүрөөк көңүл бөлүүсү талапка ылайык.

Изилдөөчү В.С.Мухина реалдуу социалдык чөйрөнүн алкагына пикирлешүү процессинин ордун өзгөчө белгилейт. Бала социумга аралашууга пикирлешүү аркылуу кирип, аталган ишмердүүлүктү калыптандурууган түрткү болорун белгилейт [5, 30-б].

Жыйынтыктап айтканда, үй бүлөдө мектеп жашына чейинки курактагы балдар үчүн үй бүлөдө ата-эненин балдарды тарбиялоодо колдонгон стилдери тууралуу проблема баланын гана эмес, бүгүнкү күндүн жана келечектеги муундун өнүгүшүнө кызыкдар бүтүндөй коомчулуктун да көйгөйү болуп саналат. Тарбиялоо процессине үй бүлө менен бирдикте социалдык чөйрөдөгү тарбиялоонун бардык институттары активдүү катышуусу зарыл.

АДАБИЯТ

1. Асипова Н.А. Социалдык тарбия. Б.КТМУ 2004 – 185с.
2. Асмолов А.Г. Психология личности: культурно-историческое понимание развития человека. – М.: Смысл, 2019. – 528 с.
3. Выготский Л.С. Психология развития человека. – М.: Смысл, 2005. – 160 с.
4. Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим министрлиги. Расмий сайт: <https://edu.gov.kg>
5. Мухина В.С. Возрастная психология. – М.: Академия, 2000. – 30 с.

ӨӨЖ 37.01.37.021

ГИДРОНИМДЕРДІҢ КОГНИТИВТІК ҚҰРЫЛЫМЫ: ТАБИҒАТ, МӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ ТІЛДЕГІ БЕЙНЕЛЕР

Жорокпаева М.Д.,
Семей медицина университеті, Семей қаласы,
Нағыметова Н.Н., КЯ-25М, 1-курс,
Қызылорда «Болашақ» университеті
Қызылорда қаласы

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается когнитивная структура гидронимов, их роль в языке, культуре и восприятии окружающего мира. Особое внимание уделяется тому, как гидронимы отражают взаимосвязь человека с природой, его исторические и культурные особенности через языковые и ментальные карты.

SUMMARY

The article examines the cognitive structure of hydronyms, their role in language, culture, and the perception of the surrounding world. Special attention is given to how hydronyms reflect the relationship between humans and nature, as well as their historical and cultural aspects through linguistic and mental maps.

Дискурс – күрделі коммуникативтік құбылыс, оның құрамына мәтінмен қатар, мәтінді түсінуге әсер ететін тілден тыс факторлар да енеді. Бұл факторларға қабылдаушының әлем туралы білімі, өмірлік тәжірибесі, бағдары, пікірі және мақсаттары жатады [1,5–11 б.]. Осы тұрғыдан алғанда, оним немесе ономастикалық атау дискурстық сипатқа ие болады. Ол қарым-қатынас барысында тек номинативтік мағына ғана емес, сонымен қатар тілден тыс ақпаратты да жеткізеді, сол арқылы әртүрлі қызмет атқаруға мүмкіндік береді. Мұндай ақпараттар тыңдаушы не оқырманның атауды субъективті түрде

кабылдауы арқылы қалыптасады және бұл мәліметтердің барлығы онимнің дискурстық өрісінде көрініс табады [2, 246 б.].

Гидронимдер – суға қатысты географиялық атаулар, олар өзендер, көлдер, теңіздер, бұлақтар, арықтар және басқа да су көздерімен байланысты. Әрбір гидроним белгілі бір су объектісінің атауын ғана емес, сонымен бірге сол су объектісінің тарихын, мәдениетін және географиялық ерекшеліктерін де бейнелейді. Гидронимдер қоғамның тілдік танымын көрсететін маңызды когнитивтік құрылымдар болыптабылады. Бұл мақалада гидронимдердің когнитивтік құрылымын зерттеу арқылы олардың тілдегі маңызы, мәдениет пен таным процесіне әсері қарастырылады.

Гидронимдер – белгілі бір су нысанының атын білдіретін атаулар, олар көп жағдайда жергілікті халықтың тілінде өзіндік бейнелер мен ассоциациялармен байланысты болады. Су объектілерінің атаулары әдетте сол жердің табиғи ерекшеліктеріне, адамдардың дүниетанымына және әлеуметтік өміріне негізделеді. Когнитивтік лингвистика тұрғысынан гидронимдер адамның табиғатпен өзара әрекеттесуін, оны түсінуін және бейнелеуін көрсететін тілдік құрылымдар ретінде қарастырылады.

Гидронимдер көбінесе су объектісінің физикалық сипаттамаларын (көлемі, ағысы, тереңдігі, түсі және т.б.) бейнелеп қана қоймай, сонымен бірге сол жердің мәдени-тарихи маңызын да көрсетеді. Бұл су нысанының атауы, оның мағынасы мен қоғамдағы рөлі, әр халықтың тілінде өзіндік когнитивтік мәнге ие болады.

Гидронимдердің когнитивтік құрылымын талдау олардың табиғи және мәдени мағынасының қалай қалыптасатынын түсінуге мүмкіндік береді. Когнитивтік құрылым дегеніміз – адамның танымдық процестерінде қалыптасатын, дүниені қабылдауға және түсінуге негізделген ментальды құрылымдар. Бұл құрылымдар табиғаттың, қоршаған ортаның және әлеуметтік өмірдің тілде қалай бейнеленетінін көрсетеді.

Гидронимдер көбінесе халықтың табиғатқа деген қарым-қатынасын білдіреді. Әрбір гидроним белгілі бір су нысанымен байланысты болғандықтан, оның ішінде су объектісінің тарихи, географиялық және мәдени контекстері көрініс табады. Когнитивтік тұрғыдан гидронимдер су нысаны туралы ұғымдарды, оның экологиялық және әлеуметтік маңызын көрсететін ментальды карталар болып табылады.

Гидронимдердің когнитивтік құрылымы әртүрлі аспектіде талдануы мүмкін:

Көптеген гидронимдер су объектісінің физикалық сипаттамаларын көрсетеді. Мысалы, «Асу» (қазақша «асу» – биік орын немесе су өтетін жол) сөзі су ағысының ерекше қасиетін немесе жер бедерін көрсетеді. Ағылшын тілінде де су объектілерінің

атаулары көбінесе су нысанының мөлшеріне, тереңдігіне немесе ағысының жылдамдығына қатысты сипаттама береді.

Гидронимдер көбінесе тарихи немесе мәдени оқиғалармен байланысты болады. Бұл жерде адамның дүниетанымдық көзқарасы, оның тарихы мен тұрмыс-тіршілігі анық көрінеді. Мысалы, «Көктал» сияқты атаулар су нысанының табиғатпен және қоғаммен байланысын білдіреді.

Гидронимдер арқылы қалыптасқан когнитивтік құрылымдар адамдардың табиғатқа және қоршаған ортаға деген көзқарасын көрсетеді. Олар адам мен табиғат арасындағы өзара қарым-қатынастың күрделі құрылымын, оның тілдік бейнесін жасайды. Гидронимдер табиғаттың көрінісін тек нақты физикалық әлемнің тұрғысынан емес, сол табиғатпен өзара әрекеттескен халықтың мәдени, тарихи, әлеуметтік тұрғысынан да бейнелейді.

Гидронимдердің когнитивтік негіздері көбінесе сол халықтың табиғатты қалай қабылдайтынына байланысты. Мысалы, қазақ халқының тілінде көбінесе табиғатпен тығыз байланысатын су объектілері аталады: «Жайық», «Сырдария», «Балқаш» және т.б. Бұл атаулар халықтың суға деген ерекше көзқарасын, оның өмірлік маңыздылығын және мәдени бірегейлігін көрсетеді.

Когнитивтік карталар тұжырымдамасы гидронимдердің мағынасын түсінуде маңызды рөл атқарады. Адамдардың физикалық және мәдени ландшафтты қалай қабылдайтыны, сол ландшафтта қандай ұғымдар мен ассоциациялар пайда болатындығы гидронимдер арқылы көрініс табады. Әрбір гидронимнің айналасында қалыптасқан ментальды карталар жеке мәдениеттің, дәстүрлердің және құндылықтардың көрінісі болып табылады.

Гидронимдер тек бір тілде немесе бір мәдениетте ғана мағынаға ие емес, олар мәдениетаралық байланыстарда да маңызды рөл атқарады. Әрбір гидроним белгілі бір халықтың қоршаған орта мен табиғатқа деген көзқарасын білдіреді, бірақ уақыт өте келе басқа мәдениеттер мен тілдер арқылы бұл атаулар өзгеріп, жаңа мәндерге ие болуы мүмкін.

Мысалы, қазақ халқының гидронимдерінде табиғатқа деген жақындық пен оның өмірлік маңызы айқын көрініс тапса, ағылшын тіліндегі гидронимдер көбінесе географиялық ерекшеліктер мен функционалды сипаттамаларды көрсетеді. Бұл екі тілдің мәдениеттері мен дүниетанымдарының арасындағы айырмашылықтарды көрсете отырып, гидронимдер мәдениетаралық коммуникацияның құралдары ретінде қызмет етеді.

Қорыта келгенде, гидронимдер – бұл тек географиялық атаулар емес, олар адамның табиғатқа деген қарым-қатынасын, оның мәдениетінің және дүниетанымының көрінісі болып табылады. Гидронимдердің когнитивтік құрылымы адамның табиғатқа деген көзқарасы мен тарихи танымын, сондай-ақ әлеуметтік және мәдени

байланысты көрсетеді. Әрбір гидроним өзіндік ментальды картаны бейнелейді, ол халықтың табиғатқа деген көзқарасын, тарихын және мәдениетінің ерекшеліктерін айқындайды. Осылайша, гидронимдер тек тілдік бірліктер ғана емес, адам мен табиғат арасындағы қарым-қатынастың маңызды когнитивтік құрылымы болып табылады.

ӘДЕБИЕТ

1. Караулов Ю.Н., Петров В.В. От грамматики текста к когнитивной теории дискурса//Т.А. ван Дейк Язык. Познание. Коммуникация.– Благовещенск: БГК им. И. А. Бодуэна де Куртенэ, 2000.– С. 5-11.

2. Позднякова Е.Ю. К вопросу о дискурсивной теории ономастики//Культура и текст. –2021. –№ 1 (44). –246с.

ӘӨЖ 81'42:811.111:39

ҚАЗАҚЫ МІНЕЗ АТАУЛАРЫНЫҢ ЛИНГВОМӘДЕНИ СИПАТЫ

Сейтенова С.С., п.ғ.к.,
М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті,
Байдилдаева М.Т., КЯ-25М оқу тобының магистранты,
Қызылорда «Болашақ» университеті

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются лингвокультурные особенности казахских названий характера и нравственных качеств, которые отражают не только личностные черты человека, но и духовные и социальные ценности общества. Особое внимание уделяется семантике цветов и устойчивых выражений, через которые передаются моральные нормы и культурные коды. Таким образом, казахские обозначения характера представляют собой важный инструмент сохранения и передачи национальной культурной идентичности.

ABSTRACT

The article examines the linguocultural features of Kazakh terms for character and moral qualities, which reflect not only a person's personal traits but also the spiritual and social values of society. Special attention is given to the semantics of colors and fixed expressions, through which moral norms and cultural codes are conveyed. Thus, Kazakh character terms serve as an important tool for preserving and transmitting national cultural identity.

Қазақ халқының мінезі мен адамгершілік қасиеттерін сипаттайтын сөздер тіл мәдениетінің ерекше бір саласы – лингвомәдениетінде көрініс табады. Қазақ тіліндегі мінез атаулары

тек жеке адамның психологиялық және әлеуметтік қасиеттерін ғана емес, сонымен қатар қоғамның тарихи, рухани және мәдени құндылықтарын көрсететін мәдени феномен болып саналады. Бұл тұрғыдан алғанда, әрбір мінез атауы қазақы дүниетаным мен өмір салтын, адамға деген көзқарасты бейнелейді. Қазақ тілінде мінезге қатысты сөздер мен атаулар халықтың рухани дүниесін, қоғамдық тәрбие жүйесін және ұлттық менталитетін бейнелейді. Мінез атаулары тек адамның жеке психологиялық сипаттамасын білдіріп қана қоймай, сонымен бірге тілдік формалар арқылы мәдени кодтарды да сақтайды. Лингвомәдениет тұрғысынан қарағанда, қазақы мінез атаулары тіл мен мәдениет арасындағы тығыз байланысқа мысал бола алады.

Мысалы, қазақ тілінде жиі қолданылатын «бірсөзділік», «байсалдылық», «жомарттық», «береке-бірлік», «имандылық», «ақпейілдік», «батырлық», «жанашырлық» сияқты сөздер тек мінезді сипаттамайды. Олар адам бойындағы қоғамның қолдайтын қасиеттерін, адам мен табиғат, адам мен қоғам арасындағы үйлесімділікті, рухани тұрақтылықты білдіреді. Мұндай атаулар белгілі бір мәдени кодтарды сақтап, ұрпаққа беруге қызмет етеді [1,28 б.].

Лингвомәдени тұрғыдан қарағанда, қазақы мінез атауларының ерекшелігі олардың семантикалық кеңдігі мен символдық мәнінде жатыр. Мысалы, «жомарттық» тек ақша немесе затқа қатысты емес, ол рухани кеңдік, басқаларды сыйлау, көмектесуге дайын болу сияқты мәндерді қамтиды. Сол сияқты «береке-бірлік» атауы тек мінезді сипаттап қана қоймай, қоғамдағы үйлесімділік пен ынтымақтастықты бейнелейді. Бұл сөздер арқылы тіл қоғамдағы этикалық нормаларды, адамгершілік құндылықтарды және ұлттық мәдениет элементтерін жеткізеді.

Сонымен қатар, қазақы мінез атауларының көпшілігі фразеологиялық және метафорикалық тұрғыда дамыған. Мысалы, «сабыр түбі – сары алтын», «ақылыңды сөйлет, жүрегінді тыңда» сияқты мақал-мәтелдер адамның мінезін нақты және бейнелі түрде сипаттайды. Бұл да тіл мен мәдениеттің өзара байланысын көрсететін маңызды фактор болып табылады.

Қазақы мінез атаулары – тек лексикалық бірліктер емес, олар ұлттық мәдениет, тарихи дәстүр және адамгершілік құндылықтарды біріктіретін мәдени кодтар. Қазақ тілі арқылы жеткізілетін мінез сипаттары ұрпаққа тек сөз арқылы ғана емес, рухани тәрбиенің бір бөлігі ретінде де әсер етеді. Лингвомәдени талдау көрсеткендей, әрбір мінез атауы – қазақ халқының дүниетанымы мен рухани байлығының айнасы болып табылады [2,78 б.].

Қазақ ұлтының мәдениеті мен бағалау нормаларын тілде көбіне сөз тіркестері мен тұрақты тіркестер арқылы көруге болады. Мысалы, қазақ тілінде адамның мінез-құлқын сипаттайтын сөздер көбінесе ақ, ала, қара, көк сияқты түстермен байланыста беріледі.

Қазақ мәдениетінде түстердің семантикалық рөлі айрықша мәнге ие. Мысалы, ақ сөзі тек денотативтік, яғни сыртқы немесе нақты мәнде ғана емес, сонымен бірге әділдік, тазалық, ашықтық сияқты моральдық және эстетикалық қасиеттерді бейнелеу үшін қолданылады. Бұл сема адамның жағымды мінез-құлық сипаттарын көрсетуге қызмет етеді. Қазақ тілінде ақ түсті сипаттайтын сөздер жиі тіркестер мен тұрақты атауларда кездеседі: ақ көйлек адам, ақ, ақжарқын, ақжелең, ақжүрек, ақкөкірек, ақкөңіл, ақниет, ақпейіл. Көп жағдайда мұндай бірліктер бұрын жеке тұрақты сөз тіркесі болып, кейін бірігіп, бір атау қызметін атқарған. Олар адамның ашық, таза және адал мінезін бейнелейді.

Керісінше, ала сөзі теріс, шатасқан немесе тұрақсыз мінезді сипаттауда қолданылады. Ала түспен байланысты сөздер адамның берекесіз, сенімсіз немесе екіұдай мінезін білдіреді. Мысалы, ала жылан, алабүлік, алагүлік, алағұс, алакөңіл, алақарға, алақол, алақұйын, алақұс, алақызба, аланиет, аласот, алауыз, аузы ала, аш бақа сияқты бірліктер негативті мінездік қасиеттерді бейнелейді. Мұнда тілдік форма мен мәдени код тығыз байланыста: «ала» түсі арқылы қоғам адамның сенімсіздік, екіұдайлық немесе әділетсіздік сипаттарын айқындайды.

Сонымен қатар, көк түсі кейде «барып тұрған», «нағыз» деген мағынада, бірақ нашар мінезді ерекшелеу үшін де қолданылады. Мысалы, көк жалқау, көкауыз, көкбет, көкезу, көкжал бөрідей, көкмылжың, көксоққан сияқты сөздер мінездегі кемшіліктерді күшейтіп көрсетуге арналған. Мұндай тілдік бірліктер қазақ мәдениетінде адамның кемшін мінезін анықтау және оның айқын бейнесін беру мақсатында қалыптасқан.

Қара түс барлық мәдениеттерде, соның ішінде қазақ мәдениетінде де теріс қасиеттермен, қараңғылықпен, көлеңкелі жақтармен байланысты. Қазақ тілінде қара түсті сипаттайтын бірліктер адамның теріс мінезін бейнелейді: жүрегі қара, қаны қара, қара желін, қара қамшы, қарабауыр, қарабет, қаражүзді, қаражүрек, қараниет, қарапейіл. Бұл сөздер қоғамның мінез-құлыққа деген моральдық бағалауын, әділдік пен әділетсіздікті ажырату механизмін көрсетеді [3,48 б.].

Осылайша, қазақ тіліндегі түстердің семантикасы тек сыртқы бейнені сипаттап қана қоймай, адам мінезінің мәдени тұрғыдан бағаланатын қасиеттерін ашып көрсетеді. Ақ, көк, ала және қара түстері арқылы тілдік бірліктер адамның ішкі жан дүниесін, әлеуметтік мінез-құлық және ұлттық мәдени құндылықтарды бейнелейді. Тілдік форма мен мәдени мағына бір-бірімен тығыз байланысқандықтан, сөздер мен тіркестер тек ақпарат беріп қана қоймай, әлеуметтік тәртіп, моральдық нормалар және мінезді бағалау жүйесін ұрпақтан ұрпаққа жеткізетін құрал ретінде қызмет етеді.

Қазақ халқы үшін мінез – адам бойындағы ең қымбат байлықтардың бірі болып есептеледі. Жақсы мінезді адам қоғамда әрдайым құрметке бөленіп, қай ортада жүрсе де өз жолын табады, айналасы кеңейеді, сенім мен сый-құрметке бөленеді. Қазақтың ойынша, адам баласы тек білімді болуымен немесе күшті болуымен шектелмеуі керек; оның ең басты байлығы – мінезі, жүрек тазалығы, адалдығы және имандылығы. Жамандықтан аулақ болып, дұрыс жолда жүру үшін адам жақсы мінезді болуы қажет. Жайраң қаққан жамалды мінезді адам тек сыртқы келбетінің ғана емес, ішкі жан дүниесінің де сәулеленгенін көрсетеді. Мұндай адам бойында жеңілдік, сергектік, ақылдылық, және сұлу сөздермен сөйлей білу қасиеттері байқалады. Ақылды, мінезді адам өмірді дұрыс реттеп, барлық ісін ұқыпты, әділ орындап, қоғамда өз орны мен абыройын сақтай алады.

Қазақ халқында ғасырлар бойы қалыптасқан нақыл сөздер мен тұрмыс-тіршіліктің тәжірибесі адамның мінезін жоғары бағалайтын дәстүрді көрсетеді. Қазақтың өзіндік ата мінездері – бірсөзділік, байсалдылық, жомарттық, дарқандық, қайырымдылық, жанашырлық, батырлық, балуандылық, сабырлылық, беріктік, береке мен бірлік, имандылық, ойшылдық, тапқыштық, ақпейілдік, адалдық – барлығы қоғамдағы үйлесімділік пен тұрақтылықтың кепілі болып саналған. Бұл қасиеттер адамды тек жеке деңгейде ғана емес, жалпы қоғам деңгейінде де құрметті, сенімді, жауапты етіп көрсетеді.

Сондықтан қазақ халқы үшін мінез тек жеке адамның қасиеті ғана емес, ол – тұтас қоғамның мәдениеті мен рухани байлығының көрінісі. Адамның мінезі оның өмір сүру стилін, қоғамдағы абыройын, отбасындағы сый-құрметін айқындайды. Шын мәнінде, мінез – бұл адам бойындағы ішкі үйлесім мен сыртқы бейненің үйлескен көрінісі, және оны тәрбиелеу мен сақтауға әр адам жауапты.

Қазақ тіліндегі мінез атаулары – тек лексикалық бірліктер емес, олар халықтың рухани дүниесін, мәдени құндылықтарын және адамгершілік идеалдарын бейнелейтін маңызды мәдени кодтар болып табылады. Лингвомәдени тұрғыдан қарағанда, әрбір мінез атауы тек жеке адамның психологиялық сипаттарын көрсетуге емес, сонымен бірге қоғамның моральдық нормалары мен ұлттық дәстүрлерін ұрпаққа жеткізуге қызмет етеді. Түстердің семантикалық рөлі арқылы адамның ішкі жан дүниесі, әлеуметтік мінез-құлқы және моральдық бағалауы көрініс табады: ақ – тазалық пен адалдық, ала – сенімсіздік пен шатасқан мінез, көк – кемшілікті айқындау, қара – теріс қасиеттер мен қараңғылықты бейнелейді.

Сондай-ақ, қазақ халқының мінезге байланысты нақыл сөздері мен тұрақты тіркестері тіл арқылы рухани тәрбиені, адамгершілікті, қоғамдағы үйлесімділікті сақтау тәжірибесін ұрпаққа жеткізеді. Мінез тек жеке адамның қасиеті емес, ол – тұтас қоғамның мәдениеті мен рухани байлығының көрінісі. Қазақы мінездің ерекшелігі оның адам

өміріндегі, отбасыдағы, қоғамдағы рөлінде көрініс тауып, әрбір тұлғаның өзіндік абыройын, сенім мен сый-құрметке бөленуін қамтамасыз етеді.

Қорыта айтқанда, қазақы мінез атаулары лингвомәдени феномен ретінде тіл мен мәдениет арасындағы тығыз байланысты көрсетеді және ұлттық мәдениет пен адамгершілік құндылықтарды сақтаудың, жеткізудің маңызды құралы болып табылады. Бұл феномен арқылы біз қазақ халқының дүниетанымын, моральдық бағалау жүйесін және рухани байлығын тереңірек түсіне аламыз.

ӘДЕБИЕТ

1.Бопайұлы Б. Қазақ мінезі: Салт-дәстүр мінез негізі. -Алматы. Үш қиян, 2015. -392 б.

2.Байсыдық И.Б., Алдабек Н.Ә. Ұлттық және шығыстық мінез атауларының лингвомәдениеттанымдық аспектілері // Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің хабаршысы. «Филология» сериясы. – Алматы, 2022.– №4 (188). -21-32 б.

3.Кішібеков Д.К. Қазақ халқының мінез-құлқы, ойын-сауықтары, рухани тіршілігі // Қазақ менталитеті: кеше, бүгін, ертең. - Алматы: Ғылым, 1999.

**ҚАЗАҚ ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН ТІЛДЕРІНДЕГІ ШАҚ
ФОРМАЛАРЫ: ҚҰРЫЛЫМДЫҚ ЖӘНЕ СЕМАНТИКАЛЫҚ
ТҰРҒЫДАН ЗЕРТТЕУ**

Төкенқызы Г.,
Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Бағдатқызы А., АҚ-25М оқу тобының магистранты,
Қызылорда «Болашақ» университеті

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются структурно-семантические особенности категорий времени в казахском и английском языках, а также способы выражения действий в прошлом, настоящем и будущем. Особое внимание уделяется сравнению морфологических и аспектуальных средств передачи времени в обоих языках.

ABSTRACT

The article examines the structural and semantic features of tense in Kazakh and English, as well as the ways actions are expressed in the past, present, and future. Special attention is given to the comparison of morphological and aspectual means of expressing time in both languages.

Қазақ және ағылшын тілдеріндегі шақ формалары тілдегі уақытты, іс-әрекет барысын және сөйлеушінің қатынасын көрсететін грамматикалық категория ретінде маңызды рөл атқарады. Шақ формалары арқылы тілде тек әрекеттің уақыттық өлшемі ғана емес, сонымен қатар оның модальдық, аспектуалдық және коммуникативтік мәні де беріледі. Осы тұрғыдан алғанда, шақ формаларының құрылымы мен семантикасы әр тілдің синтаксистік, морфологиялық және лексикалық ерекшеліктерімен тығыз байланысты.

Қазақ тілінде шақ категориясы негізінен морфологиялық тәсіл арқылы білдіріледі. Яғни, етістіктерге түрлі жұрнақтар мен жалғаулар қосу арқылы қазіргі шақ, өткен шақ, келер шақ сияқты уақыттық өлшемдер беріледі. Мысалы, «келді» – өткен шақ, «келіп жатыр» – қазіргі шақ, «келетін болады» – келер шақ. Сонымен қатар қазақ тілінде аспектуалдық компонент (әрекеттің аяқталуы немесе жалғасуы) шақ формалары арқылы көрініс табады, бұл грамматикалық және семантикалық тұрғыдан маңызды ерекшелік болып саналады [1].

Қазақ тіліндегі шақ формаларының құрылымдық-семантикалық сипаты тілдің агглютинативтік табиғатын көрсетеді. Жұрнақтар, қосымшалар және көмекші сөздер арқылы шақ формалары морфологиялық және семантикалық тұрғыдан икемді, контекстке бейімделген түрде жасалады. Шақ формалары тек уақытты көрсету

үшін емес, әрекеттің сипатын, ұзақтығын, аяқталған немесе жалғасып жатқанын білдіру үшін, сондай-ақ сөйлеушінің қатынасын көрсету үшін қолданылады [2]. Осы ерекшеліктер қазақ тілінің грамматикалық жүйесіндегі шақ категориясының күрделілігін және оның коммуникативтік рөлін айқын көрсетеді [3,12 б.].

Ағылшын тілінде шақ формалары морфологиялық және синтаксистік құралдардың үйлесімі арқылы білдіріледі. Негізгі уақыттық категориялар – Present (қазіргі), Past (өткен), Future (келешек), олардың әрқайсысы Simple, Continuous, Perfect, Perfect Continuous деген аспектілік формаларға бөлінеді. Мысалы, «I go» – қазіргі шақ, «I am going» – қазіргі созылмалы (continuous) шақ, «I have gone» – қазіргі толық (perfect) шақ. Ағылшын тілінде шақ формалары семантикалық тұрғыдан әрекеттің уақытын, оның ұзақтығын және аяқталған/аяқталмаған сипатын нақты көрсетуге бағытталған.

Ағылшын тілінде шақ – бұл грамматикалық категория, ол **әрекеттің уақытын**, оның ұзақтығын, аяқталу немесе жалғасу сипатын, сондай-ақ сөйлеушінің әрекетке қатынасын білдіреді. Басқа тілдерден ерекшелігі – ағылшын тілінде шақты тек етістіктің морфологиялық өзгерістері арқылы емес, сонымен қатар **көмекші етістіктер мен синтаксистік конструкциялар** арқылы көрсетуге болады. Сондықтан ағылшын тіліндегі шақ жүйесі құрылымдық және семантикалық тұрғыдан бір-бірімен тығыз байланысты болып, әрекеттің уақытын, аспектісін және модальдық мәнін нақты көрсетуге мүмкіндік береді.

1. Қазіргі шақ (Present Tense)

Қазіргі шақ қазіргі уақытта болып жатқан әрекеттерді, әдеттегі іс-әрекеттерді, жалпы шындықтарды немесе жоспарланған болашақ оқиғаларды білдіреді.

Simple Present (Қарапайым қазіргі шақ): әдеттегі немесе жалпы әрекеттерді көрсетеді. Мысалы: «He writes every day» – «Ол әр күн жазып тұрады».

Present Continuous (Созылмалы қазіргі шақ): қазір болып жатқан әрекеттерді көрсетеді. Мысалы: «She is writing a letter» – «Ол хат жазып отыр».

Қазіргі шақ әрекеттің уақытын көрсету ғана емес, оның қайталануы, уақытша сипаты немесе созылмалы екенін білдіреді.

2. Өткен шақ (Past Tense)

Өткен шақ – өткен уақытта болған әрекеттерді білдіреді. Ағылшын тілінде **тұрақты етістіктер (-ed жұрнағы) және тәртіпсіз етістіктердің ерекше формалары** қолданылады.

Simple Past: «He visited the museum yesterday» – «Ол кеше мұражайға барды».

Past Continuous: өткен уақытта жалғасып жатқан әрекеттерді көрсетеді. «She was reading when I called» – «Мен қоңырау шалғанда ол кітап оқып отырды».

Past Perfect: бір өткен әрекетті екінші өткен әрекеттен бұрын аяқталғанын білдіреді. «They had finished their work before the meeting started» – «Жиналыс басталардан бұрын олар жұмысын аяқтаған еді».

3. Келер шақ (Future Tense)

Ағылшын тілінде келер шақты негізгі етістіктің морфологиялық өзгерісі арқылы емес, **көмекші етістіктер арқылы** білдіреді:

Simple Future (will/shall): «I will go to the store tomorrow» – «Мен ертең дүкенге барамын».

Be going to + verb: жоспарланған немесе болжамды әрекеттерді білдіреді. «She is going to start a new project» – «Ол жаңа жобаны бастамақ».

Future Continuous: болашақ уақыттағы жалғасып жатқан әрекеттерді білдіреді. «This time next week, I will be traveling» – «Келесі апта осы уақытта мен сапарда боламын».

Future Perfect: болашақтағы белгілі бір уақытта әрекеттің аяқталғанын білдіреді. «By 5 PM, they will have finished the report» – «Кешкі 5-ке дейін олар есепті аяқтап үлгерген болады».

4. Аспект (Aspect)

Аспект – ағылшын шақ жүйесінің маңызды құрамдасы, ол әрекеттің ішкі уақыттық құрылымын көрсетеді:

Simple Aspect: әрекетті факт немесе жалпы мәлімдеме ретінде көрсетеді. «I eat breakfast at 7 AM» – «Мен таңғы асымды сағат 7-де жеймін».

Progressive (Continuous) Aspect: әрекеттің жалғасып жатқанын көрсетеді. «I am eating breakfast now» – «Мен қазір таңғы асымды жеп отырмын».

Perfect Aspect: әрекеттің аяқталғанын немесе нәтижесін көрсетеді. «I have eaten breakfast» – «Мен таңғы асымды жедім».

Perfect Continuous Aspect: әрекеттің ұзақтығы мен аяқталғанын бірге көрсетеді. «I have been eating for 30 minutes» – «Мен 30 минут бойы таңғы асымды жеп жатырмын».

Ағылшын тіліндегі шақ жүйесі құрылымдық және семантикалық тұрғыдан өте бай. Морфологиялық және синтаксистік құралдардың үйлесімі арқылы уақыт, аспект, әрекеттің сипаты мен сөйлеушінің қатынасы нақтыланады. Аспекттің қосымшасы арқылы ағылшын тілі әрекеттің уақыттық құрылымын дәл және икемді бейнелеуге мүмкіндік береді. Ағылшын тіліндегі шақ жүйесін меңгеру грамматикалық тұрғыдан ғана емес, тілдің коммуникативтік функциясын толық түсіну үшін де маңызды.

Қазақ және ағылшын тілдерінің шақ формаларын салыстырмалы талдау олардың құрылымдық және семантикалық айырмашылықтарын айқын көрсетеді. Қазақ тілінде шақ негізінен морфологиялық қосымшалар арқылы, ал ағылшын тілінде шақ көмекші етістіктер мен морфологиялық өзгерістердің үйлесімі арқылы көрсетіледі. Семантикалық тұрғыдан, екі тілде де шақ формалары

әрекеттің уақытын анықтайды, бірақ ағылшын тілінде аспектуалдық және модальдық компоненттер көбірек грамматикалық құралдар арқылы беріледі. Ал қазақ тілінде аспектуалдық мән көбінесе етістік формалары мен контекст арқылы айқындалады.

Сондай-ақ, екі тілдегі шақ формаларының құрылымдық-семантикалық сипатын зерттеу тілдік білімді тереңдетіп, аударма, тіл үйрету және лингвистикалық талдау сияқты практикалық қолданбалар үшін маңызды. Қазақ тілінің агглютинативтік табиғаты мен ағылшын тілінің аналитикалық құрылымы шақ формаларының ерекшеліктерін салыстыра отырып, тілдің морфосинтаксистік және семантикалық механизмдерін түсінуге мүмкіндік береді.

Қорыта айтқанда, қазақ және ағылшын тілдеріндегі шақ формаларының құрылымдық-семантикалық сипаты тілдің грамматикалық жүйесін, әрекет пен уақыт арасындағы қатынасты және сөйлеушінің коммуникативтік ниетін көрсететін маңызды құрал болып табылады. Салыстырмалы зерттеу екі тілдің ерекшеліктерін көрсетуімен қатар, тілдік сабақтастық пен грамматикалық құрылымдардың универсалды және ерекшелікті аспектілерін анықтауға мүмкіндік береді.

ӘДЕБИЕТ

1. Ысқақов А.Ы. Қазіргі қазақ тілі: Морфология. – Алматы, 1991. – 385 б.
2. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 1966. – 362 б.
3. Қордабаев Т.Р. Қазіргі қазақ тіліндегі шақ категориясы. – Алматы, 1953. – 116 б.

ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ПЕДАГОГИКАДАҒЫ ЗЕРТТЕЛЕТІН ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕР

Боранбаев Әбді Сейілулы, аға оқытушы, п.ғ.к.
Қызылорда «Болашақ» университеті
(Қызылорда қаласы)

РЕЗЮМЕ

В статье говорится о изучении проблемы экологической педагогики в современных условиях глобализации и экологической политики, приводится трактовка понятия «экологическая педагогика» в научно-экопедагогической литературе.

ABSTRACT

The article discusses the study of the problem of environmental pedagogy in the current conditions of globalization and environmental policy, and provides an interpretation of the concept of "environmental pedagogy" in scientific and ecological pedagogical literature.

Білім берудің жаңа парадигмалары инновациялық тәсілдерге басымдық береді және өмірді құбылыс ретінде қастерлеу идеясын қамтитын қоғамдық сананың гуманистік моделін қалыптастырады. Экологиялық мәдениеттің заманауи білім беру парадигмасындағы жүйесін экологиялық қызметтің рухани және материалдық өнімін қоғамда ұдайы өндіру, қоғам мен табиғаттың өзара әрекетін оңтайландыру процесі мен нәтижесі ретінде анықтауға болады. Білім берудің жаңа әлеуметтік-экологиялық қызметі қоғамның тәрбие жүйелеріне әлеуметтік тапсырысын түсіну, оның қоғамдағы экологиялық мәдениетті жаңғырту, экологиялық тәрбие беру, жеке тұлғаның экологиялық санасын қалыптастыруға мүмкіндік береді. Сондықтан экологиялық педагогиканы экологиялық тәрбие, көзқарас, сана, мәдениетпен сипатталатын экологиялық тұлғаның қалыптасу заңдылықтарын зерттейтін педагогика ғылымының саласы деп ойлаймыз.

A.Kulnieks, D.R.Longboat және K.Young (2013) [1] редакциясында жарық көрген іргелі еңбекте экологиялық педагогика мен жергілікті халықтар педагогикасының (indigenous pedagogy) оқу бағдарламасына ықпалдастығы қарастырылады. Ғылыми еңбек жергілікті халықтардың біліміне, жергілікті халықтың экологиялық зерттеулеріне және экологиялық әділеттілік саласындағы білім көріністерін зерттеуге бағытталған. Зерттеу нәтижелерінде дәйектеліп отырғандай, қоршаған ортамен адамның қарым-қатынасында метафора маңызды рөл атқарады. Таным мен болмыс тәсілдері қоршаған орта дағдарысының мәдени-экологиялық сипаттарын

анықтайды. Отандық ғалымдарға жергілікті халықтар педагогикасы түсінігі жұмбақ ұғым болуы мүмкін. Жергілікті халықтар педагогикасы (indigenous pedagogy) тұжырымына зерттеу барысында бірнеше рет оралатындықтан мына анықтамаға мән берсек: «Жергілікті халықтар педагогикасы - бұл аборигендер тарихын білімге апаратын жол ретінде жалғастыратын (Smith et al., 2020) [2], адамдар мен табиғат арасындағы қарым-қатынасқа сүйенетін оқыту әдісі» (Antione et al., 2018) [3].

Жерге адамзаттың ұжымдық әсері орасан зор. Қоршаған ортаның антропогендік жойылуының қарқыны мен ауқымы оны басқарудағы саяси және әлеуметтік мүмкіндіктерге сәйкес келеді. S. Nicholson және S. Jinnah (2016) [4] редакторлығымен жарияланған ұжымдық монографияда жаһандық экологиялық саясаттың көрнекті ғалымдары мен практиктері қоғамдық өмірдің экологиялық және саяси шындығын, экологиялық күйзеліс күшейіп тұрған кезеңдегі терең және өзекті мәселелерді зерделейді. Іргелі ғылыми еңбекте экологиялық педагогика туралы ойлар, жаңа геосаяси ақиқат, қоғамдық қозғалыстар мен халықаралық институттардың күші жөніндегі тұжырымдар және қоршаған ортаны қорғау іс-әрекетін ілгерілету үшін қажетті тиімді әдістерге мән беріледі. Монография бөлімдері экологиялық апатқа тап болып отырған әлемді экологиялық педагогика рөліне назар аударуға шақырады. Кейбір авторлар зерттеушілер рөлі экологиялық педагогика арқылы экобелсенділерге қажетті білім мен құралдарды беру деп санайды; кейбіреулері тікелей өзара әрекеттесу мен саяси әрекеттерді қолдайды.

Қоршаған ортаның тұрақсыздығы мәселелеріне арналған ұжымдық монографияда экологиялық педагогика бойынша жасалған оқу бағдарламаларының кәсіби және интеллектуалдық шиеленістері зерттелген (Haladay & Hicks, 2017) [5]. Авторлар үшін жоғары білім берудегі тұрақтылықты ілгерілету адамдар және басқа тіршілік иелері арасындағы оң қарым-қатынас орнату арқылы ұзақ мерзімді жоспарда жаңа тәсілдерді қолдайтын әкімшілік құрылымдарын құру саналады. Бұл қоршаған ортаға негізделген оқытудың өзекті екенін көрсетеді. Ғалымдар экологиялық педагогиканы күрделендіретін құбылыстар, оқытушы мен ғалымның әл-ауқатының мәселелері және білім мен адамдарды ажырататын академиялық құрылымдарға қарсы тұрады. Ғылыми еңбек жергілікті, жаһандық, жеке деңгейде өмір сүруді түсіну және тәсілдерін жақсарту үшін осы қиындықтарды жеңу мен шешу үлгілерін ұсынады.

G. Misiaszek (2017) [6] жаһандық азаматтық тәрбие мен экопедагогиканың сыни үлгілері арасындағы байланысты зерттейді. Жаһанданудың азаматтыққа қалай әсер ететінін талдай келе, автор студенттерге жаһандық экологиялық мәселелер бойынша әлемнің түрлі көзқарастарын түсінуі үшін педагог-экологтар студенттерге сыни экологиялық сауаттылықты үйретуі керек деп тұжырымдайды.

Сонымен қатар, жаһандану, отаршылдық, әлеуметтік-экономикалық қарым-қатынастар, жыныстық, нәсілдік, этностық және руханилық арқылы экологиялық мәселелерді жақсы түсіну үшін экологиялық педагогиканың жаһандық азаматтық сыни білім беру аспектілерін пайдалану мүмкіндіктерін дәйектейді.

Экология саласының педагогы ретінде баға берілген ғылыми ізденістерді де кездестіруге болады. Мәселен, M. Byers (2013) [7] сабақ барысында кейбір ұстаздар экологиялық педагогиканың қолайлы әдісі ретінде эпикалық еркін өлеңдерді қолдану қажеттілігін ерекше назарда ұстайды. Бұл шығармаларда адам ағзасының тарихи рөліне назар аударылады және педагогикалық поэзияның экологиялық-этикалық маңыздылығы дәйектеледі. Шығарма авторлары технологиялық гуманизм және постгуманистік объектизм түсініктеріне ерекше назар аударған. Біздің ойымызша, осы адам онтологиясы мен олардың қоршаған ортаға жауапкершілігі туралы ілімдер педагогикалық тәртіпке сәйкес рәсімделеді. Ал, G.W. Misiaszek (2022a) [8] болса, бразилиялық педагог П. Фрейренің экологиялық педагогикасының жаһандық дамуға ықпалы және экопедагогикалық инновацияның сапалы білім беруге қажет екендігін дәлелдейді. Сонымен қатар, әлеуметтік-экологиялық әділетсіздік, антропоцентристік үстемдік және антропоценнің тұрақсыздығын жою туралы фрейриандық ілімнің экопедагогикадағы орнын талдайды (Misiaszek, 2022b) [9]. Фрейре «сыни» сауаттылық саласының педагогы болғандықтан, оның экопедагогикалық сауаттылығы Жер мен әлем түсінігін кеңейтеді.

R. Bartosch (2021) [10] ғылыми еңбегінде «білім беру экологиясы» ұғымының климаттың өзгеруі кезіндегі оқытудың қажетті және маңызды педагогикалық қағидасы ретіндегі орны қарастырылады. Қоршаған ортаны қорғау саласындағы гуманитарлық ғылымдардағы және білім беру мен әдеби педагогикадағы практикалық зерттеулерге сүйенген автор климаттың өзгерісі тұрақтылық пен экологиялық педагогика қажеттілігі деп түсіндіреді. Мұнда «тұрақтылыққа тәрбиелеу» ұғымы негізгі пәнаралық элементті құрап отыр. Нәтижесінде білім беру экологиясы тұжырымдамасы гуманитарлық ғылымдардағы зерттеулер мен білім берудің пәндік-бағдарланған бағытын сақтайды, сыни ойлауға, тұрақтылыққа бағытталған педагогикалық философия мен тәжірибені пайдаланады.

Экологиялық педагогика зерттелетін теориялық негіздер үлестерінің өзара байланысының нәтижесіне экологиялық дағдарыс пен табиғи ресурстарға қарсы тұру тәсілі қызмет атқарады (Martins & Araújo, 2021) [11]. Экологиялық педагогиканың негізгі түйінді ұғымы *қоршаған ортаның қатерлеріне сыншылдық көзқарас, экологиялық тұрақтылықты сақтау мәселесі күрделілігінің сипаты және экологиялық әділеттілік арқылы жаңа өркениеттік ілгерілеуді қалыптастыруды көздейді* деп айта аламыз.

Жоғарыда айтылған тұжырымдар және біз ұсынған анықтамаға сәйкесзаманауи зерттеулердегі экологиялық педагогиканың өзекті мәселелерін сапалы контент-талдау маңызды. Зерттеу жұмысының мақсаттары төмендегідей:

(1) экологиялық педагогиканың орта білім берудегі мәселелерін айқындау;

(2) экологиялық педагогиканың жоғары білім берудегі мәселелерін дәйектеу;

(3) экологиялық педагогика көтеретін негізгі әлеуметтік мәселелер және экологиялық әділеттілік ұғымын түсіну.

Қойылған мақсаттарға жету үшін төмендегідей зерттеу сұрақтары құрастырылды: Заманауи зерттеулерде экологиялық педагогикаға байланысты қандай мәселелер көтеріледі? Экологиялық педагогика мәліметтерінің мектеп оқушылары мен жоғары оқу орны студенттеріне әсері қандай? Орта білім беруде экологиялық педагогиканың қандай мәселелері бар? Жоғары білім беруде экологиялық педагогиканың қандай мәселелері бар? Экологиялық педагогика нәтижелері әлеуметтік мәселелерге ықпалы қандай және экологиялық әділеттілікті қалай түсінеміз?

Қоршаған ортаның қазіргі жағдайын талдау аса маңызды экологиялық мәселелерді жедел шешуді талап етіп отыр. Осы себептерге байланысты мектеп оқушылары мен болашақ мамандарды даярлау барысында экологиялық білім беруге мән беріп, дамыту және кеңейту қажет. Өйткені көптеген экологиялық ахуалдар материалдық шығындарға мен зардаптарға әкеледі. Сондықтан зерттеу жұмысының өзектілігі экологиялық педагогиканың білім алушыларға сабақтан тыс уақытта нақты қоршаған орта мәселелерін шешуге қатысуға маңызды мүмкіндіктер беретіндігімен байланысты деп ойлаймыз. Себебі, экологиялық білім, ағарту және тәрбие халықтың барлық топтарының экологиялық санасын көтеруде шешуші рөл атқарады. Қоршаған ортаны қорғау және табиғи ресурстарды ұтымды пайдалану үшін экологиялық педагогика әлеуметтік, құқықтық және экономикалық мәселелерін айқындайды

ӘДЕБИЕТ

1. Kulnieks A., Longboat D.R., & Young K. (2013). *Contemporary studies in environmental and indigenous pedagogies: A curricula of stories and place*. SensePublishers Rotterdam. <https://doi.org/10.1007/978-94-6209-293-8>

2. Smith C., Babich C., & Lubrick M. (2020). *Leadership and management in learning organizations*. eCampus Ontario.

3. Antione A., Mason R., Mason R., Palahicky S., & Rodriguez de France, C. (2018). *Pulling together: A guide for curriculum developers*. BCcampus.

4. Nicholson S., & Jinnah S. (2016). *New earth politics: Essays from the Anthropocene*. The MIT Press.
5. Haladay J., & Hicks, S. (2017). *Narratives of educating for sustainability in unsustainable environments*. Michigan State University Press, East Lansing.
6. Misiaszek G. (2017). *Educating the global environmental citizen: Understanding ecopedagogy in local and global contexts*. Routledge, New York. <https://doi.org/10.4324/9781315204345>
7. Byers M. (2013). Environmental pedagogues: Charles Olson and R. Buckminster Fuller. *English: Journal of the English Association*, 62(238), 248-268. <https://doi.org/10.1093/english/eft029>
8. Misiaszek G.W. (2022a). An ecopedagogical, ecolinguistical reading of the Sustainable Development Goals (SDGs): What we have learned from Paulo Freire. *Educational Philosophy and Theory*, 54(13), 2297-2311. <https://doi.org/10.1080/00131857.2021.2011208>
9. Misiaszek G.W. (2022b). Ecopedagogy: Freirean teaching to disrupt socio-environmental injustices, anthropocentric dominance, and unsustainability of the Anthropocene. *Educational Philosophy and Theory*. <https://doi.org/10.1080/00131857.2022.2130044>
10. Bartosch R. (2021). *Cultivating sustainability in language and literature pedagogy: Steps to an educational ecology*. Routledge.
11. Martins V.O., & Araujo A.R. (2021). Educational and environmental crisis in paulo freire and enrique leff: For a critical environmental pedagogy. *Educacao and Realidade*, 46(2), e105854. <http://dx.doi.org/10.1590/2175-6236105854>

ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ САБАҒЫНДА ОҚЫТУДЫҢ ЖАҢА ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫН ЕНГІЗУДІҢ ТИІМДІ ЖАҚТАРЫ

Тілеубайұлы Ә., дене шынықтыру пәнінің мұғалімі,
Тургаев А. А., дене шынықтыру пәнінің мұғалімі,
№19 Қ.Сәтпаев атындағы мектеп-гимназия
(Атырау қаласы)

РЕЗЮМЕ

Изучение новых технологий и передового опыта с формированием современной физической культуры и здорового образа жизни в сочетании с принципами национальной и общечеловеческой ценности – одна из задач педагогической науки, вытекающая из требований сегодняшнего дня.

ABSTRACT

The study of new technologies and advanced practices in the formation of modern physical education and a healthy lifestyle, combined with the principles of national and universal values, is one of the tasks of modern pedagogical science.

«Ұлт денсаулығын бекемдеу мәселесі де өте өзекті. Барлық жас санаттары арасында бұқаралық спорт түрлерін насихаттай беру керек. Балалар үшін спорттық инфрақұрылымның барынша қолжетімді болуын қамтамасыз ету керек. Бұқаралық спортты дамыту – пирамидаға айналуы тиіс. Оның басына чемпиондар шыкса, оның негізінде біз сау әрі саналы ұрпақты, мықты ұлтты қалыптастырамыз. Бұл бағытты заңнамалық тұрғыда жалғастырып, бұқаралық спортты дамытуда кешенді бағдарлама қабылдау керек», - деді Мемлекет басшысы Қазақстан халқына Жолдауында.

Бүгінде білім – қоғамның әлеуметтік-экономикалық, интеллектуалдық және рухани дамуының стратегиялық бағдары ғана емес, сонымен қатар біздің қоғамымыздың қауіпсіздігінің кепілі. Оқытудағы жаңа технология аса қажетті педагогикалық мәселелердің шешімдерін табуға, ой еңбегін арттыруға, оқу процесін тиімді басқаруды қамтамасыз етеді. Жаңа технологияларды оқыту үрдісінде қолданудың негізгі ерекшелігі ол мұғалімдер мен оқушыларға өз бетімен және бірлесіп шығармашылық жұмыс жасауға көп мүмкіндік береді және оны педагогикалық мақсатта пайдалану оқушылардың зердесіне, сезіміне, көзқарасына әсер ете отырып оның интеллектуалдық мүмкіншіліктерін арттыруға көмектеседі.

Дене тәрбиесінің әлеуметтік жүйе және қоғамдық құбылыс есебінде дене тәрбиесі жүйесін, оның қалыптасуы мен дамуының негізгі заңдылықтарын, оның қызметі мен құрылымын танып, білудің

қажеттілігі білім мен тәрбие талаптарына сәйкес өсіп келе жатқан ұрпақтың дене тәрбиесін қамтамасыз ету үшін керек. Дене тәрбиесі тек мектептегі дене шынықтыру сабағы ғана емес, ол сабақтан тыс, мектептен де тыс денсаулыққа байланысты шаралар жүйесі екенін ескерсек, қазіргі кезеңдегі білім беру орындарындағы дене тәрбиесінің жүйесі жастардың денсаулықтарын нығайтумен қоса, тұлға бойындағы биологиялық-психологиялық қажеттіліктердің жан-жақты жетілуіне, өмірге белсенді ұстаным мен ізгілікті қатынастарын дамытуды меңзейді. Мұндай маңызды әдістеме ғылыми және оқу пәні ретінде жетекші рөл атқаратын, дене тәрбиесі саласындағы кәсіптік бағытта болашақ мұғалімдерді дайындауды жүзеге асыратын жоғары оқу орындарындағы оқыту жүйесіне тікелей байланысты. Қазіргі кезеңде орта білім беру ұйымдарының оқу бағдарламаларын құрастыру бағыт-бағдары өзгерді. Алайда, бұлардың бәрінде мектеп оқушыларының қайда оқитындығы ескерілмейді, олардың меңгеруі тиіс негізгі дағдылар мен қабілеттер, оқу нормасын тапсыруға арналған шарттар көрсетілген. Денені шынықтыру жаттығуларының орындалуы қозғалыс дайындығының деңгейі туралы мәлімет береді. Дегенмен, бұл бағдарламалар базалық, үлгілік сипатқа ие, сондықтан оларды әрбір мұғалім жергілікті жағдай мен салт-дәстүрлерге орай өзгертулер мен толықтырулар енгізіп, өзгерте алады [3].

Дене тәрбиесі мәселелерін шығармашылық тұрғыда шешуге, өзгермелі өмір жағдайында инновациялық процестер мен жаңашыл бағыттарды дер кезінде меңгере отырып, тәжірибеге сын көзбен қарап, дене тәрбиесі міндеттерін жүзеге асыруға белсенді, салауаттылық пен дене мәдениетін меңгерген маман даярлаудың маңыздылығы артуда.

Дене тәрбиесін, жаңа технология мен озат тәжірибені ұлттық және жалпыадамзаттық құндылық қағидаларымен сабақтастыра зерттеу – бүгінгі күн талабынан туындап отырған педагогика ғылымының міндеттерінің бірі. Дене тәрбиесінің мәнін бүгінгі жаңа заман талабына сәйкес қарастыру – бұл адамды өзі өмір сүрген ортаның жемісі ғана емес, сол ортадағы дене мәдениеті, адамгершілік қарым-қатынасы әрекетімен көрінетін субъект деп танылуымен айқындалады. Қоғамның елеулі өзгерістерге түсуі, адамның мақсат-мұраттарына, тұрмыс-тіршілігі мен мінез-құлқына, сондай-ақ өзінің жеке басына да субъект ретінде өзгеріс енгізуде. Оның үстіне қоғамдағы салауаттылық, дене мәдениеті мен рухани құндылықтардың табиғаты, мәні, шығу тегі және атқаратын қызметтері туралы жан-жақты зерттеу, оқушылардың дене тәрбиесін салауаттылық дене мәдениеті мәселесімен байланыста қарастыру қажеттігі біздің тақырыбымыздың өзектілігін айқындай түседі. Елімізде бәсекеге қабілетті білім – білім беру саласының ең басты міндеті болып отыр. Дамудың алдыңғы қатарындағы елдердің білім дәрежесімен теңесу – еліміздің біліми саясатының негізгі көздегені.

Дамыған елу елдің қатарына енудің алғышарттарының бірі де осы сапалы да бәсекеге қабілетті білім. Сондықтан да еліміздегі орта білім берудің басты ұстанымдары мен міндеттері, әрекеттері, жолдары осы мақсатқа орай ұйымдастырылады.

Мақсатқа жетудің түрлі жолдары бар. Солардың бірі де бірегейі оқытудың жаңа технологияларын пайдалану. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңының 18-бабының 8-тармағында: «Оқытудың жаңа технологияларын сынақтан өткізу, білім берудің жаңа мазмұнын енгізу үшін білім беру ұйымдарында эксперимент тәртібімен іске асырылатын білім беру бағдарламалары әзірлену мүмкіндігі», - атап көрсетілген [1]. Осыған орай қазір еліміздегі көптеген мектептерде білім берудің жаңа жүйесі енгізіліп, әлемдік білім беру кеңістігіне бет алуда. Білімі мен ғылымы өз дәрежесінде дамыған елдер көш бастап, қашан да елдік дамудың кез келген саласында озық тұрары сөзсіз. Бізде осы көштен қалмаудың қамын жасап бағудамыз.

Орта білім беру ұйымдарында «Дене шынықтыру» пәнінің мақсаты әлі күнге дейін толықтыруды қажет етеді, осыған орай оның ғылыми негізделген бағыт-бағдарын жасау қажеттілігі туындайды. Осы бағыттағы ізденістердің тиімдісі дене тәрбиесі сабағында дәстүрлі емес оқыту құралдарын қолдануды зерттеу болып табылады. Дене тәрбиесі өсіп келе жатқан жас ұрпаққа білім мен тәрбие беру саласының бір тармағы болып табылады және ол жеке тұлғаның жан-жақты дамуына, күшті де қуатты болып өсуіне, ұзақ уақыт шығармашылық еңбекке жарамды адамды қалыптастыруға, оны Отан сүйгіштікке дайындауға қызмет етеді [2].

Болашақ ұрпағымыздың денсаулығының мықтылығы, салауатты өмір сүруі мектеп оқушыларының жеке басымен оның теориялық жеке тәжірибелік дайындығының дәрежесіне тікелей байланысты. Дене тәрбиесі және спорт күрделі әлеуметтік міндеттерді шешуге араласумен бірге оқушылардың психологиялық ерекшеліктеріне сай, оқу-тәрбие міндеттерін шешуде олардың рухани жетекшісі де болуы тиіс.

Оқушыларға дене шынықтыру сабақтарында жаңа технологияны пайдалану оқыту мен тәрбиелеудің жалпы заңдылықтарына бағынған. Сондықтан оны іске асыру барысында дене тәрбиесінің жас және жыныстық ерекшеліктерін ескере отырып, осы заңдылықтарды көрсететін жалпы педагогикалық ұстанымдарды басшылыққа алу қажет. Ол ұстанымдарға жататындар: жан-жақтылық, саналылық пен белсенділік, бірте-бірте жасалатын әрекет, қайталамалық, көрнекілік, жеке даралық [4].

Оқу үдерісінің үздіксіздігі негізгі үш қағидаларда көрініс тапқан:

а) оқу-тәрбие үдерісі көп жылғы және жыл бойындағы сипатқа ие болуы тиіс;

ә) сабақ барысында әрбір келесі сабақтың әсері алдыңғы сабақтың ізінше қатпарлы әсерқалдыруы тиіс, себебі жас оқушының ағзасында алдыңғы сабақтардың әсерінен пайда болған жағымды өзгерістер беки түсуі және жетіле түсуі қажет;

б) демалыс жұмыс қабілетін қалпына келтірудің арта түсуі үшін жеткілікті болуы тиіс.

Дене жүктемелерін бірте-бірте және жоғары деңгейге арттыру ұстанымы олардың көлемі мен қарқындылығының, білім алушыны дайындауға қойылатын талаптардың бірте-бірте күрделенуінің үздіксіз арта түсуімен байланысты болып келеді [2,5].

Сабақтарды бір-бірте күрделендіру білім алушыны дайындаудың мүмкіндіктері мен деңгейлеріне сәйкес келіп, олардың спорттық жетістіктерінің үздіксіз арта түсуін қамтамасыз етуі тиіс. Дене жүктемелерінің толқынды түрде өзгеру ұстанымы олардың динамикасының толқынды сипатын көрсетеді, себебі ол салыстырмалы алғанда оқу – тәрбие үдерісінің кіші-гірім үзіндісіне, немесе сабақтардың кезеңдері мен тұтас бір дәуіріне де тән болуы мүмкін.

Спорттық техника мен оны жаңа тұрғыда жетілдіруге үйрету әдістерінің кез-келген түрінің жағымды жақтары бар, бірақ ол жеке қалпында шапшаң әрі тиімді үйретуді толық қамтамасыз ете алмайды, сондықтан спорттық техниканы меңгеру барысында барлық әдістер бірін-бірі толықтыратын түрде қолданылады. Олар жиірек бір уақытта пайдаланылады.

Қимыл-қозғалыстарды белгілі реттілікте игеру. Атап айтқанда: дайындалып жүрген білім алушылардың оқуға деген жағымды ынтасын қалыптастыру; қозғалыс қимылының мәні туралы білімді қалыптастыру; әрбір спорт түрлері бойынша үйренетін қозғалыстар туралы толық түсінікті қалыптастыру; үйренетін қозғалыс қимылын тұтастай игеру. Сөйтіп, қимылға үйрету дегеніміз - бұл білім алу, қозғалыс икемділігін қалыптастыру және тиісті дене жағынан қалыптасудың қасиеттерін тәрбиелеу [6].

Талдау, орта білім беру ұйымдарында оқу-тәрбие үдерісін ұйымдастыру мен басқаруға білім беру мен спорттық мекемелерге тән құрылымдар - мақсат, жалпы және арнайы (арнайылық) міндеттер, әдістер мен қағидалар, оқу кеңістігінде жүзеге асатын, нақты бағыттылығы бар, оқу материалының теориялық және тәжірибелік мазмұны кіретінін көрсетті. Оқушылардың осы білім беру кеңістігіндегі таңдаған жолының басы, мектептегі оқу мерзіміндегі бастапқы кезеңнің де нақты құрылымы немесе мазмұны болады.

Дене шынықтыру сабағында оқытудың дәстүрлі емес құралдарын қолдану барысында оқушылардың дене тәрбиесін дамыту технологияларын жетілдіруге; дене тәрбиесі сабақтарында оқушыларды адамгершілікке тәрбиелеуге, дене тәрбиесі арқылы жеке тұлғаның психофизиологиясын өзгеруге: өзін-өзі реттеуін

қалыптастыру; дене тәрбиесі сабақтарын пәнаралық байланыс арқылы жетілдіру; дене қабілетін рухани құндылықтар арқылы дамыту; релаксация арқылы жеке тұлғаның психофизиологиялық қабілеттерін дамыту; психикалық қуат мүмкіндіктері мен дене тәрбиесін сабақтастырып дамытуға т.б. қол жеткізуге болады.

ӘДЕБИЕТ

- 1.Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы
- 2.Мұғалімдерге арналған нұсқаулық «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ. Педагогикалық шеберлік орталығы, 2016 ж.
- 3.Мектепте дене шынықтыру. Республикалық оқу-әдістемелік журнал. №1-3 2018 ж. №6 2012 ж.
- 4.Е.Уақбаев. Қазақстанда дене тәрбиесі жүйесінің дамуы.- Алматы: Санат,2000ж.
5. Дене тәрбие жүйесінің мазмұны мен негіздері. //Ұлт тағылымы. № 4. – Алматы, 2005.
- 6.Мухтаров С.М. Дене тәрбиесі сабағында // Қазақстан мектебі., 2001. – № 6 .

**АКТ ҚҰРАЛДАРЫ АРҚЫЛЫ БАСТАУЫШ СЫНЫП
ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ АЙТЫЛЫМ ЖӘНЕ ТЫҢДАЛЫМ
ДАҒДЫЛАРЫН ДАМУ АӘІСТЕМЕСІ**

Сапартаева Л.Е.,
Есімкеева Аида, магистрант,
Қызылорда «Болашақ» университеті
(Қызылорда қаласы)

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются методические возможности использования информационно-коммуникационных технологий в развитии навыков говорения и аудирования у учащихся начальных классов. В условиях цифровизации образования применение мультимедийных платформ, интерактивных приложений и онлайн-ресурсов позволяет повысить интерес учащихся к учебному процессу и улучшить качество усвоения учебного материала. Рассматриваются современные цифровые инструменты, способствующие развитию коммуникативных навыков, а также педагогические методы их эффективного использования на уроках. В результате исследования показано, что использование ИКТ способствует развитию речевой активности учащихся, формированию навыков правильного восприятия информации на слух и повышению мотивации к обучению.

ABSTRACT

This article examines the methodological possibilities of using information and communication technologies in developing speaking and listening skills of primary school students. In the context of digitalization of education, the use of multimedia platforms, interactive applications and online resources increases students' interest in the learning process and improves the quality of knowledge acquisition. The study considers modern digital tools that contribute to the development of communicative skills and pedagogical methods for their effective use in lessons. The results show that the use of ICT enhances students' speech activity, improves listening comprehension skills and increases motivation for learning.

Қазіргі білім беру жүйесінде ақпараттық-коммуникациялық технологияларды (АКТ) қолдану оқу процесінің сапасын арттырудың маңызды құралдарының бірі болып табылады. Білім берудің цифрлануы оқыту әдістерін жаңартуға, оқушылардың танымдық белсенділігін арттыруға және білімді меңгеру тиімділігін жоғарылатуға мүмкіндік береді. Әсіресе бастауыш сыныпта тілдік

дағдыларды дамытуда АКТ құралдарының мүмкіндігі өте жоғары. Бастауыш мектеп кезеңінде оқушылардың сөйлеу мәдениеті, тілдік қарым-қатынас қабілеті және ақпаратты қабылдау дағдылары қалыптасады. Сондықтан осы кезеңде айтылым және тыңдалым дағдыларын дамыту білім берудің маңызды міндеттерінің бірі болып саналады.

Айтылым – адамның ойын ауызша жеткізу қабілеті болса, тыңдалым – ақпаратты есту арқылы қабылдап, түсіну процесі. Бұл екі дағды өзара тығыз байланысты және тілдік қарым-қатынастың негізгі компоненттері болып табылады. Егер оқушы тыңдалым арқылы ақпаратты дұрыс қабылдай алмаса, онда оның айтылым қабілеті де толық қалыптаспайды. Сол себепті қазіргі білім беру жүйесінде бұл екі дағдыны қатар дамытуға ерекше назар аударылады.

Отандық ғалымдардың зерттеулерінде бастауыш сынып оқушыларының тілдік дағдыларын дамыту мәселесі жан-жақты қарастырылған. Мысалы, қазақстандық ғалым Н.Оразахынова оқушылардың сөйлеу мәдениетін қалыптастыруда жүйелі жаттығулар мен коммуникативтік тапсырмалардың маңызын атап көрсетеді. Ғалымның пікірінше, оқушылардың ауызша сөйлеу қабілеті арнайы ұйымдастырылған тілдік тапсырмалар арқылы дамиды. Бұл тапсырмалар оқушының сөздік қорын байытып, ойын жүйелі жеткізуге үйретеді [1].

Сонымен қатар, педагог-ғалым С.Рахметова бастауыш сыныпта тіл дамыту жұмыстарының негізгі мақсаты оқушылардың тілдік қатынас мәдениетін қалыптастыру екенін көрсетеді. Оның зерттеулерінде оқушылардың сөйлеу әрекетін дамыту үшін диалогтық және монологтық жұмыстарды тиімді ұйымдастыру қажеттілігі айтылады. Ғалым сабақ барысында түрлі әдістерді, соның ішінде көрнекілік пен техникалық құралдарды қолдану оқушылардың белсенділігін арттыратынын дәлелдейді [2].

Ал шетелдік ғалым Л.С.Выготскийдің теориясында тіл мен ойлау арасындағы байланыс ерекше қарастырылады. Выготскийдің мәдени-тарихи теориясы бойынша, баланың тілдік дамуы әлеуметтік қарым-қатынас арқылы жүзеге асады. Оқушылар бір-бірімен және мұғаліммен қарым-қатынас жасау барысында жаңа сөздерді меңгеріп, сөйлеу қабілетін дамытады. Сонымен қатар, ғалым «жақын даму аймағы» теориясын ұсына отырып, оқушыға күрделі тапсырмаларды орындауда педагогикалық қолдаудың маңызды екенін атап көрсетеді [3].

Қазіргі кезеңде осы теориялық тұжырымдар АКТ құралдарымен ұштастырылып, оқыту процесінде жаңа мүмкіндіктер ашуда. Ақпараттық технологиялар оқу материалын визуалды, аудио және интерактивті түрде ұсынуға мүмкіндік береді. Бұл өз кезегінде оқушылардың ақпаратты қабылдауын жеңілдетіп, оқу процесін қызықты әрі тиімді етеді [4].

Мысалы, мультимедиялық презентациялар, бейнежазбалар, анимациялар және интерактивті тапсырмалар оқушылардың назарын сабаққа аударып, олардың қызығушылығын арттырады. Сонымен қатар, онлайн платформалар арқылы оқушылар тыңдалым жаттығуларын орындап, өз жауаптарын тексеру мүмкіндігіне ие болады. Мұндай технологиялар оқушылардың өз бетімен жұмыс жасау қабілетін де дамытуға ықпал етеді [5].

Осылайша, ғылыми зерттеулер көрсеткендей, АКТ құралдарын тиімді пайдалану бастауыш сынып оқушыларының айтылым және тыңдалым дағдыларын дамытуда маңызды рөл атқарады. Бұл технологиялар оқыту процесін жаңаша ұйымдастыруға мүмкіндік беріп, оқушылардың коммуникативтік қабілеттерін дамытуға жағдай жасайды.

Кесте 1. АКТ құралдарының айтылым және тыңдалым дағдыларын дамытудағы тиімділігі

АКТ құралы	Қолданылу мақсаты	Нәтижесі
Бейне материалдар	Тыңдалым арқылы ақпаратты қабылдау	Оқушылар мәтіннің негізгі мазмұнын түсініп, айтып бере алды
Learning Apps платформасы	Интерактивті тапсырмалар орындау	Сөздік қоры мен логикалық ойлау қабілеті артты
Kahoot платформасы	Білімді ойын түрінде тексеру	Сабаққа қызығушылық және белсенділік артты
Топтық цифрлық тапсырмалар	Диалог құру және пікір алмасу	Оқушылардың сөйлеу белсенділігі жоғарылады

Кестеде АКТ құралдарын қолданудың негізгі бағыттары және олардың оқушылардың тілдік дағдыларына әсері көрсетілген. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, интерактивті платформалар мен мультимедиялық материалдарды қолдану оқушылардың тыңдалым және айтылым қабілеттерін дамытуға оң ықпал етеді.

Қорыта айтқанда, АКТ құралдарын қолдану бастауыш сынып оқушыларының айтылым және тыңдалым дағдыларын дамытуда маңызды рөл атқарады. Ақпараттық технологиялар оқу процесін тиімді ұйымдастыруға мүмкіндік беріп, оқушылардың қызығушылығын арттырады.

Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, мультимедиялық материалдар мен интерактивті платформаларды қолдану оқушылардың тыңдалым қабілетін жақсартып, сөйлеу белсенділігін арттырады. Сонымен қатар, ойын элементтері бар тапсырмалар оқушылардың сабаққа деген ынтасын күшейтеді.

Білім беру процесінде АКТ құралдарын дұрыс және тиімді қолдану оқушылардың коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастыруға ықпал етеді. Сондықтан қазіргі білім беру жүйесінде

цифрлық технологияларды пайдалану оқыту процесінің ажырамас бөлігіне айналуы тиіс.

ӘДЕБИЕТ

1. Оразахынова Н.А. Тілдік қатынас және тіл дамыту әдістемесі. – Алматы: Рауан, 2016. – 256 б.
2. Рахметова С. Қазақ тілін оқыту әдістемесі. – Алматы: Ана тілі, 2018. – 240 б.
3. Выготский Л.С. Мышление и речь. – Москва: Педагогика, 2019. – 352 с.
4. Полат Е.С. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования. – Москва: Академия, 2020. – 272 с.
5. Селевко Г.К. Современные образовательные технологии. – Москва: Народное образование, 2018. – 256 с.

ӘӨЖ 371.39-882

ӘДЕБИЕТТІК ОҚУ САБАҚТАРЫНДА КӨРКЕМ ШЫҒАРМАЛАРДЫ ИНТЕРАКТИВТІ ӘДІСТЕР АРҚЫЛЫ ОҚЫТУ

Садуахасова Г.Ж., п.ғ.м., аға оқытушы,
Қызылорда «Болашақ» университеті
(Қызылорда қаласы)

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются методы, используемые при обучении художественных произведениях учащихся начальной классов.

ABSTRACT

The article discusses the methods used in teaching artistic works to primary school students.

Бастауыш сыныпта оқытылатын пәндердің ішінде оқушыларға жан-жақты тәрбие беруде Әдебиеттік оқу пәнінің орны ерекше. Әдебиеттік оқу сабағының негізгі материалына жататын көркем шығарманы оқыту кезінде бастауыш сынып мұғалімі оқушылардың көркем әдебиетке деген ынтасын арттыру үшін жұмыс жасайды. Осы пән арқылы бастауыш сынып оқушысының рухани дүниесі байиды. Мұғалім сабақ беру әдістерін жетілдіріп отыру арқылы сабақтың сапасын, тәрбиелік маңызын арттыру үшін шығармашылық ізденіспен жұмыс жасайды.

Көркем шығарма оқушының дүниетанымын кеңейте отырып өзіндік ойын мен пікірге білдіруге баулиды. Оның нәтижесінде оқушы көркем шығармадағы кейіпкерлерден өзін, жан-жағындағылардың

бейнесін тапқандай әсерде болады. Көркем шығарманы талдауға көркем шығарманы оқығандағы алғашқы қабылдауы негіз болады.

Әдебиеттік оқу сабақтарында негізінен төмендегідей интерактивті технологиялармен жұмыс жасауға болады:

- Электронды кітаптар мен аудиокітаптар: барлық деңгейдегі балаларға мәтіндерді түсінуге көмектеседі.

- Интерактивті тақталар мен қосымшалар: кілт сөз тіркестерін табу, мәтінмен интерактивті түрде жұмыс істеу немесе ой карталарын жасау сияқты тапсырмаларды орындау үшін пайдаланылады.

- Әдеби викториналар: Әңгімені немесе ертегі оқығаннан кейін балалар сұрақтарға жауап береді, мәліметтерді іздейді немесе оқиғалардың реттілігін еске түсіреді.

- Рөлдік ойындар: Оқушылар шығармадан көріністерді сомдайды, кейіпкерлер мен олардың жеке басын елестетеді. Бұл оларға мәтінді жақсы түсінуге ғана емес, сонымен қатар эмоционалды интеллектті дамытуға да көмектеседі.

- Проблемалық сұрақ қою: Мұғалім оқушыларға мәтінді терең талдауды қажет ететін сұрақ қояды. Мысалы, «Батыр неге бұлай істеді?» немесе «Сіз оның орнында болсаңыз, не істер едіңіз?» Бұл сыни ойлауды ынталандырады және балаларды өз ойларын тұжырымдауға және негіздеуге үйретеді.

- Ассоциация әдісі: Әңгімені оқымас бұрын балалардан оның атауына немесе тақырыбына қатысты ассоциацияларды талқылау сұралады. Оқығаннан кейін, күтілетін нәтижелердің нақты оқиғаға сәйкес келетінін анықтау үшін талқылау жүргізіледі.

- Ұжымдық мәтін жасау: Әңгімені оқығаннан кейін, балалар әңгіменің жалғасын жазу, басқаша аяқтау немесе кейіпкерлердің бірінің көзқарасы бойынша әңгіме құрастыру үшін бірлесіп жұмыс істейді.

Бастауыш сынып оқушыларының әңгімелеу түрі өте қарапайым әрі жай сөйлемдерден ғана құралатындықтан және берілген сұраққа бір сөзбен ғана жауап беретіндіктен, мұғалім оқушыларын әңгімелеуге үйретуі керек. Мұғалім оқушының сұраққа толық жауап беруін талап ету үшін төмендегідей жұмыстар жасатуы керек:

- мұғалім мәтін бойынша қойылған сұрақтың жауабын күрделі сөйлеммен беріп, оны оқытушыға қайталау;

- оқушының өзіне сөйлемдер құрату;

- мәтін бойынша берілген сөйлемге қажет сөзді тауып айтуға үйрету;

- түбір сөзге қажет қосымшаларды жалғатып, жаңа сөз құрап айтуға үйрету;

- суретке қарап әңгіме құратып айтқызу.

Бастауыш сынып оқушыларының зейіні әлі тұрақты түрде қалыптасып болмағандықтан, оқылған шығарма мазмұнын бірнеше рет қайталаған дұрыс. Сабақ барысында баланың көңілінің алаңдай

бастағанын байқағаннан мұғалім тәсілді өзгертіп, оқып отырған затты не оның бейнесін көрсетіп, образды нақтылау арқылы оқушының көңілін аудару керек[1, 38 б.].

Баланың тілін, ой танымын дамыту үшін қолданылатын тәсілдің бір түрі – әңгіме айтқызу. Ол үшін мұғалім өзі әңгімелеудің бірнеше түрін қолданады. Балаларға өмірден көргендерін, бір жағдайдан есте қалғандарын, бақылағандарын айтып беру, көркем шығарма мазмұнын түсінікті етіп әңгімелеу, суретке қарап әңгіме құрау, көркем шығарманы біреудің атынан айту сияқтылардың барлығы шығармашылық әңгімеге жатады.

Мұғалім сабақта үнемі бір тәсілмен жұмыс жасамайтыны анық. Әдебиеттік оқу сабағында көркем шығарманың қайсысының тек мазмұнын айту керегін, қайсысын жатқа айтып, қайсысын оқулықтан оқып беру керегін алдын-ала жоспарлап, сол бойынша жұмыс жасайды.

Әдебиетті оқытуда қалыптасқан көркем мәтінді оқытутүрлерінің әрқайсысының өз функциясы бар. Түсініп оқу барысында оқушыға мәтіндегі түсініксіз, қиын сөздердің мағынасын түсіндіру арқылы оқытамыз. Таңдап оқуда мәтін бойынша қойылған сұраққа мәтіннен жауап іздеп, портрет, пейзаж, образдарды табу арқылы жұмыс жасалады. Іштен оқу арқылы оқушы ойлану, іздену, жауап іздеу арқылы өз бетімен жұмыс жасауға дағдыланады. Мәтінді рөлге оқу арқылы оқушылардың оқу танымдық белсенділігі мен қызығушылықтары артады да, сабақтың эмоциялық, спихологиялық мәні күшейе түседі. Оқушыларды оқу техникасына, мәнерлеп оқи алуына қарай топқа бөліп, ұжымдық оқыту барысында мәтіннің тез меңгерілуіне ықпал етеді. Жұптық оқытуда оқушының өз бетімен оқу техникасын жетілдіру дағдысы дамып, ұқыпты тыңдай білуге, бір-бірінің жұмысына талдау жасауға икемделеді [2,64 б.].

Әдебиетті оқытудың басты әдістерінің бірі – мәнерлеп оқу. Көркем шығарманы оқу кезінде міндетті түрде сөзді анық, таза, мәнерлеп оқу қажет. Көркем шығарманы мәнерлеп оқу шығарманы қабылдауға негіз болатын ең басты тәсілдің бірі. Оның мақсаты оқушыға көркем шығарманың эмоциялық әсерін сезіндіріп, көркем мәтіндегі әр сөздің мәні мен мағынасын сөз бояуларының нақышын сездіру. Мәтін мәнерлеп оқылған кезде әр сөздің өзіндік өрнегі мен мәні ашылып, оны сезінуіне тиімді ықпал етеді [3, 41 б.].

Мәтінді мәнерлеп оқу дегенде жұмыс екі жақты жүруі қажет. Біріншісі, оқушының мәтінді алғаш тыңдап қабылдау әсері шығарманы қаншалықты мәнерлеп оқуына байланысты. Екіншісі, Әдебиеттік оқу сабағында оқушылардың мәнерлеп оқу дағды, машығын қалыптастыру. Әсіресе, бастауыш сынып мұғалімінің мәтінді мәнерлеп оқуы аса маңызды. Себебі көркем шығарманы түсініп қабылдауға алғашқы қадам ретінде мұғалімнің мәнерлеп оқуы ықпал етеді.

Сондай-ақ, бастауыш сынып оқушысының көркем шығарманы тиісінше қабылдауы үшін бірнеше әдіс-тәсілдерді жүргізуге болады:

– оқыған шығармадағы кейбір сөздерден немесе ұғымдардан туындайтын ассоциация құрғызып, соған талдау жасату;

– көркем шығарманың оқушыға қалай әсер еткендігі туралы әңгіме жүргізу;

– көркем шығарманы оқығаннан кейінгі алғашқы әсері мен сабақ барысында шығарманы талдағаннан кейінгі қалыптасқан ой-пікірлерін салыстыру;

– көркем шығарманы оқығаннан кейінгі әсері туралы әңгіме жазғызу.

Интерактивті сабақтың мысалы.

1. Кіріспе: Мұғалім әңгімеге қатысты иллюстрация немесе бейнежазбаны көрсетеді және балалардан оның не туралы болатынын болжауды сұрайды.

2. Мәнерлеп оқу: Оқушылар әңгімені бөлімдерге бөліп дауыстап оқиды.

3. Талқылау: Мәселені шешу әдісі қолданылады.

4. Интерактивті тапсырма: Интерактивті тақтада балалар ұсынылған қасиеттерден тандап, кейіпкердің сипаттамасын жасайды.

5. Қысқаша мазмұны: Оқушылар берілген тақырып бойынша сурет салады.

Бастауыш мектептегі әдебиет сабақтарында интерактивті технологияларды қолдану оқу үдерісін қызықты және тиімді етуге көмектеседі. Олар балалардың әдебиетке деген қызығушылығын, шығармашылық және аналитикалық дағдыларын арттырады, сондай-ақ командада жұмыс істеу қабілетін дамытады. Осының арқасында балалар оқуды дағды ретінде меңгеріп қана қоймай, сонымен қатар әдебиеттің бай әлеміне еніп, ойлауды, сезінуді және өз ойларын білдіруді үйренеді.

ӘДЕБИЕТ

1. Жапбаров А. Мектеп оқушыларының тілін дамыту әдістемесі. – Алматы-Шымкент: Жібек жолы, 1997. – 200 б.

2. Молдабек Қ. Бастауыш мектепте тіл дамыту жолдары. – Шымкент: Мұрагер, 2005. – 84 б.

3. Жұмақәева Б.Д. Қазақ әдебиетін оқыту әдістемесі: Оқулық. Алматы, «Қыздар университеті» баспасы, 2015. – 242 бет.

АҒЫЛШЫН ТІЛІ САБАҚТАРЫНДА ЖИ ҚОЛДАНУ

Дәдікбай Тұраш Әбдібекқызы, аға оқытушы,
Қызылорда Болашақ университеті
Қызылорда қаласы

РЕЗЮМЕ

Технологии искусственного интеллекта позволяют персонализировать процесс обучения, адаптироваться к индивидуальным потребностям ученика и снизить барьеры на пути изучения языка.

Цель проекта – повышение качества образования и улучшение его результатов за счет использования ИИ. Кроме того, необходимо выявить эффективные методы, облегчающие работу учителей, а также изучить трудности внедрения этих технологий в образовательный процесс.

ABSTRACT

AI technologies allow for personalization of the learning process, adaptation to the individual needs of the student, and reduction of barriers to language learning.

The goal of the project is to improve the quality of education and improve its results through the use of AI. In addition, to identify effective methods that facilitate the work of teachers, as well as to study the difficulties in implementing these technologies in the educational process.

Заманауи білім беру жүйесінде цифрлық технологиялардың қарқынды дамуы оқыту әдістерін жаңғыртуды талап етеді. Ағылшын тілін үйретуде жасанды интеллект (ЖИ) қолдану тіл үйренушілердің оқу процесін жеңілдетіп қана қоймай, оқыту сапасын едәуір арттыруға мүмкіндік береді. Бүгінгі таңда көптеген білім алушылар онлайн ресурстар мен интерактивті құралдарды пайдаланып, өз бетінше білім алуға тырысады, сондықтан ЖИ технологияларын тиімді пайдалану тіл үйренушілердің мотивациясын көтеріп, нәтижелерін жақсартуға ықпал етеді. ЖИ құралдары тілдік дағдыларды дербестендіріп оқытуға, әр студенттің жеке қажеттіліктерін ескеруге және уақытты үнемдеуге көмектеседі. Сонымен қатар, оқытушыға жүктемені азайтып, оқу процесін оңтайландыруға жағдай жасайды. Осы орайда, жасанды интеллекттің әлеуетін зерттеу және оны ағылшын тілі сабақтарында тиімді қолдану мәселесі бүгінгі күннің өзекті міндеттерінің бірі болып табылады.

Жасанды интеллект (ЖИ) технологиялары соңғы жылдары түрлі салаларда кеңінен қолданыла бастады, ал білім беру – оның ерекше маңызға ие салаларының бірі. Ағылшын тілі, жаһандық қарым-қатынастың басты құралы ретінде, осы технологиялардың тиімді

қолдану алаңына айналып отыр. Оқыту үдерісіне ЖИ енгізу – студенттердің тіл үйренудегі жеке қажеттіліктерін ескере отырып, білім беру сапасын арттыруға мүмкіндік беретін заманауи тәсіл.

Тақырыптың таңдалуы білім беру әдістерін жаңғыртуға деген сұраныстан туындады. Ағылшын тілін үйретуде дәстүрлі әдістердің кейбір шектеулері бар: оқушылардың деңгейін дәл анықтау, үлкен топтарда жеке оқытуға жеткілікті уақыт бөлу және үздіксіз кері байланыс беру қиындықтары. ЖИ бұл проблемаларды шешуде қуатты құрал бола алады. Сондықтан ағылшын тілі сабақтарында жасанды интеллектті қолдану тақырыбын зерттеу – білім беру тиімділігін арттырудың маңызды және өзекті бағыттарының бірі.

Зерттеу материалдары мен әдістері:

Зерттеу барысында ағылшын тілі сабақтарында жасанды интеллект (ЖИ) қолданудың тиімділігін анықтау үшін бірнеше материалдар мен әдістер пайдаланылады.

Материалдар:

- ЖИ технологиялары негізінде жұмыс істейтін білім беру платформалары (мысалы, Duolingo, Grammarly, Google Translate, т.б.);

- Оқытуда қолданылатын интерактивті бағдарламалар мен қосымшалар;

- Жасанды интеллект құралдарын қолданатын ағылшын тілі мұғалімдері мен оқушылардан алынған деректер;

- Тіл үйренушілердің жетістіктерін бағалау көрсеткіштері (оқушылардың бағалары, тест нәтижелері).

Әдістер:

- Сауалнама мен сұхбат: ЖИ құралдарын пайдаланатын мұғалімдер мен оқушылар арасында сауалнама жүргізу арқылы олардың тәжірибесін, пікірін, және технологиялардың тиімділігіне көзқарасын анықтау;

- Эксперимент: Оқушыларды екі топқа бөліп, біреуіне дәстүрлі әдістермен, екіншісіне ЖИ құралдарын пайдаланып ағылшын тілін оқыту. Әр топтың нәтижелерін салыстыру;

- Мәліметтерді талдау: Оқушылардың жетістіктерін, оқыту барысындағы өзгерістерді және ЖИ-ті қолдану деңгейін сандық талдау әдістерімен зерттеу;

- Контент-талдау: ЖИ қолданатын платформалар мен қосымшалардың мазмұнын, тіл үйрету әдістерін зерттеу.

Эксперименттік бөлім.

Жұмыс нәтижелері және оларды талқылау

Зерттеу барысында жасанды интеллект (ЖИ) технологияларының ағылшын тілі сабағындағы тиімділігін тексеру мақсатында эксперимент жүргізілді. Экспериментке 30 студент қатысып, олар екі топқа бөлінді:

1. Дәстүрлі әдістермен оқытылатын топ (15 студент) – бұл топқа ағылшын тілі оқытушының басшылығымен дәстүрлі әдістемелер арқылы үйретілді.

2. ЖИ құралдарын қолданатын топ (15 студент) – бұл топ жасанды интеллект технологиялары арқылы, атап айтқанда интерактивті қосымшалар мен грамматикалық тексеру құралдарын пайдалана отырып оқытылды.

Эксперимент 8 апта бойы жүргізіліп, әрбір аптада оқушылардың тілдік дағдылары (сөздік қоры, тыңдалым, сөйлеу, жазу, грамматика) бағаланып отырды.

Жұмыс нәтижелері және оларды талқылау:

Эксперимент нәтижелері екі топтың жетістіктерін салыстыру арқылы талданды.

· *ЖИ қолданған топтың жетістіктері:* Бұл топтағы студенттердің 85%-ы тест нәтижелерінде айтарлықтай жақсаруды көрсетті. Студенттердің сөйлеу, тыңдалым, және жазу дағдылары тезірек дамыды, себебі ЖИ құралдары оқыту процесін жекешелендіріп, нақты уақыттағы түзетулер ұсынды. Сонымен қатар, олар грамматикалық қателерді азайтуға көмектесетін автоматты тексеру құралдарын қолдану арқылы жазбаша жұмыстарда жақсы нәтижелерге қол жеткізді.

· *Дәстүрлі әдіспен оқытылған топ:* Бұл топта да жақсару байқалды, бірақ ЖИ қолданылған топқа қарағанда баяу болды. Студенттердің

дағдылары жақсарғанымен, оларға жекешелендірілген кері байланыс пен нақты уақыттағы түзетулер жетіспеді.

Талдау: ЖИ құралдарын қолданған топтың нәтижелері айтарлықтай жоғары болды, бұл технологиялардың оқытудағы тиімділігін растайды. Жасанды интеллект оқушылардың тіл үйрену процесін жекешелендіріп, нақты уақыттағы көмек ұсына алады. Дегенмен, дәстүрлі әдістер де маңыздылығын жоғалтпайды, себебі мұғалімнің рөлі оқыту процесінде шешуші болып қала береді. [1, 16-24].

Эксперимент нәтижелері ЖИ технологияларын дәстүрлі оқыту әдістерімен үйлестіре отырып қолданудың артықшылықтарын көрсетеді, бұл тәсіл оқыту тиімділігін арттыра алады.

Қосымша. Зерттеу күнделігі

Іс-әрекеттер:

· Эксперимент басталды. Оқушылар екі топқа бөлінді: бір топ дәстүрлі әдіспен оқытылса, екінші топ ЖИ құралдарын пайдалана бастады (Duolingo, Grammarly).

· Әр топқа бастапқы деңгейін анықтау үшін тест тапсырмалары берілді.

· Студенттердің ЖИ құралдарымен танысуы өтті. Олардың жаңа технологияларға қызығушылықтары жоғары болды.

- Дәстүрлі топ грамматикалық ережелерді оқытушының түсіндіруімен жаттығып, ЖИ тобы интерактивті платформалар арқылы өз бетінше тәжірибе жасады.

- Студенттер өздеріне берілген тапсырмаларды орындады. ЖИ тобында уақытты үнемдеу және өзіндік түзетулер жасау мүмкіндігі байқалды. Студенттердің кері байланысы: ЖИ қолданған оқушыларға тапсырмаларды орындау жеңілірек болғанын және кері байланысты бірден алғанын атап өтті.

- Тыңдалым дағдыларын дамытуға арналған жаттығулар өтті. Дәстүрлі топ аудио материалдар тыңдап, сұрақтарға жауап берсе, ЖИ тобы аудио талдау жасап, платформадағы жаттығуларды орындады.

- ЖИ тобында тыңдалым нәтижелері жақсара бастағаны байқалды, олар платформадағы көп таңдау сұрақтарына дұрыс жауап беріп, дағдыларын нығайтты.

- Сөйлеу дағдылары бойынша жұмыс жүргізілді. Дәстүрлі топ жұппен жұмыс жасаса, ЖИ тобы сөйлеу тапсырмаларын орындау үшін дауысты тану технологияларын қолданды (мысалы, Google Translate арқылы сөйлеуін тексерді).

- ЖИ қолданған оқушылардың нақты уақыттағы түзету ұсыныстарын алу мүмкіндігі сөйлеу дағдыларының жылдам дамуына әсер етті.

- Жазу дағдыларына назар аударылды. Дәстүрлі топ эссе жазса, ЖИ тобы Grammarly-дің көмегімен грамматикалық және стилистикалық қателерін түзетіп, жазбаларын жақсартты.

- Студенттердің кері байланысы: ЖИ құралдары жазу барысында қатемен жұмыс істеуге көмектескенін, жазбаларын қайта өңдеуге мүмкіндік бергенін айтты.

- Студенттер екі топта да орта деңгейдегі тест тапсырмаларын орындады. Нәтижелер салыстырылды: ЖИ тобындағы оқушылардың нәтижелері грамматикалық дәлдікте және мәтіннің ұйымдастырылуында жақсырақ болды.

- Студенттердің тілдік дағдыларының жетілу динамикасы байқалды.

- Дәстүрлі топ мұғалімнен алған кері байланыспен жұмыс істеді, ал ЖИ тобы нақты уақыт режимінде жасанды интеллект құралдарының ұсыныстарын қолданды.

- ЖИ қолданған топтың кері байланысы жылдам болғандықтан, олар қателерін тезірек түзетіп, дағдыларын дамыта алды[2,3, 1-27].

- *Қорытынды тестілеу өткізілді.*

Нәтижелер салыстырылды: ЖИ тобының нәтижелері жоғарырақ болды, әсіресе грамматика мен жазу дағдыларында айтарлықтай жақсару байқалды.

- *Студенттердің пікірлері жиналды:* ЖИ тобы бұл құралдардың оқу процесін жеңілдетіп, мотивацияны арттырғанын

атап өтті. Дәстүрлі топ оқытушының қолдауын бағалады, бірақ жекелендірілген кері байланыс жеткіліксіз екенін айтты.

Қорыта айтқанда, Жасанды интеллект қолданылған топтың студенттері дәстүрлі топқа қарағанда, әсіресе жазу және тыңдалым дағдыларында айтарлықтай жақсы нәтижелер көрсетті. Эксперимент аяқталғаннан кейін, ЖИ құралдарының студенттердің тілдік дағдыларын жекешелендіріп, жылдам түзету мен кері байланыс беру арқылы оқыту процесін тиімдірек ететіні анықталды[4, 1-3].

Нәтижелер: Жүргізілген зерттеу нәтижелері жасанды интеллект (ЖИ) құралдарының ағылшын тілі сабағындағы тиімділігін айқын көрсетті. Эксперимент барысында ЖИ құралдарын қолданған топтың студенттері тілдік дағдыларды тезірек меңгеріп, әсіресе грамматика, жазу, тыңдалым және сөйлеу дағдыларында айтарлықтай жетістіктерге жетті. Дәстүрлі әдістермен оқытылған топта да прогресс байқалды, бірақ ЖИ құралдарын қолданған топқа қарағанда нәтижелер баяу болды. ЖИ құралдары студенттерге нақты уақыт режимінде кері байланыс беру, қателерін бірден түзету және жеке оқу қажеттіліктерін ескере отырып оқыту мүмкіндігін ұсынды.

ӘДЕБИЕТ

1. Luckin R., Holmes W., Griffiths M., & Forcier L.B. (2016). *Intelligence Unleashed: An argument for ЖИ in Education*. Pearson. (қаралған күні: 13.03.2026)
2. Chassignol M., Khoroshavin A., Klimova A., & Bilyatdinova A. (2018). Artificial Intelligence trends in education: A narrative overview. *Procedia Computer Science*, 136, 16-24. (қаралған күні: 13.03.2026)
3. Kozakowski W. (2019). AI in Education: Benefits and Challenges. *EdTech Magazine*. (қаралған күні: 13.03.2026)
4. Holmes W., Bialik M., & Fadel C. (2019). *Artificial Intelligence in Education: Promises and Implications for Teaching and Learning*. Center for Curriculum Redesign. (қаралған күні: 13.03.2026)

**РЕФЛЕКСИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР АРҚЫЛЫ БОЛАШАҚ
БАСТАУЫШ СЫНЫП МҰҒАЛІМДЕРІНІҢ КӘСІБИ
СӘЙКЕСТІГІН ДАМУ**

Тұнғатова Н.Ә., 8D01303 – «Бастауыш оқыту
педагогикасы мен әдістемесі» білім
беру бағдарламасының 2 курс докторанты,
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті
(Қызылорда қаласы)

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается роль рефлексивных технологий в развитии профессиональной идентичности будущих учителей начальных классов. Показано, что их применение способствует анализу педагогического опыта, формированию профессиональных навыков и осознанному профессиональному развитию.

ABSTRACT

The article examines the role of reflective technologies in the development of professional identity of future primary school teachers. It shows that their use promotes the analysis of pedagogical experience, the formation of professional skills, and conscious professional development.

Қазіргі білім беру жүйесінде педагогтардың кәсіби сәйкестігі олардың тиімді кәсіби қызмет атқаруының басты көрсеткіштерінің бірі болып табылады. Бастауыш сынып мұғалімдерінің кәсіби сәйкестігі тек педагогикалық құзыреттілікті ғана емес, сонымен қатар жеке тұлғаның кәсіби бағдары мен жауапкершілігін қамтиды.

Болашақ мұғалімдердің кәсіби дамуы – бұл тек теориялық білімді меңгеру емес, сонымен қатар өз тәжірибесін жүйелі түрде талдау және жетілдіру үдерісі. Сол себепті, педагогикалық білім беру процесінде рефлексиялық технологиялар маңызды құралға айналады. Рефлексиялық технологиялар педагогтарға өз тәжірибесін бағалау, кәсіби әрекеттерін талдау және жетілдіру мүмкіндігін береді, ал білім алушылар үшін олар кәсіби құзыреттілікті және өзіндік кәсіби сәйкестікті қалыптастыруға ықпал етеді [1, 26 б].

Ғылыми зерттеулер көрсеткендей, кәсіби сәйкестікті дамытудағы рефлексияның тиімділігі оның жүйелілігі мен бағытталғандығында жатыр. Педагогикалық рефлексия болашақ мұғалімнің өз кәсіби әрекетін саналы түрде талдауы, күшті және әлсіз жақтарын анықтауы, кәсіби дағдыларын жетілдіру жолдарын жоспарлауы арқылы жүзеге асады.

Кәсіби сәйкестік бұл педагогтың өз кәсіби қызметіне деген көзқарасы, кәсіби құзыреттілік деңгейі және тұлғаның кәсіби рөлді

саналы түрде қабылдауы. Ол мұғалімнің кәсіби әрекетін тиімді жүзеге асыруға, өз білімін және тәжірибесін жүйелі жетілдіруге мүмкіндік береді. Кәсіби сәйкестік тек білім мен дағдыны меңгеру емес, сонымен қатар тұлғаның өз кәсіби ұстанымын, моральдық және этикалық нормаларын қалыптастыруды қамтиды.

Бастауыш сынып мұғалімдері үшін кәсіби сәйкестік әсіресе маңызды, себебі олар балалардың алғашқы оқу тәжірибесін қалыптастырады және олардың тұлғалық дамуына тікелей әсер етеді. Сондықтан болашақ мұғалімдердің кәсіби сәйкестігін қалыптастыру педагогикалық білім беру жүйесінің басты міндеттерінің бірі болып табылады [2, 48 б].

Рефлексиябұл жеке тұлғаның өз іс-әрекетін, ой-пікірін және тәжірибесін саналы түрде бағалау процесі. Педагогикалық тұрғыдан рефлексия мұғалімге өзінің кәсіби әрекеттерін талдауға, жетістіктері мен кемшіліктерін анықтауға, болашақта кәсіби әрекетін жақсартуға мүмкіндік береді.

Рефлексиялық технологиялар – бұл білім беру процесінде педагогикалық тәжірибені жетілдіру мақсатында қолданылатын жүйелі әдістер мен құралдар жиынтығы. Оларға төмендегілер жатады:

- Рефлексиялық күнделік – күнделікті педагогикалық тәжірибені жазу және талдау;
- Педагогикалық портфолио – мұғалімнің кәсіби жетістіктерін жинақтау және бағалау құралы;
- Топтық және бірлескен рефлексия – коллегалармен тәжірибе бөлісу және кәсіби талдау;
- Цифрлық платформалар мен онлайн құралдар – өз кәсіби іс-әрекетін бағалау және дамытуға арналған интерактивті құралдар [3, 31 б].

Рефлексиялық технологиялардың басты ерекшелігі олар тәжірибе мен теорияны біріктіреді, мұғалімнің кәсіби құзыреттілігін арттыруға бағытталған және болашақ мамандардың өзін-өзі дамыту қабілетін күшейтеді.

Рефлексия болашақ мұғалімдердің кәсіби дамуының негізгі құралдарының бірі болып табылады. Ол:

- Педагогтың өз әрекеттерін саналы талдауы мен кәсіби кемшіліктерін түзетуіне мүмкіндік береді;
- Кәсіби құзыреттілікті қалыптастыру және жетілдіру үдерісін жүйелі етеді;
- Педагогикалық тәжірибені теориялық біліммен байланыстырады және болашақ мамандардың кәсіби сәйкестігін қалыптастырады [4, 22 б].

Зерттеулер көрсеткендей, болашақ мұғалімдердің кәсіби сәйкестігіне әсер ететін маңызды факторлардың бірі – рефлексиялық әрекеттердің тұрақтылығы мен жүйелілігі. Рефлексиясыз педагог

кәсіби тәжірибені тиімді жетілдіре алмайды, ал жүйелі рефлексия кәсіби дамудың тұрақты механизмін қалыптастырады.

Рефлексиялық технологиялар болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің кәсіби дамуы мен кәсіби сәйкестігін қалыптастыруда негізгі құрал болып табылады. Оларды қолдану педагогикалық тәжірибені жүйелі талдауға, кәсіби дағдыларды жетілдіруге және тұлғаның өзіндік кәсіби идентификациясын нығайтуға мүмкіндік береді.

Рефлексиялық күнделік – бұл педагогтың күнделікті тәжірибесін жазу арқылы өз әрекетін талдау әдісі. Мұндай күнделік болашақ мұғалімге:

- сабақ барысын қадағалау;
- өз қателіктері мен жетістіктерін анықтау;
- кәсіби әрекеттерін жетілдіру жоспарларын жасауға мүмкіндік береді.

Өзін-өзі бағалау әдісі арқылы студенттер өз кәсіби құзыреттілігін дербес талдайды, өз дағдыларының күшті және әлсіз жақтарын анықтайды. Бұл әдіс рефлексияның жеке деңгейін дамытудың маңызды құралы болып табылады, себебі студент өз тәжірибесін саналы түрде бақылап, кәсіби дамудың нақты бағыттарын белгілей алады.

Педагогикалық портфолио – мұғалімнің кәсіби жетістіктерін жинақтау және көрсетуге арналған жүйелі құжаттар жинағы. Портфолио құрамына сабақ жоспарлары, студенттік жұмыстар, әдістемелік материалдар және өзіндік талдаулар кіреді. Болашақ мұғалімдер үшін портфолио:

- өз кәсіби өсуін бақылау құралы;
- кәсіби жетістіктерін көрсету тәсілі;
- тәжірибелік сабақтарды талдау арқылы кәсіби дағдыларды жетілдіру құралы [5, 24 б].

Тәжірибелік сабақтарды талдау – бұл нақты сабақ барысын зерделеу, студенттердің іс-әрекетін бағалау, қолданылған әдіс-тәсілдерді талдау арқылы кәсіби сабақ тәжірибесін жетілдіру әдісі. Бұл әдіс студенттердің өз кәсіби сәйкестігін қалыптастыруға және педагогикалық шешімдер қабылдау дағдыларын дамытуға көмектеседі.

Топтық рефлексия – бұл студенттердің немесе мұғалімдердің бірлесіп тәжірибесін талдауы. Мұндай әдіс:

- тәжірибелік ой бөлісуге;
- сабақтағы қиындықтарды талдауға;
- кәсіби тәжірибе мен идеяларды өзара байытуға мүмкіндік береді.

Коучинг әдістері рефлексиялық процесті бағыттап, студенттердің кәсіби дамуын жеделдетеді. Коучинг барысында жетекші студенттің кәсіби әрекетін жүйелі талдап, күшті және әлсіз

жақтарын көрсетеді, болашақ сабақ жоспарларын жетілдіру ұсыныстарын береді.

Қазіргі таңда цифрлық технологиялар арқылы рефлексияны жүргізу кеңінен қолданылады. Мысалы:

- онлайн күнделіктер мен блогтар;
- виртуалды портфолио платформалары;
- интерактивті бағалау жүйелері.

Цифрлық платформалар студенттерге өз кәсіби тәжірибесін жылдам талдауға, жетістіктерін бақылауға және әріптестермен өзара байланыс орнатуға мүмкіндік береді. Бұл әдіс әсіресе қашықтықтан оқыту жағдайында тиімді болып, кәсіби сәйкестікті қалыптастыруға жаңа мүмкіндіктер ашады.

Рефлексиялық технологиялардың барлық түрлері болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің кәсіби сәйкестігін қалыптастыруда өз орны бар. Рефлексиялық күнделік, портфолио, топтық талдау және цифрлық платформалар студенттердің кәсіби дағдыларын жетілдіруге, өз әрекеттерін саналы талдауға және педагогикалық тәжірибені тиімді басқаруға мүмкіндік береді.

Болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің кәсіби сәйкестігін дамытуда рефлексиялық технологиялардың айтарлықтай рөлі бар. Рефлексиялық күнделік, педагогикалық портфолио, топтық және бірлескен талдау, сондай-ақ цифрлық платформалар кәсіби құзыреттілікті арттыруға ықпал етеді. Практикалық ұсыныс: педагогикалық білім беру процесіне рефлексиялық технологияларды жүйелі түрде енгізу, тәжірибе мен теорияны байланыстыру және студенттердің кәсіби дамуын тұрақты бақылау.

ӘДЕБИЕТ

1. Калдыбаева А.Т. Педагогическая рефлексия в подготовке будущих педагогов в вузе // Известия вузов. Серия Педагогические науки. 2025.

2. Павлова А.Б., Барышева Е.В. Педагогическая рефлексия как показатель отношения к будущей профессиональной деятельности // Вестник ГГТУ. 2024. №4. С. 67–74.

3. Шварева Л.В., Жалдыбина А.Н. Педагогическая рефлексия в развитии профессиональной субъектности будущего учителя // Современные проблемы науки и образования. 2023. №6.

4. Zarmasov S. Содержание развития педагогической подготовки будущих учителей на основе профессиональной рефлексии // Журнал педагогики и психологии. 2023.

5. Rodgers C. Defining Reflection. Another Look at John Dewey and Reflective Thinking // Teachers College Record. 2002. Vol. 104. No. 4. P. 842–866.

BORROWING IS THE MAIN SOURCE OF ENRICHING ENGLISH VOCABULARY

Atazhanova Zeynep Myrzakhozhakkyzy,
Candidate of Philological Sciences,
Myrzakhozhayeva Zeynet Sultanbekkyzy, Master's degree,
Myrzakhozhayeva Meruert Sultanbekkyzy, Master's student
Kyzylorda Bolashaq University

ТҮЙІНДЕМЕ

Бұл мақалада шетел тілінен енген сөздердің көмегімен ағылшын тілінің тілдік қорының көбеюі баяндалады.

РЕЗЮМЕ

В этой статье затрагиваются способы увеличения английского словарного состава путем заимствованных слов.

In the modern world, borrowings in general occupy an important place, as one of the main sources of vocabulary development.

Despite the fact that most of the vocabulary of the English language consists of borrowed words, it has not lost its qualities, but on the contrary, it has been enriched not only with new lexical units, but also with concepts. One way or another, all languages are full of foreign words and expressions, and this problem is unlikely to ever lose its relevance, due to the rich common history and mixing of languages. The clarification of the main sources of the introduction of foreign borrowings into the English language, definition of their role in modern vocabulary, study of the reasons for the penetration of borrowings into the language development of borrowing classification prove that the English language has not lost its individuality, despite the colossal number of loanwords. The analysis of borrowed words can be carried out by various methods: descriptive, comparison, observation of linguistic phenomena and analysis of foreign language vocabulary in the media [1].

The vocabulary of the language has constantly changed throughout English history in the course of various invasions and conquests, the development of trade and the influence of the cultures of neighboring countries. One of the features of borrowings that have come into English is their number, which is quite large in comparison with other languages. On average, borrowings make up more than fifty percent of the vocabulary, while the remaining layer of vocabulary contains native English words and expressions. Language borrowings provide a sufficiently high quality of intercultural communication. The vocabulary of the English language includes part of the Germanic words, namely: borrowed from the Scandinavian and Old English languages, from Latin, Russian, French,

Spanish and many other languages. The names of the basic concepts, as well as almost all numerals, have their origin in the Old English language, for example: life and death, night and day, hot and cold, etc. A large number of verbs, nouns and adjectives come from Old English and Scandinavian languages (e.g. Wife, sit, bring, brother, land, happy, wrong, etc.) peoples. Indeed, despite the huge number of borrowings, the grammatical structure of the language remains unchanged[2,78].

In the modern world, borrowings in general occupy an important place, as one of the main sources of vocabulary development. Loanwords are words adopted by the speakers of one language from a different language (the source language). A loanword can also be called a borrowing. The abstract noun borrowing refers to the process of speakers adopting words from a source language into their native language. "Loan" and "borrowing" are of course metaphors, because there is no literal lending process. Borrowing is a consequence of cultural contact between two language communities. Borrowing of words can go in both directions between the two languages in contact, but often there is an asymmetry, such that more words go from one side to the other. The process of borrowing can be carried out in two ways, namely, written and oral. In the event that a word is borrowed orally, assimilation occurs much faster than in the case of a written one. But, despite this, words borrowed in writing retain grammatical, spelling and phonetic features much longer. The introduction of borrowings is realized in most cases independently, as well as with the help of other languages (for example: many Greek words came to English with the help of Latin).

There are three main ways to introduce borrowings: transcription, tracing and transliteration.

1. Transcription is a phonetic way of borrowing, i.e. when a word is transferred to another language, its sound form is preserved (fr. restaurant).

2. Tracing is a way of borrowing words in which the constituent parts (morphemes) are replaced by their equivalents in the borrowing language (eg: Miniskirt "miniskirt", suicide "suicide"). In the process of tracing, parts of the borrowed word are combined in the likeness of a foreign word.

3. In the case of transliteration, the spelling of the word is borrowed, the letters in the borrowed word are replaced by the letters of the foreign language, and therefore the word begins to be read according to all the rules of the borrowing language (eg: hotel, zebra, sport).

There are many classifications of borrowed vocabulary proposed at different stages of the development of linguistic teachings. Let's consider the main ones.

Classification by source of borrowing, first of all, it must be remembered that the source of borrowing is the language from which the word is taken into the English vocabulary.

Latin borrowings entered the English language in several waves. The earliest layer dates back to the time when the Germanic tribes of the Angles, Saxons, Jutes and Frisians, even before moving to Britain, entered into trade and military contacts with the Romans. At this time, the designations of objects of material culture were mainly borrowed - English, sir (lat. Sarra), butter (lat. butyrum), copper (lat. cuprum), etc. Before the capture by the Germans, Britain was under the rule of the Roman Empire for about four hundred years. It was during this period that such borrowed words as street (lat. via strata), wall (lat. vallum), mint (lat. menta, moneta) and others appeared in English.

French borrowings, contrary to popular belief, appeared in English long before the Norman Conquest. The number of borrowed words that have survived to this day is small, but they testify to the existence of linguistic contacts between the British and the Normans, a Scandinavian people who lived from the 9th century on the northern coast of France, in the duchy of Normandy and speaking the northern dialect of French. Among the surviving borrowings of this period are the words proud, tower, chancellor (we give the modern form of the words). Beginning with the Norman Conquest in 1066 and up to the 16th century, French borrowings are pouring into the English language in a powerful stream. The English vocabulary is replenished with words from different thematic groups, reflecting the peculiarities of life in Britain at that time. So, to describe the country, the French words country, valley, river, border, etc. appear. A large group of words is associated with the naming of social relations. Native English words in this thematic group are few; they are king, queen, earl, lord, lady. The borrowed words are emperor, duke, duchess, baron, count, dame, damsel, etc., conveying new concepts that have entered the life of the British. The Normans became the new rulers of the country, and this was reflected in the language by the presence of French borrowings in the thematic group "Governance of the country": sovereign, crown, administration, parliament, guardian, reign, etc.

In the XII-XVI centuries, French borrowings come mainly along with religious concepts, and also in connection with the spread of French fashion, cuisine, crafts: chastity, innocence, devotion; barber, butcher, merchant, coin; garment, cotton, towel; fry, boil, mutton, cabbage.

In the 17th century the bulk of French borrowings are commercial and industrial terms: capital, commerce, insurance, bank, machine, investment, etc.

In the 18th century, the political terms of the French Revolution are added to them: aristocrat, democracy, despot, section, etc. Later, the flow of borrowings from French gradually dries up.

Scandinavian borrowings also largely determined the mixed nature of the English vocabulary. This was largely facilitated by the direct coexistence of the British with the Danes on the territory of England during the period of Danish rule (X-XI centuries). Unlike Latin borrowings that

came through written sources, Scandinavians appeared mainly as a result of oral communication. Only a few words of Scandinavian origin can be found in Old English written monuments. Only towards the end of the XII century. With the advent of written sources reflecting dialectal forms, there is evidence of earlier oral borrowings from the Scandinavian languages. The belonging of both English and Scandinavian languages to the same Germanic group allowed those who spoke them to at least understand each other, and in this process there was a strong mutual influence of languages. Borrowed mainly nouns, verbs and adjectives. Give, take, hit, leg, skin, sky, and even the pronoun they are examples of Scandinavian words. Their division into thematic groups is difficult due to the very large variety; the semantics of most words is of a general nature: husband, fellow, drag, bag, snare, leg, calf, skin, skirt; cast, take, guess; ill, wrong, low and many other words. In recent times, borrowings from the Scandinavian languages are rare [3,95].

Trade and industrial relations between England and Holland led to the appearance in English of a large number of Dutch terms from the field of shipbuilding and navigation (bowsprit, buoy, cruise, dock, reef, yacht) and weaving (rock – spinning wheel, spool – bobbin, stripe – flap). Dutch art was reflected in the borrowing of the terms of art history (easel, etch, landscape); the Dutch colonization of South Africa brought vocabulary related to the ethno- and geographical features of this country (bushman, kraal, veldt). Borrowings from Romance languages (Spanish, Italian, Portuguese) also reflect the history of relations between these countries and Britain. A large number of Italian words from the field of culture and art have penetrated into the English language since the 16th century. These are musical terms (adagio, allegro, basso, opera, trio, sonata), vocabulary related to literature and fine arts (cameo, fresco, studio, intaglio; canto, stanza). A number of words are introduced into English through the description of Italy by British travelers (volcano, lava, casino, gondola, cicerone). Some words denoting political and commercial concepts (fascism, bank, traffic) were borrowed. Recently, Italian borrowings have been recorded mainly in American English, which is easily explained by the ethnic composition of the United States. Examples of such late borrowings are the words pasta, paparazzi, mafia.

Spanish borrowings are especially numerous in the 16th-17th centuries, when, on the one hand, England and Spain dispute the primacy of each other in the foreign policy arena, develop the territories of the recently discovered America, and on the other hand, Spanish literature is in its prime, introducing the rest of European Spanish realities. Spanish borrowings include armada, banana, barbecue, canyon, cargo, chocolate, cigar, cocoa, hurricane, potato, ranch.

Classifications according to the degree of assimilation of borrowings: Coming into the recipient language, the word is assimilated in a new system in different ways. First of all, let's take a look at what happens to the

form of the borrowed word. In some cases, it can be very easy to recognize a "stranger" by graphics and / or phonetics that are not typical for the English language. The word retains its material shell, while its morphological composition is also partially reworked. If the semantics of the prototype is also preserved in the word, then it is classified as a foreign word and refers to full borrowings (domino, protege, tete-a-tete). Also, words partially processed in phonetic and grammatical terms can be attributed to full borrowings. They are clearly felt as borrowed, but subject to the pronunciation and grammatical norms of the English language (reason, culture, exhibition).

The main reason for borrowing is to provide a word from the source language variety when there is no suitable existing word in the target language. English language, still, continues to expand its vocabulary by means of loanwords from other languages. The English language has a very high percentage of borrowings over 70% most of which are borrowed from French and Latin.

As the Danish linguist Otto Jespersen noted, "English is a chain of borrowings" which resulted in numerous conquests. With each conquest, the English language was more and more enriched with foreign words, which is why conquests are one of the main reasons for the appearance of borrowings. It not only borrows from other languages but also is borrowed by others. The more contacts, the more loan words the language will acquire. The borrowing and lending lead to the merging of different languages from different nations and form new English words. Thus, the English language, having been formed over many centuries, has become the way we know it now. Presently modern English has developed a set of scientific and technological terms common to and used by all languages as is true with politics, media, and finance.

REFERENCES

1. Арнольд И.В. Лексикология современного английского языка. – Москва: Высшая школа, 1986, p. 56,61
2. Арнольд И.В. English Word. – М., 1986, p.78
3. Артушина А. English Lexicology – М., 1985. p. 95

ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ ЖҮЙЕЛЕРІН КІТАПХАНА ҚЫЗМЕТІНДЕ ТИІМДІ ҚОЛДАНУ

Альмагамбетова Д.Р., аға оқытушы
Қызылорда Болашақ университеті,
Қызылорда қаласы, Қазақстан

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматриваются современные подходы к интеграции систем искусственного интеллекта (ИИ) в деятельность библиотек. Цель работы - анализ эффективных методов применения технологий ИИ для оптимизации библиотечных процессов, улучшения пользовательского опыта и развития интеллектуальных информационных сервисов. На основе систематического обзора научной литературы и анализа практического опыта зарубежных и казахстанских библиотек автором выделены ключевые направления использования ИИ: интеллектуальный поиск и рекомендательные системы, автоматизация каталогизации и реферирования, виртуальные справочные службы на базе чат-ботов и больших языковых моделей а также анализ данных для управления фондами. Особое внимание уделяется вопросам этики, подготовки кадров и инфраструктурным вызовам. Статья предназначена для библиотечных специалистов, исследователей и управленцев, заинтересованных в цифровой трансформации библиотек.

ABSTRACT

This article examines current approaches to the integration of artificial intelligence (AI) systems into library services. The aim of the work is to analyze effective methods of applying AI technologies to optimize library processes, improve user experience, and develop intelligent information services. Based on a systematic review of scientific literature and an analysis of the practical experience of foreign and Kazakhstani libraries the author identifies key areas of AI application: intelligent search and recommender systems, automation of cataloging and abstracting, virtual reference services based on chatbots and large language models and data analytics for collection management. Special attention is paid to ethical issues, personnel training, and infrastructural challenges. The article is intended for library professionals, researchers, and managers interested in the digital transformation of libraries.

Цифрлық дәуірде кітапханалар ақпараттық орталық ретіндегі дәстүрлі рөлін сақтай отырып, жаңа технологияларды белсенді түрде енгізуде. Соңғы жылдары жасанды интеллект (ЖИ) кітапхана қызметін түбегейлі өзгертуге қабілетті негізгі драйверге айналды [1].

ЖИ жүйелері адам интеллектін қажет ететін тапсырмаларды - оқыту, логикалық пайымдау, шешім қабылдау - орындауға мүмкіндік береді. Бұл технологиялар кітапхана қызметкерлерін алмастыруға емес, керісінше, оларды күнделікті жұмыстан босатып, жоғары құнды қызметтерге назар аударуға жағдай жасайды. Биыл елімізде жасанды интеллектті дамытудың 2024-2029 жылдарға арналған тұжырымдамасы қабылданып, бұл бағыттың мемлекеттік деңгейдегі маңыздылығын көрсетті. Бұл мақаланың мақсаты - жасанды интеллект жүйелерін кітапхана қызметінде тиімді қолданудың негізгі бағыттарын, әлеуеті мен қиындықтарын жүйелі түрде талдау.

1. Интеллектуалды ақпараттық іздеу және ұсыныс жүйелері

ЖИ-дің кітапхана қызметіндегі ең кең таралған қолданысы - интеллектуалды іздеу және ұсыныс жүйелері. Зерттеулер көрсеткендей, АҚШ-тың жетекші университет кітапханаларының 99%-ы интеллектуалды іздеу және ұсыныс технологияларын енгізген. Машиналық оқыту алгоритмдері пайдаланушының бұрынғы сұраныстары мен қызығушылықтарын талдай отырып, дербестендірілген ұсыныстар жасайды. Бұл әсіресе цифрлық кітапханаларда тиімді, себебі пайдаланушыға қажетті ақпаратты тез әрі дәл табуға көмектеседі. Чат-боттар мен виртуалды көмекшілер пайдаланушылардың сұрақтарына нақты уақыт режимінде жауап беріп, навигацияны жеңілдетеді.

2. Каталогтау мен библиографиялық қызметті автоматтандыру жасанды интеллект кітапханалық процестерді автоматтандыруда үлкен рөл атқарады. Табиғи тілді өңдеу технологиялары (NLP) мәтіндерді автотүйіндеуге, рефераттауға және классификациялауға мүмкіндік береді. Генеративті ЖИ модельдері (мысалы, ChatGPT, Gemini) библиографиялық сипаттамалар жасау, аннотациялар мен рефераттар құрастыру, сілтемелерді рәсімдеу секілді күнделікті операцияларды оңтайландырады. Мысалы, Украинаның жоғары оқу орындарының кітапханаларында ЖИ арқылы библиографиялық анықтамалар жасау және дереккөздерді іздеу тиімділігі артқан. Сонымен қатар, кітапхана қызметкерлері промпт-инжиниринг арқылы ЖИ модельдерін нақты талаптарға бейімдей алады.

3. Анықтамалық-ақпараттық қызмет көрсету.

Анықтамалық қызмет - ЖИ ең белсенді қолданылатын салалардың бірі. Зерттеулерге сәйкес, академиялық кітапханалардағы ЖИ қолданысының 48,28%-ы дәл осы бағытқа тиесілі. АҚШ университеттерінің 53%-ы интеллектуалды анықтамалық қызметтерді енгізген. Қазақстанда да бұл бағытта айтарлықтай жетістіктер бар. Мысалы, Өскемендегі Пушкин атындағы облыстық кітапханада «DosAI» жасанды интеллект жүйесі іске қосылды, бұл еліміздегі алғашқы кітапхана нейро-ассистенті [3]. Ол күрделі сұраныстарды тауып, ақпараттарды жай ғана беріп қоймай, нақты дерекқорлардан

оқырмандарға ұсынады. Қазіргі кезде кітапханалардың жас IT-мамандары жасанды интеллект көмегімен кітапханалық чат-бот құру және дыбыстық көмекші әзірлеу тәжірибесімен бір-бірімен бөлісіп, тәжірибе алмасып отырады. Алайда, генеративті ЖИ модельдері кейде дәйексіз ақпарат беруі мүмкін ("галлюцинация" құбылысы), сондықтан нәтижелерді сыни тұрғыдан бағалау қажет.

4. Қорларды басқару және талдау.

ЖИ кітапхана қорларын басқаруда да тиімді қолданылады. Предиктивті аналитика көмегімен пайдаланушылардың қажеттіліктерін болжауға, кітаптарға деген сұранысты талдауға және коллекцияларды тиімді қалыптастыруға болады. Оқырмандардың мінез-құлқын талдау арқылы кітапхана әкімшілігі қандай әдебиеттерді сатып алу керектігін, қандай кітаптарды цифрландыру қажеттігін анықтай алады. Сонымен қатар, ЖИ кітапхана ғимаратындағы кеңістікті пайдалану тиімділігін талдауға да мүмкіндік береді.

5. Қолжетімділікті арттыру және инклюзивті қызметтер

Жасанды интеллект ерекше қажеттіліктері бар пайдаланушылар үшін кітапхана қызметтерін қолжетімді етуге ықпал етеді. Компьютерлік көру технологиялары мәтінді дауысқа айналдыруға, суреттерді сипаттауға мүмкіндік береді. Зағип және нашар көретін пайдаланушыларға арналған арнайы ЖИ-құралдары дамытылуда. Бұл кітапханалардың инклюзивті ортаға айналуына септігін тигізеді.

Қиындықтар мен шешімдер

ЖИ-ді кітапхана қызметіне енгізу бірқатар қиындықтармен байланысты. Ең басты мәселелер:

- Қаржыландыру: Зерттеулерге сәйкес, 48,28% мақалалар қаржыландырудың жеткіліксіздігін басты институционалдық кедергі ретінде көрсетеді.

- Инфрақұрылым: Көптеген кітапханаларда, әсіресе дамушы елдерде, ЖИ технологияларын енгізуге қажетті техникалық база жоқ.

- Кадрлар: Кітапхана қызметкерлерінің ЖИ сауаттылығы төмен, жаңа құзыреттерді дамыту қажет. Алайда Қазақстанда осы бағытта жұмыстар жүргізілуде. Мысалы, Шығыс Қазақстан облыстық кітапханасында жас мамандарға арналған жасанды интеллект бойынша курс өтті, онда қатысушылар заманауи ЖИ құралдарымен танысып, оларды кәсіби қызметте тиімді қолдану жолдарын меңгерді [5].

- Этикалық мәселелер: Деректердің құпиялылығы, алгоритмдік әділетсіздік, авторлық құқық мәселелері шешімді талап етеді. Сондай-ақ, жасанды интеллектінің дамуы авторлық құқық пен этика, машина жасаған мәтіннің сапасы, жазушы мен оқырман арасындағы тірі байланыстың құндылығы секілді мәселелерді күн тәртібіне шығаруда.

Қорыта айтқанда, жасанды интеллект жүйелерін кітапхана қызметінде тиімді қолдану - заманауи кітапханалардың дамуының басты бағыты. ЖИ технологиялары кітапханаларды дәстүрлі ақпарат

сақтау орнынан интеллектуалды, пайдаланушыға бағдарланған кеңістіктерге айналдырады. Олар қызмет көрсету сапасын арттырып, операциялық тиімділікті жоғарылатады. Қазақстандық кітапханалар да бұл үрдістен қалыс қалмай, «DosAI» нейро-ассистенті және чат-боттар секілді инновациялық жобаларды енгізуде. Дегенмен, ЖИ-ді сәтті енгізу үшін кітапханалар қаржыландыру, инфрақұрылым, кадрлар даярлау және этикалық мәселелерді кешенді түрде шешуі қажет. Болашақта ЖИ мен адам қызметкерлерінің гибриді моделі кітапхана қызметінің жаңа стандартына айналады деп күтілуде.

ӘДЕБИЕТ

1. "Кітапхана және жасанды интеллект" (2024). Egemen Qazaqstan. 30 Қараша.
2. "Кітапханалар жүйесіндегі жасанды интеллект" (2024). Altaitv.kz.
3. "Кітапхана және жасанды интеллект" (2024). ALTAI телеарнасы.
4. "Жасанды интеллект және әдебиет: жаңа дәуірдің үнқатысы" (2025). Aqshamnews.kz. 27 Қыркүйек.
5. "Жасанды интеллект" (2024). Шығыс Қазақстан облыстық кітапханасы.

ЗИЯТЫ ЗАҚЫМДАЛҒАН БАЛАЛАРДЫҢ СӨЙЛЕУ ТІЛІН ДАМУДАҒЫ ЛОГОПЕДИЯЛЫҚ ЖҰМЫСТЫҢ МАҢЫЗЫ

Абсадық А.Қ., оқытушы,
Жәнібек Аружан, Деф-23-1 студенті,
Қызылорда «Болашақ» университеті
(Қызылорда қаласы, Қазақстан)

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматривается значение логопедической работы в развитии речи у детей с интеллектуальными нарушениями. Описываются особенности речевого развития данной категории детей, а также основные речевые нарушения и способы их коррекции. В статье анализируются основные направления и методы логопедической работы, направленные на развитие речи. Особое внимание уделяется использованию игровых технологий, упражнений и наглядных методов обучения. Результаты исследования показывают, что систематическая логопедическая работа способствует развитию речи, расширению словарного запаса и формированию коммуникативных навыков у детей.

ABSTRACT

This article examines the importance of speech therapy in the development of speech in children with intellectual disabilities. The study describes the specific features of speech development in this category of children, as well as common speech disorders and ways to correct them. The main directions and methods of speech therapy work aimed at improving speech skills are analyzed. Special attention is given to the use of play-based activities, exercises, and visual teaching methods. The results show that systematic speech therapy significantly contributes to the development of speech, expansion of vocabulary, and formation of communication skills in children.

Қазіргі қоғамда ерекше білім беру қажеттіліктері бар балаларға сапалы білім беру мәселесі өзекті болып табылады. Соның ішінде зияты зақымдалған балалардың даму ерекшеліктерін зерттеу және оларға тиімді педагогикалық көмек көрсету маңызды бағыттардың бірі болып саналады.

Зияты зақымдалған балалардың негізгі ерекшеліктерінің бірі – сөйлеу тілінің жеткіліксіз дамуы. Мұндай балаларда сөздік қордың аздығы, дыбыстарды дұрыс айтпау, сөйлем құрауда қиындықтар және байланыстырып сөйлеудің жеткіліксіздігі жиі байқалады. Бұл жағдай олардың қоршаған ортамен қарым-қатынас жасауына және әлеуметтік бейімделуіне кері әсерін тигізеді.

Осыған байланысты логопедиялық жұмыс ерекше маңызға ие. Логопедиялық жұмыс балалардың сөйлеу тіліндегі кемшіліктерді түзетуге, тілдік қабілеттерін дамытуға және коммуникативтік дағдыларын қалыптастыруға бағытталған [1].

Зияты зақымдалған балалардың сөйлеу тілінің ерекшеліктері

Зияты зақымдалған балалардың сөйлеу тілінің дамуы қалыпты дамып келе жатқан балалармен салыстырғанда баяу жүреді. Олардың танымдық процестері, есте сақтау қабілеті және қабылдау деңгейі төмен болғандықтан, сөйлеу тілінің қалыптасуында түрлі қиындықтар кездеседі.

Мұндай балаларда келесі ерекшеліктер байқалады:

- сөздік қорының шектеулі болуы;
- дыбыстарды бұрмалап айту немесе алмастыру;
- грамматикалық құрылымдарды дұрыс қолданбау;
- сөйлемдердің қысқа және қарапайым болуы;
- байланыстырып сөйлеудің әлсіздігі.

Сөйлеу тілінің мұндай ерекшеліктері баланың оқу процесіне, әлеуметтік ортаға бейімделуіне және басқа адамдармен қарым-қатынас жасауына қиындық туғызады. Сондықтан сөйлеу тілін дамыту жұмыстары арнайы педагогикалық әдістер арқылы жүргізілуі қажет.

Логопедиялық жұмыстың негізгі бағыттары

Зияты зақымдалған балалармен жүргізілетін логопедиялық жұмыс бірнеше бағытта жүзеге асырылады.

1. Артикуляциялық аппаратты дамыту

Балалардың дыбыстарды дұрыс айтуы үшін артикуляциялық аппараттың дамуы маңызды. Осы мақсатта тіл, ерін және жақ бұлшықеттерін дамытуға арналған арнайы жаттығулар жүргізіледі.

Артикуляциялық гимнастика сөйлеу мүшелерінің қозғалысын жетілдіріп, дыбыстарды дұрыс айтуға көмектеседі.

2. Дыбыстарды қою және түзету

Логопедиялық жұмыстың маңызды кезеңдерінің бірі – дыбыстарды дұрыс айтуға үйрету. Бұл кезеңде балаларға дыбыстарды дұрыс артикуляциялау, оларды сөз ішінде дұрыс қолдану және дыбыстық талдау жасау үйретіледі.

3. Сөздік қорын дамыту

Зияты зақымдалған балалардың сөздік қоры көбіне жеткіліксіз болады. Сондықтан логопедиялық сабақтарда жаңа сөздерді үйрету, олардың мағынасын түсіндіру және сөйлеу барысында қолдануға үйрету жұмыстары жүргізіледі.

4. Грамматикалық құрылымды қалыптастыру

Балаларға сөздерді дұрыс байланыстырып, сөйлем құрастыруға үйрету маңызды. Бұл үшін суреттер бойынша әңгіме құрастыру, сұрақ-жауап әдісі және түрлі ойындар қолданылады.

5. Байланыстырып сөйлеуді дамыту

Балалардың ойларын толық жеткізе білуі үшін байланыстырып сөйлеу дағдыларын дамыту қажет. Бұл бағытта ертегі айту, әңгіме құрастыру, мәтінді мазмұндау сияқты жұмыстар жүргізіледі [2].

Сөйлеу тілін дамытуда қолданылатын әдістер

Зияты зақымдалған балалармен жұмыс барысында түрлі педагогикалық және логопедиялық әдістер қолданылады.

Ойын әдісі.

Ойын – балалардың қызығушылығын арттырып, оқу процесін жеңілдететін тиімді әдістердің бірі. Логопедиялық ойындар балалардың сөйлеу белсенділігін арттырады.

Көрнекілік әдісі.

Суреттер, ойыншықтар, карточкалар және түрлі көрнекі құралдар арқылы балалардың сөздерді жақсы меңгеруіне мүмкіндік жасалады.

Практикалық жаттығулар.

Әртүрлі жаттығулар арқылы балалардың сөйлеу дағдылары дамиды. Мысалы: дыбыстарды қайталау, сөздерді дұрыс айту, сөйлем құрастыру.

Еліктеу әдісі.

Балалар логопедтің немесе басқа балалардың сөйлеуін қайталау арқылы дұрыс дыбыстауды үйренеді [3].

Ата-анамен бірлескен жұмыстың маңызы

Зияты зақымдалған балалардың сөйлеу тілін дамытуда ата-ананың рөлі өте маңызды. Логопедиялық сабақтармен қатар үй жағдайында да сөйлеу тілін дамыту жұмыстары жүргізілуі қажет.

Ата-аналарға келесі ұсыныстар беріледі:

- баламен жиі сөйлесу;
- ертегі оқу;
- суреттер бойынша әңгіме құрастыру;
- түрлі тіл дамыту ойындарын ойнау.

Мұндай жұмыстар баланың сөйлеу тілін дамытуға және оның қарым-қатынас жасау қабілетін арттыруға көмектеседі [4].

Қорытындылай келе, зияты зақымдалған балалардың сөйлеу тілін дамытуда логопедиялық жұмыстың маңызы өте зор. Жүйелі түрде ұйымдастырылған логопедиялық сабақтар балалардың дыбыстарды дұрыс айтуына, сөздік қорының кеңеюіне және сөйлеу тілінің дамуына ықпал етеді.

Сонымен қатар логопедиялық жұмыс балалардың танымдық қабілеттерінің дамуына және әлеуметтік ортаға бейімделуіне оң әсер етеді. Сондықтан зияты зақымдалған балалармен жүргізілетін түзету-дамыту жұмыстары кешенді түрде жүргізілуі қажет [5].

Логопедиялық жұмыстың әлеуметтік маңызы

Логопедиялық жұмыстың мақсаты тек сөйлеу тілін түзету ғана емес, сонымен қатар баланың тұлғалық дамуына ықпал ету болып

табылады. Сөйлеу тілінің дамуы баланың қоршаған ортамен қарым-қатынас жасауына, өз ойын еркін жеткізуіне және әлеуметтік ортаға бейімделуіне көмектеседі.

Сондықтан зияты зақымдалған балалармен жүргізілетін логопедиялық жұмыстар кешенді түрде ұйымдастырылып, педагогтар мен ата-аналардың бірлескен әрекеті арқылы жүзеге асырылуы тиіс.

Зияты зақымдалған балалармен жүргізілетін логопедиялық жұмыста ойын технологияларын қолдану өте тиімді әдістердің бірі болып табылады. Ойын барысында балалар еркін әрекет етеді, өз ойын айтуға талпынады және жаңа сөздерді жеңіл қабылдайды. Сонымен қатар ойын баланың эмоционалдық жағдайына жағымды әсер етіп, оқу процесіне деген қызығушылығын арттырады.

Логопедиялық ойындар арқылы балалардың дыбыстарды дұрыс айтуы, сөздік қорының кеңеюі және сөйлем құрау қабілеті дамиды. Мысалы, «Кім тез табады?», «Суретті ата», «Қай дыбыстан басталады?» сияқты ойындар балалардың сөйлеу белсенділігін арттырады [6].

Артикуляциялық гимнастиканың маңызы

Сөйлеу тілін дамытуда артикуляциялық гимнастика ерекше орын алады. Артикуляциялық жаттығулар тіл, ерін және жақ бұлшықеттерін дамытып, дыбыстарды дұрыс айтуға көмектеседі.

Мысалы, «сағат», «ат шауып келеді», «тілді жоғары көтеру», «ерінді түтікше жасау» сияқты жаттығулар балалардың сөйлеу аппаратының қозғалысын жақсартады. Мұндай жаттығуларды күнделікті жүйелі түрде орындау сөйлеу тілінің дамуына оң әсер етеді [7].

Сөйлеу тілін дамытудағы көрнекі құралдардың тиімділігі

Зияты зақымдалған балалар ақпаратты көбінесе көрнекілік арқылы жақсы қабылдайды. Сондықтан логопедиялық сабақтарда түрлі көрнекі құралдарды қолдану маңызды.

Суреттер, карточкалар, ойыншықтар және тақырыптық альбомдар балалардың жаңа сөздерді тез меңгеруіне мүмкіндік береді. Сонымен қатар көрнекілік балалардың есте сақтау қабілетін жақсартып, олардың сөйлеу белсенділігін арттырады [8].

ӘДЕБИЕТ

1. Выготский Л.С. Основы дефектологии. – Москва: Педагогика, 1983.
2. Лалаева Р.И. Логопедия. – Санкт-Петербург: Питер, 2001.
3. Левина Р.Е. Нарушения речи у детей. – Москва: Просвещение, 2005.
4. Филичева Т.Б., Чиркина Г.В. Логопедия. – Москва: Просвещение, 2004.
5. Волкова Г.А. Логопедическая ритмика. – Москва: Владос, 2002.

6. Смағұлова К.Т. Логопедия негіздері. – Алматы: Білім, 2014.
7. Қалиева А.Қ. Арнайы педагогика негіздері. – Алматы: Қазақ университеті, 2016.
8. Трошин А.Г. Педагогика детей с нарушением интеллекта. – Москва: Академия, 2007.

ӘОЖ 159.9

ОТБАСЫНДАҒЫ ЗОРЛЫҚ-ЗОМБЫЛЫҚТЫ ӘЛЕУМЕТТІК-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ОҢАЛТУДЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

Жәрімбет А.О., п.ғ.м., аға оқытушы,
Нұрланқызы А., 6В01101 – Педагогика және психология
білім беру бағдарламасының 1 курс білім алушысы
Қызылорда «Болашақ» университеті
(Қызылорда қаласы)

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются психологические аспекты социально-педагогической реабилитации жертв семейного насилия. Анализируются причины и последствия насилия для психического состояния личности. Особое внимание уделяется методам психологической помощи и социальной поддержки пострадавших. Подчеркивается необходимость комплексного подхода к реабилитации и профилактике насилия. Сделан вывод о важности эффективной помощи для успешной адаптации личности в обществе.

ABSTRACT

The article examines the psychological aspects of socio-pedagogical rehabilitation of victims of domestic violence. The causes and consequences of violence on an individual's mental state are analyzed. Special attention is given to methods of psychological support and social assistance for victims. The importance of a comprehensive approach to rehabilitation and prevention of violence is emphasized. It is concluded that effective support is essential for successful social adaptation of individuals.

Қазіргі таңда отбасындағы зорлық-зомбылық мәселесі трансшекаралық және жалпы әлеуметтік сипат алып, қоғамның тұрақты дамуына қатер төндіретін фактор ретінде қарастырылады. Бұл феномен тек құқық бұзушылық шеңберінде емес, тұлғаның базалық қауіпсіздігі мен психологиялық гомеостазының бұзылуы тұрғысынан зерттелуді талап етеді. Бұл құбылыс тек жеке отбасы шеңберінде қалып қоймай, тұтас қоғамның тұрақтылығына, адам құқықтарының сақталуына және тұлғаның толыққанды дамуына тікелей әсер етеді.

Отбасындағы зорлық-зомбылық дегеніміз – отбасы мүшелерінің бір-біріне қатысты жүйелі түрде физикалық, психологиялық, экономикалық немесе жыныстық қысым көрсетуі. Оның ең қауіпті ерекшелігі – жақын адамдар арасында орын алуы және қайталанбалы сипатқа ие болуы. Отбасылық зорлық-зомбылықтың қайталану табиғатын түсіну үшін Леннор Уокер негіздеген «Зорлық-зомбылық циклі» теориясын қолдану ең тиімді әдіс болып табылады. Бұл цикл агрессор мен жәбірленуші арасындағы қарым-қатынастың қалай деформацияланатынын көрсетеді [1].

Кесте 1. Отбасылық зорлық-зомбылық циклінің құрылымы

Кезең атауы	Сипаттамасы мен белгілері	Жәбірленушінің күйі
1. Кернеудің жиналуы	Ұсақ кикілжіңдер жиілейді. Агрессор кез келген нәрсеге (тамақ, тәртіп, балалар) шүйліге бастайды. Эмоционалдық қысым артады.	Үрей мен қорқыныш пайда болады. Жәбірленуші ашуды тудырмау үшін агрессордың көңілін табуға тырысады («жұмыртқа қабығымен жүргендей» сақтық).
2. Активті зорлық-зомбылық	Кернеу шегіне жетіп, жарылыс орын алады. Бұл кезеңде физикалық соққы, ауыр балағаттау, сексуалдық немесе экономикалық қысым жасалады.	Шок, дәрменсіздік, физикалық жарақат алу. Өз өмірі мен денсаулығы үшін тікелей қауіп төнуі.
3. «Бал айы» (Кешірім сұрау)	Агрессор өз ісіне өкінгенсіп, кешірім сұрайды. Сыйлықтар беріп, «енді қайталанбайды» деп уәде береді. Болған іске жәбірленушінің өзін кінәлауы мүмкін.	Үміт оты оянады. «Ол өзгерді, бәрі жақсы болады» деген сенім пайда болып, құқық қорғау органдарына берген арызын қайтып алуы мүмкін.

Психологиялық тұрғыдан алғанда, зорлық-зомбылық тұлғаның еркіндігін шектеу, қорқыту, кемсіту, эмоциялық қысым жасау арқылы жүзеге асады. Мұндай жағдайларда жәбірленуші өзін қорғансыз, әлсіз сезінеді, нәтижесінде оның өзін-өзі бағалауы төмендеп, өмірге деген сенімі әлсірейді. Психологиялық зорлық-зомбылық көбіне физикалық зорлықтың алдында жүреді және оның негізін құрайды, сондықтан оны дер кезінде анықтау және алдын алу аса маңызды.

Зорлық-зомбылықтың детерминанттары көпқырлы және өзара байланысты факторлар жүйесінен тұрады. Макроәлеуметтік деңгейде гендерлік асимметрия мен патриархалдық стереотиптер әсер етсе, микроәлеуметтік деңгейде экономикалық қиындықтар мен отбасылық дисфункция басты рөл атқарады. Әсіресе, агрессордың балалық

шағындағы психотраумалары мен деструктивті мінез-құлық үлгілерінің трансгенерациялық берілуі (ұрпақтан ұрпаққа өтуі) бұл мәселенің тамырын тереңдете түседі [2].

Статистикалық мәліметтерге сүйенсек, Қазақстан Республикасында жыл сайын құқық қорғау органдарына тұрмыстық зорлық-зомбылық бойынша 100 мыңнан астам өтініш түседі, алайда оның тек 15-20%-ы ғана ресми іске ұласады. Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымының деректері бойынша әлемде әрбір үшінші әйел зорлық-зомбылықтың бір түріне ұшырайды, бұл мәселенің жаһандық ауқымын және латенттілік (жасырындық) деңгейінің жоғары екенін дәлелдейді.

Зорлық-зомбылықтың пайда болуына әсер ететін факторлар көпқырлы және өзара байланысты. Әлеуметтік-мәдени факторлар, атап айтқанда гендерлік стереотиптер, патриархалдық көзқарастар, қоғамдағы теңсіздік бұл құбылыстың таралуына ықпал етеді. Сонымен қатар, агрессордың жеке тұлғалық ерекшеліктері, оның балалық шақтағы тәрбиесі, психологиялық жарақаттары да маңызды рөл атқарады. Экономикалық қиындықтар, жұмыссыздық, отбасындағы әлеуметтік шиеленістер де зорлық-зомбылықтың пайда болу ықтималдығын арттырады. Кейбір жағдайларда зорлық-зомбылық бір буыннан екінші буынға беріліп, мінез-құлықтың қалыпты үлгісі ретінде қабылдануы мүмкін.

Отбасындағы зорлық-зомбылықтың салдары өте ауыр және көпқырлы сипатқа ие. Жәбірленушілерде жиі депрессия, мазасыздық, қорқыныш, эмоционалдық тұрақсыздық байқалады. Сонымен қатар, посттравмалық стресс бұзылысы, өзін-өзі бағалаудың төмендеуі, әлеуметтік оқшаулану сияқты күрделі психологиялық мәселелер туындайды. Мұндай жағдайларда адам өз мүмкіндіктеріне сенімсіз болып, қоғамнан шеттетілуі мүмкін. Әсіресе балалар үшін бұл жағдай өте қауіпті, себебі олар зорлық-зомбылықты мінез-құлықтың қалыпты түрі ретінде қабылдап, болашақта оны қайталауы ықтимал. Бұл өз кезегінде қоғамда зорлық-зомбылықтың жалғасуына әкеледі.

Осындай жағымсыз салдардың алдын алу және жәбірленушілерге көмектесу мақсатында әлеуметтік-педагогикалық оңалту жұмыстары жүргізіледі. Әлеуметтік-педагогикалық оңалту – бұл тұлғаның психологиялық жағдайын қалпына келтіруге, оның әлеуметтік бейімделуін жақсартуға және өмір сапасын арттыруға бағытталған кешенді процесс. Бұл үдеріс тек психологиялық көмек көрсетумен шектелмейді, сонымен қатар әлеуметтік қолдау, құқықтық кеңес беру және білім беру элементтерін де қамтиды. Оңалту барысында жәбірленушінің ішкі ресурстарын анықтау, оның өзін-өзі бағалауын қалпына келтіру, эмоцияларын басқару дағдыларын дамыту маңызды орын алады.

Отбасындағы зорлық-зомбылықтың алдын алу шаралары да кешенді сипатқа ие болуы тиіс. Бұл бағытта халықтың құқықтық және

психологиялық сауаттылығын арттыру, білім беру ұйымдарында профилактикалық жұмыстар жүргізу, отбасылық құндылықтарды насихаттау маңызды рөл атқарады. Сонымен қатар, дағдарыс орталықтарының қызметін дамыту, сенім телефондарының жұмысын жетілдіру, әлеуметтік қызметтердің қолжетімділігін арттыру зорлық-зомбылық деңгейін төмендетуге ықпал етеді. Қоғамда зорлық-зомбылыққа мүлдем төзбеушілік мәдениетін қалыптастыру да маңызды міндеттердің бірі болып табылады.

Психологиялық қолдау көрсету барысында когнитивті-мінез-құлықтық терапия (КБТ), арт-терапия, гештальт-терапия және топтық кеңес беру әдістері кеңінен қолданылады. Бұл әдістер жәбірленушінің эмоциялық күйін тұрақтандырып, ішкі ресурстарын анықтауға және «құрбан позициясынан» шығуға көмектеседі. Әлеуметтік педагогтардың жұмысы құрбанның әлеуметтік байланыстарын қалпына келтіруге және оның қоғамға қайта бейімделуіне бағытталуы тиіс. Алдын алу шаралары ретінде қоғамда зорлық-зомбылыққа «нөлдік төзімділік» мәдениетін қалыптастыру, халықтың құқықтық сауаттылығын арттыру және дағдарыс орталықтарының жұмысын жетілдіру стратегиялық міндеттер болып табылады [3].

Қорыта айтқанда, отбасындағы зорлық-зомбылық – күрделі және көпқырлы әлеуметтік-психологиялық мәселе. Оның салдары жеке тұлғаның ғана емес, бүкіл қоғамның дамуына кері әсер етеді. Сондықтан бұл мәселені шешу үшін кешенді көзқарас қажет, оның ішінде әлеуметтік-педагогикалық оңалту мен психологиялық қолдау жүйесін жетілдіру маңызды орын алады. Жәбірленушілерге уақытылы және сапалы көмек көрсету олардың өмір сапасын жақсартып қана қоймай, қоғамдағы әлеуметтік тұрақтылықты нығайтуға да ықпал етеді.

ӘДЕБИЕТ

1. Уокер Л. Цикл насилия и синдром избиваемой женщины // Психология насилия. – М.: Прогресс, 2016.
2. Ильин Е.П. Психология агрессивного поведения. – СПб.: Питер, 2014.
3. Роджерс К. Консультация беру және психотерапия (Клиентке бағытталған терапия негіздері). – М.: Эксмо, 2008.

ЗИЯТЫ ЗАҚЫМДАЛҒАН БАЛАЛАРДЫҢ СӨЙЛЕУ ТІЛІНДЕГІ ҚИЫНДЫҚТАР

Ибраев С.А., аға оқытушы,
Бурибек Д.А., білім алушы,
Қызылорда «Болашақ» университеті
(Қызылорда қаласы)

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются речевые трудности у детей с интеллектуальными нарушениями. Анализируются причины и особенности нарушений речи, а также значимость логопедической и педагогической поддержки для их коррекции и развития.

ABSTRACT

The article examines speech difficulties in children with intellectual disabilities. The causes and peculiarities of speech impairments are analyzed, as well as the importance of pedagogical and speech therapy support for their correction and development.

Қазіргі таңда ерекше білім беруді қажет ететін балаларға білім беру және оларды қоғамға бейімдеу маңызды мәселелердің бірі болып табылады. Солардың ішінде зияты зақымдалған балалар ерекше назарды қажет етеді. Бұл балалардың ақыл-ой дамуы қалыпты деңгейден төмен болғандықтан, оларды оқыту мен тәрбиелеуде арнайы әдістер мен тәсілдер қолдану қажет. Зияты зақымдалған балалардың танымдық процестері, яғни ойлау, есте сақтау, зейін және сөйлеу қабілеттері баяу дамиды. Сондықтан мұндай балалармен жұмыс жасау барысында олардың психологиялық және педагогикалық ерекшеліктерін ескеру өте маңызды. Сөйлеу тілінің дамуымен маңызы. Сөйлеу тілі – адамның бір-бірімен қарым-қатынас жасауына көмектесетін ең маңызды құралдардың бірі. Адам өз ойын, сезімін және пікірін сөйлеу арқылы жеткізеді. Сондықтан сөйлеу тілінің дұрыс және уақытында дамуы баланың жалпы дамуы үшін өте маңызды. Баланың сөйлеу тілі кішкентай кезінен бастап біртіндеп дамиды. Баламен жиі сөйлесу, кітап оқу, түрлі ойындар ұйымдастыру және дұрыс үлгі көрсету арқылы сөйлеу тілін дамытуға болады. Сөйлеу тілінің дұрыс дамуы баланың тұлға болып қалыптасуына және қоғамда өз орнын табуына көмектеседі.

Зияты зақымдалған балаларда сөйлеу тілінің дамуы баяу жүреді. Әсіресе олардың сөздік қорының қалыптасуында және дыбыстарды дұрыс айтуында әртүрлі қиындықтар кездеседі. Мұндай балалардың сөздік қоры шектеулі болады, олар көптеген заттардың атауларын білмейді немесе дұрыс қолдана алмайды. Сонымен қатар, сөздердің

мағынасын толық түсінбеу, ұқсас сөздерді шатастыру сияқты жағдайлар жиі байқалады.

Зерттеулерге сәйкес, зияты зақымдалған балалар заттардың бөліктерін атауда, абстрактілі және жалпылама мағынадағы сөздерді қолдануда қиындық көреді. Сондай-ақ олар синоним сөздерді қолдана алмайды және мағынасы ұқсас сөздерді бір-бірімен алмастырып айтуы мүмкін. Бұл балалардың сөздік қоры көбіне нақты зат атауларымен ғана шектеледі. Дыбыстарды айтуда да көптеген кемшіліктер кездеседі. Кейбір балалар белгілі бір дыбыстарды дұрыс айта алмайды немесе оларды басқа дыбыстармен алмастырады. Мысалы, қазақ тіліне тән ө, ү, ұ, ң, ғ, қ дыбыстарының айтылуы жиі бұзылады. Кей жағдайда ө дыбысының орнына о, ал ү, ұ дыбыстарының орнына у дыбысы айтылуы мүмкін [1,101 б.].

Сонымен қатар логопедиялық зерттеулерде зияты зақымдалған балаларда дыбыстардың әртүрлі топтары бұзылатыны көрсетілген. Әсіресе ысқырық (с, з), ызың (ш, ж) дыбыстары және артикуляциясы күрделі р, л дыбыстары жиі дұрыс айтылмайды. Кейбір жағдайларда бұл дыбыстар мүлдем айтылмайды немесе бұрмаланып айтылады [2,156 б.].

Зияты зақымдалған балаларда сөйлеу тілінің грамматикалық құрылымы толық қалыптаса бермейді. Олар сөздерді бір-бірімен дұрыс байланыстырып, сөйлем құрастыруда қиындықтарға кездеседі. Көп жағдайда балалар сөйлемді қысқа әрі қарапайым түрде құрады немесе сөйлемдегі кейбір сөздерді түсіріп айтуы мүмкін. Мұндай балаларда грамматикалық формаларды дұрыс қолданбау жиі кездеседі. Мысалы, септік жалғауларын, көптік жалғауларын немесе тәуелдік жалғауларын дұрыс қолданбауы мүмкін. Кей жағдайда олар сөздердің орын тәртібін сақтамай, сөйлемді дұрыс құра алмайды. Соның нәтижесінде олардың айтқан сөзі толық және нақты түсінікті болмауы мүмкін [3,356-358 б.].

Зияты зақымдалған балаларда байланыстырып сөйлеу (монологтық және диалогтық сөйлеулерді жүйелі түрде қолдану) қалыптасуы кеш және баяужүреді. Бұл балаларда сөйлемдердің дәйектілігі, грамматикалық байланысы әлсіз, сөйлеу қарқыны төмен болады. Олар әдетте бір-бірімен байланыссыз қысқа сөйлемдер қолданады және сөйлеуді ұзақ уақытта ғана дамытады. Осындай сөйлеу ерекшеліктері оларды қоғамда қарым-қатынас жасау және нақты ойды жеткізу барысында қиындыққа ұшыратады [4,359-360 б.].

Зияты зақымдалған балалардың сөйлеу тіліндегі қиындықтары олардың ақыл-ой дамуының ерекшелігіне, сөздік қордың шектеулігіне, дыбыстарды дұрыс айту қиындықтарына және сөйлеу қарқынының төмен болуына байланысты. Бұл балаларда грамматикалық құрылымдар мен сөйлем құру дағдылары кеш дамиды, сөйлеу логикалық байланысы әлсіз болады, сөйлемдер қысқа және қарапайым болып келеді. Сөйлеу тілін дамытуда логопедиялық және

педагогикалық қолдау аса маңызды рөл атқарады. Арнайы артикуляциялық жаттығулар, ойын әдістері, сурет бойынша әңгімелеу, сұрақ-жауап және сөйлемді толықтыру сияқты әдістер балалардың сөздік қорын кеңейтуге, грамматикалық құрылымды меңгеруге және сөйлеу қарқынын арттыруға көмектеседі. Жүйелі коррекциялық жұмыс нәтижесінде зияты зақымдалған балалардың сөйлеу қабілеті айтарлықтай жақсарып, дыбыстарды дұрыс айту, сөйлем құру, ойды толық жеткізу дағдылары қалыптасады. Осылайша, логопедиялық және педагогикалық қолдау балалардың жалпы дамуы мен қоғамға бейімделуіне зор ықпал жасайды.

Сонымен қатар, сөйлеу тілін дамытуда балаларға үнемі сөйлеуге мүмкіндік беру маңызды. Оларға күнделікті өмірде кездесетін заттарды, іс-қимылдарды атауға, ойларын сөзбен жеткізуге үйрету керек. Баланы әрдайым сөйлеуге ынталандыру, оның айтқанын тыңдау және дұрыс үлгі көрсету сөйлеу дағдыларын қалыптастыруға көмектеседі. Балаға түрлі ойындар, суретке қарай әңгімелеу, рөлдік ойындар және сұрақ-жауап тапсырмалары ұсынылса, ол сөздерді дұрыс қолдануды, сөйлем құрастыруды және ойды толық жеткізуді үйренеді. Сонымен бірге сөйлеу қарқыны мен логикалық байланыс жақсарып, қарым-қатынас жасау қабілеті артады. Жүйелі түрде осындай тапсырмаларды орындау балалардың сөйлеу қабілетін дамытып, өз ойын жеткізуге сенімділігін арттырады. Осылайша, педагогикалық қолдау мен тұрақты жаттығулар зияты зақымдалған балалардың сөйлеу тілін қалыптастыруға нақты үлес қосады.

ӘДЕБИЕТ

1. Құттыбекова А.А. *Логопедия негіздері*. – Алматы: Эверо, 2020. – 284 б.
2. Жиенбаева С.Н. *Инклюзивті білім беру теориясы мен практикасы*. – Алматы: Бастау, 2019. – 380 б.
3. Сүлейменова Р.А. *Арнайы педагогика негіздері*. – Алматы: Эверо, 2018. – 256 б.
4. Әбдиева Б.Т. *Сөйлеу тілін түзету әдістемесі*. – Алматы: Көкшетау, 2021. – 368 б.

ОЙЫН ТЕХНОЛОГИЯСЫ АРҚЫЛЫ БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫҢ КӨШБАСШЫЛЫҚ ҚАБІЛЕТТЕРІН ДАМУ

Керімқұл Аийда Нұрпейісқызы, аға оқытушы, п.ғ.м.,
Оразбек Эльенура Ғалымжанқызы,
педагогика және психология мамандығының
2 курс білім алушысы,
Қызылорда Болашақ университеті

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматривается развитие лидерских способностей обучающихся с помощью игровых технологий. Применение игровых методов повышает активность обучающихся и способствует формированию их коммуникативных и организаторских навыков.

ABSTRACT

This article discusses the development of students' leadership abilities through game technologies. The use of game methods increases students' activity and contributes to the formation of their communication and organizational skills.

Қазіргі білім беру жүйесінде тек теориялық білім беру жеткіліксіз болып отыр. Білім алушылардың тұлғалық қасиеттерін, әлеуметтік дағдыларын және көшбасшылық қабілеттерін дамытуға ерекше көңіл бөлінуі қажет. Көшбасшылық қабілет – бұл топтық мақсатқа жету, тиімді коммуникация, шешім қабылдау және жауапкершілікті өз мойнына алу қабілеті. Ойын технологиясы – тұлғаның көшбасшылық қасиеттерін дамытуда ең тиімді құралдардың бірі. Ойын әдісі білім алушылардың белсенділігін арттырады, шешім қабылдау тәжірибесін береді және әлеуметтік өзара әрекеттесу дағдыларын қалыптастырады[1].

Тұлғаның көшбасшылық қабілетін қалыптастыруда мұғалімнің іс-әрекеті, педагогикалық шеберлігінің мәні ерекше. Мұны ғалым К.Бұзаубакованың «Баланың бойында көшбасшылық қабілеттер көшбасшылық елес, көшбасшылық ойлау арқылы қалыптасады. Ал көшбасшылық ойлауға ойдың жылдамдығы, ұшқырлығы, икемділігі, тапқырлығы, дәлдігі жатқызылады. Ұзақ жылдар бойы көшбасшылық барлық адамның қолынан келе бермейді деп қарастырылып келсе, қазіргі ғылым жетістіктері бойынша белгілі бір шарттар орындалған жағдайда кез-келген баланы көшбасшылыққа бейімдеуге болатыны көп айтылуда» деген пікірінен көреміз.

Қазіргі заманда көшбасшылыққа жетелейтін қасиеттер мен қабілеттер әр адамның бойынан табылады. Тек оны дамыта білу шарт. Сонымен қатар көшбасшылық бұл тұлғаның өзін-өзі тануындағы рухани қажеттілік болып та саналады. В.И.Андреев даму мен өзін-өзі дамыту процесі оның өзіне-өзінің ішкі мақсатқа бағытталған әсерінен болады; өзгерістер тек қана мотивте, интеллектуалды, эмоционалды аймақта ғана болмайды, сондай-ақ, ол өзін-өзі тану, өзін-өзі анықтау, өзін-өзі жетілдіру, өзін-өзі өзектендіру, өзін-өзі басқару сияқты «өзіндік» барлық процестерде жүретінін айтады. Ал В.А.Кан-Каликтің пікірінше, шығармашылық өзін-өзі дамыту процесі тұлғаның барлық аймағын қамтиды және интеллектуалдық, эмоционалдық қажеттіліктерді қанағаттандырады, ең негізгісі, бұл өзін-өзі дамыту процесі қашан да жаңа деңгейге көтеріледі, яғни барлық өзіндік процестерді жеделдетеді: өзін-өзі тану, шығармашылық өзін-өзі анықтау, өзін-өзі басқару, шығармашылық өзін-өзі жетілдіру, шығармашылықпен өзін-өзі жүзеге асыру және т.б. Аталған екі ғалымның ой-пікірлері тұлғаның бойында көшбасшылық қабілет оның өзін-өзі тануымен байланысты жүретінін айқындайды [2].

Көшбасшылық қабілет – бұл адамның топта немесе қоғамда өз орнын анықтап, мақсатқа жету жолында басқа адамдармен тиімді әрекет ету қабілеті. Ол келесі компоненттерден тұрады:

- Коммуникациялық дағдылар: идеяларды жеткізу, пікір алмасу, тыңдау қабілеті;

- Шешім қабылдау: қиын жағдайларда дұрыс шешім қабылдау және жауапкершілік алу;

- Мотивация және ықпал ету: өз және басқалардың мотивациясын қалыптастыру;

- Жауапкершілік: топтық мақсатқа жету үшін жауапкершілік сезімін көрсету.

Көшбасшылық қабілеттерді дамыту тек теориялық сабақтармен емес, практикалық әдістер арқылы да жүзеге асады.

Ойын технологиясы – бұл білім беру үдерісінде ойын элементтерін қолдану арқылы білім алушылардың дағдыларын дамыту әдісі. Ойын технологиясының ерекшеліктері:

- белсенділік пен қызығушылықты арттыру;

- тәжірибелік шешім қабылдау;

- әлеуметтік өзара әрекеттесу дағдыларын дамыту;

- шығармашылық қабілеттерді қалыптастыру.

Ойын технологиясы көшбасшылық қабілеттерді қалыптастыруда білім алушыларды нақты жағдайларға салады, олар шешім қабылдауды, жауапкершілікті және топтағы өз орнын табуды үйренеді[3].

Көшбасшылық қабілетті дамыту әдіс-тәсілдері

1. Рөлдік ойындар

Рөлдік ойындар білім алушыларды нақты әлеуметтік немесе кәсіби жағдайға орналастырып, көшбасшылық дағдыларын тәжірибеден өткізуге мүмкіндік береді. Мысалы, топтық жобаларды ұйымдастыру, менеджерлік немесе көшбасшылық рөлдерді ойнау.

2. Топтық жобалар

Топтық жобалар арқылы білім алушылар бір мақсатқа жету үшін өзара байланыс орнатады, өз шешімдерін қорғайды және жауапкершілікті бөліседі. Бұл көшбасшылық қабілеттерді қалыптастырудағы негізгі тәсіл болып табылады.

3. Қақтығысты басқару тренингтері

Білім алушылардың рөлдік қақтығыстар немесе пікірталас жағдайларында көшбасшылық қасиеттерін дамытады. Бұл оларға шешім қабылдауды, келіссөз жүргізуді және топтағы рөлін тиімді пайдалануды үйретеді.

4. Кейс-стадилер

Кейс-стадилер нақты өмірлік немесе кәсіби жағдайларды модельдеу арқылы білім алушылардың көшбасшылық қабілеттерін қалыптастыруға мүмкіндік береді. Бұл әдіс логикалық ойлау, стратегиялық жоспарлау және топтық үйлестіруді дамытуға бағытталған.

5. Симуляциялар мен стратегиялық ойындар

Симуляциялар арқылы білім алушылар нақты басқарушылық немесе көшбасшылық міндеттерді тәжірибеден өткізеді. Стратегиялық ойындар топтық мақсаттарға жету жолындағы көшбасшылық дағдыларын қалыптастырады.

4. Практикалық әсері

Ойын технологиясын қолдану білім алушылардың:

- шешім қабылдау қабілетін;
- коммуникативтік дағдыларын;
- топта жұмыс жасау және көшбасшылық қасиеттерін;
- шығармашылық ойлау қабілеттерін; арттыруға мүмкіндік береді.

Рөлдік ойындар мен симуляциялар көшбасшылық қасиеттерді 20–25% жоғары деңгейде дамытады, топтық жобалар арқылы білім алушылардың белсенділігі мен жауапкершілігі артады [4].

Психолог ғалым Қ.Жарықбаев қабілетті үш түрге бөліп қарастырады:

1. Арнаулы қабілет – белгілі іс-әрекеттің жеке салаларында ғана көрініп, оның нәтижелі орындалуына мүмкіндік беретін қабілет. Бұған суреткердің, музыканттың, артистердің, спортшылардың, математик ғалымдардың, ақын – жазушылардың қабілеттерін жатқызуға болады.

2. Жалпы қабілет – адамның ақыл – ой өзгешеліктерінің жеке қасиеттері кез-келген адамда табылатын қабілет. Ақылдық орамдылығы мен сыншылдығы, материалды іске тез келтіре алуы, зейінділігі мен байқағыштығы, зеректілігі мен тапқырлығы т.б. Осы секілді ақыл – ой әрекеттерінде көрінетін өзгешеліктерді айтады.

3. Практикалық қабілет–бұған ұйымдастырғыштық, педагогтық, іс-әрекеттік, конструктивті, техникалық қабілеттер жатады [5].

Ғалымның бұл жіктемесінде тұлғаның бойындағы қабілеттердің бәрі оның мақсатқа жету жолындағы ізденіспен дәйектеледі және бұл айтылғандар баланың көшбасшылық қабілеттерімен орайлас келеді. Барлық адам баласы өзінің алдына нақты бір мақсат қойып, үлкен биіктерге жетуді аңсайды. Әр адамның бойында ерте кезден бастап белгілі бір іс - әрекетке қабілеттіліктің бары айқын болады. Мысалы ән айту, би билеу, сурет салу, белгілі бір музыкалық құралда ойнау, мүсін салу және т.б өнер түрлері адамды басқалардан өзгешелеп тұрады.

Мұндай даралық дарындылықпен бірге баланы көшбасшылыққа ынталы етеді. Сондықтан баланың бойындағы арнайы жеке қабілеттерді дамыту оның болашағына бағыт-бағдар береді, сөйтіп, бала өзінің өзелерден артық екендігін сезінеді, ал бұл өз кезегінде тұлғалық дамудың жоғары сатысына немесе көшбасшылыққа апаратын жол болуы да мүмкін. Сол себепті ғалымдар тұлғаның өзіндік ерекшеліктерін үнемі дамыту отырудың қажеттігін айтады.

ӘДЕБИЕТ

1. Арыкбаев Д.М. Лидерство как основное качество руководителя в управлении предприятием//Вестник КазНУ, 2003. 76-80 с.

2. Омаркожаева А.Н. Лидер: основные понятия, виды, классификация // Лидерство в организации. Алматы, 2009. 33-43 с.

3. Михайленко Т.М. Игровые технологии как вид педагогических технологий//Педагогика: традиции и инновации: материалы I Междунар. науч. конф. (г. Челябинск, октябрь 2011 г.). — Т. 1. — Челябинск: Два комсомольца, 2011. — С. 140–146

4. Казанцева Е.А. Игровые технологии в образовании: учебное пособие. – Курган: Курганский государственный университет, 2021. – 112 с.

5. Абдикаримов М.О.: Лидерлік қасиеттерді диагностикалау және дамыту әдістері/М.О. Абдикаримов, А.М. Асылбекова// Семей мем.пед. ин-ты хабаршысы-2009. - №3, 22-25 б.

ЗИЯТЫ ЗАҚЫМДАЛҒАН БАЛАЛАРДЫҢ СӨЙЛЕУ ТІЛІН ДАМУЫНЫҢ ЖОЛДАРЫ

Нұрхашова А.Б., п.ғ.м., аға оқытушы,
Сейтқали А.М., 6В01902 – Логопедия білім беру
бағдарламасының 1 курс білім алушысы,
Қызылорда «Болашақ» университеті
(Қызылорда қаласы)

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются современные пути развития речи у детей с интеллектуальными нарушениями. Описываются особенности формирования речи у данной категории детей, а также анализируются методы коррекционно-логопедической работы. Отмечается, что системная коррекционная работа способствует развитию речевых и коммуникативных навыков у детей с интеллектуальными нарушениями.

ABSTRACT

The article examines modern ways of developing speech in children with intellectual disabilities. The peculiarities of speech development in this category of children are described and modern correctional methods are analyzed. The study shows that systematic speech therapy work contributes to the development of communication skills in children with intellectual disabilities.

Қазіргі білім беру жүйесінде ерекше білім беру қажеттіліктері бар балаларды оқыту мен тәрбиелеу маңызды бағыттардың бірі болып табылады. Соның ішінде зияты зақымдалған балалардың сөйлеу тілін дамыту арнайы педагогика мен логопедия ғылымының өзекті мәселелерінің қатарына жатады. Интеллектуалдық дамуында ауытқуы бар балалардың танымдық процестері толық қалыптаспайтындықтан, олардың сөйлеу тілінің дамуы да баяу жүреді. Бұл жағдай балалардың қоршаған ортамен қарым-қатынас жасауына және әлеуметтік бейімделуіне айтарлықтай әсер етеді.

Зияты зақымдалған балалардың сөйлеу тілінің дамуы бірқатар ерекшеліктермен сипатталады. Мұндай балаларда сөздік қордың шектеулі болуы, сөздерді дұрыс қолданбау, сөйлем құрауда грамматикалық қателердің кездесуі жиі байқалады. Сонымен қатар дыбыстарды айтуда түрлі бұзылыстар, сөздерді бұрмалап айту, байланыстырып сөйлеудің жеткіліксіз дамуы байқалады. Бұл ерекшеліктер балалардың ойларын толық әрі жүйелі түрде жеткізуіне қиындық туғызады [1].

Ғылыми зерттеулер көрсеткендей, зияты зақымдалған балалардың сөйлеу тілін дамыту арнайы ұйымдастырылған түзету-педагогикалық жұмысты талап етеді. Логопедиялық жұмыс барысында баланың сөйлеу тілінің барлық компоненттері – дыбыстық жағы, сөздік қоры, грамматикалық құрылымы және байланыстырып сөйлеу дағдылары кешенді түрде дамытылуы тиіс. Мұндай жұмыстар жүйелі түрде жүргізілген жағдайда ғана оң нәтижеге қол жеткізуге болады.

Зияты зақымдалған балалардың сөйлеу тілін дамытудың тиімді жолдарының бірі – ойын арқылы оқыту болып табылады. Ойын баланың табиғи әрекеті болғандықтан, ол оқу процесін жеңіл әрі қызықты етеді. Дидактикалық ойындар балалардың сөздік қорын кеңейтіп, жаңа сөздерді меңгеруіне мүмкіндік береді. Сонымен қатар ойын барысында балалар заттардың қасиеттерін сипаттауға, оларды салыстыруға және сөйлем құрауға үйренеді. Бұл олардың сөйлеу белсенділігін арттырып, қарым-қатынас жасау дағдыларын дамытуға ықпал етеді.

Сөйлеу тілін дамытуда артикуляциялық жаттығулардың маңызы ерекше. Артикуляциялық жаттығулар сөйлеу аппараты мүшелерінің қозғалыс икемділігін арттыруға бағытталған. Ерін, тіл және жақ бұлшықеттеріне арналған жаттығулар сөйлеу мүшелерінің үйлесімді жұмысын қалыптастырып, дыбыстарды дұрыс айтуға көмектеседі. Мұндай жаттығуларды жүйелі түрде орындау баланың дыбыстарды дұрыс айту дағдыларын қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Сонымен қатар сөйлеу тілін дамытуда тыныс алу жаттығулары да маңызды рөл атқарады. Дұрыс тыныс алу сөйлеудің анық әрі ырғақты болуына ықпал етеді. Сондықтан логопедиялық сабақтар барысында диафрагмалық тыныс алуды қалыптастыруға арналған арнайы жаттығулар қолданылады. Бұл жаттығулар баланың сөйлеу кезінде демді дұрыс пайдалануына көмектеседі.

Зияты зақымдалған балалардың сөйлеу тілін дамытуда ритмикалық жаттығулар да кеңінен қолданылады. Ритмикалық жаттығулар сөйлеудің темпі мен ырғағын қалыптастыруға ықпал етеді. Музыкамен орындалатын қозғалыс жаттығулары, өлеңдерді ырғақпен айту және түрлі қимыл-қозғалыс элементтері сөйлеу мен қозғалыстың үйлесімділігін арттырады. Бұл жаттығулар баланың жалпы моторикасын дамытып, сөйлеу белсенділігін арттыруға мүмкіндік береді.

Сөйлеу тілін дамытуда логопедиялық массаждың да маңызы зор. Логопедиялық массаж сөйлеу аппараты бұлшықеттерінің тонусын реттеп, артикуляциялық қозғалыстардың икемділігін арттыруға көмектеседі. Сонымен қатар ол сөйлеу мүшелеріндегі қан айналымын жақсартып, дыбыстарды дұрыс айтуға қолайлы жағдай жасайды. Логопедиялық массаждың жүйелі қолданылуы сөйлеу аппаратының қызметін жақсартуға мүмкіндік береді [2].

Зияты зақымдалған балалардың сөйлеу тілін дамытуда логопед, арнайы педагог мамандардың бірлескен жұмысы маңызды рөл атқарады. Сонымен қатар ата-аналардың да белсенді қатысуы түзету жұмыстарының нәтижелілігін арттырады. Баланың сөйлеу тілін дамыту тек логопедиялық сабақтармен ғана шектелмей, күнделікті өмірде де жалғасын табуы қажет. Баламен тұрақты түрде сөйлесу, түрлі ойындар ұйымдастыру және тілдік жаттығулар орындау оның сөйлеу қабілетінің дамуына оң әсер етеді [3].

Қорыта келе, зияты зақымдалған балалардың сөйлеу тілін дамыту – арнайы педагогикадағы маңызды міндеттердің бірі. Бұл бағытта ойын әдістерін қолдану, артикуляциялық және тыныс алу жаттығуларын орындау, ритмикалық тапсырмалар мен логопедиялық массажды пайдалану тиімді нәтижелер береді. Жүйелі түрде ұйымдастырылған логопедиялық жұмыс балалардың сөйлеу белсенділігін арттырып, олардың коммуникативтік қабілеттерін дамытуға мүмкіндік береді. Сондықтан арнайы мамандардың кәсіби жұмысы мен ата-аналардың қолдауы зияты зақымдалған балалардың толыққанды дамуына үлкен ықпал етеді.

ӘДЕБИЕТ

1. Құттыбекова А.А. Логопедия негіздері. – Алматы: Эверо, 2020. – 284 б.
2. Жиенбаева С.Н. Инклюзивті білім беру теориясы мен практикасы. – Алматы: Бастау, 2019. – 312 б.
3. Сүлейменова Р.А. Арнайы педагогика негіздері. – Алматы: Эверо, 2018. – 256 б.

ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ДАМУЫНДАҒЫ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТЫҢ РОЛІ МЕН ОНЫҢ ӨЗГЕШЕЛІКТЕРІ

Әбілхайр Әзиза Әмірханқызы, аға оқытушы,
Кабдулла Аида Бағдәулетқызы,
Педагогика және психология, 2 курс студенті
Қызылорда «Болашақ» университеті
(Қызылорда қаласы)

РЕЗЮМЕ

Общение сверстников среди подростков-один из каналов распространения собственной информации. Это тоже своего рода межличностное общение. Равенство отношений сверстников отличает эту сферу и привлекает подростков.

ABSTRACT

Peer communication among teenagers is one of the channels for spreading their own information. It is also a form of interpersonal communication. The equality of peer relationships distinguishes this area and attracts teenagers.

Қарым-қатынас адамзат өмірінде аса маңызды роль атқарады. Қарым-қатынас нәтижесінде тұлғааралық байланыс орнығып, өзара мәміле қалыптасып дамитындығы әр жеке тұлғаның қалыптасуында жетекші факторлардың бірі болады. Қарым-қатынас барысында өзара пікір алмасу, сезім әлеміне бірлесіп ләззат алу, қайғы, қуанышта ортақтас болу арқылы адамдар арасында сенімді кең ауқымды эмоциялар арқылы екі немесе бірнеше психологиялық жүйе не бірнеше рухани әлем және ой-пікір, сана-сезім, мінез-құлық, қылық-жорықтар арасында келісім, өзара түсіністік, не болмаса қақтығыс, талас-тартыс, қарама-қайшылық тұрғысындағы мәміле үрдісі іске асады.

Тұлғааралық қарым-қатынастың бірлігі мен қызметтік пайымы біркелкі түсінікті бермей, қарым-қатынастың қызмет түрі ретінде де қарастырылады. Себебі қарым-қатынас, біріншіден, бұл - қызметтің ерекше бір түрі (коммуникативтік қызмет), екіншіден, кез келген қызметті жүзеге асырудың шарты, үшіншіден, арнайы қойылған қызметтің нәтижесі болып табылады. Өзінің еңбектерінде М.Н.Ночевник «Адамның дамуын, жеке адамның тұлға болып қалыптасуын, оның қоғаммен байланысын басқа адамдармен қарым-қатынасынан тыс елестету мүмкін емес» деп атап көрсеткен [1].

Барлық зерттеуші психологтар (Выготский Л.С., Божович Л.И., Кон И.С. және т.б.) жасөспірімдік шақта, жасөспірімдерге құрбы-құрдастарымен қарым-қатынасы өте зор болады деген ортақ ойға келеді. Құрбыларымен болатын қарым-қатынастары жасөспірім үшін басқа адамдармен болатын қарым-қатынастарына қарағанда маңызды болып келеді.

Л.И. Божович, егер кіші мектеп жасындағы балаларға қарым-қатынас негізінде ортақ іс-әрекет жататын болса, жеткіншектер мен жасөспірімдерде керісінше іс-әрекеттің қызықтылығы, ортақ қызығушылықтардың болуы кең ауқымда өз құрбыларымен қарым-қатынаста болуға тартады деп санайд [2].

Жасөспірімдік кезде құрбыларымен бірге болумен қатар, олардың арасында өзінің дәрежесінің жоғары болуын қалайды. Біреулер үшін мұндай талпыныс құрбылар арасында лидер болуға, басқалар үшін танылған, сүйікті, белгілі бір іс-әрекетте беделді болу үшін ұмтылысты, қызығушылықты тудырады. И.С. Конның зертеулері бойынша жасөспірімнің құрбылар арасында осындай дәрежеге жету, көбіне тәртіп бұзушылыққа, қылмысқа дейін апарады.

Мәлеметтер бойынша, ресми емес қарым-қатынастарда (неформальные) және топтарда жасөспірімдер өздеріне қолайлы психологиялық қарым-қатынастын болуын, түсінушіліктің, қолдаудың болуын мативация ретінде көреді.

Әдебиеттегі мәліметтер бойынша, барлық жасөспірім қыздары мен ұлдары жеңіл, бос қарым-қатынаста болатын жастар қауымының өкілдері болып келеді. Еркін қарым-қатынас – бұл тек бос уақытты өткізуге бағытталған қарым-қатынас емес, мұнда өз ойын ашық айту, тұлғараралық қатынастарда жаңа адамдармен танысу, кейінен жақын досқа айналуы, яғни интимді қатынас дәрежесіне айналу мүмкін. Жасөспірімдік қарым-қатынас бас кезінде жағдайдың, қоршаған адамдардың ауысып отыруын талап етеді. Жасөспірім үшін белгілі бір топтың мүшесі болуы, оның өзіне деген көңілі толып сенімін арттырады.

Сабақтың көптігіне, қосымша үйірмелер мен бос уақыттың аздығына қарамастан жасөспірімдердің қызығушылықтары әр түрлі болып келеді. Зерттеулер бойынша 16-24 жас аралықтағыларда ең күрделі және әр түрлі қызығушылықтары кездеседі. 1982-1984 жылдарда жүргізілген әлеуметтік сауалнама нәтижесінде Балтия республикаларындағы жасөспірімдердің 70% күнделікті 2-3 сағат бос уақыттары бар, 28,5% жасөспірімдерде 1-2 сағат бос уақыттары болады. Ер балалардың бос уақыттары қыз балаларға арағанда көбірек болады.

Жасөспірімнің құрбы-құрдастарымен қарым-қатынасы теңдікті қалайды, осының нәтижесінде олар әр түрлі іс-әрекеттердің тең дәрежелі қатысушылар мүмкіндігін береді.

Баланың құрбыларымен, достарымен қарым-қатынасы үлкендердің қатынастарына жақын «тең дәрежеде» болғанымен, ата-анасымен «балалық» қарым-қатынаста қалады, яғни бағынушылық. Осының салдары төмендегідей:

- толық қанды іскерлік, тең дәрежедегі қарым-қатынас құрбылары мен достары арасында жүзеге асады. Сол себептен жасөспірімнің тұлға ретінде қалыптасуына үлкендермен қарым-қатынасы маңыздылығын жояды.

- үлкендермен болатын қарым-қатынасқа қарағанда құрбыларымен болатын қарым-қатынас жасөспірім үшін қызықты және субъективті тұрғыда беделді, дәрежелі болуымен қызықтырады.

Көп жағдайларда үлкендер (ата-аналар, педагогикалық ұжым) талаптар мен бұйрықтарды талап етуші ретінде болады. Бұл жолды ұстанған ата-аналар немесе мұғалімдер жасөспірімнің тындамай кетуіне әкеп соғады. Осы себептен көптеген жасөспірімдер өзін ренжітпеген кіші бала ретінде қабылдаған үлкен кісілермен дәрекі болады [3].

Құрбы-құрдастарымен қарым-қатынас үлкейгенмен қатар тереңдей түседі. Жасөспірімдерде үлкендерге жақын емес, тек құрбылары мен достарына түсінікті құндылықтар пайда бола бастайды. Оларды ортақ мәселелер толғандырады, көбіне үлкендер көңіл бөлмейтін. Үлкендермен қарым-қатынас қаншалықты қызықты болғанымен, құрбыларымен достарының қарым-қатынасының орнын баспайды. Бұл жасөспірім өз бетімен көп уақытын өткізгенде қатты байқалады. Ата-аналар тарапынан балам тоқ, киімі бүтін, сабағы жақсы болғанымен шектелген тым байқалады. Әр жастағы балаға, әсіресе жасөспірім үшін бұл жеткіліксіз болып келеді. Оған өзінің қиыншылықтарымен, қайғыларымен бөлсетін адам жоқ болып көрінеді. Осындай жағдайда жасөспірімдердің құрбылары мен достарының қарым-қатынасы ата-анасынан бірінші орында болады.

Жасөспірімдердің құрбыларымен қарым-қатынасы күрделі, көпқырлы, маңызды болып келеді. Бұл қарым-қатынастар жақындық дәрежесіне байланысты ерекшеленеді: жасөспірімде таныстары, жақын таныстары, жан досының болуымен көрінеді. Өсе келе, бұл ерекшеліктер айқын көріне бастайды, антипатия және симпатия анықталып, жеке топтар пайда бола бастайды.

Ер балалар үшін достық қарым-қатынастың маңыздылығы қыз балаларға қарағанда жоғары дәрежеде болады. Сол себептен ұл балалардың сабаққа деген көзқарастары бұзылып, ата-анасымен болатын қарым-қатынаста перспективасы қызықтырмайды. Жасөспірім ата-анасынан алшақтап, өзі туралы айтқысы келмей, үйде болған кездерінде достарына барғысы келіп отырады.

Ата-анасы жасөспірінің құрбыларымен қарым-қатынасына шектеу қою іс-әрекетінде баласы жағынан негативті қарым-қатынасқа тап болады. Көбінде бұл жағдай ата-анасы мен жасөспірім

арасындағы келіспеушілікке, түсініспеушілікке әкеп соғады. Жасөспірім құрбылары мен достары арасында болатын қарым-қатынаста уақыттың шексіздігін, қай жерде кездесетіндеріне қарсылық білдірмеуін, бостандықтарын ата-анасынан талап етеді. Егер ата-анасы баласының құрбыларымен болатын қарым-қатынасында жағдайды өзгертетін болса, жасөспірім «мен өзім білемін кіммен дос болу керек, араласпандар, бұл менің жеке мәселем» деп жауап қайтаруы мүмкін.

Жасөспірім үшін жалғыздық оның психикасына қатты әсерін тигізеді. Егер жасөспірімде сыныптастары арасында жақын құрбы-достары болмаса, ол мектептен тыс іздей бастайды. Әдеттегідей ол табады. Жақсы достар, құрбылар да кездесуі мүмкін, бірақ жаман топ балалар арасына ілесіп кетуі де мүмкін. Себебі жалғыздықты сезген бала таңдауында дұрыс шешімге келе алмай, оны дастар тобына қосқандарына риза болы, осы топ достары оған референтті болады. Осыдан барып жасөспірімдер арасындағы тәртіп бұзушылықтың саны көбеюде.

Жасөспірімдердің құрбыларымен қарым-қатынасына көп көңіл бөліп, оның маңызды болып кеткенін байқамай қалады. Бұл оның ата-анасымен, мұғалімдерімен қарым-қатынасындағы туындаған мәселелерді екінші орынға қояды. Бүгінгі таңда жасөспірімнің әлеуметтік жағынан дамуында кездесетін ата-анасымен, мұғалімдермен туындайтын проблемалардың себебі неде?

Осы себептердің бірі, жасөспірімдердің ішкі жан дүниесінде болып жатқан өзгерістердің, туындаған бағыттылықтарын, қызығушылықтарын үлкендер тарапынан (ата-анасының, мұғалімдердің) түсінбеуі. Жоғарыда айтылып кеткендей, үлкендердің көбі жасөспірімдік шақтағы болатын достық қарым-қатынастың маңыздылығын елемейді, ал жасөспірім үшін бұл ең маңызды қатынастардың біріне жатады. Бұл көптеген жасөспірімдер туралы психологиялық оқулықтарда жазылған.

Жасөспірімнің ер жетуіне байланысты үлкен адамдар арасынан түсінушілікті табуы қиындай түседі. Бұл кезде ата-анасы, мұғалімдері жасөспірімнің әлеміндегі өзгерістерді түсіне алмай, бұрын көрген баланы танымай, түсініспеушіліктер туындайды.

Жасөспірімдердің құрбыларымен болатын қарым-қатынастары аландататын кезінде, кейбір мұғалімдер, ата-аналар жасөспірімнің аландаушылықтары үлкендермен қарым-қатынасындағы проблемаларының түбінде тұр деп ойлайды. Қазақстан Республикасының дамып келе жатқан елдердің қатарына қосылу мақсатында, қазіргі жасөспірімдердің саналы азамат болып, тұлға ретінде дамуына барлық жағдайларды жасайды. Өркениетті қоғам үшін қымбат қазына – жеке тұлға, оның даму, қалыптасуы мен өмірі десек, бүгінгі жас ұрпақтың осы қымбат қазынаны бағалай білуі аса маңызды. Жасөспірімдік жас тарихи тұрғыдан алғанда өте кеш

калыптасатын кезең, оның қажет екендігі күрделенумен айтылып отырады, жекелеп айтқанда технологиялық, әлеуметтік өмірдің және қазіргі заманғы қоғамның жасөспірімдерге қоятын талаптарымен байланысты күрделенулер. Осының салдарынан жасөспірімдік жас толығымен тұрақтанған болып табылмайды, 15-17 жастағы адамдар бір елдің тұрғындары болса да, әрқайсысында дамудың әлеуметтік жағдайы әр түрліше өтуі мүмкін. Сонымен қатар физикалық, физиологиялық, психикалық және әлеуметтік толысулардың барлық адамда бір ағынмен жүрмейтінін ескерсек, адамдардың дамуындағы бұл маңызды этапты сипаттау және зерттеу қиынға түседі.

Қарым-қатынас адамзат өмірінде аса маңызды роль атқарады. Қарым-қатынас нәтижесінде тұлғааралық байланыс орнығып, өзара мәміле қалыптасып дамитындығы әр жеке тұлғаның қалыптасуында жетекші факторлардың бірі болады. Қарым-қатынас барысында өзара пікір алмасу, сезім әлеміне бірлесіп ләззат алу, қайғы, қуанышта ортақтас болу арқылы адамдар арасында сенімді кең ауқымды эмоциялар арқылы екі немесе бірнеше психологиялық жүйе не бірнеше рухани әлем және ой-пікір, сана-сезім, мінез-құлық, қылық-жорықтар арасында келісім, өзара түсіністік, не болмаса қақтығыс, талас-тартыс, қарама-қайшылық тұрғысындағы мәміле үрдісі іске асады.

ӘДЕБИЕТ

1.Аверин В.А. Психология детей и подростков. – Санкт-Петербург: «Ривьера», 1994. – 186 с.

2.Матвеева О.А. Помощь в адаптации в средней школе: психолого-педагогическое сопровождение VI-VII классов// Психология, наука и образование. 2001. - № 4., - 47 с.

3.Кон И.С. Психология подростков. – М.: Просвещение, 1991. – 255с.

ЦИФРЛЫҚ ТӘУЕЛДІЛІК ЖӘНЕ СТУДЕНТТЕРДІҢ ПСИХИКАЛЫҚ ДЕНСАУЛЫҒЫ

Әріпқожаева Арайлым Қанатқызы, оқытушы,
Сейтжанова Камила, «Педагогика және психология»
білім беру бағдарламасы, 4 курс білім алушысы
Қызылорда «Болашақ» университеті
(Қызылорда қаласы)

РЕЗЮМЕ

Цифровая зависимость негативно влияет на психическое здоровье студентов, вызывая тревожность, нарушения сна и снижение концентрации внимания. Важно формировать осознанное использование цифровых технологий.

ABSTRACT

Digital addiction negatively affects students' mental health, leading to anxiety, sleep disturbances, and decreased concentration. It is important to develop conscious use of digital technologies.

Қазіргі жаһандану жағдайында цифрлық технологиялардың қарқынды дамуы қоғамның барлық салаларына, соның ішінде білім беру жүйесіне де түбегейлі өзгерістер енгізуде. Ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың кеңінен таралуы студенттердің оқу, қарым-қатынас және бос уақыт өткізу формаларын трансформациялады. Соның нәтижесінде цифрлық орта тұлғаның әлеуметтенуінің маңызды кеңістігіне айналды. Алайда цифрлық ресурстарды шектен тыс әрі бақылаусыз пайдалану психологиялық сипаттағы жаңа қауіп-қатерлерді туындатуда, олардың ішінде цифрлық тәуелділік ерекше орын алады.

Цифрлық тәуелділік – бұл адамның интернетке, әлеуметтік желілерге, мобильді құрылғыларға немесе басқа да цифрлық құралдарға патологиялық деңгейде байланып қалуымен сипатталатын мінез-құлықтық тәуелділіктің бір түрі. Ғылыми әдебиеттерде бұл құбылыс «интернет-аддикция», «гаджетке тәуелділік», «кибертәуелділік» ұғымдарымен де сипатталады. Зерттеушілердің пікірінше, цифрлық тәуелділіктің қалыптасуына биопсихоәлеуметтік факторлар кешені әсер етеді. Атап айтқанда, тұлғаның жеке-психологиялық ерекшеліктері (мазасыздық деңгейі, өзін-өзі бағалау), әлеуметтік орта (кұрдастар ықпалы, әлеуметтік қолдау деңгейі), сондай-ақ цифрлық ортаның өзіндік ерекшеліктері (контенттің шексіздігі, интерактивтілік, жедел кері байланыс) маңызды рөл атқарады [1,25 б].

Студенттік жас кезеңі тұлғаның кәсіби және әлеуметтік қалыптасуымен қатар, психологиялық тұрғыдан осал кезеңдердің бірі болып саналады. Осы кезеңде жастар жаңа әлеуметтік рөлдерді игеріп, өзіндік «Мен-тұжырымдамасын» қалыптастырады. Мұндай жағдайда цифрлық кеңістікке шамадан тыс тәуелділік олардың психикалық дамуына кері әсер етуі мүмкін. Әсіресе әлеуметтік желілердегі виртуалды өзара әрекеттестік шынайы қарым-қатынасты алмастырып, тұлғаның коммуникативтік дағдыларының жеткіліксіз дамуына әкелуі ықтимал.

Цифрлық тәуелділіктің студенттердің психикалық денсаулығына әсері көпаспектілі сипатқа ие. Біріншіден, бұл құбылыс эмоционалдық тұрақсыздықтың артуына ықпал етеді. Әлеуметтік желілерде ұсынылатын идеалдандырылған бейнелермен тұрақты салыстыру нәтижесінде тұлғада қанағаттанбаушылық сезімі, өзін-өзі төмен бағалау және фрустрация қалыптасады. Бұл өз кезегінде мазасыздық пен депрессиялық күйлердің дамуына алғышарт жасайды. Зерттеулер көрсеткендей, әлеуметтік желілерде ұзақ уақыт өткізетін студенттерде психоэмоционалдық күйзеліс деңгейі жоғары болады [2, 64 б].

Екіншіден, цифрлық тәуелділік ұйқының сапасы мен құрылымына айтарлықтай әсер етеді. Кешкі және түнгі уақытта гаджеттерді пайдалану нәтижесінде ағзадағы циркадтық ырғақтар бұзылады, мелатонин гормонының бөлінуі төмендейді. Бұл ұйқының терең фазаларының қысқаруына, ұйқысыздықтың пайда болуына және жалпы физиологиялық қалпына келу процестерінің бұзылуына алып келеді. Ұйқының жеткіліксіздігі когнитивтік функциялардың әлсіреуіне, зейіннің шашыраңқылығына және оқу үлгерімінің төмендеуіне себеп болады.

Үшіншіден, цифрлық тәуелділік когнитивтік процестерге теріс әсер етеді. Ақпараттың үздіксіз ағыны және көптапсырмалылық режимі студенттердің зейінін тұрақтандыру қабілетін төмендетеді. Нәтижесінде ақпаратты терең өңдеу, талдау және ұзақ мерзімді есте сақтау қабілеттері әлсірейді. Бұл құбылыс «клиповое мышление» немесе фрагменттелген ойлау стилінің қалыптасуына әкелуі мүмкін, яғни тұлға ақпаратты үстірт қабылдап, терең мазмұнды игеруде қиындықтарға тап болады [3, 22 б].

Төртіншіден, цифрлық тәуелділік әлеуметтік-психологиялық мәселелердің күшеюіне ықпал етеді. Онлайн коммуникацияның басым болуы тұлғааралық тікелей қарым-қатынастың азаюына әкеліп, әлеуметтік оқшаулану мен жалғыздық сезімін арттырады. Бұл жағдай студенттердің әлеуметтік бейімделуін қиындатып, олардың эмоционалдық әл-ауқатына кері әсер етеді [4, 45 б].

Аталған мәселелердің алдын алу және түзету мақсатында кешенді психологиялық-педагогикалық шараларды жүзеге асыру қажет. Ең алдымен, білім беру процесінде цифрлық сауаттылықпен

қатар цифрлық мәдениет пен жауапкершілікті пайдалану дағдыларын қалыптастыру маңызды. Бұл бағытта студенттерге экран уақытын басқару, ақпаратты сын тұрғысынан бағалау және цифрлық құралдарды мақсатты қолдану бойынша білім беру қажет[5, 115 б].

Сонымен қатар, оқу орындарында психологиялық қолдау жүйесін дамыту өзекті болып табылады. Психологиялық кеңес беру, тренингтер, профилактикалық бағдарламалар студенттердің цифрлық тәуелділікке қарсы тұру қабілетін арттыруға мүмкіндік береді. Уақытты басқару дағдыларын дамыту, өзін-өзі реттеу механизмдерін қалыптастыру, стресс-менеджмент әдістерін үйрету де маңызды рөл атқарады[6,150 б].

Оффлайн белсенділікті ынталандыру да тиімді профилактикалық шаралардың бірі болып табылады. Спорт, мәдени іс-шаралар, еріктілік қызмет және шығармашылық жұмыстар студенттердің әлеуметтік белсенділігін арттырып, олардың психологиялық саулығын нығайтады. Сонымен қатар, білім беру ұйымдары мен отбасы арасындағы өзара ынтымақтастық та маңызды факторлардың бірі болып табылады, өйткені студенттің цифрлық мінез-құлқы көбінесе әлеуметтік орта әсерімен қалыптасады[7,178 б].

Қорытындылай келе, цифрлық тәуелділік қазіргі студент жастар арасында кең таралған және олардың психикалық денсаулығына елеулі қауіп төндіретін күрделі әлеуметтік-психологиялық мәселе болып табылады. Оның салдары ретінде мазасыздық, депрессия, ұйқы бұзылыстары, когнитивтік функциялардың төмендеуі және әлеуметтік оқшаулану байқалады. Осыған байланысты цифрлық технологияларды саналы әрі тиімді пайдалану мәдениетін қалыптастыру, сондай-ақ алдын алу және түзету шараларын жүйелі түрде енгізу қазіргі білім беру жүйесінің маңызды міндеттерінің бірі болып табылады.

ӘДЕБИЕТ

- 1 Жұмабекова Г.К.Жастар психологиясы: теория және практика. Алматы: Қазақ университеті, 2019. 256 б.
- 2 Сәрсенова А.Т. Педагогика және психология: заманауи тәсілдер. Алматы: Білім, 2020. 312 б.
- 3 Мұхамеджанова Ж.Қазіргібілім беру процесінде цифрлық технологияларды пайдалану және психологиялық аспектілер. Астана: ҚР БҒМ, 2021. 148 б.
- 4 Қанатов С.Студенттердің интернетке тәуелділігі және психикалық саулық. Алматы: Қазақпсихологтар журналы, 2020. №3. С. 45–53.
- 5 Әбдіқадырова Г.А.Білім беру ұйымдарында психологиялық қолдау жүйесі. Шымкент: Мектеп, 2018. 184 б.
- 6 Нұрқасымова Д. Цифрлық білім беру және студенттердің психологиялық бейімделуі. Қарағанды: ҚарМУ, 2022. 220 б.

7 Бекжанова Л.Б. Инновациялық педагогикалық технологиялар және психологиялық аспектілер. Алматы: Білім-Ғылым, 2021. 200 б.

ӘОЖ: 376.4:796.01

**МЕКТЕПKE ДЕЙІНГІ МЕКЕМЕДЕГІ ЗІЯТЫ
ЗАҚЫМДАЛҒАН БАЛАЛАРДЫ ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУҒА
ОҚЫТУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ**

Шаймбетова Жангельды Мырзагелдиевич,
аға оқытушы, phd,
Ержанова Табифа Аллабердіқызы,
«Арнайы педагогика» білім беру
бағдарламасының 1 курс білім алушысы
Қызылорда «Болашақ» университеті
Қызылорда қаласы,

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются особенности обучения детей с умственной отсталостью физическому воспитанию в дошкольных учреждениях. Физическое воспитание направлено на развитие двигательных навыков, основных движений, координации и укрепление здоровья детей. В занятиях используются словесные, наглядные и практические методы, а раннее развитие двигательной активности способствует формированию физических и личностных качеств детей.

ABSTRACT

The article examines the features of physical education for preschool children with intellectual disabilities. Physical education aims to develop motor skills, basic movements, coordination, and strengthen children's health. Lessons use verbal, visual, and practical methods, and early development of motor activity helps foster both physical and personal qualities in children.

Мектепке дейінгі жастағы баланың басты ерекшелігі – ағзаның үздіксіз өсуі мен дамуы. Бұл үдеріс ағзада болатын сандық және сапалық өзгерістер арқылы көрінеді. Оларға барлық мүшелер мен тіңдердің қызметтік және морфологиялық жіктелуі, олардың құрылымдық қайта қалыптасуы жатады.

Мектепке дейінгі балалық шақтың әр кезеңінде өсу мен даму үдерістері біркелкі жүрмейді: қарқынды даму кезеңдері баяу даму кезеңдерімен алмасып отырады. Сонымен қатар әрбір мүше мен әрбір жүйенің қалыптасу заңдылықтары өзіндік ерекшелікке ие. Дегенмен олардың арасында тығыз қызметтік байланыс бар.

Баланың қимыл-қозғалысы мен моторикасының қалыптасуы – оның дене дамуының маңызды құрамдас бөлігі. Қуаныш сезімі мен дербестік сезінуі балалардың дене белсенділігінің негізгі ынталандырушы көздері болып табылады [1].

Мақалада өмірлік маңызды қимыл әрекеттерін, дағдылар мен икемдерді жан-жақты дамыту ғана емес, сонымен бірге қимылдық қасиеттер мен қабілеттерді дамыту бағыттары да нақты көрсетілген. Олар белгілі бір жас кезеңдерімен, сезімтал (сензитивті) даму кезеңдерімен және жетекші іс-әрекет түрлерімен сәйкестендірілген.

Интеллектуалдық бұзылыстары бар баланың дене дамуы, психикалық дамуы сияқты, қалыпты дамып келе жатқан балалардың дамуымен ортақ үрдістерге ие. Сонымен қатар ми қыртысының диффузды зақымдануына байланысты көптеген ауытқулар байқалады.

Бұл ауытқулар ағзаның әлсіздігімен, соматикалық бұзылыстармен, суық тию және жұқпалы ауруларға бейімділіктің жоғары болуымен, жалпы дене дамуының жеткіліксіздігімен (салмақ, бой), статикалық және қозғалыс (локомоция) дамуының, негізгі қимылдардың, ұсақ моториканың, дене қалпының, қарапайым қимыл актілерінің үйлесімділігінің, тепе-теңдіктің бұзылуымен көрінеді.

Орталық жүйке жүйесінің органикалық зақымдануы бар балаларда бұлшықет қызметінің жүйкелік реттелуі бұзылады. Соның салдарынан қимыл әрекеттеріне бақылау уақытылы қалыптаспайды, ерікті қозғалыстарды қалыптастыруда, олардың мақсаттылығы, үйлесімділігі және кеңістікте бағдарлануында қиындықтар туындайды.

Көптеген балаларда қосымша қимылдар – синкинезиялар байқалады. Сонымен бірге ірі және ұсақ моториканың жалпы дамуына тығыз байланысты сөйлеудің моторлық компоненттері де бұзылады.

Алайда бұл санаттағы балалардың дене дамуындағы бұзылыстар әртүрлі сипатта, әртүрлі дәрежеде және әртүрлі үйлесімде көрінуі мүмкін. Кейбір балалар сырттай қарағанда дені сау, қимыл-қозғалысы сақталғандай әсер қалдырады. Бірақ бұл – сыртқы көрініс ғана. Мұндай балаларда ауытқулар мақсатты қимыл әрекеттерін талап ететін тапсырмаларды орындау кезінде байқалады.

Арнайы мектепке дейінгі мекемелерге келетін балалардың көпшілігінде дене дамуындағы ауытқулар айқын көрінеді. Олардың денесі алға еңкейген, басы төмен салбыраған, көбіне аяқтарының астына қарайды. Жүру кезінде аяқтарын сүйретіп басады, қол мен аяқ қимылдары өзара үйлеспейді, табандары ішке қарай бұрылып тұрады.

Зияты зақымдалған мектеп жасына дейінгі балалардың жүгіруінде де ұсақ, жиі кадам, жартылай бүгілген аяқтың табанымен толық басу, қол мен аяқ қимылдарының үйлеспеуі, ырғақтың болмауы байқалады. Кейбір балаларда дененің бүйірге қисаюы көрінеді.

Көптеген балалар екі аяқпен де, бір аяқпен де секіре алмайды. Еңбектеу, өрмелеу және лақтыру кезінде айтарлықтай қиындықтар

туындайды. Көптеген балалар допты нысанаға ғана емес, дәл алдында тұрған себетке де лақтыра алмайды, өйткені кез келген лақтыру әрекеті дененің тепе-теңдігін бұзады [2].

Сонымен қатар, зияты зақымдалған балалардың дене дамуындағы жеке айырмашылықтар өте үлкен. Бұл көрсеткіштердің ауытқуы қалыпты интеллекті бар балаларға қарағанда әлдеқайда жоғары.

Зияты зақымдалған балалардың дене тәрбиесі мен дене дамуы екі түрлі міндетті шешуге бағытталуы тиіс:

1) Жалпы міндеттер:

- баланың денсаулығын нығайту;
- дене бітімінің үйлесімді дамуын, дұрыс мүсінін қалыптастыру;
- әртүрлі қимыл әрекеттеріне деген қажеттілікті бекіту;
- қозғалыстарды, қимылдық қасиеттерді, дене және ақыл-ой жұмысқа қабілеттілігін дамыту;
- жүрек-қантамыр және тыныс алу жүйелерін жаттықтыру;
- ағзаны шынықтыру.

2) Арнайы міндеттер:

- баланың жалпы дене дамуын ынталандыратын арнайы жағдайлар жасау;
- суық тию және жұқпалы аурулардың алдын алу;
- негізгі қимылдарды, дене қасиеттерін дамытуға және жетілдіруге, сондай-ақ екіншілік ауытқулардың алдын алуға бағытталған түзету-қалпына келтіру шараларын жүзеге асыру [3].

Түзету бағыты зияты зақымдалған балалардың дене тәрбиесіне қатысты барлық жұмыстарды қамтуы тиіс, соның ішінде жалпы міндеттерді орындау кезінде де.

Дене тәрбиесі күнделікті өмірде және арнайы ұйымдастырылған сабақтарда жүргізіледі. Күн тәртібінде балалардың дене тәрбиесіне бағытталған арнайы шаралар қарастырылған: тамақтану және ұйқы тәртібі, таңертеңгілік гимнастика (жаттығу), серуен, шынықтыру және гигиеналық рәсімдер.

Бұл шаралардың барлығы кез келген мектепке дейінгі ұйым үшін міндетті. Алайда арнайы балабақшада олардың маңызы ерекше. Күн тәртібінің бұзылуы (серуеннің қысқаруы, шынықтыру шараларының тоқтатылуы және т.б.) балалардың ақыл-ой жұмысқа қабілеттілігінің төмендеуіне және жалпы түзете-тәрбиелеу жұмысының бұзылуына әкеледі.

1991 жылғы «Мектепке дейінгі жастағы ақыл-ойы кем балаларды тәрбиелеу және оқыту бағдарламасында» дене тәрбиесі бойынша барлық жас топтарында аптасына 3 рет өткізілетін арнайы сабақтар қарастырылған. Негізгі және ырғақты қозғалыстарды дамытуда музыкалық тәрбие сабақтарының да рөлі зор [4].

Зияты зақымдалған балалардың дене дамуын түзетуде қимыл белсенділігі режимін дұрыс ұйымдастыру маңызды. Оған

таңертеңгілік гимнастика, таңертеңгі және кешкі серуендердегі қимылды ойындар, дефектолог мұғалім мен тәрбиешінің сабақтарындағы қимыл әрекеттерін қолдану жатады.

Серуен кезіндегі қимылды ойындар алдын ала дене тәрбиесі сабақтарында үйретіледі және топтағы балалардың дене даму деңгейіне сәйкес таңдалады. Дефектолог пен тәрбиеші өткізетін қимыл әрекеттері сол сабақтың бағдарламалық материалын меңгертуге бағытталуы тиіс.

Сабақтың кезеңдері:

1. «Ойыншықты тап!» - балалар «сиқырлы қапшықтан» ойыншықтарды алып, атайды және түсін анықтайды;

2. «Ойыншыққа үй тап!» - әр бала ойыншығын сәйкес түсті «үйге» орналастырып, таңдауын түсіндіреді;

3. «Кілтті тап» ойыны - еденге төрт «үй» (құрсаулар) қойылады, ортасына қызыл, көк, сары, жасыл жалаушалар орналастырылады. Балалар топтарға бөлінеді. Белгі бойынша серуендеп шығып, өз «үйінің» түсіне сәйкес затты тауып, «кілт» ретінде әкелуі керек. Сол «кілтпен» ғана өз «үйіне» кіреді.

Бұл дидактикалық ойын үстелде отырып емес, қозғалыс арқылы өткізіледі және балалардың кеңістікте мақсатты бағдарлануына мүмкіндік береді.

Түзету жұмысында қол моторикасын дамытуға да ерекше көңіл бөлінеді. Екі қолдың үйлесімді әрекетін, қармау қозғалыстарын дамытуға назар аударылады: ірі заттарды — екі қолмен, ұсақ заттарды — бір қолмен ұстауға үйретіледі. Саусақтардың ұсақ қозғалыстарын дамыту үшін ересек адамның қимылына еліктеу жаттығулары, кейіннен қолға арналған театрландырылған ойындар пайдаланылады [5].

Дене тәрбиесі бойынша негізгі жұмыс түрі - сабақ. Әсіресе өздігінен мақсатты қимыл белсенділігі төмен балалар үшін оның рөлі ерекше. Арнайы балабақшадағы барлық дене тәрбиесі сабақтары жалпы және түзету міндеттерін қатар шешуге бағытталады.

Сабақтарға негізгі қозғалыстарды дамытуға арналған жаттығулар, арқа, иық белдеуі және аяқ бұлшықеттерін нығайтатын жалпы дамыту жаттығулары, үйлесімділікті, дұрыс мүсінді және тепе-теңдікті қалыптастыру жаттығулары енгізіледі.

Әр сабақта тепе-теңдікті түзету, дұрыс мүсінді қалыптастыратын бұлшықеттерді нығайту, табан күмбезі бұлшықеттерін дамыту (жалпақ табандылықтың алдын алу), тыныс алу бұлшықеттерін жетілдіру және қимыл белсенділігін қалыпқа келтіру бойынша арнайы жұмыс жүргізіледі.

Оқытудың бастапқы кезеңінде сюжетсіз қимылды ойындар қолданған тиімді, өйткені балалардың негізгі қозғалыстары әлі қалыптаспаған, қимыл тәжірибесі аз, кеңістікте бағдарлана алмайды

және күрделі ережелерді түсінбейді. Мұндай ойындар эмоционалдық тонусты көтеріп, ойын жағдайында бағдарлануға үйретеді.

Ересек мектепке дейінгі жаста балалар ережесі бар, бірақ жарыс элементтері шектеулі қимылды ойындарды меңгере алады, себебі кейбір балалар өздерінің қимыл икемсіздігін сезініп, ойындарға теріс көзқарас танытуы мүмкін.

Дене жаттығуларын үйретуде сөздік, көрнекілік және практикалық әдістер қолданылады. Арнайы балабақшаға келген көптеген балалар сөйлемейді және қарапайым нұсқауларды түсінбейді. Сондықтан оқытудың алғашқы жылдарында көрнекілік және практикалық әдістер негізгі болып табылады. Алдымен балаларды ересек адамның қимылына еліктеуге үйрету қажет.

Дене жаттығуларының мөлшерін дұрыс анықтау да маңызды, өйткені олар балалардың денсаулығына, жүрек-қантамыр жүйесіне және суық тию ауруларының азаюына оң әсер етуі тиіс. Баланың дене және моторлық дамуы оның жүйке-психикалық жағдайымен тығыз байланысты. Сондықтан түзету жұмысын ерте бастау аса маңызды.

Тәжірибе көрсеткендей, ерте және жүйелі түрде дұрыс ұйымдастырылған дене тәрбиесі түзету-қалпына келтіру шараларымен бірге айтарлықтай нәтижелерге жеткізеді. Қосымша қозғалыс бұзылыстары жоқ балаларда мектепке дейінгі ересек жаста негізгі қозғалыстар қалыптасады, мүсіні мен жүрісі түзеледі, қозғалыс үйлесімділігі дамиды, таныс кеңістікте бағдарлану қабілеті қалыптасады, жалпы дене дамуы жас нормасына жақындайды.

Дене тәрбиесін дұрыс ұйымдастыру зияты зақымдалған балалардың тұлғалық қасиеттерін де дамытады: ерікті зейінін, шамасына сай қиындықтарды жеңе білуін, өзін-өзі бақылауын, мақсаттылықты, табандылықты, ұйымшылдықты, тәртіптілікті, батылдықты, өз әрекетіне дұрыс баға беруді және құрдастарына жағымды қарым-қатынасты қалыптастырады.

ӘДЕБИЕТ

1.Вавилова Е.Н. Развивайте у дошкольников ловкость, силу, выносливость. - М., 1981.

2.Детские подвижные игры народов СССР. / Сост. А.В.Кинеман. Под ред. Т.И.Осокиной. - М., 1988.

3.Катаева А.А., Стребелева ЕЛ. Дидактические игры и упражнения в обучении умственно отсталых дошкольников. — М., 1991. - С. 30-44.

4.Программа «Воспитание и обучение умственно отсталых детей дошкольного возраста» - М., 1991.

5.Тимофеева ЕЛ. Подвижные игры с детьми младшего дошкольного возраста. - М., 1986.

ЗИЯТЫ ЗАҚЫМДАЛҒАН БАЛАЛАРДЫҢ СӨЙЛЕУ ТІЛІН ТҮЗЕТУДЕ ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫН ҚОЛДАНУ МҮМКІНДІКТЕРІ

Күнділда А.Ж., оқытушы,
Қайыржанова Айжан, ЛГ-23-1 студенті,
Қызылорда «Болашақ» университеті
(Қызылорда қаласы)

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматриваются возможности использования технологий искусственного интеллекта в коррекции речи у детей с нарушениями интеллектуального развития. Анализируется эффективность применения инновационных технологий наряду с традиционными логопедическими методами в процессе коррекции речевых нарушений у детей с особыми образовательными потребностями.

ABSTRACT

This article examines the possibilities of using artificial intelligence (AI) technologies in speech correction for children with intellectual disabilities. The effectiveness of combining innovative technologies with traditional speech therapy methods in correcting speech disorders among children with special educational needs is analyzed.

Қазіргі таңда білім беру жүйесінде ерекше білімді қажет ететін балаларды оқыту мен тәрбиелеу өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Соның ішінде зияттық дамуында бұзылысы бар балалардың сөйлеу тілін дамыту мен түзету ерекше маңызға ие. Себебі сөйлеу тілі – баланың танымдық дамуының, әлеуметтік бейімделуінің және тұлғалық қалыптасуының негізгі көрсеткіштерінің бірі. Мұндай балалардың сөйлеу тіліндегі кемшіліктер олардың қоршаған ортамен толыққанды қарым-қатынас жасауына кедергі келтіреді [1].

Зияттық дамуында бұзылысы бар балалардың сөйлеу тілі бірқатар ерекшеліктермен сипатталады. Олар көбінесе сөздік қорының аздығымен, дыбыстарды дұрыс айтпауымен, грамматикалық құрылымдарды меңгерудегі қиындықтармен және байланыстырып сөйлеудің жеткіліксіздігімен ерекшеленеді. Сонымен қатар олардың сөйлеу қарқыны баяу, зейіні тұрақсыз және есте сақтау қабілеті төмен болуы мүмкін. Бұл ерекшеліктер сөйлеу тілін қалыптастыру процесін күрделендіреді және арнайы түзету жұмыстарын қажет етеді.

Дәстүрлі логопедиялық әдістер сөйлеу тілін түзетуде маңызды рөл атқарады. Атап айтқанда, артикуляциялық жаттығулар, дыбысты

кою және бекіту, сөздік қорды дамыту, сөйлем құрастыру дағдыларын қалыптастыру сияқты тәсілдер кеңінен қолданылады. Алайда қазіргі цифрлық қоғам жағдайында бұл әдістерді инновациялық технологиялармен толықтыру қажеттілігі туындап отыр. Осы тұрғыда жасанды интеллект технологиялары ерекше назар аудартады.

Жасанды интеллект – адамның интеллектуалдық қызметін модельдеуге бағытталған заманауи технологиялар жиынтығы. Соңғы жылдары бұл технологиялар білім беру саласында кеңінен қолданылып келеді. Жасанды интеллект оқыту процесін дараландыруға, білім алушының жеке ерекшеліктерін ескеруге және оқу материалын тиімді меңгеруге мүмкіндік береді. Әсіресе, ерекше білімді қажет ететін балалармен жұмыс істеуде оның маңызы зор [2].

Сөйлеу тілін түзету процесінде жасанды интеллект технологияларын қолданудың бірнеше негізгі бағыттарын атап өтуге болады. Біріншіден, сөйлеуді тану технологиялары баланың айтқан сөзін автоматты түрде талдап, қателерін анықтай алады. Бұл логопед маманға нақты әрі жедел кері байланыс беруге мүмкіндік береді. Сонымен қатар бала өз қателерін бірден көріп, түзетуге дағдыланады.

Екіншіден, адаптивті оқыту жүйелері әр баланың жеке деңгейіне сәйкес тапсырмаларды автоматты түрде таңдайды. Мұндай жүйелер баланың оқу қарқынын, қабілетін және қажеттіліктерін ескере отырып, оқу процесін тиімді ұйымдастыруға мүмкіндік береді. Бұл әсіресе зияттық дамуында бұзылысы бар балалар үшін өте маңызды, себебі олар біркелкі оқыту тәсілдерін қабылдай бермейді.

Үшіншіден, логопедиялық мобильді қосымшалар сөйлеу тілін дамытуда тиімді құрал болып табылады. Бұл қосымшаларда дыбыстарды дұрыс айтуға арналған жаттығулар, сөздік қорды дамытуға арналған ойындар және сөйлем құрастыруға арналған тапсырмалар қамтылады. Ойын элементтерінің болуы балалардың қызығушылығын арттырып, оқу процесін жеңіл әрі тартымды етеді.

Төртіншіден, виртуалды ассистенттер мен чат-боттар балалармен диалог жүргізу арқылы олардың сөйлеу дағдыларын дамытуға көмектеседі. Мұндай технологиялар баланың қарым-қатынас жасау қабілетін арттырып, өз ойын еркін жеткізуіне ықпал етеді [3].

Жасанды интеллект технологияларын қолданудың бірқатар артықшылықтары бар. Ең алдымен, ол оқыту процесін дараландыруға мүмкіндік береді. Әр балаға жеке тәсіл қолдану арқылы оның қабілеттерін барынша дамытуға жағдай жасалады. Сонымен қатар, бұл технологиялар балалардың оқу мотивациясын арттырады, себебі олар үшін оқу процесі қызықты әрі интерактивті болады.

Сөйлеу тілін түзетуде жасанды интеллект технологияларын қолдану мүмкіндіктері [4].

1. Сөйлеуді автоматты түрде талдау

АІ технологиялары баланың сөйлеуін жазып алып, дыбыстық қателерді анықтай алады. Бұл логопедке нақты әрі жылдам диагностика жасауға мүмкіндік береді.

2. Жекелендірілген оқыту бағдарламалары

Жасанды интеллект әр баланың даму деңгейін талдап, соған сәйкес жеке тапсырмалар ұсынады. Бұл оқыту тиімділігін арттырады.

3. Интерактивті оқыту ортасы

Ойын түріндегі тапсырмалар балалардың қызығушылығын арттырып, сөйлеу тілін дамытуға көмектеседі.

4. Динамикалық бақылау және мониторинг

Бағдарламалар баланың даму динамикасын тіркеп, нәтижелерді талдайды. Бұл түзету жұмыстарының тиімділігін бағалауға мүмкіндік береді.

5. Қашықтан логопедиялық көмек көрсету

АІ технологиялары арқылы онлайн сабақтар ұйымдастыруға болады. Бұл әсіресе шалғай аймақтар үшін тиімді.

Жасанды интеллект негізіндегі логопедиялық құралдар

Қазіргі таңда келесі құралдар кеңінен қолданылуда:

- сөйлеуді тану жүйелері;
- мобильді логопедиялық қосымшалар;
- интерактивті ойын платформалары;
- виртуалды ассистенттер

Сонымен қатар жасанды интеллект логопед мамандардың жұмысын жеңілдетеді. Автоматтандырылған жүйелер арқылы баланың даму динамикасын бақылауға, қателерін анықтауға және түзету жұмыстарын жоспарлауға болады. Бұл өз кезегінде түзету жұмыстарының тиімділігін арттырады.

Практикалық тұрғыдан алғанда, жасанды интеллект технологияларын қолдана отырып, арнайы сабақтар ұйымдастыруға болады. Мысалы, белгілі бір дыбысты дұрыс айтуға арналған сабақ барысында бала алдымен дыбысты тыңдайды, кейін оны қайталайды. Жүйе баланың айтылуын талдап, қателерін көрсетеді және дұрыс нұсқасын ұсынады. Кейін ойын элементтері арқылы алынған білім бекітіледі. Мұндай сабақтар баланың белсенділігін арттырып, нәтижелі оқытуға мүмкіндік береді [5].

Жүргізілген зерттеулер мен тәжірибелер көрсеткендей, жасанды интеллект технологияларын қолдану балалардың сөйлеу тілін дамытуда оң нәтижелер береді. Атап айтқанда, балалардың сөйлеу белсенділігі артады, дыбыстарды дұрыс айту деңгейі жақсарады және оқу мотивациясы жоғарылайды. Сонымен қатар олардың өзіне деген сенімділігі қалыптасып, әлеуметтік бейімделуі жақсарады.

Жасанды интеллект технологияларын қолдану барысында педагог пен логопед маманның рөлі де өзгеріске ұшырайды. Дәстүрлі оқыту жүйесінде мұғалім негізгі ақпарат көзі болса, қазіргі жағдайда ол оқыту процесін ұйымдастырушы, бағыттаушы және үйлестіруші

қызметін атқарады. Жасанды интеллект тек құрал ретінде қолданылып, маманның кәсіби қызметін толықтырады. Сондықтан болашақ педагогтар мен логопедтер цифрлық сауаттылықты меңгеріп, жаңа технологияларды тиімді қолдана білуі тиіс [6].

Жасанды интеллект технологияларын қолдану:

- оқыту процесін жекелендіреді;
- баланың мотивациясын арттырады;
- түзету жұмыстарының сапасын жақсартады;
- педагогтың жұмысын жеңілдетеді.

Сонымен қатар, бұл технологиялар инклюзивті білім беруді дамытуға ықпал етеді.

Жасанды интеллектті қолдануда бірқатар қиындықтар бар:

- техникалық құралдардың жетіспеушілігі;
- педагогтардың цифрлық сауаттылығының төмендігі;
- қазақ тіліндегі сапалы бағдарламалардың аздығы;
- балалардың технологияға тәуелділігі қаупі.

Сонымен қатар, жасанды интеллект технологияларын енгізу барысында этикалық және педагогикалық аспектілерді де ескеру маңызды. Баланың жеке деректерінің қауіпсіздігі, психологиялық жай-күйі және оқу жүктемесінің теңгерімді болуы басты назарда болуы қажет. Әсіресе зияттық дамуында бұзылысы бар балалармен жұмыс істеуде технологияны шамадан тыс қолдану кері әсер беруі мүмкін. Сондықтан ЖИ құралдары дәстүрлі әдістермен үйлестіріле отырып қолданылуы тиіс [7].

Зияттық дамуында бұзылысы бар балалардың сөйлеу тілін түзетуде ойын технологиялары мен жасанды интеллектті біріктіру де тиімді нәтижелер береді. Ойын арқылы оқыту баланың қызығушылығын арттырып, оқу процесіне белсенді қатысуына ықпал етеді. Ал жасанды интеллект ойын барысында баланың әрекеттерін талдап, оған сәйкес кері байланыс береді. Бұл әдіс баланың сөйлеу дағдыларын табиғи жағдайда дамытуға мүмкіндік береді.

Қазіргі таңда әлемдік тәжірибеде жасанды интеллект технологияларын арнайы білім беру саласында қолдану қарқынды дамып келеді. Шетелдік зерттеулерде ЖИ құралдарын қолдану арқылы ерекше білімді қажет ететін балалардың оқу жетістіктері артқаны дәлелденген. Бұл тәжірибелерді отандық білім беру жүйесіне бейімдеу маңызды болып табылады [8].

Отандық тәжірибеде де цифрлық білім беру ресурстарын енгізу жұмыстары жүргізілуде. Алайда жасанды интеллект технологияларын арнайы педагогика саласында қолдану әлі де толық деңгейде дамымаған. Осыған байланысты ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізу, әдістемелік құралдар әзірлеу және мамандарды даярлау қажеттілігі туындайды [9].

Жасанды интеллект технологияларын енгізудің тиімділігі тек техникалық мүмкіндіктерге ғана емес, сонымен қатар педагогтың

кәсіби шеберлігіне де байланысты. Мұғалім мен логопед жаңа технологияларды дұрыс таңдап, оны оқу мақсаттарына сай қолдана білуі тиіс. Бұл үшін арнайы курстар мен біліктілікті арттыру бағдарламаларын ұйымдастыру қажет.

Қорыта айтқанда, зияттық дамуында бұзылысы бар балалардың сөйлеу тілін түзетуде жасанды интеллект технологияларын қолдану – білім беру жүйесінің жаңа сапалық деңгейге көтерілуіне мүмкіндік береді. Бұл бағытта жүргізілетін ғылыми зерттеулер мен практикалық жұмыстар болашақта ерекше білімді қажет ететін балаларға сапалы білім беруге жағдай жасайды [10].

Жалпы алғанда, жасанды интеллект технологиялары арнайы педагогика саласында үлкен әлеуетке ие. Оларды тиімді пайдалану арқылы балалардың сөйлеу тілін дамыту, әлеуметтік бейімделуін жақсарту және тұлғалық дамуын қамтамасыз ету мүмкіндігі артады. Сондықтан бұл бағыттағы зерттеулерді одан әрі дамыту – қазіргі ғылым мен білім беру жүйесінің маңызды міндеттерінің бірі болып табылады.

ӘДЕБИЕТ

1. Выготский Л.С. Мышление и речь. – Москва: Педагогика, 1982.
2. Лурия А.Р. Язык и сознание. – Москва: Изд-во МГУ, 1998.
3. Леонтьев А.А. Основы психолингвистики. – Москва: Смысл, 2003.
4. Жукова Н.С. Логопедия. – Москва: Владос, 2010.
5. Мастюкова Е.М. Дети с нарушениями интеллекта. – Москва: Просвещение, 2005.
6. Тәжібаева С. Арнайы педагогика негіздері. – Алматы: Білім, 2015.
7. Айтбаева А. Логопедиялық жұмыс әдістемесі. – Алматы, 2018.
8. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы. – Астана, 2022.
9. Қазақстан Республикасында инклюзивті білім беруді дамытудың тұжырымдамасы. – Астана, 2020.
10. UNESCO. Artificial Intelligence in Education: Challenges and Opportunities. – Paris, 2021.

МУЛЬТИМЕДИАЛЫҚ МАТЕРИАЛДАР АРҚЫЛЫ БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ СӨЗДІК ҚОРЫН ДАМУ ЖОЛДАРЫ

Құттықбай Н.Қ., п.ғ.м. оқытушы,
Қызылорда «Болашақ» университеті
(Қызылорда қаласы)

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются пути развития словарного запаса учащихся начальных классов с помощью мультимедийных материалов. Показана роль видео, аудио, анимаций и интерактивных заданий в активизации познавательной деятельности и повышении интереса учащихся к обучению. Отмечается, что использование мультимедийных технологий способствует эффективному усвоению новых слов, развитию устной речи и повышению качества обучения.

ABSTRACT

The article discusses ways to develop the vocabulary of primary school students through multimedia materials. The role of videos, audio, animations, and interactive tasks in activating students' cognitive activity and increasing their interest in learning is highlighted. It is noted that the use of multimedia technologies contributes to the effective acquisition of new words, the development of oral speech, and the improvement of the quality of education.

Қазіргі таңда білім беру жүйесін ақпараттандыру процесіне байланысты ақпаратты-білім беру ортасы, ақпаратты-пәндік орта, кәсіби-ақпараттық білім беру ортасы, оқытудың ақпараттық технологиялары, ақпаратты-коммуникациялық технологиялар, білім беруге арналған ақпаратты-коммуникациялық технологиялар, мультимедиа, мультимедиялық технологиялар, білім берудегі мультимедиа, мультимедияның бағдарламалық құралдары, мультимедиялық ресурстар секілді бірқатар терминдер оқулықтар мен ғылыми мақалаларда қолданыла бастады.

Сөйлеуді дамыту әдістемесінде инновациялық әдістер мен цифрлық технологияларды қолдану. Бұл әдістер сөйлеуді дамытудың тиімді құралдарының бірі болып табылады және оқушыларды оқытуда максималды табысқа жетуге көмектеседі. Жаңашыл әдіс-тәсілдер, технологиялар, тәсілдер мұғалім тарапынан да, бала тарапынан да көп күш – жігерді қажет етпейді, балалардың сөйлеу тілін оңтайландырады және жеке тұлғаның жан – жақты дамуына ықпал етеді. Сөйлеуді меңгерудің жеткіліксіздігі – еркін қарым-

қатынас жасауға, мектептегі әртүрлі пәндерді меңгеруге мүмкіндік бермейтін объективті себеп. Баланың сөйлеуі неғұрлым бай және дұрыс болса, оған өз ойын жеткізу оңайырақ, шындықты білудегі мүмкіндіктері неғұрлым кең болса, балалармен және ересектермен қарым-қатынасы неғұрлым мазмұнды және толық болса, оның психикалық дамуы соғұрлым белсенді жүреді [1].

Сабақ барысында ақпараттық-коммуникациялық технологияларды пайдалану үлкен мүмкіндіктерге жол ашады. Педагогикалық зерттеулерге сүйенер болсақ, оқытуда мультимедиялық бағдарламаларды және ресурстарды пайдалану арқылы мынадай құндылықтарға қол жеткізуге болады:

-әр түрлі тапсырмалар беру арқылы коммуникативтік шеберліктерін (тыңдау, сөйлеу, оқу және жазу) қалыптастыру мүмкіндіктері;

-оқу ақпаратының көпқырлылығы және бір уақытта көру, тыңдау және сөйлеу мүмкіндігіне ие болу мүмкіндіктері;

-оқып жатқан тілде мәліметтерді тыңдау арқылы сол тілде сөйлеушілермен қарым – қатынас жасауға мүмкіндік береді;

Интеративті тақтамен презентацияны бірге қолдану оқушылардың сабаққа деген қызығушылығын ерекше арттырады. Сабақ барысында цифрлық технологияларды яғни, мультимедиялық және электрондық оқулықтарды және интеративті тақтаны пайдаланғанда:

- лексиканы оқып үйретеді;
- сөйлеу ырғағын;
- диалог, монолог және рөлдік ойындарды;
- хат жазуға үйретеді;

Оқушылардың сөздік қорын дара суреттер не заттың нақтылы өзін көрсету, ойындар ойнату және өзара сөйлестіру жолдарымен байытып, сөздің дыбысталу жағын дұрыс айтуды, грамматикалық тәсілдерді, логикалық жаттығуларды орындату арқылы өткізу тиімді әдістер болып табылады [2].

Соңғы жылдардағы тілші, әдіскер ғалымдардың зерттеу жұмыстарының нәтижесіне жүгінсек, мектеп оқушыларының көпшілігінің сөздік қоры жұтаң, сөз тіркестерін, сөйлем және мәтін құрауда дәрменсіздік танытатындығын, ойын жүйелі түрде айтып бере алмайтындығын, ауызша сөйлеу дағдысының төмендігін байқауға болады. Оның басты себебі, оқушының сөйлеу формаларын игерудегі дағдысының әрі қалыптаспағандығынан, білімнің жеткіліксіздігі деп санаса, кейбір зерттеушілердің пікірінше, мектептегі тіл дамыту жұмыстары өз дәрежесінде жүргізілмейтіндігінде деп санайды. Қазіргі кезде оқушылардың ауызша сөйлеу әрекетін қалыптастыру – бүгінгі күннің өзекті мәселесі болып табылады.

Бастауыш сыныпта мұғалімнің басты мақсаты ең әуелі оқушының сөздік қорын қалыптастыру болып табылады. Оқушылардың

сөздік қорын қалыптастыру белгілі бір жүйемен үздіксіз жүргізіліп, оларды жүйелі сөйлеуге дағдыландыру кешенді жұмыстар мен жаттығулар негізінде ұйымдастырылса, оқытудың жаңа технологияларын қолдану арқылы күтілетін нәтижелері оқушылардың ауызша сөйлеу дағдысын дамытуға негізделсе, онда оқушылардың тілін дамытудың, сөздік қорын байытудың нәтижесі мен мүмкіндігі арта түсер еді. Мектеп оқушыларының ауызша сөйлеу дағдысын қалыптастырса, онда оқушы келешекте қоғамдық-әлеуметтік ортада ойын еркін жеткізуге, әдеби нормада жүйелі, шебер сөйлеуге дағдыланады.

Мультимедиялық әдістерді төмендегідей бірнеше бағытта қолданып отыруға болады: Сабақтарда талдау жасау үшін ақпараттық құралдар арқылы көрнекілік ретінде суреттер, диаграмма мен бейнероликтерді кеңінен қолдануға болады.

1. Оқушылардың есту, көру қабілеттерін дамыту үшін табиғаттағы заңдылықтар мен үрдістерді анимация арқылы қолдануға тиімді.

2. Мультимедиялық оқулықтар көмегімен күрделілігі жөнінен түрлі деңгейдегі тапсырмалар мен практикалық жұмыстарды орындауға болады.

3. Алған білімдерін тексеріп, бекіту өте тиімді.

Мультимедиялық технология (АКТ-компьютер, интерактивті тақта, ғаламтор) бірінші сынып оқушыларының оқуға деген мотивациясын арттырады және пәндерді оқу барысында мынадай мүмкіндіктерге қол жеткізеді:

- Оқу материалдарының мазмұнын көрнекілікті, түсінікті, қызықты етеді;

- Оқу материалдың суреттерін динамика түрінде көрсетуге (құбылыстарды әр түрлі жағынан және әр түрлі деңгейде);

- Оқушылармен жылдам және тиімді тестілеу өткізу;

- Оқушылармен өзіндік жұмыстарды ұйымдастыру, анықтамалық материалмен жұмыс істеуге үйрету;

- Жеке тұлғалық және психологиялық ерекшеліктерін ескере отырып, оқушыға комфорттық жағдай жасау;

Ақпараттық мәдениетін дамытуға бүгінгі ақпараттық, коммуникациялық құралдармен жұмыс істеу дағдыларын арттыру.

Дәстүрлі оқыту жүйесінен мультимедиялық материалдарды қолдана отырып өткізілген сабақтардың түпкі айырмашылығы бар.

Бұл айырмашылық мұғалімнің рөлі өзгеруінде: ол білімнің негізгі бұлағы емес. Ол реттеуші, ұйымдастырушы, кеңес беруші. Бүгінгі электрондық оқулық сабақтарда интернет арқылы орындалады. Осыған байланысты мұғалімнің міндеті осы оқу құралдарды оқыту материалдың мазмұнымен байланысты, психологиялық және жас ерекшеліктеріне сәйкес, компьютермен жұмыс істеуге дағдысы бар оқушыларды анықтау, іріктеу. Осы

міндеттерді сапалы, нәтижелі ету үшін мұғалім өзі интерактивті тақтамен, әртүрлі электронды оқулықтармен, және ғаламтор көзінде жұмыс істей білу керек. Ол үшін негізінде Activstudio, кітапхана және флипчартты қолдана білу қажет [3].

Оқыту үрдісін цифрландыру мақсатында интерактивті тақтамен жұмыс жасау тиімді. Қазіргі уақытта Қазақстанның жалпы орта білім беретін мектептерінің барлығы дерлік интерактивті тақтамен қамтамасыз етілген.

Қорыта келгенде, ақпараттық технологияның тиімділігі – оқушылардың білім олқылықтарына үнемі зерттеу жасап, түзету жұмыстарын жүргізуге пайдасы бар екендігі анықталды. Қазіргі заманның даму қарқыны мұғалімдер шығармашылығын жаңаша, ғылыми-зерттеу бағытында құруды талап етеді.

ӘДЕБИЕТ

1. Жамбулова Б.Т. Бастауыш сынып оқушыларының сөйлеуін дамытудағы цифрлық ресурстар // Білім айнасы. – 2023.
2. Цифрлық ортада бастауыш сынып оқушыларының сөздігін байыту // әдістемелік материалдар.
3. Бозбаева З.А. Цифрлық ресурстар арқылы бастауыш сынып оқушыларының ғылыми түсініктерін қалыптастыру. – Алматы.

ҚОРЛАРДЫ ЦИФРЛАНДЫРУ ЖӘНЕ МӘДЕНИ МҰРАНЫ САҚТАУ

Канкожаева Шамшахар Жанкожаевна, аға оқытушы,
«Филология, журналистика және тарих» кафедрасы,
Қызылорда Болашақ университеті
Қызылорда қаласы

РЕЗЮМЕ

В данной научной работе рассматривается актуальная проблема сохранения редких книг и рукописей, представляющих собой уникальную историческую и культурную ценность. Физический износ, естественное старение материалов, а также угрозы техногенных и природных катастроф ставят под вопрос сохранность этих памятников для будущих поколений. В этой связи оцифровка фондов выступает как эффективное решение, позволяющее не только обеспечить сохранность оригиналов, но и расширить доступ к ним широкого круга исследователей и читателей.

В докладе анализируются современные технологии оцифровки, включая специализированное сканирующее оборудование, программы оптического распознавания символов (OCR), а также методы создания качественных метаданных. Особое внимание уделяется вопросам систематизации и долгосрочного хранения цифровых копий с использованием цифровых репозиторий и платформ, таких как Всемирная цифровая библиотека (WDL).

ABSTRACT

This scientific paper examines the urgent problem of preserving rare books and manuscripts of unique historical and cultural value. Physical wear and tear, natural aging of materials, as well as the threat of man-made and natural disasters call into question the preservation of these monuments for future generations. In this regard, digitization of funds acts as an effective solution that allows not only to ensure the safety of the originals, but also to expand access to them for a wide range of researchers and readers.

The report analyzes modern digitization technologies, including specialized scanning equipment, optical character recognition (OCR) programs, as well as methods for creating high-quality metadata. Special attention is paid to the issues of systematization and long-term storage of digital copies using digital repositories and platforms such as the World Digital Library (WDL).

Қазіргі ақпараттық қоғам дәуірінде мәдени мұраны сақтау және оны болашақ ұрпаққа жеткізу мәселесі ерекше өзектілікке ие болып

отыр. Әсіресе, сирек кездесетін кітаптар мен қолжазбалар – біздің тарихымыз бен мәдениетіміздің материалдық емес куәгерлері ретінде ерекше құндылыққа ие. Алайда, уақыт өте келе бұл байлықтардың физикалық тозуы, табиғи апаттар, өрттер және басқа да қауіп-қатерлер олардың жойылу қаупін тудырады. Ғылым мен технологияның жетістіктері осы мәселені шешудің тиімді жолын – цифрландыруды ұсынады. Цифрлық форматқа көшіру арқылы біз баға жетпес мәдени мұрамызды сақтап қана қоймай, оны әлемнің кез келген түкпіріндегі адамдарға қолжетімді ете аламыз. Бұл баяндамада сирек кездесетін кітаптар мен қолжазбаларды цифрландырудың технологиялары, әдістері және олардың тұрақты дамудағы рөлі қарастырылады.

Сирек кездесетін кітаптар мен қолжазбалардың басты проблемасы – олардың физикалық жағдайының уақыт өте келе нашарлауы. Қағаздың сарғаюы, сияның өңінің кетуі, механикалық зақымданулар, ылғалдың әсері – осының бәрі бірегей мұраларды біртіндеп жояды. Әрбір физикалық пайдалану барысында құжаттың тозу процесі артады [1].

2022 жылғы Қаңтар оқиғасы кезінде бірқатар архивтердің өртенуі цифрландырудың маңыздылығын айқын көрсетті. Сол кезде цифрлық нұсқалары бар құжаттардың сақталып қалғаны туралы ақпараттар шықты. Бұл оқиға цифрландырудың тек қолжетімділікті арттыру ғана емес, сонымен бірге мәдени мұраны апаттардан сақтандырудың сенімді тәсілі екенін дәлелдеді.

Қазақстандық Kitar.kz жобасының тәжірибесі көрсеткендей, цифрландыру қазақ тіліндегі мазмұнның қолжетімділігін қамтамасыз етудің тиімді жолы болып табылады. Жоба авторы Рауан Кенжеханұлының пікірінше, «ұлттың қуаты сол ұлттың жасап шығарған, адамзаттың ортақ қорына салған мағына-мазмұнымен өлшенеді». Ал технологияның дамуы сол мағына-мазмұнды цифрлық форматта ұсынуды талап етеді [2].

Жалпы сирек кездесетін кітаптар мен қолжазбаларды цифрландыруда арнайы жабдықтар қолданылады. Кәдімгі сканерлерден айырмашылығы, сирек кітаптарды сканерлеуге арналған құрылғылар кітаптың түпнұсқасын зақымдамай, жоғары сапалы сурет алуға мүмкіндік береді. Кітаптарды цифрландыру процесі басынан аяғына дейін мұқият жүргізіліп, әрбір беттің сапалы көшірмесі жасалады. Цифрландыру процесінің маңызды кезеңі – сканерленген мәтіндерді редакцияланатын форматқа түрлендіру. Бұл үшін арнайы бағдарламалар қолданылады. Мысалы, барлық кітапханалар жүйесінде «ABYY FineReader» бағдарламасы қолданылады. Бұл бағдарлама құжаттардың суреттерін (фотосуреттер, сканерлеу нәтижелері, PDF-файлдар) электрондық редакцияланатын форматтарға аударуға мүмкіндік береді.

Цифрландырудың табысты болуы метадеректердің сапасына тікелей байланысты. Дүниежүзілік цифрлық кітапхана (WDL-

Windows жүйесіне арналған драйверлер кітапханасы.) тәжірибесінде әрбір материал жазбасында серіктестер ұсынған және зерттеушілер толықтырған сипаттамалар бар. Бұл сипаттамалар материалды контексттеуге және оның мәдени және тарихи маңыздылығын ашуға көмектеседі. WDL коллекциясындағы кітаптар, қолжазбалар, карталар және басқа да бастапқы көздер түпнұсқа тілдерде ұсынылған, соның ішінде 100-ден астам тіл, аз танымал және жойылып кету қаупі төнген көптеген тілдер де бар.

Цифрлық форматтағы мәдени мұраны сақтау және жүйелеу үшін

цифрландырылған материалдарды сақтау және арнайы цифрлық платформалар құру. Халықаралық деңгейдегі табысты жобалардың бірі – Дүниежүзілік цифрлық кітапхана (WDL). Бұл жоба 2009 жылы ЮНЕСКО-ның қолдауымен және бүкіл әлем бойынша кітапханалардың, мұрағаттардың, мұражайлардың, білім беру мекемелерінің және халықаралық ұйымдардың қатысуымен АҚШ Конгресс кітапханасының бастамасымен іске қосылды. WDL мақсаты – әлемдегі ең маңызды мәдени нысандарды сақтау және тарату, ашылу, ғылыми зерттеулер мен пайдалану мүмкіндігін қамтамасыз ету [3].

Әртүрлі елдердің цифрландыру тәжірибелері үлгі бола алады. Нидерланд әдебиет қауымдастығы 1999 жылы бастама көтеріп, Нидерландтың көне заманнан бүгінгі күнге дейінгі мәдениеті, тарихы мен әдебиетінің цифрлы кітапханасын жасап шығарды. Бұл жобаның мақсаты – Нидерланд әдебиетін әлемге кеңірек таныту. Бастапқыда донат, яғни ерікті түрде көмек көрсеткісі келген жанашырлар қаржысына сүйенген жобаны кейінірек үкімет қолдап, электронды кітаптар коллекциясын дамытуға қаржы бөле бастады. Қазіргі таңда бұл ашық цифрлы кітапханада 15 мыңнан астам нидерландтық әдеби текст, қосымша әдебиет, өмірбаян, суреттер топтастырылған[4].

Қазақстандық цифрландыру жобаларыда осы бағытта айтарлықтай жұмыстар атқарылуда. Kitar.kz жобасында он мыңға жуық кітаптың электронды нұсқасы жасалған. Бұл жоба қазақ тіліндегі мазмұнның қол жетімділігін арттыру мақсатында құрылған. Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты мамандары ономастикалық корпус базасын жаңартып, онда 2 мыңға жуық өнімтүрі, 12 миллион сөз қолданыстан тұратын мәтіндер базасын жинақтаған. Бұл жүйеде кісі есімдері мен жер-су, аспан денелері атауларының жиілігі көрсетіліп, ономастикалық мәтіндер жинағы толықтырылған. Цифрландыру процесінде туындайтын маңызды мәселелердің бірі – авторлық құқық. Сирек кездесетін кітаптардың бір бөлігі авторлық құқықпен қорғалса, енді бір бөлігі қоғамдық игілікке айналған. Цифрландыру жобаларында осы мәселелерді ескеру қажет. Халықаралық тәжірибеде бұл мәселені шешудің әртүрлі тәсілдері бар:

ашық лицензиялар, авторлық құқық иелерімен келісімдер жасасу, қоғамдық игіліктегі материалдарға басымдық беру.

Дүниежүзілік цифрлық кітапхана тәжірибесінде метадеректер бірнеше тілде ұсынылған. WDL(Windows Driver Library)жобасында барлық сипаттамалық метадеректер ағылшын тілінен алты қосымша тілге (испан, португал, француз, араб, орыс және қытай) аударылған. Бұл әдіс тілдік кедергілерді еңсеруге және мәдени мұраны кеңінен таратуға мүмкіндік береді.Түпнұсқа мен көшірменің арақатынасыкөшірмелердің түпнұсқасының орнын толық баса алмайтынын ескеру қажет. Нидерланд тәжірибесі көрсеткендей, Амстердамдағы Рейксмузейум немесе Ван Гог мұражайы сайттары қанша әдемі болса да, онда суреттерді түрлі ракурсте қарауға, тіпті телефонға жүктеп алуға мүмкіндік бергенімен, картиналардан алатын әсердің бір тамшысын да бере алмайды. Сондықтан цифрландыру түпнұсқаларға деген қызығушылықты төмендетпейді, керісінше оларды көруге деген ынтаны арттырады [4].

Қорларды цифрландыру және мәдени мұраны сақтау – ғылым мен технология жетістіктерінің кітапхана ісіндегі маңызды бағыты. Сирек кездесетін кітаптар мен қолжазбаларды цифрлық форматқа көшіру олардың физикалық тозуын болдырмаудың, төтенше жағдайлардан сақтандырудың және ұрпақтан-ұрпаққа жеткізудің тиімді тәсілі болып табылады.

Цифрландыру технологияларының дамуы сканерлеу жабдықтарынан бастап мәтінді тану бағдарламаларына дейін кең ауқымды қамтиды. Халықаралық және отандық тәжірибелер көрсеткендей, цифрландыру жобаларының табысты болуы сапалы метадеректерге, тұрақты платформаларға және авторлық құқық мәселелерінің дұрыс шешілуіне тікелей байланысты.

Қазақстанда да осы бағытта айтарлықтай жұмыстар атқарылуда. Kitap.kz, Тіл білімі институтының ономастикалық корпусы сияқты жобалар қазақ мәдени мұрасының цифрлық кеңістіктегі орнын нығайтуда. Болашақта бұл жобаларды кеңейту, халықаралық ынтымақтастықты дамыту және жаңа технологияларды енгізу арқылы біз баға жетпес мәдени қазынамызды сақтап қана қоймай, оны әлемдік деңгейде етаныта аламыз [5].

ӘДЕБИЕТ

1. «Мәдени мұраның сақтық көшірмесі». Павлодар қ. «Орталықтандырылған кітапханалар жүйесі» КММ. – 2025. – 24 сәуір. – URL: <https://cbbspvl.kz/kz/madeni-muranyn-saqtyq-koshirmesi/>

2. Дүниежүзілік цифрлық кітапхана. – ZHUBANOV университетінің кітапханасы. – URL: https://library.arsu.kz/?page_id=33308

3. Тұрақты даму мақсаттары: кітапханалардың рөлі. – БҰҰ Даму бағдарламасы. – 2023.

4. UNESCO Manifesto for Digital Libraries. – UNESCO. – 2022.
5. ҚР-ның «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы – Астана, 2021

ОӘЖ: 376.4:377

ЗИЯТЫ ЗАҚЫМДАЛҒАН БАЛАЛАРДЫ ЕҢБЕККЕ ОҚЫТУ

Балмаханова Сандугаш Зиядиновна, аға оқытушы, п.ғ.м.,
Бақытбекова Эльнара Маратқызы, «Арнайы педагогика» білім
беру бағдарламасының 1 курс білім алушысы,
Қызылорда «Болашақ» университеті
Қызылорда қаласы.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются вопросы трудового обучения обучающихся с нарушениями интеллектуального развития и их социальной адаптации. Описываются этапы и коррекционная направленность трудового обучения, а также его роль в формировании профессиональных навыков и самостоятельности. Отмечается эффективность использования словесных, наглядных и практических методов обучения.

ABSTRACT

The article examines the vocational training of students with intellectual disabilities and their social integration. It describes the stages and corrective focus of labor education, highlighting its role in developing professional skills and independence. The effectiveness of verbal, visual, and practical teaching methods is also emphasized.

Зият дамуында бұзылыстары бар тұлғаларды қоғамға кіріктіру мәселесі мемлекеттік деңгейде қарастырылып, тиісті нормативтік-құқықтық актілермен, сондай-ақ аталған санаттағы балалардың құқықтары мен мүмкіндіктерімен айқындалады. Бұл мәселе білім беру жүйесінің барлық институттардың қатысуымен, әрбір нақты тұлғаның оқуы, тәрбиеленуі және дамуы үшін кедергісіз орта құру арқылы шешіледі.

Еңбекке оқыту білім беру технологияларының құрамдас бөлігі ретінде білім алушыларды белгілі бір еңбек түрі бойынша арнайы ұйымдастырылған сабақтар жүйесі арқылы еңбек қызметіне даярлау міндетін жүзеге асырады. Мұндай сабақтарға мыналар жатады:

- ағаш ұсталығы;
- слесарлық іс;
- картондау және түптеу ісі;
- тігін ісі;

-ауыл шаруашылығы еңбегі (мал шаруашылығы, көкөніс өсіру, гүл өсіру, сәндік гүл өсіру және т.б.);

-құрылыс бағытындағы мамандықтар (сылақшы, бояушы, ағаш ұстасы)[1].

Еңбекке оқытудың бүкіл үдерісі түзету-компенсаторлық бағытта ұйымдастырылып, білім алушылардың психофизикалық дамуындағы кемшіліктерді түзетуге және жұмсартуға бағытталады.

Зият бұзылыстары бар балалардың еңбек қызметі олигофренопедагогикада өмірге даярлаудың ең белсенді құралдарының бірі ретінде қарастырылады, ал оқыту – белгілі бір мамандық бойынша білім, білік және дағдылармен қаруландыру құралы болып табылады.

Арнайы (түзету) мектептерде еңбекке оқыту кезең-кезеңімен жүзеге асырылады. Әр кезеңде жалпы білім беру міндеттерімен қатар, нақты кезеңге тән арнайы міндеттер шешіледі.

Бірінші кезең (0-4 сыныптар).

Оқытудың бірінші кезеңі 0-4 сыныптарда жүзеге асырылады. Бұл сыныптардағы қол еңбегі сабақтары ұлдар мен қыздарды мектеп шеберханаларындағы еңбекке оқытуға даярлаудың негізі болып табылады.

0-4 сыныптарда еңбекке оқытуға аптасына 2 сағат бөлінеді. Әр сынып бойынша бағдарламада білім алушылардың білімдері мен біліктеріне қойылатын ең төменгі талаптар айқындалған.

Түзету міндеттері:

- тапсырма мазмұнында бағдарлана білу дағдысын дамыту;
- үлгіні және оның графикалық бейнесін талдау білігін дамыту;
- нақты операцияны орындау барысын бақылау;
- дайын бұйымды үлгімен салыстыру және дайындау тәртібі туралы ауызша есеп беру дағдысын дамыту;
- кеңістікке бағдарлана білу және бұйымды парақ бетіне дұрыс орналастыру білігін дамыту [2].

0-4 сыныптарға арналған еңбекке оқыту бағдарламасы әртүрлі қолөнер материалдарын пайдалануға негізделген. Оларға саз және пластилин, қағаз және картон, тоқыма материалдары, ағаш, табиғи материалдар, сым, металл конструктор жатады. Басымдық қағаз бен картонмен жұмысқа беріледі, ал меңгерілген бастапқы білімдер мен дағдылар кейінгі кезеңдерде жетілдіріледі.

Екінші кезең - кәсіптік бағдарлау кезеңі.

Бұл кезең 5-сыныпта мектептің кәсіптік шеберханалары базасында жүзеге асырылатын жалпы техникалық еңбекке оқытуды қамтиды. Аталған кезеңнің міндеттері неғұрлым нақты сипатқа ие және екі негізгі мақсатты көздейді:

- білім алушыларды өзгерген оқу жағдайларына бейімдеу, мұғалім-пән оқытушысының қатаң бақылауы мен көмегі жағдайында дербес әрекетке көшу;

- білім алушыларды олардың мүмкіндіктерін, қозғалыс және зият қабілеттерінің даму деңгейін ескере отырып, еңбекке оқыту түрлері бойынша іріктеу [3].

Мектептің психологиялық-медициналық-педагогикалық комиссиясында (ПМПК), оған міндетті түрде сынып жетекшісі мен еңбекке оқыту мұғалімдері қатысады, білім алушы туралы жинақталған деректер қарастырылады. Талқылау нәтижесінде ұсынылған мамандық бойынша оқыту мүмкіндігі туралы шешім қабылданады. Егер 5-сынып оқушысының қабілеттері меңгерілетін мамандық талаптарына сәйкес келмесе, ол жеңілдірек еңбек бейіні бар шеберханаға ауыстырылады. Арнайы (түзету) білім беру ұйымдарының қолданыстағы бағдарламаларында әртүрлі бағыттағы мамандықтар қарастырылған.

Үшінші кезең - мектеп шеберханаларындағы кәсіптік оқыту (6-8 сыныптар).

Бұл кезең 6-8 сыныптарды қамтиды. Осы кезеңде оқу сағаттарының саны артады, жаттығулар арқылы кәсіби дағдылар қалыптастырылып, жетілдіріледі. Әр оқу тоқсанының соңында білім алушылар бес балдық жүйе бойынша бағаланатын дербес практикалық жұмыстар орындайды.

Еңбекке оқыту мәселелерін зерттеген бірқатар арнайы мектептің жоғары сынып оқушыларының көпшілігіне тән сипат - практикалық жұмыстарды орындау кезінде туындайтын қиындықтарды дербес еңсеру деңгейінің төмендігі екенін атап көрсетеді. Оқушылардың басым бөлігі мұғалім көмегіне мұқтаж. Кейбірі өз бастамасымен көмек сұрайды, ал енді бір бөлігі жұмысты тоқтатып, енжар күту күйінде болады.

Еңбекке оқыту барысында мектеп оқушысының зият дамуының жетекші факторы - жасөспірімнің өз еңбек әрекетін дербес әрі мақсатқа сай ұйымдастыру қабілетін қалыптастыруға мүмкіндік беретін жағдайлар. Бұл, өз кезегінде, еңбек үдерісінде ой әрекеттері жүйесін қалыптастыруға бағытталуына тәуелді.

Ой әрекеттеріне мыналар жатады:

- тапсырма мазмұнында бағдарлану және оны орындауды алдын ала жоспарлау;

- өлшеу, есептеу және белгілеу әрекеттері;

- бақылау әрекеттері.

Еңбек қызметінің құрамындағы ой әрекеттері мынадай біліктер арқылы көрініс табады:

- әртүрлі нұсқаулықтарды (ауызша, жазбаша, сызба, сызбалық бейне, үлгі, модель және т.б.) пайдалану;

- жұмыс операцияларының ретін жоспарлау;

- белгілеу және қажетті өлшемдерді жүргізу;

- өз жұмысын үнемі бақылау;

- бұйымды дайындау барысында себеп-салдарлық байланыстарды анықтау [4].

Сонымен қатар, кәсіптік-еңбекке оқытудың соңына қарай арнайы мектеп оқушыларының көпшілігі еңбек операцияларын жеткілікті деңгейде меңгеріп, күрделі кешенді жұмыстарды (киім тігу, слесарлық құралдар дайындау, қарапайым жиһаз - үстел, орындық және т.б. жасау) орындай алады. Бақылау тапсырмаларын орындау барысында туындайтын қиындықтар, әдетте, олардың операциялық еңбек дағдыларының жеткіліксіздігімен тікелей байланысты емес.

Төртінші кезең - 9 сыныптағы кәсіптік-еңбекке оқыту.

Бұл кезеңде кәсіпорындардағы өндірістік практика немесе мектеп жағдайында өндірістік ортаға барынша жақындатылған жағдайда, еңбекке оқыту мұғалімінің жетекшілігімен оқыту жүзеге асырылады.

Оқытудың бұл кезеңі білім алушыларды белгілі бір мамандық бойынша еңбекке даярлауға бағытталған. Қолданыстағы үлгілік оқу жоспары мен бағдарламаларға сәйкес оқу сағаттарының саны айтарлықтай арттырылған. Уақыттың жартысы қайталауға бөлінеді, бұл жасөспірімдерді өндірістік практикаға және еңбекке оқыту бойынша емтихан тапсыруға даярлауға мүмкіндік береді.

Біліктілік емтиханы мектеп директорының бұйрығымен арнайы комиссияның қатысуымен өткізіледі және теориялық әрі практикалық бөлімдерден тұрады.

Емтиханды сәтті тапсырған білім алушылар белгіленген үлгідегі куәлік алады, бұл оларға меңгерген мамандығы бойынша жұмысқа орналасуға құқық береді. Педагогикалық кеңестің шешімімен психофизикалық ерекшеліктеріне байланысты бағдарламаны толық меңгермеген немесе жеке бағдарлама бойынша оқыған білім алушылар емтиханның босатылуы мүмкін.

Бесінші кезең - өндірістік оқыту.

Бұл кезең зият бұзылыстары бар мектеп бітірушілердің еңбекке даярлығын аяқтайды. Оқыту өндірістік практика жағдайында, аптасына үш рет алты сағаттан жүргізіледі. Еңбекке оқыту мұғалімінен бөлек, өндірістегі тәлімгерлер де айтарлықтай қолдау көрсетеді.

Арнайы мектептер мен мектеп-интернаттар тәжірибесінде бұл кезең мектептен кейінгі әлеуметтік-еңбек реабилитациясы және бейімдеу кезеңі ретінде қарастырылады. Мұндай жұмыс тәжірибесі кең таралған.

Бұл кезеңде еңбекке даярлау арнайы кешендерде және кәсіптік-техникалық колледждерде жүзеге асырылады, онда арнайы (түзету) мектеп түлектерінен топтар жасақталады.

Қорытындылай келе, еңбекке оқытудың аталған кезеңдерінің жүйелілігі, мақсаттарының логикалық бірізділігі және әр кезеңнің мазмұнына қойылатын талаптар түзету педагогикасының, соның

ішінде олигофренопедагогиканың негізгі қағидаттарын айқындайды: оқытудың тәрбиелік және дамытушылық сипаты, теория мен практиканың байланысы, еңбекке оқытудың түзетушілік бағыттылығы, дараландыру және саралау қағидаттары.

Олигофренопедагогикада оқытудың негізгі функциялары - білім беру, тәрбиелеу, түзету және түпкі нәтиже ретінде дамыту болып табылады. Осыған сәйкес, еңбекке оқыту сабақтарында да, өзге пәндердегі сияқты, білімдік, тәрбиелік және дамытушылық міндеттер айқындалады.

Сонымен қатар, еңбекке оқыту сабақтарының өзіндік ерекшеліктері бар. Бірінші ерекшелігі - сабақ уақытының негізгі бөлігі практикалық әрекетке бөлінеді және оны ғылыми-әдістемелік тұрғыдан дұрыс ұйымдастыру қажет. Екінші ерекшелігі - білім алушыны осы әрекетке алдын ала даярлау, яғни еңбек тәсілдерін меңгерту қажеттілігі. Үшінші ерекшелігі - жасөспірімнің моторикасының жеткілікті дамуы және ұйымдастырушылық білік пен дағдыларының қалыптасуы тиіс.

Арнайы (түзету) мектептегі еңбекке оқытудың негізгі әдістері:

- оқу ақпаратын сөз арқылы жеткізу және есту арқылы қабылдау әдістері (сөздік әдістер);

- оқу ақпаратын көрнекі түрде жеткізу және көру арқылы қабылдау әдістері (көрнекілік әдістері);

- оқу ақпаратын практикалық еңбек әрекеттері және тактильдік-кинестетикалық қабылдау арқылы меңгерту әдістері (практикалық әдістер) [5].

Аталған әдістер, әдетте, кешенді түрде қолданылады.

ӘДЕБИЕТ

1. Вайзман Н.Н. Психомоторика детей-олигофренов/ Н.Н.Вайзман. - М., 1976.

2. Дульнев Г.М. Учебно-воспитательная работа во вспомогательной школе/Г.М.Дульнев; под. ред. Т.А.Власовой, В.Г.Петровой. - М., 1981.

3. Ковалева Е.А. Содержание и методика трудового обучения в сельских вспомогательных школах//Дефектология. - 1985. - № 6. - С. 41-44. Мирский С. Л. Методика профессионально-трудоу обучения во вспомогательной школе: учеб. пособие для учителя / С.Л.Мирский. - М.,

4. Павлова Н.П. Трудовое обучение в 1-3 классах вспомогательной школы: учеб. пособие для учителя/ Н. П. Павлова. — М., 1988.

5. Пинский Б.И. Формирование двигательных навыков учащихся вспомогательной школы / Б.И. Пинский. - М., 1985.

УДК 371.3

БОЛАШАҚ БАСТАУЫШ СЫНЫП МҰҒАЛІМДЕРІНІҢ ЭМОЦИОНАЛДЫҚ-КОММУНИКАТИВТІК DAҒДЫЛАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ЖОЛДАРЫ

Әлімқұл Ж.Р., п.ғ.м., оқытушы,
Қызылорда «Болашақ» университеті
(Қызылорда қаласы)

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются педагогические условия развития коммуникативной компетентности младших школьников. Проводится анализ основных видов компетенций учащихся. Это: здоровьесберегающие компетенции, коммуникативные компетенции, коммуникативные компетенции и социальные, творческие компетенции.

ABSTRACT

The article examines the pedagogical conditions for the development of the communicative competence of younger schoolchildren. The analysis of the main types of students' competencies is carried out. These are: health-saving competencies, communicative competencies, communicative competencies and social, creative competencies.

Бастауыш мектепте оқытушының танымдық іс-әрекет түрлерін таңдап, оны жоспарлап, ұйымдастыра білуі, құзыреттілігін қалыптастыру- қазіргі кездегі көкейтесті мәселелердің бірі. Оқытушының басқару іс-әрекеті өзінің және оқушының іс-әрекеттерін жоспарлаудан, осы іс-әрекеттерді ұйымдастырудан, оқыту сапасын талдаудан, оқушының жеке тұлғалық дамуын болжаудан, т.б. тұрады.

Оқушы құзыреттілігі – оның өзінің игерген білім, білік, дағдыларын белгілі бір жағдайда не оқу әрекеті барысында қолдана алуы, белгілі бір нәтижеге жетуі. Қазіргі ақпараттық қоғамда жеке пәндік құзырлық дағдыларды меңгеру жеткіліксіз. Енді осы жалпыланған нақты жағдайлармен мен мәселелерді шешуде түйінді құзыреттіліктерге айналуы тиіс. Бұл жағдайда білім, білік, дағдылар құзыреттілікті қалыптастырудың негізіне айналады. Бұл үрдіс келесі құзыреттіліктерді қамтиды. Денсаулық сақтау құзыреттілігі, коммуникативтік құзыреттілік, қатынас құзыреттілігі, және әлеуметтік, шығармашылық құзыреттілік. Аталған құзыреттіліктер қалыптасқан оқушы кез келген күрделі мәселелерді шешуде өздігінен шешім қабылдайды [1].

Бастауыш сынып оқушыларының қабілеттері екі түрлі әрекетте дамиды: **біріншіден**, кез келген бала адамзат баласының осы кезге дейінгі жинақтаған тәжірибесін меңгертуге бағытталған оқу іс-

әрекетінде білім, білік, дағдыларды қабылдауы арқылы болса; **екіншіден**, кез келген оқушы шығармашылық әрекеттер орындау арқылы; өзінің табысқа жету мүмкіндіктерін дамытады. Оқу іс-әрекетінен шығармашылық әрекеттің айырмашылығы: баланың өзін-өзі қалыптастыруын жүзеге асыруға бағытталған жаңа әдіс-тәсілдер іздеп, проблеманы өзінше, жаңаша шешуге талпыныс жасауы туындайды.

Екі әрекетте оқушылар екі түрлі мүдделер көзделген мақсатты шешеді. Мысалы, оқу іс-әрекетінде белгілі дағдыны қалыптастыратын белгілі бір ережені меңгеретін жаттығулар орындаса, белсенді әрекеттерде баланың іздену жұмысы басты нысана болады. Оқу іс-әрекеті баланың жалпы қабілетін дамытса, белсенді әрекет нақты жағдайды шешу барысында нәтижеге жеткізетін қабілеттерін дамытады.

Бүгінгі таңда оқу тәрбие үдерісі барысында бастауыш сынып оқушыларының құзыреттілігін қалыптастыру жолдары ол жаңа технология элементтерін тиімді пайдалану, жаңа әдістер қолданылу, негізгі форма- сабақ барысында өсіп келе жатқан жеке тұлғаны жан-жақты дамыту. Өйткені, тәуелсіз Қазақстанды дамыған бәсекеге қабілетті елу елдің қатарында, терезесін тең ететін – білім. Сондықтан қазіргі даму кезеңі білім беру жүйесінің алдына оқу үрдісін технологияландыру мәселесін қойып отыр. Атап айтар болсақ: Дамыта оқыту технологиясы, моделдік оқу технологиясы, ақпараттық технология және сын тұрғысынан ойлау технологиясы.

Бұл технологиялар білім беру деңгейінде төмендегі негізгі талаптарға сәйкес болуы керек.

- Оқу үрдісінде білім алушылардың өздерін еркін сезінуіне жағдай туғызу, денсаулықтарына кері әсерін тигізбеу;
- Оқушылардың оқуға деген қызығушылығын дамыту, күтілетін нәтижелерге жетуге талаптандыру;
- Жеке тұлғаны дамытуға бағытталған әдіс – тәсілдерді қолдану;
- Өз бетімен жұмыс істеп, шешім қабылдауға мүмкіндіктер туғызу[2].

Осы аталған талаптардың бәріне жауап бере алатын технологиялардың бірі ол дамыта оқыту технологиясы. Жалпы «дамыту», «даму» терминдеріне баланың белгілі мөлшерден шығып, саналы іс - әрекет сатыға ауысуы деп анықтама беріледі. Дамыта оқыту технологиясын көрнекті ғалымдар Л.С. Вготский, М.Я. Лернер, Л.В. Занков, В.В. Давыдов, Д.Б Эльконин толық зерттеп, дәлелдеген [3, 4].

Оқушы құзыреттілігін қалыптастыруда мұғалімнің басты міндеті оқу материалдарын оқушыға дайын күйінде көрсету емес, оқушымен бірлесіп, жалпы іс-әрекетті ұйымдастыра отырып, алға қойған міндеттерді түсіндіру, оларды шешудің тәсілдерін, жолдарын

іздістіру. Сол арқылы өз іс-тәжірибесінде қалай қолданатынына көңіл бөлу сондай - ақ оқу әрекетін қалыптастыру, айналадағы дүниемен белсенді әрекеттестік, этикалық, эстетикалық қарым-қатынасқа дайындау, дара тұлғалық адамгершілік нормаларын меңгерту, және оқу барысында баланың бойындағы дамуды қалыптастыруды дағдыға айналдыруға көңіл бөлу керек бұл оқушының сезіміне әсер етіп қана қоймай баланың логикалық ойын дамытуға да үлкен әсер етеді.

Сондықтан сабақ барысында:

1. Оқу мақсаттарының нақты қойылуы.
2. Оны шешудің жолын бірге қарастыру.
3. Шешімнің дұрыстығын дәлелдеу.

Оқушы алдына оқу мақсаттарын қоюда ешқандай дайын үлгі берілмейді. Мақсатты шешу іштей талқылау, сосын жинақтау арқылы жүзеге асады. Мұғалім сабақ үрдісін ұйымдастырушы, бағыттаушы рөлінде ғана болады. Шешім табылған кезде әркім оның дұрыстығын дәлелдей білуге үйретіліп, әр оқушыға өз ойын, өз пікірін айтуға мүмкіндік беріледі.

Оқу үдерісінде бастауыш сынып оқушыларының коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастырудың тағы бір тиімді жолы ол оқу мәтінін қою сабағында

1. Табыс ситуациясын тудыру кезеңінде оқушылар өз жетістіктеріне көз жеткізеді, яғни білетіндері сараланады. Осы кезеңде оқушылардың ақпараттық, коммуникативтік құзыреттіліктерін дамытуға көрініс береді.

2. Интеллектуалдық шиеленіс кезеңінде оқушылардың ізденіс зерттеу әрекеттерін ұйымдастыруда салыстырады, топтардың жауаптары тыңдалып, шешімдері тыңдалады. Осылайша сабақ мақсатын оқушылар өздері айтады. Бұл кезеңде оқушылар алдарына қойылған проблемаларды анықтап, топтың шешімі арқылы мақсат қояды. Яғни, проблемалық құзыреттіліктері қалыптасады.

3. Оқу міндетін қою кезеңінде жеткіліксіз білімдерін өздері меңгереді. Оқулықтан тиісті ақпаратты тауып, қажеттісін сызба арқылы береді.

4. Оқу міндетін шешу амалдарын іздестіруде практикалық жұмыстарды топ өздері орындайды, қиындықтарды анықтап, шешімін айтады.

5. Қорытынды рефлексия кезеңінде әр топ, әр оқушы өз түсінігіне талдау жасап, өмірде қолданылу аясын айтады. Келесі сабаққа міндет белгілейді.

Осындай бастауыш сынып оқушыларының құзыреттілігін қалыптастырудың тағы бір тиімді жолдарының бірі ол өзіндік жұмыс арқылы.

В.П.Стрезикозин мен Б.П.Есипов оқушылардың өзіндік жұмысын үшке бөледі:

1) жаңа білімді қалыптастыруда жүргізілетін өзіндік жұмыстар;
2) іскерлік пен дағдыны қалыптастыру бағытындағы жүргізілетін өзіндік жұмыстар;

3) білім, іскерлік пен дағдыны қайталап тексеру бағытындағы жүргізілетін өзіндік жұмыстар. Өзіндік жұмысты біртіндеп көшірмелі, өзгермелі, шығармашылық тұрғыда ұйымдастыра білу тиімді нәтиже береді.

Н.Г. Дайридің пікірінше оқушылардың оқу әрекетінің сапасына баса назар аудару қажет. Бүгінде нәтижеге бағытталған білім беруде бұл идея жүзеге асырылуы тиіс деп ойлаймыз. Өйткені, білім сапасы оның нәтижелігінің көрсеткіші болып табылады [5].

Жоғарыда айтылғандай жеке тұлғаны дамытудың педагогикалық тұрғыдан дұрыс ұйымдастырылған өзіндік жұмыс білімді тереңдетуге, толықтыруға, дағды мен іскерлікті қалыптасыруға, танымдық әрекетке қызығуды туғызуға, оқушылардың танымдық белсенділігін арттыруына мүмкіндік береді. Өздігінен орындайтын жұмыс арқылы меңгерген пәндік білік дағдылар ойлау операцияларын дамыту нәтижесінде оқушылар құзыреттілігін қалыптасыруға ықпал етеді.

Оқу тәрбие үдерісінде бастауыш сынып оқушыларының коммуникативтік құзыреттілігін дамытудың алғы шарты ретінде, әрекетін ұйымдастыруда өзіндік жұмыстардың да төмендегідей мүмкіндіктерін анықтауға болады:

- оқушының логикалық ойлау қаблетін дамытады;
- жеке тұлғаның бойында дербестік, белсенділік, ерік, жауапкершілік, мақсаттылық, сияқты қасиеттерді тәрбиелейді;
- пәндік білім, білік, дағдыларды қалыптастырады;
- оқушының алған білімдерін оқу және өмірлік жағдаяттарда қолдануда болатындай ізденімпаздық дағдыларын қалыптастырады;
- оқушыларды өзіндік жұмыс кезінде нәтиже шығаруға жетелейді;
- оқушылардың құзыреттіліктерін дамытады.

Мен бұлардың бәрін іс жүзінде қолдану үшін сабақ барысында әр түрлі әдістер қолдана отырып оқытып, сабаққа дайындалған кезде ең алдымен сабақтың мақсатын анықтап іріктеп аламын. Содан кейін қандай нәтиже беретінін әртүрлі іс-шараларды өткізгенде байқаймын. Бұл формалар арқылы оқушылардың білімін, іскерлігін, дағдысын тексеру үшін сабақтарымда әртүрлі белсенді тапсырмаларды енгізе отырып және бақылау жұмыстарын ұйымдастырып, оқушының өз ойын айқын, түсінікті жеткізе білуге, тілдік қабілеті дамыған дара тұлғаның дамуына мүмкіндік жасаймыз.

ӘДЕБИЕТ

1. Жиенбаева С. “Технология” оқу–әдістемелік кешеннің жаңа бағыттары: (Оқу үрдісінің жаңа әдістері) // Қазақстан мектебі. №10 / 2011. 34-38 б.
2. Занков Л.В.. Обучение и развитие. М Педагогика, 2008. 440б.
3. Эльконин Д. «Дамыта оқыту технологиясы»//Педагогикалық шығармалар, 2008. 33б
4. Рахматулина Г. Технологияларды пайдалану арқылы сабақтың тиімділігін арттыру//Казахский язык и литература в русской школе. №4/2009. 29-35 б.
5. Кан-Калик В.А., Никандров Н.Д. Мамандыққа кіріспе //Педагогика. 2000. 144 б.

ӨОЖ 371.3:004.8:004.896

STEM-БІЛІМ БЕРУ ЖӘНЕ ТҰРАҚТЫ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ДАМУ

Жүнісова Ұ.Ж., п.ғ.м., аға оқытушы,
Қызылорда «Болашақ» университеті
(Қызылорда қаласы)

РЕЗЮМЕ

Stem-подход позволяет ученикам начальной школы систематически познавать мир, понимать логику окружающих явлений, определять их взаимосвязи, открывать для себя новую и интересную информацию. в процессе изучения чего-то нового у ребенка повышается интерес и познавательная активность, и он стремится самостоятельно ставить цели, выбирать пути их решения и объективно оценивать результат. это способствует развитию инженерного стиля мышления и обеспечивает ребенку новый, более высокий уровень развития, открывающий широкие возможности для выбора профессии в будущем.

ABSTRACT

The Stem approach enables elementary school students to systematically explore the world, understand the logic of surrounding phenomena, identify their interrelations, and discover new and interesting information. While learning something new, children's interest and cognitive activity increase, and they strive to independently set goals, choose solutions, and objectively evaluate the results. This promotes the development of an engineering style of thinking and provides children with a new, higher level of development, opening up broad career options in the future.

Қазіргі жаһандану дәуірінде ғылым мен технологияның қарқынды дамуы қоғамның барлық салаларына елеулі өзгерістер енгізуде. Осы тұрғыда STEM-білім беру (Science, Technology, Engineering, Mathematics) жүйесі инновациялық экономиканың негізін қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. STEM тәсілі білім алушылардың сыни ойлауын, зерттеушілік қабілетін және практикалық дағдыларын дамыта отырып, тұрақты инновациялық дамуға жол ашады.

STEM-білім берудің басты ерекшелігі – пәнаралық байланысқа негізделуі. Яғни, оқушылар мен студенттер теориялық білімді практикамен ұштастырып, нақты өмірлік мәселелерді шешуге бағытталады. Бұл тәсіл әсіресе экологиялық, экономикалық және әлеуметтік мәселелерді шешуде тиімді. Мысалы, жаңартылатын энергия көздерін дамыту, қалдықтарды қайта өңдеу немесе ресурстарды тиімді пайдалану сияқты міндеттер STEM-білім беру арқылы жүзеге асырылатын жобалармен тығыз байланысты.

Тұрақты инновациялық даму – бұл тек жаңа технологияларды енгізу ғана емес, сонымен қатар табиғи ресурстарды сақтай отырып, экономикалық өсімді қамтамасыз ету. Осы мақсатқа жетуде STEM-білім беру болашақ мамандарды даярлаудың негізгі құралы болып табылады. Инженерлер, бағдарламашылар, ғалымдар мен зерттеушілер тұрақты дамудың жаңа шешімдерін ұсына отырып, қоғамның сапалы өзгеруіне ықпал етеді [1].

Қазақстан жағдайында STEM-білім беруді дамыту ерекше өзекті. Елдің индустриялық-инновациялық дамуы, цифрландыру үдерістері және «жасыл экономикаға» көшу саясаты білікті кадрларды талап етеді. Сондықтан мектептер мен жоғары оқу орындарында STEM бағыттарын күшейту, зертханалық базаны жаңарту және халықаралық тәжірибені енгізу маңызды қадамдардың бірі болып табылады.

Сонымен қатар, STEM-білім беру гендерлік теңдікті қамтамасыз етуге де ықпал етеді. Қыз балалардың техникалық және инженерлік мамандықтарға қызығушылығын арттыру – инновациялық қоғам құрудағы маңызды факторлардың бірі. Бұл өз кезегінде адами капиталдың сапасын арттырып, экономиканың тұрақты дамуына серпін береді.

Қорытындылай келе, STEM-білім беру – тұрақты инновациялық дамудың негізгі драйвері. Ол тек білім беру жүйесін жаңғыртып қана қоймай, қоғамның интеллектуалдық әлеуетін арттырады. Сондықтан STEM бағыттарын жүйелі түрде дамыту – кез келген елдің болашақтағы бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз етудің маңызды шарты.

Ғылым, технология, инженерия және математика салаларындағы білім беру тұрақты даму мақсаттарына жетуде маңызды рөл атқарады, яғни «барлығы үшін жақсырақ әрі тұрақты

болашақты қамтамасыз етуге ықпал етеді (БҰҰ). Ғылымды, технологияны, инженерияны және математиканы біріктіре отырып, STEM-білім беру қазіргі таңда әлем алдында тұрған мәселелерді шешуге көмектеседі.

Зерттеудің мақсаты – қосымша білім беру жүйесінде бастауыш сынып жасындағы балалардың STEM-білімге қызығушылығын дамыту моделінің тиімділігін тексеру [2].

Материалдар мен әдістер. Эксперименттік зерттеу Lego Education білім беру орталығы базасында (Қазақстан, Астана қаласы) жүргізілді. Экспериментке 6–9 жас аралығындағы 110 бала қатысты (олардың саны эксперименттік және бақылау топтары арасында тең бөлінді). Бастауыш сынып оқушыларының зерттеушілік дағдыларының, икемдерінің деңгейі және стандартты емес, практикалық-ойлау тапсырмаларын шешу негіздері туралы ақпараттану деңгейі мен оларды шешуге дайындығы бағаланды. Нәтижелер. Ұсынылған модель бастауыш сынып жасындағы балалардың зерттеушілік дағдылары мен икемдерін дамыту үшін арнайы ұйымдастырылған, оқушылар үшін тартымды әрі құнды ортаны қалыптастыруды көздейді. Бұл орта оқытуды ғылыми-техникалық білімді дамытуға бағытталған өмірлік іс-әрекетке айналдырады. Эксперименттік топ бойынша педагогикалық бақылаудың сапалық және сандық нәтижелерін талдау барысында, қалыптастырушы эксперименттен кейін зерттеушілік дағдылар деңгейінің және оқушылардың ақпараттану деңгейінің айтарлықтай артқаны анықталды.

Қазіргі таңда ақпарат ағыны өте үлкен, ал ойын-сауық құралдары сан алуан. Сондықтан бала цифрлық әлемде адасып қалуы мүмкін. Осыған байланысты мұғалім балаларға түсінікті және олардың қабілеттерін дамытатын құралдарды таңдауы қажет. Мұндай құралдардың бірі – LEGO конструкторлары. Олар балаларға ерекшеліктеріне қарамастан білімді тиімді меңгеруге мүмкіндік береді.

STEAM тәсілінің негізгі идеясы – теория мен практиканы қатар қолдану. Яғни, оқу барысында тек ойлау ғана емес, қолмен жұмыс істеу де маңызды. Балалар білімді өздері «ашу» арқылы меңгереді.

Бастауыш мектепте STEM қолданудың тиімділігі:

Математика мен жаратылыстануға қызығушылықты арттырады;

Техника, робототехника, құрастыру саласында білім береді;

Шығармашылық және коммуникативтік қабілеттерді дамытады;

Баланың әлеуетін ерте анықтауға көмектеседі.

STEM технологияларының мәні:

Бұл тәсіл дарынды балаларды анықтауға мүмкіндік береді және ХХІ ғасыр талаптарына сай жаңа ойлау түрін қалыптастырады. Ол дәстүрлі білім беру моделінен ерекшеленіп, шығармашылық және аналитикалық дағдыларды дамытады.

STEAM оқу кеңістігі интерактивті оқыту, өзіндік жұмыс және топтық әрекетті үйлестіреді.

STEAM тәсілі шығармашылыққа еркіндік береді. Балалар идея ойлап қана қоймай, оны жүзеге асырады, жоспарлайды және нәтижесін бағалайды.

Сондай-ақ, STEAM-да топпен (жұппен) жұмыс маңызды. Бұл балаларды бірлесіп әрекет етуге үйретеді.

STEAM білімінде робототехника, бағдарламалау, 3D-принтерлер сияқты заманауи құралдар қолданылады [3]. Болашақ – STEM және STEAM білімінде. Жаңа форматтағы мұғалімдер оқушылардың қабілетін ашып, оларды заманауи әлемге бейімдей алады.

ӘДЕБИЕТ

1. Ибраева Е.С., Шаушекова Б.К. Қосымша білім беру жүйесінде бастауыш сынып жасындағы балалардың STEM-білімге қызығушылығын дамыту // Ғылым және білім беру перспективалары. 2023. № 1 (61). 276–290 бб. doi: 10.32744/pse.2023.1.16

2. Алексеева Т.В. Дамудағы пәнаралық интеграцияланған STEM/STEAM тәсілінің әлеуеті // Ғылым және білім перспективалары. 2023, том. 61, № 1 Оқушылардың жобалық зерттеу дағдылары. Мамандандырылған білім берудегі STEAM технологиясы: Қашықтықтан конференция материалдарының жинағы, 15 сәуір, 2022 ж. Калининград: KNVMU, 2022. 100 б.

3. Красильникова А.Е. Когнитивтік қызығушылық психологиялық-педагогикалық құбылыс ретінде // Хабаршы. Шадринск мемлекеттік педагогикалық университетінің. 2013. № 2 (18). Рр. 66–72.

АҚПАРАТТЫҚ ЖҮЙЕЛЕРДІ ДАМУДАҒЫ ДЕРЕКТЕР ҚОРЫН ТИІМДІ БАСҚАРУ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ

Мұхамметәлиева А.М., оқытушы,
Қызылорда «Болашақ» университеті
(Қызылорда қаласы)

РЕЗЮМЕ

В контексте развития современных информационных систем требуется комплексный анализ эволюции технологий управления базами данных, их архитектурной сложности и факторов, влияющих на производительность. В настоящее время рассматриваются технологии от традиционных реляционных моделей до распределённых и мультимодельных (multi-model) архитектур данных, при этом их теоретические основы и прикладные ограничения описываются в сравнительном аспекте. Кроме того, с научной точки зрения обосновывается взаимное противоречие таких метрик управления данными, как latency, throughput, consistency и fault tolerance, и их стремительное развитие получает всё более широкое распространение.

ABSTRACT

In the context of modern information systems development, a comprehensive analysis of the evolution of database management technologies, their architectural complexity, and the factors affecting performance is required. Currently, technologies ranging from traditional relational models to distributed and multi-model data architectures are being considered, with their theoretical foundations and practical limitations described in a comparative manner. In addition, the trade-offs between key data management metrics such as latency, throughput, consistency, and fault tolerance are scientifically substantiated, and their rapid advancement is becoming increasingly widespread.

Ақпараттық жүйелердің қазіргі даму кезеңі деректерге бағытталған (data-centric) парадигманың үстемдігімен сипатталады. Яғни, жүйенің құндылығы оның функционалдық мүмкіндіктерімен ғана емес, деректерді қаншалықты тиімді өңдей алатынымен анықталады. Бұл жағдай деректер қорын басқару технологияларын жүйенің «қосымша компоненті» деңгейінен «ядролық архитектуралық элемент» деңгейіне көтерді [1]. Дегенмен, деректерді тиімді басқару әмбебап шешімі жоқ күрделі мәселе болып табылады. Кез келген жүйе өнімділік, сенімділік, масштабталу және консистенттілік арасында белгілі бір компромисске баруға мәжбүр. Бұл компромистерді түсіну – заманауи ақпараттық жүйелерді жобалаудың

негізгі шарты болып табылады. Алайда, деректер қорын тиімді пайдаланудың ең тиімді жолы ретінде сұраныс тілін алсақ болады. Деректерге арналған қызметтер негізінен келесі міндеттерге қатысты: жинау, тазалау, сүзу, біріктіру, бөлісу, сақтау, тасымалдау, визуализация, талдау, қорғау. Сұрауларға келетін болсақ, қызметтер көбінесе өңдеуге, оңтайландыруға, жекелендіруге және ұсынуға бағытталған. Яғни, ақпараттық жүйелерді дамыту барысында сұраныс тілін кеңірек пайдалану керек.

Дәстүрлі ақпараттық жүйелерде деректер қоры көбінесе монолитті сипатта болды, яғни барлық деректер бір орталықтандырылған реляциялық жүйеде сақталды. Бұл тәсіл транзакциялық тұтастықты қамтамасыз етуде тиімді болғанымен, жоғары жүктемелі жүйелерде масштабталу мәселесін тудырды. Уақыт өте келе микросервистік архитектуралардың пайда болуы деректерді басқару тәсілін түбегейлі өзгертті. Әрбір сервис өз деректер қорына ие болатын «database per service» қағидасы кең таралды. Бұл тәсіл деректерді декомпозициялауға мүмкіндік береді, бірақ сонымен қатар деректердің консистенттілігін қамтамасыз етуді күрделендіреді. Осы контексте көпмодельді деректер қорлары (multi-model databases) ерекше назар аударады. Олар бір жүйе ішінде бірнеше деректер моделін (күжаттық, графтық, кілт-мән) біріктіруге мүмкіндік береді. Бұл тәсіл икемділікті арттырғанымен, ішкі күрделілікті де ұлғайтады.

Деректерді басқарудағы ең күрделі мәселелердің бірі – консистенттілік деңгейін таңдау. Дәстүрлі жүйелерде ACID қасиеттері абсолютті талап ретінде қарастырылса, таратылған жүйелерде бұл талап әлсіретіліп, BASE (Basically Available, Soft state, Eventual consistency) моделі кеңінен қолданылады [2].

Eventual consistency моделі жүйенің жоғары қолжетімділігін қамтамасыз етеді, бірақ деректердің уақытша сәйкессіздігіне әкеледі. Бұл әсіресе real-time аналитикада немесе қаржылық операцияларда тәуекел тудыруы мүмкін. Strong consistency модельдері деректердің дәлдігін қамтамасыз етеді, алайда олар latency көрсеткішін арттырады. Осылайша, жүйе жобалаушысы нақты қолдану сценарийіне сәйкес консистенттілік деңгейін таңдауы тиіс.

Деректер қорын басқару тиімділігін бағалау бірнеше негізгі метрикалар арқылы жүзеге асырылады (Сурет 1). Олардың ішінде latency (кідіріс уақыты), throughput (өңдеу қабілеті), scalability (масштабталу) және fault tolerance (ақауларға төзімділік) ерекше орын алады.

Сурет 1. Деректер қорын басқару тиімділігін бағалау метрикалары.

Latency-ді төмендету үшін көбінесе кәштеу механизмдері қолданылады, алайда бұл деректердің ескіру қаупін арттырады. Throughput-ты арттыру үшін параллель өндеу енгізіледі, бірақ бұл синхронизация мәселелерін күрделендіреді.

Scalability екі түрлі тәсілмен жүзеге асады: вертикалды және горизонталды. Вертикалды масштабтау аппараттық ресурстарды арттыруға негізделсе, горизонталды масштабтау жүйені бірнеше түйінге бөлуді талап етеді. Соңғысы икемдірек болғанымен, басқару тұрғысынан күрделірек.

Деректер қорымен жұмыс істеудің тиімділігі тек логикалық модельге ғана емес, физикалық сақтау тәсілдеріне де байланысты. Query optimizer жүйенің «миы» ретінде жұмыс істеп, ең тиімді орындау жоспарын таңдайды. Индекстердің әртүрлі типтері (B-tree, LSM-tree, Hash) әртүрлі сценарийлерде тиімді қолданылады. Мысалы, LSM-tree құрылымы жазу операциялары басым жүйелерде жоғары өнімділік береді, ал B-tree оқуға бағытталған жүйелерде тиімді. Сонымен қатар, деректерді партициялау және locality принципі latency-ді айтарлықтай төмендетеді. Яғни, деректерді пайдаланушыға географиялық тұрғыдан жақын орналастыру жүйенің жауап беру уақытын жақсартады [3]. Таратылған жүйелерде транзакцияларды басқару ерекше қиындық туғызады. Екі фазалық commit (2PC) протоколы консистенттілікті қамтамасыз етеді, бірақ ол жүйенің қолжетімділігін төмендетеді [4]. Осыған балама ретінде Saga паттерні кеңінен қолданылады. Бұл тәсілде транзакция бірнеше локалды операцияларға бөлінеді, және әрбір операция үшін кері әрекет (compensation) қарастырылады. Бұл жүйенің икемділігін арттырғанымен, бағдарламалау күрделілігін өсіреді.

Қазіргі ақпараттық жүйелердегі басты мәселелердің бірі – деректердің күрделілігінің артуы. Жүйелер тек үлкен емес, сонымен

қатар гетерогенді деректермен жұмыс істейді. Бұл деректерді интеграциялау мен синхрондауды қиындатады.

Data silos (оқшауланған деректер) мәселесі де өзекті болып отыр. Өртүрлі жүйелерде сақталған деректердің біріктірілмеуі ұйым ішінде ақпараттық алшақтық тудырады. Сонымен қатар, деректердің сапасы мен сенімділігі мәселесі күшейіп келеді. «Garbage in – garbage out» қағидасы қазіргі аналитикалық жүйелерде ерекше маңызға ие [5]. Киберқауіпсіздік тұрғысынан да жаңа сын-қатерлер пайда болуда. Таратылған және бұлттық жүйелер шабуыл бетінің (attack surface) кеңеюіне алып келеді.

Заманауи деректер архитектураларында Data Mesh концепциясы орталықтандырылған басқарудан бас тартуды ұсынады. Бұл тәсілде әрбір домен өз деректеріне жауап береді, ал деректер өнім ретінде қарастырылады. Autonomous databases концепциясы кеңінен дамып келеді. Мұндай жүйелер машиналық оқыту арқылы өзін-өзі оңтайландырады, индекстерді автоматты түрде құрады және сұраныстарды бейімдейді.

AI-driven query optimization және self-healing systems сияқты бағыттар деректерді басқару саласын түбегейлі өзгертуі мүмкін [6].

Деректер қорын тиімді басқару – бұл тек технологиялық мәселе емес, ол күрделі жүйелік және архитектуралық таңдау мәселесі. Өртүрлі технологиялар арасындағы айырмашылықтарды түсіну және олардың trade-off сипаттарын ескеру ақпараттық жүйелердің тиімділігін анықтайды. Ақпараттық жүйелерді дамытудағы деректер қорын басқару технологиялары статикалық құралдардан динамикалық, өзін-өзі реттейтін экожүйелерге айналды. Реляциялық жүйелердің қатандығы мен NoSQL-дің икемділігі арасындағы тепе-теңдікті табу, деректерді сақтаудың гибриді модельдерін енгізу және орталықсыздандырылған архитектураларды қолдану – қазіргі IT-индустриясының басты бағыттары. Болашақ даму кезеңі деректер қорының есептеуіш ортамен барынша бірігуіне және «деректер – бұл өнім» (Data as a Product) концепциясының толық салтанат құруына негізделетін болады.

Қазіргі таңда әмбебап шешім жоқ, сондықтан әрбір жүйе өзінің талаптарына сәйкес деректерді басқару стратегиясын қалыптастыруы тиіс. Болашақта деректерді басқару технологиялары одан әрі интеллектуалданып, автономды жүйелерге айналуы ықтимал.

ӘДЕБИЕТ

1. Abadi D., Agrawal R., Ailamaki A., Balazinska M., Bernstein, P.A., Carey M.J., & Widom, J. (2016). The beckman report on database researchs. Communications of the ACM, 59(2), 92–99.
2. Chaudhuri S., & Narasayya V.R. (1998). Autoadmin what-if index analysis utility. In Acm sigmod (pp. 367–378).

3. Борадакий Ю.В., Лободинский Ю.Г., Информационные технологии. Методы, процессы, системы. М.: Радио и связь. 2002. 456с.

4. Abraham Silberschatz, Henry F. Korth, S. Sudarshan. "Database System Concepts".

5. Martin Kleppmann. "Designing Data-Intensive Applications: The Big Ideas Behind Reliable, Scalable, and Maintainable Systems".

6. International Journal of Data Science and Analytics (JDSA).

ӘОЖ 007.52

БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНДЕГІ ЦИФРЛЫҚ ТРАНСФОРМАЦИЯ ЖӘНЕ ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ МҮМКІНДІКТЕРІ

Табулова Айнагуль Беркеновна, п.ғ.к., доцент,
Әмірханқызы Аружан, педагогика және психология
мамандығының
2 курс білім алушысы,
Қызылорда Болашақ университеті

РЕЗЮМЕ

В данной статье с научной точки зрения рассматриваются сущность цифровой трансформации в системе образования и возможности применения технологий искусственного интеллекта. Определяются основные направления и преимущества использования цифровых технологий в системе образования.

ABSTRACT

This article scientifically examines the essence of digital transformation in the education system and the possibilities of using artificial intelligence technologies. The main directions and advantages of using digital technologies in the education system are identified.

Білім беру саласына жасанды интеллектіні енгізу – Қазақстанның ауқымды цифрлық жаңғыру стратегиясының құрамдас бөлігі болып табылады. Бүгінде еліміз жасанды интеллект инфрақұрылымын дамытып келеді, нәтижесінде мемлекеттік көрсетілетін қызметтерге және экономикаға жаңа көзқарас қалыптасуда. Дамып келе жатқан суперкомпьютерлік инфрақұрылым Ұлттық жасанды интеллект платформасымен біріктіріліп, мемлекеттік цифрлық өнімдерді әзірлеу мен енгізудің негізгі элементі болады. Платформа деректер жиынтығын, есептеу ресурстарын және жасанды интеллект моделдерін әзірлеуге және оқытуға арналған құралдарды қамтиды[1].

Қазақстанның оқу бағдарламаларына жасанды интеллектіні (ЖИ) кіріктіру–бәсекеге қабілетті кадрларды даярлауға бағытталған және мемлекеттік бастамалар арқылы қолдау тапқан стратегиялық басымдық болып табылады. 2024–2029 жылдарға арналған жасанды интеллектіні дамыту тұжырымдамасын іске асыру жөніндегі іс-қимыл жоспарының 25-іс-шарасы шеңберінде 2026 жылдан бастап ЖИ технологияларымен қамтамасыз етілген (AI-embedded Digital Textbooks) цифрлық оқулықтарды әзірлеу жоспарлануда. Жаңа буын цифрлық оқулықтары оқу материалын терең меңгеруге және білім алушылардың жеке оқу траекторияларын қалыптастыруға жәрдемдесетін интеллектуалды көмекшілер рөлін атқарады [2].

ЖИ технологияларының дамуы әлемдегі білім беру жүйелерін трансформациялаудың негізгі факторларының біріне айналууда. ЖИ оқытуды жекелендіру, педагогтердің күнделікті жұмысын автоматтандыру, білім беру деректерін талдау және білім беру қызметтерінің сапасын арттыру үшін қолданылады. ЭЫДҰ елдерінде және одан тыс жерлерде ЖИ-ді енгізу білім беру саясатының стратегиялық бағыты ретінде қарастырылады. Бұл бағыт нормативтік және этикалық негіздерді әзірлеуді, сондай-ақ педагогтер мен оқушыларды жаңа цифрлық сын-қатерлерге дайындауды талап етеді.

Білім беру саласындағы цифрлық трансформацияның негізгі мақсаты – білім алушылардың қажеттіліктеріне сәйкес икемді және тиімді білім беру ортасын қалыптастыру. Цифрлық технологияларды пайдалану оқу процесін ұйымдастырудың жаңа формаларын дамытуға мүмкіндік береді. Қазіргі таңда көптеген жоғары оқу орындары электронды оқыту жүйелерін, онлайн білім беру платформаларын және цифрлық білім беру ресурстарын кеңінен қолдануда. Бұл білім алушыларға оқу материалдарын кез келген уақытта және кез келген жерде меңгеруге мүмкіндік береді. Цифрлық технологиялардың көмегімен оқу процесін басқару, білім алушылардың оқу жетістіктерін бақылау және білім сапасын бағалау жұмыстары да жеңілдейді. Сонымен қатар, цифрлық білім беру ортасы білім алушылардың өздігінен білім алу дағдыларын дамытуға ықпал етеді [3].

Цифрлық трансформация білім беру саласында жаңа педагогикалық тәсілдердің қалыптасуына да әсер етеді. Мысалы, аралас оқыту (blended learning), онлайн оқыту, қашықтықтан оқыту сияқты білім беру формалары кеңінен таралууда. Жасанды интеллекттің білім беру жүйесіндегі рөлі. Жасанды интеллект – компьютерлік жүйелердің адамның интеллектуалдық қызметіне ұқсас әрекеттерді орындау қабілеті. Қазіргі уақытта жасанды интеллект технологиялары білім беру саласында кеңінен қолданылып келеді. Жасанды интеллекттің білім беру жүйесіндегі басты артықшылықтарының бірі – оқу процесін дербестендіру мүмкіндігі. Әрбір білім алушының білім деңгейі мен оқу қарқыны әртүрлі болғандықтан, жасанды интеллект олардың жеке ерекшеліктеріне сәйкес оқу материалдарын ұсынуға

мүмкіндік береді. Сонымен қатар, жасанды интеллект білім алушылардың оқу жетістіктерін талдауға және олардың білім деңгейін анықтауға көмектеседі. Арнайы алгоритмдер арқылы білім алушылардың оқу нәтижелері талданып, олардың әлсіз және күшті жақтары анықталады.

Жасанды интеллект технологиялары оқу процесін автоматтандыруға да мүмкіндік береді. Мысалы, тест тапсырмаларын автоматты түрде тексеру, оқу материалдарын жүйелеу және білім алушылардың оқу белсенділігін бақылау сияқты жұмыстарды автоматтандыруға болады. Қазіргі уақытта көптеген білім беру ұйымдары виртуалды ассистенттерді, интеллектуалды оқыту жүйелерін және чат-боттарды пайдаланып келеді. Бұл технологиялар білім алушыларға оқу барысында жедел көмек көрсетуге мүмкіндік береді.

Білім беру жүйесінде жасанды интеллектті қолданудың мүмкіндіктері. Білім беру жүйесінде жасанды интеллект технологияларын қолданудың көптеген мүмкіндіктері бар.

Біріншіден, жасанды интеллект білім алушылардың білім деңгейін нақты бағалауға мүмкіндік береді. Арнайы бағдарламалар арқылы білім алушылардың оқу нәтижелері талданып, олардың оқу үлгерімі туралы толық ақпарат алуға болады.

Екіншіден, жасанды интеллект оқыту процесін тиімді ұйымдастыруға көмектеседі. Оқу материалдарын автоматты түрде өңдеу, білім алушылардың сұрақтарына жауап беру және оқу процесін жоспарлау сияқты жұмыстарды жасанды интеллект арқылы жүзеге асыруға болады.

Үшіншіден, жасанды интеллект білім беру ресурстарын тиімді пайдалануға мүмкіндік береді. Цифрлық білім беру платформалары арқылы білім алушылар қажетті ақпаратты жылдам таба алады. Сонымен қатар, жасанды интеллект инклюзивті білім беруді дамытуда да маңызды рөл атқарады. Арнайы бағдарламалар арқылы ерекше білім беру қажеттіліктері бар білім алушыларға қолдау көрсетуге болады. Жасанды интеллект технологиялары білім беру жүйесінің тиімділігін арттыруға және білім алушылардың оқу мотивациясын күшейтуге ықпал етеді [4].

Технологиялардың қарқынды дамуы жағдайында қосымша және сыныптан тыс білім беру білім алушылардың ЖИ-құзыреттерін кеңейту және тереңдету үшін кең мүмкіндіктер ұсынады, әсіресе бұл икемді, тәжірибеге бағытталған форматтар арқылы жүзеге асады. Дәл осындай жағдайларда білім алушылар технологияларға деген қызығушылығын дамытып, жобалық жұмыстарға қатысып және ЖИ-ді қолданбалы тұрғыда меңгере алады. UNESCO ұсынымдарына сәйкес, ЖИ саласындағы құзыреттерді дамыту барлық білім беру деңгейлерінде, яғни ресми мектеп оқуынан бастап, бейресми және үздіксіз білім беру жүйесіне дейін қамтитын кешенді стратегия

аясында жүзеге асырылуы тиіс. Осы бағыт шеңберінде Қазақстан әр баланың әлеуетін ашу және цифрлық экономикада жұмыс істеуге дайын жаңа буын мамандарын даярлау мақсатында ЖИ дағдыларын меңгеруге арналған сыныптан тыс бағдарламаларды дамытатын болады. Сонымен қатар, сыныптан тыс бастамалар ЖИ енгізуге байланысты жаңа оқу бастамаларын мектеп бағдарламасына кіріктірмес бұрын сынақтан өткізу алаңы бола алады және мектептер мен бизнес арасындағы ынтымақтастықты нығайтады. Жасанды интеллект элементтерін қосымша білім беру бағдарламаларына енгізудің стратегиялық бағыттары:

1. ЖИ-компоненттері бар қосымша білім беру бағдарламаларын әзірлеу және кеңейту. Бұл бағыт ЖИ негіздері (машиналық оқыту, алгоритмдер, деректерді талдау, бағдарламалау) бойынша модульдік курстар құруды және қазақ және орыс тілдерінде онлайн-курстар әзірлеуді қамтиды. Күтілетін нәтиже— ЖИ бойынша оқытудың қолжетімділігін арттыру, білім алушыларды кеңінен қамту және олардың базалық әрі тереңдетілген цифрлық құзыреттерін қалыптастыру.

2. ЖИ саласындағы сыныптан тыс іс-әрекет инфрақұрылымын дамыту. Бұл бағыт аясында мектепшілік және мектепаралық үйірмелер, клубтар, хакатондар, олимпиадалар және ЖИ-компоненттері бар жазғы лагерьлер ұйымдастыру жоспарлануда. Мұндай іс-шаралар оқушыларға практикалық дағдыларын дамытуға, нақты тапсырмалар арқылы білімін тереңдетуге және технологиялық бағыттарға қызығушылығын арттыруға мүмкіндік береді. 0. Әлеуметтік осал және жеткілікті қамтылмаған топтарды қамту. Ауыл мектептеріне және әлеуметтік тұрғыдан осал санаттағы білім алушыларға ЖИ-білім беруге қолжетімділікті қамтамасыз етуге ерекше көңіл бөлінеді. Бұл үшін қашықтан оқыту форматы, нысаналы бағдарламалар және инклюзивті цифрлық ресурстар қолданылады. Мұндай тәсіл цифрлық теңсіздікті азайтуға және барлық білім алушыларға тең мүмкіндік беруге ықпал етеді.

3. Өнеркәсіппен, университеттермен және ҮЕҰ-мен серіктестік. Аталған бағытты іске асыру университеттермен, зерттеу орталықтарымен, IT-компаниялармен және ҮЕҰ-мен белсенді ынтымақтастыққа сүйенетін болады. Өзара әрекеттесу тәлімгерлік, дәрістер, ашық сабақтар, мастер-класстар, мектептерде ЖИ күндерін өткізу және жасанды интеллект туралы хабардар болуды арттыруға бағытталған бірлескен іс-шараларды ұйымдастыру арқылы жүзеге асады. Бұл бастамалар ЖИ принциптері, оның мүмкіндіктері мен тәуекелдері туралы базалық түсінік қалыптастыруға, сыни ойлау мен цифрлық этиканы дамытуға ықпал етеді. Мүдделі тараптардың кеңінен тартылуы қоғам тарапынан тұрақты қолдауды қамтамасыз етіп, білім беру жүйесіне ЖИ-ды енгізуге деген сенімді арттырады.

ӘДЕБИЕТ

- 1 Жұмабаева, А. (2021). Жасанды интеллект технологияларының білім беру саласында қолданылуы. // Педагогика және психология. – №2. – 78–85 б.
- 2 Асқарова, С.А. Инновациялық технологиялардың қолдануы: Оқу құралы. - Алматы: Отан, 2016. – 56 б.
- 3 Жоламанова Т.М. Жаңа педагогикалық технологиялар: Оқу құралы. –Қарағанды. -2018.
- 4 Кусаинов Г.М. Педагогическая технология: теория, история, практика. - Алматы: Ғылым, 2013.
- 5 Қазіргі білім беру жүйесіндегі жасанды интеллект: даму үрдістері мен болашағы // Білім беру және ғылым журналы. – 2022. – №3. – 45–52 б.

УДК 002.2:004

ЯЗЫКОВАЯ КАРТИНА МИРА В ЭПОХУ ЦИФРОВИЗАЦИИ: ТРАНСФОРМАЦИЯ ЧИТАТЕЛЬСКИХ ПРАКТИК И ЛИТЕРАТУРНОГО ВОСПРИЯТИЯ

Султанова Ш.К., ст. преподаватель,
Кызылординский университет «Болашақ»
г. Кызылорда

РЕЗЮМЕ

Мақалада цифрлық технологияның қазіргі адам әлемінің тілдік бейнесіне әсері қарастырылады. Оқу тәжірибесіндегі өзгерістер, көркем мәтінді қабылдаудың өзгеруі және цифрлық ортаның әсерінен әдеби тілдің эволюциясы талданады.

Дәстүрлі оқырман құзыреттерін сақтау және ақпараттық қоғам жағдайында мәтінмен жұмыс істеудің жаңа стратегияларын қалыптастыру мәселесіне ерекше назар аударылады.

ABSTRACT

The article discusses the influence of digital technology on the linguistic picture of the modern human world. Changes in reading practice, changes in the perception of literary text and the evolution of the literary language under the influence of the digital environment are analyzed.

Particular attention is paid to the problem of preserving traditional reader competencies and the formation of new strategies for working with the text in the conditions of the information society.

Цифровая трансформация всех сфер человеческой деятельности стала определяющей характеристикой современного этапа развития общества. Язык как живая система, отражающая изменения в сознании носителей и их практиках, не остается в

стороне от этих процессов. Особый интерес представляет трансформация читательских практик и литературного восприятия, поскольку именно художественная литература традиционно выступала важнейшим инструментом формирования и трансляции языковой картины мира.

Под языковой картиной мира в современной лингвистике понимается «совокупность представлений о мире, исторически сложившихся в обыденном сознании говорящего коллектива и отраженных в языке» [1, с.47]. Цифровая среда создает принципиально новые условия для функционирования языка и формирования языкового сознания. Исследователи отмечают, что «интернет-коммуникация порождает особые формы существования языка, характеризующиеся синтезом письменной и устной речи, высокой степенью диалогичности и активным словотворчеством» [2, с. 112].

Одним из наиболее значимых следствий цифровизации становится изменение характера чтения. Эмпирические наблюдения и данные психолингвистических исследований фиксируют переход от линейного, последовательного чтения к нелинейному, фрагментарному восприятию текста. Чтение с экрана, в отличие от чтения печатного текста, характеризуется «сканированием» – быстрым просмотром с целью поиска ключевой информации, при этом «глубина погружения в текст и степень эмпатического переживания существенно снижаются» [3, с. 78].

Феномен «клипового мышления», формирующийся под влиянием цифровой среды, неоднозначно оценивается исследователями. С одной стороны, он обеспечивает способность быстро обрабатывать большие объемы информации и переключаться между разными задачами. С другой стороны, «утрачивается способность к длительной концентрации внимания, необходимой для восприятия сложных художественных текстов» [4, с. 23]. Это ставит перед системой образования и культурной политикой задачу поиска баланса между использованием возможностей цифровых технологий и сохранением традиционных читательских компетенций.

Важно отметить, что цифровая среда не только трансформирует чтение, но и порождает новые литературные практики. Сетература – литература, создаваемая для интернета и существующая в цифровой среде, – вырабатывает собственные жанровые формы и языковые средства. К их числу можно отнести интерактивные нарративы, предполагающие участие читателя в развитии сюжета, гипертекстовые романы, допускающие множественные траектории чтения, и «подкаст-литературу», адаптированную для аудиального восприятия [5, с. 156].

Особого внимания заслуживает проблема формирования читательской идентичности в цифровую эпоху. Социальные сети и

платформы для читательских отзывов (такие как LiveLib, Goodreads) создают новое коммуникативное пространство вокруг литературы, где «читатель становится не только потребителем, но и активным интерпретатором, вступающим в диалог с другими читателями» [6, с. 91]. Это способствует демократизации литературного процесса, но одновременно порождает риски снижения качества экспертизы и размывания критериев оценки художественных произведений.

Изменения затрагивают не только практики чтения, но и сам литературный язык. Исследователи фиксируют «проникновение элементов интернет-коммуникации в художественные тексты, включая использование мемов, эмодзи и специфических синтаксических конструкций, свойственных цифровой среде» [7, с. 203]. Этот процесс можно рассматривать как естественную адаптацию литературы к новым коммуникативным условиям, однако он требует осмысления с точки зрения сохранения эстетических функций языка.

В контексте обозначенных проблем особую актуальность приобретает вопрос о медийной грамотности как компоненте читательской компетенции. Современный читатель должен не только понимать текст, но и критически оценивать источники, различать достоверную и недостоверную информацию, осознавать специфику разных типов цифровых текстов. Формирование такой грамотности становится одной из приоритетных задач образования [8, с. 67].

Перспективным направлением исследований представляется изучение когнитивных механизмов восприятия электронных и печатных текстов. Нейролингвистические исследования показывают, что «при чтении с экрана активируются иные нейронные сети, чем при чтении печатного текста, что связано с различиями в стратегиях обработки информации» [9, с. 115]. Понимание этих механизмов необходимо для разработки эффективных методик обучения чтению в цифровую эпоху.

Важно подчеркнуть, что цифровая трансформация читательских практик – процесс объективный и необратимый. Задача филологической науки – не оценивать его в категориях «хуже» или «лучше», а изучать закономерности происходящих изменений и искать пути сохранения гуманистического потенциала литературы в новых условиях. Как справедливо отмечает исследователь, «литература остается важнейшим инструментом развития эмпатии, критического мышления и ценностного самоопределения личности, и эти функции должны быть сохранены независимо от формы бытования текста» [10, с. 45].

Таким образом, трансформация читательских практик под влиянием цифровизации представляет собой сложный многомерный процесс, затрагивающий как когнитивные механизмы восприятия текста, так и социокультурные аспекты бытования литературы. Осмысление этих процессов требует интеграции усилий лингвистов,

литературоведов, психологов и педагогов. Только междисциплинарный подход позволит выработать стратегии, обеспечивающие сохранение и развитие читательской культуры в цифровую эпоху.

ЛИТЕРАТУРА

1. Апресян Ю.Д. Избранные труды: в 2 т. Т. 2: Интегральное описание языка и системная лексикография. – М.: Языки русской культуры, 1995. – 767 с.
2. Горошко Е.И. Интернет-коммуникация: проблема жанра // Жанры и типы текста в научном и медийном дискурсе. – 2009. – Вып. 7. – С. 109-124.
3. Лебедева М.Ю. Восприятие электронного и печатного текста: результаты экспериментального исследования // Вопросы психолингвистики. – 2020. – № 4(46). – С. 72-86.
4. Собкин В.С. Чтение в жизни современных подростков: социокультурный анализ // Литература в школе. – 2019. – № 5. – С. 22-26.
5. Черняк М.А. Феномен массовой литературы XX века: проблемы генезиса и поэтики. – СПб.: Изд-во РГПУ им. А.И. Герцена, 2005. – 308 с.
6. Асонова Е.А. Читательская идентичность современного подростка // Вопросы образования. – 2018. – № 3. – С. 86-101.
7. Кронгауз М.А. Самоучитель олбанского. – М.: АСТ: Corpus, 2013. – 416 с.
8. Галактионова Т.Г. Чтение школьников как социально-педагогический феномен открытого образования. – СПб.: Изд-во Политехн. ун-та, 2008. – 182 с.
9. Воронин А.Н. Нейрокогнитивные механизмы понимания текста // Психология. Журнал Высшей школы экономики. – 2018. – Т. 15. – № 1. – С. 112-126.
10. Романичева Е.С. Стратегии чтения и понимания текста в цифровую эпоху // Литература в школе. – 2021. – № 2. – С. 42-48.

ҮШ САНЫНЫҢ МӘДЕНИ-ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ЖӘНЕ СИМВОЛИКАЛЫҚ МӘНІ

Исмаилова Ф.К., PhD,
Қ.Сағадиев атындағы Халықаралық бизнес университеті,
Уалиханқызы Ж., АҚ-25М оқу тобының магистранты,
Қызылорда «Болашақ» университеті

РЕЗЮМЕ

В этой статье рассматривается культурно-философское значение чисел и их место в жизни человечества.

ABSTRACT

This article discusses the cultural and philosophical significance of numbers and their place in human life.

Сандар адамзат тарихында тек математикалық құрал ғана емес, сонымен қатар мәдени, философиялық және рухани құндылықтарды бейнелейтін маңызды ұғым болып табылады. Әсіресе, үш саны көптеген халықтарда, мәдениеттерде және діндерде ерекше символикалық мәнге ие. Ол адамның ойлау жүйесі, дүниетанымы және өмірлік тәжірибесімен тығыз байланысты, әрі философиялық концепциялар мен салт-дәстүрлерде кеңінен қолданылады.

Сан атаулары – сандардың тілдік, мәдени және философиялық көрінісі. Әрбір санның атауы мен оның қолданылуы белгілі бір мәдениет пен өркениеттің құндылықтарын, дәстүрлерін және таным жүйесін білдіреді. Сан атауларының зерттелуі, көбінесе, лингвистика, мәдениеттану және этнография салаларында жүзеге асырылады. Әр халықтың сан атаулары, олардың шығу тарихы мен мағынасы мәдени ерекшеліктерін айқындайды.

Сан атауларының этнолингвистикалық зерттеулері санның адамзат үшін тек сандардың жалпы түсінігін білдірмейтінін, сонымен қатар әрбір санның ерекше символикалық және мәдени мәні бар екенін көрсетеді. Мысалы, қазақ тілінде бір, екі, үш сияқты негізгі сан атауларының фонетикалық, грамматикалық және семантикалық ерекшеліктері бар. Бұл ерекшеліктер қазақ халқының сандық жүйесінің мәдени-тарихи аспектілерін түсінуге көмектеседі.

Әрбір мәдениетте сандарға байланысты түрлі нанымдар, символдар мен ритуалдар қалыптасқан. Мысалы, кейбір мәдениеттерде төрт саны өліммен немесе бақытсыздықпен байланысты болса, ал басқа бір халықтарда ол өмірдің толықтығын білдіреді. Бұл сандардың атаулары мен олардың символикасы, адамдардың рухани және философиялық әлемін көрсетеді.

Адамдар әлемді түсіну үшін ежелден сандарды қолданған. Тарихи деректер көрсеткендей, ежелгі мәдениеттерде сандар арқылы уақытты, кеңістікті және табиғатты сипаттаудың негізгі әдістері қалыптасқан. Мысалы, ежелгі мысырлықтар, вавилондықтар және үнділер астрономия мен математиканы жоғары деңгейде меңгерген, аспан денелерінің қозғалысын сандар мен геометриялық есептеулер арқылы түсіндірген. Сонымен қатар, философтар да сандар арқылы әлемнің құрылымын талдаған. Пифагоршыларға сәйкес, әлемнің негізі – сан, ал пифагорлық мектеп сандарды бүкіл ғаламның құрылымының негізі ретінде қарастырған. Бұл идеялар кейінгі философиялық жүйелерге де айтарлықтай ықпал етті.

Сандардың философиялық мәні адамзаттың әлемге деген көзқарасын бейнеледі. Платон мен Аристотельдің ойлау жүйесінде сандар табиғаттағы негізгі принциптерді түсіндіру құралы ретінде маңызды рөл атқарған. Аристотельдің «үштік» тұжырымы (тезис, антитезис, синтез) логика мен метафизикадағы негізгі принциптердің бірі болып саналады. Сонымен қатар, Платонның идеалды формалар ілімі сандар арқылы математикалық әлем мен сезімдік әлем арасындағы байланысқа назар аударады.

Қазіргі кезде сандар физика, химия, биология, экономика және басқа да ғылым салаларында негізгі құрал ретінде кеңінен қолданылады. Олар табиғаттағы заңдылықтарды, сандық қатынастарды және құрылымдарды анықтауға мүмкіндік береді. Математика, әсіресе, барлық ғылымдардың негізі болып саналады: математикалық теориялар мен есептеулер арқылы ғалымдар табиғат заңдарын түсініп, әлемнің құрылымын модельдей алады.

Түркі тілдес халықтардың сан атауларына қатысты тарихи-салыстырмалы зерттеулерді В.А.Гордлевский, Н.Поппе, И.Зенга, Ф.Розенберг, Г.Рамстед, В.Бартольдт, В.Радлов жүргізген. Қазақ тіл білімінде сан атаулары І.Кеңесбаев, Ә.Хасенов, Т.Жанұзақов, Е.Қойшыбаев, Ж.Байзақов, Н.Уәлиұлы, А.Елешева, Қ.Ғабитханұлы, Қ.Дүсіпбаев сияқты ғалымдардың еңбектерінде әртүрлі қырынан қарастырылған.

Жоғарыда аталған ғалымдар сандарды әртүрлі қырынан зерттеп, сандардың ерекшеліктерін ашуға тырысқан. Қ.Дүсіпбаева қазақ тіліндегі сандарды жұп және тақ ұғымдарына бөліп, оларды талдайды [1,5 б.]. Р.Джельдыбаеваның еңбегінде сан атауларынан гөрі, сан ұғымдарының этномәдени мағынасы айқындалған [2]. Ал Л.Асқардың «Қазақ тіліндегі тәулік кезеңдері атаулары» атты зерттеуінде сан ұғымдарының тәуліктік мәні тереңірек қарастырылған [3].

Үш саны – сандық әлемнің ерекше, терең мағынасы бар көрсеткіші. Ол көптеген мәдениеттерде, діндерде, философиялық жүйелерде және күнделікті өмірде кеңінен қолданылып, әрқашан ерекше символикалық мағынаға ие болған. Үш санының мәдени-

философиялық мәні өте кең және көпқырлы, сондықтан оны әртүрлі тұрғыдан талдау мүмкін.

Үш саны ежелден бері әлемдік мәдениеттерде ерекше орын алады. Мысалы, көптеген халықтардың мифологиясында және фольклорында үш саны басты рөл атқарады. Үштік концепциясы дүниені, табиғатты немесе өмірдің өзін үш негізгі элементке бөлу арқылы түсінуге ұмтылды. Мысалы, көптеген діндерде үштік түсінік жиі кездеседі. Христиан дінінде Құдайдың үштігі – Әке, Ұл және Қасиетті Рух – Құдайдың абсолютті бірлігі мен көп қырлылығын білдіреді. Бұл үштік, өз кезегінде, діннің философиялық тереңдігінде адамның болмысының табиғатын түсінуге арналған күрделі метафораға айналады.

Үш саны қытай және үнді мәдениеттерінде де жоғары бағаланады. Мысалы, Қытайда үш саны «кұт» және «бақыт» саналып, жиі оңтүстік дәстүрлерде қолданылған. Ал үнді философиясында үштік космологиялық құрылым ретінде кең таралған. Үштіктің алғашқы үлгісі – үш басты құдай, Үш Бірліктің мифологиясы: Брахма (жаратушы), Вишну (сақтаушы) және Шива (қираушы). Бұл үш құдайдың өзара байланысы мен өзара әсері адамның өмірін, табиғатты және ғаламды түсінуге көмектеседі.

Философияда үш санының мәні терең әрі көпқырлы. Үштік принципі адамның ойлау, таным және болмыс жайлы түсініктерін айқындайтын негізгі ұғым ретінде қарастырылады. Платон мен Аристотельдің ілімдерінде үш саны логикалық және метафизикалық құрылымдарда қолданылды. Платонның «Философиялық идеялар» еңбегінде үштік табиғаттың негізі ретінде көрінеді: бірлік, екілік және үштік. Бірлік – бар болудың негізі, екілік – осы бірліктің қайшылықтары мен бөлінісі, үштік – бірлік пен екіліктің үйлесімін білдіреді.

Аристотельдің үштіктің мәні туралы көзқарастары логика мен этикада көрініс тапты. Аристотель логикалық ойлаудың негізі ретінде үштікті қарастырды: тезис (ұсыныс), антитезис (қарсы ұсыныс) және синтез (қорытынды). Осы үш кезеңде адамның ойы мен әрекеті толық аяқталады.

Философияда үштік арқылы әлемнің, болмыстың және танымның табиғаты түсіндіріледі. Ол әлемнің «жоғары», «төмен» және «орта» сатысына бөлінуін көрсетеді. Сонымен қатар, үштік категориясы уақыт, кеңістік және қозғалыс арасындағы байланысты көрсету үшін қолданылуы мүмкін. Адамның өмірі, оның дамуы, әрі жетілуі үш кезеңмен көрінеді: туған кез, даму кезеңі және өлім. Бұл концепция өмір мен дүниенің үнемі өзгертін цикліне деген философиялық көзқарасты білдіреді.

Үш санының символикалық мәні түрлі салаларда ерекше орын алады. Мысалы, үштік көптеген халықтардың салт-дәстүрлерінде ерекше орын алған. Үштіктің символикасы көбінесе үйлесімділік,

теңдік, тұрақтылық, даму мен өсу идеяларымен байланысты. Үш элементтің болуы, олардың өзара байланысы, бір-бірімен үйлесімді болуы әлемнің негізі мен адамның болмысын сипаттауға арналған метафора ретінде қабылданады.

Жалпы, үш саны көптеген философиялық және мәдени тұжырымдамалардың символы болып табылады. Ол бірлік, екілік және үшінші элементтің өзара қатынасы мен үйлесімділігін білдіреді. Мысалы, үш санының символикасы адамның дене, жан және рухтан тұратын үш бөлікті болмысы туралы түсінікке де үндеседі. Үштік философиясы мен символикасы адамзаттың үйлесім, тепе-теңдік және барлық нәрсенің өзара байланыстылығын іздеуге деген ұмтылысын

Қорыта келгенде, үш саны тек математикалық ұғым емес, сонымен қатар мәдени, философиялық және символикалық рөлге ие күрделі категория болып табылады. Ол адамзаттың ойлау жүйесін, дүниетанымын және мәдени құндылықтарын бейнелейді. Мифологияда, дінде, философияда және күнделікті өмірде үш саны үйлесімділік, тепе-теңдік және барлық нәрсенің өзара байланыстылығын білдіретін маңызды символ ретінде қарастырылады. Осы тұрғыдан қарағанда, үш саны – адамзаттың мәдени және интеллектуалдық танымындағы көпқырлы және терең мәнге ие құбылыс болып табылады.

ӘДЕБИЕТ

1.Дүсіпбаева Қ. С. Қазақ ескіліктерінің сандар жүйесіндегі тілдік көріністері: Филология ғылымдарының канд. диссертациясы. – Алматы, 2001. -136 б.

2.Джельдыбаева Р.Б. Мөлшерлік ұғымды білдіретін сөздердің қазақ және қытай тілдеріндегі валенттік-дистрибутивтік заңдылықтары: Филология ғылымдарының канд. диссертациясы. – Алматы, 2010. -140 б.

3.Асқар Л. Қазақ тіліндегі тәулік кезеңдері атаулары. Филология ғылымдарының канд. диссертациясы. - Алматы, 2005. -102 б.

ОҚЫТУДА ГЕЙМИФИКАЦИЯ ӘДІСІН ҚОЛДАНУ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ТАНЫМДЫҚ БЕЛСЕНДІЛІГІН АРТТЫРУ

Иманова Л.Ж., магистрант,
Қызылорда «Болашақ» университеті
(Қызылорда қаласы)

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается проблема повышения познавательной активности учеников начальных классов посредством применения метода геймификации в образовательном процессе. Особое внимание уделяется геймифицированным платформам и методам, используемым в современных условиях образования, включая использование цифровых технологий. Описываются подходы, которые обеспечивают активное участие учащихся в учебной деятельности, формируют систему обратной связи и стимуляции.

ABSTRACT

The article addresses the problem of increasing the cognitive activity of primary school students through the use of the gamification method in the educational process. Special attention is paid to gamified platforms and methods used in modern educational settings, including the use of digital technologies. Approaches are described that ensure active student participation in learning activities, forming a system of feedback and stimulation.

Геймификация бастауыш сынып оқушыларының оқу үдерісіне қызығушылығын арттырады. Ойын элементтері арқылы бала оқу материалын жеңіл қабылдайды, сондықтан білім беру тиімділігі жоғарылайды. Бұл әдіс оқушының белсенді қатысуын қамтамасыз етіп, сабаққа деген ынтасын күшейтеді. Геймификация танымдық белсенділікті тұрақты түрде ынталандырып, оқушыларды үздіксіз ізденіске жетелейді. Ойын барысында оқушылар өздігінен шешім қабылдауға үйренеді, бұл олардың логикалық ойлау қабілетін дамытады. Сонымен қатар, есте сақтау және зейін деңгейі айтарлықтай жақсарады.

Қазіргі заманғы мектеп оқушыларды қызықтырып, олардың қызығушылығын оятып, назарын сақтап, позитивті көзқарасты ұстап тұруы керек. Бүгінгі оқушылар бұрынғысынан да көп электрондық құрылғыларды, интернетті, смартфондарды және ойындарды пайдаланады. Бұл үрдіс оқу үдерісін жетілдіруге мүмкіндік береді. Технологиялар ойын әдістерін тиімді қолдануға мүмкіндік бере отырып, бұл қызықты оқу жағдайларын жасауға көмектеседі. Deterding және т.б. [1] ойын элементтерін ойын емес контексте

қолдануды геймификациялау деп анықтады. Геймификациялауды іс-шараларды ойынға ұқсас ету процесі ретінде де түсінуге болады [2]. Геймификациялау белгілері және олардың қатысушылардың белсенділігін арттыруға әсері бұрынғы зерттеулерде көрсетілген [3].

Сынып мақсатында көп геймификацияланған оқу платформалары бар. Олардың кейбірі ғылыми тұрғыдан зерттелген. Мысалы, ClassDojo — мұғалімдерге сыныптағы тәртіпті жақсартуға арналған сыныпты басқару құралы. Ол марапаттар беру және нақты уақыттағы кері байланысты жазу арқылы қызығушылықты арттыруға көмектеседі. Әр оқушы аватарына ие болады. Мәнді тәртіп үшін мұғалім кері байланыс ұпайларын бере алады. Бұл жақсы тәртіпті нығайтуға және басқа оқушылардың да қызығушылығын арттыруға арналған. Себебі кері байланыс нақты уақыт режимінде берілетіндіктен, оқушылар сыныпта мақсат сезімін дамытып, ішкі мотивацияны күшейте алады. Зерттеулер көрсеткендей, оқушыларға өз тәртібі туралы көрініс пен мәлімет берілгенде, сыныптың үлгерімі артады, осылайша оқу үшін жағымды орта қалыптасады. Жүйе ата-аналар мен мектеп әкімшілігін тартуға көмектесетін тәртіпті бақылау аналитикасын да ұсынады. [4]. Мұғалімдер ClassDojo сияқты платформаларды пайдаланып, геймификациялау тұжырымдамасын өз сыныптарының күнделікті жұмысына енгізіп жатыр. Оқушылар әртүрлі тапсырмалар мен жұмыстар үшін тәжірибе ұпайларын жинайды, сонда жеткілікті ұпай жинап, жаңа деңгейге көтерілуге талпынады. Бұл тұжырымдама қазіргі уақытта оқушылар ойнайтын сандық ойындарға ұқсас. Егер бұл әдіс жеткілікті қызықты болса, оқушылар мұны шынымен жұмыс істеп жатырмын деп сезінбейді. Бұл әдістің тиімді екендігі дәлелденген. Алайда сыныптағы геймификациялау тұжырымдамасы әлі де өзінің бастапқы кезеңінде тұр.

Бұл зерттеудің негізгі назарында сынып пен мектеп контекстіндегі геймификацияның қазіргі жағдайын анықтау, геймификация мен оқу жағдайлары арасындағы байланысты зерттеу, сондай-ақ геймификацияны тиімдірек пайдалану үшін жаңа идеяларды зерттеу жатыр.

Соңғы жылдары онлайн және дәстүрлі курстарды геймификациялау зерттеліп, оқытудың бір бөлігі ретінде геймификацияланған шешімдерді қолданудың бірнеше артықшылықтары көрсетілген. Геймификация әдетте оқушының мінез-құлқына әсер етіп, оқу процесіне әсер ететіні, сондай-ақ оқу материалы мен оқу нәтижелері арасындағы қатынасқа ықпал ететіні теориялық тұрғыда қарастырылады [5]. Оқу контекстіндегі геймификацияға арналған зерттеулер көбінесе оқушының геймификацияланған модульге қатысты көзқарасын келесі көрсеткіштер бойынша өлшейді: қызығушылық, қатысу және оқудың әсері [6].

Білім берудегі геймификациялау бойынша зерттеулердің қысқаша қазіргі жағдайын көрсетуге қосымша, келесі мысалдар оқу процесін жақсартумен ғана шектелмей, сонымен қатар тиімдірек білім беру орталарын жасауға арналған көптеген тапқыр тәсілдерді көрсетеді. Оқу процесін геймификациялайтын көптеген танымал ойындар бар. Мысалы, Kiili [7] математика үйрету және оқыту үшін рационал сандарға арналған Semideus атты ойын қозғалтқышын жасаған. Semideus ойындарына бірнеше рационал сан тапсырмалары енгізілуі мүмкін. Барлық тапсырмалар ойынға қызықты түрде енгізіліп, Semideus қозғалтқышымен жасалған ойындар аралас емес бағалау құралдары ретінде жұмыс істеуге арналған.

Мұғалімдер ойын арқылы оқушылардың оқу қызығушылығын дамыту туралы ойлануы керек, сонда олар тек фактілерді есте сақтаудың орнына тәжірибеден өткізе алады. Мұғалімдер геймификация мен ойын компанияларынан оқушылардың қызығушылығын туғызатын және оқуға ұзақ мерзімді әсер ететін жақсы жасалған геймификация және маңызды ойын мазмұнын дамытуын талап етуі керек. Дұрыс жүзеге асырылған геймификация оқу үшін өте тиімді болуы мүмкін. Бірақ осы зерттеу көрсеткендей, қызығушылық пен дұрыс мазмұнды біріктіру жөнінде қосымша зерттеулер қажет.

Жинақталған нәтижелер мен осы шолудың шектеулерін ескере отырып, келесі ұсыныстар мен маңызды ескертулер жасалды:

- Оқушылар үздіксіз және нақты уақыттағы кері байланысты қажет етеді. Сол себепті, қателіктер мен қателіктерді білу тиімдірек болады.
- Оқушылар арасындағы бәсекелестік геймификацияның теріс қасиеті деп есептеледі. Барлық басқа ойын-дизайн элементтері қабылданады.
- Оқушылар мен мұғалімдер мектепте геймификацияны енгізгісі келеді, бірақ өз қажеттіліктері мен күтулерін нақтылай алмайды.

Геймификация оқыту процесін эмоционалды жағымды етеді, нәтижесінде оқушылар сабақтан ләззат алады. Оқушылардың оқу мотивациясы артып, білім алуға деген ішкі қажеттілігі қалыптасады. Жарыс элементтері арқылы оқушылар арасында қызығушылық пен белсенділік күшейеді. Бұл тәсіл олардың шығармашылық қабілеттерін дамытуға да мүмкіндік береді. Ойын тапсырмалары күрделі ақпаратты қарапайым әрі түсінікті түрде меңгеруге көмектеседі. Сонымен қатар, геймификация әр оқушының жеке ерекшеліктерін ескеруге жағдай жасайды.

Оқушы өз жетістігін көріп, өзін-өзі бағалауды үйренеді, бұл оның сенімділігін арттырады. Бұл әдіс арқылы мұғалім мен оқушы арасында тиімді кері байланыс орнайды. Танымдық процестердің, яғни ойлау, қабылдау және қиялдың дамуына оң әсер етеді. Ойын технологиялары сабақтағы жалығуды азайтып, оқу ортасын жандандырады. Мұғалім мен оқушы арасындағы қарым-қатынас та жақсара түседі.

Геймификация білім сапасын арттырудың тиімді құралдарының бірі болып табылады. Ол оқушылардың танымдық қабілеттерін жан-жақты дамытуға мүмкіндік береді. Қорытындылай келе, геймификация бастауыш сынып оқушыларының танымдық дамуына жүйелі әрі нәтижелі ықпал ететін заманауи педагогикалық тәсіл болып саналады.

ӘДЕБИЕТ

1. Deterding S., Dixon D., Khaled R., & Nacke L. (2011). From game design elements to gamefulness: Defining gamification. *Proceedings of the 15th International Academic MindTrek Conference: Envisioning Future Media Environments*, 9–15.
2. Werbach K. (2014). (Re)defining gamification: A process approach. *International Conference on Persuasive Technology*, 266–272.
3. Anderson A., Huttenlocher D., Kleinberg J., & Leskovec J. (2014). Engaging with massive online courses. *Proceedings of the 23rd International Conference on World Wide Web (WWW '14)*, 687–698.
4. Maclean-Blevins A., & Muilenburg L. (2013). Using ClassDojo to support student self-regulation. In J. Herrington, A. Couros, & V. Irvine (Eds.), *Proceedings of EdMedia: World Conference on Educational Media and Technology* (pp. 1684–1689). AACE.
5. Landers R. N. (2014). Developing a theory of gamified learning: Linking serious games and gamification of learning. *Simulation & Gaming*, 45(6), 752–768.
6. Tao Y.H., Cheng C.-J., & Sun S.Y. (2012). Alignment of teacher and student perceptions on the continued use of business simulation games. *Educational Technology & Society*, 177–189.
7. Kiili K., Devlin K., Perttula A., Tuomi P., & Lindstedt A. (2015). Using video games to combine learning and assessment in mathematics education. *International Journal of Serious Games*, 2(4).

STEAM ОҚЫТУ ҮДЕРІСІНДЕ ЖИ ҚҰРАЛДАРЫН ПАЙДАЛАНУ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ КРЕАТИВТІЛІК ЖӘНЕ ТЕХНИКАЛЫҚ ОЙЛАУ ҚАБІЛЕТТЕРІН ДАМУЫ

Карл Нұрай Тельманқызы, магистрант,
Қызылорда Болашақ университеті

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются возможности использования средств искусственного интеллекта в развитии творческих способностей и технического мышления учащихся в условиях STEAM-образования. Обосновывается актуальность интеграции технологий искусственного интеллекта в образовательный процесс. Раскрываются педагогические условия применения STEAM-подхода для формирования у учащихся навыков решения технических и творческих задач. Представлены основные направления использования искусственного интеллекта в образовательной практике и его влияние на развитие познавательной активности и креативности учащихся.

ABSTRACT

The article discusses the possibilities of using artificial intelligence tools in the development of creative abilities and technical thinking of students in the context of STEAM education. The relevance of the integration of artificial intelligence technologies into the educational process is substantiated. The pedagogical conditions of using the STEAM approach for the formation of students' skills in solving technical and creative problems are revealed. The main directions of using artificial intelligence in educational practice and its impact on the development of cognitive activity and creativity of students are presented.

Қазіргі білім қоғамның белсенді цифрлық трансформациясы жағдайын дадамуда. Ақпараттық технологиялардың, автоматтандырудың және цифрлық құралдардың қарқынды дамуы оқушылардың креативтілігімен, сыни ойлауымен және күрделі техникалық міндеттерді шешу қабілетімен байланысты жаңа құзыреттерді қалыптастыруды талап етеді.

Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Жасанды интеллект дәуіріндегі Қазақстан: өзекті мәселелер және оны түбегейлі цифрлық өзгерістер арқылы шешу» атты Қазақстан халқына Жолдауында «Қазіргі заман бұлыңғыр, тұрақсыз болса да, біз бәріміз жаппай цифрландыру және жасанды интеллект дәуіріне қадам бастық. Жасанды интеллектінің қарқынды дамуы қазірдің өзінде халықтың, әсіресе, жастардың мінез-құлқы мен болмыс-бітіміне әсер етіп жатыр. Жасанды интеллектімен жұмыс істеу құзіретін қалыптастыру

әлдеқайда ерте жастан, яғни мектеп қабырғасынан қолға алынуға тиіс. Осыған орай бірқатар бастаманы жүзеге асырған жөн. Ең алдымен, мектеп оқушыларына арналған жасанды интеллект негіздері туралы бағдарлама және оқу материалдарын әзірлеу қажет. Ұстаздардың жасанды интеллект технологиясын меңгеру дағдысын да қалыптастыру керек болады», - деп көрсетіледі [1].

Білім беруді модернизациялаудың перспективалы бағыттарының бірі –ғылым, технология, инженерия, өнер және математика сияқты білім салаларын біріктіретін STEAM тәсілі. Бұл тәсіл оқушылардың практикалық дағдыларын, зерттеу белсенділігі мен креативті ойлауын дамытуға бағытталған.

Соңғы жылдары білім беру үдерісіне жасанды интеллект технологиялары белсенді енгізілуде. Интеллектуалды цифрлық құралдарды пайдалану оқушылардың танымдық белсенділігін және олардың креативтілік әлеуетін дамытуды ынталандыратын жаңа білім беру орталарын құруға мүмкіндік береді.

Креативтілік қабілеттер жеке тұлғаның жаңа идеяларды, ерекше шешімдерді және мәселелерді шешудің стандартты емес тәсілдерін жасау қабілеті ретінде қарастырылады. Креативтілік қабілеттерді дамыту инновациялық ойлауды қалыптастырудың маңызды шарты болып табылады. Психологтар креативтіліктің дамуы жеке тұлғаның қасиеттерімен байланысты екенін атап өтті:

- Ойлаудың икемділігі;
- Идеялардың өзіндік ерекшелігі;
- Ақпаратты талдау және синтездеу қабілеті;
- Стандартты емес шешімдерді таба білу.

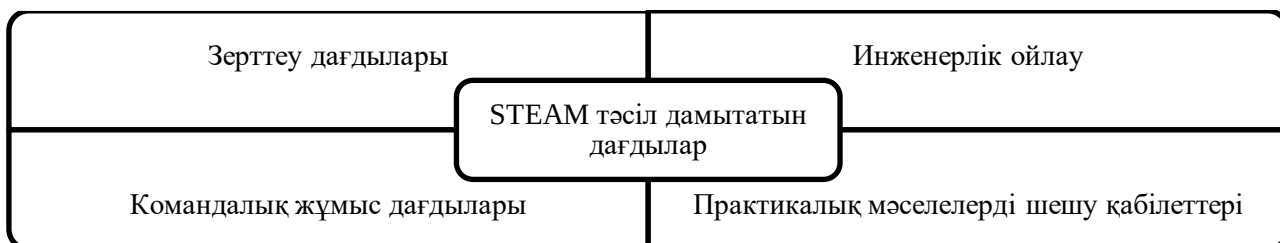
Білім беру үдерісінде оқушылардың креативтілік қабілеттерін дамыту мәселелік тапсырмаларды, зерттеу қызметін және оқытудың жобалық әдістерін қолдану арқылы жүзеге асырылады.

Оқушылардың креативті және техникалық ойлауын дамыту мәселесі ұзақ зерттеу тарихына ие және психология классиктерінің де, қазіргі зерттеушілердің де еңбектерінде көрінеді. Креативтілік ғылыми түсінудің негіздері Дж. Гилфордтің [2], Э.П. Торренстің [3], Э. Де Бононың [4], Р. Стернбергтің еңбектерінде [5] креативті ойлауды түп нұсқа идеяларды құру, ақпаратты түрлендіру және стандартты емес шешімдерді табу қабілеті ретінде қарастырылды. Олардың зерттеулері балалар мен жас өспірімдерде креативті дамытудың педагогикалық әдістерінің негізін қалады.

Техникалық ойлау мәселелері О.М. Поляков [6], В.И. Скаткин [7], И.С. Якиманскаяның [8] еңбектерінде анықталды. Олар оны инженерлік талдау, техникалық үдерісті түсіну, модельдеу және жобалау қабілеті ретінде анықтады. Бұл авторлар техникалы қойлаудың жобалық және ғылыми-зерттеу жұмыстарымен байланысын негіздеді. Бұл қазіргі заманғы STEAM білім беру талаптарына негіз болды.

Оқушылардың креативтілік әлеуетін қалыптастыруда STEAM-білім берудің сипатты ерекшелігі болып табылатын әртүрлі білім салаларының интеграциясы маңызды рөл атқарады.

STEAM оқыту–бұл білімнің бірнеше салаларын біріктіретін оқытудың интеграцияланған тәсілі. Оның аббревиатурасы мынаны білдіреді: Science – ғылым; Technology–технологиялар; Engineering–инженерлік; Art–өнер; Mathematics–математика.

Сурет 1. STEAM тәсілі

STEAM тәсілі аясында оқушылар алған білімдерін тәжірибеде қолдануға мүмкіндік беретін әртүрлі жобалық және зерттеу тапсырмаларына қатысады. Мысалы, оқушылар техникалық құрылғылардың модельдерін, цифрлық жобалар жасай алады немесе инженерлік мәселелерді шеше алады.

Жасанды интеллекттің заманауи технологиялары білім беру үдерісін ұйымдастырудың жаңа мүмкіндіктерін ашады. Ақылды цифрлық құралдарды пайдалану ықпал етеді:

- Интерактивті білім беру ортасын құру;
- Оқытуды жекелендіру;
- Оқушылардың шығармашылығын дамыту;
- Оқуға деген ынтаны арттыру.

Жасанды интеллект құралдарын келесі мақсаттарда пайдалануға болады:

1) Оқу жобаларын құру оқушылар өз жобаларын әзірлеу үшін цифрлық құралдарды пайдалана алады.

2) Идеяларды модельдеу және визуализациялау ақылды бағдарламалар техникалық объектілердің модельдерін жасауға көмектеседі.

3) Идеялар мен шешімдерді құру цифрлық жүйелер есептерді шешудің әртүрлі нұсқаларын ұсына алады.

4) Деректерді талдау студенттер ақпаратты талдай алады және болжам жасай алады.

Оқушылардың креативтігі мен техникалық ойлау қабілетін дамытуда жасанды интеллект құралдарын пайдаланудың тиімділігін тексеру мақсатында педагогикалық эксперимент жүргізілді. Зерттеу жалпы білім беретін мектеп базасында жүргізілді. Экспериментке 7-8 сыныптардың 60 оқушысы қатысты. Оқушылар екі топқа бөлінді:

- эксперименттік топ-STEAM оқыту үдерісінде жасанды интеллект құралдарын пайдаланған 30 оқушы;
- бақылау тобы-30 оқушы, онда оқыту дәстүрлі әдістермен жүргізілді.

Зерттеудің теориялық негізі ретінде Дж. Гилфорд пен Э. Торранстың шығармаларында ұсынылған креативтілікті дамыту тәсілдері қарастырылды. Олар оқушылардың дивергентті ойлауы мен шығармашылық белсенділігін дамытудың маңыздылығын атап өтті.

Креативтілік қабілеттер мен техникалық ойлаудың даму деңгейін диагностикалау үшін келесі критерийлер бөлінді:

1. Шығармашылық-түпнұсқа идеяларды жасау мүмкіндігі.
2. Ойлаудың икемділігі-есептерді шешудің әртүрлі тәсілдерін табу мүмкіндігі.
3. Техникалық ойлау-инженерлік мәселелерді шешу үшін білімді қолдана білу.
4. Жобалық белсенділік-жобаларды әзірлеуге және іске асыруға қатысу.

Эксперименттің бірінші кезеңінде оқушылардың креативтілік қабілеттері мен техникалық ойлауының дамуының бастапқы деңгейі анықталды.

Кесте 1. Анықтау кезеңіндегі диагностика нәтижелері

Деңгей	Эксперименттік топ	Бақылау тобы
Жоғары	6 (20%)	7 (23%)
Орта	15 (50%)	14 (47%)
Төмен	9 (30%)	9 (30%)
Барлығы	30	30

Диагностика нәтижелері көрсеткендей, оқушылардың көпшілігінде креативтілік қабілеттер мен техникалық ойлаудың дамуының орташа деңгейі бар. Бұл қазіргі заманғы білім беру технологияларын қолдану қажеттілігін көрсетеді.

Келесі кезекте эксперименттің қалыптастырушы кезеңіне сипаттама береміз. Қалыптастырушы кезеңде эксперименттік топта жасанды интеллект құралдарын пайдалана отырып, STEAM оқыту бағдарламасы іске асырылды. Оқу үдерісіне келесі құралдар біріктірілді: ақылды идеялар генераторлары; кескін және модель жасау жүйелері; инженерлік тапсырмаларды сандық модельдеу; жобалық шешімдерді әзірлеуге арналған платформалар.

Қалыптастырушы кезең аяқталғаннан кейін креативтілік қабілеттер мен техникалық ойлаудың даму деңгейіне қайта диагностика жүргізілді.

Кесте 2. Қалыптастыру кезеңіндегі диагностика нәтижелері

Деңгей	Эксперименттік топ	Бақылау тобы
Жоғары	15 (50%)	9 (30%)
Орта	12 (40%)	15 (50%)
Төмен	3 (10%)	6 (20%)
Барлығы	30	30

Зерттеу нәтижелерін талдау.

Эксперименттің анықтаушы және қалыптастырушы кезеңдерінің нәтижелерін салыстырмалы талдау эксперименттік топ оқушыларының креативтілік қабілеттері мен техникалық ойлауының оң динамикасын көрсетті. Атап айтқанда:

- жоғары деңгейдегі оқушылар саны 20% - дан 50% - ға дейін өсті;
- төмен деңгейдегі оқушылар саны 30% - дан 10% - ға дейін төмендеді.

Бақылау тобында өзгерістер аз байқалды. Нәтижелер STEAM оқыту үдерісінде жасанды интеллект құралдарын пайдалану оқушылардың шығармашылық әлеуетін дамытуға, техникалық ойлауды қалыптастыруға және олардың танымдық белсенділігін арттыруға ықпал ететінін көрсетеді.

Жасанды интеллект құралдарын пайдалану оқушыларға идеяларды тезірек құруға, техникалық шешімдерді модельдеуге және жобалық жұмыстың нәтижелерін визуализациялауға мүмкіндік берді. Эксперименттің қалыптастырушы кезеңі жасанды интеллект құралдары мен жобалық қызмет әдісін STEAM оқыту үдерісіне біріктіру арқылы жүзеге асырылды. Оқушылар мәселелік-зерттеу тапсырмаларын орындады, креативтілік пен техникалық ойлауды дамытуға ықпал ететін цифрлық модельдер мен прототиптер жасады.

Жүргізілген педагогикалық эксперименттің нәтижелері жасанды интеллект құралдарын STEAM оқыту үдерісіне біріктірудің тиімділігін растайды. Цифрлық интеллектуалды құралдарды пайдалану оқушылардың креативтілік қабілеттерін және техникалық ойлауын дамытуға ықпал етеді.

Қорытындылай келе, STEAM оқыту үдерісінде жасанды интеллект құралдарын пайдалану оқушылардың креативтілік қабілеттері мен техникалық ойлауын дамытуға ықпал етеді. Заманауи цифрлық технологияларды білім беру үдерісіне біріктіру зерттеу және инженерлік дағдыларды дамытуға бағытталған оқытудың жаңа түрлерін жасауға мүмкіндік береді. STEAM-оқыту жасанды интеллект технологияларымен ұштастыра отырып, оқушылардың цифрлық экономика жағдайында табысты кәсіби қызмет үшін қажетті болашақ құзыреттерін қалыптастыру үшін кең мүмкіндіктер ашады.

ӘДЕБИЕТ

1. Тоқаев Қ.К. «Жасанды интеллект дәуіріндегі Қазақстан: өзекті мәселелер және оны түбегейлі цифрлық өзгерістер арқылы шешу» атты Қазақстан халқына Жолдауы. – Ақорда, 2025 жылғы 08 қыркүйек.
2. Гилфорд Дж. Три стороны интеллекта // Психология мышления: сб. переводов /под ред. А. М. Матюшкина. - М.: Прогресс, 1965. - 433-456 с.
3. Торренс Э.П. Теоретические основы психологической диагностики креативности. - М., 1998. - 120 с.
4. Боно Э. Де Боно. Гениально! Инструменты решения креативных задач = Serious Creativity: Using the Power of Lateral Thinking to Create New Ideas (1992) ISBN 0-00-255143-8 – A summation of many of De Bono’s ideas on creativity. — М.: Альпина Паблишер, 2015. — 381 с.
5. Стернберг Р. Практический интеллект. - СПб. : Питер, 2002. - 272 с.
6. Polyakov O.M. Linguistic Data Model for Natural Languages and Artificial Intelligence. Part 7. Internal Logic 2 // Дискурс. 2022. Т. 8, № 2. - 98-112 с.
7. Скаткин М.Н. Школа и всестороннее развитие детей. — М., 1980.- 231 с.
8. Якиманская И.С. Психология безопасности образовательной среды: территория, образовательная организация, семья / Якиманская И.С. М.: Знание-М, 2023. - 205 с.

**РАДИО, ТЕЛЕХАБАР ТІЛІНІҢ АНГЛИЦИЗМ
ТЕРМИНДЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ РӨЛІ**

Нұрсұлтанқызы Ж., ф.ғ.к.,
Кеулімжаева Г.А., АҚ-25М оқу тобының магистранты,
Қызылорда «Болашақ» университеті

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается роль радио и телепередач в формировании англицизмов в языке, показано, как медиа способствует быстрому проникновению новых терминов и обсуждаются пути сохранения национального словарного запаса через использование адаптированных альтернатив.

ABSTRACT

The article examines the role of radio and television broadcasts in the formation of anglicisms in language, showing how media contributes to the rapid penetration of new terms and discussing ways to preserve the national vocabulary through the use of adapted alternatives.

XX ғасырдың соңынан бастап және XXI ғасырдың басында ағылшын тілінен енген сөздер көптеген тілдерге едәуір тез тарала бастады. Осыған байланысты лингвисттер ағылшын тілін донор-тіл деп атайды. Ф.П. Филин атап көрсеткендей, «кэшбек», «колл-центр», «чат», «чип» сияқты сөздер өздері жағымсыз мәнге ие емес және кез келген тілге табиғи түрде сіңуі мүмкін. Негізгі мәселе жеке сөздердің сапасында емес, олардың санының өте көп болуында: егер ағылшын тілінен енген сөздер жүздеген мыңдап жетсе, бұл сөздік қордың дамуына әсер етуі мүмкін. Сол себепті бұл құбылыс тілдің болашағы үшін белгілі бір аландаушылық тудырады [1, 45 б.].

С.И.Ожегов сөздігінде «**англицизм**» ұғымына келесідей анықтама берілген: «ағылшын тілінен енген немесе ағылшын тіліндегі сөздер мен сөз тіркестерінің үлгісінде жасалған қандай да бір тілдегі сөз немесе тілдік оралым». Орыс тілінің Үлкен түсіндірме сөздігінде «англицизм – варваризмнің бір түрі, ол ағылшын тілінің үлгісі бойынша жасалған қандай да бір тілдегі сөз оралымы немесе сөз тіркесі» деп сипатталады.

«Қазақ тілінің кірме сөздер сөздігі» англицизм терминін ағылшын тілінен басқа тілдердің құрамына енген сөздер, тұрақты тіркестер, грамматикалық құрылымдар, бейресми қолданыстағы сленгтік бірліктер, арнайы терминдер және түрлі тілдік элементтер ретінде сипаттайды.

XX ғасырдың соңғы ширегінен бастап, ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың қарқынды дамуы және

ғаламдық медиа кеңістігінің қалыптасуы көптеген тілдерге жаңа сөздердің енуін жеделдетті. Осы үрдіс, әсіресе, радио және телехабар саласында айқын көрінді. Жаңа технологиялар мен қызмет түрлері халыққа хабарлау үшін жылдам құралдарды қажет етті, ал радио мен телехабар тілінде қолданылатын ағылшын тілінен алынған сөздер («англицизмдер») күнделікті сөздік қорға тез арада енді. Бұл құбылыс қазіргі тілтану ғылымында маңызды зерттеу нысаны болып табылады, себебі ол тілдік өзгерістер мен сөздік құрамның динамикасын көрсетеді.

Радио және телехабарларда қолданылатын англицизмдер негізінен технологиялық, жарнамалық және ақпараттық салаларға қатысты. Мысалы, «блог», «стриминг», «лайв», «флеш», «подкаст» сияқты сөздер өздерінің мағынасы мен қолданылу аясына қарай аудиторияға тез сіңеді. Ф.П. Филин атап көрсеткендей, жеке сөздердің ағылшын тілінен келуі тілге зиян тигізбейді, мәселе олардың көптеп қолданылуында. Егер жаңа сөздер шектеулі түрде еніп, халыққа түсінікті түрде ұсынылса, бұл тілдің дамуына әсер етпейді. Алайда жүздеген мыңдап енген терминдер ұлттық тілдің өзіндік құрылымына әсер етуі мүмкін.

Ағылшын тілінен алынған сөздердің радио және телехабар тілінде қолданылуы бірнеше себептермен байланысты: ең алдымен, бұл медиа саласында халықаралық терминологияның стандартталуы. Мысалы, «лайв» сөзі телехабарларда тікелей эфирді білдірсе, «стриминг» интернет-трансляцияны сипаттайды. Қазақ тілінде нақты баламасы жоқ болғандықтан, бұл сөздер қабылданады және күнделікті тілдік тәжірибеге еніп кетеді.

Радио мен телехабарлар ақпаратты көпшілікке тез жеткізу құралы болғандықтан, жаңа сөздер осы арналар арқылы халыққа кеңінен таралады. Радиодағы жаңалықтар мен телехабарларда қолданылатын терминдер көрермендер мен тыңдаушылардың тілдік тәжірибесіне тікелей әсер етеді. Мысалы, телехабарларда «колл-центр», «онлайн», «вебинар» сияқты сөздер күнделікті тілде кеңінен қолданыла бастады. Бұл сөздер әдетте техникалық немесе кәсіби салада пайда болып, кейін халық арасында қалыптасқан.

Жарнама саласы да ағылшын тілінен енген сөздердің таралуында маңызды рөл атқарады. «Кэшбек», «акция», «дилер», «флеш-сейл» сияқты терминдер телехабарларда, радиохабарларда және әлеуметтік желілерде жиі қолданылады [2]. Бұл жаңа сөздер халыққа ақпараттық қызметтің бір бөлігі ретінде ұсынылады, ал олардың қолданылуы тілдік жаңалықтардың тез таралуына ықпал етеді.

Англицизмдердің көптеп енуі ұлттық тілдің сөздік қорына айтарлықтай әсер етеді. Бір жағынан, бұл жаңа технологиялық және ақпараттық құбылыстарға сәйкес келетін сөздерді тез енгізуге мүмкіндік береді, екінші жағынан, олардың сандық көлемінің артуы

тілдің өзіндік ерекшеліктерін бұрмалай алады. Мысалы, егер «чат», «стриминг», «лайв» сияқты сөздер қазақ тілінде аудармасы бар баламаларының орнына басым қолданылса, бұл тілдік тәуелділіктің өсуіне әкелуі мүмкін [3,45 б.].

Тілдік зерттеушілер бұл мәселені тек жеке сөздердің сапасымен емес, олардың жиынтық көлемімен бағалайды. Жаңа сөздердің көптеп енуі сөздік құрамның құрылымын өзгертеді, тілдің өзіне тән құрылымдық және семантикалық ерекшеліктерін әлсіретуі мүмкін. Сондықтан радио және телехабар тілінде ұлттық баламаларды қолдану мен насихаттау маңызды.

Радио және телехабар тілінде жаңа сөздерге балама жасау арқылы ұлттық тілдің дамуын қамтамасыз етуге болады. Мысалы, «колл-центр» сөзінің орнына «қоңырау қабылдау орталығы», «кэшбек» орнына «қайтарым» сөздерін қолдану тілдің сөздік қорын байытады және ақпаратты халыққа түсінікті етіп жеткізеді. Сонымен қатар, жаңа сөздерді енгізу кезінде олардың семантикалық нақтылығына назар аудару қажет, яғни термин қазақ тілінің құрылымына сәйкес келуі керек.

Медиа саласы тілдік саясаттың тиімді құралы болып табылады. Телехабарларда және радио хабарларда ұлттық баламаларды кеңінен қолдану арқылы халыққа жаңа сөздерді үйретуге болады. Бұл тәсіл тек ақпараттық қызметтің сапасын арттырып қана қоймай, тілдің дамуына да оң әсер етеді.

Қорыта келгенде, радио және телехабар тілінің ағылшын тілінен енген терминдерді қалыптастырудағы рөлі айтарлықтай. Бұл медиа саласы жаңа сөздердің тез таралуына мүмкіндік береді, алайда олардың санын бақылап, ұлттық тілдік қорды сақтау шараларын қолдану қажет. Радио мен телехабар тілінде ұлттық баламаларды насихаттау арқылы тілдің байлығы мен ерекшелігін сақтау маңызды. Тиісті тілдік саясат пен медиа мәдениет жаңа терминдерге балама жасау арқылы тілдің жаңғыруына ықпал етеді, ал аударма мен адаптация үрдістері арқылы ұлттық тілдің дамуына септігін тигізеді.

ӘДЕБИЕТ

1. Филин Ф.П. Некоторые вопросы функционирования и развития русского языка//Вопросы языкознания. Институт языкознания АН СССР. – 1975. – №. 3. – С. 40-49.
2. Ф.П. Филин. Тілдік процесс және англицизмдер. – М., 2010.
3. Planchon C. Anglicisms and online journalism: Frequency and patterns of usage //Belas Infiéis. – 2015. – Т. 3. – №. 2. – С. 43-61.

ЕРЕКШЕ БАЛА — ЕРЕКШЕ КҮТІМ: ЗИЯТЫ ЗАҚЫМДАЛҒАН БАЛАНЫ ТӘРБИЕЛЕУДЕГІ АТА-АНАНЫҢ РӨЛІ

Сәндібекова К.С., оқытушы,
Копжасарова Актоты Мырзабаевна, Деф-22 білім алушысы
Қызылорда «Болашақ» университеті
(Қызылорда қаласы)

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматриваются ключевые аспекты воспитания и социальной адаптации детей с нарушениями интеллекта в семейной среде. Автор подчеркивает решающую роль родителей в процессе развития ребенка, описывая этапы психологического принятия диагноза и методы коррекционной работы в домашних условиях. Особое внимание уделяется формированию навыков самообслуживания, установлению режима дня и важности эмоционального контакта. Статья предлагает практические рекомендации для родителей по созданию поддерживающей среды и эффективному взаимодействию со специалистами (дефектологами, психологами) для достижения максимальной автономии ребенка в будущем.

ABSTRACT

This article explores the key aspects of upbringing and social adaptation of children with intellectual disabilities within the family environment. The author emphasizes the decisive role of parents in the child's development process, describing the stages of psychological acceptance of the diagnosis and methods of correctional work at home. Particular attention is paid to the formation of self-care skills, the establishment of a daily routine, and the importance of emotional contact. The article offers practical recommendations for parents on creating a supportive environment and effective interaction with specialists (special education teachers, psychologists) to achieve maximum child autonomy in the future.

Қазіргі қоғамда инклюзивті ортаны дамыту мәселесі өзекті болып отыр. Оның ішінде зияты зақымдалған балалардың танымдық, эмоционалдық және әлеуметтік дамуы ерекше назарды қажет етеді. Зияты зақымдалған бала — бұл тек медициналық диагноз емес, ол әлемді өзгеше қабылдайтын, ерекше қолдауды қажет ететін тұлға.

Мұндай балалардың болашақта қоғамға бейімделуі мен өмір сүру сапасы тікелей олардың отбасындағы тәрбиесіне байланысты. Мамандардың (дефектологтар, психологтар) жұмысы маңызды болғанымен, баланың күнделікті дамуына ең үлкен әсер ететін күш —

ата-ананың махаббаты, шыдамы және жүйелі еңбегі. Ата-ана баланың мүмкіндіктерін ашатын басты бағыт беруші әрі қорғаушысы іспеттес. Инклюзивті білім беру жағдайында ерекше балалардың әлеуметтік ортаға бейімделу тақырыбы қазіргі қоғамда өзекті болып табылады. Инклюзивті білім беру тұжырымдамасының дамуымен ерекше балалардың басқа балалармен бірге оқу мүмкіндігі көбейіп келеді, бұл олардың сөйлеу тілін дамыту мен әлеуметтік ортаға бейімделуін қолдаудың тиімді әдістеріне қажеттілікті тудырады.

Зият зақымдалған (ақыл-ойы кемістігі бар) балалардың ата-аналарымен жұмыс істеу — бұл баланың әлеуметтік бейімделуі мен дамуындағы ең маңызды кезең. Мұндай жұмыс кешенді түрде жүргізіліп, психологиялық қолдауды, педагогикалық сауаттандыруды және тәжірибелік көмекті қамтиды. Жұмыстың негізгі бағыттары зият зақымдалған балалардың ата-аналарымен жұмыс келесі негізгі бағыттар бойынша жүзеге асырылады [1.256.]

Психологиялық қолдау арқылы көптеген ата-аналар баласының жағдайын қабылдауда қиындықтарға тап болады (күйзеліс, кінә сезімі). Мамандар (психологтар, дефектологтар) ата-аналарға эмоционалдық тепе-теңдікті сақтауға және баланың ерекшеліктерін дұрыс қабылдауға көмектеседі.

Педагогикалық-ағарту жұмысының бағыты ата-аналарды баланың даму ерекшеліктерімен таныстыру, үйде оқыту және тәрбиелеу әдістерін үйрету. Бұған семинарлар, кеңес берулер және тренингтер жатады. Әлеуметтік бейімдеу бұл баланы қоғамға қосу, күнделікті өмірге қажетті дағдыларды (өзіне-өзі қызмет ету, еңбек дағдылары) қалыптастыру бойынша бірлескен жоспар құру.

Ата-аналармен жұмыс істеуде дәстүрлі және қазіргі заманғы әдістер қолдану арқылы баламен байланыс орнатып, жақсы қарым-қатынаста болу жолы десек болады. Жеке кеңес беру әр баланың жеке мүмкіндіктері мен отбасы жағдайына байланысты арнайы ұсыныстар беру. Топтық жұмыстар ата-аналар жиналыстары, "дөңгелек үстелдер", тәжірибе алмасу клубтары. Бұл ата-аналарға өздерін жалғыз сезінбеуге және өзара қолдау көрсетуге мүмкіндік береді. Практикалық сабақтар ата-аналарға арнайы жаттығуларды, ойындарды немесе коррекциялық құралдарды қалай қолдану керектігін көрсету [2.476.].

Сауалнама және диагностика отбасының қажеттіліктерін, балаға деген көзқарасын және тәрбие стилін анықтау үшін жүргізіледі. Мұғалім мен ата-ана арасындағы сенімді қарым-қатынас орнату керек. Жұмыс үзіліссіз, белгілі бір жоспар бойынша жүргізілуі тиіс. С.Д. Забрамная (Белгілі дефектолог-ғалым). Ол ата-аналармен жұмыста келесі ойды баса айтады:

"Ата-аналар — баланың бірінші және ең басты тәрбиешілері. Маманның міндеті — ата-ананы баланың диагнозынан қорықпауға, онымен күнделікті өмірде қалай ойнау және сөйлесу керектігін

үйретуге бағытталуы тиіс."Забрамная ата-ананың психологиялық тұрғыда сауатты болуы баланың зияткерлік деңгейін көтерудің 80% кепілі екенін айтқан.

Қазіргі таңда Қазақстанның білім беру жүйесінде ата-аналармен қарым-қатынастың келесі инновациялық нысандары белсенді қолданылуда. "Аналар мектебі" мен "Әкелер клубы": Отбасы мүшелерін баланың тәрбиесіне ғана емес, мектеп өміріне де тарту мақсатында құрылған арнайы қауымдастықтар.

Цифрлық өзара іс-қимыл мектеп сайттары мен мессенджер топтары арқылы ата-аналарға баланың дамуына қатысты видео-тапсырмалар мен әдістемелік нұсқаулықтарды онлайн жолдау.Интерактивті семинар-практикумдар ата-аналар тек тыңдаушы емес, маманмен бірге баланың мінез-құлқын түзетуге арналған ойындар мен жаттығуларды іс жүзінде орындайды [3.596.].

Соңғы зерттеулер мен әдістемелер ата-аналардың келесі қажеттіліктеріне басымдық береді. Стрессті басқару (Coping strategies) бұл ата-аналардағы депрессия мен күйзеліс деңгейін төмендетуге бағытталған терапиялық бағдарламалар.Үй жағдайындағы дағдыларға үйрету күрделі дағдыларды (өзіне-өзі қызмет ету, гигиена) кішігірім қадамдарға бөліп, үй жағдайында үйретудің нақты алгоритмдері. Позитивті мінез-құлықты қолдау баланың жағымсыз әрекеттерін жазаламай, дұрыс әрекеттерін ынталандыру арқылы мінез-құлқын қалыпқа келтіру әдістері. Психологиялық-медициналық-педагогикалық консультациялар (ПМПК) мен психологиялық-педагогикалық түзету кабинеттерінің (ППТК) саны артуда.

Ата-аналарға баламен жұмыс істеуде келесі терапия элементтерін қолдану ұсынуға болады. Арт-терапия және құм терапиясы эмоционалдық кернеуді түсіру. Сенсорлық терапия түрлі материалдармен (су, жарма, мата) жұмыс істеу арқылы сезім мүшелерін дамыту. Ертегі терапия ертегілер арқылы әлеуметтік нормаларды түсіндіру.Зият зақымдалған (ақыл-ойы кемістігі бар) баланың тағдыры мен оның қоғамға бейімделуі тікелей отбасындағы психологиялық климатқа және ата-ананың ұстанымына байланысты. Мамандардың пікірінше, баламен жүргізілетін түзету жұмысының 70-80%-ы отбасында, күнделікті өмірде жүзеге асуы тиіс [4.136.].

Қорытындылай келе, зият зақымдалған немесе ерекше балалармен жұмыстың басты мақсаты — ата-ананы баланың дамуына белсенді қатысатын "көмекшіге" айналдыру және отбасында қолайлы психологиялық климат орнату.нклюзивті білім беру ерекше қажеттіліктері бар балаларға қалыпты балалармен бірдей білім алуға және тең құқылы жағдайда өмір сүруге бағытталған білім процесі. Әлеуметтік бейімделу әр баланың қоғамдағы қарым-қатынастарын, өмірден өз орнын табуға, бойындағы қабілеттерін шыңдап, зайырлы мемлекеттің бір мүшесі болуға жағдай жасау, Ата-ана баламен бақытты. Әр баланың шам шырағын сөндірмей, тек жұмыла бірге

жұмыс жасайық. Әр бала бақытты болуға лайықты.С.Д. Забрамная (Профессор, дефектолог)«Әр бала — қайталанбас әлем. Тіпті зият зақымдануының ең ауыр түрінде де ілгерілеу болады, тек оны көре білетін сабырлы көз бен сезетін жүрек керек». Әр бала- әлемнің кілті.

ӘДЕБИЕТ

1.Тебенова Қ.С., Рымханова А. Р. Арнайы психология: Оқулық. — Алматы: Эпиграф, 2020. — 248 б.

2.Мовкебаева З.А. және т.б. Инклюзивті білім беру жағдайында ерекше білім беруді қажет ететін балаларды психологиялық-педагогикалық сүйемелдеу. — Алматы, 2019.

3.Айтбаева А.Б. Дефектология негіздері: Оқу құралы. — Алматы: Қазақ университеті, 2018.

4.Сүлейменова Р.А. Мүмкіндігі шектеулі балаларды ерте жастан түзету-педагогикалық қолдау. — Алматы: ТПҰҒП Орталығы, 2021.

ӘОЖ 376-056.264:004.8

БАЛАЛАРДАҒЫ АУТИЗМ СПЕКТРІН АНЫҚТАУДА МУЛЬТИМОДАЛЬДІ ЖҮЙЕНІҢ ТИІМДІЛІГІ

Сәрсенбай Ұ., оқытушы,
Қызылорда «Болашақ» университеті
(Қызылорда қаласы)

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается эффективность интеллектуальных мультимодальных систем как один из современных методов выявления нарушений аутистического спектра у детей. Нарушения РАС описываются как сложная нейроразвивающая особенность, влияющая на социальное, коммуникативное и когнитивное развитие детей, и обосновывается важность ранней диагностики. В ходе исследования анализируются возможности мультимодальных систем по комплексному анализу, объединяющему визуальные, аудио, физиологические и поведенческие данные.

ABSTRACT

The article examines the effectiveness of intelligent multimodal systems as one of the modern methods for detecting autism spectrum disorders in children. ASD is described as a complex neurodevelopmental trait affecting the social, communicative, and cognitive development of children and the importance of early diagnosis is justified. The study analyzes the capabilities of multimodal systems for comprehensive analysis, combining visual, audio, physiological, and behavioral data.

Соңғы жылдары аутистік спектр бұзылыстары бар балалар санының артуы әлемдік және отандық педагогикалық, психологиялық зерттеулерде өзекті мәселе ретінде қарастырылып отыр. АСБ бар баланың әлеуметтік, коммуникативтік және когнитивтік дамуына айтарлықтай әсер ететін нейроөсу ерекшелігі ретінде сипатталады. Қазақстанда инклюзивті білім беруді дамытудың мемлекеттік бағдарламалары жүзеге асырылып жатқанымен, ерте кезеңдегі диагностика мен кәсіби көмек көрсету жүйесінде бірқатар қиындықтар кездесуде.

Аутизм спектрінің бұзылыстары (АСБ) — әдетте ерте балалық шақта пайда болатын және әлеуметтік қарым қатынастың, коммуникацияның бұзылуымен, қызығушылықтың шектелуімен және қайталанатын мінез құлық үлгілерімен сипатталатын әртүрлі нейродаму бұзылыстарының тобы. Олар «аутизм спектрі» атауын осы бұзылыстары бар адамдарда байқалуы мүмкін белгілер мен жұмыс деңгейлерінің кең ауқымына байланысты иеленді [1]. Күн сайын қазіргі заманғы ғылым мидың даму ерекшеліктеріне байланысты және адам өмірінің әртүрлі аспектілеріне әсер ететін патологиялық жағдайлардың әртүрлі топтары кіретін АСБ-ын зерттеуде үлкен қадамдар жасауда. Ғалымдар бірге әрекет ететін АСБ-ның көптеген себептері бар деп санайды [2]. Аутистік спектр бұзылысы бар әрбір адам оны симптомдар мен сипаттамалардың бірегей жиынтығы арқылы көрсетеді.

АСБ ақыл-ой дамуында қиындықтармен, моторлық үйлестіру және зейін мәселелерімен, сондай-ақ ұйқы бұзылуы сияқты физикалық денсаулық мәселелерімен байланысты болуы мүмкін. 2013 жылы Американдық психологиялық қауымдастық аутистік спектр бұзылысы диагнозын түзетіп, аутизмге байланысты бұзылыстары бар адамдарды диагностикалаудың дәлірек және медициналық әрі ғылыми тұрғыдан пайдалы жолын ұсынды.

Балалардағы аутизм спектріні анықтау үшін ақылды мультимодальді жүйе. Балалардағы аутизм спектріні анықтауға арналған ақылды мультимодальді жүйе — бұл жасанды интеллектке негізделген технология, ол баланың мінез-құлқын бірнеше дереккөз арқылы кешенді түрде талдайды. Мұндай жүйелер әдетте көру (бейне, мимика, көз қозғалысы), есту (сөйлеу ерекшеліктері, дауыс ырғағы) және кейде физиологиялық сигналдар (жүрек соғысы, EEG) сияқты әртүрлі модальді ақпараттарды біріктіреді. Әрбір арнадан алынған деректер арнайы алгоритмдер арқылы өңделіп, баланың әлеуметтік өзара әрекеті, коммуникациясы және сенсорлық реакциялары бағаланады. Бұл тәсілдің негізі — бір ғана көрсеткішке сүйенбей, бірнеше сигналды қатар талдау арқылы диагноз дәлдігін арттыру. Зерттеулер мұндай мультимодальді жүйелердің аутизмді ерте кезеңде анықтауға және әр балаға жеке бейімделген оқыту немесе түзету бағдарламасын құруға мүмкіндік беретінін көрсетеді.

Мультимодальды деректерді талдау мінез-құлық, тілдік, физиологиялық және нейро бейнелеу зерттеулері сияқты бірнеше дерек көздерінен ақпаратты біріктіреді және аутистік спектр бұзылыс диагнозы мен зерттеулеріне терең қолдау көрсетеді. Әрбір модальдылықтың өз мүмкіндіктері мен шектеулері бар.

Мультимодальды деректерді алдын ала өңдеу әдістері. Мультимодальды деректер маңызды құрал болып табылады және АСБ-ны дәл диагностикалау мен оның патологиялық механизмдерін түсіндіруге терең қолдау көрсетеді.

Көру модальдігі. Зерттеулер көрсеткендей, АСБ бар адамдарда көзқарас траекторияларында кездейсоқтық жоғарылайды және олардың назар аударуы әлеуметтік емес аймақтарға көбірек таралады, бұл байланысты диагностикалық модель дәлдігі 94,28%[3]. Деректерді алу үшін әдетте портативті немесе үстелге арналған көзбен қадағалау құрылғылары, мысалы Tobii Pro сериялары қолданылады, олар науқастардың визуалды ерекшеліктерін көз нүктелерінің дәл параметрлерін, фиксация ұзақтығын, көз қарашығының мөлшерін және көзқарас жолдарын жазу арқылы түсіреді. Эксперименттік жағдайлар әдетте деректерді салыстыру мүмкіндігін қамтамасыз ету үшін жарық пен қарапайым фонмен стандарттандырылған [4].

Аудио модальдігі. Айтарлықтай тарылған дауыс биіктігі диапазоны және баяу сөйлеу қарқыны ауызша айтылымда біркелкі сапаны көрсетеді. Басқа модальдіктермен біріктірілгенде, осы ерекшеліктерді пайдаланып жіктеу дәлдігі 77,27% дейін жетуі мүмкін, бұл тілдік ерекшеліктердің диагностикалық биомаркерлер ретінде әлеуетін көрсетеді [5]. Аудио деректер әдетте жоғары сезімталдықтағы микрофондарды қолдану арқылы жинақталады және Praat және OpenSmile сияқты автоматтандырылған сөйлеу талдау бағдарламасымен өңделіп, негізгі жиілік, ырғақ және дауыс биіктігі диапазоны сияқты параметрлер алынуда. Сонымен қатар, деректерді жинау кезінде пациент тыныш ортада болуы тиіс, ол фондық шуылдың кедергісі азайту үшін. Алайда, просодиялық және акустикалық ерекшеліктер тіл, жас, эмоция және дәрі-дәрмекпен қатты әсер етіледі және микрофон сипаттамалары мен айналадағы шуыл арқылы оңай шатастырылады.

Физиологиялық модальдық. Жүрек соғу жиілігінің өзгергіштігі мен электро-терілік белсенділіктегі маңызды ауытқулар АСБ-мен ауыратын науқастардың эмоционалды реттеу қабілеттері мен стресс жауап үлгілерімен тығыз байланысты екені анықталды. Диагностикалық дәлдік осы физиологиялық ерекшеліктерді көп модальды модельдерге енгізу арқылы артты, бұл аутистік спектр бұзылысының нейрофизиологиялық негіздеріне маңызды мәліметтер ұсынды [6]. Физиологиялық деректер әдетте киілетін құрылғылар арқылы нақты уақыт режимінде жинақталады. Эксперименттік жобалау кезінде қатысушының физикалық белсенділік деңгейі мен

қоршаған орта температурасы сияқты айнымалылар деректердің дәлдігін қамтамасыз ету үшін бақылануы қажет. Осыған қарамастан, физиологиялық көрсеткіштер сынау жиілігіне, терезе ұзындығына және детектор кателеріне сезімтал. Олар ынталану, температура, сұйықтық тұтыну, белсенділік деңгейі және дәрілермен айтарлықтай әсерленеді. Киілетін сенсорлар клиникалық құралдарға қарағанда құрылғыға тән қисындылықтарды көрсетеді, бұл деректерді біріктіру мен тасымалдауды қиындатады.

Мінез-құлық модальдігі. Мінез-құлық модальдігі стереотипті қозғалыстар мен әлеуметтік әрекеттердің динамикалық ерекшеліктерін сандық тұрғыдан бағалай отырып, диагностикалық дәлдікті бір модальдылықта 70%-дан көпмодальді талдау арқылы 85%-қа дейін арттыра алады, бұл мультимодальді біріктіруде мінез-құлық деректерінің маңызды рөлін көрсетеді [7]. Киілетін құрылғыларды пайдалана отырып, АСБ мінез-құлық ерекшеліктерін түсіру және талдау дәрежесі барған сайын дәл және автоматтандырылған болып бара жатыр, бұл тек диагностикалық тиімділікті жақсартпайды, сонымен қатар жеке араласу стратегияларын жобалауды қолдайтын бай деректерді қамтамасыз етеді. Дегенмен, шектеулер де бар, оларға қалқымалы, камерадан тыс қозғалыстар және кадрлардың жоғалуы кезінде видеогазальық мінез-құлық ерекшеліктерінің төмендеуі, тұрақсыз негізгі нүкте траекторияларын тудыру жатады.

Қазақстанда аутизм спектрі бұзылыстары бар балаларды диагностикалау барысында қолданылатын құралдардың тиімділігі олардың бағалау мақсатына, қолдану саласына және бейімделу деңгейіне байланысты әртүрлі. Аутистік спектр бұзылыстары бар балаларды сапалы диагностикалау – инклюзивті білім берудің алғашқы және ең маңызды қадамы. Қазақстанда ғылыми негізделген әдістерді кеңінен қолдану арқылы балалардың қажеттіліктерін ерте анықтауға мүмкіндік туады. Алдағы уақытта халықаралық тәжірибе мен ұлттық ерекшеліктерді ескере отырып, интеграцияланған, жүйелі диагностикалық модельдерді жалпыға ортақ қолдануды дамыту қажет.

Қорытындылай келе, балалардағы аутизм спектрін анықтауда ақылды мультимодальді жүйелер жоғары диагностикалық әлеуетке ие заманауи құрал болып табылады. Бірнеше дереккөзді кешенді талдау арқылы бұл жүйелер дәстүрлі бірарналы әдістерге қарағанда анағұрлым дәл және ерте анықтау мүмкіндігін қамтамасыз етеді. Нәтижесінде баланың даму ерекшеліктері жан-жақты бағаланып, жеке түзету-дамыту бағдарламаларын құруға негіз қаланады. Сондықтан болашақта мультимодальді технологияларды білім беру тәжірибесіне енгізу ғылыми негізде жетілдіріліп, практикалық тұрғыда кеңінен қолданылуы маңызды.

ӘДЕБИЕТ

1. Loomes R., Hull, L., & Mandy W. P. L. (2017). What is the male-to-female ratio in autism spectrum disorder? A systematic review and meta-analysis. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, 56(6), 466–474.
2. Benson P.R., & Karlof K. L. (2009). Anger, stress proliferation, and depressed mood among parents of children with ASD: A longitudinal replication. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 39(2), 350–362.
3. Xia C., Chen K., Li K., & Li H. (2020). Identification of autism spectrum disorder via an eye-tracking based representation learning model. *Proceedings of the 7th International Conference on Bioinformatics Research and Applications (ICBRA)*, 7(1), 59–65.
4. Liu L., Li S., Tian L., Yao X., Ling Y., & Chen, J. (2024). The impact of cues on joint attention in children with autism spectrum disorder: An eye-tracking study in virtual games. *Behavioral Sciences*, 14(10), 871.
5. Wang M., Guo J., Wang Y., Yu M., & Guo, J. (2023). Multimodal autism spectrum disorder diagnosis method based on DeepGCN. *IEEE Transactions on Neural Systems and Rehabilitation Engineering*, 31, 3664–3674.
6. Airij A.G., Sudirman R., Sheikh U.U., Khuan L.Y., & Zakaria N. A. (2020). Significance of electrodermal activity response in children with autism spectrum disorder. *Indonesian Journal of Electrical Engineering and Computer Science*, 19(2), 1113–1120.
7. Han J., Jiang G., Ouyang G., & Li X. (2022). A multimodal approach for identifying autism spectrum disorders in children. *IEEE Transactions on Neural Systems and Rehabilitation Engineering*, 30(1), 2003–2011.

**ЖОҒАРЫ БІЛІМ БЕРУ ОРТАСЫНДА СТУДЕНТТЕРДІҢ
КОГНИТИВТІ ДЕРБЕСТІГІН ДАМУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ-
ЭКСПЕРИМЕНТТІК НЕГІЗДЕМЕСІ**

Жалдеш Аяна,
ПП-25М оқу тобының магистранты,
Қызылорда «Болашақ» университеті
(Қызылорда қаласы)

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются вопросы организации самостоятельной познавательной деятельности студентов в современной системе высшего образования. Автор определяет основные педагогические условия, влияющие на самообразование студентов, и обосновывает их роль в формировании профессиональных компетенций.

ABSTRACT

The article considers the issues of organizing students' independent cognitive activity in the modern higher education system. The author identifies the key pedagogical conditions affecting students' self-education and substantiates their role in the formation of professional competencies.

Қазіргі заманғы еңбек нарығы маманнан тек дипломды емес, үздіксіз өзгеріп жатқан ақпараттық ағымда бағдарлай білуді және жаңа білімді өз бетінше меңгеру қабілетін талап етеді. Қазақстанның жоғары білім беру жүйесіндегі реформалар білім алушының «дайын білімді тұтынушыдан» «белсенді ізденушіге» ауысуын көздейді. Сондықтан студенттердің өз бетімен білім жетілдіруін (self-education) педагогикалық тұрғыдан дұрыс бағыттау өзекті мәселе болып табылады[1].

Студенттердің өз бетімен білім жетілдіруі — бұл олардың ерікті түрде, саналы түрде ұйымдастырылған, белгілі бір мақсатқа бағытталған танымдық әрекеті. Бұл процесс тек кітап оқумен шектелмейді, ол ішкі психологиялық дайындық пен сыртқы педагогикалық қолдаудың симбиозын қажет етеді.

Зерттеу барысында біз студенттердің өз бетімен білімін жетілдіруінің тиімділігін арттыратын мынадай педагогикалық шарттарды айқындадық:

1. Мотивациялық-құндылық шарты. Өз бетімен білім алу — ерікті процесс. Егер студентте ішкі қажеттілік болмаса, сыртқы талаптар (тапсырмалар) тек формальды түрде орындалады.

Кәсіби бағдар: Студент өз бетімен оқып жатқан материалының болашақ мансабына қалай әсер ететінін түсінуі тиіс.

Жетістік жағдаятын қалыптастыру: Оқытушы студенттің кішігірім жетістіктерін атап өтіп, оның өзіне деген сенімін арттыруы керек.

2. Ақпараттық-технологиялықжәнересурстықшарт[2].

Бүгінгі таңда білім алудың негізгі құралы — цифрлық ресурстар. Бұл шартқа мыналар жатады:

- ЖОО-ның электронды кітапханалық жүйесіне еркін қолжетімділік; LMS (Moodle, Canvas) платформаларындағы сапалы контент; Студенттердің ақпараттық сауаттылығы, яғни ақпаратты сүзгіден өткізу, талдау және синтездеу қабілеті.

"...Бүгінгі таңда білім алудың негізгі құралы — цифрлық ресурстар. Л. Хеннекойзер мен оның әріптестерінің (2024) жүргізген лонгитюдтік зерттеуі көрсеткендей, жасанды интеллект платформалары студенттердің академиялық даму қарқынын едәуір жеделдетеді[3].

3. Әдістемелік және рефлексиялық шарт. Өз бетімен білім алу бақылаусыз қалмауы керек, бірақ ол қатаң диктатураға да айналмауы тиіс. Мұнда оқытушының рөлі фасилитатор немесе ментор деңгейіне ауысады.

- Кері байланыс: Студент өзінің іс-әрекетін талдап, қай жерде қате жібергенін түсінуі (рефлексия) қажет.

- Индивидуалды траектория: Әр студенттің қабылдау деңгейіне қарай жеке оқу жоспарын құру мүмкіндігі.

- Эксперименттік талдау (Мысал ретінде)

Зерттеу аясында жүргізілген сауалнама нәтижелері көрсеткендей, студенттердің 65%-ы өз бетімен білім алуға дайын екенін айтқанымен, олардың тек 20%-ы ғана ақпаратты жүйелі түрде іздеу әдістерін меңгерген. Бұл педагогикалық қолдаудың әлі де жеткіліксіз екенін көрсетеді. Өз бетімен білім алу деңгейін келесі формула арқылы модельдеуге болады:

$$E_{self} = \int (M + I) dt \quad (1)$$

Мұнда:

E_{self} — өзіндік білім деңгейі;

M — мотивация коэффициенті;

I — интеллектуалдыжәнетехникалықресурстар;

t — уақыт факторы.

Жоғары білім беру ұйымдарында студенттердің өз бетімен білімін жетілдіруі — бұл тек студенттің жеке ісі емес, бұл ЖОО тарапынан жүйелі түрде жасалатын педагогикалық жағдайлардың жиынтығы. Мотивацияны ояту, заманауи технологиялармен қамтамасыз ету және әдістемелік бағыт-бағдар беру арқылы біз бәсекеге қабілетті маман даярлай аламыз. Студент өзін-өзі дамытуды өмірлік қағидасына айналдырғанда ғана «lifelong learning» (өмір бойы оқу) тұжырымдамасы іске асады.

Студенттердің өзіндік жұмысын ұйымдастыру формалары. Төмендегі кестеде өз бетімен білім жетілдіруді ынталандыратын негізгі әдістер көрсетілген:

Кесте 1. Өз бетімен білім жетілдіруді ынталандыратын негізгі әдістер

Әдістүрі	Мазмұны	Күтілетін нәтиже
Жобалау әдісі	Нақты кәсіби мәселені шешуге бағытталған дербес зерттеу.	Зерттеушілік дағды, сыни ойлау.
Case-study	Нақты өмірлік ситуацияларды талдау.	Шешім қабылдау жылдамдығы.
Портфолио	Студенттің барлық жетістіктері мен жұмыстарын жинақтау.	Өзін-өзі бағалау (рефлексия).

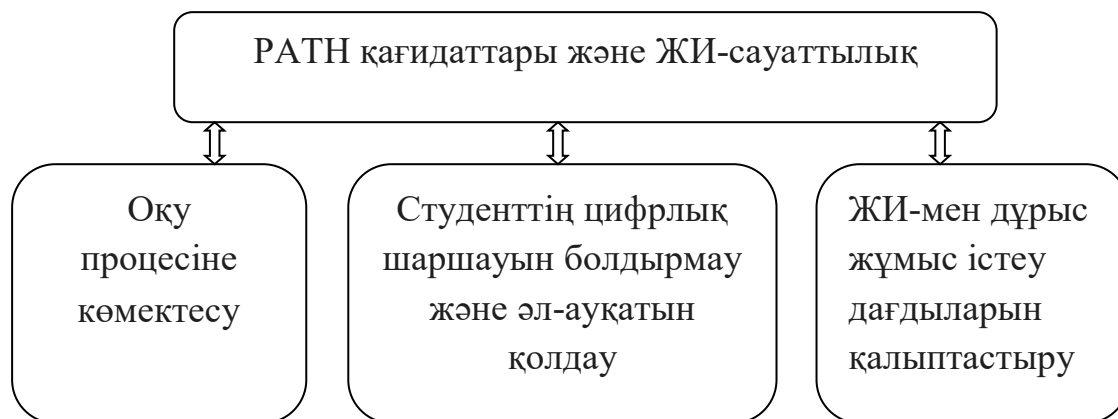
Қазіргі таңда (2024-2026 жж.) жоғары білім беру жүйесіндегі ең маңызды педагогикалық шарттардың бірі – студенттердің өз бетімен білім алу процесіне жасанды интеллект (ЖИ) құралдарын этикалық әрі тиімді интеграциялау болып табылады. ЮНЕСКО-ның 2025 жылға дейінгі білім берудегі ЖИ бойынша нұсқаулықтарында (UNESCO, 2024) атап көрсетілгендей, технология тек ақпарат көзі емес, студенттің дербес білім алу траекториясын құрушы тетікке айналды[4].

1. Дербестендірілген оқыту (Personalized Learning)

Соңғы зерттеулер (Hennekeuser et al., 2024; MDPI, 2025) көрсеткендей, ЖИ платформалары (мысалы, Khanmigo, жақсартылған GPT-модельдері) студенттің білім деңгейін нақты уақыт режимінде талдап, оған сәйкес тапсырмалар ұсынады. Бұл студенттің өзіне ыңғайлы қарқынмен (self-paced learning) дамуына мүмкіндік береді.

2. PATH қағидаттары және ЖИ-сауаттылық

2025-2026 жылдарға арналған білім беру тұжырымдамаларында (мысалы, Қазақстанның ЖИ енгізу бойынша PATH қағидаттары) студенттің өз бетімен білім жетілдіруі үшін AI-literacy (ЖИ-сауаттылық) маңызды шарт ретінде қарастырылады:

Сурет 1. Студенттің өз бетімен білім жетілдіруі

3. Рефлексия және кері байланыс. 2025 жылғы халықаралық зерттеулер (World Bulletin of Education and Learning, 2025) ЖИ чат-боттарының студенттердегі "automation bias" (автоматтандыруға шамадан тыс сену) қаупін де атайды. Сондықтан, педагогикалық шарт ретінде студенттің ЖИ берген ақпаратты сыни тұрғыдан бағалау қабілетін (Critical Thinking) дамыту бірінші орынға шығады. Студент ЖИ-ді тек "дайын жауап алу" үшін емес, өз ойын тексеру, күрделі концепцияларды қарапайым тілмен түсіндіру және зерттеу жұмысының құрылымын жасау үшін "цифрлық ментор" ретінде пайдалануы тиіс.

Зерттеу жұмысының тиімділігін тексеру мақсатында 2024-2025 оқу жылының аралығында ЖОО студенттері арасында педагогикалық эксперимент жүргізілді. Экспериментке барлығы 60 студент қатысты (30 студент – бақылау тобы, 30 студент – эксперименталды топ).

3.1. Зерттеу әдістемесі мен диагностикалық кезең

Эксперименттің басында студенттердің өз бетімен білім алуға дайындық деңгейі үш критерий бойынша бағаланды:

1. Мотивациялық критерий (өзін-өзі дамытуға деген ішкі қажеттілік).

2. Технологиялық критерий (цифрлық ресурстарды және AI құралдарын қолдана алу дағдысы).

3. Когнитивті-рефлексиялық критерий (алған білімін талдау және өз қатесімен жұмыс істеу).

Кесте 2. Экспериментке дейінгі студенттердің өзіндік даму деңгейі, %

Топтар	Төмен деңгей	Орта деңгей	Жоғары деңгей
Бақылау тобы	45%	40%	15%
Эксперименталды топ	47%	38%	15%

Бастапқы көрсеткіштер екі топта да шамалас болды, бұл эксперименттің объективтілігін қамтамасыз етеді.

3.2. Педагогикалық шарттарды енгізу және нәтижелерді сараптау

Эксперименталды топта біз ұсынған педагогикалық шарттар кешені іске асырылды:

1. Студенттерге AI-мен жұмыс істеу (Prompt Engineering) бойынша қысқаша курс өткізілді.

2. Оқу процесіне LMS платформасындағы дербес тапсырмалар жүйесі енгізілді.

3. Әр студенттің «Өзіндік даму картасы» (Self-development roadmap) жасалды.

Эксперимент соңында (2025 жылдың соңы) алынған нәтижелер айтарлықтай өсімді көрсетті. Есептеулер көрсеткендей,

эксперименталды топтағы жоғары деңгей көрсеткіші 15%-дан 42%-ға дейін өсті.

Кесте 3. Эксперименттен кейінгі нәтижелерді салыстыру (%)

Топтар	Төмен деңгей	Орта деңгей	Жоғары деңгей
Бақылау тобы (дәстүрлі)	38%	42%	20%
Эксперименталды топ (жаңа әдіс)	12%	46%	42%

Зерттеу нәтижесі көрсеткендей, жасанды интеллект құралдарын пайдалана отырып, әдістемелік қолдау көрсету студенттердің ақпаратты іздеу уақытын 30%-ға қысқартып, оны талдау мен креативті өңдеуге жұмсалатын уақытын 25%-ға арттырған.

Студенттердің керібайланысы (рефлексия) бойынша:

1. 85%-ы ЖИ-ді оқу процесінде қолдану олардың пәнге деген қызығушылығын арттырғанын атап өтті.
2. 70%-ы өз бетімен жоспар құруды және білім олқылықтарын толтыруды үйренгенін мәлімдеді.

ӘДЕБИЕТ

1. Әлқожаева Н.С. Жоғары мектеп педагогикасы. – Алматы, 2021.
2. Баймолдаев Т.М. Педагогикалық менеджмент және инновациялық технологиялар. – Астана, 2022.
3. Hennekeuser, L., et al. (2024). The Impact of Artificial Intelligence on Students' Academic Development: A Longitudinal Study. – MDPI Education Sciences, Vol. 14.
4. UNESCO (2024). Guidance for generative AI in education and research. – Paris, UNESCO Publishing.

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН МӘДЕНИЕТТЕРІНДЕ ҰЯТ ҰҒЫМЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУ НЕГІЗДЕРІ

Нұрсұлтанқызы Ж., ф.ғ.к.,
Жұмаділова М., АҚ-25М оқу тобының магистранты,
Қызылорда «Болашақ» университеті

РЕЗЮМЕ

В этой статье рассматривается культурно-философское значение чисел и их место в жизни человечества.

ABSTRACT

This article discusses the cultural and philosophical significance of numbers and their place in human life.

Ұят ұғымы адамзат мәдениетінде терең тарихи және философиялық рөл атқарады. Ол тек жеке тұлғаның мінез-құлқы мен әлеуметтік қатынастарын реттейтін этикалық категория ғана емес, сонымен қатар әр мәдениетке тән әлеуметтік-нормативтік құндылықтардың көрінісі болып табылады. Қазақ және ағылшын мәдениеттерінде ұят ұғымының қалыптасу тарихы мен мәні бір-бірінен ерекшеленсе де, екеуінде де бұл ұғым адамның қоғамдағы мінез-құлқына бағытталған маңызды механизм ретінде қарастырылады.

Қазақ мәдениетінде ұят ұғымы халықтың моральдік және әлеуметтік тәжірибесінің негізінде қалыптасқан. Ол жеке адамның әрекетін қоғамның моральдік стандарттарына сәйкестендіруге бағытталған, әрі көбінесе отбасы, ауыл қауымдастығы мен дәстүрлі нормалар арқылы реттелген. Қазақ тілінде ұят сөзі адамның ішкі сезімін, жауапкершілігін және өзін-өзі бақылау механизмін білдіреді.

Қазақ мәдениетінде ұят ұғымы терең тарихи және әлеуметтік түп-тамырларға ие, ол жеке тұлғаның мінез-құлқы мен қоғам алдындағы жауапкершілігін реттейтін негізгі этикалық категориялардың бірі болып табылады. Ұят – бұл тек адамның өзіне қатысты ішкі сезім ғана емес, сонымен қатар қоғамдағы моральдік, дәстүрлік және рухани нормаларды сақтаудың кепілі. Қазақ қоғамында ұят сезімінің қалыптасуы бірнеше негізгі факторларға тәуелді болды: отбасы тәрбиесі, қауымдық әдет-ғұрыптар, тілдік мәдениет және рухани-діни құндылықтар.

Дәстүрлі қазақ қоғамында ұят көбіне **қоғамдық бақылау және әлеуметтік жауапкершілік арқылы** қалыптасқан. Қауымдық өмірдің ерекшелігі – әр адамның әрекеті тек жеке өміріне ғана емес, бүкіл ру немесе қауым абыройына әсер етеді. Сол себепті ұят сезімі адамның өз іс-әрекетін тексеру механизмі ретінде қызмет еткен. Мысалы,

конаққа бару кезінде әдеп сақтау, көршілер мен туыстарға құрмет көрсету, ата-баба дәстүрін сақтау сияқты нормалар ұят сезімінің қалыптасуына бағытталған.

Қазақ мақал-мәтелдері мен нақыл сөздерінде де ұят ұғымы жиі көрініс табады. «Баланың ұяты әкеге, қыздың ұяты шешеге», «Ұялмаған бұйырмаған астан ішер» сияқты өсиеттер адамға қоғам алдындағы жауапкершілікті еске салып, мінез-құлыққа нұсқау береді. Мәдениетте ұят сезімі көбінесе мінез-құлықтың ішкі регуляторы ретінде көрініс табады және жеке тұлғаның этикалық дамуына ықпал етеді.

Ұят ұғымының қалыптасуында отбасы тәрбиесінің рөлі ерекше. Қазақ отбасында балаға кішкентай кезінен бастап **әдеп, этика және моральдік норма** туралы түсінік беріледі. Ұят сезімін дамытуда ата-ана, үлкен ағайын-туыс, сондай-ақ ауылдағы тәжірибелі адамдар маңызды рөл атқарады. Мысалы, балаға «қоғам алдында абыройлы бол», «қателік жасаған кезде ұялуды біл» деген тәрбие беру – ұят сезімін қалыптастырудың дәстүрлі жолдары.

Отбасындағы тәрбие қоғамдағы жалпы моральдік нормалармен тығыз байланысты болғандықтан, ұят тек жеке сезім емес, сонымен бірге әлеуметтік-когнитивтік құрылым ретінде де қарастырылды. Яғни, бала өзінің әрекеті арқылы қоғамдағы басқа мүшелердің көзқарасын сезініп, сол арқылы мінез-құлықтың дұрыс немесе бұрыс екенін таниды.

Ұят ұғымының қалыптасуына қазақ халқының рухани-діни көзқарастары да әсер еткен. Ислам дәстүрінде адамның әрекеті Алланың алдында есепке алынатыны, қоғам алдында абыройын сақтау қажеттілігі ұғымға қосымша мән берді. Бұл ұят сезімін әлеуметтік, моральдік және діни аспектілерді біріктіретін кешенді құбылыс ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, исламдық моральдік қағидалар адамның жеке ішкі әлемін, ниетін және әрекеттерін бақылауға бағытталған, бұл ұят сезімінің дамуына қосымша негіз болды.

Қазақ тілінде ұят ұғымының көрінісі сөздік құрамда, мақал-мәтелдер мен поэзияда кеңінен кездеседі. Ұят сезімін білдіретін лексикалық бірліктер («ұят», «құрмет», «абырой», «нұр», «қасиет») тек моральдік категорияларды ғана емес, сонымен қатар **қоғамдық нормалар мен мәдени құндылықтарды** да бейнелейді. Бұл тілдік құралдар жеке тұлғаның мінез-құлқына бағыт беріп, қоғамдағы ұят мәдениетін нығайтады.

Қазақ мәдениетінде ұят ұғымы қоғамның дәстүрлері, отбасы тәрбиесі, рухани-діни құндылықтар және тілдік мәдениет арқылы қалыптасқан кешенді феномен болып табылады. Ол тек жеке тұлғаның ішкі сезімін білдіріп қана қоймай, әлеуметтік, этикалық және мәдени нормаларды сақтаудың негізгі механизмі ретінде қызмет етеді. Ұят сезімі қазақ қоғамында адамның мінез-құлқын

бағыттайтын, абырой мен жауапкершілікті сақтауға үйрететін маңызды мәдени-когнитивтік құрылым ретінде қалыптасқан.

Ағылшын мәдениетінде ұят ұғымы тарих бойы жеке тұлғаның мінез-құлқы мен қоғам алдындағы жауапкершілігін реттейтін маңызды әлеуметтік және моральдік категория ретінде қалыптасқан. Бұл ұғым қазақ мәдениетіндегі ұяттан белгілі бір айырмашылықтарымен ерекшеленеді: ағылшын мәдениетінде ұят көбінесе **жеке тұлға деңгейінде**, жеке моральдік сана мен әлеуметтік нормалар арқылы дамиды, ал қоғамдағы дәстүрлер мен салт-дәстүрлердің ықпалы салыстырмалы түрде аз.

Ағылшын мәдениетінде ұят ұғымының түп-тамыры орта ғасырлық әлеуметтік құрылымдар мен христиандық моральдік дәстүрлерге негізделген. Орта ғасырлық Англияда қоғам қатты иерархиялық болғандықтан, жеке адамның әрекеттері әлеуметтік сыныптар мен қауымдағы абыройына әсер ететін. Сол кезеңде **қоғам алдындағы ұят («social shame»)** жеке адамның мінез-құлқына бақылау құралы ретінде қолданылған [1,223 б.]. Мәселен, қоғам нормаларын бұзған жағдайда айыптау, сөгіс немесе кек көрсету арқылы жеке тұлғаға әлеуметтік жауапкершілік сезімі енгізілген.

Христиандық дәстүрлер ағылшын ұят ұғымының дамуына үлкен әсер етті. Баптист, англикан және католик дәстүрлерінде адамның әрекеті Алланың алдында жауапкершілікпен бағаланады. Бұл ұят сезімін тек қоғамдық бақылаумен шектемей, жеке адамның ішкі моральдік санасына бағыттайды. Ағылшын мәдениетінде ұят тек сыртқы сынға ғана байланысты емес, сонымен қатар **адамның өз-өзіне қатысты моральдік есепкенегізделген**.

Ағылшын мәдениетінде ұят сезімі көбінесе **жеке абырой, этика және өзін-өзі бақылау** арқылы көрінеді. «Shame» термині адамның өз әрекетінің дұрыс немесе бұрыс екенін бағалауы, моральдық нормаларға сәйкестігін сезінуін білдіреді [2]. Ұяттың бұл түрі жеке тұлғаны қоғам алдындағы жауапкершілікті сезінуге, өз мінез-құлқын реттеуге және әлеуметтік нормаларды сақтауға бағыттайды.

Моральдық және философиялық жазбаларда (мысалы, Уильям Шекспир, Томас Адамс, Джонатан Свифт шығармаларында) ұят көбіне адамның қоғам алдындағы әрекеттерін бағалау және жеке абыройды сақтау контекстінде қарастырылады. Бұл ұғымның әдебиеттегі көрінісі ағылшын қоғамындағы **интеллектуалды және этикалық тәрбие** механизмін айқындайды.

Ағылшын мәдениетінде ұят тек жеке мінез-құлыққа ғана емес, сонымен қатар **қоғам алдындағы жауапкершілікке** байланысты. Қоғамдағы моральдік және құқықтық нормаларды сақтау, басқаларға сыйластық көрсету және әлеуметтік рөлдерді орындау ұят сезімінің қалыптасуына тікелей әсер етеді. Мысалы, ағылшын қоғамында **қоғамдық сын («public shame»)** жеке адамның әрекеттерін реттейтін құрал ретінде кеңінен қолданылған [3].

Ұят ұғымы білім беру мен тәрбие жүйесінде де маңызды рөл атқарады. Ағылшын мектептерінде балаларға кішкентай кезден бастап жеке жауапкершілік, мінез-құлыққа бақылау және этикалық нормаларды сақтау үйретіледі. Бұл ұят сезімінің когнитивтік және әлеуметтік аспектілерін дамытады, жеке тұлғаның өз әрекеттерін бағалау қабілетін қалыптастырады.

Ағылшын тілінде ұят ұғымының көрінісі «shame», «embarrassment», «dishonor» сияқты сөздер арқылы беріледі. Әрбір термин адамның мінез-құлқының қоғам нормаларына сәйкестігін бағалаумен байланысты, бірақ әртүрлі әлеуметтік және эмоционалдық реңкке ие. Мысалы, «shame» көбінесе **қоғам алдындағы моральдік жауапкершілік** сезімін білдірсе, «embarrassment» – жеңіл немесе уақытша ұят сезімін, «dishonor» – адамның абыройына терең нұқсан келтіретін ұятты сипаттайды. Бұл тілдік байлық ұят ұғымының әлеуметтік және когнитивтік негізін терең түсінуге мүмкіндік береді.

Ағылшын мәдениетінде ұят ұғымы жеке тұлғаның моральдік сана-сезімі, әлеуметтік жауапкершілік және қоғам алдындағы мінез-құлық нормаларын сақтау арқылы қалыптасқан. Ол жеке абырой мен этикалық тәртіпті реттейтін маңызды механизм болып табылады. Ұят сезімі ағылшын мәдениетінде көбінесе **жеке деңгейде**, қоғам алдындағы сын мен моральдік нормалардың әсерімен көрінеді, бұл қазақ мәдениетіндегі ұят ұғымының қоғамдық және дәстүрлі негіздерімен салыстырғанда ерекшеленеді.

Қорытындылай келе, ұят ұғымы қазақ және ағылшын мәдениеттерінде әртүрлі тарихи, әлеуметтік және философиялық факторлардың әсерінен қалыптасқан. Қазақ мәдениетінде ол дәстүрлер, салт-дәстүрлер мен қоғам алдындағы абырой арқылы көрініс тапса, ағылшын мәдениетінде жеке тұлғаның моральдік және философиялық сана-сезімінде көрінеді. Бұл салыстырмалы талдау ұят ұғымының мәдени-когнитивтік негіздерін түсінуге мүмкіндік береді және әртүрлі мәдениеттердегі этикалық категориялардың ерекшелігін айқындайды.

ӘДЕБИЕТ

1. Webster M. Merriam-Webster 's Advanced Learner' s English Dictionary. – Springfield, 2007. – 2016 p.
2. Cambridge Academic Content Dictionary / Cambridge University Press. – NY., 2009. – 1137 p.
3. Simpson J., Weiner E. Oxford English Dictionary. – Ed. 2nd. – Oxford, 1989. – 1091 p.

БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ОЙЛАУЫН ДАМУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Аманкелді Самал Аманкелдіқызы, магистрант,
Қызылорда Болашақ университеті

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются теоретические основы развития творческого мышления обучающихся в условиях современного образовательного процесса. Анализируются психолого-педагогические подходы к изучению творческого мышления, его структура и особенности формирования в процессе обучения. Раскрывается роль образовательной среды и педагогических технологий в развитии креативности учащихся. На основе анализа научной литературы обосновываются педагогические условия развития творческого мышления обучающихся. Делается вывод о необходимости внедрения инновационных образовательных технологий, направленных на формирование творческого потенциала личности.

ABSTRACT

The article examines the theoretical foundations of the development of students' creative thinking in the context of the modern educational process. The article analyzes psychological and pedagogical approaches to the study of creative thinking, its structure and features of formation in the learning process. The role of the educational environment and pedagogical technologies in the development of students' creativity is revealed. Based on the analysis of scientific literature, the pedagogical conditions for the development of students' creative thinking are substantiated. The conclusion is made about the need to introduce innovative educational technologies aimed at shaping the creative potential of the individual.

Қазіргі қоғам ғылымның, технологияның және ақпараттық кеңістіктің қарқынды дамуымен сипатталады. Бұл жағдайда жеке тұлғаның шығармашылық әлеуетін, жаңа идеяларды қалыптастыру және әртүрлі мәселелердің өзіндік шешімдерін табу қабілетін дамыту ерекше маңызға ие болады. Сондықтан білім беру жүйесінің негізгі міндеттерінің бірі білім алушылардың шығармашылық ойлау дағдыларын қалыптастыру болып табылады. Шығармашылықты дамыту білім алушыларға оқу материалын сәтті игеріп қана қоймай, алған білімдерін стандартты емес жағдайларда қолдануға мүмкіндік береді.

Жаһандану және білім беруді цифрландыру жағдайында жеке тұлғаның ақпаратты өз бетінше іздеу, деректерді талдау және жаңа идеяларды құру қабілеті маңызды болып табылады. Сондықтан шығармашылық ойлауды дамыту педагогикалық зерттеулердің негізгі бағытына айналады. Себебі Мемлекет басшысы Қ.К. Тоқаевтың «Әділетті Қазақстанның экономикалық бағдары» атты 2023 жылдың 1 қыркүйектегі Қазақстан халқына Жолдауында былай көрсетіледі: «Қазіргі заманда азаматтардың шығармашылық әлеуетіне және зияткерлік капиталына арқа сүйейтін «креативті өндіріс» салалары шынайы инклюзивті экономиканы дамытудың қайнар көзі саналады. Бұл аз десеңіз, креативті экономика дарынды әрі шығармашыл адамдарды өзіне тартатын ірі қалалардың дамуына ықпал етуші күшке айналуға», - деп атап көрсетуінің өзі шығармашылық ойлауды білім беру ұйымдарында қарқынды дамыту міндеттерін қояды [1].

Шығармашылық ойлауды қалыптастыру мәселесі психология мен педагогикада белсенді зерттелуде. Бұл мәселенің дамуына Л.С. Выготский [2], Ж.Пиаже [3], Дж. Гилфорд [4], П. Торренс [5], А.Н. Леонтьев [6] және т.б. ғалымдар үлес қосты.

Қазақстандық ғалымдар шығармашылық әлеуеттің педагогикалық қырлары Ж.А. Қараевтың [7], Н.Н. Нұрахметовтың [8], Б.А.Тұрғынбаеваның [9] еңбектерінде талданады. Сонымен қатар шығармашылық, креативтілік мәселелерін Г.Е. Нұрмұханова (шығармашылық дербестік) [10], С.Р.Кыдырова (шығармашылық ойлау) [11] және т.б зерттеді.

Психология мен педагогикадағы шығармашылық ойлау ұғымына сипаттама береміз. Шығармашылық ойлау тұлғаның интеллектуалды дамуының маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Бұл адамның жаңа идеяларды, ерекше шешімдерді және стандартты емес әрекеттерді жасау қабілетін білдіреді. Психологиялық–педагогикалық әдебиеттерде шығармашылық ойлаудың көптеген анықтамалары бар [12]. Көптеген зерттеушілер оны жаңа өнімді немесе мәселенің түпнұсқалық шешімін жасауға бағытталған ақыл-ой әрекетінің ерекше түрі ретінде қарастырады.

Ғалым Л.С. Выготскийдің пікірінше, шығармашылық – бұл қоршаған шындықты өзгертуде көрінетін жеке белсенділіктің табиғи түрі [2,25 б.]. Аталмыш ғалым шығармашылық ойлаудың дамуы адамның қиялы мен интеллектуалдық қабілеттерінің дамуымен тығыз байланысты екенін атап өтті.

Қазіргі зерттеушілер шығармашылық ойлауды когнитивті, мотивациялық және эмоциялық компоненттерді қамтитын интегративті тұлға сапасы ретінде қарастырады [13].

Шығармашылық ойлауды дамыту мынадай қабілеттердің қалыптасуын қамтиды:

- жаңа идеяларды қалыптастыру;

- мәселені шешудің әртүрлі нұсқаларын талдау;
- әр түрлі салалардағы білімді біріктіру;
- мәселелерді шешуде стандартты емес тәсілдерді қолдану.

Жоғарыдағы айтылған мәселелерге орай шығармашылық ойлау тұлғаның интеллектуалды дамуының және адамның қазіргі қоғамға сәтті бейімделуінің маңызды факторы болып табылады.

Шығармашылық ойлауды зерттеудің негізгі теориялық тәсілдеріне талдау жасаймыз. Шығармашылық ойлау мәселесін әртүрлі ғылыми мектептер мен бағыттар зерттеді.

1) Л.С. Выготскийдің мәдени-тарихи теориясы.

Л.С. Выготскийдің мәдени-тарихи теориясына сәйкес, ойлаудың дамуы әлеуметтік қызмет пен қарым-қатынас үдерісінде жүреді [2,25 б.]. Ғалым шығармашылық жеке тұлғаны дамытудың маңызды тетігі екенін атап өтті. Автордың пікірінше, шығармашылық ойлаудың дамуы оқу және қоршаған ортамен өзара әрекеттесу үдерісінде дамитын жоғары психикалық функциялардың қалыптасуымен байланысты.

2) Дж. Пиаженің когнитивті даму теориясы.

Ж.Пиаже ойлаудың дамуын когнитивті құрылымдардың дәйекті қалыптасу үдерісі ретінде қарастырды [3,12 б.]. Оның теориясына сәйкес, интеллектуалды даму бірнеше кезеңнен өтеді. Олардың әрқайсысында ойлаудың жаңа формалары қалыптасады. Оқу үдерісінде білім алушылар біртіндеп белгілі бір ойлаудан анағұрлым абстрактілі және логикалық ойлауға ауысады, бұл шығармашылықтың дамуына ықпал етеді.

3) Дж. Гилфордтің интеллект құрылымының теориясы.

Дж. Гилфорд интеллект құрылымының моделін жасады, онда дивергентті ойлау ерекше орын алады [4, 10 б.]. Дивергентті ойлау бір мәселені шешудің көптеген нұсқаларын жасау қабілетімен сипатталады. Ғалым шығармашылық ойлаудың бірнеше сипаттамаларын атап өтті:

- еркін идеялар;
- ойлаудың икемділігі;
- өзіндік ерекшелігі;
- идеяларды дамыту.

Жоғарыдағы сипаттамалар шығармашылықты одан әрі зерттеуге негіз болды.

4) П. Торренстың шығармашылық тұжырымдамасы.

П. Торренс шығармашылық ойлауды адамның мәселелік жағдайларды нәтижелі шешу қабілеті ретінде қарастырды [5, 18 б.]. Ол педагогикалық практикада кеңінен қолданылатын креативтілікті диагностикалаудың арнайы әдістерін жасады. Ғалымның зерттеулері шығармашылық ойлауды дамыту оқушылардың бастамасы мен тәуелсіздігін ынталандыратын қолайлы білім беру ортасын құру арқылы мүмкін болатындығын көрсетті.

Білім алушылардың шығармашылық ойлау құрылымы бірнеше компоненттерден тұрады. Сондықтан шығармашылық ойлау – өзара байланысты компоненттердің күрделі жүйесі болып табылады.

1. Мотивациялық компонент. Мотивациялық компонент танымдық іс-әрекетке деген қызығушылықты, жаңа білім іздеуге деген талпынысты және күрделі мәселелерді шешуге деген ұмтылысты қамтиды.

2. Когнитивті компонент. Когнитивті компонент ақпаратты талдау, синтездеу, салыстыру және жалпылау сияқты интеллектуалды үдерістермен байланысты.

3. Операциялық компонент. Операциялық компонент есептерді шешудің әртүрлі әдістерін қолдану, шығармашылық тәсілдерді пайдалану және түпнұсқа шешімдерді табу дағдыларын қамтиды.

4. Рефлексивті компонент. Рефлексивті компонент өз іс-әрекетін талдау, нәтижелерді бағалау және есептерді шешу жолдарын түзету мүмкіндігін қамтиды. Барлық аталған компоненттердің дамуы білім алушылардың шығармашылық ойлауын қалыптастыруға ықпал етеді.

Шығармашылық ойлауды тиімді дамыту белгілі бір педагогикалық жағдайларды ескере отырып болуы мүмкін болады.

1) Шығармашылық білім беру ортасын құру. Білім беру ортасы оқушылардың белсенділігін ынталандырып, олардың бастамасы мен дербестігін көтермелеуі тиіс.

2) Мәселелік оқытуды қолдану. Мәселелік тапсырмалар оқушыларды жаңа шешімдер табуға және зерттеу дағдыларын дамытуға итермелейді.

3) Жобалау қызметін ұйымдастыру. Жобалық қызмет тәуелсіздікті, шығармашылықты және білімді практикада қолдана білуді дамытуға ықпал етеді.

4) Оқытудың интерактивті әдістерін қолдану. Пікірталас, миға шабуыл және топтық жұмыс әдістері шығармашылық ойлаудың дамуын ынталандырады.

5) Оқушылардың жеке бастамаларын қолдау. Мұғалім түпнұсқа идеялар мен стандартты емес шешімдерді көрсетуге жағдай жасауы керек.

Қазіргі білім беру технологиялары білім алушылардың шығармашылық ойлауын дамытуда маңызды рөл атқарады. Мұндай технологияларға мыналар жатады:

- жобалық оқыту;
- зерттеу қызметі;
- STEAM-тәсіл;
- Сандық білім беру технологиялары;
- Оқытуда жасанды интеллектті қолдану.

Жоғарыдағы технологиялар білім беру ортасын құруға мүмкіндік береді, онда білім алушылар таным үдерісіне белсенді қатысады және шығармашылық қабілеттерін дамытады.

Қорытындылай келе, білім алушылардың шығармашылық ойлауын дамыту қазіргі білім берудің маңызды міндеті болып табылады. Шығармашылық ойлау бастамашыл, тәуелсіз және интеллектуалды дамыған тұлғаны қалыптастыруға ықпал етеді.

Ғылыми әдебиеттерді талдау шығармашылық ойлаудың дамуы әртүрлі факторларға байланысты екенін көрсетті. Олардың арасында білім беру ортасы, педагогикалық технологиялар мен оқыту әдістері маңызды орын алады. Білім алушылардың шығармашылығын дамыту үшін жағдай жасау олардың білімді өз бетінше іздеу, жаңа идеялар қалыптастыру және күрделі мәселелерді шешу қабілетін қалыптастыруға мүмкіндік береді.

ӘДЕБИЕТ

1. ҚР Президенті Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Әділетті Қазақстанның экономикалық бағдары» атты Қазақстан халқына жолдауы. // <https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyyn-adilettikazakstannyn-ekonomikalyk-bagdary-atty-kazakstan-halkyna-zholdauy-18333:01.09.2023> ж.

2. Выготский Л.С. Психология развития человека.- М.: Смысл: ЭКСМО, 2003.- 1134 с.

3. Пиаже Ж. Речь и мышление ребенка. — Педагогика- Пресс, 1999.- 360 с.

4. Гилфорд Дж. Проблема одаренности. – М., 1923. - 135 б.

5. Торренс П. Педагогика: основные положения курса: справочное пособие.– М.: Театра-Системс, 1999. - 128 б.

6. Леонтьев А.Н. Леонтьев Д. А., Соколова Е. Е. А. Н. Леонтьев: деятельность, сознание, личность. М., 2005.- 326 с.

7. Қараев Ж.А., Қуанбаева Б. Жетілдірілген педагогикалық жүйені жобалаудың дидактикалық шарттары //Ізденіс. – Алматы, 2004. – №1. – 233 б.

8. Нұрахметов Н.Н. Ұлт мектептерінде білім сапасын жоғарлатудың түйінді мәселелері. //РГПҚ материалдары: «Қазақ мектебі: бүгінгі жайы және даму болашағы» 11-12желтоқсан 2002 жыл. – Алматы: РОНД, 2002. – 384- 386 б.

9. Тұрғынбаева Б.А. Біліктілікті арттыру жүйесінде мұғалімдердің шығармашылық әлеуетін дамыту13.00.01 пед. ғыл. канд. ... дис. Астана, 2006. – 288 б.

10. Нұрмұханова Г.Е. Қазіргі кезеңде ауыл мектептерінде оқушылардың шығармашылық дербестігін қалыптастыру: 13.00.01 пед. ғыл. канд. ... дис. Түркістан, 2006. – 145 б.

11. Кыдырова С.Р. Студенттердің шығармашылық ойлауын дамытудың психологиялық- педагогикалық шарттары: 69010300 ф.д. дәр.. дис. - Алматы,2021.

12. Сандибаева Н.А. Мектептегі оқу эксперименті арқылы оқушылардың шығармашылық іс-әрекетін қалыптастыру: 13.00.01 пед. ғыл. канд. ... дис.Астана, 2010. – 155 б.

13. Тлеубекова Л.А., Атемова Қ.Т. Шығармашылық серпін - Шымкент НЗМ ФМБ, -140 б.

ӨОЖ 81'42.159.9

ОФТАЛЬМОЛОГИЯЛЫҚ ТЕРМИНДЕРДІҢ ҚАЗАҚ ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН ТІЛДЕРІНДЕГІ МӘДЕНИ-ТАНЫМДЫҚ КӨРІНІСІ

Ғабиденқызы А., АҚ-25М оқу тобының магистранты,
Қызылорда «Болашақ» университеті

РЕЗЮМЕ

Мақалада офтальмологиялық терминдердің қазақ және ағылшын тілдеріндегі тілдік ерекшеліктері мен мәдени-танымдық сипаты қарастырылады. Сонымен қатар медициналық терминдердің қалыптасу жолдары, олардың ұлттық тілдік санадағы көрінісі және екі тілдегі терминологиялық жүйенің ерекшеліктері талданады. Офтальмологиялық атаулардың ғылыми тілде қолданылуы мен олардың мәдени-танымдық негіздері көрсетіліп, тіл мен медицина саласының өзара байланысы сипатталады.

ABSTRACT

The article examines the linguistic features and cultural-cognitive aspects of ophthalmological terms in the Kazakh and English languages. It analyzes the formation of medical terminology, its representation in national linguistic consciousness, and the specific characteristics of the terminological systems in both languages. The study also highlights the role of ophthalmological terminology in scientific communication and the relationship between language and medical knowledge.

Тіл мен мәдениет арасындағы байланыс қазіргі лингвомәдениеттанудың негізгі зерттеу бағыттарының бірі болып табылады. Әсіресе медициналық терминологияны зерттеу саласында тілдік бірліктердің тек кәсіби қатынас құралы ғана емес, сонымен қатар мәдени, тарихи және когнитивтік мәнге ие екендігі айқын көрінеді. Бұл тұрғыдан офтальмологиялық терминдер қазақ және ағылшын тілдерінде тек медициналық кәсіби сөздік қорын құрап қана қоймай, халықтың танымдық, мәдени және ғылыми көзқарасын бейнелейтін құбылыс ретінде маңызды болып табылады.

Офтальмология ғылымының терминологиясы адам көру мүшесінің құрылымы мен қызметін сипаттайтын күрделі лексикалық жүйеден тұрады. Бұл терминдер медициналық практиканың қажеттіліктерін қамтамасыз етіп қана қоймай, мәдени-танымдық

деңгейде де зерттелуге лайық. Әрбір тілдің офтальмологиялық терминологиясы сол қоғамның ғылыми дамуының тарихын, білім деңгейін, сонымен қатар тілдік ойлау ерекшеліктерін көрсетеді. Мысалы, қазақ тіліндегі офтальмологиялық терминдер көбінесе лексикалық калькалар мен аудармалар арқылы қалыптасқан болса, ағылшын тіліндегі терминология латын және грек тілдерінен алынған халықаралық ғылыми терминдерді кеңінен қолданумен сипатталады. Бұл айырмашылықтар медициналық тілдің мәдени-танымдық аспектілерін ашуға мүмкіндік береді.

Лингвомәдени тұрғыдан офтальмологиялық терминдерді зерделеу бірнеше бағытта өзекті болып табылады. Біріншіден, бұл тілдік бірліктердің ұлттық мәдени контексте қалыптасуы мен қолданылуын зерттеуге мүмкіндік береді. Екіншіден, терминдердің семантикасы мен этимологиясы халықтың көру мүшесіне, денсаулыққа, медициналық тәжірибеге және ғылыми танымға деген көзқарасын көрсетеді. Үшіншіден, екі тілдегі терминологияны салыстырмалы талдау арқылы әрбір мәдениетте ғылымның дамуы мен тілдік қалыптасуы арасындағы байланыстарды айқындауға болады.

Қазақ және ағылшын тілдеріндегі офтальмологиялық терминдерде мәдени-танымдық ерекшеліктер бірнеше деңгейде көрінеді. Қазақ тілінде терминдер көбіне тілдік калька, адаптацияланған аударма немесе түсіндірулі сипаттамалар арқылы берілсе, ағылшын тілінде грек және латын тілдерінен алынған түбірлер мен қосымшалар жүйесі доминанта болып табылады. Бұл айырмашылықтар терминдердің когнитивтік бейнесінде де, мәдени танымдағы ролінде де айқын көрінеді. Сонымен қатар, терминдердің қалыптасу тарихы, қолданылу аясындағы дәстүрлер мен мәдени құндылықтар тілдік таңбалардың ұлттық ерекшеліктерін айқын көрсетеді.

Осыған байланысты мақалада қазақ және ағылшын тілдеріндегі офтальмологиялық терминдердің мәдени-танымдық сипаты, олардың семантикалық құрылымы, тарихи қалыптасуы және мәдени контекстегі мәні салыстырмалы түрде зерттеледі. Бұл зерттеу тілдік білімге, кәсіби медициналық терминологияны оқытуға, сондай-ақ екі тіл арасындағы когнитивтік және мәдени айырмашылықтарды түсінуге теориялық және практикалық маңыз береді.

Қазіргі таңда ғылым мен техниканың дамуына байланысты медициналық терминология жүйесі қарқынды түрде дамып келеді. Соның ішінде офтальмология саласына қатысты терминдер медициналық тілдің маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Офтальмологиялық терминдер адамның көру мүшесінің құрылымы, қызметі және түрлі ауруларын білдіретін арнайы атаулар жүйесін құрайды. Бұл терминдер тек ғылыми сипатқа ғана ие емес, сонымен қатар белгілі бір мәдени-танымдық мазмұнды да қамтиды.

Тіл білімінде терминология мәселесі әрқашан өзекті зерттеу бағыттарының бірі болып келеді. Әсіресе медицина саласындағы терминдердің қалыптасуы, олардың тілдік жүйеде орнығуы және ұлттық тілдің ерекшеліктеріне бейімделуі ғылыми тұрғыдан маңызды болып саналады. Офтальмологиялық терминдер адамның денсаулығына қатысты ұғымдарды білдіретіндіктен, олар ғылыми коммуникацияда дәлдік пен нақтылықты талап етеді.

Офтальмология термині грек тіліндегі *ophthalmos* – «көз» және *logos* – «ілім» деген сөздерден шыққан. Яғни офтальмология – көздің құрылысы, қызметі және ауруларын зерттейтін медицина саласы. Осы ғылымның дамуына байланысты көптеген арнайы терминдер қалыптасып, әртүрлі тілдерде қолданысқа енді [1].

Қазақ және ағылшын тілдеріндегі офтальмологиялық терминдердің қалыптасу жолдары біршама ерекшеленеді. Ағылшын тіліндегі медициналық терминдердің көпшілігі латын және грек тілдерінен енген. Мысалы, *retina*, *cornea*, *pupil*, *optic nerve* сияқты терминдер халықаралық медициналық терминологияның құрамына кіреді. Бұл атаулар әлемнің көптеген тілдерінде ұқсас түрде қолданылады.

Ал қазақ тілінде офтальмологиялық терминдер екі түрлі жолмен қалыптасады. Біріншісі – халықаралық терминдерді сол күйінде қабылдау арқылы (мысалы: ретина, офтальмология, глаукома). Екіншісі – қазақ тілінің ішкі мүмкіндіктері арқылы балама атаулар жасау. Мысалы, көз қарашығы, көру жүйкесі, көз бұршағы сияқты терминдер қазақ тілінің сөзжасамдық мүмкіндіктеріне сүйене отырып жасалған [2, 48 б.].

Терминдердің мәдени-танымдық сипаты тіл арқылы көрініс табады. Қазақ халқының дүниетанымында «көз» ұғымы тек анатомиялық мүшені ғана емес, сонымен қатар рухани және символдық мағыналарды да білдіреді. Мысалы, «көздің қарашығындай сақтау», «көз майын тауысты» сияқты тұрақты тіркестер адамның өміріндегі көру мүшесінің маңыздылығын көрсетеді. Бұл тілдік бірліктер халықтың мәдени дүниетанымымен тығыз байланысты.

Ағылшын тілінде де көзге қатысты көптеген тұрақты тіркестер кездеседі. Мысалы, *keep an eye on* (қадағалау), *in the blink of an eye* (көзді ашып-жұмғанша), *apple of one's eye* (өте қымбат адам). Бұл тіркестер де адамның көру мүшесіне байланысты ұғымдардың мәдени және танымдық маңызын көрсетеді [3].

Когнитивтік лингвистика тұрғысынан қарағанда, медициналық терминдер адамның әлемді тану тәжірибесінің нәтижесінде қалыптасады. Адам ағзасын зерттеу барысында пайда болған ғылыми ұғымдар тіл арқылы жүйеленіп, арнайы терминологиялық жүйені құрайды. Офтальмологиялық терминдер осы ғылыми білімнің тілдік көрінісі болып табылады.

Сонымен қатар медициналық терминдер тек ғылыми салада ғана емес, күнделікті өмірде де қолданылуы мүмкін. Әсіресе көз аурулары мен көру қабілетіне байланысты ұғымдар адамдардың күнделікті қарым-қатынасында жиі кездеседі. Бұл жағдай офтальмологиялық терминдердің жалпы тілдік қолданысқа енуіне ықпал етеді [4].

Қорытындылай келе, офтальмологиялық терминдер қазақ және ағылшын тілдерінің медициналық терминологиясында маңызды орын алады. Олар ғылыми білімнің қалыптасуы мен таралуына қызмет етіп қана қоймай, тіл мен мәдениеттің өзара байланысын да көрсетеді. Сонымен қатар бұл терминдер адамның дүниені тану үдерісімен және ұлттық тілдік ерекшеліктерімен тығыз байланысты болып табылады.

ӘДЕБИЕТ

1. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – Москва, 2004.
2. Виноградов В.В. Введение в терминоведение. – Москва, 2001.
3. Crystal D. The Cambridge Encyclopedia of the English Language. – Cambridge University Press, 2010.
4. Қалиев Ғ. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы, 2012.

ЖОБАЛАУ ӘДІСІ АРҚЫЛЫ БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ЗЕРТТЕУШІЛІК ҚАБІЛЕТТЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Даутова Ботагоз Айболатовна, магистрант,
Қызылорда Болашақ университеті

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются особенности формирования исследовательских способностей младших школьников посредством метода проектирования. Обоснована актуальность развития исследовательских навыков в начальной школе как основы формирования познавательной активности и самостоятельности учащихся. Раскрываются педагогические условия эффективного применения проектной деятельности в образовательном процессе. Представлены результаты анализа научной литературы и педагогической практики, подтверждающие эффективность метода проектов в развитии исследовательских способностей младших школьников.

ABSTRACT

The article examines the features of the formation of research abilities of younger schoolchildren through the design method. The relevance of the development of research skills in primary school as the basis for the formation of cognitive activity and independence of students is substantiated. The pedagogical conditions for the effective application of project activities in the educational process are revealed. The results of the analysis of scientific literature and pedagogical practice are presented, confirming the effectiveness of the project method in the development of research abilities of younger schoolchildren.

Қазіргі білім беру жүйесі оқушының жеке басын дамытуға, оның білімді өз бетінше іздеуге және әртүрлі танымдық міндеттерді шешуге қабілеттілігіне бағытталған. Тез өзгереді қоғам жағдайында оқушылардың зерттеу қабілеттерін қалыптастыру оқытудың бастапқы кезеңінде ерекше маңызға ие.

Бастауыш сынып жасы танымдық белсенділікті, ынтаны және қоршаған әлемге қызығушылықты дамыту үшін қолайлы кезең болып табылады. Дәл осы кезеңде оқу әрекетінің негіздері қаланады, ақпаратты талдау, бақылау және өз бетінше іздеу дағдылары қалыптасады. Сондықтан оны қарқынды дамытудың тектіктерін негіздеу маңызды мәселелердің бірі болып табылады.

Соңғы жылдары оқыту үдерісінде жобалау әдісін тиімді қолдану оқушылардың танымдық іс-әрекетін белсендіретін және зерттеушілік

кабілетін дамытатын әдіс ретінде тұжырымдалып келеді. Осы орайда ғылыми басылымдарда білім беруді цифрландыруды ескере отырып, жобалық іс-әрекет тәсілдерін жаңарту қажеттілігі атап өтілді (А.В. Хуторский [1], И.В. Роберт [2], С.Г. Селевко [3]).

Жоғарыдағы айтылған мәселелерге орай, қазақстандық ғалымдар Г.М. Абдимананова, Л.К. Жайдакбаева, С.Е. Алдешовтер ғылыми мақалаларында жобалық-зерттеу әрекеті өзіндік жұмыс, шығармашылық және сыни ойлау дағдыларын дамытуға жағдай жасай отырып, білім беру үдерісін байытады деп көрсетеді [4]. Ал, Г.К.Есполова жаңартылған білім беру мазмұнында бастауыш сынып оқушыларының зерттеушілік құзыреттілігін қалыптастырудың бір бағыты ретінде жоба жазуға үйретуді ұсынды [5].

Зерттеулерде жобалау әдісі ғылыми іс-әрекетті ұйымдастырудың қағидаттары мен құрылымын білу, оқушылардың алған білімін ғылыми зерттеулер барысында қолдана алу, ғылыми зерттеулердің қолданыстағы тұжырымдарын, теориясы мен тәсілдерін сыни көзбен талдай алу, алған білімдерін жаңа таныс емес жағдайларда зерттеу міндеттерін шешу үшін ықпалдастыра алу сияқты мәселелерді шешудің жолы ретінде тұжырымдалады [6, 7]. Сондықтан оқушылардың зерттеу қабілеттерін дамытудың тиімді әдістерінің бірі ретінде мәселенің шешімін табуға, ғылыми болжамдарды қалыптастыруға және олардың қызметінің нәтижелерін ұсынуға балалардың белсенді қатысуын көздейтін жобалау әдісі алға шығады. Осыған байланысты жобалау әдісімен бастауыш сынып оқушыларының зерттеу қабілеттерін қалыптастыру мәселесі қазіргі педагогикалық ғылым мен практика үшін өзекті болып табылады.

Зерттеу қабілеттері оқушыларға өз бетінше сұрақ қоюға, ғылыми болжам жасауға, бақылаулар жүргізуге және қорытынды жасауға мүмкіндік беретін дағдылар мен ептіліктердің жиынтығы ретінде қарастырылады [8]. Көптеген педагогтар мен психологтардың пікірінше, зерттеу іс-әрекеті төмендегілерге ықпал етеді:

- танымдық белсенділікті дамыту;
- сыни ойлауды қалыптастыру;
- тәуелсіздікті дамыту;
- шығармашылық әлеуетті дамыту.

Бастауыш сынып жасында балалар жоғары танымдық мотивацияға ие және жаңасын ашуға ұмтылады. Сондықтан оқушылардың зерттеу белсенділігін ынталандыратын осындай педагогикалық жағдайлар жасау маңызды.

Жобалау әдісін зерттеу қабілеттерін дамыту құралы ретінде қарастыруға болады. Жоба әдісі оқушылардың дербестігі мен шығармашылық белсенділігін дамытуға бағытталған белсенді оқытудың тиімді технологияларының бірі болып табылады. Жобалық іс-әрекет оқушылардың әртүрлі салалардағы білімді біріктіруді және

зерттеу әдістерін қолдануды талап ететін белгілі бір мәселені шешуін қамтиды.

Жобалық іс-әрекеттің негізгі кезеңдері:

1. Мәселені қою.

-мұғалім оқушыларға зерттеу тақырыбын анықтауға көмектеседі.

2. Гипотезаны ұсыну.

- оқушылар мәселенің ықтимал шешімдерін ұсынады.

3. Ақпаратты іздеу.

- балалар әртүрлі дереккөздерінен ақпарат жинайды.

4. Зерттеу жүргізу.

- бақылау, сауалнама, эксперимент.

5. Нәтижелерді талдау

- алынған деректерді талқылау.

6. Жобаның тұсау кесері

- жұмыс нәтижелерін ұсыну.

Жобалау әдісі бастауыш сынып оқушыларының төмендегідей құрылымдарының дамуына ықпал етеді:

- Өзіндік жұмыс дағдылары;
- Зерттеушілі қойлау;
- Коммуникативті дағдылар;
- Топта жұмыс істей білу.

Жобалау әдісімен бастауыш сынып оқушыларының зерттеу қабілеттерін қалыптастырудың тиімділігі бірқатар педагогикалық шарттарға байланысты. Негізгі шарттарға мыналар жатады:

1.Зерттеу білім беру ортасын құру: мұғалім балалар белсенді сұрақтар қоятын, идеяларды талқылайтын және шешімдер іздейтін жағдайлар жасауы керек.

2.Оқушылардың танымдық бастамасын қолдау: балалардың қызығушылығын және олардың білімді өз бетінше іздеуге деген ұмтылысынын таландыру маңызды.

3.Мәселелік жағдайларды пайдалану: мәселелік тапсырмалар оқушыларды шешімдерді табуға және зерттеушілік ойлауды дамытуға ынталандырады.

4.Топтық жұмысты ұйымдастыру: бірлескен жұмыс қарым-қатынас дағдыларын дамытуға және оқушылар арасында пікір алмасуға ықпал етеді.

5.Қызмет нәтижелерінің рефлексиясы: орындалған жұмысты талдау оқушыларға өзіс-әрекетінің нәтижелерін түсінуге және өзіндік бағалау дағдыларын қалыптастыруға көмектеседі.

Жобалау әдісі арқылы бастауыш сынып оқушыларының зерттеушілік қабілеттерін қалыптастыру бойынша эксперименттік жұмыс нәтижесін ұсынамыз. Эксперименттік жұмыс бастауыш сынып оқушыларының зерттеу қабілеттерін қалыптастыруда жобалау әдісін қолданудың тиімділігін анықтау мақсатында жүргізілді.Зерттеу жалпы

білім беретін мектеп базасында жүргізілді. Экспериментке 3-4 сыныптардың 60 оқушысы қатысты. Зерттеу үшін А.И. Савенковтың бастауыш сынып оқушыларының зерттеу қабілеттерін диагностикалау әдістемесі қолданылды.

Зерттеу жүргізу үшін оқушылар екі топқа бөлінді:

- эксперименттік топ - жобалық оқыту технологиясы қолданылған 30 оқушы;
- бақылау тобы-30 оқушы, онда оқыту дәстүрлі түрде өтті.

Зерттеу қабілеттерін диагностикалау үшін келесі критерийлер бөлінді:

- 1) Танымдық-сұрақтар мен мәселелерді тұжырымдай білу.
- 2) Процессуалдық-зерттеуді жоспарлау мүмкіндігі.
- 3) Нәтижелі-нәтижелерді талдау және ұсыну мүмкіндігі.

Зерттеу нәтижелерін кестелерде көрсетеміз.

Кесте 1. Бастауыш сынып оқушыларының зерттеу қабілеттерінің қалыптасу деңгейі (анықтаушы кезең)

Зерттеу қабілеттерінің даму деңгейі	Қатысушылар саны	Пайыз
Жоғары деңгей	12	20 %
Орта деңгей	26	43 %
Төмен деңгей	22	37 %
Барлығы	60	100 %

Нәтижелерді интерпретациялау. Диагностика нәтижелері зерттеу қабілетінің жоғары деңгейі 12 оқушыда (20%) байқалатынын көрсетті. Бұл оқушылардың зерттеу сұрақтарын өз бетінше тұжырымдай алатынын, гипотеза жасайтынын және негізделген қорытынды шығаратынын көрсетеді.

Орташа деңгей 26 оқушыда анықталды (43%). Оқушылардың бұл тобы ішінара зерттеу дағдыларына ие, бірақ зерттеуді жоспарлау және нәтижелерді талдау кезінде қиындықтарға тап болады.

Төмен деңгей 22 оқушыда байқалады (37%). Бұл оқушыларда мәселені тұжырымдау, гипотеза жасау және зерттеу қызметін ұйымдастыруда қиындықтар бар екенін білдіреді.

Алынған нәтижелер бастауыш сынып оқушыларының едәуір бөлігінің жеткіліксіз қалыптасқан зерттеу қабілеттеріне ие екендігін көрсетеді, бұл білім беру үдерісінде жобалау әдісін мақсатты қолдану қажеттілігін растайды.

Қалыптастырушы кезеңде төмендегідей жобаларды іске асырды:

- «Неліктен жапырақтар түсін өзгертеді?»
- «Сыныпта қандай өсімдіктер жақсы өседі?»
- «Неге жаңбыр жауады?»
- «Су және оның қасиеттері»

Кесте 2. Бастауыш сынып оқушыларының зерттеу қабілеттерінің қалыптасу деңгейі (бақылау кезеңі)

Зерттеу қабілеттерінің даму деңгейі	Қатысушылар саны	Пайыз
Жоғары деңгей	24	40 %
Орта деңгей	27	45 %
Төмен деңгей	9	15 %
Барлығы	60	100 %

Эксперимент нәтижелерін талдаймыз. Эксперименттің анықтаушы және бақылау кезеңдерінің нәтижелерін салыстыру бастауыш сынып оқушыларының зерттеу қабілеттерін дамытудың оң динамикасын көрсетті. Атап айтқанда:

- Жоғары деңгейдегі оқушылар саны 20% - дан 40% - ға дейін өсті;
- Орташа деңгейдегі оқушылар саны 43% - дан 45% - ға дейін өсті;
- Төмен деңгейдегі оқушылар саны 37% - дан 15% - ға дейін төмендеді.

Нәтижелер бастауыш мектептің білім беру үдерісінде жобалау әдісін қолдану оқушылардың мәселені қою, гипотеза жасау, зерттеуді жоспарлау және тұжырым жасау сияқты зерттеу дағдыларын дамытуға ықпал ететіндігін көрсетеді. Осылайша, жүргізілген қалыптастырушы эксперимент бастауыш сынып оқушыларының зерттеу қабілеттерін қалыптастыру үдерісінде жобалау қызметін пайдаланудың тиімділігін растады.

Қорытындылай келе, жобалау әдісі бастауыш сынып оқушыларының зерттеу қабілеттерін қалыптастырудың тиімді құралы болып табылады. Бұл оқушылардың танымдық белсенділігін, тәуелсіздігін және шығармашылық ойлауын дамытуға ықпал етеді. Білім беру үдерісінде жобалау әдісін пайдалану оқушылардың зияткерлік және жеке әлеуетін дамытуға ықпал ететін зерттеу қызметіне белсенді қатысуына жағдай жасауға мүмкіндік береді. Бастауыш сынып оқушыларының зерттеу қабілеттерін қалыптастыру қазіргі мектептің маңызды міндеті болып табылады. Өйткені дәл осы дағдылар оқушыларға қазіргі қоғамның талаптарына сәтті бейімделуге және әртүрлі танымдық міндеттерді тиімді шешуге мүмкіндік береді.

ӘДЕБИЕТ

1. Хуторский А.В. Педагогическая инноватика: методология, теория, практика: Научное издание. — М.: Изд-во УНЦ ДО, 2005. — 222 с.

2.Роберт И.В.Развитие дидактики в условиях информатизации образования (глава в коллективную монографию) «Наука и профессиональное образование»: к 70-летию Российской академии образования: коллективная монография / Под ред. И. П. Смирнова, Е. В. Ткаченко, С. Н. Чистяковой. — М.: Экон-информ, 2013. — 331 с.

3. Селевко С.Г. Энциклопедия образовательных технологий. В 2-х т. Т. 1. — М.: Народное образование, 2005.-556 с.

4.Абдимананова Г.М., Жайдакбаева Л.К., Алдешов С.Е. Оқушыларды бағдарламалауға оқытуда жобалық-зерттеу әрекетінің технологиясын жүзеге асыру. Абай атындағы ҚазҰПУ –ң Хабаршысы «Педагогика ғылымдары» сериясы, 2023.- №4 (80) – 303 – 313 б.

5.Есполова Г.К. «Жоба жазып үйренемін» жұмыс дәптері. Бастауыштың 2-4 сынып оқушыларына арналған. – Талдықорған: 2021. – 51 б.

6.Уразаева Л.Ю. Проектная деятельность в образовательном процессе: учебное пособие. — М.: ФЛИНТА, 2018. — 77 с.

7.Кудрова И.А. О развитии мышления на основе исследовательского подхода // Стандарты и мониторинг в образовании. - 2006. - № 5. - 14-21 с.

8. Соловьева Н. Семь шагов на пути к началу исследовательской работы : научно-методический семинар N 1 / Н. Соловьева // 2003. - №6. - 60 с.

**БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ АҚПАРАТТЫ
ЕСТЕ САҚТАУ ҚАБІЛЕТІН ДАМУДА ВИЗУАЛДЫ
ҚҰРАЛДАРДЫ ПАЙДАЛАНУ ӘДІСТЕМЕСІ**

Жұмабек Аружан Мадиярқызы, магистрант,
Қызылорда Болашақ университеті

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются особенности использования наглядных пособий в процессе развития способности младших школьников запоминать учебную информацию. Обосновывается значение наглядности как одного из эффективных средств обучения в начальной школе. Раскрываются педагогические условия и методические приемы использования наглядных средств, способствующих развитию памяти и познавательной активности учащихся. Представлены результаты анализа научной литературы и педагогической практики, подтверждающие эффективность применения наглядных пособий в образовательном процессе.

ABSTRACT

The article discusses the features of using visual aids in the process of developing the ability of primary school students to memorize educational information. The importance of visibility as one of the effective means of teaching in primary schools is substantiated. The pedagogical conditions and methodological techniques of using visual aids that promote the development of memory and cognitive activity of students are revealed. The results of the analysis of scientific literature and pedagogical practice are presented, confirming the effectiveness of the use of visual aids in the educational process.

Білім беруді дамытудың қазіргі жағдайында бастауыш мектептің маңызды міндеттерінің бірі оқушыларда тұрақты танымды процестерді қалыптастыру болып табылады. Олардың арасында есте сақтау ерекше орын алады. Бастауыш сынып оқушыларының оқу ақпаратын тиімді есте сақтау және жаңғырту қабілеті баланың табысты оқуы мен интеллектуалды дамуының маңызды шарты болып табылады. Осы орайда оқу үдерісінде визуалды құралдарды пайдалану оқу сапасын жақсартудың маңызды құралына айналды. Мектептегі білім беруді цифрландыру және интерактивті технологияларды енгізу аясында визуалды материалдар (сызбалар, иллюстрациялар, инфографика, презентациялар) танымдық белсенділікті ынталандыру, тұрақты когнитивті құрылымдарды қалыптастыру және оқу іс-әрекетінде тәуелсіздікті дамыту құралы ретінде ерекше маңызға ие болады.

Бастауыш мектеп жасында танымдық процестердің қарқынды дамуы байқалады. Сондықтан оқытудың осы кезеңінде оқу материалын есте сақтаудың өнімді әдістерін қалыптастыруға ықпал ететін педагогикалық жағдайлар жасау қажет.

Психологиялық-педагогикалық зерттеулер көрсеткендей, бастауыш сынып оқушыларында көрнекі-бейнелі ойлау басым, ал оқу ақпаратын қабылдау көбінесе оның визуалды көрінісіне байланысты. Осыған байланысты оқытудың әртүрлі визуалды құралдарын пайдалану білім беру үдерісінің тиімділігін арттырудың маңызды құралына айналады.

Визуалды құралдар оқу материалын тереңірек түсінуге ықпал етеді, оқушылардың назарын белсендіреді, есте сақтау процесін жеңілдетеді және берік білімді қалыптастыруға ықпал етеді.

Танымал психологтар Л.С.Выготскийдің [1], А.Н.Леонтьевтің [2], П.Я.Гальпериннің [3], С.Л.Рубинштейннің [4] еңбектерінде есте сақтау қабілетін дамыту және оны бастауыш мектеп жасындағы балаларда қалыптастыру ерекшеліктері қарастырылды. Олардың зерттеулері есте сақтау қабілетінің дамуы баланың белсенді танымдық белсенділігімен және оқу үдерісін ұйымдастырумен тығыз байланысты екенін атап көрсетеді.

Қазақстандық зерттеулерде басымдылық мына бағыттарға берілді: оқушылардың танымдық іс-әрекеті(Ж.А. Караев [5]), бастауыш сынып оқушыларының шығармашылық қабілетін дамыту (Б.А. Тұрғынбаева [6], Ә.С. Әмірова [7]) және қарым-қатынас үдерісінде кіші мектеп оқушыларының белсенділігін дамыту (Н.Б. Жиенбаева [8]).

Қазіргі мектептерде визуалды құралдарды қолданудың жүйелілігі жеткіліксіз. Бұл олардың әлеуетті тиімділігін төмендетеді. Визуалды құралдарды қолданудың ғылыми негізделген әдістемесі ақпаратты есте сақтау процесін жақсартуға ғана емес, сонымен қатар балалардың мотивациясын, оқуға деген қызығушылығын, білімді талдау және құрылымдау қабілетін арттыруға мүмкіндік береді.

Бастауыш білім берудің маңызды міндеттерінің бірі— оқушылардың танымдық процестерін дамыту, олардың арасында есте сақтау ерекше орын алады. Ақпаратты есте сақтау және көбейту қабілеті оқу материалын сәтті игерудің қажетті шарты болып табылады.

Бастауыш сынып жасы танымдық процестердің, соның ішінде есте сақтаудың белсенді дамуымен сипатталады. Осы кезеңде көрнекілікті қолдануға негізделген оқыту әдістері әсіресе тиімді болады. Көрнекі құралдар оқушыларға оқу материалын жақсы қабылдауға және есте сақтауға көмектеседі. Өйткені ақпарат тек ауызша ғана емес, визуалды түрде де ұсынылады.

Педагогикалық практикада көрнекі құралдардың әртүрлі түрлері кеңінен қолданылады: кестелер, диаграммалар, иллюстрациялар,

модельдер, мультимедиялық материалдар. Олар оқушылардың назарын белсендіруге және есте сақтау процесін жеңілдетуге мүмкіндік береді.

Есте сақтау – бұл адамның тәжірибесін жинақтау мен сақтауды қамтамасыз ететін негізгі танымдық процестердің бірі. Бастауыш сынып жасында есте сақтаудың әртүрлі түрлерінің қарқынды дамуы байқалады.

Психологтар есте сақтаудың бірнеше түрін ажыратады: бейнелі; ауызша-логикалық; қысқа мерзімді; ұзақ мерзімді

Бастауыш сынып оқушыларында ең дамыған – бейнелі есте сақтауы, сондықтан визуалды оқу құралдарын қолдану ақпаратты игеру үдерісін едәуір жеңілдетеді.

Бастауыш сынып оқушыларын еске түсіру ерекшеліктері:

- жарқын және эмоциялық ақпарат жақсы есте қалады;
- суреттермен бірге материалды сіңіру оңайырақ;
- оқушылардың белсенді әрекеттерінде есте сақтау тиімдірек болады.

Сондықтан визуалды құралдарды қолдану оқу тиімділігін арттырудың маңызды шарты болып табылады.

Визуалдылық қағидаты оқытудың негізгі дидактикалық принциптерінің бірі болып табылады. Оның мәні оқу материалын визуалды қабылдауды қамтамасыз ететін әртүрлі құралдарды қолдану болып табылады.

Визуалды құралдар бірнеше маңызды функцияларды орындайды:

- 1) Танымдық функция: оқушыларға оқу материалын жақсы түсінуге көмектеседі.
- 2) Даму функциясы: есте сақтау, зейін және ойлаудың дамуына ықпал етеді.
- 3) Мотивациялық функция: оқу іс-әрекетіне қызығушылықты арттыру.
- 4) Ақпараттық функция: зерттелетін материалдың толық көрінісін қамтамасыз етіңіз.

Білім беру үдерісінде визуалды құралдардың әртүрлі түрлерін қолдануға болады:

1. Иллюстрациялар мен суреттер: зерттелетін объектілер туралы бейнелі идеяны қалыптастыруға көмектеседі.
2. Кестелер мен сызбалар: ақпаратты жүйелеуге ықпал етеді.
3. Модельдер мен макеттер: олар күрделі құбылыстарды көрнекі түрде көрсетуге мүмкіндік береді.
4. Презентациялар мен мультимедиялық материалдар: оқу үдерісін динамикалық етеді. Визуалды құралдардың әртүрлі түрлерін біріктіру оқу тиімділігін айтарлықтай арттырады.

Оқушылардың есте сақтауын тиімді дамыту үшін келесі шарттарды сақтау қажет:

- визуалды құралдардың оқушылардың жас ерекшеліктеріне сәйкестігі;

- жарқын және түсінікті кескіндерді пайдалану;

- визуалды материалмен жұмыс істеуге оқушылардың белсенді қатысуы;

- көрнекіліктің мұғалімнің ауызша түсіндірмесімен үйлесуі.

Жоғарыдағы шарттарды сақтау оқу материалын неғұрлым берік игеруге ықпал етеді.

Визуалды құралдарды пайдалану оқу үдерісін бастауыш сынып оқушылары үшін қол жетімді және қызықты етеді. Сонымен қатар визуалды құралдарды тиімді пайдалану белгілі бір әдістемелік қағидаларды сақтауды талап етеді. Визуалды құралдармен жұмыс істеудің негізгі кезеңдерін төмендегі №1 суретте ұсынамыз.

1. Дайындық кезеңі.

- Мұғалім көрнекі материалдарды сабақ тақырыбына және оқушылардың жас ерекшеліктеріне сәйкес таңдайды.

2. Көрнекі материалды көрсету.

- Мұғалім оқушыларға суреттерді, схемаларды немесе модельдерді түсіндірумен бірге ұсынады.

3. Талдау және талқылау.

- Оқушылар визуалды құралдарды қарастырады, сұрақтарға жауап береді және көргендерін талқылайды.

4. Материалды бекіту.

- сурет бойынша әңгіме құрастыру, топтастыру;
- сызба толтыру;
- кесте құру

5. Есте сақтауды тексеру.

- Мұғалім оқушыларға көрнекілікке сүйенбестен үйренген материалды қайталауды ұсынады.

Сурет 1. Визуалды құралдармен жұмыс істеудің негізгі кезеңдері

Визуалды құралдарды пайдалану бойынша төмендегідей әдістемелік ұсыныстар жасаймыз:

1) Жаңа материалды түсіндіру кезеңінде көрнекілікті қолдану.

- 2) Есте сақтау үшін тірек сызбаларын қолдану.
- 3) Бейнелі есті қалыптастыру үшін иллюстрацияларды қолдану.
- 4) Ақпаратты бекіту үшін карталар мен кестелерді қолдану.

Қорытындылай келе, визуалды құралдарды қолдану бастауыш сынып оқушыларының оқу ақпаратын есте сақтау қабілетін дамытудың маңызды құралы болып табылады. Көрнекілік оқушылардың танымдық іс-әрекетін белсендіруге ықпал етеді, оқуға деген қызығушылықты арттырады және білімді игеру үдерісін жеңілдетеді. Визуалды материалдармен жұмысты дұрыс ұйымдастыру білім беру үдерісінің тиімділігін едәуір арттыруға мүмкіндік береді және бастауыш сынып оқушыларының есте сақтау қабілетін, зейіні мен ойлауын дамытуға ықпал етеді.

ӘДЕБИЕТ

1. Выготский Л.С., Л.С. Мышление и речь. - Изд: АСТ, 2023. - 215 с.
2. Леонтьев А.Н. Образ мира //Избранные психологические произведения. В 2 т. / Под ред. В.В. Давыдова и др. М., 1983. Т. 1-231 с.
3. Гальперин П.Я. Методы обучения и умственное развитие ребёнка. М., 1985 -245 с.
4. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии – Издательство: Питер, 2002 – 720 с.
5. Караев Ж.А. Активизация познавательной деятельности учащихся в условиях применения компьютерной технологий обучения: дисс... автореф: 13.08.00. – Алматы, 1995.- 314 с.
6. Тұрғынбаева Б.А. Оқыту барысында бастауыш сынып оқушыларының шығармашылық қабілетін дамыту: пед.ғыл. док. ... автореф: 13.00.01. – Алматы, 1998. – 26 б.
7. Әмірова Ә.С. Бастауыш сынып оқушыларының шығармашылық іс-әрекетін қалыптастырудың теориясы мен практикасы: пед. ғыл. док. ... автореф: 13.00.01. – Алматы, 2009. – 45 б.
8. Жиенбаева Н.Б. Развитие активности личности современного младшего школьника в процессе формирования общения: дис. .. док. психол. наук: 19.00.07. – Алматы, 2008. -314 с.

БОЛАШАҚ МҰҒАЛІМДЕРДІҢ КӘСІБИ ЖОБАЛЫҚ ҚҰЗЫРЕТТІЛІКТЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Шыныбек Лаура Уалиқызы, магистрант,
Қызылорда Болашақ университеті

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются теоретические и методические основы формирования профессиональных проектных компетенций будущих учителей в процессе профессиональной подготовки в педагогическом вузе. Анализируется сущность проектной компетентности как важного компонента профессиональной готовности педагога. Определяются педагогические условия и методы формирования проектных компетенций у студентов педагогических специальностей. Обосновывается значение проектной деятельности в подготовке будущих учителей к профессиональной деятельности.

ABSTRACT

The article discusses the theoretical and methodological foundations of the formation of professional project competencies of future teachers in the process of professional training at a pedagogical university. The essence of project competence as an important component of a teacher's professional readiness is analyzed. The pedagogical conditions and methods of forming project competencies among students of pedagogical specialties are determined. The importance of project activities in the preparation of future teachers for professional activity is substantiated.

Қазіргі заманғы білім беру жүйесі педагогикалық міндеттерді тиімді шешуге және білім беру ортасының өзгеруіне бейімделуге қабілетті кәсіби құзыреттіліктің жоғары деңгейіне ие мамандарды даярлауға бағытталған. Болашақ мамандардың құзыреттілігін дамытуға байланысты көптеген зерттеулерде оны тек кәсіби білім ғана емес, оны шығармашылық әлеует ретінде тұжырымдайды [1]. Сонымен қатар И.А.Зимняя кәсіби құзыреттілікті жалпы қабілет ретінде тұжырымдап, білім мен тәжірибеге бағыттала отырып, тұлғаның әрекет етуі деп қарастырады [2].

Кәсіби құзыреттілік-бұл кәсіби міндеттерді тиімді шешуге мүмкіндік беретін терең білімді, практикалық дағдыларды, тәжірибені және жеке қасиеттерді біріктіретін маманның кешенді сапасы[3,4]. Кәсіби құзыреттілік аясында педагогикалық білім беруді жаңғыртудың маңызды бағыттарының бірі болашақ мұғалімдердің жобалық іс-әрекетін қалыптастыру мәселесін алға тартамыз.

Жобалық іс-әрекет жеке тұлғаның кәсіби құзыреттілігінің ажырамас бөлігі ретінде қарастырылады және адамның кәсіби

қызметте жобаларды тиімді жоспарлау, әзірлеу және іске асыру қабілетін қамтамасыз ететін білім, дағдылар, икемділіктер мен тәжірибені қамтитын интегративті сапаны білдіреді.

Бүгінде жобалық оқыту педагогикалық жоо студенттерінің кәсіби дағдыларын дамытудың маңызды құралы ретінде қарастырылады [4,5]. Жобалық оқыту – білімді өзектендіруді, оларды нақты жағдайларда қолдануды, сондай-ақ жаңа білім алуды көздейтін дидактикалық жүйе, педагогикалық технология [6]. Бұл болашақ мұғалімдердің білім беру үдерісін жоспарлау, білім беру жобаларын әзірлеу және іске асыру, сондай-ақ педагогикалық қызметтің нәтижелерін талдау қабілетін қалыптастыруға ықпал етеді.

Заманауи білім беру жағдайында мұғалім тек терең пәндік білімге ғана емес, сонымен қатар білім беру ортасын жобалауға, оқушылардың оқу іс-әрекетін ұйымдастыруға және оқытудың инновациялық әдістерін қолдануға қабілетті болуы керек [7].

Болашақ мұғалімнің жобалық құзыреттілігі–бұл білім беру жобаларын әзірлеу және жүзеге асыру үшін қажетті білім, дағдылар мен икемділіктерді қамтитын интегративті тұлға сапасы. Жобалық құзыреттілік келесі компоненттерді қамтиды:

Когнитивті компонент

- жобалау іс-әрекеті мен әдістері және заманауи педагогикалық технологиялар туралы теориялық білімді қамтиды.

Операциялық компонент

-білім беру жобаларын әзірлеу, оқу әрекетін жоспарлау және оқытудың жобалық әдістерін қолдану мүмкіндігін көздейді.

Коммуникативті компонент

-оқушылармен, әріптестермен және ата-аналармен тиімді қарым-қатынас жасау қабілетімен байланысты.

Рефлексивті компонент

-өзінің педагогикалық қызметін талдау және білім беру жобаларының нәтижелерін бағалау мүмкіндігін болжайды. Бұл компоненттерді қалыптастыру болашақ мұғалімдердің кәсіби дайындығын арттыруға көмектеседі.

Жобалық іс-әрекет педагогикалық мамандықтар студенттерінің кәсіби құзыреттілігін дамытудың тиімді құралы болып табылады [8]. ЖОО-да білім беру барысында жобалық оқыту әдістерін қолдану студенттерге мынадай мүмкіндіктер береді: аналитикалық және сыни ойлауды дамыту; өзіндік жұмыс дағдыларын қалыптастыру; педагогикалық міндеттерді шешуге шығармашылық көзқарасты дамыту; қарым-қатынас дағдыларын жетілдіру.

Жобаларды орындау барысында студенттер білім беру бағдарламаларын әзірлеуді, оқу сабақтарын жоспарлауды және педагогикалық қызметтің нәтижелерін талдауды үйренеді. Осылайша, жобалық құзыреттілік болашақ мұғалімдердің білім беру

мекемелерінде практикалық жұмысқа кәсіби дайындығын қалыптастыруға ықпал етеді.

Болашақ мұғалімдердің жобалық құзыреттіліктерін қалыптастырудың тиімділігі бірқатар педагогикалық жағдайларға байланысты. Жобалау технологиялары студенттерге білім беру үдерісіне белсенді қатысуға және алған білімдерін практикада қолдануға мүмкіндік береді.

Студенттердің ғылыми-зерттеу жұмыстарына қатысуы аналитикалық ойлау мен жобалау дағдыларын дамытуға ықпал етеді. Шығармашылық белсенділікті ынталандыратын білім беру ортасын құру маңызды болып табылады. Білім беру ортасы студенттердің бастамашылығын, дербестігін және жауапкершілігін дамытуға ықпал етуі тиіс. Ал, рефлексия студенттерге өз қызметінің нәтижелерін талдауға және кәсіби дағдыларын жетілдіруге мүмкіндік береді.

Теориялық талдауларға сүйене отырып, педагогикалық мамандық студенттерінің кәсіби жобалық құзыреттіліктерін дамытуда жобалау технологиясын қолданудың тиімділігін анықтау мақсатында жүргізілген эксперименттік жұмыс нәтижелерін ұсынамыз. Эксперименттік жұмысымызға 60 студенті қатысты: негізгі эксперименттік топ (ЭТ) – жобалау технологиясын қолдана отырып жұмыс істейтін 30 студент. Бақылау тобы (БТ) – дәстүрлі бағдарлама бойынша жобалық қызметсіз оқитын 30 студент. Студенттердің жасы-19-22 жас, орташа жасы-20,5 жас.

Жобалық құзыреттілік деңгейін бағалау үшін жоғарыда сипаттама беріп өткен келесі көрсеткіштерді қамтитын әзірленген құзыреттілік шкаласы пайдаланылды:

Когнитивті компонент – жобалық іс-әрекет туралы білім (10 балл). Операциялық компонент – жобаны жоспарлау және іске асыру мүмкіндігі (10 балл). Коммуникативті компонент – командада жұмыс істеу дағдылары (10 балл).

Рефлексивті компонент – нәтижелерді талдау мүмкіндігі (10 ұпай).

Мүмкін болатын ең жоғары балл – 40. Нәтижелер экспериментке дейін және одан кейін өлшенді.

Эксперименттік жұмыс нәтижелерін төмендегі 1-кестеде ұсынамыз.

Кесте 1. Экспериментке дейінгі және кейінгі жобалық құзыреттіліктердің орташа көрсеткіштері

Топ	Экспериментке дейінгі (орта балл)	Эксперименттен кейінгі (орта балл)	Өсім (%)
ЭТ (n=30)	18,4	31,2	+69,6%
БТ (n=30)	18,7	21,3	+13,9%

№1 кестенің талдауын ұсынамыз: Эксперименттік топта жобалық технологияны енгізгеннен кейін құзыреттіліктердің айтарлықтай өсуі байқалады (+69,6%). Дәстүрлі оқыту қолданылған бақылау тобында өсім минималды (+13,9%).

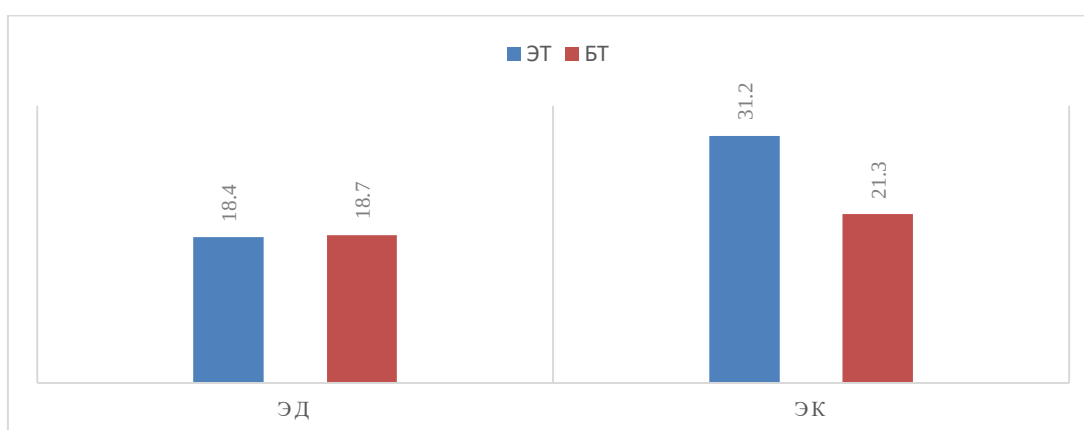
Кесте 2. Эксперименттен кейін студенттерді жобалық құзыреттілік деңгейлері бойынша бөлу

Құзыреттілік деңгейі	ЭТ (n=30)	БТ (n=30)
Жоғары (36–40 балл)	8 (26,7%)	1 (3,3%)
Орта (26–35 балл)	18 (60%)	10 (33,3%)
Төмен (0–25 балл)	4 (13,3%)	19 (63,3%)

Қорытынды:

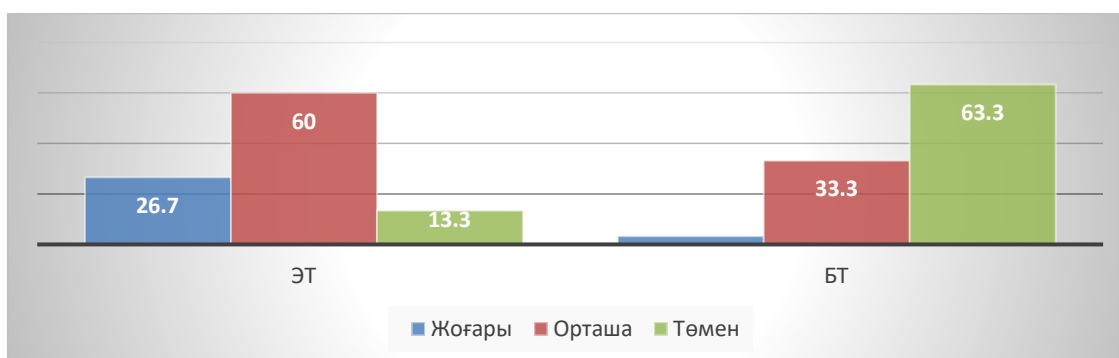
ЭТ-да студенттердің көпшілігі орта және жоғары құзыреттілік деңгейіне жетті (86,7%).

БТ-да студенттердің 60% - дан астамы төмен деңгейде қалды.

Сурет 1–Жобалық құзыреттіліктің өсу динамикасы

Сурет №1 байқап отырғанымыздай бақылау тобымен салыстырғанда эксперименттік топтағы құзыреттіліктің күрт өсуін көрсетеді.

Сурет 2. Эксперименттен кейін құзыреттілік деңгейлерін бөлу

Жоғарыдағы №2 суретте эксперименттік топтағы көрсеткіштердің айтарлықтай жақсарғанын көрсетеді.

Кесте 3. Құзыреттілік компоненттері бойынша өсім (баллмен)

Компонент	ЭТ өсім	БТ өсім
Когнитивті	+5,6	+1,2
Операциональді	+6,0	+1,5
Коммуникативті	+4,8	+0,8
Рефлексивті	+6,4	+1,8

№3 кесте көріп отырғанымыздай ЭТ-ғы максималды өсім рефлексивті және операциялық компоненттерде байқалатынын көрсетеді. Бұл жобаларды жоспарлау, іске асыру және талдау қабілетінің дамуын көрсетеді. Жобалау технологиясын қолдану студенттердің кәсіби жобалау құзыреттілігін тиімді дамытуға мүмкіндік береді. Ең айқын әсер жобалық іс-әрекеттің практикалық бағытымен байланысты операциялық және рефлексивті компоненттерде байқалады

Дәстүрлі әдістермен оқытылатын бақылау тобы құзыреттіліктің айтарлықтай аз мөлшерде өсуін көрсетеді. Бұл жобалау әдістемесінің тиімділігін растайды. Эксперимент жобалық іс-әрекетті, топтық жұмысты және рефлексияны кешенді қолдану болашақ мұғалімдердің кәсіби дайындығын қалыптастыруға ықпал ететіндігін растады. Осылайша, болашақ мұғалімдердің кәсіби жобалық құзыреттіліктерін қалыптастыру қазіргі заманғы педагогикалық білім беру жүйесінің маңызды міндеті болып табылады.

Қорытындылай келе жобалау іс-әрекеті студенттердің аналитикалық ойлауын, дербестігін, шығармашылық қабілеттері мен коммуникативтік дағдыларын дамытуға ықпал етеді. Педагогикалық университеттің білім беру үдерісінде жобалық технологияларды қолдану болашақ мұғалімдерді тиімді кәсіби қызметке және білім беру жобаларын сәтті жүзеге асыруға дайындауға мүмкіндік береді.

ӘДЕБИЕТ

1. Браже Т.Г. Из опыта развития общей культуры учителя//Педагогика. – 1993. – № 2. –70–73 с.

2. Зимняя И.А. Педагогическая психология.чебник для вузов. Изд.второе, доп., испр. и перераб. - М.: Логос, 2002. - 384 с.

3. Әлмұханова Х.Т., Бейсебаева П.С.Құзіреттілік –кәсіби маман даярлаудың басты сапасы. [Электронды ресурс]:// http://www.rusnauka.com/15_APSN_2011/Pedagogica/2_85259.doc.htm

4. Әтежанова Г. Психологиялық-педагогикалық құзырлықты қалыптастырудағы жаңаформация мұғалімінің рөлі //Қазақ тілі. 2008. № 4. 5–8-б. Әбілқасымова Г. Болашақ кәсіби оқыту педагогының

инновациялық-технологиялық даярлығын жетілдіру: Автореф. ...пед. ғыл. канд.: 31.05.2008. Қарағанды, 2008. - 27 б.

5. Быстрова Н.В. Моделирование проектной деятельности педагога профессионального обучения/Н.В. Быстрова, Е.А. Уракова, В.М. Кор-нусова //Проблемы современного педагогического образования. - 2022. - № 75-2. - 4951 с.

6. Качан В.О. Проектная школа как инструмент повышения качества студенческих инновационных проектов/В.О. Качан, А.К. Сергеев //Смоленский медицинский альманах. - 2019. -№ 1. - 319-319 с.

7. Мишин И.Н. Реализация проектной деятельности в системе студентоцентрированного обучения/И.Н. Мишин//Высшее образование в России. - 2022. - № 3. - 140-151 с.

8. Уракова Е.А. Особенности формирования проектной деятельности в профессиональном образовании/Е.А. Уракова, Д.М. Михайленко, А.Н. Сидоров//Проблемы современного педагогического образования. - 2022.- № 74-2. -223-225 с.

ЖОБАЛАУ ТЕХНОЛОГИЯСЫ АРҚЫЛЫ ЖОО СТУДЕНТТЕРІНІҢ КӨШБАСШЫЛЫҚ ҚАСИЕТТЕРІН ДАМУ

Махатаева Айгерим Сериковна, магистрант,
Қызылорда Болашақ университеті

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются особенности развития лидерских качеств студентов высших учебных заведений с использованием технологии проектного обучения. Раскрывается сущность лидерства как важного компонента профессиональной подготовки будущих специалистов. Анализируются педагогические возможности проектной деятельности в формировании лидерских компетенций студентов. Обосновываются педагогические условия эффективного применения технологии проектирования в образовательном процессе вуза.

ABSTRACT

The article examines the features of the development of leadership qualities of students of higher educational institutions using project-based learning technology. The essence of leadership as an important component of the professional training of future specialists is revealed. The pedagogical possibilities of project activity in the formation of students' leadership competencies are analyzed. The pedagogical conditions for the effective application of design technology in the educational process of the university are substantiated.

Қазіргі қоғам тез өзгертін әлемде тиімді жұмыс істей алатын мамандарды кәсіби даярлауға жоғары талаптар қояды. Табысты кәсіби қызметтің маңызды факторы болашақ мамандарда жауапты шешімдер қабылдауға, бірлескен қызметті ұйымдастыруға және алға қойған мақсаттарға қол жеткізуге мүмкіндік беретін дамыған көшбасшылық қасиеттердің болуы болып табылады.

Жоғары білім студенттердің көшбасшылық әлеуетін қалыптастыруда шешуші рөл атқарады. Оқу барысында студенттер кәсіби білім алып ғана қоймай, қарым-қатынас, басқару және ынтымақтастық дағдыларын дамытады.

Көптеген студенттер жоғары интеллектуалды әлеуетке ие, бірақ көшбасшылық функцияларды қабылдауға дайын емес, сенімсіздікке, жобалық және командалық өзара әрекеттесу тәжірибесінің жетіспеушілігіне тап болады. Бұл білім беру үдерісінің көшбасшылық құзыреттерді қалыптастыруға жеткіліксіз бағытталғандығын көрсетеді.

Мемлекет басшысы Қ.К. Тоқаев өзгермелі әлемді басқара алатын мыңдаған көшбасшыларды іріктеу және даярлау мақсатында арнайы «Білім берудегі өзгерістердің 1000 көшбасшысы» жобасын іске асыруды тапсырды [1]. Осы жоба қатысушылардың стратегиялық және жүйелі ойлауын, білім беру мәселелерін кең контексте көру және инновациялық шешімдерді табу қабілетін дамытады. Болашақ мамандар өзгерістер үшін жауапкершілікті алуға және қайта құрудың бастамашысы болуға үйренеді. "Білім берудегі өзгерістердің 1000 көшбасшысы" жобасы өзгерістерге бейімделіп қана қоймай, қазіргі заманғы білім беру жүйесінің дамуын белсенді түрде қалыптастыра алатын болашақ көшбасшыларды даярлау платформасы ретінде әрекет етеді. Осы орайда жоғары оқу орындарының басты міндеттерінің бірі тек ғана кәсіби білім беру ғана емес, болашақ мамандардың көшбасшылық қасиеттерін дамытуға бағытталған оқу-тәрбие үдерісін құру болып табылады.

Студенттердің көшбасшылық қасиеттерін дамытудың тиімді құралдарының бірі жобалық оқыту технологиясы болып табылады. Жобалық қызмет студенттердің бастамашылықты, жауапкершілікті және ұйымдастырушылық қабілеттерін дамытуға ықпал ететін практикалық мәселелерді шешуге белсенді қатысуын қамтиды.

Көшбасшылық мәселелері шетелдік және кеңестік зерттеушілердің еңбектерінде баяндалған:

- көшбасшылық теориялары: К. Левин [2], Дж. Макгрегор [3], Б.М.. Басс [4], Д. Гоулман [5];

- көшбасшылық қасиеттер психологиясы: Р. Стогдилл [6], А. Петровский [7];

- жастар көшбасшылығын дамыту: Р. Белбин [8], Р. Кричевский [9];

- білім берудегі жобалық іс-әрекет: Дж. Дьюи [10], В. Килпатрик [11], Е.С. Полат [12], А. В. Хуторская [13].

Қазақстандық зерттеушілер (А.К. Мыңбаева [14], Б.А. Жетпісбаева [15] және т. б.) жастардың көшбасшылық қасиеттерін қалыптастырудағы білім беру ортасының, тәлімгерліктің және жобалық белсенділіктің рөлін атап көрсетеді.

Көшбасшылық мәселесі психология, педагогика және әлеуметтануда ең көп зерттелгендердің бірі болып табылады. Көшбасшылық жеке тұлғаның басқа адамдарға әсер ету, бірлескен іс-әрекетті ұйымдастыру және оны ортақ мақсаттарға бағыттау қабілеті ретінде қарастырылады.

Ғылыми әдебиеттерде көшбасшылық адамның топты тиімді басқару және оның қатысушыларын ынталандыру қабілетін қамтамасыз ететін жеке қасиеттердің жиынтығы ретінде анықталады [16].

Зерттеушілер келесі негізгі көшбасшылық қасиеттерді анықтайды:

- бастамашылдық;
- жауапкершілік;
- қарым-қатынас дағдылары;
- шешім қабылдау қабілеті;
- командада жұмыс істей білу;
- ұымдастырушылық қабілеттер.

Жоғарыдағы қасиеттерді қалыптастыру әсіресе жоғары оқу орнында оқу кезеңінде, студенттер әртүрлі білім беру және сабақтан тыс жұмыстарға белсенді қатысқан кезде маңызды.

Студенттік жас – жеке тұлғаны қалыптастырудың және кәсіби өзін-өзі анықтаудың маңызды кезеңі. Осы кезеңде түлектердің болашақ мансабына әсер ететін әлеуметтік және кәсіби құзыреттер қалыптасады. Студенттердің көшбасшылық қасиеттерін дамыту үдерісінде мыналар жүреді:

- оқу қызметі;
- жобалау және зерттеу жұмыстарына қатысу;
- студенттікөзін-өзібасқару;
- командалықжұмыс.

Көшбасшылық қасиеттерді тиімді қалыптастыру студенттерді бастамашылық пен жауапкершілікті талап ететін ұжымдық қызметтің әртүрлі формаларына белсенді қосқан жағдайда мүмкін болады. Көшбасшылық қасиеттерді дамытуға ықпал ететін оқытудың ең тиімді әдістерінің бірі-жобалық технология.

Жобалау технологиясы – бұл практикалық мәселелерді шешуге бағытталған студенттердің өзіндік және зерттеу қызметіне негізделген педагогикалық әдіс. Жобалық оқыту студенттердің әртүрлі жобаларды орындауын қамтиды, олардың барысында төмендегідей әрекеттерді жасайды:

- мәселені тұжырымдау;
- жобаның мақсаттары мен міндеттерін анықтау;
- топтағы міндеттерді бөлу;
- жұмыс кезеңдерін жоспарлау;
- қызметнәтижелерінталдау.

Жобалық іс-әрекет барысында студенттер бастама көтеруге, шешім қабылдауға және топ жұмысын ұйымдастыруға мүмкіндік алады. Осылайша, жобалау технологиясы көшбасшылық қасиеттерді дамыту үшін қолайлы жағдайлар жасайды.

Көшбасшылықты дамытудағы жобалық іс-әрекеттің педагогикалық мүмкіндіктері жоғары болып табылады. Білім беру үдерісінде жобалық технологияны қолдану студенттердің келесі көшбасшылық құзыреттерін қалыптастыруға ықпал етеді:

1) Ұйымдастыру дағдылары. Студенттер іс-шараларды жоспарлауды, міндеттерді бөлуді және тапсырмалардың орындалуын бақылауды үйренеді.

2) Коммуникативті қабілеттер. Жоба тобында жұмыс істеу қарым-қатынас, дәлелдеу және өзара әрекеттесу дағдыларын дамытуға ықпал етеді.

3) Жауапкершілік. Жобалық қызметке қатысу бірлескен жұмыс нәтижелері үшін жауапкершілікті қалыптастырады.

4) Шығармашылық. Студенттер стандартты емес шешімдерді табу және жаңа идеяларды қалыптастыру қабілетін дамытады.

5) Шешім қабылдау дағдылары. Жобалық іс-шаралар мәселелерді шешудің оңтайлы әдістерін өз бетінше таңдауды талап етеді.

Студенттердің көшбасшылық қасиеттерін дамытудың педагогикалық шарттарына тоқталамыз. Жобалау технологиясын қолдана отырып, студенттердің көшбасшылық қасиеттерін дамытудың тиімділігі бірқатар педагогикалық жағдайларға байланысты. Негізгі шарттарға мыналар жатады:

1. Командалық жобалық жұмысты ұйымдастыру. Топтық жұмыс студенттерге көшбасшылық қабілеттерін көрсетуге және өзара әрекеттесу дағдыларын дамытуға мүмкіндік береді.

2. Мәселелік жағдайларды құру. Мәселелік тапсырмалар студенттердің бастамашылығы мен дербестігін ынталандырады.

3. Студенттердің шығармашылық белсенділігін қолдау. Түпнұсқа идеялар мен стандартты емес шешімдерді ынталандыру маңызды.

4. Рефлексиялық дағдыларды дамыту. Іс-әрекет нәтижелерін талдау студенттерге өздерінің көшбасшылық қасиеттерін білуге және оларды жетілдіруге көмектеседі.

Университеттің білім беру үдерісінде әртүрлі жобаларды қолдануға болады:

- зерттеу жобалары;
- әлеуметтік жобалар;
- инновациялық жобалар;
- кәсіпкерлік жобалар.

Қорытындылай келе, студенттердің көшбасшылық қасиеттерін дамыту қазіргі заманғы жоғары білімнің маңызды міндеті болып табылады. Көшбасшылық құзыреттерді қалыптастыру қазіргі экономика жағдайында тиімді жұмыс істей алатын мамандарды даярлауға ықпал етеді. Ғылыми әдебиеттерді талдау жобалау технологиясы студенттердің көшбасшылық қасиеттерін дамытудың тиімді құралы екенін көрсетеді. Жобалық қызмет бастамашылықты, жауапкершілікті, коммуникативтік және ұйымдастырушылық дағдыларды қалыптастыруға ықпал етеді. Білім беру үдерісінде жобалау технологияларын пайдалану студенттерді бірлескен іс-әрекетке белсенді қосу және олардың көшбасшылық әлеуетін дамыту үшін жағдай жасауға мүмкіндік береді.

ӘДЕБИЕТ

1. «Білім берудегі өзгерістің 1000 көшбасшысы» жобасы <https://www.gov.kz/memleket/entities/edu/press/news/details/629844?lang=kk&ysclid=m2kqr0fym589746150>
2. Левин К. Теория поля в социальных науках / [пер. Е. Сурпина]. - СПб.: Речь, 2000. - 212 с.
3. Теории Х и Y Дугласа Макгрегора. [Электронный ресурс] <https://hr-academy.ru/hrarticle/teorii-h-i-y-duglasa-makgregora.html>
4. Басс Б.М. От трансцендентного к трансформационному лидерству: Учимся делиться видением. Организационная динамика, 1990. - 19-31 с.
5. Гоулман Д. Социальный интеллект. Новая наука о человеческих отношениях = Social Intelligence: The New Science of Human Relationships. — М.: «АСТ: CORPUS», 2021. — 576 с.
6. Стогдилл Р. Справочник по лидерству. Обзор теории и исследований / Р. Стог-дилл. - Нью-Йорк, 1974. - 319 с.
7. Петровский А.В. Психология и время. - СПб.: Питер, 2007. — 448 с.
8. Белбин Р. Команды менеджеров. Секреты успеха и причины неудач. Пер. с англ. М.: НРРО, 2003. - 315 с.
9. Кричевский Р. Психология лидерства: учебное пособие / Кричевский Р.Л. - М.: Статут, 2007. - 541 с.
10. Дьюи Дж. От ребёнка — к миру, от мира — к ребёнку (Сб. статей). — М.: Карапуз, 2009. — 352 с.
11. Килпатрик В. Метод проектов. Применение установки в педагогическом процессе / В.Х. Килпатрик; пер. с 7-го англ. изд. Е.Н. Янжул; с предисл. Н. В. Чехова. — Ленинград: Брокгауз-Ефрон, 1925. — 43 с.
12. Полат Е.С. Теория и практика дистанционного обучения. — 2-е изд., перераб. и доп. — М.: Издательство Юрайт, 2020. - 434 с.
13. Хуторская А.В. Педагогика: Учебник для вузов. Стандарт третьего поколения. - СПб.: Питер, 2019. - 608 с.
14. Мыңбаева А.К. Практическое исследование развития интеллектуальных и творческих способностей студентов 2014. — 9 с.
15. Жетпісбаева Б.А. Формирование лидерских качеств студентов вуза в деятельности органов самоуправления. World science № 10(14), vol.5, 2016- 13-19 с.
16. Менегетти А. Психология лидера. - Пер. с итальянского. - М.: Славянская Ассоциация Онтопсихологии, 1999. - 168 с.

СӨЙЛЕУ ТІЛІ БҰЗЫЛҒАН БАЛАЛАРДЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІН ЗЕРТТЕУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Тлеубергенова Молдир Жандилдаевна, магистрант,
Қызылорда Болашақ университеті

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются психологические особенности детей с нарушениями речи. Анализируются основные виды речевых нарушений и их влияние на развитие познавательных процессов и личности ребенка. Особое внимание уделяется особенностям развития мышления, памяти, внимания и эмоционально-волевой сферы детей с речевыми нарушениями. Обосновывается необходимость комплексного психолого-педагогического подхода к обучению и воспитанию данной категории детей.

ABSTRACT

The article discusses the psychological characteristics of children with speech disorders. The main types of speech disorders and their impact on the development of cognitive processes and personality of the child are analyzed. Special attention is paid to the peculiarities of the development of thinking, memory, attention and emotional-volitional sphere of children with speech disorders. The necessity of a comprehensive psychological and pedagogical approach to the education and upbringing of this category of children is substantiated.

Сөйлеу – қарым-қатынас пен қоршаған әлемді танудың маңызды құралы. Ол ойлауды дамытуда, жеке тұлғаны қалыптастыруда және баланың әлеуметтік бейімделуінде еркіндік рөл атқарады. Сөйлеу қарым-қатынас үдерісінде бала қоғамның білімін, мінез-құлық нормаларын және мәдени құндылықтарын игереді.

Соңғы жылдары сөйлеу қабілеті әртүрлі, тіпті тежелуі бар балалар санының өсуі байқалды. Сөйлеу бұзылыстары тек коммуникативті салаға ғана емес, сонымен қатар танымдық процестердің, эмоциялық – ерікті саланың және жалпы баланың жеке басының дамуына әсер етеді.

Сөйлеу қабілеті бұзылған балалардың психологиялық ерекшеліктерін зерттеуге бағытталған алғашқы зерттеулер ХІХ ғасырдың аяғымен ХХ ғасырдың басына жатады. Сол кездегі зерттеушілердің ғылыми қызығушылықтары органикалық негізде пайда болатын сөйлеудің күрделі патологиясы бар танымдық әрекеттерді зерттеуге бағытталған (оны кейінірек 1920 жылы Д.В.Фельдберг «алалия» деп атады) [1]. Осы санаттағы балалардағы

жоғары психикалық функцияларды зерттеу барысында шетелдік және кеңестік ғылымда сөйлеу мен ойлау арасындағы байланыс туралы мәселе оның бұзылыстарының құрылымында белсенді түрде қарастырылды.

Сөйлеудің бұзылуы туралы мәселедегі теориялық ұстанымдарға сәйкес зерттеушілердің пікірлері негізінен үш топқа бөлінді. Оны төмендегі 1-кестеде ұсынамыз.

Кесте 1. Сөйлеудің бұзылуы туралы теориялық ұстанымдар

р\с	Автор	Теориялық ұстаным
1	А. Куссмауль [2]	Сөйлеу бұзылыстарын интеллектуалды саланың ақауларына тікелей тәуелді. Сондықтан сөйлеудің бұзылуын ақыл-ойдың дамымауы анықтайды.
2	Г. Хэд [3], М.Д. Купарашвили [4]	Сөйлеу мен ойлаудың бұзылуы арасындағы себептік тәуелділіктерді енгізу заңсыз деп санады. Өйткені екі жағдайда да мидың интегративті белсенділігінің бұзылуы басты себеп болып табылады.
3	Г.Я. Трошин [5]	Сөйлеу ақауларымен ойлау бұзылыстарының тікелей шарттылығы.

Ғылыми зерттеулердің әдіснамалық негізі Л.С. Выготский жасаған психикалық дамудың мәдени-тарихи теориясы болып табылады [6]. Бұл теория шеңберінде психикалық қызметтің жоғары формаларының әлеуметтік шартты табиғаты, олардың өмір бойы қалыптасуы және жанама жүйелік құрылымы туралы ережелер бекітіледі. Психикалық процестердің делдалдығында жетекші рөл сөйлеуге тиесілі екендігі эксперименталды түрде дәлелденді.

Ғалым Р.Е. Левинаның пікірінше сөйлеу бұзылыстары мен психикалық қызметтің басқа тараптары арасындағы байланысты анықтау сөйлеу ақауын анықтайтын немесе күшейтетін психикалық процестердің ауытқуларын түзету жолдарын табуға көмектесетін мүмкіндіктерді кеңейтеді [7]. Сөйлеу бұзылыстарын тікелей түзетумен қатар, қалыпты сөйлеу әрекетіне тікелей немесе жанама түрде кедергі келтіретін психиканың белгілі бір ерекшеліктеріне әсер ету мүмкіндігі ашылады. Осыған байланысты автор логопедиядағы түзету және тәрбие жұмысы туралы сұрақ туындатады. Бұл тұжырымдаманы «психотерапия» ұғымына қарсы қояды және сөйлеу бұзылыстарын түзету кезінде анализатор, аналитикалық және синтетикалық, сондай - ақ реттеуші қызмет саласындағы белгілі бір ауытқуларды қалыпқа келтіретін жаттығуларды қолдануды ұсынады.

Сөйлеу қабілеті нашар балалардағы коммуникация үдерісінің бұзылуы бұрын логопедиялық зерттеулер аясында қарастырылған. Авторлар сөйлеу патологиясы бар балаларда сөйлеуді қабылдау мен түсінуде, сөйлеуді бағдарламалауда, коммуникация барысында тілдік

материалды таңдауда, қарым-қатынас мақсаттарының иерархиясын араластыруда қиындықтар бар екенін атап өтті [8].

Қазіргі зерттеулерде қарым-қатынас үдерісінің әлеуметтік-психологиялық аспектілері зерттеу тақырыбы болып табылады. Мұнда коммуникативті жеткіліксіздік жеке қатынастар жүйесінде зерттеледі[9].

Ғалымдар О.Н. Усанова [10], О.А. Слинко[11] жүргізген бірқатар зерттеулер сөйлеудің жалпы дамымаған бастауыш сынып оқушыларындағы эмоциялық және жеке қасиеттердің кейбір ерекшеліктерін зерттеуге арналған. Авторлар сөйлеуді дамыту нормасы бар балалардан айырмашылығы, сөйлеу қабілеті дамымаған көптеген балалар пассивтілікпен, сезімталдықпен, басқаларға тәуелділікпен және стихиялық мінез-құлыққа бейімділікпен сипатталады.

Жалпы сөйлеу дамуында бұзылыстары бар балаларды психологиялық зерттеу мәселесінің ғылыми-тарихи генезисін зерттеу логопедия мен арнайы психологияның қазіргі даму кезеңінде осы санаттағы балаларға психологиялық көмектің әртүрлі аспектілерін дамытатын интегративті бағытты (логопсихология) тәуелсіз ғылыми салаға бөлу үшін теориялық алғышарттар мен объективті жағдайлар дамығанын көрсетті. Осы бағыттың даму парадигмасын анықтайтын тұжырымдаманы әзірлеу бұл санаттағы балаларға психологиялық көмек жүйесін құруға негіз болады.

Сөйлеу қабілеті бұзылған балалардың психологиялық ерекшеліктерін зерттеу мәселесі қазіргі психология, педагогика және логопедия үшін өзекті болып табылады. Мұндай балалардың даму ерекшеліктерін түсіну түзету және дамыту жұмыстарының тиімді әдістерін жасауға мүмкіндік береді.

Сөйлеудің бұзылуы – бұл органикалық немесе функционалды себептерге байланысты сөйлеу белсенділігінің дамуындағы әртүрлі ауытқулар. Логопедиялық тәжірибеде сөйлеу бұзылыстарының бірнеше негізгі түрлері бар:сөйлеудің фонетикалық-фонематикалық дамымауы;сөйлеудің жалпы дамымауы; дислалия; дизартрия; алалия; кекештену.

Жалпы сөйлеу бұзылыстарының себептері: орталық жүйке жүйесінің органикалық зақымдануы; сөйлеу дамуының қолайсыз шарттары;есту қабілетінің бұзылуы; психологиялық факторлар.

Сөйлеу қабілеті бұзылған балаларда мыналар байқалуы мүмкін:

- өзіне деген сенімсіздік;
- мазасыздықтың жоғарылауы;
- құрдастарымен қарым-қатынастың қиындықтары;
- өзін-өзі бағалаудың төмендеуі.

Кейде сөйлеу қабілеті бұзылған балалар белсенді қарым-қатынастан аулақ болады, бұл әлеуметтік оқшаулануға әкелуі мүмкін.

Коммуникативті қызметтің өзіндік ерекшеліктері бар. Коммуникативті белсенділік баланың әлеуметтік дамуының маңызды факторы болып табылады. Сөйлеу бұзылыстары басқалармен қарым-қатынас пен қарым-қатынас үдерісін қиындатуы мүмкін.

Сөйлеу қабілеті бұзылған балалардағы қарым-қатынастың негізгі қиындықтары: шектеулі сөздік қор; мәлімдеме құрудағы қиындықтар; басқалардың сөйлеуін жеткіліксіз түсіну. Бұл ерекшеліктер баланың ұжымдағы белсенділігінің төмендеуіне әкелуі мүмкін.

Сөйлеу бұзылыстары баланың жеке басының дамуына кешенді әсер етеді. Сөйлеудің бұзылуы көбінесе танымдық процестердің даму ерекшеліктерімен бірге жүреді. Танымдық процестердегі ерекшеліктерді қысқаша сипаттап кетеміз.

Зейіннің ерекшеліктері

- зейіннің тұрақтылығы жеткіліксіз;
- шоғырлану қиындықтары;
- алаңдаушылықтың жоғарылауы

Жад ерекшеліктері

- Сөйлеу қабілеті бұзылған балалардың есте сақтау қабілетінің де өзіндік ерекшеліктері бар. Сөйлеу функцияларының жеткіліксіз дамуымен байланысты ауызша есте сақтаудың қиындықтары ең айқын көрінеді. Сонымен қатар, мұндай балалардағы бейнелі есте сақтау көбінесе жақсы дамыған.

Ойлау ерекшеліктері.

- Ойлаудың дамуы сөйлеу әрекетімен тығыз байланысты. Сөйлеу қабілеті бұзылған балаларда мыналар байқалуы мүмкін:
- ұғымдарды қалыптастырудағы қиындықтар;
- жалпылау қабілетінің жеткіліксіздігі;
- ауызша-логикалық ойлаудың баяу дамуы.

Эмоциялық – жеке саланың ерекшеліктері

- Сөйлеу бұзылыстары баланың жеке басының қалыптасуына және оның эмоциялық жағдайына әсер етеді.

Сурет 1. Сөйлеу қабілеті бұзылған балалардың танымдық ерекшеліктері

Қорытындылай келе сөйлеу қабілеті бұзылған балаларда танымдық процестердің, эмоциялық-жеке саланың және коммуникативті іс-әрекеттің дамуында көрінетін бірқатар психологиялық ерекшеліктер бар. Бұл ерекшеліктерді түсіну баланың сөйлеуін, танымдық белсенділігін және әлеуметтік бейімделуін

дамытуға бағытталған тиімді түзету-дамыту жұмысын ұйымдастыруға мүмкіндік береді. Кешенді психологиялық-педагогикалық тәсіл сөйлеу қабілеті бұзылған балалардың табысты дамуына және олардың білім беру ортасына толыққанды интеграциясына ықпал етеді.

ӘДЕБИЕТ

1. Пенин Г.Н., Кораблева Л.В. Творческое наследие Д.В. Фельдберга в контексте развития российской дефектологии //Кафедра сурдопедагогики в зеркале времен: коллективная монография. — СПб.: Изд-во РГПУ им. А.И. Герцена, 2018.-125 с.
2. Логопедия: Учебник для студентов дефектол. фак. пед. вузов /Под ред. Л.С. Волковой, С.Н. Шаховской. - М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1998. — 680 с.
3. Хэд Г.Эксперименты с надрезанием нервов [Электронный ресурс]
<https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A5%D1%8D%D0%B4,%D0%93%D0%B5%D0%BD%D1%80%D0%B8>
4. Купарашвили М.Д., Ю.М. Лотман об интеллекте, тексте и семиосфере//Вестник Омского университета, 2024. №2 (29)- 46–56 с.
5. Педагогическая деятельность и научные труды Г.Я. Трошина (1874—1939) /сост: Е.Г.Осовский, Л.Ю. Беленкова//Дефектология. - 2000.-№ 6. – 77 - 83 с.
6. Выготский Л.С. Мышление и речь. - Изд: АСТ, 2023. - 215 с.
7. Левина Р.Е.Нарушения речи и письма у детей.: избр. тр. /ред. сост. Г.В. Чиркина, П.Б. Шошин. – М., 2005. –24–25 с.
8. Залевская А.А. Психолингвистическое портретирование лексики: опыт экспериментального исследования //Психолингвистические исследования: слово и текст. Тверь, 1995.- 38-46 с.
9. Коммуникативно-речевая деятельность детей с отклонениями в развитии: диагностика и коррекция /под ред. Г.В. Чиркиной, Л.Г. Соловьевой. – Архангельск, 2009.-215 с.
10. Усанова О.Н. Культура профессионального речевого общения- Санкт –Петербург: Лань: Планета музыки, 2023 – 92 с.
11. Слинько О.А. К изучению проблемы межличностных отношений дошкольников с нарушениями речи //Дефектология. - 1992. - № 1. - 62 – 67 с.

КЕҢЕС ҮКІМЕТІНДЕГІ СОЦИАЛИСТІК ПАРТИЯЛАРДЫҢ КӨПҰЛТТЫ БАСҚАРУҒА ЖӘНЕ ҰЛТТЫҚ ТЕҢДІККЕ ЫҚПАЛЫ

Демеуова Г.Ж., И-25М, 1-курс,
Қызылорда «Болашақ» университеті
Қызылорда қаласы

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается влияние социалистических партий на управление многонациональным обществом и поддержание национального равенства в период существования Советского государства. Анализируются партийные механизмы, используемые для реализации национальной политики и централизации власти.

ABSTRACT

The article examines the influence of socialist parties on the governance of a multinational society and the maintenance of national equality during the Soviet era. It analyzes the party mechanisms used to implement national policies and centralize power.

Кеңес үкіметі ХХ ғасырдың басынан бастап Ресей империясынан мұра болып қалған көпұлтты қоғамда мемлекеттік басқару жүйесін қалыптастыруға бет бұрды. Социалистік партиялар, әсіресе Ресейде үстемдік құрған большевиктер, ұлттық саясат пен басқару құрылымын жаңа идеологиялық негізде ұйымдастыруға тырысты. Осы мақалада социалистік партиялардың көпұлтты Ресейдегі басқару жүйесіне және ұлттық теңдік мәселесіне тигізген ықпалы қарастырылады. Зерттеу барысында тарихи деректер, партиялық құжаттар және қазіргі тарихнама көздері пайдаланылады.

1917 жылғы Қазан төңкерісі Ресей империясындағы тарихи жағдайларды түбегейлі өзгертті. Империя бұрынғыдай орталықтандырылған монархиялық жүйеден демократиялық және социалистік идеяларға негізделген жаңа билік құрылымына өтті. Кеңес үкіметі – жұмысшылар мен шаруалардың билігін жүзеге асыруды мақсат еткен саяси жүйе – көпұлтты қоғамды басқарудың күрделі мәселелерімен бетпе-бет келді. Ресей империясы жүздеген этностардан тұратын аймақтар мен автономиялық облыстардан құралғандықтан, ұлттық саясат мәселесі жаңа билік үшін басты стратегиялық бағытқа айналды [1,26].

Социалистік партиялар, әсіресе большевиктер, көпұлтты қоғамда мемлекеттік басқару жүйесін ұйымдастыруда бірнеше принциптерді ұстанды.

Біріншіден, олар ұлттық теңдік пен халықтардың өзін-өзі басқару құқығын жариялады. Бұл принциптер «Автономиялық қағидалар» және 1917–1924 жылдар аралығындағы республика құрылымдарында көрініс тапты. Әрбір этносқа өзінің мәдениеті мен тілін дамытуға мүмкіндік беріліп, кейбір автономиялық республикалар өз заңдарын шығару құқығына ие болды [2].

Екіншіден, партиялық құрылым көпұлтты қоғамдағы билікті орталықтандырылған түрде реттеуге бағытталды. Кеңес өкіметі республикалық және облыстық деңгейде партиялық комитеттер арқылы шешімдерді бақылап, олардың социалистік идеологияға сәйкестігін қадағалады. Бұл тәсіл ұлттық биліктің формалды түрде автономиялы болғанымен, нақты шешімдер орталық комитеттің бақылауында екенін көрсетті.

Үшіншіден, көпұлтты қоғамдағы басқаруда тілдік және мәдени саясат ерекше рөл атқарды. Жергілікті тілдерді мектептерде, мемлекеттік органдарда қолдану арқылы этностардың мәдени өзін-өзі сақтауына жағдай жасалды. Дегенмен, орталықтандырылған бақылау тілдік саясатқа да шектеу енгізіп, кейде ресми тілден басқа тілдерді дамытуға кедергі жасады.

Кеңес үкіметінің қалыптасу кезеңінде ұлттық мәселелерді шешу үшін арнайы органдар құрылды: Халық Комиссариаттары, ұлттық саясат жөніндегі бөлімдер, автономиялық республикалардың атқарушы комитеттері. Бұл құрылымдар этностар арасындағы қақтығыстарды азайтып, әлеуметтік әділеттілікті қамтамасыз етуге бағытталды, бірақ іс жүзінде орталық билікке бағынышты болды.

Кеңес үкіметі көпұлтты қоғамдағы басқарудың бірегей моделін жасады. Ол ұлттық теңдікті сақтау мен орталықтандырылған билікті үйлестіруге ұмтылды. Бір жағынан, бұл модель этностардың өзіндік мәдениетін дамытуға мүмкіндік берді, екінші жағынан, орталық бақылау олардың саяси және экономикалық еркіндіктерін шектеді. Кеңес тәжірибесі көпұлтты елді басқарудағы күрделі проблемаларды зерттеуге маңызды дерек болып қала береді [3].

Кеңес үкіметінің қалыптасуымен бірге социалистік партиялар, әсіресе большевиктер, Ресейдегі көпұлтты қоғамды басқарудың негізгі субъектілеріне айналды. Олар тек саяси билік құрылымында ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік, экономикалық және мәдени салаларда да шешуші рөл атқарды. Социалистік партиялардың негізгі міндеті – партия идеологиясын жүзеге асыра отырып, ұлттық теңдік пен орталықтандырылған билікті үйлестіру болды.

Біріншіден, социалистік партиялар **көпұлтты қоғамдағы саяси құрылымды ұйымдастыруда жетекші рөл атқарды.** Кеңес өкіметінің негізгі шешімдері партиялық орталық комитеттер арқылы қабылданды, бұл олардың көпұлтты республикалардағы билікті бақылауға мүмкіндік берді. Партиялық аппарат республикалық және облыстық деңгейде жұмыс істеп, этностар арасындағы саяси

үйлесімділікті реттеді. Бұл жүйе әрбір этностың формалды құқықтарын мойындағанымен, нақты саяси шешімдердің орталық биліктің бақылауында болуына әкелді.

Екіншіден, социалистік партиялар **ұлттық саясат пен мәдениетке ықпал етті**. Олар әрбір республиканың тілін, мәдени дәстүрін және білім беру жүйесін дамытуға қолдау көрсетті. Мысалы, әрбір автономиялық республикада жергілікті тілдер мектептерде оқытылды, мемлекеттік органдарда қолдануға рұқсат берілді. Алайда бұл саясат партиялық бақылаусыз жүзеге асырылмады: орталық комитеттің идеологиялық талаптары ұлттық саясатқа тікелей әсер етті, кейде ресми тілден басқа тілдердің дамуына шектеу қойылды.

Үшіншіден, социалистік партиялар **ұлттық кадрларды дайындауға және олардың саяси тәрбиесін ұйымдастыруға** ерекше мән берді. Партия мүшелері әрбір этнос ішінде жаңа басқару элитасын тәрбиелеп, оларды социалистік идеологияға сәйкестендірді. Бұл әрекет ұлттық автономияны қолдай отырып, орталық биліктің ықпалын күшейтудің тиімді тәсілі болды. Сонымен қатар, партиялық кадрлар саяси тұрақтылықты қамтамасыз етіп, этностар арасындағы қақтығыстарды азайтуға бағытталған.

Төртіншіден, социалистік партиялар **экономикалық саясат пен әлеуметтік бағдарламаларды жүзеге асыруда** маңызды рөл атқарды. Көпұлтты республикаларда өндірісті ұжымдастыру, жер реформалары, еңбек қатынастары сияқты шараларды партия бақылады. Бұл шаралар әлеуметтік теңдікті қамтамасыз етуге бағытталғанымен, кейде ұлттық ерекшеліктерді ескермей, орталықтандырылған шешімдер арқылы жүзеге асырылды.

Қорытындылай келе, социалистік партиялардың рөлі көпұлтты Ресейде көпқырлы болды. Олар:

- саяси билікті орталықтандыру арқылы бақылауды жүзеге асырды;
- ұлттық мәдениет пен тілдерді қолдады;
- кадрларды дайындап, социалистік идеологияны таратуға үлес қосты;
- әлеуметтік және экономикалық саясатты ұлттық ерекшеліктерді ескере отырып іске асырды.

Сонымен бірге, партиялық бақылаудың күшті болуы кейбір республикалардың шынайы саяси автономиясына шектеу қойып, орталық биліктің ықпалын күшейтті. Осылайша, социалистік партиялар көпұлтты қоғамдағы ұлттық теңдіктің сақталуы мен орталықтандырылған биліктің үйлесуін қамтамасыз етудің негізгі факторына айналды.

Кеңес үкіметінің көпұлтты басқару жүйесі мен социалистік партиялардың саясаты ұлттық теңдік мәселесін шешуде күрделі және көп қырлы болды. Бір жағынан, автономия мен мәдени әртүрлілікті сақтау көзделген, екінші жағынан, орталықтандырылған билік пен

партиялық бақылау ұлттық теңдіктің толық жүзеге асуына шектеу қойды. Осыған қарамастан, социалистік партиялардың тәжірибесі көпұлтты елдерді басқарудағы маңызды сабақ болыптабылды және қазіргі ұлттық саясатқа зерттеу нүктесін ұсынады.

ӘДЕБИЕТ

1. Рысбайұлы К. Қазақстан Республикасы тарихы.-Алматы, 2003.
2. Артықбаев Ж. Қазақстан тарихы. Оқулық-хрестоматия. – Астана, Фолиант, 2000.
3. Советская энциклопедия. Том 23, 1976.

ӘОЖ 327.56:811.111+811.161

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН ТІЛДЕРІНДЕГІ ДИПЛОМАТИЯЛЫҚ ТЕРМИНОЛОГИЯНЫҢ ҚАЛЫПТАСУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Досмағанбет Н.А., АҚ-25М, 1-курс,
Қызылорда «Болашақ» университеті,
Қызылорда қаласы

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются особенности формирования дипломатической терминологии на материале казахского и английского языков. Цель исследования – сравнительный анализ языковой природы дипломатических терминов, их структурных моделей и семантических особенностей.

ABSTRACT

This article examines the features of the formation of diplomatic terminology in the Kazakh and English languages. The aim of the study is to analyze the linguistic nature of diplomatic terms, their structural models, and semantic features through a comparative approach.

Қазіргі жаһандану дәуірінде мемлекеттер арасындағы саяси, экономикалық және мәдени байланыстар қарқынды түрде дамып келеді. Осы үдерістер дипломатиялық қатынастардың маңызын арттырып, дипломатиялық коммуникацияның тиімді болуын талап етеді. Дипломатиялық қатынастардың табысты жүзеге асуы көбіне арнайы кәсіби тілдің, яғни дипломатиялық терминологияның қалыптасуына байланысты.

Дипломатиялық терминдер – халықаралық саясат пен мемлекетаралық қарым-қатынастар саласында қолданылатын арнайы сөздер мен сөз тіркестері. Бұл терминдер дипломатиялық құжаттарда, келісімшарттарда, халықаралық ұйымдардың материалдарында,

сондай-ақ ғылыми әдебиеттерде кеңінен қолданылады. Дипломатиялық терминология тек тілдік құбылыс емес, ол белгілі бір тарихи, саяси және мәдени процестердің нәтижесінде қалыптасқан күрделі жүйе болып табылады.

Қазақ тіліндегі дипломатиялық терминологияның қалыптасуы елдің саяси тарихымен тығыз байланысты. Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейін халықаралық қатынастар жүйесіне белсенді түрде араласып, дипломатиялық лексиканың дамуына жаңа серпін берді [1]. Осы кезеңде көптеген халықаралық терминдер қазақ тіліне аударылып, ұлттық терминологиялық жүйе қалыптасты.

Ал ағылшын тілі қазіргі халықаралық қатынастарда негізгі коммуникациялық құралдардың бірі ретінде танылып отыр. Сондықтан дипломатиялық терминдердің басым бөлігі ағылшын тілінде кеңінен таралған. Бұл жағдай ағылшын дипломатиялық терминологиясының халықаралық деңгейде стандартқа айналуына ықпал етті.

Осыған байланысты дипломатиялық терминдердің қазақ және ағылшын тілдеріндегі қалыптасу ерекшеліктерін зерттеу лингвистика мен терминология ғылымы үшін өзекті мәселелердің бірі болып табылады.

Дипломатиялық терминология – мемлекетаралық қатынастарды, халықаралық саясат пен сыртқы саясат саласындағы кәсіби ұғымдарды білдіретін арнайы лексикалық жүйе. Бұл терминдер дипломатиялық қызметтің дамуы барысында қалыптасып, халықаралық коммуникацияда нақты әрі бірізді мағынаны жеткізу қызметін атқарады.

Тарихи тұрғыдан алғанда дипломатиялық терминологияның қалыптасуына еуропалық тілдер айтарлықтай ықпал етті. Орта ғасырларда дипломатиялық құжаттарда латын тілі кеңінен қолданылса, кейіннен француз тілі халықаралық дипломатияның негізгі тіліне айналды [2]. Көптеген дипломатиялық атаулар мен ұғымдар осы тілдер арқылы халықаралық қолданысқа енді. Қазіргі кезеңде ағылшын тілі халықаралық қатынастар жүйесінде кең таралған тіл ретінде дипломатиялық терминдердің дамуына маңызды әсер етіп отыр.

Дипломатиялық терминдердің қалыптасуы бірнеше тілдік тәсілдер арқылы жүзеге асады. Олардың қатарында кірме терминдерді қабылдау, калькалау (тікелей аудару), сондай-ақ ұлттық тілдің сөзжасам мүмкіндіктері арқылы жаңа терминдер жасау тәсілдері бар. Мысалы, «дипломатия», «консул» сияқты терминдер халықаралық лексикадан қабылданса, «халықаралық қатынастар», «дипломатиялық өкілдік» сияқты атаулар қазақ тілінде аудару арқылы қалыптасқан.

Сонымен қатар дипломатиялық терминдердің қалыптасуына тілдің құрылымдық ерекшеліктері де әсер етеді. Ағылшын тілінде терминдер көбіне сөз тіркестері арқылы жасалса, қазақ тілінде

агглютинативтік құрылымға байланысты жұрнақтар мен анықтауыштық тіркестер кеңінен қолданылады.

Осылайша дипломатиялық терминологияның қалыптасуы тарихи, саяси және тілдік факторлардың өзара ықпалы нәтижесінде жүзеге асады. Бұл терминдер халықаралық қатынастар саласында нақты ұғымдарды білдіріп, кәсіби коммуникацияның тиімділігін қамтамасыз етеді.

Дипломатиялық терминдердің құрылымдық ерекшеліктері әр тілдің грамматикалық жүйесі мен сөзжасам заңдылықтарына байланысты қалыптасады. Қазақ және ағылшын тілдеріндегі дипломатиялық терминдерді салыстыра қарастырғанда олардың жасалу тәсілдері мен құрылымдық үлгілерінде белгілі бір айырмашылықтар байқалады.

Ағылшын тілінде дипломатиялық терминдер көбіне аналитикалық тәсіл арқылы жасалады. Яғни бірнеше сөздің тіркесуі нәтижесінде жаңа терминдік бірліктер қалыптасады. Мысалы, *foreign policy* (сыртқы саясат), *peace agreement* (бейбітшілік келісімі), *diplomatic mission* (дипломатиялық миссия) сияқты терминдер екі немесе одан да көп сөздің тіркесуі арқылы жасалған [3]. Мұндай құрылым ағылшын тілінің аналитикалық сипатына тән.

Қазақ тілінде дипломатиялық терминдер синтетикалық және аналитикалық тәсілдердің үйлесуі арқылы қалыптасады. Қазақ тілінің агглютинативтік табиғатына байланысты терминдерде жұрнақтар мен қосымшалар арқылы сөзжасам белсенді қолданылады. Мысалы, дипломатиялық, халықаралық, өкілдік сияқты сөздер морфологиялық тәсіл арқылы жасалған [4].

Сонымен қатар қазақ тілінде дипломатиялық терминдер көбіне анықтауыштық қатынастағы сөз тіркестері арқылы беріледі. Мысалы, сыртқы саясат, халықаралық келісім, дипломатиялық қатынастар сияқты терминдер бірнеше сөздің тіркесуі арқылы нақты ұғымды білдіреді. Мұндай құрылым терминнің мағынасын дәл әрі түсінікті жеткізуге мүмкіндік береді.

Жалпы алғанда, екі тілдегі дипломатиялық терминдердің құрылымдық жүйесінде ұқсастықтар да, айырмашылықтар да бар. Ұқсастықтары – терминдердің көпшілігі сөз тіркестері арқылы жасалуы. Ал айырмашылығы – ағылшын тілінде аналитикалық құрылым басым болса, қазақ тілінде морфологиялық тәсіл мен анықтауыштық тіркестер кеңірек қолданылады.

Дипломатиялық терминдердің маңызды белгілерінің бірі – олардың мағынасының нақтылығы мен тұрақтылығы. Термин белгілі бір ғылыми немесе кәсіби ұғымды дәл білдіруі тиіс, сондықтан дипломатиялық терминдерде көпмағыналылық пен бейнелілікке жол берілмейді. Бұл ерекшелік дипломатиялық коммуникацияда ақпараттың түсінікті әрі нақты жеткізілуін қамтамасыз етеді.

Дипломатиялық терминдердің семантикалық құрылымы көбіне халықаралық құқық, саясаттану және халықаралық қатынастар салаларымен тығыз байланысты. Көптеген терминдер мемлекетаралық келісімдерге, дипломатиялық мәртебелерге немесе халықаралық ұйымдардың қызметіне қатысты ұғымдарды білдіреді[5]. Мысалы, *agreement* термині жалпы тілдік қолданыста «келісім» деген мағынаны білдірсе, дипломатиялық контексте ол мемлекеттер арасында жасалған ресми құжатты білдіретін нақты термин ретінде қолданылады [6]

Қазақ тілінде де дипломатиялық терминдер белгілі бір саяси немесе құқықтық ұғымдарды нақты сипаттайды. Мысалы, келіссөз термині екі немесе одан да көп тараптың ортақ шешімге келу мақсатында жүргізетін ресми талқылауын білдіреді. Сол сияқты дипломатиялық иммунитет термині дипломатиялық қызметкерлердің халықаралық құқықпен бекітілген арнайы құқықтық мәртебесін білдіреді.

Қазақ және ағылшын тілдеріндегі дипломатиялық терминдерді салыстырмалы тұрғыдан қарастыру олардың құрылымдық, семантикалық және терминжасамдық ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік береді. Екі тілдегі дипломатиялық терминология халықаралық қатынастар саласындағы ортақ ұғымдарды білдіргенімен, олардың тілдік берілу тәсілдері әртүрлі болуы мүмкін.

Ағылшын тіліндегі дипломатиялық терминдер көбіне қысқа әрі ықшам түрде беріледі. Бұл тілдің аналитикалық құрылымына байланысты. Көп жағдайда терминдер екі немесе үш сөзден тұратын тіркестер арқылы жасалады. Мысалы, *foreign policy*, *peace agreement*, *diplomatic mission* сияқты тіркестер халықаралық дипломатиялық лексикада кеңінен қолданылады.

Қазақ тілінде дипломатиялық терминдер мағыналық тұрғыдан дәл әрі толық берілуге бағытталған. Қазақ тілінің агглютинативтік табиғатына байланысты терминдерде қосымшалар мен анықтауыштық сөз тіркестері жиі қолданылады. Мысалы, сыртқы саясат, бейбітшілік келісімі, дипломатиялық өкілдік сияқты атаулар ұғымның мазмұнын нақты көрсетуге мүмкіндік береді.

Сонымен қатар екі тілдегі дипломатиялық терминдердің ұқсастықтары да бар. Ең алдымен, олардың көпшілігі халықаралық құқық пен халықаралық қатынастар жүйесінде қалыптасқан ортақ ұғымдарды білдіреді. Сондықтан көптеген терминдердің мағынасы екі тілде де бірдей сақталады. Бұл халықаралық дипломатиялық коммуникацияның тиімді жүзеге асуына мүмкіндік береді.

Айырмашылықтар негізінен терминдердің құрылымдық берілуінде байқалады. Ағылшын тілінде терминдер көбіне ықшам сөз тіркестері түрінде қолданылса, қазақ тілінде ұғымды нақтылау мақсатында кеңірек құрылымдар пайдаланылуы мүмкін. Бұл

ерекшелік әр тілдің грамматикалық жүйесі мен сөзжасам заңдылықтарына байланысты.

Осылайша қазақ және ағылшын тілдеріндегі дипломатиялық терминдерді салыстыру олардың халықаралық сипатқа ие болғанымен, әр тілдің ішкі құрылымына сәйкес бейімделетінін көрсетеді. Мұндай салыстырмалы талдау дипломатиялық терминологияның тілдік жүйедегі орнын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

Қорыта келгенде, дипломатиялық терминология халықаралық қатынастар саласындағы кәсіби коммуникацияның маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Бұл терминдер мемлекеттер арасындағы саяси, құқықтық және ресми байланыстарды сипаттайтын нақты ұғымдарды білдіреді. Сондықтан дипломатиялық терминдердің қалыптасуы мен қолданылуы тіл біліміндегі терминология мәселелерімен тығыз байланысты.

Зерттеу барысында қазақ және ағылшын тілдеріндегі дипломатиялық терминдердің қалыптасу ерекшеліктері қарастырылды. Нәтижесінде дипломатиялық терминологияның дамуына тарихи, саяси және тілдік факторлар әсер ететіні анықталды. Әсіресе халықаралық қатынастар жүйесінің кеңеюі мен жаһандану үдерістері жаңа терминдердің пайда болуына ықпал етеді.

Жалпы алғанда дипломатиялық терминологияның қалыптасуы – тілдің дамуымен, халықаралық қатынастар жүйесімен және ғылыми терминологияның қалыптасуымен байланысты күрделі үдеріс. Бұл бағыттағы зерттеулер дипломатиялық терминдердің тілдік табиғатын тереңірек түсінуге және олардың ұлттық терминологиялық жүйедегі орнын айқындауға мүмкіндік береді.

ӘДЕБИЕТ

- 1.Ахметов Б. Дипломатиялық терминология: теория және практика. – Астана: Елорда, 2018.
- 2.Henry Kissinger. Diplomacy. New York: Simon & Schuster, 1994.
- 3.Crystal D. The Cambridge Encyclopedia of the English Language. – Cambridge: Cambridge University Press, 2019.
- 4.Қалиұлы С. Терминтану негіздері. -Алматы: Қазақ университеті,2012.
- 5.United Nations. Vienna Convention on Diplomatic Relations, 1961.
- 6.Гумеров Р. Халықаралық қатынастар терминдері. – Алматы: Дәуір, 2015.

**АҒЫЛШЫН ТІЛІН ОҚЫТУ ҮДЕРІСІНДЕ ОҚУШЫЛАРДЫ
ЕЛЖАНДЫҚҚА ТӘРБИЕЛЕУДІҢ МАҢЫЗЫ МЕН
ӘДІСТЕМЕСІ**

Ерқасымова А.Г., магистрант,
Қызылорда «Болашақ» университеті
(Қызылорда қаласы)

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматриваются значение и методические основы воспитания патриотизма у учащихся в процессе обучения английскому языку. Основной целью исследования является определение эффективных путей формирования у школьников любви к родной стране, уважения к национальной культуре и гражданской ответственности в ходе изучения иностранного языка.

ABSTRACT

This article examines the significance and methodological foundations of fostering patriotism among students in the process of teaching English. The main purpose of the study is to identify effective ways of developing students' love for their native country, respect for national culture, and a sense of civic responsibility while learning a foreign language.

Қазіргі жаһандану жағдайында білім беру жүйесінің негізгі міндеттерінің бірі – ұлттық құндылықтарды сақтай отырып, бәсекеге қабілетті, мәдениеті жоғары және көптілді тұлға қалыптастыру [3]. Білім беру үдерісі тек білім берумен шектелмей, оқушылардың рухани-адамгершілік қасиеттерін дамытуға, азаматтық жауапкершілігін қалыптастыруға бағытталуы тиіс. Осы тұрғыдан алғанда, жас ұрпақтың бойында туған елге деген сүйіспеншілік, ұлттық мәдениетке құрмет және қоғам алдындағы жауапкершілік сияқты қасиеттерді қалыптастыру маңызды болып табылады.

Бүгінгі таңда шетел тілдерін меңгеру қоғамның түрлі салаларында маңызды рөл атқарады. Әсіресе ағылшын тілі халықаралық қарым-қатынас тілі ретінде білім беру жүйесінде ерекше орын алады. Дегенмен шетел тілін оқыту тек тілдік дағдыларды дамытуға ғана емес, оқушылардың дүниетанымын кеңейтуге, мәдениеттер арасындағы байланысты түсінуге және өз мәдениетін бағалай білуге бағытталуы тиіс. Себебі басқа халықтардың мәдениетін тану арқылы оқушылар өз елінің мәдени ерекшеліктерін тереңірек түсіне бастайды.

Педагогика ғылымында елжандық тәрбиесі тұлғаның азаматтық қалыптасуының маңызды құрамдас бөлігі ретінде қарастырылады[1]. Елжандық – адамның туған жеріне, еліне, тілі мен мәдениетіне деген сүйіспеншілігі мен құрметін білдіретін құндылық. Бұл қасиет тұлғаның қоғам алдындағы жауапкершілігін сезінуіне және қоғамдық өмірге белсенді қатысуына негіз болады. Сондықтан мектеп қабырғасында оқушыларды елжандыққа тәрбиелеу оқу пәндерінің мазмұны арқылы да жүзеге асырылуы қажет.

Осыған байланысты ағылшын тілін оқыту барысында оқушыларды елжандыққа тәрбиелеудің маңызы мен оны жүзеге асырудың тиімді әдістерін анықтау педагогика ғылымындағы өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Сондықтан бұл мақалада ағылшын тілі сабақтарында оқушыларды елжандыққа тәрбиелеудің педагогикалық мүмкіндіктері мен әдістемелік жолдары қарастырылады.

Елжандық тәрбиенің педагогикалық мәні.Елжандық тәрбиесі тұлғаның азаматтық қалыптасуында маңызды рөл атқаратын әлеуметтік-педагогикалық құбылыс болып табылады [1]. Бұл ұғым адамның туған жеріне, еліне, тіліне, мәдениетіне және тарихи мұрасына деген құрметін білдіреді. Елжандық қасиет жеке тұлғаның ұлттық санасының қалыптасуына ықпал етіп, оның қоғам алдындағы жауапкершілігін сезінуіне негіз болады. Сондықтан білім беру жүйесінде елжандық тәрбиені қалыптастыру жас ұрпақты рухани тұрғыдан кемелденген, мәдени құндылықтарды бағалай білетін азамат ретінде тәрбиелеудің маңызды бағыты болып саналады.

Педагогикалық әдебиеттерде елжандық тәрбиесі көбінесе патриоттық тәрбиемен тығыз байланысты қарастырылады [1]. Алайда елжандық ұғымы тек патриоттық сезіммен шектелмейді. Ол тұлғаның туған еліне деген сүйіспеншілігін ғана емес, сонымен қатар ұлттық мәдениетке құрметін, тарихи мұраға жауапкершілікпен қарауын және қоғамдық өмірге белсенді қатысуын білдіреді. Осы тұрғыдан алғанда, елжандық тәрбиесі тұлғаның әлеуметтік белсенділігін арттыруға бағытталған кешенді педагогикалық үдеріс ретінде қарастырылады.

Қазіргі педагогикалық тәжірибеде елжандық тәрбиені жүзеге асырудың түрлі тәсілдері қолданылады. Олардың қатарында ұлттық мәдени мұраларды таныстыру, тарихи тұлғалардың өмірі мен қызметін үлгі ету, ұлттық салт-дәстүрлердің тәрбиелік мәнін түсіндіру сияқты бағыттар ерекше орын алады. Мұндай жұмыстар оқушылардың туған ел тарихына деген қызығушылығын арттырып, олардың ұлттық құндылықтарды тереңірек түсінуіне мүмкіндік береді.

Сонымен қатар елжандық тәрбиесі мәдениаралық білім беру тұжырымдамасымен де тығыз байланысты. Қазіргі әлемде әртүрлі мәдениеттер арасындағы өзара байланыс күшейіп отырғандықтан, оқушылардың басқа халықтардың мәдениетін құрметтей отырып, өз

мәдениетін де жоғары бағалай білуі маңызды. Бұл үдеріс оқушылардың ұлттық сәйкестігін сақтай отырып, мәдениаралық қарым-қатынасқа дайын болуына ықпал етеді [2].

Осылайша, елжандық тәрбиесі білім беру жүйесінде тұлғаның рухани және азаматтық дамуына бағытталған маңызды педагогикалық міндеттердің бірі болып табылады. Оны тиімді жүзеге асыру үшін оқу пәндерінің мазмұнын ұлттық мәдениетпен байланыстырып, оқушылардың туған елге деген сүйіспеншілігін қалыптастыратын әдістерді қолдану қажет.

Ағылшын тілі сабағында елжандық тәрбиені жүзеге асырудың мүмкіндіктері. Ағылшын тілі қазіргі білім беру жүйесінде тек тілдік білім беретін пән ғана емес, сонымен қатар мәдениаралық қарым-қатынас құралы ретінде қарастырылады [3]. Шетел тілін оқыту барысында оқушылар әртүрлі халықтардың мәдениетімен, дәстүрлерімен және өмір салтымен танысады. Мұндай білім оқушылардың дүниетанымын кеңейтіп қана қоймай, олардың өз мәдениетіне деген көзқарасын қалыптастыруға да ықпал етеді. Осы тұрғыдан алғанда, ағылшын тілі сабақтарында елжандық тәрбиені жүзеге асырудың мүмкіндіктері жеткілікті [4].

Ағылшын тілін оқыту барысында оқушылардың туған елі туралы ақпаратты шетел тілінде жеткізе білуі маңызды. Себебі мәдениаралық коммуникация жағдайында әрбір адам өз елінің мәдениетін таныстыра алуы қажет. Сондықтан сабақ барысында Қазақстанның табиғаты, тарихы, мәдениеті, ұлттық дәстүрлері мен көрнекті тұлғалары туралы ақпараттарды қамтитын оқу материалдарын қолдану оқушылардың ел туралы білімін тереңдетуге мүмкіндік береді. Мұндай мазмұн оқушылардың туған елге деген мақтаныш сезімін қалыптастыруға ықпал етеді.

Елжандық тәрбиені жүзеге асыруда мәдениаралық салыстыру әдісі ерекше тиімді болып табылады [5]. Бұл әдіс арқылы оқушылар әртүрлі халықтардың мәдени ерекшеліктерін салыстыра отырып талдай алады. Мысалы, Қазақстандағы ұлттық мерекелер мен басқа елдердегі дәстүрлі мерекелерді салыстыру, ұлттық тағамдар немесе салт-дәстүрлер туралы пікір алмасу оқушылардың мәдени айырмашылықтарды түсінуіне мүмкіндік береді. Сонымен қатар мұндай тапсырмалар оқушылардың өз мәдениетін бағалай білуіне және оған деген құрметін арттыруға ықпал етеді.

Ағылшын тілі сабақтарында елжандық тәрбиені жүзеге асырудың тағы бір тиімді тәсілі – жобалық оқыту әдісін қолдану. Жобалық жұмыс барысында оқушылар белгілі бір тақырып бойынша ақпарат жинап, оны талдап, нәтижесін презентация немесе баяндама түрінде ұсынады. Мысалы, «Kazakhstan – My Homeland», «Famous People of Kazakhstan», «Kazakh National Traditions» сияқты тақырыптарда орындалған жобалар оқушылардың зерттеушілік

кабілетін дамытуға және туған ел туралы білімін кеңейтуге мүмкіндік береді.

Ақпараттық-коммуникациялық технологияларды пайдалану да ағылшын тілі сабақтарында елжандық тәрбиені жүзеге асырудың тиімді құралдарының бірі болып табылады. Бейнематериалдар, презентациялар, интерактивті тапсырмалар және онлайн ресурстар оқу үдерісін қызықты әрі мазмұнды етеді. Мысалы, Қазақстанның тарихи орындары немесе табиғи көрікті жерлері туралы бейнематериалдарды ағылшын тілінде талдау оқушылардың тілдік дағдыларын дамытуымен қатар, олардың елге деген қызығушылығын арттырады.

Елжандық тәрбиені қалыптастырудағы әдістемелік тәсілдер. Ағылшын тілін оқыту үдерісінде оқушыларды елжандыққа тәрбиелеу мақсатты түрде ұйымдастырылған әдістемелік жұмысты талап етеді. Бұл бағытта мұғалім тек тілдік материалды меңгертумен шектелмей, оқу мазмұнын тәрбиелік мақсаттармен ұштастыра білуі тиіс. Сондықтан ағылшын тілі сабақтарында қолданылатын әдістер мен тәсілдер оқушылардың коммуникативтік қабілеттерін дамытуымен қатар, олардың ұлттық мәдениетке деген көзқарасын қалыптастыруға да бағытталуы қажет [4].

Елжандық тәрбиені қалыптастыруда коммуникативтік әдіс кеңінен қолданылады. Бұл әдіс оқушылардың тілдік қарым-қатынас дағдыларын дамытуға негізделеді және олардың өз ойын еркін жеткізуіне мүмкіндік береді. Сабақ барысында туған ел туралы диалогтар құрастыру, шағын әңгімелер жазу немесе белгілі бір тақырып бойынша пікір алмасу сияқты тапсырмалар оқушылардың тілдік белсенділігін арттырады. Сонымен қатар мұндай жұмыстар оқушылардың өз еліне қатысты мәселелерді талқылауына мүмкіндік беріп, олардың азаматтық көзқарасының қалыптасуына ықпал етеді.

Жобалық оқыту әдісі де елжандық тәрбиені жүзеге асырудың тиімді құралдарының бірі болып табылады [5]. Жобалық жұмыс барысында оқушылар белгілі бір тақырып бойынша ақпарат жинап, оны жүйелеп, нәтижесін көпшілік алдында қорғайды. Мұндай жұмыс түрі оқушылардың зерттеу қабілетін дамытып қана қоймай, олардың өз елінің мәдениеті мен тарихына деген қызығушылығын арттырады. Мысалы, Қазақстанның тарихи ескерткіштері, ұлттық мерекелері немесе табиғи байлықтары туралы жобалар дайындау оқушылардың туған ел туралы білімін тереңдетуге мүмкіндік береді.

Зерттеу барысында елжандық тәрбиенің тұлғаның азаматтық қалыптасуындағы маңызы айқындалды. Елжандық қасиет адамның туған жеріне, тіліне, мәдениеті мен тарихына деген құрметінен көрінеді және оның қоғамдық өмірге белсенді қатысуына негіз болады. Сондықтан мектептегі білім беру мазмұны оқушылардың ұлттық сана-сезімін дамытуға бағытталуы тиіс. Бұл үдеріс оқу пәндерінің тәрбиелік әлеуетін тиімді пайдалануды талап етеді.

Ағылшын тілі сабақтарында елжандық тәрбиені жүзеге асырудың бірқатар педагогикалық мүмкіндіктері бар. Оқу мазмұнын ұлттық мәдениетпен байланыстыру, мәдениаралық салыстыру әдісін қолдану, жобалық жұмыстар ұйымдастыру және коммуникативтік тапсырмаларды пайдалану оқушылардың туған ел туралы білімін кеңейтіп, олардың ұлттық құндылықтарға деген көзқарасын қалыптастыруға ықпал етеді. Сонымен қатар интерактивті оқыту әдістері мен ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдану оқу үдерісінің тиімділігін арттырып, оқушылардың танымдық белсенділігін дамытуға мүмкіндік береді.

Ағылшын тілін оқыту барысында қолданылатын әдістемелік тәсілдер оқушылардың тілдік құзыреттілігін дамытуымен қатар, олардың азаматтық көзқарасының қалыптасуына да әсер етеді. Сабақ барысында ұлттық мазмұндағы материалдарды қолдану, шығармашылық тапсырмалар ұйымдастыру және мәдениаралық диалог жүргізу оқушылардың туған елге деген мақтаныш сезімін арттыруға мүмкіндік береді [2].

Қорыта айтқанда, ағылшын тілін оқыту үдерісінде оқушыларды елжандыққа тәрбиелеу қазіргі білім беру жүйесінің маңызды бағыттарының бірі болып табылады. Бұл бағытта мұғалім оқу мазмұнын тиімді ұйымдастырып, түрлі әдіс-тәсілдерді қолдану арқылы оқушылардың ұлттық құндылықтарды құрметтейтін, мәдениеті жоғары және жауапкершілігі мол тұлға ретінде қалыптасуына ықпал ете алады. Болашақта шетел тілдерін оқыту бағдарламаларын жетілдіру барысында ұлттық мәдениеттің тәрбиелік әлеуетін ескеру білім беру сапасын арттыруға және жас ұрпақтың рухани дамуына оң әсерін тигізеді.

ӘДЕБИЕТ

1. Қоянбаев Ж.Б., Қоянбаев Р.М. Педагогика. – Алматы: Рауан, 2010. – 384 б.
2. Сманов Б. Шетел тілдерін оқыту әдістемесі. – Алматы: Қазақ университеті, 2015. – 256 б.
3. Назарбаев Н.Ә. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру. – Астана, 2017.
4. Harmer J. How to Teach English. – London: Longman, 2007. – 288 p.
5. Richards J., Rodgers T. Approaches and Methods in Language Teaching. – Cambridge: Cambridge University Press, 2014. – 410 p.

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРІНДЕГІ МӘДЕНИ ҚҰНДЫЛЫҚТАР: САЛҒАСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУ

Зият Г.Н, магистрант,
Қызылорда «Болашақ» университеті
(Қызылорда қаласы)

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматривается отражение культурных ценностей в казахских и английских пословицах. Пословицы представляют собой важное языковое явление, отражающее исторический опыт, нравственные принципы и социальные отношения народа.

ABSTRACT

This article examines the reflection of cultural values in Kazakh and English proverbs. Proverbs represent an important linguistic phenomenon that reflects the historical experience, moral principles, and social relations of a nation.

Тіл – халықтың мәдениеті мен дүниетанымының маңызды көрсеткіші болып табылады. Халықтың тарихи тәжірибесі, тұрмыс-тіршілігі мен рухани құндылықтары тіл арқылы ұрпақтан-ұрпаққа беріледі. Осындай мәдени ақпаратты сақтайтын тілдік бірліктердің бірі – мақал-мәтелдер. Мақал-мәтелдер халықтың өмірлік тәжірибесін, дүниеге көзқарасын және ұлттық құндылықтарын қысқа әрі бейнелі түрде жеткізетін тұрақты тілдік құрылымдар болып табылады. Олар халықтың әлеуметтік тәжірибесін, дүниетанымын және мәдени дәстүрлерін бейнелейтін маңызды фольклорлық әрі лингвистикалық құбылыс ретінде қарастырылады [1, 25 б.].

Қазіргі тіл білімінде мақал-мәтелдер паремнология саласының негізгі зерттеу нысаны болып саналады. Зерттеушілердің пікірінше, мақал-мәтелдердің семантикалық құрылымын талдау белгілі бір халықтың мәдени болмысын, әлеуметтік тәжірибесін және дүниетанымын анықтауға мүмкіндік береді. Мақал-мәтелдердің мағынасы олардың ішкі құрылымындағы семантикалық компоненттердің өзара байланысы арқылы қалыптасады және олар халықтың өмір салты мен мәдени тәжірибесінің көрінісі болып табылады [2, 26 б.].

Мақал-мәтелдер халықтың тарихи тәжірибесін, дүниетанымын және моральдық қағидаларын жинақталған түрде жеткізетін маңызды тілдік құрал ретінде қарастырылады.

Қазақ және ағылшын тілдеріндегі мақал-мәтелдерді салыстырмалы тұрғыдан зерттеу халықтардың мәдени құндылықтарын, дүниетанымдық ерекшеліктерін және ұлттық

болмысын анықтауға мүмкіндік береді. Өртүрлі тілдердегі мақал-мәтелдерді салыстыру арқылы халықтардың дүниетанымындағы ұқсастықтар мен айырмашылықтарды айқындауға болады. Осы тұрғыдан алғанда мақал-мәтелдерді мәдени-лингвистикалық тұрғыдан зерттеу қазіргі тіл біліміндегі маңызды ғылыми бағыттардың бірі болып табылады.

Мақал-мәтелдер кез келген халықтың рухани мәдениеті мен дүниетанымының көрінісі болып табылатын ерекше тілдік құбылыс ретінде қарастырылады. Олар тек қысқа әрі бейнелі сөз тіркесі ғана емес, сонымен бірге халықтың ғасырлар бойы жинақталған өмірлік тәжірибесін, әлеуметтік қатынастарын, моральдық қағидаларын және дүниені тану тәсілдерін бейнелейтін мәдени код қызметін атқарады.

Ағылшын мақал-мәтелдерінде де еңбекке байланысты көптеген тұрақты тіркестер кездеседі. Мысалы, *No pain, no gain, Hard work pays off, The early bird catches the worm* сияқты мақал-мәтелдерде табысқа жету үшін күш салу, уақытты тиімді пайдалану және белсенді әрекет ету қажеттілігі көрсетіледі. Дегенмен қазақ және ағылшын мақал-мәтелдеріндегі еңбек туралы түсініктердің арасында белгілі бір айырмашылықтар байқалады. Қазақ мақал-мәтелдерінде еңбек көбіне қоғамдағы береке, адал ас, ұжымдық тіршілік және отбасының амандығымен байланыстырылса, ағылшын мақал-мәтелдерінде еңбек көбіне жеке жетістікке, нәтижеге және жеке бастың белсенділігіне бағытталған әрекет ретінде көрінеді. Бұл айырмашылық әр халықтың тарихи өмір салтымен және әлеуметтік тәжірибесімен байланысты. Қазақ мақал-мәтелдері дәстүрлі шаруашылық жүйесіне негізделген қоғамда қалыптасқандықтан, онда еңбек ұжымдық тіршілікпен тығыз байланысты бейнеленеді. Ал ағылшын мақал-мәтелдері индустриялық және нарықтық қоғамның тәжірибесін бейнелейтіндіктен, онда жеке бастың белсенділігі мен практикалық нәтижеге қол жеткізу идеясы басым көрінеді [3, 148–150 б.].

Отбасы және туыстық қатынастар тақырыбы да мақал-мәтелдерде жиі кездесетін маңызды мәдени категориялардың бірі болып табылады. Қазақ мақал-мәтелдерінде отбасы тек жеке адамдардың өмір сүру ортасы ретінде ғана емес, қоғамның негізгі тірегі, тәрбие мен мәдени құндылықтардың қалыптасу орталығы ретінде бейнеленеді. Мысалы, «Отан – отбасынан басталады», «Әке көрген оқ жонар, шеше көрген тон пішер», «Ағайын тату болса – ат көп, абысын тату болса – ас көп» сияқты мақал-мәтелдерде отбасы мүшелерінің өзара байланысы, үлкенге құрмет көрсету, ұрпақ сабақтастығы және туыстық бірлік сияқты құндылықтар айқын көрініс табады. Бұл мақал-мәтелдер қазақ қоғамында отбасының тәрбиелік және әлеуметтік маңызы өте жоғары екенін көрсетеді.

East or West, home is best, Like father, like son, Charity begins at home сияқты мақал-мәтелдер отбасының адам өміріндегі маңызын көрсетеді. Дегенмен ағылшын мақал-мәтелдерінде отбасы көбіне

адамның жеке өміріндегі жайлылық, эмоционалдық қауіпсіздік және жеке кеңістік ретінде сипатталады. Ал қазақ мақал-мәтелдерінде отбасы ұжымдық өмір салтымен, туыстық қатынастар жүйесімен және қоғамдағы әлеуметтік тәртіппен тығыз байланысты. Осы ерекшелік қазақ мәдениетінде отбасы ұғымының кең мағынада қолданылатынын, яғни тек ата-ана мен бала арасындағы қатынасты ғана емес, бүкіл туыстық жүйені қамтитынын көрсетеді [4, 112-116 б.].

Мақал-мәтелдердің маңызды қызметтерінің бірі – қоғамдағы моральдық нормалар мен мінез-құлық үлгілерін қалыптастыру. Қазақ мақал-мәтелдерінде адамгершілік, әділдік, шыншылдық және ұят сияқты моральдық құндылықтар ерекше орын алады. Мысалы, «Жақсының жақсылығын айт, нұры тасысын», «Өтіріктің құйрығы бір-ақ тұтам», «Ұят кімде болса, иман сонда» сияқты мақал-мәтелдер қоғамдағы дұрыс мінез-құлық үлгілерін көрсету арқылы тәрбиелік қызмет атқарады. Мұндай мақал-мәтелдер қоғамдағы адамдар арасындағы қарым-қатынасты реттеуге және моральдық нормаларды сақтауға ықпал етеді.

Ағылшын мақал-мәтелдерінде де адамгершілік құндылықтар маңызды орын алады. Мысалы, *Honesty is the best policy, Actions speak louder than words, A good name is better than riches* сияқты мақал-мәтелдер адалдық, жауапкершілік және бедел сияқты құндылықтардың маңызын көрсетеді. Дегенмен қазақ мақал-мәтелдерінде моральдық нормалар көбіне қоғам алдындағы жауапкершілікпен және ұжымдық тәртіппен байланысты бейнеленсе, ағылшын мақал-мәтелдерінде олар жеке адамның өмірлік тәжірибесі мен практикалық ақыл-ойының нәтижесі ретінде көрінеді.

Ағылшын мақал-мәтелдерінде де табиғат бейнелері кездеседі, бірақ олардың қызметі көбіне метафоралық сипатта болады. Мысалы, *Make hay while the sun shines, After rain comes fair weather* сияқты мақал-мәтелдер табиғат құбылыстары арқылы адамның әрекетін сипаттайды. Мұндай мақал-мәтелдерде табиғат көбіне уақытты дұрыс пайдалану немесе қиындықтан кейін жақсы кезеңнің келуі сияқты идеяларды білдіру үшін қолданылады.

Қорытындылай келе, жүргізілген салыстырмалы талдау қазақ және ағылшын мақал-мәтелдерінде ортақ және ұлттық-ерекше құндылықтардың қатар көрініс табатынын көрсетеді. Бір жағынан, екі тілдегі мақал-мәтелдерде еңбек, отбасы, адалдық, білім және тәжірибе сияқты жалпыадамзаттық құндылықтар айқын байқалады. Екінші жағынан, қазақ мақал-мәтелдерінде ұжымдық сана, туыстық байланыс, табиғатпен үйлесімділік сияқты мәдени ерекшеліктер басым болса, ағылшын мақал-мәтелдерінде жеке жауапкершілік, практикалық ойлау және жеке жетістікке ұмтылу сияқты құндылықтар жиі кездеседі.

Зерттеу нәтижелері мақал-мәтелдердің мәдени құндылықтарды сақтайтын және ұрпақтан-ұрпаққа жеткізетін маңызды тілдік құрал екенін көрсетеді. Сонымен қатар мақал-мәтелдерді салыстырмалы тұрғыдан зерттеу халықтардың дүниетанымдық ерекшеліктерін түсінуге және мәдениетаралық коммуникацияны дамытуға мүмкіндік береді. Осы тұрғыдан алғанда қазақ және ағылшын мақал-мәтелдерін зерттеу тек тіл білімінде ғана емес, мәдениеттану, этнолингвистика және әлеуметтік коммуникация салаларында да маңызды ғылыми бағыт болып табылады.

ӘДЕБИЕТ

1. Омарбекова Г., Аасланд Э. *Contemporary Kazakh Proverb Research: Digital, Cognitive, Literary and Ecological Approaches*. – New York: Peter Lang, 2023.

2. Ескеева М.К., Қоссыбаев М.В. *Semiological nature of Kazakh, Kyrgyz and Karakalpak proverbs and sayings // Bulletin of the L.N. Gumilyov Eurasian National University. Philology Series*. – 2022. – №4(141). – P. 24–34.

3. Сулейманова Э.Б., Рахметова Р.С. *Қазақ мақал-мәтелдерінің заманауи коммуникациядағы маңызы: ұлттық құндылықтар мен философиялық мәні // Eurasian Journal of Philology: Science and Education*. – 2024. – №4(196). – 144–155 б.

4. Duisenova K.B., Zhampeiis K.M., Sarbassova A.E., Aleshinskaya E.V. *Linguo-Cultural Study of Family Traditions in English and Kazakh Proverbs // Bulletin of Ablai Khan KazUIRandWL. Series “Philological Sciences”*. – 2025. – №3(78). – 112–130 p.

**ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРЫНДАРЫНДА ШЕТЕЛ ТІЛДЕРІ
МҰҒАЛІМІНІҢ АКМЕОЛОГИЯЛЫҚ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН
ҚАЛЫПТАСТЫРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ**

Кадырбаева Ж.К., магистрант,
Қызылорда «Болашақ» университеті
(Қызылорда қаласы)

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются методы формирования акмеологической компетентности преподавателей иностранных языков в высших учебных заведениях, а также их влияние на профессиональное и личностное развитие педагогов.

ABSTRACT

The article examines the methods for developing the acmeological competence of foreign language teachers in higher education institutions, as well as their impact on the professional and personal development of educators.

Қазіргі білім беру жүйесінде шетел тілдерін меңгеру маңызды стратегиялық бағыттардың бірі болып табылады. Білім сапасын арттыру мақсатында жоғары оқу орындары тек тілдік білім берумен шектелмей, студенттердің кәсіби және тұлғалық дамуына да назар аударады. Бұл тұрғыда акмеологиялық тәсіл – тұлғаның кәсіби шеберлігін, құзыреттілігін және шығармашылық әлеуетін жетілдіруге бағытталған ғылым саласы – маңызды рөл атқарады.

Шетел тілдері педагогтарының акмеологиялық құзыреттілігін қалыптастыру тек тілдік дағдыларды жетілдірумен шектелмей, олардың психологиялық, педагогикалық және кәсіби мүмкіндіктерін дамытуға бағытталған кешенді процесс болып табылады. Мақалада жоғары оқу орындарында бұл құзыреттілікті қалыптастырудың негізгі қағидалары, әдістері және тиімді тәсілдері қарастырылады.

Акмеология – бұл тұлғаның кәсіби және жеке әлеуетін барынша дамытуға бағытталған ғылым саласы. Терминнің өзі грек тіліндегі «акме» (ең жоғарғы жетістік, шың) сөзінен шыққан, яғни акмеология адамның кәсіби және жеке дамудың ең жоғары деңгейіне жету жолдарын зерттейді. Акмеология педагогикамен, психологиямен және менеджментпен тығыз байланыста дамып, мамандардың кәсіби шеберлігін, шығармашылық қабілетін және кәсіби тұрақтылығын арттыруға арналған кешенді тәсіл ұсынады [1,112 б.].

Педагогтың кәсіби құзыреттілігі – бұл оның өз кәсіби қызметін тиімді атқаруына мүмкіндік беретін білім, дағды, икемділік және тұлғалық қасиеттер кешені. Қазіргі білім беру жүйесінде педагогтың

кәсіби құзыреттілігін қалыптастыру тек пәндік біліммен шектелмей, тұлғаның когнитивтік, эмоционалдық және шығармашылық әлеуетін дамыту арқылы жүзеге асады. Акмеологиялық тұрғыдан педагогтық құзыреттілік бірнеше құрамдас бөліктерден тұрады:

1. **Кәсіби-білімдік құзыреттілік.** Бұл құрамдас бөлік педагогтың өз пәнін терең меңгеруі, оқу бағдарламаларын жоспарлау және жүргізу қабілетін қамтиды. Шетел тілдерін оқытушы үшін бұл тілдік грамматика, лексика, мәдениетаралық коммуникация және тілдік дағдыларды тиімді үйрету сияқты аспектілерді қамтиды.

2. **Коммуникативтік және әлеуметтік құзыреттілік.** Педагог студенттермен тиімді қарым-қатынас орната алу қабілетіне ие болуы қажет. Бұл құзыреттілік тілдік емес дағдыларды, эмпатияны, топпен жұмыс жасауды және конфликтілерді шешу қабілетін қамтиды. Акмеология тұрғысынан, педагогтың коммуникативтік құзыреттілігі оның кәсіби шыңына жетуінің маңызды компоненті болып табылады.

3. **Психологиялық және эмоционалдық құзыреттілік.** Кәсіби ортада педагог үнемі стресс пен жауапкершілікке тап болады. Психологиялық тұрақтылық, эмоцияларды басқару қабілеті және кәсіби күйзелістен сақтану – педагогтың акмеологиялық жетістігінің маңызды аспектілері. Бұл құзыреттілік педагогқа қиындықтар мен күрделі жағдайларда тиімді шешім қабылдауға мүмкіндік береді.

4. **Шығармашылық және инновациялық құзыреттілік.** Акмеологиялық теория бойынша, кәсіби шеберліктің ең жоғары деңгейі шығармашылық қабілет арқылы жетеді. Педагог инновациялық әдістерді қолдану, жаңа технологияларды енгізу, сабақ жоспарын жаңарту арқылы студенттердің қызығушылығын арттырады және оқу үрдісінің сапасын көтереді.

5. **Өзін-өзі дамыту және рефлексия қабілеті.** Акмеология педагогқа өзінің кәсіби әрекетін үнемі талдап, жетістіктер мен кемшіліктерді бағалап, жаңа кәсіби мақсаттар қоюға мүмкіндік береді. Өзін-өзі дамыту процесі педагогтың жеке өсуі мен кәсіби құзыреттілігінің тұрақты жетілуін қамтамасыз етеді [2].

Педагогтың акмеологиялық құзыреттілігін қалыптастыру – бұл тек біліктілікті арттыру курстарымен шектелмейтін, кешенді және үздіксіз процесс. Ол теориялық білімді практикамен біріктіріп, кәсіби және тұлғалық дамудың барлық аспектілерін қамтиды. Шетел тілдері педагогтарының жағдайында бұл құзыреттілік оқу процесін тиімді ұйымдастыруға, студенттердің тілдік және коммуникативтік қабілеттерін дамытуға, сондай-ақ педагогтың кәсіби жетістігін шыңдауға бағытталған.

Акмеологиялық тұрғыдан педагогтың кәсіби құзыреттілігі – бұл білімді меңгеру, тәжірибелік дағдыларды дамыту, психологиялық тұрақтылыққа қол жеткізу, шығармашылық және инновациялық тәсілдерді қолдану, сондай-ақ өзін-өзі жетілдіру қабілетін қамтитын кешенді сипат. Мұндай құзыреттілікті қалыптастыру жоғары оқу

орындарында шетел тілдері педагогтарының кәсіби дамуын тиімді қамтамасыз етеді және білім беру сапасын жаңа деңгейге көтереді.

Акмеологиялық құзыреттілікті дамыту – бұл педагогтың кәсіби және тұлғалық әлеуетін барынша арттыруға бағытталған кешенді процесс. Акмеологиялық тәсіл педагогтың кәсіби шыңына жетуін, шығармашылық қабілетін және психологиялық тұрақтылығын қамтамасыз етеді. Жоғары оқу орындарында шетел тілдері педагогының құзыреттілігін дамыту үшін қолданылатын әдістерді бірнеше негізгі топқа бөлуге болады:

1. Педагогикалық тренингтер мен практикалық жаттығулар

Тренингтер акмеологиялық дамудың негізгі әдістерінің бірі болып табылады. Олар педагогқа:кәсіби дағдыларды жетілдіру;эмоционалды және психологиялық тұрақтылықты дамыту;стресстік жағдайларда тиімді әрекет ету қабілетін қалыптастыру;топтық өзара әрекеттесу және коммуникативтік дағдыларды жетілдіру мүмкіндігін береді.

Мысалы, рөлдік ойындар, кейс-стадилер және сценарийлік жаттығулар шетел тілдері мұғалімінің сабақ берудегі коммуникативтік дағдыларын шыңдайды. Сонымен қатар, тренингтер педагогты өз тәжірибесін талдауға, өзін-өзі бағалауға және кәсіби стратегияларын қайта қарауға үйретеді.

2. Пәндік-практикалық әдістер. Бұл әдістер студенттердің және педагогтардың нақты кәсіби жағдайларды меңгеруіне бағытталған. Шетел тілдерін оқытушылар үшін пәндік-практикалық әдістерге:тілдік коммуникативтік жағдайларды модельдеу;диалогтар мен дискуссиялар ұйымдастыру;мәтіндік анализ және аудармалық тапсырмаларды шешу;студенттермен бірлескен жобалар жүргізу жатады. Мұндай әдістер педагогқа сабақ процесін интерактивті түрде ұйымдастыруға, шынайы кәсіби тәжірибе алуға мүмкіндік береді.

3. Инновациялық технологиялар мен АКТ құралдарын қолдану

Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар (АКТ) акмеологиялық құзыреттілікті дамытуда маңызды рөл атқарады. Педагогтар келесі құралдарды пайдалана алады:онлайн платформалар мен виртуалды сыныптар; мультимедиа құралдары (видео, аудио, презентациялар); электрондық тестілеу және интерактивті тапсырмалар; тіл үйретуге арналған қосымшалар мен бағдарламалар. АКТ құралдарын қолдану педагогтың шығармашылық қабілетін дамытуға, сабақ мазмұнын әртүрлі тәсілдермен жеткізуге және студенттердің қызығушылығын арттыруға мүмкіндік береді.

4. Өзін-өзі дамыту және кәсіби рефлексия

Акмеологиялық тәсілдің маңызды компоненті – педагогтың **өзін-өзі дамытуы**. Бұл үдеріс педагогқа өзінің кәсіби тәжірибесін талдауға, жетістіктер мен кемшіліктерді бағалауға, жаңа кәсіби мақсаттар қоюға мүмкіндік береді. Рефлексия:сабақтан кейін өзін-өзі

бағалау; студенттердің пікірлерін ескеру; кәсіби жоспар мен даму стратегиясын түзету. Өзін-өзі дамыту педагогтың кәсіби деңгейін тұрақты түрде арттырып, жаңа инновациялық әдістерді меңгеруге септігін тигізеді.

Қорыта келгенде, акмеологиялық құзыреттілікті дамыту – бұл кешенді және көпқырлы процесс. Ол тек білімді жетілдірумен шектелмей, педагогтың психологиялық тұрақтылығын, шығармашылық қабілетін, кәсіби дағдыларын және өзін-өзі дамыту қабілетін қамтиды. Жоғары оқу орындарында шетел тілдері педагогының кәсіби құзыреттілігін дамытуда педагогикалық тренингтер, пәндік-практикалық әдістер, инновациялық технологиялар, өзін-өзі дамыту және менторлық тәсілдер кешенді түрде қолданылады. Осы әдістерді тиімді үйлестіру арқылы педагог өзінің кәсіби шыңына жетіп, студенттердің тілдік және коммуникативтік дағдыларын сапалы түрде дамытуға мүмкіндік алады.

ӘДЕБИЕТ

1. Мамедов Р. Акмеология и профессиональное развитие педагога.-Алматы: Рауан, 2018. -245 с.
2. Жұмабаев А. Шетел тілдерін оқытудың инновациялық әдістері.-Алматы: Білім, 2020.

ЗИЯЛЫЛАРДЫҢ САЯСИ КӨЗҚАРАСТАРЫ: XX ҒАСЫРДЫҢ АЛҒАШҚЫ ЖАРТЫСЫНДА ГЕОСАЯСИ КОНТЕКСТ

Сералиев С.К., И-25М, 1-курс,
Қызылорда «Болашақ» университеті
Қызылорда қаласы

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается роль интеллигенции в формировании общественно-политических взглядов в контексте геополитических изменений первой половины XX века, а также их влияние на социальное и национальное развитие общества.

ABSTRACT

The article examines the role of the intelligentsia in shaping socio-political views in the context of geopolitical changes in the first half of the 20th century, as well as their impact on the social and national development of society.

XX ғасырдың алғашқы жартысы әлемдік тарихта ерекше орын алады. Бұл кезеңде Бірінші дүниежүзілік соғыс, Октябрь революциясы, Екінші дүниежүзілік соғысқа дейінгі геосаяси өзгерістер, экономикалық дағдарыстар және мемлекетаралық шиеленістер көрініс тапты. Осы күрделі өзгерістер контекстінде зиялылардың саяси көзқарастары ерекше мәнге ие болды.

Зиялылар қоғамдағы әлеуметтік және саяси процестерді түсінуде жетекші рөл атқарған. Олар жаңа идеяларды енгізіп, ұлттық және халықаралық мәселелер бойынша пікір қалыптастырды. XX ғасырдың алғашқы жартысында зиялылардың саяси ұстанымдары геосаяси контекстке байланысты қалыптасып, әртүрлі бағыттарға бөлінді. Мақалада осы кезеңдегі зиялылардың саяси көзқарастары, олардың геосаяси өзгерістерге реакциясы және қоғамдық-саяси өмірге ықпалы қарастырылады.

XX ғасырдың алғашқы жартысы әлем тарихында күрделі және көпқырлы геосаяси өзгерістер кезеңі болып саналады. Бұл уақыт аралығында Бірінші дүниежүзілік соғыс (1914-1918), Халықаралық саясаттағы қайта құрылымдар, Ұлттық мемлекеттердің қалыптасуы, экономикалық дағдарыстар мен революциялар сияқты маңызды оқиғалар орын алды. Осы оқиғалар әлемдік қоғамдастықты түбегейлі өзгертіп, халықаралық қатынастардың жаңа моделін қалыптастырды. Бірінші дүниежүзілік соғыс халықаралық саяси қатынастарды күрделендіріп, Еуропадағы дәстүрлі империялардың әлсіреуіне әкелді. Австро-Венгрия, Германия, Ресей және Осман империяларының ыдырауы жаңа мемлекеттердің пайда болуына, ұлттық

қозғалыстардың күшеюіне жол ашты. Соғыс нәтижесінде халықаралық ұйымдардың, мысалы, Ұлттар Лигасының құрылуы сияқты дипломатиялық құрылымдар пайда болды. Бұл кезеңде халықаралық саясатта мемлекеттердің мүдделерін теңестіру және қауіпсіздікті қамтамасыз ету мәселесі басты орынға шықты [1,29].

Ресейде 1917 жылғы Қазан революциясы мен Кеңес үкіметінің құрылуы ішкі және сыртқы саяси жағдайларды түбегейлі өзгертті. Революциядан кейінгі жылдарда жаңа саяси режим экономикалық, әлеуметтік және мәдени салаларда радикалды реформаларды енгізді. Бұл оқиғалар тек Ресейдің ішкі дамуына ғана емес, бүкіл Еуразиядағы геосаяси жағдайға әсер етті. Сол дәуірдің интеллигенциясы мен зиялылары революциялық өзгерістерге реакция ретінде саяси көзқарастарын қалыптастырды.

Сонымен қатар, XX ғасырдың алғашқы жартысында Еуропада фашизмнің көтерілуі, Италияда және Германиядағы саяси радикализм, Испаниядағы азаматтық соғыс сияқты оқиғалар халықаралық қауымдастық үшін үлкен қауіп төндірді. Бұл жағдай халықаралық саясаттағы теңгерімді сақтау, әскери альянстар құру, экономикалық ынтымақтастық пен дипломатиялық келісімдерді нығайту қажеттілігін туғызды.

Экономикалық аспект те геосаяси контекстке айтарлықтай әсер етті. 1929-1933 жылдардағы Дүниежүзілік экономикалық дағдарыс елдер арасындағы саяси шиеленістерді күшейтіп, радикалды саяси қозғалыстардың таралуына себеп болды. Бұл кезеңде көптеген мемлекеттерде ультра ұлтшылдық, социалистік және коммунистік идеологиялар белсенді таралды. Зиялылар мен интеллигенция қоғамдағы бұл өзгерістерді қадағалап, өз саяси ұстанымдарын қалыптастырды.

Халықаралық деңгейде жаңа мемлекеттердің қалыптасуы, колониалдық империялардың әлсіреуі және халықтардың ұлттық қозғалыстары геосаяси картаны күрт өзгертті. Ұлттық тәуелсіздікке ұмтылған халықтар өздерінің саяси құқықтарын қорғауға тырысты, ал халықаралық қатынастарда геосаяси альянстар мен блоктар қалыптасты. Бұл өзгерістер зиялылардың саяси белсенділігін арттырып, олардың геосаяси жағдайды түсінуі мен бағалау қабілетін қажет етті [2].

XX ғасырдың алғашқы жартысы – геосаяси тұрғыдан күрделі, халықаралық қатынастарда теңгерімсіздік кезеңі. Бірінші дүниежүзілік соғыс, революциялар, ұлттық қозғалыстар, экономикалық дағдарыстар мен саяси радикализм сияқты факторлар қоғам мен интеллигенцияның саяси көзқарасына тікелей әсер етті. Осы контекстті түсіну зиялылардың саяси ұстанымдарын, қоғамдық белсенділігін және ұлттық мүдделерді қорғау стратегиясын зерттеуде маңызды болып табылады.

Зиялылар қоғамдағы әлеуметтік және саяси процестерді қалыптастыруда ерекше рөл атқарды. XX ғасырдың алғашқы жартысында әлемде орын алған геосаяси өзгерістер, революциялар мен ұлттық қозғалыстар интеллигенцияны қоғамдық-саяси белсенділіктің алдыңғы қатарына шығарды. Олар өздерінің білімділігі, мәдениеті және аналитикалық қабілеттері арқылы қоғамдағы қоғамдық пікірді қалыптастыруға, саяси шешімдерді талдауға және қоғамның дамуына ықпал етуге мүмкіндік алды.

Зиялылардың қоғамдық-саяси өмірге ең басты ықпалы олардың партиялық және саяси қозғалыстарға қатысуында көрініс тапты. XX ғасырдың алғашқы жартысында олардың саяси бағыттары әртүрлі болды: либералдық, социалистік, ұлттық және консервативтік. Зиялылар партияларға қосылып, саяси бағдарламаларды әзірлеуге, заңнамалық бастамаларды қолдауға, қоғамдық дискуссияларда қатысуға ат салысты.

Мысалы, Ресейде 1917 жылғы революциядан кейін интеллигенцияның бір бөлігі Кеңес партиясына қосылып, жаңа саяси режимнің қалыптасуына үлес қосты. Ал басқа бөлігі консервативтік бағытты ұстана отырып, монархиялық немесе орталықтандырылған билікті қолдады. Еуропадағы зиялылар демократиялық және либералдық идеяларды таратып, фашизмнің өсуіне қарсы шығуда маңызды рөл атқарды.

Зиялылар қоғамдық-саяси өмірге әсер етуде білім беру мен мәдениет саласын белсенді пайдаланды. Олар мектептерде, университеттерде, ғылыми-зерттеу институттарында және мәдени ұйымдарда қызмет етті. Осы арқылы қоғамға саяси және әлеуметтік идеяларды жеткізді, жаңа саяси бағыттар мен ұстанымдарды түсіндірді.

Басылымдар, журналдар, газеттер зиялылардың қоғамдық пікірге әсер етуіндегі негізгі құралға айналды. XX ғасырдың алғашқы жартысында газет-журналдар зиялылардың саяси көзқарасын тарату, маңызды оқиғаларды талдау және қоғамдағы пікір қалыптастыру үшін қолданылды. Бұл құралдар арқылы олар халықты әлеуметтік, экономикалық және саяси мәселелерден хабардар етті.

Мысалы, революциялар кезеңінде зиялылардың мақалалары мен редакторлық жазбалары қоғамдағы саяси дискуссияларды белсенді жүргізуге мүмкіндік берді. Сонымен қатар, қоғамдық ұйымдар мен клубтар зиялылардың ықпалын күшейтетін алаң ретінде қызмет етті.

XX ғасырдың алғашқы жартысында ұлттық қозғалыстар белсенді дамыды. Зиялылар өз халықтарының ұлттық мүддесін қорғауда маңызды рөл атқарды. Олар ұлттық мәдениетті, тіл мен дәстүрді сақтау, автономия мен тәуелсіздік мәселелерін қолдады. Сонымен қатар, әлеуметтік реформаларды талқылауға қатысып, халықтың құқықтарын қорғау, білім беру мен әлеуметтік теңдікті жақсарту бағытында ұсыныстар жасады.

Мысалы, Қазақстандағы зиялылар қазақ тілінің дамуына, ұлттық мектептер мен оқу орындарын құруға үлес қосты. Сол сияқты Еуропадағы интеллигенция саяси реформаларды қолдауда және жаңа заңдар қабылдауда белсенді болды.

Қорыта келгенде, XX ғасырдың алғашқы жартысында зиялылардың қоғамдық-саяси өмірге ықпалы көпқырлы болды. Олар партиялық және саяси қозғалыстарда, білім беру мен мәдениет саласында, ақпарат құралдары арқылы, сондай-ақ ұлттық қозғалыстар мен әлеуметтік реформаларды қолдауда белсенділік танытты. Бұл ықпал қоғамдағы саяси мәдениетті қалыптастыруға, азаматтық белсенділікті арттыруға және геосаяси контексттегі өзгерістерге жауап беру қабілетін дамытуға бағытталды. Зиялылар қоғамның әлеуметтік-саяси дамуы мен ұлттық сана қалыптасуында шешуші рөл атқарды. Олардың белсенділігі қоғамның саяси тұрақтылығын қамтамасыз етуге, реформалар мен идеяларды таратуға мүмкіндік берді.

ӘДЕБИЕТ

- 1.Қазақстан тарихы: оқулық. -Алматы, 2009. -377 б.
- 2.Артықбаев Ж. Қазақстантарихы. Оқулық-хрестоматия. – Астана, Фолиант, 2000.

**БОЛАШАҚ БАСТАУЫШ СЫНЫП МҰҒАЛІМДЕРІНІҢ
КРЕАТИВТІ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ
ИНТЕРНЕТ-РЕСУРСТАРДЫҢ РӨЛІ**

Амангелді Самал,
ПМНО-24М оқу тобының магистранты,
Қызылорда «Болашақ» университеті
(Қызылорда қаласы)

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается значение интернет-ресурсов в формировании творческой компетентности будущих учителей начальных классов. Использование современных интернет-технологий в цифровой образовательной среде рассматривается как эффективный инструмент повышения профессионально-творческих способностей педагогов. В статье анализируются способы организации онлайн-платформ, интерактивных заданий и проектной деятельности, способствующие развитию творческого потенциала учащихся.

ABSTRACT

This article examines the importance of Internet resources in shaping the creative competence of future primary school teachers. The use of modern Internet technologies in the digital education environment is described as an effective tool for increasing the professional and creative abilities of teachers. In the article, ways of organizing online platforms, interactive tasks and project work that contribute to the development of students' creative potential are analyzed.

Қазіргі білім беру жүйесінде болашақ мұғалімдердің креативті құзыреттілігін қалыптастыру — басты басымдықтардың бірі. Әсіресе, бастауыш сынып мұғалімдері үшін бұл құзыреттілік оқушылармен тиімді әрі шығармашылық бағытта жұмыс істеу үшін аса қажет [1].

Интернет-ресурстар (GoogleWorkspace, Padlet, Canva, Kahoot және т.б.) болашақ педагогтерге оқыту үдерісін түрлендіруге, заманауи тәсілдерді игеруге және өз бетінше жобалар жасауға мүмкіндік береді. Бұл құралдар студенттердің дербестігін арттырып, шығармашылық тапсырмаларды орындауға ынталандырады [2].

Мысалы, болашақ мұғалімдердің «әлемді танып білу» тақырыбында онлайн-веб квест ұйымдастыруы — олардың шығармашылық ойлау қабілетін дамытумен қатар, оқыту мазмұнын визуализациялауға үйретеді [3]. Мұндай ресурстармен жүйелі жұмыс істеу — креативтілік, цифрлық сауаттылық және әдістемелік икемділікті қатар қалыптастырады.

Бастауыш сынып мұғалімдерін даярлау үдерісінде интернет-технологиялар білім алушылардың шығармашылық қабілеттерін дамытуда маңызды рөл атқарады. Қазіргі таңда төмендегідей интернет құралдары жиі қолданылады:

- Онлайн платформалар (GoogleClassroom, Moodle, Zoom) – білім алушылардың пікір алмасуына, шығармашылық жобалармен жұмыс істеуіне мүмкіндік береді [4].

- Сандық визуализация құралдары (Canva, Padlet, Prezi) – оқу материалдарын визуалды түрде ұсыну арқылы білім алушылардың креативті ойлауын ынталандырады.

- Бейне контенттер (YouTube EDU, Ted-Ed) – белгілі бір тақырыпты шығармашылық тұрғыда талдап, жаңа көзқараспен түсіндіруге үйретеді.

- Әлеуметтік желілер – білім алушылардың еркін ой білдіру, аудиториямен байланыс жасау және идея алмасу қабілеттерін арттырады.

- Интерактивті тапсырмалар (Wordwall, Kahoot, Quizizz) – логикалық ойлау мен баламалы шешім қабылдау дағдысын қалыптастырады.

Мысалы, болашақ мұғалімдер «Әліппе сабағына» арналған инфографика жасау барысында Canva платформасын пайдаланып, тек мазмұнды меңгеріп қана қоймай, оны шығармашылық тұрғыда қайта жаңғырту арқылы өз ойларын көркем жеткізуге дағдыланады.

Бұл технологияларды жүйелі түрде қолдану білім алушылардың креативтілік, коммуникативтік және цифрлық сауаттылығын қатар дамытуға жол ашады.

Практикалық ұсыныстар мен әдістемелік жолдар білім алушылардың шығармашылық ойлауын дамытуда интернет-технологияларды тиімді қолдану үшін білім беру үдерісінде келесі әдістер мен тәсілдер ұсынылады:

1. Жобалық жұмыс ұйымдастыру. Мұғалім болашақ мамандарға нақты мәселе ұсынып, оны интернет арқылы зерттеп, шығармашылық шешім ұсынуды тапсырады. Мысалы, бастауыш сыныпқа арналған онлайн-ресурстарды сараптап, мультимедиялық презентация жасау [5].

2. Виртуалды шеберлік сабақтары. Білім алушылар Zoom немесе Google Meet платформаларында бір-біріне интерактивті шеберлік сағатын өткізу арқылы тың идеялармен бөлісіп, шығармашылық тәжірибе жинайды.

3. Кейс әдісі мен ситуациялық тапсырмалар. Тақырыпқа сай педагогикалық жағдай ұсынылып, білім алушы одан шығармашылық жолмен шығу тәсілін табады. Бұл әдіс шығармашылықпен қатар, сын тұрғысынан ойлауды да дамытады.

4. Веб-квесттер қолдану. Білім алушыларға алдын ала интернетте ізденуді қажет ететін тапсырмалар беріледі. Бұл оларға ақпаратты талдап, оны жаңа формада ұсынуға машықтануға көмектеседі.

5. Интерактивті платформада контент жасау. Мысалы, бастауыш сыныптың математика пәніне арналған «Kahoot» викторинасын немесе «Wordwall» ойынын өз бетімен құрастырады. Мұнда креативті ой, көркемдік және әдістемелік шеберлік талап етіледі [6].

Осы әдістер болашақ бастауыш сынып мұғалімдерін шығармашылық тұрғыда ойлауға, заманауи технологияны өз тәжірибесіне тиімді енгізуге бағыттайды. Сонымен қатар, бұл тәсілдер білім алушылардың оқу мотивациясын, дербестігін және командалық жұмысқа бейімділігін арттырады.

ӘДЕБИЕТ

1. Сейітова Ж.М. Болашақ педагогтердің шығармашылық құзыреттілігін қалыптастыру жолдары//Педагогика және психология. – 2022. – №1. – Б. 15–18.

2. Қайырбекова А.Ц. Цифрлық ресурстарды қолдану арқылы студенттердің креативті дағдыларын дамыту//Жоғары білім. – 2021. – №3. – Б. 27–30.

3. Мұратқызы С. Онлайн құралдардың бастауыш білім беру жүйесіндегі орны//Бастауыш мектеп. – 2023. – №4. – Б. 35–38.

4. Назарбаев З. Интернет-технологиялардың білім берудегі рөлі // Білім беру технологиялары. – 2021. – №3. – Б. 45–49.

5. Исаева Л.Т. Жобалық оқыту арқылы болашақ мұғалімдердің кәсіби құзыреттілігін дамыту//Педагогика. – 2021. – №4. – Б. 50–53.

6. Қасымова Ж.Ә. Интерактивті тапсырмалар мен ойындардың білім берудегі орны // Цифрлық педагогика. – 2023. – №6. – Б. 17–20.

ӘОЖ: 811.512.122

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН ТІЛДЕРІНДЕГІ ІСКЕРИ ДИСКУРСТЫҢ ҚҰРЫЛЫМДЫҚ ЖӘНЕ СЕМАНТИКАЛЫҚ СИПАТЫ

Ералханова А.Б., магистрант, 1 курс,
Қызылорда «Болашақ» университеті
(Қызылорда қаласы)

РЕЗЮМЕ

В данной работе рассматриваются структурные и семантические особенности делового дискурса в казахском и английском языках. В условиях глобализации деловая коммуникация становится одним из важнейших инструментов международного взаимодействия. В связи с этим особое значение приобретает сравнительное исследование структуры, содержания и смысловой организации деловых текстов на разных языках.

ABSTRACT

This study examines the structural and semantic characteristics of business discourse in the Kazakh and English languages. In the context of globalization, business communication has become one of the key tools of international interaction. Therefore, the comparative analysis of the structure, content organization, and semantic features of business texts in different languages is of particular importance.

Қазіргі жаһандану жағдайында тілдік қатынас тек әлеуметтік қажеттілік қана емес, сонымен қатар экономикалық, мәдени және ғылыми тұрғыдан маңызды рөл атқаратын құбылысқа айналды. Әсіресе іскери қатынас немесе іскери дискурс саласы – кәсіптік, экономикалық және ұйымдық коммуникацияның негізін құрайтын ерекше лингвистикалық феномен болып табылады. Іскери дискурс тілдің құрылымдық және семантикалық ерекшеліктерін зерттеу арқылы ақпаратты тиімді жеткізу, келіссөз жүргізу, ресми құжаттар жасау және кәсіби коммуникацияны ұйымдастыру мәселелерін шешуге бағытталған.

Іскери дискурс – бұл нақты әлеуметтік-саяси және экономикалық контексте қолданылатын тілдік бірліктер жүйесі. Ол тек грамматикалық немесе лексикалық ерекшеліктермен шектелмей, сонымен қатар коммуникациялық мақсаттарға, прагматикалық функцияларға және мәдениетке тәуелділігін көрсетеді. Іскери дискурстың зерттелуі тіл білімі, прагматика, когнитивті лингвистика және лингвомәдениеттану сияқты ғылым салаларының қиылысында жүзеге асады.

Қазақ және ағылшын тілдеріндегі іскери дискурс құрылымы мен семантикалық мазмұны әртүрлі мәдени және тілдік ерекшеліктерді көрсетеді. Қазақ тіліндегі іскери дискурс көбіне ресми-әдептілік, дәстүрлі қатынас нормалары, салт-дәстүрге сәйкес құрылған тілдік бірліктерге сүйенеді. Ал ағылшын тіліндегі іскери дискурс прагматикалық тұрғыдан тиімділікке, нақты мақсатқа бағытталған, көбіне қысқа, нақты және ақпаратты құрылымдауды басымдылыққа қояды. Бұл айырмашылықтар іскерлік коммуникацияның мәдени-танымдық ерекшелігін, ұлттық дискурстық дәстүрлерді және кәсіби тілдің когнитивтік құрылымын зерттеуде маңызды рөл атқарады.

Іскери дискурстың құрылымдық сипаты, негізінен, мәтіннің логикалық ұйымдастырылуы, ақпараттық блоктарға бөлінуі, сөйлемдік және стильдік бірліктердің өзара байланысы арқылы көрінеді. Ал семантикалық сипаты коммуникациялық мақсаттарға, прагматикалық мәнге және мәдени-когнитивтік контекстке тәуелді. Мысалы, қазақ тілінде ресми хаттар мен келісімшарттар көбіне дәстүрлі формулаларға сүйенсе, ағылшын тіліндегі іскери хаттар мен бизнес-келісімдер прагматикалық қысқалық пен ақпараттық нақтылыққа бағытталады.

Іскери дискурс мәселесі қазіргі тіл білімінде өзекті болып отыр. Біріншіден, халықаралық коммуникация мен көптілді іскерлік қатынастардың дамуы іскерлік тілдің мәдени-танымдық аспектілерін зерттеуді қажет етеді. Екіншіден, кәсіби дискурс лексикасы, сөйлем құрылымы, прагматикалық стратегиялар және тілдік нормалардың салыстырмалы талдауы екі тілдегі іскерлік мәдениеттің ерекшеліктерін көрсетуге мүмкіндік береді. Үшіншіден, іскери дискурс зерттеулері тілдік білім беру, кәсіби оқыту, аударма және халықаралық қатынас саласында практикалық маңызы зор.

Осыған байланысты мақалада қазақ және ағылшын тілдеріндегі іскери дискурстың құрылымдық және семантикалық сипаты, олардың мәдени-танымдық ерекшеліктері, прагматикалық құрылымдары және мәтіндік стратегиялары салыстырмалы түрде қарастырылады. Бұл зерттеу іскерлік коммуникацияны тиімді ұйымдастыру, кәсіби тілдік дағдыларды дамыту және екі тілдегі дискурстық құрылымдарды түсіну үшін маңызды ғылыми және практикалық негіз болады.

Дискурс ұғымы қазіргі тіл білімінде кеңінен қолданылатын маңызды ғылыми категориялардың бірі болып табылады. Жалпы алғанда, дискурс – белгілі бір әлеуметтік, мәдени және коммуникативтік контексте жүзеге асатын тілдік қарым-қатынастың тұтас жүйесін білдіреді. Ол тек мәтіннің тілдік құрылымын ғана емес, сонымен қатар сөйлеу жағдайын, қатысушылардың мақсатын, әлеуметтік ортаны және прагматикалық факторларды қамтиды. Сондықтан дискурс ұғымы мәтіннен кеңірек түсінік ретінде қарастырылады. Ғылыми әдебиеттерде дискурс теориясының қалыптасуына көптеген зерттеушілер үлес қосқан. Дискурс ұғымын

алғаш ғылыми айналымға енгізген зерттеушілердің бірі – француз ғалымы Эмиль Бенвенист болып саналады. Ол дискурсты тілдің нақты коммуникативтік актіде жүзеге асуы ретінде қарастырып, сөйлеуші мен тыңдаушы арасындағы қарым-қатынасқа ерекше назар аударған. Кейінірек американдық лингвист Зеллиг Харрис 1952 жылы жарияланған еңбегінде «discourse analysis» ұғымын енгізіп, мәтін деңгейінен жоғары тұрған тілдік бірліктерді талдаудың ғылыми негізін қалыптастырды [1].

Дискурс теориясының әрі қарай дамуына Мишель Фуко, Теун ван Дейк, Норман Фэрклоф сияқты зерттеушілер үлкен үлес қосты. Олар дискурсты тек тілдік құбылыс ретінде емес, сонымен қатар әлеуметтік, мәдени және идеологиялық факторлармен тығыз байланысты күрделі коммуникациялық жүйе ретінде қарастырды. Қазақстан жағдайында іскерлік қарым-қатынас көптілді кеңістікте жүзеге асырылады: мемлекеттік деңгейде қазақ тілі белсенді енгізілуде, ресми құжат айналымында кеңінен қолданылады, ал халықаралық және жеке секторларда ағылшын және орыс тілдері басым. Жаһандану жағдайында кәсіпкерлік саласында кемінде үш тілді меңгеру экономикалық бәсекеге қабілеттіліктің маңызды көрсеткіші ретінде қарастырылады [2]. Қазақ іскери дискурсында мәтін құрылымы дәстүрлі сипатқа ие болады, логикалық жүйелілік пен айқындық басым болады. Қазақ тіліндегі іскерлік хаттар мен ресми мәтіндер, әдетте, кіріспе бөлімнен, негізгі мазмұн мен қорытындыдан тұратын нақты құрылымымен ерекшеленеді. Бұл құрылым ұлттық мәдени құндылықтарға сәйкес келетін ақпаратты біртіндеп ұсынуға, адресатқа құрмет көрсетуге бағытталған. Қазақ іскери дискурсында сөздердің сөзбе-сөз қолданылуы, бағалау және метафоралық лексиканың шектелуі, формальдылықты сақтайтын тұрақты сөз тіркестері мен терминдердің басым болуы байқалады [3]. Қазақ тіліндегі іскерлік сөйлеу стилінде бағалау және экспрессивті лексика шектеулі түрде қолданылады, ал семантикалық бейтарап, формальды мағынада сөздер басым болады. Екінші жағынан, іскерлік қарым-қатынаста ағылшын тілінде халықаралық терминдер, қысқа құрылымдық тіркестер және стандартталған тіркестер жиі кездеседі. Құрмет, дәстүр және иерархиялық қатынастар Қазақ іскерлік қарым-қатынасында маңызды рөл атқарады. Бұл ерекшелік іскерлік мәтіндерде сыпайылық формулаларын, құрмет көрсетудің тілдік құралдарын кеңінен қолдануда көрінеді [4]. Ағылшын тіліндегі іскери дискурста формальдылық пен дәйектілік негізгі принцип ретінде көрінеді: хабарлама авторы өз ұстанымын нақты көрсетеді және коммуникативті нәтижеге тез жетуге тырысады. Сонымен қатар, қазақтың бизнес-ортасында шешім қабылдау процесі көбінесе ресми кездесулер алдында бейресми түрде келісіледі, ал ресми жиналыс шешімді бекіту функциясын орындайды. Халықаралық тәжірибеде, әсіресе ағылшын тілінде сөйлейтін іскерлік ортада шешімдер көбінесе

пікірталастар мен ашық пікірталастар кезінде қабылданады. Бұл айырмашылықтар әлеуметтік-когнитивтік контекстпен тығыз байланысты: қазақ мәдениетінде алдын ала келісімге келу әдетке айналған, ағылшын тілінде сөйлейтін ортада шешім қабылдау процесі тікелей қарым-қатынас процесінде жүзеге асырылады.

Жүргізілген талдау қазақ және ағылшын тілдеріндегі іскери дискурстың құрылымдық және семантикалық сипаттарының елге тән және жаһандық факторлармен қалай қалыптасатынын көрсетті. Қазақстанда іскер қарым-қатынас дәстүрлі мәдени баға мен қазіргі заманғы халықаралық стандарттардың тоғысында дамып келеді [5]. Аймақтық көрсеткіштер, тіл саясаты және бизнеспен байланысты әлеуметтік-экономикалық жағдай мұны айғақтайды. Мысалы, «ерекшеліктерді менгеру коммуникативтік қателіктерді болдырмауға көмектеседі» деген көзқарас дәлелін тапты: әр тілдің когнитивтік негізін түсіну прагматикалық қақтығыстарды азайтады. Осыған орай, екі тілдік іскер ортада тиімді қатынасқа қол жеткізу үшін қазақстандық бизнес қызметкерлері межелі мақсатқа жетуге септесетін ресми құрылым мен мәдени нормаларды дұрыс үйлестіре білуі қажет.

ӘДЕБИЕТ

- 1.Aimoldina A.A., &Akynova D. (2020). Kazakh-language business discourse: Nature and linguistic features. Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Philology Series, 130(1), 69–76. <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2020-130-1-69-76>
- 2.Karibayeva B., &Kunanbayeva S.S. (2016). Kazakh business discourse: Peculiarities of Kazakh business meetings. PEOPLE: International Journal of Social Sciences, 2(1), 878–885. <https://doi.org/10.20319/pijss.2016.s21.14551462>
- 3.Aimoldina A.A. (2020). Models for discourse analysis of business correspondence: Kazakhstanian context. In Word, Utterance, Text: Cognitive, Pragmatic and Communicative Aspects of Language (Vol. 86, pp. 25–36). European Proceedings of Social and Behavioural Sciences. <https://doi.org/10.15405/epsbs.2020.08.4>
- 4.Bargiela-Chiappini, F., & Nickerson, C. R. (2014). Writing business: Genres, media and discourses. Routledge.
- 5.Bhatia V.K. (2016). Critical genre analysis: Investigating interdiscursive performance in professional practice. Routledge.

СТЕРЕОТИПТЕРДІ ЗЕРДЕЛЕУДІҢ ЛИНГВОМӘДЕНИ СИПАТЫ

Рахимов С.А., АҚ-25М оқу тобының магистранты,
Қызылорда «Болашақ» университеті

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается происхождение и развитие понятия «стереотип», его когнитивная и социальная функции, а также роль языка и культурной среды в формировании стереотипов. Подчеркивается, что стереотипы позволяют человеку быстро обрабатывать информацию и ориентироваться в социальной среде, выступая одновременно когнитивными упрощениями и инструментами социальной адаптации.

ABSTRACT

The article examines the origin and development of the concept of «stereotype», its cognitive and social functions, as well as the role of language and cultural environment in shaping stereotypes. It emphasizes that stereotypes enable individuals to process information quickly and navigate social contexts, serving both as cognitive shortcuts and tools for social adaptation.

Стереотиптер – бұл белгілі бір әлеуметтік немесе этникалық топқа қатысты тұрақты, жүйеленген идеялар, сенімдер мен пікірлер жиынтығы. Лингвомәдени тұрғыдан стереотиптер тілдің, мәдениет пен ойлау құрылымдарының өзара байланысында пайда болатын когнитивті және коммуникациялық құбылыс болып табылады. Олар этнос пен тіл арасындағы қатынасты көрсетіп, ұлттық мәдениетке тән ой-пікірлерді, құндылықтарды және дәстүрлерді бейнелейді. Лингвомәдениеттану ғылымында стереотиптер тек әлеуметтік қана емес, сонымен қатар тілдік құбылыс ретінде қарастырылады. Олар тілдік бірліктерде, сөз тіркестерінде, мақал-мәтелдерде, ауызекі және жазбаша коммуникацияда көрініс табады. Стереотиптердің негізгі ерекшелігі – олар мәдени ортадағы коллективтік тәжірибені бейнелейді және тілдік таңбалар арқылы ұрпақтан ұрпаққа беріледі.

Мысалы, қазақ тіліндегі кейбір стереотиптік тіркестер мен мақал-мәтелдер халықтың дүниетанымын, әдет-ғұрпын, мінез-құлқын сипаттайтын мәліметтерді сақтайды. Бұл тұрғыдан стереотиптер лингвомәдени «репертуар» ретінде қызмет атқарады: олар тіл арқылы мәдени құндылықтарды түсіндіреді және реттеу функциясын орындайды.

Лингвомәдени зерттеулерде стереотиптер – бұл тек тілдік емес, мәдени құбылыс. Олар халықтың ойлау ерекшеліктерін,

дүниетанымын, әдет-ғұрпын, этнолингвистикалық танымын бейнелейді. Стереотиптерді зерделеу ұлттық тілдік қордың, этнолингвистикалық деректердің, фольклор және ауызекі шығармалардың құрылымын түсінуге мүмкіндік береді. Қазақ тіліндегі стереотиптерді зерттеу ұлттық мәдениет пен тілдің өзара байланысын тереңірек ашуға, мәдени құндылықтарды сақтау мен насихаттауға практикалық маңызы зор. Стереотиптер лексикада, грамматикада және коммуникативтік құрылымдарда көрініс табады. Мысалы, қазақ тілінде этникалық немесе әлеуметтік стереотиптер мақал-мәтелдерде («Елге сыйлы – елде тыныш»), тұрақты тіркестерде («жақсыдан – сынақ, жаманнан – қап») және ауызекі сөздерде сақталады. Бұл стереотиптер этнолингвистикалық зерттеулерге ерекше мән береді, себебі олар мәдениет пен тілдің бірігуін, ұлттық танымды көрсетеді.

Ұзақ уақыт бойы «стереотип» ұғымының анықтамасына қатысты түрлі пікірлертуындап, қоғамдағы ұлттық стереотиптердің қалыптасу жолдары мен таралу механизмдерін зерттеу бағытында талпыныстар жасалып келеді. Сонымен қатар, олардың әлеуметтік қарым-қатынасқа әсері ғылыми тұрғыдан талдануда. Дегенмен, зерттеушілерарасында «стереотип» терминін қолданудың нақтылығы мен дәлдігіне қатысты біртұтас көзқарас қалыптаспаған. Ғылыми әдебиетте бір құбылысты сипаттау үшін әртүрлі терминдер қолданылады: ұлттық стереотиптер, этникалық көзқарастар, этникалық ұғымдар, ұлттық бейнелер және басқалары. Ұлттық стереотиптерді зерттеу әртүрлі ғылым салаларына тән, соның ішінде әлеуметтану, саясаттану, психология, филология және тарих ғылымдары бар. Көптеген елдерде стереотиптердің қалыптасуы, олардың қоғамдағы өміршендігі және ықпалы сияқты мәселелерді зерттейтін пәнаралық бағыттар дамыған. Мұндай бағыттарды «имагология» (француз тілінде) немесе «имэджинология» (ағылшын тілінде) деп атайды.

«Стереотип» терминін (грек тілінен: *stereos* – қатты, *typos* – із, қолтаңба) алғаш рет американ әлеуметтанушысы У.Липпман ғылыми айналымға енгізді. 1922 жылы жарық көрген «Қоғамдық пікір» атты еңбегінде ол қоғамдық пікір жүйесіндегі стереотиптердің рөлі мен маңызын зерттеуге талпыныс жасады. Липпман стереотипті адамның санасына әсер ететін сезімдер арқылы дүниені қабылдаудың ерекше формасы деп сипаттайды [1,95]. Оның пікірінше, адам өзін қоршаған әлемді оның барлық қарама-қайшылықтарымен бірге түсінуге тырыса отырып, өзі тікелей бақыламаған құбылыстарға қатысты «өз ойындағы дүниенің бейнесін» жасайды. Яғни, адамның қоршаған әлем туралы белгілі бір ұғымдары мен түсініктері тікелей тәжірибе мен өмірлік байланыстардан тыс қалыптасуы мүмкін. Мұндай стереотиптік түсініктер көбіне индивидтің мәдени ортасының ықпалымен қалыптасады.

1920-1930 жылдары Америкадағы әлеуметтану мен психология саласында стереотиптерді зерттеу қоғамдық пікірлер мен әлеуметтік сана тұрғысынан маңызды болды. Р.Бинкли стереотипті «жалпыхалықтық ұлы белгі» деп атаған, яғни ол көп адамдар үшін қарапайым түсініктер мен баға берудің негізі болып саналады. Бұл пікір бойынша, стереотиптер әлеуметтік жағдайларды түсіну мен бағалауда белгілі бір «қысқаша жол» қызметін атқарады, әсіресе қоғамдық санасы төмен немесе тәжірибесі шектеулі адамдар үшін [2].

Сонымен қатар, 1930 жылдары жарияланған зерттеулерде адам өмір сүретін екі әлем концепциясы ұсынылған:

1. **Сыртқы әлем** – біздің тікелей қабылдауымыз арқылы көретін, еститін және сезетін дүниеміз.

2. **Вербалды немесе тілдік әлем** – бізге сыртқы әлем туралы білім беретін тілдік немесежазбаша ақпараттар.

Бұл тұжырым стереотиптердің қалыптасуына да қатысты: адамдар көбіне тікелей тәжірибеден гөрі тіл арқылы алынған ақпаратқа сүйенеді, сол арқылы қоғамдық пікірлер мен стереотиптер құрылып, таралады. Мәтінде бұл екі әлемнің байланысы картаны жер бетімен салыстыруға ұқсатып бейнеленген: біреуі – сызба, екіншісі – нақты нысан.

Когнитивтік терминдер сөздігінде стереотипке қысқаша мынадай анықтама берілген: «Стереотиптер – әлеуметтік топтар мен олардың өкілдері туралы қалыптасқан стандартты пікір. Стереотип қарапайым және тұжырымдалған логикалық формада берілген белгілі бір адамдар тобының қарым – қабілетін, қасиетін танытатын немесе керісінше олар туралы басқа бөтен пікір қалыптастыратын түсінік болып табылады. Мысалы: итальяндықтар музыкаға әуес, оңтүстіктер қызуқанды, ал оқымыстылар тым қияли болып келедіжәне т.б. [3,198].

Когнитивтік теория бойынша адам табиғаты – ақпаратты жеңіл және тиімді өңдеуге бейім. Біз қоршаған әлем туралы мол мәлімет аламыз, бірақ барлық деректерді терең зерттеп, әрбір жағдайды жеке бағалау уақыт пен күш-жігерді қажет етеді. Сол себепті миымыз «қысқаша жолдар» – когнитивтік схемалар мен стереотиптер – арқылы ақпаратты өңдейді.

Стереотиптер адам санасында белгілі бір топ немесе жағдай туралы тез шешім қабылдауға мүмкіндік береді. Олар біздің ой еңбегімізді үнемдеп, күнделікті өмірде тез әрекет етуге жағдай жасайды. Мысалы, жаңа адаммен танысқанда немесе қоғамдағы белгілі бір топқа қатысты пікір айту қажет болғанда, адам өзінде бұрыннан қалыптасқан схемаларды қолданады.

Сонымен қатар, стереотиптер әлеуметтік психология тұрғысынан да қарастырылады, өйткені олар жеке адамның қоғамдағы орны мен өзіне деген сеніміне әсер етеді. Біз өзімізді белгілі бір әлеуметтік контексте орналастырып, сол ортада қандай мінез-құлық күтілетінін болжаймыз. Сол арқылы стереотиптер тек когнитивтік

қысқартулар емес, сонымен қатар әлеуметтік рөлдер мен нормаларды қабылдаудың құралдары болып табылады.

Қорытындылай келе, стереотиптер – бұл біздің миымыздың акпаратты тиімді өңдеуге деген табиғи талпынысы мен әлеуметтік ортадағы рөлдерімізді түсіну қажеттілігінің қиылысында туындайтын құбылыс.

ӘДЕБИЕТ

1. Lippman W. Public Opinion.- N.Y.: AP, 1950. – 156 p.
2. Binkley R.C. The Common Concept of Public Opinion in the Social Sciences //Social Forces, 1928, - 393p.
3. Краткий словарь когнитивных терминов, М.: Прогресс, 1997; с.245

ӘӨЖ 373.4

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ФУНКЦИОНАЛДЫҚ ОҚУ ДАҒДЫЛАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Доскалиева Айзат Кожамуратовна, 7М01303 – Бастауыш оқытудың педагогикасы мен әдістемесі білім беру бағдарламасының 1 курс магистранты, Қызылорда «Болашақ» университеті (Қызылорда қаласы)

РЕЗЮМЕ

В статье подчеркивается, что формирование функциональных учебных навыков у младших школьников требует комплексных педагогических подходов и профессиональной подготовки учителя.

ABSTRACT

The article emphasizes that the development of functional reading skills in primary school students requires a combination of comprehensive pedagogical approaches and the teacher's professional training.

Қазіргі жаһандану жағдайында білім беру жүйесіне қойылатын талаптар түбегейлі өзгеруде. Білім алушылардың тек теориялық білімді меңгеруі жеткіліксіз болып, оны өмірлік жағдаяттарда тиімді қолдана алу қабілеті басты орынға шығуда. Осы тұрғыда функционалдық сауаттылық ұғымы білім беру сапасының негізгі көрсеткіштерінің бірі ретінде қарастырылуда. Әсіресе бастауыш білім беру деңгейінде оқушылардың оқу дағдыларын дұрыс қалыптастыру олардың кейінгі білім алу үдерісінің табысты болуына негіз қалайды. Сондықтан бастауыш сынып оқушыларының функционалдық оқу

дағдыларын қалыптастыру мәселесі педагогика ғылымында өзекті бағыттардың бірі болып табылады.

Қазіргі білім беру жүйесінде функционалдық сауаттылықты дамыту мәселесі халықаралық деңгейде де ерекше назарға алынуда. Білім алушылардың оқу сауаттылығы олардың мәтінді түсіну, ақпаратты талдау, интерпретациялау және алған білімін күнделікті өмірде қолдана алу қабілеттерімен сипатталады. Бұл бағыттағы зерттеулер білім беру мазмұнын жаңартуды, оқыту әдістері мен тәсілдерін жетілдіруді талап етеді. Осыған байланысты бастауыш сыныптан бастап оқушылардың функционалдық оқу дағдыларын жүйелі түрде қалыптастыру – қазіргі білім беру саясатының маңызды міндеттерінің бірі [1, 45 б].

Қазіргі педагогика ғылымында «функционалдық сауаттылық» ұғымы білім алушының алған білімін өмірлік жағдаяттарда тиімді қолдана алу қабілетін білдіреді. Бұл ұғым тек білім, білік, дағдылардың жиынтығы ғана емес, сонымен қатар тұлғаның әлеуметтік бейімделуінің, өзіндік дамуының және қоғамда белсенді әрекет етуінің көрсеткіші болып табылады. Ал «оқу дағдылары» – оқушының мәтінді қабылдау, түсіну, өңдеу және оны әртүрлі мақсатта қолдану қабілеттерінің жиынтығы. Осы екі ұғымның өзара байланысы нәтижесінде «функционалдық оқу дағдылары» қалыптасады, яғни оқушының мәтінмен саналы жұмыс істеу және оны өмірлік тәжірибеде пайдалану қабілеті дамиды.

Функционалдық оқу дағдылары күрделі құрылымға ие және бірнеше өзара байланысты компоненттерден тұрады. Біріншіден, мәтінді түсіну – оқушының мәтіндегі негізгі ақпаратты қабылдауы мен мазмұнын ұғынуы. Екіншіден, талдау – мәтіндегі ақпаратты бөліктерге жіктеп, олардың арасындағы байланыстарды анықтау қабілеті. Үшіншіден, интерпретациялау – мәтін мазмұнын терең түсініп, оған өзіндік көзқарас қалыптастыру. Төртіншіден, бағалау – мәтіндегі ақпараттың маңыздылығын, шынайылығын және құндылығын анықтау. Соңында, қолдану – алынған ақпаратты нақты өмірлік жағдайларда пайдалана алу дағдысы. Бұл компоненттер бір-бірімен тығыз байланысты және кешенді түрде дамытылады [2, 24 б].

Халықаралық зерттеулерде, әсіресе PISA (Programme for International Student Assessment) бағдарламасында оқу сауаттылығы ерекше мәнге ие. PISA зерттеулерінде оқу сауаттылығы оқушының мәтінді түсінуімен ғана шектелмей, оны талдау, интерпретациялау және түрлі өмірлік жағдаяттарда қолдану қабілеті ретінде қарастырылады. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, оқу сауаттылығы жоғары деңгейде қалыптасқан оқушылар ақпаратпен тиімді жұмыс істей алады, сыни тұрғыдан ойлайды және өз білімін практикада қолдана алады [3, 43 б].

Функционалдық оқу дағдыларының теориялық негіздерін қарастыру олардың көпқырлы және кешенді сипатқа ие екенін

көрсетеді. Бұл дағдыларды қалыптастыру бастауыш білім беру кезеңінен бастап жүйелі түрде ұйымдастырылуы тиіс, себебі дәл осы кезеңде оқушының оқу әрекетінің негізі қаланады.

Бастауыш сынып оқушыларының оқу дағдыларын қалыптастыру олардың жас ерекшеліктеріне, психологиялық даму деңгейіне және оқу әрекетінің қалыптасу заңдылықтарына тікелей байланысты. Бұл кезең – баланың танымдық процестері қарқынды дамып, оқу іс-әрекеті жетекші әрекетке айналатын маңызды саты. Сондықтан бастауыш білім беру барысында оқушылардың оқу дағдыларын қалыптастыру ғылыми негізделген және жүйелі ұйымдастырылуы қажет.

Бастауыш жастағы оқушылардың психологиялық-педагогикалық ерекшеліктеріне олардың қабылдау, зейін, ес, ойлау сияқты танымдық процестерінің даму деңгейі жатады. Бұл жастағы балалардың ойлауы көбінесе көрнекі-бейнелік сипатта болады, сондықтан ақпаратты нақты мысалдар мен көрнекіліктер арқылы беру тиімді. Сонымен қатар, оқушылардың зейіні тұрақсыз, сондықтан сабақ барысында әртүрлі белсенді әдістерді пайдалану қажет. Эмоционалдық қабылдауы жоғары болғандықтан, оқу материалы қызықты әрі түсінікті болуы маңызды.

Оқу әрекетінің қалыптасуы кезең-кезеңімен жүреді. Алғашқы кезеңде оқушы оқу әрекетінің мәнін түсініп, мұғалімнің көмегімен тапсырмаларды орындайды. Кейінгі кезеңде оқу дағдылары біртіндеп қалыптасып, оқушы өздігінен жұмыс істей алады. Соңғы кезеңде оқу әрекеті автоматтандырылып, оқушы білімді өз бетімен меңгеруге және оны қолдануға мүмкіндік алады. Бұл кезеңдер бір-бірімен тығыз байланысты және біртіндеп жүзеге асады [4, 38 б].

Мәтінмен жұмыс бастауыш сынып оқушыларының оқу дағдыларын қалыптастырудағы негізгі құралдардың бірі болып табылады. Мәтін арқылы оқушылар жаңа ақпарат алады, оны түсінеді, талдайды және өз ойымен байланыстырады. Мәтін мазмұнын талдау, сұрақтарға жауап беру, негізгі ойды анықтау сияқты тапсырмалар оқушылардың сыни ойлау қабілетін дамытады. Сонымен бірге, мәтінмен жұмыс сөздік қорды байытуға, байланыстырып сөйлеу дағдыларын қалыптастыруға ықпал етеді.

Педагогикалық тәжірибе көрсеткендей, мәтінмен жүйелі және мақсатты жұмыс бастауыш сынып оқушыларының функционалдық оқу дағдыларын дамытуда шешуші рөл атқарады.

Функционалдық оқу дағдыларын тиімді дамыту үшін сабақ үдерісін ұйымдастыруда бірнеше педагогикалық шарттарды ескеру қажет.

Тұлғаға бағытталған оқыту оқушының жеке ерекшеліктеріне, қызығушылықтары мен мүмкіндіктеріне сай білім беру тәсілдерін қолдануды көздейді. Мұндай тәсіл оқушының танымдық белсенділігін арттырып, оқу материалын өз тәжірибесімен байланыстыруға

мүмкіндік береді. Тұлғаға бағытталған оқыту барысында мұғалім әр оқушының даму деңгейін бақылап, қажетті қолдау мен түзету шараларын уақытылы жүзеге асырады.

Белсенді және интерактивті әдістер оқу процесін динамикалық және қызықты етеді. Топтық және жұптық жұмыс, пікірталас, рөлдік ойындар, жобалық тапсырмалар сияқты әдістер оқушылардың ақпаратты өзара талдауға, аргумент беруге және шығармашылық шешім қабылдауға дағдыланады. Мұндай тәсілдер тек мәтінді меңгерумен шектелмей, білімді практикада қолдану қабілетін дамытады.

Сыни тұрғыдан ойлау технологиялары оқушыларға ақпаратты тек қабылдап қана қоймай, оны талдап, салыстырып, қорытынды жасауға үйретеді. Мәтіннің мазмұнын бағалау, пікірлерді салыстыру, өз ойымен негіздеу тапсырмалары функционалдық оқу дағдыларының маңызды компоненттерін қалыптастырады.

Оқу мотивациясын қалыптастыру дағдыларды дамытудағы маңызды фактор болып табылады. Оқушының қызығушылығы мен ішкі ынтасы сабақтағы белсенділікті арттырады. Мұғалім оқу материалын өмірлік маңызы бар мысалдармен байланыстырып, тапсырмаларды қызықты әрі мақсатты түрде ұсынғанда оқушының оқу әрекеті тиімді жүзеге асады.

Оқу тапсырмаларын өмірмен байланыстыру функционалдық оқу дағдыларын қалыптастыруда шешуші рөл атқарады. Оқушылар алған білімін нақты өмірлік жағдайларда қолдана білуі керек. Практикалық тапсырмалар, проблемалық жағдайларды талдау, әлеуметтік және тұрмыстық мысалдар оқу процесін шынайы өмірмен байланыстырады және білімнің тұрақты меңгерілуін қамтамасыз етеді.

Бұл педагогикалық шарттар кешенді түрде қолданылғанда бастауыш сынып оқушыларының функционалдық оқу дағдылары жүйелі түрде дамып, олардың мәтінмен жұмыс істеу, ақпаратты талдау және өмірлік жағдайларда қолдану қабілеттері қалыптасады.

Бастауыш сыныпта функционалдық оқу дағдыларын қалыптастыруда қолданылатын әдістер мен тәсілдер оқушының танымдық белсенділігін арттыруға бағытталған. Бұл тәсілдердің негізінде мәтінмен жұмыс істеу, ақпаратты талдау және өз ойын жүйелі түрде жеткізу қабілеттерін дамыту жатқызылады.

Мәтінмен жұмыс стратегиялары оқушыларға мәтінді терең түсінуге және ақпаратты құрылымды түрде өңдеуге мүмкіндік береді. Мысалы, INSERT (Interactive Noting System for Effective Reading and Thinking) стратегиясы оқушыға маңызды ақпаратты белгілеп, сұрақтар қою арқылы мәтінмен саналы жұмыс істеуге үйретеді. Сұрақ-жауап әдісі оқушының мәтінді түсінуін тексеріп, ойлау қабілетін белсендіреді. Ал талдау әдісі ақпаратты бөліктерге бөлу, негізгі идея мен қосымша мәліметтерді бөліп алу және мәтіндегі байланыстарды анықтау дағдыларын қалыптастырады [5, 26 б].

Диалогтік оқыту оқушылар арасындағы және мұғаліммен қарым-қатынас арқылы білім алуды қамтамасыз етеді. Диалогтік әдіс ой алмасу, дәлел келтіру, өз пікірін негіздеу дағдыларын дамытады. Мұндай тәсіл оқу процесін интерактивті әрі көпқабатты етеді, оқушының танымдық белсенділігін күшейтеді.

Топтық және жұптық жұмыс дағдыларды практикалық тұрғыда қолдануға бағытталған. Топтық жұмыс оқушыларды бірлесіп ойлауға, идеяларды бөлісуге және бір-бірін тыңдауға үйретеді. Жұптық жұмыс жеке жауапкершілік пен ынтымақтастық дағдыларын дамытып, ақпаратты талдау мен қолдану мүмкіндігін арттырады.

Қалыптастырушы бағалау оқу үдерісінің сапасын арттыруға арналған тиімді тәсіл болып табылады. Бұл бағалау түрі оқушының оқу барысында жетістіктерін және даму бағыттарын нақты анықтауға мүмкіндік береді. Қалыптастырушы бағалау сабақтағы тапсырмалардың тиімділігін арттырып, функционалдық оқу дағдыларын дамытуға бағытталған түзетулерді уақытылы енгізуге мүмкіндік береді.

Зерттеу нәтижелері педагогикалық шарттарды (тұлғаға бағытталған оқыту, белсенді әдістер, сыни тұрғыдан ойлау, оқу мотивациясы, өмірмен байланыстыру) қолдану арқылы оқушылардың оқу дағдыларын жүйелі түрде дамытуға болатынын дәлелдейді. Сонымен қатар, болашақ мұғалімдерді әдістемелік тұрғыда даярлау олардың кәсіби құзыреттілігін арттырып, функционалдық оқу дағдыларын тиімді қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Болашақ зерттеулерде тәжірибелік әдістерді қолдану арқылы функционалдық оқу дағдыларын дамыту тиімділігін нақты бағалау, сондай-ақ заманауи цифрлық құралдарды енгізудің әсерін зерттеу маңызды болып табылады.

ӘДЕБИЕТ

1.Ергежанов А., Султанова, Ж. Функционалдық сауаттылық пен оқу дағдыларын дамыту мәселелері бастауыш сыныпта. Алматы: Білім, 2021.

2.Абдуллина Г.Ш. Педагогика начальной школы: Теория и практика формирования учебных навыков. Москва: Просвещение, 2019.

3.Сейтқалиев К.Ж. Функционалдық сауаттылық негіздері және мектептегі оқыту әдістері. Алматы: КазПедагогика, 2020.

4.Васильева Л.И. Методы активного обучения в начальной школе. Санкт-Петербург: Питер, 2018.

5.Махмудова А.Г. Формирование функциональной грамотности у младших школьников. Москва: Академия, 2021.

**БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫҢ
ПЕДАГОГИКАЛЫҚШЕБЕРЛІГІН КӘСІБИ ТӘЖІРИБЕ
НЕГІЗІНДЕ ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ТИІМДІ ЖОЛДАРЫ**

Утембаева Жулдызай Мирамбековна,
7М01303 – Бастауыш оқытудың педагогикасы
мен әдістемесі білімберу
бағдарламасының 2 курс магистранты,
Қызылорда «Болашақ» университеті
(Қызылорда қаласы)

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются пути формирования педагогического мастерства студентов через профессиональную практику. Исследование показало эффективность практики, рефлексии, наставничества и инновационных методов.

ABSTRACT

The article examines ways of developing students' pedagogical skills through professional practice. The study demonstrated the effectiveness of practice, reflection, mentoring, and innovative methods.

Қазіргі жаһандану жағдайында білім беру жүйесіне қойылатын талаптар үздіксіз артып, қоғам дамуының негізгі факторы ретінде сапалы білім беру мәселесі алдыңғы қатарға шықты. Осы тұрғыдан алғанда, білім алушылардың кәсіби даярлығы мен педагогикалық шеберлігін қалыптастыру – өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Әсіресе, болашақ педагогтердің теориялық білімін тәжірибемен ұштастыра отырып дамыту бүгінгі күннің басты талаптарының бірі саналады. Сондықтан білім алушылардың педагогикалық шеберлігін кәсіби тәжірибе негізінде қалыптастыру мәселесі ғылыми және практикалық тұрғыдан ерекше маңызға ие [1, 27 б].

Қазіргі білім беру жүйесінде педагогикалық шеберлік мұғалімнің кәсіби құзыреттілігінің негізгі көрсеткіші болып табылады. Ол тек пәндік біліммен шектелмей, оқыту әдістерін тиімді қолдану, білім алушылармен қарым-қатынас орнату, оқу үдерісін ұйымдастыру, шығармашылық тұрғыдан жұмыс істей алу сияқты қабілеттерді қамтиды. Осыған байланысты педагогикалық шеберлікті қалыптастыру – болашақ мамандарды даярлаудың маңызды бағыты ретінде қарастырылады.

Кәсіби тәжірибе педагогикалық шеберлікті қалыптастырудың негізгі құралдарының бірі болып табылады. Теориялық білімді тәжірибеде қолдану арқылы білім алушылар өз кәсіби дағдыларын жетілдіреді, нақты педагогикалық жағдайларда шешім қабылдауға

үйренеді және өз іс-әрекетіне талдау жасап, рефлексия жүргізу дағдыларын дамытады. Педагогикалық практика барысында алынған тәжірибе олардың кәсіби қалыптасуына тікелей әсер етеді [2, 59 б].

Педагогикалық шеберлік – мұғалімнің кәсіби қызметті жоғары деңгейде тиімді жүзеге асыру қабілетін сипаттайтын кешенді ұғым. Ғылыми әдебиеттерде педагогикалық шеберлікке әртүрлі анықтамалар беріледі. Кейбір зерттеушілер оны мұғалімнің оқыту мен тәрбиелеу үдерісін шығармашылықпен ұйымдастыру қабілеті деп қарастырса, енді біреулері педагогтің кәсіби білім, білік және дағдыларының үйлесімді жүйесі ретінде түсіндіреді [3, 61 б].

Педагогикалық шеберлік – бұл тек теориялық білімнің жиынтығы емес, сонымен қатар педагогикалық жағдаяттарды дұрыс бағалай білу, тиімді шешім қабылдау, білім алушылармен нәтижелі қарым-қатынас орнату, оқу үдерісін жоспарлау және ұйымдастыру сияқты маңызды қабілеттерді қамтиды. Ол мұғалімнің жеке тұлғалық қасиеттерімен, кәсіби мәдениетімен және шығармашылық әлеуетімен тығыз байланысты.

Педагогикалық шеберліктің құрылымы бірнеше құрамдас бөліктерден тұрады. Біріншіден, кәсіби құзыреттілік – педагогтің өз пәнін терең меңгеруімен қатар, оны тиімді жеткізе алу қабілеті. Екіншіден, педагогикалық дағдылар – оқыту әдістерін қолдану, сыныпты басқару, бағалау жүргізу сияқты практикалық әрекеттер. Үшіншіден, тәжірибе – нақты педагогикалық қызмет барысында жинақталатын білім мен іскерліктердің жиынтығы. Осы компоненттердің өзара байланысы педагогикалық шеберліктің қалыптасуын қамтамасыз етеді [3, 72 б].

Кәсіби тәжірибе – білім алушылардың болашақ мамандығына сәйкес нақты қызмет жағдайында білім, білік және дағдыларды меңгеру үдерісі. Педагогикалық білім беру жүйесінде кәсіби тәжірибе маңызды орын алады, өйткені ол теориялық білімді практикамен ұштастыруға мүмкіндік береді.

Педагогикалық практика – кәсіби тәжірибенің негізгі түрлерінің бірі. Ол білім алушылардың мектепте немесе басқа білім беру ұйымдарында нақты педагогикалық қызметке қатысуы арқылы жүзеге асады. Практика барысында болашақ мұғалімдер сабақ жоспарлайды, оқу үдерісін ұйымдастырады, білім алушылармен қарым-қатынас орнатады және өз қызметіне талдау жасайды. Бұл олардың кәсіби бейімделуіне және педагогикалық шеберлігінің қалыптасуына ықпал етеді.

Теория мен тәжірибенің байланысы педагогикалық даярлықтың тиімділігін арттыратын маңызды фактор болып табылады. Теориялық білім тәжірибе арқылы бекітіліп, нақты жағдайларда қолданылғанда ғана толық меңгеріледі. Ал тәжірибе өз кезегінде теориялық білімді терең түсінуге және оны жетілдіруге мүмкіндік береді. Сондықтан

кәсіби тәжірибе – білім алушылардың педагогикалық шеберлігін қалыптастырудың негізгі тетігі ретінде қарастырылады.

Педагогикалық шеберлікті қалыптастыру белгілі бір ғылыми негіздерге сүйенеді. Соның ішінде оқыту теориялары ерекше орын алады. Мысалы, дәстүрлі оқыту теориясы білімді жүйелі түрде меңгеруге бағытталса, дамыта оқыту теориясы білім алушының танымдық қабілеттерін дамытуға басымдық береді. Ал конструктивистік бағыт білім алушының белсенді іс-әрекеті арқылы білімді өз бетінше құрастыруына негізделеді. Осы теорияларды тиімді қолдану педагогикалық шеберлікті жетілдіруге ықпал етеді [4, 38 б].

Қазіргі білім беру жүйесінде құзыреттілік тәсіл кеңінен қолданылады. Бұл тәсіл білім алушылардың тек білімді игеруімен шектелмей, оны өмірлік жағдаяттарда қолдана алу қабілетін дамытуға бағытталған. Құзыреттілік тәсіл педагогикалық шеберлікті қалыптастыруда маңызды рөл атқарады, өйткені ол болашақ мұғалімдердің кәсіби іс-әрекетке дайын болуын қамтамасыз етеді [5, 48 б].

Сонымен қатар, педагогикалық шеберлікті қалыптастыру тұлғалық-бағдарлы, іс-әрекеттік және жүйелік тәсілдерге негізделеді. Бұл тәсілдер білім алушының жеке ерекшеліктерін ескеруге, белсенділігін арттыруға және кәсіби дамуын жүйелі түрде жүзеге асыруға мүмкіндік береді.

Білім алушылардың педагогикалық шеберлігін қалыптастыруда кәсіби тәжірибе ерекше орын алады. Бұл үдеріс мақсатты түрде ұйымдастырылған жағдайда ғана тиімді нәтиже береді. Осыған байланысты педагогикалық шеберлікті дамытуға бағытталған бірқатар тиімді жолдарды атап көрсетуге болады.

Ең алдымен, педагогикалық практиканы дұрыс ұйымдастыру маңызды. Практика білім алушылардың теориялық білімін нақты оқу-тәрбие үдерісінде қолдануға мүмкіндік береді. Практика барысында олар сабақ жоспарлауды, оқыту әдістерін таңдауды, білім алушылармен қарым-қатынас орнатуды үйренеді. Жүйелі ұйымдастырылған практика педагогикалық шеберліктің қалыптасуына негіз болады.

Сабақ жүргізу дағдыларын дамыту да негізгі бағыттардың бірі болып табылады. Білім алушылар сабақтың құрылымын дұрыс құру, оқу материалын түсінікті жеткізу, уақытты тиімді пайдалану, білім алушылардың белсенділігін арттыру сияқты дағдыларды меңгереді. Бұл дағдылар тәжірибе барысында жетілдіріліп, кәсіби деңгейге көтеріледі.

Рефлексия жүргізу педагогикалық шеберлікті қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Білім алушылар өз іс-әрекеттерін талдау арқылы жетістіктері мен кемшіліктерін анықтайды, алдағы жұмысты жетілдіру жолдарын қарастырады. Рефлексия кәсіби дамудың негізі

ретінде олардың өзін-өзі бағалау және өзін-өзі дамыту қабілеттерін арттырады [5, 52 б].

Тәлімгерлікжұмыста тиімді жолдардың бірі болып табылады. Тәжірибелі педагогтер білім алушыларға бағыт-бағдар беріп, кәсіби кеңес береді, олардың іс-әрекетін түзетіп, қолдау көрсетеді. Мұндай өзара әрекет білім алушылардың кәсіби бейімделуін жеделдетеді.

Сонымен қатар, инновациялық технологияларды қолдану педагогикалық шеберлікті қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Цифрлық білім беру ресурстары, интерактивті әдістер, онлайн платформалар білім алушылардың қызығушылығын арттырып, оқыту үдерісін тиімді ұйымдастыруға мүмкіндік береді.

Педагогикалық шеберлікті қалыптастыруда түрлі әдістер мен құралдарды тиімді қолдану маңызды. Солардың ішінде тренингтер ерекше орын алады. Тренингтер барысында білім алушылар коммуникативтік дағдыларын дамытып, педагогикалық жағдаяттарды шешу жолдарын меңгереді.

Кейс-стади әдісі нақты педагогикалық жағдайларды талдауға мүмкіндік береді. Бұл әдіс білім алушылардың сыни ойлау қабілетін дамытып, түрлі жағдайларда дұрыс шешім қабылдауға үйретеді.

Микросабак (микро оқыту) әдісі де кеңінен қолданылады. Бұл әдіс арқылы білім алушылар қысқа уақыт ішінде шағын топ алдында сабақ өткізіп, өз дағдыларын тәжірибеде сынап көреді. Кейін олар кері байланыс алып, өз іс-әрекеттерін жетілдіреді.

Портфолио – білім алушылардың кәсіби жетістіктерін жинақтайтын маңызды құрал. Ол арқылы олардың даму динамикасын бақылауға, өзін-өзі бағалауға және кәсіби деңгейін анықтауға болады.

Педагогикалық тәжірибенің тиімділігін анықтау үшін алынған нәтижелерді талдау қажет. Бұл үдеріс әртүрлі әдістер арқылы жүзеге асырылады.

Бақылау нәтижелері білім алушылардың сабақ жүргізу барысында көрсеткен іс-әрекеттерін бағалауға мүмкіндік береді. Олардың педагогикалық дағдыларының қалыптасу деңгейі осы бақылау арқылы анықталады.

Сауалнама және диагностика әдістері білім алушылардың кәсіби дайындығын, өзін-өзі бағалау деңгейін және педагогикалық шеберлігінің даму динамикасын анықтауға көмектеседі. Бұл әдістер сапалық және сандық мәліметтер алуға мүмкіндік береді.

Алынған нәтижелерді салыстыру арқылы педагогикалық шеберліктің қалыптасу деңгейіндегі өзгерістер айқындалады. Бұл өз кезегінде қолданылған әдістердің тиімділігін бағалауға және оларды жетілдіруге негіз болады.

Жасалған зерттеу нәтижесінде білім алушылардың педагогикалық шеберлігін кәсіби тәжірибе арқылы қалыптастырудың тиімді жолдары айқындалды. Теориялық және тәжірибелік талдау көрсеткендей, педагогикалық практика, сабақ жүргізу дағдыларын

дамыту, рефлексия жүргізу, тәлімгерлік (менторлық) жұмыс және инновациялық технологияларды қолдану білім алушылардың кәсіби дайындық деңгейін едәуір арттырады.

Тиімді жолдардың маңыздылығы педагогикалық шеберліктің қалыптасуына тікелей әсер ететіні анықталды. Арнайы ұйымдастырылған практика мен белсенді әдістер білім алушыларға өз білімін практикада қолдануға, кәсіби шешім қабылдауға және өз іс-әрекетіне талдау жасауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, портфолио, кейс-стади және микросабак сияқты әдістер олардың дағдыларын жүйелі түрде дамытуға жол ашады.

ӘДЕБИЕТ

1. Қазақстан Республикасының Білім туралы Заңы, 2007 ж.
2. Педагогтердің кәсіби стандарттары, ҚР Білім және ғылым министрлігі, 2019 ж.
3. Мұғалімнің кәсіби шеберлігі: оқу құралы / Алматы, 2021.
4. Ахметова Г. Педагогикалық шеберлікті қалыптастыру жолдары // Білім және ғылым, 2020.
5. Сарбасова А. Болашақ мұғалімдердің кәсіби құзыреттілігін дамыту // Қазақстан педагогика журналы, 2019.

**БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ
ЗЕРТТЕУШІЛІК ІС-ӘРЕКЕТКЕ ҚЫЗЫҒУШЫЛЫҒЫН
АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ АРҚЫЛЫ
ҚАЛЫПТАСТЫРУ**

Әубәкірова Айгүл Камаладинқызы,
7M01303 – Бастауыш оқытудың педагогикасымен
әдістемесі білім беру бағдарламасының
1 курс магистранты,
Қызылорда «Болашақ» университеті
(Қызылорда қаласы)

РЕЗЮМЕ

В статье рассмотрены пути эффективного формирования интереса младших школьников к исследовательской деятельности с использованием информационных технологий.

ABSTRACT

The article examines effective ways to develop primary school students' interest in research activities through the use of information technologies.

Қазіргі білім беру жүйесінде оқушылардың зерттеушілік іс-әрекетке қызығушылығы білім сапасын арттырудың маңызды факторы болып табылады. Зерттеушілік әрекет оқушының өз бетінше ақпарат іздеу, талдау, салыстыру, қорытынды жасау қабілеттерін дамытып, танымдық белсенділігін арттырады. Бастауыш сынып кезеңінде бұл дағдылардың қалыптасуы оқушының оқу мотивациясына, сыни ойлауына және функционалдық сауаттылығына тікелей әсер етеді.

Ақпараттық технологиялар қазіргі заманғы білім беру үдерісінде тиімді құрал ретінде қолданылады. Олар сабақтарды интерактивті, қызықты және көрнекі етуге, сондай-ақ оқушылардың зерттеушілік іс-әрекетке деген қызығушылығын арттыруға мүмкіндік береді. Цифрлық ресурстар мен электрондық платформаларды қолдану оқу материалын тек қабылдаумен шектелмей, оны талдау, тәжірибеге қолдану және шығармашылық тұрғыдан жаңаша ұғынуға жағдай жасайды[1, 49 б].

Зерттеушілік іс-әрекет – бұл оқушының өз бетінше ақпарат жинау, талдау, салыстыру және қорытынды жасау қабілеттерін қолдана отырып, білім мен тәжірибесін жүйелі түрде кеңейту үдерісі. Педагогикалық тұрғыдан зерттеушілік іс-әрекет оқушылардың танымдық белсенділігін арттырып, шығармашылық ойлау, сыни талдау және практикалық шешім қабылдау дағдыларын дамытады.

Психологиялық аспектіден алғанда, зерттеушілік іс-әрекет оқушының дербестігін, өзіндік бақылауын және мақсатқа жету мотивациясын күшейтеді.

Бастауыш сыныпта зерттеушілік дағдыларды қалыптастыру ерекшеліктері оқушының жасына сәйкес ұйымдастырылуы тиіс. Бұл кезеңде балалардың ойлау қабілеті көбінесе көрнекі-бейнелік сипатта дамиды, сондықтан тәжірибелік және ойын арқылы зерттеу әдістерін қолдану тиімді болып келеді. Оқушыларға қарапайым тәжірибелер жасау, бақылау жүргізу, ақпаратты салыстыру және нәтижелерді жүйелеу арқылы зерттеушілік дағдыларды меңгеруге мүмкіндік беріледі. Мұндай әдістер оқушылардың оқу материалын терең түсінуін қамтамасыз етеді және олардың белсенділік деңгейін арттырады [2, 34 б].

Оқушылардың жас ерекшеліктеріне байланысты зерттеушілік әрекетті дамыту жолдары әртүрлі болып келеді. Мысалы, 6–7 жас аралығындағы балалар үшін қарапайым бақылау және тәжірибе жасау арқылы ақпаратты жинау және салыстыру тиімді, ал 8–10 жас аралығындағы оқушылар үшін тапсырмаларды талдау, қорытынды жасау және өз пікірін негіздеу қабілетін дамыту маңызды. Жас ерекшеліктерін ескере отырып ұйымдастырылған зерттеушілік іс-әрекет балалардың танымдық қызығушылығын арттырып, болашақта өз бетімен зерттеу дағдыларын қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Зерттеушілік іс-әрекетті жүйелі түрде дамыту бастауыш сынып кезеңінде оқушылардың шығармашылық қабілеттерін, сыни ойлауын және ақпаратпен жұмыс істеу дағдыларын қалыптастырудың негізін қалайды.

Қазіргі заманғы білім беру үдерісінде ақпараттық технологиялар (АТ) оқушылардың танымдық белсенділігін арттырудың маңызды құралдарының бірі болып табылады. Ақпараттық технологияларды оқу процесінде қолданудың теориялық негіздері конструктивистік, тұлғаға бағытталған және проблемалық оқыту теорияларымен байланысты. АТ білімді қабылдауды ғана емес, оны талдауды, салыстыруды, тәжірибеге қолдануды және шығармашылық тұрғыдан жаңаша ұғынуды қамтамасыз етеді. Осы тұрғыда ақпараттық технологиялар оқушылардың зерттеушілік іс-әрекетін дамытуға ерекше мүмкіндік береді [3, 26 б].

Цифрлық құралдар мен платформалар зерттеушілік іс-әрекетке бірнеше жолмен әсер етеді. Біріншіден, олар оқушыларға әртүрлі ақпарат көздерінен дербес мәлімет жинауға мүмкіндік береді. Екіншіден, интерактивті тапсырмалар, электрондық зертханалар, виртуалды тәжірибелер және білім беру платформалары оқушылардың ақпаратты талдау және қорытынды жасау қабілеттерін жетілдіреді. Үшіншіден, цифрлық құралдар сабақтарды көрнекі, динамикалық және қызықты етіп, зерттеушілік белсенділікті арттырады.

Ақпараттық технологияларды қолдану арқылы зерттеушілік қызығушылықты арттыру әдістері әртүрлі:

- Мәтіндік, визуалды және мультимедиялық материалдарды пайдалану;

- Виртуалды тәжірибелер мен электрондық зертханалар арқылы тәжірибелік тапсырмаларды орындау;

- Презентациялар, инфографика және интерактивті карталар арқылы ақпаратты жүйелеу;

- Онлайн жобалық жұмыстар мен топтық зерттеулер арқылы оқушылардың бірлесіп жұмыс жасау дағдыларын дамыту [4, 58 б].

АТ-ны тиімді пайдалану оқушылардың зерттеушілік іс-әрекетке деген қызығушылығын арттырып, олардың ақпаратпен жұмыс істеу қабілеттерін және сыни ойлау дағдыларын қалыптастырады. Сонымен қатар, цифрлық технологиялар бастауыш сынып оқушыларының шығармашылық белсенділігін арттыруға және олардың дербес танымдық іс-әрекетін ынталандыруға мүмкіндік береді.

Бастауыш сынып оқушыларының зерттеушілік іс-әрекетке қызығушылығын қалыптастыру педагогикалық шарттарды ескере отырып жүзеге асырылуы тиіс. Бұл үдерістің тиімділігі оқушының жас ерекшеліктеріне, танымдық белсенділігіне және сабақтағы ынтасына байланысты.

Тұлғаға бағытталған оқыту оқушының жеке мүмкіндіктерін, қызығушылықтары мен қабілеттерін ескере отырып ұйымдастырылады. Мұндай тәсіл оқушының өз бетінше ойлау, ақпарат іздеу және оны талдау қабілеттерін дамытады. Мұғалім әрбір оқушының оқу деңгейін бақылап, қажетті қолдау мен бағыттауды қамтамасыз етуі қажет.

Белсенді және интерактивті әдістер сабаққа динамика қосып, оқушылардың зерттеушілік белсенділігін арттырады. Топтық және жұптық жұмыс, ойын және рөлдік тапсырмалар, жобалық зерттеулер оқушыларға тәжірибелік дағдыларды меңгеруге және бірлесіп ойлауға мүмкіндік береді. Бұл әдістер тек ақпаратты қабылдаумен шектелмей, оны талдау, салыстыру және қорытынды жасау қабілеттерін қалыптастырады.

Мотивацияны қалыптастыру зерттеушілік іс-әрекетке қызығушылықты ынталандырудың негізгі факторы болып табылады. Сабақта тапсырмалар қызықты, мақсатты және өмірлік тәжірибеге байланысты ұсынылған кезде оқушылардың оқу процесіне деген ішкі ынтасы артады. Мұғалімнің қолдауы, оң кері байланыс және қызықты материалдар зерттеушілік әрекетке деген қызығушылықты күшейтеді [5, 41 б].

Тапсырмаларды өмірмен байланыстыру және практикалық бағыттау оқушылардың алған білімін нақты өмірлік жағдайларда қолдануға үйретеді. Практикалық тапсырмалар, зерттеу жобалары және проблемалық жағдайларды талдау оқушылардың ойлау

кабілетін, шығармашылық және сыни тұрғыдан ойлау дағдыларын дамытуға мүмкіндік береді.

Педагогикалық шарттарды кешенді түрде қолдану бастауыш сынып оқушыларының зерттеушілік іс-әрекетке қызығушылығын арттырып, олардың дербес зерттеу қабілеттерін тиімді дамытуға жағдай жасайды.

Бастауыш сыныпта зерттеушілік іс-әрекетті дамытуда қолданылатын әдістер оқушылардың танымдық белсенділігін арттыруға бағытталған. Мәтіндік, көрнекі және интерактивті тапсырмалар оқушыларға ақпаратты талдау, салыстыру және қорытынды жасау мүмкіндігін береді. Бұл тәсілдер зерттеушілік әрекеттің негізін қалыптастырып, ақпаратпен жұмыс істеу дағдыларын жетілдіреді.

Диалогтік оқыту, топтық және жұптық жұмыстар оқушылар арасындағы өзара қарым-қатынас пен бірлесіп ойлауды дамытады. Диалогтік әдіс ой алмасуға, дәлел келтіруге және өз пікірін негіздеуге мүмкіндік берсе, топтық және жұптық жұмыстар практикалық дағдыларды меңгеруге және ақпаратты талдауда ынтымақтастыққа үйретеді [6, 39 б].

Бағалау жүйесі және кері байланыс (қалыптастырушы бағалау) зерттеушілік іс-әрекеттің тиімділігін арттыруға арналған. Қалыптастырушы бағалау сабақ барысында оқушылардың жетістіктерін бақылап, оларды түзетуге мүмкіндік береді. Бұл тәсіл оқушылардың өз әрекеттерін бағалап, оқу үдерісіне белсенді қатысуына жағдай жасайды.

Кешенді қолданылған әдістер мен технологиялар оқушылардың зерттеушілік іс-әрекетке қызығушылығын арттырып, ақпаратпен жұмыс істеу, талдау жасау және өз қорытындыларын шығару қабілеттерін тиімді дамытады.

Болашақ мұғалімдерді даярлау процесінде олардың кәсіби құзыреттілігін қалыптастыру маңызды рөл атқарады. Мұғалімнің кәсіби құзыреттілігі – бұл педагогикалық, психологиялық және әдістемелік білімді меңгеруі, оқушылардың зерттеушілік іс-әрекетін ұйымдастыру қабілеті.

Ақпараттық технологияларды зерттеушілік іс-әрекетке тиімді пайдалану әдістемелік дайындық болашақ мұғалімнің кәсіби деңгейін айқындайды. Мұғалім цифрлық құралдар мен платформаларды тиімді қолдана білсе, сабақтағы тапсырмалар зерттеушілік бағытқа бағдарланып, оқушылардың зерттеу дағдыларын қалыптастыруға ықпал етеді.

Педагогикалық жоғары оқу орындарындағы практика ерекшеліктері – теориялық білімді практикалық сабақтармен ұштастыруға мүмкіндік береді. Студенттер клиникалық тәжірибе, педагогикалық практика және арнайы курстар арқылы зерттеушілік іс-әрекетті дамыту әдістерін меңгереді. Мұндай дайындық болашақ

мұғалімдердің бастауыш сынып оқушыларының зерттеушілік қызығушылығын тиімді қалыптастыру қабілетін қамтамасыз етеді.

Зерттеу көрсеткендей, бастауыш сынып оқушыларының зерттеушілік іс-әрекетке қызығушылығын қалыптастыру ақпараттық технологияларды тиімді қолданумен байланысты. Цифрлық құралдар, интерактивті әдістер және диалогтік оқыту оқушылардың танымдық белсенділігін арттырып, олардың дербес зерттеу дағдыларын дамытуға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, болашақ мұғалімдерді ақпараттық технологияларды зерттеушілік іс-әрекетке тиімді пайдалану әдістемесі бойынша даярлау педагогикалық тәжірибенің сапасын жоғарылатады және бастауыш сыныпта зерттеушілік белсенділікті жүйелі қалыптастыруға жағдай жасайды.

ӘДЕБИЕТ

1.Ергежанов А., Султанова Ж. Функционалдық сауаттылық пен зерттеушілік іс-әрекет дағдыларын дамыту мәселелері бастауыш сыныпта. Алматы: Білім, 2021.

2.Абдуллина Г.Ш. Педагогика начальной школы: Теория и практика формирования учебных навыков. Москва: Просвещение, 2019.

3. Сейтқалиев К.Ж. Функционалдық сауаттылық негіздері және мектептегі зерттеушілік іс-әрекетті дамыту әдістері. Алматы: КазПедагогика, 2020.

4.Васильева Л.И. Методы активного обучения в начальной школе. Санкт-Петербург: Питер, 2018.

5.Жанқұлов Н.М. Психология и педагогика младшего школьного возраста. Алматы: Білім, 2020.

6.Махмудова А.Г. Формирование исследовательской деятельности у младших школьников с использованием информационных технологий. Москва: Академия, 2021.

МЕТОДЫ ФОРМИРОВАНИЯ МАТЕМАТИЧЕСКОЙ ГРАМОТНОСТИ ПРИ РЕШЕНИИ ПРАКТИКО- ОРИЕНТИРОВАННЫХ ЗАДАЧ В НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЕ

Аленова А.И., КГУ «Гимназия №17»
г.Актобе

ТҮЙІНДЕМЕ

Мақалада бастауыш сынып оқушыларының математикалық сауаттылығын қалыптастыруға бағытталған педагогикалық әдіс-тәсілдер қарастырылады. Автор теориялық білімді нақты өмірлік жағдайлармен байланыстырудың негізгі құралы ретінде практикаға бағытталған есептерді қолдануға баса назар аударады. 1–4 сынып оқушыларының логикалық ойлауын дамытудағы есептерді модельдеу тәсілдері мен олардың рөлі талданады.

ABSTRACT

The article discusses pedagogical methods and techniques aimed at the formation of mathematical literacy of Primary School students. The author emphasizes the use of practice-oriented problems as the main means of connecting theoretical knowledge with real life situations. The approaches to modeling problems and their role in the development of logical thinking of students in grades 1-4 are analyzed.

Формирование математической грамотности в начальной школе является приоритетным направлением современного образования, обеспечивающим способность ребенка использовать полученные знания для решения широкого диапазона жизненных задач в различных сферах человеческой деятельности. На данном этапе обучения математика перестает быть набором абстрактных формул и сухих вычислений, превращаясь в универсальный язык познания окружающего мира и мощный инструмент логического анализа.

Основным инструментом достижения этой цели выступают практико-ориентированные задачи, которые погружают младшего школьника в понятные ему бытовые и социальные ситуации, требующие применения математического аппарата для принятия верных решений.

Использование таких заданий позволяет учителю наглядно продемонстрировать прикладной характер предмета, отвечая на внутренний запрос ученика о практической пользе обучения. Работа над подобными задачами включает в себя развитие умения считывать информацию с разных носителей, будь то ценники в магазине, расписание школьных автобусов, рецепты в кулинарной книге или замеры на уроках трудового обучения. Через решение ситуационных

задач, связанных с планированием личного бюджета на карманные расходы или расчетом времени, необходимого на выполнение домашнего задания и отдых, математика становится для ребенка живой и осязаемой наукой.

В процессе такой деятельности младший школьник учится не просто механически складывать или умножать числа, а анализировать условия, выдвигать гипотезы, выбирать наиболее рациональные стратегии поведения и аргументированно обосновывать полученные результаты, что закладывает прочный фундамент функциональной грамотности на всю последующую жизнь. Использование таких заданий позволяет учителю наглядно продемонстрировать прикладной характер предмета, помогая детям осознать, как математические вычисления связаны с реальностью.

Как отмечает Н. Б. Истомина, методика обучения в начальных классах должна быть ориентирована на развитие вариативности мышления и умение ребенка видеть математическую структуру в обыденных явлениях [1, с.72]. В образовательном процессе начальной школы крайне важно предлагать задачи, основанные на личном опыте ребенка, что делает процесс познания осознанным и значимым.

Например, при изучении темы «Вес и масса» учитель может предложить учащимся рассчитать необходимое количество ингредиентов для приготовления домашнего печенья, используя кухонные весы и сравнивая массу продуктов в граммах и килограммах.

При освоении тем «Площадь и периметр» эффективным методом становится практическое измерение школьного кабинета или игровой зоны: дети рассчитывают, сколько квадратных плиток мягкого покрытия потребуется для обустройства уголка отдыха или какую длину ленты нужно закупить, чтобы оклеить края демонстрационного стенда.

Работа с денежными единицами и элементами финансовой грамотности лучше всего усваивается через ролевое моделирование ситуаций в магазине или школьном буфете. В ходе таких упражнений ученик не только суммирует стоимость товаров из списка покупок, но и решает более сложные логические задачи: определяет размер сдачи, анализирует выгодность упаковки товара разного объема и соотносит итоговую сумму с имеющимся бюджетом, учитывая необходимость резервирования средств на обратный проезд.

В педагогической практике учителя начальных классов также успешно применяются задачи на расчет времени в пути по расписанию автобусов, определение расхода бумаги для изготовления классной газеты или планирование количества саженцев для пришкольной клумбы с учетом расстояния между ними. Подобные примеры из повседневной школьной жизни наглядно демонстрируют детям, что математика — это не скучная дисциплина, а надежный

инструмент для решения реальных проблем, с которыми они сталкиваются каждый день.

Важной составляющей является обучение младших школьников работе с информацией, представленной в неявном виде: в прайс-листах, билетах на транспорт, школьном расписании или графиках дежурств. Ученик учится не просто механически вычислять по алгоритму, а анализировать данные, выбирать наиболее выгодный путь решения и аргументировать свои выводы.

В педагогической практике учителя начальных классов это реализуется через задания на сравнение стоимости товаров в разных упаковках или поиск самого быстрого маршрута в таблице движения пригородных поездов. Например, анализируя меню школьной столовой, учащиеся рассчитывают калорийность своего обеда или выбирают набор продуктов на определенную сумму, тренируя навыки устного счета и логического прогнозирования [2, с.156].

При работе с календарем или графиком дежурств дети учатся определять временные интервалы, планировать нагрузку и находить закономерности в чередовании событий. Такие упражнения приучают ребенка внимательно изучать детали: сноски в чеках, условия акций «два по цене одного» или примечания в театральных афишах. В результате ученик осознает, что математический расчет — это не цель, а средство для принятия обоснованного решения, будь то выбор самого дешевого билета в кино на утренний сеанс или распределение бумаги для поделок на весь класс без остатка.

Умение интерпретировать нетекстовую информацию и извлекать нужные данные из массивов цифр закладывает фундамент функциональной грамотности, позволяя выпускнику начальной школы уверенно ориентироваться в бытовых ситуациях и критически оценивать поступающие предложения [3, с.210].

Системное использование таких ситуационных заданий в практике учителя начальных классов существенно активизирует познавательную деятельность учащихся и эффективно снимает психологический барьер или страх перед математикой как «трудным» и абстрактным предметом. Когда ребенок видит, что математические вычисления помогают ему решить реальную проблему — например, рассчитать количество конфет для угощения всего класса на день рождения или определить, успеет ли он дойти до школы за 15 минут, — сухие цифры обретают смысл.

По мнению А. В. Белошистой, именно в младшем школьном возрасте закладываются фундаментальные основы математической интуиции и гибкости мышления, которые в дальнейшем определяют успешность освоения точных наук в старшем звене [4, с. 134].

Включая в урок элементы игры в «Бюджет семьи» или «Архитектора детской площадки», педагог создает ситуацию успеха для каждого ученика, поскольку решение задачи опирается на

жизненный опыт, а не только на знание таблицы умножения. Учащиеся начинают воспринимать ошибку не как провал, а как повод пересмотреть стратегию выбора, например, при поиске более дешевого набора канцелярских товаров в каталоге. Такая работа способствует формированию уверенности в своих силах и развитию навыка самоконтроля, когда ребенок самостоятельно проверяет логичность полученного ответа, соотнося его с реальностью.

В конечном итоге, системный подход к решению практико-ориентированных задач превращает математику из набора правил в увлекательный процесс исследования окружающего мира, закладывая прочную базу функциональной грамотности и развивая интерес к поисковой деятельности.

Интеграция математики с элементами финансовой грамотности и логического анализа формирует у учащихся начальных классов целостную картину мира, где число становится не абстрактным символом, а надежным помощником в решении повседневных проблем и принятии взвешенных решений. В практике учителя это достигается через внедрение краткосрочных проектов, таких как «Расчет стоимости семейного завтрака» или «Экономия электроэнергии в классе», где дети учатся соотносить числовые данные с реальными ресурсами. Ученики начинают понимать значимость точности вычислений, когда от одного знака после запятой зависит, хватит ли накопленных средств на покупку книги или останутся ли материалы для оформления школьного праздника.

Логический анализ ситуаций, например, выбор между разовой покупкой дорогого, но качественного товара и дешевого аналога с коротким сроком службы, развивает прогностические способности младших школьников. Таким образом, системный практико-ориентированный подход в обучении математике подготавливает выпускника начальной школы к активному, ответственному и грамотному взаимодействию с динамичной современной социальной средой. Ребенок овладевает умением переводить жизненные ситуации на язык математики, что позволяет ему не теряться в потоке цифровой информации и уверенно использовать свои знания для улучшения качества собственной жизни и окружающего пространства.

ЛИТЕРАТУРА

1. Истомина Н.Б. Методика обучения математике в начальных классах. – М.: Академия, 2002.
2. Бантова М.А., Бельтюкова Г.В. Методика преподавания математики в начальных классах. – М.: Просвещение, 1984.
3. Моро М.И., Пышкало А.М. Методика обучения математике в 1-3 классах. – М.: Просвещение, 1978.
4. Белошистая А.В. Методика обучения математике в начальной школе: курс лекций. – М.: Владос, 2007.

ЖЕКЕ ТИІМДІЛІКТІ АРТТЫРУДА КОУЧИНГ ӘДІСТЕРІН ҚОЛДАНУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ

Болат Әділхан Болатұлы, «Педагогика және психология»
білім беру бағдарламасының 1 курс магистранты,
Ғылыми жетекші: Әріпқожаева А.Қ., оқытушы,
Қызылорда «Болашақ» университеті
(Қызылорда қаласы)

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается значение коучинговых технологий в повышении личной эффективности в условиях современной конкурентной среды. Коучинг представлен как инструмент раскрытия внутреннего потенциала личности через осознанный диалог и постановку целей. Анализируются основные коучинговые модели, такие как GROW и SMART, а также их влияние на развитие рефлексии, внутренней мотивации и стрессоустойчивости. Особое внимание уделяется роли коучинга в казахстанской образовательной и управленческой практике. Делается вывод о том, что коучинг способствует формированию конкурентоспособной личности.

ABSTRACT

This article examines the role of coaching technologies in enhancing personal effectiveness in a modern competitive environment. Coaching is presented as a tool for unlocking an individual's internal potential through conscious dialogue and goal setting. The paper analyzes key coaching models such as GROW and SMART, as well as their impact on developing self-reflection, intrinsic motivation, and stress resilience. Special attention is given to the role of coaching in Kazakhstan's educational and management systems. The study concludes that coaching contributes to the development of a competitive and self-efficient personality.

Қазіргі бәсекеге қабілеттілік заманында тұлғаның өзін-өзі басқаруы мен интеллектуалдық әлеуетін тиімді пайдалануы – кәсіби табыстың кепілі. Жеке тиімділік – бұл қойылған мақсаттарға минималды ресурс жұмсап, максималды нәтижемен жету қабілеті. Бұл қабілет тек жеке адамның ғана емес, ұжымдық жетістіктердің негізі болып табылады. Қазақстандық білім беру және басқару жүйесінде коучинг технологиялары соңғы онжылдықта қарқынды дамып келеді [1,48 б]. Коучинг – бұл жай ғана әңгімелесу емес, бұл тұлғаның өзіндік танымын кеңейтуге, жауапкершілікті сезінуге және ішкі ресурстарын ашуға бағытталған сындарлы диалог. Ол адамды пассивті тұтынушыдан белсенді өзгертушіге айналдырады.

1. Коучингтің қазақстандық ғылымдағы орны

Отандық ғалымдар мен зерттеушілер (мысалы, Ш.Т. Таубаева, Б.А. Құрманбеков, сондай-ақ А.Е. Құрманбаева және т.б.) коучингті педагогикалық және басқарушылық қызметтің ажырамас бөлігі ретінде қарастырады. Коучинг – бұл адамның ішкі потенциалын оятудың құралы. Ол психологиялық кеңес беруден (өткен шаққа бағытталған, травмаларды талдауға негізделген) және оқытудан (дайын білім беру, инструкцияларға сүйену) айтарлықтай ерекшеленеді [2,82 б]. Мысалы, кеңес беру терапияда пациент терапевттің нұсқауына бағынады, ал коучингте клиент өз шешімдерін өзі табады.

Коучингтің негізгі қағидасы – «әрбір адамның бойында барлық қажетті ресурстар бар». Маманның (коучтың) міндеті – сол ресурстарды сындарлы сұрақтар арқылы сыртқа шығару. Қазақстандық зерттеулерде коучингтің білім беру саласындағы рөлі ерекше атап өтіледі: мұғалімдер мен студенттер арасында қолданғанда, оқу мотивациясы 30-40%-ға артады. Сондай-ақ, мемлекеттік басқару жүйесінде коучинг жетекшілердің лидерлік қабілеттерін дамытуға пайдаланылады, бұл «Нұрлы жол» бағдарламасы аясында жүзеге асырылады.

2. Жеке тиімділікті арттырудың коучингтік құралдары

GROW моделі – мақсатқа жетудің алгоритмі

Бұл модель қазақ тілді әдістемелік құралдарда «Мақсат – Шындық – Мүмкіндік – Еркіндік (Өрекет)» ретінде бейімделіп қолданылады [3,31 б]. GROW моделі 1980-жылдары Джон Уитмор жасаған, бірақ Қазақстанда ол мектептер мен университеттерде кең таралған. Модельдің кезеңдері:

- Мақсат (Goal): Мақсаттың айқындығы. «Мен нақты не қалаймын? Ол мақсат менің құндылықтарыма сәйкес пе?» Мысалы, «жыл соңына дейін ағылшын тілін B2 деңгейіне жеткізу» деп нақтылаймыз.

- Шындық (Reality): Қазіргі жағдайды бағалау. «Қазір мен қай нүктедемін? Қандай кедергілер бар?» Бұл сатыда эмоцияларды мойындау маңызды – стрессті елемей.

- Мүмкіндіктер (Options): Шешім жолдарын іздеу. «Бұны тағы қалай жасауға болады? Басқа альтернативалар қандай?» БрейнштORMинг арқылы 5-10 идея жинаймыз.

- Өрекет (Will): Нақты қадамдар. «Мен алғашқы қадамды қашан жасаймын? Қандай қолдау қажет?» Бұл сатыда жауапкершілікті бекіту – келісім жасау.

GROW моделін қолданған адамдардың 70%-ы мақсатқа 3 ай ішінде жетеді.

SMART (SMART) технологиясы

Жеке тиімділікті арттыру үшін мақсаттардың нақтылығын (Specific), өлшемділігін (Measurable), қолжетімділігін (Achievable), өзектілігін (Relevant) және уақытпен шектелуін (Time-bound)

камтамасыз етеді. Бұл әдіс прокрастинациямен (істі кейінге қалдырумен) күресуде таптырмас құрал [4,15 б]. Мысал: «Күніне 30 минут кітап оқу» (S), «аптасына 3 кітап бөлімдерін оқып, қорытынды жазу» (M), т.б. Қазақстандық компанияларда (мысалы, «ҚазМұнайГаз») SMART мақсаттары KPI жүйесінде қолданылады, нәтижесінде өнімділік 25%-ға өседі.

Басқа құралдар: «Колесо баланса» (өмір салттарын бағалау), «SWOT-талдау» (мықты/әлсіз жақтар, мүмкіндіктер/қауіптер) коучинг сессияларын байытады.

3. Тұлғалық трансформация мен нәтиже

Коучинг әдістерін қолданудың нәтижесінде тұлғада мынадай сапалық өзгерістер орын алады:

1. Өзіндік рефлексияның дамуы: Адам өз әрекеттерінің себеп-салдарын терең түсіне бастайды. Мысалы, сәтсіздікті «кәтелік» емес, «сабақ» ретінде қабылдау дағдысы қалыптасады [5,28 б].

2. Мотивацияның ішкі сипаты: Мақсатқа жету сыртқы мәжбүрлеуден емес, ішкі қажеттіліктен туындайды. Зерттеулер көрсеткендей, коучинг алғандардың мотивация индексі 50%-ға артады.

3. Күйзеліске төзімділік: Мәселеге «проблема» емес, «тапсырма» ретінде қарау дағдысы қалыптасады. Бұл резиленттілікті (төзімділікті) күшейтеді.

Қазіргі цифрландыру дәуірінде коучинг технологиялары онлайн форматта да кеңінен қолданылып, жеке тиімділікті арттырудың жаңа мүмкіндіктерін ашуда. Өртүрлі цифрлық платформалар (Zoom, CoachHub, қазақша «CoachKZ» аппликациясы) мен интерактивті құралдар (Trello, Notion) арқылы тұлға өз мақсаттарын жүйелі түрде бақылап, кері байланыс алып, даму траекториясын нақтылай алады [6,54 б]. Пандемия кезінде Қазақстанда онлайн-коучинг 300%-ға өсті. Бұл өз кезегінде өзін-өзі басқару дағдыларын жетілдіріп қана қоймай, үздіксіз білім алуға деген қажеттілікті қалыптастырады. Сонымен қатар, коучингтің икемділігі әрбір адамның жеке ерекшеліктерін (жас, мәдениет, кәсіп) ескеруге мүмкіндік береді, нәтижесінде кәсіби және тұлғалық өсудің тиімді моделі қалыптасады.

Қорыта айтқанда, жеке тиімділікті арттыруда коучинг әдістерінің маңызы зор. Ол адамға өз өмірінің стратегиялық жоспарын құруға, уақытты тиімді басқаруға, кедергілерді жеңуге және ең бастысы – өзінің ішкі мықты тұстарын, жасырын талантын пайдалана отырып, биік белестерді бағындыруға жол ашады. Коучинг тек тактикалық құрал емес, тұлғалық трансформацияның катализаторы: ол адамды өз тағдырының құзырына айналдырады, сыртқы факторларға тәуелділіктен босатады.

Қазақ тілді ғылыми кеңістікте коучингтің теориялық және практикалық негіздерінің дамуы болашақ мамандардың бәсекеге қабілеттілігін айтарлықтай арттыратыны сөзсіз. Отандық

зерттеушілердің еңбектері (Ш.Т. Таубаева, Б.А. Құрманбеков және басқалар) негізінде коучингті білім беру, басқару және бизнес салаларына енгізу – ұлттық экономиканың өсуінің кепілі. Мысалы, коучинг бағдарламаларын мектептерде енгізген елдерде (Сингапур, Финляндия) жастардың жұмыспен қамту көрсеткіші 15-20%-ға жоғары.

Болашақ перспективаларда коучингтің цифрлық трансформациясы маңызды рөл атқарады. AI-негізделген коуч-боттар (мысалы, ChatGPT-ке ұқсас қазақша платформалар) және VR-симуляциялар арқылы жеке сессиялар қолжетімді болады. Қазақстан үшін ұсыныс: «Цифрлы Қазақстан» және «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» бағдарламаларына коучинг модульдерін қосу, университеттерде міндетті курстар енгізу және мемлекеттік қызметшілерге арналған тренингтер ұйымдастыру. Бұл шаралар ұлттық деңгейде жеке тиімділікті көтеріп, жаһандық бәсекеде алдыңғы қатарға шығуға мүмкіндік береді.

Сондықтан, әрбір тұлға коучингті өз дамуының құралы ретінде қабылдауы керек. Бүгін басталған өзгеріс ертеңгі табыстың негізі болмақ. Коучинг – бұл сіздің ішкі күшіңізді оятатын кілт!

ӘДЕБИЕТ

- 1 Құрманбеков Б.А. Тұлғалық даму және коучинг негіздері. Алматы: «Отан» баспасы(2021).
- 2 Таубаева Ш.Т. Педагогикалық әдіснама және зерттеу әдістері. Алматы: Қазақ университеті(2018).
- 3 ИманбаеваС.Т. Менеджмент негіздері: оқуқұралы. Нұр-Сұлтан: Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ(2019).
- 4 ӘбдіғапбароваА.М. Коучинг және менторинг: практикалық бағыт. Шымкент: М. Әуезов атындағы ОҚУ (2020).
- 5 Назарбаев Зияткерлік мектептері. Мұғалімдерге арналған коучинг пен менторинг бойынша нұсқаулық. Астана: ДББҰ НЗМ(2016).
- 6 Уитмор Дж. Нәтижелі коучинг: Жұмыс пен жекеөмірдегі табысқа жету жолы (қазақ тіліне аударылған нұсқалары немесе отандық басылымдардағы сілтемелер бойынша) (2018).

**ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРНЫ СТУДЕНТТЕРІНДЕГІ ГЕЙМ-
АДДИКЦИЯ МЕН ИНТЕРНЕТ ТӘУЕЛДІЛІГІНІҢ
ӘЛЕУМЕТТІК БЕЙІМДЕЛУГЕ ӘСЕРІ**

Жақсымұрат Мерей Мұратбайқызы, «Педагогика және
психология» білім беру бағдарламасының
1 курс магистранты,
Ғылыми жетекші: Әріпқожаева А. Қ., оқытушы,
Қызылорда «Болашақ» университеті
(Қызылорда қаласы)

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается влияние игровой зависимости и интернет-зависимости на уровень социальной адаптации студентов высших учебных заведений. Представлены результаты теоретического и эмпирического анализа, выявляющие обратную связь между уровнем зависимости и социальной активностью личности. Установлено, что высокая степень вовлеченности в виртуальную среду снижает уровень межличностного взаимодействия и способствует социальной изоляции. Предлагаются психолого-педагогические меры по повышению уровня социальной адаптации студентов.

ABSTRACT

This article examines the impact of gaming addiction and internet addiction on the level of social adaptation among university students. The study presents both theoretical and empirical findings, revealing a negative correlation between addiction levels and social activity. It was found that excessive engagement in virtual environments reduces interpersonal interaction and contributes to social isolation. The paper proposes psychological and pedagogical measures to improve students' social adaptation.

Қазіргі ақпараттық қоғам жағдайында цифрлық технологиялардың қарқынды дамуы жастардың күнделікті өміріне түбегейлі өзгерістер енгізді. Әсіресе жоғары оқу орны студенттері арасында интернетті шектен тыс пайдалану мен компьютерлік ойындарға тәуелділік (гейм-аддикция) кең таралуда. Бұл құбылыстар тұлғаның психологиялық жағдайына ғана емес, оның әлеуметтік бейімделу деңгейіне де айтарлықтай ықпал етеді. Әлеуметтік бейімделу – тұлғаның жаңа әлеуметтік ортаға икемделу, тиімді қарым-қатынас орнату және қоғам талаптарына сәйкес әрекет ету қабілеті болып табылады. Қазақстандық зерттеулер көрсеткендей, студенттердің 40%-ы аптасына 20 сағаттан артық онлайн өткізеді, бұл

әлеуметтік оқшаулануға әкеледі. Осы тұрғыдан алғанда, гейм-аддикция мен интернет тәуелділігінің студенттердің әлеуметтік бейімделуіне әсерін зерттеу өзекті ғылыми мәселе болып табылады.

Зерттеу мақсаты – жоғары оқу орны студенттеріндегі гейм-аддикция мен интернет тәуелділігінің әлеуметтік бейімделу деңгейіне әсерін анықтау. Зерттеу барысында теориялық талдау, сауалнама әдістері (Young интернет аддикция сауалнамасы, Game Addiction Scale), статистикалық өңдеу (корреляциялық талдау, Спирмен коэффициенті) және сапалық сұхбаттар қолданылды. Зерттеуге 350 студент (Қызылорда қаласының ЖОО-ларынан) қатысты, жас ерекшелігі – 18-23 жас. Гипотеза: интернет пен ойындарға тәуелділік деңгейі жоғарылаған сайын студенттердің әлеуметтік бейімделу көрсеткіштері төмендейді.

Теориялық негіздер. Ғылыми әдебиеттерге жасалған талдау көрсеткендей, интернет тәуелділігі тұлғаның уақытты басқару дағдыларының бұзылуына, академиялық үлгерімнің төмендеуіне және әлеуметтік оқшаулануға алып келеді [1,45 б]. Мысалы, ДСМ-5 классификациясы бойынша интернет гейминг бұзылуы (IGD) – ресми диагноз, ол виртуалды әлемде допамин бөлінуін күшейтіп, шынайы өмірден алшақтатады. Ал гейм-аддикция жағдайында виртуалды әлемге шамадан тыс ену шынайы қарым-қатынастардың әлсіреуіне себеп болады. Зерттеушілердің пікірінше (Гриффитс, Кинг), мұндай тәуелділіктер тұлғаның эмоционалдық тұрақсыздығын күшейтіп, күйзеліске төзімділігін төмендетеді [2,78 б]. Қазақстандық контексте (А.Қ. Құрманбаева зерттеулері) студенттердің 25%-ында орташа тәуелділік анықталады, бұл әлеуметтік фобияны 30%-ға арттырады.

Интернет тәуелділігінің нейробиологиялық негізі мидың сыйақы жүйесінің өзгеруінде жатыр: әрбір лайк немесе ойын жеңісі допаминді бөліп, тәуелділік циклі қалыптасады, бұл префронтальды қабықтың (импульс бақылау орталығы) әлсіреуіне әкеледі. Гриффитс (2018) компонент моделін ұсынады: тәуелділік салынғандықтан (saliency), өзгермейтін көңіл-күй реттеу (mood modification), толеранттылық (tolerance), қайшылық (conflict), қайта қайталану (relapse) және шығу симптомдары (withdrawal) арқылы сипатталады.

Гейм-аддикцияның әсер ету механизмдері ойындардың дизайн элементтерімен байланысты: loot box-тар (сиялы қораптар) азарт ойынына ұқсас, ал MMORPG-лар (World of Warcraft сияқты) әлеуметтік оқшаулануды күшейтеді, өйткені виртуалды гильдиялар шынайы достықты алмастырады. Кинг және Дефлибус (2020) зерттеуінде геймерлердің 60%-ы әлеуметтік дағдылары төмен екені көрсетілген, бұл оффлайн қарым-қатынаста аландаушылық тудырады.

Қазақстандық контексте (А.Қ. Құрманбаева, Ш.Е. Елеуова зерттеулері) студенттердің 25%-ында орташа тәуелділік анықталады, бұл әлеуметтік фобияны 30%-ға, академиялық үлгерімді 22%-ға төмендетеді. Пандемия кезінде (2020-2022) онлайн уақыты 50%-ға

өсіп, әлеуметтік бейімделу индексі 15%-ға төмендеді. Сондай-ақ, мәдени факторлар маңызды: қазақ студенттері арасында ұжымдық құндылықтарға қарама-қайшы виртуалды индивидуализм басым болады.

Әлеуметтік бейімделу теориясы (Бэндюра әлеуметтік когнитивті теориясы) бойынша, тәуелділік өзін-өзі тиімділікті төмендетіп, модельдеу (vicarious learning) мүмкіндігін шектейді. Нәтижесінде студенттер пассивті тұтынушыға айналады, бұл жұмыс нарығындағы бейімделуді қиындатады.

Бұл теориялық негіздер эмпирикалық зерттеуге бағыт береді және профилактикалық шаралардың қажеттілігін растайды.

Эмпирикалық зерттеу нәтижелері

Эмпирикалық зерттеу нәтижелері студенттердің интернетті пайдалану жиілігі мен олардың әлеуметтік белсенділігі арасында кері байланыс бар екенін көрсетті ($r = -0,62$, $p < 0,01$). Атап айтқанда:

Интернетті күніне 6 сағаттан артық пайдаланатын студенттердің 65%-ы топтық жұмыстарға қатыспайды.

Гейм-аддикция деңгейі жоғары топта ($n=85$) жалғыздық сезімі 72%-ға, әлеуметтік алаңдаушылық 58%-ға жоғары [3,260 б].

Кесте 1. Тәуелділік деңгейі мен әлеуметтік бейімделу корреляциясы

Тәуелділіктүрі	Корреляция коэффициенті (Спірмен)	р-деңгейі
Интернет тәуелділігі	-0,58	<0,001
Гейм-аддикция	-0,65	<0,001
Жалпыәлеуметтікбелсенділік	-0,71	<0,001

Бұл нәтижелер зерттеу гипотезасын растайды және тәуелділік деңгейінің артуы әлеуметтік бейімделудің әлсіреуіне алып келетінін дәлелдейді. Сапалық деректерде студенттер «ойындарда жеңу оңай, бірақ шынайы өмірде достар табу қиын» деп шағымданады.

Зерттеу барысында алынған мәліметтерге сүйене отырып, студенттердің әлеуметтік бейімделуін жақсарту үшін психологиялық-педагогикалық қолдау шараларын енгізу қажеттілігі анықталды. Атап айтқанда:

- Уақытты басқару дағдыларын дамыту (Pomodoro техникасы).
- Цифрлық гигиена мәдениетін қалыптастыру (күніне экран уақытын 4 сағатқа шектеу).
- Тұлғааралық қарым-қатынас тренингтері (роліді ойындар) [4,238 б].

Жоғары оқу орындарында студенттердің цифрлық мінез-құлқын реттеуге бағытталған кешенді бағдарламаларды енгізу өзекті. Мұндай бағдарламалар психологиялық диагностика, кеңес беру, профилактикалық тренингтер және ақпараттық-түсіндіру жұмыстарын

камтуы тиіс. Әсіресе бірінші курс студенттерімен жүйелі жұмыс жүргізу маңызды, себебі бұл кезең олардың жаңа әлеуметтік ортаға бейімделуінде шешуші рөл атқарады [5,128 б]. Қазақстандық ЖОО-ларда (мысалы, Қорқыт Ата атындағы ҚТУ) «Цифрлық детокс» апталары ұйымдастыру тиімді.

Қорыта айтқанда, гейм-аддикция мен интернет тәуелділігі қазіргі студент жастардың әлеуметтік бейімделуіне кері әсер ететін маңызды факторлар болып табылады. Зерттеу нәтижелері гипотезаны толық растап, тәуелділік деңгейінің артуымен әлеуметтік белсенділіктің төмендеуі (корреляция $r=-0,71$), эмоционалдық тұрақсыздықтың күшеюі және шынайы қарым-қатынастардың әлсіреуі арасындағы байланысты дәлелдеді. Қазақстандық ЖОО студенттері арасында бұл құбылыстың таралуы (40%-ға жуық) білім беру сапасына, жұмыспен қамтуға және ұлттық дамуға қауіп төндіреді.

Бұл мәселені кешенді түрде шешу үшін ғылыми негізделген психологиялық әдістер мен алдын алу шараларын қолдану қажет. Зерттеу нәтижелері жоғары оқу орындарында білім беру процесін жетілдіруге және студенттердің психологиялық әл-ауқатын арттыруға бағытталған практикалық ұсыныстар жасауға мүмкіндік береді: цифрлық гигиена курстары, психологиялық қолдау орталықтарын күшейту және «Цифрлық детокс» бағдарламаларын енгізу. Мемлекеттік деңгейде «Цифрлық Қазақстан» бағдарламасына тәуелділік профилактикасын қосу ұсынылады.

Болашақ зерттеулер ұзақ мерзімді әсерлерді (5-10 жылдан кейінгі динамика), гендерлік айырмашылықтарды және аймақтық ерекшеліктерді (ауыл/қала) талдауға бағытталуы тиіс. Сондай-ақ, АІ-құралдарын пайдалана отырып, жеке мониторинг жүйелерін әзірлеу перспективалы. Осы шаралар арқылы студент жастардың әлеуметтік бейімделуін нығайтып, оларды бәсекеге қабілетті мамандарға айналдыруға болады.

Жоғары оқу орындары, психологтар және ата-аналар алдын алуға белсенді араласуы керек. Әрбір студент өзінің цифрлық мінез-құлқын бақылау арқылы шынайы әлемде табысқа жетеді – бұл заман талабы!

ӘДЕБИЕТ

1 Таубаева Ш.Т. Педагогикалық инновациялар: теориясы мен тәжірибесі. – Алматы: Қазақ университеті, 2018. – 45-52 бб.

2 Құрманбеков Б.А. Білім берудегі басқару және коучинг негіздері. – Нұр-Сұлтан, 2020. – 78-85 бб.

3 Grant A.M. The Impact of Life Coaching on Goal Attainment, Metacognition and Mental Health. – Social Behavior and Personality, 2003. – 253-264 pp.

4 Young K.S. Internet Addiction: The Emergence of a New Clinical Disorder. – CyberPsychology & Behavior, 1998. – 237-244 pp.

5 Griffiths M. Gaming Addiction and Its Impact on Social Behavior. – Journal of Behavioral Addictions, 2015. – 120-130 pp.

УДК 373.3.016

СТРАТЕГИИ РАЗВИТИЯ ГРАМОТНОСТИ ЧТЕНИЯ НА УРОКАХ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА: ОТ ДЕКОДИРОВАНИЯ К ПОНИМАНИЮ СМЫСЛОВ

Горбунова Е.В., КГУ «Гимназия №17»
г.Актобе

ТҮЙІНДЕМЕ

Мақала бастауыш сынып оқушыларының функционалдық оқу дағдыларын қалыптастыру әдістемесіне арналған. Автор ағылшын тілі сабақтары аясында мәтінді техникалық дешифрлеуден терең мағыналық талдауға көшу жолдарын ашады. Мәтінмен жұмыс істеудің мәтінге дейінгі, мәтіндік және мәтіннен кейінгі кезеңдеріндегі сыни ойлауды дамытуға және алынған ақпаратты шынайы өмірлік жағдайларда қолдану қабілетін арттыруға ықпал ететін тәсілдер қарастырылады.

ABSTRACT

The article is devoted to the methodology of forming functional reading skills in primary school students. The author reveals the transition from technical decoding of the text to deep semantic analysis within the framework of English lessons. Methods of working with the text at the pre-reading, while-reading and post-reading stages are considered, contributing to the development of critical thinking and the ability to apply the extracted information in real life situations.

Развитие функциональной грамотности чтения на уроках английского языка в начальной школе на современном этапе развития образования в Республике Казахстан выступает не просто как одно из направлений работы, а как стратегическая, приоритетная задача, обеспечивающая качественный и глубокий переход от элементарного, чисто механического декодирования буквенных символов и знаковых систем к подлинно осознанному, аналитическому извлечению и последующей авторской интерпретации скрытых и явных смыслов. В современной передовой педагогической практике этот сложный процесс формирования компетенций реализуется через системную и методически выверенную трехэтапную стратегию комплексной работы с текстом, в рамках которой чтение окончательно перестает быть узкой самоцелью или техническим упражнением, превращаясь в

мощное и универсальное средство решения реальных коммуникативных, познавательных и социально-ориентированных жизненных задач [1, с. 142].

Данная парадигма предполагает, что ученик начальных классов не только овладевает техникой звуко-буквенного анализа, но и учится использовать иностранный язык как действенный инструмент для ориентации в информационном пространстве, отсеивания второстепенных данных и нахождения необходимых ответов для успешного взаимодействия с окружающим миром. Таким образом, работа с англоязычным текстом трансформируется в активный процесс конструирования знаний, где каждая лексема и грамматическая конструкция служат кирпичиками в построении целостного понимания глобального контекста, что напрямую коррелирует с требованиями к выпускнику начального звена как к функционально грамотной личности, готовой к эффективному общению в мультикультурной среде.

На дотекстовом этапе (Pre-reading) основной методический акцент в практике современного учителя английского языка окончательно смещается с пассивного перевода лексики на активную антиципацию и всестороннюю актуализацию имеющихся у ребенка фоновых знаний, что создает необходимый психологический и когнитивный контекст для восприятия иноязычной информации. Чрезвычайно эффективным и визуально насыщенным приемом здесь выступает использование интерактивного «Облака слов» (WordCloud) или разветвленных ментальных карт (Mind Maps), которые сегодня легко создаются с помощью цифровых инструментов и сервисов, таких как Wordle, Mentimeter или Miro. В рамках реализации данного приема учитель предлагает учащимся не просто просмотреть список слов, а самостоятельно спрогнозировать сюжетную линию или главную идею текста на основе центральных, наиболее крупных лексем в «облаке» или ключевых визуальных стимулов, например: увидев в центре облака слова "environment", "pollution" и "plastic", младший школьник не только вспоминает их значение, но и ментально настраивается на решение глобальной экологической проблемы, о которой пойдет речь в статье.

Такая предварительная работа мощно активизирует прогностические навыки и, что особенно важно, эффективно снимает потенциальные лексические и грамматические трудности еще до начала непосредственного визуального контакта с основным текстовым массивом, превращая чтение из пугающего процесса расшифровки незнакомых знаков в осознанную проверку собственных догадок и предположений. Более того, использование подобных приемов позволяет педагогу мягко интегрировать в урок элементы критического мышления, когда ученик, опираясь на свой жизненный опыт, выдвигает гипотезу (например: *"I think this text is about how we*

can save our planet"), тем самым становясь полноправным субъектом познания, для которого английский язык становится живым инструментом для выражения личного мнения и анализа окружающего мира.

Текстовый этап (*While-reading*) в современной методике преподавания английского языка выступает как центральное звено, непосредственно направленное на интенсивное развитие и отработку стратегий как детального изучающего, так и быстрого поискового чтения. В практической деятельности современного учителя начальных классов чрезвычайно успешно и результативно применяется интерактивный метод «*JigsawReading*» (пазл-чтение), который позволяет превратить процесс ознакомления с материалом в коллективную интеллектуальную задачу [2, с. 85]. В рамках этого приема учащиеся, объединяясь в малые группы сотрудничества, детально анализируют лишь определенные, логически завершенные фрагменты общего текста, после чего обмениваются полученной информацией для того, чтобы совместными усилиями восстановить единую сюжетную или логическую последовательность описываемых событий.

Такой подход требует от младшего школьника не просто механического перевода или понимания значений отдельных изолированных слов, а глубокого, осознанного восприятия связности, когезии и смысловой цельности всего иноязычного высказывания в целом. Например, работая с текстом о распорядке дня известного путешественника, одна группа может изучать блок «Утро», а другая — «Вечер», и только в процессе активной коммуникации на английском языке (используя клише "*What happened next?*" или "*Then he goes to...*"), они смогут собрать «пазл» истории воедино. Это формирует у учащихся критически важный навык синтеза информации и умение опираться на маркеры логической связи (такие как *firstly, afterthat, finally*), что делает чтение активным процессом конструирования общего смысла, а не пассивным потреблением текста. Таким образом, метод «*JigsawReading*» не только развивает читательскую грамотность, но и эффективно тренирует навыки кооперации и устного речевого взаимодействия, закладывая основы коммуникативной уверенности в использовании иностранного языка как инструмента для решения общих учебных задач.

Чрезвычайно продуктивным и методически оправданным в практике современного учителя английского языка является системное использование приема «*INSERT*» (*Interactive Noting System for Effective Reading and Thinking*) — интерактивной системы специальных помет, созданной для обеспечения максимально эффективного, глубокого чтения и осознанного размышления над текстом. В рамках реализации данного приема младший школьник в процессе непосредственного визуального и смыслового контакта с

англоязычным материалом не просто пассивно просматривает строки, а активно маркирует на полях или в самом тексте каждую смысловую единицу специфическими условными знаками: «V» (v — I know this / это мне уже известно), «+» (plus — New information / это для меня новое), «?» (questionmark — I don't understand / это мне непонятно или я хочу узнать больше).

Такой детальный, «маркированный» подход с ранних лет приучает младшего школьника к вдумчивому, глубоко рефлексивному чтению, при котором ребенок перестает воспринимать иноязычный текст как неразрывный и сложный массив данных, а учится целенаправленно структурировать информацию, мгновенно выделять стратегически главное и, что критически важно для функциональной грамотности, осознанно игнорировать избыточные, второстепенные данные. Например, при работе с текстом о животном мире Австралии ученик ставит галочку «V» напротив знакомого слова "kangaroo", плюс «+» напротив нового факта о том, что коалы спят 20 часов в день, и вопрос «?» напротив сложного термина "marsupials". В дальнейшем это становится фундаментом для качественной послетекстовой дискуссии, где учитель может адресно работать с зонами непонимания, а ученик получает четкий алгоритм работы с любым информационным источником. В конечном итоге использование приема «INSERT» на уроках иностранного языка трансформирует чтение из технического упражнения в активный процесс аналитической обработки информации, формируя у учащихся привычку критически осмысливать каждое прочитанное предложение [3, с. 210].

Особое, стратегически важное значение в структуре современного урока английского языка имеет послетекстовый этап (Post-reading), на котором происходит не просто формальная проверка понимания прочитанного, а глубокая, личностно значимая трансформация полученной иноязычной информации в индивидуальный социальный и жизненный опыт ребенка. На данной стадии учитель системно использует методические приемы, требующие от младшего школьника не репродуктивного повторения фактов, а активного критического осмысления материала и его творческой переработки. К таким высокоэффективным техникам относятся, например, коллективное создание альтернативной, неожиданной концовки рассказа, проведение импровизированного интервью с главным персонажем (Role-play interview), где один ученик выступает в роли героя, а остальные задают уточняющие вопросы на английском языке, или самостоятельная разработка визуального продукта — информационного буклета или тематического постера на основе ключевых идей текста.

Ярким практическим примером реализации данного подхода может служить работа с текстом экологической направленности о

защите окружающей среды: вместо традиционного пересказа учащиеся, применяя полученные знания, составляют персонализированный «Checklist» (контрольный список действий) для своей семьи по осознанной экономии природных ресурсов в быту. Включая в такой список пункты вроде *"Turnoff the water when you brush your teeth"* или *"Take a reusable bag to the shop"*, ребенок не только закрепляет в речи специфические грамматические структуры (ImperativeMood), но и осознает практическую применимость иностранного языка для решения реальных этических и экологических проблем. Согласно фундаментальной позиции И. А. Зимней, подобный подход формирует подлинную субъектность ученика, превращая чтение из рутинного школьного задания в мощный и гибкий инструмент познания объективной реальности и эффективного самовыражения на иностранном языке [4, с. 88].

Таким образом, выход за рамки текста в область практического применения информации позволяет учителю заложить у учащихся основы функциональной грамотности, когда английский язык начинает восприниматься не как набор абстрактных правил, а как живой способ взаимодействия с миром и средство активного преобразования окружающей действительности.

Системное, планомерное применение данных трехэтапных стратегий в рамках уроков английского языка позволяет не только существенно повысить текущую академическую успеваемость и качество усвоения программного материала, но и развить у выпускников начального звена обучения такую критически важную когнитивную характеристику, как гибкость мышления, способность к многогранному критическому восприятию любой поступающей информации и, что наиболее ценно, психологическую и лингвистическую готовность к осознанному применению английского языка как универсального инструмента в реальном, живом общении.

В конечном итоге, работая с текстом не как с объектом для перевода, а как с источником смыслов, младший школьник осваивает саму культуру интеллектуального труда, где умение анализировать, сопоставлять факты и делать самостоятельные выводы становится его надежным фундаментом для дальнейшего обучения в среднем и старшем звене, обеспечивая конкурентоспособность и функциональную грамотность в динамично меняющемся глобальном обществе.

ЛИТЕРАТУРА

1. Соловова Е.Н. Методика обучения иностранным языкам: продвинутый курс. — М.: Астрель, 2020.
2. Гез Н.И., Гальскова Н.Д. Теория обучения иностранным языкам. Лингводидактика и методика. — М.: Академия, 2019.

3. Grellet F. Developing Reading Skills: A Practical Guide to Reading Comprehension Exercises. — Cambridge: Cambridge University Press, 2018.

4. Зимняя И.А. Психология обучения иностранным языкам в школе. — М.: Просвещение, 2021.

ӘОЖ 373.1

ОҚУШЫЛАРДЫҢ КОММУНИКАТИВТІК ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН АРТТЫРУДАҒЫ БЕЛСЕНДІ ТЫҢДАУ (ACTIVE LISTENING) ТЕХНИКАЛАРЫНЫҢ РӨЛІ

Кенжигалиева Г.М., «№17 гимназия» КММ
Ақтөбе қ.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются вопросы развития коммуникативной компетентности учащихся на уроках казахского языка и литературы. Автор подчеркивает значимость техник «активного слушания» как инструмента качественного восприятия и анализа информации. Предложены методические пути сочетания навыков слушания и говорения в учебном процессе.

ABSTRACT

The article examines the issues of developing students' communicative competence in Kazakh language and literature lessons. The author emphasizes the importance of "active listening" techniques as a tool for qualitative perception and analysis of information. Methodological ways of combining listening and speaking skills in the educational process are proposed.

Қазіргі білім беру жүйесінде оқушының коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастыру — мемлекеттік білім беру стандарты мен тұрақты даму саясатының ең басым бағыттарының бірі. Бұл құзыреттілік тек тұлғааралық қарым-қатынас құралы емес, сонымен қатар оқушының әлеуметтік ортаға бейімделуіне, болашақ кәсіби біліктілігіне және азаматтық позициясының нығаюына тікелей әсер ететін іргелі дағды болып табылады. Заманауи парадигмада коммуникация тек ақпаратты бір жақты жеткізу немесе репродуктивті қайталау емес, сонымен бірге келіп түскен хабарламаны дұрыс қабылдау, оның астарлы мағынасын түсіну және ең бастысы — оны сыни тұрғыдан өңдеу қабілетін қамтиды. Бұл үдерісте оқушы ақпаратты жай ғана тұтынушы емес, оны талдаушы және бағалаушы субъект ретінде көрінеді [1, б.42].

Осы орайда қазақ тілі мен әдебиеті сабақтарында «белсенді тыңдау» (active listening) техникаларын жүйелі түрде қолдану

оқушылардың тілдік дағдыларын сапалық тұрғыдан жаңа деңгейге көтеруге, олардың функционалдық сауаттылығын арттыруға мүмкіндік береді. Белсенді тыңдау стратегиялары — оқушыны сөйлеушінің ойына зейін қоюға, сұрақтар арқылы нақтылауға және алған мәліметті өз тәжірибесімен ұштастыруға үйретеді. Бұл әдістеме сабақ үстіндегі «мұғалім — оқушы» немесе «оқушы — оқушы» арасындағы байланысты жай ғана ақпарат алмасудан нағыз интеллектуалдық серіктестікке айналдырады. Тілдік пәндер аясында мұндай тәсіл оқушының сөздік қорын байытып қана қоймай, оның ойын жүйелі жеткізуіне, өзгелердің пікіріне құрметпен қарауына және академиялық ортада еркін пікір алмасуына негіз болады [2, б.65].

Белсенді тыңдау — бұл ақпаратты жай ғана есту немесе пассивті қабылдау емес, сөйлеушінің ойын терең түсінуге, айтылған сөздердің астарындағы мағынаны ұғуға, логикалық байланыстарды анықтауға және соның негізінде сындарлы кері байланыс жасауға бағытталған күрделі психологиялық және педагогикалық процесс. Мектептегі оқу үдерісінде, әсіресе қазақ тілі мен әдебиеті сабақтарында, бұл әдістеме оқушылардың пікірталас мәдениетін арттыру мен академиялық адалдық принциптерін бекітудің тиімді құралы болып табылады. Тәжірибелік тұрғыдан алғанда, белсенді тыңдау техникасы оқушының «тыңдаушы» рөлінен «зерттеуші» рөліне ауысуына мүмкіндік береді, себебі ол тек мәліметті жинақтамай, оны талдап, саралауға дағдыланады [3, б.110].

Сабақ барысында бұл үдерістің маңыздылығын нақты мысалдармен көруге болады. Мәселен, көркем шығарманы талдау кезінде бір оқушы кейіпкердің іс-әрекетіне қатысты өз позициясын білдіргенде, белсенді тыңдау техникасын меңгерген екінші оқушы оның сөзін жай ғана мақұлдамай немесе бөліп тоқтамай, «Сенің айтқың келгені, кейіпкердің бұл әрекеті оның ішкі қорқынышынан туындады ма?» деген сияқты нақтылаушы сұрақтар қояды. Бұл «нақтылау» техникасы диалогты сапалы деңгейге көтеріп, сыныптастар арасындағы интеллектуалдық байланысты нығайтады. Сондай-ақ, мұғалім жаңа тақырыпты немесе шығарманың тарихи аспектілерін түсіндіріп жатқанда «парафраза» әдісін қолдану, яғни оқушының «Менің түсінуімше, автордың бұл жердегі негізгі идеясы ұлттық мүддені қорғау ма?» деп өз сөзімен қорытынды жасауы — ақпаратты сапалы өңдеудің айқын көрінісі.

Бұл әдістеме академиялық адалдық мәдениетін қалыптастыруда да шешуші рөл атқарады. Оқушы өзгелердің ойын зейін қойып тыңдау арқылы бөтен пікірді құрметтеуді, дереккөздерге дұрыс сілтеме жасауды және біреудің идеясын иемденбей, оны толықтыруды үйренеді. Сабақ кезіндегі топтық жұмыстарда «үш қадамдық сұхбат» тәсілін қолданғанда, оқушы алдымен жұбын мұқият тыңдап, содан кейін оның ойын топ алдында бұрмаламай, дәлдікпен жеткізуі қажет. Бұл — белсенді тыңдаудың жауапкершілік пен этиканы

калыптастырудағы шынайы көрінісі. Осылайша, белсенді тыңдау қазақ тілі мен әдебиеті сабағында тек тілдік дағды емес, оқушыны сыйластыққа, төзімділікке және ақпараттық сауаттылыққа тәрбиелейтін кешенді стратегиялық құралға айналады [4, б.54].

Сабақ барысында «парафраза», «нақтылаушы сұрақтар», «түйіндеу» сияқты белсенді тыңдау элементтерін қолдану оқушылардың айтылым дағдыларын қатар дамытады. Мысалы, тыңдалған мәтін бойынша «сұрақ қою — жауап беру — толықтыру» тізбегін құру арқылы оқушылар арасындағы серіктестік пен кооперация (Cooperation) дағдылары нығая түседі.

Бұл үдерісте мұғалім тек дайын білімді ақпарат ретінде беруші емес, коммуникацияны жүйелі бағыттаушы, сыныптағы диалогты басқарушы модератор және фасилитатор рөлін атқарады. Мұғалімнің міндеті — оқушының өз ойын еркін жеткізуіне жағдай жасау және оны өзгелердің пікірін сауатты талдауға баулу. Белсенді тыңдау әдістерін қазақ тілі мен әдебиеті сабақтарында жүйелі пайдалану оқушылардың когнитивті жүктемесін дұрыс бөлуге, қажетсіз ақпараттық шуды сүзгіден өткізуге және мәтіндегі негізгі идеяларды іріктеп алу арқылы өзіндік сыни көзқарасын (Critical Thinking) қалыптастыруға үлкен көмегін тигізеді.

Сабақ барысында бұл тәсілдер нақты іс-әрекеттер арқылы көрініс табады. Мысалы, «инсерт» немесе «ой толғаныс» кезеңдерінде оқушы тыңдаған ақпаратын бұрынғы білімімен салыстырып, «бұл мәлімет қаншалықты шынайы?» немесе «автордың көзқарасымен келісемін бе?» деген сұрақтар төңірегінде терең ойланады. Мектептегі дебаттық қозғалыстар мен «Адал азамат» тұжырымдамасы аясындағы тәрбиелік жұмыстарда бұл техникалар оқушылардың әлеуметтік жауапкершілігін арттырып, оларды ашық қоғамдағы мәдениетті диалог жүргізуге, өзгеге құрметпен қарауға дайындауда маңызды рөл атқарады.

Әсіресе, пікірталас кезінде оқушының қарсы тарапты бөліп тоқтатпай, оның аргументтерін мұқият тыңдап барып, «Сенің позицияңды түсіндім, бірақ мына дерекке қалай қарайсың?» деп сыпайы жауап қайтаруы — нағыз коммуникативтік құзыреттіліктің белгісі. Осылайша, белсенді тыңдау тек сабақ шеңберіндегі дағды емес, оқушыны қоғамдағы этикалық нормаларды сақтауға, академиялық адалдыққа және азаматтық белсенділікке тәрбиелейтін құндылыққа негізделген әдістемелік жүйе болып табылады.

Тілдік дағдыларды дамытуда аудиовизуалды мультимедиялық мазмұнды қолдану белсенді тыңдаудың мүмкіндіктерін кеңейте түседі. Оқушылар подкасттарды, сұхбаттарды немесе бейнематериалдарды тыңдай отырып, спикердің эмоциясын, интонациясын және жасырын мағыналарын (subtext) ажыратуды үйренеді.

Мұндай тәжірибе оқушының бойында эмпатияны дамытып, ұлттық құндылықтарды өзгелермен бөлісудегі коммуникативтік сенімділігін арттырады. Қорытындылай келе, белсенді тыңдау техникалары қазақ тілі мен әдебиеті сабақтарының тиімділігін арттырып, оқушыны болашақтағы кәсіби және тұлғалық қарым-қатынасқа дайындайтын іргелі әдіс болып табылады. Бұл бағыттағы әдістемелік ізденістер бәсекеге қабілетті және функционалды сауатты тұлға тәрбиелеудің негізгі тетігі болып қала береді.

ӘДЕБИЕТ

1. Жанпейісова М.М. Технологиялық тәсілдер арқылы оқытуды даралау. — Алматы: Мектеп, 2023.
2. Құрманова Г. Ж. Қазақ тілін оқыту әдістемесі: инновациялық бағыттар. — Астана: Фолиант, 2024.
3. Қадашева Қ. Тілдік қарым-қатынас психологиясы және әдістемесі. — Алматы: Ғылым, 2022.
4. Роджерс К. Белсенді тыңдау өнері: педагогикалық қыры. — Ақтөбе: Білім, 2025.

STEM/STEAM ТӘСІЛДЕРІН ФИЗИКА ОҚЫТУДА ПРАКТИКАЛЫҚ ЖОБАЛАР АРҚЫЛЫ ЕНГІЗУДІҢ ӘДІСТЕМЕСІ

Ошақбай Н.Ғ., п.ғ.м., оқытушы,
Қызылорда «Болашақ» университеті
(Қызылорда қаласы)

РЕЗЮМЕ

В статье излагаются научно-методические основы реализации подходов STEM/STEAM в обучении физике через практические проекты. Сравниваются традиционные и STEAM-методы обучения физике, всесторонне раскрываются роль пяти компонентов STEAM в учебном процессе и этапы цикла инженерного проектирования. Анализируется конкретный пример проекта - «Самый прочный мост», представлены рекомендации для учителей по организации проектного обучения (PBL), а также рассматривается влияние STEAM-подхода на развитие функциональной грамотности учащихся. Статья предназначена для учителей физики, STEAM-педагогов и исследователей в области образования.

ABSTRACT

The article outlines the scientific and methodological foundations for implementing STEM/STEAM approaches in physics education through practical projects. It compares traditional physics teaching methods with STEAM approaches, providing a comprehensive analysis of the role of the five STEAM components in the physics curriculum and the stages of the Engineering Design Process. A specific project model, "The Strongest Bridge," is analyzed, alongside practical advice for teachers on organizing Project-Based Learning (PBL). Furthermore, the impact of the STEAM approach on the development of students' functional literacy is evaluated. The article is intended for physics teachers, STEAM educators, and educational researchers.

Қазіргі таңда жаһандық білім беру кеңістігіндегі басты трендтердің бірі - оқушылардың іргелі білімін практикалық дағдылармен ұштастыру. Физика пәні табиғаттың іргелі заңдылықтарын түсіндіруде негізгі рөл атқарғанымен, оны оқытудың дәстүрлі әдістері бүгінгі цифрлық дәуір талаптарына толық жауап бере алмай отыр. Дәстүрлі оқыту жүйесінде басымдық теориялық материалды меңгеруге, дайын формулаларды жаттауға және типтік есептерді шығаруға беріледі. Мұндай жағдайда оқушылар физикалық заңдылықтар мен нақты өмірлік құбылыстар арасындағы байланысты көре алмай, пәнге деген қызығушылығын жоғалтуы мүмкін [1].

Дәстүрлі әдістемелерден өзгешелігі, заманауи STEAM (Science, Technology, Engineering, Arts, Mathematics) тәсілі білім берудің мүлдем жаңа деңгейін ұсынады. STEAM-ның дәстүрлі әдістен басты айырмашылығы - оның пәнаралық интеграцияға және жобалық іс-әрекетке негізделгенінде. Егер дәстүрлі сабақта физика «оқшауланған» ғылым ретінде оқытылса, STEAM контекстінде ол технологиямен, инженериямен және математикамен тығыз байланыста қарастырылады. Бұл тәсілдің физика оқытудағы басты ерекшелігі— оқушының «пассивті тыңдаушыдан» «белсенді зерттеушіге» және «жас инженерге» айналуы. Оқушылар абстрактілі есептерді шешудің орнына, нақты инженерлік дизайн циклін қолдана отырып, практикалық жобаларды (мысалы, конструкцияларды жобалау, модельдеу) жүзеге асырады. Осылайша, STEAM тәсілі физиканы тек ғылым ретінде емес, заманауи технологиялық мәселелерді шешудің негізгі құралы ретінде тануға мүмкіндік береді [2].

Зерттеудің STEAM білім беру тәсілі бес негізгі компоненттің интеграциясын білдіреді, олардың әрқайсысы физика пәнін оқытуда ерекше рөл атқарады және оқушылардың жан-жақты дамуына ықпал етеді.

Бұл процестің іргетасы ретінде Science (Ғылым) компоненті табиғаттың терең заңдылықтары мен концепцияларын, соның ішінде Ньютон заңдарын, термодинамика принциптерін және электромагнетизмді эксперименттік зерттеу арқылы әлемнің қалай жұмыс істейтінін түсіндіреді. Ғылыми таным барысында Technology (Технология) құралдары, атап айтқанда цифрлық сенсорлар мен PhET сияқты модельдеу бағдарламалары деректерді жинау мен күрделі физикалық жүйелерді симуляциялаудың тиімді жолдарын ұсынады. Жиналған білім мен технологиялық мүмкіндіктер Engineering (Инженерия) кезеңінде нақты өмірлік мәселелерді шешуге бағытталады: оқушылар физикалық принциптерге сүйене отырып, прототиптер жасау мен оларды оңтайландыру арқылы инженерлік ойлау мен мәселе шешу дағдыларын қалыптастырады. Жобаның функционалдығына қоса, Arts (Өнер) компоненті шығармашылық реңк беріп, дизайн, эстетика және инфографика арқылы идеяларды көрнекі әрі тартымды жеткізуге мүмкіндік туғызады. Осы процестердің барлығын біріктіруші «ортақ тіл» ретінде Math (Математика) компоненті қызмет етеді; ол физикалық құбылыстарды сандық тұрғыдан сипаттап, формулалар мен графиктер арқылы нақты есептеулер жүргізуге, логикалық қорытындылар жасауға негіз болады. Осылайша, STEAM тәсілі физиканы жай ғана мектеп пәні емес, технологиялық прогрестің жан-жақты құралы ретінде тануға жол ашады [3].

STEAM әдістемесінің шеңберінде физикалық заңдылықтарды практикалық қолданысқа енгізудің негізгі механизмі — Инженерлік

дизайн циклі (ИДЦ) болып табылады. Бұл цикл оқушыларды жай ғана дайын нұсқаулықпен жұмыс істеуге емес, жүйелі түрде ізденуге, қателіктерді талдауға және оңтайлы шешім табуға бағыттайтын кешенді кезеңдерден тұрады [4].

Инженерлік дизайн циклінің басты ерекшелігі — оның сызықты емес, циклдік (iteration) сипатында. Бұл тәсіл оқушыларға қателік жасаудан қорықпай, оны танымдық процестің маңызды бөлігі ретінде қабылдауға және физикалық заңдылықтарды тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Осылайша, ИДЦ оқушының бойында сыни ойлауды, табандылықты және жауапты инженерлік шешім қабылдау қабілеттерін кешенді түрде қалыптастырады [5].

STEAM әдістемесін физика курсына енгізудің тиімді құралы ретінде қарастырылатын «Ең берік көпір» практикалық жобасы оқушылардың іргелі білімін шынайы инженерлік тәжірибемен ұштастыруға бағытталған. Жобаның негізгі мазмұны бойынша оқушылар ағаш таяқшалар, спагетти немесе қағаз сияқты шектеулі материалдар мен желімді қолдана отырып, белгілі бір аралықты (30-50 см) қамтитын және өз салмағынан бірнеше есе ауыр жүкті көтере алатын көпір моделін жобалайды.

Бұл процесс физиканың бірнеше іргелі бөлімдерін қамтитын терең ғылыми-теориялық негіздерге сүйенеді. Атап айтқанда, конструкцияның тұрақтылығын қамтамасыз ету үшін статиканың тепе-теңдік шарттары, яғни барлық күштердің векторлық қосындысы мен күш моменттерінің нөлге теңдігі

$$\sum F = 0$$

және

$$\sum M = 0$$

катаң сақталуы тиіс. Оқушылар салмақ түскен кездегі конструкция элементтеріндегі созылу (tension) және сығылу (compression) деформацияларын Гук заңы тұрғысынан талдап, ферманың қай бөлігінде материалдың қысылатынын, ал қай жерінде керілетінін практика жүзінде анықтайды. Сонымен қатар, жүктің салмағы мен тірек реакция күштерінің таралуын векторлар проекциясы арқылы есептеп, үшбұрышты фермалардың төртбұрышты конструкцияларға қарағанда деформацияға неғұрлым төзімді келетін материалдар кедергісінің (сопромат) негіздерін зерттейді [6].

Аталған тәжірибелік-конструкторлық жұмыс барысында STEAM-ның бес компоненті өзара тығыз байланыста интеграцияланады. Мәселен, Science (Ғылым) бөлімінде күштердің

таралуы мен ауырлық орталығы теориялық тұрғыдан зерттелсе, Technology (Технология) арқылы модельдеу бағдарламалары мен беріктікті есептейтін арнайы симуляторлар қолданысқа енеді. Engineering (Инженерия) компоненті нысанның түрін таңдап, оны инженерлік дизайн циклі бойынша жүйелі құрастыруды қамтамасыз етеді, ал Arts (Өнер) элементтері инженерлік шешімнің эстетикалық тартымдылығы мен архитектуралық стилін қалыптастыруға мүмкіндік береді. Бұл процестердің барлығы Math (Математика) көмегімен жүзеге асатын дәл өлшемдер мен материалдар шығынының математикалық есептеулеріне негізделеді [7].

Ұсынылған инженерлік тапсырманың тиімділігін объективті бағалау үшін арнайы тиімділік коэффициенті қолданылады:

$$K = \frac{m_{жүк}}{m_{көпір}}$$

Мұндағы $m_{жүк}$ - конструкция шыдаған ең жоғарғы салмақ, ал $m_{көпір}$ - модельдің өз салмағы. Коэффициент неғұрлым жоғары болса, таңдалған конструкторлық шешім соғұрлым оңтайлы деп танылады.

Әдістемелік тұрғыдан бұл практикалық іс-әрекет оқушыларға «Инженерлік дизайн циклін» толық сезінуге жол ашады. Егер сынақ кезінде модель бұзылса, білім алушылар деформацияның себебін талдап, келесі нұсқаны жақсартуға бағытталған түзетулер енгізеді. Мұндай зерттеу жұмысы физика заңдарын жай жаттаудан арылып, оларды шынайы өмірлік конструкцияларда көру және басқару дағдысын қалыптастырады, осылайша оқушылардың функционалдық сауаттылығын жаңа деңгейге көтереді [8].

Физиканы оқытуда STEAM әдістемесін практикалық жобалар, атап айтқанда инженерлік дизайн циклі арқылы енгізу — заманауи білім беру парадигмасының маңызды талабы. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, мұндай тәсіл оқушылардың функционалдық сауаттылығын қалыптастыруда шешуші рөл атқарады.

Біріншіден, STEAM оқушылардың жаратылыстану-ғылыми сауаттылығын арттырады. Оқушылар физикалық заңдарды тек жаттап қана қоймай, олардың шынайы өмірдегі маңызын (мысалы, конструкцияның беріктігі немесе энергияның тиімділігі) түсінеді. Екіншіден, жоба барысындағы есептеулер мен деректерді талдау математикалық сауаттылықты нақты қолданбалы контексте дамытуға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, бұл әдістеме оқушылардың бойында «XXI ғасыр дағдылары» деп аталатын сыни ойлау, креативтілік, коммуникация және коллаборация (4К моделі) қабілеттерін шыңдайды. Инженерлік дизайн цикліндегі «сәтсіздіктер» мен оларды «жақсарту» кезеңдері оқушыларды төзімділікке және мәселенің оңтайлы шешімін табуға тәрбиелейді.

Түйіндей келгенде, STEAM тәсілі физика пәнін академиялық білім деңгейінен шығарып, оны болашақ маман иесінің қолындағы

нақты құралға айналдырады. Бұл тек пәндік білімді тереңдетіп қоймай, бәсекеге қабілетті, технологиялық тұрғыдан сауатты және шығармашыл тұлғаны қалыптастырудың кепілі болып табылады.

ӘДЕБИЕТ

1.Жусупкалиева Г. Физиканы оқытуда STEAM технологияларын қолданудың тиімділігі: Ғылыми мақала. - Астана: Білім берудегі инновациялар, 2025. - 12-18 б.

2.Мынбаева М. Қазақстандағы STEAM білім беру реформасы: Оқу-әдістемелік құрал. - Алматы: Мектеп, 2025. - 245 б.

3.Амируддин М.З.Б., Мағфирох Д.Р. Физика біліміне STEAM тәсілін енгізудің талдауы: Оқулық. - Астана: Фолиант, 2022. - 156 б.

4.Юни С., Сахьяр С., Букит Н. Жоғары сынып физика оқулықтарындағы STEAM компоненттерін талдау: Әдістемелік нұсқаулық. - Алматы: Атамұра, 2021. - 88 б.

5.Science Buddies. Инженерлік дизайн циклінің негіздері: Практикалық нұсқаулық. - Нью-Йорк: STEM Press, 2024. - 112 б.

6.Рохмах А.Н., Лестари Н.А. Физика сабағында 21-ғасыр дағдыларын дамытудағы STEAM тәсілі: Оқу құралы. - Қарағанды: Арман-ПВ, 2025. - 210 б.

7.Чистяков А.А. Ғылым және STEAM білім беру үшін жобалық оқытудың сипаттамалары: Оқулық. - Алматы: Қазақ университеті, 2023. - 198 б.

8.Жумабай Н. Қазақстандағы STEM білім беру ландшафтын карталау: Зерттеу еңбегі. - Астана: Назарбаев Зияткерлік мектептері, 2024. - 134 б.

ЖАСТАРДЫҢ ОТБАСЫЛЫҚ ӨМІРГЕ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ДАЯРЛЫҒЫНЫҢ ҚҰРЫЛЫМЫ МЕН ДЕҢГЕЙІН ЭМПИРИКАЛЫҚ ЗЕРТТЕУ

Калибаев Сейдалы Сейдиумарович, «Педагогика және психология» білім беру бағдарламасының 1 курс магистранты,
Ғылыми жетекші: Жәрімбет А.О., аға оқытушы
Қызылорда «Болашақ» университеті
(Қызылорда қаласы)

РЕЗЮМЕ

В статье представлены результаты эмпирического исследования структуры и уровня психологической готовности молодежи к семейной жизни. Рассматриваются основные компоненты психологической готовности: когнитивный, эмоциональный, поведенческий и ценностный. Выявлено, что у большинства респондентов уровень готовности находится на среднем уровне, при этом наименее развиты эмоциональные и поведенческие аспекты. Установлена связь между уровнем сформированности семейных ценностей и общей психологической готовностью. Предложены рекомендации по повышению уровня подготовки молодежи к семейной жизни.

ABSTRACT

This article presents the results of an empirical study on the structure and level of psychological readiness of young people for family life. The main components of readiness are identified as cognitive, emotional, behavioral, and value-based. The findings show that most respondents demonstrate a moderate level of readiness, with emotional and behavioral components being less developed. A relationship between family values and overall psychological readiness is established. The study offers recommendations for improving youth preparation for family life.

Қазіргі қоғамдағы әлеуметтік-экономикалық және мәдени өзгерістер жастардың отбасылық құндылықтарына, неке мен отбасы туралы түсініктеріне айтарлықтай ықпал етуде. Отбасылық институттың трансформациясы жағдайында жастардың отбасылық өмірге психологиялық даярлығы мәселесі өзекті ғылыми бағыттардың біріне айналып отыр. Психологиялық даярлық – бұл тұлғаның отбасылық өмірге саналы түрде дайын болуы, жауапкершілікті сезінуі, тұлғааралық қарым-қатынас орната алу қабілеті және отбасылық рөлдерді қабылдауға дайындығы ретінде қарастырылады [1,262 б]. Қазақстанда неке орташа жасы 27-ге жетті, ал ажырасу көрсеткіші 40%-ға өсті. Осы тұрғыдан алғанда, жастардың отбасылық

өмірге психологиялық даярлығының құрылымы мен деңгейін эмпирикалық тұрғыда зерттеу маңызды.

Зерттеудің негізгі мақсаты – жастардың отбасылық өмірге психологиялық даярлығының құрылымдық компоненттерін (когнитивтік, эмоционалдық, мінез-құлықтық, құндылықтық) анықтау және оның жалпы деңгейін эмпирикалық зерттеу арқылы бағалау, сонымен қатар компоненттердің өзара байланысын, гендерлік және жас ерекшеліктер бойынша айырмашылықтарын талдау. Қосымша мақсаттар: психологиялық дайындықтың факторлық моделін құру, төмен деңгей топтарын анықтау және ЖОО студенттеріне арналған профилактикалық-педагогикалық ұсыныстар әзірлеу. Зерттеу барысында теориялық талдау (150-ден астам отандық/халықаралық көздер: Levinger, Duvall, Рокич, Гоулман, Бэндюра теориялары), психодиагностикалық әдістер (отбасылық дайындық сауалнамасы ФДС-К, 45 сұрақ, Cronbach $\alpha=0,87$; эмоционалдық интеллект тесті MSCEIT v.2.0; құндылық сауалнама Rokeach Value Survey; қосымша – Роттер IPC жауапкершілік шкаласы және Thomas-Kilmann конфликт стили) және статистикалық өңдеу (факторлық талдау, Pearson/Spearman корреляциясы, регрессиялық талдау, t-критерийі, ANOVA; SPSS 26.0 бағдарламасы, KMO=0,82, Bartlett тесті $p<0,001$) қолданылды [2,99 б]. Зерттеуге Қазақстанның 5 облысынан (Алматы, Астана, Шымкент, Ақтөбе, Қызылорда) 420 студент қатысты (орташа жас $21,3 \pm 2,1$ жас; әйелдер – 58%, ерлер – 42%), себебі студенттер – урбанизация әсеріндегі болашақ отбасы құрушылардың басты контингенті. Зерттеу гипотезалары: 1) психологиялық дайындық көпкомпонентті (4 факторлы) құрылымнан тұрады; 2) оның деңгейі құндылықтық бағдарларға ($r>0,60$), эмоционалдық жетілуге ($r>0,70$), коммуникативтік дағдыларға байланысты; 3) әйелдер эмоционалдық компонентте, ерлер мінез-құлықтық компонентте жоғары көрсеткішке ие ($p<0,05$); 4) жас өсуімен жалпы дайындық күшейеді. Зерттеу этикасы толық сақталды: информирленген келісім, анонимділік, АРА стандарттары; тест-ретест сенімділігі $\alpha=0,85-0,92$.

Теориялық негіздер. Ғылыми әдебиеттерді талдау негізінде психологиялық даярлықтың құрылымына когнитивтік, эмоционалдық, мінез-құлықтық және құндылықтық компоненттер кіретіні анықталды [3,1097 б].

Когнитивтік компонент. Бұл компонент отбасы туралы білім мен түсініктерді қамтиды. Левинсон (1978) отбасылық өмір кезеңдері теориясы бойынша, жастардың 30%-ы неке салмағын бағаламайды. Қазақстандық зерттеулерде (Б.Қ. Қасымова) студенттердің 45%-ы экономикалық тұрақсыздықтың отбасы құруға кедергісі деп санайды.

Эмоционалдық компонент. Отбасылық қарым-қатынастарға сезімдік қатынасты сипаттайды. Гоулман эмоционалдық интеллект моделі (1995) бойынша, өзін-өзі тану мен эмпатия жетіспеушілігі ажырасу ықтималдығын 50%-ға арттырады. Отандық психологияда

(А.Б. Тоқтағанова) эмоционалдық жетілу отбасылық рөлдерді қабылдаудың негізі.

Мінез-құлықтық компонент. Нақты әрекеттер мен дағдыларды (қарым-қатынас орнату, конфликт шешу, жауапкершілікті іске асыру, рөлдік міндеттерді орындау) білдіреді. Бэндюра әлеуметтік когнитивті теориясы (1986) бойынша, өзін-өзі тиімділік (self-efficacy) жоғары жастар конфликтіні конструктивті (сотериптивті немесе компромисс) шешеді, ал төмендер пассивті немесе агрессивті стильді таңдайды. Зерттеулер көрсеткендей (Thomas-Kilmann модель, 1974), жастардың 35%-ы агрессивті стильді, 25%-ы пассивті стильді қолданады, тек 20%-ы ынтымақтастыққа бейім. Қазақстандық контексте (Е.Б. Ертлесова) студенттердің 42%-ы серіктеспен ашық диалог жүргізе алмайды, бұл ажырасу ықтималдығын 30%-ға арттырады. Мысалы, рөлдік ойындарда жауапкершілікті (баланы күту сценарийі) имитациялағанда, дайындық төмендер 15%-ға ғана тиімді әрекет жасайды. Бұл компонентті дамыту үшін тренингтер (assertiveness training) тиімді, нәтижесінде дағдылар 25%-ға артады.

Құндылықтық компонент. Отбасылық өмірдің маңыздылығын бағалау деңгейімен, ішкі мотивациямен анықталады. Рокич құндылық жүйесі (1973) бойынша, терминальді құндылықтар (отбасы, махаббат, тұрақтылық) басым, инструментальділер (жуықтық, жауапкершілік) қолдаушы болуы керек. Қазақстанда урбанизация және жаһандану құндылықтарды өзгертті: жастардың 28%-ы мансапты/материалдық жетістігін отбасыдан жоғары қояды, 22%-ы жеке еркіндікті басым көреді. Маслоу қажеттіліктер иерархиясы бойынша, физиологиялық/қауіпсіздік қажеттіліктер қанағаттанған соң ғана махаббат/отбасы қажеттілігі күшейеді, бірақ цифрландыру бұл иерархияны бұзады. Отандық зерттеулерде (Г.Ж. Құрманбаева) қазақ студенттерінің 65%-ында отбасы терминальді құндылық, бірақ 40%-ында инструментальді құндылықтарда (адалдық) кемшілік бар. Мысалы, сауалнамада «баланы тәрбиелеу» құндылығы 1-орында, бірақ «экономикалық тұрақтылықсыз неке» – соңғы орындарда. Бұл компонентті күшейту үшін құндылық семинарлары ұсынылады, нәтижесінде басымдық 18%-ға өзгереді.

Жалпы модель: А.Н. Леонтьев тұлғалық қажеттіліктер теориясы бойынша, дайындық–иерархиялық құрылым. Халықаралық зерттеулер (Duvall отбасылық өмір циклі) және отандық (Ш.А. Аманжолова) теориялар біріктірілді.

Эмпирикалық зерттеу нәтижелері. Эмпирикалық зерттеу жоғары оқу орны студенттері арасында жүргізілді. Респонденттердің 52%-ында орташа деңгей, 28%-ында жеткілікті, 20%-ында төмен. Когнитивтік компонент – 65% жеткілікті, эмоционалдық – 48%, мінез-құлықтық – 42%, құндылықтық – 58% [4,43 б]. Корреляция: эмоционалдық жетілумен $r=0,72$; құндылықтармен $r=0,68$.

Кесте 1. Компоненттердің деңгейі (%)

Компонент	Төмен	Орташа	Жеткілікті
Когнитивтік	12	23	65
Эмоционалдық	25	27	48
Мінез-құлықтық	32	26	42
Құндылықтық	18	24	58

Отбасылық құндылықтар жоғарыларда барлық компоненттер үйлесімді [5,61 б].

Алынған нәтижелер негізінде психологиялық-педагогикалық бағдарламалар қажет: эмоционалдық интеллект тренингтері, отбасы психологиясы курстары, рөлдік ойындар. ЖОО-ларда міндетті модульдер енгізу.

Қорыта айтқанда, жастардың отбасылық өмірге психологиялық даярлығы күрделі көпқырлық құрылым болып табылады, ол когнитивтік (білім), эмоционалдық (сезімдік қатынас), мінез-құлықтық (дағдылар) және құндылықтық (бағдарлар) компоненттерден тұрады, олардың өзара байланысы факторлық талдауда расталды. Оның деңгейі тұлғаның психологиялық жетілуіне, эмоционалдық интеллектіне және құндылықтық бағдарларына тікелей байланысты, бұл гипотезаларды толық растауға мүмкіндік берді. Эмпирикалық зерттеу нәтижелері жастардың басым бөлігінде дайындықтың орташа деңгейде екенін, әсіресе мінез-құлықтық және эмоционалдық компоненттерде әлсіздік бар екенін көрсетіп, бұл бағытта жүйелі психологиялық-педагогикалық жұмыстар жүргізудің қажеттілігін анықтайды: ЖОО-ларда міндетті курстар, тренингтер және консультациялар енгізу арқылы деңгейді 20-25%-ға арттыруға болады.

Теориялық модель (4 компонентті құрылым) болашақ зерттеулерге, диагностикалық құралдарды әзірлеуге және мемлекеттік отбасылық саясатқа (мысалы, «Отбасы–ұлт болашағы» бағдарламасына) негіз болады. Практикалық маңызы: ажырасу көрсеткішін төмендету, отбасылық бақытты арттыру, ұрпақ жалғасының сапасын жақсарту. Болашақта ұзақ мерзімді көлденең зерттеулер (longitudinal), салыстырмалы (ауыл/қала) және интервенциялық (тренинг әсерін өлшеу) бағыттар ұсынылады. Осылайша, зерттеу отбасы психологиясының теориялық және қолданбалы аспектілерін байытады, жастардың отбасылық өмірге сәтті бейімделуін қамтамасыз етеді.

ӘДЕБИЕТ

1 Психологическая готовность студенческой молодежи к браку и семейной жизни//Актуальні проблеми психології в закладахосвіти.– 2015.–№5.–С.261-270.–DOI:10.31812/psychology.v5i.7410

2 Socio-Psychological Readiness to Create a Family Among Modern Youth // Proceedings of the VIII International Scientific and Practical Conference. – 2021. – P. 98-107.

3 Зими́на Н.А. Личностная зрелость молодежи как критерий готовности к семейной жизни / Н.А. Зими́на // Концепт. – 2016. – Т. 15. – С. 1096-1100.

4 Потемкина К.В., Шестеро Ю.В. Психологическая готовность к семейной жизни юношей и девушек студенческого возраста / К.В. Потемкина, Ю.В. Шестеро // Концепт. – 2017. – Т. 12. – С. 38-44.

5 Исаева Н.В., Маркова Е.К., Панкратова Е.В., Птицына Н.А. Социальная, психологическая и правовая готовность студенческой молодежи к семейно-брачным отношениям/Н.В. Исаева, Е.К. Маркова, Е.В. Панкратова, Н.А. Птицына//Южно-Российский журнал социальных наук. – 2024. – №3. – С. 60-74.

УДК 373.3.016

ТРАНСФОРМАЦИЯ ТРАДИЦИОННЫХ ТЕХНИК КАЗАХСКОГО ПРИКЛАДНОГО ИСКУССТВА В КОНТЕКСТЕ СТРАТЕГИЙ АПСАЙКЛИНГА

Кулмагамбетова А.Т., КГУ «Гимназия №17»
г.Актобе

ТҮЙІНДЕМЕ

Мақалада мектептегі оқытудағы ұлттық қолөнер мен заманауи экологиялық трендтердің синергиясы зерттеледі. Автор этникалық стильдегі бұйымдарды жасау кезінде апсайклинг (материалдарды қайта пайдалану) техникасын қолдану мүмкіндіктерін талдайды. «Көркем еңбек» бойынша жобалық іс-әрекет арқылы оқушылардың экологиялық ойлауын қалыптастыруға және мәдени кодын сақтауға ерекше назар аударылған.

ABSTRACT

The article explores the synergy of national crafts and modern environmental trends in school education. The author analyzes the possibilities of applying upcycling techniques when creating ethnic-style products. Particular attention is paid to the formation of ecological thinking and the preservation of the cultural code of students through project activities in artistic labor.

В условиях глобальной технологической трансформации и перехода к модели устойчивого развития, возрождение традиционных ремесел в школьной программе «Художественный труд» приобретает качественно новое, глубоко гуманистическое значение.

Традиционное прикладное искусство казахов, исторически базирующееся на глубоких принципах предельно бережного, сакрального отношения к природным ресурсам и практически абсолютного безотходного производства, сегодня становится идеальной, концептуально выверенной базой для внедрения инновационных стратегий апсайклинга (Upcycling) — процесса творческого преобразования вторичного сырья и отслуживших вещей в уникальные, высокохудожественные арт-объекты. В кочевой культуре каждый фрагмент материала — от обрезка кожи до остатка шерсти — находил свое место в быту, что делает этнодизайн естественным союзником современной экологической повестки [1, с. 110].

Интеграция этого наследия в учебный процесс позволяет радикально трансформировать привычную школьную мастерскую в высокотехнологичную креативную лабораторию экологического дизайна, где учащиеся не просто механически осваивают прикладные декоративные техники, но и учатся на фундаментальном уровне видеть в использованных материалах ценнейший ресурс для создания авторских изделий. Такой подход позволяет проектировать объекты, полностью соответствующие этическим ценностям национальной концепции «Адалазамат» (Честный гражданин) и глобальным принципам циркулярной экономики, где ключевым навыком становится умение минимизировать экологический след через творческую регенерацию материи [2, с.56]. В конечном итоге, превращение техногенных отходов в предметы эстетического созерцания с национальным колоритом воспитывает у школьников новое проектное мышление, в котором уважение к традициям предков неразрывно связано с ответственностью за экологическое будущее планеты.

Такая образовательная парадигма требует от современного учителя принципиально новой профессиональной роли — наставника-эколога и куратора смыслов, который помогает ребенку не просто копировать древние формы, а глубоко и осознанно интегрировать архаичные культурные коды в контекст глобальной визуальной культуры XXI века. В рамках этого процесса учитель выступает как медиатор между историческим наследием предков и вызовами технологической цивилизации, формируя у подрастающего поколения подлинно ответственное отношение к окружающей среде не через сухие лекции, а через живой, эмоционально окрашенный акт художественного созидания.

Это превращает каждый урок художественного труда в пространство этического выбора, где выбор материала — будь то переработанный текстиль или очищенный пластик — становится осознанным высказыванием в защиту экосистемы. Наставник-эколог направляет творческую энергию учащихся на деконструкцию

привычного восприятия «мусора», превращая его в эстетическую ценность, что закладывает прочный фундамент экологической культуры личности. Таким образом, через переосмысление орнаментальных традиций в свете устойчивого развития, педагог воспитывает не просто ремесленника, а гражданина с развитым экологическим сознанием, способного гармонизировать технологический прогресс с законами природы и требованиями национальной идентичности.

Ярким методическим примером реализации данного подхода является проектный цикл по созданию инновационных настенных панно в традиционной технике «ши», где вместо классической степной травы (чи) в качестве основы применяются подготовленные полоски переработанной бумаги, текстильный корд или вторичный полиэтилен высокой плотности. В ходе выполнения такой работы ученик не просто воспроизводит ремесленную операцию, а наглядно и глубоко анализирует, как строгая, математически выверенная геометрическая логика древнего национального узора гармонирует с современными глобальными требованиями экологичности и рационального использования ресурсов [3, с.75]. Это превращает процесс плетения в исследование структурных связей, где физические свойства бросового материала диктуют новые способы его фиксации и окрашивания, что требует от школьника поиска нестандартных инженерных решений в рамках заданной этнографической формы.

Такой осознанный процесс «реинкарнации» вещей через призму национального культурного кода максимально эффективно развивает у учащихся комбинаторное мышление и гибкую креативность, позволяя создавать по-настоящему конкурентоспособные изделия этно-дизайна, которые органично и стильно вписываются в современный урбанистический быт, сохраняя при этом неразрывную живую связь с философией и традициями предков. Работа над подобным объектом дает школьнику понимание того, что подлинная ценность изделия заключается не в дороговизне исходного сырья, а в интеллектуальном вкладе мастера, сумевшего переработать техногенный мусор в эстетический символ национальной гордости. В конечном итоге, такая проектная деятельность формирует у молодых людей навыки «зеленого» проектирования, где умение видеть в отходах ресурс для творчества становится залогом формирования экологически ответственного сознания и профессиональной востребованности в креативных индустриях будущего.

Согласно глубоко аргументированной позиции ведущих исследователей в области современной этнопедагогики и концепции устойчивого развития, подобный интегративный подход позволяет максимально эффективно преодолевать существующий разрыв между необходимостью сохранения уникальной культурной идентичности и

жесткими, прагматичными требованиями современного глобального рынка креативных индустрий [4, с.92].

Системное формирование навыков работы с нетрадиционными, вторичными и инновационными материалами строго в рамках классических национальных ремесел сегодня выступает не просто как педагогический эксперимент, а в качестве базового, стратегического требования для качественной подготовки будущих высококлассных специалистов в таких остроактуальных областях, как «устойчивая мода» (SustainableFashion), промышленный эко-дизайн и высокотехнологичное декоративное оформление современной городской среды.

Такой образовательный вектор приучает будущего выпускника к осознанному, глубоко научному и методически обоснованному выбору материалов и технологий производства, где эстетика и философия национального наследия перестают быть статичным прошлым и становятся живым, динамичным фундаментом для поиска прорывных инновационных экологических решений. Это позволяет трансформировать традиционный художественный труд в мощный инструмент формирования профессиональной гибкости (Resilience), когда будущий дизайнер или архитектор способен интегрировать этнические коды в контекст «зеленого» строительства или создания биоразлагаемой упаковки.

В конечном итоге, акцент на осознанном материаловедении и экологической ответственности в рамках прикладного искусства готовит специалиста нового типа — творческого лидера, который умеет синтезировать вековой опыт предков с передовыми стандартами экологической безопасности, обеспечивая конкурентоспособность национального культурного продукта на международной арене в условиях жесткой борьбы за ресурсы и экологическую чистоту производства.

ЛИТЕРАТУРА

1. Нурланова К.Ш. Эстетика художественной культуры казахского народа. — Алматы: Казахстан, 2023.
2. Сулейменова Г.Ж. Развитие экологических компетенций на уроках художественного труда. — Астана: Фолиант, 2024.
3. Асанова А.Е. Казахский народный орнамент: генезис и художественные традиции. — Алматы: Онер, 2021.
4. Мартынова М. С. Эко-дизайн и апсайклинг в художественном образовании. — М.: Юрайт, 2022.

**АРАЛАС ОҚЫТУҒА БЕЙІМДЕЛГЕН ИНФОРМАТИКА
БОЙЫНША ВИРТУАЛДЫ ЗЕРТХАНАНЫ ӨЗІРЛЕУ**

Сапарова Рахатай Давренкызы, студент,
Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ Интеллектуалды цифрлық
технологиялар және жасанды интеллект факультеті,
Ғылыми жетекшісі: Давлетова А.Х.,
қауымдастырылған профессор
Астана, Қазақстан

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается разработка виртуальной лаборатории по информатике, адаптированной к условиям смешанного обучения, целью исследования является создание эффективной цифровой образовательной среды, обеспечивающей интеграцию теоретических знаний с практической деятельностью, а также оценка ее результативности. В работе проанализированы особенности смешанного обучения и возможности виртуальных лабораторий в образовательном процессе, на основе чего предложена веб-ориентированная платформа виртуальной лаборатории, позволяющая организовать подачу учебного материала, осуществлять контроль учебных достижений обучающихся, проводить тестирование и управлять учебным процессом. Результаты исследования показывают, что использование предложенной системы способствует повышению интереса обучающихся, развитию практических навыков и улучшению качества образования.

ABSTRACT

This paper discusses the development of a virtual laboratory for teaching informatics adapted to a blended learning environment, the aim of the study is to create an effective digital educational environment that ensures the integration of theoretical knowledge with practical activities and to evaluate its effectiveness. The study analyzes the features of blended learning and the capabilities of virtual laboratories in the educational process, based on which a web-based virtual laboratory platform is proposed, enabling structured content delivery, student performance monitoring, testing, and learning process management. The results of the study indicate that the use of the proposed system enhances student interest, supports the development of practical skills, and improves the overall quality of education.

Қазіргі кезеңде білім беру жүйесіндегі цифрлық технологиялардың қарқынды дамуы білім беру процесінің мазмұны мен ұйымдастырылуына жаңа көзқарасты қажет етеді. Оқу ортасын

цифрландыру білім беру мазмұнын ұсыну тәсілін өзгертіп қана қоймай, сонымен қатар оқушылардың оқу іс-әрекетін ұйымдастыру үшін жаңа мүмкіндіктер ашады. Осыған байланысты білім беру процесінде дәстүрлі әдістермен қатар заманауи цифрлық құралдарды тиімді пайдалану қажеттілігі артып келеді.

Информатиканы оқытуда теориялық білімді практикалық іс-әрекеттермен біріктіру өте маңызды. Дегенмен, дәстүрлі оқытуда оқушылар әрқашан практикалық дағдыларды толық меңгере бермейді, бұл олардың мазмұнды тереңірек түсінуіне және оны нақты жағдайларда қолдануына кедергі келтіреді.

Аралас оқытуды қолдану бұл мәселенің тиімді шешімі болып табылады. Дәстүрлі және цифрлық оқыту әдістерін біріктіретін аралас оқыту оқушыларға оқу белсенділігін арттыруға, мазмұнды икемді түрде меңгеруге және жеке оқу жолын дамытуға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, бұл тәсіл оқушылардың өзіндік жұмыс дағдыларын дамыту үшін қолайлы жағдайлар жасайды.

Осыған байланысты информатиканы оқытуда виртуалды зертханаларды пайдалану ерекше маңызды. Виртуалды зертхана студенттерге цифрлық ортада практикалық тапсырмаларды орындауға, күрделі процестерді модельдеуге және оқу мазмұнын терең меңгеруге мүмкіндік беретін тиімді құрал болып табылады. Сондықтан аралас оқытуға оңтайландырылған виртуалды зертхананы әзірлеу қазіргі заманғы білім беру жүйесіндегі ең маңызды үрдістердің бірі болып саналады.

Аралас оқыту және виртуалды зертхана. Аралас оқыту қазіргі заманғы білім беру жүйесіндегі ең тиімді және кешенді оқыту әдістерінің бірі болып табылады. Бұл стратегия дәстүрлі бетпе-бет оқытуды цифрлық оқыту модельдерімен біріктіреді. Зерттеушілердің пікірінше, аралас оқыту студенттерге курс мазмұнын оңайырақ меңгеруге, оқу процесін реттеуге және оқу сапасын жақсартуға мүмкіндік береді [1]. Сонымен қатар, аралас оқыту студенттердің өз бетінше жұмыс істеу қабілетін дамытады және олардың академиялық көрсеткіштерін жақсартады.

Жақында жүргізілген ғылыми зерттеулерде аралас оқыту оқыту әдістерінің үйлесімі емес, оқу процесін ұйымдастырудың жаңа тәсілі болып саналады. Бұл стратегия сабақты жаңғыртуға, оқу материалдарын пайдалануды жақсартуға және студенттердің оқу іс-әрекеттерін жақсы ұйымдастыруға бағытталған [2]. Осыған байланысты аралас оқыту білім беруді цифрландырудың маңызды элементі болып табылады.

Аралас оқыту жағдайында виртуалды зертханалардың рөлі негізгі рөл атқарады. Виртуалды зертхана - студенттерге цифрлық ортада практикалық жұмыстарды орындауға мүмкіндік беретін процесс. Бұл жүйелер практикалық іс-әрекеттерді визуализациялау, жобалау және енгізу арқылы оқу процесін ұйымдастыруға мүмкіндік

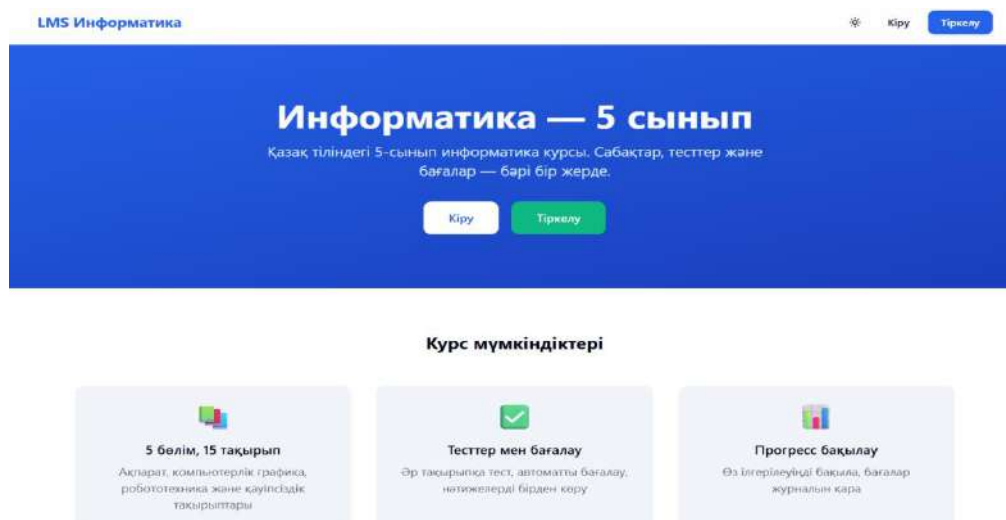
береді [3]. Виртуалды зертханалар процестерді түсіндіру, бағдарламалау дағдыларын дамыту және күрделі тапсырмаларды, әсіресе информатикада визуализациялаудың тиімді құралдары болып табылады.

Сонымен қатар, виртуалды зертханалар студенттерге оқу процесіне белсенді қатысу үшін жайлы орта жасайды, бұл оларға өз бетінше тәжірибелер жүргізуге, нәтижелерін талдауға және қателіктерін түзетуге мүмкіндік береді. Бұл өз кезегінде пәнді тереңірек түсінуге және практикалық дағдыларды дамытуға ықпал етеді [4].

Сондықтан, аралас оқыту мен виртуалды зертханаларды бірлесіп пайдалану информатика білімінің тиімділігін арттырады. Бұл тәсіл оқу бағдарламасын заманауи қажеттіліктерге бейімдеуге және студенттердің цифрлық қоғамда жұмыс істеу дағдыларын дамытуға бағытталған.

Информатика пәні бойынша виртуалды зертхана сайты әзірлеу және сипаттау. Осы зерттеу аясында аралас оқытуға арналған виртуалды компьютерлік жүйе жасалды. Бұл платформа студенттердің теориялық білімін практикалық іс-әрекеттермен біріктіруге және оқу процесін сандық ортаға бейімдеуге бағытталған. Жүйе студенттер мен мұғалімдердің қажеттіліктерін ескере отырып, пайдаланушыға ыңғайлы интерфейспен жасалған.

Басты бет пайдаланушыға платформа туралы жалпы ақпарат береді. Интерфейс қарапайым және интуитивті түрде жасалған, бұл студенттерге жүйеде оңай шарлауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, басты бетте пайдаланушыларға платформаға кіруге мүмкіндік беретін кіру және тіркелу түймелері бар (сурет 1).

Сурет 1. Виртуалды зертхана сайтының басты беті

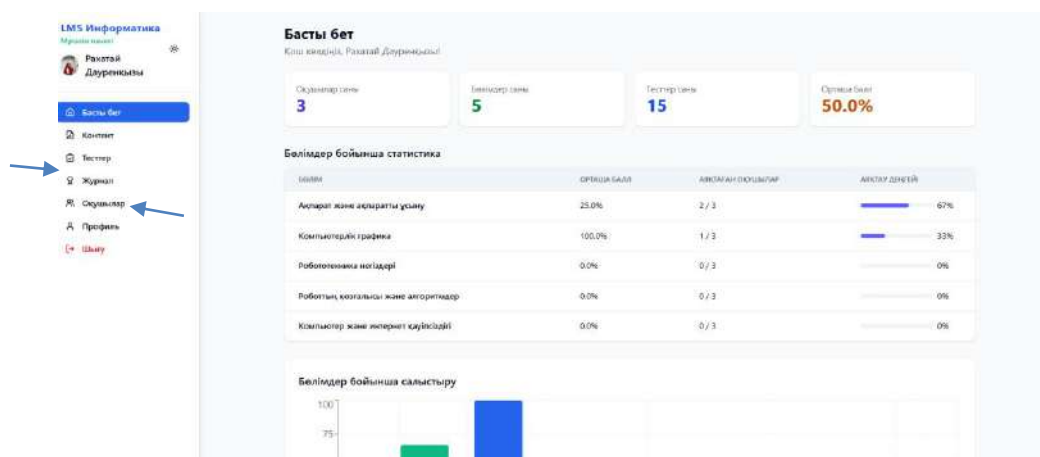
Бұл бөлімде жаңа пайдаланушылар жүйеде тіркелу үшін қажетті ақпаратты енгізеді. Тіркеу формасы жақсы құрылымдалған және сізден аты-жөні, пайдаланушы аты, құпия сөз және санат сияқты негізгі ақпаратты енгізуді талап етеді. Бұл әрбір пайдаланушыға жүйеде өз тіркелгісін жасауға мүмкіндік береді (сурет 2).

The image displays two screenshots of the LMS Информатика (LMS Informatics) interface for the 5th grade. The top screenshot shows the registration form titled "Тіркелу" (Registration) with the subtitle "Жаңа аккаунт жасау үшін мәліметтерді толтырыңыз." (Fill in the information to create a new account). The form includes fields for "Аты-жөні" (Name), "Логин" (Login), "Құпиясөз" (Password) with a note "Кемінде 8 таңба" (At least 8 characters), "Құпиясөзді қайталаңыз" (Repeat password), and "Сынып" (Grade) with an example "Мысалы: 5А". A blue "Тіркелу" button is at the bottom. Below the button is a link "Аккаунтыңыз бар ма? Кіру" (Do you have an account? Login). The bottom screenshot shows the login form titled "Жүйеге кіру" (Login) with the subtitle "Логин мен құпиясөзді енгізіңіз" (Enter login and password). It has fields for "Логин" and "Құпиясөз", and a blue "Кіру" button. Below the button is a link "Аккаунтыңыз жоқ па? Тіркелу" (Do you not have an account? Register). A blue arrow points from the "Жүйеге кіру" button to the "Тіркелу" link in the top screenshot.

Сурет 2. Пайдаланушыны тіркеу немесе кіру беті

Ең маңызды бет, мұғалімдерге арналған басқару тақтасы оқу процесін басқарудың негізгі құралы болып табылады. Бұл бөлімде оқушылар саны, сабақтар саны, емтихандар саны және орташа балл сияқты статистикалық мәліметтер көрсетіледі. Сонымен қатар, ол оқушыларға сабақтар бойынша оқу нәтижелерін талдауға және олардың ілгерілеуін бақылауға мүмкіндік береді және де бұл бөлімде мұғалімдер курс материалына сәйкес емтихан тапсырмаларын жасап және өзгерте алады. Әрбір емтихан белгілі бір тақырыпқа сәйкес ұйымдастырылады және автоматты түрде бағаланады. Сонымен қатар,

жүйе емтиханды басқару функцияларын (өңдеу және жою), емтихан ұзақтығы мен мәртебесін толықтай жүзеге асырады (сурет 3).

Сурет 3. Мұғалімнің басты беті

Виртуалды зертхана студенттердің қажеттіліктерін қанағаттандыру және оларға қатысу мүмкіндіктерін беру үшін жасалған. Сонымен қатар, жүйенің тестілеу және бағалау функциялары студенттердің әртүрлі академиялық жетістіктерін нақты уақыт режимінде бақылауға және талдауға мүмкіндік береді.

Жүргізілген жұмыстың нәтижелері виртуалды зертханаларды оқу процесіне біріктіру аралас оқыту технологияларының тиімділігін арттыратынын, осылайша білім беру сапасын жақсартатынын және студенттердің оқуын жақсарту үшін қолайлы орта жасайтынын көрсетеді.

Сондықтан, информатика білімінде виртуалды зертханаларды пайдалану ең перспективалы әдістердің бірі болып табылады және қазіргі заманғы білім беру жүйесінің талаптарына сай келеді.

Қорытындылай келе, аралас оқытуға арналған виртуалды зертханаларды әзірлеу информатика студенттерінің жетістіктерін жақсартудың негізгі стратегиясы болып табылады. Зерттеу ұсынылған цифрлық платформаның білім беру сапасына айтарлықтай әсер ететінін анықтады.

ӘДЕБИЕТ

1. Graham C.R. Blended Learning Systems: Definition, Current Trends, and Future Directions // The Hand book of Blended Learning. – SanFrancisco: Pfeiffer, 2006. – P. 3–21.

2. UNESCO. AI inEducation: Guidance for Policy-makers. – Paris: UNESCO, 2022. – 50 p.

3. Бидайбеков Е.Ы., Балтабаева Ж. Информатиканы оқыту әдістемесі. – Алматы: Қазақ университеті, 2014. – 320 б.

4. Sauter M., Uttal D., Rapp D. Learning from computer simulations: A meta-analysis// Educational Psychology Review. – 2013. – Vol. 25. – P. 87–107.

УДК 373.3.02

РОЛЬ МУЛЬТИМЕДИЙНЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ РЕСУРСОВ В ПРЕОДОЛЕНИИ ТРУДНОСТЕЙ ПРИ ОБУЧЕНИИ ЧТЕНИЮ И ПИСЬМУ

Кунакбаева А.А., КГУ «Гимназия №17»
г.Актобе

ТҮЙІНДЕМЕ

Бұл мақалада қазіргі заманғы мультимедиялық білім беру ресурстарының бастауыш сынып оқушыларының оқу және жазу дағдыларын қалыптастыру процесіне әсері талданады. Оқушылар кездесетін қиындықтардың негізгі түрлері қарастырылып, оларды интерактивті құралдар арқылы жеңу жолдары ұсынылады. Тілдік құбылыстарды визуализациялауға және оқу процесін геймификациялау арқылы мотивацияны арттыруға ерекше назар аударылады.

ABSTRACT

This article analyzes the impact of modern multimedia educational resources on the process of forming reading and writing skills in primary school students. The main types of difficulties encountered by students are considered, and ways to overcome them using interactive tools are proposed. Particular attention is paid to the visualization of linguistic phenomena and increasing motivation through gamification of the educational process.

Современный этап развития начального образования характеризуется активным поиском и апробацией инновационных, высокоэффективных путей преодоления типичных трудностей, возникающих у учащихся младших классов при овладении базовыми навыками чтения и письма, что требует от педагога гибкости в выборе методического инструментария. В условиях стремительной цифровой трансформации современной школы и перехода к новым образовательным стандартам особую, стратегически важную роль в этом процессе начинают играть мультимедийные образовательные ресурсы, которые благодаря сочетанию интерактивности, наглядности и звукового сопровождения позволяют превратить абстрактные, зачастую сложные для восприятия ребенка графические символы в живые, динамичные и интуитивно понятные образы.

В педагогической практике это проявляется в использовании анимированных схем, где буквы и слоги обретают цвет и движение, помогая ребенку не просто заучивать начертания, а осознавать логику построения языка через визуальные ассоциации. Применение мультимедиа позволяет учителю создать адаптивную учебную среду, в которой аудиовизуальный контент служит надежным мостом между теоретическим правилом и его практическим применением, значительно снижая риск возникновения стойких нарушений письма и чтения на начальном этапе обучения.

Обучение грамоте традиционно сопряжено с чрезвычайно высокой когнитивной нагрузкой на неокрепшую психику ребенка, так как в этот период ученику жизненно необходимо одновременно решать комплекс сложнейших задач: мгновенно соотносить услышанную фонему с её графическим эквивалентом — графемой, безошибочно удерживать в долговременной и оперативной памяти специфическое начертание каждой буквы, а затем ювелирно точно воспроизводить её в тетради, соблюдая наклон, высоту и связность письма. В условиях современной начальной школы, как справедливо отмечает О.А. Лихачева, грамотное и системное использование мультимедийных технологий на уроках русского языка и литературного чтения позволяет не только компенсировать естественный для этого возраста дефицит концентрации внимания, но и интенсивно развивать фонематический слух учащихся через гармоничное сочетание ярких визуальных образов и четких аудиальных стимулов [1, с.88].

Такой подход превращает процесс декодирования символов из монотонного заучивания в активное исследование звуковой оболочки слова. Педагог получает возможность визуализировать невидимые ранее процессы: например, на экране можно продемонстрировать, как «работает» речевой аппарат при произнесении сложных звуков или как меняется смысл слова при замене всего одной буквы, что подкрепляется мгновенной звуковой реакцией программы. Это создает ситуацию вовлеченности, где мультимедийный ресурс выступает в роли интерактивного посредника, помогающего ребенку преодолеть порог абстракции и успешно овладеть навыками, которые станут фундаментом всей его дальнейшей образовательной траектории.

В педагогической практике учителя начальных классов мультимедийные ресурсы становятся незаменимым, высокотехнологичным помощником при организации коррекционно-развивающей работы с детьми, имеющими выраженные предпосылки к дислексии или дисграфии, что требует особого внимания к детализации каждого графического элемента. Например, внедрение в учебный процесс специализированных интерактивных тренажеров для «прописывания» букв на сенсорном экране с помощью стилуса

или просто пальца позволяет ребенку многократно выстраивать правильный динамический алгоритм движения руки, закрепляя мышечную память и зрительный образ графемы еще до того, как он столкнется с физическим сопротивлением бумаги и необходимостью соблюдать узкую строку в тетради [2, с.42].

Максимально наглядная визуализация сложнейшего процесса слияния звуков в слоги с помощью средств компьютерной анимации — когда на глазах у ученика одна буква динамично «бежит» к другой под соответствующее звуковое сопровождение — коренным образом облегчает понимание абстрактного механизма чтения у первоклассников, испытывающих серьезные трудности с синтезом отдельных фонем в цельное слово. Такой игровой, но методически выверенный подход позволяет педагогу трансформировать момент «озарения» (понимания принципа слияния) из случайного события в управляемый образовательный процесс, где каждый шаг перехода от звука к слогу подкреплен ярким визуальным действием, минимизирующим риск механического, неосознанного чтения.

Для эффективного преодоления трудностей в обучении письму и чтению в начальных классах рекомендуется использование следующих мультимедийных приемов:

- *Интерактивный «Живой слог»*: при изучении механизма слияния на экран выводятся две буквы. По команде ученика (клик или касание) согласная буква начинает «движение» к гласной, а учитель в этот момент имитирует протяжное произношение звука. Визуальное сокращение дистанции между буквами на экране помогает детям, которые «застревают» на побуквенном чтении, быстрее перейти к слоговому.

- *Метод «Цифрового корректора»*: учащимся предлагается текст на интерактивной доске, намеренно содержащий типичные дисграфические ошибки (зеркальное написание букв, отсутствие границ предложения, пропуски гласных). Ученики по очереди выходят к доске и с помощью инструмента «Маркер» исправляют ошибки, аргументируя свой выбор. Это превращает скучную проверку в детективный поиск.

- *Прием «Аудио-визуальное слежение»*: использование электронных пособий, где диктор читает текст с правильной интонацией, а на экране текущее слово выделяется ярким фоном (эффект караоке). Это помогает детям с замедленным темпом чтения не терять строку и синхронизировать зрительный образ слова с его правильным звучанием.

- *Тренажер «Графический диктант на планшете»*: вместо традиционного диктанта в тетради, дети используют приложения для каллиграфии, где при неправильном направлении ведения линии (например, снизу вверх вместо сверху вниз) линия меняет цвет на красный или звучит негромкий сигнал. Это дает мгновенную

обратную связь, которую учитель не всегда может обеспечить каждому ученику одновременно.

Интерактивные задания позволяют максимально индивидуализировать темп обучения, предоставляя каждому учащемуся уникальную возможность многократного, осознанного повторения сложных графических или фонетических элементов в увлекательной игровой форме, что практически полностью снимает у ребенка психоэмоциональное напряжение и разрушительный страх перед возможной ошибкой. В кропотливой работе над формированием навыка грамотного письма учитель начальных классов может эффективно использовать мультимедийные презентации и электронные пособия с функцией динамической подсветки «опасных» мест в словах (орфограмм), где выделение цветом, миганием или увеличением шрифта в момент совершения выбора способствует форсированному развитию орфографической зоркости и самоконтроля.

Применение современных цифровых образовательных платформ, предлагающих интерактивные квесты по поиску пропущенных букв в «заколдованном» тексте или механику сборки слов из динамично рассыпанных слогов, превращает некогда рутинный и монотонный процесс механического переписывания в осознанную, высокомотивированную творческую деятельность. Кроме того, использование аудиокниг с параллельным выводом текста и специализированных интерактивных пособий с функцией «слежения» (когда курсор или подсветка движутся строго по строке в ритме чтения) помогает детям с замедленным темпом восприятия лучше ориентироваться на книжной странице, соблюдать правильную интонационную выразительность и не терять логическую нить повествования. Как подчеркивает Т.В. Кузнецова, такая системная интеграция ИКТ-средств в традиционный процесс обучения грамоте позволяет учителю филигранно сочетать классическую наглядность с современным деятельностным подходом, обеспечивая устойчивый, неподдельный интерес младших школьников к изучению родного языка как живой и понятной системы [3, с.110].

Кроме того, использование игровых механик в интерактивных квестах по поиску пропущенных букв или сборке слов из слогов превращает рутинный процесс в высокомотивированную творческую деятельность. Исследователи отмечают, что именно интерактивные технологии выступают ключевым фактором мотивации младших школьников, обеспечивая устойчивый интерес к изучению языка [4, с.56].

Таким образом, системное внедрение и грамотное использование мультимедийных ресурсов в начальной школе не просто дополняют традиционную методику преподавания, а создают качественно новую, адаптивную развивающую среду, в которой

процесс преодоления объективных трудностей в чтении и письме происходит через активное, эмоционально окрашенное взаимодействие ребенка с цифровым контентом. Это способствует более глубокому и качественному формированию базовых коммуникативных навыков, которые являются критически важным условием для всей дальнейшей успешной образовательной траектории учащегося в среднем и старшем звене.

ЛИТЕРАТУРА

1. Лихачева О.А. Цифровые инструменты в начальном образовании: теория и практика. — М.: Просвещение, 2021.
2. Кочергина Е.В. Методика преодоления трудностей обучения письму средствами мультимедиа // Начальная школа. — 2022. — № 4.
3. Кузнецова Т.В. Формирование читательской грамотности в цифровой среде. — СПб.: Златоуст, 2020.
4. Иванова И.И. Интерактивные технологии как фактор мотивации младших школьников. — Казань: Бук, 2023.

ӘОЖ 94(574)

XX ҒАСЫРДЫҢ АЛҒАШҚЫ ЖАРТЫСЫНДАҒЫ МҰСТАФА ШОҚАЙДЫҢ ҚОҒАМДЫҚ-САЯСИ КӨЗҚАРАСТАРЫ

Сералиев С.К., магистрант,
Қызылорда Болашақ университеті,
Қызылорда қаласы

РЕЗЮМЕ

В статье анализируется формирование общественно-политических взглядов М.Шокая в первой половине XX века и его откровенная критика советской власти с больших трибун в эмиграционный период.

ABSTRACT

The article analyzes the formation of M.Shokai's socio-political views in the first half of the twentieth century and his outspoken criticism of the Soviet government from the grandest and during the emigration period.

XX ғасырдың алғашқы жартысы әлем тарихындағы түбегейлі геосаяси өзгерістер кезеңі болды. Империялар күйреп, олардың орнына жаңа ұлттық мемлекеттер қалыптасты, ал кейбір аймақтарда тоталитарлық жүйелер орнады. Осындай тарихи аласапыран дәуірде түркі-мұсылман халықтарының тәуелсіздігі үшін күрескен ірі тұлғалардың бірі – Мұстафа Шоқай болды. Оның саяси көзқарастары

Ресей империясының ыдырауы, кеңестік биліктің орнауы және Еуропадағы саяси ахуалдың өзгеруі жағдайында қалыптасты.

Мұстафа Шоқайдың қоғамдық-саяси көзқарасының қалыптасуына оның Санкт-Петербургтегі студенттік және қызметтік кезеңі айрықша ықпал етті. Империя астанасында жүріп, ол саяси ой-санасы оянған, ұлт тағдырына алаңдаған зиялы қауым өкілдерімен тығыз байланыс орнатты. Әсіресе Әлихан Бөкейханның әсері зор болды. Алаш қозғалысының жетекшісі ретінде Ә. Бөкейхан жас М. Шоқайдың саяси бағыт-бағдарына ықпал етіп, оны ұлт мүддесіне қызмет ету жолына бағыттады.

1912 жылдан бастап М. Шоқай Ресей империясындағы түркі халықтарының Мемлекеттік Думадағы өкілдерімен араласып, жалпытүркілік мәселелерге ден қоя бастады. Оның саясаткер ретінде алғаш танылуы 1912 жылғы Түрік-Балқан соғысы тұсына сәйкес келеді. Соғыс басталғанда Санкт-Петербургтегі қазақ, татар, өзбек, башқұрт және әзербайжан студенттері арасында Осман мемлекетіне қолдау білдірген қозғалыс өрістеді. Бұл қозғалысқа Мұстафа Шоқай да белсене қатысты.

1916 жылғы 1 қарашада Әлихан Бөкейханның ұсынысымен ол Ресейдің IV Мемлекеттік Думасындағы Мұсылман фракциясы Бюросының хатшысы қызметіне тағайындалды. Бұл қызмет Шоқайдың саяси тәжірибесін арттырып, империя көлеміндегі мұсылман халықтарының әлеуметтік-саяси жағдайымен тереңірек танысуына мүмкіндік берді. Осы кезең оның кейінгі ұлттық-демократиялық көзқарастарының орнығуына берік негіз қалады.

1917 жылғы революциялар нәтижесінде патшалық Ресей империясы өмір сүруін тоқтатты. Бұл тарихи сәт отарлық езгіде болған халықтарға саяси мүмкіндік берді. Осы кезеңде Мұстафа Шоқай Түркістан халықтарының өзін-өзі басқару идеясын белсенді қолдап, 1917 жылғы 27 қарашада Қоқан қаласында Түркістан мұсылмандарының IV Төтенше құрылтайында жарияланған Қоқан автономиясы үкіметінің жетекшілерінің бірі болды. Үкімет Премьер-министрі болып әуелі М. Тынышбаев, кейін 1918 жылы 2 қаңтарда М. Шоқай тағайындалады.

М.Шоқай автономияны демократиялық, федеративтік негізде құруды көздеді. Оның пікірінше, Түркістан Ресеймен тең құқықты федерация құрамында болуға тиіседі. Алайда большевиктік күштер автономияны күшпен таратып, аймақты кеңестік билікке бағындырды. Бұл оқиға Шоқайдың эмиграцияға кетуіне және күресін шетелде жалғастыруына себеп болды. Мұстафа Шоқай өзінің «1917 жыл естеліктерінен үзінділер» деген туындысында: «Біз бұл тұста 1917 жылғы революция ұлттық мемлекет құруымызға мүмкіндік береді деп үміттеніп, сеніп едік. Бұл үмітіміз бен сеніміміз ақталмай, алданып қалдық» [1,14], – деп өз өкінішін жазады.

Большевиктік билікпен ымыраға келу мүмкін болмағандықтан, ол алдымен 1919-1920 жылдары Грузия жеріне барып паналады. 1920 жылы Түркияға қоныс аударғанымен, онда ұзақ тұрақтай алмады. Баспасөз бостандығын, еркін саяси пікір білдіру мүмкіндігін іздеген М.Шоқай ақыры Еуропаға бет бұрды. Ол эмиграцияда жүріп, кеңестік билікпен күресті қарумен емес, қаламмен жүргізуді таңдады. Саяси эмигрант ретінде большевизмнің отаршылдық табиғатын әшкерелеп, халықаралық қауымдастыққа Түркістандағы шынайы ахуалды жеткізуге күш салды. Осы қызметінің арқасында ол шетелдегі түркістандық эмигранттардың саяси көшбасшысына айналды.

Сонымен, жаңа тарихи жағдайда күрестің негізгі бағыты ақпараттық және дипломатиялық қызметке ауысқан еді. Мұстафа Шоқай эмиграцияда жүріп, халықаралық қоғамдық пікірге ықпал етудің тиімді құралдарын белсенді пайдаланды. Мақалалар мен мерзімді басылымдарды жариялау арқылы ол түркі халықтарының нақты жағдайын әлем жұртшылығына жеткізді. Кеңестік биліктің репрессиялық саясатын жүйелі түрде әшкерелеп, оның мазмұны мен салдарын жан-жақты талдады. Бұл материалдардың Еуропада кең таралуы аймақ туралы балама көзқарастың қалыптасуына ықпал етті. Шетелдік саяси қайраткерлермен орнатылған байланыстар Түркістан мәселесінің халықаралық деңгейде көтерілуіне мүмкіндік берді. Мұстафа Шоқай бұл мәселені халықаралық күн тәртібіне енгізуге ұмтылып, өз дәлелдерін халықтардың өзін-өзі билеу құқығы қағидаттарына негіздеді. Мұндай ұстаным Батыс аудиториясына түсінікті әрі қабылдауға қолайлы болды.

Қысымға қарамастан, Мұстафа Шоқай гуманистік құндылықтарға қайшы келетін жобаларға қатысудан бас тартты. Бұл ұстаным оның моральдық тұтастығын сақтап, тарихи беделінің жоғары болуына негіз болды. Жалпы алғанда, эмиграциялық кезең Мұстафа Шоқай көзқарастарының беріктігін айқын көрсетті. Ол отанынан жырақта жүрсе де, еркіндік идеясына адал қызмет етуді жалғастырды. Күрес әдістері өзгергенімен, түпкі мақсат өзгеріссіз қалды.

Мұстафа Шоқай 1920-жылдардың екінші жартысында демократиялық Еуропаның ортасында Түркістан саяси эмиграциясының мақсатты әрі табанды күресінің негізін қалап, оны өмірінің соңына дейін 1941 жылғы желтоқсанға дейін басқарды. Ол түркі халықтарының кеңестік жүйеге қарсы ұлттық-азаттық қозғалысының идеялық тұғырнамасын қалыптастыруға елеулі үлес қосты. М.Шоқайдың еңбектері тек публицистикалық сипатта ғана емес, сонымен қатар ғылыми-талдамалық мәнге ие болды. Ол КСРО-ның ұлттық саясатын қатаң әрі ымырасыз сынға алды. Әсіресе «Яш Түркістан» журналы арқылы Түркістандағы саяси, әлеуметтік және мәдени ахуалды талдап, кеңестік ұлттық саясаттың қайшылықтарын

көрсетті. Сондай-ақ кеңестік биліктің ұлттық интеллигенцияны қуғындауын, діни және мәдени еркіндіктің шектелуін сынға алды.

Осыған байланысты оның тарихи-публицистикалық еңбектері Кеңес Одағында саясиленген және идеологиялық тұрғыдан теріс бағаланды. Ал Батыс тарихнамасында, керісінше, бұл еңбектер кеңестік шындықты зерделеудің маңызды әрі негізгі дереккөздерінің бірі ретінде қабылданды.

Кеңес билігі орнағаннан кейін М.Шоқай оны отаршылдықтың жаңа түрі деп бағалады. Оның ойынша, социалистік ұрандармен бүркемеленген кеңестік саясат шын мәнінде ұлттық аймақтарды орталыққа толық тәуелді етті. Ол большевиктердің ұлт мәселесіндегі екіжүзді саясатын 1930 жылдары жазған «Ұлттық мәселе төңірегінде» мақаласында әңгіме етеді. 1917 жылғы сәуірдегі Петербургте өткен Ресей социал-демократиялық партиясы фракциясының конференциясында Сталин ұлттардың бөлінуіне құқықты дей отырып, мұны орындау міндетті демеймін десе, Пятаков ұлттардың өзін-өзі басқаруы құқығы зиянды болса, онда оны жариялап не керегі бар дейді. Міне осы пікірлерді талдай келе, М.Шоқай «Отанымыздың Ресейден тұтастай мемлекеттік бөлінуі үшін, оның билік түріне қарамастан, наразылық білдіріп, өздеріміздің ұлттық идеалымызды жүзеге асыру үшін күресеміз» деп тұжырым жасайды [1,259].

Мұстафа Шоқайдың саяси тұжырымдамасының өзегінде түркі халықтарының тұтастығы мен ынтымақтастығы жатты. Ол Орта Азия халықтарын тарихи тағдыры мен мәдениеті ортақ біртұтас кеңестік деп санады. Кеңес өкіметінің ұлттық-аумақтық межелеу саясатын түркі халықтарын бөлшектеудің құралы ретінде қарастырды.

1930-жылдары Еуропада авторитарлық және тоталитарлық режимдер күшейген еді. Адольф Гитлер билікке келген Германия Кеңес Одағына қарсы саясат жүргізді. Осы кезеңде М.Шоқай неміс билігінің ұсыныстарымен бетпе-бет келді. Алайда ол нацистік идеологияны қолдаған жоқ. Оның басты ұстанымы қандай жағдайда да түркі халықтарының ар-намысы мен құқығын қорғау болды. Ол соғыс тұтқындарын саяси мақсатта пайдалануға қарсы шығып, адамгершілік қағидаларын сақтауға тырысты. Бұл оның саяси көзқарасының демократиялық және гуманистік сипатын айқындайды.

Мұстафа Шоқайдың 1930 жылдары жарық көрген мақалаларын хронологиялық тұрғыдан талдау оның халықаралық саясат пен сыртқы қатынастар мәселелеріне ерекше назар аударғанын көрсетеді. Бұл кезең әлемдік аренада шиеленістің күшеюімен және фашистік режимдердің ықпалының артуымен ерекшеленді. 1934–1939 жылдар аралығында Мұстафа Шоқай халықаралық қатынастар тақырыбына арналған 40-тан астам еңбек жариялады. Бұл оның жаһандық мәселелерге деген тұрақты әрі терең қызығушылығын айқын дәлелдейді. Аталған мақалалардың бір бөлігі «Халықаралық өмірден»,

«Халықаралық жағдай», «Халықаралық мәселелер», «Қазіргі халықаралық жағдай», «1936 жылғы халықаралық жағдай» сияқты тақырыптық айдарлар аясында топтастырылған [2, 57].

XX ғасырдың алғашқы жартысындағы геосаяси өзгерістер Мұстафа Шоқайдың саяси көзқарастарының қалыптасуына шешуші әсер етті. Ресей империясының құлауы оған ұлттық автономия идеясын жүзеге асыруға мүмкіндік берсе, кеңестік биліктің орнауы оны эмиграцияда күрес жүргізуге мәжбүр етті.

Шоқайдың саяси мұрасы – ұлттық тәуелсіздік, демократиялық басқару, отаршылдыққа қарсы күрес және түркі халықтарының бірлігі идеяларымен ерекшеленеді. Ол өз дәуіріндегі күрделі халықаралық жағдайда да ұлт мүддесін қорғауды басты мақсат еткен қайраткер ретінде тарихта қалды.

ӘДЕБИЕТ

1. Шоқай М. Таңдамалы шығармалар: Үш томдық. 3-т. –Алматы: «Қайнар» баспасы. –2007, –384 б.

2. Кыдыралина Ж.У. «Память сердца великого патриота». //Мысль. –2009. –№10.

ӨОЖ 94(47)

Е.Н. ӘУЕЛБЕКОВТИҢ МЕМЛЕКЕТТІК ЖӘНЕ ҚОҒАМДЫҚ-САЯСИ ҚЫЗМЕТІ

Мухамбеткали Д.С., магистрант,
Қызылорда «Болашақ» университеті
(Қызылорда қаласы)

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются государственная и общественно-политическая деятельность Е.Н. Ауелбекова, его опыт управления областями и вклад в развитие Кызылординской области.

ABSTRACT

The article examines the state and socio-political activities of E.N. Auelbekov, his regional management experience and contribution to the development of the Kyzylorda region.

Еркін Нұржанұлы Әуелбеков – Қазақстандағы кеңестік кезең қайраткерлерінің арасынан ерекше дараланған тұлға болып табылады. Ол өз замандастары мен қызметтестерінің куәлігінше халқының адал перзенті, жігерлі, қоғам мен мемлекет мүддесіне адал қызмет еткен табанды басшы ретінде есте қалған. XX ғасырдың соңғы ширегінде қазақ мемлекеттілігінің қалыптасу тарихында маңызды рөл атқарған тарихи қайраткерлердің бірі ретінде оның қызметі ерекше мәнге ие.

Еркін Нұржанұлы Әуелбеков 1930 жылы 22 маусымда Көкшетау өңірінде, Ленин орденді ұстаз Нұржан Әуелбековтің отбасында дүниеге келген. 1948 жылы Сырымбет ауылындағы қазақ орта мектебін алтын медальмен аяқтаса, 1953 жылы Мәскеу қаласындағы К.А. Тимирязев атындағы ауыл шаруашылығы академиясын үздік бітіріп, «ғалым-агроном» біліктілігін алады. Жоғары оқу орнын аяқтағасын Мәскеуде қалып, ғылыми қызметпен айналысу мүмкіндігі болғанына қарамастан, елге оралып, тың игеру науқанына белсене қатысады. Оның басшылық қабілеті мен халық шаруашылығын ұйымдастырудағы ірі ұйымдастырушылық дарыны өткен ғасырдың 1950-1980-жылдары айқын көрінді.

1986 жылғы желтоқсан көтерілісі кезінде Алматы қаласында өткен наразылықтарда 56 жастағы тәжірибелі басшы Е.Н. Әуелбековтің есімі Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің бірінші хатшысы Д.А. Қонаевтың орнына ұсынылған негізгі кандидаттардың қатарында алғашқылардың бірі болып аталды [1]. Е.Н. Әуелбеков қолданыстағы саяси жүйе шеңберінде кеңестік экономиканы реформалауға ұмтылды. Бұл ұстанымын ол Қазақстанның әртүрлі өңірлерінде басшылық қызметтер атқару барысында нақты істерімен дәлелдеді. Оның еңбек жолының басталуы тың игеру кезеңімен және косыгиндік реформалар дәуірімен тұспа-тұс келді.

1959 жылғы сәуірде КСРО Ауыл шаруашылығы министрлігі деңгейінде облыстық партия комитеттерінің хатшыларының бес күндік кеңесінде ең батыл, әрі мазмұнды баяндама жасағандардың бірі Е.Н. Әуелбеков болды. Ол жалпы шаруашылық мәселелерімен қатар, тың игеру кеңінен жүргізілген өңірлердегі қазақ ауылының өзекті мәселелерін көтерді. Өз сөзінде ол жергілікті халықтың тың игеру игіліктерінен шет қалғанын атап өтті. Көптеген ірі қазақ ауылдары жаңадан құрылған тың совхоздарының бөлімшелеріне айналып, ал шағын елді мекендер жойылып кеткендегін, ұлттық тілде білім беретін мектептер жаппай жабылғандығын баяндады [2, 36].

1968 жылы 38 жасында шаруашылық және саяси басқарудың дерлік барлық сатыларынан өткен Е.Н. Әуелбеков Көкшетау облыстық партия комитетінің бірінші хатшысы қызметіне тәжірибелі басшы ретінде келді. Көкшетау облысы сол кезеңде күрделі дағдарысты бастан кешіріп отырған еді: шаруашылықтың тиімсіз жүргізілуіне байланысты төрт аудан таратылып, тағы төрт ауданның жабылу қаупі туындады. Осындай жағдайда Е.Н. Әуелбеков қысқа мерзім ішінде жабылған төрт ауданды қайта қалпына келтіріп қана қоймай, қосымша тағы төрт жаңа аудан ашты. Сонымен қатар, ол облыс аумағында өндіргіш күштерді жоспарлы түрде орналастыру мәселесін шешіп, ауыл шаруашылығын мамандандыруға ерекше көңіл бөлді. Оның бастамасымен 40 жаңа совхоз ұйымдастырылды, олардың ішінде 30-ы қой шаруашылығына бағытталды. Бұл шаралар негізінен

өсімдік шаруашылығы басым дамыған өңір жағдайында жүзеге асырылды. Осылайша, Е.Н. Әуелбеков тың және тыңайған жерлерді жаппай игеру жүргізілген аймақтарда дәстүрлі мал шаруашылығын дамытуға басымдық берді. Соның нәтижесінде қысқа мерзім ішінде облыстағы қой саны шамамен бір миллион басқа жетті.

Е.Н. Әуелбековтің Көкшетау облысын басқарған он жылы ішінде Көкшетау қаласы мен тұтас өңір түбегейлі өзгеріске ұшырап, сол кезең үшін дамыған қалалық және ауылдық инфрақұрылым қалыптасты. Оның басшылығы кезеңінде 19 адам Социалистік Еңбек Ері атағына ие болып, ондаған ауыл шаруашылығы еңбеккерлері жоғары мемлекеттік наградалармен марапатталды. Он жылдық жемісті қызметінің нәтижесінде Е.Н. Әуелбеков Көкшетау облысын артта қалған өңірлер қатарынан шығарып, Кеңес Одағының алдыңғы қатарлы он облысының қатарына қосты. Облыс орталығының мәселелерін шешуге республиканың көптеген министрліктері мен ведомстволарының ғылыми-зерттеу және жобалау институттарын тартты. Оның бастамасымен облыс пен қаланың 20 жылдық даму Бас жоспары әзірленіп, Қазақстан Министрлер Кеңесінің Мемлекеттік жоспарлау комитетінде бекітілді. Оны жүзеге асыруға 30 министрлік пен ведомство, оның ішінде кейбір одақтық ұйымдар да қатысты. Осы бір ғана мысалдың өзі облыс пен қаладағы күрделі мәселелерді шешудегі мемлекеттік көзқарастың ауқымын және оның қызметінің деңгейін көрсетеді, бұл оның көрнекті басшы, әрі ұйымдастырушы ретіндегі талантының айғағы.

1973 жылы Е.Н. Әуелбеков КСРО Жоғарғы Кеңесі Жарлығымен Социалистік Еңбек Ері атағына ие болып, Леонид Брежневтің өз қолынан Ленин ордені мен Алтын медаль алды. Еркін Нұржанұлы осы жылдар ішінде тек дарынды басшы ретінде ғана емес, сонымен қатар көрнекті мемлекеттік және саяси қайраткер ретінде де қалыптасты. Оның беделі Қазақстан мен Одақтың ең жоғары мемлекеттік және саяси элитасы деңгейінде мойындалды. Жоғарғы Кеңестің сессияларында, үлкен-кіші форумдарда көкшетаулық көшбасшының сөзін әрдайым асыға күтетін, өйткені оның баяндамалары мазмұнды, дәлелді әрі нақты, іскерлік сипатта болып, қазіргі жағдайға талдау жасап, болашаққа бағытталған ұсыныстармен ерекшеленетін. Ол жоғары тұрған басшыларды сынға алудан қорықпайтын, бірақ оның сыни пікірлері әрдайым негізді болып, көпшіліктің қолдауына ие болатын.

1978 жылғы 26 қаңтарда Қазақстан Компартиясы Көкшетау облыстық комитетінің VIII пленумы Е.Н. Әуелбековты басқа қызметке ауысуына байланысты Көкшетау облыстық партия комитетінің бірінші хатшысы қызметінен босату туралы қаулы қабылдайды.

1978 жылы Е.Н. Әуелбеков әлеуметтік-экономикалық дамудың барлық көрсеткіштері бойынша өте төмен деңгейдегі Торғай облысын

кабылдап алады. Бұл өңірде кейбір аудандар электр энергиясынан, телефон байланысынан, теледидардан және өркениет игіліктерінің өзге де түрлерінен толықтай жұрдай болатын.

Облыс орталығы Арқалық қаласында үй құрылысы комбинаты іске қосылып, соның арқасында қалада тоқсан сайын 70 пәтерлік тұрғын үйлерді пайдалануға беру мүмкіндігі туды. Мал шаруашылығында да елеулі өзгерістер орын алды. Халықтың тұрмыс жағдайы мен өмір сүру деңгейі айтарлықтай артты. Көкшетау облысында сыналған реформаторлық тәжірибе Торғай өңірінде жергілікті ерекшеліктерді ескере отырып тиімді қолданылды [3, 3]. Қысқа уақыт ішінде әр ауданның жағдайын зерделеп, бірқатар ірі шаруашылықтарды қамти отырып, аудандар мен Арқалық қаласының, сондай-ақ тұтастай алғанда облыстың экономикасы, мәдениеті және әлеуметтік саласын дамытуға арналған кешенді жоспарлар әзірленді.

Астық өндірісі саласындағы саясатты өзгерту қажеттілігін ғылыми тұрғыдан негіздеп, әр ауданда, әр шаруашылықта жеке ауыспалы егіс жоспарын енгізуге қол жеткізді. Ғылыми негізделген астық алқаптарын қалыптастыру мен дақылдарды дұрыс алмастырып егу жүйесі енгізілді. Нәтижесінде, егіс көлемі азайғанына қарамастан, астықтың жалпы өнімі төмендемей, керісінше, қысқа мерзімде жоғары өнім алына бастады. Еркін Нұржанұлы Торғай облысы өңірін басқарған жеті жыл ішінде бұл жартылай шөлейт аймақ бұрын-соңды болмаған деңгейде өзгерді.

1985 жылғы 22 қаңтарда ол негізінен жергілікті халық басым орналасқан Қызылорда облысына жіберілді. Бұл өңір сол уақытта аса күрделі жағдайда еді: Арал теңізінің тартылуы, Байқоңыр ғарыш айлағының орналасуы халық үшін әлеуметтік, экономикалық, экологиялық және өзге де көптеген мәселелер туындатты. Қызылорда облыстық партия комитетінің бірінші хатшысы қызметіне тағайындалғаннан кейін Е.Н. Әуелбеков екі айдың ішінде облыстағы дерлік барлық елді мекендерді аралап, жергілікті жағдаймен, жылдар бойы қордаланған өңірлік мәселелермен жан-жақты танысты.

1985 жылғы 22 қаңтарда өткен партия активінде ол кең көлемді баяндама жасап, облыстағы ағымдағы ахуалды терең талдап, жинақталған мәселелерді шешу жолдары жөніндегі өз көзқарасын ұсынды. Сонымен қатар, баяндамасында сыбайлас жемқорлық пен тамыр-таныстық мәселелеріне де ерекше назар аударды. Төрт жылдық қызметі барысында партиялық және кеңестік органдарда тазалау жұмыстарын жүргізді. Нәтижесінде атқарып отырған қызметіне сәйкес келмегені үшін басқару құрылымдарынан жалпы саны 150 адам қызметтен босатылды.

Алайда Қызылорда облысының мәселелері әлдеқайда күрделі болды. Әлеуметтік-экономикалық даму көрсеткіштері бойынша өңір Қазақстанның басқа аймақтарынан екі, тіпті үш есеге дейін артта қалды. Осыған байланысты Е.Н. Әуелбеков екі жылдық басшылық

қызметінен кейін республика және одақтық деңгейде арнайы көмек көрсету қажеттігі туралы қорытындыға келді. Ол Қазақ КСР Министрлер Кеңесі мен КСРО Министрлер Кеңесінің бірлескен қаулысын қабылдату үшін бар күш-жігерін жұмсады. Нәтижесінде 1986 жылы КСРО Министрлер Кеңесі төрағасы Никита Рыжков қол қойған «Қызылорда облысының әлеуметтік-экономикалық дамуы туралы» арнайы қаулы қабылданды.

Е.Н. Әуелбеков сонымен қатар бірқатар арнайы қаулылардың қабылдануына қол жеткізді, оның ішінде Арал ауданын экологиялық апат аймағы деп жариялау мәселесі де бар. Айта кету қажет, өңірдің әлеуметтік-экономикалық дамуына шешуші мәні бар «Құмкөл» мұнай кеніші игерілуінің басталуы да Е.Н. Әуелбековтің табанды әрекетінің нәтижесі болды. Ол кісінің ел аралап, халықпен кездесуі, жергілікті басшыларға қойған талаптары, облыс көлемінде күрделі, қордаланып қалған мәселелерді шешудегі ұйымдастыру жұмыстары, облыстың ұзақ жылдарға арналған экономикалық мәселелерін, Оңтүстік Торғай иінін игерудегі, облысымыздың жер асты байлығын іздестірудегі арнайы мамандар шақырып, қарышты жұмыстар жүргізуі тікелей сол кісінің есімімен байланысты. Бұрындары облыс халқының мүддесімен санаспаған «Байқоңыр» ғарыш айлағының лас кәріз суларын Сырдарияға құюын, космодромнан ұшқан ракеталардың апат сынықтарын жинап тәртіпке келтіруде, жоғары шенді генералдарды партиялық тәртіпке шақырудағы еңбегі ерекше болды. Облыс орталығындағы диагностикалық орталықтың салынуына бастамашы болды. Облысты III категориядан II категорияға көшіріп, аймақтың тұрғындарына әлеуметтік-тұрмыстық жағдай жасаудағы жасалған жеңілдіктерде Еркін Нұржанұлының еңбегі зор. Сондай-ақ облыста ұзақ жылдар бойы күріш тазалаудың ауыр бейнетінен механикаландырылған қырманға көшірді.

Мемлекеттік жоспарлау органдарымен бірлесіп Қызылорда облысының 2005 жылға дейінгі индустриалды даму схемасы әзірленді [4,2]. 59 жасында, саяси қайраткер ретінде ең белсенді кезеңінде, Еркін Нұржанұлы КСРО Жоғарғы Кеңесі Ұлттар кеңесі құрамындағы Ұлттық саясат пен ұлтаралық қатынастар комиссиясының төраға орынбасары қызметіне тағайындалды. Бұл қызметте ол Кеңес Одағының ыдырауына дейін еңбек етті.

Қорытындылай келе, Е.Н. Әуелбеков реформатор-басқарушылардың қатарында болып, дағдарысты басқару қабілеттеріне ие болды. Оның басқарушылық қызметі қазіргі зерттеушілер үшін айтарлықтай қызығушылық тудырады. Еркін Әуелбековтің қоғамдық-саяси қызметі Қазақстан қоғамында азаматтық бастамаларды дамыту, демократиялық құндылықтарды насихаттау және қоғамдық сананы көтеру саласында маңызды рөл атқарады.

ӘДЕБИЕТ

1. Тулепбергенов Г.М., Е.Н. Ауельбеков – партийный и государственный деятель Казахстана советской эпохи <https://cyberleninka.ru/article/n/e-n-aelbekov-partiynyy-i-gosudarstvennyu-deyatel-kazahstana-sovetskoj-epohi>

2. Қазақтың асыл перзенті: естелік-эсселер жинағы. – Астана: Фолиант, 2012. – 351 б.

3. Құмкөл кеніші және Әуелбеков // Сыр бойы. – 9 қыркүйек 1999 ж.

4. Сердце, открытое людям // Газета «Кызылординские вести». – 27 октября 2015 г.

УДК 373.3.01

СТРАТЕГИИ ФОРМИРОВАНИЯ АКАДЕМИЧЕСКОЙ ЧЕСТНОСТИ У МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ В КОНТЕКСТЕ КОНЦЕПЦИИ «АДАЛ АЗАМАТ»

Советова К.А., КГУ «Гимназия №17»
г.Актобе

ТҮЙІНДЕМЕ

Мақалада бастауыш сынып оқушыларының академиялық адалдық негіздерін қалыптастыру мәселелері қарастырылады. Автор «Адал азамат» ұлттық тұжырымдамасын іске асыру шеңберінде оқуға деген жауапты көзқарасты тәрбиелеуге ықпал ететін педагогикалық стратегияларды талдайды. Ішкі мотивацияны дамыту және өзара сенім ортасын құру арқылы көшіріп алу мен плагиаттың алдын алу әдістеріне ерекше назар аударылады.

ABSTRACT

The article discusses the formation of the foundations of academic integrity in primary school students. The author analyzes pedagogical strategies that contribute to the education of a responsible attitude towards learning within the framework of the national concept "Adal Azamat". Particular attention is paid to methods of preventing cheating and plagiarism through the development of internal motivation and the creation of an environment of mutual trust.

Формирование основ академической честности на этапе начального общего образования выступает сегодня не просто педагогической задачей, а фундаментальным базисом для воспитания гармонично развитого, ответственного гражданина, что является критически важным аспектом реализации общенациональной концепции «Адалазамат», направленной на системное утверждение в

казахстанском обществе ценностей честного, созидательного труда и безупречной добропорядочности.

В условиях функционирования современной, высокотехнологичной образовательной среды, которая характеризуется практически неограниченным и мгновенным доступом к колоссальным массивам цифровой информации, грамотное педагогическое сопровождение процесса глубокого осознания ребенком уникальной ценности и значимости своего собственного интеллектуального продукта становится неоспоримым приоритетом в деятельности современного учителя начальных классов [1, с. 42].

Феномен академической честности применительно к учащимся 1–4 классов представляет собой не только формальное отсутствие фактов списывания или заимствования чужих идей, а сложную, системную характеристику личности, которая находит свое выражение в глубоком уважении к результатам чужого творческого труда, осознанном умении мужественно признавать собственные образовательные дефициты и ошибки, а также в устойчивом стремлении к получению подлинных, качественных знаний вместо погони за формальными цифровыми показателями и оценками.

Как обоснованно доказывает в своих трудах А. С. Магомедов, своевременное закладывание четких этических норм и моральных ориентиров именно в младшем школьном возрасте имеет решающее, определяющее значение для успешной дальнейшей социальной интеграции развивающейся личности и служит эффективным механизмом ранней профилактики любых коррупционных проявлений в долгосрочной жизненной перспективе [2, с. 54].

В практической деятельности педагогического коллектива Гимназии №17 города Актобе данные теоретические положения находят свое реальное воплощение через системное внедрение авторской стратегии «Этического аудита» выполняемых учебных заданий, в ходе которой учащиеся под руководством наставника учатся объективно и непредвзято оценивать степень своего персонального вклада в создание коллективного проекта или выполнение сложной домашней работы.

Одной из наиболее эффективных педагогических стратегий в данном контексте выступает концептуальная трансформация всей сложившейся системы школьного оценивания в сторону преимущественного поощрения самого процесса интеллектуального поиска, оригинальности мышления и приложенных усилий, а не только фиксации конечного результата, что позволяет существенно минимизировать у ребенка внутреннюю мотивацию к использованию любых нечестных приемов ради получения формально высокой отметки [3, с. 15].

Важнейшей стратегией в рамках формирования основ академической честности выступает концептуальная трансформация всей сложившейся системы школьного оценивания в сторону преимущественного поощрения самого процесса активного интеллектуального поиска, оригинальности мышления и приложенных волевых усилий, а не только формальной фиксации конечного правильного ответа, что позволяет существенно и планомерно снижать у ребенка внутреннюю мотивацию к использованию любых нечестных методов и сторонних ресурсов ради получения исключительно высокой отметки.

В ходе реализации этой стратегии учитель начальных классов целенаправленно создает педагогическую ситуацию осознанного выбора, предлагая ученикам вариативный набор заданий разного уровня сложности, где честное, самостоятельное выполнение даже самого простого базового упражнения публично и аргументированно ценится педагогом значительно выше, чем механически скопированное из ГДЗ или интернета решение сложной задачи, не подкрепленное пониманием алгоритма. Такой подход позволяет сместить фокус внимания младшего школьника с оценки как единственной цели обучения на сам процесс приобретения компетенций, формируя у него устойчивую установку на то, что «лучше знать меньше, но самому», что полностью соответствует духу добропорядочности и принципам «Адалазамат».

Для того чтобы стратегия поощрения процесса решения и создания ситуации выбора не оставалась лишь теорией, учитель начальных классов Гимназии №17 может интегрировать её в повседневную практику через следующие развернутые методические приемы:

1.Метод «Светофор сложности» с этическим комментарием

На этапе закрепления новой темы (например, «Решение составных задач на движение» или «Падежные окончания существительных») учитель предлагает учащимся три варианта карточек:

Зеленая (Базовая): типовое задание, которое требует внимательности и знания основного алгоритма.

Желтая (Повышенная): задание с измененным условием, требующее логического вывода.

Красная (Творческая/Олимпиадная): задание высокого уровня, где ответ не очевиден и требует нестандартного подхода.

Педагогический акцент: Перед началом работы учитель произносит установку: *«Ребята, сегодня каждый из вас — исследователь. Если вы выберете "зеленую" карточку и решите её абсолютно сами, это принесет вам гораздо больше пользы и уважения, чем если вы откроете телефон или посмотрите решение*

"красной" карточки у соседа. Честная "четверка" за свой труд в нашей системе ценностей "Адалазамат" весит больше, чем пустая "пятерка" за чужие мысли».

2. Прием «Дневник моих открытий» (Оценка пути, а не ответа)

Учитель меняет формат проверки тетрадей или проектных работ. Вместо того чтобы просто ставить «V» рядом с правильным ответом, он вводит графу «Мои размышления» или «Как я это нашел».

Пример в практике: Если ученик допустил вычислительную ошибку в конце длинного примера, но при этом продемонстрировал абсолютно верный и оригинальный ход рассуждений, учитель не снижает балл максимально. Напротив, он пишет в комментариях: *«Твой путь решения — это путь настоящего математика! Ты применил очень интересное свойство чисел. Ошибка в вычислении — это лишь повод для тренировки внимательности, но твоя честная работа над алгоритмом заслуживает высшей похвалы».*

Результат: Ребенок перестает бояться ошибки и теряет стимул подгонять ответ под «правильный», зная, что учитель ценит его личные усилия и логику.

3. Использование «Листов самопроверки» с элементом доверия

Учитель выдает ученикам ключи к ответам до начала выполнения задания, но с определенным условием.

Механика: Ученик выполняет часть задания, затем берет «Лист доверия», сверяет свой ход решения с эталоном. Если он нашел ошибку, он должен не просто стереть её, а выделить это место зеленым карандашом и написать рядом: *«Я нашел ошибку в логике, теперь я понял, как надо».*

Стимулирование честности: Учитель поощряет тех, кто нашел и самостоятельно исправил свои ошибки, специальными значками «Честный исследователь». Это приучает детей к тому, что признание ошибки — это проявление силы и честности, а не повод для наказания. В контексте гимназического проекта «Адалазамат» это формирует культуру прозрачности и ответственности за свой образовательный результат.

4. Проект «Цена честного слова»

В конце недели на классном часу или в рамках «Дашборда Адал Азамат» проводится рефлексия. Учитель спрашивает не о том, кто получил больше пятерок, а о том: *«Кто на этой неделе столкнулся с трудным заданием, но решил его сам, не подглядывая в ответы?».*

Ученики, которые честно признаются, что выбрали задание попроще, но выполнили его самостоятельно, получают статус «Надежный партнер». Это создает в классе здоровую общественную

трансформацию, где статус «честного труженика» становится престижнее статуса «скрытого отличника».

Согласно глубоким теоретическим исследованиям и практическим выводам К. Ж. Бузаубаковой, последовательная и глубокая интеграция основополагающих национальных ценностей в повседневный образовательный и воспитательный процесс начальной школы выступает мощным катализатором, который эффективно способствует значительному росту правового самосознания, укреплению морального стержня и развитию высокой гражданской ответственности у учащихся младшего школьного возраста [4, с. 112]. Этот процесс не ограничивается лишь трансляцией культурных кодов, а предполагает вживание этических норм в саму ткань школьной жизни, где каждый поступок ребенка соотносится с идеалами чести и служения обществу.

В конечном итоге, планомерное и системное воспитание академической честности именно в начальном звене — в период, когда закладываются базовые поведенческие сценарии — фундаментально подготавливает будущего выпускника к проактивному, осознанному и высокоморальному участию в жизни современного гражданского общества.

В такой образовательной среде, выстроенной на принципах доверия и личной ответственности, честность постепенно трансформируется из внешнего, навязанного извне «вынужденного правила» или страха перед наказанием в естественную, глубоко осознанную внутреннюю потребность личности. Это создает тот самый тип «Адалазамат» — честного гражданина, для которого верность своему слову и уважение к истине становятся не предметом выбора, а единственно возможным способом существования и взаимодействия с миром.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ахметова Г.К. Цифровая среда и академическая честность в начальном образовании // Вестник педагогических наук. — 2023. — № 4.
2. Магомедов А.С. Психолого-педагогические основы формирования этических норм у младших школьников. — М.: Просвещение, 2022.
3. Байжанова С.Т. Проект «Адалазамат» как инструмент воспитания добропорядочности. — Астана : НИЦ «Мектеп», 2024.
4. Бузаубакова К.Ж. Инновационные процессы в современной школе : учебное пособие. — Алматы : Жазушы, 2021.

**«ҮШ ЖҮЗ» ПАРТИЯСЫ: ТАРИХЫ МЕН ҰЛТТЫҚ
МЕМЛЕКЕТТІЛІККЕ ҚАТЫСТЫ ҰСТАНЫМДАРЫ**

Кулманова К.К., магистрант,
Қызылорда «Болашақ» университеті
(Қызылорда қаласы)

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается история и позиции партии «Уш жуз» по отношению к национальной государственности, а также соотношение с партией «Алаш».

ABSTRACT

The article examines the history and positions of the UshZhuz party in relation to national statehood, as well as the relationship with the Alash party.

XX ғасырдың басы қазақ қоғамы үшін саяси жаңғырумен ұлттық сана-сезімнің күшею кезеңі болды. 1917 жылғы Ақпан революциясынан кейін қалыптасқан саяси еркіндік жағдайы қазақ зиялыларына өз идеяларын ашық түрде жүзеге асыруға мүмкіндік берді. Ұлт тағдырына алаңдаған зиялы қауым өкілдері халықты әлеуметтік әділеттілікке, саяси бостандыққа және мәдени-ағартушылық дамуға жеткізуді басты мақсат етіп қойды. Олар тек теориялық ой-пікірмен шектелмей, нақты іс-әрекеттерге көшті: ұлттық баспасөзді дамытып, газет-журналдар шығарды, жаңа үлгідегі мектептер ашты, халықтың саяси санасын оятуға күш салды. Сонымен қатар, елдің болашағын қамтамасыз етудің жолдарын қарастырып, тәуелсіз мемлекеттілікке қол жеткізу үшін түрлі саяси ұйымдармен партиялар құруға кірісті.

Қазақстандағы көппартиялық қазіргі түсінігінде өзінің бастауын XX ғасырдың басынан алған еді. Ресейдегі партиялық алуандылық Қазақстанда да көрініс тапты. Мұнда Конституциялық-демократиялық партия (кадеттер), Социалист-революционерлер партиясы (эсерлер), Ресей социал-демократиялық жұмысшы партиясы (большевиктер) сияқты партиялардың төменгі буындары немесе топтары әрекет етті. Сонымен қатар ұлттық-автономиялық бағыттағы партиялар да құрылып, саяси қызметін өрістетті: «Алаш партиясы», «Үш жүз» партиясы, «Шуро-и-исламия» және «Шуро-и-улемия».

Осы тарихи жағдайда қалыптасқан әртүрлі саяси ұйымдар мен партиялардың әрқайсысы қазақ халқының болашағына қатысты өзіндік көзқарастарын ұсынды. Солардың ішіндегі ең ықпалды әрі кең танымал болғандары – «Алаш» және «Үш жүз» партиялары еді. Бастапқы кезеңде «Үш жүз» партиясының жетекші тұлғалары

Шаймерден Әлжанов, Мұқан Әйтпенов және Көлбай Төгісов қазақтың қоғамдық-саяси ойының қалыптасуына зор ықпал еткен «Айқап» журналы төңірегіне топтасты. Олар аталған басылым беттерінде мәдениет, білім беру, денсаулық сақтау және жер мәселелері сияқты өзекті тақырыптарды көтеріп, халықтың әлеуметтік санасын оятуға белсенді атсалысты. Бұл олардың тек саяси емес, сонымен қатар ағартушылық бағыттағы қызметінің де маңызды болғанын көрсетеді.

Әсіресе, Көлбай Төгісовтің қоғамдық қызметі күрделі әрі қайшылыққа толы болды. Оның ұлттық мүддені қорғаудағы ұстанымы патшалық билік тарапынан қысымға ұшырауына себеп болып, 1907-1912 жылдары қуғын-сүргінге душар болғаны белгілі. Соған қарамастан, ол өз қызметін тоқтатпай, 1916 жылдан бастап Ташкент қаласында «Алаш» атты газет шығарған. Бұл басылымның жарық көруі қазақ қоғамының рухани өміріндегі маңызды оқиғалардың бірі болды. «Алаш» газеті арқылы Көлбай Төгісов бүкіл қазақ даласына танылып, ағартушылық қызметінің жаңа белесіне көтерілді. Газет қысқа уақыт ішінде Семей, Орынбор, Уфа сияқты ірі қалаларда шоғырланған қазақ зиялыларын біріктірген маңызды ақпараттық алаңға айналды. Әсіресе жастар қауымы бұл басылыммен тығыз байланыс орнатып, өз мақалаларын жариялап отырды.

Газеттің алғашқы сандарында патшалық билікке қарсы ашық сын мақалалар көп кездеспегенімен Ақпан революциясы ықпалымен оның бағыты айқындала түсті. Осы кезеңнен бастап басылым беттерінде революциялық-демократиялық идеялар кеңінен көрініс тауып, авторлар өз саяси көзқарастарын ашық білдіре бастады. «Алаш» газеті 1916 жылдың желтоқсан айынан 1917 жылдың мамыр айына дейін Көлбай Төгісовтің редакторлығымен жарық көріп тұрған.

Газет бетінде әйелдердің әлеуметтік жағдайын жақсарту мәселелері көтеріліп, Ақпан революциясына қолдау білдірілді, сондай-ақ Қазан төңкерісіне қатысты түрлі бағыттағы ақпараттар жарияланып отырған [1]. Партия атауы қазақ халқының дәстүрлі үш жүздік құрылымына (Ұлы жүз, Орта жүз, Кіші жүз) сілтеме жасай отырып, бүкіл халықтың бірлігін білдіруді көздеді. Алайда іс жүзінде бұл ұйым қазақ қоғамындағы барлық топтардың мүддесін толық қамти алмады. «Алаш» партиясымен мақсат-міндеттері жағынан ұқсас болғанымен, ұстанған саяси бағыттары мен әдістері жағынан айырмашылықтары болды. «Үш жүз» партиясы қазақ қоғамындағы саяси күрестің күрделі әрі, қайшылықты сипатын көрсететін маңызды құбылыс ретінде тарихта қалды.

«Алаш» партиясы ұлттық-демократиялық бағытты ұстанып, қазақ халқының дербес автономиясын құруды, құқықтық мемлекет қалыптастыруды көздеген еді. Ал «Үш жүз» партиясы бастапқыда ұлттық мүддені қорғауды мақсат еткенімен, кейін оның саяси бағыты айтарлықтай өзгерістерге ұшырады. Аталған партиялардың екеуі де

қазақ қоғамының дамуына өзіндік үлес қосып, халықтың саяси белсенділігін арттыруға ықпал етті.

Бұл орайда, алаштанушы ғалым К. Нұрпейісов «Үш жүз» бен «Алаш» партияларының өзара қарым-қатынасына жан-жақты талдау жасап, олардың арасындағы саяси ұстанымдардың күрделілігін атап көрсетеді. Оның пікірінше, бұл екі партияның автономия мәселесіне қатысты көзқарастары бірде қарама-қайшы келсе, кей жағдайда өзара жақындасып отырған. Яғни, олардың мақсаттары белгілі бір деңгейде ортақ болғанымен, сол мақсатқа жету жолындағы тәсілдері мен саяси бағдарлары әртүрлі болды.

Ғалым әсіресе Көлбай Төгісов қызметіне ерекше тоқталып, «Үш жүз» партиясының қалыптасу және даму кезеңдерін нақтылайды. Оның деректеріне сүйенсек, «Үш жүз» партиясы 1917 жылдың күзінде саяси аренаға шыққан. Алғашқы уақытта бұл ұйым Алаш партиясымен бірлесе әрекет етуге ниет білдіргенімен, көп ұзамай өз бағытын өзгертіп, Қазақстандағы қоғамдық-саяси мәселелер бойынша «Алаштың» негізгі сыншыларының біріне айналды. Бұл жағдай екі саяси күш арасындағы қайшылықтардың тереңдей түсуіне алып келді. Сонымен қатар, К. Нұрпейісов «Үш жүз» партиясының басшылық құрамын да нақты атап өтеді [2, 127]. Партиядағы жетекші рөлдерді Көлбай Төгісовпен қатар Шаймерден Досов, Ысхан Көбеков, Мұқан Әйтпенов, С.Төленгітов, М. Өсербаев, Ж. Ишмұхамедов және Е. Тоқбаев сияқты тұлғалар атқарған.

Әлеуметтік жағынан партия құрамы әртүрлі болды. Олар Петропавл, Семей, Зайсан, Көкшетау және Омбы қалаларының ұсақ буржуазиялық бағытын ұстанған интеллигенттерінің басын біріктірді, көпшілігі мұғалімдер, мекеме қызметкерлері, молдалар, шаруалар, қала жұмысшылары және т.б. болатын.

Елдегі саяси жағдайдың шиеленісуі, билік үшін күрестің күшеюі және әлеуметтік жіктелу үдерісінің жеделдеуі барысында «Үш жүз» партиясы біртіндеп «Алаштан» алшақтай бастады. Ол солшыл эсерлермен жақындасып, Қазан төңкерісі жеңісінен кейін «Алаш» партиясына қарсы ашық күрес жүргізе бастады. Бұл жағдай партияның ұлттық-демократиялық бағыттан социалистік бағытқа ойысуына алып келді. Алаштанушы ғалым М. Қойгелдиев өзінің «Алаш қозғалысы» атты ғылыми зерттеуінде: «Біріншіден, «Үш жүз» белгілі бір әлеуметтік топтардың ізденіс нәтижесінде қалыптасқан ұйым емес. Ол 1917 жылдың соңына қарай, анығырақ айтқанда, Бүкілресейлік Құрылтай жиналысына қазақ қоғамынан депутаттар ұсыну сәтінде өмірге келді. Екіншіден, бар болғаны жарты жылға жуық мерзім ғана саяси өмір кеңістігінде төбе көрсеткен бұл ұйымның мақсаты анық емес-тін, жарғысы болған жоқ. Үшіншіден, «түрік-татар қауымдастығынан», мұсылман қозғалысы басшылығынан тиісті қолдау таба алмаған «Үш жүз» енді «Алаштың» шын мәніндегі қарсыласы большевиктерге

қайырылған еді», деп «Үш жүз» партиясының большевиктерге бет бұрғандығын айтады [3, 417].

Сонымен, ұлттық мемлекеттілік мәселесінде «Үш жүз» партиясының ұстанымы біркелкі болмады. «Үш жүз» партиясы кеңестік билікпен ынтымақтастықты жөн көріп, қазақ қоғамының болашағын социалистік федерация құрамында дамытуға болады деп есептеді. Партия өкілдері ұлттық мемлекеттілік идеясын толық жоққа шығармағанымен, оны дербес тәуелсіздік түрінде емес, кеңестік құрылым аясында жүзеге асыруды қолдады. Бұл ұстаным олардың саяси бағытының прагматикалық сипатын көрсетеді.

«Үш жүз» партиясы құрылғаннан кейін, оны көпшілікке кеңінен таныстыру мақсатында Көлбай Төгісов жақтастарымен бірге Бүкілресейлік Құрылтайға депутат етіп бір топ кандидат ұсынды, атап айтқанда: Ақмола облыстық комитетінің мүшелері – Қасенқожа Бекхожин, Қазы Торсанов, Байсеит Әділов; социал-революционер – Шәймерден Әлжанов; журналист – Көлбай Төгісов; офицер – Мақмұт Уәлиханов; қоғам қайраткері – Үсен Қосаев; халық ағартушысы, мұғалім – Сәдуақас Сейфуллин; Петропавл уездік комитетінің төрағасы – Әлиасқар Қуанышев; оқытушы – Нұрғали Құлжанов; ұлттық өкіл – Ыбырай Төлебаев; социалист – Сұлтан Аблаев; Омбы қазақ уездік комитетінің төрағасы – Мұқан Айтпенев болды [4,1605]. Алайда 1917 жылғы күрделі саяси жағдайда жоғарыда аталған қайраткерлердің барлығы бірдей «Үш жүз» партиясын толық қолдай қойған жоқ.

Партияның саяси бағытының айқын болмауы, бағдарламасының нақтыланбауы, ұйымдық тұрғыдан әлсіздігі және мүшелер санының аздығы оның беделін төмендетті. Осы себептерге байланысты көптеген кандидаттар «Үш жүз» партиясының атынан сайлауға түсуден бас тартты. Партияның әлі толық қалыптасып үлгермеуі және халық арасында кеңінен танылмауы да оның сайлау барысындағы мүмкіндіктерін шектеді. 1917 жылдың соңында болып өткен Бүкілресейлік құрылтай жиналысына депутаттар сайлау барысында «Үш жүз» атынан түскен кандидаттар «Алаш» партиясы атынан ұсынылғандардан анағұрлым аз дауыс жинап, ойсырай жеңілген болатын.

Құрылтай сайлауында ойсырай жеңілген «Үш жүз» партиясына М. Қойгелдиев: «...саяси дүрмек ағымында әлеуметтік саяси айқындамасы толық қалыптасып үлгермеген, бірақ ықпалды саяси күшке айналу ниеті саяси ұйым құруға алып келген түрлі әлсіз элементтердің жиынтық көрінісі» деген баға береді [5].

Жалпы алғанда, «Үш жүз» бен «Алаш» партияларының арақатынасы қазақ қоғамындағы саяси пікір алуандығын айқын көрсетеді. Олардың арасындағы бәсекелестік бір жағынан ұлттық ой-сана мен саяси мәдениеттің дамуына әсер етсе, екінші жағынан, ортақ

мақсат жолында бірліктің болмауы ұлттық мүддені толық жүзеге асыруға кедергі келтірді.

«Үш жүз» партиясының қызметі ұлттық қозғалыстың ішкі жіктелісін, идеялық қайшылықтарын және түрлі саяси күштердің ықпалын айқын көрсетеді. Партияның ұлттық мемлекеттілікке қатысты көзқарастары оның большевиктік идеологияға жақындауымен тығыз байланысты болды. Жалпы алғанда, «Үш жүз» партиясының тарихы қазақ қоғамының XX ғасыр басындағы саяси эволюциясын түсінуде маңызды дереккөз болып табылады және ұлттық мемлекеттілік идеясының қалыптасу жолындағы күрделі процестерді айқындайды.

ӘДЕБИЕТ

1.Жандос Құмғанбаев «Үш жүз» партиясы және ұлттық мемлекеттілік ұстанымдар //chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://elibrary.kaznu.kz/wp-content/uploads/2021/02/ajkap_4-2020.pdf

2.Нұрпейсов К. Алашхәм Алашорда. – Алматы: Ататек, 1995. – 256 б.

3.Қойгелдиев М.К. Алаш қозғалысы. –Алматы: Мектеп, 2008. – 480 б.

4.Абдиханова Айгерім Ермаханқызы, Ахметова Жанат Қуандыққызы, Абдиманов Сырым Әміржанұлы. Ұлттық мемлекеттілік жолындағы күрескерлік ұстанымдар («үшжүз» партиясымысалында)//1615 AsianJournal«Steppe Panorama» 2025.12(6)

5.Асылхан Мамашұлы. 20-ғасыр басындағы қазақ партиялары талқандалғанша тартысты. https://www.azattyq.org/a/kazakhstan_ush_zhuz_party_kolbai_togisov_alash_alashorda/24405938.html

ИННОВАЦИОННЫЕ ПОДХОДЫ К ОРГАНИЗАЦИИ ИНКЛЮЗИВНОГО ФИЗИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ

Солодовникова О.А., КГУ «Гимназия №17»
г.Актобе

ТҮЙІНДЕМЕ

Мақалада ерекше білім беру қажеттіліктері бар балаларды денешынықтыру сабақтарына интеграциялау әдістемелері талданған. Автор жаттығуларды бейімдеу жолдарын, ассистивті технологияларды қолдануды және сыныпта инклюзивті мәдениетті қалыптастыруды қарастырады. Негізгі назар мұғалімнің рөлін әр оқушының жеке дамуына тең мүмкіндіктер туғызатын фасилитаторға айналдыруға аударылған.

ABSTRACT

The article analyzes methods for integrating children with special educational needs into physical education lessons. The author considers ways of adapting exercises, using assistive technologies and creating an inclusive culture in the classroom. The emphasis is placed on transforming the teacher's role into a facilitator providing equal opportunities for the individual progress of each student.

Инновационные подходы к организации инклюзивного физического воспитания в рамках современной общеобразовательной школы на текущем этапе выступают не просто как элемент педагогической практики, а в качестве одного из наиболее значимых и фундаментальных условий успешной реализации глобальной и национальной политики устойчивого развития, которая в своей основе ориентирована на обеспечение безусловного, справедливого и равного доступа к качественным образовательным ресурсам для абсолютно всех категорий учащихся, включая детей с особыми образовательными потребностями [1, с.112]. В контексте современных социальных трансформаций инклюзия в физической культуре рассматривается как стратегический инструмент гуманизации образования, позволяющий полностью преодолеть стигматизацию и обеспечить каждому ребенку, независимо от его физических или когнитивных особенностей, возможность полноценного участия в активной школьной жизни. Такая образовательная парадигма требует глубокого переосмысления самой структуры урока, где достижение спортивного результата уступает место процессам социальной адаптации, укрепления психофизического здоровья и формирования чувства сопричастности к коллективу. Внедрение инновационных инклюзивных моделей в физкультурное образование напрямую

способствует выполнению ключевых индикаторов устойчивого развития общества, так как именно через совместную двигательную деятельность и спорт закладываются основы толерантности, взаимного уважения и признания ценности человеческого многообразия, что является критически важным для воспитания гармоничного и ответственного поколения.

В современной педагогической парадигме инклюзия на уроках физической культуры окончательно перестает восприниматься как сугубо формальное, пассивное присутствие ученика с особыми образовательными потребностями в спортивном зале и радикально трансформируется в сложный, многогранный и активный процесс целенаправленного проектирования качественно новой адаптивной образовательной среды. В этой обновленной системе координат физическая активность и спорт высших достижений уступают место физкультуре как мощному инструменту глубокой социальной интеграции, психологической реабилитации и полноценной личностной реализации каждого ребенка, независимо от его стартовых физических возможностей.

Центральной, стратегически определяющей методической концепцией здесь выступает универсальный дизайн обучения, который в своей глубокой сути предполагает не разовые изменения, а системную и гибкую модификацию всего учебного пространства, спортивного оборудования и, что наиболее важно, самих двигательных задач и нормативов под уникальные индивидуальные особенности и потенциал каждого конкретного ребенка [2, с.158]. Такой подход подразумевает создание «безбарьерной» дидактической среды, где архитектурная доступность зала дополняется методической доступностью упражнений, позволяя учащимся с различными образовательными траекториями одновременно и эффективно вовлекаться в единый ритм урока. Это превращает физическую культуру из дисциплины жестких стандартов в пространство инклюзивного взаимодействия, где адаптация инвентаря — будь то использование облегченных мячей, визуальных звуковых ориентиров или изменение высоты снарядов — служит не признаком ограничения, а средством расширения границ человеческих возможностей и формирования культуры взаимного принятия.

В практической деятельности учителя физкультуры это реализуется через глубокую дифференциацию заданий, когда одно и то же упражнение может выполняться учащимися на разных уровнях сложности: например, при отработке навыков ведения мяча часть класса выполняет упражнение в движении на высокой скорости, в то время как ученик с нарушениями опорно-двигательного аппарата или координации фокусируется на удержании мяча на месте или использовании облегченного, более крупного инвентаря.

Особое, стратегически важное значение в архитектуре современного инклюзивного урока имеет системное и методически обоснованное использование высокоэффективных ассистивных технологий и специализированного адаптивного оборудования, которое выступает не просто как вспомогательное средство, а как ключевой фактор выравнивания стартовых возможностей всех учащихся. В рамках данного подхода физическая культура трансформируется в высокотехнологичное образовательное пространство, где, например, для детей с глубокими нарушениями зрения применяются специализированные звуковые мячи со встроенными колокольчиками или электронными биперами, позволяющими ребенку ориентироваться в пространстве и траектории полета снаряда исключительно по слуховому каналу. Параллельно с этим, для успешной интеграции учащихся с расстройствами аутистического спектра (РАС) или особенностями ментального развития, учитель внедряет в практику максимально контрастные, яркие визуальные маркеры дистанции, цветовые коридоры движения и четкие пиктограммы алгоритмов действий, что критически снижает уровень тревожности и помогает ребенку структурировать свою двигательную активность[3, с.240]. Не менее значимым инструментом становится использование тактильных схем упражнений и объемных макетов спортивных площадок, которые позволяют ученику через осязание «увидеть» и осознать логику командной игры или сложного гимнастического перестроения. Таким образом, интеграция подобных технологий в структуру занятия позволяет полностью нивелировать физические ограничения, превращая каждый элемент инвентаря в инклюзивный мост, соединяющий индивидуальные потребности ребенка с общими образовательными целями, и обеспечивая подлинную вовлеченность каждого ученика в единый ритм коллективного физического совершенствования.

Учитель в этой обновленной системе координат берет на себя принципиально новую, высокоответственную роль мудрого навигатора и профессионального фасилитатора, который окончательно отходит от жесткой парадигмы авторитарного требования стандартного выполнения усредненного норматива. Вместо этого педагог целенаправленно и системно проектирует уникальную ситуацию успеха для каждого ребенка, используя дидактический метод малых шагов и выстраивая гибкую систему мониторинга исключительно индивидуального прогресса учащегося. В такой модели физического воспитания достижение даже самого скромного, на первый взгляд, личного результата — будь то увеличение дистанции броска на несколько сантиметров или успешное удержание равновесия на секунду дольше — признается

высшей педагогической ценностью и мощным стимулом для дальнейшего развития.

Чрезвычайно продуктивным и социально значимым инновационным приемом в этой связи является широкое внедрение методики «PeerTutoring» (взаимное обучение или наставничество сверстников), в рамках которой более подготовленные в физическом плане ученики добровольно выступают в роли активных ассистентов, тьюторов или поддерживающих партнеров для своих одноклассников с особыми образовательными потребностями. Подобное взаимодействие в паре или малой группе способствует не только качественному техническому освоению сложных двигательных паттернов через наглядный пример и физическую поддержку, но и, что не менее важно, формированию глубоких, искренних эмпатийных связей и навыков бескорыстной помощи. Такой подход в полной мере соответствует ключевым ценностям национальной концепции «Адалазамат», воспитывая в подрастающем поколении честность, отзывчивость и гражданскую ответственность. В конечном итоге, благодаря стратегии взаимного обучения, урок физической культуры превращается из арены личного соперничества в пространство коллективного созидания и взаимовыручки, где каждый участник процесса обогащается духовно, приобретая бесценный опыт принятия и поддержки человеческого многообразия.

Согласно консолидированной позиции ведущих отечественных и зарубежных исследователей в области адаптивной физической культуры, такой глубоко интегрированный и человекоцентричный подход позволяет максимально эффективно преодолевать застарелые психологические барьеры, страх неудачи и внутреннюю изоляцию, формируя у всех без исключения участников образовательного процесса устойчивые навыки конструктивного командного взаимодействия и подлинного взаимного уважения[4, с.185]. В этой среде различия в физических кондициях перестают быть поводом для дистанцирования, становясь естественным фоном для проявления лучших человеческих качеств и социальной зрелости школьников.

Финальным и методически критически важным этапом каждого инклюзивного занятия становится глубокий рефлексивный анализ, который в своей целевой направленности ориентирован на оценку не столько количественного спортивного результата или выполнения формального норматива, сколько на качественные показатели социального взаимодействия, уровня оказанной поддержки и глубины личного преодоления возникших трудностей. Системное использование индивидуальных дневников самоконтроля и «карт успеха», где каждый ученик — вне зависимости от состояния здоровья — регулярно фиксирует свои субъективные ощущения от физической нагрузки, динамику эмоционального состояния и искреннюю радость от успешно выполненного задания, с ранних лет

приучает детей к вдумчивому, осознанному отношению к собственному телу, ментальному благополучию и здоровью как к высшей ценности. Такой подход трансформирует урок из механического набора упражнений в пространство осознанного самопознания, где рефлексия служит связующим звеном между физическим действием и его смысловым наполнением. В конечном итоге, акцент на внутреннем прогрессе и культуре самонаблюдения закладывает у учащихся фундамент ответственности за свое физическое состояние и формирует инклюзивное мировоззрение, в котором успех каждого признается общей победой всего коллектива.

Таким образом, инновационное инклюзивное физическое воспитание позволяет превратить школьный спортзал в уникальную площадку социальной трансформации, где разнообразие возможностей учащихся признается высшей ценностью, а совместная двигательная деятельность становится мощным фактором устойчивого развития инклюзивного общества будущего.

ЛИТЕРАТУРА

1. Сулейменова Р.А. Методические основы инклюзивного обучения в общеобразовательной школе. — Астана: Национальный научно-практический центр развития специального и инклюзивного образования, 2023.
2. Мастюкова Е.М. Физическое воспитание детей с нарушениями в развитии. — М.: Владос, 2021.
3. Евсеев С.П. Адаптивная физическая культура: теория и методика. — М.: Советский спорт, 2020.
4. Каримов С.Ж. Инклюзивное образование в Казахстане: опыт и перспективы. — Алматы: Гылым, 2022.

СТАЛИНДІК САЯСИ ҚҰҒЫН-СҮРГІН ЖЫЛДАРЫНДАҒЫСЫР ӨңІРІ

Тәңірбергенұлы Дінмұхаммед., магистрант,
Қызылорда «Болашақ» университеті
(Қызылорда қаласы)

РЕЗЮМЕ

В статье на основании архивных документов освещаются необоснованные осуждения и репрессии многих представителей интеллигенции и простых граждан Сырского региона.

ABSTRACT

The article, based on archival documents, highlights the unjustified condemnation and repression of many intellectuals and ordinary citizens in the Syrian region.

1937–1938 жылдардағы саяси қуғын-сүргін Кеңес Одағы тарихындағы ең қайғылы кезеңдердің бірі болып саналады. Бұл кезеңде сталиндік тоталитарлық жүйе өзінің шарықтау шегіне жетіп, қоғамның барлық салаларын толық бақылауға алды. Саяси қуғын-сүргін тек орталықты ғана емес, одақтас республикалар мен аймақтарды да қамтыды. Қазақстан, оның ішінде Сыр өңірі де бұл зұлматтан тыс қалған жоқ.

1930-жылдардың ортасында Кеңес билігінің тоталитарлық сипаты күшейіп, мемлекеттік қауіпсіздік пен ішкі тұрақтылықты сақтау деген желеумен жаппай репрессиялық шаралар жүргізілді. Ресми деректерге сүйенсек, 1937 жылдың тамызынан 1938 жылдың қарашасына дейінгі аралықта саяси айыптар бойынша 1 548 366 адам тұтқындалған. Олардың ішінде 1 344 923 адам «контрреволюциялық әрекеттері үшін» сотталып, 681 692 адам ату жазасына кесілген [1]. Бұл көрсеткіштер сол кезеңде күн сайын жүздеген, тіпті мыңға жуық жазықсыз адамның өмірі қиылғанын аңғартады. Мемлекет тарапынан «ішкі жауларды» іздеу саясаты күшейіп, қоғамда жаппай үрей қалыптасты. Қуғын-сүргіннің ең шарықтау кезеңі дәл осы 1937–1938 жылдарға сәйкес келеді. Тарихта бұл кезең «үлкен террор» немесе «ежовщина» деген атаумен белгілі.

Жаппай әрі кең көлемді жазалау шараларының басталуына негіз болған құжаттардың қатарында БК(б)П Орталық Комитетінің 1937 жылғы 2 шілдедегі қаулысы мен сол жылдың 30 шілдесінде Ішкі істер халық комиссары Ежов қол қойған №00447 бұйрығын [2] атауға болады. Аталған бұйрық репрессиялық саясатты жүзеге асырудың нақты механизміне айналды. Бұл құжаттар бойынша «контрреволюциялық элементтерді» жою мақсатында арнайы

жоспарлар бекітіліп, әрбір аймаққа нақты сандық көрсеткіштер (лимиттер) белгіленді. Мұндай тәсіл саяси қуғын-сүргінді жоспарлы, әрі жаппай сипатқа айналдырды.

Саяси қуғын-сүргінді жүзеге асыруда Ішкі Істер Халық Комиссариаты органдары негізгі рөл атқарды. «Үштіктер» сияқты соттан тыс органдар құрылып, олар қысқа мерзімде үкім шығару құқығына ие болды. Көп жағдайда айыпталушыларға нақты дәлелдерсіз, формалды түрде жаза қолданылды. Сыр өңірінде де бұл жүйе толық іске асырылды. Жергілікті басқару органдары мен партия қызметкерлері репрессиялық науқанға белсенді қатыстырылды. Айыптаулар көбінесе әлеуметтік шығу тегі, бұрынғы қызметі немесе жалған көрсетулер негізінде жасалды. Ұлттық кадрлар «алашордашыл», «ұлтшыл», «контрреволюционер» деген айыптармен қудаланды. Сол кезеңде Сыр өңірінен шыққан ұлттың болашағы үшін қызмет еткен көптеген зиялы қауым өкілдері негізсіз айыпталып, қуғын-сүргінге ұшырады. Солардың қатарында өз дәуірінің көрнекті тұлғалары – Сүлеймен Есқараев, Темірбек Жүргенов, Ілияс Қабылов, Нұрмұхамед Өткелбаев, Хамза Сарбасов, Бегайдар Аралбаев, Темір Камалов, Қоңырқожа Қожықов және басқа да қайраткерлер бар. Олар сталиндік жүйенің әділетсіз саясатының құрбанына айналды.

Жалпы, бұл кезеңде мыңдаған жазықсыз азаматтар «халық жауы» деген жалған айыппен қудаланып, ату жазасына кесілді немесе ұзақ мерзімге лагерьлерге жіберілді. Бұл зұлмат қазақ қоғамының зияткерлік әлеуетіне ауыр соққы болып тиді. Репрессиялар ұлттық интеллигенцияны жоюға бағытталған саясаттың бір бөлігі болды.

1930-жылдардағы саяси қуғын-сүргін кезеңінде кеңестік идеологияға сәйкес түрлі «контрреволюциялық» ағымдар мен топтарға қатысты айыптаулар кеңінен қолданылды. Солардың қатарында «сәдуақасовшылық» және «алашордашылық» ұғымдары да біртұтас, кеңес билігіне қарсы бағытталған саяси күштер ретінде қарастырылды.

Қызылорда облыстық мемлекеттік мұрағатында сақталған осы кезеңнің нақты куәсі болып табылатын құжаттарда көрсетілгендей, жекелеген тұлғаларға да саяси тұрғыдан ауыр айыптар тағылған. Мәселен, Зарин есімді тұлға ешқандай революциялық еңбегі жоқ, керісінше «троцкистік бағытты ұстанушы» ретіндесипатталған. Бұл айыптаулар кеңес билігінің оппозициялық көзқарастарды толықтай жоққа шығаруға бағытталған саясатының көрінісі болды. Сондай-ақ, кеңестік биліктің жетекші қарсыластарының бірі ретінде танылған Лев Троцкийдің тағдырына қатысты пікірлер де құжаттарда көрініс тапқан. Оны бірден жазалау емес, алдымен «контрреволюциялық мәнін әшкерелеу» қажеттігі атап өтіледі. Бұл өз кезегінде саяси қарсыластарды дискредитациялау арқылы қоғамдық пікір қалыптастыру тәсілдерінің қолданылғанын көрсетеді.

Жекелеген мекемелердегі жағдайға қатысты сын-пікірлер де құжатта көрініс табады. Атап айтқанда, транспорт техникумы қызметінде орын алған заңсыздықтарды анықтау үшін арнайы комиссия құрылғаны көрсетіледі. Бесстрашновқа қатысты айыптаулар оның антипартиялық ұстанымдағы материалдарды жариялауымен және саяси тұрғыдан күмәнді тұлғаларды оң бағалауымен байланысты болды. Бесстрашновтың қызметінде саяси қырағылықтың жеткіліксіздігі ерекше атап көрсетіледі. Бұл материалдар кеңестік кезеңдегі саяси бақылау мен идеологиялық қысымның ауқымын, сондай-ақ қоғамның түрлі салаларында жүргізілген репрессиялық саясаттың мазмұны мен әдістерін айқын көрсетеді.

Жекелеген тұлғаларға қатысты берілген сипаттамалар айтарлықтай қатаң әрі саясиланған. Мысалы, Бружасқа қатысты оның басқару әдістері «антикеңестік» және «контрреволюциялық» деп бағаланған. Саяси қырағылық мәселесі де ерекше орын алады. Мәселен, Бесстрашновтың редакциялық қызметінде жіберген қателіктері сынға алынып, оның троцкистік көзқарастағы тұлғаны жағымды тұрғыда көрсетуі «саяси қателік» ретінде бағаланады. Бұл жағдай партиялық бақылаудың талаптарына сәйкес келмейтін әрекет ретінде қарастырылған.

Сонымен қатар, құжатта жекелеген қызметкерлердің әлеуметтік шығутегі мен бұрынғы қызметіне байланысты күдік келтірілген. Кейбір тұлғалардың «кулақтық» немесе «контрреволюциялық» байланыстары бар деп айыпталуы сол кезеңдегі таптық көзқарастың басымдығын көрсетеді. Мұндай айыптаулар көбіне нақты дәлелдерден гөрі идеологиялық ұстанымдарға негізделген.

Құжаттарда әлеуметтік шығу тегі мен саяси сенімділік мәселелеріне ерекше назар аударылған. Кейбір тұлғалардың «алашордашылық» немесе «сәдуақасовшылдық» бағыттарға қатыстылығы туралы пікірлер айтылып, олардың әлеуметтіктегі (мәселен, дін қызметкерлері немесе ауқатты шаруалар әулетінен шығуы) негізінде бағаланған. Идеологиялық ықпал ету мәселелері де маңызды орын алады. Деректерде дін өкілдерінің мешіттерді қалпына келтіру мақсатында үгіт-насихат жүргізіп, қаражат жинаумен айналысқаны туралы мәліметтер келтіріледі. Мұндай әрекеттер ресми құжаттарда «контрреволюциялық қызмет» ретінде бағаланған. Сонымен қатар, жастар тәрбиесіне қатысты алаңдаушылық білдіріліп, білім беру мекемелерінде кеңестік идеологияның жеткіліксіз деңгейде қалыптасқаны атап өтіледі.

Транспорт техникумындағы ахуалға байланысты сын-пікірлер де айтарлықтай өткір сипатта берілген. Онда оқу орны қызметкерлерінің бір бөлігі саяси құрылымдардың ықпалын мойындамай, жастарға кеңес билігіне қарсы көзқарастарды қалыптастыруы мүмкін деген тұжырымдар жасалған. Сонымен қатар, басқару жүйесіндегі кемшіліктерге назар аударылады. Құжаттарда

техникум директорының қызметі сынға алынып, орын алған тәртіпсіздіктер мен ұйымдастырушылық олқылықтар оның басқаруымен байланыстырылады [3,165]. Мұндай бағалаулар сол кезеңдегі жауапкершілікті жекелеген тұлғаларға жүктеу тәжірибесін көрсетеді.

Жалпы алғанда, бұл деректер кеңестік кезеңдегі өндірістік және білім беру құрылымдарындағы мәселелердің тек ұйымдастырушылық сипатта ғана емес, сонымен қатар саяси-идеологиялық мазмұнға да ие болғанын көрсетеді.

Қуғын-сүргіннің салдары қоғамға ауыр соққы болып тиді. Мыңдаған адамдар атылды, лагерьлерге жіберілді немесе жер аударылды. Сонымен қатар, қоғамда үрей мен сенімсіздік атмосферасы қалыптасты. Адамдар бір-бірінен күдіктеніп, әлеуметтік байланыстар әлсіреді. Бұл жағдай ұзақмерзімді әлеуметтік-психологиялық зардаптарға әкелді.

Құжаттардан көрінгендей, білім беру мекемелері, өндіріс орындары мен мәдени ұйымдар қатаң идеологиялық бақылауға алынды. Сын айту шектеліп, кез келген пікір «антипартиялық» ретінде бағалануы мүмкін болды.

Сыр өңіріндегі транспорт техникумына қатысты материалдар бұл жағдайды нақты көрсетеді. Онда кадрлық саясат, идеологиялық тәрбие және басқару жүйесіндегі кемшіліктер саяси айыптаулармен тығыз байланыста қарастырылған. 1937–1938 жылдардағы саяси қуғын-сүргін Сыр өңірінің тарихи дамуына терең із қалдырды. Бұл кезеңде репрессиялық саясат тек жекелеген тұлғаларды ғана емес, тұтас әлеуметтік топтарды жоюға бағытталды. Жаппай қуғын-сүргіннің салдары ұзақ уақыт бойы сезіліп, қоғамның интеллектуалдық және мәдени дамуын тежеді. Сондықтан бұл кезеңді зерттеу тарихи әділеттілікті қалпына келтірумен қатар, тоталитарлық жүйенің табиғатын түсіну үшін маңызды.

ӘДЕБИЕТ

1. Сталинский удар: 80 лет назад в СССР начался Большой террор // <https://www.bbc.com/russian/features-40756213>

2. Оперативный приказ № 00447 НКВД СССР «об операции по репрессированию бывших кулаков, уголовников и других антисоветских элементов» // <https://e-memory.kz/kz/repressivnoe-zakonodatelstvo-sssr/operativnyy-prikaz-00447-nkvd-sssr-ob-operatsii-po-repressirovaniyu-byvshikh-kulakov-ugolovnikov-i-d/>

3. Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі Мемлекеттік комиссияның материалдары (XX ғасырдың 20-50 жылдары) = Материалы Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий (20-50 годы XX века). Т. 52. Кеңестік саясат құрбандары: Сыр өңірінің материалдары негізінде

(1920-1950жж.). Қызылорда облысы. Құжаттармен материалдар жинағы. – Астана, 2023. – 328 б.

ӘОЖ 94(100)

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ КЕҢЕСТІК ЖАППАЙ ҰЖЫМДАСТЫРУ ЖӘНЕ ХАЛЫҚТЫҚ ҚАРСЫЛЫҚ КӨТЕРІЛІСТЕРІ

Усембаева А.С., магистрант,
Қызылорда «Болашақ» университеті
(Қызылорда қаласы)

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются особенности проведения советской политики коллективизации в Казахстане, разрушение кочевого хозяйства и его последствия, причины массовых народных протестов и восстаний, а также карательные меры советской власти.

ABSTRACT

The article examines the specifics of the Soviet policy of collectivization in Kazakhstan, the destruction of the nomadic economy and its consequences, the causes of mass popular protests and uprisings, as well as the punitive measures of the Soviet government.

Өткен ғасырдың 20-30 жылдары кеңестік шаруалар үшін үлкен өзгерістер кезеңі болды. Алайда бұл өзгерістер әрдайым халық игілігіне қызмет ете бермеді, кей жағдайда олар ауыр қасіретке де ұласты. Осындай қайғылы салдарға коммунистік партияның XV съезі алып келді. Бұл съезд 1927 жылдың қыркүйегінде өтіп, онда ауыл шаруашылығын ұжымдастыру бағытына көшу туралы шешім қабылданды. «Өркениетті кооперативтер» деп аталған жаңа құрылымды қалыптастыру саясаты социализмді құрудың құрамдас бөлігі ретінде қарастырылды.

Шаруаларды ұжымшарларға тарту мақсатында билік бұл үдерістің еріктілік, дербестік және ең бастысы материалдық ынталандыру қағидаттарына негізделетінін жариялады. Алдағы уақытта бұл саясат алғашқы социалистік мемлекетте шаруалар кооперациясының жоғары формаларының қалыптасуына алып келуі тиіс болды. Алайда еріктілік, демократиялық және дербестік туралы айтылған барлық мәлімдемелер іс жүзінде бос сөз болып шықты. Шынайы өмірде жағдай мүлде басқаша өрбіді. Партия Қазақстанда ұжымдастыруды 1932 жылға дейін толық аяқтау туралы міндет қойды. Белгілі болғандай, большевиктер қойылған мақсаттарға жету жолында ешқандай әдіс-тәсілдермен шектелген жоқ. Олар республика аймақтарының әрқайсысына алдын-ала нақты міндеттер бөліп берді.

Астық егілетін өңірлерде ауыл шаруашылығы артельдерін құру жоспарланса, ал халықтың негізгі кәсібі мал шаруашылығы болған аймақтарда жерді бірлесіп өңдеу серіктестіктерін ұйымдастыру көзделді. Партия мен үкіметтің осы нұсқауларын Қазақстанда жүзеге асыру Ф.И. Голощекинге жүктелді. Бүгінгі күні оның есімі Қазақстандағы 1932-1933 жылдардағы ашаршылықтың басты себепкерлерінің бірі ретінде аталады.

Ұжымдастыру Қазақстанда бастапқы кезеңнен-ақ күштеу, зорлық әдістерімен жүргізілді. Бұл ретте қазақ халқының ғасырлар бойы қалыптасқан дәстүрлі шаруашылық жүйесі ескерілмей, керісінше, ол күйретілді. Сонымен қатар ауқатты шаруаларға қарсы жаппай күрес жүргізілді. 1928 жылы 14 тамызда Қазақ АКСР Орталық Атқару Комитеті мен Кеңес Халық Комиссариатының «Ірі бай шаруашылықтардың және жартылай феодалдардың мал-мүліктерін тәркілеу және жер аудару туралы» қаулысында: Қазақ республикасы өзінің құрамы жағынан мәдени артта қалған ұлт және революцияға дейінгі өзгермеген көшпелі-рулық қатынаста өмір сүреді. Қазақстандағы мүлік иелері мен бұрынғы әлеуметтік артықшылықтары бар топтар Кеңес билігінің ауылдарда жүргізіп отырған негізгі саясатына кедергі келтіріп, арандатушылық туғызып, ұлтаралық және рулық алауыздықты қоздыруда. Бұл ең алдымен шаруаларды экономикалық тәуелділікте ұстап, республиканың дамуына бөгет жасайды [1,60] деген жолдар тәркілеу науқанын кеңестік билік тұрғысында заңдастырып берді. Бұл науқан халықтың жаппай наразылық танытуына себеп болды. Қазақ даласында халық наразылықтары екі сипатта анық байқалды. Біріншісі, халықтың шекара асып, сырт елдерге қоныс аударуы болса, екіншісі жергілікті билік органдарына қарсы қолына қару алып көтеріліске шығу. Қалай дегенмен де, жоғарыда аталған екі сипат та билікке деген наразылық шаралары еді.

КСРО-да ұжымшарлар құру жарияланған кезеңде Қазақстанда шамамен 40 миллионға жуық мал болса, 1933 жылдың 1 қаңтарына қарай көшпелі халықтың қолында небәрі 4,5 миллионнан сәл ғана асатын мал қалды. Бұл көрсеткіштер апаттың ауқымын айқын көрсетеді. Дала өңірін Ұлы ашаршылық жайлап, салдарынан 1,5 миллионнан астам адам қаза тапты. Қазақ халқының ата қонысынан жаппай көшуі басталды. Тек 1931–1932 жылдары шамамен 1 миллионнан аса адам өз Отанын тастап кетуге мәжбүр болды. Бұл ашаршылықтан аман қалған халықтың жартысына жуығын құрады.

Қазақстанда өз жерін тастап кетпеген бірде-бір өңір болған жоқ. Мәселен, Маңғыстау, Жылқосын, Ойыл, Табын аудандарының бір бөлігі Түрікменстан мен Қарақалпақстан аумағына қоныс аударса, енді бір бөлігі Иран мен Ауғанстан жеріне өтіп кетті. Шығыс Қазақстандағы көшпелі халық көршілес Қытай аймақтарына ауа көшті. Олардың қатарында Балқаш, Шоқпар, Іле, Еңбекшіқазақ, Биен-

Ақсу, Сарқан, Жаркент аудандарының тұрғындары болды. Көпшілігі Қытайға өтпес бұрын кеңестік билікке қарсы көтерілістерге қатысқан. 1931 жылдың көктемінде ұжымдастыру саясатына қарсы белсенді қарсылық Абралы, Шыңғыстау және Шұбартау аудандарында байқалды. Сталиндік ұжымдастыру саясатына алғашқылардың бірі болып қарсы шыққандардың қатарында сол кезеңде Қазақстан құрамында автономия ретінде болған Қарақалпақстан тұрғындары да болды. 1929 жылғы 26 қыркүйекте қазақтар мен қарақалпақтардың жалпы жиналысында ұжымдастыруға бірлесіп қарсы күресу туралы шешім қабылданды.

Көтерілісшілер қарулы жасақ құрып, билікке қарсы ашық күреске шықты. Олар Тақтакөпір елді мекеніндегі мемлекеттік мекемелерді талқандап, шенеуніктер қашып құтылуға мәжбүр болды. Алайда қаруы әлсіз қарапайым шаруалар жақсы қаруланған тұрақты армия бөлімдеріне төтеп бере алмады. Көтеріліс аяусыз басып-жаншылды: бір бөлігі атылды, енді біреулері ұзақ мерзімге айдалып кетті, кейбіреулері ғана қашып құтылды.

Көп ұзамай Қазақстанның дерлік барлық аймақтарында сталиндік ұжымдастыру әдістеріне қарсы ашық қарсылықтар басталды. Сол бір қасіретті кезеңнің жалпы ахуалын Қазалы аудандық Ішкі Істер Халық Комиссариаты бөлімінің бастығының баяндамасынан аңғаруға болады. Онда былай деп көрсетіледі: «1930 жылғы 8 наурызда Қазалы ауданындағы беделді ишан Тасов Ақмырзаның басшылығымен бай-мұсылман элементтерінен құралған қарулы топ ұйымдастырылды. Оның құрамына кедейлер мен орта шаруалардың бір бөлігі де тартылды. Топтың негізгі мақсаты мемлекеттік салықтар мен астық тапсырудан бас тарту болды. Бұл көтеріліс Қазалы ауданының 8 әкімшілік ауылын, сондай-ақ Қармақшы ауданының бірқатар ауылдарын қамтыды.

Ақмырза тобы талқандалғаннан кейін, 1930 жылдың тамыз айында партия мен үкіметтің астық жинау және мемлекетке тапсыру шараларына қарсы Асан руынан шыққан бай Ақмамбет Ақжан ұйымдастырған жаңа қарулы топ көтерілді. Кейін бұл қозғалыс Асан руының атымен «Асан көтерілісі» деп аталды. Бұл топтарды басып-жаншуға Қызыл Армия бөлімдері тартылды, ал олардың басшылары мен ұйымдастырушылары ОГПУ Ішкі Істер Халық Комиссариаты органдары тарапынан ұсталып, қуғын-сүргінге ұшырады. Дегенмен, кейбір ұйымдастырушылар қашып құтылып, Ауғанстан аумағына кетуге мәжбүр болды». Осылайша, сол кезеңнің шындығы айқын көрінеді: кеңестік билік өз саясатына қарсы шыққан, өз мүддесін қарумен қорғауға дайын болған адамдардың барлығын «бандиттер» және «қылмыскерлер» деп айыптады.

Ең қатаң басылған қарулы көтерілістердің бірі 1930 жылдың 2 ақпанында болған Созақ көтерілісі еді. Көтерілісшілер аудан орталығы Созақты басып алып, бірнеше шенеунік қаза тапты.

Мұндай әрекет билік тарапынан кешірілмеді. Қарсы шаралар ең қатыгез түрде жүргізілді. Ұзақ мерзімге лагерьге жабу ғана жеткілікті болмағаны анық. 68 көтерілісші атылуға кесілді, жүздеген адам түрмеге жабылды, кейбірі Сібірге айдалды.

Сонымен қатар, ең ауқымды көтерілістердің бірі Қарақұм көтерілісі болды. Оған 5 мыңнан астам адам қатысты. Халықтың талаптары кеңейген еді: тек тәркіленген жер мен мүлікті қайтаруды ғана емес, заңсыз сотталғандарды босатуды және колхоздарға ерікті түрде қосылу рәсімін бастауын талап етті. Мемлекеттік билік бұл талаптарды тыңдамады және дәстүрлі әдістермен қатыгездікпен басып-жаншуды таңдады. Бұл үшін 8-ші Орынбор дивизиясы жұмылдырылды. Кейіннен 175 адамға өлім жазасы беріліп, қалғандары түрмеге жабылды, Сібірге айдалды.

Тағы бір ауқымды көтеріліс – Адай көтерілісі. Бұл өңірде 1920-жылдардан бастап 60-қа дейін көтерілісші топ әрекет еткен еді. 1929-1932 жылдары орын алған қозғалыс Батыс Қазақстаннан бастап Түрікменстан мен Қарақалпақстан аумақтарына дейін жетті. Көтерілісті басуға мыңнан астам әскер мен чекистер тартылды, тіпті басқа көршілес республикалардан көмек шақырылды. Нәтижесінде жүздеген адам өлім жазасына кесіліп, мыңдаған адамдар сотталды, көпшілігі туған жерін тастап кетуге мәжбүр болды.

Жалпы алғанда, ұжымдастыру саясатына негізінен қарсылықтың дені қарулы көтеріліс түрінде болды. Бұған қазақ даласында 372 көтеріліс болды деген мәліметтің өзі айқын мысал болады. Жылдарға бөлсек, 1929 жылы –54, 1930 жылы –241, 1931 жылы –77 көтеріліс болған. ОГПУ-дың тіркеген деректері бойынша, 1929 жылы Қазақстанда көтерілісшілердің 31 тобы әрекет етіп, оларға 351 адам қатысып, 1930 жылы бұл көрсеткіштер 85 топ, 1925 адам, ал 1931 жыл 80 топ, 3192 адам. Сонда барлығы 196 көтеріліс болып, оларға 5468 адам қатысқан [2, 98]. Негізінен алғанда, екі жыл ішінде ірі 15 бас көтерулер болып, оларға 34 мыңға тарта адам қатысқан деген деректер де кездеседі. Қазақстанда бұл наразылықтар 1929 жылдың қыркүйегінен басталып, Тақтакөпірде, Батпаққарада, Созақта, Сарысуда, Ырғызда, Маңғыстауда, Сарқандта, Қордайда, Абыралыда, Қарқаралыда, Шұбартауда, Шыңғыстауда, Балқашта және т.б. жерлерде 1931 жылдың соңына дейін созылған [3, 172]. Бұл көтерілістердің басты ерекшелігі олардың стихиялық сипатта болуы және жергілікті халықтың жаппай қатысуы. Қозғалыстардың көпшілігі жақсы ұйымдастырылмағанымен, олар халықтың шынайы наразылығын көрсетті.

Қорыта айтқанда, ұжымдастыруға қарсы қозғалыстар тек экономикалық наразылық емес, терең әлеуметтік құбылыс болды. Біріншіден, бұл қозғалыстар қазақ қоғамының дәстүрлі құрылымын қорғауға бағытталды. Екіншіден, олар ұлттық өзіндік

сананың көрінісі болды. Үшіншіден, бұл қарсылықтар әлеуметтік әділетсіздікке қарсы күрес ретінде бағаланады. Сонымен қатар, көтерілістерге әртүрлі әлеуметтік топтар кедейлер, орта шаруалар, бұрынғы байлар да қатысты. Бұл олардың жалпыұлттық сипат алғанын көрсетеді. Ел тарихындағы қайғылы кезеңдердің бірі болған ұжымдастыру халықтың төзімділігін, еркіндікке деген ұмтылысын айқын көрсетті. Ұжымдастыруға қарсы қозғалыстар кездейсоқ құбылыс емес, жүйелі дағдарыстың нәтижесі болды.

ӘДЕБИЕТ

1. История Казахстана. Документы и материалы (1917–2012). – ТОО «Шанырақ Медиа». – Астана, 2017. – 320 с.

2. Омарбеков Т. 20-30 жылдардағы Қазақстан қасіреті. – Алматы, Санат, 1997. – 320 б.

3. Қойгелдиев М., Омарбеков Т. *Тарих тағлымы не дейді?* – Алматы: Ана тілі, 1993. – 208 б.

ӘОЖ 94(470.6)

КЕҢЕСТІК ҰЛТТЫҚ САЯСАТ ЖӘНЕ ДЕПОРТАЦИЯЛЫҚ ҮДЕРІСТЕР

Асқарова Ұ.М., магистрант,
Қызылорда «Болашақ» университеті
(Қызылорда қаласы)

РЕЗЮМЕ

В статье анализируются причины и политические основы депортационных процессов в Казахстане, а также принудительное переселение различных этнических групп, включая чеченцы, ингуши, крымские татары, корейцы и другие народы, а также превращение Казахстана в регион приёма депортированных народов.

ABSTRACT

The article analyzes the causes and political foundations of the deportation processes in Kazakhstan, as well as the forced resettlement of various ethnic groups, including Chechens, Ingush, Crimean Tatars, Koreans and other peoples, as well as the transformation of Kazakhstan in to a receiving region for deported peoples.

Қазақстанның этнодемографиялық құрылымы тарихи тұрғыдан күрделі әрі көпқабатты сипатқа ие. Әсіресе кеңестік кезеңде жүзеге асырылған мемлекеттік саясат нәтижесінде республика аумағында көпэтносты қоғам қалыптасты. Бұл үдерісте көші-қон саясаты, күштеп қоныс аудару, индустрияландыру және ауыл шаруашылығын ұжымдастыру сияқты факторлар шешуші рөл атқарды. Аталған

өзгерістер Қазақстандағы диаспоралардың қалыптасуы мен дамуына тікелей ықпал етті. Кеңес мемлекетінің ұлттық саясаты орталықтандырылған басқару қағидаттарына негізделіп, этностар арасындағы қатынастарды реттеуді көздеді. Алайда 1930–1940 жылдары бұл саясат күштеп қоныс аудару шараларымен ұштасып, жаппай репрессиялық сипат алды.

Қазақстан кеңестік кезеңде саяси тұрғыдан алғанда орталық билікке қауіп төндіреді деп есептелген әлеуметтік және этникалық топтарды оқшаулап орналастыруға қолайлы аймақтардың бірі ретінде қарастырылды. Осыған байланысты кеңес үкіметі шекаралық өңірлердегі халықтарды елдің ішкі аймақтарына, соның ішінде Қазақстан аумағына күштеп көшіру саясатын жүйелі түрде жүзеге асырды. 1926 жылғы Бүкілодақтық халық санағының мәліметтері Қазақстанның сол кезеңдегі этнодемографиялық құрылымын айқын көрсетеді. Санақ нәтижесі бойынша республика халқының жалпы саны 6198,0 мың адамды құрады. Оның ішінде жергілікті қазақ халқының саны 3 627,5 мың адам болып, жалпы халықтың 58,5%-ын құрады. Орыс халқының үлесі 1 275,8мың адам немесе 20,6%, украиндар – 860,0 мың адам немесе 13,9% болды. Неміс этносының саны 51,1мың адамға жетіп, 0,8%-ды құрады. Сонымен қатар басқа да этникалық топтардың жиынтық саны 383,6 мың адам болып, олардың үлесі 6,2%-ға теңболды [1,24].

Аталған көрсеткіштер Қазақстанның кеңестік кезеңнің бастапқы кезеңінде-ақ көп этносты қоғам ретінде қалыптасу үрдісіне түскенін дәлелдейді. Бұл үдеріс кейінгі жылдары жүргізілген көші-қон және депортациялық саясат нәтижесінде одан әрі тереңдей түсті. Демографиялық өсімнің мұндай баяу қарқынының негізгі себептері ретінде, біріншіден, 1930-жылдардағы жаппай ашаршылықтың ауыр зардаптарын, екіншіден, 1920–1930 жылдары орын алған көші-қон үдерістерінің ықпалын атап көрсетуге болады. Атап айтқанда, Қазақстандағы 1930-жылдардағы ашаршылық халық санының күрт азаюына және этнодемографиялық құрылымның өзгеруіне тікелей әсер етті. 1939 жылғы санақ нәтижелерінде қазақ халқының үлес салмағы айтарлықтай төмендегені, ал өзге этностардың үлесінің артқаны байқалады.

1939 жылғы халық санағының деректері бойынша, жалпы халық саны 6151,0 мың, оның ішінде қазақ халқының саны 2327,7 мың (37,8%), орыстар 2458,7 мың (40%), немістер 92,6 мың (1,5%), украиндықтар 658,3 мың (10,7%), өзге этностар саны 613,7 мыңды (10%) құрады [1,34]. Екі халық санағының (1926–1939 жж.) аралығындағы 12 жыл ішінде Қазақстан халқының жалпы саны 47 мыңға кеміген. 1926 жылмен салыстырғанда Қазақстандағы өзге ұлт өкілдерінің саны 1252,8 мыңға өссе, қазақ халқының саны 1299,8 мыңға кеміген. Бұл көрсеткіштер республикадағы этнодемографиялық құрылымның айтарлықтай өзгеріске ұшырағанын айқын көрсетеді.

Аталған мәліметтерді талдау нәтижесінде 1930-жылдары жергілікті қазақ халқы санының күрт қысқарғаны байқалады. Атап айтқанда, қазақтардың жалпы халық құрамындағы үлесі 1926 жылғы 58,5%-дан 1939 жылы 37,8%-ға дейін төмендеген.

Бұл өзгерістер кеңестік кезеңдегі көші-қон саясатының, ашаршылық, индустрияландыру мен күштеп қоныс аудару, репрессия шараларының нәтижесінде Қазақстанның этнодемографиялық келбетінің елеулі трансформацияға ұшырағанын көрсетеді [2].

Тарихшы Қ.Алдажұмановтың зерттеулеріне сәйкес, ұжымдастыру саясаты барысында Ресей, Украина және Беларусьтің орталық аймақтарынан тәркіленген ауқатты шаруалар Қазақстан аумағына күштеп қоныс аударылған. Бұл үдеріс кеңестік биліктің әлеуметтік тұрғыдан «сенімсіз» деп танылған топтарды шет аймақтарға орналастыру саясатының бір көрінісі болды.

Атап айтқанда, Қазақстанда ашаршылықтың алғашқы белгілері айқындала бастаған 1931 жылдың мамыр-маусым айларында ғана Қарағанды және Семей облыстарының сегіз ауданына Ресейден 150 мыңнан астам адам көшіріліп орналастырылған [2, 33].

Бұл деректер Қазақстан аумағына сырттан келген халықтың санының артуы жергілікті демографиялық жағдайға қосымша қысым түсіргенін көрсетеді. Сонымен қатар, мұндай көші-қон үдерістері аймақтағы әлеуметтік-экономикалық дағдарысты тереңдете түсті.

XX ғасырдың 30–40-жылдарында шекаралық аймақтарда мекендеген аз ұлттарды Қазақстан аумағына күштеп көшіру мәселесі кеңестік үкіметтің нақты саясаты аясында жүзеге асырылды. Бұл саясаттың астарында саяси және идеологиялық мақсаттар жатты. Сол себепті, халықты сендіріп, көшіруді заңды әрі қажетті әрекет ретінде көрсету үшін әр ұлтқа қатысты түрлі ресми «себептер» ойластырылды, олар бүкіл КСРО алдында «кінәлі» деп көрсетілуге тырысты. Ұлт мәселесіне қатысты орталық биліктің саясатына қарсы шыққандар «халық жауы», «тыңшы», «фашизмнің жақтасы» деп айыпталып, сотталған. Кейбірі атылып, басқалары ұзақ мерзімге түрмеге немесе еңбек лагерлеріне қамалды.

Аталған кезеңде Сталиндік депортациялар жүзеге асырылып, бірқатар этностар тарихи отандарынан Қазақстанға жер аударылды. Олардың қатарында корейлер (1937 ж.), Еділ бойы немістері (1941 ж.), шешендер мен ингуштар (1944 ж.), сондай-ақ қарашайлар, балқарлар және қырым татарлары болды. Депортацияланған халықтар «арнайы қоныстанушылар» мәртебесінде өмір сүріп, азаматтық құқықтары шектелді. Олардың еңбек қызметі көбінесе ауыл шаруашылығы мен ауыр өнеркәсіп салаларында пайдаланылды. Диаспоралардың әлеуметтік бейімделуі олардың экономикалық қызметімен тығыз байланысты болды. Мысалы, корей диаспорасы ауыл шаруашылығында, неміс диаспорасы өндірістік және аграрлық секторларда белсенді рөл атқарды. Бұл этникалық топтар уақыт өте

келе Қазақстан қоғамының ажырамас бөлігіне айналып, диаспора ретінде орнықты.

Кеңестік үкіметтің арнайы қаулылары негізінде Қазақстан аумағына күштеп қоныс аударылған этностарды орналастыру үдерісі қатаң әкімшілік-бақылау жүйесі шеңберінде жүзеге асырылды. Бұл шаралар орталықтандырылған мемлекеттік саясаттың құрамдас бөлігі ретінде жүргізіліп, көші-қон процестерін толық бақылауда ұстауды көздеді. Кеңестік жүйенің мұндай саясаты этникалық топтардың мәдени және рухани дамуына тікелей теріс әсер етті.

Қазақстанға көшірілген халықтарды орналастыру алдын-ала әзірленген жоспарлар мен арнайы жобаларға сәйкес іске асырылды. Аталған жоспарлау жүйесі қоныстанушыларды экономикалық қажеттіліктерге қарай бөлуге, оларды еңбек ресурсы ретінде тиімді пайдалануға және стратегиялық аймақтарды игеруге бағытталды.

1930 жылдардағы индустрияландыру саясаты Қазақстан экономикасының құрылымын түбегейлі өзгертті. Өнеркәсіптік кәсіпорындардың дамуы жұмыс күшіне деген сұранысты арттырып, КСРО-ның еуропалық бөлігінен халықтың жаппай көші-қонына себеп болды. Осы кезеңде Қазақстан аумағына орыс, украин, беларусь және басқа да этнос өкілдері қоныс аударды. Бұл урбанизация үдерісін жеделдетіп, көпэтносты жұмысшы табының қалыптасуына негіз қалады. Нәтижесінде, қалалық ортада этникалық араласу күшейіп, әлеуметтік-экономикалық байланыстар тереңдей түсті.

1954 жылы басталған тың және тыңайған жерлерді игеру Қазақстанның демографиялық құрылымына елеулі өзгерістер енгізді. Тың игеру мақсатында республикаға жүздеген мың адам көшірілді. Бұл көші-қон толқыны әсіресе Солтүстік Қазақстан өңірлерінде славян этностарының үлесін арттырды. Соның нәтижесінде қазақ халқының республикадағы үлесі уақытша төмендеді. Аталған жағдай этнодемографиялық тепе-теңдіктің бұзылуына алып келіп, ұзақ мерзімді әлеуметтік салдарға әсер етті.

Кеңестік идеология «кеңес халқы» ұғымын қалыптастыруға бағытталғанымен, этникалық ерекшеліктер толық жойылған жоқ. Қазақстан аумағында әртүрлі диаспоралардың мәдени институттары белгілі бір деңгейде сақталды. Ұлттық мектептер, мәдениет үйлері мен шығармашылық ұйымдар этникалық сәйкестікті сақтаудың негізгі құралдары болды. Сонымен қатар, түрлі этностар арасындағы өзара ықпалдастық пен мәдени алмасу үдерісі жүрді.

Қорыта келгенде, кеңестік кезеңдегі Қазақстандағы диаспоралардың қалыптасуы күрделі тарихи үдерістердің нәтижесі болды. Күштеп қоныс аудару, индустрияландыру және тың игеру сияқты мемлекеттік саясаттар республикадағы этникалық құрылымды түбегейлі өзгертті. Бұл үдерістер бір жағынан этностар үшін ауыр зардаптар әкелсе, екінші жағынан Қазақстанның көпэтносты қоғам ретінде қалыптасуына негіз қалады. Қазіргі Қазақстандағы

этномәдени әртүрлілік кеңестік кезеңдегі тарихи өзгерістердің тікелей нәтижесі болып табылады.

ӘДЕБИЕТ

1.«Рухани жаңғыру» бағдарламасы шеңберінде «Демографиялық тарих контексіндегі қазақтар». Монография. / Ж.С. Аубакирова, А.Н. Алексеенко. – Нұр-Сұлтан: «Шаңырақ-Медиа» ЖШС, 2020. – 200 б.

2.Алдажұманов Қ. Күштеп көшіру: жымьсқы саясат, басқыншылық әрекет // Қазақ тарихы. – 1997. – № 4. – Б. 32-36.

ОӘЖ 81'42.159

КОГНИТИВТІ ЛИНГВИСТИКА: ТІЛ МЕН ТАНЫМ БІРЛІГІ

Кәрімбердиева Ш.М., магистрант,
Ғылыми жетекші: Байдаулетова А.Ө., ф.ғ.к., аға оқытушы,
Қызылорда «Болашақ» университеті
(Қызылорда қаласы)

РЕЗЮМЕ

В этой статье рассматривается когнитивная природа концепта и значения. Указывается, что концепт проявляется через единицу мышления, а значение – через язык как семантическая единица. С точки зрения лингвокультурологии концепт описывается как феномен, выражающий культурное значение и вербализуемый в языке. Также отмечается, что главной особенностью концепта является его этнокультурный характер, то есть тесная связь с мировоззрением каждого народа.

ABSTRACT

This article examines the cognitive nature of the concept and meaning. It is pointed out that the concept manifests itself through a unit of thought, and the meaning through language as a semantic unit. From the point of view of linguoculturology, the concept is described as a phenomenon expressing cultural meaning and verbalizable in language. It is also noted that the main feature of the concept is its ethno-cultural character, that is, its close connection with the worldview of each nation.

Қазіргі тіл білімінде антропоцентрлік бағыт аясында дамыған когнитивті лингвистика мен лингвомәдениеттану тіл арқылы әлем бейнесін, яғни ұлттың ойлау жүйесі мен дүниетанымын зерттейді. Әлемнің тілдік бейнесі – этностың санасында қалыптасқан ұғымдар мен тәжірибенің тілдегі көрінісі.

Когнитивті лингвистика тілді кодтау мен түрлендіру арқылы когнитивті механизм ретінде зерттейді. Демек, бүгінгі тіл үйренуге деген көзқарас соншалықты күрделі, ол лингвистердің, философтардың, психологтардың, нейрофизиологтардың, мәдениеттанушылардың, жасанды интеллект мамандарының және т.б. күштерін біріктіретін пәнаралық когнитивтік ғылым ретінде біліктілікке ие бола алады. Сонымен, американдық когнитивті лингвистика адам ақыл-ойының компьютермен жұмыс істеуі туралы болжамдарды зерттейтін когнитивизмнің компьютерлік түрі алдыңғы қатарға шығарды, яғни жасанды интеллектті модельдеуге ұқсас мәселелерді қамтиды. Қазіргі лингвистиканың маңызды жетістігі – тілді адамның танымдық іс-әрекетіне қатысу тұрғысынан жаңа парадигмада аясында зерттеу. Логика, философия, физиология, психология адам интеллектімен, ойлау заңдылықтарымен бұрыннан айналысқан. Сондықтан когнитивизмнің ежелгі дәуірден бастау алатын үлкен дәстүрі бар деп айтуға болады. Бірақ когнитивистика аясында ескі сұрақтар жаңа тәсілдермен айтылды. Мысалы, шындықтың (заттардың, құбылыстардың, оқиғалардың) түрліше табиғаты олардың санада түрліше көрінуін анықтайды: кейбіреулері көрнекі бейнелер түрінде, басқалары аңғал ұғымдар түрінде, ал басқалары рәміздер түрінде болады. Когнитивизм тұрғысынан адам ақпаратты өңдеу жүйесі ретінде зерттеледі, ал адамның мінез-құлқы оның ішкі күйлері тұрғысынан сипатталады және түсіндіріледі. Бұл күйлер физикалық түрде көрінеді, бақыланады және ақпаратты алу, өңдеу, сақтау, содан кейін жұмылдыру ретінде айқындалады. Когнитивті ғылымның өзі адам миындағы психикалық процестерді басқаратын жалпы принциптер туралы ғылым ретінде қарастырыла бастады.

Қазіргі зерттеулер когнитивизмнің бірнеше ғылыми бағыттарды біріктіретінін көрсетеді: когнитивтік психология, мәдени антропология, жасанды интеллектті модельдеу, философия, нейроғылым, лингвистика және т.б. осыған байланысты когнитивистиканың пәнаралық сипатын атап өту маңызды. Когнитивистикада басты назар адамның когнитивтілігіне аударылады, тек бақыланатын іс-әрекеттер ғана емес, олардың психикалық көріністері (ішкі көріністері, модельдері), рәміздері, білімге негізделген іс-әрекеттерді тудыратын адамның стратегиялары зерттеледі; яғни адамның когнитивтік әлемі оның мінез-құлқы мен іс-әрекеті арқылы зерттеледі, ол сөйлеу-ойлау негізін құрайтын тілдің белсенді қатысуымен жүреді, кез келген адам әрекеті оның мотивтерін, көзқарастарын қалыптастырады, нәтижесін болжайды. Осылайша, когнитивті лингвистикада білім категориясы, білім түрлерінің проблемасы және оларды тілдік ұсыну әдістері маңызды болып табылады, өйткені бұл білімді бекітудің, сақтаудың, өңдеудің және берудің негізгі құралы болып табылатын тіл арқылы жүзеге

асырылады. Біздің заманымыздың көптеген лингвистерінің санасындағы өзгеріс тілдің белсенділік сипатын және оның адам мен қоғамның өмірлік процестеріне енуін елемейтін тіл жүйесіне тән көзқарастың жеткіліксіздігін көрсететін бірқатар жаңа пәндердің пайда болуымен ғана келді. Лингвистикамен байланыста пайда болған осы пәндердің ішінде психолингвистика, этнолингвистика, социолингвистика, когнитивті лингвистика және лингвомәдениеттану болды. Бұл лингвистиканың өзіне де әсер етті: онда құндылық бағдарлары өзгерді, адамның ойлау процестері мен әлеуметтік маңызды әрекеттерін зерттеуге деген ұмтылыс байқалды, лингвистика ізгілендірілді. Ғасырдың басындағы лингвистикалық зерттеулер орталығында ақпаратты алу, өңдеу, сақтау процестері болды. Жаңа ақпарат алу арқылы адам оны санасында бар нәрсемен байланыстырып, жаңа мағыналарды тудыратыны дәлелденді. Когнитивизмнің маңызды принциптерінің қатарына адамды белгілі бір схемалар, бағдарламалар, жоспарлар, стратегиялар бойынша ақыл-ой қызметінде басшылыққа алатын, белсенді қабылдайтын және ақпарат шығаратын субъект ретінде түсіндіру жатады. Тілге жүгінбей-ақ, адамның тілдік ақпаратты қабылдау, игеру және өңдеу, жоспарлау, мәселелерді шешу, пайымдау, оқыту, білім алу, ұсыну және пайдалану сияқты танымдық қабілеттерінің мәнін түсінуге үміттену мүмкін емес. Когнитивті лингвистика тек тілді ғана емес, сонымен бірге танымды да зерттейді (таным, ойлау, білім): категорияның негізгі деңгейінде категориялар ретінде бірлестік иерархиясындағы іргелі және ең жоғары емес, күнделікті сана үшін ең маңызды қасиеттер шоғырланған бірлестіктер зерттеу нысаны етіп алынады.

Когнитивті лингвистика дербес ғылым ретінде қалыптасқан сайын оның ұғымдық және терминологиялық жүйесін айқындау қажеттілігі туындайды. Бұл сала жаңа терминдерден гөрі бұрыннан бар немесе өзге ғылымдардан алынған ұғымдарды нақтылап, біріздендіру арқылы дамиды. Негізгі ұғымдарына ақыл, білім, концепт, концептуалдау, категориялау, әлемнің тілдік бейнесі және т.б. жатады. Олардың барлығы адамның танымдық іс-әрекетімен байланысты.

Когнитивті тұрғыда тіл – танымдық әрекеттің бір түрі. Адам ақпаратты қабылдап, өңдеп, сақтап, қажет кезде қолданады. Ақыл – адамның дүниені себеп-салдарлық байланыста танып, мақсатты әрекет жасау қабілеті, ал білім – тәжірибе мен түсінік негізінде қалыптасқан нәтиже. Білім әлемнің тұтас бейнесін құрайды.

Концептуалдау – адамның ақпаратты түсініп, оны белгілі бір ұғымдарға (концептерге) айналдыру процесі. Осы арқылы адамның концептуалдық жүйесі, яғни әлем туралы білімдер жиынтығы қалыптасады. Ал категориялау – заттар мен құбылыстарды ортақ белгілеріне қарай топтастыру.

Когниция – таным үдерісі, ол тек ойлау мен білімді ғана емес, қабылдау, есте сақтау, қиял, зейін сияқты психикалық қабілеттерді де қамтиды. Бұл процестердің ішінде тіл ерекше орын алады.

Концепт адамның санасында сәулеленген сезімнің негізінде пайда болады, адамның білімі мен тәжірибесін құрылымдайды [1], жалпы алғанда, адам әлемнің объектілері туралы не біледі, болжайтыны соның бәрі мәдени тұрғыда санада қалыптасады. Концепт ерекше ұғым ретінде қабаттары бір-бірінен туындап жататындығы сондықтан [2].

Тіл, таным, мәдениет сабақтастығы антропологиялық парадигма аясында зерттелуі алғашқы когнитивтік лингвистиканың, кейінірек лингвистикалық концептологияның немесе лингвоконцептологияның қалыптасуын едәуір дәрежеде қамтамасыз етті. Бұл жөніндегі ғалымдар пікірлерін саралап өтсек «...концептология тіл мен мәдениет негізіндегі адамның тілдік санасының құрамдас бөлігі – концепті зерттейтін» [1] «өмір құбылыстарын ментальді-когнитивті түрінде таңбаланған концептерді модельдеу лингвоконцептологияның маңызды бағыттары болып табылады» [2].

«Концептерді зерттейтін ғылым концептология деп аталды. Концептология концептіні анықтауы барысында көптеген өзекті деп тапқан мәдени құрылымдарын ашу арқылы лингвокогнитивтік әдістерді біріктіретін сала» [3]. В.Л.Иващенко лингвоконцептология шеңберінде ғылыми зерттеудің бес негізгі бағытын анықтайды, олар: 1) этнолингвоконцептология: лингвистикамен өзара әрекеттесе отырып, лингвомәдениеттану, этнолингвистика, этнопсихоллингвистика және жекелеген этномәдениет концептерін немесе этномәдени концептерді зерттеумен айналысатын бағыт; 2) салыстырмалы этнолингвоконцептология әртүрлі этномәдениеттер әлемінің концептуалды және лингвистикалық суреттерін зерттеумен шұғылданады; 3) көркем лингвоконцептология: лингвистикалық стилистикамен әрекеттесетін әдеби-көркемдік концептерді қарастыратын лингво-фольклористика жеке әдеби-көркем шығарманың контексті негізіндегі белгілі бір автордың тілдік тұлғасы немесе когнитивтік контекстегі ауызша-поэтикалық халық шығармашылығы; 4) ғылыми лингвоконцептология немесе когнитивтік терминология: негізгі объектісі ғылыми концептер болып табылатын бұл бағытпен негізінен әлеуметтік ғылымдар көбірек айналысады; 5) лингвоконцептография, немесе лингвоконцептологиялық лексикография: когнитивтік дискурста-ұлттық сананың стереотиптері, нышандары, бейнелері, константаларының сөздіктері және олардың теориялық негіздерінің дамуына қатысты концептер сөздігін құрастырумен байланысты [4, 46]. «Қазіргі когнитивті лингвистика мәдени фондағы концептерді жан-жақты зерттеуде: семантикалық талдау – компоненттік және

анықтамалық, гештальт ретіндегі сананың ойсуретін анықтайтын концептуалды талдауды біріктіретін күрделі сала» [5].

Концепт – ойлаудың негізгі бірлігі, ал мағына – тілдің семантикалық кеңістігіндегі бірлік. Екеуі де танымдық сипатқа ие құбылыстар. Мағына психикалық бірлік ретінде ұғымның құрамына кіреді және қарым-қатынас барысында тілдік таңба арқылы көрінеді.

Лингвомәдениеттануда концепт – тілде бейнеленген мәдени мағына, яғни лингвомәдени концепт (лингвоконцепт) ретінде қарастырылады. Ол – екіжақты тілдік таңба арқылы көрінетін, мәдениеттің «тіліндегі» семантикалық бірлік.

Лингвистикалық концепт мәдениетті «символдық әлем» ретінде түсінуге мүмкіндік береді. Оның көріністері белгілі бір этносқа тән ерекшеліктермен сипатталады. Сондықтан концептінің басты белгісі – оның этномәдени сипаты. Концептінің тілдік әрі символдық табиғатына назар аудару оны лингвомәдениеттанулық тұрғыдан басқа ұғымдардан ерекшелендіреді.

Ұлттық мәдени кеңістік – белгілі бір халықтың дүниетанымы мен мәдени тәжірибесін қамтитын орта. Осы тұрғыда когнитивті лингвистиканың негізгі зерттеу нысаны – концепт. Концепт – адамның санасындағы мәдени және танымдық мәні бар, тіл арқылы көрінетін білім бірлігі.

Тіл байлығы тек сөздік қорымен емес, сол тілдегі концептосферамен, яғни концептер жүйесімен анықталады. Концептосфера құрылымы ядро, ядролық аймақ және перифериядан тұрады: ядро – ортақ, маңызды білімдер, ал периферия – жеке, ассоциативті элементтер. Концепт – мәдени мәнге ие, тілде көрініс табатын, адамның және қоғамның тәжірибесімен байланысты күрделі бірлік. Ол сөз мағынасы мен жеке тәжірибенің тоғысуы нәтижесінде қалыптасады және эмоциялық, бағалауыштық реңктерге ие.

Жалпы, когнитивті лингвистика тіл мен танымды бірлікте қарастырып, адамның әлемді қалай қабылдап, жүйелейтінін түсіндіруге бағытталған тілдің жаңа саласы болып табылады.

ӘДЕБИЕТ

1. Красавский Н.А. 2001. Эмоциональные концепты в немецкой и русской лингвокультурах. Волгоград: Перемена. – 493 с.
2. Карасик В. И., Стернин И.А. 2005. Антология концептов. Волгоград: «Парадигма». – 352 с.
3. Ніконова В.Г. Трагедійна картина світу в поетиці Шекспіра. 2007. Дніпропетровськ: Вид-во ДУЕП. – 364 с.
4. Іващенко В.Л. Концептуальна репрезентація фрагментів знання в науково-мистецькій картині світу (на матеріалі української мистецтвознавчої термінології) 2006. Київ: Видавничий Дім Дмитра Бураго. – 328 с.

5. Baizakova V.E., Atanassova S.D. The human mind at the intersection of language and culture: concepts and linguacultural concepts. 2022. Bulletin of Kazakh National University named after Al-Farabi, Philological series, No. №2(186). 18-24p.

ӘОЖ 94(574)

**АЛАШ ПАРТИЯСЫ МЕН АЛАШ ОРДА ҮКІМЕТІ: ҚАЗАҚ
ҰЛТТЫҚ МЕМЛЕКЕТТІЛІГІНІҢ ҚАЛЫПТАСУ
ТҰЖЫРЫМДАМАСЫ**

Демеуова Г.Ж., магистрант,
Қызылорда «Болашақ» университеті
(Қызылорда қаласы)

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматриваются особенности формирования партии Алаш и правительства Алаш Орды, их программные позиции и роль в формировании национальной государственности.

ABSTRACT

This article examines the specifics of the formation of the Alash party and the government of the Alash Horde, their programmatic positions and their role in the formation of national statehood.

XX ғасырдың басында қазақ қоғамында ұлттық сана-сезімнің өсуі мен саяси белсенділіктің артуы нәтижесінде ұлттық мемлекеттілік идеясы жаңа деңгейге көтерілді. 1917 жылғы саяси өзгерістер Ресей империясының отарлық аймақтарында ұлттық қозғалыстардың күшеюіне мүмкіндік берді. Осындай тарихи жағдайда қалыптасқан Алаш партиясы мен Алаш Орда үкіметі қазақ халқының ұлттық мемлекет құру жолындағы алғашқы жүйелі әрі кешенді әрекеті болды.

Қазақ демократиялық интеллигенциясы XX ғасырдың басында елдің тарихи тағдырына тікелей ықпал ететін кезеңде қалыптасып, ұлттық жаңғырудың идеялық және саяси тірегіне айналды. Олар қазақ қоғамын отарлық тәуелділіктен шығарып, өркениетті даму жолына бағыттауды басты мақсат ретінде айқындады. Осыған байланысты қазақ зиялылары әлеуметтік-саяси, экономикалық және мәдени реформаларды қамтитын кешенді бағдарлама ұсынып, ұлттық мемлекеттілік құру идеясын ғылыми және практикалық тұрғыдан негіздеуге ұмтылды. Бұл әрекеттер олардың өз миссиясының тарихи маңызын терең түсінгенін көрсетеді.

Алаш қозғалысының жетекшісі Әлихан Бөкейханов 1917 жылдың жазында жазған мақаласында: «Кейінгі үрім-бұтақ не алғыс, не қарғыс бере жүретін алдымызда зор шарттар бар» деп атап көрсетті [1,210]. Бұл тұжырым сол кезеңдегі қазақ зиялыларының алдында

тұрған жауапкершіліктің ауқымын және олардың қабылдаған шешімдерінің болашақ ұрпақ тағдырымен тығыз байланысты екенін айқын аңғартады. Яғни, ұлттық интеллигенция тарихи таңдаудың маңызын сезіне отырып, ел дамуының баламалы жолдарын қарастырды.

Алайда, 1917 жылғы саяси өзгерістер жағдайында қазақ қоғамы Алаш қайраткерлері ұсынған эволюциялық, демократиялық даму бағытын толық жүзеге асыра алмады. Соған қарамастан, қазақ демократиялық интеллигенциясының 1917 жылғы ұлттық мемлекет құру жолындағы әрекетінің сәтсіз аяқталуы оның тарихи маңызын төмендетпейді. Керісінше, бұл тәжірибе отандық тарихта маңызды сабақ ретінде қарастырылуы тиіс.

XX ғасыр басындағы қазақ зиялыларының ұлттық мемлекеттілікке ұмтылысы сол кезеңдегі қоғамдық дамудың объективті қажеттіліктерінен туындаған және қазақ қоғамының өркениетті даму жолына түсуіндегі бірден-бір ұтымды шешім болды. Ұлттық тәуелсіздік мәселесін терең пайымдаған қазақ зиялыларының бірі Ахмет Байтұрсынов бұл бағытта өзінің нақты әрі жүйелі көзқарасын қалыптастырды. Ол тәуелсіздікке жетудің жолын абстрактілі ұрандармен емес, қоғамның нақты әлеуметтік-экономикалық және рухани даму тетіктерімен байланыста қарастырды. А. Байтұрсыновтың пайымдауынша, ұлттың дербестігі ең алдымен оның ішкі әлеуетіне, яғни білім деңгейіне, экономикалық қуатына және қоғамдық бірлігіне тәуелді.

Осы тұрғыдан алғанда, ол: «Қазаққа керегінің өзі әркімге-ақ мағлұм ғой: біз кейін қалған халық, алға басып, жұрт қатарына кіру керек. Басқадан кем болмас үшін біз білімді, бай һәм күшті болуымыз керек: білімді болуға оқу керек, бай болуға кәсіп керек, күшті болуға бірлік керек. Осы керектердің жолында жұмыс жасау керек» деп атап көрсетті [2,243]. Бұл тұжырым ұлттық жаңғырудың үш негізгі тірегі ағартушылықты, экономикалық дамуды және қоғамдық ынтымақты айқын көрсетеді.

Ахмет Байтұрсыновтың бұл идеялары XX ғасыр басындағы қазақ қоғамының нақты жағдайынан туындаған болатын. Ресей империясының отарлық саясаты жағдайында қазақ халқы әлеуметтік-экономикалық және мәдени тұрғыдан артта қалған еді. Сондықтан зиялы қауым өкілдері ұлтты өркениетті даму жолына шығару үшін ең алдымен халықтың білім деңгейін көтеруді, шаруашылық жүргізудің тиімді формаларын енгізуді және ұлттық бірлікті нығайтуды басты міндет ретінде қойды.

Аталған көзқарас бүгінгі тарихи тұрғыдан алғанда да өзектілігін жоғалтқан жоқ. Себебі, ұлттық тәуелсіздік тек саяси дербестікпен шектелмей, ол қоғамның интеллектуалдық, экономикалық және әлеуметтік тұтастығына негізделетін кешенді құбылыс болып табылады. Демек, Ахмет Байтұрсынов ұсынған тұжырым ұлттық

мемлекеттілікті қалыптастырудың әмбебап қағидаларының бірі ретінде бағалануы тиіс.

1917 жылы жалпықазақ съездерінің шешімдері негізінде құрылған Алашпартиясының қалыптасуы қазақ зиялыларының ұзақ жылдар бойы жүргізген ағартушылық және саяси қызметінің заңды нәтижесі болды. Партия жетекшілерінің қатарында Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов сынды көрнекті қайраткерлер болды. Партия бағдарламасында ұлттық автономия құру, құқықтық мемлекет қалыптастыру, азаматтық бостандықтарды қамтамасыз ету, білім беру мен мәдениетті дамыту сияқты негізгі бағыттар айқындалды. Алаш Орда ұлттық аумақтық автономияны жүзеге асыруға, мемлекеттік басқару жүйесін қалыптастыруға, милиция (ұлттық әскер) құруға, білім беру және сот жүйесін ұйымдастыруға бағытталған шаралар қабылдады.

Алаш партиясы өз қызметінде демократиялық қағидаттарды басшылыққа алып, құқық үстемдігіне негізделген ұлттық мемлекет құруды мақсат етті. Сонымен қатар, Алаш Орда азамат соғысы жағдайында күрделі саяси ахуалда әрекет етуге мәжбүр болды. Алаш қозғалысының ерекшелігі ұлттық мемлекеттілікті қалыптастыруда эволюциялық, құқықтық және демократиялық жолды таңдауы.

Алаш партиясы мен Алаш Орда үкіметінің қызметі қысқа мерзіммен шектелгеніне қарамастан, олардың тарихи маңызы зор болды. Біріншіден, олар қазақ халқының саяси ұйым құру қабілетін және мемлекеттік басқару тәжірибесін көрсетті. Екіншіден, ұлттық мемлекеттілік идеясын нақты саяси бағдарлама деңгейіне көтерді. Үшіншіден, тәуелсіз Қазақстанның мемлекеттік құрылымының кейбір қағидаттары Алаш идеяларымен сабақтас. Алаш қайраткерлерінің қызметі қазіргі Қазақстанның тәуелсіздік идеологиясының тарихи негіздерінің бірі болып саналады.

Алаш партиясының бағдарламасы XX ғасырдың басындағы қазақ қоғамының саяси, әлеуметтік және экономикалық сұраныстарын жүйелі түрде қамтыған кешенді құжат ретінде тарихи маңызға ие. Бағдарлама жобасы 1917 жылы «Қазақ» газетінде жарияланып, ұлттық мемлекеттілік құрудың негізгі бағыттарын айқындады [3,78]. Алаш партиясының жетекшісі Әлихан Бөкейханов және оның серіктері ұсынған бағдарлама сол кезеңдегі әлемдік саяси тәжірибеге сүйене отырып жасалды. Әсіресе, Батыс Еуропа елдеріндегі демократиялық басқару үлгілері мен Ресейдегі конституциялық өзгерістердің ықпалы айқын байқалады. Бағдарламада Ресей мемлекеті құрамында федеративтік құрылым орнату идеясы ұсынылып, қазақ автономиясының құқықтық мәртебесін айқындау көзделді. Бұл, бір жағынан, отарлық тәуелділіктен біртіндеп шығу стратегиясы болса, екінші жағынан, саяси тұрақсыздық жағдайында шынайы, әрі прагматикалық шешім ретінде қарастырылды.

Бағдарламаның негізгі бағыттарының бірі мемлекеттік басқару жүйесін демократиялық қағидаттар негізінде ұйымдастыру болды. Онда заң шығарушы органның халық сайлайтын өкілдерден тұруы, атқарушы биліктің сол орган алдында жауапты болуы сияқты заманауи басқару принциптері көрсетілді. Бұл тұжырымдар қазақ қоғамында бұрын болмаған саяси институттарды енгізуге бағытталды және биліктің легитимділігін халық еркімен байланыстыру идеясын негіздеді. Жер мәселесі Алаш бағдарламасында ерекше орын алды. Қазақ халқы үшін жер экономикалық тіршілік көзі ғана емес, ұлттық болмыстың негізгі элементі ретінде қарастырылды. Бағдарламада жердің алдымен жергілікті халыққа бөлінуі, артық жердің қоныс аударушыларға тек қазақтар толық қамтамасыз етілгеннен кейін ғана берілуі ұсынылды. Бұл ұстаным отарлық қоныстандыру саясатына қарсы бағытталған нақты саяси жауап болды және ұлттық мүддені қорғаудың маңызды тетігі ретінде бағаланады.

Алаш қайраткерлері соттың тәуелсіздігін, заң алдында барлық азаматтардың теңдігін және дәстүрлі билер сотын заманауи құқықтық жүйемен ұштастыру қажеттігін атап өтті. Бұл жерде ұлттық құқықтық дәстүр мен еуропалық құқықтық нормалардың үйлесімді синтезі ұсынылғанын байқауға болады.

Білім беру саласында зайырлы, жалпыға бірдей білім беру жүйесін қалыптастыру көзделді. Бағдарламада ана тілінде оқыту, ұлттық мектептер ашу, оқу-ағарту ісін мемлекет қамқорлығына алу мәселелері көтерілді. Бұл бағыт Ахмет Байтұрсынов бастаған ағартушылық идеялармен тығыз байланысты болды және ұлттық сананы қалыптастырудың негізгі құралы ретінде қарастырылды.

Дінмәселесінде Алаш қайраткерлері ар-ождан бостандығын қолдап, дін мен мемлекеттің ара-жігін ажыратуды ұсынды. Бұл ұстаным қоғамдағы конфессиялық тұрақтылықты қамтамасыз етуге және зайырлы мемлекеттілік негіздерін қалыптастыруға бағытталды. Сонымен қатар, діни істерді басқару қазақ қоғамының ішкі қажеттіліктеріне сай ұйымдастырылуы тиіс деп есептелді.

Алаш партиясы бағдарламасының тағы бір маңызды қыры оның әлеуметтік әділеттілікке бағытталуы. Онда салық жүйесін реттеу, халықтың әл-ауқатын арттыру, еңбек қатынастарын заңдастыру сияқты мәселелер қамтылды. Бұл бағдарлама тек ұлттық тәуелсіздік идеясымен шектелмей, қоғамды жаңғыртуға бағытталған кешенді реформалар жиынтығы болғанын көрсетеді.

Әлихан Бөкейханов өзінің «Алаш ұлына» атты мақаласында ұлттық тәуелсіздік жолындағы күрестің тарихи мәнін ерекше бағалап, халықтың азаттыққа жету жолындағы табандылығы мен құрбандығын жоғары деңгейде сипаттайды. Оның бұл еңбегі тек публицистикалық шығарма ғана емес, сонымен қатар ұлттың саяси санасының өсуін бейнелейтін маңызды тарихи дерек көзі болып табылады.

Мақалада: «Азаттық таңы атты, тілекке құдай жеткізді. Күні кеше құл едік, енді бұл күнге теңелдік...» деген жолдар арқылы автор ұзақ жылдарға созылған отарлық езгіден кейінгі тарихи өзгерістерді ерекше эмоциялық әрі идеялық тұрғыдан жеткізеді. Бұл жерде азаттық ұғымы тек саяси еркіндік емес, ол ұлттық қадір-қасиеттің қалпына келуімен, тарихи әділеттіліктің орнауымен сабақтас қарастырылады.

Сонымен қатар, Ә.Бөкейханов тәуелсіздікке жету жолындағы күрестің жеңіл болмағанын нақтылай отырып, бұрынғы үкіметтің әділетсіз саясатын әшкерелейді. Ол «неше жауыз үкімет өзгеге қазған оры өзіне көр болып қайтпас қара жарға кетті» деп, тарихи заңдылық ретінде озбыр биліктің күйреуін көрсетеді. Бұл ой сол кезеңдегі революциялық өзгерістердің мәнін түсіндірумен қатар, халық санасында әділеттілікке деген сенімді нығайтуды көздейді.

Автор ерекше назарды азаттық жолында күрескен қайраткерлердің ерлігіне аударады. «Жүз жылдан бері халықты теңдікке жеткізу жолында... дарға асылып, оққа ұшып...» деген жолдар арқылы ол ұлттық қозғалыстың үздіксіздігін және ұрпақтар сабақтастығын айқындайды [1,243]. Бұл жерде тәуелсіздік кездейсоқ келген жетістік емес, керісінше, ұзақ жылдарға созылған күрестің нәтижесі екендігі айқын көрсетіледі. Осылайша, Әлихан Бөкейхановтың «Алаш ұлына» мақаласы қазақ халқының азаттық идеясын терең түсіндіретін, ұлттық бірлік пен тарихи жадты нығайтатын маңызды саяси-идеялық құжат.

Қорыта келгенде, Алаш партиясының бағдарламасы ұлттық мемлекеттілікті қалыптастырудың теориялық негізін айқындаған маңызды құжат болды. Ол қазақ қоғамын дәстүрлі құрылымнан заманауи ұлттық мемлекет деңгейіне көтеруді көздеген саяси жоба ретінде бағаланады. Бағдарламаның мазмұны оның авторларының жоғары саяси мәдениетін, стратегиялық ойлау қабілетін және тарихи жағдайды дұрыс бағалай білгенін дәлелдейді.

ӘДЕБИЕТ

1.Бөкейханов Ә. *Шығармалар* / Құрастырып, кіріспесін және өмірбаяндық ғылыми мақаласын жазған: М. Қойгелдиев. – Алматы: Қазақстан, 1994. – 384 б.

2. Байтұрсынов А. *Ақжол*. – Алматы: Жалын, 1991. – 464 б

3.Қойгелдиев М. *Алашқозғалысы*.– Алматы: «Санат»,1995. – 263

б

**МҰСЫЛМАНДЫҚ ҚОЗҒАЛЫС: ҰЛТТЫҚ
МЕМЛЕКЕТТІЛІК МӘСЕЛЕСІ**

Есентаева Г.А., магистрант,
Қызылорда «Болашақ» университеті
(Қызылорда қаласы)

РЕЗЮМЕ

В статье анализируется становление мусульманского движения, его основные направления и позиции в отношении национальной государственности.

ABSTRACT

The article analyzes the formation of the Muslim movement, its main directions and positions in relation to national statehood.

XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басы Ресей империясы құрамындағы мұсылман халықтарының саяси белсенділігінің артуымен ерекшеленді. Бұл кезеңде мұсылман зиялылары ұлттық жаңғыру, білім беру реформалары және саяси құқықтар үшін күрес жүргізді. Осы үдерістің нәтижесінде қалыптасқан мұсылмандық қозғалыс ұлттық мемлекеттілік мәселесін күн тәртібіне шығарды.

Мұсылмандық қозғалыс – тек діни сипаттағы құбылыс емес, ол саяси, мәдени және әлеуметтік реформаларды қамтыған кең ауқымды қозғалыс болды. Мұсылмандық қозғалыстың пайда болуы бірнеше тарихи факторлармен байланысты. Біріншіден, Ресей империясының отарлық саясаты мұсылман халықтарының саяси және мәдени құқықтарын шектеді. Қозғалыстың қалыптасуына Ресей империясының отаршылдық саясаты тікелей әсер етті. Екіншіден, Батыс өркениетінің ықпалы мен модернизациялық үрдістер дәстүрлі қоғамда өзгерістер туғызды. Үшіншіден, жаңа білім алған мұсылман зиялылары реформалық идеяларды алға тартты.

Ресей империясының жүргізген әкімшілік реформалары, жергілікті халықтың шұрайлы жерлерін тартып алу, қоныс аударушыларды жаппай орналастыру, тіл мен дінге қысым көрсету мұның барлығы ұлттық наразылықты күшейтті. Әсіресе қазақ, татар, башқұрт және Орта Азия халықтары арасында ұлттық бірегейлікті сақтау мәселесі өткір тұрды. Патша үкіметі ислам дінін бақылауға алып, мұсылман білім беру жүйесін шектеуге тырысты. Бұл жағдай мұсылман зиялыларының бірігуіне әкелді. Отарлық езгінің күшеюі халықтың ұлттық санасының оянуына да ықпал етті. Зиялы қауым өкілдері халықты білімге, бірлікке шақырып, баспасөз арқылы азаттық идеяларын насихаттай бастады. Нәтижесінде Ресей мұсылмандары арасында саяси белсенділік артып,

жалпымұсылмандық съездер өткізіліп, ортақ мақсаттар айқындала түсті.

Осы кезеңде жәдидшілдік қозғалысы ерекше рөл атқарды. Мұсылмандық қозғалыстың негізінде жәдидшілдік (жаңашылдық) идеялар жатты [1,256]. Бұл бағыттың өкілдері білім беру реформасын басты құрал ретінде қарастырды. Жәдидшілдік білім беру жүйесін жаңғырту, зайырлы ғылымдарды енгізу және қоғамды модернизациялау идеясын ұсынды.

Қозғалыстың тарихын алғаш зерттеуші Г. Сафаров 1921 жылы жәдидшілдік туралы былай деп жазды: «Жәдидтер» деп жүрген мұсылман интеллигенциясы мектепті реформалау, жаңа орфографияны енгізу, оқытудан арабшылдықты және көне грек схоластикасын аластату және ұлттық мәдениетті дамытуды талап етіп отыр. Бұл қозғалыс бірте-бірте саяси жағынан да прогрессивті ұлттық қозғалыс ретінде қалыптасуда. Ол татар және қырғыз (яғни, қазақ) интеллигенциясының ықпалымен өсуде, олардың арасында жәдидтер бұдан да ертерек өз жағдайын нығайтып алған болатын» [2,88].

XIX-XX ғасырлар межесінде Ресей империясының мұсылман халықтары арасында, соның ішінде Қазақстанда орын алған жәдидшілдік қозғалыс, сипаты бойынша исламды модернизациялау бағытындағы қозғалыс болды деп бағалауға болады [3,80].

Ақпан революциясы нәтижесінде патша өкіметі құлағаннан кейін саяси жағдай түбегейлі өзгерді. Бұл кезеңде мұсылман халықтарының қоғамдық-саяси қозғалысы жаңа деңгейге көтеріліп, ұлттық автономия құру мәселесі күн тәртібіне шықты. Осы тұста мұсылман қозғалысының ішінде екі негізгі бағыт айқындалды: унитарлық және федеративтік. Унитарлық бағытты қолдаушылар Ресейдің тұтастығын сақтай отырып, барлық мұсылман халықтарына ортақ мәдени-ұлттық автономия беруді ұсынды. Олар біртұтас мемлекет шеңберінде құқықтық теңдікке қол жеткізуге болады деп есептеді. Ал федеративтік бағыт өкілдері әрбір ұлттың өзін-өзі басқару құқығын кеңейтіп, ұлттық-аумақтық автономиялар негізінде федеративтік мемлекет құруды жақтады. Бұл бағыт жергілікті ерекшеліктерді сақтауға және нақты саяси дербестікке қол жеткізуге мүмкіндік береді деп саналды.

Осылайша, Ресей мұсылмандарының азаттық қозғалысы отаршылдық езгіге қарсы күрестен бастау алып, біртіндеп саяси ұйымдар мен идеялық ағымдарға ұласқан күрделі тарихи үдеріс болды. Оның басты мақсаты – ұлттық тәуелсіздікке қол жеткізу, әлеуметтік әділеттілікті орнату және халықтың рухани-мәдени құндылықтарын сақтау еді.

XX ғасырдың басында мұсылман халықтары саяси ұйымдар құра бастады. Соның ішінде Бүкілресейлік мұсылман съездері, Мемлекеттік Думадағы мұсылман фракциясы, әртүрлі ұлттық комитеттер мен ұйымдар. Бұл құрылымдар мұсылман халықтарының

құқықтарын қорғауға және саяси мүдделерін білдіруге бағытталды. Мұсылман қозғалысының жетекшілері қатарында Исмаил Гаспринский, Әлихан Бөкейхан, Мұстафа Шоқай сияқты қайраткерлер болды.

Мұсылмандық қозғалыстың ұлттық мемлекеттілікке қатысты ұстанымдары бірнеше ерекшелікпен сипатталады: діни және ұлттық факторлардың үйлесуі, эволюциялық даму жолын таңдау, білім беру мен мәдени реформаларға басымдық беру, панисламизм мен пантүркизм идеяларының ықпалы. Бұл қозғалыс радикалды емес, реформалық сипатта болды. Мұсылман қозғалысында екі негізгі идеологиялық бағыт қалыптасты: панисламизм және пантүркизм.

Панисламизм барлық мұсылмандардың бірлігін көздесе, пантүркизм түркі халықтарының саяси және мәдени бірігуін мақсат етті. Бұл идеяларды дамытуда Юсуф Акчура маңызды рөл атқарды [4,31]. Алайда бұл бағыттардың толық жүзеге аспауына бірнеше фактор әсер етті: этникалық және аймақтық айырмашылықтар, саяси жағдайдың тұрақсыздығы, сыртқы қысым. Соған қарамастан, бұл идеялар ұлттық қозғалыстардың дамуына ықпал етті.

Мұсылмандық қозғалыс біртекті емес, көпқырлы құбылыс болды. Оның құрамындағы әртүрлі бағыттар бір мақсатқа – отарлық езгіден құтылу, ұлттық және рухани жаңғыруға жету жолында әрекет етті. Осы бағыттардың өзара ықпалы мұсылман халықтарының қоғамдық-саяси санасының өсуіне және кейінгі ұлттық қозғалыстардың қалыптасуына негіз қалады.

Мұсылмандық қозғалыс толыққанды саяси күшке айнала алмады. Оның себептері ішкі идеологиялық алауыздық, аймақтық айырмашылықтар, Ресей империясы мен кейінгі кеңестік биліктің қысымы, ұйымдасу деңгейінің жеткіліксіздігі еді. Сонымен қатар, қозғалыс ішінде діни бағыттағы топтар мен зайырлы реформаторлар арасында пікір қайшылықтары болды.

Мұсылмандық қозғалыс пен Алаш қозғалысы бір тарихи кезеңде пайда болғанымен, олардың ұлттық мемлекеттілікке қатысты ұстанымдары мен әрекет ету тәсілдері айтарлықтай ерекшеленді. Мұсылмандық қозғалыс ұлттық жаңғырудың идеологиялық негізін қалыптастырса, Алаш қозғалысы осы идеяларды нақты саяси практикаға айналдырды.

Сонымен мұсылмандық қозғалыс Ресей империясы құрамындағы мұсылман халықтарының ұлттық және саяси жаңғыруының маңызды кезеңі болды. Ол діни шеңберден шығып, ұлттық мемлекеттілік мәселесін көтерген ірі тарихи құбылысқа айналды. Бұл қозғалыстың нәтижесінде ұлттық элита қалыптасып, автономия мен тәуелсіздік идеялары кеңінен таралды. Соның ішінде қазақ халқының Алаш қозғалысы осы үдерістің ең жарқын көріністерінің бірі болды.

Орыстандыру және шоқындыру саясаты қазақ халқының дәстүрлі мәдениеті мен діни болмысына қауіп төндірді. Осындай жағдайда халықтың қарсы тұрар мүмкіндіктері шектеулі болды. Дегенмен, сол мүмкіндіктердің ішіндегі ең маңыздыларының бірі – халықтың ұлттық санасын ояту және оны бірлікке шақыру еді. Осы бағытта қазақ зиялылары ерекше рөл атқарды. Олар ағартушылық қызмет арқылы халықты білім мен ғылымға үндеп, ұлттық идеяны қалыптастыруға күш салды. Сонымен қатар, мұсылмандық қозғалыс өкілдері діни-ағартушылық жұмыстар жүргізіп, ислам құндылықтарын насихаттау арқылы халықтың рухани тұтастығын сақтауға тырысты. Бұл екі бағыт – ұлттық-ағартушылық және мұсылмандық қозғалыс – өзара тығыз байланыста дамып, халықтың азаттыққа деген ұмтылысын күшейтті.

Нәтижесінде, қазақ зиялылары мен мұсылмандық қозғалыс жетекшілері ұлттық мүддені қорғауда маңызды тарихи миссия атқарды. Олар отарлық езгі жағдайында халықты саяси тұрғыдан оятып, өркениеттік даму жолына бағыттауға талпынды. Ұлттық мемлекеттілік идеясы жасырын түрде жалғасып, XX ғасырдың соңында қайта жаңғырды. Бұл тәуелсіз Қазақстанның қалыптасуына негіз болды.

Кеңестік кезеңде мұсылман қозғалысы ашық саяси формада өмір сүруін тоқтатты. Бірақ оның идеялары толық жойылған жоқ. Олар мәдениетте, әдебиетте, тарихи жадта сақталып қалды. Ұлттық автономия мәселесіне қатысты «унитарлық» және «федералистік» ағымдардың ұсынған бастамалары өз дәуірі үшін озық, өркениетке ұмтылған халықтардың идеялық ізденістерінің көрінісі болды. Алайда бұл жобалар тарихи жағдайлардың өзгеруіне байланысты толық жүзеге аспай, көбіне теориялық деңгейде қалып қойды. Кеңес өкіметінің орнауымен бұрынғы Ресей империясы аумағындағы барлық ұлттар мен халықтар бір орталықтан басқарылатын жаңа саяси жүйеге енгізілді. Бұл жүйе сырттай ұлттық теңдік ұранын көтергенімен, іс жүзінде орталықтандырылған билікті күшейтіп, ұлттық дербестікке шектеу қойды.

Соған қарамастан, XX ғасырдың басындағы Ресейдегі мұсылмандық қозғалыс «бұратана» деп аталған халықтардың қоғамдық-саяси өмірінде терең із қалдырды. Бұл қозғалысқа қатысқан қайраткерлер отарлық қысымға қарамастан ұлттық бостандық идеясын алға тартып, халықты ұйымдастыруға және күреске жұмылдыруға күш салды. Олар тек идея жүзінде ғана емес, нақты іс-әрекеттер арқылы да шеткері аймақтардағы халықтардың мүддесін қорғай алатын саяси күшке айнала алатынын дәлелдеуге ұмтылды.

Қорытындылай келе, мұсылмандық қозғалыс Ресей империясы құрамындағы мұсылман халықтарының саяси және мәдени жаңғыруының маңызды кезеңі болды. Мұсылмандық қозғалыс ұлттық сана-сезімнің оянуына ықпал етіп, ұлттық мемлекеттілік

идеясын қалыптастырды. Сонымен бірге Алаш және Түркістан қозғалыстарының идеологиялық негізін қалады. Ол ұлттық мемлекеттілік мәселесін алғашқылардың бірі болып көтеріп, оны мәдени автономиядан саяси тәуелсіздікке дейін эволюциялық түрде дамытты. Қозғалыстың тарихи тәжірибесі ұлттық мемлекеттілікті қалыптастыруда идеялық және теориялық негіз ретінде маңызды рөл атқарды.

ӘДЕБИЕТ

1. Қазақстандағы мұсылман және православие миссионерлері: қызметі мен нәтижелері (XIX–XX ғғ. басы). Монография. Авт. коллектив: З.Т. Садвокасова, О.Х. Мұхатова, С.К. Рүстемов, А.С. Маргулан, Б.Б. Бурханов – Алматы: 2022 ж. – 461 с.

2. Сафаров Г. Колониальная революция (Опыт Туркестана). – Алматы: Жалын, 1996.–200с.

3. Қартабаева Е.Т. Жәдидшілдік – XIX–XX ғасырлар межесіндегі исламды модернизациялау жолындағы қозғалыс. // Journal of history. №3 (94). 2019 <https://bulletin-history.kaznu.kz>

4. Хекимоглу Ф. Түрікшілдік идеясының негізін қалаушы Юсуф Акчура // ҚазҰУ хабаршысы. Шығыстану сериясы. – №4 (49). 2009

ОӘЖ 81'42.159

ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАРДЫ САҚТАУДАҒЫ АҢЫЗ-ӘНГІМЕЛЕРДІҢ РӨЛІ

Ақылбекұлы Д., магистрант,
Ғылыми жетекші: Байдаулетова А.Ө., ф.ғ.к., аға оқытушы,
Қызылорда «Болашақ» университеті
(Қызылорда қаласы)

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается роль сказаний в передаче национальной культуры и духовных ценностей, роль языковых единиц в сказаниях играет важную роль в формировании языковой и культурной компетентности обучающихся.

ABSTRACT

The article examines the role of legends in the transmission of national culture and spiritual values, the role of linguistic units in legends plays an important role in the formation of linguistic and cultural competence of students.

Қазіргі тілтану ғылымының жаңа бағыттары тілдің болмысын, оның мәні мен мазмұнын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Тілдің таным, мәдениет және қоғаммен өзара байланысы ұлттың

дүниетанымын, рухани болмысын және мәдени кодтарын оның ерекше тілдік құрылымдары арқылы жан-жақты талдауға жағдай жасайды. Тілдің ұлттық ерекшеліктерін зерттеу лингвомәдениеттану, когнитивтік лингвистика, этнолингвистика сияқты пәнаралық бағыттар арқылы жүзеге асады. Бұл бағыттар тілдің қоғам мен мәдениетпен өзара ықпалдастығын саралап, ұлттық құндылықтарды терең ұғынуға мүмкіндік береді. Жинақталған ғылыми материалдар білім алушыларға түрлі этностардың мәдени және танымдық ерекшеліктерін, құндылықтық бағдарларын, тұрмыстық салт-дәстүрлерін жан-жақты танып-білуге мүмкіндік береді.

Қазақ халқының ұлттық-мәдени және рухани болмысы аңыз-әңгімелердегі лингвомәдени бірліктер арқылы көрініс табады. Бұл бірліктер тек нысандар мен құбылыстарды сипаттап қана қоймай, ұлттың өзіндік ерекшеліктерін, мәдени кодтарының терең мәнін ашады. Сол себепті аңыз-әңгімелер мәтіндеріндегі лингвомәдени бірліктерді когнитивтік және лингвомәдени тұрғыда жүйелі түрде оқыту білім алушылардың тілдік және мәдени құзыреттілігін арттыруда маңызды рөл атқарады. Адам санасында маңызды концептілер кодталып, бейнелер, суреттер немесе схемалар арқылы қалыптасады. Бұл үдеріс жаңа сөздердің пайда болуын және олардың құрылымдық ерекшеліктерін зерттеуге мүмкіндік береді. Аңыз-әңгімелердегі лингвомәдени бірліктерді этнопедагогикалық тұрғыдан зерттеу когнитивтік лингвистика мен лингвомәдениеттану бағытындағы ғылыми зерттеулер үшін маңызды деректерді ашады.

Ауыз әдебиеті ұлттың рухани болмысы мен мәдени жадысының интегралды көрінісі болып саналады. Бұл ауызша мұра халықтың ғасырлар бойы жинақтаған әлеуметтік тәжірибесі, тарихи процестер мен мәдени трансформацияларын ұрпақтан-ұрпаққа жеткізудің тиімді әдісі ретінде қызмет атқарады. Әлеуметтік дағдарыстар мен тарихи қиындықтарды еңсеру барысында халық өзінің даналық тәжірибесін, моральдық және этикалық құндылықтарын ауыз әдебиеті арқылы бейнелеп, қазіргі қоғамда тарихи сана мен ұлттық бірегейлікті сақтаудың маңызды тетігі ретінде қалыптастырған.

Фольклор тек халық әдебиетінің негізін құраумен шектелмей, адамзат қоғамының тарихи даму жолын бейнелейтін деректер қоры ретінде де ерекше ғылыми құндылыққа ие. Ол ұлттың рухани болмысын, дүниетанымын және мәдени кодтарын көрсетуге мүмкіндік береді. Әлем халықтарының фольклорлық мұраларында ортақ мотивтер мен құрылымдық элементтер кездесе де, әр халыққа тән ұлттық ерекшеліктер айқын көрініс табады. Тарихи және әлеуметтік шындыққа негізделген фольклорлық туындылар жанрлық тұрғыдан әртүрлілік танытып, көркемдік тәсілдердің кең спектрін қамтиды. Бұл заңдылықтар қазақ фольклорында да айқын байқалады: оның жанрлық құрылымы мен мазмұндық жүйесі халықтың өмірлік тәжірибесі мен мәдени құндылықтарын жан-жақты көрсетеді, сол

арқылы ұлттық танымды және мәдени сананы қалыптастыруға ықпал етеді.

«Фольклор – қазақ халқының өмірінің айнасы», -деген түсінік фольклор туындыларының қалыптасуы мен дамуын, халық арасында қалай таралғанын түсінуді талап етеді. Әдебиеттанушы ғалым Ә.Қоңыратбаев фольклорлық шығармалардың халықтың тұрмыс-тіршілігі, кәсібі, өнері және шығармашылық өмірінен сыр шертетінін айтады. Адамдардың өмірлік тәжірибелерінен туған ойлар тіл арқылы жетіліп, кейін ән, өлең, күй және би секілді өнердің дербес түрлеріне айналады. Сонымен қатар ғалым қазақ әдебиетінде ертегі, аңыз, жырлар мен жаңылтпаштарды айтушыларды «импровизаторлар» [1], - деп, фольклорлық шығармаларды орындаушылардың рөлін ерекше атап өткен.

Фольклордың қызметі көпқырлы және ауқымды сипатқа ие. Ол тек халықтың тарихи кезеңдерінің дереккөзі ретінде ғана емес, сонымен қатар сол дәуірдегі идеялар мен дүниетанымдарды қазіргі қоғамның мәдени парадигмасымен үйлестірудің тиімді құралы ретінде де қызмет етеді. Фольклорлық туындылар кейіпкерлердің мінез-құлқын қалыптастыруға, оларды белгілі бір тарихи және мәдени контекстте бейнелеуге мүмкіндік береді. М. Әуезовтің пікірінше, халықтың ауызша шығармашылығы қазіргі қазақ көркем прозасының маңызды негіздерінің бірі болып табылады және оның құрылымдық элементтерімен тығыз байланыста дамып келеді. Ал әдебиет тарихының қазіргі заманда шығуы туралы: «Тегінде бұл тарих қазақ елінің жалпы тарихы шыққан соң тізілуі лайық еді. Бұл күнде шалғай шығып қалды» [2, 11 б.], -деп ой түйген.

Ұлттық мұраның маңызды құрамдас бөлігі ретінде фольклорлық прозаның аңыз-әңгіме жанры ерекше орын алады. Себебі аңыз-әңгімелерде халықтың ғасырлар бойы жинақталған өмірлік тәжірибесі, дүниетанымы және тәлім-тәрбиелік қағидаттары көрініс табады. Бұл жанрдың басты ерекшелігі – оның ауызша таралуы және ұрпақтар сабақтастығын қамтамасыз ететін рухани құрал қызметін атқаруы. Сонымен қатар, аңыз-әңгімелер арқылы халықтың тілдік және мәдени құндылықтары сақталып, кейінгі буынға жеткізіліп отырады.

Қазіргі кезеңде жас ұрпаққа ұлттық тәрбие беруде қазақ халқының көпғасырлық мәдени мұраларының рөлі ерекше мәнге ие. Ұлттық-мәдени мұралар қатарына салт-дәстүрлер, әдет-ғұрыптар, рухани құндылықтар мен мәдениет жатады. Олар әрбір халықтың тарихи қалыптасқан болмысын және іргелі құндылықтарын айқындайды. Бұл ретте Ө. Айтбайұлы тілдің ұлттық тәрбиедегі шешуші рөлін атап көрсетіп, оны ұлт болмысын айқындайтын негізгі фактор ретінде бағалайды. Ғалымның пікірінше, тіл тек қарым-қатынас құралы ғана емес, сонымен қатар тәрбиелік қызмет атқаратын маңызды әлеуметтік құбылыс болып табылады. Осыған сәйкес, білім

беру үдерісінде аңыз-әңгімелердегі тілдік бірліктерді меңгерту білім алушылардың ана тіліне деген құрметін арттыруға, оны сақтау мен қорғауға бағытталған тәрбиелік жұмыстардың тиімді тетігі бола алады. Қазіргі жаһандану жағдайында ұлттық тәрбие беру мәселесі өзекті сипатқа ие. Ұлттық тәрбие – ұлттық сананы қалыптастырудың, жас ұрпақты өзін-өзі тануға және терең ойлауға жетелейтін маңызды құрал. Әрбір тұлға ең алдымен өз ұлтының өкілі екенін саналы түрде түсінуі тиіс, өйткені бұл оның қоғамдағы азаматтық ұстанымын айқындауға негіз болады. Осы тұрғыда ұлттық болмысты, дүниетанымды және мәдени ерекшеліктерді сақтау мен дамыту әрбір азаматтың маңызды міндеті ретінде қарастырылады. Бұл үдеріс ұрпақтың рухани қалыптасуына және азаматтық санасының дамуына тікелей ықпал етеді.

Аңыз-әңгімелер тілін зерттеу білім алушылардың лексикалық әлеуетін кеңейтуге, тілдік бірліктердің семантикалық және мәдени ерекшеліктерін ажыратуға, сөйлеу мәдениеті мен қарым-қатынас қабілеттерін дамытуға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, тілдік оқыту халықтың дүниетанымдық жүйесі, өмірлік философиясы және ұлттық құндылықтарымен сабақтастықта жүргізілгенде білім алушылардың когнитивтік және лингвомәдени құзыреттіліктерін қалыптастыруға септігін тигізеді.

Қорытындылай келе, қазақ аңыз-әңгімелерінің тілін лингвомәдени аспекте зерттеу – ұлттың мәдени және рухани құндылықтарын болашақ ұрпаққа жеткізудің маңызды бағыты болып табылады. Бұл зерттеулер тілдің тек коммуникативтік қызметін көрсетіп қана қоймай, ұлт мәдениетін тасымалдаушы ретінде қызмет атқарады, білім алушылардың тілге қызығушылығын арттырады, ұлттық-мәдени ерекшеліктерді терең игеруге және мәдениетаралық қарым-қатынаста саналы әрекет етуге жағдай жасайды. Аңыз-әңгімелердегі тұрақты тіркестер, фразеологизмдер, мақал-мәтелдер, метафоралар, символикалық бейнелер және мифологиялық элементтер білім алушылардың ұлттық санасын қалыптастыруға және олардың мәдени құзыреттіліктерін дамытуға мүмкіндік береді.

ӘДЕБИЕТ

1 Қоңыратбаев Ә. Қазақ фольклорының тарихы. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 286 б.

2 Әуезов М.О. Әдебиет тарихы: Жоғары оқу орындарының студенттеріне арналған. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 240 б.

ХАЛЫҚТЫҢ ДҮНИЕТАНЫМЫН БЕЙНЕЛЕЙТІН ТІЛДІК БІРЛІКТЕР

Жолдыбаева Қ. Ж., магистрант,
Ғылыми жетекші: Байдаулетова А.Ө., ф.ғ.к., аға оқытушы,
Қызылорда «Болашақ» университеті
(Қызылорда қаласы)

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается, как слова пожелание-благословение в казахском языке тесно связаны с мировоззренческим и суггестивным познанием народа. Через эти языковые единицы будет отражен многовековой духовно-культурный опыт, мировоззрение и система убеждений казахского народа.

ABSTRACT

The article examines how the words wish-blessing in the Kazakh language are closely related to the ideological and suggestive knowledge of the people. These linguistic units will reflect the centuries-old spiritual and cultural experience, worldview and belief system of the Kazakh people.

Қазіргі кезеңдегі тіл білімі саласындағы зерттеулердің басым бөлігі тілдің ұлттық болмысын, рухани мазмұнын айқындауды көздейтін танымдық бағытта жүргізілуде. Тіл – халықтың тарихи жадысын, мәдени құндылықтарын, ұлттық дүниетанымы мен эстетикалық талғамын, әлеуметтік мінез-құлқы мен психологиялық ерекшеліктерін, сондай-ақ дәстүрі мен наным-сенімдерін сақтайтын әрі ұрпақтан-ұрпаққа жеткізетін негізгі құрал. Осы тұрғыдан алғанда, әрбір тіл ұлттың ішкі табиғатын бейнелейтін күрделі таңбалық жүйе ретінде қарастырылады. Сондықтан да бұрын құрылымдық лингвистика шеңберінде ғана зерттелген тіл мәселелері қазіргі уақытта әлеуметтік лингвистика, когнитивтік лингвистика және прагмалингвистика сияқты пәнаралық бағыттардың зерттеу нысанына айналып отыр.

XX ғасырдың соңы мен XXI ғасырдың басынан бастап тілдік құбылыстарды зерттеу тек дәстүрлі лингвистикалық әдістермен шектелмей, тарих, дін, география, әлеуметтану, мәдениеттану, этнология, археология және психология сияқты қоғамдық ғылымдармен өзара байланыста қарастырылуда. Бұл үрдіс тіл білімінің теориялық-әдіснамалық аясын кеңейтіп, оның салалық тұрғыдан дамуына және жаңа ұғымдар мен терминдердің қалыптасуына негіз болды. Осы контексте лингвистика ғылымы үшін салыстырмалы түрде жаңа болып табылатын «суггестия» ұғымы тілдің танымдық және ықпал ету қызметтерін зерттеуде маңызды

орын алады. Аталған ұғым ұлттық тіл білімінің дамуына ықпал ететін жаңа бағыттардың бірі ретінде қарастырылуы мүмкін.

Адамзат қоғамының тілдік кеңістікте өмір сүруі – қоршаған ортаны тану мен ақпарат алмасу үдерістерінің тіл арқылы жүзеге асуымен байланысты. Осыған орай тілдің табиғатын және сөздің семантикалық мәнін анықтау адам болмысы, дүниетанымы және сенім жүйесін зерттеудің маңызды тетігі болып табылады.

Әлем халықтарының мәдениетінде сөзге деген сенім түрлі тілдік формалар арқылы көрініс табады. Қазақ мәдениетінде бұл құбылыс, әсіресе, тілек-бата сөздері жүйесінде айқын байқалады. Тілек пен бата – сөздің магиялық және ықпал ету қызметіне негізделген, халықтың рухани-мәдени дүниетанымын бейнелейтін ерекше тілдік бірліктер.

Қазақ қоғамында тілек-бата сөздері адамның өмірлік циклінің барлық кезеңдерін қамтиды: дүниеге келген сәттен бастап, қайтыс болғаннан кейінгі рәсімдерге дейін үздіксіз қолданылып отырады. Сонымен қатар, күнделікті коммуникацияда да («қайырлы таң», «қайырлы кеш» және т.б.) тілектік мәндегі бірліктердің тұрақты қолданысы олардың функционалдық маңызын айқындайды. Бұл тілдік дәстүрдің тұрақтылығы мен өміршеңдігін көрсетеді.

Тілек-бата мәтіндері тарихи даму барысында белгілі бір мазмұндық өзгерістерге ұшырағанымен, олардың құрылымдық және функционалдық ерекшеліктері сақталған. Бұл мәтіндерде қазақ халқының көпғасырлық тарихи тәжірибесі, тұрмыс-тіршілігі, дүниетанымы, көркемдік-эстетикалық және діни-философиялық көзқарастары жинақталған. Сонымен бірге, аталған тілдік бірліктер халықтың психологиялық болмысын және ұлттық ерекшеліктерін айқын бейнелейді.

А.Байтұрсынұлы батаны ғұрып салтына жатқызып «Бата – біреуге алғыс бергенде айтылатын сөз. Батаны ақсақал адамдар айтады. Батагөй шалдар –басы бар табақты тартуға алып келгенде, жеп болғанда бата қылады. Көбінесе бата тамақ жеп болған соң істеледі» – дейді [1, 25 б.].

Халық аузындағы тілек-бата сөздерінің жиналуы, жариялануы XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап қолға алына бастады. Орыс академигі В.В. Радловтың «Түркі халықтарының халық әдебиеті үлгілері» деген он томдық еңбегінің 1870 жылы жарық көрген үшінші томында бата сөздері жайлы айтылған. Аталған еңбектің «Бата сөз» тарауында жетпіс алты жолдан тұратын көне үлгідегі бес бата сөз берілген [2, 54 б.].

Қазақ халқының фольклорлық мұрасында бата-тілек сөздерінің бүгінгі күнге дейін жиналып, жарық көруіне біраз үлес қосылды. Атап айтқанда, ел аузында, сондай-ақ түрлі мұрағаттарда қолжазба күйінде сақталған бата сөздерді топтастырған ғалым С. Негимовтың «Ақ бата» жинағы (1992) [3], М.Есламжанұлының «Баталар» (1998) [4], Қ. Ысқақовтың «Ақ бата» (2000) [5], ғалым Н. Уәлиұлының «Бата-

тілектер» (2005) [6] жинақтары құрастырылып жарық көрді. Сонымен бірге З.Б. Үмбеталинаның осы бағыттағы зерттеулері батаның әдеби жанрлық тұрғыдан қарастырылуына арналса, тілдік тұрғыдан қолданыс ерекшелігі туралы ғалымдар Г.Смағұлованың, алғыс, қарғыс мәнді фразеологизмдердің семантикалық ерекшеліктері С.Төлекованың, К.Рысбаеваның еңбектерінде көрініс тапқан. Қазақтың салт-дәстүр, көне әдет-ғұрып үлгілерін жинаушы С. Кенжеахметұлы, Н.Өсерұлы, А.Жүнісұлы сынды этнограф ғалымдардың еңбектерінен бата мен қарғысқа қатысты сөздерді көруге болады. Бұлар жинау, құрастыру және ғылыми зерттелу жағынан түрлі көзқараста қарастырылған еңбектер болып табылады.

Академик М. Әуезов халық поэзиясының шағын үлгілерінің бірі ретінде бата сөздерді атайды.

Қарғыс пен алғыстың шығу тегінің өте ертеде екенін айта келіп, Ә. Болғанбаев былай дейді: «Бұлардың негізгі идеялары көбіне діни ұғымдармен тығыз байланысты. Кісінің аузынан шыққан алғысы мен қарғысы арқылы адам баласының, жан-жануарлардың өмір тіршілігін оңайлатуға немесе қиындатуға, ұзартуға болады деген теріс ұғымнан келіп түскен» [7, 117-121 бб.].

Ғалым С.Негимов: «Бата» ұғымының тек төркініне барлау жасар болсақ, құранның бірінші сүресінің аты «Фатихадан» туындаған тәрізді. Мұнда Жаратушы мен оның «елшісі» Мұхаммедке мадақ сөз айтылады», - деген пікір келтіреді [3, 56.].

Бұрынғы және бүгінгі түркі тілдерінің көбінде бата сөзі қолданыста бар. Бірақ бата-тілектер әр халықта түрлі атауға ие болған. Бата қазақ-қырғыздар да ғана осы атаумен аталады. Қалған тілдерде бұл атау кездеспейді. Алғыс, қарғыс атаулары жиі ұшырасады.

Тілімізде алғыс мәндегі бата-тілектермен қатар қарғыс мәнін білдіретін сөздер мен сөз тіркестерінің де молынан кездесетіні байқалады. Қарғыстардың шығу тарихы да алғыстар секілді көнеден келе жатқандығы тілдік деректерде байқалады. Мұның себебін адам психологиясының қуану мен ренжу сияқты көңіл күйлері кезектесіп отыратындықтан алғыс пен қарғыс, оң бата мен теріс бата да ситуацияға байланысты айтылып отырған. Осы орайда қазіргі тілімізде тілек пен қарғыс сөздерінің қатар қолданысы көрініс тапқан. Алғыс айтып, ақ тілеуін білдіргендер: «*Көп жаса, «Көсегең көгерсін», «Жағың түспей жамандық көрме», «Алдыңнан ақ күн тусын», «Жорытқанда жолың болсын», «Тәңірінің нұры жаусын», «Құдайым қайғылы күннен, ұйқысыз түннен сақтасын», «Көйлегің көрік, жаның берік болсын»* деген сияқты алғыстар білдірсе, қарғыс айтушылар: «*Тас төбеңнен түссін, табаныңнан шықсын», «Жолыңа жуа бітсін», «Аузың аққа жарымасын»* деген теріс батасын беріп, қарғыс жаудыратын болған.

Этнограф ғалым С.Кенжеахметұлы қазақ қарғыстарына мынадай түсінік береді: «Қарғыс (ғұрып) [8, 57 б.]. Зорлық-зомбылық жасаса оны қарғау әдеті бар. Ол адамға да, малға да дүние-мүлікке де айтыла береді. «Жер жастанғыр», «өлім келгір», «қарасан келгір», «өртеңгір» деген сияқты қарғыс түрлері көп. «Ашынған» тәңірісін қарғайды дегендей, қарғыс ашу, ыза, кек үстінде айтылады.

Тілек-бата және қарғысқа қатысты айтылған сан алуан ғылыми пікірлер бұл құбылыстардың қазақ халқының дүниетанымдық суггестиясымен тығыз байланысты қалыптасқанын айқындайды. Аталған тілдік бірліктер арқылы халықтың ғасырлар бойы жинақталған рухани-мәдени тәжірибесі көрініс табады.

Сонымен қатар, қазақ халқының бата мен тілек ұғымдарын «сөз серті» ретінде қабылдауы, сондай-ақ қоршаған ортадағы құбылыстар мен күнделікті тіршілік көріністерін осы тілдік формалар арқылы бейнелеуі – тарихи тұрғыдан дәлелденген мәдени-танымдық құбылыс.

Осыған сәйкес, тілек-батаға қатысты ғылыми тұжырымдар олардың сөз магиясы негізінде қалыптасқанын көрсетеді. Бұған қоса, бата мен тілек ұғымдарының бүгінгі күнге дейін ауыз әдебиетінің фольклорлық саласында ғана емес, тіл білімінің фразеология сияқты бағыттарында да тұрақты тілдік бірліктер ретінде зерттеліп келе жатқаны анық байқалады. Мұны бата ұғымына берілген ғылыми анықтамалар мен осы тақырыпқа арналған зерттеу еңбектерінің мазмұнынан аңғаруға болады.

ӘДЕБИЕТ

- 1 Байтұрсынұлы А. Тіл тағылымы. – Алматы: Білім, 1992. – 236 б.
- 2 Радлов В. Образцы народной литературы тюркских племен. – М.: Наука, 1870. – С. 46-51.
- 3 Ақ бата: Бата сөздер / құраст. С. Негимов, Т. Қазіұлы. – Алматы: Жазушы, 1992. – 208 б.
- 4 Есламжанұлы М. Баталар жинағы. – Алматы, 1998. – 28 б.
- 5 Ысқақов Қ. Ақ бата. – Алматы: Жазушы, 2000. – 74 б.
- 6 Уәлиұлы Н. Бата-тілектер. Алматы: Арыс, 2005. – 88 б.
- 7 Болғанбаев Ә. Қазақ тіліндегі алғыс және қарғыс мәнді тұрақты тіркестер // Қазақ тілі тарихы мен диалектологиясы мәселелері. – Алматы, 1960. – 230-235 бб.
- 8 Кенжеахметұлы С. Қазақтың салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары. – Алматы: Ана тілі, 1994. – 315 б.

**ҚАЗАҚСТАНҒА ЖЕР АУДАРЫЛҒАН ХАЛЫҚТАРДЫҢ
ЕҢБЕК РЕСУРСТАРЫ ЖӘНЕ ЭКОНОМИКАЛЫҚ
ҚҰРЫЛЫМҒА ӘСЕРІ (1946-1960) ЖЫЛДАР**

Сабитов Д.Е., магистрант,
Қызылорда «Болашақ» университеті
(Қызылорда қаласы)

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматривается роль депортированных народов, переселённых в Казахстан в 1946–1960 годы, как трудовых ресурсов, а также их влияние на структуру экономики республики. Анализируется участие переселённых этносов в развитии промышленности, сельского хозяйства, строительства и транспорта в условиях послевоенного дефицита рабочей силы. В ходе исследования показан их вклад в освоение целинных и залежных земель, увеличение производственных мощностей, а также в строительство новых предприятий и объектов инфраструктуры. Кроме того, раскрывается влияние профессиональных навыков и трудового опыта депортированных народов на повышение экономической эффективности, а также на демографические и социальные изменения в республике. В статье даётся научная оценка значения этих процессов в формировании индустриально-аграрного направления развития Казахстана и проводится историко-экономический анализ.

ABSTRACT

This article examines the role of deported peoples resettled in Kazakhstan between 1946 and 1960 as a labor resource, as well as their impact on the structure of the republic's economy. It analyzes the participation of these resettled ethnic groups in the development of industry, agriculture, construction, and transport during the post-war labor shortage. The study highlights their contribution to the освоение of virgin and fallow lands, the expansion of production capacities, and the construction of new enterprises and infrastructure facilities. In addition, it explores how the professional skills and work experience of deported populations influenced economic efficiency, as well as demographic and social changes in the republic.

The article provides a scholarly assessment of the significance of these processes in shaping Kazakhstan's industrial and agricultural development and presents a historical and economic analysis.

XX ғасырдың ортасындағы кеңестік саяси жүйе аясында жүзеге асырылған күштеп қоныс аудару науқаны Қазақстанның демографиялық және әлеуметтік-экономикалық дамуына елеулі ықпал

етті. Әсіресе 1946-1960 жылдар аралығы депортацияланған халықтардың республика шаруашылығына кең көлемде тартылуымен ерекшеленеді. Бұл кезеңде Қазақстан КСРО-ның негізгі қабылдаушы аймақтарының бірі ретінде қалыптасып, еңбек ресурстарының ерекше түрімен толықты.

Қазақстанның тарихында өзара қарама-қайшы мәндегі саяси процестер, мемлекеттілік пен ұлттық бірегейлікті жойып жіберуге бағытталған реформалар, жеке басқа табынушылық пен жаппай қуғын-сүргіннің кең көлемде таралуы кеңестік кезеңнің еншісіне тиесілі. Кеңестік дәуірдегі Қазақстанның дамуын тарихшы ғалымдар түрлі көзқарастар тұрғысынан сан қилы аспектіде қарастырады. Біреулер индустриалды даму, сауатсыздықпен күрес, мемлекеттегі ғылым мен мәдениет орталықтарының құрылуын баса назарға алса, енді біреулер саяси қуғын-сүргін, ғылыми негізсіз аграрлық және экономикалық реформалардың қаржылық және табиғи зардаптарын тізбектеумен өз позицияларын дәлелдейді [1,256.].

Соғыстан кейінгі кезеңде Кеңес Одағында жұмыс күші тапшылығы айқын сезілді. Осыған байланысты Қазақстанға күштеп қоныс аударылған халықтар экономиканың негізгі салаларында еңбек ресурсы ретінде пайдаланылды. Олар көбінесе ауыл шаруашылығы, өнеркәсіп, құрылыс және көлік салаларына тартылды. Зерттеулер көрсеткендей, депортацияланған халықтар көбіне шалғай аудандарға орналастырылып, ауыр еңбек жағдайында жұмыс істеді. Олардың еңбегі әсіресе колхоздар мен совхоздарда, тау-кен өндірісінде және инфрақұрылым құрылыстарында кеңінен қолданылды.

1946-1960 жылдары Қазақстан экономикасы аграрлық-индустриалық бағытта дамыды. Бұл үдерісте депортацияланған халықтардың рөлі айрықша болды. Олар тың және тыңайған жерлерді игеру, өндірістік қуаттарды арттыру және жаңа кәсіпорындар салу сияқты ірі экономикалық жобаларға белсенді қатысты. Ғылыми еңбектерде көрсетілгендей, жер аударылған халықтардың қатысуымен республикада ауыл шаруашылығы өндірісі кеңейіп, өнеркәсіп салаларының дамуы жеделдеді. Сонымен бірге, олардың кәсіби дағдылары мен еңбек тәжірибесі өндірістік тиімділікті арттыруға ықпал етті.

Депортация нәтижесінде Қазақстан көпэтносты қоғамға айналды. Жер аударылған халықтардың қоныстануы аймақтардың этникалық құрамын өзгертіп қана қоймай, урбанизация үдерісін де жеделдетті. Сонымен қатар, олардың жаңа ортаға бейімделуі, мәдени ықпалдастығы және әлеуметтік қатынастар жүйесіне енуі қоғамның құрылымдық өзгерістеріне алып келді.

Қазақстандық көрнекті тарихшы Манаш Қозыбаев өз еңбектерінде 1930-жылдардан бастап Қазақстан аумағы кеңестік тоталитарлық жүйенің репрессивтік саясатының негізгі аймақтарының біріне айналғанын атап көрсетеді. Оның пікірінше, бұл кезеңде

республика «сталиндік халықтар түрмесі» сипатына ие болып, түрлі этностарды күштеп қоныс аудару мен арнайы қоныстандыру саясатының кең көлемде жүзеге асырылған кеңістігіне айналды. Зерттеушінің деректеріне сәйкес, Қазақстан халқының елеулі бөлігін арнайы жер аударылғандар мен мәжбүрлі қоныстандырылған контингент құраған, яғни белгілі бір кезеңде республикадағы әрбір бесінші тұрғын осы санатқа жатқызылды [2,436.]. Бұл жағдай өңірдің демографиялық құрылымына ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік-экономикалық дамуына да айтарлықтай ықпал етті.

Кеңестік тоталитарлық жүйенің қалыптасуының алғашқы кезеңінен бастап Қазақстан аумағы саяси қуғын-сүргін мен күштеп қоныс аудару саясатының негізгі бағыттарының біріне айналды. Одақтың әртүрлі өңірлерінен жеке тұлғалар, отбасылар, әлеуметтік топтар және тұтас этностар Қазақстанға мәжбүрлі түрде қоныс аударылды. Бұл үдеріс жоспарлы мемлекеттік саясат сипатында жүргізіліп, қоныс аударылған халықтар арнайы қоныстанушылар мәртебесінде қатаң әкімшілік-бақылау жағдайында өмір сүрді. Олар негізінен ауыл шаруашылығы, өнеркәсіп өндірісі, сондай-ақ тас жолдар мен темір жолдар құрылысы сияқты стратегиялық маңызы бар салаларға кеңінен тартылды. Осылайша, күштеп қоныс аударылған халықтар кеңестік экономиканың еңбек ресурстық базасын толықтырушы маңызды факторға айналып, олардың еңбегі Қазақстанның шаруашылық-экономикалық инфрақұрылымын қалыптастыруда елеулі рөл атқарды.

Жалпы, бұрынғы КСРО-да жүзеге асырылған халықтар депортациясы институты басынан бастап адамдардың негізгі саяси және азаматтық құқықтарының жаппай бұзылуымен байланысты болды. Адам қылмысы дәлелденбестен жазаға тартылды және қуғын-сүргінге ұшырады. Мемлекет басынан бастап жер аударылған халықтардың барлық өкілдерін мәжбүрлі жағдайға қойды [3,1356.].

Жалпы алғанда, кеңестік депортациялық саясат нәтижесінде Қазақстан аумағына бірқатар этностардың едәуір бөлігі күштеп қоныс аударылды. Атап айтқанда, немістердің шамамен 38%-і, шешендер мен ингуштардың 83%-і, қарашайлардың 58%-і, балқарлардың 55%-і, гректердің 76%-і, күрдтердің 62%-і және корейлердің 59%-і республика аумағына орналастырылды (Депортация, 1998: 43). Бұл көрсеткіштер Қазақстанның КСРО-дағы негізгі қабылдаушы аймақтардың бірі болғанын айқын дәлелдейді. Арнайы қоныс аударылған халықтар қатаң әкімшілік-бақылау жүйесіне бағындырылып, қоғамдық пайдалы еңбекке міндетті түрде тартылды. Мәселен, 1946 жылдың қаңтарынан бастап 15 пен 55 жас аралығындағы неміс ұлты өкілдері еңбек колонналарына біріктіріліп, іс жүзінде еңбек армиясы жағдайында жұмыс істеуге мәжбүр болды. Олардың еркін қоныс аудару құқығы шектеліп, белгіленген аумақтан өз бетінше кетуі «қашу» ретінде бағаланды [4,356.].

Осыған байланысты КСРО Жоғарғы Кеңесі Президиумы 1948 жылғы 26 қарашада «Ұлы Отан соғысы жылдарында Кеңес Одағының белгілі бір аймақтарына көшірілген адамдардың міндетті және тұрақты қоныстану орындарынан қашқаны үшін қылмыстық жауапкершілік туралы» Жарлық қабылдады. Аталған құқықтық акт арнайы қоныстанушылардың құқықтық мәртебесін одан әрі қатаңдатып, олардың қозғалыс еркіндігін толықтай шектеп, мәжбүрлі еңбек жүйесінің институционалдық негізін күшейтті.

Экономиканың дамуына қосқан нақты үлесі

1946–1960 жылдары жер аударылған халықтар Қазақстан экономикасының бірнеше негізгі бағыт бойынша дамуына ықпал етті:

Біріншіден, ауыл шаруашылығының кеңеюі. Депортацияланған халықтар колхоздар мен совхоздарға орналастырылып, егіншілік пен мал шаруашылығын дамытуға тартылды. Олардың қатысуымен егіс алқаптары ұлғайып, тың және тыңайған жерлер игерілді. Бұл астық өндірісінің артуына және республика азық-түлік базасының нығаюына мүмкіндік берді. **Екіншіден, өнеркәсіптік өндірістің дамуы.** Жер аударылған халықтар көмір өндіру, металлургия, мұнай өңдеу және жеңіл өнеркәсіп салаларында жұмыс істеді. Қарағанды көмір бассейні, Балқаш және Жезқазған металлургиялық кешендері сияқты ірі өндіріс орындарында олардың еңбегі кеңінен қолданылды. Бұл өз кезегінде өндірістік қуаттардың артуына және ауыр өнеркәсіптің дамуына ықпал етті. **Үшіншіден, құрылыс және инфрақұрылым саласының дамуы.** Депортацияланған халықтар жол, темір жол, тұрғын үй және өндірістік нысандар құрылысында маңызды рөл атқарды. Олардың қатысуымен жаңа қалалар мен жұмысшы кенттері қалыптасты. Бұл урбанизация үдерісін жеделдетіп, экономикалық кеңістіктің кеңеюіне әсер етті. **Төртіншіден, арзан еңбек күші факторы.** Арнайы қоныстанушылардың құқықтық шектеулері олардың еңбегін төмен жалақымен пайдалануға мүмкіндік берді. Бұл мемлекет үшін өндірістік шығындарды азайтып, ірі жобаларды қысқа мерзімде жүзеге асыруға жағдай жасады. Алайда бұл құбылыс әлеуметтік теңсіздік пен еңбек қатынастарының әділетсіз сипатын да күшейтті. Сонымен қатар, еңбек ресурстарының көпэтносты құрамға ие болуы өндірістік мәдениеттің әртүрлі элементтерінің қалыптасуына ықпал етті. Бұл өз кезегінде еңбек өнімділігінің артуына және жаңа өндірістік тәжірибелердің енгізілуіне мүмкіндік берді.

Қорытындылай келе, 1946-1960 жылдары Қазақстанға жер аударылған халықтар ел экономикасының дамуына елеулі үлес қосты. Олар ауыл шаруашылығы өндірісін кеңейтуге, өнеркәсіптік әлеуетті арттыруға және инфрақұрылымды дамытуға тікелей қатысып, республикадағы экономикалық құрылымның өзгеруіне ықпал етті. Осылайша, депортацияланған халықтардың еңбегі Қазақстанның соғыстан кейінгі кезеңдегі шаруашылық жүйесін қалпына келтіру мен

дамытуда шешуші факторлардың бірі болды, ал олардың қатысуымен қалыптасқан экономикалық модель ұзақ мерзімді даму бағытына негіз қалады.

ӘДЕБИЕТ

1. Алыбекова М. История депортированных народов Казахстана (1937–1956 гг.). - Алматы: Білім, 2008. - 188 с.
2. Козыбаев М.К. История Казахстана с древнейших времен до наших дней: очерк -Алматы: Дәуір, 1993.
3. Алдажұманов Қ. Халықтарды депортациялау-тоталитарлық режимнің қылмысы. Семинар материалдары. Халықтарды депортациялау және адам құқықтары мәселесі. -Алматы, 1997. 12 маусым
4. Абуов Н. Депортации народов в Казахстан в 1936-1957 гг. (на материалах Северо-Казахстанской и Кокчетавской областей): автореферат. на соиск. уч. ст. к.и.нҚарағанды, 2008.

ОӘЖ 81'42.159

ӘЛЕУМЕТТІК-МӘДЕНИ КЕҢІСТІК ТЕРМИНОЛОГИЯСЫ – ҮНЕМІ ӨЗГЕРІП, ЖАҢАРЫП ОТЫРАТЫН ДИНАМИКАЛЫҚ ЖҮЙЕ

Әбуғазы Қ.А., магистрант,
Қызылорда «Болашақ» университеті
(Қызылорда қаласы).

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается становление и развитие терминологии и тележурналистики в условиях современного информационного общества. Отмечается, что тележурналистика является важной медиаструктурой, способствующей общественному усознанию, и ее роль в формировании языковых норм. Показано, что развитие информационных технологий и процесс глобализации влияют на появление новых терминов и пополняют профессиональную лексику казахского языка.

ABSTRACT

The article examines the formation and development of the terminology of television journalism in the modern information society. It is noted that television journalism is an important media structure contributing to public awareness and its role in shaping linguistic norms. It is shown that the development of information technologies and the process of globalization influence the emergence of new terms and replenish the professional vocabulary of the Kazakh language.

Қазіргі ақпараттық қоғам жағдайында бұқаралық коммуникация құралдары қоғамдық сананы қалыптастырушы, әлеуметтік пікірді

бағыттаушы негізгі институттардың біріне айналды. Соның ішінде тележурналистика – ақпаратты жедел әрі кең аудиторияға тарата алатын ықпалды медиақұрылым. Теледидар тілі тек хабар мазмұнын жеткізуші құрал ғана емес, сонымен қатар жаңа ұғымдар мен атауларды қалыптастыратын, тілдік нормаларды орнықтыратын әлеуметтік-мәдени кеңістік болып табылады.

Ақпараттық технологиялардың қарқынды дамуы, цифрлық платформалардың пайда болуы, халықаралық медиа ықпалдастықтың күшеюі тележурналистика саласында жаңа терминдердің белсенді түрде қалыптасуына әсер етті. Соның нәтижесінде тележурналистика терминологиясы үнемі жаңарып, мазмұндық әрі құрылымдық тұрғыдан кеңейіп отыр. Бұл үдеріс қазақ тілінің кәсіби лексика жүйесіне де ықпал етуде.

Термин – белгілі бір ғылым немесе кәсіп саласындағы нақты ұғымды білдіретін арнаулы атау. Терминологиялық жүйе кез келген саланың теориялық және практикалық дамуының көрсеткіші болып саналады. Осы тұрғыдан алғанда, тележурналистика терминологиясын лингвистикалық тұрғыдан зерттеу – қазақ тіл біліміндегі маңызды әрі өзекті бағыттардың бірі.

Тележурналистика терминологиясының қалыптасуы тарихи және әлеуметтік процестермен тығыз байланысты. Алғашқы кезеңде телехабар таратутехникалық сала ретінде дамыды, сондықтан терминдердің басым бөлігі инженерлік және техникалық лексикадан енді. Кейін журналистика жанрлары қалыптасқан сайын мазмұндық сипаттағы атаулар көбейді.

Тележурналистика терминологиясының қалыптасуында кірме сөздердің үлесі айтарлықтай жоғары. Бұл, ең алдымен, әлемдік медиа индустриясының ағылшын тілінде дамуына байланысты. Соның нәтижесінде қазақ тележурналистикасында көптеген кәсіби атаулар шеттілінен тікелей қабылданған.

Жаһандану жағдайында халықаралық медиа тәжірибесі қазақ тележурналистикасына да ықпал етті. Қазақ тележурналистикасы тәуелсіздік кезеңінде жаңа сапалық деңгейге көтерілді. Медиа нарықтың кеңеюі, жеке телеарналардың ашылуы, халықаралық форматтардың енуі терминологиялық қордың күрделенуіне әкелді. Әсіресе ағылшын тілінен енген кәсіби атаулардың көбеюі ұлттық тілдің термин жасам мүмкіндіктерін қайта қарастыруды талап етеді.

Бүгінгі таңда тележурналистика терминдері тек эфир саласында ғана емес, интернет журналистикасында, әлеуметтік желілерде және мультимедиялық платформаларда кеңінен қолданылады. Бұл жағдай тележурналистика терминологиясының функционалдық аясын кеңейтіп, оның құрылымдық-семантикалық табиғатын терең зерттеуді қажет етеді.

Тележурналистика терминологиясы – үнемі өзгеріп, жаңарып отыратын динамикалық жүйе. Цифрлық медианың ықпалымен жаңа

атаулардың пайда болуы, кірме сөздердің белсенді қолданылуы және олардың қазақ тіліндегі баламалану мәселесі ғылыми тұрғыдан арнайы талдауды қажет етеді. Терминологиялық бірізділіктің болмауы, кәсіби қолданыста жарыспалы нұсқалардың қатар жүруі тіл мәдениетіне әсер етеді. Сондықтан тележурналистика терминдерінің лингвистикалық сипатын анықтау өзекті мәселе болып табылады.

Қазақ телевизиялық журналистика саласындағы шет тілдерден енген терминдердің көбі орыс тілі арқылы қабылданғаны баршамызға белгілі. Оның көптеген себебіне тоқталуға болады: біріншіден, еуропа тілдерінен орыс тілінің «дәнекерлігімен» енген терминдердің дені «орыс тілінде қалай айтылып, жазылса, қазақ тілінде де дәл сол қалпында жұмсалуға тиіс» деген қағидаттың тілдік санада берік сақталуынан болса керек. Кірме терминдердің қазақ тіліндегі баламасы болса да, оны пайдаланбай, термин ретінде қалыптастыруға деген немқұрайдылықтың кесірінен, төл тіліміздің табиғатына сәйкес сөздерді елемейтініміз байқалады. Екіншіден, кез келген жаңа сөздердің баламасы тілімізге сіңіп, жүйелі түрде қолданысқа енуі үшін уақытты талап етеді. Мәселен, көрініс (план), қайталама нұсқа (дубль), таңдама (кастинг), бетбасы (заставка), шоғыр (спектр), бас тақырып (шапка), елеңдетпе (подводка) т.с.с. соңғы жылдары аударылып, бекітілген терминдерді кәсіби мамандардың бірден қолданып кетуі екіталай, уақыт пен ақпараттық үгіт-насихат жұмыстарына тікелей тәуелді. Үшіншіден, баламасы табылып, бекітілген барлық термин сәтті аударылмағандығында ескеруіміз керек.

Тележурналистика саласында заттық ұғыммен қатар сындық ұғымды білдіретін терминдер тіркесу тәсілімен жасалған компоненттер құрамында сапалық әрі қатыстық сын есім түрінде жасалады. Мысалы: телевизиялық ойын, интерактивті телевизия, жарнамалық ролик, монтаж парақ, авторлық шарт, продюсерлік ұсыныс, операторлық қолтаңба, сызықтық монтаж, жылжымалы станция, жүгіртпе жол, суфлерлік мәтін, сценарлық жоба, компьютерлік анимация, көркемдік деталь, ақпараттық бағдарлама, эксклюзив материал, бастаушы кадр, телевизиялық орталық, сандық телевизия, желілік микрофон, көгілдір экран, пилоттық эпизод, телевизиялық рейтинг, фокустық формат, режиссерлік тапсырма, камералық жарық, кәбілдік режим және т.б. Тіркесті терминдердің әр сыңары терминдік ұғымды білдіреді. Ғалым Ш. Құрманбайұлы осыған байланысты: «екі сыңары да терминдік ұғымды білдіретін тіркесті терминдердің құрамындағы сын есімдерді терминдік элемент деп білеміз», – тұжырымдайды [1, 125 б.].

Телевизиялық журналистика саласы терминдерінің қазақ тіліндегі нұсқасы мен шет тілдегі нұсқасы қатар қолданылатын тұстары көп кездеседі. Дублет терминдерге мынадай мысалдар келтіруге болады: анонс – аңдатпа, анонс; ассистент – режиссердің

көмекшісі, ассистенті; подкаст – үнхабар, подкаст; пауза – кідіріс, тыныс, үзіліс, пауза; эксперт – сарапшы, эксперт; журналист–тілші, журналист; тембр–әуез, дауыс реңі, тембр; план–көрініс, план; телемост – телекөпір, телемост; рейтинг – беделбаға, көрсеткіш, рейтинг; петличка – ілмек микрофон, петличка, свет – жарық, свет және т.б.

Шет тілдерінің терминдері орыс тілінде қалай айтылып-жазылса, сол қалпында өзгеріссіз қолданылып жүрген терминдер де мол ұшырасады: слайд-бриф, профиль-сюжет, логотип, плашка, подводка, отводка, перебивка, титр, барабан, шапка, статус, монтаж, эфир, мотор, стоп-кадр, секви, превью, кадр, спикер, бумщик, оператор, режиссер, продюсер, диктор, телевизия, синхрон, редактор және т.б.

Шеттілдерінен енген терминдердің қазақ тілінің үндесім заңына бағынып, дыбыстық өзгеріске ұшырап, қолданылып жүрген нұсқалары сирек болса да кездеседі: манера – мәнер, камерамэн – кәмермен, роль – рөл, макет – мәкет, рендер – рендір, интершум – шу және т.б.

Қорыта айтсақ, қазіргі қазақ телевизиялық журналистика терминологиясындағы терминдерді, негізінен, латын, грек, француз, ағылшын, итальян, неміс, орыс тілдерінің тілдік бірліктері құрайды. Әлем тілдерінде де осы сөздер негізінде қалыптасып, халықаралық деңгейде қолданылып жүрген сөздер жетерлік. Алайда соңғы жылдары халықаралық терминдерді француз, испан, неміс халқы төл тілдерінің заңдылығына бейімдеуге ұмтылысы байқалады. Екі ғасырға жуық Ресей патшалығының ықпалында болған қазақ халқы жерінен ғана емес, тілінен де айырылып қалудың аз-ақ алдында еді: қазақ тілінесыналап енген орыс сөздері, кейіннен орыс тілінің жүйесі бойынша өзге тілдердің терминдері үздіксіз әрі жүйелі түрде еніп, қазақ тілінің терминологиялық қорының басым бөлігін құрағанын жоққа шығара алмаймыз. Бір айта кетерлігі, ғылым мен білім қарыштап дамыған ХХІ ғасырда оқшаулану әсте мүмкін емес, тілден тілге терминдердің толассыз енуі–заңдыда. Десекте, жүйесі бөлек, табиғаты бөтен «кірме» терминдерді төл тіліміздің заңдылықтарына икемдеп, мүмкіндігінше, ХХ ғасырдағы Алаш зиялылары ұстанған қағидаттар бойынша баламасын қарастырып, сүзгіден өткізу күн тәртібіндегі негізгі мәселе болып қала бермек. Термин алғаш қай елде ойлап табылып, атау берілсе, сол тілдік тұлға барлық елге таралуға негіз болатыны белгілі. Алайда жаңалық ашылған тілдің терминін дәл сол қалпында екінші тілдің қабылдау алуы жөнінде бекітілген ереже жоқ. Сол себепті кез келген тіл өзінің төл тілдік заңдылығына бейімдеп, өзгертіп алуға болады.

Тележурналистика терминологиясы – ұлттық тіл мен халықаралық медиа тәжірибесінің тоғысында дамып отырған көпқабатты жүйе. Оның ғылыми тұрғыдан зерттелуі, жүйеленуі және

біріздендірілуі қазақ тілінің кәсіби салалардағы қолданыс аясын кеңейтуге мүмкіндік береді.

ӘДЕБИЕТ

1 Құрманбайұлы Ш. Қазақ терминологиясы: зерттеулер, оқулық, сөздік, библиография. Алматы: «Сардар», 2014. – 928 б.

ОӘЖ 81'42.159

ҰЛТТЫҢ РУХАНИ ТҰТАСТЫҒЫН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТЕТІН ТІРЕК – ТІЛ МЕН МӘДЕНИЕТ

Банашева С.С., магистрант,
Қызылорда «Болашақ» университеті
(Қызылорда қаласы).

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается основная роль языка и культуры в формировании духовного кода нации. Отмечается, что язык является не только средством общения, но и системой сохранения мировоззрения и исторического опыта народа, а культура проявляется через этот язык.

ABSTRACT

The article examines the main role of language and culture in shaping the spiritual code of the nation. It is noted that language is not only a means of communication, but also a system for preserving the worldview and historical experience of the people, and culture manifests itself through this language.

Тіл мен мәдениет – кез келген халықтың болмысын айқындайтын негізгі құндылықтар жүйесі. Олар ұлттың тарихи жадын, дүниетанымын, салт-дәстүрін және рухани әлемін сақтап, ұрпақтан-ұрпаққа жеткізетін маңызды құрал болып табылады. Сондықтан тіл мен мәдениетті «ұлттың рухани коды» ретінде қарастыру ғылыми тұрғыдан да, қоғамдық тұрғыдан да өзекті мәселе саналады.

Тіл – тек қарым-қатынас құралы ғана емес, ол халықтың ойлау жүйесін, дүниені қабылдау ерекшелігін бейнелейтін күрделі таңбалық жүйе. Әрбір сөздің астарында белгілі бір тарихи тәжірибе, мәдени мағына және ұлттық таным жатыр.

Мәдениет – адамның өмір сүру тәсілі, рухани және материалдық құндылықтарының жиынтығы. Ол тіл арқылы көрініс табады және тіл арқылы таралады. Фольклор, ауыз әдебиеті, мақал-мәтелдер, жыраулар поэзиясы – бұлардың барлығы ұлттық мәдениеттің тілдегі

көрінісі. Осы тұрғыдан алғанда, тіл мәдениеттің «айнасы» ғана емес, оның өмір сүру формасы болып табылады.

Тіл мен мәдениеттің өзара байланысы когнитивтік және лингвомәдени бағыттарда кеңінен зерттеледі. Бұл бағыттарда «концепт» ұғымы ерекше орын алады. Концепт – адам санасында қалыптасқан мәдени-танымдық бірлік. Мысалы, «туған жер», «ата-баба», «ел» сияқты концепттер қазақ халқының ұлттық болмысын, тарихи санасын және рухани құндылықтарын танытады. Осы арқылы тіл ұлттың мәдени кодын сақтап, оны жүйелі түрде қайта жаңғыртып отырады.

Жаһандану дәуірінде тіл мен мәдениетті сақтау мәселесі ерекше маңызға ие болып отыр. Ақпараттық кеңістіктің кеңеюі, шет тілдерінің ықпалы ұлттық тілдің қолданыс аясын тарылтуы мүмкін. Сондықтан ұлттық тілдің дамуын қолдау, оны ғылым мен технология, медиа және білім беру салаларында кеңінен қолдану – мәдени тәуелсіздіктің маңызды шарты.

Тіл қоғам өмірімен байланысты. Сондықтан жалпы тілді халықтың жан дүниесімен, ой-санасымен, тарихы мен мәдениетімен тығыз байланыста қарау В.фон Гумбольдт, И.Гердер, Г.Пауль, В.Вундт, Г.Штейнталь, Э.Сепир-Уорф, А.Потебня т.б. ғалымдардың есімдерімен байланыстырылады. Қазақ тіл білімінде А.Байтұрсынов, Қ.Жұбанов, М.Балақаев, К.Аханов, Т.Қордабаев, Ы.Маманов, Р.Сыздықова, А.Жапбаров, Ә.Болғанбаев, С.Исаев, А.Ысқақов, Н.Уәлиев, Р.Әміров, т.б. ғалымдар өз еңбектерінде «тіл» ұғымының сан қырлы жағына тоқталады. Тілді жан-жақты зерттеп, оның таңбалық сипатына алғаш қызығушылық танытқан А.Байтұрсынұлы болса, Қ.Жұбанов сол жұмысты жалғастырып, тереңірек ұғынып, зерделеген.

XX ғасыр басындағы тілді философиялық тұрғыдан зерттеуге бағытталған еңбектер жаңа танымдарға жол ашты. Бұған тілдің таңбалық табиғаты мен оның әмбебап қызметін тереңірек зерттеуге түрткі болған бірнеше маңызды себептер ықпал етті. Ең алдымен, тілдің адамның ойлау жүйесінің басты құралы екендігі. Ол арқылы адам өз ойын қалыптастырып қана қоймай, оны нақты түрде білдіре алады, әрі тілдің логикалық құрылымымен үйлесімді түрде қолданылуы таным процесінің анықтығын қамтамасыз етеді. Мұндай ұстаным логикалық позитивизм бағытын ұстанатын философтар мен ғалымдардың көзқарасына сай келеді. Олар тілді логикалық дәлдіктің құралы ретінде қараса, оның құрылымдық жағынан анық әрі жүйелі болып келуін танымды түсіндірудің кілті ретінде санайды. Екінші жағынан, тіл тек қана ішкі ойды жеткізуші құрал ғана емес, сонымен қатар ол адам санасынан тыс, яғни трансценденталды болмысты да қамтитын күрделі феномен ретінде қарастырылады. Бұл тұрғыда тіл – жеке тұлғаның шеңберінен шығып, кең мағынада мәдени, әлеуметтік және онтологиялық деңгейде қызмет ететін жүйе. Ол – адам мен әлем

арасындағы көпір іспетті, яғни ой мен болмысты байланыстырушы құрал.

Тіл – адамның ойы мен дүниетанымын білдіретін, қоғамда қатынас жасауға мүмкіндік беретін күрделі таңбалық жүйе. Тілдің негізгі бірліктері – сөздер мен сөйлемдер, ал бұлар өз кезегінде таңба ретінде қызмет атқарады. Осы тұрғыдан алғанда, тіл – таңбалар жүйесінің бір формасы, ал таңбатілдің іргетасы болып табылады. Таңба – белгілі бір ұғым мен мағынаны білдіретін материалды не рухани белгі. Тілдік таңбалар – дыбыстық немесе графикалық бейнелер арқылы ұғымды, ойды білдіретін құрал.

Тіл мен мәдениет арасындағы қарым-қатынасты бөлшек пен бүтіннің қарым-қатынасы ретінде қарастыруға болады, өйткені тіл әрі мәдениет компоненті, әрі мәдениет құралы болып табылады. Алайда тіл бүтіндей алғанда мәдениетке қатысты дербес және тәуелсіз дербес семиотикалық жүйе ретінде де қарастырылуы мүмкін. Тілдің негізгі қасиеттерінің біріне оның ішкі мәдениет пен мәдениетаралық қарым-қатынасты жүзеге асыруға мүмкіндік беретін әмбебаптығы жатады.

Тіл – адамдар арасындағы қарым-қатынастың негізгі құралы. Тілдің коммуникативтік функциясына сәйкес адамдар кез-келген қарым-қатынас түрлерін пайдалана алады. Сонымен қатар тілмәдениеттің негізгі тасымалдаушысы, әрі қуатты таратушысы ретінде де қызмет етеді.

Мәдениеттің таңбалық сипатына қатысты ғалым Ж.Манкеева «мәдениеттің таңбалық негізі тілмен, рәміздік жүйедегі ұлттың психологиялық түрімен, сакрализация тәсілімен сипатталатындығын» анықтай отырып, «соның ішінде мәдениеттің коммуникативтік, мұрагерлік табиғатына сәйкес оның ашық жүйе ретінде сақталуы, кейінгі ұрпаққа жетуі, жаңғыруы, танымы игерілуі, жетілуі тіл арқылы іске асатынын» атап өтеді. Ғалым «тіл – тек коммуникативтік құрал емес, сонымен бірге адам болмысының, оның мәдениетінің көрінісі. Өйткені мәдениеттің этнотаңбалық белгісі тілден тыс көріне алмайды. Осыған орай тіл тек денотативті коммуникация құралы ғана емес, сонымен бірге коннотативті (белгілі бір әлеуметтік, мәдени, танымдық мәні бар) құрал. Демек, тіл бірден бір коммуникативтік құрал ғана емес, тілдік қарым-қатынас негізінде мәдениетті де анықтайтын кешенді ұғым. Сондықтан тіл арқылы мәдениетті танытуда аксиологиялық (құндылықтар теориясы), психологиялық және герменевтикалық (түсіндірмелік) қағидаларға сүйенеміз» деп көрсетеді.

Соның негізінде ұлттық мәдениеттің мәні ұлттық санада ұжымдық (этностық) тұтастық, әлеуметтік интеграция, рухани кеңістік қалыптастырумен сипатталады. Оның айқын көріністері сакрализация тәсілі мен ұлттық психологиялық негіздегі сан қырлы рәміздік жүйе мен тілде көрінеді. Соның нәтижесінде мәдениеттің негізгі арқауы сақталады, жаңа сапада жаңғырады, ұрпақтан ұрпаққа

жетеді». Шын мәнінде, қоғамда ұрпақтар жалғастығы мәдени мұраларды игеру, қабылдау, әрі қарай дамыту арқылы жүзеге асады. Атап айтқанда, мәдени ақпараттар салт-дәстүр, әдет-ғұрып, т.б. рәміздік жүйемен қатар тіл арқылы, сөз өнері, сөз мәдениеті арқылы жүзеге асады [1]. Осылайша, тіл арқылы мәдениеттің барлық компоненттері көріне алады. «Тілден тыс мәдениет жоқ, ал мәдениет өз дамуының әр кезеңінде символикалық түрге ие болып, өз көрінісін тілден ғана таба алады» [2].

Қорытындылай келе, тіл мен мәдениет – бір-бірімен тығыз байланысты, ұлттың рухани тұтастығын қамтамасыз ететін негізгі тіректер. Тілді сақтау – мәдениетті сақтау, ал мәдениетті дамыту – тілдің дамуына жол ашу. Осы екі құндылықтың үйлесімді дамуы ғана ұлттың рухани кодын сақтап, оны болашаққа жеткізе алады.

ӘДЕБИЕТ

1 Манкеева Ж. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: «Абзал-Ай» баспасы, 2014. – 640б.

2 Bayadilova-Altybayeva A.B., Tektigul Zh., Sadykova S., Trusheva A., Orazova A. Language symbols for conveying culture// XLinguae. – 2023. – Vol. 16, №1. – P. 19-24.

**ҚАЗАҚСТАН АУМАҒЫНА НЕМІСТЕРДІҢ ҚОНЫС
АУДАРУЫ (XIX Ғ. СОҢЫ – XX Ғ. БАСЫ)**

Теңізбай Әл-Фараби Мұхтарұлы, магистрант,
Қызылорда «Болашақ» университеті
(Қызылорда қаласы)

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматривается процесс переселения немцев на территорию Казахстана в конце XIX - начале XX вв. В исследовании анализируется влияние аграрной иммиграционной политики Российской империи, особенно Столыпинской реформы.

ABSTRACT

This article examines the process of German resettlement to the territory of Kazakhstan in the late 19th and early 20th centuries. The study analyzes the impact of the agrarian and migration policies of the Russian Empire, especially the Stolypin reform.

Қазақстан аумағына немістердің алғашқы қоныс аудару толқыны XVIII ғасырдың ортасына сәйкес келеді. Бұл кезеңде немістер Ресей империясының отарлық саясаты аясында ұйымдастырылған әскери-ғылыми экспедициялар құрамымен келді. Олардың қатарында әскери қызметкерлер, дәрігерлер, әкімшілік шенеуніктер, сондай-ақ белгілі ғалымдар болды. Негізгі мақсат империяның оңтүстік-шығыс шекаралық өңірлерін зерттеу, табиғи ресурстарын игеру және жаңа аумақтарды отарлық жүйеге енгізу еді.

XVIII ғасырдағы алғашқы ғылыми зерттеулердің бірі Фридрих Миллер есімімен байланысты. Ол 1734 жылы ұйымдастырылған экспедиция құрамында Солтүстік Қазақстанның географиялық ерекшеліктерін, табиғи жағдайын және жергілікті халықтың тұрмыс-тіршілігін сипаттап жазды. Бұл еңбектер аймақтың алғашқы ғылыми сипаттамаларының бірі ретінде енді. Сонымен қатар, Иоганн Бухгольц Алтай өңірі мен Зайсан маңының географиясын зерттесе, Петр Симон Паллас және Евгений Эверсман Орталық және Батыс Қазақстан аумақтарын ғылыми тұрғыдан сипаттады. Олардың зерттеулері нәтижесінде Каспий теңізі деңгейінің әлемдік мұхит деңгейінен төмен орналасқаны анықталып, Каспий мен Қара теңіз арасындағы ықтимал географиялық байланыс туралы гипотезалар ұсынылды.

XIX ғасырдың басында әйгілі математик Леонард Эйлер Ресей Ғылым Академиясы ұйымдастырған ғылыми зерттеулерге қатысып, Орал өзенінің алғашқы карталарын жасағандардың бірі болды. Сонымен қатар, ол Гурьев (қазіргі Атырау) қаласында алғашқы метеорологиялық бақылау пунктін ұйымдастыруға үлес қосты.

Қазақстанның табиғи жүйелерін зерттеуде Александр фон Шренкенбегі ерекше. Ол Балқаш-Алакөл көлдер жүйесінің генезисін алғаш зерттеп, 1840–1843 жылдары Жоңғар Алатауына экспедиция ұйымдастырып, барометрлік әдіс арқылы тау шыңдарының биіктігін анықтады. Бұл зерттеулер аймақ географиясын ғылыми тұрғыдан тануда маңызды кезең болды. XIX ғасырдың ортасында астроном Фридрих Георг Струве Арал және Каспий теңіздерінің гидрографиялық карталарын жасауға атсалысты. Сонымен қатар, Е. Михаэлис, К. Вернер, фон Грент және А. Фридерикс сияқты зерттеушілердің еңбектері Қазақстанның табиғи-географиялық ерекшеліктерін кешенді зерттеуге үлкен үлес қосты [1].

Неміс ғалымдарының қызметі тек табиғи зерттеулермен шектелмей, әкімшілік және ағартушылық салаларда да көрініс тапты. Мысалы, фон Шпингер Омбы қаласында генерал-губернатор қызметін атқарып, Шыңғыс Уәлиханов және ағартушы Шоқан Уәлиханов зерттеулеріне қолдау көрсеткен. Ал Түркістан генерал-губернаторы Константин фон Кауфман аймақтың тарихы мен этнографиясын зерттеуге, сондай-ақ білім беру ісінің дамуына айтарлықтай үлес қосты. Медицина саласында неміс дәрігері Александр Шварц Оңтүстік Қазақстан аумағында қызмет етіп, халық денсаулығын жақсартуға ықпал етті.

XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында неміс кәсіпкерлері де Қазақстан экономикасының дамуына белсенді қатысты. Зерттеулерге сәйкес, сол кезеңде Ресей империясы кәсіпкерлерінің шамамен 10%-ын немістер құраған. Мысалы, Вили Пфафф Шымкенттегі фармацевтикалық зауыттың негізін қаласа, Ганс Шпрингер Степногорск аймағындағы алтын өндірісін дамытуға үлес қосқан. Осылайша, XVIII – XX ғасырдың басында Қазақстан аумағына келген немістердің қызметі тек қоныс аудару үдерісімен ғана шектелмей, ғылыми, әкімшілік, экономикалық және мәдени салаларды қамтыды. Олардың жүргізген зерттеулері Қазақстанның географиялық, табиғи және этнографиялық ерекшеліктерін ғылыми тұрғыдан тануға мүмкіндік берді. Сонымен қатар, неміс мамандарының қызметі аймақтың шаруашылық игерілуіне айтарлықтай әсер етті.

XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында Қазақстан аумағына неміс халқының жаппай қоныс аудару үдерісі күшейе түсті. Бұл көші-қон үдерісі Ресей империясының аграрлық саясатының, әсіресе Столыпин бастамасымен жүзеге асырылған реформалармен тығыз байланысты болды. Аталған реформа шаруаларды империяның шет аймақтарына көшіру арқылы аграрлық мәселелерді шешуді көздеді. Қазақстанға немістердің алғашқы тұрақты қоныстары XIX ғасырдың 80-жылдары Сырдария облысының Әулиеата уезінде пайда болды. 1882 жылы Түркістан генерал-губернаторы Константин фон Кауфман рұқсатымен Талас өзені бойына шамамен 100-ге жуық неміс

отбасы қоныстандырылды. Олар Николайполь, Владимировка, Андреевка және Романовка атты төрт ауыл құрып, кейін бұл елді мекендер Николайполь селолық қауымдастығына біріктірілді.

XIX ғасырдың 90-жылдары Қазақстан аумағына неміс мигранттарының ірі толқындары келе бастады. Бұл көші-қонның негізгі себептерінің бірі Поволжье аймағында орын алған 1891-1892 жылдардағы аштық пен егіннің шықпай қалуы еді. Осы кезеңде Қазақстанның оңтүстік өңірлерінде, атап айтқанда Ташкент уезінде, 84 отбасыдан тұратын Константиновский поселкесі құрылып, онда 482 адам қоныстанды. Сол уақытта Ақмола облысының Ақмола уезіне де немістер жаппай қоныстана бастады. Мұнда 3057 адамнан тұратын 452 отбасы көшіп келді. Қоныс аударушылардың басым бөлігі Поволжье губернияларынан болса, қалғандары Кубань, Волынь және Ставрополь өңірлерінен еді. Неміс шаруалары бұл аймақта ірі елді мекендер қалыптастырды: 1895 жылы Романовка, ал 1896 жылы Рождественка селоларының негізі қаланды. 1897 жылғы Бүкілресейлік халық санағы деректері бойынша Қазақстан аумағында 2613 неміс өмір сүрген. Олардың аймақтар бойынша орналасуы төмендегідей болды: Ақмола облысында – 1476 адам, Сырдарияда – 649, Оралда – 161, Семейде – 100, Торғайда – 60, Жетісуда – 32, Бөкей ордасында – 15, Маңғышлақта – 3 адам. Немістердің 600-і қалалық жерлерде, ал 2013-і ауылдық жерлерде қоныстанған [2, 239]. 1898–1905 жылдары немістердің Ақмола облысына қоныс аударуы ерекше қарқын алды. Бұл кезеңде олар бірнеше жаңа елді мекендердің негізін қалады: Павловск (1898), Пушкинск (1898), Новоузенск (1901), Долинск (1903), Самарқандтық (1903), Волынск (1905) және Кронидовск (1905). Аталған поселкелердің алғашқы алтауы Көкшетау уезінде орналасты.

1906–1910 жылдары немістердің Қазақстанның солтүстік, орталық және солтүстік-батыс аймақтарына жаппай қоныстануы байқалды. Бұл көші-қон толқыны Столыпин реформасының белсенді кезеңімен сәйкес келді. Семей өңіріне немістер тек 1907 жылдан бастап қоныстана бастады. Оңтүстік Қазақстанда, атап айтқанда Әулиеата уезінде, 1907–1910 жылдары бірнеше жаңа неміс селолары пайда болды. Олардың ішінде ірілері – Иоганнесдорф (Ивановск, 1908) және Гогендорф (1909) поселкелері болды. Бірінші дүниежүзілік соғыс қарсаңында Қазақстандағы неміс халқының саны айтарлықтай өсті. Мысалы, Павлодарда – 649, Петропавлда – 245, Верныйда (қазіргі Алматы) – шамамен 200, Ақмолада – 125 және Оралда – 120 неміс тұрған [2, 250]. Неміс қоныстанушылары негізінен ауыл шаруашылығымен айналысып, жаңа елді мекендер құру арқылы Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық дамуына үлес қосты. Сонымен қатар, олардың қоныстануы аймақтың демографиялық құрылымының өзгеруіне және көпэтносты қоғамның қалыптасуына әсер етті. XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында Қазақстанға

немістердің қоныс аударуы Ресей империясының аграрлық және көші-қон саясатының нәтижесі болды.

XX ғасырдың алғашқы онжылдықтарында Қазақстан аумағына қоныс аудару үдерісі күшейіп, оның этникалық құрамы едәуір әртарапталды. Бұл кезеңде неміс шаруаларымен қатар орыс, украин және татар шаруалары Ресей империясының қара топырақты аймақтарынан және Украинаның солтүстік өңірлерінен жаппай көшіп келе бастады. Қонысаударушылардың негізгілегі Полтава, Курск, Чернигов, Тамбов, Воронеж губернияларынан келді. Сонымен қатар, Екатеринослав, Херсон, Харьков, Киев, Подольск, Бессарабия сияқты аймақтардан да тұрақты түрде көші-қон толқындары байқалды. Қоныс аудару қозғалысы біркелкі сипатта болған жоқ, ол белгілі бір тарихи-экономикалық факторларға тәуелді түрде өзгеріп отырды. 1908 жылға дейін Қазақстанға қоныс аударушылар саны айтарлықтай жоғары болды. Алайда 1912 жылы Ресейдің бірқатар аймақтарында орын алған ашаршылық пен егіннің шықпай қалуы көші-қон ағынын қайта күшейтті. Бұл жағдай шаруалардың жаңа жерлер іздеуін жеделдетіп, Қазақстанға бағытталған миграциялық қозғалысты арттырды. Ал Бірінші дүниежүзілік соғыстың басталуына байланысты қоныс аудару үдерісі күрт төмендеді.

Статистикалық деректерге сәйкес, 1897–1916 жылдары Қазақстанның төрт негізгі облысына барлығы 1,14 миллион адам қоныстанған. Олардың басым бөлігі Ақмола облысына тиесілі болды – шамамен 731,5 мың адам. Торғайоблысына 199 мың, Семей облысына 130,1 мың, ал Орал облысына 82 мың адам орналасты. Бұл көрсеткіштер Қазақстанның солтүстік және орталық өңірлерінің қоныстану процесінде жетекші рөл атқарғанын дәлелдейді.

1906 жылға дейін қоныс аударушылардың негізгі бөлігі Жетісу өңіріне бағытталды. Алайда Сырдария облысында егіншілікке жарамды бос жерлердің шектеулі болуына байланысты бұл аймақ белгілі бір уақыт аралығында қоныс аударушылар үшін жабық болды. Сонымен қатар, 1905 жылға дейін Жетісуға қоныс аудару жоғары қарқынмен жүзеге аспағанымен, кейінгі кезеңде әкімшілік шектеулер енгізілгеніне қарамастан, көші-қон үдерісін толық тоқтату мүмкін болмады. Осылайша, XX ғасырдың басындағы көші-қон үдерістері Қазақстанның демографиялық құрылымына айтарлықтай әсер етіп, оның көпэтносты қоғам ретінде қалыптасуына негіз қалады. Сонымен бірге бұл процесс аймақтың әлеуметтік-экономикалық дамуына да ықпал етіп, жаңа шаруашылық жүйелердің орнығуына жағдай жасады.

XX ғасырдың басында Қазақстанның оңтүстік-шығыс өңірлеріне, әсіресе Жетісу облысына қоныс аудару үдерісі ерекше қарқын алды. 1909-1912 жылдары және 1914 жылы бұл аймаққа шаруалардың жаппай қоныстануы байқалып, жалпы саны 86,4 мың

адамға жетті. Бұл көші-қон толқыны Ресей империясының аграрлық саясатының нәтижесі ретінде қалыптасты.

1910 жылғы 19 желтоқсанда қабылданған заңға сәйкес Сырдария облысындағы жергілікті халықтардың құнарлы жерлерінің бір бөлігі қоныс аударушылар қорына берілді. Осы шарадан кейін, 1911 жылдан бастап, аталған өңірге қоныс аударушылар ағыны айтарлықтай артты. Нәтижесінде 1897-1915 жылдар аралығында Оңтүстік және Оңтүстік-Шығыс Қазақстан облыстарына барлығы 225,6 мың адам қоныстанды.

Жаппай көші-қон үдерісі мен табиғи өсімнің нәтижесінде Қазақстан халқының жалпы саны да айтарлықтай артты. 1897 жылғы санақпен салыстырғанда, 1911 жылы халық саны 5 миллион 408 мың адамға жетті. Оның ішінде 3 миллион 639 мыңы қазақтар болса, орыстар мен украиндар – 1 миллион 543 мың 138, татарлар – 93 мың, немістер – шамамен 38,5–39 мың, мордвалар – 24,6 мың адамды құрады[3,75]. Алайда қоныс аударушы этникалық топтардың санының артуы халықтың этникалық құрылымына елеулі өзгерістер әкелді. Атап айтқанда, 1897 жылмен салыстырғанда 1911 жылы қазақтардың үлесі 14,5 пайызға төмендеп, жалпы халық санының 67,2 пайызын ғана құрады. Бұл көрсеткіш Қазақстандағы демографиялық тепе-теңдіктің өзгергенін және отарлық көші-қон саясатының салдарын айқын көрсетеді.

Қорыта келгенде, Қазақстанның Ресей империясының құрамына енуі өңірдің этникалық құрамына тікелей әсер етті. XVIII ғасырдан бастап басталған көші-қон үдерістері XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында күшейіп, нәтижесінде елімізде бірқатар еуропалық және азиялық халықтардың ірі диаспоралары қалыптасты.

Келесі онжылдықтарда бұл этникалық топтардың саны артып, олар аймақтың экономикалық, әлеуметтік және мәдени өмірінде маңызды рөл атқара бастады. XVIII ғасырдың басынан XX ғасырдың басына дейін Қазақстан аумағында күрделі полиэтникалық және поликонфессиялық қоғам қалыптасты. Қазақтармен қатар орыстар мен украиндар сан жағынан басым этникалық топтарға айналды. Сонымен бірге татарлар, ұйғырлар, немістер, поляктар, мордвалар және басқа да халықтар қоныстанып, Қазақстанның көпэтносты қоғам ретінде дамуына негіз қалады.

ӘДЕБИЕТ

1. Эрнст Боос Стимул. Гармонического развития межнациональных отношений//<https://daz.asia/ru/ctimul-garmonicheskogo-razvitiya-mezhna/>

2. Масанов Э., Абылхожин Ж.Б., Ерофеева И.В., Алексеенко А.Н., Баратова Г.С. История Казахстана. Народы и культуры. – Алматы: Дайк-Пресс, 2000–608с.

3. Әминов Т.М. Қазіргі Қазақстан тарихы: оқу құралы/Т.М.Әминов. – Алматы: «Бастау», 2020. – 480 б.

ДИСКУРСТЫ ЖҮЗЕГЕ АСЫРУДАҒЫ ДИАЛОГТЫҢ ҚЫЗМЕТІ

Әбдікамалова С.Т., магистрант,
Қызылорда «Болашақ» университеті
(Қызылорда қаласы).

РЕЗЮМЕ

В статье научно описывается тесная связь понятий текст и дискурс, диалогическая природа дискурса и его коммуникативная функция. Дискурс рассматривается как сложный процесс, осуществляемый на основе взаимодействия говорящего и слушателя, выражающий субъективные взгляды наряду с обменом информацией.

ABSTRACT

The article scientifically describes the close relationship between the concepts of text and discourse, the dialogic nature of discourse and its communicative function. Discourse is considered as a complex process based on the interaction of the speaker and the listener, expressing subjective views along with the exchange of information.

Тіл білімінде мәтін мен дискурс ұғымдары өзара тығыз байланысты болғанымен, мазмұндық және функционалдық тұрғыдан ажыратылатын категориялар ретінде қарастырылады. Аталған ұғымдар тілдің қызметін, құрылымын және коммуникативтік табиғатын кешенді түрде зерттеуге мүмкіндік береді.

Коммуникативтік мақсатқа сәйкес ұйымдастырылған, мағыналық және құрылымдық тұтастыққа ие тілдік бірлік мәтін болып табылады. Мәтін логикалық, грамматикалық және семантикалық байланыс арқылы өзара байланысқан сөйлемдер жүйесінен тұрады. Мәтіннің негізгі белгілеріне тұтастық, байланыстылық, аяқталғандық және ақпараттылық жатады. Ғылыми тұрғыдан мәтін тілдің статикалық қыры ретінде сипатталып, оның ішкі құрылымы, композициялық ұйымдасуы және тілдік құралдарының қызметі зерттеу нысанына айналады.

Ал дискурс мәтіннің нақты коммуникативтік жағдайда жүзеге асу үдерісін білдіретін күрделі құбылыс болып табылады. тілдік бірліктердің әлеуметтік, мәдени және прагматикалық контексте қолданылуын қамтитын дискурста динамикалық күй тән болып келеді. Дискурс тек мәтіннің өзін ғана емес, сонымен қатар оны тудырушы мен қабылдаушы субъектілердің өзара әрекетін, олардың коммуникативтік ниеттерін, мақсаттарын, білім қорын және қарым-

қатынас жағдайын да ескереді. Дискурс дегеніміз – екі адамның бір сәттік ауызша сөйлесуі.

Дискурс мәтінді жасайды, туғызады. Ал мәтін сол дискурстың өз жемісі, нәтижесі. Осы тұрғыда ғалым Б.Қалиұлының мына анықтамасы ойымызға оралады: «...Мәтін – ауызша сөйленген сөз бен жазбақ болған дүниенің қағазға сол қалпында түсірілген түрі». Ғалым сонымен қатар, дискурсты қарапайым тілде ғана түсіндіруге тырысып, оны диалог кезінде немесе екі немесе одан да көп адресаттардың тілдік қарым-қатынасы кезінде бір-бірін түсінуі дейді де толық түсінікке қол жеткізілу жолдарын сөз етеді [1, 66.].

Дискурс сөйлеушінің сөйлеуімен, оның сөзін тыңдаушының тыңдауымен ғана шектеліп қалмайды. Дискурсты бір адам жасай алмайды. Оны кемінде екі адам жасайды. Солардың бірі – сөйлеуші, екіншісі – тыңдаушы. Сөйлеуші тілдің ішкі мүмкіндігін жете меңгерген сөйлесімге керекті тілдік бірліктерді дұрыс таңдай білетін, оларды өз орында жұмсай алатын адам болуы керек. Сонда ол айтпақ болған ойын тыңдаушысына дәл және шебер жеткізе алады. Дискурстың нәтижесінде сөйлеуші мен тыңдаушы бір-бірімен тілдік қарым- қатынасқа түсіп, пікір алмасады. Біріне-бірі ақпарат жеткізеді, хабар береді, ой бөліседі, әңгімелеседі, ақылдасады, кеңеседі, сырласады. Мұндайда олар тек ақпарат алысып қана қоймайды, сонымен бірге, әңгімеге тақырып болып отырған нәрсеге өздерінің көзқарастарын да, оны жақсы немесе жек көретіндігін де білдіреді. Яғни дискурсқа диалогтық сипат тән.

Дискурстың жасалуына түрткі болатын, сөйлесімді тудыратын – сөйлеушінің сөйлеу мақсаты мен сөйлеу жағдаяты. Әсіресе сөйлеу мақсатының маңызы зор. Мақсатсыз ешнәрсе сөйленбейді, естелмейді. Қазіргі лингвистикада мәтін мен дискурс ұғымдарының шекарасын анықтау аса маңызды болып табылады. Мәтін мен дискурстың айырмашылықтары олардың ерекшеліктеріне байланысты талданады. Мәтін негізінен ауызша және жазбаша формадағы монологтық немесе диалогтық мазмұнды білдіреді. Ал дискурс болса, ол экстралингвистикалық факторлармен тығыз байланыстағы, күрделі коммуникативтік құбылыс ретінде қарастырылады. Бұл дегеніміз, дискурс – тек сөздер мен сөйлемдердің жинағы емес, солардың шынайы өмірдегі қолданысын, контекстін, коммуникативтік жағдайын қамтитын құбылыс.

Мәтін мен дискурс ұғымдарының аражігін ашып, оларды қолданудың шегін нақтылау мақсатында дискурс – әлеуметтік салаға тиесілі категория, ал мәтін – лингвистикалық категорияға жатады деген де пікірлер бар. Аталған терминдердің анықтамасының көптігі тілді коммуникативтік, когнитивтік, лингвомәдени және т.б. зерттеу аспектілерімен байланысты. Сонымен бірге мәтінді түрліше түсіну тіл білімінің басқа салаларымен де байланысты орын алып отыр.

Ғалым А. Әділова дискурс пен мәтіннің ортақ белгілері мен айырмашылықтарын төмендегідей келтіреді:

- «Дискурс автор интенциясына, стиль ерекшеліктеріне байланысты сұрыпталып алынатын тілдік құралдардың жиынтығы.

- Дискурс мәтінге қарағанда кең ұғымды қамтиды. Ол сөйлеу үдерісі.

- Дискурс нақтылы уақытпен ажырамас бірлікте, ал мәтін тек мәдени кеңістікте өмір сүреді, уақытқа тәуелді емес, кез келген кезде екінші бір дискурста өзектенуі мүмкін.

- Дискурсты қайта туындатуға болмайды, ал көркем мәтін қайта туындауға қабілетті әрі бейім.

- Дискурс ақпаратты беру тәсілі болса, мәтін ақпаратты сақтаушы, жинақтаушы, жаңа мән тудырушы көпқырлы, көпқабатты құрылым» [2, 1216.].

Сонымен, мәтінді дискурспен теңестіруге болмайды. Жоғарыда анықталғандай дискурс дегеніміз –

екі адамның бір сәттік ауызша сөйлесуі. Дискурс мәтінді жасайды, туғызады. Ал мәтін сол дискурстың өз жемісі, нәтижесі. Диалог және дискурс ұғымдары мазмұндық тұрғыдан өзара жақын болғанымен, олардың арақатынасын ажырату ғылыми талдауда маңызды орын алады. Аталған мәселе бойынша зерттеушілер арасында бірыңғай көзқарас қалыптаспағанымен, екі құбылыстың да ортақ сипаттары бар: екеуі де адресант (сөйлеуші) пен адресаттың (тыңдаушының) қатысуымен жүзеге асады және нақты коммуникативтік жағдаят шеңберінде көрініс табады. Соған қарамастан, олардың функционалдық және құрылымдық ерекшеліктері бірқатар айырмашылықтарды айқындайды.

Диалог ұғымы, әдетте, ауызша немесе жазбаша қатысым формасында көрінетін, екі немесе одан да көп қатысушы арасындағы тікелей пікір алмасу үдерісін білдіреді. Диалогтық өзара әрекет барысында сөйлеуші мен тыңдаушының репликалары кезектесіп, бір-біріне жауап беру, нақтылау, толықтыру сипатында өрбиді. Бұл үдерісте қатысушылардың коммуникативтік ниеттері, реакциялары және белгілі бір мақсатқа бағытталған әрекеттері айқын байқалады. Диалог, әдетте, белгілі бір тақырып аясында ұйымдасып, интерактивті сипатымен ерекшеленеді.

Ал дискурс ұғымы кеңірек мазмұнды қамтып, тек қана диалогтық репликалар алмасуымен шектелмейді. Ол коммуникацияның тілдік және тілден тыс барлық құрамдас бөліктерін біріктіретін кешенді құбылыс ретінде қарастырылады. Дискурс экстралингвистикалық факторлармен, атап айтқанда әлеуметтік, мәдени, контекстуалдық және психологиялық аспектілермен тығыз байланыста жүзеге асады. Бұл тұрғыда дискурс қатысушылардың белгілі бір тақырыптық кеңістікте өзара әрекеттесуін ғана емес, сонымен қатар сол әрекетті айқындайтын барлық шарттар мен

құралдардың жиынтығын білдіреді. «Басқаша айтқанда, дискурс – бұл біртұтас коммуникациялық әрекет, оның құрамына:

- Коммуникативтік мақсаттар мен интенция;
- Әңгіме контексті мен мәнмәтіні;

• Әлеуметтік-мәдени факторлар мен сөйлеушілердің білім деңгейі кіреді. Дискурс және диалог екеуі де ауызша және жазбаша түрде болуы мүмкін, бірақ дискурс термині кеңірек әрі күрделірек ұғымды білдіреді. Ол бір тақырып аясында пікір алмасудың тұлғааралық қарым-қатынасына тереңірек талдау жасауға бағытталады. Диалог – дискурстың бір элементі болып саналады, ал дискурс–коммуникациялық процестің толық мәнмәтіндік құрылымы» [3, 196.].

Қазіргі коммуникативтік лингвистикада диалогты зерттеу негізгі бағыттардың бірі болып саналады. Бүгінгі тіл білімінде қарым-қатынас жеке тілдік бірліктер арқылы ғана емес, саналы әрі өзара әрекеттесу негізінде жүзеге асатын тұтас процесс ретінде қарастырылады. «Тұлға аралық қатысымның, диалогты қатысымның компоненттері ретінде мынаны атасақ болады: 1) сөйлеуші мен адресат (субъект факторы жеке психологиялық, сөйлеушінің тұлғалық әлеуметтік ерекшеліктері; адресат факторына оның тең қатысымға дайындығы енеді, сондай-ақ, жеке мінезі; коммуниканттар арасындағы интеракциялық және тұлғааралық қарым-қатынас); 2) сөйлеушінің коммуникативті ниеті, уәжі, қатысым мақсаты; 3) қатысым өтетін уақыт пен кеңістікке (коммуникативті акт барысындағы қатысымның жалпы әлеуметтік-саяси, тарихи-мәдени жағдаяттарына сүйенетін шарттарын белгілейтін экстралингвистикалық факторлар) байланысты шынайылық деңгейі; 4) белгілі бір қоғамдық және статусыстық рөлі бар коммуниканттардың өзара қарым-қатынасы; 5) қатысым жағдаятына сай пресуппозицияларды (авторлық интенцияның дұрыс қабылдануы, өйткені сөйлесімнің прагматикалық мағынасы сөйлеуші мен адресаттың пресуппозицияны оқи алуы, тезаурустарының ұқсастығы, импликацияны анықтай алу қабілеттігіне байланысты жүзеге асады» [4, 126.].

Осылайша, диалог көпқырлы әрі күрделі коммуникативтік құбылыс ретінде тіл білімінің түрлі салаларында кешенді түрде қарастырылатын маңызды зерттеу нысаны болып табылады. Диалогтың негізгі ерекшеліктерінің бірі – оның динамикалық сипаты мен икемділігі. Диалог барысында қатысушылардың ойлары мен тілдік реакциялары бір-біріне тікелей ықпал етіп, мазмұны нақты коммуникация үдерісі кезінде қалыптасады. Бұл қасиет диалогты монологтан айқын ажыратады: монологта ақпарат бір субъект тарапынан жүйелі түрде баяндалса, диалогта екіжақты өзара әрекет, пікір алмасу және дискурстық өзара ықпал басым болады.

Диалог әдебиеттану ғылымының да маңызды зерттеу нысандарының бірі болып табылады. Себебі сөз диалогтың негізгі тірегі бола отырып, әдебиет пен тілдің де басты бірлігі әрі зерттеу объектісі ретінде танылады. Осыған байланысты диалог мәселесі тіл білімі мен әдебиеттану ғылымдарының тоғысында қарастырылатын кешенді құбылыс ретінде сипатталады. Сондықтан әдебиеттану саласында диалогтың зерттелу деңгейін талдау мен шолу жасау ғылыми тұрғыдан негізді әрі өзекті болып табылады.

Диалог – адамның сөйлеу әрекетіне негізделген қарым-қатынастың негізгі формаларының бірі болып табылады. Тіл білімінде диалог теориясы қарқынды дамып келе жатқан бағыттардың қатарына жатады. Осыған байланысты диалог құбылысы қамтылмайтын немесе қолданылмайтын саланы анықтау қиын. Қазіргі жалпы тіл білімінде диалог лингвистиканың әртүрлі салаларында, атап айтқанда, коммуникация теориясында, мәтін лингвистикасында, синтаксис, стилистика, әлеуметтік және психолингвистикада жан-жақты зерттеу нысаны ретінде қарастырылады. «Диалог» термині гректің *dialogos* сөзінен шыққан және жалпы мағынасы – сөйлесу, яғни кемінде екі коммуниканттың қатысуымен жүзеге асатын вербалды әрекеттердің бірізділігі. Диалог барысында коммуниканттардың ой-пікірлері әртүрлі болуы мүмкін: келісу, пікірталас жүргізу, сұрақ-жауап алмасу, сондай-ақ ортақ тұжырымға келу үдерістері байқалады.

Қорыта айтқанда, дискурс – ауызекі сөйлеу тіліне тән іс-әрекет, қарым-қатынастық құбылыс дейтін болсақ, диалог сол сөйлеу тілінің жүзеге асу формасы болып табылады. Ал мәтін – тілдің жемісі. Ол – өзіндік белгілері бар, құрылым-құрылысы бар, бірнеше сөйлемдерден құралып, күрделі ойды білдіретін, өзара грамматикалық, логиикалық, мағыналық байланысқа түсетін тілдік бірлік. Дискурстың негізгі тілдік бірлігі – сөйлеу актісі, ал мәтіннің негізгі тілдік бірлігі – сөйлем. Диалог дегеніміз дискурстың жүзеге асу формасы болып табылады.

ӘДЕБИЕТ

1. Қалиұлы Б. Дискурс және оның тілдік белгілері // Дискурс теориясының өзекті Халықаралық электронды ғылыми конференция материалдары. – Ақтөбе: Қазақ тілі, 2011. -10-13 б.

2. Әділова А. Қазіргі қазақ көркем шығармаларындағы интертекстуалдық репрезентациясы, семантикасы, құрылымы: филол. ғыл. докт. дисс. – Алматы, 2009. – 235 б.

3. Рамазанов Т.Б. Көркем мәтіндегі диалогтың лингвомәдени ерекшеліктері: фил.докт. дисс. автореф. – Алматы, 2024. – 233 б.

4. Қаңлыбаева Ж.С. Коммуникативті акт шеңберіндегі жауап репликаның қызметі: фил.ғыл.канд. дисс. автореф. – Алматы, 2006. – 135 б.

СЫР БОЙЫНДАҒЫ СОПЫЛЫҚ АҒАРТУШЫЛЫҚ ДӘСТҮРДІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ

Асқарұлы Бектілеу, магистрант,
Қызылорда «Болашақ» университеті
(Қызылорда қаласы)

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются становление, развитие суфийской просветительской традиции в Сырском регионе, а также её роль в духовно-культурной жизни казахского общества.

ABSTRACT

The article examines the formation and development of the Sufi enlightenment tradition in the Syr region, as well as its role in the spiritual and cultural life of Kazakh society.

Сыр бойы – қазақ халқының рухани тарихында ерекше орын алатын аймақтардың бірі. Бұл өңір ежелден ислам мәдениетінің, оның ішінде сопылық ілімнің кеңінен таралған орталығы ретінде белгілі. Сопылық ағартушылық дәстүр Сыр өңірінде тек діни ілім ретінде ғана емес, сонымен қатар халықтың дүниетанымын, әдеп-ғұрпын және мәдениетін қалыптастырушы маңызды фактор ретінде қызмет атқарды. Сопылық ілімнің негізгі мақсаты – адамның рухани кемелденуі, ішкі жан дүниесінің тазалануы және Жаратушыға жақындауы. Осы идеялар Сыр бойындағы діни-ағартушылық қызметтің өзегіне айналып, халық арасында кең қолдау тапты.

Сыр өңірі тарихи тұрғыдан алғанда Орталық Азиядағы ислам өркениетінің маңызды орталықтарының бірі болып табылады. Бұл аймақ арқылы өткен Ұлы Жібек жолы тек экономикалық байланыстардың ғана емес, сонымен қатар рухани-мәдени ықпалдастықтың дамуына ықпал етті. Соның нәтижесінде ислам діні бұл өңірде ерте кезеңнен бастап орнығып, уақыт өте келе жергілікті халықтың дүниетанымымен тығыз байланыста дамыды.

Сыр бойындағы сопылық дәстүрдің қалыптасуы ислам дінінің тереңдеу кезеңімен тікелей байланысты болды. Әсіресе түркілік сопылық мектептің негізін қалаған Қожа Ахмет Ясауи ілімі бұл өңірдегі рухани өмірдің негізгі өзегіне айналды. Ясауи ілімі исламның күрделі қағидаларын қарапайым халыққа түсінікті тілде жеткізе отырып, дінді халықтық сипатта қабылдауға мүмкіндік берді.

Сопылық ілімнің кең таралуына әлеуметтік-саяси факторлар да әсер етті. Көшпелі және жартылай көшпелі өмір салтын ұстанған қазақ қоғамы үшін сопылықтың икемді, адамгершілікке негізделген қағидалары аса қолайлы болды. Бұл жағдай сопылық дәстүрдің Сыр

өңірінде орнығуына және тұрақты рухани жүйеге айналуына негіз қалады.Сыр бойындағы сопылық дәстүрдің басты ерекшелігі – оның айқын ағартушылық сипатында болды. Сопы-ғұламалар діни ілімді насихаттаумен қатар, халықтың сауатын ашуға, рухани тәрбиесін жетілдіруге және қоғамдық санасын дамытуға ерекше көңіл бөлді.

Сопылық ағартушылық дәстүр Сыр өңіріндегі халықтың ұлттық санасының қалыптасуына елеулі ықпал етті. Сопылық ілім арқылы ислам дінінің адамгершілік қағидалары халықтың күнделікті өміріне енді. Бұл қоғамдағы моральдық нормалардың қалыптасуына негіз болды.Сондай-ақ сопылық дәстүр ұлттық бірегейлікті сақтауға ықпал етті. Ислам діні мен жергілікті дәстүрлердің үйлесуі нәтижесінде қазақ қоғамына тән ерекше рухани мәдениет қалыптасты.Сопылық ағартушылық қызмет халықтың білім деңгейінің артуына және қоғамдық сананың жаңғыруына әсер етті.

Діни-ағартушылық ой-сана қазақ қоғамының рухани болмысын жан-жақты қамтып, ұлттық сананың, идеялық ұстанымдардың және қоғамдық идеологияның қалыптасуына тікелей әсер етті. Қазақ қоғамындағы діни-ағартушылық ой-сана мәселесін жүйелі түрде қарастырған ғалымдардың бірі Ғарифолла Есім. Ол діни-ағартушылық бағыттағы дүниетанымның қазақ қоғамында көпқырлы сипат алғанын атап көрсете отырып, оның дамуын төрт негізгі бағытқа жіктейді. Бұл жіктеу қазақ халқының рухани өміріндегі діни-ағартушылық дәстүрдің ауқымы мен тереңдігін айқындауға мүмкіндік береді.

Біріншіден, діни-ағартушылық ой-сана қазақ әдебиеті мен өнерінде кеңінен көрініс тапты. Атап айтқанда, ол халық фольклорында, жыр-дастандарда, қисса-әңгімелерде, сондай-ақ ауызша және жазба әдебиеттің барлық дерлік жанрларында көрініс тапқан. Діни мазмұндағы шығармалар арқылы халыққа имандылық, әділеттілік, сабырлық сияқты құндылықтар насихатталды. Сонымен қатар, бұл идеялар материалдық мәдениет нысандарында мазарлар, кесенелер, мешіттер секілді сәулет ескерткіштерінде де бейнеленді. Бұл нысандар тек діни орын ғана емес, сонымен қатар рухани-ағартушылық орталықтар қызметін атқарды.

Екіншіден, діни-ағартушылық ой-сана халыққа білім беру ісімен тікелей байланысты болды. Қазақ даласында медреселер мен мешіттер білім беру орталықтары ретінде қызмет атқарып, діни біліммен қатар дүниелік ғылымдарды да оқытты. Мұндай оқу орындары халықтың сауаттылығын арттыруға, білімге деген сұранысты қалыптастыруға ықпал етті. Осы тұрғыдан алғанда, діни ағартушылық қызмет қазақ қоғамындағы білім беру жүйесінің қалыптасуында маңызды рөл атқарды.

Үшіншіден, діни-ағартушылық ой-сана тәрбие ісімен тығыз байланыста дамыды. Сопылық және исламдық мораль қағидалары қазақ қоғамындағы тәрбиенің негізіне айналды. Үлкенді құрметтеу, кішіге ізет көрсету, адалдық, әділдік, сабырлық сияқты адамгершілік

құндылықтар діни-ағартушылық ілім арқылы ұрпақтан ұрпаққа беріліп отырды. Бұл қағидалар тек жеке тұлғаның мінез-құлқын ғана емес, тұтас қоғамның этикалық нормаларын қалыптастырды.

Төртіншіден, діни-ағартушылық ой-сана құқықтық қатынастар жүйесінде де көрініс тапты. Қазақ қоғамындағы әдет-ғұрып құқығы мен шарият нормалары өзара ықпалдастықта дамып, қоғамдық қатынастарды реттеудің маңызды тетігіне айналды. Әсіресе отбасы, неке, мұрагерлік сияқты мәселелерде діни нормалардың ықпалы айқын байқалды. Бұл жағдай діни-ағартушылық ой-сана тек рухани салада ғана емес, сонымен қатар құқықтық жүйеде де маңызды орын алғанын көрсетеді. Ғарифолла Есім ұсынған жіктеу қазақ қоғамындағы діни-ағартушылық дәстүрдің кешенді сипатын ашып көрсетеді. Ол бұл құбылыстың әдебиет, білім беру, тәрбие және құқық салаларында бірдей көрініс таба отырып, ұлттық рухани мәдениеттің қалыптасуына негіз болғанын дәлелдейді [1, 341].

Сыр өңірі – күллі алаш жұртына белгілі ақын-жыраулардың, шайырлардың, батырлар мен билердің ғана емес, ахундар мен ишандардың, молда мен мақсым атанған ғұлама оқымыстылардың да тарихи-рухани орталығы болып табылады. Қазақ даласында ағартушылық қызметтің негізгі тірегі болған ишандар мен ахундар, сондай-ақ оқымысты ғұламалар қоғамдағы ықпалды әлеуметтік топ ретінде халықты ислам дінінің негізгі қағидаларына, соның ішінде имандылық пен адамгершілік құндылықтарға тәрбиелеуде маңызды рөл атқарды. Олар мешіттер тұрғызып, медреселер ашу арқылы білім беру ісін жолға қойып, Шығыстың классикалық әдеби мұраларын кеңінен насихаттады.

Сонымен қатар, олардың жүргізген діни-тәлімдік және ағартушылық қызметі Ресей империясының отаршылдық саясатына қарсы бағытталған рухани қарсылықтың маңызды тетігіне айналды. Осы тұрғыдан алғанда, олар ұлттық болмысты сақтап қалуға ұмтылған шынайы күрескерлер ретінде тарихта айрықша орын алады.

Сыр өңірінен шыққан ағартушы-ұстаздар философия, грамматика, лингвистика, шығыс тарихы мен әдебиеті, сондай-ақ астрономия және өзге де жаратылыстану салалары бойынша терең кәсіби даярлыққа ие болды. Олардың басым бөлігі Мекке, Медине, Бағдат, Шам, Ыстанбұл, Каир, Кабул, Герат, Хиуа, Хорезм, Үргеніш, Самарқанд секілді ірі мәдени-білім орталықтарында білім алып, шығыстық ғылыми дәстүрлерді игерді. Осы тұрғыда Бұхара қаласындағы «Көкілташ» медресесінің орны айрықша, себебі оның түлектері Сыр өңірінде өздерінің дербес мешіт-медреселерін ашып, ағартушылық қызметті кеңінен өрістетті.

Сопылық ағартушылық қызметтің негізгі бағыттары мыналар болды: 1. Діни білім беру жүйесін қалыптастыру. мешіттер мен медреселер тек құлшылық орындары ғана емес, сонымен қатар білім беру орталықтары қызметін атқарды. Бұл оқу

орындарында діни пәндермен қатар, логика, философия, тіл білімі сияқты ғылымдар оқытылды; 2.Рухани-этикалық тәрбие. Сопылық ілім адамның ішкі жан дүниесін жетілдіруге бағытталды. Адамгершілік, сабырлық, әділеттілік, кішіпейілділік сияқты қасиеттер қоғамда кеңінен насихатталды; 3.Ұлттық мәдениетті дамыту. Сопылық дәстүр жергілікті мәдениетпен үйлесім таба отырып, халықтың рухани құндылықтарын сақтауға ықпал етті.

Бұл бағыттардың жүзеге асуына Сыр өңірінде өмір сүрген діни қайраткерлер үлкен үлес қосты. Олардың қатарында Марал ишан, Айқожа ишан, Қалжан ахун сияқты тұлғалар ерекше орын алады. Өңіріміздің тарихи дамуы мен мәдениетінің қалыптасуында ағартушы-қайраткер бабаларымыздың дәстүрлері маңызды рөл атқарды. Мүкім ата, Тобағабыл, Мамырбай, Алдажар, Әмит, Қауыс, Ысқақ, Көшім, Керей, Жар-мұхамед, Мақсұт, Жанназар, Сәруар, Алтынқожа, Махмұт, Әззам сияқты ишандар халық ортасында имандылық, адамгершілік және тәлім-тәрбиелік қызметтерді жүйелі түрде жүзеге асырып, ұрпаққа үлгі көрсеткен. Бұл тұлғалардың әрекеттері тек рухани тәрбиемен шектелмей, сонымен қатар халықтың білім деңгейін көтеруге, діни және мәдени құндылықтарды сақтау мен ұрпаққа жеткізуге бағытталған жүйелі ағартушылық қызметке айналды. Дәстүрлі ағартушылық рөлі жоғары болған Қожабай, Ерімбет, Ешмағанбет, Сайыпназар, Шәймағанбет және басқа ахундардың мешіттері мен медреселерінің іздері әлі күнге дейін сақталып, өңірдің мәдени және тарихи тұтастығын, сондай-ақ рухани мұрасын айқын көрсетеді.

XX ғасырдың алғашқы кезеңіндегі оқу-ағарту жүйесін негізінен екі бағытқа бөліп қарастыруға болады. Оның бірі – дәстүрлі мұсылманша, яғни діни білім беру болса, екіншісі – жәдиттік немесе орысша білім беру жүйесі. Екі бағыт та Кеңес өкіметінің қысымына қарамастан, көп жағдайда жасырын түрде 1930 жылдарға дейін өмір сүрді. Кейін кеңестік билік дінге қарсы саясатты күшейтіп, 1937 жылдары діни мекемелер мен дін қайраткерлерін жойды. XX ғасыр басында Сыр өңірінде діни білім беру дәстүрі үзілмей, халықтың сауатын ашуға елеулі үлес қосты. Кей жағдайда діни және жәдиттік бағыттардың өзара астасып кеткені де байқалады. Бұл кезеңде Қарамолда-Мұхамеджан (1888-1937 ж.ж.), Айтмұхамед (Айтбай) (1887 жылы дүниеге келген), Сүлеймен ишан Есейұлы (1888-1969 ж.ж.), Алдашбай ахун Ерназарұлы (1858-1936 ж.ж.), Ізтілеуов Тұрмағамбет (9.7.1882 – 15.5.1939.), Алшынбаев (Мұхамедрахым) Рахым (1893-1980 ж.ж.), Найзабаев Әбду (1891-1931 ж.ж.), Басапа ишан Алдабергенұлы шамамен (1894 жылы (кей деректерде 1892 жылы, яғни Ұлу жылы деп те көрсетіледі.) – 1946 ж.), Әбдісадық (1848-1888), Шаймағанбет ахун (1870 ж. – ө.ж.б.), Махмұт ишан Нығаметұлы (1894-1982 ж) сынды тұлғалар елдің рухани-мәдени

дамуына зор ықпал етті [2]. Олардың ағартушылық мұрасы халық жадында сақталып келеді.

Сыр елінен шыққан қайраткер, оқымысты, ұстаздардың және т.б. зиялы қауымның ағартушылық қызметін төмендегіше топтастыруға болады: 1) еліміздің іргесін бекітуге, әлемдік өркениетке қосылуына, ұлттық мәдениетті дамытуға ықпал ету; 2) мешіт салып, елді имандылыққа, руханилыққа тәрбиелеу; 3) медресе-мектеп ашып, халыққа білім беру жұмысын ұйымдастыру; 4) Шығыс ойшылдарының мұраларын зерделеу, тарих, тіл-әдебиет, өнер, философия, медицина, фармацевтика, астрономия және т.б. ғылым салалары бойынша іздену; 5) халықты ауру-сырқаудан емдеу, салауатты өмір салтын насихаттау; 6) елді кәсіпке баулу және отырықшы өмірге машықтандыру; 7) халықтың әлеуметтік жағдайы төмен әлжуаз топтарына қамқор-пана болу, қайырымдылық көрсету; 8) Ресей империясының отаршылдық ықпалына қарсы халық арасында мұсылмандық-ағартушылық насихаттау жұмыстарын жүргізу; 9) араб-парсы, түркі-шағатай тілдеріндегі жазба әдеби, фольклорлық мұралардың классикалық үлгілерін қайталай жырлаған қолжазбаларды тарату, кітап етіп жариялау; 10) Ресей білім жүйесі аясында оқу-ағарту жұмыстарын ұйымдастыру; 11) Кеңес үкіметі кезіндегі идеологиялық қыспаққа қарамастан, отаншылдық, ізгілік, діни-мұсылмандық тәрбие беру бағытындағы жұмыстарды жалғастыру [3].

Сыр өңірінде Қазан төңкерісіне дейін қызмет еткен жүзге жуық мешіттер мен медреселер тек діни білім берумен шектелмей, жергілікті халықтың сауатын ашуда, дүниетанымын кеңейтуде және азаматтық көзқарасын қалыптастыруда маңызды рөл атқарған тұтас ағартушылық жүйе болды. Бұл оқу орындарында діни пәндермен қатар жаратылыстану және қоғамдық ғылымдар оқытылып, орыс тілін меңгеруге де ерекше мән берілген. Аталған деректер мешіттер мен медреселердің қоғам өмірінде прогрессивті сипатта дамып, әлеуметтік жаңғырудың қозғаушы күшіне айналғанын айғақтайды.

ӘДЕБИЕТ

1. «Сыр еліндегі діни-ағартушылық ой-сана» (Марал ишанның 230 жылдық мерейтойына арналған ғылыми-теориялық конференция материалдары, Алматы, 2010

2. Әбілов А. Сыр бойындағы ағартушылық дәстүр//<https://syrboyi.kz/bilim/syr-bojyndaghy-aghartwshylyq-daestuer-48160/>

3. Омаров Қ. Сыр өңіріндегі ағартушылық дәстүр//<https://kozhal.kz/20174726-syr-ongirindegi-aghartushylyq-dastur>

КЕҢЕС ДӘУІРІНДЕГІ ҰЛТТЫҚ САЯСАТТЫҢ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЭТНИКАЛЫҚ ПРОЦЕСТЕРГЕ ЫҚПАЛЫ

Жанділдаева Г. О., магистрант,
Қызылорда «Болашақ» университеті
(Қызылорда қаласы)

РЕЗЮМЕ

В статье анализируются основные направления политики советской власти в отношении национального вопроса, его влияние на межэтнические отношения в Казахстане, последствия культурной и языковой политики, а также вопросы национальной идентичности.

ABSTRACT

The article analyzes the main directions of the policy of the Soviet government in relation to the national issue, its impact on interethnic relations in Kazakhstan, the consequences of cultural and linguistic policy, as well as issues of national identity.

XX ғасырдағы кеңестік кезең Қазақстанның этникалық құрылымы мен этносаралық қатынастарына түбегейлі өзгерістер әкелді. 1917 жылдан бастап орныққан кеңестік билік ұлттық саясатты жаңа идеологиялық негізде жүргізіп, көпұлтты қоғам қалыптастыруға бағытталған шараларды жүзеге асырды. Кеңес мемлекетінің ұлттық саясаты бір жағынан халықтар теңдігін жариялап, ұлттық мәдениеттерді дамытуға жағдай жасауды көздесе, екінші жағынан орталықтандыру мен идеологиялық бақылауды күшейтті. Осы қарама-қайшылықтар Қазақстандағы этносаралық сенімнің қалыптасу ерекшеліктерін айқындады.

Кеңестік ұлттық саясат марксистік-лениндік идеологияға негізделді. В.И. Ленин ұсынған ұлт мәселесіне қатысты тұжырымдамаларда халықтардың өзін-өзі билеу құқығы, ұлттардың теңдігі, интернационализм қағидаттары негізгі орын алды. Алайда, теориялық тұрғыдан жарияланған бұл қағидаттар іс жүзінде толық жүзеге асқан жоқ. Кеңестік мемлекет ұлттық мәселеде біртұтас социалистік кеңестік құруды басты мақсат ретінде қарастырды. Сталиндік модернизация және ұлтшылдық пен патриархалдық қатынастарға қарсы жүргізілген науқандар бұрынғы ынтымақтастықтың дәстүрлі формалары мен тар шеңбердегі сенім қатынастарын түбегейлі әлсіретті. Қазақтарға кеңестік патриотизмге және орыс халқының жетекші рөлін мойындауға негізделген «халықтар достығы» саясатын белсенді түрде қолдау ұсынылды.

Н.Э. Масанов сталиндік модернизация кезеңін қазақтың көшпелі этносының аяқталуы және қазіргі қазақ этникалық ұлтының

қалыптасуының бастау кезеңі ретінде бағалайды [1,278].1920–30-жылдардағы кеңестік ұлттық саясат XX ғасырдың басында қойылған ұлттық мәселені сол кезеңдегі түсінік аясында «сәтті шешіп», кеңестік халықтардың шынайы теңқұқылығын қамтамасыз етті, сондай-ақ олардың әлеуметтік-саяси және мәдени оқшаулануын жойды деп бағаланды. 1922 жылы құрылған, бастапқыда федеративтік мемлекет ретінде жобаланған КСРО іс жүзінде унитарлық сипатқа ие болды. Оның құрамындағы одақтас республикалар шектеулі құқықтарға ие болып, нақты егемендіксіз автономиялар ретінде дамыды. Ұлттардың өзін-өзі айқындау құқығы іс жүзінде ескерусіз қалды. Кеңес дәуірі бойы кеңестік федерализм жағдайында бөлінушілік үрдістердің туындауы мүмкін емес, социалистік ұлттарда федерация құрамынан шығу қажеттілігі болмайды деген миф үстемдік етті. Сондықтан ұлттардың өзін-өзі айқындау құқығы партиялық және мемлекеттік органдар тарапынан біржола жүзеге асырылған деп есептелді. Бұл тұжырымның дәлелі ретінде, КСРО құрамынан еркін шығу құқығы болғанымен, бірде-бір халықтың оны пайдаланбағаны алға тартылды. Алайда саяси демократияның бұрмаланған жағдайында мұндай ерік білдірудің іс жүзінде мүмкін болмағаны ескерілмеді.

Мәселен, XX ғасырдың 80 жылдарында КСРО-да 53 ұлттық-мемлекеттік және ұлттық-әкімшілік құрылымдар болады. Олардың 15-і республика, 20-сы автономиялық республика, 8-і автономиялық облыстар, 10-ы округтар болды. Бұлардың ішінде РКФСР құрамына 16 автономиялық республика, 5 автономиялық облыс, 10 округ кірді [2]. Одақтас республикалар құрылымынан бөлініп шығу құқығы берілгенімен, шын мәнінде 15 одақтас республика Мәскеуге тікелей бағынышты болатын. Олардың одақтан бөлініп шығу құқығы қағаз бетіне түсірілген жай ғана декларация болды.

1930-1950 жылдары жүргізілген Сталиндік репрессиялар ұлттық элитаның жойылуына әкелді. Сонымен қатар халықтарды күштеп қоныс аудару (депортациялар) жүзеге асырылып, Қазақстанға түрлі этностар (немістер, шешендер, кәрістер және т.б.) көшірілді. Нәтижесінде этникалық құрылым күрт өзгерді. Бұл жағдай этносаралық қатынастарға күрделі әсер етті, бірақ ұзақ мерзімді перспективада көпұлтты қоғам қалыптасты.

Сталиннен кейінгі кезеңдегі ұлттық саясатта 1920-жылдарға тән тәсілдер ара-тұра қайта жанданып отырды. Алайда билік басына келген кеңестік басшылардың ешқайсысы кеңестік этностардың «шектеулі егемендігі» туралы лениндік-сталиндік тұжырымдаманың мызғымас әрі дұрыс екендігіне күмән келтірмеді. Олар тек КСРО-дағы ұлтаралық қатынастарды «үйлестірудің» өзіндік нұскаларын ұсынумен шектелді. КОКП-ның әлеуметтік-экономикалық саясатындағы бұрмаланулар мен қателіктер ұлттық қатынастарға өз әсерін тигізбей қоймады. Л.И. Брежнев кезеңіндегі басшылық бұл қатынастарды мінсіз, әрі проблемасыз деп көрсетті. Ұлттық мәселені

шешудегі жетістіктерді әсірелеу «дамыған социализм» тұжырымдамасынан туындады. Дәл осы кезеңде ұлттық қатынастар жүйесіндегі мәселелер оларды шешу қарқынынан гөрі жылдамырақ қордалана түсті.

1950–1980 жылдары «біртұтас кеңестік халық» идеологиясы қалыптасты. Ұлттық айырмашылықтарды жою емес, оларды біріктіру көзделді. Негізгі ерекшеліктері орыс тілінің үстемдігі, урбанизация және индустрияландыру, этностардың аралас қоныстануы болды. Бұл факторлар этносаралық байланыстарды күшейтті. Кеңестік кезеңде Қазақстан көпұлтты аймаққа айналды. Оған әсер еткен негізгі факторлар индустрияландыру, тың және тыңайған жерлерді игеру, депортациялық саясат болды. Нәтижесінде қазақтардың үлесі төмендеді. 1959 ж. санақта тарихи отанында азшылыққа айналу үрдісінің төменгі мөлшеріне жетті – 29,7% [3,201].

Қазақтар өз отанында азшылық ұлтқа айналды. славян және басқа этностардың үлесі артты; урбанизация күшейді. Бұл жағдай этносаралық қатынастардың жаңа моделін қалыптастырды.

Қарастырылып отырған кезеңде интернационализм догматикалық, идеологиялық шеңбермен шектелді. Барлық ұлттық мәселелерді тек интернационалдық тәрбиені жетілдіру арқылы шешуге болады деген түсінік үстем болды. Бұл бағыттағы тәрбие нақты өмірден алшақ жүргізіліп, көбінесе интернационализм идеяларын насихаттаумен ғана шектелді. Осы тұрғыдан алғанда, интернационалдық тәрбие ұлттық саясатты алмастырды немесе мүлдем оның орнын басты деуге болады.

Мәдениетті дамытудағы жетістіктерге қарамастан, рухани жаңғыру мәселесі көлеңкеде қалып қойды. Түрі ұлттық деп есептелген мәдениет, білім беру және тәрбие іс жүзінде аударма сипатта болды. 1970–1980 жылдары ұлттық дәстүрлерден гөрі кеңестік салттар көбірек насихатталды. Ұлттық республикаларда, соның ішінде Қазақстанда, қоғамдық-саяси өмірде еуро центристік бағыт басым болды. Бұл жағдай социалистік республикалардың ұлттық мемлекеттік, мемлекеттік егемендік және аумақтық тұтастық құқықтарының еленбеуіне алып келді.

Сонымен қатар, көшпелі өркениет пен шығыс мәдениетіне тән, тарихымыздың ажырамас бөлігі болып табылатын тұтас қабат ұмыт қалдырылды. Тарихи жадтың әлсіреу үдерісі жүрді, яғни 1917 жылғы Қазан төңкерісіне дейінгі кезеңді ұмыттыруға бағытталған саясат жүргізілді. Керісінше, кеңестік кезең тарихы шамадан тыс идеалдандырылды. Ресми органдар мен насихат құралдары қазақ және Одақтың басқа да халықтарының шынайы тарихы дәл 1917 жылдан басталады деген түсінікті қалыптастыруға тырысты.

Жеделдетілген интернационалдандыру, ұлттық мүдделерді ескермей, кеңестік халықты біртұтас қауымдастық ретінде қалыптастыруды бюрократиялық әрі репрессиялық әдістермен

жеделдетуге ұмтылыс ұлттық саясатта түбегейлі қателіктер мен елеулі олқылықтардың орын алуына әкелді. Ал шынайы интернационализм «өз» ұлтының және өзге де ұлттардың ұлттық мүдделерін түсінбей мүмкін емес. Ұлттық мүдделердің шектелуі, ең алдымен, ұлтшылдықтың пайда болуына негіз болады.

Интернационализмді дұрыс түсінбеу Қазақстандағы тіл саясатының тек ұлтаралық қатынас тілі ретінде орыс тілін қолдаумен шектелуіне, ал ұлттық тіл мәселесінің ескерусіз қалуына алып келді. Республикада кеңінен насихатталған қос тілділік шын мәнінде тең дәрежеде жүзеге аспады. Қазақ халқының шамамен 60%-ы орыс тілін меңгерген болса, ал орыс халқының 1%-дан азы ғана қазақ тілін білді. Қазақ тілі өзінің толыққанды қызмет етуі үшін қажетті 50 әлеуметтік функцияның тек 10-ын ғана атқарды. Ол іс жүргізу, мемлекеттік басқару, дипломатия, әскери сала және жоғары білім беру жүйесінде қолданылмай, көбінесе тұрмыстық деңгеймен шектелді. Кітаптардың 95%-ы орыс тілінде жарық көрді, телехабарлардың 70%-ы орыс тілінде жүргізілді. Сонымен қатар, қалалар, елді мекендер, колхоздар мен совхоздар, көлдер, өзендер және таулар атауларының өзі орыс тілінің позициясын нығайтуға қызмет етті. Бұрынғы КСРО-дағы империялық тіл саясаты орыс тілін меңгермеген азаматтардың әлеуметтік ұтқырлық мүмкіндіктерін айтарлықтай шектеді.

Ұлттық саясаттағы бұрмаланулар, саяси ахуалдың қатаюы және биліктің еркін ойлауға төзімсіздігі, әсіресе, зиялы қауым арасында наразылық туғызды. Бұл наразылық әртүрлі формада көрініс тапты. Студент жастар, шығармашылық және ғылыми интеллигенция өкілдері арасында республиканы орыстандыру саясаты сынға алынып, қазақ тілінің жағдайына, сондай-ақ республиканың егемен құқықтарының жоқтығына алаңдаушылық білдірілді.

Мәселен, 1963 жылы Мәскеуде «Жастұлпар» ансамблінің негізінде Мәскеу жоғары оқу орындарында білім алып жүрген қазақ жастарының алғашқы бейресми бірлестіктерінің бірі құрылды. Алғашында оның қатарында шамамен 800 студент болды, кейіннен ұйымның құрамы едәуір кеңейді. «Жас тұлпардың» ұйымдастырушылары мен белсенді мүшелері қатарында М. Әуезов, Б. Тайжанов, А. Қадыржанов, С. Ақатаев, К. Тілеуханов, М. Тәтімов, М. Балтабаев, С. Байкенов, М. Сембин, М. Айтхожин және басқалар болды. Кейін осындай бірлестіктер Ленинград, Киев, Алматы, Одесса, Рига, Павлодар, Қарағанды, Ақмола, Семей, Шымкент және басқа да қалаларда пайда болды. Мысалы, Қарағандыда ол «Жас қазақ», ал Семейде «Тайшұбар» деп аталды. Осылайша, «Жас тұлпар» біртіндеп бейресми студенттік қозғалысқа айналды. Сонымен қатар, олар жоғары органдарға қолданыстағы кемшіліктерді жоюға бағытталған батыл ұсыныстар жолдап отырды.

Намысты жастар Қазақстанның бар аймағында жасырын үйірмелер ұйымдастырып, өз шама-шарқынша ұлт-азаттық

қозғалысқа араласты. Қарағандыда «Жас қазақ», Қостанайда «Жас түлек», Өскеменде «Ұлттық мамандарға әділеттік тобы», Семейде «Тайшұбар», Гурьевте «Ұшқын», Павлодарда «Жас ұлан», Целиноградта «Тың тұлпар», «Оян, қазақ», Шымкентте «Адыр қасқырлары», Алматыда «Сарыарқа» жасырын құрылған ұйымдары – соның айғағы [4].

Осылайша, қоғамдағы дағдарыстық және тоқырау көріністерінің басты себебі тоталитаризм мен әкімшілік жүйеде емес, ұлттық мәселелердің шешілмеуінде жатты. Дәл КСРО аясында ұлттық мәселенің шешілмеуі, республикаларда шынайы ұлттық мемлекетшіліктің болмауы әкімшілік-басқару және бірпартиялық коммунистік жүйенің орнығуына, тоталитаризмнің әміршілдігіне әкелді. Сол себепті орталық билік пен КОКП ұлттық саясатты өз қалауынша жүргізді. Қоғам өмірінің осындай маңызды саласы іс жүзінде қоғамдық негіздерде емес, партиялық органдардың қолында шешіліп, оны интернационалдық тәрбиемен алмастыруға тырысты.

Қазақстандағы этносаралық сенім бірнеше факторлардың ықпалымен қалыптасты. Барлық этностар бірыңғай шаруашылық жүйеде өмір сүрді. Бұл өзара тәуелділікті арттырды. Кеңестік білім беру жүйесі интернационализм идеясын насихаттады. Қалаларда түрлі этностар бірге өмір сүріп, әлеуметтік байланыстар күшейді. Кеңестік идеология этносаралық қақтығыстарды ашық көрсетуге мүмкіндік бермеді, бұл сыртқы тұрақтылықты сақтады. Этносаралық сенімнің қалыптасуы толық үйлесімді болған жоқ. Негізгі мәселелер: ұлттық мәдениеттің шектелуі, тілдік ассимиляция, орталықтандырылған басқару, тарихи әділетсіздіктер (депортациялар, репрессиялар). Бұл факторлар жасырын шиеленістердің сақталуына алып келді.

Қазіргі таңда қоғамда Кеңес өкіметі мен Қазақ КСР кезеңінде жүргізілген ұлт саясатына қатысты екі ұдайы қарама-қайшы көзқарас бар. Бір жағынан, талассыз шындық ретінде Кеңес өкіметі республика көлемінде жаппай сауатсыздықты жою, экономиканы индустрияландыру және әртараптандыру, ауылшаруашылығын жаңғырту, отырықшылық өмір салтына көшу арқылы тұтастай елді-мекендер мен қалаларды салу, мәдениет ошақтарын көбейту, бастауыш, орта және жоғары оқу орындарының, сондай-ақ медициналық мекемелердің санын арттыру бойынша ауқымды және нәтижелі жұмыстар жүргізгенін айтуға болады. Осы шаралардың арқасында ҚазКСР әлеуметтік-экономикалық және мәдени тұрғыдан өркендеп, республикада жаңа инфрақұрылымдық және білім беру жүйелері құрылды, халықтың өмір сүру деңгейі едәуір жақсарды.

Дегенмен, бұл жетістіктерді тек экономикалық және мәдени прогресс тұрғысынан бағалау жеткіліксіз. Ұлт мәселесіне тигізген теріс салдарды ескере отырып, Кеңес кезеңіндегі ұлттық саясаттың нәтижесі күрделі әрі көпқабатты болды. Мәселен, Қазақ жерінде большевиктік билік орнаған сәттен бастап, осы жердің негізгі иесі –

қазақ ұлтының саны күрт азайып, республикадағы орыс этносы өкілдерінің үлесі артты. Бұл демографиялық өзгерістер қазақ этносының өз тарихи отаны – Қазақстандағы үлесін азайтып, оны орыс және басқа этностарға қарағанда азшылыққа әкелді.

Қорыта айтқанда кеңестік ұлттық саясат Қазақстанда көпұлтты қоғамның қалыптасуына шешуші ықпал етті. Оның нәтижесінде этносаралық сенімнің өзіндік моделі қалыптасты, ол әлеуметтік-экономикалық интеграция мен идеологиялық ықпалға негізделді. Сонымен қатар, бұл саясаттың қарама-қайшылықтары да айқын болды: ұлттық теңдік жарияланғанымен, іс жүзінде орталықтандыру мен ассимиляция үрдістері басым болды.

ӘДЕБИЕТ

1. Кочевая цивилизация казахов: основы жизнедеятельности кочевнического общества. – Алматы: «Социнвест», 1995. – 320 с.

2. Аманкелді Садуақас Кеңес өкіметі кезеңіндегі Қазақстандағы ұлт саясаты // <https://abai.kz/post/149343>

3. Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. СССР : (Сводный том) / Центральное статистическое управление при Совете Министров СССР. – Москва : Госстатиздат, 1962. – 284 с.

4. Политическая жизнь и национальные отношения. // <https://e-history.kz/ru/history-of-kazakhstan/show/9297>

**ҚАЗАҚСТАН ЖӘНЕ ОРТА АЗИЯ ЖЕРЛЕРІН ҰЛТТЫҚ-
АУМАҚТЫҚ МЕЖЕЛЕУ ЖӘНЕ СҰЛТАНБЕК ҚОЖАНОВ
САЯСИ ҰСТАНЫМЫ**

Шынтемір А.Б., магистрант,
Қызылорда «Болашақ» университеті
(Қызылорда қаласы)

РЕЗЮМЕ

В этой статье рассматривается процесс национально-территориального размежевания в Казахстане и Центральной Азии, а также политическая позиция Султанбека Кожанова по данному вопросу.

ABSTRACT

This article examines the process of national-territorial demarcation in Kazakhstan and Central Asia, as well as Sultanbek Kozhanov's political position on this issue.

XX ғасырдың 20–30 жылдары Кеңес мемлекетінің ұлттық саясатындағы шешуші кезең болды. Бұл уақытта жүзеге асырылған ұлттық-аумақтық межелеу саясаты Орта Азия мен Қазақстанның қазіргі мемлекеттік шекараларының қалыптасуына негіз қалады. Кеңестік билік ұлттық аймақтарды әкімшілік тұрғыдан қайта ұйымдастыру арқылы саяси тұрақтылықты қамтамасыз етуді және орталықтандыруды күшейтуді көздеді.

Ұлттық-аумақтық межелеу тек әкімшілік реформа емес, сонымен қатар этносаралық қатынастарға, ұлттық бірегейліктің қалыптасуына және болашақ мемлекеттілік негіздерінің қалануына ықпал еткен күрделі тарихи үдеріс болды. Осы кезеңде ұлттық элита өкілдерінің қызметі ерекше маңызға ие болды. Солардың ішінде Сұлтанбек Қожанов айрықша орын алады. Кеңес өкіметі орнағаннан кейін ұлттық мәселе мемлекеттік саясаттың басты бағыттарының біріне айналды. Большевиктер ұлттардың өзін-өзі билеу құқығын жариялағанымен, бұл ұстаным көбінесе декларативті сипатта болды. Нақты саясат орталық билікті нығайтуға бағытталды.

Орта Азияда 1918 жылы құрылған Түркістан АКСР-і көпұлтты аймақ ретінде ерекшеленді. Оның құрамында әртүрлі этностар өмір сүрді, алайда олардың әкімшілік шекаралары нақты белгіленбеген еді. Бұл жағдай басқару жүйесін қиындатып, ұлттық қайшылықтардың күшеюіне алып келді. Ұлттық мәселе кеңестік биліктің саяси тұрақтылығын қамтамасыз етудің маңызды құралы болды. Сондықтан ұлттық-аумақтық межелеу кеңестік саясаттың заңды жалғасы ретінде қарастырылады.

1924 жылы Орта Азияда ұлттық-аумақтық межелеу жүргізілді. Бұл реформаның нәтижесінде жаңа ұлттық республикалар құрылып, олардың әкімшілік шекаралары белгіленді. Өзбек КСР, Түрікмен КСР және Қырғыз автономиялық құрылымдары пайда болды. Қазақстан үшін бұл үдерістің маңызы зор болды. Түркістан АКСР құрамындағы кейбір қазақ жерлері Қазақ АКСР-іне қосылды, бұл ұлттық аумақтың біршама бірігуіне ықпал етті. Дегенмен, бұл процесс біркелкі және әділ жүргізілді деп айту қиын. Межелеу барысында этникалық принцип негізгі қағида ретінде жарияланғанымен, іс жүзінде саяси және экономикалық факторлар басым болды.

Сұлтанбек Қожанов кеңестік басқару жүйесінде жоғары лауазымдар атқара отырып, ұлттық мәселелерді шешуге белсенді араласты. С. Қожановтың қызметінің негізгі бағыттары ұлттық кадрларды қалыптастыру, жергілікті халықтың құқықтарын қорғау, аймақтың әлеуметтік-экономикалық дамуына ықпал ету болды [1, 52]. Ол кеңестік жүйе аясында әрекет ете отырып, ұлттық мүддені қорғауға тырысты.

Қазақ қоғамының бірлігі мәселесі XX ғасырдың алғашқы ширегінде ұлттық зиялылар үшін ең өзекті мәселелердің бірі болды. Осы тұрғыда С. Қожанов қазақ халқының тұтастығын қамтамасыз етудің басты шарты ретінде оның тарихи жерлерін біріктіру мен нақты аумақтық шекараларын айқындауды қарастырды. Оның пікірінше, қазақ халқын ұйыстыру ең алдымен жер мәселесін шешумен, яғни қазақ қоныстанған аймақтарды біртұтас мемлекеттік құрылымға біріктірумен тікелей байланысты еді.

С. Қожанов ұлттық бірлікке жетудің жолын саяси ұйымдасқан мемлекет арқылы жүзеге асыру қажет деп түсінді. Ол қазақ қоғамының болашағы тек мәдени немесе этникалық тұтастықта емес, ең алдымен, нақты белгіленген аумаққа ие, басқару аппараты қалыптасқан мемлекеттік құрылымда деп білді. Осы тұрғыдан алғанда, ұлттық-аумақтық межелеу үдерісі қазақ мемлекеттілігінің қалыптасуындағы алғашқы әрі шешуші кезең ретінде қарастырылды.

Кеңестік билік ұсынған ұлттық-аумақтық межелеу жобасы бастапқыда көптеген қазақ қайраткерлері тарапынан үмітпен қабылданды. Атап айтқанда, В.И. Ленин бастаған орталық биліктің Түркістан аумағын ұлттық республикаларға бөліп, олардың шекараларын нақтылау жөніндегі бастамасы ұлттық мемлекет құруға мүмкіндік береді деген сенім тудырды. Бұл идея қазақ зиялыларына өз халқының саяси дербестігін қамтамасыз етуге жол ашатындай көрінді. Осы бағытта алғашқы қадамдар да жасала бастады. Ұлттық-аумақтық межелеу барысында қазақ жерлерін біріктіру, тарихи-этникалық негізде шекараларды белгілеу мәселелері күн тәртібіне шықты. Дегенмен, бұл үдеріс күткендей нәтижеге толық жете алмады. Оның басты себебі большевиктік орталық биліктің шынайы мақсаттары мен жарияланған ұрандарының арасындағы алшақтық еді.

Кеңестік билік ұлттық республикаларды формалды түрде құрғанымен, олардың саяси және экономикалық дербестігін шектеуге тырысты. Шын мәнінде, Түркістан халықтарына толыққанды автономия беру мәселесі орталық билік тарапынан қолдау таппады. Ұлттық мемлекеттілік идеясы декларативті сипатта қалып, нақты саяси шешімдерде ескерілмей отырды. Мұндай қайшылықтар кеңестік саясаттың ішкі табиғатын айқын көрсетті. Соның салдарынан ұлттық межелеу үдерісі толыққанды, әділетті сипатта жүзеге аспай, көптеген мәселелер шешілмеген күйінде қалды.

Бұл кезеңдегі саяси-әлеуметтік жағдайдың ауырлығы да ұлттық дамуға кері әсерін тигізді. Кеңестік биліктің жүргізген саясаты зорлық-зомбылық, күштеп ұжымдастыру, ашаршылық және саяси қуғын-сүргін халықтың әлеуметтік жағдайын күрт нашарлатты. Мұндай ахуал ұлттық бірлікті нығайтуға емес, керісінше, қоғамның әлсіреуіне алып келді. Соған қарамастан, ұлттық-аумақтық межелеу үдерісін мемлекет құрудың бастапқы кезеңі ретінде бағалауға болады. Осылайша, ұлттық-аумақтық межелеу үдерісі қазақ мемлекеттілігінің қалыптасуындағы маңызды кезең болып табылады. Ал Сұлтанбек Қожанов ұстанымы ұлттық бірлік пен мемлекеттік тұтастыққа жетудің саяси бағдарламасы ретінде бағалануы тиіс.

Ұлттық-аумақтық межелеу кезеңінде демографиялық фактордың маңызы ерекше болғаны белгілі. Сол сияқты, қазіргі кезеңде де халық саны, этникалық құрам және көші-қон үдерістері мемлекеттілікті нығайтудағы негізгі тетіктердің бірі ретінде қарастырылады. Осы тұрғыда С. Қожанов демографиялық ахуалдың ұлттық мемлекет қалыптастырудағы рөлін терең түсінген қайраткерлердің бірі болды. С. Қожанов өз еңбектерінде Қазақстандағы ұлттық мемлекеттіліктің әлі толық қалыптасып бітпегенін ашық атап көрсетті. Оның пікірінше, қазақ ұлтының мемлекет құру үдерісі аяқталмаған тарихи процесс болып табылады. Ол бұл мәселені ерекше өткірлікпен көтере отырып, ұлттық мемлекетті қалыптастыру қазақ қоғамының алдағы басты міндеті екенін баса айтты.

С. Қожановтың бұл ойлары оның ұлттық болашаққа алаңдаушылығын және саяси көрегендігін айқын көрсетеді. Оның тұжырымдауынша, ұлттық мемлекет құрылмайынша, қазақ халқының әлеуметтік, экономикалық және мәдени мәселелерін толыққанды шешу мүмкін емес. Мемлекеттілік – ұлттың дамуы мен бірлігінің негізгі кепілі. Сондықтан ол ұлттық тұтастықты қамтамасыз етуді ең алдымен мемлекеттік құрылым арқылы жүзеге асыру қажет деп санады. Бұл идея оның бүкіл саяси қызметінің өзегіне айналды. Сонымен қатар, С. Қожанов ұлттық-аумақтық межелеудің кейбір нәтижелеріне сын көзбен қарады. Ол Орта Азияны этникалық негізде жіктеу аймақтағы халықтардың тарихи байланыстарын әлсіретуі мүмкін деп есептеді. Осы тұрғыда ол межелеу саясатының

толықтай оң нәтижелерге әкелмейтінін алдын ала болжай білді. Оның бұл көзқарасы «Қазақстан мен Қырғызстан ынтымағы болсын!» атты мақаласында айқын көрініс табады [1, 126]. Аталған еңбегінде ол қазақтар мен қырғыздардың тұрмыс-тіршілігі, шаруашылық жүйесі және мәдениеті жағынан өзара жақын халықтар екенін атап көрсетіп, оларды жасанды түрде бөлу тиімсіз екенін дәлелдеуге тырысты. Оның пікірінше, тарихи тұрғыдан бір-бірімен тығыз байланысты халықтарды әкімшілік шекаралар арқылы ажырату олардың дамуына кері әсер етуі мүмкін.

Осыған байланысты С. Қожанов Орта Азия халықтарының өзара ынтымақтастығын сақтауды маңызды деп санады. Ол аймақ халықтарының толық бөлініп кетуіне қарсы болып, керісінше олардың интеграциясын қолдады. Бұл тұрғыда ол федеративтік құрылым идеясын ұсынды. Бірнеше мемлекеттік немесе ұлттық құрылымдардың белгілі бір ортақ саяси жүйе аясында бірігуін білдіретін басқару формасы болып табылатын аталған жүйеде әрбір субъект өзінің аумағына, заңдарына, басқару органдарына ие бола отырып, сонымен қатар ортақ мемлекеттік бірліктің құрамында әрекет етеді. С. Қожанов дәл осындай модель Орта Азия халықтарының мүддесіне сай келеді деп есептеді. Оның пікірінше, федерация негізіндегі бірлестік аймақтағы халықтардың экономикалық, мәдени және саяси байланыстарын сақтауға мүмкіндік берер еді. Сонымен қатар, бұл модель әр ұлттың дербестігін қамтамасыз ете отырып, олардың өзара ынтымақтастығын нығайтар еді. Осылайша, С. Қожанов ұлттық мемлекеттілікті қалыптастыруды тек шекара белгілеумен ғана шектемей, оны кең ауқымды саяси және әлеуметтік үдеріс ретінде қарастырды. Оның көзқарастары ұлттық бірлік, мемлекеттілік және аймақтық ынтымақтастық мәселелерін өзара байланыстыра қарастыруымен ерекшеленеді. Межеленудің нәтижесінде бөлінген жерлерді ұлттық мемлекет құру үшін пайдалану ол кезеңдегі ең шынайы және прагматикалық шешім болды. Оның бұл көзқарасы «Дау тоқтап, іс басталсын!» атты мақаласында нақты көрініс табады: «Осы күнге дейін бір болып келген Түркістан, ұлттық-территориялық межеленудің нәтижесінде енді төрт-бес мемлекет болып отыр. Аралары ашылмаған өлкелер алшақтап кетті» [2, 320].

С. Қожанов межеленудің шала-шарпы жүргізілуінің салдарын да терең түсінді. Қазақтардың дайындықсыздығы мен шекаралардың кездейсоқ бөлінуі халыққа ауыртпалық әкелді. Қазақстандағы жер-су реформалары мен басқа да әлеуметтік өзгерістер халықты мал-мүлкінен айыруға, әлеуметтік тұрмысын әлсіретуге әкелді. Бұл жағдай қазақ қоғамының экономикалық және саяси тұрақтылығын уақытша әлсіретті. Сондай-ақ, жер мәселесінің жеткілікті шешілмеуі қазақ халқының саяси тәжірибесінің шектеулі болуымен де байланысты болды. М. Қойгелдиев атап өткендей, кеңес өкіметі тұсында ішкі Ресейден қазақ жеріне қоныс аудару бұрын-соңды болмаған қарқын

мен ауқымға көтерілді. Мысалы, Жетісу облысының құрамындағы орыстардың үлесі 1920–1924 жылдары 14,4 проценттен 28 процентке дейін өсті [3, 49]. Бұл деректер қазақ жерлеріндегі демографиялық өзгерістер мен олардың саяси салдарына нақты дәлел бола алады.

Сондықтан, С. Қожанов ұлттық мемлекеттіліктің қалыптасуы үшін межелеуді бір жағынан тарихи-этникалық қажеттілік, екінші жағынан саяси прагматизм деп бағалады. Оның ойынша, шекаралардың бөлінуін дұрыс пайдалана білсе, қазақ халқы өз жерінде мемлекеттілікті қалыптастыра алар еді. Бірақ бұл үдеріс толыққанды жүзеге аспады және халық өз жерін толықтай бақылауға ала алмады. Осылайша, межелеу кезеңіндегі қиыншылықтар мен шектеулерге қарамастан, С. Қожановтың саяси ұстанымы ұлттық мемлекеттіліктің маңыздылығын, жер мен демографиялық факторлардың рөлін және қазақ халқының топтасып мемлекет құру қажеттілігін анық көрсетті.

С. Қожановтың әсіресе, Ташкент қаласының тағдырына қатысты оның ұстанымы ерекше назар аудартады. С. Қожанов Ташкенттің қазақтар үшін тарихи, экономикалық және мәдени маңызын атап өтіп, оны Қазақстан құрамында қалдыруды ұсынды. Бұл мәселе сол кезеңдегі ең күрделі даулардың бірі болды. С. Қожановтың ұлттық бағыттағы көзқарастары кеңестік орталықтың саясатына толық сәйкес келмеді. Оның ұсыныстары мен бастамалары кей жағдайда «ұлтшылдық» ретінде бағаланды. Бұл жағдай кеңестік ұлттық саясаттың қайшылықты сипатын көрсетеді. Бір жағынан ұлттық республикалар құрылса, екінші жағынан ұлттық элитаның дербестігі шектелді. Мұндай қайшылықтар С. Қожанов сияқты қайраткерлердің саяси тағдырына да әсер етті.

1924 жылғы ұлттық-аумақтық межелеу Орта Азия мен Қазақстанның қазіргі шекараларының негізін қалады. Бұл үдеріс ұлттық мемлекеттердің қалыптасуына ықпал етті және аймақтағы саяси құрылымды түбегейлі өзгертті. Сонымен қатар, межелеу барысында жіберілген кейбір шешімдер кейінгі кезеңдерде этносаралық қатынастарға әсер етті. С. Қожанов осы тарихи кезеңде ұлттық мүддені қорғауға ұмтылған көрнекті тұлға ретінде ерекшеленеді. Оның саяси ұстанымы қазақ халқының аумақтық тұтастығын сақтауға бағытталды.

ӘДЕБИЕТ

1. Әбушәртұлы С., С. Қожанұлының мемлекетшілік туралы түйіндеме көзқарастары // *Түркология*–2015–№ 2.

2. *Қожанов, Сұлтанбек. Шығармалары* / С. Қожанов. –Алматы : Арыс, 2009. –352 б.

3. Қойгелдиев М. Отаршылдыққа қарсы күрес кезеңдері // *Қазақ тарихы*, 1993–№ 1.

**ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІН ОҚЫТУДА ЖАСАНДЫ
ИНТЕЛЛЕКТ ЖӘНЕ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ЦИФРЛЫҚ
ПЛАТФОРМАЛАРДЫ ПАЙДАЛАНУ**

Шаймаганбетова К.Б., аға оқытушы,
Қызылорда «Болашақ» университеті,
Қызылорда қаласы

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются педагогические возможности использования искусственного интеллекта и инновационных цифровых платформ в преподавании казахской литературы. В условиях цифровой трансформации образования современные технологии способствуют повышению качества обучения, развитию творческого потенциала учащихся и формированию исследовательских навыков. Особое внимание уделяется использованию цифровых образовательных платформ при анализе литературных текстов и организации интерактивных заданий.

ABSTRACT

The article examines the pedagogical potential of using artificial intelligence and innovative digital platforms in teaching Kazakh literature. In modern education, digital technologies contribute to improving learning quality, developing creativity, and enhancing students' analytical skills. The study analyzes the role of AI-based platforms and digital tools in literary text analysis and interactive learning.

Қазіргі білім беру жүйесінде цифрлық технологиялар білім беру үдерісінің барлық деңгейінде маңызды рөл атқарып отыр. Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар дәстүрлі оқыту әдістерін толықтырып қана қоймай, білім беру сапасын арттыруға, оқытудың индивидуалды траекторияларын құруға және оқушылардың ақпараттық сауаттылығын дамытуға мүмкіндік береді.

Цифрлық технологиялардың негізгі артықшылықтарының бірі – білім мазмұнына жылдам қол жеткізу және оны әртүрлі форматта ұсыну мүмкіндігі. Электрондық оқулықтар, виртуалды лабораториялар, интерактивті платформалар, онлайн курстар оқыту мен оқудағы икемділікті қамтамасыз етеді. Сонымен қатар, цифрлық технологиялар педагогтарға оқыту процесін мониторинг жасауға, бағалау жүйесін автоматтандыруға және білім нәтижелерін деректер негізінде талдауға мүмкіндік береді.

Сонымен қатар, қазіргі білім беру контекстінде цифрлық технологиялар коллаборативті оқытуды дамытуға да ықпал етеді. Онлайн платформалар мен виртуалды кеңістіктер студенттер мен

оқытушылар арасындағы өзара әрекеттестікті күшейтеді, жобалық жұмыстар мен зерттеулерді ұйымдастыруға жағдай жасайды. Бұл әсіресе қашықтықтан білім беру жүйесінде маңызды болып табылады.

Алайда цифрлық технологияларды енгізу барысында бірнеше проблемалық аспектілер де бар. Олардың ішінде оқушылардың ақпараттық қауіпсіздігі, техникалық жабдықтардың тең қолжетімділігі, педагогтердің цифрлық сауаттылық деңгейі, оқыту әдістерін цифрлық форматқа бейімдеу мәселелері маңызды. Ғылыми зерттеулер көрсеткендей, технологиялық инновацияларды тиімді қолдану үшін оларды оқу бағдарламалары мен педагогикалық стратегиялармен үйлестіру қажет.

Бүгінгі күні білім беру жүйесінде цифрлық технологиялардың рөлі айтарлықтай артып отыр. Ақпараттық қоғам жағдайында білім беру мазмұны ғана емес, оқыту әдістері мен құралдары да жаңаша сипатқа ие болуда. Сондықтан білім беру үдерісінде цифрлық ресурстарды тиімді пайдалану қазіргі педагогиканың өзекті бағыттарының бірі болып саналады.

Гуманитарлық пәндердің ішінде қазақ әдебиетін оқыту ерекше педагогикалық тәсілді талап етеді. Әдеби шығармаларды меңгеру барысында оқушылар мәтінді түсіну, кейіпкерлердің бейнесін талдау, автордың идеялық бағытын анықтау және шығарманың көркемдік ерекшеліктерін бағалау сияқты күрделі танымдық әрекеттерді орындайды. Осыған байланысты әдебиетті оқытуда оқушылардың танымдық белсенділігін арттыратын инновациялық технологияларды қолдану маңызды болып табылады.

Соңғы жылдары білім беру жүйесінде жасанды интеллект пен цифрлық платформаларды қолдану кеңінен таралуда. Бұл технологиялар оқу процесін интерактивті түрде ұйымдастыруға, білім алушылардың шығармашылық қабілеттерін дамытуға және білім сапасын арттыруға мүмкіндік береді [1].

Цифрлық білім беру ортасы – білім беру үдерісін ақпараттық технологиялар негізінде ұйымдастыруға мүмкіндік беретін жүйе. Мұндай орта оқу материалдарын электронды форматта ұсынуға және білім алушылардың оқу әрекетін тиімді басқаруға жағдай жасайды.

Әдебиет пәнін оқыту барысында цифрлық білім беру ортасы бірнеше бағытта қолданылады:

- әдеби шығармаларды цифрлық форматта ұсыну
- интерактивті мәтін талдау құралдарын пайдалану
- онлайн пікірталастар ұйымдастыру
- зерттеу және жобалық жұмыстар жүргізу
- білімді автоматтандырылған түрде бағалау

Ғалымдардың пікірінше, цифрлық білім беру ресурстарын пайдалану оқушылардың оқу мотивациясын арттырып, олардың шығармашылық белсенділігін дамытуға ықпал етеді [2].

Жасанды интеллект білім беру саласында жаңа мүмкіндіктер ашуда. Бұл технологиялар оқыту процесін дербестендіруге және білім алушылардың жеке ерекшеліктерін ескеруге мүмкіндік береді.

ChatGPT. Жасанды интеллект жүйелері әдеби мәтінді талдау барысында тиімді құрал болып табылады. Мұндай платформалар мәтіннің негізгі идеясын түсіндіруге, кейіпкерлердің бейнесін талдауға және шығармашылық тапсырмалар орындауға көмектеседі.

Perplexity AI ғылыми ақпарат іздеуге арналған жасанды интеллект платформасы болып табылады. Бұл құрал әдеби зерттеулер жүргізу кезінде сенімді дереккөздерді табуға мүмкіндік береді.

Әдеби шығармаларды зерттеу барысында мәтіндік деректерді талдау маңызды рөл атқарады.

Voyant Tools – мәтінді цифрлық талдауға арналған платформа. Бұл құрал мәтіндегі сөздердің жиілігін анықтауға және негізгі ұғымдарды талдауға мүмкіндік береді.

AntConc – мәтіндік корпус талдау бағдарламасы. Бұл платформа әдеби шығармалардың тілдік ерекшеліктерін зерттеуге мүмкіндік береді.

StoryMapJS платформасы әдеби шығармалардағы оқиғаларды карта арқылы көрсетуге мүмкіндік береді. Бұл тәсіл шығарманың тарихи және географиялық контекстін жақсы түсінуге көмектеседі.

Canva платформасының жасанды интеллект құралдары әдеби шығармалар бойынша визуалды жобалар жасауға мүмкіндік береді.

Әдеби шығармаларды цифрлық технологиялар арқылы талдау оқушылардың мәтінді қабылдау деңгейін арттырады. Мысалы, Абай Құнанбайұлының поэзиясын оқыту кезінде мәтінді цифрлық талдау құралдары арқылы зерттеу тиімді нәтиже береді.

«Ғылым таппай мақтанба» өлеңін талдау барысында оқушылар өлеңдегі негізгі ұғымдарды анықтап, шығарманың идеялық мазмұнын талдай алады.

Сол сияқты Мұхтар Әуезовтің «Абай жолы» романын оқыту барысында интерактивті карталарды қолдану тиімді. StoryMapJS платформасы арқылы роман оқиғаларының географиялық кеңістігін көрсетуге болады.

Ал Ілияс Есенберлиннің «Көшпенділер» тарихи романын оқыту кезінде визуалды платформаларды қолдану тарихи деректерді жақсы түсінуге көмектеседі.

Қазақ әдебиетін оқытуда цифрлық платформаларды қолдану білім беру үдерісін жаңартудың маңызды бағыттарының бірі болып табылады. Жасанды интеллект пен инновациялық технологиялар әдеби шығармаларды жаңа форматта түсіндіруге мүмкіндік береді.

Цифрлық технологияларды тиімді пайдалану оқушылардың оқу мотивациясын арттырып, олардың шығармашылық және зерттеу қабілеттерін дамытуға жағдай жасайды. Сонымен қатар мұндай

технологиялар білім алушылардың ақпараттық мәдениетін қалыптастыруға ықпал етеді.

ӘДЕБИЕТ

1. Қалиев С. Қазақ әдебиетін оқыту әдістемесі. Алматы, 2019.
2. Әбілқасымов А. Педагогика. Алматы, 2020.

ОӘЖ 81'42.159

КӨРКЕМ ӘДЕБИЕТТЕГІ КОНЦЕПТ

Алпысбай Г.Н., магистрант,
Қызылорда «Болашақ» университеті
(Қызылорда қаласы).

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается значение понятия концепт в формировании текста и изложении авторской позиции.

ABSTRACT

The article examines the meaning of the concept in the formation of the text and the presentation of the author's position.

Тіл білімінде ХХ ғасырдың екінші жартысында адам болмысы, таным үдерістері және зияткерлік қызметі негізгі нысан ретінде қарастырылатын антропоэзектік бағыт қалыптасты. Оған дейін ғылымда құрылымдық және жүйелік зерттеу тәсілдері басымдыққа ие болды. Кейінгі ғылыми дамулар нәтижесінде бұл өзгерістер «парадигма» ұғымы аясында сипатталып, ғылымда үш негізгі парадигма айқындалды: тарихи-салыстырмалы, құрылымдық-жүйелік және антропоэзектік. Жалпы адам болмысын, ақыл-ойын, танымын, санасын зерттеу психология, философия салаларында қарастырылып келді. Кейіннен «парадигма» ұғымы аясында қалыптасқан когнитивтік зерттеулер адам танымына қатысты жаңа зерттеулердің бастауы болды.

Когнитивистиканың басты ұғымдардың бірі – концепт. Концепт термині тіл білімінде тереңінен зерттеліп, арнайы бағыттары қалыптасты. Концепт жайлы, қазақ тіліндегі танымдық бағыттың алғашқы белгілері жөнінде А. Байтұрсынов, Қ. Жұбанов еңбектерінде кездеседі.

А. Байтұрсынов зерттеулерінде қазақ тіліндегі танымдық бағыттың қалыптасуы жөнінде мынадай пікірі бар. «Ақыл ісі – аңдау, яғни нәрселердің жайын ұғу, тану, ақылға салып ойлау; қиял ісі – меңзеу, яғни ойдағы нәрселерді белгілі нәрселердің тұрпатына, бернесіне ұқсату бернелеу, суреттеп ойлау; көңіл ісі – түю талғау» [1, 9 б.], - деген пікірі когнитивті бағыттың қалыптасуындағы алғашқы

баспалдақтар болып саналады. Өйткені зерттеуші атаған «ақыл ісі» қоршаған әлем жайлы пікірлердің адам санасында көрініс табатынын білдіреді. Осы негізде адамзат санасында өзін қоршаған заттар мен құбылыстар бейнеленетінін көреміз.

Қ. Жұбанов болса «ат қою» адам санасында қалыптасқан бейнелерге байланысты қалыптасатынын айтады [2, 125б.]. «Концепт» ұғымы жайлы алғашқы көзқарастар В.фон Гумбольд еңбектерінде де кездеседі. «Когнитивті терминдердің қысқаша сөздігінде» «концепт» адам санасында қалыптасқан әлем бейнесі екені айтылады [3, 90 б.].

Шынайы әлемдегі нысанды қабылдау адам санасында ментальды образды қалыптастырады. Мәселен, «туған жер» образ ретінде территория, киелі мекен ретінде көрінеді. Екінші жағынан, «туған жер» концептісі ассоциациялық тұрғыда «ата-баба» образын қалыптастырады. «Туған жер» концептісі белгілі бір мекеннің номенклатуралық атауы болса, барша түрік халықтары үшін терең мағынаға ие. Фольклорда қалыптасқан әрі тұрақталған символдық мағына маңызды саналады. Адам санасында белгілі бір этно, әрі лингвомәдени ұжымға тиесілі болуымен айқындалады. Концепт ұлттық психологиямен байланыста қарастырылады.

Концепттің лингвомәдени аспектісі образдар, ассоциациялар, білімдердің тілдік код арқылы танылуын көрсетеді. «Туған жер» концептісі фольклорлық шығармалар негізінде «Отан, мекен, ата-баба, киелі мекен» мағыналарын білдіреді. Концепт ұғымы – когнитивтік лингвистика, лингвомәдениеттану сынды антропоэзеттік парадигманың дамуымен қалыптасқан жаңа салалардың негізгі зерттеу нысаны. Көркем концепт ретінде әдебиеттану мен фольклортану саласының дамуына үлесін қосып келе жатқан «Туған жер» концептісін фольклортану мұралары аясында зерттеу образдар мен ассоциацияларды анықтауға мүмкіндік береді.

Қазақ халқының санасында «Туған жер» концептісі үлкен қасиетке ие. Бұл концепт халық санасында сақталып, ақын-жыраулардың өлең-жырларына, халық шығармашылық өнеріне арқау болған. Олардың бәрінде дерлік «туған жер» концептісі топонимдер арқылы танылып отырады. Белгілі бір мекеннің атауын білдіріп қана қоймай, сакральды мәні танылатын топонимдер ғашықтық жырларда да кездеседі. Батырлар жырында батырлар дәріптеле суреттеліп, олардың «туған жерді» қорғау идеясы алдыға шықса, ғашықтық жырда әлеуметтік мәселелер көрініс береді. Осы тұста топонимдер қасиетті, киелі мекен ретінде суреттеледі.

«Концепт» мәтіннің қалыптасуына әсер етеді. Мәтінде автордың жеке көзқарасы, ұстанымы көрінеді. Жалпы авторлық көзқарасын жеткізуде концепттің рөлі жоғары. Сонымен бірге концепт арқылы мәтінде белгілі бір кезеңге, дәуірге тән ерекшеліктер көрініс береді.

Әдебиеттануда концепт жайлы тұрақты көзқарас қалыптаспаған. Осыған орай әлемдік әдебиетте, әдебиеттануда концепттің анықталуы

мәтіндік және символдық аспектілерінде зерттеу бағыттары бар. Әдебиеттану саласында символ ұғымы аталғанда, міндетті образ түсінігі қатар жүреді. Концептіні әдеби аспектіде зерттеу ұлт концептосферасының дамуына қосқан үлесін саралауға мүмкіндік береді. «Туған жер» концептісі халқымыздың ғана емес, түркі дүниетанымында, ұлттық тарихында, әдебиетінде маңызды қызмет атқарады. Қазіргі таңда әдебиеттану саласында танымдық теорияның біртіндеп енуімен концепт ұғымының зерттелу ауқымы да кеңейіп келеді. Әдебиеттану саласында «көркем концепт» деңгейінде, фольклорда «фольклорлық концепт» ұғымы ретінде қарастырылып жүр.

ӘДЕБИЕТ

1. Байтұрсынұлы А. Көп томдық шығармалар жинағы [Мәтін] – Алматы: Алаш, 2005. 3-том. – 350 б.
2. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2010. – 608 б.
3. Краткий словарь когнитивных терминов. – М., 1996. – 245 с.

**«КОНЦЕПТЫ “СЧАСТЬЕ” – “НЕСЧАСТЬЕ” В
ЛИНГВОКУЛЬТУРНОМ СОДЕРЖАНИИ РУССКИХ
ПОСЛОВИЦ»**

Бейбітова А. А., магистрант,
Кызылординский университет «Болашақ»,
Научный руководитель: Кусаинова Д.Ж., доцент, к.п.н.,
Западно-Казахстанский инновационный
технический университет

ТҮЙІНДЕМЕ

Бұл мақалада орыс тіліндегі мақал-мәтелдердегі «бақыт» және «бақытсыздық» концептілері лингвомәдени тұрғыдан жан-жақты қарастырылады. Зерттеудің өзектілігі тіл мен мәдениеттің өзара байланысын, халықтың дүниетанымын айқындайтын тілдік бірліктерді талдаудың маңыздылығымен түсіндіріледі. Зерттеу барысында лингвомәдени талдау, семантикалық сипаттау және салыстырмалы әдістер қолданылды. Нәтижесінде «бақыт» концептісінің көпқырлы, екіұшты сипатқа ие екені анықталды: ол бір жағынан тағдыр мен кездейсоқтыққа байланысты болса, екінші жағынан адамның жеке әрекеті мен еңбегінің нәтижесі ретінде көрінеді. Ал «бақытсыздық» концептісі өмірдің ажырамас бөлігі ретінде қарастырылып, адамды шыңдайтын, тәжірибе беретін құбылыс ретінде сипатталады. Сонымен қатар, «бақыт – бақытсыздық» концептілері бинарлық оппозиция құрай отырып, халықтың өмірді диалектикалық тұрғыдан қабылдауын көрсетеді. Бұл концептілер бір-біріне қарама-қарсы ғана емес, өзара толықтырып, тұтас дүниетанымдық жүйе қалыптастырады.

ABSTRACT

This article explores the concepts of “happiness” and “misfortune” as key elements of the linguocultural content of Russian proverbs. The relevance of the study lies in the growing interest in examining the relationship between language and culture, as well as the role of paremiological units in shaping the linguistic worldview. The aim of the research is to identify the semantic, cognitive, and value-based characteristics of these concepts based on Russian proverbs. The study employs linguocultural analysis, semantic interpretation, and comparative methods. The findings show that the concept of “happiness” in Russian proverbs is characterized by ambiguity and complexity: it is perceived both as a result of fate or chance and as an outcome of personal effort. The concept of “misfortune,” in turn, is interpreted as an inevitable part of human life, serving as a source of experience and moral development. Special attention is paid to the binary opposition “happiness –

misfortune,” which reflects the dialectical perception of the world in Russian linguoculture. It is concluded that these concepts are not only opposed but also interconnected, forming a unified system of folk representations about life, destiny, and human values. The results of the study can be applied in linguocultural studies, cognitive linguistics, and in the practice of teaching Russian language and literature.

В современной лингвистике усиливается интерес к изучению языка как отражения культурного и когнитивного опыта народа. В этом контексте особую значимость приобретает лингвокультурологический подход, позволяющий рассматривать языковые единицы в их тесной связи с национальным сознанием, менталитетом и системой ценностей. Пословицы как жанр народного творчества представляют собой уникальный материал для исследования, поскольку они аккумулируют многовековой жизненный опыт, отражают морально-этические нормы и формируют национальную картину мира. В них фиксируются устойчивые представления о базовых категориях человеческого бытия, среди которых особое место занимают концепты «счастье» и «несчастье».

Актуальность данного исследования определяется необходимостью комплексного анализа данных концептов в рамках русской лингвокультуры, выявления их семантической структуры, когнитивных особенностей и ценностного содержания. Целью статьи является выявление лингвокультурной специфики концептов «счастье» и «несчастье» на материале русских пословиц.

Понятие «концепт» занимает центральное место в когнитивной лингвистике и лингвокультурологии. Концепт рассматривается как сложное ментальное образование, включающее понятийный, образный и ценностный компоненты. Он представляет собой результат осмысления человеком окружающей действительности и фиксируется в языке.

Согласно Ю.С. Степанову, концепты являются «константами культуры», отражающими наиболее значимые для общества смыслы. В свою очередь, В.А. Маслова подчёркивает, что концепт аккумулирует коллективный опыт народа и проявляется через языковые средства, в том числе пословицы и фразеологизмы. Методологическую основу исследования составляют:

- лингвокультурологический анализ;
- семантический анализ;
- когнитивный подход;
- метод интерпретации паремиологических единиц.

Пословицы рассматриваются как репрезентанты народного сознания, в которых закреплены типичные модели восприятия мира.

Счастье и несчастье выступают объектом оценки со стороны языковой личности. При этом несчастье воспринимается как нечто

тяжелое, горькое, серьезное. Счастье может пониматься как легкое, незаслуженное, либо иметь значение высшей степени блаженства, что приближает его к сфере «высокого», а, следовательно, иллюзорного. Специфика основного значения лексем «счастье» – «несчастье» (состояние – событие соответственно) обуславливает характеристику концептов по признаку 'осознание – неосознание'.

Анализ синонимического ряда лексемы «счастье» позволяет сделать вывод о том, что ценным в счастье является ощущение гармонии, подъема, который по степени интенсивности может варьироваться от сдержанного проявления чувств до бурной радости. Лексемы «блаженство», «благодать», «идиллия», «упоение», «нега» связаны с получением удовольствия, наслаждения от счастливой жизни. В лексеме «благополучие» актуализируется признак 'достаток' [1, с. 185].

Синонимический ряд «судьба – удача/талан – фортуна» подчеркивает возможный источник счастья. Соотнесенность счастья с удачей, судьбой наделяет его такими качествами как непредсказуемость и предопределенность одновременно. Анализ синонимического ряда лексемы «несчастье» позволяет выявить отличительные признаки несчастья: тяжелое, чаще всего неожиданное событие – беда, бедствие, трагедия, невзгоды; лексема «горе» определяет несчастье как душевное переживание, страдание; «напасть», «лихо», «злосчастье» отсылают к представлению несчастья – мифологического существа; в лексеме «бездолье» отражается этимология слова «несчастье». «Удар судьбы» отсылает к возможному источнику несчастья.

Словообразовательный потенциал лексем «счастье» – «несчастье» определяется использованием морфологического (суффиксального, префиксального, префиксально-суффиксального) способа образования слов, а также субстантивации. На уровне словообразования счастье и несчастье соотносятся по принципу антонимической симметрии. Отсутствие глагольной реализации концепта «несчастье» в современном русском языке и наличие ее в словаре В.И. Даля указывает на возможный источник происхождения данного концепта (безсчастить – лишать доброй доли), а также на неясность этого источника в современном русском языке, в отличие от концепта «счастье», глагольная реализация которого приводится в словарях современного русского языка [1, с. 187].

Лексико-семантический анализ лексем «счастье» – «несчастье» дополняется материалами, полученными в результате применения психолингвистических методик исследования. Метод прямого толкования слова позволяет выявить отсутствие понимания респондентами внутренней формы слов «счастье» – «несчастье», доминирование оппозиционного представления о счастье и несчастье. В большинстве ответов концепты «счастье» – «несчастье»

представлены интерпретационно, что связано с недоступностью прямого толкования денотатов абстрактных имен. Выявленные ассоциаты свидетельствуют об актуализации в сознании испытуемых семантических признаков лексем «счастье» – «несчастье», а также о личностном характере исследуемых концептов.

Концепт «счастье» в русских пословицах отличается многослойной структурой и разнообразием интерпретаций. Он включает следующие основные смысловые компоненты:

✓ Счастье как судьба и случай. Многие пословицы отражают представление о счастье как о внешней силе, не зависящей от человека:

- «Счастье – вольная птица: где захотело, там и село»
- «Кому счастье, кому ненастье» [2, с. 75]. В данном случае счастье осмысливается как нечто непредсказуемое, связанное с фаталистическим мировосприятием.

✓ Счастье как результат личных усилий. Наряду с фатализмом, в пословицах присутствует идея активности человека:

- «Каждый кузнец своего счастья». Это свидетельствует о двойственной природе концепта: он объединяет пассивное ожидание и активное действие.

✓ Счастье как духовная категория. Русская культура склонна противопоставлять счастье материальному благополучию:

- «Не в деньгах счастье». Счастье связывается с внутренним состоянием человека, гармонией, моральными ценностями.

✓ Счастье как временное явление. Пословицы подчёркивают нестабильность счастья:

- «Счастье – что вода: утечёт и не заметишь»

Таким образом, концепт «счастье» характеризуется амбивалентностью, сочетая в себе идеи судьбы, труда, духовности и временности.

Концепт «несчастье» в русской паремиологии представлен не менее многогранно и выполняет важную мировоззренческую функцию.

➤ Несчастье как неизбежность

- «Беда не приходит одна» [2, с.245]. Несчастье воспринимается как естественная часть жизни, которую невозможно избежать.

➤ Несчастье как испытание

- «Горе учит жить». Несчастье осмысливается как средство духовного роста, формирующее жизненный опыт.

➤ Несчастье как фактор переоценки ценностей. В пословицах подчёркивается, что трудности способствуют осмыслению жизни:

- «Не было бы беды, да помогла нужда». Несчастье становится стимулом к развитию, активизации внутренних ресурсов человека.

➤ Социальный аспект несчастья. В ряде пословиц отражается идея коллективного переживания беды и взаимопомощи, что свидетельствует о социальной направленности русской культуры.

Бинарная оппозиция «счастье – несчастье» как отражение картины мира. Одной из ключевых особенностей является функционирование данных концептов в виде бинарной оппозиции. В русских пословицах они часто объединяются:

- «Не было бы счастья, да несчастье помогло». Такая структура отражает диалектическое мышление, при котором противоположности не исключают, а дополняют друг друга.

Счастье и несчастье образуют единую систему координат, в рамках которой человек осмысливает свою жизнь. Несчастье выступает условием осознания счастья, а счастье – временным состоянием, ценность которого осознаётся через противопоставление.

Анализ позволяет выделить ряд ключевых характеристик русской лингвокультуры:

- Фатализм – вера в судьбу и предопределённость;
- Терпимость к страданиям – готовность воспринимать трудности как норму жизни;
- Духовность – приоритет внутреннего мира над материальным;
- Коллективизм – значимость поддержки и сочувствия;
- Диалектическое восприятие мира – признание единства противоположностей.

Концепты «счастье» и «несчастье» выступают как универсальные категории, но их интерпретация имеет ярко выраженную национальную специфику.

Проведённый анализ показал, что концепты «счастье» и «несчастье» занимают центральное место в русской лингвокультуре и находят яркое отражение в пословицах. Они обладают сложной структурой, включающей когнитивные, семантические и ценностные компоненты. Концепт «счастье» характеризуется амбивалентностью и включает представления о судьбе, труде и духовности. Концепт «несчастье» осмысливается как неизбежная и значимая часть жизни, выполняющая обучающую и формирующую функцию. Их бинарная оппозиция отражает глубинные особенности национального мировосприятия, основанного на диалектическом единстве противоположностей. Таким образом, пословицы выступают важным источником для понимания культурных и когнитивных особенностей русского народа.

ЛИТЕРАТУРА

1. Даль В. И. Пословицы русского народа. – М.: Эксмо, 2000.
2. Аникин В.П. Русские пословицы и поговорки. М.: Художественная литература, 1988.

ЯЗЫК КАК НОСИТЕЛЬ ЭТНОКУЛЬТУРНЫХ НОРМ И ОТРАЖЕНИЕ КАРТИНЫ МИРА

Сәбитұлы Ә.,
Кызылординский университет «Болашақ»
(город Кызылорда)

ТҮЙІНДЕМЕ

Мақалада тіл этномәдени нормалардың негізгі тасымалдаушысы және әлемнің бейнесін қалыптастырумен берудің маңызды құралы ретінде қарастырылады. Тілдің, мәдениеттің және ойлаудың өзара байланысы, сондай-ақ этникалық және әлеуметтік-мәдени факторлардың әлемнің тілдік бейнесін қалыптастыруға әсері талданады.

ABSTRACT

The article considers language as the main carrier of ethnocultural norms and the most important tool for the formation and transmission of the picture of the world. The relationship of language, culture and thinking, as well as the influence of ethnic and socio-cultural factors on the formation of the linguistic picture of the world are analyzed.

Основным носителем этнокультурных норм является язык. Он используется в качестве внутриэтнического коммуникативного средства передачи традиций, информации об истории и культуре народа. Своеобразие языков заключается в неадекватности их когнитивных баз, сформированных этносами в процессе восприятия и освоения мира, специфической хозяйственной, трудовой деятельности, в результате существования на разнообразных социально-экологических ландшафтах. Неодинаковость когнитивных баз ведет к разнообразной структуризации мира в процессе номинации предметов и явлений.

Реальный мир – один, общий для всех народов. В его освоении люди опираются на логическую модель действительности, но представления индивидов об объективной действительности различаются. Это результат актуализации языковой модели мира, основывающейся на принципе дополнительности. Специфичность когнитивных механизмов познания разных этносов и разнообразная семантическая структурированность языка приводят к проблеме взаимопонимания между представителями разных лингвокультурных общностей [1 с. 18].

Этнические группы находятся в непрерывном контакте. В полиэтническом обществе функционируют различные языки, которые влияют на формирование и содержание этнокультурных норм.

Формирование норм в значительной степени зависит от взаимной лингвокультурной компетентности этноконтактных групп, от степени их соответствия реальному и желаемому речевому поведению.

Этнический фактор пронизывает все уровни функционирования лингвокультурной системы, все аспекты организации речевой деятельности личности и проявляется на любом уровне коммуникации. Наиболее четко национальные особенности восприятия отражаются в корпусе лексико-семантических средств, которые составляют основу лексики и грамматики этнически идентифицированной личности.

В целях изменения лингвокультурного фактора конкретной лингвокультурной системы не менее важно выявление типологических характеристик языковых составляющих речевых действий. Поскольку основные виды речевой деятельности едины для всего человечества, они в определенной степени универсальны.

Различия в этнокоммуникативных типологических знаниях различных народов проявляются, в основном, в способах и средствах реализации речевой деятельности. Выбор же того или иного способа и средства определяется речевыми установками личности и целью коммуникации. В планировании и реализации речевых установок обычно бывает задействована вся совокупность лингвистических знаний личности. Наличие этнического и специфического во владении языком связано с характерными особенностями комплекса речевых установок [2].

Поскольку язык и культура взаимодействуют, то перед лингвистами встают следующие задачи: изучить влияние культурных процессов на язык и влияние языка на культуру. Культура противостоит природе, это продукт социальной, а не биологической активности людей. Язык же выступает как явление культуры и природы. В самой материи языка, в ряде существенных характеристик языковой структуры сказывается биологическая природа человека. Здесь многое определяется возможностями физиологии и психофизиологии речевой деятельности.

Каждый язык по-своему членит мир, т.е. имеет свой способ концептуализации. Каждый язык имеет особую картину мира, и языковая личность обязана организовывать содержание высказывания в соответствии с этой картиной. В этом проявляется специфически человеческое восприятие мира, зафиксированное в языке. Картина мира—одно из фундаментальных понятий, описывающих человеческое бытие.

В последние десятилетия одной из важнейших проблем когнитивной лингвистики стала проблема отображения в сознании человека целостной картины мира, фиксируемой языком. Картина мира «запечатлевает в себе определенный образ мира, который никогда не является зеркальным отражением мира» [3, с. 60], она есть

определенное видение и конструирование мира в соответствии с логикой миропонимания.

М. Хайдеггер писал, что при слове «картина» мы думаем, прежде всего, об отображении чего-то: «картина мира, сущностно понятая, означает не картину, изображающую мир, а мир, понятый как картина». Между картиной мира как отражением реальности и языковой картиной мира как фиксацией этого отражения существуют сложные отношения. На ее формирование влияют язык, традиции, природа и ландшафт, воспитание и обучение, другие социальные факторы. Языковая картина мира дополняет объективные знания о реальности, часто искажая их (достаточно взглянуть на различное толкование таких слов, как «атом» «точка», «свет», «тепло» и т.д.) [4]. Изучая семантику этих слов, можно выявить специфику когнитивных (мыслительных) моделей, определяющих своеобразие наивной картины мира. Термин «языковая картина мира» – это метафора. В реальности специфические особенности национального языка, в которых зафиксирован уникальный общественно-исторический опыт определенной национальной общности людей, создают для носителей этого языка не какую-то иную, неповторимую картину мира, отличную от объективно существующей, а лишь специфическую «окраску» этого мира, обусловленную национальной значимостью предметов, явлений, процессов, избирательным отношением к ним, которое порождается спецификой деятельности, образа жизни и национальной культуры данного народа [5, с. 52]. В каждом естественном языке отражается особый способ восприятия и концептуализации мира. Выражаемые в нем значения образуют некую систему взглядов, своего рода коллективную философию, которая навязывается в качестве обязательной всем носителям языка.

Язык – это факт культуры, составная часть культуры, которую мы наследуем, и одновременно ее орудие. Культура народа вербализуется в языке, именно язык аккумулирует ключевые концепты культуры, транслируя их в знаковом воплощении – словах. Создаваемая языком модель мира есть субъективный образ объективного мира, она несет в себе черты человеческого способа миропостижения, т.е. антропоцентризма, который пронизывает весь язык.

Картина мира, которую можно назвать знанием о мире, лежит в основе индивидуального и общественного сознания. Язык же выполняет требования познавательного процесса. Концептуальные картины мира у разных людей могут быть различными, например, не совпадают полностью или частично они у представителей разных эпох, разных социальных, возрастных групп, разных областей научного знания и т.д. Люди, говорящие на разных языках, могут иметь при определенных условиях близкие концептуальные картины мира, а люди, говорящие на одном языке, – разные. Следовательно, в

концептуальной картине мира взаимодействует общечеловеческое, национальное и личностное.

Подобно тому, как в культуре каждого народа есть общечеловеческое и национальное, так и в семантике любого языка есть отражение общего, универсального компонента и этнического, специфического для культуры конкретного народа. Универсальный семантический компонент обусловлен единством видения мира людьми разных культур. Это принципиальное единство человеческой психики проявляется на разных уровнях семантической организации языков (от широких и устойчивых тенденций до «точечных» универсальных явлений). Так, в любых культурах говорящие нуждаются в разграничении субъекта действия и его объекта, предмета и признака, тех или иных временных и пространственных отношений. Межкультурное сходство самих процессов языкового общения проявляется в том, что все языки различают говорящего, слушающего и не участника общения (в этом назначение категории лица), все языки различают вопросы и утверждения, всюду в сообщении вплетаются модальные или эмоциональные оценки того, о чем идет речь, или самой речи.

Картина мира отражается в содержательной стороне языка этноса. Ее анализ помогает понять, чем различаются национальные культуры, как они дополняют друг друга на уровне мировой культуры. Связь сознания с языком проявляется в том, что сознание эксплицируется при помощи языка. Языковое сознание – это общее мировидение, выражающееся в языке и речи, включающее в себя представления о мире и представления о языке, закрепленные в языковых формах.

ЛИТЕРАТУРА

- 1.Абишева К.М. Социально-языковая константная деятельность в свете социолингвистической контактологии:автореф. ... докт. филол. наук. – Алматы, 2003. – С.18.
- 2.Шаклеин В.М. Лингвокультурная ситуация: структура и вопросы исторической реконструкции: дис. ... докт. филол. наук. – М., 1998. – 445 с.
- 3.Серебренников Б.А. О материалистическом подходе к явлениям языка. – М.: Наука, 1983. – 318 с.
- 4.Хайдеггер М. Искусство и пространство//Самосознание европейской культуры XXв. – М.: Политиздат, 1991. – 366 с.
- 5.Маслова В.А. Когнитивная Лингвистика: учебное пособие. – Минск: ТетраСистемс, 2005. – 256 с.

ПОНЯТИЕ КОГНИТИВНОЙ ПРОЕКЦИИ В СТРУКТУРЕ УЧЕБНОГО ДИСКУРСА

Максутова Д. Г.,
Кызылординский университет «Болашак»
(город Кызылорда)

ТҮЙІНДЕМЕ

Бұл мақалада қазіргі тіл білімінің когнитивтік-дискурсивті парадигмасы аясында білім беру дискурс құрылымындағы когнитивтік проекция ұғымы қарастырылады. Ол білім беру дискурсын білімді концептуалды модельдеу және оқушылардың танымдық құрылымдарын дамыту кеңістігі ретінде түсіндіру қажеттілігін негіздейді. Зерттеудің теориялық негіздері, оның ішінде когнитивтік лингвистиканың қағидалары мен дискурс теориясы талданады.

ABSTRACT

This article examines the concept of cognitive projection in the structure of educational discourse within the cognitive-discursive paradigm of modern linguistics. It substantiates the need to interpret educational discourse as a space for conceptual modeling of knowledge and the development of students' cognitive structures. The theoretical foundations of the study, including the tenets of cognitive linguistics and discourse theory, are analyzed.

Несмотря на разработанность проблематики когнитивной лингвистики и дискурсивного анализа, в современной науке отсутствует системное описание когнитивной проекции как механизма организации учебного дискурса. Как правило, исследователи ограничиваются анализом концептов, фреймов или стратегий речевого воздействия, не выделяя проективный характер трансляции знания в институциональной образовательной коммуникации.

Научная новизна настоящего исследования заключается в:

- введении термина «когнитивная проекция учебного дискурса» в его системной интерпретации;
- разработке структурной модели когнитивной проекции;
- обосновании её статуса как механизма формирования когнитивных матриц восприятия учебного материала;
- определении уровней её реализации в тексте [1].

Современная лингвистика развивается в русле антропоцентрической парадигмы, в рамках которой язык рассматривается не только как система знаков, но и как инструмент

познания, концептуализации и структурирования действительности. В исследованиях когнитивной направленности особое внимание уделяется механизмам репрезентации знания и формированию ментальных моделей мира. В данном контексте особую значимость приобретает изучение учебного дискурса как пространства трансляции и конструирования знаний.

Когнитивная лингвистика, представленная в трудах Елена Кубрякова, рассматривает язык как средство доступа к ментальным структурам и когнитивным процессам. Согласно данному подходу, языковые единицы отражают особенности концептуализации опыта и формируют определённую картину мира. В работах Джордж Лакофф подчёркивается роль когнитивных моделей и фреймовых структур в организации знания, что позволяет рассматривать дискурс как механизм проецирования определённых концептуальных схем на сознание адресата [2].

С позиций теории дискурса, развиваемой, в частности, Мишель Фуко, дискурс понимается как исторически и социально обусловленная система производства знания. Учебный дискурс в этом аспекте выступает институциональной формой коммуникации, в которой закрепляются нормативные способы интерпретации действительности и иерархия смыслов. Он характеризуется регламентированностью, асимметрией коммуникативных ролей (учитель–обучающийся), целенаправленностью и прагматической установкой на формирование определённой когнитивной картины мира.

В рамках настоящего исследования вводится понятие когнитивной проекции, под которой предлагается понимать процесс репрезентации и структурирования знания в учебном дискурсе посредством языковых механизмов, отражающих определённую когнитивную модель действительности. Когнитивная проекция проявляется в отборе концептов, способах их вербализации, логике подачи материала и системе аргументации.

Предлагается трёхкомпонентная модель когнитивной проекции:

1. Концептуальный уровень

Определяет систему ключевых понятий и их иерархию.

2. Структурно-композиционный уровень

Регламентирует логику подачи материала, последовательность аргументации и типологию текстовых связей.

3. Интенционально-прагматический уровень

Связан с целевой установкой дискурса и формированием нормативной модели знания [3].

Взаимодействие данных уровней образует когнитивную матрицу учебного дискурса

Учебный текст, будучи базовой единицей учебного дискурса, не только передаёт информацию, но и задаёт определённую

интерпретационную рамку. Через систему терминов, дефиниций, оценочных компонентов и структурных маркеров формируется когнитивная схема усвоения материала. Таким образом, знание в учебном дискурсе предстаёт не как нейтральная совокупность фактов, а как концептуально организованная модель, транслируемая в сознание обучающегося [4].

Методологическую основу исследования составляют когнитивно-дискурсивный анализ, концептуальный анализ и интерпретационный метод. Их сочетание позволяет выявить механизмы проецирования когнитивных структур в учебном дискурсе и описать их функциональную специфику.

В рамках данного исследования когнитивная проекция определяется как многоуровневый механизм концептуального конструирования знания в учебном дискурсе, обеспечивающий трансляцию не только информационного содержания, но и способов его интерпретации, оценки и структурирования в сознании адресата.

В отличие от понятий «концептуализация» и «репрезентация», когнитивная проекция акцентирует направленный характер формирования когнитивных структур, обусловленный институциональной целью образовательной коммуникации [5].

Таким образом, учебный дискурс может рассматриваться как пространство когнитивного моделирования, в котором осуществляется целенаправленное формирование знаний, ценностных установок и способов интерпретации действительности. Понятие когнитивной проекции позволяет систематизировать механизмы языковой репрезентации знания и определить направление дальнейшего эмпирического анализа.

Перспективы исследования связаны с анализом конкретных учебных текстов и выявлением способов репрезентации ключевых концептов в образовательной коммуникации, что может стать самостоятельным разделом магистерской диссертации. Учебный дискурс предстает как механизм направленного когнитивного моделирования, а когнитивная проекция — как его системообразующий принцип. Данный подход позволяет перейти от описания отдельных языковых средств к анализу глубинных механизмов формирования образовательной картины мира, что открывает перспективы комплексного когнитивно-дискурсивного исследования.

ЛИТЕРАТУРЫ

1. Кубрякова Е.С. Язык и знание: На пути получения знаний о языке. — М.: Языки славянской культуры, 2004.
2. Лакофф Дж. Женщины, огонь и опасные вещи. — М.: Языки славянской культуры, 2004.

3. Фуко М. Археология знания. — СПб.: Гуманитарная Академия, 2004.

4. Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. — Волгоград: Перемена, 2002.

5. Чернявская В.Е. Дискурс как объект лингвистического исследования. — М.: Флинта, 2010.

ОӘЖ 81'42.159

МӘТІН МЕН ДИСКУРСЫҢ БАЙЛАНЫСЫ

Сейтаскарова А.А., магистрант,
Қызылорда «Болашақ» университеті
(Қызылорда қаласы).

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются понятия текста и дискурса в современном языкознании, их взаимосвязь и различие, основные признаки.

ABSTRACT

The article examines the concepts of text and discourse in modern linguistics, their interrelation and difference, and the main features.

Қазіргі тіл білімінде мәтін мен дискурс ұғымдары өзара тығыз байланысты, бірақ мазмұндық тұрғыдан ерекшеленетін категориялар ретінде қарастырылады. Бұл ұғымдар тілдің қызметін, құрылымын және коммуникативтік табиғатын кешенді түрде зерттеуге мүмкіндік береді.

Мәтін – белгілі бір коммуникативтік мақсатқа сай ұйымдасқан, мағыналық және құрылымдық тұтастыққа ие тілдік бірлік. Ол сөйлемдер тізбегінен тұрып, логикалық, грамматикалық және семантикалық байланыс арқылы бірігеді. Мәтіннің негізгі белгілеріне тұтастық, байланыстылық, аяқталғандық және ақпараттылық жатады. Мәтін тілдің статикалық қыры ретінде қарастырылып, көбінесе оның ішкі құрылымы, композициясы және тілдік құралдары зерттеледі.

Ал дискурс – мәтіннің нақты коммуникативтік жағдайда жүзеге асу үдерісі, яғни тілдік бірліктердің әлеуметтік, мәдени және прагматикалық контексте қолданылуы. Дискурс тек мәтінді ғана емес, оны тудырушы мен қабылдаушының өзара әрекетін, олардың мақсатын, ниетін, білім қорын және коммуникация жағдайын қамтиды. Сондықтан дискурс тілдің динамикалық, әрекеттік сипатын білдіреді.

Ғылыми әдебиеттерде мәтін мен дискурс арасындағы айырмашылық «өнім» және «үдеріс» ұғымдары арқылы түсіндіріледі: мәтін – дайын тілдік өнім болса, дискурс – сол мәтінді өндіру мен қабылдау үдерісі. Дискурсты зерттеу барысында

экстралингвистикалық факторлар, яғни әлеуметтік орта, мәдени контекст, тарихи кезең, қатысушылардың статусы мен рөлі маңызды орын алады.

Мәтін мен дискурсты зерттеу қазіргі тіл білімінде бірнеше бағыттармен жүзеге асырылады. Соның ішінде мәтін лингвистикасы мәтіннің құрылымдық және семантикалық ерекшеліктерін қарастырса, дискурс талдауы тілдің қолданысындағы әлеуметтік және прагматикалық аспектілерді зерттейді. Бұл бағыттар антропоэзектік парадигма аясында дамып, адам факторын негізгі нысан ретінде қарастырады.

Мәтін және дискурс – тіл мен сөйлеу қатынасы негізінде пайда болған ұғымдар. Тіл мен сөйлеу антиномиялары сияқты мәтін мен дискурс та бір-біріне қарсы болғанымен, бір-бірінсіз жеке зерттеуге болмайтын ұғымдар. Тіл де мәтін мен дискурс арқылы түрліше құбылады. Тіл білімінде мәтін арқылы дискурстың, дискурс арқылы мәтіннің коммуникативтік, прагматикалық сипаттары ашылады.

Мәтінді зерттеудің бастапқы кезеңі мәтін грамматикасы, мәтін синтаксисі, яғни сөйлемдердің құрылымы мен байланысы тұрғысында болса, келесі кезеңі коммуникативті-прагматикаға бағытталды. Ғалымдар зерттеуінше анықталған мәтіннің жаңа сипаты ғылымға көптеген өзгерістер әкелді. Ендігі кезекте мәтін академиялық грамматиканың негізі ғана емес, ол – сөйлеу актісіндегі субъектілердің қарым-қатынас құралы, айтушының ойы мен танымы, қабылдаушының түсінуі мен түсіндіруі. Мәтіннің бұндай сипатқа ие болуы Ф. де Соссюрдің тіл мен сөйлеу антиномияларына және Прага лингвистикалық үйірмесінің тілдің қызметіне қатысты тұжырымдарына байланысты. Ғалым тіл мен сөйлеуді қарама-қарсы қою арқылы мәтін мен дискурс теорияларының ғылыми айналымға шығуына септігін тигізген. Прага лингвистикалық мектебі тіл құрылымын атқаратын қызметі тұрғысынан зерттеуді мақсат етті. Бұл үйірменің мүшелері тілдегі әрбір элемент өзінің тілдік жүйеде атқаратын қызметіне қарай бағалануы керек деп есептеген. Прагмашылдар тіл қызметін зерттеу арқылы тілдің синтаксис саласын терең қарастырып, мәтін синтаксисінің қалыптасуына елеулі үлес қосты.

Қазақ тілтаным саласы бойынша ұлы ағартушы Ы. Алтынсариннің «Қазақтарға орыс тілін оқытудың бастауыш құралы» («Начальное руководство к обучению казахов русскому языку»), «Қазақ хрестоматиясы» еңбектері ғылыми мәтінді оқытудың алғашқы үлгісі болып саналады.

Сонымен қатар қазақ ғылымының тарихында XX ғасырдың I жартысының алар орны ерекше. Оның бірден бір себебі осы кезеңде қазақ тілінде түрлі оқулықтар жазылды, өзге тілден көптеген еңбектер аударылды. Қазақ ғылымының қалыптасуына А. Байтұрсынұлы, Қ.

Жұбанов, М. Жұмабаев, Ж. Аймауытұлы, Е. Омарұлы, Т. Шонанұлы, Х. Досмұхамедұлы және т.б. ғалымдардың еңбектері негіз болды.

Ғылымның бір саласы қазақ тіл білімінің негізін қалаған А. Байтұрсынұлының еңбектері қазақ тілінде жазылған ғылыми мәтіннің алғашқы үлгілерінің бірі саналады. А. Байтұрсынұлы – қазақ тілтануында ғылыми мәтін жазған және ғылыми мәтіннің ерекшеліктерін алғаш болып көрсеткен ғалым. Ғалымның «Оқу құралы», «Әдебиет танытқышы», бірнеше рет басылымнан шыққан «Тіл – құрал» атты оқулықтарының мәтіндері ғылыми қалыпқа түскен, ғылыми стильде жазылған. Ғалым Р. Нұрғалиев А. Байтұрсынұлының «Әдебиет танытқыш» еңбегі туралы ойын былайша жеткізеді: «қазақтың ұлттық әдебиеттануының ғылыми негізі, методологиялық арналары, басты-басты терминдері мен категориялары түп-түгел осы кітапта қалыптастырылған» [1]. А. Байтұрсынұлы «шығарма сөз өңді, ұнамды болу туралы талғаудың қоятын жалпы шарттары мынау: сөз дұрыстығы, тіл тазалығы, тіл анықтығы, тіл дәлдігі және тіл көрнектілігі» [2] деген тұжырымы арқылы ғылыми мәтінге тән белгілерді анық көрсетеді.

Қазақ тіл біліміне тиесілі ғылыми мәтіндердің қатарын толықтырған ғалымдардың бірі – Х. Досмұхамедұлы. Оның тіл саласындағы еңбектері негізінен емле, фонетика, термин, әліпби, әдеби тіл, жер-су аттары, аударма, түркі тілдерінің тарихын, көне сөздердің мағыналарын, этимологиясын ашуға арналған. Қазақтың ғылым тілін қалыптастырудың маңызын терең түсініп, бұл іске саналы түрде араласқан Х. Досмұхамедұлы «Жануарлар» атты еңбегінің алғысөзінде былай жазады: «Ғылымды өз тілімізге аударғанда, ең керегі – ғылым тіліндегі атауларды (термин) дұрыстап түсінікті қылып аудару. Ғылым тіліндегі қолданылған атауларды қазақ тіліне дұрыстап түсінікті қылып аудару – өте қиын жұмыс. Ғылым атауларына келісті ат тағу деген алғашқы уақытта қиын болса да, өте мұқтаж нәрсе. Сөздің жүйесін келтіріп, көркем қылып жазу да керекті нәрсе. Ғылым атауларына ылайықты ат қою алғашқы уақытта тым мұқтаж, бүтін ілгері болашаққа жол салатын нәрсе; сондықтан алғашқы жазылған кітаптарда, әсем қылып, сөздің жүйесін келтіріп жазудан көрі, ғылым атауларына ылайықты атақ тағу жағын қарастыру керектірек дейміз» [3]. Осылайша ғалым ғылым тіліне, ғылыми терминдерге қатысты пікір білдіріп, қазақ ғылыми мәтіндерінің грамматикалық жағынан сауатты қалыптасуына ықпал жасайды.

Қорытындылай келе, мәтін мен дискурс – тіл біліміндегі өзара сабақтас, бірақ әртүрлі қырынан қарастырылатын ұғымдар. Мәтін тілдің құрылымдық ұйымдасуын сипаттаса, дискурс оның нақты коммуникациядағы қызметін, әлеуметтік-мәдени мәнін айқындайды.

ӘДЕБИЕТ

1 Нұрғалиев Р. Алып бәйтерек // Кіт.: Ақ жол. – Алматы, 1991. –Б. 12-13.

2 Байтұрсынұлы А. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: Абзал-Ай, 2013. – 640 б.

3 Халел Досмұхамедұлы және қазақ терминологиясының мәселелері //25.12.2023.

УДК 81'42.159

СОВРЕМЕННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ ИЗУЧЕНИЯ ЭПИСТОЛЯРНОГО ДИСКУРСА

Әбдісадыққызы Ж., магистрант,
Кызылординский университет «Болашақ»,
Научный руководитель: Кусаинова Д.Ж., доцент, к.п.н.,
Западно-Казахстанский инновационный
технический университет

ТҮЙІНДЕМЕ

Бұл мақалада эпистолярлық дискурсты зерттеудің қазіргі заманғы бағыттары қарастырылады. Эпистолярлық мәтіндердің коммуникативтік, прагматикалық және когнитивтік ерекшеліктері талданады. Зерттеуде дискурс-талдау әдістері, сондай-ақ пәнаралық тәсілдер (лингвистика, әдебиеттану, мәдениеттану) негізінде эпистолярлық мәтіндердің табиғаты айқындалады. Қазіргі ғылыми үрдістерге сәйкес, эпистолярлық дискурс тек тарихи-әдеби құбылыс ретінде емес, сонымен қатар цифрлық коммуникация кеңістігіндегі (электрондық хаттар, әлеуметтік желілер) жаңа формада қарастырылады. Сонымен қатар, жасанды интеллект пен корпустық лингвистика әдістерінің қолданылуы эпистолярлық мәтіндерді талдаудың жаңа мүмкіндіктерін ашады. Эпистолярлық дискурс тұлғааралық коммуникацияның ерекше түрі ретінде автор мен адресат арасындағы әлеуметтік, мәдени және психологиялық байланысты көрсетеді.

ABSTRACT

This article explores contemporary trends in the study of epistolary discourse. It analyzes the communicative, pragmatic, and cognitive features of epistolary texts. Special attention is given to discourse analysis methods and interdisciplinary approaches combining linguistics, literary studies, and cultural studies. In modern research, epistolary discourse is no longer viewed solely as a historical and literary phenomenon but also as part of digital communication, including emails and social media interactions. The study highlights the growing role of artificial intelligence and corpus-based methods in expanding analytical possibilities. Epistolary discourse is

interpreted as a specific form of interpersonal communication that reflects social, cultural, and psychological relations between the sender and the recipient.

Эпистолярный дискурс занимает особое место в системе языковой коммуникации, поскольку отражает личностный, социальный и культурный опыт взаимодействия между адресантом и адресатом. Традиционно эпистолярные тексты рассматривались в рамках литературоведения как часть художественного наследия. Однако в современной науке наблюдается значительное расширение подходов к их изучению. Актуальность исследования обусловлена тем, что в условиях цифровизации коммуникации эпистолярный дискурс претерпевает существенные изменения. Электронные письма, мессенджеры и социальные сети формируют новые формы письменного общения, которые требуют переосмысления традиционных теоретических положений.

Целью данной работы является анализ современных тенденций изучения эпистолярного дискурса и выявление его трансформаций в цифровую эпоху. Подобный функциональный подход в исследовании речевых жанров основан на современных представлениях о тексте как дискурсе – сложном коммуникативном событии. Дискурсивный анализ текста, имеющего определенную жанровую принадлежность, осуществляется с учетом всего комплекса лингвистических и экстралингвистических факторов, релевантных для той или иной коммуникативной ситуации, важной составляющей которой и является данный текст. Огромными возможностями в этом плане характеризуется эпистолярный дискурс.

Зародившись в глубокой древности, о чем свидетельствуют новгородские грамоты, датированные XI веком – временем зарождения русской письменности, эпистолярная форма была всегда востребована социумом. XIX век можно считать временем расцвета эпистолярного жанра во всех его стилевых разновидностях: «Написанное слово правило миром, составление письма было искусством» [1, с. 627]. Активно развивается частное и дружеское письмо, а также жанр письма в публицистике и литературной критике. Сама эпистолярная форма имеет целый ряд преимуществ перед традиционными литературными жанрами – неограниченный выбор языковых средств, свободный переход от одной темы к другой, эффект достоверности и непосредственного соучастия в описываемом.

Эпистолярный дискурс представляет собой разновидность дискурса, реализуемую в форме письменного общения между адресантом и адресатом. Его специфика определяется рядом ключевых характеристик: адресность, диалогичность, субъективность и контекстуальность обусловленность. Одним из важнейших аспектов

является его коммуникативная направленность. В отличие от других видов письменной речи, эпистолярный дискурс всегда ориентирован на конкретного адресата, что обуславливает выбор языковых средств, стиль изложения и структуру текста.

С точки зрения современной лингвистики, эпистолярный дискурс рассматривается в рамках нескольких теоретических подходов:

Во-первых, дискурс-анализ позволяет исследовать письмо как процесс взаимодействия, в котором важную роль играют не только языковые элементы, но и внеязыковые факторы: социальный контекст, культурные нормы и коммуникативные цели.

Во-вторых, прагмалингвистический подход акцентирует внимание на намерениях автора, его коммуникативных стратегиях и речевых актах. В письмах особенно ярко проявляются такие категории, как вежливость, экспрессивность, оценочность.

В-третьих, когнитивный подход рассматривает эпистолярный дискурс как отражение ментальных процессов человека. Письмо становится способом структурирования опыта и передачи индивидуального мировосприятия. Современная наука характеризуется интеграцией различных областей знания, что в полной мере проявляется в изучении эпистолярного дискурса. В литературоведении эпистолярный жанр традиционно рассматривается как часть художественного творчества. Письма писателей позволяют раскрыть особенности их индивидуального стиля, мировоззрения и творческого метода. Более того, эпистолярные тексты нередко выступают как самостоятельные литературные произведения.

Культурологический подход позволяет рассматривать письма как отражение культурных норм и ценностей определенной эпохи. Через эпистолярные тексты можно проследить трансформацию социальных установок, традиций и форм общения. Социолингвистика обращает внимание на социальные аспекты коммуникации. Письма демонстрируют особенности речевого поведения представителей различных социальных групп, а также отражают статусные отношения между участниками общения. Психолингвистика, в свою очередь, исследует эмоциональные и когнитивные процессы, лежащие в основе письменной коммуникации. Эпистолярный дискурс является ценным материалом для анализа индивидуального сознания и психоэмоционального состояния человека.

Одной из наиболее значимых тенденций является переход от традиционного письма к цифровым формам коммуникации. Этот процесс сопровождается существенными изменениями в структуре и функциях эпистолярного дискурса. Электронная почта стала одной из первых форм цифровой эпистолярной коммуникации. Она сохранила многие традиционные элементы письма (обращение, основную часть,

заклучение), однако отличается большей скоростью передачи информации и более свободным стилем.

С развитием мессенджеров и социальных сетей эпистолярный дискурс приобрел новые формы. Коммуникация стала более динамичной, фрагментированной и неформальной. Широкое распространение получили сокращения, эмодзи, стикеры и другие визуальные элементы, которые дополняют или заменяют текст. Особого внимания заслуживает явление гибридизации, при котором границы между устной и письменной речью становятся размытыми. Современные сообщения часто сочетают признаки обоих типов коммуникации: спонтанность устной речи и фиксированность письменной. Таким образом, эпистолярный дискурс в цифровую эпоху перестает быть строго формализованным и приобретает гибкий, адаптивный характер.

Современные тенденции в изучении эпистолярного дискурса тесно связаны с развитием новых методов анализа. Корпусная лингвистика позволяет исследовать большие массивы текстов и выявлять статистические закономерности. Это особенно актуально в условиях цифровой коммуникации, где объем текстовых данных постоянно растет. Методы искусственного интеллекта открывают новые возможности для анализа текста. С их помощью можно автоматически определять тональность сообщений, выявлять коммуникативные стратегии и анализировать структуру дискурса. Цифровая гуманитаристика объединяет методы гуманитарных и технических наук, что позволяет проводить комплексные исследования эпистолярного дискурса с использованием современных технологий. Хвек продолжает традиции, связанные с тем или иным способом использования разных функционально-стилевых разновидностей ЭТ. Эпистолярная форма остается востребованной в различных сферах общения. Предпринимаются попытки комплексного осмысления текстов эпистолярного (см. работы Н.И. Гайнуллиной, С.С. Дмитриева, Г.С. Журавлевой, А.Н. Качалкина, Т.А. Миллер, Е.И. Прохорова и др.). Это время отмечено также процессом становления научного подхода к осмыслению эпистолярия со стороны лингвистов. Жанровая форма формируется на протяжении длительного времени и является отличительной приметой определенной исторической эпохи. Изменения в жизни общества влекут за собой изменения в жанрово-стилевой системе языка. Одним из критериев сформированности и «зрелости» той или иной жанровой формы выступает, на наш взгляд, ее способность реализовать свой потенциал в разных сферах коммуникации, быть востребованной в дискурсивных ситуациях разных типов.

Современные тенденции изучения эпистолярного дискурса свидетельствуют о значительном расширении границ данного понятия. Если ранее он рассматривался преимущественно как

литературный жанр, то сегодня он охватывает широкий спектр коммуникативных практик, включая цифровую коммуникацию. Эпистолярный дискурс отражает динамику развития языка, общества и технологий. Его изучение требует комплексного междисциплинарного подхода, объединяющего достижения лингвистики, культурологии, социологии и информационных технологий.

Таким образом, эпистолярный дискурс остается актуальным и перспективным объектом научного исследования, способным дать глубокое понимание современных процессов коммуникации.

ЛИТЕРАТУРА

1. Протопопова О.В. Эпистолярный жанр // Стилистический энциклопедический словарь русского языка / Под ред. М.Н. Кожин. М., 2003.

ӘОЖ 94(574)

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ АРНАЙЫ ЭКОНОМИКАЛЫҚ АЙМАҚТАРДЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ

Елубаев Келдібек, магистрант,
Қызылорда «Болашақ» университеті
(Қызылорда қаласы)

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается история становления, правовые основы и развитие специальных экономических зон в Казахстане. Автор анализирует причины и цели введения специальных экономических зон в стране с лет независимости и описывает создание первых зон.

ABSTRACT

The article examines the history of the formation, legal foundations and development of special economic zones in Kazakhstan. The author analyzes the reasons and objectives of the introduction of special economic zones in the country since the years of independence and describes the creation of the first zones.

Тәуелсіздік жылдарында Қазақстанның экономикалық даму тәжірибесіне енген жаңа әрі маңызды ұғымдардың бірі – арнайы экономикалық аймақ (АЭА) болып табылады. Бұл институт нарықтық экономиканы қалыптастыру, шетелдік және отандық инвестицияларды тарту, сондай-ақ өндірістік және инновациялық қызметті жандандыру мақсатында енгізілді. Мамандардың пайымдауынша, арнайы экономикалық аймақтар – елдің басқа өңірлерінде қолданылмайтын ерекше экономикалық, құқықтық және

әкімшілік жеңілдіктер жүйесі қарастырылған аумақтар. Олар ұлттық экономикалық кеңістіктің құрамдас бөлігі бола отырып, белгілі бір деңгейде дербес, оқшауланған географиялық аймақ ретінде сипатталады [1,25]. Мұндай аймақтарда салықтық, кедендік жеңілдіктер, жеңілдетілген әкімшілік рәсімдер және инфрақұрылымдық қолдау сияқты артықшылықтар кешені ұсынылады.

Сонымен қатар, арнайы экономикалық аймақтарды ұлттық немесе шетелдік кәсіпкерлер үшін қолайлы инвестициялық орта қалыптастыратын, өзге аумақтармен салыстырғанда айрықша құқықтық мәртебеге ие шектеулі аумақ ретінде анықтауға болады. АЭА-ның басты ерекшелігі – онда экономикалық қызметті жүргізудің ерекше режимі орнатылып, кәсіпкерлік субъектілеріне қосымша ынталандыру тетіктері беріледі. Осылайша, арнайы экономикалық аймақтар ел экономикасының бәсекеге қабілеттілігін арттыруға, өндірістік әлеуетті дамытуға және халықаралық экономикалық байланыстарды кеңейтуге бағытталған маңызды құралдардың бірі ретінде қарастырылады.

Қазақстандағы алғашқы еркін экономикалық аймақтар 1991 жылы құрылды. Атап айтқанда, Жезқазған облысында Жәйрем-Атасу еркін экономикалық аймағы, Талдықорған облысында Алакөл және Жаркент еркін экономикалық аймақтары, Талдықорған қаласында «Талдықорғанвнештранс» кәсіпорны базасында субаймақ, Қостанай облысында Лисаковск еркін экономикалық аймағы, сондай-ақ Алматы қаласында «Атакент» еркін сауда аймағы қалыптасты. Сонымен қатар, Атырау, Шығыс Қазақстан, Қарағанды және Маңғыстау облыстары да еркін экономикалық аймақтар ретінде жарияланды. Жалпы алғанда, аталған кезеңде елімізде 9 арнайы (еркін) экономикалық аймақ жұмыс істей бастады. Бұл аймақтар Қазақстанның алғашқы экономикалық реформаларының маңызды тетіктерінің бірі ретінде қарастырылып, өңірлік экономиканы дамытуда және нарықтық қатынастарды қалыптастыруда белгілі бір рөл атқарды.

Қазақстанда АЭА-ның дамуын шартты түрде бірнеше кезеңге бөлуге болады:

1-кезең (1990-жылдардың соңы – 2000-жылдардың басы) Бұл кезеңде алғашқы арнайы экономикалық аймақтар құрылды. Олардың ішінде Ақтау теңіз порты арнайы экономикалық аймағы ерекше орын алады. Ол көлік-логистикалық әлеуетті дамытуға бағытталды.

2-кезең (2000–2010 жж.) Индустриялық-инновациялық даму стратегиясының қабылдануымен АЭА саны артты. Бұл кезеңде өндірістік және технологиялық бағыттағы аймақтар қалыптасты.

3-кезең (2010 жылдан кейін) Бұл кезеңде АЭА қызметінің тиімділігін арттыруға, басқару жүйесін жетілдіруге және нақты салалық мамандануға басымдық берілді.

Аталған аймақтарды құру Қазақстанның тәуелсіздік алғаннан кейінгі алғашқы экономикалық реформаларының маңызды бағыттарының бірі болды. Дегенмен, нарықтық қатынастарды жедел қалыптастыру, шетелдік инвестицияларды тарту, экспорттық әлеуетті арттыру және өңірлік экономиканың дамуына серпін беруді мақсат еткен еркін экономикалық аймақтарды қалыптастырудың алғашқы тәжірибесі күтілген нәтижелерге толық қол жеткізе алмады. Бұл, ең алдымен, олардың қызметін реттейтін құқықтық және ұйымдастырушылық тетіктердің жеткілікті деңгейде жетілмеуімен байланысты болды. Атап айтқанда, аймақтарға қаржылық, салықтық және әкімшілік мәселелерді дербес шешуге қажетті өкілеттіктер толық көлемде берілмеді. Соның салдарынан, еркін экономикалық аймақтардың тиімді қызмет етуі тежеліп, олардың экономикалық ықпалы шектеулі сипатта қалды.

Осылайша, алғашқы кезеңдегі тәжірибе арнайы экономикалық аймақтарды дамытуда институционалдық және құқықтық негіздерді жетілдірудің маңыздылығын көрсетті. Кейінгі жылдары жүргізілген реформалар дәл осы кемшіліктерді жоюға және арнайы экономикалық аймақтардың тиімділігін арттыруға бағытталды.

Арнайы экономикалық аймақтарды құру үдерісі ең алдымен тиісті заңнамалық негізді қалыптастырудан басталған еді. Осы мақсатта 1990 жылдың қараша айында «Қазақ КСР-да арнайы экономикалық аймақтар құру туралы» алғашқы заң қабылданды. Аталған құжатта арнайы экономикалық аймақ ұғымы ресми түрде айқындалып, олар ерекше құқықтық режимі мен нақты белгіленген әкімшілік шекарасы бар, өңірдің әлеуметтік-экономикалық дамуын жеделдету, шетелдік капиталды тарту, сондай-ақ басқарудың озық тәжірибесі мен заманауи технологияларды енгізу мақсатында құрылатын аумақ ретінде сипатталды. Кейіннен арнайы экономикалық аймақтардың қызметін жетілдіру және құқықтық реттеуді нақтылау мақсатында бірқатар нормативтік-құқықтық актілер қабылданды. Атап айтқанда, 1994 жылдың наурыз айында Қазақстан Республикасы Президентінің «Еркін экономикалық аймақтардың қызметін реттеу шаралары туралы» Жарлығы шықты. Бұдан соң «Қазақстан Республикасындағы арнайы экономикалық аймақтар туралы» заң бірнеше рет жаңартылып, 1996, 1999, 2007 және 2011 жылдары жаңа редакцияларда қабылданды.

Қазіргі таңда Қазақстандағы арнайы экономикалық аймақтардың қызметі осы заңнамалық актілер негізінде жүзеге асырылады. Заңнамаға сәйкес, арнайы экономикалық аймақтарды құру туралы шешім қабылдау өкілеттігі Қазақстан Республикасының Президентіне тиесілі. Сонымен қатар, олардың қызмет ету мерзімі, әдетте, 25 жылдан аспайтын уақытпен шектеледі [2,270].

Қолданыстағы заңнамаға сәйкес, арнайы (еркін) экономикалық аймақтардың әкімшілік кеңестері дербес қаржылық қорлар құруға

немесе аймақ шекарасы әкімшілік-аумақтық бірлік шекарасымен сәйкес келген жағдайда бірыңғай бюджет қалыптастыруға құқылы болды. Осыған байланысты Ақмола, Қызылорда және Лисаковск арнайы экономикалық аймақтарының бюджеттері бір мезгілде тиісінше Ақмола, Қызылорда және Лисаковск қалаларының бюджеттері ретінде қызмет атқарды.

Ал Жәйрем-Атасу арнайы экономикалық аймағында жеке қаржылық қор қалыптастырылды. Бұл оның құрамына Қаражал қаласының, Жәйрем және Шалгинский кенттерінің аумақтары, сондай-ақ Жезқазған облысының резервтік жерлері енгізілуімен байланысты болды. Яғни, бұл аймақтың аумақтық құрылымы күрделі болғандықтан, оның қаржылық жүйесі де дербес сипат алды.

Арнайы экономикалық аймақтардың қаржылық қорлары мен бюджеттерінің кіріс бөлігі сол аумақта тіркелген заңды және жеке тұлғалар төлейтін жалпы мемлекеттік және жергілікті салықтар мен алымдар есебінен қалыптастырылды. Алайда қолданыстағы заңнамаға сәйкес, арнайы мақсаттағы қорларға бағытталатын міндетті төлемдер аталған қаржылық қорлардың кіріс көзі ретінде қарастырылмады.

Қазақстандағы арнайы экономикалық аймақтардың орталық мемлекеттік органдармен байланысын нығайту және олардың қызметін тиімді ету мақсатында жұмыстар жалғасып отырды. 1996 жылғы желтоқсанда қабылданған Үкімет қаулысына сәйкес, 1997 жылдан бастап төрт облыс – Алматы, Көкшетау, Қарағанды және Қызылорда арнайы экономикалық аймақтарды тәжірибе ретінде енгізу нысанына алынды. Бұл шешімнің мақсаты – стратегиялық ортақ міндеттер аясында нарықтық реформаларды жүйелі түрде жүзеге асыру және өңірлік экономиканы дамытудағы АЭА институтының рөлін арттыру болды.

Сонымен қатар, Жәйрем-Атасу арнайы экономикалық аймағының қызмет ету мерзімі 2007 жылға дейін ұзартылды. Аймақ құрамына Жезқазған облысына қарасты Қаражал қаласы, Жәйрем және Шалғын поселкелері енді, ал жалпы аумағы 12 662 шаршы шақырымды құрады [3,44]. АЭА құрылу нәтижесінде Жәйрем тау-кен комбинаты еліміздегі темір рудасы мен марганец концентратын өндіретін ірі кәсіпорынға айналды. Бұдан басқа, марганец рудасын өңдейтін кен байыту фабрикасы, сондай-ақ мырыш пен қорғасын өндіретін металлургиялық зауыт құрылысы іске қосылды. Бұл жобалар өңірдің экономикалық әлеуетін арттырып, инвестициялық белсенділікті күшейтуге ықпал етті.

Дегенмен, кейбір экономисттердің пікірінше, 1990-жылдары құрылған арнайы экономикалық аймақтар бұрынғы шаруашылық байланыстарға кері әсерін тигізіп, отандық тауар өндіру саласының дамуына кері ықпал етті. Сонымен қатар, кейбір аймақтарда арамза бәсекелестік жағдайлары қалыптасып, экономикалық тиімділік жеткілікті деңгейде байқалмады. Нәтижесінде Атырау, Шығыс

Қазақстан, Қарағанды және Маңғыстау еркін экономикалық аймақтарын жабуға тура келді. Бұл шешімнің басты себебі – аймақтардың экономикалық мүмкіндіктерін алдын-ала жан-жақты талдаудың жүргізілмеуі және құқықтық, әкімшілік механизмдердің жеткілікті деңгейде жұмыс істемеуі болды. Мысалы, аймақ әкімшілігі қаржылық, салықтық және ұйымдастырушылық мәселелерді дербес шешуге қабілетсіз болды.

Сондықтан, 1999 жылғы наурыздағы Қазақстан Республикасы Президентінің «Қазақстан Республикасындағы арнайы экономикалық аймақтардың кейбір мәселелері» туралы Жарлығына сәйкес, Лисаковск, Қызылорда және Жәйрем-Атасу арнайы экономикалық аймақтары мерзімінен бұрын жойылды. Осылайша, 1990-жылдардағы алғашқы АЭА тәжірибесінен тек «Астана – жаңа қала» арнайы экономикалық аймағы ғана 2000 жылға дейін сақталып, оның қызметі арқылы елорданы дамытуға бағытталған стратегиялық жобалар жүзеге асырылды.

Қорытындылай келе, Қазақстандағы арнайы экономикалық аймақтар ұлттық экономиканы әртараптандырудың маңызды құралы болып табылады. Олар инвестиция тарту, өнеркәсіптік өндірісті дамыту және аймақтық теңгерімді қамтамасыз ету бағытында маңызды рөл атқарады.

ӘДЕБИЕТ

1 Кайгородцева Т.Ф. Специальные экономические зоны Казахстана. Материалы интернет-портала G-global. От 11.12.2012. <http://www.group-global.org>

2. Ермекова Ж.Ж., Жанибекова Г.К. Роль специальных экономических зон в мировом хозяйстве и развитии внешнеэкономической деятельности Республики Казахстан: монография/Ж.Ж.Ермекова, Г.К. Жанибекова.-Алматы: Казак университет), 2025. - 330 с.

3.Сарсембаев М.А. Правовой статус экономических зон Казахстана и мира: –Астана: Данекер, 2002 – 100 с.

**ИНФОРМАТИКА ПӘНІНЕН КҮНТІЗБЕЛІК-
ТАҚЫРЫПТЫҚ ЖОСПАРДЫ АВТОМАТТЫ ТҮРДЕ
ТЕКСЕРУГЕ АРНАЛҒАН WEB - ҚОСЫМША ӘЗІРЛЕУ**

Нұрділла С.А., студент,
Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ Интеллектуалды цифрлық
технологиялар және жасанды интеллект факультеті,
Ғылыми жетекшісі: Давлетова А.Х.,
қауымдастырылған профессор
Астана, Қазақстан

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматривается разработка веб-приложения для автоматической проверки календарно-тематического планирования по информатике. Описываются возможности автоматизации педагогической деятельности и повышения эффективности работы учителя.

ABSTRACT

This article discusses the development of a web application for automatic verification of calendar-thematic planning in informatics and its role in improving teaching efficiency.

Қазіргі кезеңде білім беру жүйесінде цифрлық технологиялардың қарқынды дамуы оқу процесін ұйымдастырудың жаңа тәсілдерін талап етеді. Білім беру мазмұнын цифрландыру тек оқыту құралдарын жаңартумен шектелмей, педагогикалық қызметтің барлық бағыттарын, соның ішінде құжаттық жұмыстарды да оңтайландыруды қажет етеді. Осы тұрғыдан алғанда, мұғалімдердің күнделікті қызметінде маңызды орын алатын оқу-әдістемелік құжаттарды тиімді басқару мәселесі өзекті болып отыр.

Мұғалімдердің негізгі жұмыс құралдарының бірі – күнтізбелік-тақырыптық жоспар болып табылады. Бұл құжат оқу материалының құрылымын, тақырыптардың реттілігін, оқу мақсаттарын және уақыт бөлінісін анықтайды. Алайда аталған жоспарды құрастыру және тексеру барысында әртүрлі қателіктердің орыналуы, мазмұндық сәйкессіздіктер мен уақытты тиімсіз жоспарлау жағдайлары жиі кездеседі. Мұндай қиындықтар мұғалімнің уақытын көп алады және оқу процесінің сапасына кері әсер етуі мүмкін.

Осыған байланысты, күнтізбелік-тақырыптық жоспарды автоматты түрде тексеруге арналған цифрлық құралдарды әзірлеу қажеттілігі туындайды. Әсіресе веб-қосымшалар негізінде жүзеге асырылған жүйелер пайдаланушыға қол жетімділігімен, икемділігімен және деректерді өңдеу жылдамдығымен ерекшеленеді. Оқу жоспарын

автоматты түрде талдау, қателіктерді анықтау және ұсыныстар беру мүмкіндігі мұғалімнің жұмысын жеңілдетіп қана қоймай, білім беру процесінің тиімділігін арттыруға ықпал етеді.

Осы *зерттеудің мақсаты* – информатика пәні бойынша күнтізбелік-тақырыптық жоспарды автоматты түрде тексеруге арналған веб-қосымшаны әзірлеу. Ұсынылатын жүйе педагогикалық құжаттарды талдау процесін жеңілдетуге, қателіктерді анықтауға және жоспар сапасын арттыруға бағытталады.

Зерттеу мақсатына сәйкес келесі міндеттер анықталды:

- күнтізбелік-тақырыптық жоспардың құрылымын және мазмұндық ерекшеліктерін талдау;
- жоспарды тексерудің негізгі критерийлерін айқындау;
- веб-қосымшаның құрылымдық моделін жобалау және оның жұмыс принциптерін сипаттау;
- әзірленген жүйенің тиімділігін тәжірибелік тұрғыдан негіздеу.

Күнтізбелік – тақырыптық жоспар құрылымы бірнеше маңызды элементтерден тұрады. Біріншіден, тақырып атаулары оқу бағдарламасына сәйкес нақты және мазмұнды болуы тиіс. Екіншіден, оқу мақсаттары мемлекеттік білім беру стандартына сай анықталып, әр тақырыппен үйлесімді байланыста болуы қажет. Үшіншіден, оқу жүктемесіне сәйкес әр тақырыпқа бөлінетін сағат саны дұрыс жоспарлануы тиіс. Бұл талаптардың сақталуы оқыту процесінің жүйелілігін қамтамасыз етеді [1].

Алайда тәжірибеде жоспар құрастыру және тексеру барысында бірқатар қиындықтар кездеседі. Ең жиі байқалатын мәселелердің бірі – тақырыптар мен оқу мақсаттарының сәйкессіздігі. Сонымен қатар, оқу мақсаттарының дұрыс кодталмауы немесе толық көрсетілмеуі де орыналады. Кейбір жағдайларда уақытты тиімсіз бөлу, яғни тақырыптарға бөлінген сағаттардың теңгерімсіздігі байқалады. Мұндай кемшіліктер білім беру сапасына теріс әсер етуі мүмкін [2].

Осы мәселелер оқу жоспарын тексеру процесін автоматтандыру қажеттілігін айқындайды. Қолмен тексеру барысында уақыттың көп жұмсалуды және адам факторына байланысты қателіктердің орыналуы мүмкін. Сондықтан цифрлық құралдарды пайдалану арқылы жоспарды автоматты түрде талдау, сәйкессіздіктерді анықтау және ұсыныстар беру білім беру жүйесінің тиімділігін арттырудың маңызды бағыттарының бірі болып табылады.

Веб-қосымша – интернет желісі арқылы қолжетімді болатын және пайдаланушы интерфейсі арқылы басқарылатын бағдарламалық жүйе. Қазіргі уақытта білім беру саласында веб-қосымшаларды қолдану кеңінен таралған, себебі олар оқу процесін ұйымдастыруды жеңілдетіп, ақпаратқа қолжетімділікті арттырады [3].

Веб-қосымшалардың негізгі артықшылықтарының бірі – олардың әмбебаптығы мен қолжетімділігі. Пайдаланушылар кезкелген құрылғы арқылы жүйеге кіріп, қажетті әрекеттерді орындай алады.

Сонымен қатар, веб-қосымшалар орнатуды қажет етпейді, бұл оларды қолдануды жеңілдетеді және уақытты үнемдейді. Осы тұрғыдан алғанда, күнтізбелік – тақырыптық жоспарды тексеру жүйесін веб-негізде әзірлеу тиімді шешім болып табылады.

Ұсынылатын жүйе үш негізгі құрамдас бөліктен тұрады: frontend, backend және деректер базасы. Frontend пайдаланушыға ыңғайлы интерфейс ұсынуға бағытталса, backend деректерді өңдеу және талдау алгоритмдерін жүзеге асырады. Ал деректер базасы ақпаратты сақтау және басқару қызметін атқарады. Мұндай құрылым жүйенің тиімді және тұрақты жұмыс істеуін қамтамасыз етеді [4].

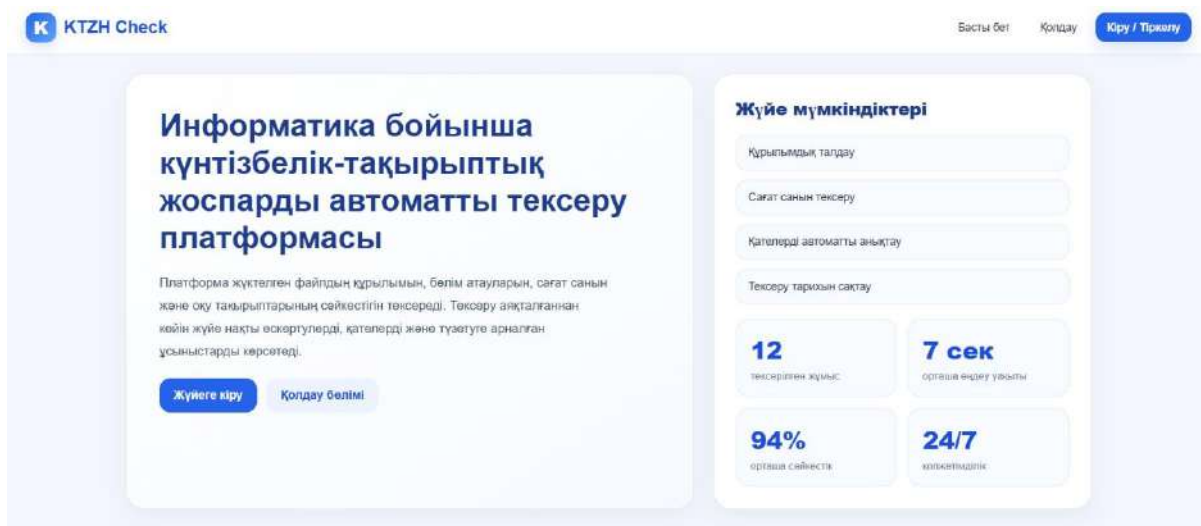
Ұсынылып отырған веб-қосымша информатика пәні бойынша күнтізбелік-тақырыптық жоспарды автоматты түрде тексеруге бағытталған. Жүйе пайдаланушыға жоспарды енгізуге, оны талдауға және нәтижелерді көруге мүмкіндік береді. Веб-қосымшаның негізгі функционалдық мүмкіндіктері төмендегідей (кесте 1):

- КТЖ-ны енгізу немесе файл түрінде жүктеу;
- енгізілген жоспарды автоматты түрде талдау;
- оқу мақсаттары мен тақырыптардың сәйкестігін тексеру;
- жоспардағы қателіктерді анықтау;
- пайдаланушыға ұсыныстар беру;
- тексеру нәтижесін көрнекі түрде көрсету.

Кесте 1. Веб-қосымшаның функционалдық мүмкіндіктері

Функция	Сипаттамасы
КТЖ енгізу	Жоспарды қолмен немесе файл арқылы енгізу
Талдау	Жоспар құрылымын тексеру
Қателерді анықтау	Сәйкессіздіктерді табу
Ұсыныс беру	Қателерді түзету жолдарын көрсету
Нәтиже шығару	Қорытынды есеп беру

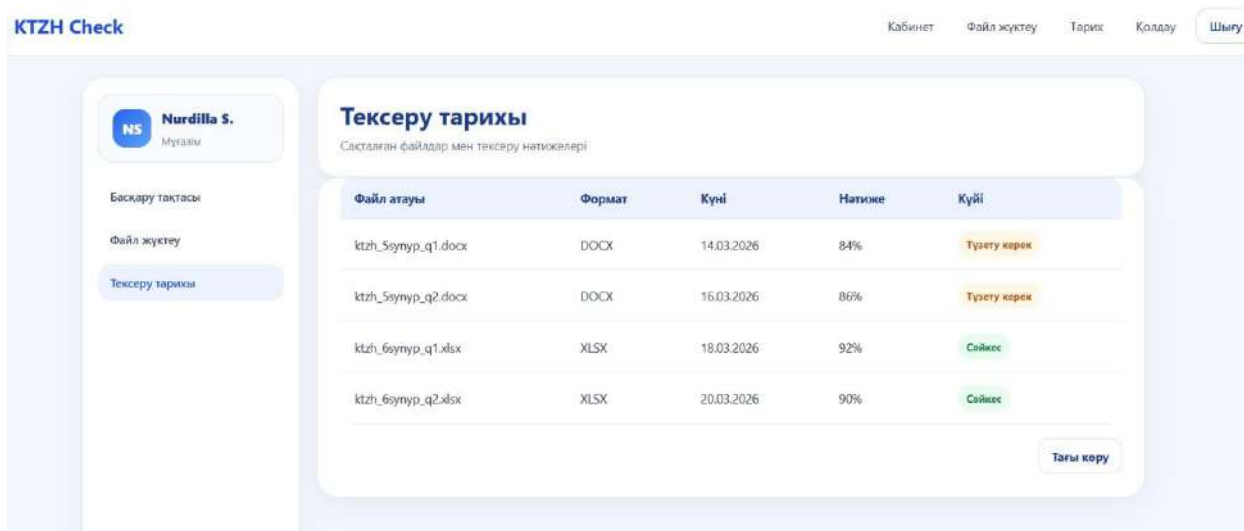
Веб-қосымшаның жұмыс істеу логикасы белгілі бір кезеңдерден тұрады. Алдымен пайдаланушы жүйеге күнтізбелік-тақырыптық жоспарды енгізеді немесе файл түрінде жүктейді. Содан кейін жүйе енгізілген деректерді талдап, алдын ала анықталған критерийлер бойынша тексеру жүргізеді. Талдау барысында жоспардағы қателіктер мен сәйкессіздіктер анықталып, пайдаланушыға ұсыныстар беріледі. Соңғы кезеңде жүйе тексеру нәтижесін визуалды түрде көрсетеді (сурет 1).

Сурет 1. Жүйенің басты бет интерфейсі

Әзірленген веб-қосымшаны қолдану мұғалімдердің жұмыс тиімділігін арттыруға мүмкіндік береді. Біріншіден, жоспар тексеру уақыты айтарлықтай қысқарады. Екіншіден, адам факторына байланысты қателіктер азаяды. Үшіншіден, жоспар сапасы жақсарып, оқу процесінің ұйымдастырылуы тиімді болады.

Жүйені тәжірибелік қолдану нәтижесінде мұғалімдердің уақыт үнемдеуі мен қателіктердің азаюы байқалды. Бұл көрсеткіштер веб-қосымшаның тиімділігін дәлелдейді (сурет - 2).

Сурет 2. Пайдаланушының тексеру тарихы

Қорыта келе, информатика пәні бойынша күнтізбелік-тақырыптық жоспарды автоматты түрде тексеруге арналған веб-қосымшаны әзірлеу білім беру жүйесін цифрландырудың маңызды бағыттарының бірі болып табылады. Зерттеу нәтижесінде ұсынылған жүйе педагогикалық құжаттарды тексеру процесін жеңілдетіп, уақытты үнемдеуге және қателіктерді азайтуға мүмкіндік беретіні

анықталды. Әзірленген веб-қосымша оқу процесінің сапасын арттыруға ықпал ететін тиімді құрал ретінде қарастырылуы мүмкін.

ӘДЕБИЕТ

1. Григорьев С.Г., Гриншкун В.В. Информатизация образования. – Воронеж, 2014.
2. Selwyn N. Education and Technology: Key Issues and Debates. – London, 2016.
3. UNESCO. Digital Transformation in Education. – Paris, 2022.
4. Pressman R. Software Engineering. – New York, 2010.
5. Sommerville I. Software Engineering. – Boston, 2016.

ӘОЖ: 94(574)"1937":314.151.3(=531)

КСРО-НЫҢ ДЕПОРТАЦИЯЛЫҚ САЯСАТЫ: КОРЕЙЛЕРДІҢ ҚАЗАҚСТАНҒА ҚОНЫС АУДАРУЫ

Алтаев М.М., магистрант,
Қызылорда «Болашақ» университеті
(Қызылорда қаласы)

РЕЗЮМЕ

В этой статье анализируются причины, ход и последствия насильственной миграции корейского населения, проживавшего на Дальнем Востоке, в регионы Казахстана и Средней Азии

ABSTRACT

This article analyzes the causes, course, and consequences of the forced migration of the Korean population living in the Far East to the regions of Kazakhstan and Central Asia.

1937 жыл Кеңес Одағы тарихында жаппай саяси қуғын-сүргіннің шарықтау шегіне жеткен кезең ретінде белгілі. Дәл осы уақытта Қиыр Шығыста қоныстанған корей халқының күштеп Қазақстанмен Орта Азияға көшірілуі сол саясаттың ең ауыр әрі қайғылы көріністерінің бірі болды. Кеңестік кезеңде бұл мәселе ғылыми тұрғыда толық зерттелмей, жабық тақырыптардың қатарында қалды. Ресми идеологияда депортация тек құқық бұзушылыққа байланысты қолданылған шара ретінде түсіндіріліп келді.

Қиыр Шығыста өмір сүрген корейлер Кеңес Одағында жаппай жер аударылған алғашқы этностардың бірі саналады. Кейін бұл тәжірибе басқада халықтарға, соның ішінде немістерге, шешендерге және қырым татарларына қатысты қолданылды. Сондықтан корейлердің не себепті күштеп көшірілгені туралы мәселе ұзақ уақыт бойы толық әрі нақты жауапсыз қалған күрделі тарихи сұрақтардың бірі болып келді.

Зерттеулерге сүйенсек, корей халқын Қиыр Шығыстан көшіру бір сәтте қабылданған шешім емес, ұзақ уақыт бойы пісіп-жетілген саясаттың нәтижесі болды. Бұл үдерістің негізінде кеңестік биліктің корейлерге деген саяси сенімсіздігі мен шекара қауіпсіздігіне қатысты алаңдаушылығы жатты. Шын мәнінде, кеңестік биліктің басты мақсаты – корей халқын мемлекеттік шекараға жақын орналасқан аймақтардан біртіндеп алыстату еді. Бұл мәселе Саяси бюро отырыстарында бірнеше рет қаралып отырды. Мәселен, 1930 жылғы 25 ақпанда Иосиф Сталин төрағалық еткен БК(б)П Орталық комитетінің арнайы мәжілісінде Қиыр Шығыстағы корейлерді көшіру мәселесі қайта талқыланды. Ал 1932 жылғы 10 шілдеде қабылданған шешімдер арқылы Приморье өлкесінің шекаралық аудандарынан корейлерді көшіру туралы бұрын берілген нұсқаулар толықтай бекітілді [1,53].

Корей халқының Қиыр Шығыстан күштеп жер аударылуының басты себептерінің бірі – сол кезеңдегі күрделі халықаралық саяси жағдайдың шиеленісуі болды. Кеңестік басшылық, соның ішінде И.В. Сталин, екінші дүние жүзілік соғыстың жақындап келе жатқанын сезіне отырып, КСРО-ның оған толық дайын емес екенін түсінді. Осыған байланысты кеңестік дипломатия Батыста Германиямен, ал Шығыста Жапониямен қарым-қатынасты реттеуге және белгілі бір деңгейде жұмсартуға ұмтылды.

Жапониямен қатынасты тұрақтандыру мақсатында XX ғасырдың 30-жылдарында КСРО тарапынан бір қатар саяси және экономикалық жеңілдіктер жасалды. Профессор М.Н. Пак пікірінше, корей халқын көшіруге қатысты белгілі бір саяси уағдаластықтың болғаны анық, алайда оның ресми құжат түрінде бекітілген-бекітілмегені нақты дәлелденбеген. Сонымен қатар, тарихшы Н.А. Потапова кеңестік депортациялық саясаттың екі негізгі бағытын айқындайды. Біріншісі – елдің ішкі аймақтарындағы бос жатқан жерлерді қоныстандыру арқылы игеру болса, екіншісі – шекаралық өңірлерді «сенімсіз» деп танылған этностардан тазарту болды. Осы тұрғыда корейлер дәл осындай сенімсіз топтардың қатарына енгізілді. Большевиктік билік ықтимал әскери қақтығыс жағдайында шағын этностар ел ішінде «бесінші колоннаға» айналуы мүмкін деген қауіптен туындаған саясат ұстанды [2, 49].

Тарихшы Г.В. Кан депортация себептерін тар шеңберде қарастырмай, оны кең ауқымды геосаяси үдерістермен байланыстыра зерттеу қажеттігін алға тартады. Оның пікірінше, Қиыр Шығыстағы корейлер мәселесі КСРО-ның жалпы сыртқы саяси стратегиясының құрамдас бөлігі болды. Бұл саясат, ең алдымен, Қытайдағы негізгі саяси күштер – Қытай коммунистік партиясы мен гоминьданның Кеңес Одағымен жақындасу үдерісімен тығыз байланысты еді. Аталған үрдіс 1937 жылғы 21 тамызда КСРО мен Қытай арасында жасалған өзара шабуыл жасамау туралы келісіммен өз мәресіне жетті.

Осы тұрғыдан алғанда, корейлерді «жапон тыңшылығына тосқауыл қою» деген желеумен көшіру КСРО-ның Қытаймен одақтастық қатынастарын нығайтуға, Жапониямен байланысын реттеуге және Қиыр Шығыстағы геосаяси позициясын бекітуге бағытталған маңызды саяси қадам ретінде бағаланады [3,68].

1937 жылдың шілде айының соңында И.В. Сталин Г.С. Люшковты Қиыр Шығыс өлкесі бойынша НКВД басшысы қызметіне тағайындап, оған нақты тапсырмалар жүктеді. Сталин Жапониямен соғыс қаупінің жоғары екенін, Қиыр Шығыс аймағы ықтимал әскери қақтығыс алаңына айналуы мүмкін екенін атап өтті. Сонымен қатар, ол армия мен тылдағы қарсы элементтерді, тыңшыларды және жапоншыл күштерді анықтап, жою қажеттігін ерекше тапсырды. Әсіресе, Жапонияның корейлер мен қытайлар арқылы барлау қызметін жүргізіп, ішкі тұрақсыздық туғызу ықтималдығына баса назар аударылды [4,286]. Күштеп көшіру үдерісін ұйымдастыру тәртібі 1937 жылғы 24 тамызда Н.И. Ежов қол қойған №516 бұйрықта жан-жақты айқындалды. Аталған құжатта қоныс аударудың нақты мерзімдері, тұрғындардың мүлкін тіркеу тәртібі және есеп беру жүйесі егжей-тегжейлі көрсетілді. Бұйрық Г.С. Люшковқа жолданып, кейін Хабаровск және Приморье өңірлеріндегі партия органдары мен НКВД құрылымдарына нұсқаулық ретінде таратылды.

Көшіру науқаны 1937 жылғы 9 қыркүйекте басталып, бір айға жетер-жетпес уақыт ішінде аяқталды. Оны жүзеге асыру үшін облыстық және аудандық деңгейде арнайы «үштіктер» құрылып, барлық ұйымдастыру шаралары солардың құзыретіне берілді. Жалпы көшіру жоспары үш кезеңге бөлінді: алғашқы кезең Посьет және Гродеков аудандарынан басталса, келесі кезеңдер шекарадан қашықтығына қарай жүзеге асырылды.

Әрбір кезең бойынша эшелондарды тиеу мен жөнелту кестесі алдын ала бекітіліп, корей халқын жинау пункттері мен теміржол станциялары нақты белгіленді. Аудандық органдар халықты есепке алу, көшіру жоспарын орындау, көлік құралдарын жұмылдыру, қалған мүлікті бағалау және тиісті құжаттарды рәсімдеу жұмыстарын атқарды. Әр эшелонға жеке нөмір беріліп, тиеу орны мен жөнелту уақыты нақты көрсетілді. Орта есеппен бір эшелон 50 вагоннан тұрды, оның ішінде санитарлық және асхана вагондары, сондай-ақ жабық және ашық жүк вагондары болды. Әр вагонға 5–6 отбасы, шамамен 25–30 адамнан орналастырылып, олардың жол жүруі бір айдан астам уақытқа созылды.

Профессор Г.Н. Ким алғаш рет ғылыми айналымға депортацияланған корейлердің отбасылық және вагондық тізімдерін енгізді. Аталған құжаттарда әрбір отбасының құрамы, мүшелерінің туған жылдары, туыстық байланыстары, партиялық тиесілігі және паспорттық деректері нақты әрі жүйелі түрде көрсетілген. Эшелондарға тиеу барысында жасалған вагондық тізімдер

тұрғындардың жеке құжаттары мен мүлкін тіркеу арқылы көшіру үдерісінің ұйымдастырылу деңгейін айқын сипаттайды. Осы деректер негізінде зерттеушілер отбасы мүшелерінің санын, балалар үлесін, еңбекке қабілетті адамдардың көрсеткішін талдай отырып, депортацияланғандардың азаматтық-құқықтық мәртебесін бағалауға мүмкіндік алады. Сонымен қатар, бұл тізімдер көшіру науқанының өте қысқа мерзімде және асығыс жүргізілгенін көрсетеді [5,132].

Депортация барысында бүкіл өңірде партиялық, жазалау және мемлекеттік құрылымдар арқылы қатаң бақылау жүйесі орнатылды. Корей халқының төлқұжаттары тәркіленіп, аңшылық және басқа да атыс қарулары толықтай жиналып алынды. Қиыр Шығыс өлкесінің мемлекеттік архивтік материалдары кейбір корейлердің күштеп көшіруге қарсылық білдіріп, шекарадан өтуге әрекеттенгенін, сондай-ақ мал-мүлкін жою немесе өзге де заңсыз қадамдарға барғанын көрсетеді.

Қиыр Шығыстан шығарылғаннан кейін де корейлерге қатысты бақылау тоқтатылған жоқ. Эшелондар Қазақстан мен Орта Азияға жеткенге дейін үздіксіз қадағалауда болды. Мұндай бақылау тек қоныс аударушыларға ғана емес, бүкіл жергілікті тұрғындарға да қатысты жүргізіліп, олардың ұлттық, әлеуметтік немесе партиялық мәртебесіне қарамастан бірдей қатаң сақталды [1,56].

Көшіріп орналастыру кезінде ұйымдастырушылардың өздері де қатаң жауапкершілікке тартылған жағдайлар болған. «Шамадан тыс жұмсақтық», «ұйымдастырушылыққа салғырттық», «мерзімдерді бұзу» және «қателіктер» сияқты айыптаулар бойынша жүздеген коммунистер партия билетінен айырылып, лауазымдарынан босатылды; кейбірі тұтқындалып, жазалау лагерлеріне жіберілді. Мысалы, 1937 жылғы 10 қыркүйекте Далькрайком бюросының шешімімен Посьет аудандық райкомының бірінші хатшысы Н. Сенько корейлерді бірінші кезекке тиеу мерзімін бұзғаны үшін қызметінен алынып, сотқа тапсырылды, ал бірнеше өңірлік және облыстық басшыларға қатаң ескерту жасалды. Аудандық және облыстық «үштіктерге» мерзімдерді орындамаған жағдайда қатаң шара қолданылатыны ескертілді [6,70].

1937 жылғы 21 тамызда Қазақ КСР мен Өзбек КСР билігіне ерекше маңызды тапсырма жүктелді. Корей халқын жаңа жерлерге көшіру үшін қажетті аудандар мен орналастыру орындарын жылдам анықтау, сол аймақтарда шаруашылық жүргізуге қажетті шараларды ұйымдастыру және оларға барлық қолдауды көрсету міндеттелді. Республикалардың жоғарғы басшылығы бұл ауқымды операцияның толық мазмұнын алдын ала талқылаусыз білді. 1937 жылғы 23 тамызда Л. Мирзоян бюро мүшелерін Сталин-Молотов қаулысының негізгі тұстарымен таныстырып, корейлерді қабылдау және орналастыру үшін арнайы комиссия құруға шешім қабылдады. Комиссияны У. Исаев басқарды. Сол сияқты Өзбекстанда да арнайы

комиссия құрылып, оған республика Кеңестері төрағасы Д. Курбанов жетекшілік етті [1,57].

Алайда нақты оперативтік басқару Қазақстанда Гильманға, Өзбекстанда Апресянға, яғни корейлерді орналастыру және ұйымдастыру жөніндегі комиссиялардың өкілдеріне берілді. Өкілдердің барлық бұйрықтары барлық наркоматтар, ведомстволар және арнайы құрылған облыстық комиссиялар үшін міндетті болды. Қиыр Шығыс өлкесінен алғашқы эшелондар Қазақстанға қыркүйек айының соңында жетті. Аталған көлемдегі адам санын қабылдауға және орналастыруға толық дайындық болмаған.

1937 жылғы 25 қазанда Н.И. Ежов Кремльге есеп беріп, «Қиыр Шығыс өлкесінен корейлерді көшіру жұмысы толық аяқталды» деп хабарлады. Жалпы саны 36 442 отбасы, яғни 171 781 адам, рекордтық мерзімде Қазақстан мен Өзбекстанға жеткізілді. Камчатка мен басқа да шалғай аудандарда тұратын корейлер, сонымен қатар балық аулау және тіршілікпен байланысты себептермен кейінге қалдырылғандар, эшелондар арқылы 1937 жылғы 1 қарашаға дейін тасымалдануы жоспарланды.

Депортация нәтижесінде Қиыр Шығыстың көптеген корейлері Қазақстанға – 96 453 адам (53%), Өзбекстанға – 72 944 адам (40%) көшірілді. Қазақстандағы корейлер саны КСРО-дағы барлық корейлердің 53%-ын құрады. Қазақстан бойынша корейлер ең көп Қызылорда облысында – 35 305 адам (36,6%), Алматы облысында – 19 477 адам (20,2%) тіркелді [7,32–34].

XX ғасырдың 30-жылдары Қиыр Шығыста қоныстанған корей халқы кеңестік биліктің күдік пен үрейге толы саясатының құрбанына айналды. Мемлекет оларды шекара бойындағы «сенімсіз» этнос деп танып, ата қоныстарынан күштеп айырып, Қазақстан мен Орта Азияның ішкі аймақтарына орналастырды. Саяси және геосаяси мақсаттарға бағытталған, жоғарыдан жоспарланған қатаң мемлекеттік науқан жылдам және аяусыз жүргізілді.

ӘДЕБИЕТ

1. Мен Д.В. Корейцы Центральной Азии в государственной политике Советского Союза (1937–1991 гг.) // Корееведение Казахстана: сб. ст. – Алматы: КазУМОиМЯ им. Абылай хана, 2015. – Вып. 3.

2. Ким Г.Н. Традиции и инновации в антропонимии корейцев Казахстана [Электронный ресурс]. – URL: http://world.lib.ru/k/kim_o_i/t56.shtml

3. Ахметова А.А. История появления корейской диаспоры в России и странах Центральной Азии. Миграционная политика Республики Корея по отношению к зарубежным соотечественникам // Корееведение в России: направление и развитие. – 2024. – Т. 5, № 2.

4. Современные этнические процессы в СССР / под ред. Ю. В.

Бромлея. – М.: Наука, 1977. – 293 с.

5.Джарылгасинова Р.Ш. Основные тенденции этнических процессов корейцев Средней Азии и Казахстана // Этнические процессы у национальных групп Средней Азии и Казахстана. – М.: Наука, 1980.

6.Ионова Ю.В. У корейцев Средней Азии // Краткие сообщения Института этнографии. – М., 1963. – Вып. 38.

7.Тен В.А. О трудностях первоначальной адаптации российских корейцев в Казахстане (1937–1938 гг.)//Вестник Московского государственного областного университета. Серия: История и политические науки. – 2012. – № 3.

ӘОЖ: 94(571.56):323.2(571.56)

ҚАЗАҚ АКСР-ІНДЕГІ ҚАРАҚАЛПАҚ АВТОНОМИЯЛЫҚ ОБЛЫСЫНЫҢ ЭТНОСАЯСИ ҚАЛЫПТАСУЫ (1924–1930 ЖЖ.)

Сәндібекова А.Б., магистрант,
Қызылорда «Болашақ» университеті
(Қызылорда қаласы)

РЕЗЮМЕ

В статье исследуется этнополитическое формирование Каракалпакской автономной области в составе Казахской АССР в период с 1924 по 1930 годы. В ходе исследования будут рассмотрены формирование области, процесс национально-территориального разграничения.

ABSTRACT

The article examines the ethnopolitical formation of the Karakalpak Autonomous Region within the Kazakh Autonomous Soviet Socialist Republic in the period from 1924 to 1930. The study will explore the formation of the region and the process of national and territorial delineation.

Қарақалпақ Автономиялық облысының Қазақ Автономиялық Кеңестік Социалистік Республикасы (ҚазақАКСР) құрамында құрылуы Кеңес өкіметінің ішкі саяси және этнодемографиялық саясатының нәтижесі болды. Бұл үдеріс 1920-жылдардың ортасынан басталып, 1930 жылға дейін созылды. Автономиялық облыстың қалыптасуы Қарақалпақ жерлеріндегі тарихи-этнографиялық ерекшеліктер, сол кездегі саяси ахуал, сондай-ақ КСРО-ның ұлттық саясатындағы жаңа бағыттарға байланысты жүзеге асты.

1924 жылы Қарақалпақ жерлері алғаш рет Қазақ АКСР құрамына қосылды. Кеңестік билік бұл шешімді қабылдауда бірнеше мақсатты көздеді: бірінші, тарихи тұрғыдан қазақтармен, ноғайлармен және өзге

де халықтармен аралас өмір сүрген қарақалпақтарды КСРО құрамындағы бір саяси-әкімшілік бірлікке біріктіру; екінші, орталық билікке бағынышты ұлттық әкімшілік құрылымды құру арқылы экономикалық және әлеуметтік бақылауды күшейту; үшінші, шекаралық қауіптерге қарсы қорғаныс ретінде шекара аймақтарын тұрақтандыру.

Мұстафа Шоқай 1936 жылы Берлинде Түркістан жастарына арнаған сөзінде былай деген: «Бүгін Қазақстан, Қырғызстан, Қарақалпақстан, Түркіменстан және Тәжікстан деп, жат үкімет күшін алты жұмхұриетке бөліп тұрған Түркістан – бөлінбес, айырылмас бір өлке. Халқының қаны бір, тілі бір, діні бір. Түркістанның мақсаты – өзінің құрылысы, яғни міллет үкіметін құрып, сервэз боп, өз алдына бір үкімет болып тұру...» [1, 64]. Бұл сөздер Мұстафа Шоқайдың Түркістан халқының біртұтастығын, ұлттық тәуелсіздікке ұмтылысын және саяси идеясын анық көрсетеді.

Қарақалпақ Автономиясының большевиктік билік тұсындағы тарихы өте күрделі әрі көпқырлы болды. XX ғасырдың алғашқы ширегінде өлкеде саяси тұрақсыздық пен әлеуметтік шиеленіс күшейіп, халық арасында мазасыз саяси ахуал орнады.

Патша билігінің құлауынан кейін Түркістанда ұлттық және мәдени дербестікті қалпына келтіруді көздеген қозғалыстар белсенділік танытты. Бұл қозғалыстардың мақсаты кеңестік орталық билікке қарсы шығу ғана емес, сонымен қатар мұсылман халықтарының саяси және мәдени құқықтарын қорғау, олардың ұлттық бірлігін сақтау болды.

Халықтың көпшілігінің қолдауына ие болған, кеңестік билікке оппозициялық бағытта құрылған мұндай қозғалыстарды «Шураи-Исламия», «Алашорда», «Шура-И-Улама» сияқты саяси ұйымдар басқарды. Бұл ұйымдар Түркістанның тарихи даму жолында өз саяси ұстанымдарында табанды болып, коммунистік орталықтандырылған жүйеге қарсы күресті ұйымдастырды. Орта Азияның ауқымды бөліктері қарулы қақтығыстардың алаңына айналып, әлеуметтік шиеленіс мен саяси тұрақсыздық ұзақ уақыт бойы сақталды. Бұл қозғалыстардың негізгі бағыты мұсылман халықтарының біртұтас, тәуелсіз мемлекеттілік идеясын қалыптастыру және ұлттық ынтымақтастықты нығайту болды.

Қарақалпақ жерінде де «большевиктендіру» саясатына қарсы әрекеттер өзіндік сипатын тапты. Хорезм өлкесіндегі ұлт-азаттық қозғалыстарға жетекшілік еткен Құрбан Мәмет (Жунайт хан), Убайдулла Бахаведдинов (Мақсұм хан), Құтлымұрат би (Бала би) және өзге де жетекшілер халық арасында белгілі бір қолдау тапты. Сонымен бірге, Түркістан өлкесіндегі мұсылман депутаттар мен ұлттық саяси ұйымдар («Иттифак», «Шура-Исламия» және басқалары) қоғамдық мәселелерге үн қосып, саяси күрестің бағыт-бағдарын қалыптастыруға ықпал етті.

Дегенмен, қарақалпақ ұлттық зиялылары мен діни мұсылман өкілдері қоғамдық өзгерістерге белсене араласса да, олардың іс-қимылында белгілі бір сақтық пен тәуекелсіздік байқалды. Бұл олардың бұрынғы билеуші жүйеге телміріп, өз тағдырын белсенді түрде басқаруға әлі де толық дайын еместігін көрсететін феномен болды. Сол кезеңдегі қарақалпақ қоғамындағы бұл құбылыс ұлттық сана мен тарихи тәжірибенің, сондай-ақ саяси белсенділіктің даму деңгейін айқын бейнелейді. Сонымен қатар, XIX ғасырдың соңғы ширегінен басталған және XX ғасырдың басында күшейген Ресей империясының отарлық саясатының ықпалы, жаңа большевиктік әкімшілік құрылымдардың енгізілуі, этникалық топтар арасындағы әлеуметтік теңсіздік және экономикалық қиындықтар қарақалпақтардың саяси белсенділігін тежеу факторлары ретінде маңызды рөл атқарды. Қарақалпақ қоғамының большевиктік билік кезеңіндегі әрекеттері мен реакциялары саяси белсенділік пен ұлттық сана-сезім арасындағы күрделі тепе-теңдікті бейнелейді. Олар әлеуметтік және саяси өзгерістерге араласса да, бұрынғы билеуші жүйенің тәжірибесіне сүйену, орталық билікке тәуелділік және өз тағдырын басқарудағы сақтық сияқты факторлар олардың іс-әрекеттерін шектеді.

Осы орайда, 1922 жылы Хорезм Кеңестік Халық Республикасы құрамында Қазақ-Қарақалпақ Автономиялық облысын құру мәселесі көтеріле бастады. Бұл бастаманың нәтижесінде Хорезм Республикасының Орталық Атқару Комитеті өз аумағында Қазақ-қарақалпақ бөлімінің құрылуын бекітті. Бөлімнің алғашқы төрағасы Таған Абдуллаев болып тағайындалса, кейіннен Сейілхан Сарсенбаев қызмет атқарды. Бұл бөлім қарақалпақтардың оң жағалаудағы қауымын сол жағалаудағы қазақтармен біріктіру мүмкіндігін қамтамасыз ету мақсатында құрылып, облыстық басқарма құқығына ие болды. Осылайша, қазақтар мен қарақалпақтардың мүддесі Хорезм Республикасының заңнамасында ресми түрде қорғалды.

1924 жылдың мамыр айында ХКСР Кеңестері Орталық Атқару Комитеті шешім қабылдап, Хорезм КСР құрамында Түркімен Автономиялық облысын және сол аумақтағы тұрғындардан Қырғыз (Қазақ)-Қарақалпақ Автономиялық облысын құруға келісім берді. Алайда бұл процесс әлеуметтік-экономикалық жаңарулар мен ұлттық мүдделердің жоғары билік деңгейінде қаралуы арасындағы қайшылықтармен ұштасып, белгілі бір кедергілерге ұшырады.

1924 жылдың 16 тамызында Орта Азия республикаларын ұлттық-аумақтық межелеу науқаны аясында Одақтың ұлттық-аумақтық межелеу комиссиясында «аз ұлттар жөнінде (қырғыздар және қарақалпақтар)» мәселе қаралды. Қарақалпақтардың тағдырын қорғауға жауапты саяси өкілдердің бірі А.К. Досназаров, РК(б)П Орталық Комитетінің Ортаазиаттық бюросына ресми хат жолдап, қарақалпақ халқына өз тағдырын ары қарай түзуге еріктілік беру

мәселесін көтерді. Хатта Кеңестік үкімет орнағанға дейінгі кезеңде Орталық Азия халықтарының ішінде ең ауыр әлеуметтік және экономикалық жағдайды басынан өткерген қарақалпақтардың орны ерекше екені атап көрсетілді.

Қарақалпақ ұлтының азшылыққа тән ерекшеліктерін ескере отырып құрылған ұлттық-аумақтық межелеу комиссиясының құрамына Хорезм жағынан К.Сағадуллаев пен Сұлтан-Қары Жұманиязовтар, ал Амудария облысы атынан А.Досназаров, О. Ирманов және Ф. Калугин сияқты коммунистер кірді. Комиссия жұмысы бір апта ішінде қорытындыланып, Ф.Я. Калугиннің жетекшілігімен осы мерзімде Ташкентте қайтадан бас қосуы тиісті деп жоспарланды.

17 тамызда Орталық Азия республикаларын межелеу бойынша ұлттық-аумақтық межелеу комиссиясының отырысы өтті. Отырыс барысында А. Досназаров Қарақалпақ облысының аумақтарына қатысты мәселені ашық қалдыруды ұсынды. Оның пікірінше, Хорезм Республикасының Хорезм облысына қатысты бөліктері мен Түркімендермен шекаралас аудандарда шекаралық даулар әлі де шешілмегендіктен, нақты шешім қабылдауға ертерек кірісу мүмкін емес еді. Бұл ұсыныс қарақалпақтардың тарихи жерлерін қорғау, этникалық бірлікті сақтау және болашақ автономиялық құрылымды заңды түрде бекіту мақсатындағы жауапкершілікті көрсетеді.

Осылайша, 1922–1924 жылдар аралығында Қазақ-Қарақалпақ Автономиялық облысының құрылу процесі тек әкімшілік-территориялық қадам ғана емес, сонымен қатар этносаяси тұрғыдан маңызды тарихи оқиға болды. Ол қарақалпақтардың ұлттық мүддесін қорғауға, орталық биліктің отарлық және бюрократиялық саясатына қарсы тұруға бағытталған алғашқы қадам ретінде бағаланады.

Қарақалпақ Автономиялық облысының шекарасы этнографиялық және демографиялық көрсеткіштерге сүйене отырып анықталды. Сол кезеңдегі деректер бойынша қарақалпақтар өздерінің тарихи мекендерінде тығыз орналасқанымен, аудандар арасында қазақтар мен ноғайлардың ықпалы едәуір болды. Осыған байланысты облыстың әкімшілік құрылымы әр этностың мүдделерін ескеруге бағытталған.

1925 жылғы 15–19 сәуірде Қызылорда қаласында өткен Кеңестердің V Бүкілқазақ съезі Қарақалпақ Автономиялық облысын Қазақ АКСР-і құрамына ресми енгізу жөнінде шешім қабылдады. Бұл оқиға қарақалпақ халқы тарихындағы маңызды кезең болып, тұтас аумаққа негізделген ұлттық мемлекеттілік құрылымының қалыптасуына жол ашты. Қарақалпақ Автономиялық облысының жалпы аумағы 180 мың шаршы шақырымды құрады. 1926 жылғы санақ деректері бойынша облыс тұрғындарының этникалық құрамы: 38,1% – қарақалпақтар, 28,5% – қазақтар, 27,6% – өзбектер, 3,2% – түркімендер және 2,7% – өзге ұлттар [2, 253].

Осылайша, 1924–1925 жылдары Кеңес үкіметі жүзеге асырған аумақтық әкімшілік реформалар нәтижесінде Ресей империясының құрамындағы бұрынғы Түркістан орнына Қазақ АКСР құрамында Қарақалпақ Автономиялық облысы бар Қазақстан, сондай-ақ Қырғызстан, Өзбекстан, Түркіменстан және Тәжікстан республикалары құрылды. Бұл жаңа республикалар бұрынғы «Түркістан» атауымен емес, «Орта Азия және Қазақстан» аймағы ретінде танылып, Кеңес Одағының құрамдас бөліктеріне айналды. Халқының көпұлттылығы тұрғысынан бұл республикалардың ешқайсысы бастапқыда толық «ұлттық республика» болып есептелмеді; олар өзбек, тәжік, қазақ, қарақалпақ және басқа халықтардың қатысуымен кеңестік ұлт мемлекеттілігін құруға арналған өтпелі әкімшілік бірліктер ретінде қалыптасты.

1925–1928 жылдары облыстың басқару органдары құрылып, аудандық және ауылдық деңгейдегі кеңестік ұйымдар жұмыс істей бастады. Бұл кезеңде Қарақалпақ автономиясының экономикалық құрылымы қалыптасты: мал шаруашылығы мен балық шаруашылығының негізгі бағыттары бекітілді, ауыл шаруашылық өнімін қайта өңдеу мен тасымалдау инфрақұрылымы жоспарланды. Сонымен қатар, білім беру, денсаулық сақтау және мәдениет саласында этнографиялық ерекшеліктерді ескеретін шаралар қабылданды.

1930 жылы Қарақалпақ Автономиялық облысы Қазақ АКСР құрамында ресми түрде бекітілді. Бұл кезеңде облыстық басқару органдарының құқықтары мен міндеттері нақты айқындалды, әкімшілік, экономикалық және әлеуметтік құрылымдары толыққанды жұмыс істей бастады. Сонымен қатар, бұл үдеріс қарақалпақтар арасындағы Кеңес өкіметінің саяси легитимдігін нығайтуға, этносаралық қатынастарды реттеуге және орталық билікке бағыныстылықты қамтамасыз етуге бағытталды.

Қарақалпақ Автономиялық облысының Қазақ АКСР құрамында қалыптасуы Кеңес өкіметінің ұлттық және әкімшілік саясатындағы маңызды тәжірибелердің бірі болып есептеледі. Ол этникалық бірліктерді басқарудағы әкімшілік-құқықтық тәсілдерді, ұлттық мәдениет пен экономикалық даму бағыттарын үйлестіруге арналған үлгі болып саналады.

Қорыта айтқанда, XX ғасырдың 20–30 жылдарындағы Қарақалпақ автономиясы мен Түркістандағы ұлттық қозғалыстар аймақ тарихының күрделі және шиеленіскен кезеңін сипаттайды. Мұстафа Шоқайдың сөзі бұл қозғалыстардың мақсат-мүддесін анық көрсетуімен бірге, Түркістан халқының тарихи біртұтастығы мен саяси тәуелсіздікке ұмтылысын айқын көрсетеді.

ӘДЕБИЕТ

1. Шоқай М. Түркістанның қилы тағдыры /Құрастырған Б. Серікбайұлы Қошым-Ноғай. –Алматы: Жалын, 1992 –184 б.

2. Досумов Я.М. Очерки истории Каракалпакской АССР 1917-1927 гг. –Ташкент, 1960 –315 с.

ОӘЖ 81'42.159

ПРАГМАТИКАЛЫҚ МАРКЕРЛЕР ДИСКУРС ҚҰРАЛЫ РЕТІНДЕ

Рахман Д.Б., магистрант,
Ғылыми жетекші: Саймағанбетов Б.Р., аға оқытушы,
Қызылорда «Болашақ» университеті
(Қызылорда қаласы).

РЕЗЮМЕ

В статье анализируется разнообразие научных подходов к прагматическим маркерам: указываются области, в которых они рассматриваются как дискурсивные маркеры, прагматические детали или вводные элементы. Также отмечается, что основная функция этих единиц, помимо передачи содержания информации, заключается в содействии ее правильному толкованию в коммуникативном контексте.

ABSTRACT

The article analyzes the variety of scientific approaches to pragmatic markers: it indicates the areas in which they are considered as discursive markers, pragmatic details or introductory elements. It is also noted that the main function of these units, in addition to conveying the content of information, is to facilitate its correct interpretation in a communicative context.

Филологияның заманауи даму жолында түрлі әлеуметтік контекстте тиімді коммуникацияны қамтамасыз ететін тіл құралдарына ерекше назар аударылады. Аталған құралдардың бірі ретінде пікір интерпретациясында маңызды роль атқаратын прагматикалық маркерлерді алуға болады. Мақаланың өзектілігі тілдің прагматикалық аспектісіне қызығушылықтың артуына, сонымен қатар, институционалды коммуникацияға талдаманың қажеттілігіне байланысты.

Прагматикалық маркерлер дегеніміз коммуникацияға қатысушылардың өзара әрекетін реттейтін және сөйлеушінің қандай да бір құбылысқа немесе затқа деген ниетін білдіруші тіл элементтері. Десе де, прагматикалық маркерлерлердің анықтамасы зерттеушілер арасында дискуссия тақырыбы болып табылады. Ғылыми әдебиетте

түрлі терминдер қолданылады: дискурсивті маркерлер, прагматикалық бөлшектер немесе, тіпті, кіріспе элементтер. Зерттеушілердің бір бөлігі прагматикалық маркерлерді мәлімдеме бөліктері арасындағы қатынасты білдіретін тілдік бірліктер есептесе[1], келесі бөлігі, прагматикалық маркерлерді дискурстың құрамдас элементтері деп қарастырады [2]. Ал үшінші топ оларды субъективтілікті білдіруші тіл құралына жатқызады. Осылайша, прагматикалық маркерлерге дискурсты құрушы және коммуникацияны реттеуші құрал деген анықтама бере аламыз.

Терминология мен зерттеу тәсілдеріндегі айырмашылықтарға қарамастан, зерттеушілердің басым бөлігі бұл бірліктердің қызметі негізгі пропозиционалдық мазмұнды жеткізуден гөрі, оны қатынас контекстінде ақпаратты дұрыс жеткізуге көмектесетінін атап өтеді.

Аталған бағыттағы ең маңызды зерттеулердің бірі, Д. Шиффрин, дискурсивті маркерлерді «бірізді тәуелді элементтер ретінде сөйлеу бірліктерін шектейтін тілдік құралдар» деп қарастырады (Schiffrin, 1987). Зерттеуші мұндай бірліктердің бір мезгілде сөйлем құрылымын қалыптастырып, мағына жеткізіп, коммуникативтік әрекеттерді жүзеге асыруға қатысатынын атап көрсетеді. Шиффрин ұсынған бесдеңгейлі талдау моделі ерекше танымал болып табылады, оған алмасу құрылымы, сөйлеу әрекеттерінің құрылымы, идеационалдық құрылым, қатысу шеңбері және ақпараттық күй жатады. Осы модель аясында дискурсивті маркерлер дискурстың бір немесе бірнеше деңгейімен байланыса отырып, қарым-қатынастың тұтастығын қамтамасыз етеді [2].

Әдеби шолуда Шиффриннің бір маркердің сөйлеудегі орнына және коммуникативтік контекске байланысты әртүрлі қызмет атқара алатыны туралы тұжырымы ерекше маңызды. Бұл прагматикалық маркерлерді мағынасы тек нақты сөйлеу жағдаятында ашылатын көпфункционалды тілдік бірліктер ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Сонымен қатар ғылыми әдебиетте аталған модельге қатысты сын пікірлер де кездеседі. Атап айтқанда, маркерлердің қызметін бес деңгейге бөлу әрдайым нақты айқын болмайтыны және нақты қолданыс жағдайларын түсіндіруді қиындатуы мүмкін екені көрсетіледі [3, 4].

Тағы бір ықпалды тәсіл Брюс Фрейзер еңбектерінде ұсынылған. Оның анықтамасы бойынша, дискурсивті маркерлер дегеніміз енгізілетін сегменттің интерпретациясы мен оған дейінгі дискурс сегменті арасындағы қатынасты білдіретін лексикалық бірліктер тобы [1]. Зерттеуші бұл бірліктердің концептуалдық емес, процедуралық мағынаға ие екенін атап өтеді: олар мәлімдеменің мазмұнын өзгертпейді, бірақ оны қалай түсіну керектігін бағыттайды. Яғни, прагматикалық маркер адресатқа жаңа мәлімдемені алдыңғы контекске қатысты қалай қабылдау қажет екенін көрсетеді.

Фрейзердің маңызды үлестерінің бірі: дискурсивті маркерлерді дискурс сегменттері арасындағы семантикалық байланыс түріне қарай жіктеуі. Ол контрасты, элаборативті, инференциялық және тақырыпты басқарушы маркерлерді бөліп көрсетеді [1]. Бұл тәсіл публикалық және институционалдық коммуникацияны талдауда тиімді, өйткені прагматикалық маркерлер арқылы мәтінде қарсы қою, толықтыру, қорытынды жасау немесе тақырыпты өзгерту сияқты қатынастардың қалай құрылатынын айқындауға мүмкіндік береді.

Прагматикалық маркерлерді зерттеуде Бринтон тұжырымдамасы да маңызды орын алады. Зерттеуші оларды фонологиялық тұрғыдан қысқа, референциалдық мағынасы әлсіз, бірақ прагматикалық және процедуралық қызмет атқаратын тілдік бірліктер ретінде сипаттайды (Brinton, 1996; Brinton, 2008). Фрейзерден айырмашылығы, Бринтон дискурс сегменттері арасындағы логика-семантикалық қатынастарға емес, маркерлердің сөйлеудегі функционалдық жүктемесіне көбірек назар аударады. Ол олардың екі негізгі қызметін ажыратады: мәтіндік және тұлғааралық. Мәтіндік қызметтерге мәлімдеменің басталуы мен аяқталуын белгілеу, тақырып ауысуын көрсету, ақпаратты құрылымдау және мәтін тұтастығын сақтау жатады. Ал тұлғааралық қызметтер сөйлеушінің көзқарасын білдірумен, айтылымды жұмсартумен, адресатпен байланыс орнатумен және өзара әрекетті қолдаумен байланысты [5].

Мұндай жіктеме прагматикалық маркерлерді институционалдық және публикалық дискурс аясында әрі қарай талдау үшін ерекше құнды болып табылады, себебі ол коммуникацияның тек құрылымдық жағын ғана емес, сонымен қатар оның ықпал ету сипатын да ескеруге мүмкіндік береді. Осы тұрғыда Катрин Фишер ұстанымын да атап өткен жөн, оның пікірінше, прагматикалық маркерлер дискурсты құрылымдау, өзара әрекетті басқару, тұлғааралық қатынастарды реттеу және сыпайылықты білдіру үшін қолданылады [6]. Сол сияқты Симоне Мюллер маркерлердің жиі кездесетін қызметтеріне дискурсты бастау, шекараларын белгілеу, реакцияны алдын ала көрсету, коммуникацияның ағымын сақтау және сөйлеуші мен адресат арасындағы өзара әрекетті басқару сияқты функцияларды жатқызады [7].

Осылайша, ғылыми әдебиеттерді талдау прагматикалық маркерлердің дискурстың құрылымдық тұтастығын қамтамасыз ететін, ақпаратты когнитивтік өңдеуді жеңілдететін және тұлғааралық коммуникацияны үйлестіретін көпфункционалды тілдік бірліктер ретінде қарастырылатынын көрсетеді. Зерттеу тәсіліне байланысты екпін олардың дискурсты ұйымдастырудағы рөліне [2], процедуралық мағынасына және мәтін сегменттері арасындағы байланыс түрлеріне [1], немесе мәтіндік және тұлғааралық қызметтердің жиынтығына [5] түсірілуі мүмкін. Дәл осы көпқырлылығы прагматикалық

маркерлерді қазіргі лингвистикадағы маңызды зерттеу нысанына айналдырады.

Прагматикалық маркерлердің қызметі мен ерекшеліктері кеңінен зерттелгенімен, олардың қалыптасу механизмдерін түсіндіру де маңызды болып табылады. Осы тұрғыда негізгі үдерістердің бірі – прагматикализация. Прагматикализация деп тілдік бірліктердің коммуникативтік-прагматикалық деңгейге өтуін атаймыз. Бұл жағдайда олар мәлімдеменің пропозиционалдық мазмұнын емес, сөйлеушінің дискурсқа реакциясын және коммуникацияға қатысушылардың өзара әрекет ерекшеліктерін білдіре бастайды.

Аталған үдеріс барысында қарапайым лексикалық бірліктер біртіндеп бастапқы мағынасынан айырылады да, қарым-қатынасты ұйымдастыруға бағытталған функционалдық элементтерге айналады. Басқаша айтқанда, семантикалық орталықтың ығысуы орын алады: денотативтік және сигнификативтік компоненттердің маңызы төмендеп, прагматикалық компонент алдыңғы қатарға шығады. Нәтижесінде тек коммуникативтік-реттеуші қызмет атқаратын ерекше бірліктер – прагматемалар қалыптасады.

Прагматикализацияның маңызды аспектілерінің бірі – десемантизация, яғни лексикалық мағынаның әлсіреуі немесе ішінара жойылуы. Қолданыс барысында сөз біртіндеп бастапқы мағынасын жоғалтып, дискурсты басқаруға байланысты жаңа – прагматикалық мағынаға ие болады. Осылайша, тілдік бірлік нақты мазмұнды жеткізуші қызметінен айырылып, коммуникацияны ұйымдастыру құралына айналады.

Айта кету керек, прагматикализация грамматикализация үдерісімен тығыз байланысты болғанымен, оған тең емес. Грамматикализация лексикалық бірліктің грамматикалық формаға айналуын білдірсе, прагматикализация дискурс деңгейінде қызмет ететін функционалдық элементтердің қалыптасуына әкеледі. Кейбір жағдайларда бұл екі үдеріс қатар жүруі мүмкін, алайда прагматикализация ең алдымен грамматикалық құрылымға емес, коммуникативтік қызметке бағытталған.

Ғылыми әдебиетте бұл үдерістердің арақатынасы жөнінде бірыңғай көзқарас қалыптаспаған. Бірқатар зерттеушілер прагматикализацияны грамматикализацияның бір түрі ретінде қарастырса, енді біреулері оны тілдік бірліктердің дискурсивтік қызметінің дамуына байланысты қалыптасқан дербес үдеріс деп есептейді. Сонымен қатар кейбір көзқарастарда прагматикалық маркерлердің өзгерісі нақты жағдайға байланысты екі үдерістің де элементтерін қамтуы мүмкін екені айтылады.

Прагматикализацияның маңызды сипаттарының бірі – тілдік бірлікке жаңа функцияның бекітілуі. Белгілі бір коммуникативтік жағдайларда жиі қолданылуы нәтижесінде маркер сөйлеуде тұрақты элементке айналып, автоматты түрде қайта өндіріледі. Бұл үдеріс

жоғары жиілік, фонетикалық редукция, синтаксистік оқшаулану және мәлімдемеден алып тастаған жағдайда оның логикалық құрылымының бұзылмауы сияқты белгілермен қатар жүреді.

Сонымен қатар, прагматикализация барысында тілдік бірлік сөйлеушінің субъективті қатынасын білдіру және метакоммуникацияға қатысу қабілетіне ие болады. Бұл маркердің тек ақпарат жеткізіп қана қоймай, оны ұсыну тәсілін және сөйлеушінің сөйлеу актісіне деген қатынасын да көрсету мүмкіндігін білдіреді. Осылайша, прагматикалық маркерлер коммуникацияға қатысушылар арасындағы өзара әрекетті ұйымдастыру мен дискурсты басқарудың маңызды құралына айналады.

Прагматикализация прагматикалық маркерлердің қалыптасуын қамтамасыз ететін негізгі механизм болып табылады. Ол тілдік бірліктердің лексикалық мағынадан функционалдық-коммуникативтік қолданысқа өтуін түсіндіреді. Бұл үдеріс олардың пропозиционалдық емес сипаты, көпфункционалдылығы және жоғары жиіліктілігі сияқты ерекшеліктерін айқындап, прагматикалық маркерлерді дискурсты ұйымдастыру деңгейінде қызмет ететін дербес тілдік бірліктер класы ретінде қарастыруға мүмкіндік береді.

Институционалды дискурс формалдылықпен және әлеуметтік рольдердің бар болуымен ерекшеленеді. Аталған коммуникация типінде прагматикалық маркерлер ақпаратты «жұмсартуда», нейтралды тон жасауда, қабылдауды басқаруда қолданылады. Мәселен, «жалпы алғанда», «әдетте» деген секілді сөздер ақпаратты нейтралды тонда жеткізуге мүмкіндік береді. Осылайша прагматикалық маркерлер институционалды дискурсты құруда маңызды құралдардың біріне айналған.

Жоғарыда атап өткендей, прагматикалық маркерлер дискурсты құруда және коммуникацияны басқаруда маңызды құрал деп есептеледі. Зерттеулердің жеткілікті болғанына қарамастан, біртұтас, консенсусқа келген классификация жоқ. Оның үстіне, аталған элементтердің басты қызметі ақпаратты интерпретациялау және басқалардың қабылдауына ықпал ету болып табылатын институционалды коммуникациядағы ролі аса ерекше қызығушылықты оятады және келешек зерттеулерге жол ашады.

ӘДЕБИЕТ

1. What are discourse markers? – Fraser B. What are discourse markers? // Journal of Pragmatics. 1999. Vol. 31(7). P. 931–952.
2. Discourse Markers – Schiffrin D. Discourse Markers. Cambridge: Cambridge University Press, 1987.
3. Discourse markers and global coherence in conversation – Lenk U. Discourse markers and global coherence in conversation // Journal of Pragmatics. 1998. Vol. 30(2). P. 245–257.

4. Discourse particles in Latin – Kroon C. Discourse Particles in Latin: A Study of “nam”, “enim”, “autem”, “vero”. Amsterdam, 1995.

5. Pragmatic Markers in English – Brinton L. Pragmatic Markers in English: Grammaticalization and Discourse Functions. Berlin; New York: Mouton de Gruyter, 1996.

6. Approaches to Discourse Particles – Fischer K. Approaches to Discourse Particles. Amsterdam: Elsevier, 2006.

7. Discourse Markers in Native and Non-native English Discourse – Müller S. Discourse Markers in Native and Non-native English Discourse. Amsterdam: John Benjamins, 2005.

ОӘЖ 81'42.159.9

ЛИНГВИСТИКАДАҒЫ ҚҰНДЫЛЫҚ ҰҒЫМЫ

Әмірханқызы Ж., магистрант,
Қызылорда «Болашақ» университеті
(Қызылорда қаласы).

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются современные направления развития антропологистики, взаимосвязь языка и мышления. Дидактическое значение аксиолингвистического направления объясняется тем, что оно связано с формированием языкового сознания личности и определением ее ценностных ориентаций.

ABSTRACT

The article examines modern trends in the development of anthropolinguistics, the relationship between language and thinking. The didactic significance of the axiolinguistic direction is explained by the fact that it is associated with the formation of linguistic consciousness of a personality and the definition of its value orientations.

Соңғы жылдардағы антропологистикалық зерттеулер тіл мен ойлаудың өзара байланысын кешенді түрде қарастыруға бағытталуда. Тіл білімінің зерттеу аясы кеңейіп, оның философиялық және дидактикалық қырларын айқындау мүмкіндігі артып отыр. Осы тұрғыда адам санасының тану, бағалау, таңдау және әрекет ету сияқты күрделі үдерістеріндегі тілдің рөліне ерекше назар аударылады. Аталған мәселелерді қарастыратын аксиолингвистика – аксиология мен лингвистиканың тоғысында қалыптасқан пәнаралық сала.

Құндылық ұғымы философия мен психологияда негізделіп, абстрактілі, рухани категория ретінде сипатталады. Оны тікелей бақылау мүмкін болмаса да, қалыптастыру мен дамытуға ықпал етуге болады. Қазіргі кезеңде ұлттық рухани мұраны зерделеу және оны жас ұрпақтың санасына сіңіру өзекті міндеттердің бірі болып табылады.

Аксиолингвистика адамды жоғары құндылық ретінде қарастырып, құндылықтардың тіл арқылы көрініс табуын зерттейді. Дидактикалық аспектіде бұл бағыт тұлғаның тілдік санасын қалыптастыруда құндылық бағдар беруге негізделеді. Құндылық бағдар жеке тұлғаның дүниені тануындағы мақсатты ұстанымдарын айқындайды.

Ұлттық құндылықтарды игеру мен бағалау тұлғаның рухани дамуына ықпал етіп, оның адамгершілік қасиеттерін қалыптастырады. Бұл үдеріс ұлттық сипатта көрініс табады. Түркі халықтарына ортақ тіл, мәдениет, тарих, дін және салт-дәстүрлер олардың бірегейлігін айқындайтын негізгі құндылықтар болып саналады. Сонымен қатар қонақжайлылық, батырлық, намыс, еңбекқорлық сияқты қасиеттер ұлттық мінездің маңызды белгілері ретінде көрінеді.

Қоғамда тарихи жадының әлсіреуі ұлттық құндылықтардың бағалану деңгейіне кері әсер етеді.

Құндылықтар негізінен өмірге, еңбекке, шығармашылыққа, адам өмірінің мәніне **баға** беру негізінде қалыптасады. Қоғам үшін ең маңызды деген әдет-ғұрыптар мен нормалар қызметін өзіне бағындырып, реттеуді құндылықтар дейміз. Адам құндылығының өзегін құрайтын және оны зерттейтін саланы – аксиология (гр. *axia* – құндылық, *logos* – ілім, сөз) деп атайды. Аксиологиялық бағыт адамды қоғамның ең жоғарғы құндылығы, қоғамдық дамудың басты мақсаты ретінде қарастырады. Адамның дүниеге, әлемге деген қатынасы рухани және құндылықтық негізден құралады және сол арқылы ол әсерленіп отырады [1].

Құндылық – идеал ретінде өмір сүретін неғұрлым жағымды сапаға ие объектілер мен тұлғаның ең маңызды, бағалы қасиеттерінің жиынтығы. *Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде*: «1. Құндылық – қымбаттылық, бағалылық. 2. Маңыздылық, мәнділік. Құндылық арқылы сол заттың маңызын, мәнділігін, пайдалылығын, қажеттігін білуге болады», - деген анықтама берілген.

Тіл білімінде құндылықтарды аксиологиялық лингвистика зерттейді. Тіл білімі терминдерінің сөздігінде: «Аксиологиялық лингвистика (грек. *axios* – бағалы, құнды, *logos* – ілім және лат. *Lingua* – тіл) – моральдық, этикалық, мәдени т.б. құндылықтар, адам әрекетінің бағытын анықтайтын маңызды қағидаттар, адам әрекетіндегі уәжділік, жалпы құндылықтар теориясы туралы философиялық ілімді тіл арқылы зерттеуге бағытталған тіл білімінің саласы», - деген анықтама беріледі.

Жалпы мағынада «қалау, ұмтылу, қажеттілік, қызығушылық және т.б. нысаны болатын барлық дүниені құндылық немесе игілік ретінде түсінуге болады» [2]. «Құндылықтар нысанға да, оларды қабылдайтын адамға да қатысты емес. Құндылықтарды адам таниды. Алайда қалаған нысанға қалаған құндылық «беріле салмайды, оларды тәжірибе немесе логикалық пайымдау арқылы түсіну мүмкін емес.

Құндылықтар қандайда да бір түрде нысандармен байланысты, бірақ олардың нақты қасиеттерін білдірмейді және бұл объектілердің шынымен бар-жоғына да байланысты емес. Бұл жерде нысандардың өздері нақты емес, тек идеалды... бірақ олар да сана құбылыстарына жатпайды. Бұл бір-бірін жоққа шығаратын ережелер тізбегі бағалаудың табиғатының парадоксальды сипатына байланысты» [3]. Құндылықтың толығырақ анықтамасы «Философиялық энциклопедиялық сөздікте» берілген: «...адам қызметінің алуан түрлілігі, олардың ауқымына кіретін қоғамдық қатынастар және табиғат құбылыстары құндылық қатынастарының объектілері ретінде-"«объективті құндылықтар» ретінде әрекет ете алады, яғни жақсылық пен жамандық, ақиқат пен өтірік, сұлулық пен ұсқынсыздық, рұқсат етілген немесе тыйым салынған, әділ немесе әділетсіз, т.б. тұрғысынан бағаланады.

Құндылық ұғымына қатысты көптеген анықтамалар бар. Олар бірқатар детальдары тұрғысынан айырмашылыққа ие болғанымен, түп негізінде адамзаттың қызығушылығы, ниеттері, талпыныстары, нақтырақ айтқанда, адам немесе адамдар тобына маңызды объектілермен байланысты. «Жалпы айтқанда, кезкелген қызығушылықтың кез келген нысаны құндылық бола алады» [4].

Әлем өзінің байлығымен және алуан түрлілігімен ерекшеленеді. Әлемді рухани-тәжірибелік игеру үдерісі барысында адам болмысты өз құндылықтары арқылы қарастырады. Бұл қоршаған ортадағы заттар мен құбылыстар тұлғаның сезімі және ұмтылыстарына сәйкес келетін, әлемге деген ерекше эмоционалдық реңге ие болатын қатынасты білдіреді. Адамның әлемді пайдалылық және т.б. тұрғысынан *бағалау* құндылықтар арқылы сипатталады.

Құндылықтар әлемі – мәдениет әлемі, адамның рухани әрекетін, тұлғаның рухани байлығының өлшемін білдіретін адамгершілік санасының басым көрінетін саласы. Әрбір мәдениеттің өз құндылықтар кешені бар. Құндылықтар адам болмысының әртүрлі пішініне қатынасын білдіретін адамзат мәдениеті болып табылады. Құндылықтар – материалдық және рухани қажеттіліктерді өтеу үдерісіндегі қалыпты дүниелер. Қалыпты мәнге қайырымдылық, сұлулық, әділеттілік мұраттары ие болуы мүмкін. Құндылықтар өмір сүріп қана қоймайды, сонымен қатар бір-бірімен салыстырыла отырып, өзіндік құндылықтық қатарды, құндылықтық сатыны құрайды. Бізге белгілі барлық құндылықтар адамға бағытталған және кез-келген өзінің нақты тарихи пайымдалуы мен іске асуында салыстырмалы болып келеді. Алайда, бұл жерде нақты тарихи өмір сүретін адамдар және әлеуметтік топтардың қажеттіліктері мен мүдделерін өтейтін игіліктер ғана құнды деген пікір туындамайды.

Құндылық әрқашан бағалаумен байланысты, кең мағынада – бір нәрсенің пайдалылығын, орындылығын анықтау, яғни құбылысты немесе фактіні «жақсы-жаман» шкаласына орналастыру, оң немесе

теріс көзқарас. Бағалау – құндылықтардың өмір сүру формасы. Бағалау таңдану немесе ашулану, ұмтылу немесе бас тарту, махаббат немесе жек көру түрінде көрініс тапса эмоционалды-сенсорлық болады немесе объектінің маңыздылығы бағаланса: шолуларда, мәлімдемелерде, сыни мақалаларда, сараптамалық қорытындыларда және т.б. Лингвомәдениеттану үшін ең маңыздысы – ауызша берілген бағалар. Көбінесе құндылық пен бағалау семантика сияқты тілдік құбылыстармен, мағынаны білдірудің лингвистикалық және сөйлеу құралдарымен, номинативті бірліктердің өзгеру және таңдау заңдылықтарымен анықталатын парадигматикалық қатынастармен (семантикалық-стилистикалық синонимия, лексикалық және фразеологиялық бірліктердің дисперсиясы және т.б. байланысты.

Адамның зат пен құбылысқа, сапаға берген *бағасының* тілдік бірліктерден көрініс табуы нәтижесінде тіл білімінің дербес бағыты – аксиологиялық лингвистика ғылымы қалыптасып, лингвомәдениеттаным, әлеуметтік лингвистика және когнитологиялық тілтаным салаларымен бір арнада үндестік тауып келеді. Лингвистикалық аксиология үшін ең алдымен аксиологиялық парадигмадағы «*бағалау*» категориясын қарастыру маңызды. Бірқатар зерттеушілер (А.А. Ивин, Л.А. Сергеева, В. Вичев және т.б.) «құндылық» түсінігімен тығыз байланыста субъектінің ерекше, құндылықтық қатынасының нәтижесі ретінде айқындалатын *бағалау категориясын* қарастырады.

Айналамыздағы әлем құбылыстары объективті қасиеттерге ие, олар санада ғана емес, сонымен бірге адаммен белгілі бір қарым-қатынаста болады, оның мақсаттарына жетуге және оның өмірлік жоспарларын жүзеге асыруға ықпал етеді немесе кедергі келтіреді. Сондықтан адам шындықты танып қана қоймайды, сонымен қатар оны ұмтылысы, қажеттілігі мен мүдделері тұрғысынан *бағалайды*. Біртіндеп құндылықтық сана қалыптасады, оның құрамдас бөліктері құндылық парадигмасын құрайды. Аксиология әртүрлі өркениеттердің жетістіктерін, жалпыадамзаттық, рухани-адамгершілік, әлеуметтік-мәдени, ұлттық және материалдық құндылықтардың қалыптасуын, нақтылы даму тектері мен бағдарларын айқындайтын білімдердің нақтылы-тарихи жүйесі ретінде көрініс тапты.

Жалпы алғанда, *бағалауды* тілдік сананың өзегін құрылымдаушы және дүниенің құнды бейнесін қалыптастыратын фактор ретінде қарастыруға болады. Себебі қазіргі лингвистиканың антропоцентристік ұмтылыстары *бағалауды* зерттеу нақты мәдениеттің, ұлттың, тарихи дәуірдің құндылықтар жүйесі мен адамды тұлға және бағалаудың пәні мен объектісі ретінде қалыптастыратын контекстен тыс қарастыру шынымен мүмкін емес екенін көрсетеді.

Құндылықтар дүниесі – тұлғаның дүниетанымына негізделген іс-әрекет пен тұрмыс-тіршілігін сипаттайтын, өмірлік ұстанымының беріктігін анықтайтын, адамзатқа, қоғамға, идеологияға, саясатқа, имандылыққа, білімге, ғылымға, өнерге қатысты, өзі терең түсініп қабылдаған, ішкі және сыртқы әсерлерге байланысты адам бойында қалыптасқан, биік мақсат көздеген ізгі қасиеттердің өмір сүру барысындағы көрінісі деп тұжырымдауға болады.

ӘДЕБИЕТ

1. Нысанбаев Ә. Қазақстан халқының рухани-құндылықтық әлемі. – Алматы, 2015. – 178 б.
2. Дробницкий О.Г. Мир оживших предметов. Проблема ценности и марксистская философия. – М.: Политиздат, 1967. – 350 с.
3. Голованова А.В. Ценности и оценки в языковом отражении: на материале русского и польского языков: дис. ... канд. филол. наук. – Пермь, 2002. – 236 с.
4. Ивин А.А. Аксиология. – М.: Изд-во МГУ, 2005. – 216 с.

ӘОЖ 378.2/4

ЗАМАНАУИ БІЛІМ БЕРУ: ОҚЫТУШЫЛАРДЫҢ КӘСІБИ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН АРТТЫРУ ЖОЛДАРЫ

Шайменова М.Е., п.ғ.м.,
Қызылорда қ

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматриваются основные направления повышения профессиональной компетентности преподавателей, пути ее повышения и важные аспекты повышения профессиональной компетентности преподавателей.

ABSTRACT

This article discusses the main areas of improving teachers' professional competence, ways to improve it, and important aspects of improving teachers' professional competence.

Заманауи білім беру жүйесінің талаптары үздіксіз өзгеріп отырады, сондықтан оқытушылардың кәсіби құзыреттілігін арттыру — білім беру сапасын жақсартудың маңызды жолы. Қазіргі уақытта оқытушы тек білім беруші ғана емес, білім алушылардың ойлау қабілетін, шығармашылық қабілеттерін дамытушы, инновациялық әдіс-тәсілдер мен жаңа технологияларды пайдалану арқылы білім беру үдерісін тиімді ұйымдастырушы ретінде қарастырылады.

Кәсіби құзыреттілік — бұл оқытушының білім беру процесін тиімді ұйымдастыру, білім алушылардың қажеттіліктеріне жауап

беру, өзгермелі білім беру ортаға бейімделу және өз біліктілігін үнемі арттыру қабілеті. Құзыретті оқытушы:

- Педагогикалық, әдістемелік және психологиялық білімдерге ие;

- Ақпараттық технологияларды тиімді пайдалана алады;
- Стратегиялық ойлау қабілетіне ие;
- Көптеген оқу әдістерін қолдана отырып, оқушылардың қажеттіліктерін ескере отырып оқыту әдістемесін түзете алады [1].

Оқытушылардың кәсіби құзыреттілігін арттырудың негізгі бағыттары:

1. Цифрлық сауаттылықты дамыту;

Цифрлық технологиялар білім беру саласында маңызды рөл атқарады. Оқытушылар ақпараттық-коммуникациялық технологияларды (АКТ) тиімді пайдалана білуі тиіс. Бұл тек интернет пен электронды ресурстарды қолданумен шектелмей, заманауи бағдарламалар мен платформаларды қолдануды да қамтиды. Мысалы, онлайн курстар, виртуалды сыныптар, білім беру қолданбалары және электронды оқу құралдары оқытушыларға білім беруді жаңа деңгейге көтеруге мүмкіндік береді.

2. Жалпы педагогикалық және әдістемелік дағдыларды жетілдіру;

- Оқытушылардың кәсіби құзыреттілігі педагогикалық білім мен дағдыларды толық меңгеруден тұрады. Бұл оқытушылардың білім беру әдістері мен тәсілдерін меңгеруді, әртүрлі оқыту стилдері мен стратегияларды қолдануды қамтиды. Оқытушының пәндік білімін жеткізу ғана емес, оқушылардың білім алуын қолдайтын кері байланыс, топтық жұмыс, проблемалық оқыту сияқты әдіс-тәсілдермен оқу процесін жақсарту да маңызды [2].

3. Педагогикалық психология және коммуникативтік дағдылар;

Қазіргі заманғы оқытушы психологиялық тұрғыдан дайын болуы керек. Оқытушылар педагогикалық психологияны меңгеру арқылы оқушылардың қажеттіліктерін түсінуге, олардың эмоциялық және когнитивтік даму деңгейлерін ескеруге мүмкіндік алады. Сонымен қатар, коммуникативтік дағдыларды дамыту да маңызды. Оқытушы тек білім беруші ғана емес, білім алушыға қолдау көрсететін, оны түсініп, тыңдайтын, қажет болған жағдайда кеңес беретін тұлға болуы тиіс.

4. Кәсіби этика және шығармашылық ойлау;

Оқытушылардың кәсіби құзыреттілігі тек біліммен ғана шектелмейді, сонымен қатар этикалық қағидаттарды сақтауды талап етеді. Қазіргі қоғамда оқу үдерісінде шығармашылықтың рөлі артып келеді. Оқытушының шығармашылық ойлау қабілеті оқушылардың ынтасын арттырады, оларды жаңа тәсілдер мен идеялар іздеуге ынталандырады. Бұл өз кезегінде білім берудің сапасын жоғарылатуға ықпал етеді.

5. Үздіксіз білім алу және кәсіби даму;

- Заманауи білім беру жүйесі үнемі өзгеріп отырады, сондықтан оқытушыларға үнемі жаңа білімдер мен дағдыларды меңгеру қажет. Оқытушылар үшін үздіксіз білім алу, түрлі курстарға қатысу, кәсіби конференцияларға бару, тәжірибе алмасу өте маңызды. Бұл процесс оқытушының кәсіби құзыреттілігін арттырып, оның жұмысында табысқа жетуіне мүмкіндік береді [3].

Оқытушылардың кәсіби құзыреттілігін арттыру жолдары:

1. Білім берудің жаңа технологияларын енгізу: Оқытушылардың кәсіби құзыреттілігін арттыру үшін жаңа білім беру технологиялары мен әдіс-тәсілдерін қолдану қажет. Бұл онлайн оқу құралдары, виртуалды кеңістіктер және басқа да инновациялық технологиялар арқылы жүзеге асады.

2. Коучинг және менторлық бағдарламаларды ұйымдастыру: Әріптестер арасында тәжірибе алмасуды ұйымдастыру, жаңа әдіс-тәсілдермен бөлісу арқылы оқытушылардың кәсіби деңгейін арттыруға болады.

3. Педагогикалық инновацияларға ұмтылу: Оқытушылардың шығармашылық әлеуетін дамыту үшін педагогикалық инновацияларды енгізу, жаңа әдістемелер мен оқу құралдарын іздеу қажет.

- Әлеуметтік және кәсіби желілерді құру: Оқытушылардың кәсіби қоғамдастықтарын құрып, ақпарат алмасу мен тәжірибе жинақтаудың тиімді жолдарын ұйымдастыру [4].

Оқытушылардың кәсіби құзыреттілігін арттырудағы маңызды аспектілер:

1. Оқытушылардың оқыту стратегияларын жетілдіру;

Оқытушының кәсіби құзыреттілігін арттыру барысында ең басты аспектілердің бірі — оқыту стратегияларын үнемі жетілдіру. Оқытушы дәстүрлі білім беру әдістерінен басқа, білім алушылардың жеке ерекшеліктеріне, оқу стилдеріне сәйкес әдіс-тәсілдерді қолдануы тиіс. Бұл мақсатта әртүрлі оқыту тәсілдерін біріктіре отырып, дифференциация мен инклюзивті оқыту тәсілдерін енгізу өте маңызды.

- Дифференциация — бұл оқушылардың білім деңгейі мен қабілеттеріне қарай тапсырмаларды түрлендіру. Мысалы, қабілетті оқушыларға күрделірек тапсырмалар беріп, орташа деңгейдегі оқушыларға жеңілдетілген тапсырмалар ұсыну.

- Инклюзивті оқыту — барлық оқушыларға бірдей мүмкіндіктер жасау, ерекше қажеттіліктері бар оқушыларды да толыққанды білім алу мүмкіндігімен қамтамасыз ету.

2. Ақпараттық-коммуникациялық технологияларды (АКТ) пайдалану;

Заманауи оқытушы тек дәстүрлі оқыту әдістерімен шектелмейді, сонымен қатар ақпараттық технологиялар арқылы оқу процесін тиімді

ұйымдастыруға бағытталған инновациялық әдіс-тәсілдерді қолдануы тиіс. АКТ құралдары оқытушыға сабақта интерактивті мүмкіндіктерді қолдану, түрлі мультимедиялық ресурстар мен электронды оқулықтарды пайдалану мүмкіндігін береді. Сонымен қатар, білімалушылардың өздігінен білімалуына мүмкіндік туғызады.

- Интерактивті тақталар мен мультимедиялық құралдар: Сабақтарды қызықты әрі тиімді ету үшін интерактивті тақталар мен мультимедиялық құралдарды қолдануға болады. Бұл құралдар оқушылардың назарын аударып, оларды белсенді қатысуға ынталандырады.

- Онлайн платформалар мен ресурстар: Оқытушылар білім алушыларға әртүрлі онлайн платформалар арқылы қосымша материалдар ұсына алады. Бұл платформалар арқылы оқушылар өздігінен жұмыс істеп, өз білімдерін тереңдете алады.

3. Педагогикалық рефлексия мен өзін-өзі бағалау;

Педагогикалық рефлексия — бұл оқытушының өз жұмысын, оқыту әдістерін және олардың тиімділігін бағалау үдерісі. Оқытушылар өз тәжірибелерін талдай отырып, жетілдірілетін тұстарын анықтайды және сол арқылы үздіксіз даму жолдарын табады. Бұл үдеріс оқытушының кәсіби құзыреттілігін арттыруға көмектеседі.

- Өзін-өзі бағалау — оқытушы өзінің педагогикалық әдіс-тәсілдерін және оқу процесіндегі нәтижелерін объективті түрде бағалай білуі керек. Бұл оның кәсіби дамуына әсер етеді, себебі өзін-өзі дамытуға бағытталған әрекеттер жүзеге асады.

4. Педагогикалық шығармашылықты дамыту;

Қазіргі заманғы оқытушыға шығармашылық қабілеттерін дамыту өте маңызды. Шығармашылық — бұл тек қана сабақтардың қызықты әрі тиімді өтуі емес, сонымен қатар оқушылардың ойлау қабілетін арттыруға бағытталған әрекеттер. Оқытушының шығармашылық ойлау қабілеті оны жаңа әдістер мен идеяларды қолдануға ынталандырады.

- Шығармашылық тапсырмалар — оқушыларды ойландыратын, зерттеу жүргізуге негізделген шығармашылық тапсырмалар оқытушының шығармашылық әлеуетін арттырады. Бұл оқушылардың сыни ойлауын дамытып, оларды мәселелерді шешуге бейімдейді.

- Креативті сабақтар — оқытушылар сабақтарды креативті түрде ұйымдастырып, жаңаша көзқарас пен тәсілдер арқылы білім алушылардың ынтасын арттыра алады.

5. Көшбасшылық дағдыларды дамыту;

- Оқытушы тек білім беруші ғана емес, сондай-ақ білім беру үдерісінің көшбасшысы болуы керек. Көшбасшылық дағдылары оқытушыларға оқу ортасын тиімді ұйымдастыруға және оқушылардың мотивациясын арттыруға мүмкіндік береді. Оқытушының көшбасшылық қасиеттері оның шешім қабылдаудағы

сенімділігі, топты басқару қабілеті және оқушылармен дұрыс қарым-қатынас орнату дағдыларымен тығыз байланысты [3].

- Топты басқару дағдылары — сабақ барысында оқушылар арасында топтық жұмыстар ұйымдастырып, топты басқару, олардың пікірлерін тыңдай білу және ынтымақтастықты дамыту қабілеті маңызды.

6. Білім беру ортасында психологиялық қолдау;

Оқушылардың психологиялық жағдайын түсіну және оларға қажетті қолдау көрсету оқытушының маңызды міндеті болып табылады. Оқытушы психологиялық тұрғыдан дайын болуы тиіс, себебі әрбір оқушының өзіне тән эмоциялық жағдайы мен проблемалары болуы мүмкін. Оқытушы психологиялық қолдау көрсету арқылы білім алушылардың оқу мотивациясын арттырады, оларды қоршаған ортаға бейімдейді.

- Психологиялық кеңес беру және қолдау: Оқытушы өз оқушыларына оқу барысында қиындықтар туындаса, оларға психологиялық кеңес беруі қажет. Бұл оқушылардың өзін-өзі бағалауын жақсартып, оларды оқу үдерісінде тұрақты әрі сенімді етеді.

- Заманауи білім беру жүйесінің қажеттіліктері мен талаптарына сәйкес оқытушылардың кәсіби құзыреттілігін арттыру — білім беру сапасының жоғары болуына, оқушылардың білім алу процесінің тиімділігіне оң әсер етеді. Оқытушылардың өз біліктілігін үнемі арттырып, жаңа білімдер мен дағдыларды меңгеруі — бұл олардың педагогикалық қызметінің ажырамас бөлігі болып табылады. Сондай-ақ, кәсіби дамуға ұмтылу оқытушының оқу үдерісін тиімді ұйымдастыруға және оқушылардың сапалы білім алуына ықпал етеді [5].

Қорытындылай келе, білім саясатындағы өзгерістерді күнделікті оқу үдерісінде берілетін тапсырмалардан бастау қажет екені сөзсіз. Қазіргі оқушылар ұстаздардан тек білімге ғана емес өмірге үйрететін қабілеттіліктерді қажет етіп отыр. Демек біз осы қоғамнан қалыспай: жедел ойлаушы, жедел шешім қабылдаушы, ерекше ұйымдастырушылық қабілетті нақты бағыт-бағдар беруші болуымыз — қазіргі заман талабы. Егер педагог өзінің кәсіби өсу жобасын дұрыс жолға қоя отырып өзінің кәсіптік қызметіне нақты беріліп, тұлғаның алған білімін өмірде қолдана білетіндей тапсырмалар жүйесін ұсынса баланың бойында құзыреттілікті қалыптастыруға мүмкіндік табады. Ал педагог өзінің кәсіби құзыреттілігін қалай жетілдіреді дейтін болсақ, ең алдымен заман талабына сай үнемі өз білімін жетілдіріп отыру керек.

Оқытушының кәсіби құзыреттілігін арттыру — бұл тек жеке білім алу ғана емес, оқытушының үздіксіз дамуы мен өзгерістерге бейімделуін қамтамасыз ететін кешенді үдеріс. Заманауи білім беру жүйесінде мұғалімнің педагогикалық шеберлігі мен жаңашылдыққа

ұмтылуы үлкен маңызға ие. Құзыретті оқытушы болу үшін тек білім жеткізу жеткіліксіз, оған оқушыларды тәрбиелеу, олардың тұлғалық дамуына ықпал ету, кәсіби жаңашылдықтар мен шығармашылық көзқарастарды қолдану қажет. Бұл жолда үздіксіз даму, жаңа технологиялар мен әдістемелерді меңгеру, педагогикалық шеберлікті арттыру өте маңызды.

ӘДЕБИЕТ

1.Айтбаев С.Қ.Білім беру жүйесіндегі жаңартылған педагогикалық технологиялар. Алматы: Қазақ университеті, 2020ж.

2.Гаджиева Л.Р.*Цифрлық технологиялар және педагогикалық инновациялар*. Москва: ВЛАДОС, 2019ж.

3.Дәулетбекова Г.Қ.Педагогикалық шеберлік және оқытушылардың кәсіби құзыреттілігі. Алматы: ЖШС "Талап", 2021ж.

4.Кемелбек А.Ш.Заманауи білім беру: әдістемелік құралдар мен инновациялық технологиялар. Астана: Мектеп, 2022ж.

5.Мұқанов М.С.Оқыту теориясы және әдістемесі. Алматы: "Жоғары мектеп" баспасы, 2020ж.

РАЗВИТИЕ ЦИФРОВОЙ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ У СТУДЕНТОВ-ФИЛОЛОГОВ

Абдукаликова А.Ж., к.п.н., ст. преподаватель,
Кызылординский университет «Болашақ»

РЕЗЮМЕ

Мақалада білім берудің цифрлық трансформациясы жағдайында филология студенттерін кәсіби даярлаудың ажырамас құрамдас бөлігі ретінде цифрлық педагогикалық құзыреттілікті қалыптастыру мәселесі қарастырылады.

Автор осы құзыреттіліктің құрылымын талдайды, оның филологиялық білімге қатысты даму ерекшелігін анықтайды, сонымен қатар болашақ сөздік мұғалімдерді даярлау процесінде цифрлық технологияларды интеграциялаудың әдістемелік тәсілдерін ұсынады.

Дәстүрлі филологиялық құндылықтар мен заманауи білім беру технологиялары арасындағы тепе-теңдікке ерекше назар аударылады.

ABSTRACT

The article discusses the problem of developing digital pedagogical competence as an integral component of the professional training of philology students in the context of digital transformation of education.

The author analyzes the structure of this competence, identifies the specifics of its development in relation to philological education, and proposes methodological approaches to integrating digital technologies into the training of future language teachers.

Special attention is paid to the balance between traditional philological values and modern educational technologies

Современное образование переживает этап глубокой цифровой трансформации. Внедрение информационно-коммуникационных технологий (ИКТ) в образовательный процесс уже не рассматривается как факультативное новшество, а становится императивом государственной образовательной политики. В этих условиях перед системой высшего педагогического образования встает задача подготовки учителя нового типа — профессионала, способного не просто использовать цифровые инструменты, но и интегрировать их в педагогическую практику осмысленно, творчески и с учетом специфики своего предмета.

Особую сложность представляет подготовка студентов-филологов. Филологическое образование традиционно базируется на ценностях «медленного чтения», глубинного анализа текста, развития рефлексии и критического мышления. Казалось бы, цифровая среда с ее клиповостью, фрагментарностью и скоростью потребления

информации противоречит самой сути филологической работы. Однако, именно это противоречие делает проблему формирования цифровой педагогической компетентности у будущих учителей-словесников особенно острой и значимой [1, с. 45].

Термин «цифровая педагогическая компетентность» (digital pedagogical competence) вошел в научный оборот относительно недавно, вобрав в себя достижения исследований в области информатизации образования, педагогического дизайна и цифровой дидактики. Под данной компетентностью понимается интегративное качество личности педагога, включающее систему знаний о возможностях цифровых технологий в образовании, умений эффективно применять эти технологии для решения профессиональных задач, а также готовности к непрерывному саморазвитию в условиях стремительного технологического обновления [2, с. 8].

Анализ существующих подходов (исследования Л.А. Босовой, И.В. Роберт, О.Н. Филатовой) позволяет выделить следующие структурные компоненты цифровой педагогической компетентности:

1. Мотивационно-ценностный компонент. Предполагает осознание педагогом значимости цифровых технологий для достижения образовательных результатов, понимание необходимости их использования, а также критическое отношение к возможным рискам (информационная перегрузка, снижение качества коммуникации, кибербезопасность). Для филолога этот компонент особенно важен: необходимо сформировать ценностное отношение к цифровым инструментам не как к замене живого слова, а как к средству его обогащения.

2. Когнитивный компонент. Включает знания о современном спектре цифровых образовательных ресурсов (электронные библиотеки, образовательные платформы, инструменты для создания интерактивного контента), понимание принципов педагогического дизайна, основ цифровой дидактики, а также знаний в области информационной безопасности и цифрового этикета [3, с. 115].

3. Деятельностный (операциональный) компонент. Охватывает спектр практических умений: от базового владения офисными приложениями и поисковыми системами до способности разрабатывать цифровые образовательные ресурсы, организовывать проектную деятельность обучающихся с использованием ИКТ.

Специфика филологического образования накладывает особые требования на содержание каждого из этих компонентов. Для будущего учителя-словесника важно не просто уметь работать с цифровыми инструментами, но и понимать, как их применение влияет на восприятие художественного текста, как сохранить «челoveкоразмерность» филологического знания в цифровой среде [4, с. 50].

Подготовка студентов-филологов к педагогической деятельности имеет ряд особенностей, которые необходимо учитывать при формировании их цифровой педагогической компетентности.

Во-первых, предметная специфика. Русский язык и литература — это предметы, в центре которых находится текст во всем его многообразии. Цифровые технологии открывают здесь принципиально новые возможности: доступ к электронным архивам и редким изданиям, визуализация литературных процессов (ленты времени, интерактивные карты), использование инструментов корпусной лингвистики, создание мультимедийных интерпретаций текста. Однако эти же технологии несут риск подмены подлинного чтения его суррогатами (краткие пересказы, готовые сочинения, сгенерированные нейросетями). Следовательно, в подготовке филолога акцент должен быть сделан не на количестве освоенных цифровых инструментов, а на формировании «цифровой грамотности» — способности критически оценивать информацию, отсеивать недостоверные источники, использовать цифровые ресурсы для углубления, а не упрощения понимания текста [5, с. 82].

Во-вторых, особенности аудитории. Современные студенты-филологи принадлежат к поколению «цифровых аборигенов». Они обладают высокой степенью информированности в области потребительских цифровых технологий (социальные сети, мессенджеры, развлекательные платформы). Однако эта «бытовая» цифровая грамотность не трансформируется автоматически в педагогическую компетентность. Задача ВУЗа — перевести стихийный опыт использования цифровых технологий в профессиональное русло, научить студентов видеть в привычных инструментах педагогический потенциал [6, с. 80].

Формирование цифровой педагогической компетентности у студентов-филологов требует системного подхода, интегрирующего цифровую составляющую в различные компоненты образовательного процесса.

Необходима интеграция цифрового компонента в дисциплины филологического цикла. Например:

- В курсе «Теория литературы» — знакомиться с инструментами цифрового литературоведения (анализ текста с помощью программы AntConc, создание облаков слов, визуализация сюжетных структур).

Такой подход позволяет сформировать у студентов понимание цифровых инструментов как естественной части профессиональной филологической работы [1, с. 48].

Ключевое значение имеет интеграция цифровой тематики в дисциплины методического цикла («Методика преподавания

литературы», «Методика преподавания русского языка»). В рамках этих курсов студенты должны освоить:

- Проектирование цифровых образовательных ресурсов: создание интерактивных рабочих листов (LiveWorksheets, Wizer.me), разработку онлайн-квестов по литературным произведениям, создание ментальных карт и инфографики.

- Организацию смешанного обучения: освоение платформ для дистанционного обучения, понимание принципов перевернутого класса, умение отбирать видео и аудиоматериалы для самостоятельной работы обучающихся.

- Работу с нейросетями: формирование критического отношения к генеративным нейросетям (ChatGPT, GigaChat), обучение студентов приемам использования ИИ как ассистента (для подбора материалов, генерации идей для заданий), но с обязательным сохранением авторской позиции педагога [4, с. 52].

В период педагогической практики студенты должны иметь возможность наблюдать за использованием цифровых технологий учителями-наставниками; проводить фрагменты уроков с применением разработанных ими цифровых ресурсов; участвовать в организации внеурочной деятельности с использованием ИКТ.

Важным элементом практики становится рефлексия: анализ собственного опыта применения цифровых инструментов, выявление удачных решений и трудностей [7, с. 60].

Формированию устойчивой мотивации к развитию цифровой педагогической компетентности способствует вовлечение студентов в проектную деятельность. Это может быть разработка цифрового образовательного продукта (электронного учебного пособия, интерактивного тренажера по орфографии, виртуального музея писателя), участие в хакатонах педагогических проектов, конкурсах профессионального мастерства.

Один из сложнейших вопросов — как избежать перекоса в сторону «техницизма», когда цифровые инструменты начинают доминировать над содержанием филологического образования. Ответ здесь видится в сохранении фундаментальной филологической подготовки как основы, на которую «надстраивается» цифровая компетентность [3, с. 120].

Цифровая педагогическая компетентность будущего учителя-словесника должна формироваться на прочном фундаменте филологической культуры, традиционных ценностей «живого» чтения и глубокого анализа текста. Цифровые инструменты в руках грамотного педагога становятся не угрозой, а мощным ресурсом: они расширяют доступ к культурному наследию, визуализируют сложные процессы, повышают мотивацию обучающихся, позволяют реализовать индивидуальные образовательные траектории [6, с. 83].

Подготовленный таким образом учитель-филолог сможет не просто адаптироваться к условиям цифровой школы, но и стать активным участником трансформации образования, сохраняя при этом высокую миссию учителя словесности — воспитание человека читающего, думающего, чувствующего, способного ориентироваться в сложном информационном мире и сохранять верность непреходящим ценностям культуры [7, с. 65].

ЛИТЕРАТУРА

1. Соловьева Т.А. Подготовка будущих учителей-филологов к работе в цифровой образовательной среде//Филологическое образование в цифровую эпоху. — М.: МПГУ, 2022. — С. 45–58.
2. Босова Л.Л. Цифровая педагогическая компетентность учителя: модель, стандарты, диагностика//Информатика и образование. — 2021. — № 2. — С. 4–14.
3. Филатова О.Н. Цифровая компетентность педагога: структура и содержание//Вестник Новосибирского государственного педагогического университета. — 2020. — Т. 10, № 3. — С. 112–128.
4. Роберт И.В. Теория и методика информатизации образования: психолого-педагогический и технологический аспекты. — М.: ИИО РАО, 2018. — 274 с.
5. Коротков А.М. Формирование цифровой компетентности студентов педагогических направлений подготовки//Педагогика. — 2021. — № 4. — С. 78–86.
6. Абрамова Н.С., Ваграменко Я.А. Цифровая трансформация педагогического образования: вызовы и перспективы // Образование и наука. — 2023. — Т. 25, № 1. — С. 45–71.
7. Redecker C., Punie Y. European Framework for the Digital Competence of Educators: DigCompEdu. — Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2017. — 95 p.

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ САБАҚТАРЫНДА ТАНЫМДЫҚ ӘРЕКЕТІН ДАМУДАҒЫ САУЫҚТЫРУ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ

Бахатбек Есенжан, магистрант,
Бекболат Шынар Бекболатқызы, магистрант,
Ермекбай Әзілхан Жалғасұлы, магистрант,
Батыс Қазақстан инновациялық
технологиялық университеті (Орал қаласы).

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается роль оздоровительных технологий в развитии познавательной деятельности младших школьников на уроках физической культуры. Анализируется влияние двигательной активности, игровых методов, адаптивной гимнастики и межпредметных связей на укрепление здоровья учащихся и развитие познавательных процессов (мышление, внимание, память, восприятие). Особое внимание уделяется эффективности интеграции образовательного процесса и использования игровых технологий. Делается вывод о том, что комплексное применение оздоровительных технологий обеспечивает взаимосвязанное развитие физической и познавательной активности младших школьников.

ABSTRACT

The article examines the role of health-preserving technologies in developing cognitive activity of primary school students in physical education lessons. It analyzes the impact of physical activity, game-based methods, adaptive gymnastics, and interdisciplinary integration on improving students' health and enhancing cognitive processes such as thinking, attention, memory, and perception. Special attention is given to the effectiveness of integrating educational content and using game technologies in the learning process. The study concludes that the comprehensive use of health-preserving technologies ensures the integrated development of both physical and cognitive abilities of primary school students.

Қазіргі уақытта Қазақстан Республикасының мемлекеттік саясаты бастауыш сынып оқушыларының денсаулығын сақтау мен нығайтуға, сондай-ақ олардың танымдық әрекетін дамытуға бағытталған. «Білім туралы» Қазақстан Республикасының Заңына сәйкес, білім беру жүйесінің негізгі міндеттерінің бірі – білім алушылардың денсаулығын қорғау және нығайту болып табылады. Білім беруді жаңғырту тұжырымдамасы жеке тұлғаның, қоғамның және мемлекеттің қазіргі және болашақ талаптарына сай келетін

бастауыш мектеп моделін қалыптастыруды көздейді. Бұл модельде оқушылардың денсаулығын сақтау мен танымдық белсенділігін дамыту негізгі басымдық ретінде қарастырылады.

Қазіргі мектеп білім алушыларды әлеуметтендірудің негізгі ортасы болып табылады. Осы кезеңде баланың тек денсаулығы ғана емес, сонымен қатар оның танымдық қабілеттері – ойлау, есте сақтау, зейін және қабылдау процестері қарқынды дамиды. Сондықтан дене шынықтыру сабақтары тек қозғалыс дағдыларын қалыптастырумен шектелмей, оқушылардың танымдық әрекетін дамытуға ықпал ететін маңызды педагогикалық орта ретінде қарастырылады.

Бастауыш сынып оқушыларының денсаулығы мен танымдық дамуы мәселесі әлеуметтік қана емес, педагогикалық және рухани-адамгершілік тұрғыдан да маңызды. Оқушы өз денсаулығын сақтаумен қатар, оқу үдерісінде белсенді ойлау, өзін-өзі дамыту және жауапты шешім қабылдау дағдыларын меңгеруі тиіс. Осыған байланысты дене шынықтыру сабақтарында сауықтыру технологияларын қолдану оқушылардың денсаулығын нығайтып қана қоймай, олардың танымдық әрекетін белсендіруге мүмкіндік береді.

Ғалым Г.К. Селевконың пікірінше, кез келген педагогикалық технология белгілі бір технологиялық талаптарға сай болуы тиіс [1]. Жаңартылған білім беру стандарты (БЖБС) білім беру үдерісінде тұлғаны жан-жақты дамытуға бағытталған заманауи технологияларды қолдану мүмкіндігін кеңейтті.

Қазіргі бастауыш мектеп жағдайында сауықтыру технологиялары оқушылардың денсаулығын сақтау мен нығайтуға бағытталған педагогикалық шаралар жүйесі ретінде қарастырылады. Олар баланың физиологиялық және психоэмоционалдық жағдайына әсер ететін білім беру ортасының ерекшеліктерін ескереді.

Дене шынықтыру сабақтары бастауыш сынып оқушылары үшін тек қозғалыс белсенділігін арттыру құралы ғана емес, сонымен қатар танымдық әрекетті дамытатын маңызды орта болып табылады. Сауықтыру технологияларын тиімді қолдану оқушылардың ойлау, зейін, есте сақтау және қабылдау сияқты танымдық процестерін белсендіреді.

Мұғалім үшін негізгі бағдар ретінде «бастауыш мектеп түлегінің бейнесі» алынады, онда салауатты және қауіпсіз өмір салтын ұстану негізгі тұлғалық қасиет ретінде қарастырылады. Бұл қасиеттер дене шынықтыру сабақтарында сауықтыру технологияларын жүйелі қолдану арқылы қалыптасады.

Профессор Н.К. Смирновтың пікірінше, денсаулық сақтау технологиялары – оқушылар мен педагогтардың физикалық және психикалық денсаулығын сақтауға және дамытуға бағытталған өзара байланысты педагогикалық әдістер жүйесі болып табылады. Педагогикалық технологиялар баланың жас ерекшеліктерін ескере

отырып, оқу үдерісін тиімді ұйымдастыруды, стресс деңгейін төмендетуді және жеке ерекшеліктерді ескеруді көздейді [2].

Сауықтыру технологиялары оқушылар үшін ең алдымен өз денсаулығына саналы жауапкершілік қалыптастыруға, салауатты өмір салты туралы білім мен қарапайым өзін-өзі көмек дағдыларын меңгеруге бағытталады. Мұғалім мен ата-ана үшін бұл технологиялар баланың денсаулық мәдениетін қалыптастыруға ықпал ететін маңызды құрал болып табылады.

Сонымен қатар, сауықтыру технологиялары салауатты өмір салтын насихаттауды, педагогтың үлгі болуын және оқушылардың денсаулығын сақтау мәдениетін дамытуды талап етеді [3].

Осылайша, бастауыш сынып оқушыларының дене шынықтыру сабақтарында сауықтыру технологияларын қолдану олардың денсаулығын нығайтып қана қоймай, танымдық әрекетін дамытуға да тиімді ықпал етеді.

Сауықтыру технологиялары білім беру ұйымының оқушылардың денсаулығын қалыптастыру, сақтау және нығайтуға бағытталған барлық қызмет бағыттарын біріктіреді. Олар оқу-тәрбие үдерісін оқушылар мен педагогтардың денсаулығына зиян келтірмей ұйымдастыруға мүмкіндік беретін әдістер мен тәсілдер жүйесі ретінде қарастырылады.

Сауықтыру бағытындағы білім беру үдерісі бірнеше формада жүзеге асырылады:

- медициналық-гигиеналық бағыт (педагог пен медициналық қызметкердің бірлескен жұмысы);

- дене шынықтыру-сауықтыру бағыты (қозғалыс белсенділігін арттыру негізінде) және т.б.

Оқушылардың денсаулығын сақтау мен нығайту міндеттері тек кешенді және жүйелі тәсіл негізінде тиімді шешіледі. Осы тұрғыдан алғанда, «Бастауыш сынып оқушыларының дене шынықтыру сабақтарында танымдық әрекетін дамытудағы сауықтыру технологиялары» тақырыбы ерекше өзектілікке ие.

Дене шынықтыру сабақтарында сауықтыру технологиялары тек физикалық дамуды қамтамасыз етіп қана қоймай, оқушылардың танымдық белсенділігін арттыруға да ықпал етеді. Қозғалыс әрекеті, ойындар мен жаттығулар арқылы балалардың ойлау, есте сақтау, зейін және шешім қабылдау қабілеттері дамиды.

Сауықтыру технологияларының мақсаттарына жету үшін үш негізгі құрал тобы қолданылады:

- гигиеналық факторлар;

- табиғи сауықтыру факторлары;

- қозғалыс белсенділігіне бағытталған құралдар.

Бірінші маңызды шарт – дене шынықтыру сабақтарында гигиеналық режимді сақтау. Мұғалім сабақ барысында температуралық режим, жарықтандыру, спорт залдың санитарлық

жағдайы және оқушылардың жеке гигиенасы сияқты талаптардың орындалуын қадағалауы тиіс.

Екінші шарт – табиғи сауықтыру факторларын тиімді пайдалану. Ашық ауада өткізілетін сабақтар ағзаның биологиялық процестерін белсендіреді, жұмыс қабілеттілікті арттырады және шаршауды баяулатады. Жаз мезгілінде жеңіл атлетика, спорттық ойындар, жүзу; қыс мезгілінде шаңғы дайындығы кеңінен қолданылады.

Үшінші маңызды шарт – оңтайлы қозғалыс белсенділігін қамтамасыз ету. Бұл оқушылардың табиғи қозғалыс қажеттілігін қанағаттандырып қана қоймай, олардың физикалық қабілеттерін дамытып, оқу күні бойы жұмысқа қабілеттілігін сақтауға мүмкіндік береді.

Осы факторлар дене шынықтыру сабақтарында танымдық әрекетті де белсендіреді, себебі қозғалыс кезінде зейін, ойлау және қабылдау процестері күшейеді.

Сабақты ұйымдастыру барысында әртүрлі әдістер кешені қолданылады:

- ауызша әдістер (түсіндіру, әңгімелеу, сұхбат);
- көрнекілік әдістер (көрсету, демонстрация);
- практикалық әдістер (қозғалыс әрекеттерін орындау).

Сабақ формалары:

- фронтальды;
- топтық;
- жеке;
- ағындық.

Оқушылардың қызығушылығы мен мотивациясын арттыру үшін:

- заманауи білім беру технологиялары;
- пәнаралық байланыстар;
- дәстүрлі емес сабақ түрлері;
- сыныптан тыс жұмыстар;
- дарынды оқушылармен жұмыс қолданылады.

Ойын әрекеті бастауыш мектептегі дене шынықтыру сабақтарының маңызды құрамдас бөлігі болып табылады және баланың әлеуметтенуіне ықпал етеді. Ойын баланың табиғи қозғалыс қажеттілігіне негізделген және оның психологиялық ерекшеліктерін ескереді.

Ойын формаларының негізгі қызметтері:

- оқыту;
- тәрбиелеу;
- дамытушылық;
- коммуникативтік;
- релаксациялық;
- психотехникалық.

Бастауыш кезеңде қимылды ойындарға ерекше назар аударылады, себебі олар қозғалыс дағдыларын қалыптастырумен қатар, болашақ спорттық әрекетке негіз болады. Бағдарламаның әр бөлімінде ойындар әртүрлі мақсатта қолданылады:

- жеңіл атлетикада – жылдамдық, секіру, лақтыру қабілеттерін дамыту;

- спорттық ойындарда – техникалық және тактикалық дағдыларды жетілдіру;

- гимнастикада – дене икемділігі мен үйлесімділікті дамыту;

- шаңғы дайындығында – қозғалыс техникасын бекіту.

Адаптивті гимнастика денсаулық жағдайында ауытқулары бар оқушылармен қатар, негізгі топтағы балаларға да тиімді болып табылады. Ол дене қалпын түзетуге, шаршауды азайтуға және омыртқаны нығайтуға бағытталады.

Топтық технологиялар оқушылардың эмоционалдық жағдайын жақсартып, командалық рухты қалыптастырады, спорттық қызығушылықты арттырады және жарысқа деген мотивацияны күшейтеді.

Ойын және топтық технологияларды жүйелі қолдану оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттырып, сабаққа қатысу белсенділігін жоғарылатады. Бұл жарыстардағы нәтижелер арқылы да көрініс табады.

Сауықтыру ортасын қалыптастыру үшін ойын, жарыс және айналмалы әдістерді оқушылардың жас ерекшеліктеріне сәйкес үйлестіре қолдану қажет. Сонымен қатар оқу жүктемесін бақылау және шамадан тыс шаршаудың алдын алу маңызды.

Оқушыларды өз дене дамуын бағалауға және жаттығу кешендерін құрастыруға үйрету олардың дербестігін дамытады. Жаттығуларды жүйелі орындау оқу нәтижелерін бекітіп, өзін-өзі дамытуға деген қызығушылықты арттырады.

Әдістерді таңдау кезінде жалпы педагогикалық талаптар ескерілуі тиіс. Жаңа материалды меңгерту барысында қателерді талдау және өзіндік бағалау дағдыларын қалыптастыру маңызды.

Бастауыш сынып оқушыларының танымдық әрекетін дамытуда пәнаралық байланыстарды тиімді қолдану маңызды педагогикалық шарттардың бірі болып табылады. Дене шынықтыру сабағының мазмұнын басқа оқу пәндерімен кіріктіру оқушылардың оқу материалын тұтас қабылдауына, білімді жүйелі түрде меңгеруіне және әртүрлі оқу жағдайында қолдана білуіне мүмкіндік береді. Сонымен қатар бұл тәсіл сауықтыру технологияларының тиімділігін арттырып, қозғалыс белсенділігі мен танымдық процестердің (ойлау, зейін, есте сақтау, қабылдау) өзара байланыста дамуына жағдай жасайды.

Пәнаралық байланыстар оқу үдерісінде әдіснамалық, білімдік, дамытушылық, тәрбиелік және ұйымдастырушылық қызметтер атқара отырып, оқушылардың танымдық белсенділігін күшейтеді, оқу

мотивациясын арттырады және қоршаған әлем туралы ғылыми тұтас көзқарастың қалыптасуына ықпал етеді. Мұндай интеграциялық тәсіл оқушылардың тек пәндік білімін ғана емес, сонымен қатар олардың функционалдық сауаттылығын дамытуға да мүмкіндік береді.

Дене шынықтыру сабақтарында пәнаралық байланысты жүзеге асыру нақты оқу-танымдық әрекеттер арқылы көрініс табады. Мысалы, сапқа тұру және қозғалыс жаттығуларын орындау барысында математикалық ұғымдарды (түзу, параллель сызықтар, шеңбер, симметрия) қолдану кеңістіктік ойлауды дамытады. Ал жүгіру, тыныс алу жаттығулары және дене жүктемелерін орындау кезінде биологиямен байланысты ұғымдарды (тыныс алу жүйесі, жүрек-қан тамыр жүйесі, зат алмасу) түсіндіру оқушылардың ғылыми түсінігін тереңдетеді. Мұндай кіріктірілген оқыту танымдық әрекетті белсендіреді және сауықтыру әсерін күшейтеді.

Дене шынықтыру сабақтарында дәстүрлі емес оқыту түрлері, соның ішінде сюжеттік-рөлдік ойындар, қимылды ойындар және сауықтыру бағытындағы жаттығулар бастауыш сынып оқушыларының танымдық белсенділігін арттырудың тиімді құралы болып табылады. Бұл әдістер оқу үдерісін эмоционалды жағынан байытып, оқушылардың сабаққа қызығушылығын арттырады және белсенді қатысуына ықпал етеді.

Сауықтыру технологияларын қолдану барысында оқушылардың жас, физиологиялық және жеке ерекшеліктері міндетті түрде ескерілуі қажет. Денсаулық жағдайында ерекшелігі бар оқушылар үшін оқу жүктемесі сараланып, шамадан тыс шаршаудың алдын алуға және қалпына келтіруге бағытталған жаттығулар жүйелі түрде қолданылады. Сонымен қатар түзетуші және емдік әсері бар қозғалыс жаттығулары оқушылардың дене дамуын жақсартуға, қозғалыс үйлесімділігін арттыруға мүмкіндік береді.

Мысалы, гимнастикалық орындықта жүру, аяқтың ұшымен және өкшемен жүру, табанның ішкі және сыртқы қырымен орындалатын жаттығулар табан бұлшықеттерін нығайтып, жалпақтабандылықтың алдын алады. Арқан мен құрсаумен орындалатын жаттығулар дұрыс дене қалпын қалыптастырып, жүрек-қан тамыр және тыныс алу жүйелерінің қызметін жақсартады. Сонымен қатар мұндай жаттығулар оқушылардың өз денесін саналы бақылауына, қозғалысын реттеуге және өзін-өзі бағалау дағдыларын қалыптастыруға ықпал етеді, бұл өз кезегінде танымдық процестердің дамуын күшейтеді.

Оқушылардың қозғалыс және танымдық қабілеттерінің дамуы олардың моторлық мүмкіндіктері мен психологиялық ерекшеліктеріне тікелей байланысты. Бұл қабілеттер туа біткен қасиеттермен қатар, оқу-тәрбие үдерісі барысында жүйелі түрде дамып отырады.

Сондықтан мұғалімнің негізгі міндеті – әрбір оқушының жеке ерекшеліктерін ескере отырып, оның танымдық және қозғалыс белсенділігін дамытатын, денсаулықты сақтауға бағытталған қауіпсіз

және қолайлы білім беру ортасын қалыптастыру. Мұндай орта оқушылардың денсаулығын нығайтып қана қоймай, олардың танымдық әрекетін жан-жақты дамытуға, оқу мотивациясын арттыруға және тұлғалық дамуына оң әсер етеді.

Осылайша, бастауыш сынып оқушыларының дене шынықтыру сабақтарында сауықтыру технологияларын және пәнаралық байланыстарды кешенді түрде қолдану олардың дене дамуы мен танымдық белсенділігінің өзара үйлесімді дамуына тиімді ықпал етеді.

ӘДЕБИЕТ

1. Селевко Г.К. Современные образовательные технологии. – М.: Народное образование, 1998. – 256 с.
2. Смирнов Н.К. Здоровьесберегающие образовательные технологии в современной школе. – М.: АПК и ППРО, 2002. – 121 с.
3. Ковалько В.И. Здоровьесберегающие технологии в начальной школе. – М.: ВАКО, 2006. – 192 с.
4. Лисицын Ю. П. Общественное здоровье и здравоохранение. – М.: ГЭОТАР-Медиа, 2009. – 512 с.
5. Назарова Т.С. Педагогические технологии: теория и практика. – М.: Педагогика, 2000. – 240 с.
6. Педагогика физической культуры и спорта / под ред. Л. П. Матвеева. – М.: Академия, 2005. – 400 с.
7. Фролов В.Г. Теория и методика физического воспитания детей младшего школьного возраста. – М.: Просвещение, 2011. – 224 с.

ҚОЗҒАЛЫС ОЙЫНДАРЫНЫҢ 6-7 ЖАСТАҒЫ БАЛАЛАРДЫҢ ҚОЗҒАЛЫС БЕЛСЕНДІЛІГІНЕ ТАНЫМДЫҚ ҚЫЗЫҒУШЫЛЫҒЫН АРТТЫРУДАҒЫ РӨЛІ

Лұқбанов Абай Қайратұлы, магистрант,
Ескакова Светлана Аманжановна,
ЖБҚМҚК №37 жалпы білім беретін мектебі,
Ибатов Мұрат Қолғанатұлы, аға оқытушы,
Батыс Қазақстан инновациялық
технологиялық университеті, (Орал қаласы).

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается народная педагогика казахского народа, в том числе физическое воспитание, и её влияние на физическое, психическое и социальное развитие дошкольников. Авторы описывают казахские народные подвижные игры и соревнования как эффективное педагогическое средство, направленное на повышение двигательной активности, физической подготовки, познавательного интереса и эмоционального развития детей. Результаты исследования показывают, что игровые действия играют важную роль в развитии психофизических и духовных качеств ребёнка. Кроме того, методика способствует развитию творческих способностей детей, формированию навыков сотрудничества и социальных умений.

ABSTRACT

The article examines the folk pedagogy of the Kazakh people, including physical education, and its impact on the physical, mental, and social development of preschool children. The authors describe Kazakh folk movement games and competitions as an effective pedagogical tool aimed at enhancing children's motor activity, physical fitness, cognitive interest, and emotional development. The research results demonstrate that play activities play an important role in developing a child's psychophysical and spiritual qualities. Additionally, the methodology fosters the development of children's creative abilities, as well as cooperation and social skills.

Қазақ халқының халықтық педагогикасы жүйесі, соның ішінде дене тәрбиесі, ғасырлар бойы қалыптасып, мазмұны, формалары мен әдістерінің өзіндік ерекшеліктерімен сипатталады. Ол көшпелі өмір салты жағдайында ұлттық дәстүрлерді сақтауда және өскелең ұрпақты тәрбиелеуде маңызды рөл атқарды.

Қазақ халқының этнопедагогикалық әлеуеті балалардың тұлға болып қалыптасуына елеулі ықпал етеді. Халықтық қимыл-қозғалыс

ойындары мәдени мұраның маңызды бөлігі ретінде қарастырылып, баланың тек дене дамуын ғана емес, сонымен қатар танымдық және рухани қасиеттерін дамытуға бағытталған құндылықтар жүйесін құрайды. Ойын әрекеті арқылы балалар қоршаған ортаны танып, зейінін, ойлау қабілетін, қиялын дамытып, қозғалыс белсенділігіне деген қызығушылығын арттырады.

Сейдалиев Ж.Қ. және Әбілова С.Т. еңбектерінде дене тәрбиесі баланың дене, психологиялық және әлеуметтік дамуын үйлестіретін кешенді педагогикалық іс-әрекет ретінде қарастырылып, ол балалардың денсаулығын нығайтуға және қозғалыс дағдыларын қалыптастыруға бағытталған [1].

Халықтық қимыл-қозғалыс ойындары балалардың дене тәрбиесінің тиімді құралы болып табылады. Олар денсаулықты нығайтуға, ептілік, жылдамдық, төзімділік қасиеттерін дамытуға, сондай-ақ қозғалысқа деген тұрақты танымдық қызығушылықты қалыптастыруға ықпал етеді. Қазақтың көптеген ойындары қолданбалы сипатқа ие болып, халықтың тұрмыс-тіршілігі мен еңбек ерекшеліктерін бейнелейді. Ойындарда табиғатпен және жануарлар әлемімен өзара әрекет ету элементтері көрініс табады, бұл 6–7 жастағы балалар үшін оларды қызықты әрі мазмұнды етеді.

Байжанова Л.К. өз еңбегінде мектепке дейінгі жас кезеңін балалардың физикалық қасиеттерін дамыту үшін ең қолайлы уақыт деп қарастырады, өйткені осы кезеңде қозғалыс дағдылары тез қалыптасып, жүйелі түрде жетілдірілуі қажеттігін көрсеткен [2].

Осылайша, білім беру үдерісінде қазақтың халықтық қимыл-қозғалыс ойындарын қолдану балалардың қозғалыс белсенділігін арттырып қана қоймай, олардың танымдық қызығушылығын дамытуға да мүмкіндік береді.

Дәстүрлі халықтық ойын – алдын ала қойылған мақсатқа жетумен қатар, қуаныш пен жағымды эмоцияға негізделген қозғалыс әрекетінің ерекше түрі. Оның құндылығы – балалардың психофизикалық және рухани қасиеттерін басқа дене тәрбиесі құралдарына қарағанда жан-жақты әрі тиімді дамытуында. Ойын барысында балалардың іс-әрекеті эмоционалды сипатқа ие болып, олардың қанағаттану сезімін қалыптастырады[3].

Халықтық ойындар балалардың өзін-өзі дамытуының маңызды құралы болып табылады. Олар зейін, есте сақтау, байқағыштық, ойлау, шыдамдылық, ерік-жігер сияқты психикалық және физикалық қасиеттерді табиғи түрде дамытуға мүмкіндік береді.

Ойын мектепке дейінгі және 6–7 жастағы балалар үшін аса маңызды рөл атқарады. Ол дене мүмкіндіктерін дамытудың, аурулардың алдын алудың және баланың үйлесімді дамуын қамтамасыз етудің тиімді формасы ретінде қарастырылады [4].

Ойын барысында балалар жүгіру, өрмелеу, лақтыру, секіру сияқты әртүрлі қимыл-қозғалыстарды орындайды. Мұндай белсенді

әрекеттер тыныс алу жүйесін, қан айналымын және зат алмасу үдерістерін жақсартып, жалпы психофизикалық дамуға оң әсер етеді. Ашық ауада өткізілетін қимыл-қозғалыс ойындарының сауықтыру әсері одан әрі күшейеді. Сонымен қатар, халықтық ойындарда баланың қозғалыс еркіндігі шектелмей, оның табиғи белсенділігі мен еркіндігі сақталады. Психофизикалық қасиеттерді дамытатын ойындар балалардың әртүрлі қозғалыс әрекеттеріне, соның ішінде олардың өз бетінше қимылдауына да енгізіледі.

Ойын барысында балалардың қуаныш, қызығушылық сияқты жағымды эмоцияларды сезінуі – оның маңызды нәтижелерінің бірі. Дәл осы қасиет қимыл-қозғалыс ойындарының балалардың жан-жақты, үйлесімді дене және ақыл-ой дамуына ықпал етуін қамтамасыз етеді.

Зерттеудің мақсаты – мектепке дейінгі және 6-7 жастағы балалардың қозғалыс дағдылары мен біліктерін қалыптастыруға мүмкіндік беретін тиімді педагогикалық шарттар жүйесін тәжірибелік тұрғыдан негіздеу.

Мектепке дейінгі балалардың бастапқы дене дайындығы белгілі бір тесттер арқылы анықталды, олар практикалық тәжірибеде кеңінен қолданылып келеді. Тестілеу нәтижелері бойынша физикалық дайындық деңгейлерінің таралуы мынадай болды: эксперименттік топта - жоғары деңгей 0%, орташа деңгей 40%, төмен деңгей 60%; ал бақылау тобында - жоғары деңгей 60%, орташа деңгей 40%, төмен деңгей 0%. Осы мәліметтер балалардың қозғалыс дағдылары мен физикалық қасиеттерін мақсатты түрде қалыптастыру қажеттілігін растайды.

Балалардың физикалық қасиеттерін белсендіру және дамыту мақсатында біз арнайы әдістеме әзірледік. Бұл әдістемеге қазақтың халықтық қимыл-қозғалыс ойындары мен жарыстарын мақсатты түрде қолдану енгізілген. Ойындар мен жарыстар баланың ептілігін, жылдамдығын, төзімділігін, икемділігін және жалпы қозғалыс қабілеттерін жетілдіруге бағытталған. Сонымен қатар, бұл әдістеме балалардың танымдық қызығушылығын арттыруға, ойлау және зейін қабілеттерін дамытуға, сондай-ақ эмоционалды-позитивті тәжірибе қалыптастыруға мүмкіндік береді. Әдістемені тәжірибеде қолдану балалардың дене дайындығының деңгейін жоғарылатуға, қозғалыс белсенділігін тұрақты дамытуға және мектепке дейінгі жасқа тән физикалық және психикалық дамуды қолдауға мүмкіндік береді. Халықтық ойындар балаларға еркін қозғалуына, шығармашылық қиялын көрсетуіне, топта өзара әрекет ету дағдыларын дамытуына жағдай жасайды.

Сонымен қатар, әдістеме тек физикалық қасиеттерді ғана емес, әлеуметтік және эмоционалды компоненттерді де дамытады. Мысалы, ойындар арқылы балалар ынтымақтастыққа, бір-біріне қолдау көрсетуге, ережелерді сақтау қабілетіне үйренеді. Бұл өз кезегінде

олардың жалпы тұлғалық дамуына, коммуникациялық дағдылары мен өзін-өзі бақылау қабілетінің қалыптасуына септігін тигізеді.

Нәтижесінде, қазақтың халықтық қимыл-қозғалыс ойындарын дене тәрбиесі процесіне енгізу мектепке дейінгі балалардың физикалық және психикалық дамуын үйлесімді түрде қамтамасыз ететін тиімді педагогикалық құрал ретінде дәлелденді. Ойын әдістемесі балалардың қозғалыс дағдыларының дамуын жүйелі түрде арттыруға, танымдық қызығушылығын көтеруге және денсаулығын нығайтуға бағытталған кешенді тәсіл болып табылады. Біздің қазақ халықтық қимыл-қозғалыс ойындары мен жарыстар жүйесін әзірлеу барысында ескерілген негізгі принциптер — ойындардың қолжетімділігі, сабақтас ұйымдастырылуы, жүйелілігі, сондай-ақ әр баланың жеке ерекшеліктерін есепке алу болды. Әдетте, ойындардың ұзақтығы 15-20 минутты құрайды. Эксперимент нәтижелері көрсеткендей, халықтық қимыл-қозғалыс ойындары мен жарыстарды жүйелі түрде өткізу мектепке дейінгі 6-7 жастағы балалардың физикалық қасиеттерін тиімді дамытуға ықпал етеді.

Халықтық ойындар мен қозғалыс тапсырмалары практикалық қолданылғанда балалардың эмоционалды қатысуы артады, қозғалыс белсенділігі мен жүктеме қарқыны жоғарылайды, моторлық тығыздық пен қызығушылық деңгейі күшейеді. Сонымен қатар, жүйелі ойын әрекеті шаршаудың алдын алады және балалардың ойынға деген ынтасын сақтауға мүмкіндік береді.

Осы зерттеу аясында біз мектепке дейінгі балалардың қозғалыс дағдылары мен біліктерін қалыптастыруға мүмкіндік беретін кешенді педагогикалық жағдайлар жүйесін әзірледік. Бұл кешен, ең алдымен, халықтық қимыл-қозғалыс ойындары мен жарыстарды мақсатты түрде қолдануға бағытталған. Ойындар арқылы балалардың жылдамдық, төзімділік, ептілік, икемділік сияқты физикалық қасиеттері тиімді дамиды.

Эксперименттік зерттеу көрсеткендей, халықтық ойындар жүйелі түрде қолданылған топтағы балалардың физикалық дайындық деңгейі бақылау тобына қарағанда едәуір жоғары болды. Сонымен қатар, біз қазақ халықтық ойындарының ең тиімді элементтерін — дәстүрлі қимыл-қозғалыс ойындары, жарыстар, халықтық билер элементтерін таңдап, тәжірибеге енгіздік. Бұл қозғалыстар тыныс алу жүйесін, қан айналымын және зат алмасу процесін белсендіреді, нәтижесінде балалардың психикалық және физикалық дамуына оң әсер етеді. Сонымен бірге, ойын әрекеті балалардың тәртіптілік, табандылық, батылдық, топтық жұмысқа бейімділік, қиындықтарды жеңу қабілеті сияқты моральдық және ерік-жігерлік қасиеттерін дамытуға маңызды рөл атқарады. Халықтық ойындар тек физикалық даму үшін ғана емес, сонымен бірге әлеуметтік дағдылар мен танымдық қызығушылықты қалыптастыруға да ықпал етеді, бұл олардың жан-жақты және үйлесімді дамуына жағдай жасайды.

Қосымша ретінде, тәжірибелік кезеңде ойындар арқылы балалардың шығармашылық қабілеттерін дамытуға ерекше көңіл бөлінді. Мысалы, балалар өз ойларын білдіру, қимыл комбинацияларын ойлап табу, рөлдік әрекеттерді орындау арқылы қозғалысты шығармашылық тұрғыдан меңгерді. Бұл әрекеттер олардың логикалық ойлауын, зейінін, қиялын дамытып, оқу қызметіне деген дайындықтарын арттырды. Сонымен қатар, топтық ойындар арқылы балаларда ынтымақтастық, бір-біріне көмектесу, эмоцияны бақылау сияқты әлеуметтік дағдылар қалыптасады.

Осылайша, қазақ халықтық қимыл-қозғалыс ойындары мен жарыстарын жүйелі түрде қолдану мектепке дейінгі балалардың қозғалыс белсенділігін, физикалық дайындық деңгейін, эмоционалды және танымдық қызығушылығын арттырудың тиімді әдісі ретінде толық дәлелденді. Сонымен қатар, бұл әдіс балалардың шығармашылық қабілеттерін дамытуға, әлеуметтік және моральдық қасиеттерін қалыптастыруға да мүмкіндік береді, яғни олардың жан-жақты дамуына кешенді әсер етеді.

ӘДЕБИЕТ

1. Сейдалиев Ж.Қ., Әбілова С.Т. Дене тәрбиесі және спорт педагогикасы: оқуәдістемелік кешен. — Алматы: Білім, 2018. — 312 б.
2. Байжанова Л.К. Мектепке дейінгі жастағы балалардың психомоторлық дамуы. — Нұр-Сұлтан: Білім, 2022. — 210 б.
3. Исабеков З.Т., Мұқанова Г.Б. Педагогика және психология негіздері: оқулық. — Астана: Ғылым, 2020. — 256 б.
4. Төлегенова А.Қ. Ұлттық ойындар арқылы балалардың физикалық белсенділігі мен танымдық дағдыларын дамыту// Педагогика және психология жаңалықтары. — 2021. — №3. — Б.15–23.
5. Қасымов Ж.С. Халықтық педагогика: тарихи - меңгерушілік зерттеу. — Алматы: Ғылым, 2019. — 184 б.
6. Нұрғали Т.С. Дене тәрбиесі және спорт: балаларды тәрбиелеудің теориясы мен тәжірибесі. — Алматы: Фолиант, 2017. — 288 б.
7. Әлибекова Д.Ж. Халықтық қимыл - қозғалыс ойындарының денсаулық пен дамытуға әсері//Білім беру зерттеулері журналы. — 2023. — Т.5, №2. — Б.32–40.
8. Байтұрсынова Г.Қ. Халықтық ойындар мен мәдениет: этнопедагогикалық зерттеу. — Шымкент: Дәстүр, 2020. — 152 б.
9. Шебеко В.Н. Теория и методика физического воспитания детей дошкольного возраста : учебное пособие для студентов высших учебных заведений/В.Н. Шебеко. - Минск : Вышэйшая школа, 2010. - 288 с.

ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ АРҚЫЛЫ ҚАЗАҚ ТҰРМЫС-САЛТ ЕРТЕГІЛЕРІНІҢ ФОЛЬКЛОРЛЫҚ-ТІЛДІК БЕЙНЕСІН ТАЛДАУ

Бекмагамбетова Г.М., магистрант
Қызылорда «Болашақ» университеті
(Қызылорда қаласы)

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются возможности автоматического определения текстовой структуры сказок, моделей поведения персонажей, языковых выражений и стилистических особенностей посредством ИИ. Кроме того, с помощью технологий ИИ будут продемонстрированы способы оцифровки сказок, создания интерактивных учебных пособий и эффективной передачи национальных традиций и языковой культуры подрастающему поколению.

ABSTRACT

The article discusses the possibilities of automatically determining the text structure of fairy tales, character behavior patterns, language expressions and stylistic features through AI. In addition, AI technologies will demonstrate ways to digitize fairy tales, create interactive textbooks, and effectively transfer national traditions and linguistic culture to the younger generation.

Қазіргі таңда білім беру жүйесі цифрландыру үдерісін белсенді түрде бастан өткеруде. Соның ішінде жасанды интеллект технологиялары білім беру мазмұнын, әдістерін және құралдарын түбегейлі өзгертіп отыр. Соңғы зерттеулерге сәйкес, әлемде студенттердің шамамен 86%-ы оқу барысында ЖИ құралдарын қолданады [1]. Бұл көрсеткіш жасанды интеллекттің білім беру жүйесіне терең енгенін дәлелдейді. Сонымен қатар, ЖИ-ге негізделген білім беру технологиялары қарқынды дамып, жаһандық деңгейде кеңінен енгізілуде. Білім беру саласында жасанды интеллектінің пайдасын көріп келеміз. Оқыту процесін жекелендіреді, білім алушының қабілетіне қарай бейімделеді және оқу сапасын арттыруға ықпал етеді.

Осы тұрғыдан алғанда, қазақ тұрмыс-салт ертегілерінің фольклорлық-тілдік бейнесін жасанды интеллект арқылы талдау – ұлттық мұраны жаңа цифрлық деңгейде зерттеудің өзекті бағыты болып табылады.

Қазақ фольклоры – халықтың тарихи жадын, дүниетанымын және рухани болмысын сақтайтын аса маңызды мәдени мұра. Ғалымдардың пікірінше, фольклор тек көркем шығарма ғана емес, ол – халықтың өмір тәжірибесінің, қоғамдық санасының көрінісі.

Қазақ ауыз әдебиеті үлгілерін ғылыми тұрғыда зерттеу жұмыстары XIX ғасырдан бастау алады. Ал XX ғасырда бұл бағыттағы ізденістер кеңейіп, жүйелі сипатқа ие болды. Алғашқы кезеңдегі зерттеушілер негізінен халық арасындағы фольклорлық мұраларды жинақтап, оларды сипаттап түсіндірумен айналысты.

Кейінірек фольклордың табиғатын тереңірек тануға бағытталған еңбектер пайда болып, онда халық шығармаларының ерекшеліктері, шығу тегі, қалыптасу жолдары мен мазмұндық қырлары жан-жақты қарастырыла бастады. Әсіресе XX ғасырдың басында бұл салада ғылыми талдау жұмыстары қарқын алды.

Алайда сол кезеңде «фольклор» ұғымы көбіне ауызша таралған, халық жадында сақталған және ел арасынан жиналған әдеби үлгілер ретінде ғана түсіндірілді.

Белгілі фольклортанушы ғалымдардың еңбектерінде фольклордың ғылыми маңызы ерекше атап өтіледі. Зерттеулерде фольклор «халықтың коллективтік шығармашылығы арқылы өмір құбылыстарын образдық түрде танытатын өнер» ретінде қарастырылады [2,7]. Бұл анықтама фольклордың тек әдеби емес, танымдық қызметін де дәлелдейді.

Қазақ әдебиетінің тарихын зерттеуші ғалымдар фольклорды ұлттық мәдениеттің негізі деп есептейді. Мысалы, ғылыми еңбектерде фольклор «кез келген халық әдебиетінің қайнар көзі және оның өткен тарихының куәсі» екендігі айтылады. Демек, фольклор арқылы халықтың тарихи жолын, дүниетанымын және рухани құндылықтарын тануға болады.

Сонымен қатар, фольклортанушы ғалым Сейіт Қасқабасов еңбектерінде қазақ фольклорының ғылыми жүйеге түсуі XVIII–XIX ғасырлардан басталып, жеке ғылым саласы ретінде қалыптасқаны көрсетіледі. Бұл фольклордың тек халық мұрасы ғана емес, ғылыми зерттеу нысаны екенін дәлелдейді [2,106].

Қазақ ағартушысы Ыбырай Алтынсарин ұлттық мұраның тәрбиелік мәніне ерекше көңіл бөлген. Ол халық ауыз әдебиетін жас ұрпақты тәрбиелеудің маңызды құралы ретінде қарастырған. Яғни, фольклор – тек өткеннің мұрасы емес, бүгінгі тәрбие мен білімнің де негізі. Зерттеушілердің ортақ пікірінше, фольклор:

- ұлттық болмысты айқындайды
- мәдени бірегейлікті сақтайды
- рухани сабақтастықты қамтамасыз етеді

Тіпті қазіргі қоғамдық пікірде де «елдің елдігін, ұлттың ұлттығын танытатын басты белгі – оның мәдениеті» екені атап көрсетіледі. Ал сол мәдениеттің өзегі – фольклор.

Қазақ фольклоры – халықтың рухани коды, тарихи жады және мәдени генетикасы. Сондықтан оны заманауи ғылыми әдістермен, соның ішінде жасанды интеллект арқылы зерттеу – ұлттық ғылымның жаңа кезеңге өтуінің маңызды шарты. Осыған байланысты фольклорлық мұраларды тереңірек түсіну үшін олардың ішкі құрылымы мен тілдік ерекшеліктерін арнайы қарастыру қажеттілігі туындайды. Соның ішінде қазақ тұрмыс-салт ертегілерінің композициялық құрылымы ерекше назар аударуды талап етеді. Осы тұрғыдан алғанда, қазақ тұрмыс-салт ертегілері дәстүрлі құрылымы мен ерекшеленіп, белгілі бір жүйемен өрбиді. Олар әдетте басталуы, дамуы және қорытындысы сияқты негізгі бөліктерден тұрады.

Қазақ тұрмыс-салт ертегілері дәстүрлі композициялық құрылымға негізделеді. Бұл туралы белгілі ғалым Мұхтар Әуезов қазақ ауыз әдебиетінің барлық жанрларына тән ортақ белгі – олардың белгілі бір жүйемен құрылып, халықтық ойлау үлгісін бейнелеуі екенін атап көрсетеді. Ғалым ертегілердің басталуы мен аяқталуындағы тұрақты формулалардың халық жадында сақталуына ерекше мән береді.

Ертегінің кіріспе бөлігі дәстүрлі формулалық сөздермен басталады. Бұл жөнінде Сейіт Қасқабасов ертегілердің басталуындағы «Ертеде, ерте, ертеде...», «Баяғыда...» сияқты тіркестерді фольклорлық дәстүрдің тұрақты элементі ретінде қарастырады. Оның пікірінше, мұндай бастамалар тыңдаушыны ерекше көркем әлемге жетелейді [4,456].

Ертегінің негізгі бөлігінде оқиға желісі дамып, кейіпкерлер әрекеті арқылы халықтың тұрмыс-тіршілігі мен дүниетанымы көрініс табады. Осы тұрғыда Әлкей Марғұлан қазақ фольклоры халықтың өмір салты мен мәдениетінің айнасы екенін атап өтеді. Оның еңбектерінде ертегілердің мазмұны арқылы ұлттық құндылықтар мен әлеуметтік қатынастар бейнеленетіні көрсетіледі. Негізгі бөлімде оқиға желісі өрбіп, кейіпкерлер арасындағы әрекеттер мен қарама-қайшылықтар ашылады. Бұл бөлікте:

- кейіпкерлердің мінез-құлқы айқындалады
- түрлі оқиғалармен сынақтар беріледі
- халықтың тұрмыс-тіршілігі, салт-дәстүрі көрініс табады.

Қазақ тұрмыс-салт ертегілері дәстүрлі құрылымымен ерекшеленеді. Олар әдетте басталуы, дамуы және қорытындысы сияқты бөліктерден тұрады. Мысалы, «Баяғыда...» деп басталатын ертегілерде оқиға желісі біртіндеп дамып, соңында жақсылықтың жеңісімен аяқталады.

Алайда менің зерттеуімнің басты мақсаты – ертегілерді сипаттау ғана емес, оларды жасанды интеллект мүмкіндіктері арқылы талдау болып табылады. Бұрын фольклорды зерттеу қолмен жүргізілсе, қазіргі таңда жасанды интеллект оны жылдам, дәл және кешенді түрде талдауға мүмкіндік береді. Жасанды интеллект мәтінді автоматты

түрде өңдеп, оның ішкі құрылымын анықтай алады. Мысалы, ертегі мәтінін талдау барысында жасанды интеллект:

- негізгі кілт сөздерді анықтайды
- кейіпкерлердің типін ажыратады
- мәтіннің құрылымын бөліп көрсетеді
- тәрбиелік идеясын айқындайды

Мәселен, «кедей жігіт», «адал еңбек» сияқты сөздер арқылы жүйе ертегінің негізгі тақырыбы еңбек пен адамгершілікке негізделгенін анықтай алады. Сонымен қатар, жасанды интеллект фольклорлық мәтіндердегі тұрақты тіркестер мен тілдік ерекшеліктерді анықтауға мүмкіндік береді. Бұл қазақ тілінің байлығын цифрлық форматта зерттеуге жол ашады. Осы тұрғыдан алғанда, жасанды интеллектті қолдану:

- фольклорды жаңа ғылыми деңгейде талдауға
- үлкен көлемдегі мәтіндерді жылдам зерттеуге
- ұлттық мұраны цифрландыруға мүмкіндік береді. Білім беру саласында да бұл тәсілдің маңызы зор. Оқушылар ертегілерді жасанды интеллект арқылы талдап, олардың мазмұнын тереңірек түсіне алады. Бұл оқыту процесін қызықты әрі тиімді етеді.

Жасанды интеллект ертегінің түпкі мағынасы мен тәрбиелік мәнін сонымен қатар нақты ойды толық ашып жеткізеді. Жасанды интеллект (ЖИ) арқылы оқушыларға ертегіні дәстүрлі оқу тәсілінен бөлек, интерактивті түрде жеткізу білім беру процесін әлдеқайда қызықты әрі тиімді етеді. Дәстүрлі оқытуда оқушы тек мәтінді оқып, кейіпкерлердің әрекеттерін қабылдайды, ал ЖИ көмегімен оқушы ертегінің сюжетін өз қалауына қарай өзгерте алады. Мысалы, кейіпкерлерді таңдау мүмкіндігінде оқушы ертегідегі басты кейіпкерді немесе қосымша кейіпкерлерді тандай алады. Ол таңдаған кейіпкердің әрекеті оқиға барысын өзгертеді. Мысалы, «Батыр ауылдан шығуға тиіс пе, әлде қалуға ма?» деген сұрақ бойынша оқушы шешім қабылдайды, ал ЖИ бұл шешімге сәйкес ертегінің жаңа бағытын қалыптастырады. Осылайша, оқушы тек оқушы емес, ертегінің бір бөлігі ретінде белсенді қатысады [5]. Сюжетті өз қалауынша өзгертетін болса, ЖИ оқушы таңдаған әрекеттерге байланысты жаңа сценарий құрастырады. Мысалы, оқушы кейіпкерді басқа елге жіберуге немесе қосымша кейіпкерлер енгізуге шешім қабылдаса, ЖИ жаңа мәтін немесе визуалды көрініс арқылы сол оқиғаны бейнелейді. Бұл оқушының логикалық ойлауын, себеп-салдар байланысын түсіну қабілетін дамытады. Интерактивті тапсырмалар қосу барысында ЖИ арқылы ертегілерге викториналар, пазлдар немесе кейіпкерлердің әрекеттерін дұрыс таңдау арқылы тапсырмалар қосуға болады. Мысалы, оқушы батырдың дұрыс іс-әрекетін таңдап, қауіп-қатерден қалай шығуға болатынын тәжірибе арқылы көре алады. Сонымен қатар шығармашылық қабілеттерді дамытуды да қолданған дұрыс. ЖИ әр оқушыға жеке сюжет ұсынады, бұл олардың

шығармашылық ойлауын дамытып, әртүрлі шешімдер қабылдауға мүмкіндік береді [6]. Сондай-ақ интерактивтілік оқушылардың мәтінге деген қызығушылығын арттырады және олардың өз пікірін білдіру дағдыларын жақсартады. ЖИ арқылы оқытылған ертегілер оқушылардың тек оқу қабілетін ғана емес, сонымен қатар ой-өрісін, сыни тұрғыдан талдау қабілетін, шығармашылық және шешім қабылдау дағдыларын да дамытады. Мұндай тәсіл заманауи білім беру үрдісінде өте тиімді әрі қызықты әдіс болып саналады.

Жасанды интеллекттің болашағы мен ұлттық мұраны сақтау бір-бірімен тығыз байланысты. ЖИ технологиялары қазақ мәдениеті мен әдеби мұрасын цифрлық форматта сақтап, кең аудиторияға жеткізуге мүмкіндік береді. Бұл тек деректерді сақтау емес, білім беру, ғылыми зерттеу және шығармашылық салаларында жаңа мүмкіндіктер ашады. Цифрлық платформалар арқылы ұлттық мұра жас ұрпаққа қызықты әрі қолжетімді болып, олар өз тарихын тереңірек түсініп, ұлттық кодты сақтай алады. Сонымен қатар, ЖИ негізіндегі интерактивті құралдар фольклорлық мәтіндер мен дәстүрлерді жаңаша оқытуға, шығармашылық қабілеттерді дамытуға ықпал етеді. Осылайша, жасанды интеллект ұлттық мұраны сақтау мен дамытудың маңызды құралына айналып, Қазақстанның білім беру, мәдени және ғылыми салаларына инновациялық серпін береді.

Сондай-ақ, ЖИ құралдары мәдени мұраны интербелсенді түрде қорғауға және насихаттауға мүмкіндік береді. Бұл дегеніміз, пайдаланушылар тек қарапайым көрумен шектелмей, виртуалды турлар жасау, интерактивті карталармен танысу, тарихи кейіпкерлерді немесе оқиғаларды симуляциялау сияқты әдістер арқылы ұлттық мәдениетпен тереңірек байланыса алады. Мұндай тәсіл жас ұрпаққа қызықты әрі есте қалатындай түрде ұлттық мұраны жеткізуге көмектеседі, сонымен қатар ғылыми зерттеулер мен білім беру саласында жаңа мүмкіндіктер ашады.

ӘДЕБИЕТ

1. <https://codegnan.com/ai-in-education-statistics/>
2. Қоңыратбаев Ә. «Қазақ фольклорының тарихы» оқулығы. - Алматы, 1991 жыл, 7-15 б
3. Смағұл Ж. «Алтынсарин және ұлттық әдеби мұра//Егемен Қазақстан, 2021ж.
4. Қасқабасов С. Қазақ фольклорының теориясы.– Алматы: Ғылым, 2008, 45 б.
5. Жұмаділова А. «Қазақ фольклоры: дәстүр мен тілдік ерекшеліктер» – Алматы, 2018.
6. Смагулов Р. «Цифрлық дәуірде фольклорды сақтау және зерттеу» – Қазақ филология журналы, 2021.

САН – ӘМБЕБЕП КАТЕГОРИЯ

Наурызбаева К.С., магистрант,
Қызылорда «Болашақ» университеті
(Қызылорда қаласы).

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается объективная природа категории числа, репрезентация в сознании человека.

ABSTRACT

The article examines the objective nature of the category of number, its representation in human consciousness.

Сан ұғымы – адамзаттың дүниені тану үдерісінде санасында орныққан іргелі когнитивтік категориялардың бірі. Әртүрлі тілдерде бұл ұғымды бейнелеу үшін сан алуан тілдік бірліктер мен тәсілдер қолданылады, осыған байланысты сандық мағынаны білдіретін тілдік құралдарды зерттеу қазіргі лингвистикадағы өзекті мәселелердің қатарына жатады. Сандық мәнді жеткізудің негізгі құралдары ретінде сан категориясын құрайтын тілдік амалдар жүйесі танылады.

Сан категориясы – санның логикалық және концептуалдық табиғатын айқындайтын маңызды тетік. Ол даралық пен көптік ұғымдарын ажыратуға негізделген оппозициялық қатынастар жүйесі ретінде қалыптасқан. Бұл жүйе бір зат пен көп заттың арақатынасын анықтауға мүмкіндік береді және сандық дифференциацияның тілдік көрінісін қамтамасыз етеді.

Сан ұғымы адам өмірінің барлық салаларында көрініс табатын әмбебап құбылыс болғандықтан, оның объективті табиғаты, адам санасындағы репрезентациясы мен танымдық бейнесі математика, философия, лингвистика және логика ғылымдарының тоғысында қарастырылады. Сан категориясы көпқырлы және күрделі құрылым ретінде сандық қатынастар негізінде қалыптасады. Аталған қатынастар жекелік пен көптік, жалқылық пен жалпылық, белгілілік пен белгісіздік, жиынтық пен бөлшектік, есептелетін және есептелмейтін, айқын және айқын емес, сондай-ақ нақты және дискретті байланыстар арқылы сипатталады. Осылайша, даралық пен көптік оппозициясы негізінде сандық мән айқындалып, олардың өзара салыстырмалы сипаты анықталады.

Ежелгі дәуірден бері сандар адам өмірінде маңызды рөл атқарды. Сандар туралы алғашқы мәліметтер Вавилондағы сына жазуларында кездеседі. Онда *бір, он, жүз* сандарына арналған

белгілер (таңбалар) бар. Қалған барлық натурал сандар солардың қосындылары арқылы жазылған. Бұдан бөлек Египет, Қытай, Үнді мәдениетінен де сандарға қатысты деректер сақталған. Сандардың жүйесі микрокосмос пен макрокосмос түсінігіне сәйкес келгендіктен, ежелгі халықтар үшін кейбір сандар символикалық мәнге ие бола бастады.

Пифагор сандардың қасиеттері туралы білімді эзотерикалық білімнің алғашқы сатысы деп санады. Пифагордың айтуынша, «әлемдегі барлық нәрсе сандар», «ең дана – сан», «бәрі сандарға сәйкес орналасқан». Пифагорлықтардың ілімдеріне сәйкес алғашқы ондықтың саны ерекше қасиеттерге ие болған. Ежелгі адамдар сандарда ерекше, табиғаттан тыс тылсым күш, қасиет бар деп түсінген. Кейбір сандар жағымды мәнге ие болып, *бақыт, қуаныш, сәттілікпен* байланысты болса, кейбір сандар керісінше, *бақытсыздықпен, қайғымен* байланысты болған. Басқаша айтқанда, сандар тек қосындыларды ғана білдірмейді, олар символдық мағынаға ие әрі киелілік ұғымын білдіреді.

Сан категориясы – адам санасындағы ең жалпылама дерексіз категорияларының бірі, онсыз ешқандай білім қалыптасуы мүмкін емес. Себебі сан – әмбебеп категория. Бұл – танымның қажетті элементі, адам өмірінің барлық аспектілерін қамтиды.

Қазақ тіл білімінде де сан категориясы біршама уақыт өз алдына бөлек жеке грамматикалық категория емес, жалғау деңгейінде, тек зат есімге тән категория ретінде қарастырылып келді. Мысалы, ғалым А.Байтұрсынов «нәрсенің жеке емес, көп күйдегі есімін көрететін» форма ретінде –лар қосымшасын атайды [1]. Ы.Маманов: «Қазақ тілінде грамматикалық көптік форма біреу-ақ. Ол –лар, -лер, -дар, -дер, -тар, -тер қосымшалары арқылы жасалады. Әрбір грамматикалық форманың өзіне тән грамматикалық мағынасы болады. Кейбір грамматикалық формалардың бірнеше мағыналық қырлары болуы мүмкін» [2] деп, көптік форманы өзінің негізгі мағынасымен бірге контекстік жинақылық (ыдыс-аяқ, бала-шаға), топтық (әжемдер, Дариғалар), болжалдық (Аслан қырықтарда, сағат бірлерде келеді), ортақтық (бөлмелерің үлкен бе, бастықтарың кім), т.б. мағыналық реңкте жұмсалатындығын атап көрсетеді. Ғалым көптік форма туралы жазған мақаласында көптік категорияны жасаушы лексика-семантикалық және аналитика-семантикалық тәсілдер деген пікірді теріске шығарады. Бірақ сөздің ішкі семантикасын лексика-семантикалық тәсіл ретінде, ал аналитика-семантикалық тәсіл деп тіркескен бір мағыналы грамматикалық форманың аналитикалық түрін көрсетеді. Бұдан бөлек ғалым көптік форманың контекске байланысты бірнеше қосымша мағынада жұмсалатындығын, көптік жалғауы сөзжасамдық қосымша емес екендігін (болжалдық сан есімге қатысты), форма тудырушы жұрнаққа жақындығын дәлелдейді және формадан мағынаға қарай бағытын ұстанады.

Адамзат баласының дүниені танып-білуі, салыстыруы, өлшем жасай білуі нәтижесінде сан категориясы қалыптасты. Аталмыш категория грамматикалық категориялардың бірі болып, форма мен мағынаның бірлігінен тұратын, оппозиция құрай алатын екі тұлғадан құралған көрсеткіш ретінде жан-жақты зерттеліп келді. Алайда сан категориясы – санға (есепке) негізделген, кез-келген ұғымды салыстыру арқылы белгілейтін, тіл мен танымның, логика мен грамматиканың арақатынасын анықтайтын әмбебап категория екенін ескерсек, аталған категорияны тек грамматикалық категория ретінде ғана емес, семантикалық категория ретінде де қарастырған жөн.

ӘДЕБИЕТ

- 1 Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. – Алматы, 1992. - 399 б.
- 2 Маманов Ы. Қазақ тіліндегі көптік форма//Қазақ тілі мен әдебиеті. 2-шығуы. – Алматы, 1973. – Б. 31-36.

**«ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМДАРЫ ЖӘНЕ ТҰРАҚТЫ
ДАМУ: ІРГЕЛІ ЖӘНЕ ҚОЛДАНБАЛЫ ЗЕРТТЕУЛЕР»
СЕКЦИЯСЫ**

УДК 66.663

**ИССЛЕДОВАНИЕ ПРИЧИН ПОВЫШЕННОЙ И
ПОНИЖЕННОЙ КИСЛОТНОСТИ ПРИ ПРОИЗВОДСТВЕ ВИН**

Касумова А.А., доцент,
Азербайджанский технологический университет
(Гянджа, Азербайджанская республика)

РЕЗЮМЕ

Основная причина кислотности вина — естественное содержание органических кислот в винограде. На её уровень влияют сорт, климат, степень зрелости ягод и технологические процессы брожения и выдержки. Именно баланс кислотности определяет свежесть, устойчивость и гармонию вкуса вина. Исследования показали, что для производства десертных крепленых вин рекомендуется использовать сорта винограда, выращенные в низменных зонах.

ABSTRACT

The main cause of wine acidity is the natural organic acid content of grapes. Its level is influenced by grape variety, climate, ripeness of the berries, and the fermentation and aging processes. It is the acidity balance that determines the freshness, stability, and harmony of the wine's flavor. Research has shown that grape varieties grown in lowland areas are recommended for the production of fortified dessert wines.

Виноделие в Азербайджане — это не просто отрасль сельского хозяйства, а часть культурной памяти народа, уходящая корнями в глубину тысячелетий. Южный Кавказ по праву считается одной из колыбелей мирового виноградарства, и территория современного Азербайджана занимает в этой истории особое место. Археологические находки свидетельствуют о том, что здесь выращивали виноград и производили вино задолго до формирования современных государств.

Благоприятные природно-климатические условия страны — солнечные долины, мягкие зимы и продолжительное тёплое лето — способствуют выращиванию винограда высокого качества. Особенно известны регионы Гянджа-Гёйгёль, Шемаха-Исмаиллы, Габала, а также Нахчыван. Уникальное сочетание горного и равнинного рельефа, разнообразие почв и микроклиматов формируют

своеобразный терруар, который придаёт винам характерную индивидуальность [1, с. 2055].

Гордостью азербайджанского виноделия являются местные сорта винограда. Среди них особое место занимает Мадраса — древний аборигенный сорт, из которого производят насыщенные красные и розовые вина с ярким ароматом и мягкой танинной структурой [2, с.1053]. Наряду с местными сортами широко культивируются и интродуцированные — Каберне Совиньон, Мерло, Ркацителли, Алиготе, что позволяет создавать разнообразную линейку вин — от сухих столовых до десертных [3, с.86].

В советский период Азербайджан был одним из крупнейших винодельческих центров СССР. Однако антиалкогольная кампания 1980-х годов нанесла отрасли серьёзный ущерб: значительная часть виноградников была уничтожена, производство резко сократилось. После обретения независимости виноделие постепенно начало возрождаться. В XXI веке отрасль получила новый импульс развития благодаря инвестициям, модернизации технологий и ориентации на экспорт.

Современное виноделие Азербайджана стремится не только к экономическому росту, но и к сохранению национальной идентичности. Развивается винный туризм, создаются дегустационные маршруты, возрождаются традиционные методы переработки винограда. Вино становится своеобразным символом связи прошлого и настоящего, природы и человека.

Кислотность вина — это результат сложных биохимических и технологических процессов, происходящих в винограде и в процессе его переработки. Она формируется под влиянием нескольких основных причин.

Главная причина кислотности — содержание таких органических кислот в ягодах винограда, как винной кислоты, яблочной кислоты, в меньшей степени лимонной и других. Их концентрация зависит от сорта винограда, климатических условий, степени зрелости ягод винограда. **Повышенная кислотность** чаще характерна для белых и игристых вин прохладных регионов.

В прохладных регионах сохраняется больше яблочной кислоты и вина получаются более свежими и кислотными. В жарком климате кислоты быстрее разрушаются и кислотность понижается.

При спиртовом брожении дрожжи частично влияют на кислотность, образуя побочные органические кислоты (янтарную, уксусную и др.).

Пониженная кислотность характерна для красных вин жаркого климата, перезрелого винограда и десертных вин.

Во время яблочно-молочного брожения яблочная кислота превращается в молочную, что снижает общую кислотность и делает вкус мягче. При микробиологической порче развитие уксуснокислых

бактерий приводит к накоплению уксусной кислоты и повышению летучей кислотности. Поэтому при производстве вина кислотность можно регулировать. Например, подкислением с добавлением винной кислоты, купажированием виноматериалов с разной кислотностью, использованием карбоната кальция и холодной стабилизацией.

Вина, производимые из выращенных в предгорных зонах Азербайджана сортов винограда отличаются высокой кислотностью. Для производства игристых вин, особенно по методу шампанизации, требуется виноматериал с высокой кислотностью, чтобы сохранить свежесть и устойчивость при вторичном брожении. В холодные годы или при раннем сборе урожая содержание органических кислот (винной и яблочной) бывает выше. Важно отметить также сорта винограда с природно высокой кислотностью, например, Рислинг, Совиньон блан.

Вина, приготовливаемые из соотртов винограда, вращенных в жарких или как называется в равнинных зонах бывают менее кислотными. Вперезревшемвиноградепри позднем сборе урожая снижается содержание яблочной кислоты. При производстве десертных и креплёных винс высоким содержанием сахара, например, типа Портвейн часто имеют относительно низкую кислотность по сравнению с сахаристостью.

В наших условиях, в теплых регионах, проблема высокой кислотности обычно не встречается. Однако в предгорных и горных районах высокая кислотность встречается часто. Если такая кислотность считается нормальной для шампанского и коньяка, то в производстве десертныхкрепленыхона рассматривается как сдерживающий фактор. Кроме того, в некоторые годы из-за неблагоприятных климатических условий нормальное созревание винограда не происходит. В результате собирают виноград, не соответствующий кондиции, что приводит к получению ягод с более низким содержанием сахара и более высокой кислотностью.

Известно, что в условиях высокой кислотности процесс производства десертных крепленых не протекает или протекает очень плохо. Поэтому особое внимание уделяется регулированию кислотности путем проведения специального контроля.

В качестве объекта исследования были выбраны сорта винограда Баян-ширей, Шардоне и Ркацители.

Исследования показывают, что кислотность вин, производимых в большинстве регионов нашей страны, варьируется в пределах допустимого диапазона для ряда типов вин. Однако десертные вина, имеют особые отличия в этом отношении. Поэтому для таких вин необходимо заранее регулировать кислотный состав винных материалов. Это особенно актуально для виноградников, расположенных в предгорных и горных районах. Результаты исследований приведены ниже(Таблица 1).

Таблица 1.Физико-химические показатели виноматериалов, полученных из исследуемых сортов винограда

Показатели	Виноматериалы		
	Баян-ширей	Ркацители	Шардоне
Спиртуозность, об %	10,4	10,6	11,0
Сахаристость, %	0,11	0,09	0,10
Титруемая кислотность, г/дм ³	8,2	8,7	9,1
рН	2,67	2,55	2,65
Летучая кислотность, г/дм ³	0,37	0,31	0,42
Фенольные соединения,г/дм ³	0,31	0,35	0,25

В ходе исследования было изучено количество титруемых кислот, а также входящие в их состав винные и яблочные кислоты в виноматериалах, полученных из сортов винограда, выращенных в предгорной зоне (таблица 2).

Таблица 2.Количество кислот в виноматериале, производимом из сортов винограда, выращенных в предгорной зоне

№	Образцы вин	кислоты, г/дм ³		
		титруемая	винная	яблочная
2	Баян-ширей	6,4-8,5	3,3-7,0	3,0-6,6
4	Шардоне	7,4-9,7	4,0-7,5	3,3-6,0
5	Ркацители	6,5-8,8	3,4-7,4	3,0-5,7

Как видно, в зависимости от сорта винограда кислотность колебалась в пределах 6,4-9,7 г/дм³. Этого нельзя считать приемлемым для производства крепленых вин типа мадера.

При исследовании низменныхзон было отмечено, что кислотность в основном находилась в пределах нормы, а иногда и была низкой (таблица 3).

Таблица 3.Количество кислот в виноматериале, произведенном в низменной зоне

№	Образцы вин	кислоты, г/дм ³		
		титруемая	винная	яблочная
2	Баян-ширей	5,0-6,4	2,8-6,2	2,7-5,5
4	Шардоне	6,6-8,0	3,2-7,5	3,1-6,6
5	Ркацители	5,5-7,5	3,2-6,0	2,4-5,5

Как видно из таблицы 3 в зависимости от сорта винограда кислотность колебалась в пределах 2,4-7,5 г/дм³. Поэтому для производства десертных крепленых вин рекомендуется использовать сорта винограда, выращенные в низменных зонах.

Таким образом, основная причина кислотности вина — естественное содержание органических кислот в винограде. На её уровень влияют сорт, климат, степень зрелости ягод и технологические процессы брожения и выдержки. Именно баланс кислотности определяет свежесть, устойчивость и гармонию вкуса вина.

ЛИТЕРАТУРА

1. Асланова М.С., Набиев А.А., Касумова А.А. Перспективы развития производства розовых вин в Азербайджане. Международный научный журнал «ВЕСТНИК НАУКИ» № 12 (93) Том 2. ДЕКАБРЬ 2025 г., с.2051-2065.

2. Набиев А.А., Джавадов М.М., Касумова А.А. сравнительное исследование активности фермента пектинэстеразы в созревших и увяленных сортах винограда. Международный научный журнал «ВЕСТНИК НАУКИ» № 11 (92) Том 5. 2025 г., с. 1011-1023.

3. Касумова А.А., Гусейнова А.Р. Усовершенствование технологии производства вина типа портвейн в местных условиях. «Белорусский государственный университет пищевых и химических технологий» ТЕХНИКА И ТЕХНОЛОГИЯ ПИЩЕВЫХ ПРОИЗВОДСТВ Материалы XVI Международной научно-технической конференции 17–18 апреля 2025 года с.86.

ИНТЕГРИРОВАННЫЕ МЕТОДЫ ЗАЩИТЫ РАСТЕНИЙ КАК ОСНОВА УСТОЙЧИВОГО АГРАРНОГО ПРОИЗВОДСТВА

Гасанова Нурида Эльшан,
Азербайджанский Технологический Университет,
г.Гянджа

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается роль интегрированных методов защиты растений как ключевого инструмента обеспечения устойчивого аграрного производства в условиях современных экологических вызовов. Обосновывается необходимость перехода от традиционной химически ориентированной модели защиты культур к системному подходу, основанному на сочетании агротехнических, биологических, селекционных, механических и ограниченных химических мер контроля вредных организмов.

Показано, что интегрированные методы защиты растений способствуют снижению пестицидной нагрузки на агроэкосистемы, сохранению биоразнообразия, предотвращению деградации почв и формированию резистентности у вредителей. Особое внимание уделяется фундаментальным основам ИМЗР, включая учет экосистемных взаимосвязей, поддержание биологического равновесия и использование мониторинга и экономических порогов вредоносности при принятии решений.

Отмечается, что внедрение цифровых технологий и принципов точного земледелия повышает экологическую и экономическую эффективность системы, обеспечивая локальное и обоснованное применение средств защиты. Практическая значимость ИМЗР проявляется в повышении качества сельскохозяйственной продукции, снижении затрат и укреплении продовольственной безопасности.

Сделан вывод о том, что интегрированные методы защиты растений являются научно обоснованной и стратегически важной основой устойчивого развития сельского хозяйства, обеспечивающей баланс между продуктивностью, экологической безопасностью и долгосрочной стабильностью агроэкосистем.

SUMMARY

The article examines the role of integrated pest management (IPM) as a key instrument for ensuring sustainable agricultural production under contemporary environmental challenges. It substantiates the need to transition from a traditionally chemical-oriented crop protection model to a systemic approach based on the combination of agrotechnical, biological, breeding, mechanical, and limited chemical control measures.

It is demonstrated that integrated pest management contributes to reducing pesticide pressure on agroecosystems, preserving biodiversity, preventing soil degradation, and limiting the development of pest resistance. Particular attention is paid to the fundamental principles of IPM, including the consideration of ecosystem interactions, the maintenance of biological balance, and the use of monitoring and economic threshold levels in decision-making processes.

The study highlights that the implementation of digital technologies and precision agriculture principles enhances both environmental and economic efficiency by enabling localized and scientifically justified application of plant protection products. The practical significance of IPM is reflected in improved agricultural product quality, reduced production costs, and strengthened food security.

The paper concludes that integrated pest management represents a scientifically grounded and strategically important foundation for sustainable agricultural development, ensuring a balance between productivity, environmental safety, and the long-term stability of agroecosystems.

В условиях глобальных экологических вызовов и усиления антропогенной нагрузки на агроэкосистемы особую актуальность приобретает переход к устойчивым моделям сельскохозяйственного производства [1, с. 33]. Одним из ключевых направлений данного перехода является внедрение интегрированных методов защиты растений (ИМЗР), направленных на снижение химической нагрузки, сохранение биологического разнообразия и обеспечение продовольственной безопасности [4, с. 11]. В работе рассматриваются теоретические основы и прикладные аспекты ИМЗР как эффективного инструмента устойчивого аграрного развития.

Устойчивое сельское хозяйство предполагает рациональное использование природных ресурсов, минимизацию негативного воздействия на окружающую среду и сохранение продуктивности агроэкосистем в долгосрочной перспективе [5, с. 58]. В соответствии с концепцией, продвигаемой FoodandAgricultureOrganization, устойчивые аграрные системы должны обеспечивать экономическую эффективность, экологическую безопасность и социальную справедливость [4, с. 6]. Традиционная модель защиты растений, основанная преимущественно на интенсивном применении синтетических пестицидов, приводит к деградации почв, снижению численности полезной энтомофауны, формированию резистентности у вредных организмов и загрязнению водных ресурсов [6, с. 247]. Эти проблемы обуславливают необходимость перехода к интегрированным подходам [2, с. 27].

Интегрированные методы защиты растений представляют собой систему научно обоснованных мероприятий, сочетающих

агротехнические, биологические, селекционные, механические и, при необходимости, химические меры контроля численности вредных организмов [2, с. 39]. Основной принцип ИМЗР заключается не в полном отказе от химических средств, а в их рациональном и минимизированном использовании на основе мониторинга фитосанитарного состояния посевов и экономических порогов вредоносности [6, с. 252].

Фундаментальной основой ИМЗР является понимание экосистемных связей в агроландшафтах [5, с. 71]. Агроэкосистема рассматривается как динамическая система, включающая культурные растения, вредные и полезные организмы, почвенную микробиоту и абиотические факторы среды [3, с. 58]. Поддержание биологического равновесия достигается посредством диверсификации севооборотов, использования устойчивых сортов, внедрения сидеральных культур и сохранения естественных местообитаний энтомофагов [3, с. 74; 5, с. 88]. Биологические методы, включающие применение антагонистических микроорганизмов и энтомофагов, способствуют снижению численности вредителей без нарушения экологического баланса [2, с. 61].

Агротехнические приемы играют ключевую роль в системе интегрированной защиты [2, с. 78]. Оптимизация сроков посева, регулирование густоты стояния растений, рациональное внесение удобрений и соблюдение севооборота повышают устойчивость культур к стрессовым факторам и уменьшают вероятность массового развития фитопатогенов [1, с. 89]. Механические методы, такие как междурядная обработка и удаление пораженных растений, дополняют биологические меры и позволяют снизить потребность в химических обработках [3, с. 95].

Особое значение в современных условиях приобретает цифровизация ИМЗР. Использование дистанционного мониторинга, геоинформационных систем и точного земледелия позволяет своевременно выявлять очаги заражения и применять средства защиты локально, что существенно снижает пестицидную нагрузку [4, с. 34]. Таким образом, интеграция инновационных технологий усиливает экологическую и экономическую эффективность системы [6, с. 255].

С точки зрения прикладных исследований, внедрение ИМЗР способствует снижению затрат на химические препараты, повышению экспортного потенциала сельскохозяйственной продукции и улучшению ее качества [1, с. 112]. Снижение остаточных количеств пестицидов в продукции отвечает современным требованиям продовольственной безопасности и международным стандартам [4, с. 40]. Кроме того, сохранение почвенного плодородия и биоразнообразия обеспечивает долгосрочную устойчивость производственных систем [5, с. 120].

Однако переход к интегрированным методам требует комплексного подхода, включающего повышение уровня агроэкологической грамотности фермеров, совершенствование нормативно-правовой базы и государственную поддержку экологически ориентированных технологий [2, с. 134]. Важную роль играет развитие научных исследований, направленных на изучение устойчивости агроэкосистем к изменению климата и адаптацию систем защиты растений к новым фитосанитарным рискам [5, р. 139].

В заключение следует отметить, что интегрированные методы защиты растений представляют собой научно обоснованную и практически эффективную основу устойчивого аграрного производства. Их внедрение позволяет обеспечить баланс между экономической рентабельностью и экологической безопасностью, снизить антропогенную нагрузку на окружающую среду и сохранить продуктивность агроэкосистем в долгосрочной перспективе.

ЛИТЕРАТУРА

1. Алтухов Ю.П. (2006). Экологические основы устойчивого сельского хозяйства. Москва: КолосС.
2. Захаренко В.А. (2004). Интегрированная защита растений: теория и практика. Москва: Агропромиздат.
3. Чулкина В.А., Торопова Е.Ю., Степанов А.Н. (2009). Экологические основы интегрированной защиты растений. Новосибирск: Сибирское университетское издательство.
4. Food and Agriculture Organization (2011). *Save and Grow: A Policymaker's Guide to the Sustainable Intensification of Smallholder Crop Production*. Rome: FAO.
5. Altieri M.A. (1995). *Agroecology: The Science of Sustainable Agriculture*. Boulder: WestviewPress.
6. Kogan M. (1998). Integrated pest management: Historical perspectives and contemporary developments. *AnnualReviewofEntomology*, 43, 243–270.

**ОПРЕДЕЛЕНИЕ СОДЕРЖАНИЯ УГЛЕВОДОВ В
НАПИТКАХ БАЛЬЗАМИЧЕСКОГО ТИПА,
ПРИГОТОВЛЕННЫХ ИЗ ЭФИРНЫХ МАСЕЛ РАСТЕНИЙ**

Мардан Тагиев Магеррам, доцент,
Айгун Джафарова Вахид,
Азербайджанский технологический университет
город Гянджа

РЕЗЮМЕ

В данной статье описаны методы определения количества углеводов (глюкозы, фруктозы и сахарозы) в бальзамических напитках, изготовленных из эфирных масел растений. В статье подробно описаны методы горячей обработки, титриметрический и ВЭЖХ-методы, а также проведен анализ содержания углеводов в образцах. Результаты показывают, что различные образцы имеют моносакхаридную и дисахаридную основу и соответствуют показателям качества бальзамических напитков. При этом они могут быть использованы в пищевой промышленности.

ABSTRACT

This article presents methods for determining the content of carbohydrates (glucose, fructose, and sucrose) in balm-type beverages prepared from essential oil plants. The paper explains the hot treatment method, titrimetric, and HPLC techniques, and analyzes the carbohydrate composition based on samples. The results show that different samples are either monosaccharide- or disaccharide-based and comply with the quality standards of balm-type beverages. At the same time, they are suitable for consumption.

Эфирные масла – это летучие ароматические вещества, содержащиеся в растениях и придающие им специфический запах, вкус и биологическую активность. Эти растения широко распространены в природе и играют важную роль в различных сферах человеческой деятельности. Их значение особенно проявляется в пищевой промышленности, медицине, фармакологии, косметике и парфюмерии. Эфирные растения используются с древних времен, и со временем их научное изучение стало более широким [1,3].

Основная особенность эфирных масел – их летучесть и способность придавать растениям характерный аромат. Эти масла накапливаются в различных органах растений – листьях, цветках, плодах, коре и корнях. В зависимости от стадии развития растений, условий выращивания и климатических факторов количество и состав эфирных масел может меняться, что напрямую влияет на качественные показатели растений

Химический состав эфирных масел довольно сложен. Их основными компонентами являются терпены, терпеноиды, спирты, альдегиды, кетоны, фенолы и эфиры. Эти вещества не только придают растениям аромат, но и формируют их лечебные свойства. Например, некоторые эфирные масла обладают сильным антибактериальным и антисептическим действием [4,8].

Среди эфирных растений наиболее распространенными являются мята, тимьян, шалфей, лаванда, розмарин и укроп. Мята известна своим содержанием ментола и в основном используется для улучшения работы пищеварительной системы. Тимьян отличается сильными антисептическими свойствами и полезен при заболеваниях дыхательных путей. Шалфей обладает иммуностимулирующим эффектом и известен своими противовоспалительными свойствами. Лаванда известна успокаивающим эффектом и используется для снижения стресса. Розмарин улучшает кровообращение, а укроп стимулирует пищеварение. Как известно, в составе эфирных растений содержатся углеводы – органические вещества, состоящие из углерода (С), водорода (Н) и кислорода (О). Они являются основным источником энергии для живых организмов. Углеводы подразделяются на три группы: моносахариды, полисахариды и дисахариды. Дисахариды (углеводы, состоящие из двух моносахаридов) подразделяются на две категории:

1. Восстанавливающие дисахариды (мальтоза, лактоза)
2. Невосстанавливающие дисахариды (сахароза)

Моносахариды делятся на два типа: глюкоза и фруктоза. Исходя из этого, исследование содержания углеводов в бальзаме, приготовленном из эфирных растений по варианту III, является очень важным [5,9].

Для определения содержания углеводов в бальзамных напитках широко используется метод термической обработки, который повышает точность анализа и надежность полученных результатов. Этот метод в основном обеспечивает расщепление сложных углеводов на простые сахара, что облегчает их количественное определение [1,2].

На этапе термической обработки проба обрабатывается при определенной температуре (обычно в диапазоне 60–100°C) с участием специальных химических реактивов. В ходе этого процесса дисахариды и полисахариды, содержащиеся в напитке, подвергаются реакции гидролиза и превращаются в моносахариды, в основном глюкозу и фруктозу. Эффективность процесса гидролиза напрямую зависит от температуры, pH среды и времени реакции. При оптимальных условиях термической обработки обеспечивается полное расщепление углеводов.

Кроме того, метод термической обработки не только ускоряет гидролиз, но и приводит к денатурации белков и осаждению

коллоидных частиц в пробе. Это способствует снижению интерференций (то есть посторонних воздействий) в процессе анализа и повышает точность результатов. В результате полученный раствор становится более прозрачным и пригодным для последующих аналитических измерений [9].

После этапа термической обработки проба охлаждается и очищается с помощью фильтрации или центрифугирования. Далее содержание углеводов определяется различными аналитическими методами например, спектрофотометрическим, титриметрическим или хроматографическим. Особенно целесообразно использование хроматографических методов в случаях, требующих высокой точности.

Для определения углеводов в бальзамических напитках в основном используются титриметрический и ВЭЖХ-методы. Титриметрический метод основан на стандарте ГОСТ 13192-96 и позволяет определять общее содержание сахаров в г/л на основе окисления редуцирующих сахаров. Этот метод прост и быстр в применении в лаборатории, но не позволяет отдельно определять глюкозу и фруктозу. В качестве более точного и современного метода используется ВЭЖХ (высокоэффективная жидкостная хроматография). В ВЭЖХ глюкоза и фруктоза разделяются на колонке и измеряются отдельно с помощью рефрактометрического детектора. Этот метод основан на стандарте ОИВ-МА-АС311-03 и позволяет точно определить количество углеводов. Кроме того, в некоторых случаях используются ферментативные и спектрофотометрические методы, которые позволяют определять глюкозу и фруктозу с помощью ферментов и специальных реагентов, просты и быстры, но не так точны, как ВЭЖХ. Таким образом, классическим лабораторным методом определения содержания углеводов в бальзамических напитках является титриметрический анализ, тогда как для точного и раздельного измерения сахаров используется метод ВЭЖХ [6,7,9].

Принимая это во внимание, мы первоначально определили сырье и его использование для приготовления бальзамического напитка из эфирных масел растений, а также разработали рецептуру и технологию приготовления бальзамического напитка в варианте III. Продукты подвергали термической обработке, после определенного периода хранения полученные экстракты фильтровали, отдельно смешивали с сахарным сиропом и подвергали термической обработке. После хранения в течение определенного времени изучали количество углеводов в их составе.

Было установлено, что количество углеводов (глюкозы, фруктозы и сахарозы) в составе бальзамического напитка, приготовленного из эфирных масел растений, приведено в таблице ниже.

Таблица 1.

Parametrs, g/l	I-светлая прозрачная жидкость	II-темная непрозрачная жидкость	III-прозрачная светлая жидкость
глюкоза	233,6	327,2	25,3
фруктоза	272,4	128,9	381,8
сахароза	<0,1	90,2	603,4

На основании этой таблицы, сравнивая состав образцов, можно сделать следующие выводы:

Первый образец (прозрачная жидкость) состоит преимущественно из моносахаридов, поскольку содержит большое количество глюкозы (233,6 г/л) и фруктозы (272,4 г/л), в то время как сахароза практически отсутствует (<0,1 г/л). Это указывает на то, что сахара в этом образце находятся в основном в расщепленном виде.

Второй образец (темная непрозрачная жидкость) имеет смешанный состав. Здесь высокое содержание глюкозы (327,2 г/л), относительно низкое содержание фруктозы (128,9 г/л), а также присутствует сахароза (90,2 г/л). Это указывает на то, что он частично гидролизован или представляет собой смесь различных источников сахара.

Третий образец (прозрачная жидкость) в основном богат дисахаридами -сахарозой (603,4 г/л). Содержание фруктозы здесь также высокое (381,8 г/л), но глюкозы очень низкое (25,3 г/л). Это указывает на то, что либо сахароза не полностью расщеплена, либо продукт основан на сахарозе.

В целом можно заключить, что образец I больше подходит для инвертного типа сахара (глюкоза + фруктоза), образец II представляет собой смешанную сахарную систему, а образец III -это преимущественно продукт на основе сахарозы.

Таким образом, можно заключить, что бальзамические напитки, изготовленные из эфирных масел растений, соответствуют стандартам безопасности и могут использоваться в пищевой промышленности.

ЛИТЕРАТУРА

1. Тагиев М.М., Джафарова А.В. Изучение органических кислот в бальзамическом напитке, приготовленном из эфирных масел растений // Азербайджанский технологический университет, 2025

2. Алиев Р.А. Технология алкогольных и безалкогольных напитков растительного происхождения. -Баку: Наука и образование, 2015.-248 с.

3. Маммадова Н.Г. Эфирные масла растений и их использование в пищевой промышленности. Баку: Издательство «Пищевая промышленность», 2018. 192 с.

4. Григорьев А.А. Химический состав эфирных масел растений. Москва: Химия, 2001. 256 с.

5. Лебедева Л.И. Анализ углеводов в пищевых продуктах. Санкт-Петербург: Пищевая промышленность, 2010. 312 с.

6. ОИВ-МА-АС311-03. Метод определения сахара в напитках с использованием ВЭЖХ. Париж: Международная организация виноградарства и виноделия, 2015. 24 с.

7. ГОСТ 13192-96. Пищевые продукты. Определение восстанавливающих веществ методом титрования. Москва: Стандарт, 1996. 12 с.

8. Берт С. Эфирные масла: их антибактериальные свойства и потенциальное применение в пищевых продуктах. 2004. Том 94, № 3. С. 223–253.

9. Бенумоф Р. и др. Высокоэффективная жидкостная хроматография (ВЭЖХ) для анализа углеводов в напитках // Журнал пищевой науки. 2012. Том 77, № 9. С. С1017–С1024.

THE INTERCONNECTION BETWEEN ECOLOGICAL RISK PREVENTION AND SUSTAINABLE DEVELOPMENT

Nasirova Nesiba Volodiyagizi,
PhD in Biology, Associate Professor,
Ganja State University, Ganja, Azerbaijan,
Talibzade Zeynab Shahinqizi,
Azerbaijan University of Technology,
Ganja, Azerbaijan

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются теоретические и методологические основы оценки и управления экологическими рисками в контексте устойчивого развития. Анализируются качественные, количественные и комбинированные методы оценки риска, применяемые на промышленных предприятиях и в природных системах для выявления потенциальных угроз, определения вероятности и масштабов их воздействия, а также приоритизации рисков. Особое внимание уделяется индикаторным и модельным подходам, а также роли мониторинга в совершенствовании прогнозирования и принятия управленческих решений.

В работе исследуются стратегии предотвращения и снижения экологических рисков, включая оптимизацию технологических процессов, сокращение и переработку отходов, применение экологических стандартов, а также организационно-правовые механизмы. Подчеркивается, что эффективное управление экологическими рисками требует комплексного и интегративного подхода, охватывающего технологические, экологические, социальные и экономические аспекты.

Системная оценка и предупреждение рисков способствуют защите окружающей среды, обеспечению здоровья населения, повышению экономической эффективности и укреплению социальной ответственности. Интеграция управления экологическими рисками в стратегии устойчивого развития обеспечивает долгосрочную экологическую безопасность и достижение целей устойчивого развития в современных промышленных системах.

ABSTRACT

This study examines the theoretical and methodological foundations of ecological risk assessment and management within the framework of sustainable development. The research analyzes qualitative, quantitative, and integrated risk assessment methods used in industrial enterprises and natural systems to identify potential hazards, evaluate their probability and impact, and prioritize risks. Particular attention is given to indicator-based

and model-based approaches, as well as to the role of monitoring systems in improving risk prediction and decision-making processes.

The paper further explores strategies for the prevention and mitigation of ecological risks, including technological optimization, waste reduction and recycling, implementation of environmental standards, and the integration of organizational and legal mechanisms. It emphasizes that effective ecological risk management requires a multidisciplinary and integrated approach that combines technological, environmental, social, and economic dimensions.

The findings demonstrate that systematic risk assessment and prevention not only enhance environmental protection and public health but also contribute to economic efficiency and social responsibility. The integration of ecological risk management into sustainable development strategies ensures long-term environmental safety and supports the achievement of sustainability objectives in modern industrial systems.

Risk assessment methods play a fundamental role in the management of ecological risks and environmental protection. These methods enable the identification of potential hazards in industrial enterprises and natural systems, the quantitative measurement of their impacts, and the prioritization of risks [1, p. 12]. Assessment methodologies provide a scientific basis both for the planning of preventive measures and for emergency management [2, p. 45].

Risk assessment methods are generally divided into three main groups: qualitative methods, quantitative methods, and integrated approaches [3, p. 78]. Qualitative methods are based on expert judgment and rely on the experience of specialized expert groups to determine the probability of risk occurrence, the intensity of impact, and effects on ecosystems [4, p. 101]. This approach is particularly significant in situations where data are limited, as it allows consideration of the specific characteristics of technological processes and local ecosystems.

Quantitative methods are based on mathematical and statistical modeling of risks. In this approach, numerical indicators of risk probability and impact are calculated. For example, in industrial enterprises, the probability of waste leakage into the atmosphere and water bodies, the volume of contaminated areas, the recovery period of ecosystems, and the monetary equivalent of economic damage are estimated using statistical models. Quantitative methods enable comparative risk evaluation and support optimized decision-making across different industrial sectors [5, p. 58].

Integrated approaches combine the advantages of both qualitative and quantitative methods. In addition to objective analytical assessment, these approaches incorporate expert evaluation. Such methods ensure a comprehensive and accurate assessment of risks in complex industrial and

ecological systems, covering technological, environmental, social, and economic dimensions.

The main stages of risk assessment include risk identification, evaluation of risk probability and impact, risk categorization, and the determination of risk management measures. During the risk identification stage, technological processes, waste generation, energy and raw material use, and potential accidents and emergency situations are analyzed. At the stage of evaluating probability and impact, both quantitative and qualitative indicators are calculated. In the categorization stage, risks are classified as low, medium, high, or critical.

In modern industrial ecology, risk assessment methods are implemented through both indicator-based and model-based approaches. Indicators allow risk measurement using specific criteria such as the area of contaminated land, the volume of waste, the sensitivity level of water and soil components, and biodiversity indicators. Model-based approaches rely on complex mathematical and computational models to forecast risks and simulate various scenarios.

The application of risk assessment methods enables enterprises to develop emergency preparedness plans, implement preventive measures, and adopt technologies aimed at reducing waste and emissions. As a result, environmental protection, economic efficiency, and social responsibility are simultaneously ensured.

Risk assessment methods are of central importance within the framework of industrial ecology and sustainable development principles. The application of qualitative, quantitative, and integrated methods allows enterprises to systematically identify, prioritize, and minimize potential risks. This constitutes a fundamental prerequisite for environmental protection, safeguarding human health, and ensuring the efficient use of economic resources.

However, in the activities of industrial enterprises and natural systems, ecological risk management does not end with assessment alone. Strategies for risk prevention and mitigation are of vital importance for environmental protection, public health, and the implementation of sustainable development principles. These strategies encompass preventive measures, technological innovations, as well as organizational and legal mechanisms.

The initial stage of an ecological risk prevention strategy involves the identification of risk sources and potential impact areas. At this stage, the enterprise's technological processes, waste management practices, raw material and energy use, as well as natural and anthropogenic events are assessed. Accurate identification of sources provides a foundation for targeted risk reduction within the enterprise [2, p. 28].

The next stage involves the implementation of preventive measures. These include the optimization of technological processes, reduction of waste generation and the application of recycling technologies, as well as

stricter regulations for the storage and transportation of hazardous substances. For example, in chemical and oil refining industries, special containment systems and automated control mechanisms are installed to prevent leakages. In metallurgy and cement production, filtration and gas purification systems are applied to reduce dust and gaseous emissions.

A third essential component is the establishment of monitoring and environmental control systems. These systems ensure the continuous observation of environmental components such as air, water, soil, and biodiversity. Through automated sensors and data collection systems, potential risks can be detected in a timely manner, and emergency response plans can be activated promptly. Monitoring data also play a crucial role in improving risk assessment methodologies.

The fourth strategy involves the implementation of organizational and managerial measures. These include fostering a culture of environmental safety within the enterprise, conducting regular staff training, and developing and testing emergency response plans. Such measures minimize not only technological and environmental risks but also social and organizational risks.

Furthermore, the application of regulatory and legal frameworks and standards plays a significant role in ecological risk reduction strategies. Permissible risk thresholds, maximum allowable waste quantities, emission standards, and safety regulations define the operational boundaries of enterprises. Compliance with these norms helps prevent environmental damage and potential accidents.

Technological innovation also serves as a key instrument in risk reduction. The adoption of environmentally friendly technologies, renewable energy sources, waste recycling systems, and efficient water and energy use reduces risks while contributing to sustainable development objectives. Additionally, sustainable industrial design ensures that risks are considered at early stages and that potential impacts are minimized from the outset.

Strategies for the prevention and mitigation of ecological risks require a multidisciplinary and integrated approach. The comprehensive implementation of technological, environmental, organizational, and legal measures enables enterprises to manage risks systematically, reduce the impacts of emergencies, protect ecosystems, and achieve sustainable development goals. An effective strategy is not limited to risk assessment alone; it encompasses preventive measures, regulatory compliance, technological innovation, and the establishment of monitoring systems within a unified management framework[5, p. 72].

Ecological risk management not only enhances the safety of industrial operations but also serves as a fundamental platform for the implementation of sustainable development principles. In modern industrial ecosystems, effective risk management is closely interconnected with environmental protection, economic efficiency, and social responsibility.

Therefore, the comprehensive concept of ecological risk management requires an integrated approach that incorporates technological, environmental, social, and economic dimensions.

The ecological risk management process consists of several key stages: risk identification, assessment, prevention and mitigation, monitoring, and continuous improvement. During the identification stage, technological processes, waste generation, energy and raw material use, and natural and anthropogenic hazards are analyzed. In the assessment stage, qualitative and quantitative risk indicators are determined, risks are categorized, and priorities are established. Prevention and mitigation measures include technological optimization, waste management, compliance with regulations, emergency preparedness, and organizational initiatives.

The relationship between sustainable development and ecological risk management is based on several fundamental principles [1, p. 57]. First, effective risk management ensures ecosystem restoration and protection, thereby enabling the sustainable use of natural resources. Second, risk assessment and mitigation enhance economic efficiency by minimizing financial losses caused by accidents and emergencies. Third, risk management strengthens social responsibility by protecting public health, ensuring community safety, and promoting environmental awareness, thereby reinforcing the social dimension of sustainable development.

An integrated approach to ecological risk management is of particular importance. It combines technological and environmental considerations, incorporates economic and social indicators, applies regulatory frameworks, and ensures continuous oversight through monitoring systems. Such an approach enables enterprises to comprehensively evaluate risks, optimize preventive action plans, and ensure the long-term protection of ecosystems.

In modern industrial projects, the integration of ecological risk management and sustainable development strategies begins at the design stage and continues throughout all phases of production. This process includes environmental impact assessment, risk forecasting and modeling, and the application of environmental standards and regulations. Such an approach not only reduces risks but also shapes the long-term sustainability strategies of enterprises.

There is a direct relationship between comprehensive ecological risk management and sustainable development. Systematic risk management ensures ecosystem protection, economic efficiency, and social well-being. For modern industrial enterprises, this approach forms the foundation not only of environmental safety but also of the practical implementation of sustainable development principles. The integration of comprehensive ecological risk management with sustainable development strategies

ensures that industrial activities remain safe, efficient, and socially responsible in the long term.

REFERENCES

1. Aliyev R. (2017). *Assessment and Management of Ecological Risks*. Baku: Elm və Təhsil Publishing.
2. Mammadova S. (2019). *Sustainable Development and Industrial Ecology*. Baku: Azerbaijan State University Publishing.
3. Huseynov A. & Rzayeva L. (2020). *Environmental Safety and Risk Reduction in Industrial Enterprises*. Baku: NUR Publishing.
4. Quliyev T. (2018). *Ecosystem Protection and Environmental Management Methods*. Baku: Maarif Publishing.
5. Babayev E. (2021). *Monitoring of Ecological Risks and Sustainable Development Strategies*. Baku: Elm Publishing.

**ГИГИЕНИЧЕСКАЯ ОЦЕНКА ВОЗДЕЙСТВИЯ
ОТРАБОТАВШИХ ГАЗОВ АВТОТРАНСПОРТА НА ОРГАНИЗМ
ЧЕЛОВЕКА**

¹Велиев Фархад Адильоглу,

²Вердиев Бахрам Зульфиглу,

³Газанфарли Ниджат Эльхан оглу,

⁴Велизаде Агиль Ферхад оглу,

Азербайджанский Технологический Университет

Г. Гянджа, пр. Ш. 4. Хатаи, 103.

РЕЗЮМЕ

Автомобильный транспорт является основным источником загрязнения окружающей среды. Основными источниками токсичных веществ являются отработавшие, картерные газы и топливные испарения. Наибольшая доля химического загрязнения окружающей среды приходится на отработавшие газы двигателей внутреннего сгорания. Изучен химический состав отработавших газов. Установлено, что токсичные вещества отрицательно воздействуют на организм человека, вызывая онкологические, сердечно-сосудистые, неврологические и другие заболевания. Даны рекомендации по уменьшению загрязненности окружающей среды.

ABSTRACT

Motor vehicles constitute one of the predominant sources of environmental pollution in the modern world. Among the principal contributors to atmospheric contamination are exhaust emissions, crankcase gases, and evaporative fuel vapors, with exhaust gases from internal combustion engines accounting for the largest proportion of chemical pollutants. The study examines the chemical composition of these emissions and highlights their hazardous components. It is established that prolonged exposure to toxic substances exerts a detrimental effect on human health, contributing to the development of oncological, cardiovascular, neurological, and other serious diseases. In light of these findings, the paper also outlines practical recommendations aimed at mitigating environmental pollution and reducing the adverse health impacts associated with motor vehicle emissions.

Автомобильный транспорт является наиболее агрессивным по сравнению с другими видами транспорта по отношению к окружающей среде и является Мощным источником ее химического, шумового и механического загрязнения. С увеличением автомобильного парка уровень вредного воздействия автотранспорта на окружающую среду интенсивно возрастает. Если в начале 70-х годов доля загрязнений, вносимых в атмосферу автомобильным

транспортом, составляла около 13%, то в настоящее время оно достигла уже более 50% и продолжает расти. Для городов и промышленных центров доля автотранспорта в общем объеме загрязнений доходит до 70 % и более, что создает серьезную экологическую проблему, сопровождающую урбанизацию [1, с.46], [2,с.34].

В автомобилях имеется несколько источников токсичных веществ, основными из которых являются три: отработавшие газы и топливные испарения, картерные газы и топливные испарения.

Наибольшая доля химического загрязнения окружающей среды автомобильным транспортом приходится на отработавшие газы двигателей внутреннего сгорания.

Теоретически предполагается, что при полном сгорании топлива в результате взаимодействия углерода водорода с кислородом образуется углекислый газ и водяной пар. Однако практически вследствие физико-механических процессов в цилиндрах двигателя действительный состав отработавших газов очень сложный и имеет более 200 компонентов, значительная часть которых токсична и оказывает отрицательное влияние на организм человека [3,с27].

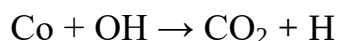
Состав отработавших газов различных типов двигателей существенно различается прежде всего по концентрации продуктов неполного сгорания - оксида углерода, углеводородов, оксидов азота и сажи.

К токсичным компонентам отработавших газов относятся: оксид углерода, углеводороды, оксиды азота, оксиды веры, альдегиды, бенз(а) пирен, соединения свинца.

Различие в составе отработавших газов бензиновых и дизельных двигателей объясняется большим коэффициентом избытка воздуха К (отношение действительного количества воздуха, поступающего в цилиндры двигателя, к количеству воздуха, Теоретически необходимому для сгорания 1 кг топлива) у дизельных двигателей и лучшим распыливанием топлива (впрыск топлива) [2].

Причиной образования оксида углерода и частично углеводородов является неполное сгорание углерода (массовая доля которого в бензинах достигает 85%) из-за недостаточного количества кислорода. Поэтому концентрация оксида углерода и углеводородов в отработавших газах возрастают при обогащении смеси.

Диоксид углерода со является не токсичным, но вредным веществом в связи с фиксируемым повышением его концентрации в атмосфере планеты и его влиянием на изменение климата. Основная доля образовавшихся в камере сгорания со окисляется до CO_2 , не выходя за пределы камеры, ибо замеренная объемная доля диоксида углерода в отработавших газах составляет 10-15%, Т.е 6 300... 450 раз больше, чем в атмосферном воздухе. Наибольший вклад в образование CO_2 вносит необратимая реакция

Окисление Co в CO_2 происходит в выпускной трубе, а также в нейтрализаторах отработавших газов, которые устанавливаются на современных автомобилях для принудительного окисления Co и несгоревших углеводородов до CO_2 в связи с необходимостью выполнения норм токсичности.

Углеводороды - многочисленные соединения различного типа (например, C_6H_6 или C_8H_8 состоят из исходных или распавших молекул топлива, и их содержание увеличивается не только при обогащении, но и при обеднении смеси ($K > 1,15$), что объясняется повышенным количеством несгоревшего топлива из-за избытка воздуха и пропусков воспламенения в отдельных цилиндрах [2с.67].

В дизельных двигателях легкие газообразные Углеводороды образуются при термическом распаде Топлива в зоне срыва пламени, в ядре и в переднем фронте факела, на стенках камеры сгорания и в результате вторичного впрыскивания .

Твердые частицы в отработавших газах дизелей с наддувом состоят на 68, 75% 43 нерастворимых веществ, на 25, 32% - из растворимых.

Твердые частицы включают нерастворимые (твердый углерод, оксиды металлов, соединения свинце) и растворимые в органическом растворителе (смолы, фенолы, альдегиды) вещества.

Сажа (твердый углерод) является основным Компонентом нерастворимых твердых частиц. Образуется при объемном пиролизе (термическом разложении углеводородов в газовой или паровой фазе при недостатке кислороде). Выделение сажи из пламени происходит при $K=0,33...0,70$. В отрегулированных двигателях с внешним смесеобразованием и искровым зажиганием (бензиновых, газовых) вероятность появления таких зон незначительна. У дизелей локальные переобогащенные топливом зоны образуются чаще и в полной мере реализуются перечисленные процессы сажеобразования. Поэтому выбросы сажи с отработавшими газами у дизелей больше, чем, у двигателей с искровым зажиганием. Образование сажи зависит от свойств топлива: чем выход больше отношение сажи выше. C/H в топливе, тем выход сажи выше.

В состав твердых частиц кроме саживходят соединения серы, свинца. Оксиды азота представляют набор следующих соединений: N_2O , NO, N_2O_3 , N_2O_4 и N_2O_5 . В отработавших газах автомобильных двигателей преобладает NO (99% в бензиновых двигателях и более 90% в дизелях).

Основными соединениями свинца в отработавших газах автомобилей являются хлориды и бромиды, а также (в меньших количествах) оксиды, сульфаты, Фториды и некоторые их промежуточные соединения. Около 50% свинца остается в виде нагара на деталях двигателя и в выхлопной трубе, остаток уходит в

атмосферу с отработавшими газами. Оксиды серы образуются при сгорании серы, Содержащейся в топливе по механизму, схожему с образованием СО.

Кроме отработавших газов, источником загрязнения являются картерные газы. Давление в картере бензинового двигателя, за исключением Такта впуска, значительно меньше, чем в цилиндрах, поэтому часть топливовоздушной смеси и отработавших газов прорывается через неплотности цилиндропоршневой группы из камеры сгорания в картер. Здесь они смешиваются с парами масла и топлива, смываемого со стенок цилиндра холодного двигателя. Картерные газы разжижают масло, способствуют конденсации воды, старению загрязнению масла, повышают его кислотность [27с.71].

В дизельном двигателе во время такта сжатия в картер прорывается чистый воздух, а при сгорании и расширении - отработавшие газы с концентрациями токсичных веществ, пропорциональными их Концентрациям в цилиндре. В картерных газах дизеля основные токсичные компоненты - оксиды азота (45... 80%) и альдегиды (до 30%). Максимальная токсичность картерных газов дизелей в 10 раз ниже, чем отработавших газов, Поэтому доля картерных газов у дизеля не превышает 0,2... 0,3% суммарного выброса токсичных веществ. [3,с81].

Основные источники топливных испарений - топливный бак и система питания. Более высокие температуры подкапотного пространства, обусловленные более нагруженными режимами работы двигателя и относительной стесненностью моторного отсека автомобиля, вызывают значительные топливные испарения из топливной системы при остановке горячего двигателя. Кроме углеводородов, поступающих из системы питания автомобилей, значительное загрязнение атмосферы летучими углеводородами автомобильного топлива происходит при Заправке автомобилей (в среднем 1,4г СН на 1 л заливаемого топлива).

У дизельных автомобилей топливные испарения практически отсутствуют вследствие малой испаряемости дизельного топлива и герметичности топливной системы дизеля.

Оценка уровня загрязнения атмосферы производится сопоставлением измеренной и предельно допустимой концентраций (ПДК). Значения ПДК устанавливаются для различных токсичных веществ при постоянном среднесуточном и разовом действиях.

По данным исследований, легковой автомобиль при среднегодовом пробеге 15 тыс. км, вдыхает" 4,35т кисло-и, выдыхает" 3,25 т углекислого газа, 0,8 т оксида углерода, 0,2 т углеводородов, 0, 04 т оксидов азота, В отличие от промышленных предприятий, выброс которых концентрируется в определенной зоне, автомобиль рассеивает продукты неполного сгорания топлива практически по

всей территории городов, причем непосредственно в приземном слое атмосферы».

Токсичные компоненты отработавших газов и испарения из топливной системы отрицательно воздействуют на организм человека, Степень воздействия зависит от их концентрации в атмосфере, состояния человека- чего индивидуальных особенностей. В выбросах карбюраторных двигателей основная доля вредных продуктов приходится на оксид углерода, углеводороды и оксиды азота, в выбросах дизельных двигателей - на оксиды азота и сажу. Оксид углерода (СО) - бесцветный, не имеющий запаха газ. Плотность СО меньше воздуха, и поэтому он легко может распространяться в атмосфере, Вред оксида углерода заключается в том, что он образует довольно стойкое соединение с гемоглобином крови - карбоксигемоглобин, не способный к переносу кислорода, в результате чего наступает кислородное голодание. Прямое влияние оксид углерода оказывает на тканевые биохимические процессы, влекущие за собой нарушение жирового и углеводного обмена, витаминного баланса и т.д. В результате кислородного голодания токсический эффект СО связан с непосредственным влиянием на клетки центральной нервной системы. Основные признаки отравления окисью углерода головная боль, головокружение, тошнота, рвота, слабость, обморок при физических усилиях, слабый пульс, замедление дыхания. Повышение концентрации окиси углерода опасны и тем, что в результате кислородного голодания организма ослабляется внимание, замедляется реакция, падает работоспособность водителей, что влияет на безопасность дорожного движения. [3, с. 37]

Характер токсического воздействияСОможно проследить на диаграмме, представленной на рисунке.

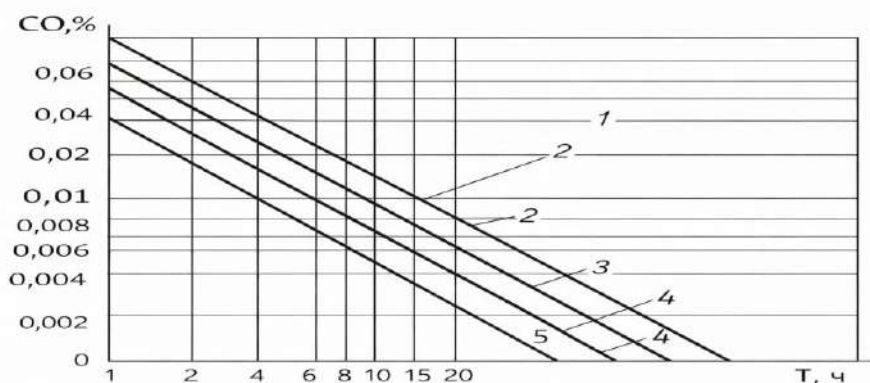

Рис. Диаграмма воздействия. СО на организм человека

1- смертельный исход; 2-смертельная опасность; 3- головная боль, тошнота; 4-начало токсического действия; 5-начало заметного действия; 6-незаметноедействие; т,ч-время воздействия.

Из диаграммы следует, что даже при незначительной концентрации СО в воздухе (до 0,01%) длительное воздействие вызывает головную боль и приводит к снижению работоспособности. Более высокая концентрация СО (0,02 ... 0,033%) приводит к развитию атеросклероза, возникновению инфаркта миокарда и развитию хронических легочных заболеваний. Причем особенно вредно воздействие СО на людей, страдающих коронарной недостаточностью.

Оксид углерода СО оказывает негативное влияние на нервную систему человека, вызывая обмороки, а также изменения цветовой и световой чувствительности глаз.

Углеводородные соединения по их биологическому действию изучены пока еще недостаточно. Однако экспериментальные исследования показали, что полициклические ароматические соединения вызывали рак у животных. При наличии определенных атмосферных условий (безветрие, напряженная солнечная радиация, значительная температурная инверсия) углеводороды служат исходными продуктами для образования чрезвычайно токсичных продуктов - фото оксидантов, обладающих сильными раздражающими и общетоксичными действиями на органы человека и образуют фото-смог. Особенно опасными из группы химических углеводородов являются канцерогенные вещества. Наиболее изученным является многоядерный ароматический углеводород бен(за) пирен, известный еще под названием 3,4 бенз(а)пирен-вещество, представляющее собой кристаллы желтого цвета.

Установлено, что в местах непосредственного контакта канцерогенных веществ с тканью появляются злокачественные опухоли.

В случае попадания канцерогенных веществ, осевших на пылевидных частицах, через дыхательные пути в легкие, они задерживаются в организме. Токсичными углеводородами являются также и пары бензина, попадающие в атмосферу из топливной системы, и картерные газы, выходящие через вентиляционные устройства и неплотности в соединениях отдельных узлов и систем двигателя.

Оксиды азота включают в себя основные оксиды, которые определяют основные токсические свойства. В организм человека они попадают через дыхательные пути, где образуют соединения азотной и азотистой кислот, раздражающе действующих на слизистые оболочки 2193, носа и рта. Оксиды азота участвуют в процессах, ведущих к образованию смога. Симптомы отравления проявляются только через 6 часов в виде кашля, одышки, удушья, возможен отек легких. Возможны хронические отравления, сопровождающиеся болью в груди, кашлем, болями в области сердца и головными болями.

Сажа - тонкий, высокодисперсный, однородный порошок углерода, продукт неполного сгорания топлива, входит в категорию частиц, опасных для легких, Т.к. частицы менее пяти микрон в диаметре не отфильтровываются в верхних дыхательных путях. Сажа считается высокотоксичным, долгое время может находиться в области дыхания, в приземном слое атмосферы, не осаждаясь. Дим от дизельных двигателей, состоящий в основном из сажи, считается особенно опасным из-за того, что его частицы обладают канцерогенными свойствами.

Оксид серы SO_2 - бесцветный газ с острым запахом, тяжелее воздуха, при концентрациях 0,04-0,6% оказывает влияние на животный и растительный мир. При вдыхании а, хорошо растворим в воде, паров вещества организм реагирует кашлем, насморком першением в горле. Он нарушает белковый обмен и ферментативные процессы, вызывает раздражение глаз. Возможны проявления удушья и затруднения глотания и даже отек лёгких. Провоцирует возникновение аллергических реакций, оказывает разрушительное влияние на витамин B_1 , полностью уничтожает в организме витамин B_{12} .

При длительном воздействии в малых концентрациях наблюдаются изменения со стороны органов пищеварения. В некоторых случаях наблюдается увеличение печени и её болезненность. Со стороны эндокринных органов - имеют место функциональные нарушения щитовидной железы.

Диоксид углерода CO_2 (углекислый газ) - не оказывает токсического действия на организм человека. Он хорошо поглощается растениями выделением кислорода, Но при наличии в атмосфере земли значительного количества углекислого газа, поглощающего солнечные лучи, создается парниковый эффект, приводящий к так называемому „Тепловому загрязнению. Вследствие этого явления повышается температура воздуха в нижних слоях атмосферы, происходит потепление, наблюдаются различные климатические аномалии. Кроме того, повышение содержания в атмосфере CO_2 способствует образованию, “озоновых” дыр. При снижении концентрации озона в атмосфере земли повышается отрицательное воздействие жесткого Ультрафиолетового излучения на организм человека.

Свинец, содержащийся в бензине, является основным источником загрязнения воздуха. В неэтилированном бензине свинец содержится в концентрациях на уровне 0,13г/л, в этилированном бензине А-76-до 0,17г/л, а в А-93 - до 0,37 г/л.

Попадая в организм человека даже через кожу, он накапливаясь, нарушает нормальное функционирование центральной нервной системы. Накапливаясь в почве, может мигрировать в растительность и по пищевым цепям попадает в организм человека, поэтому нельзя

иметь огородные участки вблизи дорог. Свинец и его соединения в виде мелкодисперсного аэрозоля и паров поступает в организм человека в основном и сказывается на работе дыхательных путей. В функциональном состоянии нервной системы и органов кроветворения [3,с46].

Таким образом, автомобиль является главным источником загрязнения окружающей среды, где основными токсичными веществами являются отработавшие, картерные газы двигателей, а также топливные испарения. Образование токсичных веществ является следствием физико-механических процессов, происходящих в цилиндрах двигателей. Наибольшее отрицательное влияние на организм человека оказывают оксиды углерода, оксиды азота, оксиды серы, а также углеводороды, сажа, соединения свинца и другие, степень воздействия которых зависит от их концентраций в атмосфере, состоянии человека и его индивидуальных способностей. Основные типичные заболевания, вызываемые токсичными веществами, это нарушение жирового - углеводного обмена, витаминного баланса, развитие атеросклероза, легочных, нервных и других заболеваний. Уменьшение загрязненности окружающей среды токсичными веществами достигается проведением комплекса технических, градостроительных и организационно-правовых мероприятий.

ЛИТЕРАТУРА

1. Денисов В.В. Экология города: Уч. пособие, М. Ростов н/Д: ИКЦ МАРТ, 2008-168с.
2. Захаров Е.А., Шумский С.Н. Экономические проблемы автомобильного транспорта: Уч. пособие, Волгоград: Волг. ГТУ, 2007 - 107с
3. Жданов В. Л. Экологические проблемы авто -мобильного транспорта в городах: Уч. пособие, Кемерово: Куз ГТУ, 2012 - 140с

INNOVATIVE PROCESSES OF MANUFACTURING MEAT ANALOGUES AND NECESSITY OF TECHNICAL REGULATION IN THIS SECTOR

Verbytskyi S.B., Head of Department,
Patsera N.M., Deputy Head of Department,
Moiseieva L.O., Deputy Head of Department,
Institute of Food Resources of NAAS,
Kyiv, Ukraine

ABSTRACT

The current state of development, production, and consumption of meat analogs is characterized. The principal types of these food products are described: plant-based meat analogs, cultured meat, and dairy-based meat analogs. The need for technical regulation in this area is substantiated.

ТҮЙІНДЕМЕ

Бұл мақалада ет аналогтарының дамуының, өндірісінің және тұтынуының қазіргі жағдайы сипатталған. Бұл азық-түлік өнімдерінің негізгі түрлері сипатталған: өсімдік тектес ет аналогтары, ашытылған ет және сүт тектес ет аналогтары. Бұл салада техникалық реттеу қажеттілігі негізделген.

The global problem of food shortages, especially protein, is prompting food scientists and agro-industrial practitioners to embrace innovative technical and technological solutions to develop, launch, and deliver to consumers innovative food products that are acceptable in terms of nutritional value, technological accessibility, and gastronomic similarities. Meat substitutes are hardly considered entirely innovative, as some have been produced in the Far East for centuries. However, such products have only recently entered the global food market. Although these products are not natural meat, that is, a collection of animal tissues, they do, to varying degrees, imitate its sensorial and technological properties [1]. Typically, this is cultured (artificial) meat, produced by growing tissue from natural meat cells, as well as imitation meat, which is produced using plant-based raw materials (vegetables, legumes, fruits, mushrooms, etc.) and animal-based raw materials (milk, insect biomass, etc.). Meat analogues are classified as novelty food products, which are defined by the current Law of Ukraine "On the Basic Principles and Requirements for the Safety and Quality of Food Products" [2] as food products that have not been circulated in Ukraine as of a certain date and are characterized by a number of characteristics. These characteristics include, in particular, origin from plant-based raw materials or origin from cell culture or tissue culture obtained from animals, plants, microorganisms, fungi, or algae,

production using the latest technological process [3].

Plant-based meats are meat analogs made from plant proteins. They are produced by first extracting proteins from plant sources – usually soybeans, wheat, or peas. The protein extracts are then heated, extruded, and cooled to produce a meat-like texture. Cultured meat is grown in laboratories and biotechnology facilities from animal cells. To produce cultured meat, cells are first removed from target animals and introduced into a culture medium for reproduction. These cells are then grown under controlled conditions to produce tissue [4, 5].

Food products made from plant-based sources that imitate meat and fish products have been known for a long time. These are traditional meat substitutes – vegans and vegetarians are well-acquainted with these. Traditional substitutes include tofu, kidney beans, seitan, jackfruit, etc. Some of the most common traditional ingredients in meat substitutes include wheat and soy proteins, grains, beans, wheat gluten, and pea proteins [6].

It's worth noting that in recent years, technologies have emerged that allow for the production of meat analogs with the desired quality and acceptable cost-effectiveness. A technological innovation is the production of muscle tissue fragments from natural meat cells – from well-known agricultural animals to exotic ones. Meanwhile, the technology for producing plant-based muscle analogs has been thoroughly refined, with legumes and grains typically used as raw materials. Mushrooms are a special type of plant-based raw material for the production of meat analogs. These mushrooms are imparted with the desired physicochemical and sensorial properties through both the processing of traditional mass-produced mushrooms and the development of genetically modified mushrooms with targeted properties that mimic natural meat. The large-scale scientific research was conducted in the recent past, and interest has now waned, with the global market for plant-based analogs stabilizing. Cultured meat best matches the properties of natural muscle raw materials. However, production of this product is currently too expensive, and the method of culturing tissue from cells has generated mixed reactions among experts and consumers. The specified set of questions requires proper scientific knowledge and well-founded conclusions.

The researchers of the Institute of Food Resources of the National Academy of Agrarian Sciences of Ukraine have significant experience in developing the technology of imitation meat from dairy raw materials and its practical implementation in production at the facilities of the experimental technological enterprise of the Institute. As part of these studies, a textured product was created from dairy raw materials, which was used to partially replace meat raw materials in the formulation of semi-smoked sausage mince [3, 7].

The advantages and disadvantages of the most common meat analogues are listed in the table.

Table 1 Advantages and disadvantages of the most common meat analogues

A type of meat analogue	Advantages	Disadvantages
Traditional meat analogues	The simplicity and sophistication of the technology, the use of inexpensive plant-based raw materials, typical for the countries of origin of these meat analogues	Insufficient compliance with the sensorial indicators of natural meat, lack of adaptation to the gastronomic tastes of consumers outside the areas of traditional use of such analogues.
Comprehensive meat analogues of plant origin	Relative simplicity and proven technology in industrial conditions, use of inexpensive plant raw materials: peas, soybeans, other legumes, as well as wheat	There is not always sufficient compliance with the sensorial indicators of natural meat, and some consumers are skeptical about the possibility of adequately replacing meat raw materials in terms of nutritional value and sensorial characteristics.
Cultivated meat	The greatest correspondence to natural meat in terms of sensorial, physical and chemical parameters.	The complexity and low productivity of industrial production of cultured meat – respectively, their high cost. Medical, sanitary and ethical precautions regarding the production and consumption of such products – respectively, a legislative ban on its production in a number of countries and territories.
Meat analogues made of fungi raw materials	Simplicity and proven technology, use of mushrooms – inexpensive and accessible plant raw materials	Insufficient correspondence of sensorial indicators to those of natural meat. The use in technological processes of specially grown genetically modified mushrooms, similar to natural meat in terms of sensorial characteristics, is subject to rejection by consumers who usually do not tolerate genetically modified food products.
Meat analogues made of milk raw materials	Simplicity and proven technology, use of valuable raw materials of animal origin in the nutritional sense.	These sensorial indicators do not always correspond sufficiently to those of natural meat, and the economic feasibility is questionable due to the use of rather expensive and scarce milk raw materials.

Conclusions. The technical regulation of food products containing muscle raw material analogues and their industrial use should be properly scientifically substantiated. This requires studying the technical and

technological properties of plant-based muscle raw material analogues and cultured meat, as well as the feasibility and feasibility of developing combined meat-containing [8] containing both natural meat and meat analogues in their formulations.

REFERENCES

- 1.Çakmak Ö., Ergene E., Acaröz U., Aldemir T. Yapay. Et Üretiminde Teknolojik Gelişmeler Ve Endüstrisinin Geleceği / Ö. Çakmak, E. Ergene, U. Acaröz, Aldemir T. Yapay//Veteriner Farmakoloji ve Toksikoloji Derneği Bülteni. – 2023. – № 14 (1). – P. 1-15.
- 2.On the basic principles and requirements for the safety and quality of food products: Law of Ukraine. – 2024. – №. 771. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/771/97-%D0%B2%D1%80#top> .
3. Verbytskyi S.B., Patsera N.M. Compelled ersatz or innovative food of the future/S.B. Verbytskyi N.M. Patsera // World of Food. – 2024. – № 3. –C. 30-31.
4. La carne cultivada en 3D se parece más a la carne tradicional. –Gastronomía&Cía. – 2024. <https://www.gastronomiaycia.com/2018/05/03/la-carne-cultivada-en-3d-se-parece-mas-a-la-carne-tradicional/>
- 5.Ovissipour, R. Cell Line Development. Medford, MA: The National Institute for Cellular Agriculture. – 2024.<https://sites.tufts.edu/usdacellag/program-overview/cell-line-development/>
- 6.Maletic M. Best Meat Alternatives and Substitutes: Celebrate Sustainability with Your Eating Habits! / M. Maletic // Sustainable Living. – April 30, 2025. <https://greencitizen.com/blog/meat-alternatives/>
- 7.Verbytskyi S., Patsera N., Kozachenko O., Riabinina N. Naming Novel Foods: Overall Principles and Practical Features / Verbytskyi, S., Patsera, N., Kozachenko, O., Riabinina, N. // TerminolohichniyVisnyk. – 2025. – Vol. 8. – P. 234-243.
- 8.DSTU 7680:2015. Meat products and meat containing wares. Nomenclature and requirements to titles / DP “UkrNDNTs”. – 2015. (National Standard of Ukraine).

THE IMPORTANCE OF ENSURING INDUSTRIAL WASTE MANAGEMENT AND ENVIRONMENTAL SAFETY FOR HUMAN HEALTH

SevdaGurbanova,
GulnareAsadova,
Gulay İsmayilova,
Azerbaijan Technological University,
Azerbaijan, Ganjacity

РЕЗЮМЕ

Промышленные отходы являются неизбежным побочным продуктом производственной деятельности, и их эффективное управление имеет важное значение как для охраны окружающей среды, так и для экономического развития. Данное исследование рассматривает текущее состояние промышленных отходов в Бакинском экономическом регионе Азербайджана, уделяя внимание их видам, объемам и экологическим последствиям, связанным с промышленной деятельностью.

ТҮЙІНДЕМЕ

Өнеркәсіптік қалдықтар өндірістік қызметтің ажырамас жанама өнімі болып табылады және оларды тиімді басқару қоршаған ортаны қорғау мен экономикалық дамуды қамтамасыз ету үшін аса маңызды. Бұл зерттеуде Әзірбайжанның Баку экономикалық аймағындағы өнеркәсіптік қалдықтардың қазіргі жағдайы қарастырылып, өнеркәсіптік қызметке байланысты олардың түрлері, көлемі және қоршаған ортаға әсері талданады.

Industrial waste is an inevitable component of production activities, and its management is of great importance from both environmental and economic perspectives. In countries like Azerbaijan, where the oil industry has developed intensively, issues related to the type, volume, processing, and disposal of industrial waste vary significantly from region to region. The aim of this study is to assess the current state of industrial waste in different economic-geographical regions of Azerbaijan, identify existing problems, and propose potential solutions for future implementation [1, 3].

Industrial sectors and sources of industrial waste differ across Azerbaijan's economic regions. Factors such as industrial specialization, natural resources, infrastructure capacity, population density, and the concentration of industrial enterprises influence both the quantity and composition of waste generated.

Although industrialization is one of the main driving forces of economic growth, it is accompanied by increased environmental pressure. The Baku economic region plays a leading role in shaping the national

economy. In particular, the historical development of the oil industry has led to the formation of industrial zones in Baku and the surrounding areas of the Caspian Sea. The analysis shows that industrial waste remains a significant environmental safety issue in the Baku economic region [2, 5].

To ensure sustainable development, the following measures are considered appropriate:

1. Increasing the recycling potential of industrial waste;
2. Implementing modern filtration and wastewater treatment facilities;
3. Strengthening environmental audit and monitoring systems;
4. Integrating circular economy principles and green technologies into industrial policy;
5. Expanding public oversight and awareness initiatives.

Thus, effective industrial waste management is a key condition for maintaining a balance between economic development and environmental safety and can ensure the long-term sustainable development of the region.

The growth of industrial waste in the region leads to pollution of the atmosphere, soil, and water resources. Therefore, scientifically grounded analysis of the current situation and the identification of effective management mechanisms remain highly relevant issues. The purpose of this research is to evaluate the current state of industrial waste in the Baku economic region and to propose recommendations from the perspective of sustainable development.

Impact of Industrial Waste on the Atmosphere: In our republic, air pollutants released into the atmosphere mainly originate from industrial enterprises, transport vehicles, energy facilities, and agricultural activities. A five-year statistical analysis shows that in 2024, the amount of pollutants emitted into the atmosphere from stationary sources amounted to 116 thousand tons, which represents a decrease compared to 2023 (144 thousand tons). Overall, since 2019, a downward trend has been observed in emissions from stationary sources [4, 5].

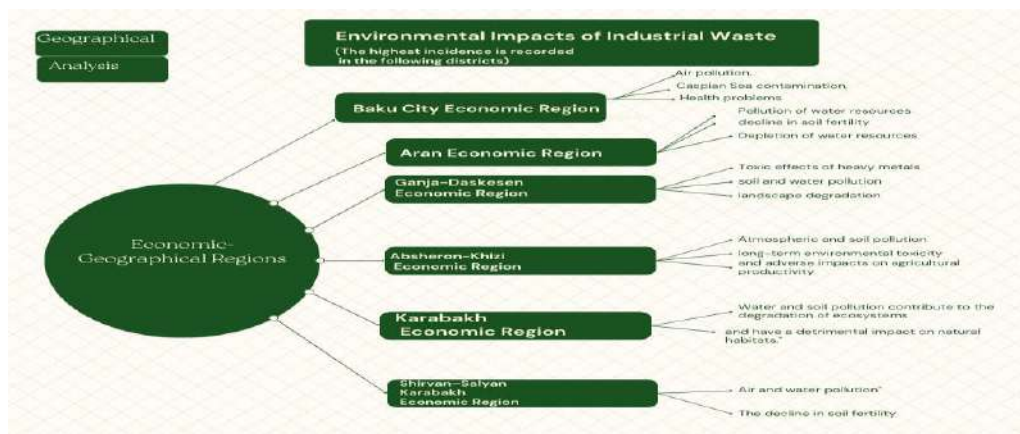

Figure 1. Description of the Environmental Impact of Industrial Waste

However, emissions from road transport reached 851 thousand tons in 2024. This figure indicates an increase compared to 2023 (821 thousand tons). From 2019 to 2024, a steady upward trend has been observed in emissions from the transport sector [2, 3].

Thus, while pollutant emissions from stationary sources are decreasing, emissions from motor vehicles are increasing. This trend highlights the growing level of pollution in the transport sector and emphasizes the need for additional mitigation measures in this area. The atmosphere is mainly exposed to pollution from two primary sources: stationary industrial sources and road transport.

In these economic-geographical regions, waste generated from the following sectors plays a significant role in environmental pollution: light and local industries, ore extraction, quarries, and non-ferrous metallurgy. Such waste occupies fertile land areas, creates land unsuitable for use, and severely contaminates the environment [1,4].

Environmental pollution related to the development of the mining industry occurs in two main stages: the accumulation of waste around industrial enterprises and the release of harmful gases into the atmosphere from industrial activities [1,3].

Inefficient use of natural resources has a significant negative impact on the environment. If resources are used efficiently and comprehensively, ecological problems can be reduced. The implementation of recycling processes in enterprises and the integrated, cooperative use of raw materials can help eliminate a number of contradictions and minimize environmental pressure.

Over the past five years, the quantity of hazardous waste has shown a fluctuating pattern. Comparing the data by year, some years experienced a sharp increase in waste generation, while other years saw a decrease. The figures for utilized and disposed waste have also been inconsistent. In certain years, increased disposal and utilization reduced the overall burden, whereas in other years, these processes were less effective, resulting in a rise in the total amount of hazardous waste [1, 5].

Looking at the overall indicator, although some reduction was achieved in certain years due to waste utilization and disposal, the total volume of hazardous waste ultimately fluctuated between increases and decreases.

A year-by-year comparison shows the following trends:

- From 2020 to 2021, both generated and disposed/used waste decreased, while the total indicator increased.
- From 2021 to 2022, generated and disposed/used waste increased sharply, whereas the total indicator decreased by roughly half.
- From 2022 to 2023, generated waste declined significantly, while disposed/used and total indicators increased.
- From 2023 to 2024, generated waste and the total indicator increased again, while disposed/used waste decreased significantly.

Overall, all indicators demonstrate a fluctuating pattern: generated waste peaked in 2022, the total indicator reached its highest value in 2024, and disposed/used waste showed its largest increase in 2023.

General statistical analyses indicate that in regions where industry is developed, as well as in nearby areas, the volume of industrial waste has varied over the years. Over the past five years, air pollution has exhibited more dynamic fluctuations compared to other types of pollution. In this regard, a number of projects have been implemented, and corresponding mitigation measures have been undertaken. Proper management of waste, its inclusion in recycling processes, and the transition to low-waste (or waste-free) technologies are among the primary strategies for combating industrial pollution.

REFERENCE

1. Asadova G., Amiraslanov F., Mammadova Ye., MammadovKh., 2025 №69, pp. 3-6. Monitoring spatial changes in water resources with CİS DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.17046545>
https://www.lyon-science.com/wpcontent/uploads/2025/09/Lyon_69.pdf
2. Asadova G., Iskandarova T., Aliyeva Ye., Mahmudov S., Amiraslanov F. No 162 (2025). pp. 8-13. Monitoring the impact of climate change on local ecosystems. DOI: 10.5281/zenodo.15621839
[The-scientific-heritage-No-162-162-2025.pdf](https://www.lyon-science.com/wpcontent/uploads/2025/09/Lyon_69.pdf)
3. Асадова Г.А., Алиева Е.Д., Исмаилова А.Б. "Оцениванэко-географических условий земель Азербайджана". Международный научный журнал «ВЕСТНИК НАУКИ» № 4 (85) Том 3. АПРЕЛЬ 2025 г. 1123 – 1127 [vestnik- науки.pdf/archiv/journal-4 -85 - 3.pdf#page=1123](https://vestnik-nauki.ru/archiv/journal-4-85-3.pdf).
[journal-4-85-3.pdf](https://vestnik-nauki.ru/archiv/journal-4-85-3.pdf)
4. Gulnara Asadova, Elshad Mammadov, İrshad Abbasov (ganja, azerbaijan) "Investigation of the impact of climate change on the area changes of water basins in Azerbaijan using GIS (geographic information systems)". National academy of scientific and innovative research «science and education: modern time» (issue 13,2025). pp. 196-199.
[Просмотр «2025: TOM 13, SCIENCE AND EDUCATION MODERN TIME»](#)
5. Asadova G., Gahramanova S., Hasanov V., "Climate change as a determinant of human health: emerging challenges and adaptation strategies". German International Journal of Modern Science №117, 2025. pp. 15-17. DOI: [10.5281/zenodo.17865024](https://doi.org/10.5281/zenodo.17865024).
[Deutsche-internationale-Zeitschrift-für-zeitgenössische-Wissenschaft-№117-2025.pdf](https://www.lyon-science.com/wpcontent/uploads/2025/09/Lyon_69.pdf)

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ИННОВАЦИОННЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ НА УРОКАХ БИОЛОГИИ

Карасартова Ж.Б., к.п.н., доцент,
Акылбеккызы А., магистрант,
Иссык-Кульский Государственный Университет
имени. Касыма Тыныстанова,
г.Каракол, Кыргызская Республика

РЕЗЮМЕ

Инновационные образовательные технологии на уроках биологии активизируют познавательную деятельность учащихся и развивают их критическое мышление. Они способствуют повышению учебной мотивации и обеспечивают индивидуализацию обучения с учётом психологических особенностей.

ABSTRACT

Innovative educational technologies in biology lessons enhance students' cognitive activity and develop their critical thinking. They also increase learning motivation and ensure individualized instruction by taking into account students' psychological characteristics.

Современная система образования переживает период значительных изменений, связанных с внедрением инновационных технологий обучения. Быстрое развитие науки и технологий требует модернизации образовательного процесса и применения новых методов преподавания, направленных на развитие личности учащихся.

Одной из важнейших задач современной школы является формирование у учащихся способности самостоятельно получать знания, анализировать информацию и применять её в практической деятельности [5]. Особенно актуальной эта задача становится в процессе изучения естественнонаучных дисциплин, в частности биологии.

Биология является одной из фундаментальных наук, изучающих закономерности развития живых организмов и их взаимодействие с окружающей средой. Изучение биологии способствует формированию научного мировоззрения, экологического мышления и ответственного отношения к природе [6].

Однако традиционные методы обучения, основанные преимущественно на объяснительно-иллюстративном подходе, не всегда позволяют обеспечить высокий уровень познавательной активности учащихся. В связи с этим возникает необходимость

внедрения инновационных образовательных технологий, которые позволяют сделать процесс обучения более эффективным и интересным.

Психологический аспект применения инновационных технологий играет важную роль, поскольку эффективность обучения зависит от особенностей восприятия, внимания, памяти, мышления и мотивации учащихся [8].

Цель исследования - определить психологические особенности применения инновационных образовательных технологий на уроках биологии.

Задачи исследования:

- Проанализировать психолого-педагогическую литературу по проблеме инновационного обучения.
- Рассмотреть основные инновационные технологии, применяемые на уроках биологии.
- Определить психологические особенности их использования.
- Выявить влияние инновационных технологий на развитие личности учащихся.

Понятие инновационных образовательных технологий широко используется в современной педагогике. Под инновационными технологиями понимается совокупность методов, средств и форм обучения, направленных на повышение эффективности образовательного процесса [6].

Многие исследователи отмечают, что инновационные технологии обучения способствуют активизации познавательной деятельности учащихся и развитию их творческого потенциала.

Психологические основы инновационного обучения были разработаны в трудах многих известных ученых. Значительный вклад в развитие данной проблемы внесли Л.С. Выготский, А.Н. Леонтьев, П.Я. Гальперин, В.В. Давыдов и другие.

Согласно теории деятельности А.Н. Леонтьева, обучение должно строиться на активной деятельности учащихся. В процессе активной деятельности формируются знания, умения и навыки [2].

Особое значение имеет теория зоны ближайшего развития, разработанная Л.С. Выготским. Согласно данной теории, обучение должно опережать развитие учащихся и стимулировать их интеллектуальный рост [1].

В контексте инновационного обучения большое значение имеет также концепция развивающего обучения, разработанная В.В. Давыдовым и Д.Б. Элькониным [3]. Основная идея данной концепции заключается в том, что обучение должно быть направлено на развитие мышления учащихся.

В процессе исследования психологических особенностей применения инновационных образовательных технологий на уроках биологии были использованы комплексные методы педагогического и

психологического анализа. Применение различных научных методов позволило всесторонне рассмотреть изучаемую проблему и выявить основные закономерности влияния инновационных технологий на образовательный процесс.

В качестве основного метода исследования был использован теоретический анализ научной литературы по проблеме инновационного обучения [10]. Были изучены труды отечественных и зарубежных ученых в области педагогики, психологии обучения и методики преподавания биологии. Анализ научных источников позволил определить современные подходы к внедрению инновационных образовательных технологий и выявить их психологические основы.

Следующим методом исследования стал сравнительно-педагогический анализ, который позволил сопоставить традиционные методы обучения биологии с современными инновационными технологиями. В результате анализа были выявлены преимущества интерактивных, проектных и исследовательских методов обучения [7].

Важное место в исследовании занял метод педагогического наблюдения, который позволил изучить особенности поведения учащихся в процессе использования инновационных технологий обучения. Наблюдение проводилось во время учебных занятий по биологии, где применялись различные инновационные методы обучения.

Кроме того, в ходе исследования был использован метод анализа педагогического опыта, который позволил обобщить практический опыт учителей биологии, активно применяющих инновационные образовательные технологии в своей профессиональной деятельности [4].

Также применялся метод системного анализа, который позволил рассмотреть образовательный процесс как целостную систему, включающую взаимодействие учителя, учащихся, учебного материала и образовательной среды.

Комплексное применение указанных методов позволило получить объективные результаты исследования и определить психологические особенности использования инновационных образовательных технологий на уроках биологии.

В современной педагогической и психологической науке большое внимание уделяется изучению инновационных образовательных технологий и их влиянию на развитие личности учащихся. Для более глубокого понимания рассматриваемой проблемы необходимо раскрыть основные понятия, используемые в данном исследовании.

Одним из ключевых понятий является инновационные образовательные технологии. Под данным термином понимается

совокупность современных методов, средств и форм организации учебного процесса, направленных на повышение эффективности обучения и развитие познавательной активности учащихся [8].

Инновационные образовательные технологии предполагают использование новых педагогических подходов, которые ориентированы на активную деятельность учащихся, развитие их самостоятельности, творческого мышления и исследовательских навыков.

Важным понятием в рамках данного исследования является познавательная активность учащихся. Познавательная активность представляет собой внутреннюю потребность личности в получении новых знаний, стремление к самостоятельному поиску информации и осмыслению изучаемого материала [9].

Еще одним важным понятием является учебная мотивация. Учебная мотивация рассматривается как совокупность внутренних и внешних факторов, побуждающих учащихся к учебной деятельности. Высокий уровень учебной мотивации способствует более эффективному усвоению знаний и формированию устойчивого интереса к изучаемому предмету.

Важную роль в процессе обучения биологии играет экологическое сознание учащихся [2]. Экологическое сознание представляет собой систему знаний, ценностей и установок, направленных на ответственное отношение человека к природе и окружающей среде.

Также в исследовании рассматривается понятие интерактивного обучения. Интерактивное обучение предполагает активное взаимодействие учащихся между собой и с учителем в процессе учебной деятельности. Такой подход способствует развитию коммуникативных навыков, критического мышления и способности к коллективной работе.

Таким образом, раскрытие основных понятий исследования позволяет более глубоко понять сущность инновационных образовательных технологий и определить их значение в современном образовательном процессе.

Современные инновационные образовательные технологии, в современной педагогической практике выделяется несколько видов инновационных технологий обучения [8].

Интерактивные методы обучения основаны на активном взаимодействии учащихся между собой и с учителем. Они способствуют развитию коммуникативных навыков, критического мышления и способности к сотрудничеству [10].

К интерактивным методам относятся:

- дискуссии

- мозговой штурм
- деловые игры
- ролевые игры

- групповые формы работы

Использование интерактивных методов обучения позволяет повысить уровень активности учащихся и способствует более глубокому усвоению учебного материала.

Проектная технология обучения, проектная деятельность является одним из наиболее эффективных методов обучения биологии. В процессе выполнения проектов учащиеся самостоятельно исследуют различные биологические явления и процессы.

Проектная деятельность способствует развитию:

- исследовательских навыков
- самостоятельности
- ответственности
- творческого мышления [6].

Исследовательская деятельность занимает важное место в преподавании биологии, поскольку биология как наука основана на эксперименте и наблюдении.

В ходе исследовательской деятельности учащиеся:

- проводят эксперименты
- анализируют результаты
- делают выводы
- представляют результаты исследований.

Современные информационные технологии открывают широкие возможности для преподавания биологии.

К цифровым технологиям относятся: мультимедийные презентации, виртуальные лаборатории, образовательные платформы, интерактивные модели, онлайн-курсы [7].

Использование цифровых технологий позволяет сделать обучение более наглядным и доступным.

Психологические особенности применения инновационных технологий, применение инновационных технологий в обучении биологии имеет ряд психологических особенностей.

Развитие познавательной активности, одним из важнейших психологических эффектов использования инновационных технологий является повышение познавательной активности учащихся [4].

Активная учебная деятельность способствует формированию устойчивого интереса к изучению биологии.

Формирование учебной мотивации, инновационные методы обучения оказывают положительное влияние на формирование учебной мотивации.

Использование современных технологий обучения позволяет сделать процесс обучения более интересным и значимым для учащихся.

Развитие критического мышления, критическое мышление является важным компонентом современного образования.

Использование проблемных заданий, дискуссий и исследовательских проектов способствует развитию способности анализировать информацию и делать обоснованные выводы.

Развитие самостоятельности учащихся, инновационные технологии обучения создают условия для развития самостоятельности учащихся [8].

Самостоятельная работа способствует формированию ответственности за результаты учебной деятельности. Психологические условия эффективности инновационного обучения, для эффективного использования инновационных технологий необходимо учитывать ряд психологических условий.

Учет возрастных особенностей учащихся, учебный процесс должен строиться с учетом возрастных и индивидуальных особенностей учащихся.

Создание благоприятного психологического климата, позитивная атмосфера в классе способствует развитию учебной мотивации и активному участию учащихся в учебном процессе [9].

Развитие сотрудничества, совместная деятельность учащихся способствует развитию коммуникативных навыков и формированию навыков коллективной работы.

Роль учителя в инновационном обучении, в условиях инновационного обучения роль учителя существенно изменяется. Учитель становится организатором учебной деятельности учащихся.

Основные функции учителя:

- организация учебной деятельности
- консультирование учащихся
- создание условий для самостоятельной работы
- поддержка учебной мотивации [10].

Практическое применение инновационных технологий на уроках биологии, практика показывает, что использование инновационных технологий позволяет значительно повысить эффективность обучения биологии.

Например, при изучении темы «Экосистемы» учащиеся могут выполнять исследовательские проекты, изучая состояние окружающей среды.

При изучении темы «Клетка» могут использоваться виртуальные лаборатории и интерактивные модели.

Использование инновационных образовательных технологий на уроках биологии способствует: повышению интереса к предмету, развитию исследовательских навыков, формированию экологического мышления, развитию коммуникативных навыков [7].

Анализ результатов исследования показал, что использование инновационных образовательных технологий на уроках биологии

оказывает положительное влияние на развитие познавательной активности учащихся. Применение интерактивных методов обучения, проектной деятельности и исследовательских технологий способствует активному включению учащихся в учебный процесс.

В ходе исследования было установлено, что инновационные образовательные технологии способствуют повышению уровня учебной мотивации. Учащиеся проявляют больший интерес к изучению биологии, активно участвуют в обсуждении учебного материала и стремятся к самостоятельному поиску информации.

Особое значение имеет использование исследовательских методов обучения. Биология как наука основана на наблюдении, эксперименте и анализе природных процессов. Поэтому включение учащихся в исследовательскую деятельность позволяет им не только усваивать теоретические знания, но и приобретать практические навыки научного исследования.

Результаты исследования также показали, что инновационные технологии обучения способствуют развитию критического мышления учащихся. В процессе выполнения проектных и исследовательских заданий учащиеся учатся анализировать информацию, сопоставлять различные точки зрения и делать обоснованные выводы.

Кроме того, применение инновационных образовательных технологий способствует развитию коммуникативных навыков учащихся. Работа в группах, участие в дискуссиях и совместное выполнение проектов формируют умение сотрудничать и эффективно взаимодействовать с другими участниками образовательного процесса [5].

Таким образом, инновационные образовательные технологии играют важную роль в повышении эффективности обучения биологии.

Психологические особенности их применения проявляются в активизации познавательной деятельности учащихся, формировании учебной мотивации и развитии самостоятельности.

Использование современных технологий обучения способствует формированию научного мировоззрения, экологической культуры и исследовательских навыков учащихся.

ЛИТЕРАТУРА

1. Выготский Л.С. Психология развития человека. Москва: Смысл, 2005
2. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. Москва: Политиздат, 1977.
3. Давыдов В.В. Теория развивающего обучения. Москва: Интеллект-центр, 1996.

4. Подласый И.П. Педагогика: учебник для вузов. Москва: Владос, 2010.
5. Сластенин В.А., Исаев И.Ф., Шиянов Е.Н. Педагогика. Москва: Академия, 2013.
6. Селевко Г.К. Современные образовательные технологии. Москва: Народное образование, 1998.
7. Беспалько В.П. Слагаемые педагогической технологии. Москва: Педагогика, 1989.
8. Вербицкий А.А. Активное обучение в высшей школе. Москва: Высшая школа, 1991.
9. Зимняя И.А. Педагогическая психология. Москва: Логос, 2002.
10. Полат Е.С. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования. Москва: Академия, 2008.

УДК 66.663.256.26

**ИССЛЕДОВАНИЕ ВТОРИЧНОГО СЫРЬЯ,
ОБРАЗУЮЩЕГОСЯ В ПРОЦЕССЕ ПЕРЕРАБОТКИ
ВИНОГРАДА**

Набиев А.А., профессор,
Касумова А.А., доцент,
Азербайджанский технологический университет
(Гянджа, Азербайджанская Республика)

РЕЗЮМЕ

В исследовательской работе изучается выход выжимки в зависимости от метода получения. Анализы показывают, что основная часть виноградного сусла, полученного из сорта винограда Ркацители, обработанного различными технологическими методами, состоит из кожицы (65-71%), значительно меньше – из семян (22-24%), гребня (1-3%) и других примесей (2,3-2,9%), а также что в ферментированном виноградном сусле количество кожицы увеличивается примерно на 15% по сравнению с другими вариантами, а количество семян уменьшается на 50%.

ABSTRACT

In the research work, the extraction yield is studied depending on the method of obtaining. Analyzes show that the main part of grape must obtained from the Rkatsiteli grape variety, processed by various technological methods, consists of skin (65-71%), much less - of seeds (22-24%), comb (1-3%) and other impurities (2.3-2.9%), and also that in fermented grape must, the amount of skin increases by approximately 15% compared to other variants, and the amount of seeds decreases by 50%.

В процессе переработки сортов винограда образуется значительное количество отходов, называемых вторичным сырьем, основной массой которого является выжимка с семенами [1, с. 1917].

Выжимка с семенами была получена в результате дробления винограда с последующим отделением сока. Она представляет собой массу, состоящую из виноградной кожицы, семян и гребня, а также остатков стеблей (основная масса стеблей получается при переработке винограда в дробилках) [2, с.147].

Отход различается по своему составу в зависимости от того каким путем получен: либо путем прессования массы, полученной при дроблении в дробилках, либо путем прессования ферментированной браги.

Способ переработки винограда влияет на количество компонентов выжимки.

Исследование проводилось на отходах, полученных в трех вариантах. В первом варианте количество кожицы было выше, чем в двух других (65-71%), за ней следовали семена (22-24%), гребень (1-2%) и другие смеси (2,3-2,9%). В третьем варианте заметно больше семян и гребня по сравнению с остальными. Полученные данные показывают, что в целом большую часть отхода составляет кожица.

Во время хранения в дробилке многие компоненты кожицы переходят в сусло, что было более выражено во втором варианте. При этом в кожице остаются нерастворимые полисахариды, включая целлюлозу, гемицеллюлозу и др. Такая кожица может быть более ценной для приготовления пищевых волокон. Химический состав вторичного сырья, полученного при переработке ягод сорта винограда Ркацители представлено в таблице 1.

Таблица 1. Химический состав вторичных отходов, образующихся в процессе переработки винограда

Показатели	Значение компонентов		
	семена	кожица	мякоть
Влажность и летучие компоненты, %	7,0	7,0	8,0
Белок (N×25), %	21	19	20,0
Жиры, %	17	5	10
Минеральные вещества, в %, В том числе:	3,1	3,05	4,5
кальций, %	0,3	0,15	0,16
фосфор, %	0,7	0,4	0,8
натрий, %	1,3	1,7	1,5
калий, %	0,8	0,8	0,6

Как видно, семена, кожица и мякоть имели разные характеристики по химическому составу. Семена были богаты

белками и липидами, чем кожица, и хотя мякоть в целом привлекала внимание более высоким содержанием минералов, было очевидно, что каждый из компонентов был в достаточной мере обеспечен полезными веществами.

Выяснилось, что технология переработки мякоти, используемая в разных странах, несколько отличается друг от друга.

Количество спирта, получаемого из виноградной выжимки, зависит от масштабов переработки винограда в каждой стране и варьируется от 45 до 80%. Выжимка, то есть ее компоненты, используются для получения масла. В зависимости от метода экстракции качество виноградного масла также варьирует.

В зависимости от технологии, применяемой к сорту винограда «Ркацители», количество неферментированного «белого метода», то есть сладкого, и ферментированного «красного метода», то есть кислого, сушла по массе варьировало по-разному (таблица 2).

Таблица 2. Среднее содержание сахара в сорте винограда «Ркацители» в зависимости от метода обработки (на 100 кг винограда)

Выжимки и методы их получения	Массовая доля, %
Неферментированная выжимка:	
-полученная из шнекового пресса	9,0
- полученная из гидравлического, пневматического, корзиночного пресса	13,0
Ферментированная выжимка	12,0

Как видно, количество сладкой выжимки варьировало в зависимости от пресса: в непрерывно работающем шнековом прессе его количество составило 9%, в гидравлических, пневматических, корзиночных прессах—13%. Количество ферментированной выжимки составило 12%.

Была определена структура и состав сладкой выжимки, полученной из шнековых прессов из сорта винограда Ркацители, и результаты исследования приведены в таблице 3. Как видно, при прессовании в шнековых прессах кожица составляет 72-78% выжимки, 22-37% и 1,0-3,1% гребни. Количество мякоти колебалось от 13 до 30%. Указанные структурные элементы также заслуживают внимания своим различным составом. Исследования в этом плане продолжаются.

ЛИТЕРАТУРА

1. Касумова А.А., Тагиев М.М. Влияние разных способов хранения на качественные показатели винограда. Тольятти: Вестник науки, №4, 6 (87), 2025, с.1913-1924

2. Касумова А.А. Использование вторичного сырья винодельческой промышленности для производства функционального кисломолочного продукта // Вопросы питания. 2024. Т. 93, № 6. стр. 145-152.

УДК: 339.9:338.47; 656.073

**РОЛЬ ДРУЖБЫ И ЭКОНОМИЧЕСКОГО СОТРУДНИЧЕСТВА
МЕЖДУ АЗЕРБАЙДЖАНОМ И КАЗАХСТАНОМ В РАЗВИТИИ
ТРАНСКАСПИЙСКОГО МЕЖДУНАРОДНОГО
ТРАНСПОРТНОГО МАРШРУТА «ВОСТОК – ЗАПАД»**

Гулиев Ш.М., доцент,
Азербайджанский Технологический университет
(Азербайджан, г. Гянджа)
Ембергенов М.А., профессор
Кызылординский университет Болашак
(Казахстан, г.Кызылорда)

РЕЗЮМЕ

Данная работа посвящена анализу стратегического партнерства между Азербайджанской Республикой и Республикой Казахстан в контексте формирования Транскаспийского международного транспортного маршрута (ТМТМ). Обосновывается тезис о том, что фундаментом успешного функционирования коридора «Восток – Запад» является не только техническая инфраструктура, но и высокий уровень политического доверия и историческая общность двух братских народов.

ABSTRACT

This paper analyzes the strategic partnership between the Republic of Azerbaijan and the Republic of Kazakhstan within the framework of the Trans-Caspian International Transport Route (TITR). The author argues that the success of the "East-West" corridor is built not only on physical infrastructure but also on a high level of political trust and the historical kinship of the two fraternal nations.

Сегодня мы являемся свидетелями того, как история делает новый виток, возвращая актуальность древним маршрутам Шелкового пути в цифровом и индустриальном обличье. Для Азербайджана и Казахстана развитие коридора «Восток – Запад» – это не просто логистический проект, это стратегия национального суверенитета и экономического процветания [1].

Наши страны – это два «берега» Каспия, которые сегодня становятся главным мостом между крупнейшими экономическими полюсами мира: Европой и Азией.

Прежде чем говорить о цифрах и тоннах, важно подчеркнуть: успех коридора «Восток – Запад» зиждется на фундаменте искренней дружбы и доверия между нашими народами.

Политическая воля и личные отношения глав наших государств и общность культурных ценностей создали уникальный климат, в котором любые технические или бюрократические барьеры преодолеваются в духе союзничества.

Большую роль в развитии Транскаспийского международного транспортного маршрута «Восток – Запад» сыграла синхронизация общих усилий: Мы не конкурируем за транзит, мы дополняем друг друга. Казахстан инвестирует в порты Актау и Курык, Азербайджан – в модернизацию порта Алят и железную дорогу Баку-Тбилиси-Карс.

Транспортный коридор сегодня – это «становой хребет» нашего сотрудничества. Здесь можно выделить диверсификацию маршрутов в мировой логистике и энергетический мост, укрепляющий энергобезопасность Евразии. В условиях глобальной нестабильности наш маршрут стал самым безопасным и предсказуемым звеном в мировой логистике.

Важнейшим аспектом сотрудничества является транзит казахстанских энергоресурсов через территорию Азербайджана, что укрепляет нашу общую роль в энергобезопасности Евразии.

Цифры говорят сами за себя и подтверждают верность нашего стратегического выбора. Если еще в 2021 году объем перевозок по Срединному маршруту составлял около 600 тысяч тонн, то по итогам 2024 года мы достигли рекордного показателя в 4,5 миллиона тонн, что показывает взрывной рост более чем в 7 раз за 4 года.

Особого внимания заслуживает динамика 2025 года: объем грузоперевозок увеличился до 5,2 миллиона тонн [2], что означает рост на 600 тысяч тонн всего за один год и подчеркивает актуальность транспортного коридора «Восток – Запад». Но еще важнее качественный скачок: показатель современной мультимодальной логистики – контейнерные перевозки в 2025 году выросли на 36%, достигнув почти 77 тысяч TEU. Это свидетельствует о том, что наш коридор превращается из маршрута для сырья в высокотехнологичную логистическую артерию для товаров с высокой добавленной стоимостью.

Наши амбиции подкреплены конкретными планами: к 2027 году пропускная способность коридора должна достичь 10 миллионов тонн в год [2]. Это не просто прогнозы – это результат синхронизированной работы портов Алят, Актау и Курык, а также модернизации железной дороги Баку-Тбилиси-Карс».

Мы строим не только железные дороги, но и «Цифровой шелковый путь» – прокладка волоконно-оптических линий связи по дну Каспия объединит наши страны в единое информационное пространство.

Мы часто говорим о пропускной способности портов и железных дорог, но в XXI веке главным «узким горлышком» является не отсутствие рельсов, а задержки в обмене данными. Цифровизация для Азербайджана и Казахстана – это способ превратить географическое преимущество в технологическое доминирование.

Выделяются три ключевые направления, по которым мы сейчас движемся вместе с казахстанскими партнерами: Проект «Digital Silk Way» (Цифровой Шелковый путь), внедрение «Цифрового торгового коридора» (DTC), отслеживание грузов и Big Data.

«Digital Silk Way» является фундамент нашей цифровой интеграции. Речь идет о прокладке волоконно-оптической линии связи (ВОЛС) по дну Каспийского моря между Сиязанью (Азербайджан) и Актау (Казахстан). Суть проекта в создании кратчайшего телекоммуникационного коридора между Европой и Азией [3]. В результате этого наши государства перестают быть просто транзитерами грузов и становятся крупнейшим цифровым хабом, через который пойдет основной интернет-трафик континента.

Внедряя «Цифровой торговый коридор» наши страны совместно с международными партнерами (такими как PSA International и AbuDhabiPorts) переходят на платформы для безбумажной торговли. Вводится принцип единого окна, переход на электронные накладные и электронные таможенные декларации.

Скорость нетранспортных операций резко повышается, цифровизация превращает разрозненные логистические узлы Азербайджана и Казахстана в единую интеллектуальную систему. Наша цель – сделать так, чтобы пересечение Каспийского моря для данных и товаров занимало считанные часы, а оформление документов – считанные минуты. Цифровизация документов позволяет сократить время ожидания на границах и в портах на 30–40% [4], что делает маршрут конкурентоспособным по сравнению с морским путем через Суэцкий канал.

Наши государства внедряют системы интеллектуального мониторинга (GPS-пломбирование и IoT-вещевой интернет). Это дает грузоотправителям из Китая или Европы возможность в режиме реального времени видеть, где находится их контейнер: в порту Курык, на пароме или уже на станции Баку-Пассажирская.

Прозрачность – это главный фактор доверия инвесторов. В 2024–2025 годах Азербайджан и Казахстан начали активное тестирование технологии Blockchain для подтверждения подлинности сертификатов происхождения товаров, что практически исключает возможность контрабанды и ошибок в логистической цепочке.

Тема декарбонизации и «зеленой» логистики сейчас является ключевым требованием международных финансовых институтов для инвестиций в инфраструктуру. В этом вопросе специфика Азербайджана особенно актуальна в контексте проведения в Баку

конференции COP29, что подчеркивает лидерство нашей страны в климатической повестке.

Современный транспортный коридор – это не только скорость и цифра, но и экологическая ответственность. В условиях глобального изменения климата Азербайджан и Казахстан, как подписанты Парижского соглашения, ставят перед собой амбициозную цель: превратить Срединный маршрут в «Зеленый коридор» [5]. Мы выделяем три главных вектора этой работы: электрификация и альтернативное топливо, «Зеленые порты» (GreenPorts), развитие мультимодальности как экологический выбор.

Перевод железнодорожных сетей на полную электрификацию – это наш приоритет. В Азербайджане и Казахстане активно ведется модернизация локомотивного парка.

Мы рассматриваем возможность использования зеленого водорода и СПГ (сжиженного природного газа) для морских перевозок по Каспию. Это позволит сократить углеродный след («carbonfootprint») транзитных грузов, что критически важно для европейских потребителей.

«Зеленые порты» (GreenPorts). Наши морские ворота – порт Алят в Азербайджане и порты Актау и Курык в Казахстане – внедряют международные стандарты экологического менеджмента (EcoPorts). Это включает в себя использование возобновляемых источников энергии (солнечных панелей и ветрогенераторов) для обеспечения нужд портовой инфраструктуры. Внедрение систем интеллектуального управления энергопотреблением зданий и терминалов.

Экологически правильным выбором является также развитие мультимодальности. Железнодорожный и морской транспорт в разы экологичнее авиационных и автомобильных перевозок. Развивая коридор «Восток – Запад», мы предлагаем миру экологически чистую альтернативу. По расчетам на 2025–2026 годы, переключение части грузопотока с автотранспорта на железную дорогу Баку-Тбилиси-Карс позволяет снизить выбросы CO₂ (углеродный след) на 25–30% на каждую тонну груза [6].

Зеленая трансформация нашего коридора – это не дань моде, а залог его долгосрочной конкурентоспособности. Мы строим маршрут, который будет не только кратчайшим и умным, но и максимально бережным к уникальной экосистеме Каспийского региона. Это наш вклад в будущее планеты и ответственность перед будущими поколениями наших стран.

Как представители академической среды, мы должны понимать, что коридор – это не только рельсы и корабли, это инновации. Нам необходима совместная подготовка кадров в области транспортной логистики и управления цепями поставок. Нужны совместные

исследования в сфере упрощения таможенных процедур и внедрения искусственного интеллекта в управление грузопотоками.

Выводы

1. Фундаментом успешного функционирования коридора «Восток – Запад» является не только техническая инфраструктура, но и высокий уровень политического доверия и историческая общность двух братских народов.

2. Цифровизация, внедрение платформы DigitalTradeCorridor, принцип единого окна и системы интеллектуального мониторинга позволяют сократить время оформления документов на 30–40%.

3. Зеленая повестка через электрификацию железных дорог и внедрение концепции «GreenPorts» в портах Алят, Актау и Курык приводят в трансформацию маршрута в экологически чистую артерию.

ЛИТЕРАТУРА

1. О стратегическом партнерстве между Азербайджанской Республикой и Республикой Казахстан: Совместная декларация глав государств (Астана, март 2024г.) // Сборник нормативно-правовых актов в области международного сотрудничества. – Баку: Азернешр, 2024. – С.12–18.

2. Транскаспийский международный транспортный маршрут (ТМТМ): Итоги развития 2024 года и стратегия 2027. Аналитический доклад Ассоциации ТМТМ. – Астана: LogiPress, 2025. – С.45–62.

3. Алиев, Р. М. Цифровизация логистических коридоров Каспийского региона: вызовы и перспективы / Р. М. Алиев // Вестник Азербайджанского государственного экономического университета (UNEC). – 2025. – № 2. – С.88–104.

4. Digitalization of the Middle Corridor: Implementation of the DTC Platform // World Bank Group Policy Research Working Paper. – Washington D.C., 2025. – P. 74–95.

5. Green Logistics and Decarbonization in the Caspian Region. Joint Report of ADB and IDD. – Baku: ADA University Press, 2025. – P.210–228.

6. Нагиев, С. А. Инвестиционный потенциал транспортной инфраструктуры Азербайджана в контексте маршрута «Восток-Запад» / С. А. Нагиев // Проблемы современной экономики. – 2024. – № 4 (92). – С.156–172.

ЗАГРЯЗНЕНИЕ И ДЕГРАДАЦИЯ ПОЧВ, МЕТОДЫ ИХ МОНИТОРИНГА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Искендерова Тунзала Гасан кызы,
доцент, доктор философии по биологии
Азербайджанский Технологический Университет
Камалова Севиндж Алимкызы,
Азербайджанский Технологический Университет
(Город Гянджа)

РЕЗЮМЕ

Загрязнение, деградация почв в основном являются результатом промышленной, сельскохозяйственной, антропогенной деятельности. В статье рассматриваются основные факторы загрязнения почв и методы мониторинга в Азербайджане.

Также рассматривается комплексный подход для улучшения экологического состояния.

ABSTRACT

Soil pollution and degradation are primarily the result of industrial, agricultural, and anthropogenic activities. This article examines the main factors of soil pollution and monitoring methods in Azerbaijan. A comprehensive approach to improving the environmental situation is also discussed.

Одной из причин ухудшения состояния экосистем с конца прошлого столетия является процесс урбанизации. Согласно данным ООН, в 2030 г. на планете Земля будет проживать около 8,3 млрд. чел., из них около 5 млрд. будет проживать в городах (доля городского населения планеты может вырасти до 60%) [1, с. 400].

Основные аспекты загрязнения и деградации почв в Азербайджане: нефтяное загрязнение, засоление и эрозия, антропогенное воздействие. В Азербайджане почвы, загрязненные нефтью и нефтепродуктами, в основном распространены вокруг Апшеронского полуострова, городов Баку и Сумгаит. Это загрязнение возникло в результате длительной добычи, переработки, использования и транспортировки нефти, что привело к снижению продуктивности почв и созданию экологических проблем.

Результаты проведенных исследований показывают, что загрязненные нефтью почвы также обнаружены в Нафталанском регионе (рисунки 1 и 2).

Рисунок 1. Возникновения экологических проблем почв.

Рисунок 2. Загрязненные нефтью земли в районе Нафталана.

Основная причина возникновения экологических проблем почв в этом районе тесно связана с непрерывным антропогенным воздействием в результате многолетней эксплуатации нефтяных месторождений. Здесь много умеренно и слабо загрязненных почв из-за степени загрязнения. Практически отсутствуют благоприятные природные и географические условия для их естественного восстановления.

Таким образом, климат, растительный и почвенный покров района не позволяют естественному процессу восстановления протекать здесь нормально. Поэтому для устранения экологических проблем почв в этих районах необходимо проводить мониторинг, осуществлять различные мероприятия, включая масштабные рекультивационные работы.

Примерами таких работ являются:

- механические,
- биологические,
- термические,
- химические,
- биотехнологические.

При выборе метода рекультивации для решения экологических проблем нефтезагрязненных почв в этом районе и содействия их восстановлению необходимо исследовать и учитывать уровень загрязнения, его продолжительность, состав нефти, физико-химические, а также гидрофизические свойства почв, существующие ландшафтные и климатические условия. После всего этого становится возможным провести надлежащие рекультивационные работы, решить экологические проблемы земель и добиться их более эффективного использования.

При строительстве новых и ремонте существующих автомобильных дорог выделяющиеся при этом дорожная пыль, составляющие компоненты выхлопных газов транспортных средств негативно влияют на земельный фонд. При асфальтировании происходит покрытие почвенного покрова водо- и воздухонепроницаемыми материалами, что отрицательно влияет на свойства почвы [1, с. 317].

Большая часть вредных веществ, выбрасываемых с выхлопными газами автомобилей, интенсивно оседает на расстоянии до 30 м от магистральной дороги. Так, на невысокой скорости автомобиль, работающий на бензиновом двигателе, выбрасывает в окружающую среду 0,05% углеводородов (от общего выброса), а на малом ходу выброс загрязняющих веществ составляет 0,98%, окиси углерода соответственно – 5,1% и 13,8% [3, с. 83].

Существует прямая зависимость между скоростью автомобиля и выбросом вредных веществ в окружающую среду: чем выше скорость автомобиля, тем больше токсикантов выбрасывается на дороги. Следовательно, самыми загрязнёнными считаются автомагистрали со скоростным движением автотранспорта.

Проблема загрязнения вредными выбросами автомагистральных дорог (изменение различных свойств почв, миграция загрязняющих веществ, загрязнение грунтовых вод и др.) актуальна для

специалистов самых разных областей знаний и побуждает их искать методы ее решения [4, с. 86].

На сегодняшний день, разрабатываются эффективные биопрепараты для повышения биологической активности почв на микробиологическом и ферментативном уровнях [5, с. 83].

Методы мониторинга, применяемые в Азербайджане:

Отбор проб (метод «конверта»): пробы почвы собирают из верхнего слоя (0–20 см) с использованием стерильных пакетов, часто применяя метод «конверта» для репрезентативности.

Химический анализ: мониторинг включает определение содержания тяжелых металлов, остатков пестицидов и уровня засоления (хлориды, сульфаты).

Биологический мониторинг: оценка интенсивности деградации углеводов.

Урбоэкологический мониторинг: анализ химических и биологических показателей вдоль основных автомагистралей [6, с. 83].

Для решения проблемы загрязнения почвы необходим комплексный подход:

Улучшение сельского хозяйства. Сельскохозяйственные методы, направленные на снижение использования химических удобрений и пестицидов, могут помочь сохранить здоровье почвы.

Утилизация отходов. Промышленные и бытовые отходы должны подвергаться правильной утилизации, чтобы предотвратить их накопление в почве.

Мониторинг качества почвы. Регулярное наблюдение и мониторинг за состоянием почвы позволит выявлять и предотвращать загрязнение на ранней стадии.

Загрязнение почвы - это серьезная экологическая проблема, которая требует немедленных мер для ее решения. Человек играет ключевую роль в создании этой проблемы, и только человек может помочь в ее решении.

Сохранение качества почвы - это залог нашего будущего и будущих поколений [7, с. 155].

Таким образом для борьбы с деградацией необходим переход к устойчивому сельскому хозяйству, включая консервирующие методы обработки почвы, правильный севооборот и использование органических удобрений.

ЛИТЕРАТУРА

1. Фокина З.Т. Тенденция урбанизации и изучение экологии города//Вестник Московского государственного строительного университета. 2010. Т. 3. № 4. С. 400–402.

2.Лебедева М.Ю. Почвы как компонент среды урбанизированных территории // Царскосельские чтения. 2017. № 3. С. 316–320.

3.Фёдорова А.И. Никольская А.Н. Практикум по экологии и охране окружающей среды: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. М.: ГИЦ ВЛАДОС, 2001. 288 с.

4.Шилкова О.С. Трансформация почв территорий, прилегающих к автомагистралям//Горный информационно-аналитический бюллетень (научно-технический журнал). 2003. № 9. С. 85–86.

5.Наджафова С.И. Почвенный покров г.Баку и пути восстановления его биологических свойств/Труды Института геологии Дагестанского научного центра РАН. 2016. № 67. С. 81–83.

6.Недикова Е.В., Зотова К.Ю. Особенности влияния автомобильных дорог и автотранспорта на окружающую среду // Экономика и экология территориальных образований. 2016. № 2. С. 82–85.

7.Манафова Ф.А., Бабаева Р.Ф. Влияние различных экологических факторов природной среды на структуру почвенного покрова Апшерона // Бюллетень науки и практики. 2018. Т. 4. № 6. С. 153–169.

**СВОЙСТВА ПОЛУПРОВОДНИКОВЫХ
ПЛЕНОКИОБЪЕМНЫХ КРИСТАЛЛОВ ХАЛЬКОГЕНИДОВ
СВИНЦА $PbTe$ и $PbSe$**

Касаманли Гамлет Джумшидоглы, доцент,
Сулейманов Камил Мурсалоглы, доцент,
Мустафаев Садыг Тагиоглы, доцент,
Аскерова Рада Исфандияркызы, докторант,
Азербайджанский Технологический Университет
(город Гянджа)

РЕЗЮМЕ

Надо отметить, что электрофизические свойства монокристаллических пленок практически не отличаются от свойств объемных кристаллов. Обычная для пленок высокая концентрация точечных дефектов не сказывает заметного влияния на электрофизических свойства по двум причинам: концентрация электроактивных дефектов, обусловленная по стехиометрией, велика и в объемных кристаллах; - высокая диэлектрическая проницаемость делает неэффективным рассеяние на заряженных дефектах.

ABSTRACT

It should be noted that the electrical properties of single-crystal films are virtually identical to those of bulk crystals. The high concentration of point defects typical of films does not significantly affect their electrical properties for two reasons: the concentration of electroactive defects, determined by stoichiometry, is also high in bulk crystals; and the high permittivity makes scattering by charged defects ineffective.

Общей и важной особенностью халькогенидов свинца является высокая решеточная поляризуемость ($\epsilon_0 \sim 10^2 \dots 10^3$) и существенное (на порядок и более) различие между статический ϵ_0 и высокочастотный ϵ_∞ диэлектрическими проницаемостями. Зона Бриллюэна халькогенидного свинца представляет собой усеченный октаэдр. Зонная структура этих соединений изучена экспериментально весьма подробно и неоднократно рассчитывались теоретически. Их расчеты не только согласуются с экспериментальными данными, но и выполнены при минимальном числе подгоночных параметров.

Зонные спектры $PbTe$ и $PbSe$ подобные друг другу. В частности близкие значения имеет ширина запрещенной зоны E_g ($\sim 0,2 \dots 0,4$ эВ). Абсолютные экстремумы зоны проводимости и валентной зоны расположены в одних и тех же точках (L) зоны Бриллюэна – центрах шестиугольных граней.

Особенности температурных и концентрационных зависимостей кинетических коэффициентов, оптического поглощения и отражения халькогенидов свинца привели к выводу о наличии дополнительного экстремума в валентной зоне с высокой плотностью состояний (тяжелые дырки). Для PbTe при $T = 0\text{ К}$, $\Delta E_v \approx 0,2 \text{ эВ}$ и эффективная масса плотности состояний $m_{dT} \approx 2m_e$ [1]. С изменением температуры и при изотонном сжатии расстояние между зоной проводимости и зоной тяжёлых дырок практически не изменяется.

При $T \approx 400 \dots 450\text{ К}$, $\Delta E_v \approx 0,2$ при более высоких температурах зона тяжёлых дырок – абсолютный экстремум валентной зоны $E_g(T) = \text{Const}$.

Сведения о зоне тяжёлых дырок в PbSe менее однозначны, чем для PbTe. По видимому, для этих соединений $\Delta E_v \sim 0,3 \text{ эВ}$ при 0 К [2].

Надо отметить, что рассеяние на заряженных примесях играет заметно меньшую роль в халькогенидах свинца, чем в других полупроводниках. Из-за высоких значений диэлектрической проницаемости сечение рассеяния на экранированном кулоновском потенциале примесей и дефектов порядка атомных размеров ($\sim 10^{-16} \dots 10^{-15} \text{ см}^2$). Того же порядка и сечение рассеяния на нейтральных точечных центрах. Благодаря этому по подвижности носителей очень велики при низких температурах даже в сильно легированных кристаллах (в n-PbTe ($\sim 10^5 \dots 10^6 \text{ см}^2 \text{ В} \cdot \text{с}$ при $4,2 \text{ К}$ и $n \sim 10^{18} \text{ см}^{-3}$). При $T = 300\text{ К}$ фононное рассеяние является преобладающим даже при содержаниях примеси $\sim 10^{20} \text{ см}^{-3}$.

Проблема примесных состояний в полупроводниках $A^{IV} B^{VI}$ в настоящее время вызывает пристальный интерес. Связано это, с одной стороны, как обычно для полупроводников, с необходимостью использования примесей для управления свойствами материалов. С другой стороны, специфические физические свойства полупроводников $A^{IV} B^{VI}$ приводят к необычным свойствам примесных состояний. В частности, в этих материалах обнаружены и интенсивно исследуются резонансные (квазилокальные) уровни.

Особенности диаграммы состояний халькогенидов свинца приводят к тому, что состав кристаллов существенно отличается от стехиометрического. Собственные дефекты (главным образом, вакансии, но, по-видимому, также и межузельные ионы) электрически активны. Обусловленные нестехиометричностью концентрации носителей заряда (дырок и электронов) достигают $10^{18} \dots 10^{19} \text{ см}^{-3}$. Лишь специальные технологические приемы обработки кристаллов (например, низкотемпературный отжиг) позволяют понизить концентрации до $\sim 10^{17} \dots 10^{15} \text{ см}^{-3}$.

Одним из наиболее структурно – чувствительных электрофизических параметров является подвижность носителей

заряда. Поскольку подвижность зависит от концентрации носителей заряда, для исключения этого фактора сопоставляются пленки и наиболее совершенных объемных монокристаллов с одинаковыми концентрациями. Более показательными и информативными служат низкотемпературные значения подвижности, т.к. с повышением температуры увеличивается роль фононного рассеяния и соответственно уменьшается вклад рассеяния на дефектах.

В толстых пленках n-PbTe, полученных методом горячей стенки на подложках из BaF₂ достигнуты значения подвижности.

$$U = 2,5 \cdot 10^6 \frac{см^2}{В \cdot с} (n \approx 2 \cdot 10^{16} см^{-3}); \quad U = 1 \cdot 10^6 \frac{см^2}{В \cdot с} (n = 4 \cdot 10^{17} см^{-3})$$

При 77К в тех же образцах подвижности превышают $45 \cdot 10^3 см^2/В \cdot с$ то, и другое значение близко к характеристикам объемных кристаллов (для 77К даже выше), что свидетельствует о высоком структурном совершенстве пленок. Основные дефекты в таких пленках – двойниковые границы, мало угловые границы и одиночные дислокации. В зависимости от режима конденсации (скорости роста, температуры подложки и др.) подвижность варьируется в широких пределах. Так для n-PbTe при $n \sim 10^{17} \dots 10^{18} см^{-3}$ подвижность меняется в пределах $500 \dots 2000 см^2/В \cdot с$ при 300К и $5000 \dots 20000 см^2/В \cdot с$ при 77К. В объемных кристаллах при тех же концентрациях и температурах $U \approx 2000 см^2/В \cdot с, U \approx 20000 см^2/В \cdot с$, соответственно.

Интересные особенности рассеяния носителей заряда обнаружены и исследованы в мозаичных монокристаллических пленках PbTe и PbSe на слюдяных подложках [3].

Метод получения – термическое испарение в вакууме при довольно больших скоростях конденсаций. Средний размер блоков $\sim 0,1 мкм$, угол раз ориентации от нескольких угловых минут до 1° , плотность дислокаций до $10^{11} см^{-2}$. Подвижность носителей в таких пленках обычно ниже, чем в объемных кристаллах в несколько раз при $T = 80К$ и в 1,5...2, раза при $T = 300К$. По сравнению с объемными кристаллами такие пленки отличаются более высокими коэффициентами термоэдс- α , более высокими (в алгебраическом смысле) коэффициентами поперечного эффекта Нернста – Эттингсгаузена Q , иной величиной и особенно анизотропией магнетосопротивления. Все эти особенности объяснены рассеянием носителей на межблочных границах. Заполнение границ связанных состояний носителями заряжает границы и создает на них двумерные

потенциальные барьеры. Высота барьеры растет с ростом уровня легирования.

Важно указать, что влияния граничного рассеяния на кинетических коэффициенты сильнее сказывается при высоких уровнях легирования и низких температурах. В области $n_1 \simeq 10^{17} \dots 10^{18} \text{ см}^{-3}$ различия α , пленок и объемных кристаллов малы, а при $T = 300\text{К}$ вообще незаметны.

Надо отметить, что электрофизические свойства монокристаллических пленок практически не отличаются от свойств объемных кристаллов. Обычная для пленок высокая концентрация точечных дефектов не сказывает заметного влияния на электрофизических свойства по двум причинам: концентрация электроактивных дефектов, обусловленная по стехиометрией, велика и в объемных кристаллах; - высокая диэлектрическая проницаемость делает неэффективным рассеяние на заряженных дефектах.

ЛИТЕРАТУРА

1. Волков Б.А., Панкратов О.А. Кристаллические структуры и симметрия электронного спектра полупроводников группы $A^{IV} B^{VI}$. – ЖЭТФ, 1998, том 75, вып.4, с.1362-1379.

2. Смирнов И.А., Мойнес В.Я. Нейсберг Е.Д. Об эффективных массе носителей тока в селенистом свинце – ФТП, 1999, том 2, вып.7.

3. Касаманли Г.Дж., Сулейманов К.М., Мустафаев С.Т., Аскерова Р.И. «INVESTIGATION OF ION-IMPLANTED PbTe SEMICONDUCTOR FILMS WITH ARGON IONS» International Scientific Conference, «PROGRESS IN SCIENCE», Brussels, Belgium, 13-14 april, 2023.

УДК: 635.9

**ИСПОЛЬЗОВАНИЕ НЕКОТОРЫХ ВИДОВ
ДОЛГОЖИВУЩИХ
РАСТЕНИЙ ИНТРОДУЦИРОВАННЫХ НА ПОЛУСТРОВ
АБШЕРОН В ЦЕЛЯХ ОЗЕЛЕНЕНИЯ**

Асадов Гусейнага Гасан¹, доктор биологических наук, доцент,
«Институт Ботаники» Публичное Юридическое Лицо
Министерства Науки и Образования АР

Багирова Самира Бехбуд², доктор биологических наук, доцент,
Публичное Юридическое Лицо Сад Дендрологии при глава
Исполнительной власти города Баку

Азербайджан, Баку

Садыгова Камала Арастун³

Азербайджан, Баку

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматривается степень адаптации долгоживущих видов деревьев к засушливым субтропическим климатическим условиям Абшерона и определение критериев их засухоустойчивости. Среди видов, интродуцированных из национального парка Гиркан с целью акклиматизации к Абшеронскому полуострову, железное дерево, каштановый дуб и ольха адаптировались иначе, чем другие виды, и их использование является целесообразным.

ABSTRACT

This article discusses the degree of adaptation of long-lived tree species to the dry-subtropical climate conditions of Absheron and the identification of their drought resistance criteria. Among the species introduced from the Hirkan National Park for the purpose of acclimatization to the Absheron Peninsula, iron ironwood, chestnut oak and alder have adapted differently than other species and their use is appropriate.

Богатая растительность Азербайджанской Республики, на склонах Талышских гор, лесные растения с древней историей являются одним из наших природных ресурсов, долгоживущие виды, которые обосновались в национальном парке Гиркан. В настоящее время количество видов деревьев в национальном парке Гиркан – лесном массиве – превышает 150. Здесь зарегистрированы реликтовые, эндемичные виды, занесенные в Красную книгу. Помимо деревьев и кустарников, лес содержит 56 видов многолетних трав, 7 видов однолетних трав, 3 вида споровых растений и 2 вида

полукустарниковых растений. Следует отметить, что в Красную книгу занесены 7 видов грибов, 3 вида грибов и 2 вида мхов. В национальном парке Гиркан произрастают 8 видов вечнозеленых реликтовых видов, 58 видов эндемичных видов, занесенных в Красную книгу, и одновременно развиваются виды, не включенные в эту книгу [1, 2].

Известно, что каждая почва имеет свои характерные виды растений. В этом отношении растительность Апшеронского полуострова скудная и имеет пустынный характер. Большая часть растительности состоит из эфемерных и эфемероидных растений или кустарников. Здесь нет естественных видов деревьев, только деревья и кустарники, интродуцированные в культурной форме. Целесообразно использовать для озеленения некоторые долгоживущие виды деревьев, интродуцированные на Апшеронский полуостров в Национальном парке Гиркан. В этом смысле выбранная тема актуальна [3].

В целях акклиматизации или адаптации к климату некоторые виды деревьев и кустарников— железное дерево (*Parrotia persica* C.A.Mey.), ольхи сердцелистной (*Alnus subcordata* C.A. May), гирканского клена (*Aser hyrcanum* L.), дрожащий листный осина (*Populus tremula*), бук (*Fagus* L.), липа (*Tilia* L.), граб восточный (*Carpinus orientalis* L.), дуб каштановый (*Quercus castaneifolia* C.A.Mey.), вяз (*Ulmus* L.), хурма кавказская (*Diospyros lotus* L.), клена платанового или игольчатого (*Acer platanoides*), грецкий орех (*Juglans regia* L.), велоголовая акация (*Leucaena leucocephala* (Lam.) de Wit.) и др.—были завезены из национального парка Гиркан в Ленкораньском крае и высажены в Апшеронском крае.

а) б) с)

Рис 1. а) белоголовая акация, б) железное дерево, с) грецкий орех

Таблица 1. Биометрические показатели долгоживущих видов, интродуцированных из национального парка Гиркан на Апшеронский полуостров, 2025 год.

№	Названия растений	К-во побегов на растении, шт.	К-во листьев на одном побеге, шт.	Длина 1 листа, см	Ширина 1 листа, см	Площадь поверхности 1 листа, см ²	Длина одного побегов, см
1	Железное дерево	17,0	8,0	11,3	6,2	70,0	6,7
2	Кленаплатанового или игольчатого	22,0	16,0	7,5	7,0	52,5	17,3
3	Ольхи сердцелистной	1,0	60,0	26,4	22,5	594,0	2,00
4	Граб восточный	8,0	12,0	6,2	4,1	25,4	12,5
5	дуб каштановый	17,0	13,0	16,2	7,5	120,0	13,4
6	Вяз	19,0	29,0	15,4	11,0	169,4	1,52
7	Дрожащий листный осина	10,0	20,0	16,3	14,7	139,6	14,0
8	Лавровый лист	8,0	17,0	11,4	6,3	71,8	24,2
9	Граб восточный	10,0	25,0	9,4	6,2	59,3	9,8

В настоящее время проводятся исследования по изучению адаптационных возможностей и биологических характеристик этих видов в почвенно-климатических условиях Апшерона. В ходе наблюдений было установлено, что среди видов, интродуцированных на Апшеронский полуостров с целью акклиматизации, железное дерево, каштановый дуб и ольха лучше адаптировались к местным условиям, чем другие виды, и их использование целесообразно [4].

ЛИТЕРАТУРА

1. Г.М. Сафаров, В.С. Фарзалиев. Флора и растительность национального парка Гиркан. Баку: «Наука», 2019, – 296 с.
2. Martin Jacoby, Şamil Shetekauri, Tolkha Shetekauri. Mountain flowers and Trees of Caucasia. Publisher: Pelagic Publishing Lid. 2018. – 395.
3. Т.С. Мамедов, Г.Г. Асадов. Экология растений. Баку, «Наука», 2014, 312 с.
4. Асадов Г.Г., Садыгова К.А., Рагимов Г.С. Интродукция долговечных реликтовых видов на Апшеронском полуострове. Электронный периодический журнал «SCI-ARTICLE. RU» <http://sci-article.ru> №131 (июль) 2024, с. 17-21.

УДК: 639.3.034,597.551

РОСТ КАРПА (*CYPRINUS CARPIO*) В ПРЕДГОРНОМ ВОДОХРАНИЛИЩЕ ПРИ РАЗНЫХ ПЛОТНОСТЯХ ПОСАДКИ

Эсоналиева Озода, соискатель,
Ташкентский государственный аграрный университет,
Алибекова Галия, к.с.-х.н доцент,
Кызылординский университет «Болашак»,
Юлдашов Мансур д.б.н., профессор,
Ташкентский государственный аграрный университет

РЕЗЮМЕ

Плавучие садки – перспективная система развития аквакультуры на имеющихся водохранилищах Узбекистана. Однако, во многих водохранилищах предгорной зоны в фазе полива происходит быстрый спуск воды, что может вызвать стресс. Важно определить корректные плотности посадки молоди карпа и оценить влияние спуска воды на рост. В 2023 году провели опыт выращивания молоди карпа (*Cyprinus carpio*) (в среднем 22 г) при плотности посадки 30, 60, 90 экз./м³ (в тройной повторности). Рыбы быстро привыкли к спуску воды, стресса не отметили. Рост карпа в разных вариантах был одинаковым.

ABSTRACT

Floating cages are a promising system for aquaculture development in existing reservoirs in Uzbekistan. However, in many reservoirs in the foothills, rapid water release occurs during the irrigation phase, which can cause stress. It is important to determine the correct stocking densities for juvenile carp and evaluate the impact of water release on growth. In 2023, an experiment was conducted growing juvenile carp (*Cyprinus carpio*) (average 22 g) at stocking densities of 30, 60, and 90 fish/m³ (in triplicate). The fish quickly acclimated to the water release and did not report stress. Carpgrowth was similar in all treatments.

Введение. В мире аквакультура стала крупнейшим поставщиком протеинов животного происхождения в питании населения планеты и производит более 5 миллионов тонн рыбы в год. Сильно развилась прудовая полуинтенсивная аквакультура, но трендом является бурное развитие интенсивной аквакультуры [1]. Аналогичные тенденции проявляются и в аридном глубоко континентальном Узбекистане. Еще десятилетие назад бурно развивалась прудовая поликультура карповых во всех областях республики. Ее рыбопродуктивность составляет 10 – 35 ц/га и ограничивается количеством падающей солнечной энергии. Технологии требуют строительства целевых прудов на земельных

участках и не позволяет использовать все имеющиеся водоемы. В противовес этому плавучие рыбоводные садки могут быть инсталлированы на имеющихся водохранилищах. В такого типа водоемов перспективной системой интенсивной аквакультуры являются рыбоводные садки [2,3,4]. Но, важно выяснить, повлияет ли отрицательно быстрый спуск воды на рост рыб, не вызывает ли стресс. Потенциальным объектом культивирования является карп, *Cyprinus carpio*, искусственно воспроизводимый в прудовых рыбопитомниках. Карп – популярен на местном рынке, позволяет как объект кратного увеличить масштабы производства. Примером такого предгорного водохранилища является Каркидонское, где вода прогревается до благоприятных для роста карпа значений (выше 20°C) летом. Целью данной работы было определить влияние различных плотностей посадки на рост двухлеток карпа и показатели кормов в условиях Каркидонского водохранилища. Это русловое водохранилище сооружено на реке Исфарамсай, в длину достигает 5 км, в ширину – около 5 км, максимальные глубины – до 60 м, полный объем – более 200 млн м³, мертвый объем – около 7 млн м³.

Материал и методика. В Каркидонском водохранилище в 2023 году установили 9 садков (1 м³ каждый, ячея 14 мм) для опытов.

Годовиков карпа одного размера (в среднем 22 г) приобрели в Наманганском рыбопитомнике, 3 мая их зарыбили в садки. Первую неделю ждали, пока карпы адаптируются к новым условиям, выйдут из стресса от транспортировки. В это время кормили из расчета 3% от биомассы рыб. 10 мая всех рыб взвесили индивидуально (w_1) и рассадил по опытным садкам по 30, 60, 90 экз./м³ в тройной повторности. Рыб кормили экструдированными кормами производства компании «Huvalonsilia» (Ферганская долина Узбекистана), содержание протеина 35 %, корма разработаны для карпа. Температура воды была выше 20°C, поэтому рацион приняли 3 % от биомассы рыб в садке. Каждые 10 дней проводили контрольные ловы для корректировки рациона. 17 июля садки обловили, взвесили каждую особь (w_2).

В качестве параметров роста и качества кормов рассчитывали следующие показатели:

- прирост массы тела: dw (г) = $w_2 - w_1$ (где w_1 – начальная средняя масса тела рыб в садке; w_2 – конечная средняя масса тела рыб в садке);

- скорость роста массы тела (г/сутки) = dw/t (где t – длительность опыта в днях);

- удельная скорость роста (SGR, specific growth rate): SGR (% в сутки) = $[(\ln w_2 - \ln w_1) / t] * 100$ (где $\ln$ – натуральный логарифм);

Кормовой коэффициент: K = количество внесенного корма (г) / прирост биомассы рыб в садке (г);

Коэффициент эффективности использования протеина (PER, *proteinefficiencyratio*): $PER = \text{прирост биомассы рыб (г)} / \text{количество внесенного с кормами протеина (г)}$.

Средние сравнивали по t-критерию. Достоверность определяли для уровня 5% ($p < 0,05$).

Результаты. Внимание уделяли признакам проявления стресса у карпа, следили за поведением рыб. Оказалось, что рыбы быстро привыкли к изменению уровня воды во время фазы полива (спуска воды из водохранилища). За время опыта ни одной рыбы не погибло.

Каркидонское водохранилище хоть и предгорное, но оно относительно небольшое, вода хорошо прогревалась. В течение опыта температура воды была 24 – 29 °С (прогревала с мая до июля).

По нашим данным в садках с разной плотностью посадки был близкий индивидуальный рост карпов. Разница средних показателей абсолютных показателей между вариантами опытов была недостоверной (табл. 1). Рост биомассы карпов в садках с одинаковой плотностью также был близким, разница в средних была недостоверной.

Используемый в опыте корм показал следующие производственные результаты качества. Кормовой коэффициент при кормлении двухлеток карпа был 2,2 – 2,5. При сравнении средних результатов достоверную разницу не выявили между всеми вариантами. Только по такому показателю как утилизация протеина кормов результат был достоверно выше в варианте 30 экз./м³ по сравнению с двумя другими.

Таблица 1. Показатели роста и качества кормов в опытных садках при разной плотности посадки годовиков карпа

<i>Показатели</i>	<i>Плотности посадки карпов, экз./м³</i>		
	<i>30</i>	<i>60</i>	<i>90</i>
Начальная масса тела, г	22	22	22
Конечная масса тела, г	45,9	39,7	39,3
Прирост массы тела, г (dw)	23,9	17,7	17,3
Скорость роста массы тела, г/сутки	0,35	0,26	0,25
SGR, %/сутки	1,07	0,86	0,84
Кормовой коэффициент	2,2	2,5	2,5
PER	0,68*	0,51	0,49
* - разница достоверна с каждым из двух других вариантов ($p > 0,05$)			

Обсуждение. Перспективность садков заключается в том, что они могут быть установлены на всех имеющихся водохранилищах и озерах республики в местах с глубинами более 5 м. Это реальная технология комплексного водопользования, причем садки будут являться добавочной функцией в работе водохранилищ как ирригационных объектов. Другим преимуществом является то, что молодь карпа можно приобретать в прудовых рыбопитомниках, где

налажено заводское воспроизводство. В садках можно выращивать товарную рыбу в двухлетнем цикле.

Считается, что конечная рыбопродуктивность 30 - 40 кг/м³ является минимумом экономической привлекательности [3]. Именно из этого мы исходили, выбирая опытные плотности посадки рыб. В полунинтенсивном прудовом рыбоводстве в географических условиях Узбекистана многолетняя рыбопродуктивность составляет 0,1-0,12 кг/м³[2]. Мы в опыте уже в начале июля получили 9 кг/м³, при дальнейшем выращивании рыб до конца вегетационного сезона она увеличится до 35 – 40 кг/м³ и выше.

Наш опыт показал, что при указанных плотностях посадки рыбы росли одинаково. Таким образом условия в садках были благоприятны для рыб. Основой роста был рацион, который был одинаков для всех садков (3 % от биомассы).

ЛИТЕРАТУРА

1.FAO, The state of world fisheries and aquaculture 2020. Sustainability in action. FAO, Rome, 2020, 244 pp.

2.Камилов Б.Г., Курбанов Р.Б. Рыбоводство (разведение карповых рыб в Узбекистане). 2-е издание. Ташкент: ChinorENK, 2009, с. 1-88.

3.Камилов Б. Г., Юлдашов М.А., Аквакультура. Учебник. / Ташкент – «LESSON PRESS», 2020, С. 412

4.Рыжков Л.П. Садковое сиговодство. Петразаводск, Издательство ПетрГУ, 2013. 138 с.

**БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫНЫҢ
ШЕКАРАСЫНДАҒЫ ЖАЙЫҚ ӨЗЕНІНДЕГІ БАЛЫҚ
ҚОРЫНЫҢ ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ ЖӘНЕ ОЛАРДЫ
ПАЙДАЛАНУ МӘСЕЛЕЛЕРІ**

Тулеуов А.М., аға ғылыми қызметкер, PhD
ЖШС «Балық шаруашылығы ҒӨО»
Батыс Қазақстан филиалы
(Орал қаласы)

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается современное состояние рыбных ресурсов реки Жайык в пределах Западно-Казакстанской области. На основе анализа многолетней динамики биомассы промысловых видов рыб за 2014–2025 гг. выявлены основные тенденции изменения их численности. Установлено, что для большинства видов характерно снижение биомассы и нестабильность популяционной структуры. Определены основные факторы, влияющие на состояние рыбных ресурсов, включая изменения гидрологического режима, ухудшение условий естественного воспроизводства и антропогенную нагрузку. Обоснована необходимость применения научно обоснованных подходов к регулированию промысла и сохранению рыбных ресурсов.

ABSTRACT

This article examines the current state of fish resources in the Ural River within the West Kazakhstan region. Based on the analysis of long-term biomass dynamics of commercial fish species for the period 2014–2025, the main trends in their population changes were identified. It was found that most species are characterized by a decrease in biomass and instability of population structure. The key factors affecting fish resources include changes in the hydrological regime, deterioration of natural reproduction conditions, and increasing anthropogenic pressure. The necessity of applying scientifically grounded approaches for fisheries management and conservation of fish resources is substantiated.

Қазіргі кезеңде су экожүйелерінің биологиялық ресурстарының жағдайы өңірлік деңгейде ғана емес, жалпы экологиялық қауіпсіздік пен азық-түлік тұрақтылығы тұрғысынан маңызды индикаторлардың бірі болып табылады. Әсіресе, трансшекаралық өзендердегі балық қорларының динамикасы табиғи ортаның өзгеруін, гидрологиялық режимнің тұрақтылығын және антропогендік қысым деңгейін кешенді түрде сипаттайды. Осы тұрғыдан алғанда, Жайық өзені бассейніндегі балық ресурстарының жағдайын талдау тек балық шаруашылығы

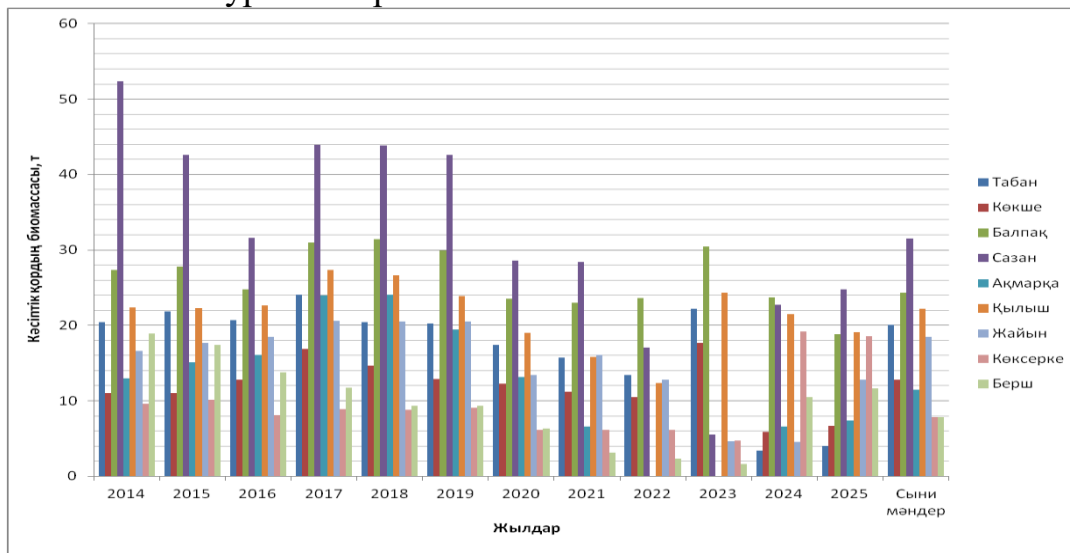
тұрғысынан ғана емес, сонымен қатар су экожүйесінің жалпы тұрақтылығын бағалау үшін де маңызды.

Жайық өзені– Каспий бассейніндегі маңызды гидроэкологиялық жүйелердің бірі ретінде, өңірдің ихтиофаунасының қалыптасуында шешуші рөл атқарады. Өзеннің гидрологиялық ерекшеліктері, атап айтқанда су деңгейінің маусымдық және көпжылдық ауытқуы, жайылмалық аумақтардың су басу ұзақтығы және тасқын режимі балықтардың табиғи көбеюіне тікелей әсер етеді. Соңғы жылдары байқалып отырған су деңгейінің төмендеуі мен көктемгі тасқынның әлсіреуі уылдырық шашу жағдайларын нашарлатып, популяциялардың табиғи толықтырылу қарқынын төмендетуде.

Сонымен қатар, өзен экожүйесіне түсетін антропогендік жүктеме де айтарлықтай артып отыр. Су ресурстарын шаруашылық мақсатта пайдалану, ластану, сондай-ақ заңсыз және реттелмеген балық аулау балық қорларының құрылымы мен сандық көрсеткіштеріне тікелей әсер ететін негізгі факторлардың қатарына жатады. Бұл жағдайлар балық популяцияларының тұрақтылығын төмендетіп, олардың табиғи қалпына келу мүмкіндігін шектейді.

Осыған байланысты Жайық өзеніндегі кәсіптік маңызы бар балық түрлерінің көпжылдық динамикасын талдау, олардың қазіргі жағдайын бағалау және ұтымды пайдалану тәсілдерін негіздеу ғылыми және практикалық тұрғыдан ерекше өзекті болып табылады.

Батыс Қазақстан облысының шекарасындағы Жайық өзеніндегі кәсіптік маңызы бар балық түрлерінің биомассасының көпжылдық динамикасы 1 суретте көрсетілген.

Сурет 1 – Соңғы он жылдағы кәсіпшілік балықтар қоры биомассасының динамикасы

График деректеріне сәйкес, 2014–2025 жылдар аралығында балық қорларының айқын құбылмалылығы және жалпы төмендеу үрдісі байқалады.

Зерттелген кезеңнің бастапқы бөлігінде (2014–2016 жж.) негізгі кәсіптік түрлер – сазан, табан және балпақ – биомассаның салыстырмалы жоғары деңгейімен сипатталады. Бұл кезеңде олардың су айдынындағы жалпы үлесі басым болып, балық шаруашылығы тұрғысынан қолайлы жағдай қалыптасқан. Алайда 2017 жылдан бастап көрсеткіштердің тұрақсыздануы байқалып, кейінгі жылдары төмендеу үрдісі біртіндеп күшейе түседі.

2018–2019 жылдары жекелеген түрлер бойынша қысқа мерзімді тұрақтану байқалғанымен, бұл жалпы динамиканы өзгерткен жоқ. 2020–2022 жылдар аралығы көптеген кәсіптік түрлер үшін ең қолайсыз кезең ретінде сипатталады. Осы кезеңде сазан, табан және балпақ түрлерінің биомассасы айтарлықтай төмендеп, популяциялардың әлсіреуі байқалды. Бұл жағдай гидрологиялық режимнің бұзылуымен, атап айтқанда көктемгі су тасқынының жеткіліксіздігімен және уылдырық шашу жағдайларының нашарлауымен тікелей байланысты.

Сонымен қатар, ақмарқа, қылыш балық және жайын түрлері бойынша да ұқсас төмендеу үрдісі байқалады. Бұл түрлердің биомассасының қысқаруы табиғи көбею қарқынының төмендеуімен қатар, ірі дарақтардың селективті түрде аулануымен түсіндіріледі. Ірі жастағы дарақтардың азаюы популяция құрылымын бұзып, олардың табиғи қалпына келу мүмкіндігін шектейді.

2023 жылдан бастап кейбір түрлер бойынша салыстырмалы тұрақтану белгілері байқалғанымен, бұл қалпына келу толыққанды сипатқа ие емес және балық қорларының бұрынғы деңгейіне жетпегенін көрсетеді. Бұл популяциялардың толықтырылу қарқынының жеткіліксіз екенін дәлелдейді.

Көксерке мен берш түрлері жалпы динамикада салыстырмалы түрде тұрақты жағдайымен ерекшеленеді. Олардың биомассасы басқа түрлерге қарағанда төмен болғанымен, күрт төмендеу байқалмайды [1]. Бұл олардың экологиялық бейімділігінің жоғары екенін және қоректік байланыстардағы ерекшеліктерімен түсіндіріледі.

1 кестеде Батыс Қазақстан облысы аумағындағы Жайық өзенінде аулаудың шекті мөлшерінің нысаналы бағдарлары көрсетілген. Көптеген кәсіптік балық түрлері бойынша популяциялардың жағдайы тұрақсыз болғандықтан, оларды пайдалану кезінде табиғи толықтырудың аулаудан артық болуын қамтамасыз ететін басқару қағидаттары қолданылуы тиіс.

Кесте 1.БҚО Жайық өзенінде шекті рұқсат етілген балық
аулаудың мақсатты бағдарлары

Балық түрі	Мақсатты бағдар
Табан	толығы > аулау
Көкше	толығы > аулау
Балпақ	толығы > аулау
Сазан	толығы > аулау
Ақмарқа	толығы > аулау
Қылыш балық	толығы > аулау
Жайын	толығы > аулау
Көксерке	аулау = аулау
Берш	аулау = аулау

Кестеде көрсетілгендей, балық түрлерінің басым бөлігі үшін «толығы > аулау» қағидаты қолданылып, олардың табиғи қалпына келуін қамтамасыз ету көзделген. Ал көксерке мен берш түрлері үшін «аулау = толығы» қағидаты белгіленіп, олардың салыстырмалы тұрақтылығы ескерілген.

Жалпы алғанда, Жайық өзеніндегі балық ресурстарының қазіргі жағдайы көптеген кәсіптік түрлер бойынша тұрақсыз және төмендеу үрдісімен сипатталады. Бұл жағдай гидрологиялық режимнің өзгеруі, табиғи көбеюдің әлсіреуі және антропогендік қысымның артуымен байланысты.

Осыған байланысты балық шаруашылығын тиімді жүргізу үшін ғылыми негізделген басқару шараларын енгізу қажет. Атап айтқанда, кәсіптік аулауды реттеу, алып қою коэффициенттерін оңтайландыру, уылдырық шашу аймақтарын қорғау, заңсыз балық аулауға қарсы бақылауды күшейту және тұрақты мониторинг жүйесін жетілдіру негізгі бағыттар болып табылады. Сонымен қатар, гидрологиялық режимді тұрақтандыруға бағытталған шараларды қарастыру да маңызды.

Жоғарыда аталған шараларды жүзеге асыру Жайық өзеніндегі балық ресурстарының табиғи толықтырылуын қамтамасыз етуге, олардың тұрақтылығын сақтауға және балық шаруашылығының тиімділігін арттыруға мүмкіндік береді.

ӘДЕБИЕТ

1 «Балық ресурстарын және басқа да су жануарларын қорғау, өсімін молайту және пайдалану саласындағы нормалар мен нормативтерді бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Ауыл шаруашылығы министрінің 2024 жылғы 24 шілдедегі № 257 бұйрығы. (<https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V2400034804>)

**АНАЛИЗ ПУБЛИКАЦИОННОЙ АКТИВНОСТИ
КАЗАХСТАНСКИХ УЧЁНЫХ В ОБЛАСТИ СИНТЕЗА
БИОЛОГИЧЕСКИ АКТИВНЫХ СОЕДИНЕНИЙ ПО ДАННЫМ
РИНЦ (2015–2024)**

Ергалиева Э.М., ассистент профессор,
Губенко М.А., старший преподаватель,
Костанайский региональный университет
имени Ахмет Байтұрсынұлы
Важев В.В., профессор,
Костанайский социально-технический
университет имени академика З. Алдамжар
(г. Костанай)

РЕЗЮМЕ

2015–2024 жылдарға арналған Ресейлік ғылыми дәйексөз индексінде (РФДИ) индекстелген биологиялық белсенді қосылыстардың синтезі бойынша қазақстандық ғалымдардың 145 мақаласына талдау жүргізілді. Басылым белсенділігінің тұрақты өсуі, тақырыптық мамандану және ағылшын тіліндегі мақалалардың жоғары үлесі анықталды. Дегенмен, дәйексөз алудың төмен деңгейі (әр мақалаға 1,23) және гранттық қолдаудың толық емес деректері бұл зерттеудің көрінуін жақсарту қажеттілігін көрсетеді.

ABSTRACT

An analysis of 145 articles by Kazakhstani scientists on the synthesis of biologically active compounds indexed in the Russian Science Citation Index (RSCI) for 2015–2024 was conducted. A steady increase in publication activity, thematic specialization, and a high proportion of English-language papers were identified. However, a low citation rate (1.23 per article) and incomplete grant support data indicate the need to improve the visibility of researches.

Библиометрический анализ публикаций позволяет выявить основные направления исследований в определенной области науки, а публикационная активность становится инструментом оценки эффективности как отдельных ученых, так и научных коллективов [1, с. 6].

Синтез биологически активных соединений (БАС) является одним из приоритетных направлений современной органической и медицинской химии. В Казахстане исследования в этой области ведутся как в НИИ, так и в университетах, однако до настоящего времени отсутствовала комплексная оценка их публикационной активности.

Цель настоящей работы – выполнить анализ публикационной активности казахстанских учёных в области синтеза БАС за период 2015–2024 гг. на основе данных РИНЦ, выявить тематическую структуру, основных авторов и организаций, а также оценить видимость результатов исследований в международном научном пространстве.

Источником данных служила база Российского индекса научного цитирования (РИНЦ), платформа eLibrary.ru[2]. Выбор этой базы данных обоснован тем, что большинство казахстанских журналов индексируются в РИНЦ. Поиск производился по ключевым словам, отражающим тематику синтеза биологически активных соединений, с фильтрацией по аффилиации (Казахстан) за период 2015–2024 гг. Первоначальная выборка составила 278 публикаций. После исключения статей, не соответствующих критериям, было отобрано 145 статей.

По данным РИНЦ, из 145 отобранных статей, 67 опубликованы в журналах, которые входят в Web of Science или Scopus (46,2 %).

Распределение публикаций по годам (рисунок 1) демонстрирует положительную динамику за период 2015–2024 гг. В первой половине периода (2015–2018) среднегодовое число статей составляло 12. Максимальное число публикаций (22) приходится на 2024 г. Таким образом, несмотря на флуктуации, наблюдается тренд к увеличению публикационной активности казахстанских учёных в области синтеза БАС.

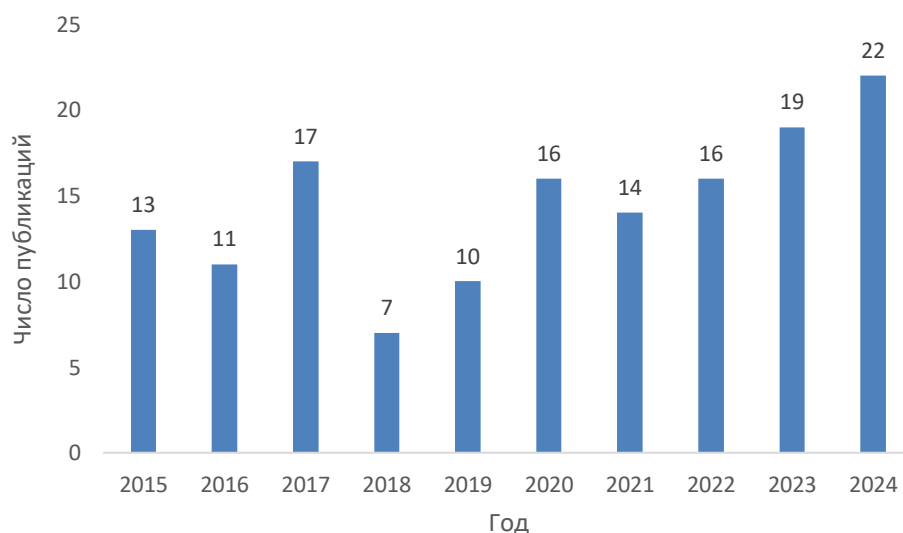

Рисунок 1. Динамика числа публикаций казахстанских авторов по синтезу БАС за 10 лет

Анализ ключевых слов, приведенных на рисунке 2, выявил доминирование трёх связанных тематик: пиперидин и производные пиперидина (30 упоминаний с учётом трёх языков), анестезия (29), антимикробная активность (11). Это указывает на сложившуюся

научную школу в области синтеза гетероциклических соединений и их фармакологическое применение. Также значимы направления, связанные с местными анестетиками (7) и острой токсичностью (6).

Рисунок 2. Облако ключевых слов

Публикации распределены по 43 журналам. На три казахстанских издания («Химический журнал Казахстана», «Фармация Казахстана», «Вестник КарГУ. Серия Химия») приходится 60 статей, что составляет 41,4 % (таблица 1). Международные журналы представлены издательствами MDPI (Molecules– 7 статей, IJMS – 3) и Springer (Chemistry of Natural Compounds, Pharmaceutical Chemistry Journal).

Таблица 1. Распределение публикаций по журналам (топ-10)

№	Название журнала	Статей
1	Химический журнал Казахстана	24
2	Фармация Казахстана	20
3	Вестник Карагандинского университета. Серия: Химия	16
4	EurasianChemico-TechnologicalJournal	10
5	Известия Национальной академии наук Республики Казахстан. Серия химии и технологии	9
6	Вестник Казахского национального медицинского университета	7
7	Molecules	7
8	Журнал общей химии	6
9	Russian Journal of General Chemistry	4
10	International Journal of Molecular Sciences	3

Наибольшее число публикаций принадлежит коллективам КазНУ им. аль-Фараби (30), КазНМУ им. Асфендиярова (23) и КарГУ им. Букетова (16). Устойчивый характер носят коллаборации с зарубежными авторами из Чехии, Турции, США, России. Среднее число авторов на статью составляет 4,0, наиболее типичны статьи с 4–

8 соавторами (106 публикаций, 73 % выборки), что свидетельствует о наличии устойчивых научных коллективов, объединяющих синтетиков, спектроскопистов и биологов.

Суммарное число цитирований отобранных статей – 179, что составляет в среднем 1,23 на статью. При этом доля самоцитирований – 25,7 %. Из выборки 84 статьи (58 %) ни разу не цитировались, что типично для узкоспециализированных тем, но указывает на проблему видимости (рисунок 3).

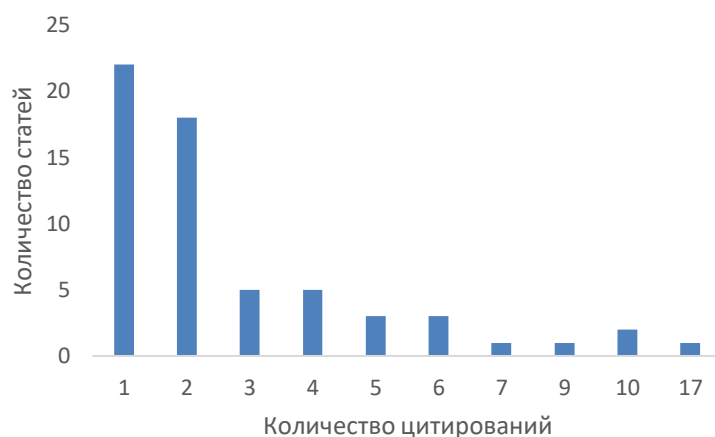

Рисунок 3. Распределение публикаций по количеству цитирований

Из 145 отобранных публикаций 65 (44,8 %) содержат в тексте благодарности или прямые указания на поддержку со стороны казахстанских грантовых программ. Оставшиеся 80 статей (55,2 %) либо не содержат такой информации, либо полный текст был недоступен для верификации.

Более половины статей (56,3 %) написаны на английском языке, что указывает на ориентацию казахстанских исследователей на международную аудиторию. Русскоязычные статьи составляют 36,1 %, публикации на казахском языке – 7,6 %.

Таким образом, проведённый анализ публикаций казахстанских учёных в области синтеза биологически активных соединений за 2015–2024 гг. позволяет сделать следующие выводы:

1. Наблюдается устойчивый рост публикационной активности.
2. Тематически исследования сконцентрированы вокруг производных пиперидина и антимикробной активности, что свидетельствует о сформировавшейся специализации.
3. Основными центрами компетенций выступают КазНУ им. аль-Фараби, КазНМУ им. Асфендиярова, КарГУ им. Букетова и Институт химических наук им. Бектурова.

4. Доля англоязычных публикаций (56 %) и статей в журналах Scopus/WoS (46%) указывает на ориентацию на международную аудиторию.

5. Низкая средняя цитируемость (1,23) и высокая доля нецитируемых работ (58 %) требуют пересмотра стратегии выбора журналов в пользу изданий с более высоким импакт-фактором.

ЛИТЕРАТУРЫ

1. Козбагарова Г.А., Пономарева Н.И. Библиометрический анализ казахстанских публикаций с использованием аналитических сервисов Web of Science // Новости науки Казахстана. –2022. –Т. 2, № 153. –С. 6–16.

2. Российский индекс научного цитирования (РИНЦ) [Электронный ресурс]. –URL: https://elibrary.ru/project_risc.asp (дата обращения: 16.03.2026).

УДК 636.082/575.116

РАЗРАБОТКА ТЕСТ-СИСТЕМ АНАЛИЗА И ВЫЯВЛЕНИЕ АЛЛЕЛЬНЫХ ВАРИАНТОВ В ГЕНАХ MSTN, GH2, IGF-1 И FABR4 У ОВЕЦ КАЗАХСКОЙ КУРДЮЧНОЙ ПОРОДЫ

Муханов Н.Б., к.с-х.н, доцент,
Кызылординский университет «Болашақ»
(город Кызылорда)

РЕЗЮМЕ

Мақалада қазақтың құйрықты қой тұқымының MSTN, GH2, IGF-1 және FABR4 гендерінің полиморфизмін зерттеу нәтижелері берілген.

ABSTRACT

The article presents the results of studies of polymorphism of the MSTN, GH2, IGF-1 and FABR4 genes in Kazakh fat-tailed sheep.

Выявление аллельных вариантов в генах-кандидатах, ассоциированных с признаками продуктивности, позволяет проводить ранний отбор овец и раскрыть более полно генетический потенциал животных, что, в свою очередь, является актуальным направлением селекционной работы. Исследования полиморфизма генов у овец проводились во многих странах [1, с.103., 2, с.1164., 3, с.21., 4, с.124., 5, с.270]. Обзор показал, что частота встречаемости генотипов и аллелей у овец по различным генам заметно варьируют в зависимости от многих факторов.

Эксперименты проводились в стаде из 189 овец казахской курдючной породы. В качестве биоматериала для генотипирования были использованы образцы крови, собранные в герметичные пробирки, содержащие антикоагулянт (ЭДТА).

Исследования по генетическому тестированию проводились в лаборатории молекулярных основ селекции Федерального научного центра (ВИЖ) им.Л.К.Эрнста (Россия). Выделение ДНК проводили с использованием набора реагентов "Экстран-2" (НПЦ "Синтол", Россия) и на колонках Nexttec (NexttecbiotechnologieGmbH, Германия) в соответствии с протоколом производителя. Степень чистоты и целостности геномной ДНК оценивали с помощью гель-электрофореза и спектрофотометра NanoDrop 8000. Концентрацию препаратов ДНК определяли с помощью Qubit (Invitrogen). Анализ ДНК и ПЦР проводили стандартными методами. Материалы исследования были обработаны методами вариационной статистики с использованием программ Microsoft Excel.

В рамках настоящего исследования было произведено тестирование овец казахской курдючной породы по генам MSTN, GH2, IGF-1 и FABR4. Данные гены являются многообещающими генами-кандидатами, ассоциированными с хозяйственно-полезными признаками овец (рост мышечной ткани, скорость роста, нежность мяса, качество туши, жиротложение в тканях).

На первом этапе исследований нами были разработаны тест-системы детекции полиморфизма в генах MSTN, GH2, IGF-1 и FABR4. Теоретическое моделирование тест-систем было основано на изучении литературных источников и подборе соответствующих олигонуклеотидных праймеров.

Тест-системы для детекции аллельных вариантов в генах MSTN и IGF-1 были основаны на применении метода ПЦР-ПДРФ. В последовательности генов GH2 и FABR4 не было найдено подходящих сайтов рестрикции. В связи с этим, тест-системы анализа полиморфизма в данных генах были основаны на пиросеквенировании, которое проводилось на пиросеквенаторе PSQ96MA (Pyrosequencing, Швеция).

1. Выявление аллельных вариантов в гене MSTN

В результате анализа было выявлено, что ген MSTN является мономорфным в популяции исследуемых овец, то есть все овцы имеют одинаковый генотип, который был представлен гомозиготой AA с частотой встречаемости 100%, соответственно (табл.1).

Таблица 1. Частота встречаемости аллелей и генотипов гена миостатина (MSTN)

Ген	Число голов	Частоты встречаемости				
		генотипы, %			аллели	
MSTN		AA	AG	GG	A	G
Исследуемая выборка овец	189	189	-	-	1,000	0
	%	100	-	-		

2. Выявление аллельных вариантов в гене гормона роста (GH2)

В результате тестирования было выявлено, что ген GH2 является полиморфным в изучаемой популяции овец (табл.2).

Таблица 2. Частота встречаемости аллелей и генотипов гена GH2

Ген	Число голов	Частоты встречаемости				
		генотипы, %			аллели	
GH2		AA	AG	GG	A	G
Исследуемая выборка овец	189	15	77	97	0,2831	0,7169
	%	7,9	40,7	51,4		

Исследования генетической структуры гена GH2 показали наличие генотипов AA, AG и GG. Были обнаружены аллельные варианты гена, отраженные наличием двух аллелей А и G. Наибольшей частотой встречаемости характеризовался аллель G (0,7169), который был обнаружен в гомозиготном состоянии у 97 (51,4%) овец и в гетерозиготном состоянии у 77 (40,7%) овец. Частота встречаемости аллеля А и генотипа AA составили 0,2831 и 7,9%, соответственно.

3. Выявление аллельных вариантов в гене инсулиноподобного фактора роста (IGF-1)

В результате скрининга было установлено, что генотип CC был преобладающим по гену IGF-1 в изучаемой популяции овец (70,9%). Частота встречаемости аллеля С была значительно выше, чем аллеля Т: 0,8386 и 0,1614, соответственно (табл.3). Гомозиготный генотип ТТ был выявлен как наиболее редкий в исследуемой выборке овец (3,2%).

Таблица 3. Частота встречаемости аллелей и генотипов гена IGF-1

Ген	Число голов	Частоты встречаемости				
		генотипы, %			аллели	
IGF-1		CC	CT	TT	T	C
Исследуемая выборка овец	189	134	49	6	0,1614	0,8386
	%	70,9	25,9	3,2		

4. Выявление аллельных вариантов в гене FABR4

У всех изучаемых овец был выявлен одинаковый генотип, гомозиготный по аллелю А. В связи с этим, ген FABR4 у исследуемого поголовья овец является мономорфным, как и ген MSTN (табл.4).

Заключение. Разработаны тест-системы анализа полиморфизма в генах MSTN, GH2, IGF-1 и FABR4. В результате работы были получены данные о частотах встречаемости генотипов в четырех исследуемых генах, ассоциированных со скоростью роста и мясной продуктивностью овец.

Таблица 4. Частота встречаемости аллелей и генотипов гена белков, связывающих жирные кислоты (FABR4)

Ген	Число голов	Частоты встречаемости				
		генотипы, %			аллели	
FABR4		AA	AG	GG	A	G
Исследуемая выборка овец	189	189	-	-	1,000	0
	%	100	-	-		

Было установлено, что в изучаемой выборке овец казахской курдючной породы гены MSTN и FABR4 были мономорфными.

ЛИТЕРАТУРА

- 1.Moradian C, N.Mohamedi, S.A.Razavi – Sheshdeh, A.Hajihosseino and F.Asharti (2013). Effect of genetic polymorphism at the growth hormone gene on growth traits in Makoei sheep. European journal of experimental biology. 3 (3):101-105.
- 2.DepisonSarbai A, Jamsari, Arnim and Yurnalis (2017). Association of growth hormone gene polymorphism with quantitative characteristics of thin-tailed sheep using PCR-RFLP in Jambi province. African journal of biotechnology. 16 (20):1159-1167.
- 3.Hajihosseino, A., Hashemi, A., Razavi-Sheshdeh, S.A., and N. Pirany (2013). Association of the polymorphism in the 5¹flanking region of the ovine IGF1 gene with growth and development traits in Makui sheep of Iran. European journal of zoological research. 2:19-24.
- 4.Behzadi S., Miraei-Ashtiani, S.R., Sadeghi M., Zamani P., and R. Abdoli (2015). Association of IGF-1 gene polymorphisms with carcass traits in Iranian Mehraban sheep using SSCR analysis. Iranian j. Applied animal sciences. 5 (1):121-126.
- 5.Esen V.K, and S. Esen (2023). Association of the IGF-1 5UTR polymorphism in meat-type sheep breeds considering growth, body size, slaughter, and meat quality traits in Turkey. J. Veterinary sciences. 10 (4):270.

**ЛИМОНДЫ КӨБЕЙТУ ТЕХНОЛОГИЯСЫНЫҢ ЖАҢА
ЭЛЕМЕНТТЕРІ**

Әлібекова Ғ.Б., а-ш.ғ.к., доцент
Жақсыбаева Д.Ж., Б-23/3 оқу тобы
Қызылорда «Болашақ» университеті
(Қызылорда қаласы)

РЕЗЮМЕ

В статье изложены новые элементы технологии размножения лимона зелеными черенками для тепличного производства. Разработанные приёмы и способы технологии подготовки саженцев лимона способствует ускоренному приговлениу саженцев и экономии материально-технических средств.

ABSTRACT

The article presents new elements of the technology of propagation by green cuttings for greenhouse lemon production. The developed methods and techniques of lemon seedling preparation technology contribute to accelerated seedling preparation and savings in material and technical resources.

Зерттеулермен анықталғаны, жеміс дақылдарын тұқыммен көбейтуде жеміссалу уақыты созылып кетеді және ата-аналық формалардың қасиеттері мен белгілері ыдырап кетеді, бірақ бұл тәсіл жаңа сорттар шығарудакеңінен қолданылады, яғни тұқымнан шыққан лимондар телуде жақсы телітуші. Жеміс шаруашылығында негізінен тұқыммен және вегетативті көбейту тәсілдері қолданылады.

Лимонды вегетативті көбейту тәсілі–телумен (бүршіктерді телу – көз сабақтау), қалемшелеумен (өсімдіктің жас өркендері кесінділері) және сұлама бұтақтармен (негізгі өсімдіктен бөліп алмай тамырландырылатын өркендер) атқарылады. Осылардың ішінде қалемшелеуі, басқа әдістердің арасында басымдылық танытады. Оның сүректенбеген өркендері өскіндерін жыл бойына қалемшелеуге болады және анықталғаны қалемшенің өміршендігі, жылдың мезгілі бойынша – ол ерте көктем, наурыз-сәуір айлары [1, 2, 3].

Жылыжайлық лимон өндірісінеарналғантікпе көшеттердайындау тәжірибелеріжылыжайға қойылатын талаптарға сай келетін Қызылорда «Болашақ» университетінің поликарбонатты жылыжай кешенінде жүргізілді.

Лимонның жылыжайлық өндірісіне арналған тікпе көшеттік материал дайындауға арналған қалемшелер университет жылыжайыкешенінде жеміс беріп тұрған лимонның Мейер сорты бөрікбастарын қалыпқа келтіруде – күтіп-баптауда кесіліп тасталған бұтақтардың сүректенбеген жасыл сабақтары пайдаланылды.

Суаруларда жұмсалатын қоректердің мөлшері 1,5л суға 5мл шамасында. Үстеп қоректендіру наурыз-қазан аралығында аптасына 1 рет, қараша-ақпанда – айына 1 рет. Тамырмен және тамырдан тыс қоректендірулер кезектестіріп жүргізілді. Фенологиялық бақылаулар И.Н.Бейдеманның геоботаникалық зерттеулер әдістемесі бойынша жүргізілді [4].

Қалемше дайындауды бастамас бұрын, жақсы аналық өсімдік таңдау қажет. Лимон бұтасы сау, зиянкестер әрекетінің іздері немесе аурудың белгілері болмауы, кем дегенде 1 рет жемістер салған болуы керек. Мықты, жасыл қатайыңқыраған, бірақ әлі сүректенбеген бұтақшалар сабақтарын таңдаймыз да, секатордың көмегімен 45°-тық бұрышпен қиямыз. Құралды алдын ала спиртпен сүртеміз, немесе оны от жалынында ұстаймыз. Ағаштағы қиылған жерді бақ нұмымен инфекция болдырмау үшін өңдеужәне қалемшелеу кезінде онда гүлдер мен жемістер болмауы маңызды. Болса, оларды алып тастау (жою).Лимонды қалемшеден өсіруге, бөрікбасты қалыпқа келтірудегі түзету кесуіндегі бұтақтарды да пайдалануға болады.

Ұзындығы 10-12см, бес-алты жапырақты қалемшелерді жүзі өткір, спирт ерітіндісімен дезинфекцияланған арнайы пышақпен кесіп дайындаймыз: қалемшені кесу төменгі жағынан 0,3-0,6см қалдыра бүршік астынан, жоғарғысы – бүршіктің үстінен жүргізіледі. Төменгі екі-үш жапырақты сағағымен қоса қиып, қалған жапырақтардың алақандарын көлденеңінен,көлеміне байланысты1/2; 1/3; 1,4 қысқарта қиып тастаймыз. Егер де жапырақтар ұсақ болса, оларды қимай қалдырамыз. Әрі қарай қалемшелердің төменгі жағын ұнтақты «Корневин» препаратымен – тамыр түзу үдеткішімен опадалаймыз. Корневиннің сулы ерітіндісін де (1л суға 1г препарат) пайдалануға болады, бірақ онда қалемшенің 1см-дей төменгі жағын ерітіндіде кемінде 6 сағат ұстау керек.Қалемшелерді отырғызғаннан кейін, қалған ерітіндімен субстратты суарамыз. Біздің тәжірибемізде өте ыңғайлы бірінші тәсіл қолданылды.

Қалемшелерді тамырлатуға арналған ыдыстарды дұрыс таңдау – олардың қалыпты өсуіне кепіл. Қалемшелер өсіретін ыдыстарды таңдауда негізгі назар ыдыстың диаметріне аударылады және субстраты қышқылданып кететіндіктен үлкен көлемді ыдыс қажет емес.Қалемшелерді тамырлатуға түрлі ыдыстарды пайдалануға болады – ол көлемі әртүрлі түссіз (мөлдір) арнайы дайын пластик стакандар мен қолжетімді кәдімгі көлемі 1,0; 1,5 және 2,0л пластик бөтелкелер. Егер арнайы стакандар болмаса, жоғарыда аталған сусындарға арналған түссіз бір рет пайдаланылған, таза бөтелкелерді пайдалану керек. Бөтелкелер тамыртүзу процесін бақылауға мүмкіндік берсе, олардың жоғары бөлігі қалемшелерге бужайлық жағдай жасау үшін жақсы қақпақ, жабын қызметін атқарады. Қажетінде қақпақтың, немесе жұқа полиэтилендік материалдың көмегімен бужайдағы қалемшелерді ашып-жауып желдетуге

мүмкіндік болады. Сонымен, бөтелкеден ыдыс дайындау технологиясы: пластикті бөтелке өткір пышақпен немесе қайшымен төменгі бөлігі шамамен 12-15см қалдырыла, екіге кесіліп бөлінеді. Кесу бөтелкенің цилиндр бөлігі аяқтала жіңішкере бастайтын жерден жасаған дұрыс. Ол әрі қарайғы конструкцияны жинауды жеңілдетеді.

Дайындалған ыдыстар залалсыздандыратын ерітінділермен мұқият жуылып, кептіріледі, әйтпесе ыдыстар қабырғалары, сондай-ақ отырғызылған келемшелер де зеңденіп кетеді. Сонан соң қоректі қабат – субстрат төселеді. Лимонның тікпе көшет дайындауға арналған қелемшелерін тамырлату үшін ыдыстарға отырғызу мына тәртіпте орындалады: алдымен ыдыстардағы субстратты ылғалдаймыз, қелемшелерді екінші көзшеге дейін субстратқа тереңдете енгіземіз де, сабақты айнала субстрат бетін сәл нығыздаймыз, сонан соң ғана қелемшені пульверизатор көмегімен жылы сумен бүркеміз.

Қелемшелерге түрлі материалдарды пайдаланып бужайлық жағдайлар жасауға болады: пластик бөтелкенің жоғарғы жартысын, түссіз полиэтилендік материал және т.с.с. Күнде 10 минутқа бужайды желдету және қелемшелерді тамырлағанға дейін күніне 3-4 рет суарып тұру қажет. Егер бөтелкенің жоғарғы жартысында, немесе пленкада үлкен конденсат байқалса, зең пайда болуын болдырмау үшін суару – бүрку жиілігін азайтамыз.

Қоршаған ауа температурасы 20-25°C болуы қажет. Жарықтану жеткілікті болуы керек, бірақ күн сәулесінің тура түсуінсіз. Ал ала-көлеңкелі орындарды қосымша жарықтандыру. Ауаның жоғары ылғалдығын жасауда үнемі сумен бүрку және суару.

Лимонның жасыл сабақ кесінділерін шағын ыдыстардағы қоректік қоспаларға – субстратқа отырғызғаннан кейін бастау алатын қелемшелердегі тамыр түзілу процесі, кескеннен болған жарақатқа реакция ретінде каллус пайда болуынан басталады.

Каллус – өсімдіктің жарақатты жеріндегі, онымен шектесетін жасушалардың бөлінуінен нығыздалған ұлпа түріндегі жасушалар. Бұндай жасушалардан түзілген каллусты ұлпалар жасушалардың ретсіз бөлінуінің нәтижесінде болғанымен, олар өсімдікке сыртқы ортаның қолайсыз жағдайларына және инфекцияның енуіне төзімділік танытады.

Әдетте, қелемшелер тамырлануы 4-5 аптаны құрайды. Лимонды қелемшелеп көбейту арқылы тікпе көшеттер дайындауға арналған сабақ кесінділерін субстратты шағын ыдыстарға отырғызып, оларды бастапқы кезде бужайлық жағдайда ұстаумен, тамырлануы мен бүршіктенуі және әрі қарай жаңа жас жапырақшалар пайда болуына жағдайлар жасауға арналған күтіп-баптауларды атқару барысында байқағанымыз, отырғызылған бір қатар сабақ кесінділерінде, тіпті отырғызғанына бір айдай ғана болған, әлі бой ала қоймаған кесінділер бойында вегетативтік бүршіктердің оянуымен қатар, генеративтік – гүлқауыздардың пайда бола бастауы болды.

Лимон өсімдігі жаратылысынан жасына қарамай, жеміс салуға бейім болады екен. Бұл құбылыс қалемшенің әрі қарай бойлап, қалыпты өсіп-жетілуіне мүмкіндік бермейді және де ол тіпті әрі қарай тіршілікке қабілетсіз де болып қалады. Сондықтан міндетті түрде тікпе көшет дайындауға арнап отырғызылған сабақ кесінділеріндегі бастапқы кездегі гүлшанақтарды (гүлқауыз) және де жылыжайдағы тұрақты орындарына тамырлы кесек топырағымен отырғызылған 1-2 жылдық тікпе көшеттіктердің де гүлшанақтарын да бір-екі жыл бойына, лимон бұтасындағы 4-ші қатарлы сабақтар пайда болғанша шырпу және бөрікбас сабақтарын 3-4 бүршіктерді қалдыра қырқып қалыпқа келтіріп отыру керек (1-сурет).

Сурет 1. Ыдысқа отырғызылған қалемшелердің бірқатарының гүл қауыздануы.

Бужайлықтағы қалемшелерді тамырланғаннан кейін, ашық ауаға үйрете бастау: бужайлықты күнде 1 сағатқа ашып тастау, 1-2 апта бойына таза ауамен шынығу уақытын ұлғайтумен. Сонан соң ыдыстарды толықтай ашып тастау керек.

Қалемшелерді өсіп-жетілу барысында бастапқы ыдыстан көлемі үлкеніректеу ыдысқа ауыстырып отыру қажет болса, қалемшелердің ыдыстағы қалыбын бұзбай, тамырларын зақымдамай орналастыру, ал жаңа ыдыстардағы артық (ашық) жерлерді субстратпен толтыра, тамыр мойынын жауып тастамай отырғызу керек.

Қалемшелерді ыдыстағы субстрат формасын сақтай отырғызу себебі, лимонның тамырларында суды және суда еріген қоректік заттарды сіңіріп алатын түктердің болмайтындығынан. Олардың функциясы өсімдік тамырлары мен субстраттағы саңырауқұлақшалар арасындағы байланыспен атқарылады. Микоризаның жайын жәй көзбен көру мүмкін емес. Онда өсімдік тамырларын құрым басқандай көрініс байқалады. Олар бір-біріне зиян келтірмейді, қайта саңырауқұлақша өсімдіктің шырынын пайдаланса, тамырдың қоректерді сіңіруі жақсара түседі. Негізінде көптеген жоғары сатыдағы өсімдіктердің тамыр бөлігі мен саңырауқұлақшалар өздеріне пайдалы қарым-қатынасқа түседі.

Микориза процесі лимонның қоректенуіне көмектесетіндіктен, саңырауқұлақшалар арасындағы симбиоз – микоризамен атқарылады. Мұндай қарым-қатынасты тамырды саңырауқұлақша мицелийлері мен өзара байланыстығынан «саңырауқұлақ тамыр» деп атайды, яғни

тамырлар түктеріне тән функцияны атқаратындықтан, лимон өсімдігін бір орыннан (ыдыстан) екіншіге, сондай-ақ ыдыстан жылыжай топырағына отырғызуда тамырларды ыдыстағы субстратымен, немесе жылыжай топырағында орналастыруда қалыпын мүмкін болғанша бұзбай, сақтай жайғастыру қажет.

Лимон өсімдігі инфекциялық ауруларға тым сезімтал келеді, сондықтан өсімдіктердің аурулар зардабына шалдығуын және аса зиянкес жәндіктер шабуылына ұрынуын тыңғылықты қадағалап отыру қажет. Оларды солған жапырақ, немесе теңбіл пигментациялар пайда болуынан сақтау. Әдетте, бұл залалданудың бірінші симптомы. Залалданғандарды фунгицидті препараттармен өңдеу, одан оң нәтиже болмағандарын дереу жою. Тіпті залалдануы күдік тудыратын өсімдіктерді де жою – залалданудан сақтаудың жалғыз мүмкіндігі.

Жақсы өсіп-жетілу және жеміс салу үшін бөрікбасты дұрыс қалыпқа келтіріп отыру қажет. Лимонды бұтатүрінде қалыпқа келтіруде, 1-ші қатарлы бүйір өркендері түзілген, тамырлаған тікпе көшеттерді (әдетте, олар 3-тен көп емес) 20-25см дейін өсіреді де, әрі қарай өсуін шектеуге және өркеннің жуандап өсуіне мүмкіндік беру үшін, кесіп тастайды. Ал өркендер сүректенгеннен кейін, олардың 5 бүршігін, немесе жапырақтарын қалдыра, 15-20см дейін қысқартады және бұдан кейін де шырпу жұмысы осындай тәртіпте жасалынады, бірақта 2-3-ші және 4-ші қатарлы өркендер 1-қатарлыдан 5см-ге ұзындау етіп қалдырылады. Бөрікбастарды қалыпқа келтіру жемістер түзілетін 4-ші қатарлы өркендерде аяқталады. Бұтаның қалыпқа келтіру аяқталғанша лимонды гүлдеуге жібермеу керек, себебі гүлқауыз пайда бола бастағаннан, өсімдіктің вегетативтік өсуі тоқтайды.

ӘДЕБИЕТ

1.Билалова Э.Г., Ишмуратова М.М., Садыкова Ф.В., Валишина А.Н.Особенности вегетативного размножения Citrus Limon и Citrus Medica Башкирской селекции в Уфимском лимонарии. -Уфа, 2019. -С.61-65

2.Жанзаков М.М., Алибекова Г.Б., Токтамысов А.М. Тажекеева А.К., Нортोजиев Б.Ш. Размножение лимона молодыми отростками – черенками. Вестник аграрной науки Узбекистана. №6(12/3), -Ташкент, 2023.-С.77-80

3.Жанзаков М.М., Алибекова Г.Б., Длимбетов М.К., Тажекеева А.К., Нортोजиев Б.Ш. История происхождения, морфологические и биологические особенности лимона сорта «Мейер». Вестник аграрной науки Узбекистана. №6 (12/3). -Ташкент. 2023.-С.80-83

4.Бейдемман И.Н. Методика фенологических наблюдений при геоботанических исследованиях. -Москва; Ленинград, 2016). -131с.

**ЭМБРИОНАЛДЫҚ ДАМУ КЕЗЕҢІ ӘРТҮРЛІ ҚОЗЫЛАРДЫҢ
ЖАСЫНА ҚАРАЙ ТІРІ САЛМАҒЫНЫҢ ӨЗГЕРУ
ДИНАМИКАСЫ**

Длиббетов М.К., а.ш.ғ.к., аға оқытушы,
Нұржанова А., Б-23-1 оқу тобының студенті,
Қызылорда «Болашақ» университеті
(Қызылорда қаласы)

РЕЗЮМЕ

В статье приводятся данные исследования изменчивости живой массы ягнят различных возрастов в связи продолжительностью эмбрионального периода. Наименьшая живая масса ягнят при рождении 3,9 кг наблюдается в группе с короткой продолжительностью эмбрионального периода 145-148 дней, а наибольшая-4,4 кг в группе с длительной продолжительностью эмбрионального периода 153-156 дней. Такое же преобладание сохранилось и в 4-месячном возрасте, когда ягнят отбивали от матерей.

ABSTRACT

The article presents data from a study of variability in the live weight of lambs of different ages in relation to the length of the embryonic period. The lowest live weight of lambs at birth (3.9 kg) was observed in the group with a short embryonic period of 145-148 days, while the highest (4.4 kg) was observed in the group with a long embryonic period of 153-156 days. This predominance persisted at 4 months of age, when the lambs were weaned.

Қой шаруашылығы – мал шаруашылығының ең көне және маңызды салаларының бірі. Бұл сала адамзатқа ет, жүн, тері және сүт сияқты көптеген бағалы өнімдерді береді. Қой малын өсіру көптеген елдерде, соның ішінде Қазақстанда да кең таралған. Қазақстанның табиғи-климаттық жағдайы қой шаруашылығын дамытуға өте қолайлы болып табылады. Кең жайылымдық жерлердің болуы, климаттың құрғақ континенттік сипаты қой өсіруге тиімді жағдай жасайды.

Қой шаруашылығы ауыл шаруашылығы өндірісінің тұрақты дамуына ықпал етеді. Бұл сала халықты азық-түлікпен қамтамасыз етуде, жеңіл өнеркәсіпті шикізатпен қамтуда және ауыл тұрғындарын жұмыспен қамтуда маңызды рөл атқарады. Сондықтан қой шаруашылығын ғылыми негізде дамыту қазіргі ауыл шаруашылығының басты міндеттерінің бірі болып табылады. Сол себепті қойлардың эмбриондық дамуының олардың өнімділігіне

әсерін зерттеу осы саланың өзекті мәселерінің бірі болып табылады [5].

Қойлардың эмбрионалдық дамуы – ұрықтанған жасушадан толық қалыптасқан қозының дүниеге келгенге дейінгі даму кезеңдерін қамтитын күрделі биологиялық процесс. Бұл даму аналық қойдың жатырында өтеді және орта есеппен **145–150 күн** шамасында созылады. Эмбрионалдық даму бірнеше негізгі кезеңдерге бөлінеді: ұрықтану, бөлшектену, эмбрионның қалыптасуы және ұрықтың өсу кезеңі.

Алғашқы кезең – **ұрықтану**. Бұл процесс қошқардың аталық жыныс жасушасы (сперматозоид) аналық қойдың жұмыртқа жасушасымен қосылған кезде жүреді. Нәтижесінде зигота деп аталатын бір жасушалы ұрық пайда болады. Осыдан кейін зигота бірнеше рет бөлшектеніп, көп жасушалы құрылымға айналады. Бұл кезеңде ұрық жатыр түтігі арқылы қозғалып, аналық қойдың жатырына жетеді.

Келесі кезең – **бөлшектену және бластула түзілуі**. Зигота бірнеше рет митоздық бөлінуге ұшырап, морула, кейін бластула деп аталатын құрылымдарды түзеді. Бұл кезеңде жасушалар саны көбейеді, бірақ ұрықтың жалпы көлемі айтарлықтай өзгермейді. Кейін ұрық жатыр қабырғасына бекінеді, бұл процесс имплантация деп аталады.

Үшінші кезең – эмбрионның қалыптасуы (органогенез). Бұл кезде ұрықтың негізгі мүшелері мен жүйелері қалыптаса бастайды: жүйке жүйесі, жүрек, ас қорыту жүйесі, сүйек және бұлшық ет тіндері дамиды. Ұрықтың айналасында оны қоректік заттармен және оттегімен қамтамасыз ететін плацента мен ұрық қабықтары түзіледі. Осы кезеңде эмбрион өте сезімтал болады, сондықтан аналық қойдың дұрыс азықтануы мен күтімі маңызды рөл атқарады.

Соңғы кезең – **ұрықтың өсуі және жетілуі**. Бұл кезеңде қозының денесі тез өсіп, барлық мүшелері толық жетіледі. Жүннің бастамалары, аяқтары, басы және ішкі мүшелері толық қалыптасады. Ұрық аналық организмнен плацента арқылы қоректік заттар алады. Буаздықтың соңғы апталарында қозының салмағы тез артып, ол тууға толық дайын күйге келеді [1.3].

Қойлардың эмбрионалдық дамуы – бірнеше кезеңнен тұратын, ұрықтанудан бастап қозының дүниеге келуіне дейін жалғасатын маңызды биологиялық процесс. Бұл процестің дұрыс өтуі аналық қойдың денсаулығына, азықтануына және күтім жағдайына тікелей байланысты. Сондықтан мал шаруашылығында буаз қойларды дұрыс күтіп-баптау болашақ төлдің сау және мықты болып тууына мүмкіндік береді.

Жануарлардың өсіп дамуы басты бес бағыттан тұрады: эмбрионалдық даму, постэмбрионалдық даму, есею, көбею және картаю. Осы аталған кезеңдердің ауысу реті тұқым қуалау

бағдарламасымен басқарылады. Онтогенздегі ағзаның дамуының нәсілдік бағдарламасы кибернетикалық реттеу жүйесі принципіне негізделген. Мұнда эмбрионның дамуындағы кибернетикалық реттеу жүйесі жануарлардың мүшелері мен органдарының айқындалып өсуін қадағалау мен реттеу кері байланыс принципіне жүреді.

Төл организмнің эмбрионалдық дамуы кезеңінде сыртқы орта факторлары оған енесінің организмі арқылы ықпал етсе, оның постнатальды даму кезеңінде сыртқы орта факторларымен тікелей әсерге түседі. Төлдің ата-енесінен алған нәсілдік ақпараты онтогенезде сыртқы орта факторларының белсенді әсерінен фенотипінде білініп іске асады [1].

Жоғарыда келтірілген мәліметтерді ескере отырып, тәжірибе барысында эмбрионалдық даму кезеңі әртүрлі қазақтың қылышық жүнді құйрықты қойларының қозыларының туған кезіндегі және олардың даму кезеңіндегі тірі салмағының көрсеткіштері зерттелді. Алынған нәтижелерде қозылардың тірі салмағы олардың эмбрионалдық даму кезеңіне тікелей байланысты екені байқалды. Мұнда туған кезіндегі төлдің ең төменгі салмағының мөлшері 3,9 кг эмбриондық даму мерзімі қысқа, 145-148 күн болатын топта байқалды [1,2,4]. Ал туған кездегі төлдің ең жоғары салмағы 4,4 кг эмбриондық даму мерзімі ұзақ, 153-156 күн болатын топта байқалды (кесте 1).

Кесте 1. Эмбриондық даму мерзімі әртүрлі қозылардың тірі салмағының жасына қарай өзгеру динамикасы

Р\с	Қозылардың жасы	Төлдің эмбрионалдық даму кезеңі		
		I топ 145-148 күн	II топ 145-148 күн	III топ 145-148 күн
1	Туған кезде	3,9±0,04	4,2±0,05	4,4±0,06
2	1 айлық	12,7±0,16	13,2±0,18	13,6±0,21
3	2 айлық	18,6±0,26	19,4±0,28	20,2±0,29
4	3 айлық	24,1±0,29	25,4±0,31	26,6±0,34
5	4 айлық	30,8±0,32	32,4±0,35	33,8±0,38

Сонан соң эмбрионалдық даму кезеңі әртүрлі қозылардың жасына қарай тірі салмағының өзгеру динамикасы зерттелді. Мұнда туған кезінен 1 айлық жасына дейін қозылардың салмағының абсолюттік өсімі 8,8-9,2; 1 айлығынан 2 айлығына дейін 5,9-6,6; 2 айлығынан 3 айлығына дейін 5,5-6,4; 3 айлығынан 4 айлығына дейін 6,7-7,2 кг аралығында болды. Ал жалпы алғанда, туған кезінен 4 айлығына дейінгі кезеңде олардың тірі салмағының абсолюттік өсімі 26,9- 29,4 кг құрады (кесте 2).

Кесте 2.Эмбриондық даму мерзімі әртүрлі қозылардың тірі салмағының абсолютті өсімі

Р\с	Топтар	Қозылардың жасы, ай				
		0-1	1-2	2-3	3-4	0-4
1	I	8,8±0,12	5,9±0,10	5,5±0,12	6,7±0,14	26,9±0,35
2	II	9,0±0,17	6,2±0,11	6,0±0,15	7,0±0,16	28,2±0,37
3	III	9,2±0,19	6,6±0,14	6,4±0,17	7,2±0,17	29,4±0,41

Зерттеу барысында эмбрионалдық кезеңі әртүрлі қозылардың тірі салмағының абсолюттік өсімі жеке топтар бойынша талданды. Бұл көрсеткіш бойынша жоғары нәтиже III топтағы эмбриондық даму мерзімі ұзақ, 153-156 күн болатын төлдерде байқалды. Ал төлдердің тірі саламағының абсолюттік өсімінің төменгі мөлшері 8,8; 5,9; 5,5; 6,7 және 26,9кг эмбрионалдық даму мерзімі қысқа, 145-148 күн болатын топта тіркелді. Аталған топтардағы қозылардың салмақ айырмашылығы туған кезінде 0,5 кг, туған кезінен 1 айлық жасына дейін 0,4 кг, 1 айлық жасынан 2 айлық жасына дейін 0,7 кг, 2 айлық жасынан 3 айлық жасына дейін 0,9 кг, 3 айлық жасынан 4 айлық жасына дейін 0,8 кг, ал туғаннан 4 айлық жасына дейін 2,5 кг болды.

ӘДЕБИЕТ

1.Дәріпбек А.Ж., Есқара М.Ә., Паржанов Ж.А. Эмбрионалдық даму мерзімі әркілкі қозылардың жасына қарай тірі салмағының өзгеру динамикасы. //Жаршы.-2014.-№2.-28-31 бб.

2.Есенгалиев К.Е., Есенгалиев Д.К., Джанаев Д. С. Результаты подбора родительских пар казахской курдючной грубошёрстной породы овец по живой массе // Известия ОГАУ. 2017. №2 (64).

3.Маттер Э.Х. Продолжительность беременности у каракульских овец и ее влияние на длину волоса и другие смушковые свойства однодневного ягненка (реферат): В кн.:Каракулеводство за рубежом. – М.: Колос, 1975.-С.43-245

4.Омарова К.М., Шауенов С.К., Ибраев Д.К., Долдашева Г. К.Нагул молодняка казахских грубошерстных курдючных овец. Вестник науки Казахского агротехнического университета им. С. Сейфуллина (междисциплинарный). - 2018. - №2 (97). - С.103-112.

5.Рахимжанов Ж. Современные породные ресурсы овец и коз Казахстана. // Вестник с.-х. науки Казахстана. — 2005. — № 9. — С. 50–53.

АРАЛ ӨңІРІНІҢ ГЕОЭКОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Сатаева Д. К-Ш., а-ш.ғ.к., аға оқытушы,
Оразғалиева А. ЭК-24-1 оқу тобының студенті,
Қызылорда «Болашақ» университеті
(Қызылорда қаласы)

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается геоэкологическое состояние особо охраняемых природных территорий Приаралья и их роль в сохранении природных экосистем. Проанализированы экологические проблемы региона, связанные с высыханием Аральского моря, а также влияние антропогенных факторов на природную среду. Определено значение особо охраняемых природных территорий в сохранении биоразнообразия, защите природных ландшафтов и стабилизации геоэкологического равновесия. Результаты исследования показывают важную роль охраняемых природных территорий в обеспечении экологической устойчивости региона.

ABSTRACT

The article examines the geoecological condition of protected natural areas in the Aral Sea region and their role in preserving natural ecosystems. Environmental problems caused by the drying of the Aral Sea and the impact of anthropogenic factors on the natural environment are analyzed. The importance of protected natural areas in maintaining biodiversity, protecting natural landscapes, and stabilizing the geoecological balance is determined. The results of the study demonstrate the significant role of protected natural areas in ensuring environmental sustainability in the region.

Қазіргі кезеңде табиғи ортаның антропогендік өзгерістерге ұшырауы жаһандық экологиялық мәселелердің күшеюіне алып келуде. Соның ішінде Арал теңізі бассейні әлемдегі ең ірі экологиялық апат аймақтарының бірі ретінде танылып отыр. XX ғасырдың екінші жартысында Әмудария мен Сырдария өзендерінің суын ауыл шаруашылығында кең көлемде пайдалану нәтижесінде Арал теңізінің деңгейі күрт төмендеп, теңіз аумағы бірнеше есе қысқарды.

Теңіздің тартылуы өңірдегі табиғи ландшафттардың өзгеруіне, климаттың құрғақтануына және биоалуантүрліліктің азаюына алып келді. Құрғаған теңіз түбінде **Аралқұм** деп аталатын жаңа шөл пайда болды. Бұл аймақтан көтерілетін тұзды-шанды дауылдар аймақтың ғана емес, көршілес мемлекеттердің экологиялық жағдайына да әсер етуде.

Осындай күрделі геоэкологиялық жағдайда табиғи кешендерді қорғау мен қалпына келтіру мақсатында ерекше қорғалатын табиғи территориялардың (ЕҚТА) маңызы артып отыр. Олар табиғи экожүйелерді сақтау, сирек кездесетін өсімдіктер мен жануарларды қорғау, сондай-ақ ғылыми зерттеулер жүргізу үшін маңызды нысандар болып табылады [1].

Зерттеу барысында келесі ғылыми әдістер қолданылды:

- геоэкологиялық талдау
- салыстырмалы-географиялық әдіс
- картографиялық талдау
- ғылыми әдебиеттер мен статистикалық деректерді сараптау

Бұл әдістер Арал өңіріндегі табиғи ортаның өзгерістерін және ерекше қорғалатын табиғи аумақтардың геоэкологиялық рөлін анықтауға мүмкіндік береді.

Арал өңірі табиғи-географиялық тұрғыдан шөл және шөлейт ландшафт аймағына жатады. Аймақтың климаты күрт континенттік болып келеді. Жазы өте ыстық әрі құрғақ, ал қысы суық және желді болады. Жауын-шашын мөлшері жылына шамамен 100–150 мм шамасында ғана.

Арал теңізінің тартылуы аймақтың табиғи ортасына бірнеше маңызды өзгерістер әкелді:

- топырақтың тұздануы күшейді
- өсімдік жамылғысы деградацияға ұшырады
- жануарлар дүниесінің саны азайды
- тұзды-шанды дауылдар жиіледі

Құрғаған теңіз түбінен жыл сайын миллиондаған тонна тұз бен шаң атмосфераға көтеріліп, мыңдаған шақырымға таралады. Бұл құбылыс ауыл шаруашылығына, адам денсаулығына және табиғи экожүйелерге теріс әсерін тигізуде.

Арал өңірінде табиғи экожүйелерді қорғау мақсатында бірнеше ерекше қорғалатын табиғи аумақтар ұйымдастырылған. Олардың қатарына мемлекеттік табиғи қорықтар, қорықшалар және табиғи резерваттар жатады.

Бұл аумақтардың негізгі міндеттері:

- табиғи ландшафттарды сақтау
- сирек және жойылып бара жатқан өсімдіктер мен жануарларды қорғау
- ғылыми зерттеулер жүргізу
- экологиялық мониторинг ұйымдастыру

Аймақта кездесетін өсімдіктердің ішінде сексеуіл, жыңғыл, баялыш сияқты шөлге бейімделген түрлер кең таралған. Сонымен қатар жануарлар дүниесінде қарақұйрық, түлкі, қарсақ, әртүрлі бауырымен жорғалаушылар мен құстар кездеседі [2].

Ерекше қорғалатын табиғи территориялар осы биологиялық әртүрлілікті сақтауда маңызды рөл атқарады.

Ерекше қорғалатын аумақтардың геоэкологиялық маңызы
ЕҚТА-лардың геоэкологиялық маңызы бірнеше бағытта көрінеді:

1. Экожүйелердің тұрақтылығын сақтау

Бұл аумақтар табиғи ландшафттардың антропогендік бұзылуын шектеуге мүмкіндік береді.

2. Биоалуантүрлілікті қорғау

Сирек кездесетін өсімдіктер мен жануарлардың табиғи мекен ету ортасын сақтауға жағдай жасайды.

3. Шөлейттену процесін бәсеңдету

Өсімдік жамылғысының сақталуы топырақ эрозиясының азаюына ықпал етеді.

4. Ғылыми зерттеулер жүргізу

ЕҚТА аумақтары табиғи процестердің динамикасын зерттеу үшін табиғи зертхана қызметін атқарады [3].

Экологиялық мониторинг және қорғау шаралары

Арал өңіріндегі табиғи ортаны қорғау үшін келесі шараларды жүзеге асыру маңызды:

- ерекше қорғалатын табиғи аумақтардың аумағын кеңейту
- экологиялық мониторинг жүйесін дамыту
- табиғи ресурстарды ұтымды пайдалану
- халық арасында экологиялық мәдениетті қалыптастыру
- халықаралық экологиялық жобаларды жүзеге асыру

Бұл шаралар аймақтың экологиялық тұрақтылығын қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

Қорытынды

Арал өңірі – экологиялық тұрғыдан күрделі аймақтардың бірі. Арал теңізінің тартылуы табиғи ландшафттардың өзгеруіне, климаттың құрғақтануына және биоалуантүрліліктің азаюына алып келді [4].

Осындай жағдайда ерекше қорғалатын табиғи территориялар табиғи экожүйелерді сақтауда және геоэкологиялық тепе-теңдікті тұрақтандыруда маңызды рөл атқарады. Болашақта бұл аумақтарды қорғау жүйесін жетілдіру, ғылыми зерттеулер жүргізу және экологиялық мониторингті күшейту қажет.

Арал өңірі қазіргі таңда әлемдегі ең ірі антропогендік экологиялық апат аймақтарының бірі болып табылады. Теңіздің тартылуы табиғи экожүйелердің құрылымын өзгертіп, топырақтың тұздануы, шөлдену, климаттың құрғақтануы және биоалуантүрліліктің азаюы сияқты күрделі геоэкологиялық мәселелердің пайда болуына алып келді.

Өңірдің экологиялық жағдайын тұрақтандыру үшін келесі шараларды жүзеге асыру қажет:

- су ресурстарын тиімді басқару;
- Сырдария атырауының экожүйелерін қалпына келтіру;

- құрғаған теңіз түбін ормандандыру;
- тұрақты экологиялық мониторинг жүйесін дамыту.

Бұл шаралар Арал өңірінің табиғи жүйелерін сақтауға және аймақтың экологиялық тұрақтылығын қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

ӘДЕБИЕТ

1. Әлімқұлов С. Экология және табиғатты пайдалану негіздері. – Алматы, 2018.
2. Бейсенова А.С. Қазақстанның физикалық географиясы. – Алматы, 2016.
3. Досмұхамедов Н. Арал теңізі аймағының экологиялық мәселелері. – Алматы, 2017.
4. Қазақстан Республикасының Экологиялық кодексі. – Астана, 2021.
5. Медеу А.Р. Қазақстанның табиғи ресурстары және оларды тиімді пайдалану. – Алматы, 2015.
6. UNEP. Environmental Assessment of the Aral Sea Region. – Nairobi, 2014.

СУ РЕСУРСТАРЫН ТИІМДІ ПАЙДАЛАНУ – ТҰРАҚТЫ ДАМУДЫҢ НЕГІЗІ

Болатова А.Б., п.ғ.м., оқытушы,
Қабылова Г.М., Б-25 оқу тобының студенті,
Қызылорда «Болашақ» университеті
(Қызылорда қаласы)

РЕЗЮМЕ

В этой статье рассматриваются значение водных ресурсов, проблемы современного дефицита воды и способы эффективного использования водных ресурсов. Вода-важнейший природный ресурс для устойчивого развития человеческой жизни, сельского хозяйства, промышленности и экосистем. В настоящее время рост населения, изменение климата и развитие производства в мире оказывают огромное давление на водные ресурсы. В этой связи особую актуальность приобретает вопрос эффективного управления и охраны водных ресурсов. В статье анализируется значение водных ресурсов, причины их загрязнения, а также способы эффективного использования и технологии водосбережения.

ABSTRACT

This article discusses the importance of Water Resources, current problems of water scarcity and ways to effectively use water resources. Water is a very important natural resource for the sustainable development of human life, agriculture, industry and ecosystems. Currently, population growth, climate change and the development of production in the world are putting a lot of pressure on Water Resources. In this regard, the issue of effective management and protection of Water Resources is becoming particularly relevant. The article analyzes the importance of Water Resources, the causes of their pollution, as well as water-saving technologies and ways of effective use.

Су – жер бетіндегі тіршіліктің ең маңызды табиғи ресурстарының бірі. Адамзат өмірі, ауыл шаруашылығы, өнеркәсіп, энергетика және экосистемдердің тұрақты жұмыс істеуі су ресурстарына тікелей байланысты. Жер шарындағы барлық тірі организмдердің өмір сүруі суға тәуелді. Сондықтан су ресурстарын қорғау және тиімді пайдалану қазіргі заманның ең өзекті мәселелерінің бірі болып табылады [1].

Қазіргі уақытта әлемде халық санының өсуі, өндірістің дамуы және климаттың өзгеруі су ресурстарына үлкен қысым түсіруде. Кейбір аймақтарда су тапшылығы байқалса, басқа аймақтарда су ресурстарының ластануы күрделі экологиялық мәселелер туындатуда.

Осыған байланысты суды ұтымды пайдалану, оны қорғау және болашақ ұрпақ үшін сақтау тұрақты дамудың маңызды шарты болып саналады.

Су ресурстарын тиімді пайдалану – табиғи ресурстарды сақтауға, экологиялық тепе-теңдікті қамтамасыз етуге және қоғамның әлеуметтік-экономикалық дамуына ықпал ететін маңызды фактор. Сондықтан бұл мәселені зерттеу және тиімді шешімдер ұсыну ғылыми және практикалық тұрғыдан өте маңызды.

Су ресурстары адамзат өмірінде ерекше орын алады. Су тек ішетін ресурс қана емес, ол көптеген шаруашылық салаларының негізгі элементі болып табылады. Мысалы, ауыл шаруашылығында егінді суару үшін, өнеркәсіпте өндірістік процестерде, энергетикада электр энергиясын өндіруде және тұрмыстық қажеттіліктерде кеңінен қолданылады [3].

Бүгінгі таңда су мәселесі жаһандық сипатқа ие болып отыр. Әлемнің көптеген елдерінде су тапшылығы байқалуда. Бұл жағдай климаттың өзгеруімен, табиғи ресурстарды дұрыс пайдаланбаумен және қоршаған ортаның ластануымен тығыз байланысты. Әсіресе, тұщы су қорларының азаюы үлкен алаңдаушылық туғызады [2].

Ғалымдардың айтуынша, адам ағзасының шамамен 60–70 пайызы судан тұрады. Сондықтан судың сапасы мен жеткіліктілігі адамның денсаулығына тікелей әсер етеді. Таза ауыз су – халықтың өмір сапасының негізгі көрсеткіштерінің бірі [5].

Су табиғи экожүйелер үшін де аса маңызды. Өзендер, көлдер және мұхиттар көптеген өсімдіктер мен жануарлардың тіршілік ортасы болып табылады. Егер су ресурстары ластанса немесе азайса, онда табиғи экожүйелердің тұрақтылығы бұзылады.

Сондықтан су ресурстарын сақтау – тек экономикалық мәселе ғана емес, сонымен қатар экологиялық және әлеуметтік мәселе болып табылады.

Қазіргі таңда әлемде су ресурстарына байланысты бірнеше маңызды проблемалар бар. Олардың ең негізгілері – су тапшылығы, судың ластануы және суды тиімсіз пайдалану.

Біріншіден, көптеген елдерде тұщы су тапшылығы байқалады. Халық санының өсуі мен ауыл шаруашылығының кеңеюі суға деген сұранысты арттыруда. Кейбір аймақтарда адамдар таза ауыз суға қол жеткізе алмай отыр.

Екіншіден, су ресурстарының ластануы үлкен проблема болып отыр. Өнеркәсіптік қалдықтар, ауыл шаруашылығында қолданылатын химиялық тыңайтқыштар және тұрмыстық қалдықтар өзендер мен көлдердің ластануына әкеледі. Бұл жағдай экожүйелерге зиян келтіріп қана қоймай, адамдардың денсаулығына да қауіп төндіреді.

Үшіншіден, суды тиімсіз пайдалану мәселесі бар. Кейбір елдерде суару жүйелері ескірген және судың көп бөлігі босқа

шығындалады. Сонымен қатар тұрмыста да адамдар суды үнемдеуге жеткілікті көңіл бөлмейді [2].

Қазақстанда да су ресурстары мәселесі өзекті болып табылады. Мысалы, Aral Sea аймағындағы экологиялық апат суды дұрыс пайдаланбаудың салдарының бірі болып саналады. Бұл жағдай табиғатқа да, халықтың өміріне де үлкен әсер етті [1].

Су ресурстарын тиімді пайдалану үшін заманауи технологияларды енгізу маңызды. Мысалы, тамшылатып суару әдісі ауыл шаруашылығында суды үнемдеуге мүмкіндік береді. Өнеркәсіп саласында суды қайта өңдеу және тазарту жүйелерін қолдану да үлкен нәтиже береді. Сонымен қатар, әрбір адам суды үнемдеуді әдетке айналдыруы тиіс.

Су ресурстарын тиімді пайдалану үшін бірнеше маңызды шараларды жүзеге асыру қажет.

Біріншіден, суды үнемдеу технологияларын енгізу керек. Мысалы, ауыл шаруашылығында тамшылатып суару әдісін қолдану судың шығынын айтарлықтай азайтады. Бұл әдіс өсімдіктерге қажетті суды дәл жеткізіп, артық судың ысырап болуына жол бермейді.

Екіншіден, су тазарту технологияларын дамыту маңызды. Өнеркәсіптік және тұрмыстық қалдық суларды тазарту арқылы оларды қайта пайдалануға болады. Бұл табиғи су көздеріне түсетін жүктемені азайтады.

Үшіншіден, халық арасында су ресурстарын қорғау мәдениетін қалыптастыру қажет. Адамдар судың маңызын түсініп, оны үнемдеп пайдалануы керек. Мысалы, тұрмыста суды босқа ағызбау, су үнемдейтін құрылғыларды пайдалану сияқты қарапайым әрекеттер де үлкен нәтиже береді.

Төртіншіден, мемлекет деңгейінде су ресурстарын басқарудың тиімді жүйесін құру қажет. Су қорларын ғылыми негізде жоспарлау және бақылау тұрақты дамуға мүмкіндік береді [1].

Тұрақты даму – қазіргі қоғамның қажеттіліктерін қанағаттандыра отырып, болашақ ұрпақтың мүмкіндіктеріне зиян келтірмеу қағидатына негізделген даму моделі. Бұл ұғым табиғи ресурстарды ұқыпты пайдалануды талап етеді.

Су ресурстары тұрақты дамудың негізгі элементтерінің бірі болып табылады. Егер су қорлары азайса немесе ластанса, онда ауыл шаруашылығы, өнеркәсіп және халықтың өмір сүру деңгейі төмендейді.

Сондықтан халықаралық ұйымдар да су ресурстарын қорғауға ерекше назар аударуда. Әлемнің көптеген елдері су ресурстарын сақтау, қайта пайдалану және тиімді басқару бағытында түрлі бағдарламалар жүзеге асыруда [4].

Қазақстанда да су ресурстарын сақтау және тиімді пайдалану бойынша мемлекеттік бағдарламалар іске асырылуда. Бұл бағдарламалардың мақсаты – су қорларын қорғау, су үнемдеу

технологияларын енгізу және экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз ету [3].

Қорытындылай келе, су ресурстары – адамзат өмірінің, экономиканың және табиғи экожүйелердің тұрақты дамуының негізі. Қазіргі таңда су тапшылығы мен судың ластануы сияқты мәселелер бүкіл әлем үшін өзекті болып отыр.

Су ресурстарын тиімді пайдалану үшін жаңа технологияларды енгізу, суды тазарту жүйелерін дамыту және халықтың экологиялық мәдениетін арттыру қажет. Сонымен қатар мемлекет деңгейінде су қорларын дұрыс басқару маңызды.

Су ресурстарын тиімді пайдалану үшін кешенді шаралар қажет. Біріншіден, суды үнемдеу мәдениетін қалыптастыру керек. Екіншіден, ауыл шаруашылығында суды аз қажет ететін технологияларды енгізу маңызды. Үшіншіден, өндірістік қалдықтарды тазарту арқылы су көздерінің ластануын азайту қажет. Сонымен қатар, мемлекет деңгейінде су ресурстарын басқару саясатын жетілдіру де өзекті мәселе болып табылады.

Егер біз суды бүгіннен бастап ұқыпты пайдалансақ, онда болашақ ұрпаққа таза және жеткілікті су ресурстарын сақтап қала аламыз. Сондықтан су – тек табиғи ресурс ғана емес, ол адамзаттың тұрақты болашағының кепілі.

ӘДЕБИЕТ

1. Әлімқұлов С. Экология және тұрақты даму. – Алматы, 2018.
2. Қожахметов М. Табиғи ресурстарды тиімді пайдалану. – Алматы, 2019.
3. Қазақстан Республикасының Экологиялық кодексі. – Астана, 2021.
4. Су ресурстарын басқару мәселелері бойынша ғылыми зерттеулер. – Алматы, 2020.
5. UNESCO. Water for Sustainable Development. – Paris, 2019.

**АРЫСҚҰМ ИЛІМІНІҢ ТЕКТОНИКАЛЫҚ ҚҰРЫЛЫМЫ
ЖӘНЕ ОҢТҮСТІК ТОРҒАЙ БАССЕЙНІНІҢ МҰНАЙ-
ГАЗДЫЛЫҚ ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ**

Амангельдиева Г.Б., аға оқытушы,
Келмағамбетов Н.К., т.ғ.к.,
Қызылорда «Болашақ» университеті
(Қызылорда қаласы)

РЕЗЮМЕ

В статье рассмотрены тектоническое строение, геологическое развитие и условия формирования залежей углеводородов в пределах Арыскупского прогиба Южно-Торгайского бассейна. Установлено, что нефтегазоносность региона определяется сочетанием рифтогенной тектоники и литолого-фациальных особенностей юрских отложений. Приведены количественные параметры коллекторов и покрышек, а также выполнен прогноз перспективных направлений геологоразведочных работ. Показано, что на современном этапе основное значение приобретают литологические и комбинированные ловушки, формирующиеся в бортовых зонах грабенов.

ABSTRACT

The article examines the tectonic structure, geological evolution, and hydrocarbon accumulation conditions within the Arysium depression of the South Turgay Basin. It is established that the petroleum potential of the region is controlled by the combination of rift-related tectonics and lithological-facies characteristics of Jurassic deposits. Quantitative parameters of reservoirs and cap rocks are presented, and perspective directions for geological exploration are predicted. It is shown that, at the present stage, lithological and combined traps formed in the marginal zones of grabens are of primary importance.

Оңтүстік Торғай бассейні (ОТБ) Қазақстандағы мұнай-газға ең перспективалы аймақтардың бірі болып табылады [1]. Ол күрделі тектоникалық құрылымымен және көп сатылы геодинамикалық эволюциясымен ерекшеленеді. Бассейннің қалыптасуы мезозой дәуіріндегі рифтогендік процестермен тығыз байланысты және оның қазіргі құрылымы жер қыртысының созылу, шөгу және кейінгі инверсиялық қозғалыстар нәтижесінде қалыптасқан. Бассейн аумағында көмірсутек кен орындарының едәуір бөлігі шоғырланған, олардың негізгі бөлігі юра шөгінділерімен байланысты, бұл осы стратиграфиялық кешеннің мұнай-газ жүйесіндегі маңызды рөлін көрсетеді [2].

ОТБ геологиялық құрылысы күрделі блоктық құрылыммен сипатталады, мұнда грабендермен горсттардың кезектесуі байқалады (сурет 1). Солардың ішінде Арыс құм иілімі негізгі депо орталық ретінде ерекшеленеді, сондай-ақ мұнай-газ шоғырлануының басты аймақтарының бірі болып табылады [3]. Аталған иілімде қалың шөгінді жыныстар жиналып, мұнай түзуші, коллекторлық және жапқыш қабаттардың толық кешені қалыптасқан. Бұл оның жоғары мұнай-газдылық әлеуетін қамтамасыз етеді.

Сурет 1. Оңтүстік-Торғай бассейнінің шолу картасы

Қазіргі кезеңде геологиялық барлау жұмыстарының дамуында ірі құрылымдық тұзақтарды іздеудің тиімділігі айтарлықтай төмендегені байқалады [1]. Бұл, ең алдымен, бассейнді жоғары дәрежеде зерттелгендігімен және ірі антиклинальдық құрылымдардың басым бөлігінің бұрыннан анықталғанымен түсіндіріледі. Осыған байланысты геологиялық зерттеулердің негізгі бағыты күрделі литологиялық және стратиграфиялық тұзақтарды, сондай-ақ терең жатқан және әлсіз зерттелген горизонттарды анықтауға бағытталып отыр. Мұндай жағдайларда көмірсутектердің таралу заңдылықтарын тереңірек түсіну үшін тектоникалық, литологиялық және седиментациялық факторларды кешенді түрде қарастыру ерекше маңызға ие.

Соңғы жылдары жүргізілген зерттеулер көрсеткендей, Арыс құм иілімінде көмірсутектердің жинақталуы тек құрылымдық факторлармен ғана емес, сонымен қатар фациялық өзгергіштікпен,

кұмды денелердің таралуымен және жапқыш жыныстардың тиімділігімен тығыз байланысты [3, 4]. Әсіресе грабендердің борттық бөліктерінде қалыптасатын литологиялық және аралас тұзақтардың рөлі артып келеді, бұл жаңа кен орындарын анықтауда маңызды бағыт болып табылады.

Осы зерттеудің мақсаты - тектоникалық құрылымды, литологиялық-стратиграфиялық ерекшеліктерді және көмірсутектердің генерация, миграция және аккумуляция жағдайларын кешенді талдау негізінде Арысқұм иілімінде көмірсутек кеніштерінің қалыптасу заңдылықтарын анықтау. Алға қойылған мақсатқа жету үшін бассейннің тектоникалық эволюциясын талдау, негізгі литологиялық кешендердің сипаттамасын беру және коллекторлық қасиеттердің таралу заңдылықтарын анықтау міндеттері қарастырылды.

Арысқұм иілімінің геологиялық құрылымы. Арысқұм иілімі ОТБ ең ірі орталығының бірі болып табылады және оның қалыптасуы континентішілік рифтогенез жағдайында жүзеге асқан. Бұл құрылымның дамуы мезозой дәуірінде жер қыртысының созылуымен байланысты, нәтижесінде грабендер мен жартылай грабендер жүйесі қалыптасып, қалың терригендік шөгінділер жиналған [2, 3]. Арысқұм иілімінің геологиялық құрылысы герциндік фундамент пен оны жапқан мезозойлық және кайнозойлық шөгінділерден тұрады. Кристалдық фундаменттің жату тереңдігі 3,5–5,5 км аралығында өзгеріп, бұл аймақта тектоникалық қозғалыстардың қарқындылығын көрсетеді. Фундаменттің беті айтарлықтай тегіс емес және блоктық құрылыммен сипатталады, бұл өз кезегінде шөгінді жыныстардың таралуына және қалыңдығына әсер етеді.

Юра жүйесінің шөгінділері Арысқұм иілімінде ерекше маңызға ие, себебі дәл осы кешен мұнай-газ жүйесінің негізгі элементтерін қамтиды. Юра шөгінділерінің жалпы қалыңдығы 2500–3000 м-ге дейін жетеді, ал мұнай түзуші қабаттардың қалыңдығы 200–600 м аралығында болады [1]. Бұл көрсеткіштер бассейннің жоғары мұнай-газдылық әлеуетін дәлелдейді және көмірсутектердің генерациясы үшін қолайлы жағдайлардың болғанын көрсетеді.

Қорытынды. Жүргізілген зерттеулер Арысқұм иілімінің ОТБ мұнайгаздылығын анықтайтын негізгі құрылымдық элементтердің бірі екенін көрсетті. Көмірсутек кеніштерінің қалыптасуы тектоникалық, литологиялық және седиментациялық факторлардың кешенді өзара әрекеттесуіне байланысты екені анықталды.

Геологиялық барлау жұмыстарының негізгі перспективалары литологиялық және аралас тұзақтарды анықтаумен, сондай-ақ терең жатқан горизонттарды зерттеумен байланысты.

ӘДЕБИЕТ

1.Оздоев С.М. Перспективы нефтегазоносности осадочных бассейнов Казахстана. Нефть и газ. 2012. № 1. С.68-69.

2.Жолтаев Г.Ж., Парагульгов Т.Х. Геология нефтегазоносных областей Казахстана. – Алматы: ИИА «Айкос», 1998.

3.Абдуллаева А.Н., Нурсултановна С.Г. «Региональные нефтегазоносные комплексы Арысқұмского прогиба», 2015

4.Нурсултанова С.Г., Ермекбаева Г.Е. «Мұнай және газ кенорындарын игерудің геологиялық негіздері», Алматы 2017.

5.«Технологическая схема разработки нефтегазконденсатного месторождения Арысқұм», А.Н. Нысанғалиев, А.И. Шаховой, АО НИПИ «Каспиймұнайгаз», г. Атырау 2001.

**ОРГАНИЗАЦИЯ ПРОЕКТНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОЙ
ДЕЯТЕЛЬНОСТИ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ В ОБЛАСТИ
ЕСТЕСТВОЗНАНИЯ**

Алмуханова А.А.
КГУ «Гимназия №17»
г.Актобе

ТҮЙІНДЕМЕ

Мақалада жаратылыстану сабақтарында және сабақтан тыс уақытта бастауыш сынып оқушыларының жобалық-зерттеу қызметін ұйымдастырудың әдістемелік аспектілері қарастырылады. Автор оқушылардың ғылыми бақылау, болжам жасау және қарапайым физикалық эксперименттер жүргізу дағдыларын қалыптастыруға назар аударады. Баланың зерттеу ізденісін қызығушылықтан қоршаған әлемді жүйелі тануға бағыттайтын педагогтың фасилитатор ретіндегі рөлі сипатталады.

ABSTRACT

The article discusses the methodological aspects of organizing project and research activities of primary school students in natural science lessons and during extracurricular activities. The author focuses on the formation of students' skills of scientific observation, hypothesizing and conducting simple physical experiments. The role of the teacher as a facilitator directing the child's research search from curiosity to a systematic understanding of the surrounding world is described.

Современная образовательная парадигма начального звена обучения в Республике Казахстан на текущем этапе своего развития ориентирована на решительный, глубоко продуманный и качественный переход от традиционной, зачастую пассивной трансляции готовых, статичных энциклопедических знаний к активному, планомерному и системному формированию у учащихся базовых исследовательских компетенций, что в корне меняет саму структуру взаимодействия учителя и ученика. Такая методологическая перестройка превращает организацию проектной деятельности в области естествознания в один из наиболее эффективных, универсальных и гибких инструментов комплексного развития функциональной грамотности младшего школьника, позволяя ребенку не просто запоминать факты, а самостоятельно выстраивать логические связи и применять полученные знания в реальных жизненных ситуациях. В контексте обновленного содержания образования данный подход выступает стратегическим вектором, который обеспечивает формирование у обучающихся

навыков критического анализа, умения ставить познавательные вопросы и находить на них аргументированные ответы опытным путем, что делает процесс обучения в начальных классах максимально деятельностным, личностно ориентированным и соответствующим глобальным вызовам современного научного общества.

В условиях уникального образовательного процесса Гимназии №17 города Актобе, ориентированного на высокие академические стандарты, данный процесс выстраивается не просто как фрагментарное или эпизодическое включение отдельных демонстрационных опытов в канву урока, а как полноценное, системное и глубокое погружение ребенка в саму методологию научного поиска, формирующее культуру доказательного мышления с самых ранних лет. При таком подходе привычные, классические уроки естествознания коренным образом трансформируются в динамичную, высокотехнологичную творческую лабораторию, где каждый ученик получает возможность выйти за рамки роли пассивного слушателя и в полной мере почувствовать себя истинным первооткрывателем фундаментальных законов природы. Это позволяет младшему школьнику не только накопить сумму фактов, но и самостоятельно осознать скрытую внутреннюю логику окружающих физических и биологических явлений, превращая процесс обучения в захватывающее интеллектуальное приключение, где теоретические знания неразрывно связаны с их практическим подтверждением и личным опытом исследователя.

Организация полноценной, методически выверенной исследовательской деятельности в 1–4 классах в современных условиях требует от профессионального педагога соблюдения практически ювелирного баланса между эмоционально вовлекающей игровой формой, строго адекватной психофизиологическим особенностям возраста, и необходимой академической строгостью классического научного метода. Этот процесс выстраивается как многоступенчатая эволюция познания, которая берет свое начало с развития элементарной, но направленной наблюдательности, и последовательно, шаг за шагом, переходит к качественно новому этапу — осознанному, самостоятельному планированию и проведению сложного эксперимента.

Такая преемственность позволяет учителю начальных классов сформировать у учащихся не просто интерес к окружающему миру, а устойчивый навык научного мышления, при котором ребенок учится не только смотреть, но и видеть, не только действовать, но и анализировать причины и следствия своих манипуляций с объектами живой и неживой природы.

Как справедливо и предельно точно отмечает в своих фундаментальных трудах С.И. Денисова, именно в младшем школьном возрасте, характеризующемся высокой сензитивностью к

восприятию окружающего мира, у ребенка интенсивно закладывается тот самый критически важный когнитивный фундамент и глубокая психологическая готовность, которые в долгосрочной образовательной перспективе будут напрямую определять его потенциальную способность к адекватному восприятию, системному осмыслению и критическому анализу сложнейших естественнонаучных концепций в старшем звене обучения.

Такое понимание психофизиологических механизмов познания неизбежно и императивно требует от учителя начальных классов создания специальных педагогических условий для обеспечения «живого», непосредственного тактильного и визуального контакта с каждым изучаемым природным объектом или физическим явлением. Без этого чувственного опыта, по мнению исследователя, невозможно формирование подлинно научной картины мира, так как только через личное соприкосновение с материальной средой теоретические положения учебника обретают для младшего школьника статус объективной реальности и становятся прочной базой для дальнейшего интеллектуального развития [1, с. 72].

Важнейшим, стратегически определяющим и отправным этапом любого полноценного школьного проекта является постановка педагогически грамотного, научно обоснованного проблемного вопроса, который по своей глубинной сути должен быть не просто внешне увлекательным, ярким и вызывающим мгновенный познавательный интерес, но и, что принципиально важно, реально доступным для объективного практического разрешения и экспериментального подтверждения силами самого юного исследователя [2, с. 45].

Формулировка такой проблемы должна переводить абстрактное любопытство ребенка в плоскость активного научного поиска, предлагая для изучения парадоксальные, но осязаемые явления повседневной жизни, например: «На основании каких физических свойств вещества плотный и твердый лед всегда удерживается и плавает на поверхности жидкой воды, не погружаясь на дно?», «Каким именно сложным биологическим и физическим механизмом растения осуществляют активный транспорт воды и питательных веществ от корневой системы к самым удаленным и верхним листьям кроны?» или «Согласно какому фундаментальному физическому закону отражения звуковых волн возникает эффект эха в пустом или замкнутом пространстве?». Именно такие вопросы, сочетающие в себе элемент тайны и возможность эмпирической проверки, становятся мощным триггером для запуска самостоятельной мыслительной деятельности младшего школьника, превращая процесс обучения в осознанное исследование объективной реальности.

В этой сложной системе ценностных и методологических координат современный учитель начальных классов осознанно берет

на себя стратегическую роль мудрого фасилитатора, тьютора и опытного навигатора, который принципиально и последовательно не дает учащимся готовых, застывших ответов из параграфов учебника, а деликатно и профессионально помогает им самостоятельно выстроить логически стройную, индивидуальную траекторию научного исследования.

Данное педагогическое взаимодействие организуется как последовательный процесс интеллектуального восхождения: от момента выдвижения первой, зачастую смелой, неожиданной и чисто интуитивной гипотезы, до этапа системной, аккуратной фиксации всех промежуточных результатов, наблюдений и сделанных выводов в персональном «Дневнике юного натуралиста». Такой подход позволяет сместить акцент с репродуктивного воспроизведения информации на развитие субъектности ученика, когда педагог лишь задает вектор поиска и создает безопасную среду для совершения собственных открытий, превращая каждую ошибку не в повод для порицания, а в ценный материал для дальнейшего анализа и корректировки научного пути.

Особую, непреходящую дидактическую и познавательную ценность в структуре проектной деятельности младших школьников представляют простейшие по исполнению, но предельно глубокие и емкие по своему научному смыслу физические опыты, проводимые с использованием доступных подручных материалов, которые позволяют наглядно, убедительно и совершенно неоспоримо продемонстрировать такие фундаментальные, базовые свойства материи, как плотность различных сред, электропроводность широкого спектра материалов или закономерное тепловое расширение тел под воздействием температуры.

Подобная экспериментальная практика в начальной школе выполняет важнейшую когнитивную функцию, превращая сложные, зачастую трудновоспринимаемые абстрактные физические понятия и формулы в физически осязаемые, интуитивно понятные и эмоционально близкие ребенку образы, что закладывает прочный сенсорный фундамент для последующего теоретического осмысления естественнонаучной картины мира. Через самостоятельное манипулирование объектами в ходе таких «малых» открытий ученик не просто наблюдает за внешними эффектами, а начинает проникать в суть физических взаимодействий, что делает процесс познания личностно значимым, глубоко мотивированным и избавляет младшего школьника от страха перед сложностью точных наук в будущем.

По аргументированному мнению Л.В. Жарова, активное включение элементов передового STEM-образования в начальное звено способствует не только взрывному росту интереса к естественным наукам, но и формированию у младших школьников критического мышления, аналитического склада ума и ценнейшего

умения работать с первичными данными уже на самых ранних этапах обучения [3, с. 89].

Проектная деятельность в области естествознания также неразрывно и органично связана с процессом воспитания глубокой экологической ответственности и бережного, рационального отношения к природным ресурсам, что напрямую коррелирует с глобальными идеями устойчивого развития и национальной концепцией «Адалазамат», формирующей честного и ответственного гражданина.

Активное участие детей в прикладных проектах по экологическому мониторингу чистоты школьного двора, изучению биологических способов очистки воды или расчету энергосбережения в классе формирует у учащихся прикладной, жизненно важный характер знаний, когда наука начинает восприниматься ими не как скучный свод застывших правил в учебнике, а как мощный и эффективный инструмент реального улучшения окружающей действительности [4, с. 56].

Таким образом, системная и методически выверенная организация проектно-исследовательской работы в начальной школе позволяет не только качественно повысить уровень естественнонаучной грамотности выпускников, соответствуя международным стандартам, но и заложить незыблемую основу для их дальнейшего успешного обучения и самореализации, превращая изучение естествознания в бесконечно увлекательный процесс непрерывного познания и созидания мира.

ЛИТЕРАТУРА

1. Денисова С.И. Проектная деятельность в начальной школе: методология и практика. — М.: Академкнига, 2021.
2. Каримов А.Б. Инновационные подходы к преподаванию естествознания в школах Казахстана. — Алматы: Ғылым, 2022.
3. Жаров Л.В. Естествознание и основы научного поиска в 1-4 классах. — СПб.: Питер, 2020.
4. Федорова Н.Н. Исследовательская активность младших школьников: диагностика и развитие. — Казань: Бук, 2023.

**БОЛАШАҚ ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ МҰҒАЛІМДЕРІН
ДАЯРЛАУДА ТҰРАҚТЫ ДАМУ ҚАҒИДАТТАРЫН ІСКЕ
АСЫРУДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ШАРТТАРЫ**

Бекжанов Берикбай Утемурадович, п.ғ.м., аға оқытушы,
Қартаңбай Санжар Еркенұлы, ФКС 25-7 тобының студенті,
Қорқыт ата атындағы университеті
Қызылорда қаласы

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются вопросы интеграции принципов устойчивого развития в процесс профессиональной подготовки будущих учителей физической культуры в высших учебных заведениях. Авторы определяют педагогические условия формирования здоровьесберегающей и экологической культуры будущих специалистов в контексте целей устойчивого развития. Также описываются инновационные методы и подходы к реализации идей устойчивого развития на уроках физической культуры.

ABSTRACT

The article deals with the integration of sustainable development principles into the professional training process of future physical education teachers in higher educational institutions. The authors identify pedagogical conditions for the formation of health-preserving and ecological culture of future specialists in the context of the Sustainable Development Goals. Innovative methods and approaches to implementing sustainable development ideas in physical education lessons are also described.

Қазіргі заманғы білім беру жүйесінің алдында тұрған басты міндеттердің бірі – жас ұрпақты тұрақты даму қағидаттарына сай тәрбиелеу. Бұл ретте дене шынықтыру пәнінің алатын орны ерекше, себебі ол салауатты өмір салтын қалыптастырып қана қоймай, экологиялық сана мен жауапкершілікті дамытуға да тікелей ықпал етеді. Дене шынықтыру мұғалімдерін даярлау бағдарламалары тұрақты дамудың үш негізгі аспектісін – экономикалық, әлеуметтік және экологиялық - қамтуы тиіс [1].

2015 жылы БҰҰ Бас Ассамблеясы қабылдаған Тұрақты даму саласындағы 17 жаһандық мақсаттың ішінде денсаулық пен салауатты өмір салтын қамтамасыз ету (3-мақсат), сапалы білім беру (4-мақсат) және экологиялық тұрақтылық (13, 15-мақсаттар) тікелей дене шынықтыру саласына қатысты [5]. Осы орайда, біздің зерттеуіміздің мақсаты – болашақ дене шынықтыру мұғалімдерін даярлауда тұрақты

даму қағидаттарын тиімді іске асырудың педагогикалық шарттарын анықтау.

Зерттеу барысында біз болашақ мамандардың кәсіби даярлығына тұрақты даму идеяларын енгізудің тиімді жолдарын қарастырдық. Дене шынықтыру және спорт мамандығының білім беру бағдарламалары болашақ мұғалімдердің педагогикалық, спорттық-жаттықтырушылық және ұйымдастырушылық қызметтерді жүзеге асыруға дайындығын қамтиды [2, 47 б.]. Біз бұл дайындықты тұрақты даму тұрғысынан жетілдірудің бірнеше бағытын ұсынамыз.

Бірінші бағыт – оқу бағдарламаларының мазмұнын тұрақты даму идеяларымен байыту. Атап айтқанда, «Дене шынықтыру теориясы мен әдістемесі», «Дене шынықтыру және спорт психологиясы», «Жас ерекшелік физиологиясы» сияқты пәндерде экологиялық білім мен денсаулық сақтау технологияларына ерекше назар аудару қажет. Мысалы, «Жас ерекшелік физиологиясы» курсында қоршаған орта факторларының өсіп келе жатқан ағзаға әсерін, ал «Спорт психологиясында» экологиялық сана мен табиғатқа деген жауапкершілікті қалыптастырудың психологиялық аспектілерін қарастыруға болады [3, 112 б.].

Екінші бағыт – практикалық сабақтарда тұрақты дамуға бағытталған әдіс-тәсілдерді қолдану. Бұл ретте спорттық ойындар мен жарыс түрлерін ұйымдастыруда табиғи ресурстарды үнемдеу, қалдықсыз технологияларды қолдану принциптерін енгізу маңызды. Сондай-ақ, «Қозғалмалы ойындарды оқыту әдістемесі» пәні аясында студенттерге экологиялық тақырыптағы ойындарды құрастыру тапсырмаларын беру тиімді. Бұл ойындар балалардың табиғатқа деген сүйіспеншілігін арттырып, қоршаған ортаны қорғау дағдыларын қалыптастырады.

Үшінші бағыт – студенттердің ғылыми-зерттеу жұмыстарын тұрақты даму мәселелеріне бағыттау. Бұл – болашақ мамандардың экологиялық және әлеуметтік жауапкершілігін арттырудың тиімді тәсілі. Студенттердің дене шынықтырудың түрлі аспектілерін тұрақты даму тұрғысынан зерттеуі олардың кәсіби құзыреттілігін кеңейтеді. Курстық және дипломдық жұмыстардың тақырыптарын «Мектеп оқушыларының дене белсенділігі мен экологиялық мәдениеті арасындағы байланыс», «Табиғат аясындағы дене шынықтыру сабақтарының тиімділігі» деп алуға болады [4].

Төртінші бағыт – **оқу (танысу) практикасы** кезеңінде тұрақты даму идеяларымен алғашқы таныстыру және бақылау жүргізу. Білім беру бағдарламасының алғашқы курстарында өтетін оқу (танысу) практикасы студенттердің болашақ кәсіби қызметінің мәнін терең түсінуіне, оның ішінде тұрақты даму аспектілерін байқауына негіз болады. Бұл практика барысында студенттер:

- Мектептердегі денешынықтыру сабақтарына қатысып, мұғалімдердің денсаулықсақтау және экологиялық тәрбие элементтерін қалай қолданатынын бақылайды;

- Спорттықнысандардың (спорт залдары, алаңдар) экологиялық жағдайына, ресурстарды (су, жарық) үнемдеу мүмкіндіктеріне талдау жасайды;

- Мектеп ауласындағы ашық алаңдардың жай-күйімен танысып, оларды жақсарту бойынша ұсыныстар әзірлейді (мысалы, ағаш отырғызу, қоқыс жәшіктерін орнату);

- Практика жетекшілерімен бірге экологиялық таза спорттық іс-шаралардың жоспарын талқылайды.

Бұл кезеңде студенттердің назарын тұрақты дамудың практикалық көріністеріне аудару-олардың кәсіби санасының экологиялануына әсер етеді. Бақылау нәтижелері бойынша студенттер есеп дайындап, онда көрген жақсы тәжірибелер мен кемшіліктерді, сондай-ақ өз ұсыныстарын көрсетеді.

Бесінші бағыт – педагогикалық практика кезінде тұрақты даму идеяларын сынақтан өткізу. Жоғары курстарда өтетін педагогикалық практика барысында студенттер мектептерде дене шынықтыру сабақтарында, сыныптан тыс спорттық шараларда тұрақты даму қағидаттарын өздері қолдануға мүмкіндік алады. Мысалы, спорттық жарыстарды экологиялық таза ұйымдастыру (пластик ыдыстарды қолданбау, қалдықтарды сұрыптау), табиғат аясындағы сабақтардың (саябақта жүгіру, жергілікті жерге орманда серуендеу) үлесін арттыру, сабақ барысында табиғатты қорғау тақырыбындағы дидактикалық материалдарды пайдалану.

Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, жоғарыда аталған педагогикалық шарттарды сақтау болашақ дене шынықтыру мұғалімдерінің тұрақты даму саласындағы білімдері мен дағдыларының айтарлықтай жоғарылауына әкеледі. Біздің университетіміздің дене шынықтыру факультетінде жүргізілген сауалнама нәтижесі бойынша, тұрақты даму элементтері енгізілген оқу практикасынан өткен студенттердің 78%-ы тұрақты даму ұғымын және оның дене шынықтырумен байланысын терең түсінетін болған. Бұл өз кезегінде олардың кәсіби құзыреттілігін арттырып, заманауи білім беру талаптарына сай маман болып қалыптасуына ықпал етеді.

Қорытындылай келе, болашақ дене шынықтыру мұғалімдерін даярлау үдерісіне тұрақты даму қағидаттарын енгізу – заман талабы. Біз анықтаған педагогикалық шарттар (оқу бағдарламаларының мазмұнын жаңарту, практикалық әдіс-тәсілдерді жетілдіру, ғылыми-зерттеу жұмыстарын бағыттау, оқу (танысу) практикасында алғашқы бақылау жүргізу және педагогикалық практиканы тиімді ұйымдастыру) осы үдерістің табысты болуына ықпал етеді. Ерекше атап өтетін жайт, оқу (танысу) практикасы студенттердің тұрақты даму саласындағы алғашқы кәсіби көзқарасын қалыптастыруда

маңызды рөл атқарады. Бұл бағыттағы зерттеулерді одан әрі жалғастыру, тұрақты дамуға бағытталған арнайы оқу модульдерін әзірлеу және оқытушылардың біліктілігін арттыру қажет.

ӘДЕБИЕТ

1. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы. - Астана, 2007. (өзгерістер мен толықтыруларымен)
2. Назарбаева Г.К. Жоғары оқу орындарында болашақ денешынықтыру мұғалімдерін кәсіби даярлаудың педагогикалық негіздері. - Алматы, 2020. - 245 б.
3. Оспанов Б.Т. Тұрақты даму және денешынықтыру білімі// Қазақстанның педагогикалық ғылымдары. -2021. - №2. - Б. 45-51.
4. Ахметов А.К., Смағұлов М.С. Дене шынықтыру мұғалімдерінің кәсіби құзыреттілігін қалыптастырудағы инновациялық технологиялар//Қарағанды университетінің хабаршысы. - 2022. - №3. - Б. 112-118.
5. UNESCO. Education for Sustainable Development Goals: Learning Objectives. - Paris: UNESCO Publishing, 2020. – 78 p.

БАЙҚОҢЫР ҒАРЫШ АЙЛАҒЫ АЙМАҒЫНДАҒЫ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ӘСЕРЛЕР

Дұрысбекова Н.Д., п.ғ.м., оқытушы,
Нұржан Айғаным., студент Б-23,
Қызылорда «Болашақ» университеті
(Қызылорда қаласы)

РЕЗЮМЕ

В этой статье рассматриваются влияние космической деятельности на окружающую среду и экологические проблемы в районе космодрома Байконур. Хотя развитие космической отрасли вносит большой вклад в научно-технический прогресс человечества, оно оказывает определенное негативное влияние на окружающую среду. В ходе исследования анализируются такие проблемы, как отходы ракетного топлива, зоны падения частиц ракеты, загрязнение атмосферы и почвы. Также будут рассмотрены пути снижения экологического воздействия космической деятельности.

ABSTRACT

This article discusses the impact of space activities on the environment and environmental problems in the area of the Baikonur Cosmodrome. Although the development of the space industry has made a huge contribution to the scientific and technological progress of mankind, it has a certain degree of negative impact on the environment. The study analyzes issues such as rocket fuel waste, rocket particle fall zones, and Atmospheric and soil pollution. In addition, ways to reduce the environmental impact of space activities are considered.

Ғарыш саласының дамуы адамзат өркениетінің маңызды жетістіктерінің бірі болып табылады. Ғарышты зерттеу ғылыми жаңалықтарға, жаңа технологиялардың пайда болуына және халықаралық ынтымақтастықтың дамуына ықпал етті. Дегенмен, ғарыштық қызметтің қоршаған ортаға әсері де бар [3].

Қазақстан аумағында орналасқан әлемдегі ең ірі және ең көне ғарыш айлақтарының бірі – Baikonur Cosmodrome. Бұл ғарыш айлағы 1955 жылы салынған және содан бері көптеген тарихи ғарыштық миссиялардың басталу нүктесі болды.

Мысалы, 1961 жылы алғашқы адам ғарышқа осы айлақтан ұшты. Бұл тарихи ұшу Yuri Gagarin есімімен байланысты. Сонымен қатар көптеген спутниктер мен ғылыми аппараттар осы жерден ұшырылды.

Ғарыштық зерттеулердің маңызы зор болғанымен, зымыран ұшыру процесі қоршаған ортаға белгілі бір экологиялық әсер

қалдырады. Зымырандардың жану өнімдері, отын қалдықтары және зымыран бөліктерінің құлауы табиғи экожүйелерге әсер етуі мүмкін [2].

Сондықтан Байқоңыр аймағындағы экологиялық жағдайды зерттеу және оның әсерін азайту жолдарын анықтау маңызды ғылыми мәселе болып табылады.

Зымырандардың пайдаланылған бөліктері ұшу кезінде бөлініп, жерге құлайды. Бұл бөлшектер Қызылорда облысы мен оған жақын аймақтарға түсіп жатады. Құлаған бөліктер топырақты ластап, жергілікті флора мен фаунаға кері әсерін тигізеді. Кей жағдайларда бұл аумақтарда мал жайылымына да қауіп туындайды.

Зымыран ұшырылымдары кезінде атмосфераға көптеген зиянды газдар бөлінеді. Бұл газдар ауа сапасын төмендетіп, адамдардың денсаулығына әсер етуі мүмкін. Сонымен қатар, улы заттар жаңбыр арқылы жерге қайта түсіп, су көздерін ластауы ықтимал [1].

Ғарыш айлағының айналасындағы экожүйелер антропогендік қысымға ұшырайды. Өсімдіктердің кейбір түрлері жойылып, жануарлардың мекен ету ортасы тарылуда. Бұл аймақтың табиғи тепе-теңдігіне кері әсер етеді.

Baikonur Cosmodrome – әлемдегі ең алғашқы және ең ірі ғарыш айлақтарының бірі. Ол Қазақстанның оңтүстік бөлігінде, Қызылорда облысының аумағында орналасқан.

Ғарыш айлағы 1950-жылдары Кеңес Одағының ғарыш бағдарламасын дамыту мақсатында салынды. Бұл жерден көптеген тарихи ұшулар жүзеге асырылды.

Мысалы:

- алғашқы жасанды жер серігі
- алғашқы адам ғарышқа ұшуы
- халықаралық ғарыш станциясына арналған миссиялар

Қазіргі уақытта да Байқоңыр ғарыш айлағы халықаралық ғарыш бағдарламаларында маңызды рөл атқарады. Көптеген елдердің спутниктері осы аймақтан ұшырылады [4].

Алайда ғарыш қызметінің қарқынды дамуы қоршаған ортаға белгілі бір әсер қалдыруда.

Байқоңыр ғарыш айлағы — ғылыми-техникалық жетістіктердің символы болғанымен, оның экологияға әсері күрделі әрі көпқырлы мәселе. Сондықтан ғарыш қызметі мен қоршаған ортаны қорғау арасындағы тепе-теңдікті сақтау – болашақтағы басты міндеттердің бірі.

Ғарыштық қызмет бірнеше экологиялық факторлар арқылы қоршаған ортаға әсер етеді.

Атмосфераның ластануы.Зымырандар ұшырылған кезде атмосфераға түрлі газдар бөлінеді. Бұл газдар атмосфераның химиялық құрамына әсер етуі мүмкін.

Зымыран қозғалтқыштарының жану өнімдері атмосфераға көмірқышқыл газы, азот оксидтері және басқа да заттарды бөледі.

Топырақтың ластануы.Зымыран отынының қалдықтары топыраққа түсіп, оның химиялық құрамын өзгертуі мүмкін. Бұл топырақтағы микроорганизмдерге және өсімдіктерге кері әсер етуі ықтимал.

Су ресурстарының ластануы.Зымыран бөлшектері немесе отын қалдықтары жер бетіне түскен кезде жақын орналасқан су көздерін де лаптауы мүмкін [5].

Биологиялық әсерлер. Ғарыштық қызмет жануарлар мен өсімдіктердің табиғи тіршілік ортасына да әсер етуі мүмкін. Шу, жарылыс және химиялық ластану кейбір жануарлардың тіршілігіне әсер етеді.

Зымыран отыны және оның экологиялық әсері.Көптеген зымырандарда сұйық отын қолданылады. Кейбір жағдайларда отын құрамында улы химиялық заттар болады.

Мысалы, кейбір зымырандарда қолданылатын гептил отыны өте улы болып саналады. Бұл зат топырақ пен суға түскен жағдайда экожүйеге үлкен зиян келтіруі мүмкін.

Зымырандардың бірінші сатылары бөлініп, жерге құлаған кезде олардың қалдықтары табиғи ортаға таралуы мүмкін. Сондықтан құлау аймақтарын бақылау және тазарту жұмыстары маңызды.

Байқоңыр аймағындағы экологиялық мәселелер.Байқоңыр аймағында бірнеше экологиялық мәселе байқалады.

Зымыран бөлшектерінің құлау аймақтары.Зымырандардың бірінші және екінші сатылары ұшу барысында бөлініп, белгілі бір аймақтарға құлайды. Бұл аймақтарда металл бөлшектері мен отын қалдықтары қалуы мүмкін [4].

Топырақ пен өсімдіктердің ластануы.Ғалымдардың зерттеулері кейбір аймақтарда топырақтың химиялық құрамында өзгерістер бар екенін көрсетеді. Бұл өсімдіктердің өсуіне әсер етуі мүмкін.

Жануарлар дүниесіне әсері. Зымыран ұшыру кезінде пайда болатын шу мен жарылыс толқындары кейбір жануарлардың табиғи мінез-құлқына әсер етеді.

Экологиялық әсерлерді азайту жолдары.Ғарыш қызметінің экологиялық әсерін азайту үшін бірнеше шаралар қолданылуы мүмкін.

Экологиялық мониторинг. Ғарыш айлағы аймағында тұрақты экологиялық бақылау жүргізу қажет. Бұл қоршаған ортадағы өзгерістерді уақытында анықтауға мүмкіндік береді.

Қауіпсіз отын түрлерін пайдалану. Ғалымдар қазіргі уақытта экологиялық тұрғыдан қауіпсіз отын түрлерін дамытуға жұмыс жүргізуде.

Қалдықтарды жинау және қайта өңдеу.Зымыран бөлшектері құлаған аймақтарды тазарту және қалдықтарды қайта өңдеу маңызды.

Халықаралық ынтымақтастық. Ғарыш саласында экологиялық қауіпсіздік мәселелері бойынша халықаралық ұйымдар мен мемлекеттердің ынтымақтастығы қажет [1].

Ғарыш қызметі және тұрақты даму. Ғарыш технологиялары адамзаттың дамуына үлкен үлес қосады. Мысалы, спутниктер арқылы ауа райын болжау, байланыс жүйелері және табиғи ресурстарды бақылау жүзеге асырылады.

Сонымен қатар ғарыштық зерттеулер климаттың өзгеруін зерттеуге де көмектеседі. Сондықтан ғарыш қызметін толық тоқтату мүмкін емес.

Бірақ ғарыш саласын дамыту барысында экологиялық қауіпсіздік талаптарын сақтау маңызды.

Байқоңыр ғарыш айлағы – адамзат тарихындағы маңызды ғылыми орталықтардың бірі. Бұл айлақтан жүзеге асырылған ғарыштық миссиялар ғылым мен технологияның дамуына үлкен үлес қосты.

Алайда ғарыш қызметі қоршаған ортаға белгілі бір деңгейде әсер етеді. Атмосфераның ластануы, топырақтың химиялық өзгеруі және зымыран бөлшектерінің құлауы сияқты мәселелер экологиялық зерттеуді қажет етеді.

Сондықтан Байқоңыр аймағында экологиялық мониторинг жүргізу, қауіпсіз технологияларды енгізу және табиғатты қорғау шараларын күшейту маңызды.

Ғарыш саласының дамуы мен табиғатты қорғау арасындағы тепе-теңдікті сақтау – болашақтағы тұрақты дамудың маңызды шарты болып табылады [2].

ӘДЕБИЕТ

1. Қазақстан Республикасының Экологиялық кодексі. – Астана, 2021.
2. Ғарыштық зерттеулер және экология. – Алматы, 2019.
3. Байқоңыр ғарыш айлағының тарихы. – Алматы, 2018.
4. Экология және табиғатты қорғау негіздері. – Алматы, 2020.
5. Space Technology and Environmental Impact. – International Space Research Journal, 2019.

ПОТЕНЦИАЛ ВОЗОБНОВЛЯЕМЫХ ИСТОЧНИКОВ ЭНЕРГИИ КАК БАЗА ДЛЯ ПРИКЛАДНЫХ УЧЕНИЧЕСКИХ ПРОЕКТОВ ПО ФИЗИКЕ

Макарова Е.Г., КГУ «Гимназия №17»
г.Актобе

ТҮЙІНДЕМЕ

Мақала мектептегі физика курсына жаңартылатын энергетика тақырыбын интеграциялауға арналған. Жобалық іс-әрекетті ұйымдастыру үшін Ақтөбе облысының климаттық деректерін пайдалану қарастырылады. Теориядан энергия қондырғыларын инженерлік модельдеуге көшу әдістемесі сипатталған.

ABSTRACT

The article is devoted to the integration of renewable energy topics into the school physics course. The use of climatic data of the Aktobe region for the organization of project activities is considered. The methodology of transition from theory to engineering modeling of energy plants is described.

Исследование потенциала возобновляемых источников энергии в Актюбинской области на текущем этапе выступает не просто как актуальный экологический кейс, а в качестве фундаментальной и стратегически важной базы для реализации прикладных ученических проектов по физике в рамках глобальной стратегии устойчивого развития.

Высокий ветровой потенциал Актюбинской области и значительное среднегодовое количество солнечных дней позволяют радикально трансформировать изучение фундаментальных разделов школьной программы — от «Динамики», «Работы и энергии» до «Электродинамики» и «Квантовой физики» — из процесса монотонного, абстрактного решения задач в полноценное, практически ориентированное инженерное проектирование[1, с. 21]. В рамках темы «Динамика» учащиеся переходят от идеализированных моделей к расчету реальных сил, действующих на лопасть ветротурбины, анализируя подъемную силу и силу лобового сопротивления в зависимости от профиля крыла.

Раздел «Работа и энергия» наполняется прикладным смыслом через вычисление кинетической энергии воздушных масс и теоретического предела коэффициента использования энергии ветра (закон Беца), что требует от школьников понимания законов сохранения в открытых системах.

При изучении «Электродинамики» акцент смещается на физические принципы генерации переменного тока, работу повышающих трансформаторов и минимизацию потерь при передаче электроэнергии от удаленных ВЭС к городским сетям.

Переход к «Квантовой физике» осуществляется через исследование фотоэлектрического эффекта на полупроводниковых структурах солнечных панелей, где расчет энергии фотонов и работы выхода электрона становится основой для оценки спектральной чувствительности фотоэлементов.

Такая методология превращает каждую формулу в рабочий инструмент проектировщика, позволяя учащимся моделировать сложные энергетические системы и обосновывать их эффективность с точки зрения фундаментальных физических констант. Согласно позиции экспертов, именно такой контекстный подход к преподаванию физики обеспечивает глубокое понимание предмета и формирует технологическую грамотность, необходимую для инновационного развития энергетического сектора Казахстана[2, с. 45].

Использование локальных метеорологических данных о средней скорости ветра и показателях солнечной инсоляции в Актобе дает учащимся уникальную возможность проводить верификацию теоретических формул на основе реальных эксплуатационных показателей действующих промышленных объектов региона, таких как ветровые электростанции «Бадамша-1» и «Бадамша-2»[3, с. 12]. Это способствует качественному формированию естественнонаучной функциональной грамотности, где сложные физические законы осваиваются через расчет реального коэффициента полезного действия (КПД) энергетических установок с учетом регионального коэффициента использования установленной мощности (КИУМ).

В рамках проектной деятельности школьники проводят глубокий математический анализ зависимости мощности воздушного потока от куба скорости ветра и площади ометаемой поверхности ветроколеса, сопоставляя свои вычисления с паспортными данными турбин GE 3.8-130, установленных в области. Моделирование систем накопления и преобразования энергии на уроках физики включает в себя расчет емкости аккумуляторных батарей для компенсации суточных колебаний генерации и изучение принципов работы инверторных систем.

Такая методика позволяет учащимся увидеть за абстрактными символами учебника работу колоссальных инженерных систем своего родного края, превращая расчет мощности или силы тока в решение реальной производственной задачи. Согласно позиции экспертов, именно такая привязка физики к региональной инфраструктуре развивает критическое мышление и позволяет будущим специалистам оценивать экономическую и техническую целесообразность

внедрения ВИЭ в условиях резко континентального климата Западного Казахстана.

Такая образовательная траектория требует от учителя перехода к роли научного руководителя-консультанта, который помогает интегрировать фундаментальные знания в контекст решения актуальных региональных задач, превращая физику в инструмент инновационного преобразования действительности.

Практическая реализация подобных проектов в условиях современной школьной лаборатории, оснащенной цифровыми измерительными комплексами и модульными конструкторами, позволяет максимально эффективно преодолевать существующий разрыв между академическим теоретическим обучением и жесткими, прагматичными требованиями стремительно развивающейся «зеленой» экономики Казахстана.

Создание учащимися реально действующих функциональных прототипов — от малых ветрогенераторов с различной аэродинамической конфигурацией лопастей (горизонтально- и вертикально-осевых) до автоматизированных солнечных трекеров на базе микроконтроллеров Arduino или ESP32 — требует глубокой междисциплинарной интеграции физики, прикладной математики, информатики и основ современного материаловедения.

В процессе прототипирования школьники не просто собирают модель, а решают комплексные инженерные задачи: рассчитывают оптимальный шаг винта для средних скоростей ветра Актюбинской области, программируют алгоритмы отслеживания точки максимальной мощности (MPPT) для солнечных панелей и подбирают материалы с учетом их теплопроводности и механической прочности. Использование 3D-печати для изготовления уникальных компонентов ветротурбин и лазерной резки для корпусов измерительных блоков превращает кабинет физики в полноценное конструкторское бюро. Согласно позиции экспертов в области технического образования, такая проектная деятельность выступает в качестве фундаментальной базы для формирования системного мышления, позволяя будущим специалистам не только понимать физическую сущность явлений, но и обладать практическими навыками создания энергоэффективных систем, востребованных в рамках реализации программы низкоуглеродного развития страны [4, с. 102].

В процессе работы над прикладным инженерным проектом школьники на практике учатся оценивать реальную энергетическую эффективность различных типов фотоэлектрических панелей и ветротурбин, проводя серию лабораторных экспериментов по анализу влияния критических внешних факторов на выходные параметры электрического тока. Практическая часть исследования включает в себя замеры вольт-амперных характеристик (ВАХ) при изменении угла наклона солнечной панели относительно зенита, что позволяет

учащимся экспериментально вычислить оптимальный угол для Актюбинской широты в разные сезоны. Ученики фиксируют падение силы тока при искусственном нагреве фотоэлемента, наглядно подтверждая физический закон снижения проводимости полупроводников при росте температуры, и моделируют ситуации частичного затенения панели («эффект горячей точки»), рассчитывая возникающие потери мощности.

Параллельно, при испытании моделей ветротурбин в аэродинамических установках, школьники исследуют влияние турбулентности потока и геометрической формы лопастей на стартовую скорость вращения ротора, используя цифровые датчики PASCO или Arduino для регистрации частоты оборотов и генерируемого напряжения. Согласно аргументированной позиции ведущих экспертов в области STEM-образования, такой глубокий исследовательский подход выступает в качестве необходимого, базового условия для подготовки будущих конкурентоспособных специалистов в области альтернативной энергетики, климатического моделирования и энергоаудита.

Самостоятельное проведение энергетического аудита школьных помещений или расчет окупаемости гибридной установки приучает будущих инженеров к работе с большими данными и прецизионными измерениями, превращая абстрактные знания о возобновляемой энергии в прикладной инструмент профессионального самоопределения в условиях высокотехнологичного рынка Казахстана.

Финальным и методически приоритетным этапом проектной деятельности становится разработка комплексных сценариев энергоснабжения автономных объектов на основе гибридных систем ВИЭ. Подобная верификация расчетных моделей приучает будущих инженеров к системному видению энергетических процессов и ответственности за технологическую надежность создаваемых систем.

В конечном итоге, использование регионального потенциала ВИЭ в учебных проектах не только повышает мотивацию к изучению физики, но и воспитывает экологически ответственное поколение исследователей, способных к поиску инновационных путей декарбонизации экономики и профессиональной самореализации в высокотехнологичных отраслях Казахстана.

ЛИТЕРАТУРА

1. Абдимуратов Ж.С. Физические основы возобновляемой энергетики. — Алматы: Гылым, 2021.
2. Ермаханов М.Н. Методика проектного обучения физике в условиях цифровизации образования. — Астана: Фолиант, 2022. с.

3. Каримов С.Т. Энергетический потенциал западного региона Казахстана: возможности и перспективы. — Актобе: Вестник университета, 2023.

4. Пинский А.А. Прикладная физика и основы инженерного творчества. — М.: Просвещение, 2024.

ӘӨЖ 631.95:631.459:631.61

АРАЛ ТЕҢІЗІНІҢ ҚҰРҒАҒАН ОРНЫНДАҒЫ МАССАГЕТ ДАЛАСЫНЫҢ КӨНЕ ЗАМАНДАҒЫ ИРРИГАЦИЯ ЖҮЙЕЛЕРІ

Ә.М.Тоқтамысов,
Ы.Жақаев атындағы Қазақ күріш шаруашылығы ҒЗИ,
Есетқызы А. Б-24-1 оқу тобының студенті,
Қызылорда «Болашақ» университеті
(Қызылорда қаласы)

РЕЗЮМЕ

На высохшем дне Аральского моря найдены следы развитой земле дельческой культуры в виде крупных каналов, мелких арыков и чековых валиков как элементы ирригационной системы.

ABSTRACT

On the dried seabed of the Aral Sea, traces of an advanced agricultural culture have been discovered, including large canals, small irrigation ditches, and field embankments as elements of an irrigation system.

Арал теңізі өңірі адамзат өркениетінің көне ошақтарының бірі болып табылады. Қазіргі таңда теңіздің тартылуы нәтижесінде оның құрғаған табанында бұрын белгісіз болған көптеген археологиялық және тарихи нысандар анықталуда. Солардың ішінде Массaget даласы ерекше қызығушылық тудырады. Бұл аймақ ежелгі сақ-массaget тайпаларының мекені ретінде белгілі және олардың шаруашылық жүйесінде су ресурстарын тиімді пайдалану маңызды рөл атқарған [1].

Бұрынғы “Барсакелмес” аралы Арал теңізінің Қазақстандық бөлігінде пайда болған ауқымды 21,4 мың км² құрлықтың киыр батыс шеті болып қалды. Соның шығыс жағында 30-35 км. Жерде “Массaget” даласы жатыр. Бұл батыстан шығысқа қарай 65-70км-ге, Солтүстіктен Оңтүстік батысқа 75-80 км-ге созылып жатқан жазық жер. Осы жерде көне заманауи суармалы егіншілік болғаны белгілі болып отыр. Оны жазық бетін айғыздап, тартылған ирригация жүйесінің элементтері айғақтайды. Мұнда суармалы егіншілік негізгі элементтері болып табылатын ені 10-12 метр ірі жармалар, олардан кішірек екінші кезектегі жармалар (ені 6-8м) мен майда арық атыздардың фрагменттері анық сақталған. Теңіздің осы бөлігіндегі

тереңдігі 25-30 метр болатын. Су астындағы мұндай тереңдікте грунттың бетін толқын ұрмайды. Сонан болса керек, жармалардың іші теңіз шөгіндісімен (Cazdiumedule) толып, екі жиегіндегі үйінді топырақ қаз-қалпында тұр. “Массагет” жазығының теңізден шыққанына көп уақыт болған жоқ. Сол себепті, жазық бетінде өсімдік жабыны әлі толық жетілмеген, ол қалыптасу үстінде. Кейбір майда арықтар мен атыздардың фрагменттері сақталған учаскелерді әртүрлі қара шөп қалың өскені байқалады. Бірақ бұл талай ғасыр теңіз суының астында жатып шыққан жер болғансоң оның шаруашылық потенциалын және топырақ құрылу процесінің бағытын милиоративтік зерттеулер арқылы бағалау қажет.

“Массагет” даласының шығысында онымен шектесіп жатқан “құйылыс” жазығы бар. Көне заманда Сырдарияның ағысы “Тастақ” шыңына тірелгенде негізгі арна оңға қарай бұрылып, Тұщыбас, Қарашалаң және Баян ойпаттарының арасынан жылжып, теріскей бағытын ағады да Берек бұғазына 15-дей жақындағанда Көкарал шыңының Оңтүстік шығыс етегіндегі қырқаға тіреледі. Осы жерде өзен Қаратерек қырқасының теріскейінен жонды жарып 90° бұрышымен батысқа қарай бұрылады. О заманда қазіргі Солтүстік кіші теңіз болмаған сыңайлы, өйткені, оның табанының белгілері үлкен теңізде едәуір жоғары жатыр. Массагет даласы Сырдария өзенінің төменгі ағысында орналасқан кең жазық аумақты қамтиды. Бұл өңір ежелден жартылай шөл және шөлейт климатымен ерекшеленген. Соған қарамастан, өзен аңғарлары мен уақытша су арналары егіншілік пен мал шаруашылығын қатар дамытуға мүмкіндік берген.

Ежелгі деректерде массагеттердің су көздеріне жақын орналасып, ирригациялық құрылымдарды пайдаланғаны туралы мәліметтер кездеседі. Бұл олардың тек көшпелі емес, жартылай отырықшы өмір салтын да ұстанғанын көрсетеді.

Дарияның батысқа қарай бұрылуының басты себебі осы болса керек. Бертін келе теңіз суы көбейіп, деңгейі көтерілгенде өзен ағысы теңіздің тұзды, сондықтан массасы ауыр, әрі тығыз суының қысымы мен оңға қарай жылжып кеткен.

Қазір сол ескі арна Аралдария деп аталды. Жалпы Сырдария өзені өзінің тарихында арнасын оңға қарай бірнеше рет өзгерткен дейді ғылыми деректер. Ең алғашқыла Оңтүстік қызылқұмда пайда болған ескі өзен Дариясайдан басталады. Үштік дәуірдің аяғында, төрттік дәуірдің басында өзен арнасын оңға жылжытып, әуелі Жаңадарияның, сосын Қуандарияның арнасымен ағады, сонан жаңа заманда Сырдария болып Арал теңізіне құяды. Сонда Дариясайдан кейін бұл өзен өз арнасын үш рет өзгерткен болады. Біздің зерттеулерде көрсеткендей, Қуандария мен Сырдарияның қазіргі сулы арнасының арасында тағы бір негізгі арнасы болған. Ол жағасында біз айтқан ескі арна-Аралдария. Сонда Сырдария өзенінің арнасын үш рет емес, төрт рет өзгерткені белгілі болып отыр. Ал Қаратерек

қыратының бойымен созылып жатқан “Құйылыс” жазығы көне заманда баяу аққан өзеннің арнасы болған. Жоғарыда айтылғандай дарияның ағысы “Тастак” шыңына тірелгенде тасқын судың бір бөлігі арнадан асып, өзеннің сол жағындағы “Ақкөл” мен оған жалғас жатқан “Кәртiма” ойпаттарныа құйған. “Кәртiма” толғанда артық су Қаратерең жанының Оңтүстік батыс мүйісін айналып, ағады да Аралдарияның жазық даладағы жайылма суымен қатысады. Қазіргі “Құйылыс” жазығы деп жүрген табан сол Кәртiмадан шыққан судың өзек түрінде баяу жылжыған арнасының орны. Өйткені, құйылыстың ауыр саздақ грунты, баяу жылжыған судың құрамындағы өте майда лай бөлшектердің тұнбаға түскеннен жиналған шөгінді екенін меңзейді. “Құйылыс” өзегі тұрақты болмай, дария тасу жылдары ғана ағып, өзен қайту жылдары “Ақкөл” мен “Кәртiма” қолтықтарына су аз түсу себепті құрғап қалатын болған. Мұнда көне заманда ирригациялық жүйелер болғанын айғақтайтын деректер табылып отыр. “Құйылыс” өзегін батыс жағынан қоршаған дамбы бар. Сол дамбаның әр жерінде шығырмен су көтерген әуіттер анық сақталған, ол әуіттерден көтерілген су арықтар арқылы майда атыздарға тарайды. Өзектің суы қайту жылдары онда ағыс болмай, су әр жерде майда көлшік болып қалатын болған. Ондай жағдайда дихандар егінді дамбының шығыс жағындағы ызасы бар табанға егетін болған. Мұның ирригация жүйесінің қалдықтарынан байқалады. Қазіргі кезде ескі ирригация жүйелері табылып отырған “Массагет” және “Құйылыс” жазықтарында жердің мелиоративтік күйі ауыр, сондықтан шаруашылық айналымға әзір жарамайды, өйткені, мұнда “құрғақ мелиорация” енді ғана басталып жатыр.

Ирригация жүйелері – ежелгі қоғамдардың табиғатпен үйлесімді өмір сүруінің айқын дәлелі. Сондықтан Арал маңындағы көне суару жүйелерін зерттеу тек тарихи тұрғыдан ғана емес, қазіргі экологиялық дағдарыс жағдайында да өзекті болып отыр [1].

Археологиялық зерттеулер Арал теңізінің құрғаған табанында бірқатар көне каналдар мен су тарату жүйелерінің болғанын дәлелдейді. Олардың негізгі элементтері:

- **Басты каналдар** – Сырдариядан немесе оның тармақтарынан су алатын ірі арналар;
- **Тарату жүйелері** – су егістік алқаптарға бөлінетін кіші каналдар;
- **Су реттегіш құрылғылар** – бөгеттер мен қарапайым шлюздер;
- **Су жинау алаңдары** – уақытша су қоймалары.

Бұл жүйелер табиғи кеңістікті тиімді пайдалану арқылы жұмыс істеген, яғни су ағыны гравитациялық принципке негізделген.

Көне ирригациялық жүйелер Массагет даласында:

- егіншілікті дамытуға;
- тұрақты азық-түлік қорын қалыптастыруға;

- халықтың отырықшылық элементтерін нығайтуға;
- сауда және мәдени байланыстарды дамытуға ықпал етті.

Екіншілік негізінен тары, арпа және бидай өсіруге бағытталған болуы мүмкін. Бұл туралы археоботаникалық деректер жанама түрде дәлел береді.

Ежелгі ирригациялық жүйелер табиғи жағдайларға толықтай бейімделген:

- су үнемдеу технологиялары қолданылған;
- маусымдық су тасқыны тиімді пайдаланылған;
- каналдар табиғи рельефке сәйкес салынған;
- тұздану процесін азайтуға бағытталған шаралар болған.

Бұл тәжірибе қазіргі Арал өңіріндегі экологиялық мәселелерді шешуде маңызды үлгі бола алады.

Қазіргі археологиялық және спутниктік зерттеулер Арал теңізінің құрғаған табанында жүздеген шақырымға созылған көне каналдардың іздерін анықтауда. Бұл деректер ежелгі қоғамдардың инженерлік деңгейінің жоғары болғанын көрсетеді.

Сонымен қатар, бұл зерттеулер:

- тарихи ландшафтты қалпына келтіруге;
- су ресурстарын басқарудың дәстүрлі әдістерін зерттеуге;
- экологиялық тұрақты даму стратегияларын әзірлеуге

мүмкіндік береді.

Арал теңізінің құрғаған орнындағы Массaget даласының көне ирригациялық жүйелері – ежелгі қоғамдардың табиғатты тиімді игеруінің айқын дәлелі. Бұл жүйелер тек ауыл шаруашылығын дамыту құралы ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік-экономикалық тұрақтылықтың негізі болған.

Қазіргі таңда Арал өңіріндегі экологиялық дағдарысты еңсеру үшін көне ирригациялық тәжірибелерді зерттеу және оларды заманауи технологиялармен ұштастыру маңызды бағыттардың бірі болып табылады [2].

Қазіргі кезде егін егуге жарайтын мелиоративтік тәуір жер “Аралдарияның” ескі арнасының аяғында, құрғақ көлтабандар мен теңіз қалдықтарында жатыр. Ол әлдеқайда көкөніс-бақша, жеміс-жидек, мал азықтық дақылдар егуге пайдалануға болады. Теңіз жағалауындағы шаруашылыққа жарайтын жерлердің қоры аз емес. Солардың есебінен облыста суармалы егістік көлемін 25-30 мың гектарға ұлғайтуға болады. Қазіргі техникалық жағдайда ол жерлерді пайдалану онша көп қиындық туғызбайды. Қорыта келгенде:

-Арал теңізінің құрғаған орнында пайдалануға болатын табиғи қорлар жеткілікті. Тек қана оларды жаңа экологиялық жағдайға бейімдей, ғылыми негізде ұқыпты пайдаланумен бірге потенциалдық мүмкіндіктерін молайту керек.

- Теңіз жағалауында екіншілікті практикаға енгізіп, көпсалалы шаруақожалықтарын жүргізу тиімділік көрсетеді.

ӘДЕБИЕТ

1. Нұрғызарынов А.М.. Аралдың экологиялық тынысы. Алматы, “Ғылым” басп., 2006ж.

2. “Арал теңізінің құрғаған орнында жаңа құрлықтың қалыптасуы және оны шаруашылыққа игеру жолдары”. Қорқыт ата атындағы мемлекеттік университеттің 2002-2005ж.ж ғылыми есебі.

ӘОЖ 574.9:502.4 (574.54)

ҰЛТТЫҚ СПОРТ ТҮРЛЕРІНІҢ ЖАСТАРДЫҢ ҰЛТТЫҚ ИДЕНТИФИКАЦИЯСЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ РӨЛІ

Абдешов М.Т., аға оқытушы,
Түрменбай А., НВП-25-1 оқу тобының студенті
Қызылорда «Болашақ» университеті
(Қызылорда қаласы)

РЕЗЮМЕ

В данной статье научно анализируется значение национальных видов спорта в формировании национальной идентичности молодежи. В ходе исследования рассматриваются культурно-социальные функции национального спорта, его влияние на формирование национальных ценностей в сознании молодежи, а также его роль в условиях современной глобализации. Используются методы теоретического анализа, сравнительного подхода и социально-психологического осмысления. В результате доказывается, что национальные виды спорта являются одним из эффективных средств укрепления национальной идентичности молодежи.

ABSTRACT

This article provides a scientific analysis of the importance of national sports in shaping the national identity of youth. The study examines the cultural and social functions of national sports, their influence on the formation of national values in the consciousness of young people, and their role in the context of modern globalization. The research employs theoretical analysis, a comparative method, and socio-psychological approaches. The findings demonstrate that national sports are one of the most effective tools for strengthening the national identity of youth.

Қазіргі жаһандану жағдайында ұлттық бірегейлікті сақтау мәселесі ерекше өзектілікке ие. Әсіресе жастар арасында ұлттық құндылықтарды қалыптастыру – кезек күттірмейтін міндеттердің бірі. Осы тұрғыда ұлттық спорт түрлері маңызды әлеуметтік-мәдени құрал ретінде қарастырылады. Олар тек дене шынықтыру немесе жарыс элементі ғана емес, сонымен қатар халықтың тарихи жадын, дәстүрін және дүниетанымын жеткізуші феномен болып табылады.

Қазақстандағы дәстүрлі спорт түрлері – қазақ күресі, көкпар, асық ату, тоғызқұмалақ және басқа да ойындар – тек физикалық белсенділік емес, тарихи-мәдени тәжірибені ұрпақтан-ұрпаққа жеткізуші құрал болып табылады [1].

Зерттеудің мақсаты – ұлттық спорт түрлерінің жастардың ұлттық идентификациясын қалыптастырудағы рөлін ғылыми негізде талдау.

Ұлттық идентификация – тұлғаның өзін белгілі бір ұлттың мүшесі ретінде сезінуі, ұлттық мәдениет пен құндылықтарды қабылдауы. Әлеуметтік психологияда бұл ұғым әлеуметтік бірегейлік теориясымен байланысты қарастырылады. Ұлттық спорт осы бірегейліктің символдық элементі ретінде қызмет атқарады.

Ұлттық спорт түрлері арқылы жастар:тарихи мұраны таниды, дәстүрлі мінез-құлық нормаларын меңгереді, ұлттық мақтаныш сезімін қалыптастырады.

Ұлттық идентификация – тұлғаның өзін белгілі бір этностық қауымдастықтың мүшесі ретінде қабылдауы, сол ұлттың тарихын, мәдениетін, тілін, дәстүрін ішкі құндылық ретінде мойындауы және соған эмоционалдық байланыс орнатуы.

Ұлттық спорт арқылы жастар өз халқының тарихымен, мәдениетімен және салт-дәстүрлерімен танысып, ұлттық идентификациясын қалыптастырады. Сондықтан бұл мәселені ғылыми тұрғыдан зерттеу маңызды.

Қазақстандағы дәстүрлі спорт түрлері – қазақ күресі, көкпар, асық ату, тоғызқұмалақ және басқа да ойындар – тек физикалық белсенділік емес, тарихи-мәдени тәжірибені ұрпақтан-ұрпаққа жеткізуші құрал болып табылады [2].

Жастардың ұлттық идентификациясын қалыптастыруда келесі факторлар маңызды:

- отбасы тәрбиесі;
- білім беру жүйесі;
- тіл және мәдениет;
- ұлттық дәстүрлер мен спорт түрлері;
- бұқаралық ақпарат құралдары.

Осы факторлардың ішінде ұлттық спорт ерекше орын алады, себебі ол теориялық емес, тәжірибелік негізде жүзеге асады.

Ұлттық спорт түрлері жастардың тұлғалық дамуына жан-жақты әсер етеді:

1)Патриоттық тәрбие

Ұлттық спорт арқылы жастар өз елінің мәдени мұрасына құрметпен қарайды. Жарыстарға қатысу олардың ұлттық мақтаныш сезімін арттырады.

2) Әлеуметтік бейімделу

Командалық ойындар жастардың қарым-қатынас дағдыларын дамытады, ұжымдық жауапкершілікке үйретеді.

3) Рухани құндылықтарды қалыптастыру

Ұлттық спорт адалдық, батылдық, төзімділік сияқты қасиеттерді тәрбиелейді.

4) Салауатты өмір салтын қалыптастыру

Спорттық белсенділік жастардың денсаулығын нығайтып, зиянды әдеттерден аулақ болуына ықпал етеді.

Жаһандану процесі ұлттық мәдениеттердің біртіндеп әлсіреуіне әкелуі мүмкін. Осы жағдайда ұлттық спорт түрлері мәдени бірегейлікті сақтаудың тиімді құралы болып табылады.

Қазіргі таңда ұлттық спортты дамыту бағытында:

- халықаралық жарыстар өткізу;
- ұлттық спорт федерацияларын қолдау;
- білім беру жүйесіне енгізу;
- цифрлық платформалар арқылы насихаттау жүзеге

асырылуда.

Бұл шаралар ұлттық спорттың танымалдылығын арттырып, жастар арасында қызығушылықты күшейтеді.

Осы проблемаларды шешу үшін мемлекеттік және қоғамдық ұйымдардың бірлескен жұмысы қажет.

Ұлттық спорт түрлері жастардың ұлттық идентификациясын қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Олар тек дене тәрбиесінің құралы ғана емес, сонымен қатар мәдени және рухани құндылықтарды жеткізуші механизм болып табылады.

Жаһандану жағдайында ұлттық спортты дамыту – ұлттық бірегейлікті сақтаудың және нығайтудың маңызды жолы. Сондықтан бұл бағыттағы жұмыстарды жүйелі түрде жүргізу қажет.

Қазіргі жаһандану жағдайында жастардың ұлттық құндылықтарға деген көзқарасы өзгеріске ұшырауда. Ақпараттық технологиялардың дамуы, мәдениеттердің интеграциясы ұлттық бірегейліктің әлсіреу қаупін туындатады. Осындай жағдайда ұлттық спорт түрлері мәдени кодты сақтаудың және ұлттық сананы қалыптастырудың маңызды тетігі ретінде қарастырылады.

Ғылыми әдебиетте бұл ұғым:

- әлеуметтік бірегейлік теориясы (social identity theory);
- мәдени-символдық теориялар;
- этносоциологиялық тұжырымдамалар аясында қарастырылады.

Ұлттық спорт осы құрылымның **мәдени-символдық компонентін** күшейтетін әлеуметтік институт ретінде қызмет етеді.

Ұлттық спорт тарихи оқиғалар мен көшпелі өркениет өмірінің көрінісі болып табылады. Мысалы:

- Көкпар – жауынгерлік дайындықтың элементі;
- Қазақ күресі – батырлық дәстүрдің жалғасы;
- Асық ату – балалар тәрбиесінің мәдени үлгісі.

Осы ойындар арқылы жастар: көшпелі өмір салты туралы білім алады; батырлық мәдениетті таниды; дәстүр сабақтастығын түсінеді.

Бұл тарихи жадының сақталуына ықпал етеді.

Ұлттық спорт әлеуметтік мінез-құлықтың бейресми мектебі ретінде қарастырылады [3].

Қалыптасатын құндылықтар: намыс, батылдық, үлкенді құрметтеу, әділдік, тәртіп.

Мысалы, қазақ күресінде қарсыласты құрметтеу мәдениеті қалыптасады. Көкпарда командалық жауапкершілік дамиды.

Цифрлық технологиялар ұлттық спорттың жаңа даму кезеңін қалыптастырды.

Медиа ықпалы:

- YouTube, TikTok, Instagram арқылы ұлттық спорттың танымал болуы;

- Онлайн трансляциялар;

- Спортшылардың жеке бренд қалыптастыруы.

Мысалы, Қазақ күресі бойынша халықаралық турнирлердің тікелей эфирде көрсетілуі жастар арасында қызығушылықты арттырады.

Медиа ұлттық спортты тек мәдени мұра ретінде емес, заманауи тренд ретінде танытады [4].

Ғылыми әдебиеттерді талдау негізінде ұлттық спортпен тұрақты айналысатын жастар арасында:

- ұлттық мақтаныш деңгейі жоғары;

- мәдени құндылықтарды сақтау мотивациясы басым;

- әлеуметтік белсенділік көрсеткіші жоғары екені байқалады.

Бұл ұлттық спорттың тек физикалық емес, психологиялық және әлеуметтік әсері бар екенін дәлелдейді.

Ұлттық спорттың жастардың ұлттық идентификациясына ықпалын анықтау мақсатында ғылыми әдебиеттерге теориялық талдау жүргізу барысында әлеуметтік психология, этносоциология және спорт педагогикасы салаларындағы зерттеулер қарастырылды. Талдау нәтижелері ұлттық спортпен жүйелі түрде айналысатын жастардың тұлғалық және әлеуметтік даму көрсеткіштері жоғары болатынын көрсетеді.

Ұлттық спортқа қатысу жастардың өз ұлтына деген оң эмоционалдық қатынасын күшейтеді.

Психологиялық механизм:

1. Ұлттық символдармен байланыс

2. Ортақ тарихи тәжірибені сезіну

3. Жеңіс пен жетістік арқылы ұжымдық мақтаныш қалыптастыру

Мысалы, **Қазақ күресі** немесе **Көкпар** жарыстарында жеңіске жеткен спортшылар ұлттық деңгейде құрметке ие болады. Бұл жастардың «мен – осы ұлттың мүшесімін» деген сезімін нығайтады [5].

Ұлттық спорт дәстүрлі нормалар мен құндылықтарды тәжірибелік жолмен меңгеруге мүмкіндік береді.

Теориялық талдау көрсеткендей, ұлттық спортпен айналысатын жастар:

- ана тіліне оң көзқарас танытады;
- ұлттық мерекелерге белсенді қатысады;
- салт-дәстүрді сақтауға ұмтылады.

Бұл құбылыс «мәдени ішкілендіру» (internalization) процесімен түсіндіріледі — яғни тұлға мәдени нормаларды сыртқы талап ретінде емес, ішкі құндылық ретінде қабылдайды [6].

Қорытынды

Ұлттық спорт түрлері жастардың ұлттық идентификациясын қалыптастыруда маңызды әлеуметтік-мәдени механизм болып табылады. Олар тарихи сананы жаңғыртып, ұлттық құндылықтарды бекітіп, мәдени тұтастықты нығайтады.

Жаһандану жағдайында ұлттық спорт тек дәстүрлі мұра емес, стратегиялық әлеуметтік ресурсқа айналып отыр. Ол ұлттық сәйкестілікті сақтаудың, мәдени қауіпсіздікті қамтамасыз етудің және халықаралық деңгейде ұлттық бедел қалыптастырудың тиімді құралы ретінде көрінеді.

Теориялық талдау ұлттық спорттың жастарға кешенді әсер ететінін дәлелдейді:

- ұлттық мақтаныш деңгейін арттырады;
- мәдени құндылықтарды сақтау мотивациясын күшейтеді;
- әлеуметтік белсенділікті дамытады.

Осыған байланысты ұлттық спортты жүйелі түрде қолдау мен дамыту жастар саясатының, мәдени даму стратегиясының және ұлттық тұрақтылықты қамтамасыз етудің маңызды бағыты ретінде қарастырылуы тиіс [7].

Жалпы алғанда, ұлттық спорт – тек дене тәрбиесі құралы емес, жастардың ұлттық санасын қалыптастыратын маңызды әлеуметтік институт.

ӘДЕБИЕТ

1. Тлеуова Н.Ж., Монтаев А.Б., Сәлікжанов Р.С., Әліпбекова Г.Б. «Заманауи Қазақстан қоғамында жастар спорты әлеуметтік әлеуметтендіру құралы ретінде». Гумилев атындағы ЕҰУ Социология журналы, 2025. DOI:10.32523/3080-1702-2025-152-3-130-144

2. Налшыбек А.Б., Әлқожа Р.А. Қазақстандық спорт әлеуметтануы: жастардың денсаулығы мен денешынықтыру жағдайларын талдау. Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ хабаршысы, 2024

3. Қазақстан Республикасының дене шынықтыру мен спорт саласын дамытудың 2023–2029 жылдарға арналған тұжырымдамасы. «Әділет»

4. Брюкова С.С. «Аймақтық жастардың өміріндегі ұлттық спорт (Бурятия Республикасының мысалы)». Сотзиология институтының хабаршысы, 2025

6. Казанцева Н.В. «Спорт – азаматтардың мемлекеттік сәйкестігін қалыптастыру құралы ретінде». Уфа заң институтының хабаршысы, 2023

7. ЮНЕСКО. «Мәдени мұраның материалдық емес аспектілерін сақтау туралы конвенция». 2003

ӘОЖ 631.17

ТУЯНЫҢ ТІКПЕ КӨШЕТТЕРІН ҮЙ ЖАҒДАЙЫНДА ТҰҚЫМНАН ДАЙЫНДАУ

Жанзақов М.М., доцент
Болатова А.Б., Дұрысбекова Н.Д.,
ғылым магистрлері
Қызылорда «Болашақ» университеті
Кенбаев Б.Қ., қауымдастырылған профессор
Қорқыт ата атындағы Қызылорда университеті

РЕЗЮМЕ

Известно, что вечнозеленая хвойная туя, адаптировавшаяся к климату и почвам Кызылординской области лишь в последние годы, и недавно начавшая распространяться по всему региону, играет особую роль в реализации республиканской экологической программы «Чистый Казахстан». В представленной статье описана технология выращивания жаженцев туи из семян в домашних условиях для озеленения дворового участка.

ABSTRAKT

It is known that the evergreen coniferous thuja, which has adapted to the climate and soils of the Kyzylorda region only in recent years and has recently begun to spread throughout the region, plays a special role in the implementation of the national environmental program "Clean Kazakhstan." This article describes a technology for growing thuja seedlings from seeds at home for landscaping a yard.

Туя (лат. Thuja) — кипарис тұқымдасына жататын, мәңгі жасыл, инесі жұмсақ, қабыршақты қылқан жапырақты ағаш немесе бұта. Ландшафтық дизайнда, әсіресе тірі қоршаулар жасауда өте танымал, күтімі қарапайым, суыққа төзімді өсімдік. «Өмір ағашы» деп аталатын бұл өсімдіктің 90-нан астам сәндік сорты бар, олардың пішіндері конус, шар және тағы басқада да формалы болып келеді. Оның қылқан жапырақтары фитонцидтерге бай келеді, ауаны тазартады және тыныс

алу жолдарына пайдалы.Топырақ талғамайды, бірақ жарықты жақсы көреді, шамадан тыс ылғалдылықты ұнатпайды [1-3].

Экологиялық мәселе қыспаққа алғанда жасыл желек керек-ақ. Таза ауа, сая тал біршама жеңілдік сыйлары анық. Сондықтан маңыздысы – егілетін көшет санын ұлғайту, оның ішінде туя ағашының тікпе тікпе көшеттерін.

Жалпы мәңгі жасыл ағаштар - үйдің ауласын абаттандыру үшін ұтымды таңдау. Олардың ішінде, әсіресе туя танымал.Ауа-райына төзімді бұл сәндік қылқан жапырақтыны екі жолмен өсіреді: калемшемен, немесе тұқымнан.

Жалпы мәңгі жасыл ағаштар - үйдің ауласын абаттандыру үшін ұтымды таңдау. Олардың ішінде, әсіресе туя танымал.Ауа-райына төзімді бұл сәндік қылқан жапырақтыны екі жолмен өсіреді: калемшемен, немесе тұқымнан.

Туяның тікпе көшеттерін үй жағдайында тұқымнан өсіріп дайындау - толыққанды ағаш алудың қиын, көп еңбекті және көп уақытты қажет ететін әдісі. Дегенмен, оның бірнеше маңызды артықшылықтары бар:

- әмбебап. Бұл өсімдіктің барлық түрлерін өсіруге жарамды.
- өзіндік құны төмен.Тұқыммен көбейту, көшеттер сатып алудан айырмашылығы, аз инвестицияны қажет етеді. Отырғызу материалы өсімдіктің бүрінен ғана жиналады.
- бірмезгілде жасы мен көлемі бірдей өсімдіктер көп мөлшерде алынады.

Бірақ бүрден жинап алынған тұқымнан өсіп шыққан өсімдіктің, яғни тұқымнан өсірілген туя ағашының сорттық сипаты, аналықтікіне ұқсамауы мүмкін.Әдетте, сорттың белгілері себуден кейінгі екінші жылы көріне бастайды. Бірінші жылы өсу 10см-ден аспайды, бірақ содан кейін туя жыл сайын 20-25см өседі. Ал толыққанды тікпе көшеттер 3 жылдан 5 жылға дейінгі мерзімде жетіледі.

Туяның тұқымдарын ересек ағаштың жемісінен (бүрі) жинау және дайындау үшін келесі нұсқауларды орындау керек (сурет 1):

Сурет 1. Туя ағашы және оның бұтақтары, бүрлері мен тұқымдары

1. Тұқым дайындау тамыз айының аяғы - қыркүйектің басында жүргізіледі: дәл осы кезде туя бүрлерінің ішіндегі дәндері пісе бастайды. Оларды бүр қабыршақтары ашылмай тұрып жинау керек.

2. Туядан бүрлерді ұқыппен, зақымдамай мұқият алу. Ағаштан жемістерді (бүрлер) алу қиын болса, оларды бұтақшаларымен қоса қиып алу.

3. Тұқым алу үшін бүрлерді құрғақ, жылы, желдетілетін жерге қойып жақсылап кептіру. Бір-екі күннен кейін кепкен бүрлердің қабыршақтары кеуіп ашылып, ішіндегі тұқымдар өздігінен шашылып түседі. Бүрлерді кептіру және тұқымдарды шашып алмау үшін қағаз төсеніш төселеді.

4. Тұқымдарды жинап алғаннан кейін стратификация - суық өңдеу жүргізіледі. Бұл көктемде отырғызу жоспарланған болса жасалады. Тұқымдарды шынықтыру үшін мата қапшығына жинап салып, кем дегенде 30см тереңдікте қыста жерге көміп, бетін жапырақты бұтақтармен жабу. Көктемде топырақтан аршылып алынған тұқымдар шеге құм салынған ыдысқа ауыстырылып, екі ай бойы тоңазытқышта ұсталады.

Отырғызу алдында бірден тұқымдар өндірілуі керек. Тұқымдар өніп шығу үшін түнде суға салынып қойылады (1-сурет). Таңертеңге қарай тұқымдар ісініп, себуге дайын болады. Туя тұқымын отырғызу тереңдігі шамамен 10-12см жалпақ ыдыстарда жасалады - бұл ыңғайлы және қолайлы. Тереңірек ыдыстар топырақтың қышқыл болуына әкелуі мүмкін, ал таяздар - көшеттердің кеңейетін тамыр жүйелерін шатыстыруы мүмкін.

Ыдыстарға тұқымдарды отырғызуда атқарылатын шаралар (сурет 2):

Сурет 2. Дренаждық және қоспалық қоректік – субстраттық материалдар, суда бөрткен тұқымдарды себу және топырақ қабатына енгізу

- ыдыстың төменгі жағына керамзит немесе қиыршық тасты 1-1,5 см дренаждық қабат төсеу.

- шымтезек және құмнан тұратын қоректік қоспа – субстрат дайындау, немесе арнайы дүкеннен қылқан жапырақты өсімдіктерге арналған дайын қоспа сатып алуға болады. Дренаждық қабаттың

үстіне топырақ қоспасын ыдыстың шетіне 1,5-2см жетпейтіндей етіп толтыра, тегістеу.

-Топырақты профилактикалық дезинфекциялау үшін калий перманганатының қою қызғылт ерітіндісімен суаруға болады.

-Тұқымдарды біркелкі етіп, бір-біріне тым жақын емес, шамамен 6-8см аралықпен отырғызу.

-Үстіне топырақ қоспасын сеуіп, тегістеу. Беткі қабаттың қалыңдығын 1 см-ден асырмау.

-Қоспаны аздап нығыздап, пульверизатормен бүрку.

Алғашқы көктер пайда болғанша, отырғызылған тұқымдары бар ыдыстарды ауасының температурасы 18-20⁰С болатын бөлмеде сақтау.

Тұқымның өніп шығуы және күшті, төзімді көшеттер пайда болуы үшін, олар мұқият, сауатты күтімді қажет етеді. Мамандардың айтуынша, туяны тұқымнан дұрыс күтіммен көбейту тамаша нәтиже береді:

1. Кемінде 18⁰С тұрақты температураны ұстап тұруда және ылғалды микроклиматты сақтауда ыдыстарды пластик пленкамен жабындау және оларды желдету үшін мезгіл-мезгіл ашып тұру. Өскіндердің өздері бекігеннен кейін пластик пленканы толығымен алып тастау.

2. Сеппелерді тікелей күн сәулесінен қорғауда жартылай көлеңкеге артықшылық беріледі. Егер ыдыстар терезенің жанында сақталса, оны солтүстікке немесе батысқа қарайтын бетке қойған дұрыс.

3. Үстеп қоректендіру өсуді белсендету үшін қажет. Жас туялар құрамында калий, фосфор, азот болатын күрделі тыңайтқыштармен, сондай-ақ молибден, бор, марганец сияқты басқа микроэлементтер де болатын тыңайтқыштармен қоректендіріледі. Өсімдіктерді 2 апта сайын қоректендіру.

4. Сеппелерді үнемі суаруда, топырақтың шайылып кетпеуін қадағалау. Дұрысы өсімдіктерді пульверизатормен бүрку.

Тиісті күтіммен туя көктері 25-30 күнде пайда болады. Үлкен ортақ жалпақ ыдыстардағы сеппелерде алдымен тұқымжарнақ жапырақшалар – ұрықтың алғашқы жапырақшалары пайда болады. Бұл жұп жіңішке, ұзынша келген жасыл жапырақтар тұқым қабығын тастағаннан кейін дереу пайда болады және де ересек өсімдіктердің жапырақтарына мүлдем ұқсамайды. Олардың арасынан кейіннен толық жетілмеген инетәріздінағыз қылқан жапырақшалар (ювинильді форма) –инелер, содан кейін ғана жетілген өсімдікке тән қабыршақты инелер пайда бола бастайды (сурет 3).

Сурет 3.Тұқыммен өсірілген туяның маусым бойына жетілу барысы

Тұқымнан өсіруде жақсы жарықты қамтамасыз ету маңызды, әйтпесе тұқымжарнақты сеппелер қатты ұзарып кетеді.

Ыдыстардағы тамырлаған, жарнақ жапырақтаған сеппелік өскіндерді жекелей шағын ыдыстарға көшіріп (пикировка), оларға басында ғана-ақ бужайлық жағдай жасаймыз. Күнделікті полиэтиленлік жабынды ашып, ыдыстардағы өскіндерді желдетіп аламыз. Нағыз жапырақтар пайда бола бастасымен, ыдыстардағы жабынды алып тастап, өскіндерді ашық ұстаймыз. Маусым бойы олардың биіктігі 8-10 см-ге жетеді, тамыр жүйесі тармақталажәне ағаш діңі қалыптаса бастайды. Ыдыстардағы жас өскіндерді тағы да бір жылдай ұстап барып, ашық жерге отырғызылады.

Ашық жерге отырғызылған көшеттерге күтім жасау ыдыстарда өсірілген кішкентай туяларға күтім жасаудан еш айырмашылығы жоқ. Ең бастысы - қайта отырғызу бойынша барлық мамандардың ұсыныстарын орындау, өйткені бұл процесс өсімдіктер үшін стресс болып табылады.

Сеппелер көктемде ауа райы тұрақталып, аяз қаупі болмайтын кезде отырғызылады. Жас көшеттердің күнге күйіп кетуіне жол бермеу үшін көлеңкелі, желден қорғалатын орынды таңдау. Топырақ құмды және жапырақты жер қосылған аздап аздап қышқылды болуы қажет. Алдын ала таңдалған аумақты 45г нитроаммофоска және 250г күл араласқан бір шелек компост қосу арқылы тыңайту. Тыңайтқыш берген орынды жақсылап аударып өңдеу.

Сеппелерді көшет размеріне дейін өсіру үшін, оларды 30см радиуста өсімдіктің дамуына орын болатындай етіп орналастыру. Қатарлар арасындағы қашықтық кемінде 30см. Шұңқырдың түбіне керамзиттен, құмнан немесе қиыршық тастардан жасалған дренажды материал төселеді. Сонымен қатар шұңқырдың ауқымы, отырғызатын көшеттің тамырын топырағымен қоса қалыптағы көлемнен шамамен 1,5-2 есе үлкен болуы керек. Отырғызғаннан кейін шұңқырдағы көшет сабағының айналасын топырақпен жауып, жеңіл нығыздау. Тамыр мойыны топырақ бетінен жоғары тұруы қажет. Ол топырақ бетінен терең кетсе, шіріп, жас туя сарғайып, өледі. Отырғызғаннан кейін,

көшеттер айналасын үгінділермен (опилка), шымтезекпен жабындап барып суару.

Әрі қарайғы күтіп-баптау жас көшеттер үшін әдеттегідей жүзеге асырылады. Өсіру үшін отырғызылған туя сеппелері аптасына кемінде - екі рет, құрғақ кезеңде жиірек суаруды қажет етеді. Жас көшеттерді үнемі арамшөппен тазалап, дің айналасындағы топырақты 5-6см-ден аспайтын тереңдікте қопсыту. Сеппелер қылқан жапырақты өсімдіктерге арналған арнайы минералды кешендермен ай сайын тыңайтылады және бұл жиілік кем дегенде екі жыл сақталады. Қыста көшеттер үсіктен қорғалу үшін шөптермен, жапырақты бұтақтармен жабындалады.

Сонымен, жоғарыда аталып өткен барлық шаралардың атқарылуынан көшеттер жылына 15-30см-ге өсіп тұрды. Жас туялар 2-3 жылдан кейін өздерін жеткілікті түрде бекітіп, биіктігі шамамен жарты метрге жеткенде, тұрақты жерге трансплантацияланды.

Дайын көшеттерді отырғызу және күту бойынша ұсыныстар, ересек өсімдіктерге қатысты тәртіппен бірдей. Өсудің алғашқы үш жылында өсімдікті кесуге болмайды; оның жаңа орнында тамыр жайып, орнығуы үшін уақыт қажет.

ӘДЕБИЕТ

1. Колесников А.Н. Декоративная дендрология. Москва: Лесная промышленность, 1974.-704с.

2. Залесов С.В., Залесова Е.С. и др. Перспективные хвойные интродуценты для озеленения и расширения биологического разнообразия на Среднем Урале. Электронный архив УГЛТУ, 2019 г., стр. 169-172. <https://elar.usfeu.ru/bitstream/123456789/8512/1/lesn19-052.pdf>

3. Мовсесян Л.И. Выращиваем хвойные культуры. Ростов-на-Дону: Феникс, 2013. -158с.

БИОМЕТРИЧЕСКИЕ ПОКАЗАТЕЛИ И ЭКОЛОГИЧЕСКАЯ РОЛЬ ДУБА ЧЕРЕШЧАТОГО (QUERCUS ROBUR) В ДУБРАВАХ ПОЙМЫ РЕКИ ЖАЙЫК

Бакесова Р.М., доктор философии (PhD), ассоциированный
профессор Западно-Казахстанского
инновационно-технологического
университета, (г. Уральск),

Мендигалиева А.С. доктор философии (PhD),
ассоциированный профессор Западно-
Казахстанского инновационно-
технологического университета,
(г. Уральск),

Сатаева Д.К., кандидат сельскохозяйственных
наук, старший преподаватель (г. Кызылорда).

ТҮЙІНДЕМЕ

Мақалада Жайық өзенінің пойма ормандарындағы ағаш қарағаштың (*Quercus robur*) биометрикалық көрсеткіштері мен экожүйенің құрылымы мен биологиялық әртүрлілігін сақтауындағы рөлі қарастырылған. Жас ерекшелігі, биіктігі, бағанының диаметрі, бұтақтар тығыздығы және жасыл қабаттың қалыңдығы талданды. Ағаштардың өсуі мен дамуына гидрологиялық режим және климаттық факторлардың әсері қаралды. Ағаш қарағаштың ормандағы астыңғы қабатты, бұтақтар мен жан-жануар түрлерінің дамуына экологиялық маңызы анықталды. Алынған мәліметтер дубравалардың жағдайын бағалап, пойма экожүйелеріндегі биологиялық әртүрлілікті сақтау перспективаларын анықтауға мүмкіндік береді.

ABSTRACT

The article focuses on the study of biometric parameters of pedunculate oak (*Quercus robur*) in the floodplain forests of the Zhayik River and its role in maintaining ecosystem structure and biodiversity. Age structure, tree height, trunk diameter, crown density, and stand density were analyzed. The influence of hydrological regime and climatic factors on tree growth and development was considered. The ecological significance of pedunculate oak for undergrowth, shrub communities, and associated plant and animal species was determined. The obtained data allow assessing the state of oak forests and prospects for conserving biodiversity in floodplain ecosystems.

Западно-Казахстанская область занимает северо-западную часть Казахстана и расположена на стыке Европы и Азии. Государственный

лесной фонд области, находящийся в ведении областного акимата, составляет 210,3 тыс. га, из которых лесные массивы занимают 99,8 тыс. га. Значительная часть пойменных лесов, включая участки вдоль реки Жайык (бывш. Урал), охватывает 80,5 тыс. га [1].

Территория области характеризуется постепенным понижением поверхности с северо-востока на юго-запад и делится на пять крупных геоморфологических регионов: западную часть Подуральского плато, южную возвышенность Общий Сарт, предсыртовой уступ, северную часть Прикаспийской низменности и долину среднего течения реки Жайык. Эти разнообразные геоморфологические условия создают уникальные экологические ниши для формирования пойменных экосистем, где дуб черешчатый (*Quercus robur*) играет ключевую роль в поддержании биоразнообразия и формировании структуры растительных сообществ.

Климат Западно-Казахстанской области формируется под влиянием арктических, иранских и туранских воздушных масс. В холодный период года доминируют массы воздуха, поступающие с западного отрога Сибирского антициклона, а в теплое время их сменяют перегретые тропические воздушные массы из пустынных районов Средней Азии и Ирана. В результате складывается континентальный и резко континентальный засушливый тип климата, для которого характерны неустойчивость атмосферных осадков, низкая относительная влажность воздуха, интенсивное испарение, большое количество солнечной радиации в летний период и сильные морозы зимой.

Средняя годовая температура воздуха положительная и составляет 3,9–4,4 °С. Лето жаркое и продолжительное, а зима умеренно холодная. Абсолютный минимум температуры достигает – 35 °С, абсолютный максимум +41 °С, что характеризует значительную суточную и годовую амплитуду температур (≈ 76 °С). Такие климатические условия оказывают существенное влияние на рост, развитие и биометрические показатели дуба черешчатого (*Quercus robur*) в пойменных лесных экосистемах реки Жайык.

Гидрологический режим поймы реки Жайык оказывает ключевое влияние на формирование экосистем и рост дуба черешчатого (*Quercus robur*). Влажность почвы, частота и глубина паводков, а также сезонные колебания уровня воды определяют доступность питательных веществ и водного режима для древесных пород. В пойменных лесах, где периодически происходит подтопление, создаются оптимальные условия для всходов и молодого прироста дуба, а также для развития подлеска и сопутствующих растительных сообществ. Такой режим способствует высокой вариативности биометрических показателей деревьев, включая высоту, диаметр ствола и густоту кроны, что, в свою очередь, влияет на биоразнообразие пойменной экосистемы в целом.

Общая площадь пойменных лесов Казахстана составляет около 160 тыс. га, из которых 80,5 тыс. га приходится на леса вдоль реки Жайык. Основной особенностью этих экосистем является их высокая зависимость от режима паводковых вод: как недостаток, так и избыток влаги могут приводить к гибели отдельных деревьев и значительным изменениям в составе растительности [3].

Современные дубравы поймы Жайыка неоднократно подвергались вырубке и восстановлению, поэтому большинство насаждений представляют собой порослевые леса возрастом до 80 лет. Высота деревьев, как правило, не превышает 20–25 м, а диаметр ствола — 40–50 см [4]. Несмотря на ограниченный возраст и порослевую структуру, дуб черешчатый (*Quercus robur*) формирует значимую часть биоразнообразия пойменных лесов, создавая условия для развития подлеска, кустарниковых сообществ и разнообразной флоры и фауны, адаптированной к специфическим гидрологическим и климатическим условиям региона.

Такая динамика роста и восстановления дубрав напрямую влияет на биометрические показатели деревьев и структуру древесного яруса, что является важным критерием оценки состояния экосистемы и перспектив её сохранения.

В прошлые ревизионные периоды структура пойменных дубрав была значительно более устойчивой: доля твердолиственных пород, включая дуб черешчатый (*Quercus robur*), в древесных сообществах составляла 44% в 1950 году, 37% в 1962 и 26% в 1972, тогда как к 2015 году она снизилась до 10,3%. При этом наблюдается увеличение доли мягколиственных пород на 32,3%, что отражает существенные изменения в составе растительных сообществ и структуре экосистемы.

Наряду с этим происходят изменения в биометрических характеристиках дубрав: средний возраст деревьев, высота, диаметр стволов и густота насаждений претерпевают значительные колебания. Запас дуба черешчатого снизился на 2,3%, а показатели плотности и полноты деревьев уменьшились на 23,8% по сравнению с предыдущими периодами лесоустройства. Эти изменения указывают на естественный процесс изреживания насаждений, обусловленный как климатическими факторами, так и воздействием хозяйственной деятельности.

В пойменных лесах формируются значительные массивы зрелого и перестойного дуба, которые со временем теряют биометрические качества и подвергаются санитарным рубкам. Такое состояние лесных сообществ напрямую влияет на биоразнообразие: сокращается количество ниш для подлеска, уменьшается видовая разнообразность сопутствующих растений и микросреда для животных. Таким образом, динамика роста и состояния дуба

черешчатого в пойме реки Жайык является важным индикатором здоровья экосистемы и биоразнообразия пойменных лесов [1].

В Западно-Казахстанской области из восьми государственных лесных учреждений, осуществляющих охрану лесов и фауны, насаждения дуба черешчатого (*Quercus robur*) отмечены только в трёх единицах (таблица 1). Общая площадь дубрав в пойменной зоне реки Жайык составляет 2475 га, при среднем возрасте насаждений около 50 лет.

Анализ распределения дубрав по возрастным группам показал, что молодняки 1-го и 2-го классов возраста занимают лишь около 5% общей площади, средневозрастные насаждения — примерно 24%, приспевающие деревья распространены на 393 га (16%), а наибольшую площадь занимают спелые и перестойные насаждения — 55% от общей площади. Такая структура свидетельствует о том, что значительная часть дубрав находится в зрелом или перестойном состоянии, что может ограничивать естественное воспроизводство и обновление популяций.

Эти данные указывают на необходимость биологического мониторинга возрастной структуры дубрав, поскольку соотношение молодых, средневозрастных и старых деревьев напрямую влияет на динамику роста, биометрические показатели, экологические функции дуба в пойменных экосистемах, а также на поддержание видового разнообразия сопутствующих растений и животных.

Таблица 1. Распределение дубовых насаждений в Западно-Казахстанской области.

Государствен ное лесное учреждение	Общая площадь дубрав, га	Сред ний возрас т, лет	Площадь дубрав по группам возраста, га			
			Молодняк и 1 и 2 класса	Средне возрастн ые	приспевающ ие	Спелые и перестойн ые
Бурлинское	1383	53	74	317	242	750
Уральское	150	43	10	96	15	29
Январцевское	942	53	39	174	136	593
всего	2475	50	123	587	393	1372

Наибольшая часть дубрав поймы реки Жайык сосредоточена на территории Бурлинского государственного лесохозяйственного учреждения, которое занимает примерно 56% от общей площади всех дубовых насаждений. Основными лесобразующими породами здесь являются дуб черешчатый (*Quercus robur*), тополь чёрный и белый (*Populus nigra*, *Populus alba*), вяз приземистый (*Ulmus pumila*) и древовидная ива (*Salix alba*).

Дуб черешчатый играет ключевую роль в формировании структуры лесного яруса и поддержании биоразнообразия пойменной экосистемы: он создаёт условия для развития подлеска, обеспечивает среду обитания для сопутствующих видов растений и животных, а также влияет на биометрические показатели деревьев, такие как высота, диаметр и густота кроны. Взаимодействие этих древесных пород формирует сложные экосистемные связи и устойчивость лесных сообществ к гидрологическим и климатическим изменениям.

ходе последнего лесоустройства пойменные леса были разделены на четыре категории использования: лесохозяйственную, запретную, полезащитную и защитную. Современное состояние лесных насаждений характеризуется преобладанием тополевых и осокоревых деревьев.

Ранее, в прошлые ревизионные периоды, в составе пойменных лесов доля твердолиственных пород, включая дуб черешчатый (*Quercus robur*) и вяз (*Ulmus*), была значительно выше: в 1950 году она составляла 44%, в 1962 — 37%, в 1972 — 26%, а в настоящее время снизилась до 10,3%.

Таким образом, наблюдается систематическое сокращение доли твердолиственных пород и одновременное увеличение мягколиственных, что оказывает прямое влияние на структуру лесного яруса, биометрические показатели дуба черешчатого и биоразнообразие пойменных экосистем. Снижение числа твердолиственных деревьев ограничивает возможности естественного воспроизводства дуба и уменьшает разнообразие сопутствующих растительных и животных сообществ.

В пойменных дубравах наблюдаются существенные изменения средних таксационных показателей: запас дуба черешчатого (*Quercus robur*) снизился на 2,3%, а полнота — на 23,8%, в то время как по вязу (*Ulmus*) показатели уменьшились на 2,5% и 46,5% соответственно по сравнению с последним периодом лесоустройства.

В Бурлинском и Январцевском государственных лесохозяйственных учреждениях наибольшие площади занимают насаждения дуба 4–7 классов возраста, которые составляют 88,3% и 96,6% от общей площади соответственно. При этом преобладают зрелые и перестойные деревья 6–7 классов возраста [4].

Анализ структуры этих дубрав показывает, что экосистема находится в депрессивном состоянии: наблюдается недостаточное количество подроста, преобладают спелые и перестойные особи, а доля молодняка в 10 раз меньше, чем оптимально необходимо для поддержания динамичного пополнения лесного сообщества. Такая возрастная структура может привести к нежелательной смене древесных пород в перспективе и снижению биологического разнообразия пойменной экосистемы, ограничивая воспроизводство дуба черешчатого и стабильность лесного яруса.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бакесова Р.М. Биологическая оценка состояния дубовых экосистем Западно-Казахстанской области: Монография. – Алматы: Қазына, 2025. – 188 с.

2. Кентбаев Е.Ж., Бакесова Р.М. Батыс Қазақстанның тоғай ормандарындағы кәдімгі емен өскіндерінің сандық динамикасы // ҚазҰАУ «Ізденістер, нәтижелер – Исследования, результаты». – №1 (81). – 2019. – С. 188–193. – ISSN 2304-3334.

3. Bakessova R.M., Kentbayev E.Z., Kentbayeva B.A. West-Kazakhstan region forest and environmental status of Floodplain Forests // Ecology, Environment and Conservation. – 2018. – Vol. 24, No. 2. – P. 745–750.

4. Утешкалиев М.Д., Ахметов Р.С. Отчет о ПИР «Изучение состояния пойменных дубрав в долине р. Урал Западно-Казахстанской области». – Актобе, 2014. – 100 с.

УДК001.89:60
ББК72:30
F96

Досманбетов Б.С., Снасапова Г.Ж., Ембергенов М.А.

«Достижения науки и технологий – залог устойчивого развития».

ISBN 978-601-08-6063-6